

מלאכי בית-אריה

קודיקולוגיה עברית

**טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי-הביניים
בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על
תיעוד כתבי-היד בציוני תאריך עד שנת 1540**

קדם-פרסום גרסת אינטרנט 0.7 (תשע"ז / December 2017)

ערכה צופיה לסמן

נביאים, כ"י קהיר, בית הכנסת הקראי: הקודקס העברי עם קולופון בציון התאריך הקדום ביותר
לפי הקולופון נכתב בידי משה בן אשר המסרן בטבריה בשנת 894/5 אך למעשה הועתק כמאה שנים אחר כך

Malachi Beit-Arié

HEBREW CODICOLOGY

**Historical and Comparative Typology of Medieval Hebrew
Codices based on the Documentation of the Extant Dated
Manuscripts until 1540 Using a Quantitative Approach**

Preprint internet version 0.7 (December 2017)

Edited by Zofia Lasman

רשימת הפרקים ותת-הפרקים העיקריים

פרק א: מבוא

הקודקס

הקודיקולוגיה – התפתחותה, גישתה לחקר הספר המופק ביד, זרמיה

הקודיקולוגיה העברית

ממצאי כתבי-היד, ההתפלגות האזורית של מלאכת הספר וטיפוסי כתב הספר

ייחודה של הפקת הספר העברי

חיוניות ההיבט ההשוואתי לקודיקולוגיה העברית

פרק ב: הקולופון ונוסחות המעתיקים

השמות של מפיקי כתבי-היד וחלוקת העבודה ביניהם

יעד ההעתקה

תאריכים ומניינים

ציוני מקום ההעתקה

מידע אישי והיסטורי

מידע על תנאי ההעתקה וטיב ה'העתק' ששימש מקור להעתקה

משך זמן ההעתקה וקצבה

איחולים

נוסחות מעתיקים: בסוף ההעתקה, בראשה ובתחתית העמודים

פרק ג: מצע הכתיבה

קלף

נייר מזרחי ומערב

טיפוסי ההתפרסות של הקווים והמברחים בכתבי-יד הכתובים על נייר ערבי-מזרחי

צירוף קלף ונייר (קנטרוס מעורב)

ממדים ותבניות (פורמטים)

דיו

פרק ד: הקנטרוס

פרק ה: האמצעים לשמירת סדר הקודקס: סימון רצף הקונטרסים, הגליונות או הדפים

מילות אחיזה/קישור

ספרור

סימון מפתחי אמצע הקונטרס

פרק ו: פיגומי ההעתקה: השרטוט -- התכנית הארכיטקטונית של פריסת הטקסט וטכניקות

התווייתה

הניקוב

השרטוט

שרטוטי בָּלֵט

שרטוט סמוי באמצעות לוחות שרטוט או אימומים

שרטוטים צבעוניים

פרק ז: ניהול השורה והשפעתו על שטף ההעתקה ונוחות הקריאה

יישור שורות בדרכים שאינן פוגעות בשלמות המילה

יישור שורות באמצעים המבטרים את המילה

פרק ח: קריאות הטקסט, שקיפות מבנהו וההייררכיה הגרפית והוויזואלית של רכיביו

פרק ט: זיקת העתקת טקסט אל עיטורו, קישוטו או איורו

פרק י: יחידות ביבליוגרפיות, קודיקולוגיות ופלאוגרפיות: קודקסים אחידים, הומוגניים,

מורכבים, מאוחדים ומוטלאים -- ההבחנה ביניהם והאמצעים להפרדה בין ידיים אחדות

שהעתיקו בכפיפה או לאיתור ידיים זהות

פרק יא: פלאוגרפיה עברית: סוגי כתב הספר בימי-הביניים, תפוצותיהם ותפקודיהם, טיפוסיו

וגלוליהם

ענפי הכתב

סוגי הכתב – שלושה אופני ביצוע

בחירת סוג הכתב, גורמיו, מניעיו ותפקודיו

טיפוסי הכתב לסוגיו

ענף הכתיבות בארצות האסלאם

ענף הכתיבות בארצות הנצרות המערבית

הענף הביזנטי

פרק יב: מבחר דוגמאות של כתבים קשי-פענוח ותעתיקיהן המוערים

פרק יג: ההיבט הטקסטואלי: העתקה ביקורתית בידי משכילים והכפלת הטקסט בידי סופרים

שכירים – התערבות מודעת במסירה והשתבשות בלתי מודעת

דרכי פרסום טקסט בימי-הביניים

ההפקה הפרטית והשפעתה על המסירה: סופרים שכירים ומעתיקים לעצמם

ההשלכות על ביקורת הטקסט וההדרתו

אחרית דבר

הרהורים על מסתרי הלכידות של מלאכת הספר העברי וסגנונה בכל אזור גאו-תרבותי

וחדת התהוותה ועל מידת זיקתן של המסורות האזוריות אלה לאלה ולמסורות

הפונדקאיות

התפתחות דפוסי הפקת הספרים ותמורותיהם – קדמה או נסיגה?

תוכן העניינים המפורט

3	רשימת הפרקים ותת-הפרקים העיקריים
5	תוכן העניינים המפורט
11	רשימת הקיצורים וביבליוגרפיה נבחרת
31	פתח דבר
37	פרק א: מבוא
37	1. הקודקס
43	התכריך (rotulus)
45	2. הקודיקולוגיה – התפתחותה, גישתה אל חקר הספר המופק ביד, זרמיה
47	3. הקודיקולוגיה העברית
51	טבלאות 1–3 : התפלגות כתבי המהגרים
55	4. מצאי כתבי-היד, ההתפלגות האזורית של מלאכת הספר וטיפוסי כתב הספר
62	ענפי המסורות הקודיקולוגיות וסגנונות הכתב
69	טבלאות 5–10: סטטיסטיקה כללית של מסד הנתונים וטבלאות אזוריות, כרונולוגיות וגאו-כרונולוגיות של כתבי-היד בציוני תאריך עד שנת 1540 שתועדו
73	5. ייחודה של הפקת הספר העברי
87	טבלאות 11–13: התפלגות יעדי ההעתקה והיחס בין הפקה עצמית להפקה בידי סופרים
92	6. חיוניות ההיבט ההשוואתי לקודיקולוגיה העברית
95	פרק ב: הקולופון ונוסחות המעתיקים
99	1. השמות של מפיקי כתבי-היד וחלוקת העבודה ביניהם
108	נוסחות ברכה לחי ולנפטר
116	נספח: תחבולת סופרים בהסגרת שמותיהם באמצעות הטקסט וכתבי-יד מרובי-ידיים
127	2. יעד ההעתקה
127	3. תאריכים ומניינים
128	א. המניין לבריאת עולם
129	ב. המניין לשטרות
130	ג. המניין לחורבן הבית השני
131	ד. המניין המוסלמי
132	ה. המניין הנוצרי
133	4. ציוני מקום ההעתקה
136	5. מידע אישי והיסטורי
140	6. מידע על תנאי ההעתקה וטיב מקור ההעתקה
143	7. משך זמן ההעתקה וקצבה
149	8. איחולים
151	9. נוסחות מעתיקים: בסוף ההעתקה, בראשה ובתחתית העמודים
156	משאלות אפוסטרופאיות בתחתית עמודים

161	פרק ג: מצע הכתיבה
166	1. קלף
170	הקלף האיטלקי
170	הקלף האשכנזי
177	הקלף המזרחי והתימני
178	הקלף הספרדי
179	2. נייר
	נייר שהופק במאות האחת-עשרה עד השלוש-עשרה בארצות האסלאם המערביות (בספרד ובמגרב)
184	ובמאה השלוש-עשרה בספרד הנוצרית
185	סימני-המים בנייר המערבי
187	טיפולוגיה של הנייר המזרחי לפי טיפוס ההתפרסות של הקווים והמבריחים
194	התפצלות הנייר בקצות הדפים
195	הברקת המשטחים של עמודי הנייר וליטושם
197	3. צירוף קלף ונייר – קנטרוס מעורב כדוגמת כריך
201	טבלאות 14–16: תפוצות מצעי הכתיבה בכתבי-היד בציון תאריך עד שנת 1500
203	ממדים ותבניות (פורמטים)
208	4. דיו
213	פרק ד: הקנטרוס
218	סדר גיליונות הקלף בקונטרס
220	התחלת הקונטרס
222	הרכבי הקונטרסים
	סיכום נוהגי הקנטרוס בכתבי-היד העבריים על-פי האזורים הגאו-תרבותיים על סמך הקורפוס
229	הנידון
	טבלאות 17–19: התפלגות הרכבי הקונטרסים בכתבי-היד העבריים לפי אזורים גאו-תרבותיים
235	כריכה
239	נספח: קונטרס או קוטרס – תפוצתו וכתביו של מונח ומשמעויותיו הקודיקולוגיות
251	פרק ה: האמצעים לשמירת סדר הקודקס: סימון רצף הקונטרסים, הגיליונות והדפים
254	1. מילות אחיזה או קישור
255	א. שומרים
256	א1. שומרי קונטרסים
257	א2. שומרי גיליונות
259	א3. שומרי דפים
260	א4. שומרי עמודים ועמודות
262	ב. מילים נשנות (counter-catchwords, שומרים מהופכים)
263	2. ספרור
265	א2. ספרור קונטרסים
266	מקום כתיבת הספירה וצורתה
267	א2 (1) ספרור בראש כל קונטרס בלבד
268	א2 (2) ספרור בסוף הקונטרס בלבד
268	א2 (3) ספרור בראש הקונטרס ובסופו

347	(4) ריווח יָתֵר
348	(5) כתיבת מילים המועדות לחריגה בלכסון
349	ב. איזון שורות על-ידי ביתור המילה שבסופן
349	(1) מילוי השורה על-ידי הקדמת חלק של המילה שבראש השורה הבאה
350	(2) כתיבת האותיות העודפות בין השיטין
352	(3) כתיבת האותיות העודפות במאונך לאורך קו השוליים
353	(4) כתיבת האותיות העודפות בריחוק בתוך השוליים
354	(5) פיצול המילה האחרונה בשורה לשתי שורות עוקבות
356	(6) קיצור המילה האחרונה בשורה
360	טבלה 35. התפלגות גאו-כרונולוגית של רשומות כתבי-יד שסופריהן נמנעים
361	מביתור מילים בסופי שורות עד שנת 1500
363	פרק ח: קריאות הטקסט, שקיפות מבנהו וההייררכיה הגרפית והוויזואלית של רכיביו
372	מערכת הפיסוק
374	סימוני ציטוט מן המקרא והדיבור המתחיל
374	סימני הגהה
375	ב. תיקון מילים או המרתן
376	ג. שיכול אותיות בגוף המילה או מילים
376	ד. שרוב מילים שנשמטו
376	ה. הפרדת מילים שנצמדו זו לזו
376	ו. הוספות נסחים אחרים
379	פרק ט: זיקת העתקת טקסט אל עיטורו, קישוטו או איורו
383	פרק י: יחידות ביבליוגרפיות, קודיקולוגיות ופלאוגרפיות: קודקסים אחידים, הומוגניים, מורכבים, מאוחדים ומוטלאים -- ההבחנה ביניהם והאמצעים להפרדה בין ידיים אחדות שהעתיקו בכפיפה אחת או לאיתור ידיים זהות
384	קודקס הומוגני
386	ההבחנה בין ידיים שונות אלה שחלקו בהעתקת הטקסט בקודקס אחד
387	האמצעים לשמירת סדר הקודקס, מיקומם ועיטוריהם
388	התחבולות לשמירת קו השוליים השמאלי
390	צורת התחליף לשם ההויה
391	סימני העזר
393	קודקס מורכב
393	קודקס מאוחד
394	קודקס מוטלא
394	קטעים
399	שכבות משנה
401	פרק יא: פלאוגרפיה עברית: סוגי כתב הספר בימי-הביניים, תפוצותיהם ותפקודיהם, טיפוסיו וגלגוליהם
406	ענפי הכתב
408	סוגי הכתב – שלושה אופני ביצוע
415	בחירת סוג הכתב, גורמיו, מניעיו ותפקודיו
422	טיפוסי הכתב לסוגיו

424	ענף הכתיבות בארצות האסלאם
424	התת-ענף המזרחי
424	טיפוס הכתב המזרחי
424	כתיבה מזרחית מרובעת
424	כתיבה מזרחית בינונית
426	התת-טיפוס התימני
427	התת-טיפוס הפרסי
428	התת-ענף המערבי
428	טיפוס הכתב הספרדי
433	כתיבה ספרדית מרובעת
435	כתיבה ספרדית בינונית
438	כתיבה ספרדית רהוטה
441	ענף הכתיבות בארצות הנצרות המערבית
441	הטיפוס ה'אשכנזי'
442	כתיבה אשכנזית מרובעת
448	כתיבה אשכנזית בינונית
450	הטיפוס האיטלקי
451	כתיבה איטלקית מרובעת
453	כתיבה איטלקית בינונית (ורהוטה למחצה)
456	הענף הביזנטי
457	כתיבה ביזנטית מרובעת ומרובעת למחצה וניצני הכתיבה הבינונית
463	פרק יב: מבחר דוגמאות של כתבים קשי פענוח ותעתיקיהן המוערים
464	כתיבה ספרדית רהוטה שוטפת. <מצרים, שלהי שנות השישים של המאה השנים-עשרה>
466	כתיבה ספרדית בינונית מעורבת המשולבת בצורות רהוטות. <ספרד, 1282>
470	כתיבה ספרדית רהוטה. <ספרד או פרובנס, 1406>
474	כתיבה רהוטה שוטפת מטיפוס ספרדי, משוערבת. <טורקיה, 1815>
478	כתיבה אשכנזית בינונית. <גרמניה, בערך 1400>
482	כתיבה איטלקית רהוטה למחצה. <מנטובה, 1531>
487	פרק יג: ההיבט הטקסטואלי: העתקה ביקורתית בידי משכילים והכפלת הטקסט בידי סופרים שכירים – התערבות מודעת במסירה והשתבשות בלתי מודעת
487	דרכי פרסום טקסט בימי-הביניים
494	ההפקה הפרטית והשפעתה על המסירה: סופרים שכירים ומעתיקים לעצמם
507	ההשלכות על ביקורת הטקסט וההדרתו
519	אחרית דבר
519	1. הרהורים על מסתרי הלכידות של מלאכת הספר העברי וסגנונה בכל אזור גאוגרפי-תרבותי וחידת התהוותה ועל מידת זיקתן של המסורות האזוריות אלה לאלה ולמסורות הפונדקאיות
523	2. התפתחות דפוסי הפקת הספרים ותמורותיהם – קדמה או נסיגה?
524	א. טכניקות ייצור
526	ב. ניהול השורה
527	ג. קריאות הטקסט ושיקפיותו

רשימת הקיצורים וביבליוגרפיה נבחרת

- אברהם מס, צוואות** = צוואות גאוני ישראל, מהדורת י' בן ברוך בר אברהם, א, פילדלפיה תרפ"ז
Hebrew Ethical Wills, ed. I. Abrahams, vol. 1, Philadelphia 1926 (Reprint: 1976)
- אגטי, מבוא לקודיקולוגיה** = M.L. Agati, *Il libro manoscritto: Introduzione alla codicologia* (Studia Archeologica 124), Rome 2003
- אגטי, קודיקולוגיה השוואתית** = Idem, *Il libro manoscritto da Oriente a Occidente: Per una codicologia comparata*, Rome 2009
- אגטי, מדריך לקודיקולוגיה** = M.L. Agati, *The Manuscript Book: A Compendium of Codicology*, Rome 2017
- אומבר, נייר מזרחי** = G. Humbert, 'Papiers non filigranés utilisés au Proche-Orient jusqu'en 1450', *Journal Asiatique*, 286/1 (1998), pp. 1–54
- אוצר כתבי-יד עבריים, III-I** = אוצר כתבי-יד עבריים מימי הביניים בציוני תאריך עד שנת ה'ש /
Manuscripts médiévaux en caractères hébraïques portant des indications de date jusqu'à 1540
- חלק א:** ק' סיראט, מ' בית-אריה, בהשתתפות מ' גלצר ואחרים, הערות בידי מ' בית-אריה, כתבי-יד בספריות ישראל וצרפת בתבנית גדולה, ירושלים-פריז תשל"ב (בשני כרכים) /
Part I: C. Sirat, M. Beit-Arié, in collaboration with M. Glatzer, notes by M. Beit-Arié, *Bibliothèque de France et d'Israël: Manuscrits de grand format*, Paris-Jerusalem 1972 (in two volumes)
- חלק ב:** מ' בית-אריה, ק' סיראט, בהשתתפות א' אטלי ואחרים, כתבי-יד בספריות ישראל וצרפת בתבנית קטנה עד שנת ה'רל"א, ירושלים-פריז תש"ם (בשני כרכים) /
Part II: M. Beit-Arié, C. Sirat, in collaboration with A. Attali et al., *Bibliothèque de France et d'Israël: Manuscrits de petit format jusqu'à 1470*, Paris-Jerusalem 1979 (in two volumes)
- חלק ג:** ק' סיראט, מ' בית-אריה, בהשתתפות א' אטלי ואחרים, כתבי-יד בספריות ישראל וצרפת בתבנית קטנה משנת ה'רל"א עד שנת ה'ש, ירושלים-פריז תשמ"ו (בשני כרכים ותוספת לחלק א) /
Part III: C. Sirat, M. Beit-Arié, in collaboration with A. Attali et al., *Bibliothèque de France et d'Israël: Manuscrits de petit format de 1471–1540*, Paris-Jerusalem 1986 (in two volumes and supplement to part I)

- אוצר המצחפים, א-ד** = אוצר המצחפים: כתבי-יד בכתב עברי מימי הביניים בציוני תאריך /
Codices hebraicis litteris exarati quo tempore scripti fuerint exhibentes
 (Monumenta Palaeographica Medii Aevi, Series Hebraica, I–IV)
חלק א: מ' בית-אריה, ק' סיראט, מ' גלצר, בהשתתפות ת' לייטר ואחרים, עד שנת 1020,
Part I: M. Beit-Arié, C. Sirat, M. Glatzer, in / [תשנ"ח] Turnhout–ירושלים–
 collaboration with T. Leiter et al., *Jusqu'à 1020*, Paris–Jerusalem–Turnhout
 1997
חלק ב: מ' גלצר, ק' סיראט, מ' בית-אריה, בהשתתפות ת' לייטר ואחרים, השנים 1021–
Part II: M. Glatzer, C. Sirat, M. Beit- / [תש"ס] Turnhout–ירושלים–
 Arié, in collaboration with T. Leiter et al., *De 1021 à 1079*, Paris–Jerusalem–
 Turnhout 1999
חלק ג: ק' סיראט, מ' בית-אריה, מ' גלצר, בהשתתפות ת' לייטר ואחרים, השנים 1085–
Part III: C. Sirat, M. Beit-Arié, M. / [תשס"ג] Turnhout–ירושלים–
 Glatzer, in collaboration with T. Leiter et al., *De 1085 à 1140*, Paris–
 Jerusalem–Turnhout 2002
חלק ד: מ' בית-אריה, ק' סיראט, מ' גלצר, בהשתתפות ת' לייטר ואחרים, השנים 1141–
Part IV: M. Beit-Arié, C. Sirat, M. / [תשס"ו] Turnhout–ירושלים–
 Glatzer, in collaboration with T. Leiter et al., *De 1141 à 1200*, Paris–
 Jerusalem–Turnhout 2006
אולשובי-שלנגר, כתבי-היד העבריים באנגליה = J. Olszowy-Schlanger, *Les manuscrits hébreux dans l'Angleterre: Etude historique et paléographique*, Paris–
 Dudley, Mass. 2003
אורנטו, אפולוגיה = E. Ornato, *Apologia dell'apogeo: Divagazioni sulla storia del libro nel tardo medioevo*, Rome 2000
אורנטו, 'צרכים תפקודיים' = E. Ornato, 'Exigences fonctionnelles, contraintes matérielles et pratiques traditionnelles dans le livre médiéval: Quelques réflexions', in *Rationalisierung der Buchherstellung im Mittelalter und in der frühen Neuzeit – Ergebnisse eines buchgeschichtlichen Seminars, Wolfenbüttel, 12–14 November 1990*, ed. P. Rück & M. Boghardt (Elementa diplomatica 2), Marburg an der Lahn 1994, pp. 7–31
 נסתרות, עמ' 117–159
אורנטו ועמיתיו, פנים נסתרות = *La face cachée du livre médiéval: L'histoire du livre vue par Ezio Ornato, ses amis, ses collègues*, Rome 1997

- J. Irigoin, 'Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du bombycin', *Scriptorium*, 4 (1950), pp. 194–204
[=*Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, ed. D. Halfinger, Darmstadt 1980, pp. 132–143]
- Idem, 'Pour une étude des centres de copie byzantins', *Scriptorium*, 12 (1958), pp. 208–227; 13 (1959), pp. 177–209
- Idem, 'Les papiers non filigranés: État présent des recherches et prospectives d'avenir', *recherches et prospectives d'avenir*, בתוך: מניאציי ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות, א, עמ' 265–312
- Idem, 'La datation par les filigranes du papier', = *'תיארוך על-פי סימני-מים'*, *Codicologica: Towards a Science of Handwritten Books*, vol. 5: *Les matériaux du livre manuscrit*, ed. A. Gruys & J.P. Gumbert, Leiden 1980, pp. 9–36
- אלוני, הספרייה היהודית** = נ' אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים: רשימות ספרים מגניזת קהיר, בעריכת מ' פרנקל, ח' בן-שמאי ובהשתתפות מ' סוקולוב (אורינס יודאיקוס, סדרה א, כרך ג), ירושלים תשס"ו
- אנגל, 'סגנונות הכתב'** = ע' אנגל, 'סגנונות הכתב העברי במאה העשירית והאחת-עשרה לאור תעודות הגניזה המתוארכות והמיתארכות', חקר הגניזה לאחר מאה שנה, בעריכת מ"ע פרידמן (תעודה טו), תל-אביב תשנ"ט, עמ' 365–398
- אסופות כתבים, א-ג** = אסופות כתבים עבריים מימי הביניים / *Specimens of Mediaeval Hebrew Scripts*
כרך א: מ' בית-אריה בהשתתפות ע' אנגל וע' ירדני, כתב מזרחי וכתב תימני, ירושלים תשמ"ח / **Volume 1:** M. Beit-Arié with participation of E. Engel & A. Yardeni, *Oriental and Yemenite Scripts*, Jerusalem 1987
- כרך ב:** מ' בית-אריה וע' אנגל, כתב ספרדי, ירושלים תשס"ב / **Volume 2:** M. Beit-Arié & E. Engel, *Sefaradic Script*, Jerusalem 2002
- כרך ג:** ע' אנגל ומ' בית-אריה, כתב אשכנזי, ירושלים תשע"ז / **Volume 3:** E. Engel & M. Beit-Arié, *Ashkenazic Script*, Jerusalem 2117
- אסף, באהלי יעקב** = ש' אסף, באהלי יעקב: פרקים מחיי התרבות של היהודים בימי הביניים, ירושלים תש"ג
- אסף, מקורות** = הנ"ל, מקורות לתולדות החנוך בישראל, א-ד, תל-אביב-ירושלים תרפ"ה – ירושלים תש"ג
- מהדורה חדשה בתוספת הערות והשלמות בעריכת ש' גליק, ניו יורק-ירושלים תשס"א – תשס"ו תקליטור: ירושלים: בית המדרש לרבנים באמריקה, מכון שוקן למחקר היהדות 2004

- L.E. Boyle, *Medieval Latin Palaeography: A Bibliographical Introduction*, Toronto 1984 = **בוייל, פלאוגרפיה לטינית**
- La fabbrica del codice: Materiali per la storia del libro nel tardo medioevo*, ed. P. Busonero et al., Rome 1999 = **בוזונרו (עורכת), הפקת הקודקס**
- P. Busonero, 'La fascicolazione del manoscritto nel basso medioevo', בתוך: בוזונרו (עורכת), הפקת הקודקס, עמ' 31–139 = **בוזונרו, 'קנטרוס'**
- בונפיל, 'רשימת ספרים' = ר' בונפיל, 'רשימת ספרים עבריים מאימולה, סוף המאה הי"ד', ספר זכרון לשלמה אומברטו נכון – קובץ מחקרים לתולדות היהודים באיטליה, ירושלים תשל"ח, עמ' 47–62
- C. Bozzolo & E. Ornato, *Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen Âge: Trois essais de codicologie quantitative*, Paris 1980 = **בוצולו ואורנאטו, לתולדות הספר הביניימי**
- S.A. Birnbaum, *The Hebrew Scripts*, vols.1–2, London–Leiden 1954–1971 = **בירנבאום, הכתבים העבריים**
- B. Bischoff, *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages*, transl. D.Ó Cróinín & D. Ganz, Cambridge 1990 = **בישוף, פלאוגרפיה לטינית**
- M. Beit-Arié, *Unveiled Faces of Medieval Hebrew Books: The Evolution of Manuscript Production – Progression or Regression?*, Jerusalem 2003 = **בית-אריה, אבולוציה**
- Idem, *The Only Dated Medieval Hebrew Manuscript Written in England (1189 CE) and the Problem of Pre-Expulsion Anglo-Hebrew Manuscripts* (Appendix I by M. Banitt, Appendix II by Z. Entin Rokéah), London 1985 = **בית-אריה, אנגליה**
- בית-אריה, 'וורמס'** = מ' בית-אריה, 'מחזור וורמס: תולדותיו ותכונותיו הפאליאוגראפיות והקודיקולוגיות', בתוך: מחזור וורמס, כרך המבואות, עמ' ט–כו
- נוסח אנגלי: בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 152–180
- בית-אריה, 'כתב ספרדי'** = הנ"ל, 'הכתב העברי בספרד: התפתחותו, שלוחותיו וגלגוליו', בתוך: מורשת ספרד, בעריכת ח' בינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 224–258
- M. Beit-Arié, 'Hebrew Script in Spain: Development, Offshoots and Vicissitudes', in *Moreshet Sefarad: The Sephardi Legacy*, ed. H. Beinart, Idem, 'La caligrafía hebrea: Nוסח ספרדי'; vol. 1, Jerusalem 1992, pp. 282–317
- en España: Desarrollo, ramificaciones y vicisitudes', in *Morešet Sefarad: El legado de Sefarad*, ed. H. Beinart, vol. 1, Jerusalem 1992, pp. 289–325

M. Beit-Arié, *Hebrew Manuscripts of East and West: = בית-אריה, מזרח ומערב Towards a Comparative Codicology* (The Panizzi Lectures, 1992), London 1993

Idem, *The Makings of the Medieval Hebrew Book*, Jerusalem = בית-אריה, מלאכת הספר 1993

Idem, 'Transmission of Texts by Scribes and Copyists: = בית-אריה, 'מסירת טקסטים' Unconscious and Critical Interferences', in *Artefact and Text: The Re-Creation of Jewish Literature in Medieval Hebrew Manuscripts – Proceedings of a Conference Held in the University of Manchester, 28–30 April 1992*, ed. Ph.S. Alexander & A. Samely, special issue, *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 75/3 (Autumn 1993), pp. 33–51

Idem, 'Quantitative Typology of Oriental Paper Patterns', in = בית-אריה, 'נייר מזרחי' *Le papier au Moyen Âge: Histoire et techniques*, ed. M. Zerdoun Bat-Yehouda (Bibliologia 19), Turnhout 1999, pp. 41–53

בית-אריה, 'סטריאוטיפיות ואינדיבידואליות' = מ' בית-אריה, 'סטריאוטיפיות ואינדיבידואליות' בכתיבותיהם של מעתיקים מימי הביניים, עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 54–72
נוסח אנגלי מורחב: בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 77–92

M. Beit-Arié, 'The Codicological Data-Base of the Hebrew = בית-אריה, 'ספר-דתא' Palaeography Project: A Tool for Localising and Dating Hebrew Medieval Manuscripts', in *Hebrew Studies – Papers Presented at a Colloquium on Resources for Hebraica in Europe Held at the School of Oriental and African Studies, University of London, 11–13 September 1989*, ed. D. Rowland Smith & P.S. Salinger (British Library Occasional Papers 13), London 1991, pp. 165–197

נוסח צרפתי: *La base de données codicologiques du Hebrew Palaeography Project: Un outil pour la localisation et la datation des manuscrits médiévaux hébreux*, in *Méthodologies informatiques et nouveaux horizons dans les recherches médiévales – Actes du colloque international de Saint-Paul-de-Vence, 3–5 septembre 1990*, ed. J. Hamesse (Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale: Rencontre de Philosophie Médiévale 2), [Turnhout] 1992, pp. 17–67

Idem, 'SFARDATA: The Henri Schiller Codicological = בית-אריה, 'ספר-דתא (1994) Database of the Hebrew Palaeography Project, Jerusalem', *Gazette du livre médiéval*, 25 (automne 1994), pp. 24–29

Idem, 'Ideals Versus Reality: Scribal Prescriptions in Sefer = **בית-אריה, 'ספר חסידים** = Hasidim and Contemporary Scribal Practices in Franco-German Manuscripts', *Rashi 1040–1990 – Congrès européen des Études juives*, ed. G. Sed-Rajna, Paris 1993, pp. 559–566, pls. 1–17

בית-אריה, 'ספריות ציבוריות = מ' בית-אריה, 'האם היו ספריות "ציבוריות" יהודיות בימי הביניים? – הצביון האינדיווידואלי של הפקת הספר העברי וצריכתו, ציון, סה (תש"ס), עמ' 441–451 [=ספריות ואוספי ספרים, בעריכת מ' סלוחובסקי וי' קפלן, ירושלים תשס"ו, עמ' 91–103]

M. Beit-Arié, 'Publication and Reproduction of Literary = **בית-אריה, 'פרסום טקסטים** = Texts in Jewish Medieval Civilization: Jewish Scribality and its Impact on the Texts Transmitted', in *Transmitting Jewish Traditions: Orality, Textuality, and Cultural Diffusion*, ed. Y. Elman & I. Gershoni, New Haven–London 2000, pp. 225–247

Idem, *Hebrew Codicology: Tentative Typology of = **בית-אריה, קודיקולוגיה עברית** = Technical Practices Employed in Hebrew Dated Medieval Manuscripts*, Jerusalem 1981 (דפוס צילום של המהדורה הראשונה, פריז 1977, עם תיקונים והוספות)

Idem, 'Colophons in Hebrew Manuscripts: Source of = **בית-אריה, 'קולופונים** = Information on Book Production and Text Transmission' in *Scribi e colofoni: Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa – Atti del seminario di Erice, X Colloquio del Comité international de paléographie latine, 23–28 ottobre 1993*, ed. E. Condello & G. De Gregorio (Biblioteca del Centro per il collegamento degli studi medievali e umanistici in Umbria 14), Spoleto 1995, pp. 495–504, and tables I–V

בית-אריה, 'תולדות ההפקה = מ' בית-אריה, 'תולדות הפקתם של כתבי-יד עבריים בימי-הביניים: קדמה או נסיגה?', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך שמיני, חוברת 12, ירושלים תש"ס [=דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ח: תשמ"ט–תש"ס, ירושלים תש"ס, עמ' 213–236]

M. Beit-Arié & N. Pasternak, 'Comfort of = **בית-אריה ופסטרנק, 'ניהול השורה** = Reading, Comfort of Writing: Some Reflections on Line Management', *Gazette du livre médiéval*, 31 (automne 1997), pp. 9–21

L. Blau, *Studien zum althebräischen Buchwesen und zur = **בלאו, הספר העתיק** = biblischen Literaturgeschichte* (Studien zum althebräischen Buchwesen und

- zur biblischen Litteratur- u. Textgeschichte, 1; reprinted from *Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest*, 1901/1902), Strasbourg 1902
- J. Brown, *A Palaeographer's View: The Selected Writings of* = **בראון, מבחר כתבים**
Julian Brown, ed. J. Batley, M. Brown & J. Roberts, London 1993
- C.M. Briquet, *Briquet's Opuscula* (Monumenta chartae = **בריקה, אופוסקולה**
Papyraceae Historiam Illustrantia 4), Hilversum 1955
- Idem, *Les filigranes: Dictionnaire historique des marques du* = **בריקה, סימני-מים**
papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600 – A Facsimile of the
[Geneva] 1907 Edition with Supplementary Material, ed. A. Stevenson, vols.
1–4, Amsterdam 1968
- ברלינר, 'סיור בספריות איטליה'** = א' ברלינר, 'סיור בספריות איטליה', כתבים נבחרים, בתרגום
י"א זיידמן, ב, ירושלים תש"ט, עמ' 84–110
- A. Berliner, 'Ein Gang durch die Bibliotheken Italiens', תרגום עברי של מאמרו
Gesammelte Schriften, vol. 1, Frankfurt am Main 1913
- C. Bernheimer, *Paleografia ebraica*, Florence 1924 = **ברנהיימר, פלאוגרפיה עברית**
- S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish* = **גויטיין, חברה ים תיכונית**
Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo
Geniza, vols. 1–5, Berkeley–Los Angeles, 1967–1988 (vol. 6: *Indexes*, 1993)
- גיל, ארץ-ישראל** = מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א–ג, תל-
אביב תשמ"ג
- גיל, במלכות ישמעאל** = מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א–ד, [תל-אביב]
גלצר, 'ארם צובה' = מ' גלצר, 'מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה', ספונות, ד (יט)
(תשמ"ט), עמ' 167–276
- A. Gacek, *The Arabic Manuscript Tradition: A Glossary of* = **גצק, גלוסר (2001)**
Technical Terms and Bibliography, Leiden–Boston 2001
- A. Gacek, *The Arabic Manuscript Tradition: A Glossary of* = **גצק, גלוסר (2008)**
Technical Terms and Bibliography – Supplement, Leiden–Boston 2008
- A. Gacek, *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*, Leiden– = **גצק, מדריך**
Boston 2009
- M. Dukan, *La Bible hébraïque: Les codices copiés* = **דוקן, תנכים עבריים במזרח ובספרד**
en Orient et dans la zone séfarade avant 1280, Turnhout 2006
- M. Dukan, *La réglure des manuscrits hébreux au Moyen Age*, vols. 1– = **דוקן, שרטוט**
2, Paris 1988

- דנציג, 'שרטוט' = נ' דנציג, 'שרטוט ספרי קודש: מקורה של הלכה והשלכותיה', בתוך: עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, בעריכת ד' בויארין ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 283–359
- A. Derolez, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique = קודיקולוגיה* sur parchemin, vols. 1–2, Turnhout 1984
- F. Déroche, in collaboration with A. Berthier et al., *Manuel = קודיקולוגיה ערבית* de codicologie des manuscrits en écriture arabe, Paris 2000 (תרגום לאנגלית ראו בפריט הבא; עיבוד באיטלקית ראו דרוש ורוסי, כתבי-יד בכתב ערבי)
- Idem, *Islamic Codicology: An Introduction to the = קודיקולוגיה ערבית (אנגלית)* Study of Manuscripts in Arabic Script, transl. D. Dussinberre & D. Radzinowicz ed. M. Isa Waley, London 2005 (תרגום מצרפתית של דרוש, קודיקולוגיה ערבית)
- F. Déroche, *Bibliothèque nationale, département des = קטלוג הספרייה הלאומית* manuscrits – Catalogue des manuscrits arabes, part 2: Manuscrits musulmans, vol. 1, fasc. 1: *Les manuscrits du Coran: Aux origines de la calligraphie coranique*, Paris 1983
- F. Déroche & V. Sagaria Rossi, *I manoscritti in = כתבי-יד בכתב ערבי* caratteri arabi (Scritture e libri del medioevo 9), Rome 2012 (עיבוד באיטלקית של דרוש, קודיקולוגיה ערבית)
- Scribes et manuscrits du Moyen-Orient = מעתיקים של המזרח התיכון*, ed. F. Déroche & F. Richard, Paris 1997
- F. Déroche & F. Richard, 'Du parchemin au papier: = 'מקלף לנייר' Remarques sur quelques manuscrits du Proche-Orient' (עורך), קודיקולוגיה השוואתית, עמ' 183–197
- Recherches de codicologie comparée – La = קודיקולוגיה השוואתית* composition du codex au Moyen Âge en Orient et en Occident, ed. P. Hoffmann, Paris 1998
- D. Hunter, *Papermaking: the History and Technique of an Ancient = עשיית נייר* Craft², New York 1967
- J. Vezin, 'La réalisation matérielle des manuscrits latins – = 'הפקה חומרית' pendant le haut Moyen Âge', in *Codicologica: Towards a Science of Handwritten Books*, ed. A. Gruys & J.P. Gumbert, vol. 2, Leiden 1978, pp. 15–50

- Idem, 'Les manuscrits datés de l'ancien fonds latin de la = 'כתבי-יד מתוארכים' =
Bibliothèque nationale de Paris', *Scriptorium*, 19 (1965), pp. 83–89
- Idem, in *Annuaire de l'école pratique des hautes études*, IVème section, = זון, שנתון
109 (1966–1977)
- Vocabulaire du livre et de l'écriture au Moyen Âge – Actes de* = וירס (עורכת), מונחים
la table ronde, Paris, 24–26 septembre 1987, ed. O. Weijers (Étude sur le
vocabulaire intellectuel du Moyen Âge 2), Turnhout 1989
- L. Santifaller, *Beiträge zur Geschichte der Beschreibstoffe im* = זנטיפלר, חומרים
Mittelalter, I: Untersuchungen (Mitteilungen des Instituts für Österreichische
Geschichtsforschung 16.2) Graz–Köln 1953
- M. Zerdoun Bat-Yehuda, *Les papiers filigranés* = זרדון בת-יהודה, סימני-מים
médiévaux: Essai de méthodologie descriptive, vols. 1–2 (Bibliologia 7–8),
Turnhout 1989
- M. Zerdoun Bat-Yehouda, *Les papiers* = זרדון בת-יהודה, סימני-מים בכתבי-יד עבריים
filigranés des manuscrits hébreux datés jusqu'à 1450 conservés en France et
en Israël, vols. 1–2 (Bibliologia 16-17), Turnhout 1997
- Le papier au Moyen Âge: Histoire et* = זרדון בת-יהודה (עורכת), נייר ימי-הביניים
techniques – Actes du colloque international du Centre National de la
Recherche Scientifique, Paris, Institute de France, 23, 24 et 25 avril 1998, ed.
M. Zerdoun Bat-Yehuda (Bibliologia 19), Turnhout 1999
- Les matériaux du livre médiéval – Actes* = זרדון בת-יהודה ובורלה (עורכות), חומרי הספר
du colloque du Groupement de recherche (GDR) 2836 « Matériaux du livre
médiéval », Paris, CNRS, 7–8 novembre 2007, ed. M. Zerdoun Bat-Yehouda
& C. Bourlet, in collaboration with Ch. Melin, (Bibliologia 30), Turnhout
2010
- D. Chwolson, *Corpus inscriptionum hebraicarum: Enthaltend* = חולסון, כתובות
Grabschriften aus der Krim und andere Grab- und Inschriften in alter
hebräischer Quadratschrift sowie auch Schriftproben aus Handschriften vom
IX.–XV. Jahrhundert, St. Petersburg 1882 (Reprint: Hildesheim 1974)
- J.P. Gumbert, 'The Layout of the Bible Glosses in = חומברט, 'ביבליות מוערות'
Manuscript and Early Print', in *The Bible as Book: The First Printed Editions*,
ed. P. Saenger & K. van Kampen, London–New Castle, Del. 1999, pp. 7–13

- Idem, 'Gilbert's Gloss and Lead Ruling', *Gazette* = **חומברט, 'ביבליות מוערות – תוספת'**, *du livre médiéval*, 42 (2003), pp. 51–52
- Idem, 'Fifty years of Codicology', *Archiv für* = **חומברט, 'חמישים שנות קודיקולוגיה'**, *Diplomatik*, 50 (2004), pp. 505–526
- Idem, *Words for Codices: An English Codicological Terminology*, Lopik / Utrecht 2005 (State of January 20, 2005); *Words for Book: A Codicological Terminology in English*, Part 2: *Scribes and Their Tools*, Part 3: *From Sheet to Page* (State of May 2009), [Oxford 2009]
- Idem, 'Codicological Units: Towards a Terminology = **חומברט, 'יחידות קודיקולוגיות'** for the Stratigraphy of the Non-Homogeneous Codex', in *Il codice miscellaneo: Tipologie e funzioni – Atti del Convegno internazionale, Cassino, 14–17 maggio 2003*, ed. E. Crisci & O. Pecere, special issue, *Segno e testo*, 2 (2004), pp. 17–42
- Idem, 'Ruling by Rake and Board', in *The Role of the Book = חומברט, 'שרטוט במגרף'* in *Medieval Culture – Proceedings of the Oxford International Symposium, 26 September – 1 October 1982*, vol. 1, ed. P. Ganz (Bibliologia 3), Turnhout 1986, pp. 41–54
- E. Tov, *Scribal Practices and Approaches Reflected in the Texts Found in the Judean Desert* (Studies on the Texts of the Desert of Judah 54), Leiden–Boston 2004
- C. Tristano, 'Caratteristiche tecnico-formali dei codici = **טריסטנו, 'תכונות טכניות'** dell'Italia meridionale tra IX e X secolo', in *Scrittura e produzione documentaria nel mezzogiorno longobardo – Atti del convegno internazionale di studio dell'Associazione Italiana Paleografi e Diplomatisti, Badia di Cava, 3–5 ottobre 1990*, ed. G. Vitolo & F. Mottola, Badia di Cava 1991, pp. 55–89
- E.G. Turner, *The Typology of the Early Codex*, n.p. 1977 = **טרנר, טיפולוגיה**
- Idem, *Greek Manuscripts of the Ancient World*², London 1987 = **טרנר, כתבי-יד יווניים**
- כ"י = כתב-יד**

הציונים של כתבי-היד מורכבים מן הקיצור כ"י, השם של מקום הספרייה שהם אצורים בה, שם הספרייה או המוסד שהם אצורים בהם ומספרם בהם. כתבי-יד השמורים באוספים גדולים

מאוזכרים רק על-ידי שם המקום בלא ציון שם הספרייה או המוסד. להלן רשימת המקומות והספריות או המוסדות או קיצוריהם הבאים בציוני כתבי-היד :

אוקספורד = Oxford, Bodleian Library

אוקספורד, קורפוס כריסטי קולג' = Oxford, Corpus Christi College

אמסטרדם, האוניברסיטה = Amsterdam, Universiteitbibliotheek, Rosenthaliana

אראס, ספרייה עירונית = Arras, Bibliothèque municipale

בודפשט, ספריית האקדמיה למדעים ההונגרית = Budapest, Magyar Tudományos

Akadémia, Könyvtár (Library of the Hungarian Academy of Sciences)

בולוניה, האוניברסיטה = Bologna, Biblioteca Universitaria

ברלין = Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin (Preussischer Kulturbesitz)

ברן, הספרייה העירונית = Bern, Burgerbibliothek

ברסלאו, בית המדרש לרבנים = Jüdisch-theologisches Seminar in Breslau

דרזדן, ספריית המדינה = Dresden, Sächsische Landesbibliothek

המבורג = Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek

וטיקן = Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana

וינה, הספרייה הלאומית = Vienna, Österreichische Nationalbibliothek

וינה, הקהילה היהודית = Israelitische Kulturgemeinde

ונציה, מרצ'אנה = Venice, Biblioteca Nazionale Marciana

טולדו, ספריית הקתדרלה = Toledo, Archivo y Biblioteca Capitulares

טיבינגן, ספריית האוניברסיטה = Tübingen, Universitätsbibliothek

ירושלים = ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (היום : הספרייה הלאומית)

לונדון = London, British Library

לונדון, בית הדין = Beth Din and Beth Hamidrash Library

אוסף כתבי-היד הוצע למכירה באמצעות בית הכירות Christie's בשנת 1999

לונדון, ג'יה קולג' = Jews' College (now London School of Jewish Studies)

חלק מאוסף הספרייה נמכר ; אוסף מונטיפיורי שהופקד בספרייה זו הושב

לנאמני האוסף בשנת 2001 ונמכר בשנת 2004.

ליורנו, ספריית תלמוד תורה = Livorno, Biblioteca del Talmud Tora

ליסבון, ספרייה לאומית = Lisbon, Biblioteca Nacional de Portugal

לונדון, ולמדונה = London, Valmadonna Trust Library

ליידן, האוניברסיטה = Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit

לייפציג, האוניברסיטה = Leipzig, Universitätsbibliothek

מדריד, ספריית האוניברסיטה = Madrid, Biblioteca de la Universidad

Comptultese

Moscow, Russian State Library, Guenzburg = מוסקוה, אוסף גינצבורג
 Collection
 Milano, Biblioteca Ambrosiana = מילנו, אמברוזיאנה
 Munich, Bayerische Staatsbibliothek = מינכן
 Mantova, Comunità Israelitica (kept in Biblioteca = מנטובה, הקהילה היהודית
 Comunale)
 New York, Jewish Theological Seminary of America = ניו יורק
 New York, Columbia University = ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה
 Strasbourg, Bibliothèque nationale = סטרסבורג, ספרייה לאומית ואוניברסיטאית
 et universitaire
 Cincinnati, Hebrew Union College = סינסינטי, היברו יוניון קולג'
 San Lorenzo de El Escorial, = סן לורנצו די אל אסקוריאל, ספרייה מלכותית
 Biblioteca Real
 San Francisco, Sutro State Library = סן פרנסיסקו, סוטרו
 St. Petersburg, National Library of Russia = סנקט פטרבורג
 St. Petersburg, Oriental Institute of the Russian = סנקט פטרבורג, מכון מזרחני
 Academy of Sciences
 Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale = פירנצה, הספרייה הלאומית
 Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana = פירנצה, לאורנציאנה
 Prague, National Library = פראג, הספרייה הלאומית
 Paris, Bibliothèque nationale de France [BnF] = פריז
 Paris, Alliance israélite universelle = פריז, 'כל ישראל חברים'
 Paris, Bibliothèque Mazarine = פריז, ספריית מזרין
 Parma, Biblioteca Palatina = פרמה
 Frankfurt am Main, Universitätsbibliothek = פרנקפורט, ספריית האוניברסיטה
 Johann Christian Senckenberg
 Copenhagen, Det Kongelige bibliotek = קופנהגן, הספרייה המלכותית
 Cambridge, University Library = קיימברידג'
 Cambridge, Trinity College = קיימברידג', טריניטי קולג'
 Cambridge, St John's College = קיימברידג', קולג' סנט ג'ון
 Karlsruhe, Badische Landesbibliothek = קרלסרוהה, ספריית המדינה
 Rovigo, Biblioteca dell'Accademia Concordi = רוביגו, אקדמיה
 Roma, Biblioteca Angelica = רומא, אנג'ליקה

- רומא, ויטוריו אמנואלה = Roma, Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emanuele II
- רומא, קזנטנזה = Roma, Biblioteca Casanatense
- ששון = אוסף ששון (פרטי), לפנים בלצ'וורת' (אנגליה), חלקים רבים נמכרו במכירות פומביות (ראו קטלוג אהל דוד)
- לה לאנק-בוואווא, נייר ערבי = M.-T. Le Léannec-Bavavéas, *Les papiers non filigranés médiévaux de la Perse à l'Espagne: Bibliographie 1950–1995*, Paris 1998
- לוי, כתב בנוונטי = E.A. Lowe, *The Beneventan Script*, Oxford 1914
- לוי, קודקסים לטיניים = Idem, *Codices Latini Antiquiores: A Palaeographical Guide of Latin Manuscripts Prior to the Ninth Century*, vols. 1–12, Oxford 1934–1972
- ליברמן, יוונית ויונות = ש' ליברמן, יוונית ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג
- לוי, מלאכת הספר הערבי = M. Levey, *Mediaeval Arabic Bookmaking and its Relation to Early Chemistry and Pharmacology* (Transactions of the American Philosophical Society, n.s., vol. 52, pt. 4), Philadelphia 1962
- למר, קודיקולוגיה = J. Lemaire, *Introduction à la codicologie*, Louvain-Le-Neuve 1989
- לעף, אביזרי כתיבה = L. Löw, *Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden* (his Beiträge zur Jüdischen Alterthumskunde 1) Leipzig 1870–1871 (Reprint: Farnborough 1969)
- מוזרל, מונחים קודיקולוגיים = D. Muzerelle, *Vocabulaire codicologique: Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*, Paris 1985
- מהדורה היפרטקסטואלית רב-לשונית של המילון המאויר פורסמה באינטרנט, גרסה 1.1, 2002–2003, <http://codicologia.irht.cnrs.fr>. במהדורה זו שולבו המילונים באיטלקית וספרדית המתבססים על מונחיו של מוזרל ואשר יצאו קודם לכן בדפוס: M. Maniaci, *Terminologia del libro manoscritto* (Addenda: Studi sulla conoscenza, la conservazione e il restauro del materiale librario 3), Rome 1997; P. Ostos, M.-L. Padro & E. Rodríguez, *Vocabulario de codicologia*, Madrid 1997 כמו כן במהדורה המקוונת שולבו באופן נסיוני ובלתי שלם מונחים באנגלית.
- מחזור וורמס = מחזור וורמייזא כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb. 4° 781/1, מהדורת פקסימילה בצירוף כרך מבואות, בעריכת מ' בית-אריה, ואדוו-ירושלים תשמ"ו
- מניאצי, ארכאולוגיה = M. Maniaci, *Archeologia del manoscritto: Metodi, problemi, bibliografia recente*, Rome 2002
- מניאצי, ניהול השורה = Idem, *Costruzione e gestione della pagina nel manoscritto bizantino*, Cassino 2002

מניאצ'י ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות = *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques* (Erice, 18–25 september 1992), vols. 1–2, ed. M. Maniaci & P.F.

Munafò (Studi e testi 357–358), Vatican City 1993

U. Neddermeyer, *Von der Handschrift zum gedruckten Buch: Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit – Quantitative und qualitative Aspekte*, vols. 1–2 (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München 61), Wiesbaden 1998

C. Sirat, *L'examen des écritures: L'œil et la machine – Essai de méthodologie*, Paris 1981

Idem, *Writing as Handwork: A History of Handwriting in Mediterranean and Western Culture*, ed. L. Schramm, Appendix by W.C. Watt (Bibliologia 24), Turnhout 2006

C. Sirat, in collaboration with M. Ducan, *Écriture et civilisations*, Paris 1976

סיראט, *מן הכתב אל הספר* = ק, סיראט, *מן הכתב אל הספר: הצצה אל עולם כתבי-היד העבריים של ימי-הביניים*, ערכה ל' שלם, ירושלים תשנ"ב

C. Sirat, *Du scribe au livre: Les manuscrits hébreux au Moyen Âge*, Paris 1994

Idem, *Hebrew Manuscripts of the Middle Ages*, ed. and transl. N. de Lange, Cambridge 2002

C. Sirat, in collaboration with M. Beit-Arié, M. Dukan, F. Klein-Franke, H. Harrauer, Calligraphy and illustrations by A. Yardeni, *Les papyrus en caractères hébraïques trouvés en Égypte*, Paris 1985

P. Saenger, *Space Between Words: The Origins of Silent Reading*, Stanford 1997

ספר חסידים = ספר חסידים, מהדורת י' ויסטינצקי, ברלין תרנ"א; מהדורת י' ויסטינצקי וי' פריימן, פרנקפורט ע"נ מין תרפ"ד

ספר חסידים, כ"י פרמה = ספר חסידים – כתב יד פארמא H 3280 (דפוס צילום) עם מבוא מאת איבן (ישראל) מרקוס, ירושלים תשמ"ה

עמר, 'תעשיית הנייר' = ז' עמר, 'תעשיית הנייר בארץ-ישראל ובסוריה בימי-הביניים', קתדרה, 98 (תשס"א), עמ' 73–96

Z. Amar, 'The History of the Paper Industry in Al-Sham in the Middle Ages', in *Towns and Material Culture in the Medieval Middle East*,

- ed. Y. Lev (The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures, 400–1453, 39), Leiden–Boston–Cologne, pp. 119–133
- <http://www.piccard-online.de> = פיקרד, סימני מים מקוונים
- M. Palma, 'Modifiche di alcuni aspetti materiali della = 'היבטים חומריים' = produzione libraria latina nei secoli XII e XIII', *Scrittura e civiltà*, 12 (1988), pp. 119–133
- פסטרנק, 'ביחד ולחוד' = 'ביחד ולחוד: כתבי-יד עבריים באיטליה במאה החמש עשרה: עדויות למיפגש בין יהודים ונוצרים – מלאכת הספר, הצרכנים, הצנזורה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ט
<http://shemer.mslib.huji.ac.il/dissertations/W/JMS/001494402.pdf>
- N. Pasternak & M. Beit-Arié, 'In Quest of the = 'מכשיר שרטוט' = Enigmatic Ruling Device: Further Observation on Prickings in Ink-Ruled Italian Manuscripts', *Gazette du livre médiéval*, 35 (1999), pp. 10–16
- M.B. Parkes, *Pause and Effect: An Introduction to the History of = פרקס, הפסק* Punctuation in the West, Aldershot 1992
- Idem, *Their Hands before our Eyes: A Closer Look at Scribes – The = פרקס, סופרים* Lyell Lectures Delivered in the University of Oxford 1999, Oxford 2008
- [L.] Zunz, *Gesammelte Schriften*, vol. 3, Berlin 1876 = צונץ, כתבים
- Idem, *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1845 = צונץ, היסטוריה
- M.A. Casagrande Mazzoli, 'Foratura, rigatura e pectines in = 'שרטוט' = codici italiani tardomedievali', *Aevum*, 71 (1997), pp. 423–440
- D.S. Sassoon, *Ohel David: Descriptive Catalogue of the Hebrew and = קטלוג אהל דוד* Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library, vols. 1–2, London 1932
- C. Bernheimer, *Codices hebraici Bybliothecae Ambrosianae*, = קטלוג ברנהיימר Florence 1933
- G.B. De-Rossi, *Mss. codices hebraici biblioth. I.B. De-Rossi*, vols. = קטלוג דה-רוסי 1–3, Parma 1803
- H. Hirschfeld, *Descriptive Catalogue of the Hebrew Mss. of the = קטלוג הירשפלד* Montefiore Library, London 1904
- A. Harkavy & H.L. Strack, *Katalog der hebräischen = קטלוג הרכבי ושטרק* Bibelhandschriften der kaiserlichen öffentlichen Bibliothek in St. Petersburg, St. Petersburg–Leipzig 1875

- D.S. Loewinger & B.D. Weinryb, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Library of the Jüdisch-theologisches Seminar in Breslau*, Wiesbaden 1965 = **קטלוג לוינגר וויינריב**
- G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, vols. 1–3, London 1899–1915; vol. 4 by J. Leveen, London 1935 = **קטלוג מרגוליות**
- A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford*, vol. 1, Oxford 1886 = **קטלוג נויבאואר**
- Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library – Supplement of Addenda and Corrigenda to Vol. 1 (A. Neubauer's Catalogue)*, Compiled [by the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts at the Jewish National and University Library, Jerusalem] under the direction of M. Beit-Arié [who provided palaeographical identifications of the manuscripts], ed. R. May, Oxford 1994 = **קטלוג נויבאואר ובית-אריה**
- A. Neubauer & A.E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, vol. 2, Oxford 1906 = **קטלוג נויבאואר וקאולי**
- U. Cassuto, *Codices vaticani hebraici*, [Vatican City] 1956 = **קטלוג קאסוטו**
- E. Róth & H. Striedel, *Die Handschriften der Sammlung H.B. Levy an der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg* (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland 6.3; Hebräische Handschriften 3), Wiesbaden 1984 = **קטלוג רות ושטרידל**
- קטלוג ריצ'לר ובית-אריה (וטיקן)** = כתבי-היד העבריים בספריית הוטיקן – קטלוג, הוכן על ידי המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, ערך בנימין ריצ'לר, תיאורים פליאוגרפיים וקודיקולוגיים בידי מלאכי בית-אריה בהשתתפות נורית פסטרנק, קריית הוטיקן 2008 / *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library – Catalogue, Compiled by the Staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts in the Jewish National and University Library, Jerusalem*, ed. B. Richler, Palaeographical and Codicological Descriptions by M. Beit-Arié in collaboration with N. Pasternak (Studi e testi 438), Vatican City 2008
- קטלוג ריצ'לר ובית-אריה (פרמה)** = כתבי-היד העבריים בספריית הפאלאטינה בפרמה – קטלוג, בעריכת ב' ריצ'לר, תיאורים פליאוגרפיים וקודיקולוגיים בידי מ' בית-אריה, ירושלים תשס"א / *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma* –

- Catalogue*, ed. B. Richler, Palaeographical and Codicological Descriptions by
M. Beit-Arié, Jerusalem 2001
- A.Z. Schwarz, *Die hebräischen Handschriften in Österreich*, vol. 1, Leipzig 1931
- Idem, *Die hebräischen Handschriften in der Nationalbibliothek in Wien*, Leipzig 1925
- M. Steinschneider, *Die Verzeichnis der hebräischen Handschriften* (Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin 2), vols. 1–2, Berlin 1878–1897
- Idem, *Catalog der hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek zu Hamburg*, Hamburg 1878
- קטן, אוצר הלעזים = מ' קטן, אוצר הלעזים: המלים הצרפתיות שבפירושי רש"י לתלמוד כפי שפורסמו בידי ארסן דרמסטטר ודוד שמעון בלונדהיים [1929], תורגמו לעברית ועובדו עם תיאורים ומילואים, ירושלים תשמ"ד
- P. Canart et al., 'Recherches préliminaires sur les matériaux utilisés pour la réglure en couleur dans les manuscrits grecs et latins', *Scriptorium*, 45 (1991), pp. 205–225
- N.R. Ker, *English Manuscripts in the Century after the Norman Conquest*, Oxford 1960
- J. Karabacek, *Das arabische Papier* (Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer 2/3), Vienna 1887
- J. von Karabacek, *Arabic Paper*, transl. D. Baker & S. Dittmar, with additional notes by D. Baker, London 2001 (first published in wirebound format by Islington Books, 1991)
- Idem, *Neue Quellen zur Papiergeschichte* (Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer 4), Vienna 1888
- C.H. Roberts & I.C. Skeat, *The Birth of the Codex*, = רוברטס וסקיט, הולדת הקודקס, London 1987
- F. Rosenthal, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship* (Analecta Orientalia 24), Rome 1947
- R. Rosenfeld, 'Tools for Producing Books and Documents in Roman Antiquity and the Middle Ages: A Summary List of Classes', *Scriptorium*, 56 (2002), pp. 156–176

- רוטשילד, J.-P. Rothschild, 'Listes des livres hébreux en Italie: Nouveaux documents pour une typologie', *Revue d'histoire de textes*, 19 (1989), pp. 291–346
- ריגלר, 'הקולופון' = מ' ריגלר, 'הקולופון בכתבי-יד עבריים מימי הביניים כמקור היסטורי', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה/1994
- ריצ'לר, כתבי-יד עבריים = B. Richler, *Hebrew Manuscripts: A Treasured Legacy*, Cleveland–Jerusalem 1990
- ריצ'לר, מורה דרך לאוספים = Idem, *Guide to Hebrew Manuscript Collections*, rev. ed., Jerusalem 2014
- שולוואס, 'לתולדות הספר' = מ"א שולוואס, 'לתולדות הספר בתחום התרבות של היהדות האשכנזית בימי הביניים', ספר יובל לכבוד שמואל קלמן מירסקי, בעריכת ש' ברנשטיין וג"א חורגין, ניו יורק תשי"ח, עמ' 337–349
- שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד = M. Steinschneider, *Vorlesungen über die Kunde hebräischer Handschriften, deren Sammlungen und Verzeichnisse* (Zentralblatt für Bibliothekswesen 19), Leipzig 1897 (Reprint: Jerusalem 1937; Wiesbaden 1968)
- בתרגום עברי: מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, תרגם י" אלדד, ערך א"מ הברמן, ירושלים תשכ"ה
- שרפ וקמפן (עורכים), המקרא כספר = *The Bible as Book: The Manuscript Tradition*, ed. J.L. Sharpe III & K. Van Kampen, London–New Castle, Del. 1988

סימנים מיוחדים

- [ ] קריאה קשה
- ^ ^ תוספת בין השיטין או בשוליים
- { } מחיקה
- [[ ]] חסר מחמת קרע או חור
- < > השלמת טקסט מצוטט, שרוב הסבר או הערה, או דילוג (בצורת <...>) בתוך ציטוט
- ( ) השמטה בהדרה

מינוח

בהיעדר מסורת של מחקר קודיקולוגי שיטתי נדרשתי לטבוע מונחים רבים בעברית. כל אימת שהיה אפשר להשתמש במונחים שנהגו בספרות העברית לשכבותיה – בעיקר מונחים ששימשו בלשון חכמים – יישמתי. רוב המונחים המשמשים בספר זה אושרו ואומצו בידי האקדמיה ללשון העברית בשנת תשס"ד/2003, והם מובאים ברשימה משלימה למילון הספרנות, תשל"ו מטעם האקדמיה. ראו באתר 'מאגר המונחים' של האקדמיה ללשון העברית, <http://hebrew-terms.huji.ac.il>, לפי מילון: ספרנות (תשס"ד), שם מובאות גם הגדרות למונחים הקודיקולוגיים.

לעזר רב היה המילון החשוב, הרב-לשוני ועתיר האורים וההסברים מאת מוזרל, מונחים קודיקולוגיים (בגרסתו המורחבת באינטרנט), שעל-פיו בדרך כלל נוסף מבחר המונחים בלשונות אירופה שהובאו פה ופה.

פתח דבר

הספר הזה הוא פרי התמכרותי זה חמישים שנה לידיעת כתבי-היד העבריים. כתבי-היד ששרדו מימי-הביניים, המסד החשוב ביותר לחקירת הספרות היהודית לסוגותיה ולרבדיה שנוצרה ונמסרה בעברית או בכתב העברי כאלף וחמש מאות שנה עד להתפשטות הדפוס העברי במרוצת המאה השש-עשרה, שבו אותי בחבלי קסמם מרגע שהתוודעתי אליהם בשנת לימודי הראשונה באוניברסיטה. התפעמות זו התחוללה בי לא רק בזכות הטקסטים המגוונים שנמסרו באמצעותם אלא בעיקר מתוך המגע הישיר והחושי עם עדויות מוחשיות להיסטוריה, לתרבות וליצירה במהלכי מסירותיה והתקבלויותיה. עיסוקי בחפצי תרבות ממשיים אלו הפיח חיים שוקקים בחברות יהודיות שיזמו עשיית ספרים וצרכו אותם ובייחוד קירב אליי את מפקיהם וחיבב עליי את מלאכתם המורכבת ואת אומנותם ואמנותם. המגע הממשי הזה טשטש את פערי הזמנים, גישר בין העבר העלום ובין החוקר התאב להתחקות על צפונותיו החומריות, החברתיות, המנטליות והרוחניות ונסך בי הרגשה משכרת של רציפות תרבותית.

מטרות אחדות לספר הזה. הראשונה שבהן היא להעמיד טיפולוגיה דיאכרונית של הספר בכתב עברי בימי-הביניים בשיטת הקודיקולוגיה הכמותית, בבחינת תחום היסטורי בפני עצמו, על יסוד תיעוד מפורט של כל כתבי-היד העבריים ששרדו בציון תאריך ומתוך השוואה לכתבי-יד בכתבים אחרים שכתבי-היד העבריים הופקו בקרבם. המטרה השנייה היא להציג את נגזרותיה ההיסטוריות והחברתיות של טיפולוגיה זו. השלישית היא לשמש כלי עזר ומדריך לחוקרים ולתלמידים הרבים הנדרשים למקורות שבכתבי-יד ולמהדירי טקסטים מימי-הביניים הן לצורך זיהוי מוצא כתב-היד ואמזן זמן העתקתו הן להכרת מנהגי המעתיקים הרבים לאזוריהם הן לביקורת הטקסט והכרת מסירותיו. המטרה הרביעית היא להדגיש את חיוניות הבחינה החומרית של כתבי-היד כשעוסקים בטקסטים ובמסירותיהם ולהבהיר אותה. למעלה מזה, ביקשתי להמחיש את הצורך לראות בספרים הכתובים ביד לא רק כלי קיבול של טקסטים אלא גם חפצי תרבות עתירי מידע שבלעדיהם ההיסטוריה היהודית של ימי-הביניים ענייה מאוד. רבבות מוצרים אלה צופנים בגופם – בדרכי הפקתם, עיצובם וצריכתם ובגלגוליהם – מקורות היסטוריים אותנטיים שמלמדים על החברה שבקרב נוצרו. מיון כתבי-היד לפי אזורי מוצאם ותקופות היווצרותם עשוי להעשיר את המחקר ההיסטורי בנתונים אמינים ביותר על אופיין ועל פעילותן האינטלקטואליים של הפזורות היהודיות ואפילו להעיד על היקפן. ההבחנה בכתיבה הביזנטית הייחודית, לדוגמה, מלמדת על אלפי כתבי-היד שהופקו באזור הביזנטי למן המאה השלוש-עשרה ומשקפת את האיכות הרוחנית ואת מידת האוריינות של הקהילות ביוון, במערב אסיה הקטנה ובמחוזות הבלקן, שהידעיות ממקורות אחרים עליהן דלות ביותר. הקולופונים של כתבי-היד הביזנטיים שצוינו בהם תאריך ההעתקה ומקומה כמו קולופונים של כתבי-יד מאזורים אחרים הם לפעמים מקורות יחידים לידיעות על קהילות יהודיות שהיו באותם המקומות. השוואת התפלגותם של נושאי ההעתקה בכתבי-היד המתוארכים הביזנטיים אל התפלגותם בכתבי-היד שהופקו באזורים אחרים מאלפת ומפתיעה – שיעור כתבי-היד המדעיים ושיעור כתבי-היד בפילוסופיה ובקבלה הם הגבוהים ביותר ויחדיו הם מקיפים כמעט מחצית מכתבי-היד. מיון

כתבי-היד המתוארכים שהועתקו באיטליה על-פי טיפוס הכתב מעלה נתונים מפתיעים על שיעורי הכתיבות הספרדיות מידי מעתיקים מהגרים מספרד ומפרובנס ועל שיעורי הכתיבות האשכנזיות מידי מהגרים מארצות גרמניה. את המודעות הזאת ואת השתמעויותיה בחקירת ההיסטוריה התרבותית והחברתית ניסיתי להפיץ כמיטב יכולתי בתחומי מדעי היהדות, אך יש להודות שלא תמיד בהצלחה. ואולם דומה שבעת האחרונה הולכת ומעמיקה במדעי היהדות העוסקים בימי-הביניים הבנת הגישה המוצעת כאן ומתרבים שימושיה הלכה למעשה.

לפני כארבעה עשורים פרסמתי, לפי הצעתה של עמיתתי ושותפתי למחקר הפלאוגרפי קולט סיראט, חיבור קצר ושמו *Hebrew Codicology: Tentative Typology of Technical Practices Employed in Hebrew Dated Medieval Manuscripts*, Paris: Institut de Recherche et d'Histoire des Textes 1977. על אף המעמד הארעי והניסיוני של טיפולוגיה זו של מלאכת הספר העברי בימי-הביניים, שהוטעם בכותרת המשנה של הספר, נצרכו לה רבים, שכן היה זה הניסיון הראשון להעמיד לא רק טיפולוגיה דיאכרונית וסינכרונית למבחר תכונות קודיקולוגיות של כתבי-יד עבריים אלא אף לבססה על מתודולוגיה כמותית ועל תיעוד כתבי-יד בציוני תאריך ומקום. לא ייפלא אפוא שמקץ ארבע שנים יצאה לאור הדפסה שנייה עם תיקונים והוספות של חיבור צנוע זה בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (ירושלים 1981). החיבור היה מיוסד על מיצוי התכונות הקודיקולוגיות העיקריות של מאות אחדות של כתבי-יד מימי-הביניים בציוני תאריך שתועדו בספריותיהם במפעל הפלאוגרפיה העברית שבראשותי בחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ובהשתתפות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ובשיתוף פעולה הדוק עם מפעל מקביל בראשות קולט סיראט, שהגתה את הרעיון בדבר הקמת המפעל, ובחסות המכון לחקר הטקסטים ותולדותיהם בפריז (Institut de Recherche et d'Histoire des Textes) של המרכז הלאומי למחקר מדעי בצרפת (Centre National de la Recherche Scientifique). בשנים שחלפו מאז פרסום הטיפולוגיה הארעית תועדו במפעל הפלאוגרפיה העברית כמעט כל כתבי-היד המתוארכים הנגישים ששרדו ברחבי העולם – כמעט אלפיים ושמונה מאות קודקסים שתועדו במלואם ועוד מאתיים ושישים בקירוב שתועדו בצורה חלקית – ועוד כמעט אלף ושש מאות קודקסים בלא ציון תאריך אך שם המעתיק צוין בהם או זוהה. לפי שהעתקתו של כל מעתיק אשר השתתף בהעתקת כתב-היד תועד באופן נפרד, המספר הכולל של הרשומות הקודיקולוגיות מגיע למעלה מארבעת אלפים ושלוש מאות, מהם כשלושת אלפים קודקסים, ומהם כשלושת אלפים מאה וחמישים מתוארכים. יתרה מזו, ריבואות הנתונים הקודיקולוגיים, הטקסטואליים, הגרפיים והספרתיים שנאספו מכתבי-היד באתריהם קודדו או עובדו ורוכזו במפעל הפלאוגרפיה בירושלים במסד נתונים אלקטרוני – ספר-דתא שמו – שפותח והורחב במהלך השנים באופן רצוף בידי אילון מרוז וצוות בית התכנה 'מרוז מערכות' לפי צורכי מחקרנו. במיוחד פותחה ושוכללה מערכת אחזור מידע מתוחכמת, והיא אפשרה אין ספור חיפושים ממוינים, דלייה של צירופי מאפיינים חלופיים רבים, הצלבות ועיבודים סטטיסטיים וגרפיים מורכבים וכן שילוב של כמה סוגי נתונים – מקודדים, אלפביתיים, ספרתיים ותמונות. התיעוד הנרחב מכאן וכלי חיפוש, מיון ועיבוד נתונים זה מכאן מאפשרים ומצדיקים העמדה ממצה וסופית (בשלב זה) של טיפולוגיה של תכונות חומריות, טכניות, טכנולוגיות וגרפיות של הספרים שהופקו בכתב עברי בימי-הביניים לאזריהם וטיפוסייהם

המושגות על חקירת רוב רובם של כתבי-היד ששרדו בצינוני תאריך מפורש, שבמחציתם גם צוין מקום הפקתם. מסד הנתונים האלקטרוני המשמש תשתית לחיבור זה אף זירז את ההחלטה להקדים ולפרסם את החיבור באופן אלקטרוני. מלבד הרצון לגרום לנגישותו של מדריך לכתבי-היד העבריים המהדורה האלקטרונית מאפשרת לכלול בו קישורים לתמונות הייצוגיות הכלולות ב'ספר-דתא' ולהציג בלא הגבלה, בקלות ובמהירות ולו זו בלבד אלא שהיא צופנת בחובה גם את האפשרות לעדכון שוטף של הנתונים. יתר על כן, הטיפולוגיה ההיסטורית המוצגת במהדורה האלקטרונית נלווית להסבת מסד הנתונים ותוכנת האחזור שבו לאתר נגיש באינטרנט שבספרייה הלאומית בירושלים ובחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. כך נעשית טיפולוגיה זו ממחקר היסטורי והשוואתי גרדא גם למדריך קודיקולוגי שימושי לקהל הנדרשים לכתבי-יד עבריים הכולל הקדמות כלליות ודברי הסבר לרכיבים הטכניים של הפקת הקודקס בכלל והקודקס העברי בפרט ולהקדמה העשויה להכשיר את קוראיה להשתמש במסד הנתונים 'ספר-דתא' ולנצל את המידע הרב האצור בו.

הצורך לייחד חיבור מקיף לטיפולוגיה של הספר העברי בימי-הביניים לאזוריו ולתמורותיו נבע לא רק מן ההתפתחות הרבה שחלה בתחום הקודיקולוגיה העברית ומן הרצון הטבעי לסכם חמישה עשורים של עבודת שדה פרטנית ומחקר שיטתי אלא גם מהתפשטות ההידרשות להיבט החומרי של הטקסט (שבעת האחרונה מכונה באנגלית material text) ומן ההכרה ההולכת ורווחת בחשיבותו למחקר הטקסטואלי. אף כינוסם בהעתקי מיקרופילם של כמעט את כל כתבי-היד העבריים ושרידיהם בעולם, זיהויים וקטלוגם – ההישג המופלג של המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (היום 'הספרייה הלאומית של ישראל') – האיץ במידה מרובה את השימוש בכתבי-היד מימי-הביניים לצרכים טקסטואליים והכפילו עשרת מונים את מספר המשתמשים בהם ועשו סיכום מעין זה למבוקש, שימושי וחיוני לרבים. מגמה זו הועצמה באופן דרמטי בזמן האחרון על-ידי ההתפתחות הטכנולוגית של הדיגיטיזציה של כתבי-היד שמעוררת ספריות רבות להנגיש באתריהן את אוספיהן, ובכללם כתבי-היד העבריים. הספרייה הלאומית של ישראל קידמה עוד יותר את השימוש בכתבי-היד העבריים כאשר יזמה בעת האחרונה את כינוס הסריקות של כל אוספי כתבי-היד העבריים בעולם באתר 'כתיב' (KTIV), המשולב באתר הכללי.

הנוסח המוקדם, הניסיוני והארעי של הטיפולוגיה היה בלשון האנגלית בעיקר כי סברתי שעל הקודיקולוגיה העברית עולת הימים להשתלב בחקר הקודקס בכלל ובקודיקולוגיה הכמותית שהחלה להתפתח באותה התקופה באירופה בפרט, ואילו את חיבורי המסכם הזה על מלאכת הספר העברי בחרתי לפרסם תחילה בלשון העברית. מעבר לסיבות התרבותיות המובנות מאליהן שביסוד ההחלטה לנהוג כך יקל הנוסח העברי להביא מקורות עבריים לא מעטים מספרות ימי-הביניים על מלאכת הספר ועל תולדותיו. כך יתוסף עוד עומק היסטורי לחיבור הזה שבתחום הקודיקולוגיה, המושתתת על שיטה כמותית ואמפירית כדוגמת מדעי החברה אך רואה עצמה דיסציפלינה היסטורית לכל דבר הארוגה בהקשרים החברתיים והאינטלקטואליים של קורות היהודים בימי-הביניים לכל פזורותיהם.

ספר זה הוא אפוא צירוף של מבוא לכתבי-היד העבריים מימי-הביניים ומדריך טיפולוגי לאפיוניהם בתמורות הזמן המתבסס על מיצוי התיעוד של כל כתבי-היד המתוארכים מימי-הביניים עד לשנת 1540 ששרדו השמורים בכל הספריות והאוספים בעולם (חוץ ממעטים) וכן על כתבי-יד שמעתיקיהם צוינו או זוהו, בייחוד בציון מקום הפקתם. בסיס מתודי זה מעמיד את

השלדה האמינה ביותר שעשויה להעניק לנו את הטיפולוגיה התקפה ביותר האפשרית במגבלות המקריות של הישרדות כתבי-היד המתוארכים, בייחוד כאשר עומדים לרשותנו עדים רבים. עם זה, לא נמנעתי מלשלב במבוא ומדריך זה גם דיונים מחקריים, לעתים פרטניים, תהיות על תהליכים משוערים שקדמו לממצאים שבידינו והשערות הנוגעות לתולדות הפקת הקודקס העברי והתפתחותה באזורים מאזורים שונים. כמו כן יוחד חלק לא מבוטל אם כי משני, ובעיקר על סמך מחקרים שהתפרסמו, להשוואות של נהגים במלאכת הספר העברי לאזוריה עם נהגים מקבילים בכתבי-יד בכתבים אחרים, בייחוד בכתב הלטיני, הערבי והיווני, שנהגו בסביבות שישבו בהן היהודים. גישה השוואתית זו היא מחויבת המציאות ההיסטורית של התפוצה היהודית והשפעת התרבויות שאפפו אותה על אף הסתגרותה באזורים ידועים.

חלקים לא מעטים מחיבור זה התפרסמו בצורה זו או זו בארבעים השנים האחרונות בכתבי עת או בספריי. רובם לבשו מלבוש חדש, כולם עודכנו על-פי מסד הנתונים העכשווי, ובעיקר הוצגו כאן בלכידות ובסדר שיטתי. חיבור זה מציג למעשה את סיכום מחקריי בתחום הפקת הספר העברי הכתוב ביד שהעליתי למן שנת 1965 ואת גלגולי משנתי בגיבושה היום. את רוב הספר חיברתי באוקספורד בהסתמכי על נתונים שתועדו ועל מקורות ספרותיים ועיוניים בספרות המחקר שנצברו בארבעים שנה של עבודת שדה ומחקר. את הספר התחלתי לכתוב בהיותי עמית מחקר (Fowler Hamilton Visiting Research Fellow) בקולג' קרייסט צ'רץ' (Christ Church) שבאוניברסיטת אוקספורד בסתיו ובחורף של שנת 2003. אני מבקש להודות למועצת העמיתים הבכירים (Body Governing) של מוסד זה על בחירתם בי שאפשרה לי להתחיל את כתיבת החיבור בתנאים הנעימים והנוחים ביותר שמחבר יכול לבקש לו באוניברסיטה המתברכת באוסף הנכבד ביותר של כתבי-יד עבריים ובאוסף עשיר של ספרות מחקר בתחומים של חקר כתבי-יד מימי-הביניים המרוכזים באולם Duke Humfrey שבספריית בודלי. פרקים רבים של הספר חוברו בהתגוררי באחוזה ירנטון (Yarnton Manor) הנאוה בשנת 2005, ובשנים 2007–2012 בחודשים שלמדתי בחסות The Hebrew and Jewish Unit של אוניברסיטת אוקספורד ובהיותי עמית במרכז למדעי היהדות שם (Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies). הסביבה הכפרית השלווה, יפי אחוזת ירנטון ונועם המרכז והשירותים מאירי הפנים של עובדיו תרמו יותר מכול לכתיבת החיבור הזה. בהכרת טובה מיוחדת ייזכר ד"ר פיט ון בוקסל (Piet van Boxel), בהיותו המנהל האקדמי של המרכז והאוצר של אוספי ההבראיקה והיודאיקה בספריית בודלי. עוד פרקים של הספר נכתבו במרכז למדעי היהדות המתקדמים של אוניברסיטת פנסילוניה שבפילדלפיה (Center for Advanced Judaic Studies) בראשותו של פרופסור דוד רודרמן בשנה האקדמית 2005/2006. לא אוכל להפריז במעלת ערכו של מרכז זה לחוקרים במדעי היהדות. בסיועו הנעים, היעיל והנוח לעבודת המחקר וצרכיה, בתשתיות המועמדות לרשות חבריו, בהעשרה הרב-תחומית ובשיג ושיח המפרה שמקדם מבנהו הקבוצתי מתייחד מרכז מחקר זה, שאין כדוגמתו בתחום מדעי היהדות.

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ראויה לתודה מיוחדת על שפרשה את חסותה על מפעל הפלאוגרפיה העברית מיום הקמתו בשנת 1965 ותקצבה את פעולתו במלואה במשך שנים רבות

ולימים באופן חלקי. פרופסור גרשם שלום, אשר שימש יושב-ראש ועדת ההיגוי מטעם האקדמיה מראשית הקמת המפעל עד פטירתו, תמך בהתלהבות בתכנית שאפתנית ויומרנית בדבר תיעוד כל כתבי-היד המתוארכים לצורך העמדת טיפולוגיה קודיקולוגית ופלאוגרפית שהציגו לפניו שני צעירים בראשית דרכם המחקרית – קולט סיראט, שהגתה בפעם הראשונה את רעיון התיעוד, ואנוכי. לקולט סיראט אני רוחש תודה והוקרה על שזימה את המפעל הן בירושלים הן בפריז ואת ההוצאה לאור של רוב פרסומיו ולא זו בלבד אלא גם על השותפות רבת-השנים הנעימה והנאמנה. בלי עבודת המפעל, עבודת השדה של תיעוד כתבי-היד המתוארכים או בציוני שמות מעתיקיהם במאתיים וחמישים ספריות ואוספים בארצות אירופה ובארצות הברית ומסד הנתונים שהוקם בירושלים במרוצת עשרות שנים אין, כמובן, להעלות על הדעת את חיבורה של הטיפולוגיה שלפנינו. אני מודה לכל העובדים הרבים והעמיתים שהשתתפו בהתלהבות וביצירתיות במלאכת התיעוד, הבקרה, העיבוד, המיכון והשכלול של מערכת הדלייה בחמשת העשורים של פעילות המפעל, ומהם יזכרו כאן במיוחד עמיתי המנוח מרדכי גלצר נבתי"א, שהיה שותף בכיר, דייקן וקפדן בתיעוד כתבי-היד ובתיאוריהם וכן הרים תרומה מכרעת להסבת נתוני השאלונים למאגר הממוחשב בראשית הקמתו, ולאה שלם עליה השלום, שתיעדה כתבי-יד רבים בספריות אירופה בשלב הקדום של המפעל; עדנה אנגל, שהתעמקה בעיקר בחקר הכתבים ובפיתוחו ותמר לייטר, שקידמה מאוד את מסד הנתונים ותכנת אחזורו. תודה מיוחדת אני חייב לנורית פסטרנק, המבקרת הדקדקנית, הקשוחה והמפרה ביותר של כתיבתי. ייזכר לטוב אילון מרוז, שתכנן את מסד הנתונים הקודיקולוגיים הממוחשב על תכנת הדלייה והעיבוד המתוחכמת שלו, ליווה אותו שנים רבות והנחה את צוות המתכנתים בתבונה ובתושייה וניצח על הסבת מסד הנתונים לאתר נגיש באינטרנט. תבורך הספרייה הלאומית של ישראל (לפנים בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שניהלתיו בשנים 1979–1990) ששיכנה בין כתליה את המפעל למן הקמתו בשנת 1965 והעניקה לו את שירותיה. יבורך המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שבספרייה וצוות עובדיו (שזכיתי לנהלו בשנים 1970–1978) בהנהלתו של ישראל תא-שמע המנוח ואחריו של בנימין ריצ'לר, אשר במיקרופילמים של כתבי-יד שבאוספו העשיר הרביתי להיעזר לצורך בדיקות חוזרות והשלמות נתונים של כתבי-יד שתועדו בספריותיהם. ידידי ועמיתי אפרים ווסט, אשר עד לא מכבר שימש אחראי לכתבי-היד הערביים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי במומחיות רבה, היה לי לעזר בנפש חפצה.

יותר משלושים שנה השמעתי באוזני מאות תלמידים מתקדמים מבואות וסמינריונים בתחום הקודיקולוגיה באוניברסיטה העברית. השיג והשיח שעוררו שיעוריי עם התלמידים הפרו מאוד את מחקרי ואני אסיר תודה להם. מקור השראה ומידע על דרך ההצגה של הקודיקולוגיה הלטינית שימשה לי טיוטה של פרקים בסיסיים אחדים שהכין המנוח פטר חומברט (J. Peter Gumbert), לפניו פרופסור לפלאוגרפיה לטינית באוניברסיטת ליידן, כשהיה עמית במכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית בשנת 1991 בקבוצה שביזמתי עסקה בקודיקולוגיה השוואתית. אני מכיר טובה לו על שהעמיד טיוטה זו לרשותי.

במחקר זה תמכה הקרן הלאומית למדע, שבמענקיה בשנים 2000–2007 אפשרה את הסבת מסד הנתונים הקודיקולוגיים לסביבת חלונות ואת שיפור תכנת האחזור ושכלולה שפרנסו את המחקר הטיפולוגי וההיסטורי שפירותיו מובאים בחיבור זה. מענק מטעם הקרן הלאומית למדע לשנים

2008–2011 אפשר חקירה של מבחר כתבי-יד לטיניים באוספים עיקריים באירופה לצורך השלמת נתונים השוואתיים שלא נבדקו באופן מקיף ושיטתי במחקרים של הקודיקולוגיה הלטינית.

תבורכנה אסתר גולדנברג, שערכה בטוב טעמה ובבקיאותה המופלגת את לשון הספר, וצופיה לסמן, שערכה, זיקקה והתקינה בתבונה, בהתעמקות ובדקדקנות את תוכנו. את חין ערכן ואת מסירותן אני מוקיר.

ואחתום כדוגמת הסופר והמחבר סעדיה בן דוד עדני, שנהג לבקש מחילה בקולופונים שכתב בסוף העתקותיו הרבות 'על כל מה ששגיתי וטעיתי והוספתי וגרעתי'.

פרק א: מבוא

1. הקודקס

הספרים שהופקו בכתב עברי בימי הביניים קודם להמצאת הדפוס כמוהם כספרים שנכתבו בכתבים אחרים באזורים שמסביב לאגן הים התיכון – במזרח התיכון, במרכז אסיה, באירופה ובצפון אפריקה – צורתם צורת קודקס והיא שונה מצורת המגילה של הספרים בעולם העתיק. חפצי תרבות אלה, שתיווכו בין מחברי טקסטים או עורכיהם ובין הקוראים, גילמו מסרים מילוליים – מוחשיים או מופשטים – בצורה פיזית וחזותית. הם ערבו לרציפות וללכידות תרבותית אך גם שימשו כלי קיבול לפרסום של התחדשות – דתית, רעיונית, ספרותית או מדעית – ואמצעי יעיל להפצתה ולהתפשטותה על פני אזורים רחבי-ידיים. בהפקת הספרים חברו יחד גורמים ואינטרסים מגוונים, גלויים וסמויים, מודעים ובלתי מודעים, חומריים וטכניים, גרפיים ואמנותיים, טקסטואליים וסמיוטיים, כלכליים וארגומטריים. הטכנולוגיות למיניהן, התהליכים המורכבים של הייצור החומרי, דרכי העיצוב של ההעתקה על-פי עקרונות אסתטיים וצרכים פונקציונליים, התשומות שהשקיעו מעתיקים במתן שקיפות למבנה ההיררכי של הטקסט המועתק בשיפור קריאותו ובשימושיותו, וכן מערכת השיקולים והאילוצים הכלכליים שנלוו להפקה הידנית של הספרים ולהעתקת הטקסטים בכתב – כל אלו היו מרובי-פנים כל כך שאפשר לראות בכתבי-היד מוצרים קדם-תעשייתיים מן המורכבים ביותר שיוצרו בימי הביניים.¹ אין ספק, יש לזקוף לזכות דפוסי ייצורם וסדירותם את התפשטותם ואת השתכללותם המהירות של הדפוס המכני במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה ואת השפעותיו המהפכניות על ההיסטוריה התרבותית והחברתית של ארצות אירופה בכלל ושל העם היהודי בפרט.

חיבור זה אינו עוסק בהיבטים חברתיים ומושגיים של תולדות הספר או הקריאה פרט לדיון המפורט בתנאי ההפקה הייחודיים של הספר העברי, המובא בסעיף 5 של פרק זה, ופרט לדיון במעורבות המעתיקים בפרשנות הטקסט ובמידת התקבלותו שבפרק ח ובמעורבותם בההדרתו שבפרק יג. הוא ממעט לנתח את יחסי הגומלין שבין מחבר הטקסט, בין מעתיקו האחראי לשקיפותו ולקריאותו ובין קוראו המשתמש בטקסט או התלמיד החכם המעתיקו לעצמו, מגיהו, מוסיף עליו ומשנהו. חיבור זה אינו דן באותן רשתות חברתיות רבות-משתתפים הקשורות לייצור ספרים ולצריכתם, שחוקרים של תולדות הספר בעידן הדפוס מרבים לעסוק בהן בזמן האחרון, שהרי ההפקה הידנית של הספר העברי הייתה כמו שנראה אינדיווידואלית.

העתקת ספר הייתה בראש ובראשונה ייצור פיזי. טקסט שהוא מילולי במהותו עשוי להימסר בתיווך קולי ובקליטה שמיעתית, בגדר 'תורה שבעל פה', או באופן חזותי, בגדר 'תורה שבכתב'. הגילום החזותי של הטקסט והאמצעים לאחסונו, להפצתו ולשימורו הם חומריים. טקסטים שהועתקו בכתב עברי כמו בכתבים אחרים והפצתם בצורת קודקס היו אפוא מוצרים עתירי חומרים, טכניקות וטכנולוגיות ועוצבו על-פי עקרונות ושיקולים אסתטיים ותפקודיים שהכתיבו גם סדירות חזותית של הטקסט ופריסתו האחידה במפתחי הספר. באזורים של הפקת הספר

¹ השווה אל כותרת המאמר C. Bozzolo et al., 'Une machine au fonctionnement complexe: Le livre médiéval', in *Le texte et son inscription*, ed. R. Laufer, Paris 1989, p. 69

העברי בימי-הביניים אנו מבחינים במכלול מסורות, תבניות ופרקטיקות שהשתמרו ברציפות מאות שנים ולא הושפעו משינויים בולטים שהפציעו ורווחו במלאכת הספר שנהגה בסביבה הנכרית ולצדן בתמורות טכנולוגיות והתפתחויות מובהקות בטכניקות הייצור ודרכי העיצוב של הספרים הכתובים ביד, תמורות שבדרך כלל התרחשו בחברה הנוצרית או המוסלמית קודם לכן.² תמורות אלו אפשר לעמוד על טיבן ואף לנסות לחשוף או לשער את סיבותיהן הארגומטריות או הכלכליות או האסתטיות החמקמקות או אותן הסיבות הנעוצות בשיקולים של מידת קריאות הטקסט ושקיפותו ואף בצורכי הלימוד של האליטה המשכילה.³

התפשטות הקודקס ואימוצו המאוחר בידי היהודים

ספר בצורת קודקס עשוי קונטרסים קונטרסים שמורכבים מכמה גיליונות מקופלים המאפשרים – לאחר תפירתם במפתחיהם וכריכתם – דפדוף נוח בדפי הספר. להתפשטות של הפקת ספרים בצורת קודקס באזורים שמסביב לאגן הים התיכון ודחיקת רגליה של המגילה היו סיבות חומריות ותרבותיות. הקודקס הוא כלי קיבול לטקסטים גדול ועמיד מן המגילה, נוח הרבה יותר ממנה לשימוש ולעיון, לטלטול, לאחסון ולשימור. אין ספק שהמעבר הטכנולוגי מצורת המגילה לצורת הקודקס טבע את חותמו המהפכני בתולדות התרבות באזורים האלה. הנוצרים אימצו את הקודקס כבר במאות הראשונות למניין המקובל לצורך הפצת כתבי הקודש שלהם, ומשנת 300 בערך ואילך הולכת צורת הקודקס ונעשית צורת הספר העיקרית של טקסטים נוצריים – יווניים, לטיניים וקופטיים – ובהדרגה גם צורת ההעתקות של הספרות הלא-נוצרית הקלסית המכונה פגנית עד שבמאה השישית נעלמה המגילה וחדלה לשמש כלי קיבול לטקסטים ספרותיים.⁴ לעומתם היהודים סיגלו את הקודקס זמן רב אחר כך, לא לפני התקופה הערבית ותחילת הפעילות הספרותית של הגאונים, ככל הנראה במאה השמינית לכל המוקדם. על כך מעידים הן הקשרי השימוש במילה 'ספר' בספרות התלמודית והמדרשית הן ממצאי הספר בכתב עברי הן העדויות הספרותיות והן המונחים לקודקס במקורות העבריים.

כבר רש"י הבחין בהתייחסו אל הספרות התלמודית: 'ספרים שהיו בימי חכמים כולן בגיליון >היינו מגילה< כספר תורה שלנו'.⁵ בין הממצאים העשירים של הספר העברי בזמן העתיק –

² השוו אל דברי מישל פוקו על הרציפות והאי-רציפות במתודולוגיה של ההיסטוריה בספרו הארכיאולוגיה של הידע (תרגום א' להב, תל-אביב 2005), עמ' 7–15.

³ ראו בית-אריה, 'תולדות ההפקה' ובית הרחבה בית-אריה, אבולוציה.

⁴ ראו טרנר, טיפולוגיה; רוברטס וסקיט, הולדת הקודקס, עמ' 75; I.M. Resnick, 'The Codex in Early Jewish and Christian Communities', *The Journal of Religious History*, 17 (1972–1973), pp. 1–17; M. McCormick, 'The Birth of the Codex and the Apostolic Life-Style', *Scriptorium*, 39 (1985), pp. 150–158; J. van Haelst, 'Les origines du codex', in *Les débuts du codex – Actes de la journée d'étude organisée à Paris les 3 et 4 juillet 1985*, ed. A. Blanchard (Bibliologia 9), Turnhout 1989, pp. 13–35. סיכום הספרות הקודמת ראו C.C. Crown, 'Codex and Roll in the NT', *Harvard Theological Review*, 34 (1941), pp. 219–250. המעבר בצורת הספר מן המגילה אל הקודקס חפץ פחות או יותר את המעבר במצע הכתיבה מן הפפירוס אל הקלף, אולם הממצאים שפירט טרנר מראים שלא הייתה תלות בין חילוף צורת הספר לחילוף מצע הכתיבה. רוברטס וסקיט סוברים שאין לבטל את האפשרות שקודקס הפפירוס וקודקס הקלף התפתחו באופן מקביל, ומכל מקום המעבר מן הפפירוס אל הקלף לא היה קשור למעבר מן המגילה אל הקודקס (שם, עמ' 10–5).

⁵ פירוש רש"י לתלמוד בבלי מגילה יט ע"א, ד"ה 'הכתובה בין הכתובים'. הובא בפעם הראשונה אצל בלאו, הספר העתיק, עמ' 40, הערה 5. בפירוש רש"י למסכת מגילה על אתר (מהדורת א' ארנד [על-פי דפוס פיזור רע"ח], ירושלים תשס"ח, עמ' 206) שורבבו המילים המוקפות בסוגריים: 'ספרים שהיו בימי החכמים (היו עשויין) כולן בגיליון כספר התורה שלנו' (המהדיר העיר: 'כבמקצת העדים ואור זרוע'). וכן בפירוש שם, ה ע"ב, ד"ה 'לתופרן בגידין': 'כל ספריהן עשויין בגיליון' (מהדורת ארנד, עמ' 149, ועיינו בחילופי הגרסאות שם). בפירוש רש"י לעירובין צז ע"ב, ד"ה 'היה קורא בספר': 'כל ספרים העשויים בימי הראשונים עשויין בגיליון >מסורת הש"ס< צ"ל בגלילה >כספר תורה שלנו'. וראו גם בפירוש רש"י במקומות אחרים: בבא מציעא כט ע"ב, בבא בתרא יא ע"א, שם יג ע"ב, גיטין ס ע"א ועוד (השוו גם אל דברי ר' יצחק בן שמואל – הוא הר"י הזקן – המובאים בציטוט תשובתו במחזור ויטרי מידי תלמידי רש"י: 'אבל חומשים כעין שלנו לא היו כלל בימי חכמים' [מהדורת א' גולדשמידט, א, ירושלים תשס"ד, עמ' קלז]).

מגילות מדבר יהודה ושיירהן הרבים מן התקופה ההלניסטית ומראשית התקופה הרומית – ובין הקדומים שבקודקסים העבריים שצוינו תאריך מפורשים בהם פעור חלל מעורפל ותמוה של שמונה מאות שנה בערך, ומהן שרדו רק עשרות קטעים של כתב קולמוס עברי.⁶ מקצת השרידים האלה, שרובם נכתבו על גבי פפירוס בתקופה הביזנטית ונמצאו בחפירות במצרים עם פפירוסים יווניים יחד, הם טקסטים תיעודיים ורק מיעוטם טקסטים ספרותיים. רבים מפפירוסים אלו כתובים ערבית-יהודית,⁷ ולכן ברור שזמנם קרוב לסוף החלל ואולי אף מעבר לו. בין קטעי הפפירוסים המכילים טקסטים ספרותיים אין אפילו אחד שאפשר להוכיח שהוא שריד מקודקס.⁸ הסיגול המאוחר של הספר במתכונת הקודקס בקרב היהודים משתקף גם בהופעה המאוחרת של מונח לציון צורת ספר במקורות העבריים. מבין הטקסטים הבתר-תלמודיים שנשתמרו נזכר, כנראה, מונח כזה בחיבור הקדום הלכות פסוקות המיוחס ליהודאי גאון, ששימש גאון סורא בזקנתו בשנים 757–761. בגוף החיבור – שקרוב לוודאי חובר או נרשם בידי תלמידיו ובפיקוחו של יהודאי גאון,⁹ שהיה סגי נהור – כמו שהגיע לידינו חסרה הפסקה המתייחסת לקודקס, אך בתרגום והעיבוד העברי המאוחר של הלכות פסוקות, שהוא הלכות ראו, וכן בחיבור הלכות גדולות המונח מופיע והוא 'מצחף',¹⁰ שאינו אלא מילה שנשאלה מן הערבית.¹¹ המילה הערבית נקלטה כמילה עברית לכל דבר ושימשה בהוראת 'ספר בצורת קודקס' בקולופונים ובציוני בעלות קדומים במזרח התיכון במאה העשירית¹² ובראשית המאה האחת-עשרה ולימים גם ברשימות ספרים. גם מונח אחר לקודקס – 'דפתר' – ששימש בקולופונים ובציוני בעלות קדומים במזרח¹³

לעומת זה, בפירושו לברייתא בשבת קטו ע"ב פירש רש"י את המונח 'טומוס של ברכות' (ראו להלן בסעיף על התכריך, הערה 30) כקודקס; השוו אל סעיף א [א] בנספח לפרק ד להלן. מובן שהציון 'ספרים' בפירוש רש"י מכון לספרי התנ"ך.

⁶ כל הפפירוסים וגם מעט קטעים על גבי גוויל שנכתבו בין המאוחרות שבמגילות מדבר יהודה ובין הקדומים שבקודקסים שלפנינו כונסו בקורפוס מוער אחד: סיראט, פפירוסים. נוסף לכינוס זה פפירוס של כתובה מן המאה החמישית: C. Sirat, P. Cauderlier, M. Dukan & M.A. Friedman, *Le Ketouba de Cologne: Un contrat de mariage juif à Antinoopolis* (Abhandlungen der rheinisch-westfälischen Akademie der Wissenschaften, Papyrologica Coloniensis 12), Opladen 1986, pp. 72ff

⁷ הפפירוסים הללו הוחדרו במלואם: J. Blau & S. Hopkins, 'Judeo-Arabic Papyri Collected, Edited, Translated and Analyzed', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 9 (1987), pp. 87–160 [= J. Blau, *Studies in Middle Arabic and its Judeo-Arabic Variety*, Jerusalem 1988, pp. 401–474]

⁸ למעט קודקס פיוטים עשוי פפירוס שהורכב מקונטרס אחד מרובה-גיליונות שהחזיק לפחות 24 גיליונות (48 דפים), כדרך שהורכבו קודקסים לא-עבריים במאות הראשונות של השימוש בקודקס. אולם קודקס זה אינו קדום וקרוב לוודאי שהופק במאה השמינית, ולפיכך אין בו כדי להפריך את ההנחה בדבר האימוץ המאוחר של הקודקס בידי היהודים. ראו סיראט, פפירוסים, עמ' 69–82 ולוח XVIII.

⁹ ראו נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות, ניו יורק-ירושלים תשנ"ג, עמ' 26–31. ראו גם ביקורתו של י' ברודי (מחקר ספרות ההלכות מתקופת הגאונים, תרביץ, סד [תשנ"ה], עמ' 139–152) הטוען כי הספר המיוחס ליהודאי גאון חובר מחוץ לבבל ואינו מייצג כלל את תורתו (שם, עמ' 142–147).

¹⁰ ראו בפירוט גלצר, 'ארס צובה', עמ' 260–261. גלצר טוען שאכן, המונח 'מצחף' מופיע אצל יהודאי גאון באחת מתשובותיו המקוצרות באותו עניין אלא שהמילה השתבשה לימציעה, ברם אפשר להטיל ספק בהשערה זו. דנציג העיר שהמונח 'מצחף', שאיננו בהלכות פסוקות המקורי, נוסף לתרגומן העברי, היינו אל הלכות ראו, על-פי הופעתו בספר הלכות גדולות המאוחר יותר, וראו דנציג, 'שרטוט', עמ' 338, הערה 152.

¹¹ מבחינה אטימולוגית המונח 'מצחף' בערבית השתלשל מן המונח 'צחיפה' הבא בקוראן במשמעות 'מגילה' (כשם שמונחים שציינו מגילה ביוונית ובלטינית שימשו לציון קודקס עם התמורה בצורת הספר). ראו את מאמרה של אורי (להלן, הערה 32), עמ' 88. ראו גם י' סדן, 'על "תורה" בת ימי הביניים', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ג), עמ' 408, הערה 15.

¹² המונח מופיע בפעם הראשונה בקולופון של הקודקס המתוארך הקדום ביותר שאינו מקוטע ואשר תאריכו אינו מסופק, כ"י סנקט פטרבורג Ebp. I B3, נביאים אחרונים המנוקדים בניקוד בבלי שנכתבו בשנת 916 (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 3). בתקופה המודרנית הציע מ"צ סגל להשתמש במונח 'מִצְחָף' בייחוד לאכסמפלאר של ספר בכ"י – 'codex' (הערות), לשונו, א [תרפ"ח-תרפ"ט], עמ' 321.

¹³ מופיע בפעם הראשונה בקולופון המוקדש לבעלים בכתב-יד שבו נקוב לכאורה התאריך הקדום ביותר בקודקס עברי – כתב-יד של נביאים שכתב לכאורה משה בן אשר המסרן בטבריה בשנת 894/5 (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 1). ברשימת ספרים של המסגד של קירואן (הועתקה בשנת 1294 אך היא מבוססת על עותק שנכתב לכל המאוחר בשנת 907 או 908) המונחים 'דפתר' או 'ספר' מתייחסים לספרים שאינם קוראנים, ונראה שהכינוי 'ספר' מציין ספר

נשאל מן הלשון הערבית של התקופה המוסלמית הקדומה.¹⁴ עוד מונח שציין קודקס במקורות עבריים הוא חידוש עברי – 'מחזור'. אף הוא מופיע בקולופונים אחדים מן המאה העשירית ומן המחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה ואולי עוד קודם לכן, וכמו המונחים האחרים לא האריך ימים.¹⁵

לדעת רוברטס וסקיט, היהודים, שכתבו את כתבי הקודש שלהם על גבי מגילות שכתבתן הייתה כפופה להלכה, לא סביר שהיו עשויים להמירן בקודקסים. לנוצרים לא היו שום עכבות באימוץ הקודקס המהפכני להפצת כתבי הקודש שלהם. ייתכן שההיבדלות מן היהודים (ומן הפגנים באותה תקופה), שהוסיפו לכתוב את כתבי הקודש על גבי מגילות, הייתה עוד סיבה לאימוץ הקודקס בידי הנוצרים מלבד היתרונות הברורים שלו.¹⁶ יש לשער שהתפשטות הקודקס בקרב הנוצרים גרמה לתגובה הפוכה אצל היהודים, שמן הסתם נרתעו מלאמצו משום שהוא זוהה עם הנצרות, והם דבקו בצורת המגילה העתיקה עוד מאות שנים כדי להיבדל מן הנוצרים.¹⁷

אין תימה אפוא שעד כה לא נמצאו שרידי ספרים עבריים בצורת קודקס במאות השנים החוצצות בין המגילות המאוחרות ביותר שנמצאו במדבר יהודה ובין הקודקסים העבריים הקדומים ביותר. כתבי-היד העבריים המוקדמים ביותר בצורת קודקס שהגיעו לידינו ואשר תאריך הפקתם צוין במפורש ואינו מוטל בספק הם רק מראשית המאה העשירית.¹⁸ אולם אפשר להסיק מניחות הכתב ומסימני קדמות אחרים שבין רבבות קטעי הגניזות שמוצאן מפוסטאט (קהיר העתיקה) – בעיקר מבית הכנסת בן עזרא של הקהילה הארץ-ישראלית – השתמרו במידה מועטה גם שיירי ספרים

כרוך שלא כ'דפטר' המציין בדרך כלל ספר בלתי כרוך. ראו A. Gacek, 'The Ancient Sijill of Qayrawan', *MELA* Notes, 46 (Winter 1989), pp. 26–29.

¹⁴ מקור המונח ביוונית, שבה שימש לאחד מסוגי הקלף ובמשמעות זו נזכר בספרות התלמודית (דפטר, *διφτέρα*). ראו ליברמן, *יוונית ויוונית*, עמ' 303. ראו גם, *Encyclopaedia of Islam*², s.v. 'Daftar' by B. Lewis, vol. 2, Leiden–London 1965, cols. 77–81.

¹⁵ המונח מופיע בפעם הראשונה בבירור במשמעות קודקס בשנת 924 (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 4). הוא אף בא בקולופון ההעתקה בכתב-היד של נביאים שכתב לכאורה משה בן אשר בשנת 894/5. על המונח עיינו גלצר, 'ארם צובה', עמ' 261–263.

¹⁶ רוברטס וסקיט, הולדת הקודקס, עמ' 60. כבר כך הציע שהשימוש בקודקס במקום המגילה בידי הנוצרים הקדומים נבע מרצונם להיבדל בצורה בולטת מן היהדות. ראו P. Katz, 'The Early Christians' Use of Codices instead of Rolls', *JTS*, 46 (1945), pp. 63–65. שאל ליברמן טען שבאמצע את צורת הקודקס חיקו ראשוני הנוצרים את היהודים מפני שסבר שהמעבר מן המגילה אל הקודקס מקורו במנהג יהודי. דעתו מסתמכת על הזכרתו בספרות התלמודית והמדרשית כבר במחצית השנייה של המאה השנייה של כלי קיבול לכתובה אחר מן המגילה, הוא ה'פנקס'. ראו ליברמן, *יוונית ויוונית*, עמ' 301–305. המונח, השאול מיוונית (*πίναξ*), שימש לציון לוחות עץ מחוברים זה לזה שנועדו לכתובת רשימות וחשבוניות הידועים מממצאים ארכאולוגיים ומציורים מן העולם היווני-רומי. גם אם נניח שהפנקס, שאפשר לראות בצורתו מעין פרוטו-קודקס, היה בשימוש היהודים בארץ ישראל לפני שהשתמשו בו בעולם הרומי, אין הפנקס הנזכר בתלמוד ובמדרש מבשרו של הקודקס אלא דווקא וריאציה של המגילה. כמו שהשכיל להסיק מנחם הרן מתיאורים אחדים של הפנקס לצרכים מטפוריים בתלמוד ובמדרש, הפנקס הנזכר במקורות אלו אינו הפנקס הרומי, שלוחותיו סבו על ציר משותף ושומנו היה הקודקס עשוי להתפתח, אלא פנקס בצורת קונצרטניה שהתפתח קודם לכן אצל היוונים. פנקס זה היה מורכב מלוחות משורשרים – זנבו של הלוח מחובר בציר לראשו של הלוח הבא, וכך לכל לוח היו שני צירים, אחד בראשו ואחד בתחתיתו. ראו מ' הרן, 'הקודקס, הפינקס ולוחיות הדין, תרביץ, נז (תשמ"ח), עמ' 151–164 [נוסח אנגלי: M. Haran, 'Codex, Pinax and Writing Slat', in *Studies in Memory of Abraham Wasserstein*, vol. 1, ed. H.H. Cotton, J.J. Price & D.J. Wasserstein, special issue, *Scripta Classica Israelica*, 15 (1996), pp. 212–222]. על שימוש בפנקס מסוג זה מעידים ייצוגים חזותיים של סופרים בבליים, ארמיים ומצריים מתקופות קדומות וכן גם ממצאים אחרים. ראו C. Sirat, 'Le codex de bois', in *Les débuts du codex* (above, note 4), pp. 37–40.

¹⁷ לא עלה בידי לבדוק אם ייצוגים של שליחי הברית החדשה עם קודקס בידיהם לעומת ייצוגי נביאי הברית הישנה (ובהם משה) ומגילה בידיהם, הניכרים למשל בפסיפסים של הבזיליקה סן ויטלה (San Vitale) ברוונה (איטליה), אופייניים לאיקונוגרפיה הנוצרית מן התקופה הביזנטית ואחריה ואם הם משמרים ומשקפים דיכטומיה ספרית זו.

¹⁸ על הבעייתיות בקביעת האותנטיות של תאריך הקולופון הקדום ביותר – כתב-יד של הנביאים אשר לפי הקולופון נכתב בשנת 894/5 בטבריה – ראו להלן, סעיף 4, ובפירוט: אוצר המצחפים, א, כתב-יד 1.

מתקופות קודמות.¹⁹ מכל מקום, כתבי-היד הקדומים ביותר ששרדו, רובם ככולם מן המזרח התיכון, כבר משקפים מלאכת ספר בשלה ומשוכללת, מסורת טכנית מתוחכמת ומגובשת ודפוסי הפקה סדירים ושקופים המעידים על רציפות ממושכת למדי של מלאכת הקודקס ועיצובו שקדמה לקודקסים המוקדמים שבידנו.²⁰

לעומת זאת יש מקום לתהות מדוע כמעט לא נמצאו שרידים של מגילות עבריות מן התקופה שבין מגילות מדבר יהודה ובין שרידי הקודקסים הקדומים ביותר, שמן הסתם זמנם לא לפני המאה התשיעית ואולי מעט קודם לכן. מאותה התקופה השתמרו אלפי כתבי-יד לטיניים²¹ ובייחוד שרידיהם ורבות רבות של פפירוסים יווניים שרובם התגלו במצרים. כמובן, אפשר לתרץ את היעדר השרידים של כתבי-היד של הספרות הבתר-מקראית, שכונתה ספרות שבעל פה – המשנה, התוספתא, התלמודים, מדרשי ההלכה, המדרשים הקדומים ואולי גם טקסטים אחרים כגון השכבה הקדומה של ספרות ההיכלות ואף חיבורים מן הספרות החיצונית והאפוקליפטית שאולי חוברו מלכתחילה בעברית – בהנחה שעד הכיבוש הערבי או עד לראשית תקופת הגאונים נמסרו החיבורים של הספרות העברית בעיקר בעל פה לפחות עד לעריכתם הסופית ואולי גם לאחר מכן. דעה זו היא היום מאשיות המחקר של הספרות התלמודית, והיא מאוששת בעדויות מפורשות מידי גאונים גם על המשך המסירה בעל פה של הטקסט התלמודי בזמנם על אף היכתבותו ובעדויות הטקסטים של ספרות חז"ל עצמם, הן על-פי דפוסיהם הספרותיים הן על-ידי ביקורת הנוסח שלהם.²² בגישה שיתורה שבעל פה' גם אם היא מועלית על הכתב לצורכי ארכיבציה מופצת לציבור בדרך ההשמעה (אולי מתוך הנחה שהייתה מקובלת בקרב היוונים שמסירה כזאת ושינון

¹⁹ כדוגמת קטעי תלמוד ירושלמי, משנה, מדרש בראשית רבה ופיוטי יוני שבפלימפטסטים ('ניר מחוק' בלשון חכמים, כמו במשנה אבות ד: כ ועוד) שנכתבו על דפים מתוך כתבי-יד נוצריים אשר נכתבו מלכתחילה בארמית נוצרית ארץ-ישראלית או יוונית או סורית. ראו M. Sokoloff & J. Yahalom, 'Christian Palimpsests from the Cairo Geniza', *Revue d'histoire des textes*, 8 (1978), pp. 109–32; *The Christian Palestinian Aramaic Old Testament and Apocrypha Version from the Early Period*, ed. C. Müller-Kessler & M. Sokoloff, Groningen 1997. ייתכן שכמה מקטעי הגניזה המנוקדים ניקוד בבלי וארץ-ישראלי – ניקודים שהתחלתם קדמה לניקוד הטברני – מקורם בקודקסים שנכתבו לפני המאה העשירית כגון אחדים משבעים הקטעים שנספחו בפקסימיליה למאמרו של קאהלה, P. Kahle, 'Die hebräischen Bibelhandschriften aus Babylonien', *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 46 (1928), pp. 113–137 (printed also as a separate publication, Giessen 1928). ראו גם באסופות הרפרודוקציות האלה: אוסף קטעי הגניזה של המקרא בניקוד ובמסורה בבלי, בעריכת י' ייבין, ירושלים תשל"ג; אוסף קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי, בעריכת י' ייבין, ירושלים תשל"ד; קטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי, בעריכת נ' אלוני, ירושלים תשל"ד.

²⁰ עיינו במבואי העברי בתוך אוצר המצחפים, א, עמ' 15.

²¹ ראו בקורפוס רב-הכרכים שכינס לווי, קודקסים לטיניים, ובו כמעט אלפיים כתבי-יד או קטעים של כתבי-יד שנכתבו לפני שנת 800. על-פי הקטלוג שהכין בחייו ברנהרד בישוף, מן המאה התשיעית בלבד שרדו יותר משבעת אלפים כתבי-יד לטיניים שהופקו ביבשת אירופה למעט חצי האי האיברי (והאיים הבריטיים), וראו בקטלוג שלו ההולך ומתפרסם B. Bischoff, *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts [mit Ausnahme der wisigotischen]*, vols. 1–3, Wiesbaden 1998–2014. ראו B. Ebersperger, 'Bernhard Bischoff's Catalogue of Ninth-Century Continental Manuscripts', *Gazette du livre médiéval*, 34 (1999), p. 44.

²² בעת האחרונה עסק בסוגיית תשתית זו להבנת המסירה של ספרות חז"ל יעקב זוסמן, שאף סיכם וניתח את הדעות שהוצגו בספרות המחקר הנרחבת במאמרו רב-ההיקף 'תורה שבעל פה' פשוטה כמשמעה: כוחו של קוצו של יו"ד, בתוך: מחקרי תלמוד, ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, א, ירושלים תשס"ה, עמ' 209–384. זוסמן אושש בראיות נוספות רבות את הדעה שכבר הביעו לעף ובלאו (ואף רש"י!) שהתורה שבעל פה לא הייתה כתובה בימי חז"ל וכמעט כל ההתייחסויות לספרים כווננו לכתבי הקודש, היינו לספרי המקרא (שכמובן, היו כתובים במגילות). זוסמן מסיק שהמעבר ההדרגתי מן התרבות האוראלית לתרבות הכתובה חל בתקופה שבין תקופת חז"ל ובין תקופת הגאונים (בין המאה החמישית למאה השמינית), שהידיעות עליה דלות מאוד. 'סביר להניח שבימים קשים אלו לישראל, זמנים של תהפוכות מדיניות ותרבותיות, כאשר סכנה של ממש ארבה לקיומה של תורת ישראל, התעורר הצורך להבטיח את שמירתה של התורה שבעל פה שלא תשתכח. לאט לאט ובדלית בררה הרשו חכמים לעצמם להעלות על הכתב את שנשמר מכל משמר בשרשרת מסירה ארוכה' (שם, עמ' 324).

מצמצמים את השתבשות הטקסט בגלל המכשלות שנגרמות על-ידי מכניזם ההעתקה²³ אפשר לתלות עוד סיבה להימנעות מאימוץ הקודקס. המשך השימוש במגילה הבלתי נוחה לחיפוש ולאתור הולם מציאות של איסור העלאה על הכתב או הגבלתה לעותקים ספורים לצורכי בקרה ושימור. אימוץ הקודקס בידי היהודים היה יכול להתרחש רק לאחר שהשתנתה הגישה אל הפצת הטקסטים והסבתה ממסירה אוראלית בעיקרה למסירה ויזואלית.²⁴

השערנו שהשימוש בקודקס הפציע לכל המוקדם במאה השמינית, המיוסדת על ממצאי הקודקסים הקדומים ביותר, עולה בקנה אחד עם העדויות הספרותיות מתקופת הגאונים על עותקי משנה ותלמוד מן המאה השמינית ובמפורש בסוף המאה השמינית–ראשית המאה התשיעית.²⁵ אמנם בכוחה של ההנחה המבוססת שהספרות העברית נמסרה בעיקר בעל פה אין כדי להסביר את ההיעדר הכמעט מוחלט של ממצאי שרידים של ספרי תורה שבוודאי נכתבו ונצרכו בהיקף גדול. היעדר זה רומז שאת הדלות הרבה של שרידי כתב עברי הכתוב בקולמוס בתקופה הארוכה הלוטה באפלה אין לזקוף למסירה האוראלית בלבד. אפשר שתנאים חומריים ופוליטיים, שלא היו מנת חלקם של צרכני הטקסטים ביוונית, קופטית ולטינית, גרמו לאבדן השרידים של הספרים העבריים. אכן, השריד היחיד שנמצא עד כה של מגילה ספרותית מלפני המאה השמינית – קטעים מסדר תפילה ופיוטים ליום הכיפורים – השתייך בזכות שימושי החוזרים בכתב-יד לטיניים באירופה. בפעם הראשונה נחתכה מגילה ליטורגית זו לגיליונות לצורך כתיבת טקסט לטיני מעל הטקסט העברי (פלימפססט) במנזר בוביו (Bobbio) שבצפון איטליה בראשית המאה השמינית. לימים נחתכו דפים אלה ושורבבו כדפי מגן בקודקס לטיני מאוחר יותר.²⁶

²³ לא מן הנמנע שהנימוק להעדפת המסירה שבעל פה היה דומה לביקורת הידועה על המצאת הכתיבה שהשמיע על-פי סוקרטס (Plato, *Phaedrus*, 274–275) מלך מצרים. לפי סיפור זה, יגרום לימוד הכתיבה לשכחה מפני שהבריות יחדלו להשתמש בזיכרונם בסמכם על הכתוב, הם לא ידלו את ידיעותיהם מתוכם הם אלא באמצעות סימנים חיצוניים. ראו מראי מקום לספרות על סיפור זה: M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record: England 1088–1307*, Cambridge, Mass. 1979, p. 233.

²⁴ השפעות המעבר הזה על התגבשות המסורה במצחפי המקרא ועל התפתחות פרשנות המקרא נידונו במאמרו של D. Stern, "The First Jewish Books and the Early History of Jewish Reading", *JQR*, 98 (2008), pp. 196–202.

²⁵ ראו זוסמן, "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה' (לעיל, הערה 22), עמ' 297–298, 325–327, 330 (הערה 32). דוד רוזנטל ציין את העדויות העקיפות הקדומות ביותר על מציאותם של כתב-יד של התורה שבעל פה, שעשויות ללמד על עותקים כתובים של התלמוד במאה השמינית. על-פי ניתוח הכתוב בבבלי ע"ז ט ע"א הוא הציע שאפשר להסיק שהיה תלמוד כתוב כבר בשנת 688. ראו ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה – מהדורה ביקורתית ומבוא (האוניברסיטה העברית, פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים), [ירושלים תשמ"א], [כרך המבוא], עמ' 96–106. לעניינו אין, כמובן, לדעת אם מעדויות אלו משתמע קיומם של קודקסים או מגילות. אולם זוסמן (שם, עמ' 330, הערה 32) שב והטעים את דברי הרמב"ם בספרו משנה תורה (הלכות מלוה ולוה טו: ב), המזכיר עותק של 'תלמוד ישן כתוב על הגוילים כמו שהיו כותבים קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה'. אמדנו של הרמב"ם עשוי שלא להיות רחוק מזמן הפקת אותו תלמוד שעדיין היה כתוב על גבי מגילה ('גוילים'). ראו גם תשובת רב שרירא גאון משנת 988 על 'ספרי דמסכתא דנדה גמרא דכתבין מן טפי מן מאתן שני', תשובות הגאונים החדשות, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשנ"ה, עמ' 159, סימן קיח; ש' עמנואל, 'תשובת רב שמואל בן עלי גאון בגדאד לחכמי צרפת', תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 96, הערה 11.

²⁶ ראו מ' בית-אריה, 'פאלימפססט מינכן: שרידי מגילה מלפני המאה השמינית', קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 421–428.

מגילת אורך המחזיקה פיוטים
כ"י אוקספורד 33, MS. Heb. a3

התכריך (rotulus)

קטעים רבים למדי של מגילות קלף המחזיקות טקסטים ספרותיים, ליטורגיים, מדרשיים ופרשניים נמצאו בגניזת פוסטאט. רק מעטות מתוכן הן מגילות אופקיות מסורתיות כגון מגילת פלימפססט מינכן, המעידות שצורת המגילה לא פסה משאימצו המעתיקים היהודים את הקודקס.²⁷ רובם של שרידים אלו הם שיירים של מגילות המגולגלות ונפרשות אנכית וכתובות בעמודה אחת מתמשכת.²⁸

צורת מגילה מעין זו, שהייתה ידועה היטב כבר בעולם העתיק כמו שמעידים פפירוסים פרעוניים, פטולמאיים, הלניסטיים ורומיים במצרים, יוחדה לצרכים דוקומנטריים ובמידה רבה כך גם בראשית ימי-הביניים.²⁹ מגילה כזאת נזכרת במשנה, בתוספתא ובתלמודים ויוחד לה מונח עברי המיטיב לתארה – 'תכריך' – 'תכריך של שטרות' ואף 'תכריך של ברכות', היינו מגילה בעלת תוכן ספרותי. בבבלי בבא מציעא כ"ב הוסבר טיבו של תכריך של שטרות הנזכר במשנה בבא מציעא א:ח ('מצא בחפיסה או בדלסקמא תכריך שלשטרות או אגדה שלשטרות – הרי זה יחזיר'): 'תנו רבנן כמה תכריך של שטרות שלשה כרוכין זה בזה וכמה היא אגודה שלשטרות שלשה קשורין זה בזה שמעת מינה קשר סימן תני ר' חייא שלשה כרוכין זה בזה אי הכי הינו תכריך תכריך כל חד וחד בריש

חבריה אגודה דרמו אהדדי וכריכי'. לפי הברייתא של ר' חייא תכריך של שטרות הוא שטרות הדבוקים זה לזה בראשם וגללים כמגילה, ואילו אגודה היא שטרות המונחים זה על גבי זה וכך נכרכים יחד.³⁰ הימצאות שרידי ספרים עבריים מאוחרים יותר בצורת מגילה אנכית, שכונתה

²⁷ המגילה האופקית המרשימה ביותר בגודלה, בהשתמרותה ובכתיבתה היא קטע קיימברידג' Misc. 25.53.17 המכיל את תלמוד בבלי חולין קא ע"א–קא ע"א, וראו S. Friedman, 'An Ancient Scroll Fragment (B. Hulin 101a–105a) and the Rediscovery of the Babylonian Branch of Tannaitic Hebrew', *JQR*, 86 (1995), pp. 40–62 (תצלום מול עמ' 20).

²⁸ ראו בית-אריה, 'פאלימפססט' (לעיל, הערה 26), עמ' 417, הערה 29; מ' ברגמן, 'קטע קדום של אבות דרבי נתן מתוך מגילה', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 201–222, בייחוד עמ' 203, הערה 3. בעת האחרונה התפרסמו ונחקרו קטעים של שתי מגילות אנכיות ביוזנטיות המחזיקות פירוש לא ידוע ליחזקאל ולתרי-עשר השזור במילים ובביטויים ביוונית בתעתיק עברי: כ"י ירושלים 577.7/1 Heb. 4° וקטעי קיימברידג' T-S C2.87, F2(1).211, 32.1, K27.46 (קטעי המגילה הארוכה) T-S K25.288, K27.47 (קטעי המגילה הקצרה). הטקסט בשתי המגילות רצוף והוא נכתב משני צדי הקלף באותה היד. את התצלומים ראו בספר N.R.M. De Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Geniza* (Texte und Studien zum antiken Judentum 51), Tübingen 1966, pp. 402–449 (עמ' 165, 294) וראו שם (עמ' 165, 294) את התיאור הפיזי של המגילות.

²⁹ ראו E.G. Turner, *The Terms Recto and Verso: The Anatomy of the Papyrus Roll – Actes du XVe Congrès International de Papyrologie, Bruxelles-Louvain 1977*, ed. J. Bingen & G. Nachtergaele, vol. 1 (Papyrologica Bruxellensia 16), Brussels 1978, pp. 26–53.

³⁰ הנוסח המובא כאן הוא של כ"י המבורג Cod. hebr. 19 על-פי מאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי, המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן). על הנוסח ההפוך בתוספתא ראו ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ט: סדר נזיקין, ניו יורק תשמ"ח, עמ' 150. בתוספתא שבת יג: ד ובבבלי שבת קטו ע"ב באה הגרסה 'טומוס של ברכות'. כמוכן, משמעות המונח היווני-רומי *tomus*=*τομος* שם איננה קודקס אלא מגילה כמשמעותו בעת העתיקה. מדברי שאול ליברמן אפשר ללמוד שלא הייתה זו מגילה אופקית אלא אנכית. ראו תוספתא, מהדורת ש' ליברמן, סדר מועד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 58; סדר נזיקין, ניו יורק תשמ"ח עמ' 49. וראו עוד ליברמן, יוונית ויוונית, עמ' 303, הערה 30; ש' ליברמן, תוספתא

במקורות לטיניים transversa charta ובעת האחרונה החלו לכוונה rotulus, מקבילה לאימוצה המאוחר בליטורגיה הביזנטית ביוונית ובלטינית במאה התשיעית³¹ ואף לשימוש שנעשה בצורה זו להעתקות של הקוראן, כמו שנמצא בגניזת דמשק.³² בעת האחרונה מאות רבות של קטעי מגילות אנכיות (rotuli) הולכים ונחשפים באוספי גניזת פוסטאט בידי יהודית אולשובי-שלנגר (Judith Olszowy-Schlanger), לאחר שהסב גזעון בוחק את תשומת לבו למגילות אנכיות רבות שהוא הבחין בהן בשעה שבדק קטעי גניזה כדי לאתר בהם טקסטים בתחום המגיה והכישוף.³³ כמחצית מן המגילות האלה עשויות פיסות קלף וכמחציתן – פיסות נייר. מתברר שהיקף השימוש בצורת ספר זו היה נרחב למדי. הוא נהג בזמן מופעיו הקדומים של הקודקס אך נמשך עד המאה האחת-עשרה לפחות. לדברי יהודית שלנגר-אולשובי, מגילות מסוג זה נפוצו בעיקר במצרים במאה האחת-עשרה ובשרידיהן מגוון רחב של טקסטים: כמחציתן ליטורגיות (ובהן פיוטים ומעט תפילות), ובאחרות תלמוד בבלי, ספרות הלכתית, הפטרות ואנתולוגיות של פסוקי מקרא, מילונים וגלוסרים של רפואה ושל מגיה. כמחצית מן המגילות הועתקו בצד הריק של פיסות קלף או נייר שנגזרו מתעודות (מהן ערביות) וחוברו זו לזו. ממדי הפיסות שחוברו יחד אינם אחידים, רוחבן צר ואורכן משתנה. צורותיהן של המגילות האנכיות בכתב העברי ואופיין רומזים, כמו שיהודית אולשובי-שלנגר הסיקה, שרבות מהן היו כעין פנקסים אישיים, העתקות לשימוש אישי ומקצועי של כותביהן – רבנים, תלמידי חכמים, רופאים ומגינים – שהפקתן הייתה זולה וצורתן נוחה לטלטול. מגילות אנכיות הן ביוונית, בלטינית ובערבית הן באות עברית שעדיין נעשו במאה האחת-עשרה מערערות את ההשערה שהן משקפות שלב מעבר בין המגילה המסורתית ובין

כפשוטה, ג: סדר מועד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 206. שלמה נאה ערער על הבנה זו וטען ש'טומוס' וגם 'תכריך' המתוארים בבבלי בבא מציעא מציינים את צורת האריזה של שטרות שהיו מודבקים זה לזה, כנראה, באופן שיצרו מגילה אופקית ולא תכריך (rotulus). לדעתו, 'טומוס' ו'תכריך' הם שמות כלליים למגילת פפירוס. ראו ש' נאה, 'קריינא דאיגרתא: הערות לדיפלומטיקה התלמודית', בתוך: שערי לשון – מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, בעריכת א' ממן, ש' פסברג, י' ברויאר, ב: לשון חז"ל וארמית, ירושלים תשס"ח, עמ' 250–253. נאה (שם, עמ' 251) מבקש לאשש את סברתו בממצאי התעודות ממדבר יהודה אשר הודבקו זו לזו בצדיהן, ואולם הוא לא חש שבדבריו הקודמים הוא עצמו הזכיר את מציאותם של שטרות מקושרים רבים ממדבר יהודה ששורותיהם נכתבו למלוא אורכו של גיליון הפפירוס ונגללו מלמעלה למטה (שם, עמ' 231–232). ראו גם D. Sperber, *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, [Ramat Gan] 1984, pp. 98–99. 'טומוס' של ברכות' נזכר בתוספתא שבת יג: ד (מהדורת ליברמן, שם, עמ' 58): 'הברכות, אע"פ שיש בהן מאותות השם ומענינות הרבה שבתורה, אין מצילין אותן אבל נשרפין במקומן. מכן אמרו כותבי ברכות כשורפי תורה. ומעשה באחד שהיה כותב ברכות אמרו עליו לפני ר' ישמעאל והלך ר' ישמעאל לבדוקו. כשהיה עולה בסולם, הרגיש בו. נטל טומוס של ברכות ונתנו לתוך ספל של מים'. 'תכריך' של ברכות' נזכר רק פעם אחת במקבילה בתלמוד ירושלמי שבת טז: א (טו ע"ג): 'מעשה באחד שהיה כותב ברכות והלך ר' ישמעאל לבדוקו. כיון שהרגיש בקול פעמותיו של ר' ישמעאל נטל תכריך של ברכות וזרקן לתוך ספל של מים'.

³¹ L.W. Daly, 'Rotuli: Liturgy Rolls and Formal Documents', *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 14 (1973), pp. 333–338; G. Cavallo, *Rotoli di Exultet dell'Italia meridionale*, Bari 1973; *Exultet: Rotoli liturgici del medioevo meridionale*, ed. G. Cavallo 1994; A. Jacob, 'Rouleaux grecs et latins dans l'Italie méridionale', בתוך: הופמן (עורך), קודיקולוגיה השוואתית, עמ' 96–97. מגילות אנכיות כתובות ביוונית ובלטינית הופקו גם מאוחר יותר. ראו M. Maniaci, 'The Liturgical Scroll between Orient and Occident: Ideas for a Comparative Study', *Comparative Oriental Manuscript Studies Newsletter*, 2 (European Science Foundation, Research Networking Programme 2), (July 2011), pp. 16–21.

³² S. Ory, 'Un nouveau type de mushaf: Inventaire des corans en rouleaux de provenance damascaine conservés à Istanbul', *Revue des études islamiques*, 33 (1965), pp. 87–149; J. Sourdel-Thomine & D. Sourdel, 'À propos des documents de la grande mosquée de Damas conservés à Istanbul', *ibid.*, pp. 73–85. לפי התמונות הנספחות למאמרים אפשר לראות שאכן, מגילות אנכיות (rotuli) לפנינו. מפי פרופ' פרנסואה דרוש (François Déroche) מפריז שמעתי כי הכתב של מגילות קוראן אלו אינו מטיפוסי הכתב הקדומים של המאות הראשונות לאסלאם.

³³ G. Bohak, 'The Magical Rotuli from the Cairo Genizah', in *Continuity and Innovation in the Magical Tradition*, ed. G. Bohak, Y. Harari & Sh. Shaked (Jerusalem Studies in Religion and Culture 15), Leiden 2011, pp. 321–340.

הקודקס. הזמן של מקצתן עשוי ללמד כי הפקתן החלה בתקופת המעבר מן המגילה המסורתית אל הקודקס, אך היא נמשכה עוד תקופה ארוכה. את קטעי המגילות האנכיות שמצאה וחקרה כינסה יהודית אולשובי-שלנגר בספר שנמסר זה לא כבר לדפוס. המשך חקירתן בוודאי עתיד להבהיר את פשר השימוש בצורת ספר זו.

2. הקודיקולוגיה – התפתחותה, גישתה אל חקר הספר המופק ביד, זרמיה³⁴

המונח 'קודיקולוגיה' לציון מדע העוסק בספר שבצורת קודקס מהיבטים רבים – חומריים, טכניים, טכנולוגיים, סקריבליים, עיצוביים, פונקציונליים, אינטלקטואליים וחברתיים – טבע אותו פרנסואה מאזה בשנת 1950 במאמרו ההיסטורי 'פלאוגרפיה וקודיקולוגיה',³⁵ שהתפרסם בכתב העת 'סקריפטוריום', אשר יסד מאזה שנים אחדות קודם לכן בבריסל ויוחד לחקר כתבי-היד המערביים.³⁶ במאמר זה הכול רואים אבן פינה של הדיסציפלינה הצעירה, שלימים התפתחה והתרחבה. מאזה הגדיר את הקודיקולוגיה כארכאולוגיה של כתב-היד, תחום מחקר אוטונומי העוסק בהיבטים החומריים והטכניים של הפקת הקודקס לצד הפלאוגרפיה, שעיסוקה הכתב. ההכרה בחשיבות העיסוק בהיבטים חומריים וטכניים של כתב-היד הלטיניים – מלבד ההיסטוריה והטיפולוגיה של כתביהם, שהפלאוגרפיה המסורתית ראתה בהן את תכליתה – הלכה ופשטה כבר משלהי המאה התשע-עשרה.³⁷ בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים החלו מלומדים לחקור תכונות קודיקולוגיות למיניהן, בייחוד ניקוב ושרטוט, לא מתוך התבוננות תאורטית אלא על ידי בחינת סגנונות כתב בייחוד בסקריפטוריה (scriptoria), והם נוכחו לדעת שתכונות אלו אופייניות למקום ולזמן. אחר כך החלו חוקרים בתחום כתב-היד הלטיניים

³⁴ דני מוזרל, מראשי האסכולה הכמותית של הקודיקולוגיה, כתב סקירה היסטורית מאלפת על התפתחות הקודיקולוגיה והגישות השונות אליה, שהסקירה הקצרה להלן שאבה ממנה רבות. ראו D. Muzerelle, 'Le progrès en codicologie', in *Rationalisierung der Buchherstellung, im Mittelalter und in der frühen Neuzeit – Ergebnisse eines buchgeschichtlichen Seminars, Wolfenbüttel, 12–14 November 1990*, ed. P. Rück & M. Boghardt (Elementa diplomatica 2), Marburg an der Lahn 1994, pp. 33–40. מאז סקירתו של מוזרל התפרסמה סקירתו של חומברט, 'חמישים שנות קודיקולוגיה', שאף היא הייתה לעזר רב בסקירתו. על המתודולוגיה של הקודיקולוגיה בכלל וזו הכמותית בפרט ראו דרולה, קודיקולוגיה, א, עמ' 7–10, וראו גם את סקירתו על תפקיד הקודיקולוגיה בחקר ימי-הביניים A. Derolez, 'La codicologie et les études médiévales', in *Bilan et perspectives des études médiévales en Europe – Actes du premier congrès européen d'études médiévales, Spoleto, 27–29 mai 1993*, ed. J. Hamesse (Fédération internationale des instituts des études médiévales, Spoleto, 27–29 mai 1993), Louvain-La-Neuve 1995, pp. 371–386. ראו גם את סקירתי במבוא העברי בתוך אוצר כתבי-יד עבריים, I, עמ' ט-י וכן את ההרצאות המסכמות שנישאו בכנס היובל של האיגוד הבין-לאומי של הפלאוגרפיה הלטינית (Engine 2003) ונדפסו בתוך *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, 50 (2004), pp. 205–580.

³⁵ F. Masai, 'Paléographie et codicologie', *Scriptorium*, 4 (1950), pp. 279–293 [=Codicologica, vol. 1: *Théories et principes*, ed. A. Gruys & J. P. Gumbert, Leiden 1976, pp. 34–53].

³⁶ מאזה העלה על נס את גישתו של באטלי, שהעתיק את מרכז הכובד של הפלאוגרפיה מן הכתב אל הספר (G. A. Dain, *Les manuscrits*, (Battelli, *Lezione di paleografia*, Vatican City 1936), וכן את גישתו הדומה של דן (A. Dain, *Les manuscrits*, Paris 1936), שאמנם טבע לפני מאזה את המונח 'קודיקולוגיה' אך ייחד לו משמעות אחרת (שם, עמ' 76–78).

³⁷ לעניין התפתחות ההכרה בחשיבות ההיבטים החומריים של כתב-היד כמו שהתפתחה בפלאוגרפיה הלטינית לפני הפצת הקודיקולוגיה כתחום מחקר עצמאי ראו את סקירתו המאלפת של ג'וליאן בראון, שאף היא שימשה מקור לדיונו הקצר כאן: T.J. Brown, 'Latin Palaeography Since Traube', *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 3 (1959/60), pp. 361–381 [=Codicologica (above, note 34), pp. 58–74]. הסקירה הזאת אף נכללת באסופת מאמריו: בראון, מבחר כתבים, עמ' 17–37. בראון חושף את שורשי הגישה שהצמיחה לבסוף את הקודיקולוגיה. על המונח הגרמני *Handschriftenkunde* (ידיעת כתבי-יד), שטבע אברט כבר בשנת 1825, ראו J.P. Gumbert, 'Ebert's Codicology a Hundred and Fifty Years Old', *Quaerendo*, 5 (1975), pp. 336–339.

והיווניים לעסוק במכלולים של תכונות חיצוניות של כתבי-יד וגילו שהן משותפות לקבוצות בנות אותו הזמן ואותו האזור.³⁸

מאזה לא הגדיר את הקודיקולוגיה דיסציפלינה היסטורית, ואף על פי שהכריז על עצמאותה הכפיף אותה לפלאוגרפים, לפילולוגים ולהיסטוריונים של האמנות כספקית של מידע. הארכאולוגיה של הקודקס צומצמה בגישתו לכתב-יד היחיד, החד-פעמי, ולא התייחסה לאוכלוסיות של כתבי-יד, גישה שיש לה מהלכים עד עצם היום הזה.

בוויכוח שעדיין מתנהל על מעמדה של הקודיקולוגיה החומרית ביחס לפלאוגרפיה המסורתית והמינוח ההולם שני היבטים אלו של הספר המופק והכתוב ביד אני גורס שיש להשתמש במונח 'קודיקולוגיה' לעיסוק המחקרי הכולל בכתבי-יד בצורת קודקס לכל היבטיהם, ואילו המונח הישן 'פלאוגרפיה' – חקר הכתב – מיוחד לעיסוק רק באחד ההיבטים האלה. כך או כך, הקודיקולוגיה אינה מתייחסת לכתבי-יד כאל כלי קיבול לטקסטים לשם מסירתם ושימורם בלבד אלא רואה בהם גם מוצרים מתוחכמים הראויים לעצמם להיות נושאים למחקר בהיסטוריה תרבותית וחברתית של ימי-הביניים.

בראשית שנות השמונים של המאה העשרים חל בדיסציפלינה הצעירה מפנה מתודולוגי רב-השפעות, והוא שינה את פניה, את כלי מחקרה ונתיביהם. בשנת 1980 יצא לאור מחקרם של קרלה בוצולו (Carla Bozzolo) ואציו אורנטו (Ezio Ornatò) *Pour une histoire du livre* *manuscrit au Moyen Age: Trois essais de codicologie quantitative* והיה לאבן הפינה של אסכולת הקודיקולוגיה הכמותית³⁹ בהנהגתו של אורנטו, שהניח את יסודותיה התאורטיים. הקודיקולוגיה הכמותית אימצה שיטות פוזיטיביסטיות: אקספרימנטליות (לפי שימושו של מושג זה במדעי החברה) ואמפיריות, והיא קראה לאיסוף נתונים מדידים על כתבי-יד רבים ככל האפשר ולבחנתם מזוויות ראייה אחדות כדי לחשוף את הטיפולוגיה שלהם וכן להתייחסות אל הספר הכתוב ביד לא כאל פרט אלא כאל חבר בקבוצה ובכתבי-יד לראות אוכלוסיה. גישה הקודיקולוגיה הקולקטיבית מקיפה את כל השלבים וההיבטים של תולדות הספר כתוב-יד – החל בייצור ובמהלכי הפקתו, העתקת הטקסט ושיפור קריאותו באמצעים סקריבליים, עיצוב מפתחי הספר ועיטוריהם וכלה בהפצתו, קליטתו, השתמרותו וגלגוליו. במחקריהם התאורטיים ניסו אורנטו ועמיתיו לזהות את הגורמים – הטכנולוגיים, הפונקציונליים, הכלכליים, החברתיים והאינטלקטואליים – שחוללו את התהליכים האבולוציוניים הניכרים בתולדות ההפקה של

³⁸ הדוגמה הראשונה של מחקר קודיקולוגי מקיף היא, כנראה, ספרו של קר על כתבי-יד האנגליים לאחר הכיבוש הנורמני, שבו חשף את השינויים הבולטים שהביא הכיבוש בטכניקות הניקוב והשרטוט, בצורות המתווה, בדרכי ספרור הקונטרסים ובאופן הציון של שומרי הקונטרסים. ראו N.R. Ker, *English Manuscripts in the Century after the Norman Conquest*, Oxford 1960. עוד קודם לכן (בשנים 1959–1958), הדגים איריגואן בהיקף מוגבל יותר את הערך הרב הנובע לחקירה קודיקולוגית של קבוצות כתבי-יד בגלותו תכונות משותפות בכתבי-יד יוניים שהופקו באותם מרכזי ייצור. ראו איריגואן, 'מרכזי העתקה ביזנטיים'. את הקריאה התקיפה ביותר לעיסוק בכתבי-יד לכל היבטיהם ניסח חוקר האמנות דלסה, וראו L.M.J. Delaissé, 'Towards a History of the Mediaeval book', in *Miscellanea André Combes*, vol. 2 (Cathedra Sancti Thomae Pontificiae Universitatis Lateranensis 4), Rome 1967, pp. 27–39 [=Codicologica (above, note 34), pp. 75–83].
³⁹ על השיטה ההיסטורית הכמותית, שאין לה בעצם נגיעה למחקר הקודיקולוגי אך היא יעילה לצורך הפרוצדורה הסטטיסטית ולמינוח הולם, ראו בסקירה המקיפה K.H. Jarraush & K.A. Hardy, *Quantitative Methods for Historians*, Chapel Hill–London 1991.

הספרים בימי-הביניים⁴⁰, ובכך שינו תחום עזר מסורתי לדיסציפלינה היסטורית המבקשת לחשוף את 'האבולוציה הפונקציונלית המותנית'.⁴¹

קבוצת קודיקולוגים חסידי המתודה הכמותית והקולקטיבית יסדה בשנת 1982 ביטאון ושמו *Gazette du livre médiéval*, חצי שנתון המשמש כלי להפצת הגישה הכמותית וההיסטורית ורישום ביבליוגרפי, וייחודו הוא שאינו מביא מחקרים פרטניים ומוערים. אלבר דרולה (Albert Derolez), ראשון הקודיקולוגים-הפלאוגרפים הלטיניים שהעמיד על הצורך בחשיפת טיפולוגיה סינכרונית ודיאכרונית, פרסם בשנת 1984 את מחקרו על כתבי-היד ההומניסטים שהופקו באיטליה על קלף.⁴² זה המחקר הקודיקולוגי המקיף הראשון שהתבסס על קורפוס גדול של כתבי-יד לטיניים (אלף ומאתיים קודקסים) שנבדקו בידי החוקר עצמו אשר מיצה באופן יסודי ומפורט היבטים קודיקולוגיים חומריים וטכניים אחדים. עם זה, הקורפוס של דרולה היה מונוליטי וכלל אך ורק כתבי-יד בני קבוצה וסוגה אחת. קורפוס כתבי-היד שעליו התבססה הטיפולוגיה הארעית שהצגנו כבר בשנת 1977 הקיף כבר אז אלפיים כתבי-יד בקירוב, שהופקו באזורים שונים ובזמנים שונים, ואותה טיפולוגיה כללה עוד היבטים קודיקולוגיים.⁴³

למען האמת, מפעל הפלאוגרפיה העברית⁴⁴ השתית את מחקרו כבר מייסודו בשנת 1965 על מתודה כמותית ואף מימש אותה בתיעוד מקיף של רוב רובם של כתבי-היד המתוארכים המשמשים מסד ושלדה לחשיפת טיפולוגיות של הקודקס בכל הכתבים,⁴⁵ אם כי בלי להעמיד פיגומים תאורטיים. גישתנו הייתה שהמחקר החושף את התפתחותו של הקודקס מוטב שיעשה רק בתום עבודת השדה הממצה, תיעוד רוב העדויות המתוארכות וחשיפת הטיפולוגיה העולה מהן.⁴⁶ לפיכך מבחינה מעשית ואופרטיבית הקדימה הקודיקולוגיה העברית את הקודיקולוגיה הלטינית (והיוונית) בשיטת המחקר הכמותית והקולקטיבית או הסוציולוגית.

3. הקודיקולוגיה העברית

החקירה הקודיקולוגית של כתבי-היד העבריים החלה סמוך להתחלת חקירתם הקודיקולוגית של כתבי-היד (והתעודות) בכתב לטיני ויווני עם ייסודו של מפעל הפלאוגרפיה העברית בשנת 1965 בחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בירושלים והמכון לחקר הטקסטים ותולדותיהם של המרכז הלאומי למחקר מדעי בפריז (Institut de la Recherche et d'Histoire des Textes) [IRHT], Centre National de la Recherche Scientifique [CNRS] בפריז. עם זה, בסקירת ההיסטוריה הקצרה של הקודיקולוגיה והפלאוגרפיה העבריות אין להתעלם מקורותיהן לפני

⁴⁰ ראו את כינוס המאמרים של אורנטו ועמיתיו, פנים נסתרות.

⁴¹ ראו מוזרל, 'ההתקדמות בקודיקולוגיה' (לעיל, הערה 34), עמ' 37.

⁴² ראו דרולה, קודיקולוגיה.

⁴³ בית-אריה, קודיקולוגיה עברית.

⁴⁴ ראו לעיל, פתח דבר.

⁴⁵ ראוי להזכיר לעניין זה את ההסתייגות בנוגע למידת ייצוגם של כתבי-היד המתוארכים שביטא פיפר בביקורתו על הקטלוג של כתבי-היד הלטיניים המתוארכים שבספרייה הבריטית משנת 1979. לטענתו, כתבי-יד בצינוני תאריך מפורשים היו יוצאים מן הכלל ולפיכך עשויים לכלול תכונות יוצאות דופן אחרות. סופרים שצינו את תאריך ההעתקה בקולפון נטו לציין גם את שמם, ודומה שגם נטו יותר לבטא את האינדיווידואליות שלהם בכתבתם האישית, ואילו הסופרים עלומי השם נטו לכך פחות, ולכן העתקותיהם מייצגות יותר את זמנם ומקומם. ראו A.J. Piper, *Medium Ævum*, 50 (1981), pp. 105–106. A.G. Watson, *Catalogue of Dated and Datable Manuscripts c. 700–1600 in the Department of Manuscripts in the British library*, London 1979.

⁴⁶ ראו בית-אריה, 'תולדות ההפקה'; בית-אריה, אבולוציה.

כינון על-פי הגישה המודרנית רבת-הפנים. הקודיקולוגיה כתחום מחקר העוסק בכתבי-יד בצורת קודקס על מכלול היבטיהם לא יכלה להתפתח ולהגיע להישגיה בתחום כתבי-היד העבריים לפני הפצתה והתפתחותה בתחום כתבי-היד המערביים, אשר בעיסוק הביקורתי בהם החלו כבר ראשוני ההומניסטים בתקופת הרנסנס באיטליה ובניתוחם הפלאוגרפי – במאה השמונה-עשרה. יסודו של העיסוק הביקורתי בכתבי-יד כמקורות אותנטיים של הטקסטים העבריים היה בתנועת 'חכמת ישראל' (Wissenschaft des Judenthums) בתחילתה, במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, ובחקירותיו החלוציות של מייסדה ליאופולד צונץ. ביתר שאת גבר העיסוק בכתבי-היד במפעלותיו הביבליוגרפיים האדירים של משה (מוריץ) שטיינשניידר. הוא לא רק בחן, תיאר, קטלג ומיין מאות רבות של כתבי-יד באוספי אירופה ואנגליה אלא אף התייחס לכמה מתכונותיהם החומריות ולמסורות מעתיקהם וייחד להן ספר המשמש עד היום מבוא כללי לידיעת כתבי-היד העבריים: M. Steinschneider, *Vorlesungen über die Kunde hebräischer Handschriften, deren Sammlungen und Verzeichnisse*, Leipzig 1897 (בתרגום עברי: מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, תרגם י' אלדד, ערך א"מ הברמן, ירושלים תשכ"ה). במבואו סקר שטיינשניידר בקצרה, כדרכו, את המידע על כתבי-היד העבריים המשוקע בספרים ובמאמרים עד זמנו, וקודם לכן פרסם סקירה מקפת יותר על מקורות כאלה הקשורים לפלאוגרפיה העברית: 'Zur Literatur der hebräischen Palaeographie', *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 4 (1887), pp. 165–155. חיבורו של עמנואל לעף, אביזרי כתיבה (L. Löw, *Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden*, Leipzig 1870) עוסק בכתיבה ובספר במקורות התלמודיים ובספרות ההלכתית של ימי-הביניים. חיבורו של לודביג בלאו, הספר העתיק (L. Blau, *Studien zum althebräischen Buchwesen und zur biblischen Litteraturgeschichte*, Strasbourg 1902) יוחד לגילום החומרי של התנ"ך והשתמעויותיו הטקסטואליות. בספרו החלוצי של קרלו ברנהיימר, פלאוגרפיה עברית (C. Bernheimer, *Paleografia ebraica*, Florence 1924), בלשון האיטלקית, הוצגה בפעם הראשונה טיפולוגיה, אם כי סינכרונית בלבד, של הכתבים העבריים ששימשו את כתבי-היד בימי-הביניים, שהתבססה על מבוחר מכתבי-היד בספריות איטליה. ההיבטים הקודיקולוגיים שנכללו בחיבורו החלוצי היו מצומצמים, ועם זה לאחדים מהם ערך רב (כגון מיון כתבי-היד המקראיים על-פי תבניותיהם ומספר עמודותיהם ואפיונם האזורי על-פי בחנים אלה). ראוי להעלות על נס את קביעתו המתודולוגית, שהקדימה את זמנה, שלצורך אפיון נכון של התכונות החיצוניות של כתבי-היד מן ההכרח לאסוף נתונים סטטיסטיים בכתבי-יד רבים. חיבורו החלוצי של שלמה בירנבאום, הכתבים העבריים (S.A. Birnbaum, *The Hebrew Scripts*, vols.1–2, London–Leiden 1954–1971) יוחד כולו לטיפולוגיה דיאכרונית של הכתב העברי למן הכתב הקדום ועד לאמצע המאה העשרים.

בסקירה קצרה זו מן הדין לכלול גם אותם קטלוגים של אוספי כתבי-יד למן שלהי המאה התשע-עשרה ועד לאמצע המאה העשרים שתיאוריהם מביאים לא רק הצגה מפורטת ומלומדת של תוכן כתבי-היד ולא רק הגדרות של טיפוסים כתיבותיהם ואף אמדני זמן אלא גם היבטים קודיקולוגיים. ראוי להעלות על נס שלושה ממחברי קטלוגים אלו שהקדימו במעשיהם את התפתחות ההלכה התאורטית בדבר חיוניותם של ההיבטים החומריים לחקירת הטקסט. ראשון

להם הוא ג'ורג' מרגוליוות בקטלוג של אוסף כתבי-היד העבריים במוזאון הבריטי (G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, vols. 1–3, London 1899–1915), אשר כלל בתיאוריו מידע על ממדי כתב-היד, על מספר השורות הכתובות, על הרכבי הקונטרסים והיקפם ועל אמצעים להבטחת סדרם וכן הקפיד להבחין בדקדקנות בין הרכיבים של הקודקס (כמו שכבר לפניו השכילו לעשות אדולף נויבאואר בקטלוג אוספי כתבי-היד של אוניברסיטת אוקספורד A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford*, [vol. 1, Oxford 1886] ושטיינשניידר, אשר בקטלוגים שחיבר הבחין בין הרכיבים על-ידי הגדרת טיפוס הכתב). שני לו הוא זכריה שוורץ בקטלוג המפורט והמופתי של אוסף הספרייה הלאומית האוסטרית (A.Z. Schwarz, *Die hebräischen Handschriften in der Nationalbibliothek in Wien*, Leipzig 1925) וכיוצא בו בקטלוג של כתבי-היד באוסטריה (A.Z. Schwarz, *Die hebräischen Handschriften in Österreich*, vol. 1, Leipzig 1931). שוורץ אף זיהה את סימני-המים ברכיבים של כתבי-היד שתיאר. והאחרון והבולט ביותר הוא משה דוד קאסוטו, אשר בקטלוג של מאה וחמישה-עשר כתבי-יד מתוך אוסף ספריית הוותיקן (U. Cassuto, *Codices vaticani hebraici*, [Vatican City] 1956), שחיברו בלטינית, הביא היבטים קודיקולוגיים ופלאוגרפיים רבים ובהם הפרדה מוקפדת של הידיים שחברו בהעתקה.

הקודיקולוגיה העברית וספר זה מתבססים על תיעוד התכונות הנראות לעין, שרובן מדידות ואפשר לתרגמן לרישום כמותי, שנעשה במפעל הפלאוגרפיה העברית הנזכר לעיל ברוב רובם של כתבי-היד בציוני תאריך מפורשים אשר אותרו בצורה מבוקרת בספריות ובאוספים פרטיים בעולם הן על סמך קטלוגים ורשימות שפורסמו, הן על סמך ספרות המחקר, הן על סמך הקטלוג שנערך במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. במפעל זה נחקרו ותועדו כמעט כל כתבי-היד בציוני תאריך בספריות אנגליה, איטליה, רוסיה, צרפת, ארצות-הברית, ישראל, גרמניה, הולנד, אוסטריה, הונגריה, שווייץ, דנמרק, ספרד, אירלנד, מצרים ובלגיה. כמו כן אותרו רוב כתבי-היד בציוני מעתיקים: כמעט שלושה רבעים מהם תועדו במלואם בספריותיהם, והיתר תועדו באופן חלקי על-פי מיקרופילמים. סך כל היחידות הקודיקולוגיות-פלאוגרפיות הכלולות בכתבי-יד אלו אשר תועדו במלואן בספריותיהן או באופן חלקי על-פי מיקרופילמים הוא כ-4320, כשלושת אלפים מאה וחמישים מהן – יחידות מתוארכות שתועדו ונחקרו במלואן, כאלף ושש מאות – יחידות בלתי-מתוארכות בעלות קולופונים בלא ציון תאריך או ברמיזת שם המעתיק, שרבות מהן אפשר לתאריך, וכאלף מאה ושמונים מהן תועדו באופן ממצה.

כל הנתונים הקודיקולוגיים, הפלאוגרפיים, הביבליוגרפיים והטקסטואליים שתועדו או אותרו, ובכללם גם הטקסטים של כל הקולופונים, הוסבו באמצעות קידוד למאגר נתונים ממוחשב. מסד נתונים אלקטרוני זה מאפשר שילוב של רכיבים קודיקולוגיים, ספרתיים, טקסטואליים ותמונתיים, והוא כולל גם את מבחר התצלומים המשובחים שהוכנו מכל כתב-יד ושולבו במאגר על-ידי סריקה דיגיטלית. למאגר קודיקולוגי זה מערכת עדכון ודלייה מורכבת ביותר שפותחה במיוחד לפי צורכי המחקר הקודיקולוגי. מסד הנתונים האלקטרוני הזה, הידוע בכינויו ספר-דתא

(SfarData), על אפשרויות החיפוש המתוחכמות שבו הוא לפי שעה יחיד במינו בעולם, ויש בו משום פריצת דרך מתודולוגית בפלאוגרפיה ובקודיקולוגיה של הקודקס בכל הכתבים. בעזרת המסד אפשר לשלוט בריבוי-רבבות הנתונים שנאספו (האפיונים הקודיקולוגיים החליפיים בלבד מונים יותר משבע מאות לכל כתב-יד שהוא בגדר יחידה קודיקולוגית), למינים, לקבצים בקבוצות, לערוך חיתוכים מורכבים ובאופן היוריסטי לבדוק התניות וקישורים, להעמיד סטטיסטיקות גאו-כרונולוגיות ולהמחישן בגרפים ובסופו של דבר להעמיד טיפולוגיה ואפיונים המיוסדים על בסיס כמותי ומדיד ועל שלדה אמינה של כל כתב-היד ששרדו בציון תאריך. יתר על כן, המאגר ותכנת הדלייה שפותחה מעמידים לאלתר את הכלי המדויק ביותר האפשרי לזיהוי משוער של זמנו ושל אזור הפקתו של כתב-יד חסר ציון תאריך ומקום על-ידי איתור כל כתב-היד המתוארכים שיש להם צירוף זהה של תכונות ועל-ידי השוואת כתיבותיהם.⁴⁷

התברר שאכן, רוב התכונות הקודיקולוגיות של כתב-היד העבריים מתפלגות ומתקבצות למסורות אזוריות אופייניות, מהן באופן בלבדי ומהן באופן שיתופי לאזורים אחדים, ומהן גם משקפות חתכים כרונולוגיים מובהקים. באזורים השונים הובחנו התפתחויות ותמורות בטכניקות הייצור ובדרכי העיצוב, שראוי לעמוד על טיבן ולנסות אף לחשוף את סיבותיהן הארגומטריות או הכלכליות או האסתטיות או אותן סיבות הנעוצות בשיקולי קריאות הטקסט ושקיפותו ואף בצורכי הלימוד של האליטה המשכילה.

במהלך העבודה התחורר שההחלטה לתעד את כל התכונות הנראות לעין שבהפקה החומרית והטקסטואלית הייתה מוצדקת מטעמים תאורטיים בדבר חקירת הספר על כל פניו ולא זו בלבד אלא שהייתה גם חיונית מטעמים מעשיים בגלל הנסיבות ההיסטוריות המיוחדות של העם היהודי בימי-הביניים, בייחוד באירופה. גירושם של קהילות שלמות או אוכלוסיות שלמות וההגליות שכפה עליהן השלטון כחלק ממהלכי קולוניזציה מכאן והגירות ונדידות של יחידים מרצון מסיבות כלכליות או אינטלקטואליות מכאן גרמו לטשטוש הגבולות של טיפוס כתב ולקיום בצוואת של כמה תרבויות כתב, בייחוד באיטליה ובארץ ישראל. אכן, כחמישית מכלל היחידות המתוארכות נמצאו כתובות בידי מעתיקים מהגרים שבדרך כלל הוסיפו לכתוב בכתבת ארץ מולדתם אך התכונות הקודיקולוגיות של כתב-היד שהפיקו, כולן או מקצתן, אופייניות לאזור פעילותם. באזורים מסוימים ובתקופות מסוימות היו המעתיקים המהגרים רבים מן המעתיקים בני המקום. באיטליה שבין שלהי המאה הארבע-עשרה (משנת 1396, בעקבי גזרות קנ"א) ובין סוף המאה החמש-עשרה, לדוגמה, יותר ממחצית מן היחידות הרבות שהופקו שם (ששיעורן כשני שלישים מכלל היחידות המתוארכות האיטלקיות עד לשנת 1500 ויותר מארבעים אחוז מכל היחידות המתוארכות ששרדו מכל האזורים בתקופה הזאת) כתובות בכתבות שאינן איטלקיות אלא ספרדיות (בייחוד) ואשכנזיות. מובן שבמציאות כזאת תוקפו של טיפוס הכתב כקריטריון פלאוגרפי מתערער. זיהוי של מוצא כתב-היד אינו יכול להיות מבוסס על טיפוס הכתב גרדא אלא על התואם שבינו ובין הקלסתר הקודיקולוגי, המשקף את אזור ההפקה, ואם טיפוס הכתב אינו

⁴⁷ על המפעל, על מסד הנתונים ועל מערכת הדלייה בשלב מוקדם יותר ראו בית-אריה, 'ספר-דתא'. ראו גם את שיטות הניתוח הכמותי ומונחיהן אצל גירוש והרדי (לעיל, הערה 39), ההולמים את הפרוצדורה וההנחות המתודולוגיות שלנו בעניין האפיון והזיהוי על סמך צירופי תכונות כגון 'whether a set of variables can predict membership in a grouping of cases for which the groups are known a priori', p. 182); Multivariate statistics (three or more variables) ('cluster analysis seek to group cases into clusters that are as nearly homogeneous as possible', p. 180)

תואם את הקלסטר הקודיקולוגי, יש בו כדי להעיד רק על מוצאו של המעתיק.⁴⁸ אין ספק, מסקנה זו של המחקר היא אחד מהישגיה המרכזיים של הקודיקולוגיה העברית מרובת-הפנים והמורכבת הן בגלל ההיקף הנרחב של אזורי ההפקה של הספר העברי בימי-הביניים הן בשל נידודות הכותבים.

טבלאות 1–3 : התפלגות כתבי המהגרים

על הבסיס לחישובי הסטטיסטיקות בחיבור זה ראו להלן במבוא, בסעיף 'סטטיסטיקה כללית של מסד הנתונים' (בראש טבלה 5).

טבלה 1: התפלגות אזורית של רשומות כתבי-היד המתוארכים בכתובות מהגרים עד שנת 1540

(1) סה"כ כתבי מהגרים (2) כתב ספרדי (3) כתב אשכנזי (4) כתב ביזנטי
(5) כתב איטלקי (6) כתב מזרחי (7) כתב תימני (8) כתב מהגר בלתי מזוהה
מספר הרשומות % אחוז מכלל הקורפוס האזורי

אזור	1		2		3		4		5		6		7		8		סך הכול בקורפוס
	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	
ספרד	3	0	—	—	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	695
אשכנז	3	1	3	1	—	—	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	422
איטליה	488	45	307	28	165	15	16	1	—	—	0	0	0	0	0	0	1096
ביזנטיון	82	25	76	23	2	1	—	—	4	1	0	0	0	0	0	0	329
מזרח	55	13	36	8	3	1	5	1	0	0	—	—	11	3	0	0	434
תימן	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	—	—	0	0	133
מסופק	24	73	12	36	7	21	4	12	1	3	0	0	0	0	10	30	33
סך הכול	656	21	434	14	179	6	26	0	5	0	1	0	11	0	10	0	3142

⁴⁸ דוגמאות של כתבי-יד בציוני מקום במזרח ובאיטליה שנכתבו בכתובות של מהגרים אשר הוסיפו לכתוב בכתב ארץ מולדתם שנים רבות אך מלאכת הספר שלהם משקפת – במלואה או למצער בחלקה – את המסורת של אזור פעילותם מובאות אצל בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 104–109.

כ"י אוקספורד, קורפוס כריסטי קולג' 133 הוא בעיניי ההמחשה המאלפת ביותר לבעייתיות ולמורכבות של הקודיקולוגיה והפלאוגרפיה העבריות מחמת הניידות היחידה במינה של העם היהודי. בכתב-היד הזה הועתק בכתובה אשכנזית קדומה, מרובעת ובינונית, סידור שנוסחו המיוחד משתלשל מן הסתם ממנהג צרפת אשר שימש את יהודי אנגליה לפני גירושם לפני סוף המאה השתים-עשרה. בעמודים שנשארו ריקים בסופו (דפים 349–350א) נוספו בכתב עברי רישומים רבים של תשלומים שהתקבלו מאישים ברחבי אנגליה (מ-Exeter ועד Bath ו-Winchester ומ-Bath ועד Norwich), שכמחציתם זוהו שפעלו בסוף המאה השתים-עשרה. רשימה זו – כתבה, כמובן, אחד הבעלים של כתב-היד בשנת 1200 בערך, והיא הייתה קשורה בוודאי לעסקי הלוואות – נכתבה למרבה הפליאה בערבית-יהודית בכתובה רחוקה ספרדית! בעליו הספרדי של הסידור ציין כי רשימתו כוללת 'מא כאין לי מן די אנא הונא פי אנגלטה' (כל מה שיש לי מאז אני כאן באנגליה). ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 138 (התעתיק והתרגום של התעודה מידי אפרים ווסט), 147–148 (תצלומי הרשימה); בית-אריה, אנגליה, נספח (זיהוי האישים האנגליים מידי צפירה אנטין רוקח).

טבלה 2: התפלגות אזורית של רשומות כתבי-היד המתוארכים בכתובות מהגרים עד שנת 1492

(1) סה"כ כתבי מהגרים (2) כתב ספרדי (3) כתב אשכנזי (4) כתב ביזנטי
(5) כתב איטלקי (6) כתב מזרחי (7) כתב תימני (8) כתב מהגר בלתי מזוהה

% אחוז מכלל הקורפוס האזורי

מספר הרשומות

סך הכול בקורפוס	8		7		6		5		4		3		2		1		אזור
	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	
609	0	0	0	0	0	2	0	0	0	2	0	3	—	—	1	7	ספרד
388	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	—	—	1	2	1	2	אשכנז
853	0	0	0	0	0	0	—	—	2	16	16	136	27	231	45	383	איטליה
249	0	0	0	0	0	0	1	2	—	—	1	2	14	36	16	40	ביזנטיון
378	0	0	3	11	—	—	0	0	1	5	1	3	5	18	10	37	מזרח
95	0	0	—	—	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	תימן
31	—	—	0	0	0	0	3	1	16	5	16	5	39	12	74	23	מסופק
2603	0	0	0	11	0	3	0	3	1	28	6	149	11	299	19	493	סך הכול

טבלה 3: הרשומות של כתבי-היד בכתובות מהגרים באיטליה בין שנת 1396 לשנת 1500

(1) כתב מהגר (2) כתב ספרדי (3) כתב אשכנזי (4) כתב ביזנטי

% אחוז מסך כל הקורפוס בתקופה

מספר הרשומות

סך הכול בקורפוס	4		3		2		1		תקופה
	%	#	%	#	%	#	%	#	
83	4	3	12	10	42	35	58	48	1410–1396
72	0	0	11	8	18	13	32	23	1425–1411
65	5	3	9	6	26	17	40	26	1440–1426
77	4	3	23	18	30	23	53	41	1455–1441
117	2	2	20	23	29	34	50	58	1470–1456
194	1	2	23	45	41	79	63	123	1485–1471
102	1	1	16	16	40	41	54	55	1500–1486
710	2	14	18	126	34	242	53	374	סך הכול

שלא כקודיקולוגיה הכמותית האירופית הקודיקולוגיה העברית – אף שגם בראש מעייניה עומד המחקר הטיפולוגי והאבולוציוני של האוכלוסיות המגוונות של כתבי-יד העבריים שהופקו במרחבים נרחבים כל כך, אין היא נמנעת מלעסוק בקודיקולוגיה אופרטיבית ויישומית. אדרבה, הקודיקולוגיה העברית מרבה ליישם את ממצאי מחקרה הכמותיים בזיהוי זמנם ומוצאם של כתבי-יד יחידים. הדבר נעשה הן במונוגרפיות מפורטות על כתבי-יד מיוחדים שיצאו במהדורות פקסימיליה⁴⁹ הן בקטלוגים של אוספים שלמים.⁵⁰

התבססותי על נתוני השלדה של הקודקסים המתוארכים ומיונם הסטטיסטי כדי לחשוף את הטיפולוגיה הסינכרונית והדיאכרונית של הספר העברי הכתוב ביד לאזורי הפקתו וכדי לנסות לזהות את מוצאו או לאמוד את זמן הפקתו של כתב-יד בלא ציון מקום ותאריך איננה חפה מתורפות או מבעיות מתודולוגיות אחדות שראוי להטעים ולזכרן. תורפות אלו משותפות, כמובן, גם לכל טיפולוגיה של כתבי-יד בכתבים אחרים המתבססת על שלדת כתבי-יד המתוארכים. התורפה היסודית נעוצה במידת הייצוגיות של קורפוס כתבי-יד המתוארכים ותקפותה. אמנם הקורפוס כולל כמעט את כל כתבי-יד בצינוני תאריך הקיימים והנגישים, ומבחינה זו הרי הוא טוטלי וממצה ואינו מדגמי, אולם הוא מקיף רק חלק קטן מאוד מכלל כתבי-יד הקיימים.⁵¹ יתרה מזו, מספר כתבי-יד הכלולים בו הוא מעט מזעיר ממספר כתבי-יד שהופקו בימי הביניים ואשר רובם לא שרדו. ועוד זאת, הישרדות כתבי-יד המתוארכים היא בוודאי מקרית ובוודאי אינה משקפת בצורה ייצוגית ומאוזנת את כתבי-יד שלא שרדו ואפילו לא את כתבי-יד הקיימים הן בהתפרסותם הכרונולוגית הן בהתפלגותם הגאוגרפית. אם כך, באיזו מידה קורפוס זה מייצג את המציאות בריבוי פניה בשש מאות וחמישים שנות הישרדותו של הקודקס העברי?⁵² ראייה כזאת של שלדת התייעוד הקודיקולוגי של כל כתבי-יד המתוארכים ששרדו עושה את המיצוי הגורף לקורפוס מקרי שאינו מדגמי. כלום רשאים אנו לגזור מאוסף מקרי זה על אף הטוטליות שלו ועל סמך עיבוד סטטיסטי מוצק ככל שיהיה טיפולוגיה גאו-כרונולוגית קשוחה? עד כמה יהיה ודאי זיהוי כתב-יד עלום-תאריך ובלא ציון אזור הפקה על סמך צירוף זהה של תכונות קודיקולוגיות בכתבי-יד מתוארכים שבקורפוס?

⁴⁹ ראו את התיאורים של ארבעה כתבי-יד ואת ניתוחיהם שכונסו אצל בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 111–248. ראו גם מ' בית-אריה, 'מבוא', בתוך: ספר פתרון תורה – ילקוט מדרשים ופירושים, מהדורת פקסימיליה כתב-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb. 4° 5767, ירושלים תשנ"ה, עמ' ה–כח; M. Beit-Arié, 'A Codicological and Palaeographical Examination of the Parma Psalter', in *The Parma Psalter: A Thirteenth-Century Illuminated Hebrew Book of Psalms with a Commentary by Abraham Ibn Ezra – Companion Volume*, London 1996, pp. 11–27; idem, 'The Making of the Miscellany', in *The North French Hebrew Miscellany (British Library Add. MS 11639) – Companion Volume to an Illuminated Manuscript from the Thirteenth Century France in Facsimile*, ed. J. Schonfield, London 2003, pp. 47–73, וראו את התיאור הקודיקולוגי המדוקדק והמפורט הכלול במחקרו החשוב של מרדכי גלצר, 'ארס צובה'.

⁵⁰ ראו את הקטלוגים החדשים של האוספים הגדולים והעשירים של בספריות האלה: הספרייה הבודליאנית באוקספורד (קטלוג נויבאוואר ובית-אריה), ספריית הפלטינה בפרמה (קטלוג ריצ'רד ובית-אריה [פרמה]) וספריית הוותיקן (קטלוג ריצ'רד ובית-אריה [וטיקן]).

⁵¹ נראה שכתבי-יד הסוריים (הנוצריים) ששרדו בצינוני תאריך מפורש מאז הקודקס המתוארך הקדום ביותר (שהופק כבר בשנת 411) רבים מכל הקודקסים שבשאר הכתבים. סבסטיאן ברוק העריך שמספרם הכולל של כתבי-יד הסוריים הוא, כנראה, הרבה יותר מעשרת אלפים, ומהם שלושת אלפים לפחות כוללים ציוני תאריך מידי מעתיקהם. ראו S.P. Brock, 'The Art of the Scribe', in *The Hidden Pearl*, ed. S.P. Brock, vol. 2, Rome 2001, p. 245; idem, 'Some Basic Annotations to *The Hidden Pearl: The Syrian Orthodox Church and Its Ancient Aramaic Heritage*, I–III (Rome, 2001)', *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, 5/1 (2002), <http://syrcom.cua.edu/Hugoye>

⁵² על הבעיה של מידת הייצוג של כתבי-יד הלטיניים (לא דווקא המתוארכים) ושל האובייקטים ההיסטוריים בכלל ששרדו בידינו, כבר כתב דני מוזרל D.M. [=Denis Muzerelle], 'De l'exhaustivité', *Gazette du livre médiéval*, 1 (1982), pp. 15–17

עוד בעיה נוגעת למידת התקפות המבחנת של תכונות אשר במיון סטטיסטי מתחוויר שאין ייחודיות לאזור הפקה אחד אלא הן מופיעות בשיעור קטן הרבה יותר, שולי ואפילו חריג גם באזור אחר או באזורים אחדים. ברור שלנתוני הסתברות במקרים אלו כמעט אין כל ערך לזיהוי ספציפי, שהרי לא מן הנמנע שכתב-היד עלום התאריך והמקום שאנו מבקשים לזהות מבחינה קודיקולוגית מייצג דווקא את כתבי-היד השוליים ואפילו החריגים שבקורפוס הטוטלי אך המקרי שלנו. בוודאי רשאים אנו להשתמש בהיקריות מסיביות שהינן בלבדיות לאזור זה או זה או לתקופה זו או זו לצורך אפיון קיבוצי, אזורי או זמני.

מגבלה אחרת בשימוש בקורפוס הקודקסים המתוארכים כרוכה בעצם הדבר שרק כארבעים ושלושה אחוזים מן הקולופונים⁵³ של כתבי-היד מציינים את מקום ההעתקה במפורש. בשישה אחוזים של כתבי-היד שוער מקום ההעתקה במידה רבה של סבירות על סמך כתבי-יד אחרים שהועתקו בידי אותו המעתיק ובהם צוין אותו מקום העתקה או על יסוד מקורות אחרים.⁵⁴ אף כי שיעור זה גבוה – ולגבי כתבי-היד הלטיניים הוא אף גבוה מאוד – בכל זאת יש בו כדי להציב קושי מתודולוגי חמור. האזור הגאוגרפי של כמחצית משאר כתבי-היד (כ-51 אחוזים) זוהה בלא פקוק או בצורה מהוססת על סמך הכתב וקלסטר התכונות הקודיקולוגיות המובהקות. יש שזיהויים אלו מוצקים לחלוטין כגון שידועים עוד כתבי-יד מידי אותו המעתיק ובהם צוינו מקום מאותו האזור או שאזורו של מזמין כתב-היד ידוע ממקורות אחרים או על סמך המנהג הליטורגי. ברם, אפשר שזיהוי אזור ההפקה של קודקסים עלומי מקום ההעתקה רק על סמך תכונות קודיקולוגיות וטיפוס הכתב שנמצאו אופייניים לאזור זה או זה יהיה שגוי במקצת המקרים. אם כן, השימוש בחלק ניכר של קורפוס כתבי-היד המתוארכים לזיהוי אזור ההפקה של כתב-יד בלא קולופון עשוי להיות לכוד במעגל קסמים של השערה על-פי השערה. אפשר להיחלץ בנקל ממלכודת מתודולוגית זו אם נצמצם את שלדת הטיפולוגיה ונחסר ממנה – לפחות בשלב הראשון של הזיהוי – את כתבי-היד שבלא ציוני מקום, חוץ מאלה שאפשר לזהות את מקומם בוודאות על סמך נתונים מוצקים שצוינו לעיל.

על אף המגבלות שבייצוג המקרי והזעיר של קורפוס כתבי-היד המתוארכים ביחס לכלל הספרים שהופקו בימי-הביניים אנו רשאים בביטחון רב למדי לזהות מוצא של כתב-יד או לאמוד את זמנו על-פי תכונה קודיקולוגית כאשר תכונה זו מופיעה באזור או בתקופה כלשהם באופן בלבדי ואפילו להעניק לממצא זה תוקף של 'חוק', בייחוד כשמספר כתבי-היד המעידים עליו גדול. אין ספק, רשאים אנו לעשות זאת כאשר אקסקלוסיביות אזורית וכרונולוגית כזאת תימצא בצירופים משותפים של נהגים קודיקולוגיים וכמובן להתבסס על נתונים חד-משמעיים כאלה בהעמדת טיפולוגיה. שימוש בפרוצדורות של ניסוי וטעייה ושל המרה ושלילה בהצלבת תכונות ובצירופיהן בניסיון לאפיין אוכלוסיות של כתבי-יד ולזהות כתב-יד יחיד עשוי לצמצם באופן ניכר את מגבלות השלדה של כתבי-היד המתוארכים ששרדו בידינו. מכל מקום, רק כתבי-יד אלו עשויים לסייע לנו לחשוף באופן שיטתי ומדויק מה שאפשר לחשוף מן ההיסטוריה מרובת-הפנים של הספר העברי בימי-הביניים.

ומעל הכול ומעבר לבעיות המתודולוגיות השאלה המתעצת בכל חקירה מדעית מנסרת גם בעולמה של הקודיקולוגיה הכללית והעברית – מדוע? מדוע השתנה כליל עיבוד הקלף בגרמניה

⁵³ על הקולופון ראו להלן, פרק ב.

⁵⁴ מובן שניכרים בעניין זה הבדלים בין אזורי ההפקה השונים. בצרפת ובגרמניה אחוז הקולופונים שכוללים מלבד תאריך גם ציון מקום הוא נמוך ביותר. וראו להלן, פרק ב, סעיף 4.

ובצרפת באמצע המאה השלוש-עשרה? מדוע הומרה שיטת השרטוט באיטליה בשנות העשרים של המאה החמש-עשרה? מדוע התפתח כתב רהוט יותר בארצות האסלאם הרבה לפני התפתחותו בארצות הנצרות? כיצד התגבשו מסורות כתב ומלאכת הספר משותפות כל כך באזורים נרחבים בנסיבות אינדוידואליות כל כך של הפקת הספר העברי? שאלות מסוג זה הן אולי המעניינות ביותר.⁵⁵

4. מצאי כתבי-היד, ההתפלגות האזורית של מלאכת הספר וטיפוסי כתב הספר

ממצאי כתבי-היד ששרדו

מספר כתבי-היד העבריים ושרידיהם שהשתמרו מתקופת ימי-הביניים התיכוניים והמאוחרים – מראשית המאה העשירית ועד סוף המאה החמש-עשרה – עשוי להגיע למאה אלף לפחות, מהם קודקסים שלמים או חלקיים, מהם קטעים קטנים רבים ששרדו מקודקסים. אפשר לאמוד את מספר כתבי-היד השלמים או החלקיים השמורים במאות ספריות לאומיות, עירוניות, אוניברסיטאיות, מנזריות ופרטיות⁵⁶ בשישים אלף לפחות אם מונים כל יחידה קודיקולוגית לחוד כאשר יחידות הפקה מזמנים שונים ואפילו מאזורים שונים כרוכות יחדיו, כמו שהיה נפוץ למדי בקודקסים העבריים בגלגוליהם. קשה יותר לאמוד את מספר השרידים של הקודקסים בין הרבבות הרבות של הקטעים שבידינו, בייחוד הקטעים שמקורם בגניזה הגדולה שבבית הכנסת בן עזרא בקהיר העתיקה ובגניזות אחרות משם וממקומות אחרים וכן הקטעים השמורים בספריות באירופה (שעד היום נחשפו באופן חלקי בלבד, ועתה הם הולכים ונחשפים בהיקף גדול בכמה מארצות אירופה ובעיקר בגרמניה) אשר עשו בהם שימוש משני לציפוי כריכות או בטנות של כתבי-יד לטיניים (לא מכבר נחשפו בארכיונים איטלקיים אלפי קטעים כאלה ששימשו לעטיפת רגיסטרים).⁵⁷ מובן שמספר הקטעים הספרותיים מימי-הביניים שהתגלו עד כה (כשלוש מאות אלף) מייצג מספר קטן יותר של קודקסים כיוון שקטעים אחדים ולעתים רבים מקורם בקודקס אחד שדפיו או גיליונותיו התפזרו לא אחת בין כמה ספריות ורק המחקר הפרטני של טקסט זה או זה יכול לחשוף את זיקתם הקודיקולוגית. על סמך התרשמות מזיהויים לא מעטים של קטעי קודקס אחד, מהם מרובי-דפים, ייתכן להניח ששיעור שרידי הקודקסים הוא כשישית ממספר הקטעים, ולכן על-פי הערכה הטעונה עדיין ביסוס סטטיסטי מספרם עשוי להיות כחמישים אלף. המספר המשוער של מאה אלף ספרים ושרידיהם מימי-הביניים שהשתמרו מן המאה התשיעית ואילך הוא, כמובן, רק חלק קטן מכתבי-היד שהופקו בתקופה ההיא.⁵⁸ המספר המשוער של שרידי

⁵⁵ במקצת השאלות האלה ובאחרות עסקתי וניסיתי להציע להן תשובות. ראו בית-אריה, אבולוציה.

⁵⁶ רשימה מפורטת של ספריות אלו ומידע רב על האוספים של כתבי-היד העבריים, על מקורותיהם ועל גלגוליהם יימצא במדריך המצוין מידי בנימין ריצ'לר, מורה דרך לאוספים. ראו גם את רשימת הספריות וכתובותיהן באתר האינטרנט של המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים המשולב באתר הספרייה הלאומית של ישראל (<http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/Pages/default.aspx>) וכן ריצ'לר, כתבי-יד עבריים. סקירה מועילה עד היום על האוספים העבריים ומקורותיהם כלולה במבוא הכללי על כתבי-היד העבריים שחיבר מוריץ שטיינשניידר. ראו שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד, עמ' 57–90 (בתרגום העברי – עמ' 76–115).

⁵⁷ הספרות על קטעים אלו רבה. נפנה כאן לדברי כנס שיוחד ליגניזה האיטלקית: הגניזה האיטלקית: דברי הכנס שהתקיים <...> בירושלים ביום י"ז טבת תשנ"ו (9.1.96), בעריכת א' דוד וי' תבורי, ירושלים תשנ"ח ובייחוד למאמרו של מאורו פירני (שחשף את רוב הקטעים בארכיונים האיטלקיים), 'הגניזה' האיטלקית – תיאור כללי ומצב המחקר' (שם, עמ' פג–צג; רישום של הספרות שיצאה לאור עד אז מובא בעמ' פד, הערה 2). המאמרים העבריים תורגמו לאיטלקית ונכללו בקובץ *La "Geniza italiana"*, ed. M. Perani (Alfa tape 12), Bologna 1999. מאז פורסמו עוד קטלוגים של קטעים אלו.

⁵⁸ קולט סיראט ניסתה לאמוד את מספר הספרים שנכתבו בימי-הביניים על סמך עדויות ספרותיות, אינוונטרים של ספרים והערכות דמוגרפיות של גודלי הקהילות היהודיות והעריכה אותו במיליון לפחות. ראו C. Sirat, 'Les manuscrits en caractères hébraïques: Réalités d'hier et histoire d'aujourd'hui', *Scrittura e civiltà*, 10 (1986), pp. 260–271. מידע מדויק על מספר סימני המדף (shelfmarks) של הקטעים מגניזת פוסטאט ומגניזות

הספרים שנגנזו בגניזה שבבית הכנסת של הקהילה הארץ-ישראלית בפוסטאט – מקור רוב שרידי הספרים שאמדנו לעיל – ממחיש את מידת התפוקה ושיעור הצריכה הגבוהים של ספרים בקרב יהודים בארצות האסלאם. בשנים 1000 עד 1250 בערך⁵⁹ – שלפי התעודות המתוארכות שנמצאו היא התקופה העיקרית שבה גנזו שיירי ספרים באתר גניזה זה – שרדו כמאתיים ושמונים אלף קטעים, היינו בני קהילה אחת מן הקהילות היהודיות שהיו בפוסטאט צרכו ארבעים אלף ספרים לפחות ועשו בהם שימוש אינטנסיבי עד שבלו ונגנזו.

נתונים אלו ממחישים את השיעור הגבוה של האוריינות בחברה היהודית⁶⁰ ולא זו בלבד אלא שיש בהם כדי לרמוז שהבלאי עקב השימוש הרב בספרים העבריים והצביון הפרטי המובהק של ייצורם, צריכתם ושימורם (כמו שנראה להלן) היו הסיבות הראשונות במעלה להיכחדות רוב כתבי-היד. ייתכן מאוד שיותר מפגעי הטבע והזמן, החרמות הספרים, בזיזתם והעלאתם על המוקד באירופה הנוצרית⁶¹ גרם השימוש התכוף לאבדנם של רוב כתבי-היד העבריים בימי-

אחרות ומספר הקטעים שהם מכילים התקבל מן החישובים שנעשו בעת האחרונה: בריכוז העיקרי של קטעי הגניזה בספריית אוניברסיטת קיימברידג' נספרו 137,653 סימני מדף המחזיקים 192,848 קטעי דפים או גליונות וכמעט 190,000 כאשר מפחיתים ממספר זה את מספר הקטעים שמקורם איננו בית הכנסת בן עזרא שבפוסטאט (נתונים שמסרה רבקה ג'פרסון [Rebecca J.W. Jefferson] לפני מיחידת הגניזה שם). סטטיסטיקה מעודכנת של קטעי הגניזה מוצגת באתר של 'פרויקט פרידברג לחקר הגניזה' (The Friedberg Genizah Project), שסרק כמעט את כל אוספי הגניזה (<http://www.genizah.org>). לפי הסטטיסטיקה בחודש אוגוסט 2017, מספר סימני המדף של כל הקטעים הרשומים במצאי המפעל הוא 251,863, והם מונים 307,145 קטעים. בזכות התוכנה שפותחה – ועדיין היא משתכללת – במפעל חשוב זה המאפשרת לאתר באופן אוטומטי קטעים שמקורם באותו הקודקס (בצד אישוש ידני של הזיווגים בידי מומחים) יהיה אפשר כנראה לעמוד באופן מדויק יותר על מספר הקודקסים ששייריהם השתמרו בגניזת פוסטאט ובגניזות אחרות. ראו א' שויקה, י' שויקה, ל' וולף ונ' דרשוביץ, "וקרב אותם אחד אל אחד": זיהוי כתיבות יד וצירוף קטעי גניזה באמצעות מחשב, גנזי קדם, ז' (תשע"א), עמ' 173–209, ושם (עמ' 183–209) רשימה של מאות אחדות של צירופים. תיאור מקיף של התוכנה: L. Wolf, N. Dershowitz, L. Potikha, T. German, R. Shweka & Y. Choueika, 'Automatic Palaeographic Exploration of Genizah Manuscripts', in *Kodikologie und Paläographie im Digitalen Zeitalter / Codicology and Palaeography in the Digital Age 2*, ed. F. Fischer, Ch. Fritze & G. Vogeler (Schriften des Instituts für Dokumentologie und Editorik 2), Norderstedt: Books on Demand, 2010, pp. 157–179. יש לזכור כי לא כל הקטעים המיוחסים לגניזת קהיר' מקורם בגניזת בית הכנסת בן עזרא בפוסטאט כדוגמת האוסף העיקרי שבספריית אוניברסיטת קיימברידג'. מקצתם באים מגניזות אחרות במזרח, רובן קראיות ובייחוד אלו שרוכזו בבית הכנסת דאר שמחה בקהיר. ראו בעת האחרונה H. Ben-Shammai, 'Is "the Cairo Genizah" a Proper Name or a Generic Noun? – On the Relationship between The Genizot of the Ben Ezra and Dār Simḥa', in 'From a Sacred Source': *Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif*, ed. B. Outhwaite & S. Bhayro, Leiden–Boston 2011, pp. 43–52. מן המספר הכולל של סימני המדף או הקטעים מכל הגניזות יש להפחית כעשרים אלף תעודות ולהוסיף עשרים וחמישה אלף קטעים לפחות שנעשה בהם שימוש משני ושהתגלו עד כה בספריות ובארכיונים באירופה.

⁵⁹ לדברי גויטיין (חברה ים תיכונית, א, 1967, עמ' 18), בגניזה נמצא רצף של תעודות למן שנת 1002 ועד לשנת 1266. עיינו באסופה הגדולה של אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל. על החינוך במזרח התיכון עיינו בספרו של ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם: מקורות חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ב. עניין רב יימצא בעת האחרונה בעבודותיהם של בוטיציני ואקשטיין שחקרו מנקודת מבט כלכלית את ההשפעה ארוכת הטווח על ההיסטוריה היהודית שנודעה להעמדת האוריינות כנורמה דתית ביהדות במאה הראשונה לספירה בארץ ישראל, וראו M. Botticini & Z. Eckstein, 'Jewish Occupational Selection: Education, Restrictions, or Minorities?', *Journal of Economic History*, 65/4 (December 2005), pp. 922–948; idem, 'From Farmers to Merchants, Conversions and Diaspora: Human Capital and Jewish History', *Journal of the European Economic Association*, 5/5 (September 2007), pp. 885–926.

⁶¹ על החרמות ספרים עבריים ושרפתם (בייחוד ספרי תלמוד) באירופה ראו בסקירה של פופר על הצנזורה של הספרים העבריים: W. Popper, *The Censorship of Hebrew Books*, New York 1899 (rep. New York 1968), chaps. 1–5. על נדירות הספרים ומתוך כך החובה להשאילם מצינו בתשובת הרא"ש (ר' אשר בן יחיאל, גרמניה 1250 – טולדו, ספרד 1328; רוב תשובותיו נכתבו בספרד): 'ושאלת על דין שדן על מי שיש לו ספר ואינו רוצה להשאילו ונתן עליו קנס – עשרה זהובים בכל יום מפני שהיה ביטול תורה בעיר מחמת חסרון ספרים בעיר והיו אנשים שהיו להם ספרים ולא רצו להשאילם – יפה דן ואני מסכים עמו' (שאלות ותשובות להרב רבינו אשר, ויניצא ש"ב, כלל צג, סימן ג, דף קלו ע"א).

בעניין זה ראוי להזכיר את דבריו המאלפים של יהודה אבן תבון בן המאה השתים-עשרה – שעקר לפרובנס – בצוואתו המוסרית לבנו שמואל, המעידים הן על ריבוי הספרים בספרייתו הפרטית מכאן ונדירותם מכאן הן על השאלתם וסדריה הספריניים. אבן תבון מציין שהוא הרבה להעשיר את ספריית בנו אפילו בעותקים אחדים מאותו החיבור, ואומר: 'כבדתך בהרבות לך ספרים, ולא הצרכתך <...> לשאול ספר מאדם כאשר אתה רואה רוב התלמידים שוטטו לבקש ספר ולא ימצאו. ואתה שבח לאל משאל ואיך שואל' (אברהם, צוואת, עמ' 57); 'ואל תמנע

הביניים. מכל מקום, אפשר להניח שהשימוש המרובה בספרים, הצביון האישי של הפקתם ושמירתם, השמדת הספרים בארצות הנוצריות והגורל ההיסטורי של העם היהודי עתיר הגזרות, הגירוש והנדודים, כל אלה גרמו ששיעור ההישרדות של כתבי-היד העבריים היה קטן מזה של כתבי-היד הלטיניים או הערביים.⁶²

למען האמת, ראוי שהדיון בשיעור הישרדותם של הספרים העבריים יעסוק גם בכימות, במיון ובניתוח של סוגות הטקסטים ששרדו ואפילו בסקר פרטני והשוואתי של העתקת החיבורים ששרדו באזורים השונים ובתקופות שונות זו מזו. לאיסוף נתונים כזה עשויות להיות השפעות מרחיקות לכת על ידיעותינו בדבר התקבלות הטקסטים, תפוצתם ומידת השימוש בהם, אם כי סביר שהישרדות הספרים הייתה מקרית ותלויה בנסיבות היסטוריות כגון שרפת התלמוד, פרעות וגירושם. ייתכן שאפשר להסיק מסקר כזה אילו סוגי טקסטים ואפילו אילו תבניות ספרים, חומריהם, איכותם וערכם הכספי היו עשויים להשפיע על הישרדותם, היכן ומתי. סקר כזה הוא מפעל שאפתני הדורש משאבים עצומים שיאפשרו את העיבוד של תוכני כתבי-היד ששרדו בשלמותם או במקוטע לרבבותיהם וכן של תכונותיהם החומריות. אמנם הקטלוג המקוון של המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שבבית הספרים הלאומי בירושלים, המחזיק חלק גדול מאוד של תצלומיהם של כל כתבי-היד העבריים בעולם עשוי להושיט סיוע רב לסקר כגון זה כשם שעשויים לסייע לו קטלוגים מקוונים אחרים של קורפוסים פרטניים יותר. על אף המקריות שבהישרדות כתבי-היד וכל שכן עם קולופונים בציוני תאריך נודע ערך גם אם מוגבל אף למידע על ההתפרסות האזורית והכרונולוגית של סוגותיהם, העשוי להידלות בקלות מן המסד המקוון ספר-דתא של מפעל הפלאוגרפיה העברית.

מלהשאל ספריך למי שאין בידו יכולת לקנות ספר, ובלבד שהוא מובטח שיחזירם לך <...> וכאשר תשאיל לאדם ספר כתבהו במזכרת קודם שיצא מן הבית. וכאשר ישיבהו העבר עליו קולמוס. ובכל פסח וסוכות השב לביתך כל מה שהשאלת מן הספרים שהשאלת לחוץ' (שם, עמ' 81–82).

על נדירות ספרים יעידו הסימנים הרבים בספר חסידים הממריצים להשאיל ספרים ומשבחים את משאיליהם, למשל, סימנים תרסט, תרעב–תרעח (מהדורת ויסטינצקי ופריימן, עמ' 177–178), תשמה (שם, עמ' 189). על נדירות הספרים לאחר גירוש ספרד ובתחילת עידן הדפוס ראו בקולופון הארוך של תורה עם פירוש רש"י, הפטרוט עם פי' רד"ק וחמש מגילות עם פי' ראב"ע, קושטאנטינא רס"ה–רס"ו, מידי המדפיסים דוד ושמואל ה' נחמיאש (הקולופון בוודאי נכתב בידי אברהם בן יוסף בן יעיש, מגיה הספר): 'והנשארים שנים שלשה גרגרים <...> גם הספרים ספו תמו מבלהות השמדות ומבוכי ההפכות <...> עד שבסבת טרדות הזמן וחסרון הספרים יתרשלו האנשים בלימוד בניהם, שאף אם ימצא בידם החומש לא ימצא התרגום, וכשימצא התרגום לא ימצא הפירוש <...> שני אחים מחוקקים <...> וישא לבם אותם להפריץ ולהרחיב תורה בישראל להחליף קצת תמורת מה שנתן ונפסד בין בים בין ביבשה מהספרים אשר לא יכילם מספרי' (את הקולופון במלואו ראו אצל א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 60).

⁶² אמדן מינימליסטי גס של מספר כתבי-היד הערביים שהשתמרו הוא 600,000. ראו A. Gacek, 'Some Remarks on the Cataloguing of Arabic Manuscripts', *British Society for Middle Eastern Studies*, 11 (1984), p. 173, ואולם לפי הרישום המקיף של הספריות שבהן שמורים כתבי-יד אסלאמיים (למעט אוספים פרטיים), מספרם מגיע לשני מליון וחצי; ראו *World Survey of Islamic Manuscripts*, vols. 1–4, London: Al-Furkan Foundation, 1992–1994.

טבלה 4: התפרסות גאו-תרבותית של סוגות כתבי-היד המתוארכים עד שנת 1540

על הבסיס לחישובי הסטטיסטיקות בחיבור זה ראו להלן במבוא, בסעיף 'סטטיסטיקה כללית של מסד הנתונים' (בראש טבלה 5).

(1) תנ"ך: טקסט (2) תנ"ך: פירוש (3) הלכה ומדרש (4) תפילה ומחזורים (5) מדעים
(6) דקדוק ומילונים (7) פילוסופיה וקבלה (8) ספרות ושירה (9) קבצים
מספר כתבי-היד % אחוז מכלל הקורפוס האזורי

סך הכול בקורפוס	9		8		7		6		5		4		3		2		1		אזור
	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	
598	1	8	2	10	26	153	6	36	13	79	3	19	22	134	14	85	18	106	ספרד
361	1	5	0	1	9	33	4	16	2	8	17	63	44	160	7	27	20	74	אשכנז
989	3	31	2	21	25	244	5	53	11	112	15	144	19	192	18	174	8	76	איטליה
276	11	31	4	10	32	88	6	16	15	42	2	5	24	66	21	59	3	7	ביזנטיון
398	1	2	3	13	11	44	8	31	3	12	7	27	31	123	26	102	10	41	מזרח
129	2	2	0	0	3	4	12	16	2	3	2	3	60	77	4	5	24	31	תימן
26	8	2	0	0	31	8	4	1	4	1	0	0	27	7	27	7	8	2	מסופק
2777	2	81	2	55	21	574	6	169	9	257	9	261	27	759	17	459	12	337	סך הכול

מה הוא תאריכו של הקודקס העברי בציון התאריך הקדום ביותר ששרד בידינו? במחצית השנייה של המאה העשרים סברו רבים כי כתב-יד של הנביאים שהעתיקו בטבריה משה בן אשר ממשפחת המסרנים הקדומים הידועה הוא הקדום ביותר.⁶³ על-פי הקולופון הארוך והנמלץ שבסופו הושלם כתב-היד המעוטר, אשר נשמר בבית הכנסת הקראי ע"ש מוסה דרעי בקהיר, 'לקץ שמונה מאות ועשרים ושבע שנים לחורבן הבית השני' (עמ' 575), היינו בשנת 894/5. ברם, חוקרים אחדים הטילו ספק באותנטיות של הקולופון הן על סמך המסורה והניקוד הסוטים ממסורת בן אשר הן משיקולים קודיקולוגיים, כיוון שתכונות קודיקולוגיות של כתב-היד רמזו על תאריך הפקה מאוחר יותר במאה שנים בקירוב. אכן, בבדיקת תיארוך של פיסת קלף מגוף כתב-היד בשיטת רדיו-פחמן (קרובן 14) נמצא שהקלף יוצר לא לפני שנת 990 ועל כן יש לתארכו לשנת 1000 בקירוב.⁶⁴

כתב-היד המתוארך הקדום ביותר שתאריכו אינו מוטל בספק נכתב בשנת 903/4 באירן. מתוך קודקס מקראי קטן ממדים זה בתבנית שרוחבה גדול מאורכה⁶⁵ השתיירו בגניזת פוסטאט רק שבעה דפים פגומים המחזיקים קטעים מתוך רות ונחמיה בניקוד עליון בבלי, אך אפשר שהקודקס

⁶³ כך גם צוין אצל בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 9.

⁶⁴ תיאור מפורט של כ"י קהיר בליווי לוחות תצלומים ודיון בהשגות על תאריכו, בכלל זה גם פירוט התוצאות של בדיקת הקלף, ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 1.

⁶⁵ 127×117 מ"מ, פרופורציות דף המכונה oblong באנגלית.

המקורי הכיל העתקה של כל ספרי הכתובים.⁶⁶ על-פי הקולופון כתב את כתב-היד יוסף בן נמורד בגומביד ימלגאן, וכיוון שהקולופון הקצרצר אינו מציין דבר לגבי ייעודה של ההעתקה, יש להניח שהוא כתבו לעצמו. כאמור, שריד זה הוא כתב-היד המתוארך הקדום ביותר שהשתייך מכל האזורים וכמובן, מן המזרח התיכון, וכמו בקודקס משה בן אשר, שתאריכו עורער, גם בו יש ציון מקום מפורש. כתב-היד המתוארך הקדום ביותר ששרד לאחר מכן הושלם בחודש תשרי בשנת 1228 למניין לשטרות (916) – כ"י סנקט פטרבורג Ebp. I B 3. כתב-היד המקראי נכתב בוודאי אף הוא במזרח המזרח התיכון, שכן גם הוא נוקד בניקוד בבלי. שלא כקודמו קודקס זה השתמר בשלמותו.⁶⁷

בכתב-יד מזרחיים אחדים (וגם תעודות) רשומים תאריכי העתקה או העברת בעלות הקודמים למאה העשירית, אך בלי ספק תאריכים אלו אינם מהימנים. יש שהתאריך הנקוב בקולופון זויף בעליל ויש שכל הקולופון בציון תאריך מופלג בקדמותו שורבב בתקופה מאוחרת. כיוצא באלה נמצאו בלתי מהימנים גם תאריכים קדומים של גלגולי כתב-יד כגון ציוני מכירה או בעלות, שלכאורה היה בהם כדי להעיד שגוף כתב-היד הופק, כמובן, לפני כן.⁶⁸

⁶⁶ מתחת לקולופון וסביבו שרדו סיכומי מסורה לספרי הכתובים. את פירוט קטעי כתב-היד, השמורים כולם בספריית אוניברסיטת קיימברידג', את תיאורם הקודיקולוגי וכן לוחות של תצלומים בגודל טבעי ראו בתוך אוצר המצחפים, א, כתב-יד 2.

⁶⁷ ראו בפירוט אוצר המצחפים, א, כתב-יד 3.

⁶⁸ דוגמה לקולופון מזויף: כ"י קיימברידג' Mm 5.27 – תנ"ך ספרדי, ככל הנראה, מן המאה הארבע-עשרה – בקולופון מצוין התאריך 'התורה' ליצירה. על אף ההסתייגויות שהובעו בעניין גילו הקדום של הספר, לא היסס שילר-סינסי, מחבר קטלוג כתב-היד העבריים השמורים בספריית האוניברסיטה, לחשב את התאריך שנת [ד' אלפים] תרט"ז (856) ולהניח כי הוא מהימן (ראו S.M. Schiller-Szinessy, *Catalogue of Hebrew Manuscripts Preserved in the University Library*, vol. 1, Cambridge 1876, pp. 12–15, no. 12. ברם, הכרת פניו של כתב-היד עונה בו שהוא מאוחר הרבה יותר, ולא זו בלבד אלא שאף ברור שיד כלשהי התערבה בקולופון. יתרה מזו, לכאורה יש לחשב את גימטריית התאריך 'התורה' ליצירה' כשנת ה' תרי"א (1851), כדרך הסופרים באלף השישי לבחור במילים הפותחות באות ה"א לציון האלף (ראו אוצר כתב-יד עבריים, I, 117, הערה 1; ראו גם S. Hopkins, "The Oldest Dated Document in the Geniza?", in *Studies in Judaism and Islam Presented to Shlomo Dov Goitein on the Occasion of his Eightieth Birthday*, ed. S. Morag, I. Ben-Ami & N.A. Stilman, Jerusalem 1981, p. 84).

דוגמה לתאריך לא מהימן בתעודה: גט שנכתב לכאורה בשנת 748/9 ב'פומבדיתא' שבבבל (תצלום שלו נדפס בתוך *Encyclopaedia Judaica*, vol. 6, col. 124. גט זה, שהיה ברשות פרטית, הועבר בינתיים לספריית המרכז ללימודים מתקדמים במדעי היהדות של אוניברסיטת פנסילוניה בפילדלפיה, ופרופ' דוד גולדנברג מסר לתיארוך בשיטת רדיו-פחמן 14. הבדיקה, שאוששה את פקוקי הפלאוגרפים במהימנות התאריך הקדום, קבעה כי הגט מזויף וכי תאריכו הקדום ביותר האפשרי הוא 1660. ראו D.M. Goldenberg, 'Notes on the Library of Annenberg Institute', *JQR*, 82 (1992), pp. 483–484.

דוגמה לפסילת תיארוך במאה התשיעית (ולכאורה אפילו קודם לכן) על סמך ציון העברת בעלות: התאריך מרחשוון 4608 (847) הנקוב בשטר מכירה בכתב-יד של נביאים אחרונים, כ"י סנקט פטרבורג, מכון מזרחני D62 (לפנים באוסף חוולסון), אשר נודע כבר ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה, אינו מהימן. לתיאור כתב-היד ראו C.B. Starkova, 'Les plus anciens manuscrits de la Bible dans la collection de l'Institut des Études Orientales de l'Académie des Sciences de l'U.R.S.S.', in *La paléographie hébraïque médiévale* (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique 547), Paris 1974, pp. 38–39 and pl. VIII (שם צוין התאריך בטעות 747 במקום 847). תאריך מכירת כתב-היד, שבמאה התשע-עשרה נודע בכינוי קודקס קרזובזר (Karasubazar), עורר ויכוחים בקרב החוקרים ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה. כבר אברהם הרכבי פקפק במהימנות רישום זה, ולעומתו דניאל חוולסון סבר שהוא מהימן. ראו חוולסון, כתובות, עמודות 184–196 (והדיונים הקודמים המובאים שם) וכן ליטוגרפיות 99–100; א' דינר, משה קרים, ורשה תרל"ח, עמ' 24–27. על בעייתיות התאריך מבחינת הלוח העברי ראו ח"י בורנשטיין, 'דברי ימי העיבור האחרונים', התקופה, יד-טו (תרפ"ב), עמ' 354. על שאי אפשר לייחס את הניקוד, את הטעמים ואת המסורה של כתב-יד זה לתקופה קדומה כל כך ראו י' ייבין, כתר ארם צובה: ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ג), עמ' 371. מבדיקת גוף כתב-היד וכבר מן הליטוגרפיות בספרו של חוולסון ועוד ביתר בהירות מסריקה צבעונית ששלח לי שמעון יקירסון לא מכבר ברור שתעודת העברת הבעלות שבסוף כתב-היד נחלקת לשני חלקים, כפי שהוא הבחין. החלק העליון כתוב בכתיבה מיומנת מזרחית מרובעת-למחצה, ואין סיבה לפסול את מהימנותה, אך אין בו כלל ציון תאריך: 'וזה מספר ישעיה ירמיה יחזקאל ות[...]] עשר נפל בידו של סעיד בן עיב[...]] הגדול <?> מנחלת אביו כחלק <...> אשר ל<...> כל האחים <...> איש חלקו <...> עם חתימת עדים. מתחת לשטר זה נוסף לימים רישום בכתיבה גסה, ואשר מקצת מן התיבות בו טושטשו מן הסתם מתוך כוונה להקשות על פיענוחו. נראה שלפנינו זיוף נוסף על זיופי קולופונים מאוספי פירקוביץ וראו

כאמור בסעיף 3 לעיל, קרוב לוודאי השתיירו בגניזות מצרים שרידים קטנים או גדולים של קודקסים עבריים שהופקו במזרח התיכון לפני המאה העשירית. על כך רומזים צורות האותיות של הכתב וסגנון בשרידים אלו,⁶⁹ וכן רומז היעדר ההתערבות הגרפית של המעתיק לצורך שיקוף המבנה ההיררכי של הטקסט ויחידותיו, התערבות שהחלה מפציעה רק לאחר זמן.⁷⁰ יותר מכול מעידים על כך כתבי-היד המתוארכים הקדומים ביותר עצמם. כאמור, באלה כבר ניכרים מלאכת ספר בשלה ומשוכללת, דפוסי עיצוב מגובשים וכתב הרמוני המעידים בוודאי על מסורת קודמת של הפקת קודקסים במזרח התיכון. איננו יודעים כמה זמן חלף עד שהתגבשה מסורת זו, ואולי אפשר לשער שמאה שנים לפחות נדרשו עד שתפתח ותשתכלל ולהניח שמלאכת הקודקס המזרחית התגבשה במהלך המאה התשיעית.

מבין כתבי-היד המתוארכים ששרדו עד שנת 1540 – כשלושת אלפים קודקסים, הכוללים כשלושת אלפים וארבע מאות יחידות קודיקולוגיות-פלאוגרפיות, שכמעט כולם תועדו – המשמשים תשתית עיקרית לטיפולוגיה המוצגת בחיבור זה מספר כתבי-היד שהופקו עד אמצע המאה השלוש-עשרה קטן מאוד ואינו עולה על מאתיים ושניים. מיעוטם מקשה, כמובן, את חשיפת המסורות הקדומות של מלאכת הספר העברי, אם כי מקצת התכונות הקודיקולוגיות הניכרות בכתבי-יד אלו בכל מיני אזורים מאפיינות גם כתבי-יד מאוחרים יותר ששרדו בשיעור גדול, דבר המעניק תוקף רב יותר לעדויות המעטות מן התקופה הקדומה. עד שנת 1000 שרדו רק שנים-עשר כתבי-יד מתוארכים, כולם מצחפים מקראיים הכתובים על גבי קלף ואין ספק שכולם הופקו במזרח התיכון,⁷¹ כשם שרוב כתבי-היד (כשני שלישים) שהשתמרו עד שנת 1250 הופקו באזור זה, שהיה ערש הקודקס העברי. הפריסה הגאוגרפית של אזורי ההפקה של כתבי-היד ששרדו מתרחבת בהדרגה כבר במאה האחת-עשרה (ואולי כבר במאה העשירית). קודקס מקראי אחד שכעולה מן הקולופון הפגום נכתב בידי ארבעה סופרים וארבעה מסרנים בין שנת 941 לשנת 1039 בטוניסיה, בעיר קירואן.⁷² שהייתה מרכז הלימוד העיקרי בצפון אפריקה ושימשה בוודאי מקור השפעה להפקת מצחפים מקראיים בספרד. חשיבותו של כתב-יד זה מכרעת להכרת מלאכת הספר וסגנון

S. Iakerson, 'The Karasubazar Codex of the Later Prophets from the Collection of the Institute of Oriental Manuscripts (D 62)', in *Manuscripts hébreux et arabes: Mélanges en l'honneur de Colette Sirat* (Bibliologia 38), eds. J. Olszowy-Schlanger & N. De Lange, Turhout 2014, pp. 63-76. עוד דוגמאות מכל הסוגים ראו במבואי העברי בתוך אוצר המצחפים, א, עמ' 13-14.

⁶⁹ ראו למשל את לוחות הפקסימיליה של אחד הפלימפסטים (ראו לעיל, הערה 19) המובאים בספרו של טיילור: C. Taylor (ed), *Hebrew-Greek Cairo Geniza Palimpsests from the Taylor-Schechter Collection Including a Fragment of the Twenty-Second Psalm according to Origen's Hexapla*, Cambridge 1900. לשערות חוקרי הטקסטים בדבר תיארוך הפלימפסטים ראו י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית-שאן', תרביץ, נג (תשל"ד), עמ' 155-156, הערה 497.

⁷⁰ ראו להלן, פרק ח.

⁷¹ אוצר המצחפים, א, כתבי-יד 1-13. על אף ההבדל הבולט בין הישרדות כתבי-היד הלטיניים לפני שנת 900 ובין אי-הישרדותם (או קיומם) של מצחפים עבריים באותה התקופה מעניין שההתפרסות הכרונולוגית של שיעורי ההישרדות של כתבי-היד הלטיניים בציוני תאריך דומה למדיי לזו של כתבי-היד המתוארכים בכתב עברי, ואף היא מראה את הבעייתיות שבמיעוט כתבי-היד הקדומים. מתוך 11,700 כתבי-יד לטיניים שנכללו בסדרות כתבי-היד המתוארכים שיצאו בארצות אירופה השונות עד שנת 1983 רק רבע מהם מתוארכים לפני שנת 1400 ואך 909 (כלומר, שמונה אחוזים) מהם זמנם לפני שנת 1200. ראו M-C. Garand, 'Le catalogue des manuscrits datés: Histoire de l'entreprise', in *Les manuscrits datés: Premier bilan et perspectives*, ed. G. Grand et al., Paris 1985, pp. 1-5. ראו גם את חישוביו של פון סקרפטטי (B. von Scarpatetti) לקורפוס זה, ולפיהם רק חמישה-עשר אחוזים מכתבי-היד הנזכרים זמנם לפני 1300 (שם, עמ' 59-64). והנה, שיעור כתבי-היד העבריים המתוארכים לפני 1200 בין כלל כתבי-היד המתוארכים עד שנת 1500 הוא חמישה אחוזים, שיעורם עד שנת 1300 הוא שישה-עשר אחוזים, ואילו לפני 1400 הוא גדול יותר משיעור כתבי-היד הלטיניים ועומד על 41 אחוזים!

⁷² כ"י סנקט פטרבורג B 124. הקולופון של קודקס זה, הקדום ביותר שבוודאות הופק מחוץ למזרח התיכון, נפגם ונמשח בצבע כהה. בציון התאריך אפשר לקרוא בלי ספק רק את האלפים (5) והמאות (8), ולפיכך אפשר רק לתחמו בין שנת 941 לשנת 1039. מכאן שלא מן הנמנע שכתב-היד נכתב כבר במאה העשירית. תיאור מפורט של כתב-היד ראו בתוך אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 29.

הכתב המגריביים-איבריים בתחילת התגבשותם, אף שכתבי-יד אחדים שהופקו במזרח התיכון כבר בשלהי המאה העשירית ובתחילת המאה האחת-עשרה בידי סופרים מהגרים מצפון אפריקה (בוודאי מטוניסיה) ומספרד מסגירים כמה תכונות קודיקולוגיות המאפיינות את קודקס קירואן ובייחוד את כתבי-היד הספרדיים המאוחרים יותר.⁷³ מן הרבע האחרון של המאה האחת-עשרה השתמרו שני הקודקסים הקדומים ביותר שהופקו ביבשת אירופה, אין ספק שבאיטליה. הקדום שבהם נכתב, ככל הנראה, באוטרנטו (Otranto), באזור פוליה (Puglia) שבדרום איטליה הביזנטית בשנת 1072/3⁷⁴ והאחר נכתב בידי קבוצה של שבעה מעתיקים בשנת 1090/1⁷⁵

מן המאה השתים-עשרה שרדו כתבי-יד שהרחיבו במידה ניכרת את הטווח הגאוגרפי של הפקת הספר העברי ואת הבנתנו מה היה טיבה. ממאה זו, בייחוד מרבעה האחרון, שרדו כתבי-היד המתוארכים הקדומים ביותר שהופקו בספרד, באזורי גרמניה וצרפת ובביזנטיון. מספרד שרד כתב-יד מקוטע עשוי נייר של חיבורי המדקדק יונה אבן ג'נאח בערבית-יהודית, שנכתב בשנת 1119 ב'בלנסיה' (ולנסיה), כאשר עדיין הייתה בשלטון מוסלמי.⁷⁶ מרשימים במיוחד בבשלותם הקודיקולוגית, בעיצובם ובכתיבתם כתבי-היד הקדומים ביותר שהשתמרו מתחומי אירופה הנוצרית מצפון לפירנאים ולאלפים – ארבעה קודקסים שהופקו בפרק זמן קצר, בין שנת 1177 לשנת 1193, במרחב של ארצות גרמניה, צרפת ואנגליה. הקדום שבכתבי-היד מן האזור הצרפתי-גרמני שהושלם בשנת 1177 הוא כרך של מסכתות התלמוד הבבלי השמור בספרייה הלאומית המרכזית בפירנצה.⁷⁷ סוף המאה השתים-עשרה (שנת 1192) הוא גם זמנו של שריד מכתב-היד המתוארך הקדום ביותר שהופק בתחומי ביזנטיון, מן הסתם ביוון.⁷⁸

בנוגע למרחב המזרח התיכון ראוי להטעים כי מן המאה השתים-עשרה שרד כתב-יד שנכתב בתימן (בעדן) בשנת 1144⁷⁹ והוא אפוא כתב-היד הקדום ביותר ששרד מאזור זה, אשר הספרים המאוחרים יותר שהופקו בו משקפים קלסתר ייחודי בתוך מסורות הספר והכתב המזרחיות.

מאמצע המאה השלוש-עשרה ואילך הולכים ורבים כתבי-היד בציוני תאריך (ומקום) שנשארו מכל האזורים, והם מספקים שפע נתונים על מלאכת ייצור הספר ועיצובו ועל כתבי הספר וטיפוסייהם באזורי ההפקה של הספרים העבריים לתקופותיהם (להלן בסעיף סטטיסטיקה כללית של מסד הנתונים: טבלות 6–9). אזורי ההפקה של הספר שבכתב העברי היו נרחבים ביותר, שהרי הם הקבילו להתפרסות רבת ההיקף של הקהילות היהודיות בימי-הביניים התיכוניים והמאוחרים. למן המאה התשיעית דבקו היהודים בכתב העברי והשתמשו בו בכל תפוצותיהם לכל צורכיהם הספרותיים והמעשיים.⁸⁰ גם כאשר אימצו את לשונות החברות שבקרבתם הם ישבו – בהיקף בולט

⁷³ ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 12, 13 וגם במבוא, עמ' 15; ב, כתב-יד 19, 23 וגם במבוא, עמ' 15.

⁷⁴ כ"י וטיקן 31 Vat. ebr.; ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 38.

⁷⁵ אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 43.

⁷⁶ כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 2440; ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 57.

⁷⁷ ראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 79. ראו שם את תיאורי שלושת כתבי-היד האחרים – כתב-יד 84 הכולל חיבורים מילוניים משנת 1188/9; כתב-יד 85 המחזיק תורה, מגילות והפטרות משנת 1189; וכתב-יד 91 המכיל נ"ך משנת 1193. בשום כתב-יד מכתב-היד האלה לא צוין בקולופון מקום ההפקה, כשם שגם בתקופות הבאות מאפיין מיעוט ציוני מקום את כתב-היד שנכתבו באזורים אלו שלא כריבוי ציונים כאלה בשאר האזורים (ראו להלן, פרק ב, התחלת סעיף 4). רק את מוצאו המדויק יותר של כתב-יד 85 אפשר לשער במידה רבה של סבירות ולהסיק מנתוני הטקסטואליים והקודיקולוגיים כי קרוב לוודאי הוא הופק באנגליה, שתושביה היהודים הגיעו אליה מנורמנדיה לאחר הכיבוש הנורמני. על-פי סגנון הכתיבה של כתב-יד 84 אפשר לשער שכתב-יד זה נכתב בצרפת.

⁷⁸ כ"י אוקספורד MS. Heb. C.6 (קטלוג נויבאוואר וקאולי 2616/4). ראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 89.

⁷⁹ אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 70.

⁸⁰ עד אז רוב הכתובות שהשתמרו (רובן מצבות וכתובות קבורה) נמצאו מחוץ למזרח התיכון ונכתבו בעיקר ביוונית. עיינו J.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*, vols. 1–2, Vatican City 1936–1952 (קורפוס הכתובות שבכרך הראשון ראה אור במהדורה חדשה בלויית מבוא נרחב ומועיל מידי ליפשיץ: B.L. Lifshitz, *Corpus of*

בארצות האסלאם, שבהן נכתבו רבים מן הטקסטים הספרותיים בערבית-יהודית – נכתבו לשונות אלו תמיד⁸¹ בתעתיק בכתב העברי. מבחינת הפריסה הגאוגרפית של השימוש בכתב בימי-הביניים הייתה פריסתו של הכתב העברי גדולה מפריסת הכתב היווני או הלטיני ואפילו הערבי, שכן בכתב העברי השתמשו בכל מרחבי השימוש של הכתבים האחרים. כתב-יד עבריים הופקו ונצרכו ממרכז אסיה במזרח ועד אנגליה בפאתי מערב, מתימן וצפון אפריקה בדרום ועד גרמניה וחצי האי קרים בצפון, במרחבי ציוויליזציות הנצרות שהשתמשה בכתב הלטיני, ציוויליזציות האסלאם במזרח ובמערב שהשתמשה בכתב הערבי והציוויליזציה הביזנטית הנוצרית שהשתמשה בכתב היווני. הפקת הקודקסים העבריים לא יכלה שלא להיות מושפעת ממסורות קודיקולוגיות ומסגנונות עיצוב וכתובה שנהגו בחברות שבתוכן התגוררו היהודים. יש תכונות שונות באזורים שונים שסופרים ומעתיקים יהודים שאלו ואימצו להם בלא שינוי, ויש תכונות שבאזורים ידועים נדחו לחלוטין או תקופה ארוכה. מכל מקום, בגלל הפיזור הגדול של ייצורם כתב-יד העבריים בחזותם, בסגנון כתבם, באופי חומרי כתיבתם, בטכניקות הפקתם ובקונפיגורציה של הטקסט דומים לכתב-יד של סביבתם הנכרית יותר משהם דומים לכתב-יד העבריים שהופקו באזור גאו-תרבותי אחר, שהשיתוף ביניהם מצטמצם בעיקר בעצם השימוש בכתב העברי ובטקסטים. ראוי להטעים ששיתוף דרכי ייצור ועיצוב לאו דווקא מלמד על שאילה ישירה, קבלת השפעה ותהליכי תרבות של המיעוט היהודי בחברה הנכרית. חומרי הכתיבה, למשל, תלויים בהיצע שבשוק ובזמינותם לרוב ולמיעוט כאחד. סגנון ועקרונות אסתטיים עשויים לנבוע מרוח התקופה השורה גם על המיעוט ולחלחל למוצריהם גם בלא מגע ישיר עם הרוב השולט.

ענפי המסורות הקודיקולוגיות וסגנונות הכתב

אפשר למיין את המסורות הקודיקולוגיות ואת סגנונות הכתיבה של כתב-יד העבריים לשני ענפים עיקריים: הענף של כתב-יד שהופקו בארצות האסלאם והושפעו מאוד ממלאכת הספר הערבי ומן הכתב והקליגרפיה הערביים והענף של כתב-יד שהופקו בארצות הנצרות המערבית והושפעו במידה זו או זו ממלאכת הספר והכתב הלטיניים. לצד שני ענפים ראשיים אלו יש להזכיר ענף מצומצם יותר של כתב-יד שהופקו בביזנטיון ומן הסתם הושפעו ממלאכת הספר והכתיבה היווניות.⁸² בכתב-יד של ענף זה אפשר להבחין עירוב תכונות של שני הענפים הראשיים כיאה למקומם הגאוגרפי בין מזרח למערב.

הענף שהתפתח בתחומי הציוויליזציה האסלאמית נחלק לשני תת-ענפים – מזרחי ומערבי. התת-ענף המזרחי התגבש, כמובן, לפני אחיו המערבי (ואף לפני הענפים האחרים) והיה לו מקור השפעה. הוא הקיף את ארצות המזרח התיכון, אזורים סמוכים במרכז אסיה המערבית ומזרח אסיה הקטנה, מרחבים שבתקופת הקודקסים הקדומים ביותר היו חלק מישות פוליטית אחת של הח'ליפות העבאסית. התת-ענף המערבי של ארצות האסלאם כלל את המגרב, את ספרד המוסלמית בגבולותיה הנרחבים בעת התגבשות תרבות הספר הספרדית בשנת 1000 בערך וכן את סיציליה שהייתה בשלטון ערבי. על אף הקרבה בין הכתבים של התת-ענף המערבי לכתבים של

Jewish Inscriptions: Jewish Inscriptions from the Third Century B.C. to the Seventh Century A.D., New A. Fuchs, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, vols. 1–3, Cambridge, Mass. 1957–1964; (York 1975)

⁸¹ מלבד דוגמאות ספורות של כתיבה בכתב לטיני באירופה התייחד שימוש בכתב לא עברי רק לחוגים ידועים בקרב הקראים במאה העשירית והאחת-עשרה, שהשתמשו בכתב הערבי לכתיבת חיבוריהם, ואפילו תיעתקו בו פסוקי תנ"ך אולי מתוך התרסה או רצון להפגין את ניתוקם מן היהדות הרבנית. ראו בית-אריה, מזרח ומערב, עמ' 6–7 והספרות המובאת שם בעמ' 105, הערה 12.

⁸² סקירה מפורטת על הענפים לטיפוסי הכתב והתכונות הקודיקולוגיות הנכללים בהם ראו אצל בית-אריה, מזרח ומערב, עמ' 25–78.

התת-ענף המזרחי מלאכת הספר שלו שונה כמעט בכל נהגיה מזו של התת-ענף המזרחי. גם הענף של ארצות הנצרות המערבית נחלק לשני תת-ענפים – האחד של האזורים שממערב ומצפון לרכס האלפים, והם כוללים את צרפת (למעט דרום צרפת), אנגליה וגרמניה, והאחד של האזור שמדרום לאלפים (איטליה).

חמישה טיפוסים ראשיים של מלאכת הספר והכתב

כתבי-היד המתוארכים נפלגים לפי תכונותיהם הקודיקולוגיות וסגנונות כתיבותיהם ומתקבצים בחמישה טיפוסים ראשיים שיפורטו להלן. ישויות קודיקולוגיות עצמאיות אלו נתחמות בגבולות גאוגרפיים ותרבותיים ולא דווקא פוליטיים. אנו ננסח את הגדרותיהן במונחים גאו-תרבותיים שנשתמש בהם לציון אזורי הפקה ראשיים, ושמות התואר הנגזרים מהם ישמשו אותנו לציון טיפוס הכתיבה והטיפוס הקודיקולוגי. חלוקה טיפולוגית זו היא סינכרונית ומשקפת את הטיפוסים לאחר גיבושם והתפשטותם וממילא היא הולמת את התקופות שמהן השתיירו עדים רבים. את הטיפוס 'הספרדי' הדינמי – בגלל מורכבותו ושלבי התפשטותו אין מנוס מלהציגו באופן דיאכרוני פרטני, ובמידת-מה זה הדין גם לטיפוס הקודיקולוגי 'האיטלקי'.

[1] **מזרח** (אזור הפקה), **מזרחי** (טיפוס מלאכת הספר והכתב) – מלאכת הספר והכתב שנהגו באזורי המזרח התיכון⁸³ (מצרים, ארץ ישראל, סוריה ולבנון), מזרח אסיה הקטנה (מזרח טורקיה), עירק, אירן ואזורים במרכז אסיה כמו אוזבקיסטן, בוכרה ואפגניסטן. בתחומי ישות קודיקולוגית זו מתייחדים כבר בשלב זה של ידיעותינו והבחנותינו שני תת-טיפוסים אזוריים שהתגבשו לאחר זמן:

תימן, תימני – כתבי-היד שהופקו בדרום חצי האי ערב מתייחדים בצורה בולטת הן בכתיבתם הן בתכונותיהם הטכניות ובעיצובם הכולל לפחות למן שלהי המאה השלוש-עשרה. ייחודם בין כתבי-היד של המזרח התיכון מצדיק את הגדרתם כתת-טיפוס נפרד ועצמאי.

פרס, פרסי – כתבי-יד שנכתבו באירן ושכנותיה (אוזבקיסטן, בוכרה) משקפים לכל המאוחר מן המאה הארבע-עשרה ואילך סגנון כתיבה, נוהג קנטרוס ושימוש בנייר מקומי המתייחד במורפולוגיה שלו. שלא ככתבי-היד התימניים תכונותיהם המיוחדות ומספרם המצומצם אינם מצדיקים העמדת תת-טיפוס פרסי עצמאי במיון הטיפולוגי, אך בעת הצורך יצוינו תכונותיהם הייחודיות.

[2] **ספרד, ספרדי** – המונח הגאו-תרבותי והטיפולוגי הזה מקיף לא רק את כתבי-היד שהופקו בחצי האי האיברי – הן בספרד המוסלמית בגבולותיה הנרחבים שלפני הכיבוש מחדש הנוצרי (reconquista) הן בספרד הנוצרית – אלא גם בצפון אפריקה (טוניסיה, מרוקו, אלג'יריה) ובסיציליה, שהייתה בשלטון ערבי. יתר על כן, המונח מקיף גם כתבי-יד שהופקו באזורים סמוכים שהיו בשלטון נוצרי רצוף מעבר לפירנאים – פרובנס ולנגדוק התחתית (Occitania) שבדרום צרפת.

הטיפוס הקודיקולוגי הספרדי שנחשף לעינינו למן שלהי המאה השתים-עשרה ברציפות מאחד את התכונות של כתבי-היד שהופקו בצפון ספרד, באזורים שמאז התגבשות מלאכת הקודקס העברי

⁸³ בעבר נהגו להשתמש במונח המזרח הקרוב אך עתה מקובל המונח במזרח התיכון, אף שההבדל בין שני המושגים טושטש.

היו בשלטון נוצרי ואפופי תרבות ספר לטינית ברציפות – בייחוד קטלוניה ומלכות ארגון – ובאזורים שבעת התגבשות הספר העברי היו בשלטון מוסלמי ואפופי תרבות ספר ערבית. לא השתמרו בידינו כתבי-יד בציון מקום שהופקו במפורש בספרד הנוצרית לפני שהחלה הרקונקיסטה. כתב-היד הקדום ביותר שהופק שם נכתב בשנת 1184 ב'גירונא' (Girona) אשר בצפון קטלוניה,⁸⁴ כאשר כבר הושלם כמעט במלואו הכיבוש מחדש של חצי האי בידי השליטים הנוצרים. לפיכך איננו יכולים לדעת אם הטיפוס הספרדי המוכר לנו מכתבי-היד שמשלהי המאה השתים-עשרה ואילך אפיין גם את ספרד הנוצרית שלפני הכיבוש מחדש של ספרד המוסלמית. באופן דומה איננו יכולים לדעת אם אפיין טיפוס מגובש זה את ספרד המוסלמית. מלבד כתב-היד הקדום ביותר מחצי האי האיברי – שכאמור נכתב בשנת 1119 בוולנסיה המוסלמית כמאה ועשרים שנה לפני שנכבשה באופן סופי בידי הנוצרים⁸⁵ והוא עשוי נייר ומקוטע ולכן המידע הקודיקולוגי שגנוז בו מצומצם – לא השתמר בידינו שום כתב-יד בציון מקום מאזורי ספרד המוסלמית לפני הכיבוש מחדש הנוצרי (למעט כתבי-יד מאוחרים אחדים שנכתבו בגרנדה, שנשארה בשלטון מוסלמי כמעט עד הגירוש).

ואף על פי כן יש סיבות אחדות להניח שהטיפוס הקודיקולוגי הספרדי, הכלל-איברי, מקורו בחצי האי היה באנדלוסיה (באלאנדלוס), היינו ספרד המוסלמית, ואילו בספרד הצפונית הנוצרית נהגה עד למהלכים הראשונים של הרקונקיסטה (בשלהי המאה האחת-עשרה) מלאכת ספר שונה. הנחה זו נתמכת בעובדה שתכונות קודיקולוגיות אופייניות וייחודיות לטיפוס הספרדי כמו שהוא משתקף בעדויות הרבות של כתבי-היד המאוחרים יותר שהופקו בצפון חצי האי האיברי ובדרומו לאחר הרקונקיסטה הנוצרית ניכרות כבר בכתבי-יד קדומים מן המאות העשירית והאחת-עשרה שהופקו בטוניסיה ובמזרח התיכון בידי יוצאי המגרב.⁸⁶ לפיכך אפשר להניח ששורשיה של מלאכת הספר האיברית היו נעוצים בצפון אפריקה – בייחוד בטוניסיה ובמרכז התורה שבקירואן.⁸⁷ אולם ייתכן שאך מקרה הוא שכתבי-יד קדומים שהופקו במגרב או בידי יוצאי המגרב במזרח שרדו יותר מאלו שהופקו בחצי האי האיברי, ואין להסיק מזה שמקורה של מלאכת הספר האיברית הוא במגרב. פחות מתקבלת על הדעת ההנחה ההפוכה שמלאכת הספר במגרב מקורה בספרד, הנחה שיכולה להסתמך בעיקר על העדויות שמהגרים מספרד התיישבו במגרב במאה התשיעית.⁸⁸ אם המסורת הקודיקולוגית של המגרב המוסלמי הייתה מקור השראה ושאלה למפיקי הספרים באנדלוסיה (ספרד המוסלמית), ודאי שלא יכלה להיות מקור השראה לסופריה של ספרד הנוצרית. על כל פנים, אם אומצה מלאכת הספר המגרבית בידי מפיקי הספרים בספרד המוסלמית, היא שוכללה באנדלוסיה עד מאוד. הפריחה הרוחנית והכלכלית בספרד לעומת התרששותן של הקהילות בצפון אפריקה עשו את ספרד למייצגת העיקרית של הטיפוס ששורשו, כנראה, במגרב.

⁸⁴ כ"י המבורג Cod. hebr. 19, כתב-היד הידוע של ג' בבית של התלמוד הבבלי (ראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 81).
⁸⁵ הקודקס הקדום ביותר בציון מקום שהופק בספרד המוסלמית לאחר כתב-היד המקוטע עשוי הנייר שנכתב בערבית-יהודית בוולנסיה (לעיל, הערה 76) נכתב ב'טליטלה' (טולדו) בשנת 1197/8, כמאה שנים לאחר כיבושה בידי הנוצרים (ראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 95).

⁸⁶ על כתב-היד שנכתב בטוניסיה (קרוב לוודאי בקירואן) ראו לעיל בסמוך לציונים להערות 72, 73 ובהערות עצמן. אפשר להוסיף על עדויות אלו גם את כ"י אוקספורד MS. Heb. b.1 (קטלוג נויבאואר וקאולי 2673/8), כתב-יד תלמודי מקוטע שנכתב בשנת 1123, ככל הנראה בצפון אפריקה (ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 63).

⁸⁷ אפשר להניח שמלאכת הספר במגרב הייתה מלכתחילה שלוחה של הטיפוס המזרחי הקדום, כמו שהקרבה שבין הכתבים המרובעים עשויה להעיד, אך בשלב מוקדם סיגלה לה נהגים שונים לחלוטין והתנתקה מן המסורת המזרחית.

⁸⁸ ראו מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם: קירואן, 800–1057², ירושלים תשנ"ו, עמ' 38.

ועוד זאת, בידינו ראיות שהכתב הבלתי מרובע – בינוני או רהוט – ששימש בספרד הנוצרית לפני הרקונקיסטה הראשונה ואף במהלכה הראשונים במאה האחת-עשרה לא דמה לכתב הבינוני או הרהוט הידוע לנו מתעודות או מטיוטות מספרד המוסלמית או מכתב הספר של כתב-היד הקדום ביותר מספרד המוסלמית משנת 1119 שנזכר לעיל. מתעודות דו-לשוניות בלטינית ובעברית – שטרות של העברות בעלות על נכסים וכדומה – שנכתבו בקטלוניה (בייחוד בברצלונה) משנת 1000 ואילך עולה בבירור שסגנון הכתב העברי הנוהג בהן קרוב לסגנון הכתבים הרהוטים או הבינוניים ששימשו בארצות הנצרות שמעבר לפירנאים, בייחוד בשטרות דו-לשוניים (בלטינית או בצרפתית ובעברית) מאנגליה מסוף המאה השתים-עשרה ועד גירוש היהודים ממנה וכן בכתבי-יד מצרפת (ומגרמניה) מן המחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה. על אף הפער הכרונולוגי בין הממצאים הקטלניים ובין הממצאים הצרפתיים-האנגליים ברור שסגנון הכתיבה שנהג בספרד הנוצרית נמשך לטיפול שהלך והתגבש בצפון צרפת (ושלוחתו באנגליה בעקבות הכיבוש הנורמני) ובארצות גרמניה. וכיוון שמיון כתבי-היד העבריים לטיפוסיהם מראה בעליל שתכונות קודיקולוגיות ייחודיות מזווגות תמיד לטיפוסי כתב ייחודיים (למעט כתבי-יד שנכתבו בידי מעתיקים מהגרים) יש לשער שכשם שנהג בספרד הנוצרית כתב שונה מזה שנהג בספרד המוסלמית, וסגנונו שיקף זיקה לסגנון הטיפוס האשכנזי (ראו להלן) לפי ממצאיו המאוחרים יותר, כן נהגה שם גם מלאכת ספר שונה שדמתה לזו שנהגה בארצות הנצרות שמעבר לפירנאים. הזיקה המורפולוגית והסגנונית לכתב העברי המשותף, שנהג בכלל המרחב של ארצות הנצרות בדומה לכתב הקרולינגי הלטיני המשותף שנהג שם, הלכה ופגה בשטרות הקטלניים עם התחלת הכיבוש מחדש של הערים המוסלמיות כבר בסוף המאה האחת-עשרה, ובשטר משנת 1092 כבר ניכר האופי המובהק של הכתב הספרדי-האנדלוסי, אם כי הסגנון האירופי-הנוצרי היה בשימוש צרוף או מעורב עד שנת 1112. נמצא שכיבוש המחוזות המוסלמיים בידי הנוצרים לא גרם להתפשטות סגנון הכתיבה האירופי-נוצרי של הכתב העברי אלא באופן פרדוקסלי לכאורה גרם לאימוץ הכתב הספרדי-המוסלמי של הדרום גם בצפון הנוצרי.⁸⁹

סמוך מאוד לזמנם של מצחפי הקלף המתוארכים שהשתיירו מקטלוניה השתמר כתב-היד המתוארך הקדום ביותר (משנת 1202) שהופק בציון מקום בפרובנס ('פרובינציא' במקורות העבריים) שבדרום צרפת,⁹⁰ אזור הגובל עם קטלוניה שמעבר לפירנאים. כתיבתו, צבינו והתכונות הקודיקולוגיות של כתב-יד זה – ככתיבתם ותכונותיהם של כתבי-היד המאוחרים יותר שהופקו שם ובאזור הסמוך של לנגדוק התחתית – הם ספרדיים-מוסלמיים לכל דבר. יש להניח כי באזורים אלו, כמו בקטלוניה, נהגו קודם לכן כתב ומלאכת ספר מטיפוס אירופי-נוצרי. אף על פי שהזיקה הפוליטית של פרובנס לנסיכות ברצלונה והזיקה התרבותית והלשונית הלא-יהודית לקטלוניה היו עשויות לאפשר חלחול של תרבות הספר הספרדית-המוסלמית מקטלוניה הנוצרית לאחר הרקונקיסטה הראשונה אל אזורי פרובנס הסמוכים לה, ככל הנראה, לא זאת הייתה הסיבה לאימוצה שם. תכונותיו המגובשות של כתב-היד משנת 1202 מעידות שסיגול המסורת האנדלוסית החל עוד קודם לכן. אפשר לשער שתהליך זה החל במחצית השנייה של המאה

⁸⁹ ראו בפירוט בית-אריה, 'כתב ספרדי' ובייחוד עמ' 227–229; מ' בית-אריה, 'מבוא', בתוך: אסופות כתבים, ב, עמ' יב–יג. על הספרות על התעודות מקטלוניה יש להוסיף את הקורפוס של קליין, שבו נוספו 18 תעודות משנת 1117 עד לשנת 1316, מהן שלוש מן המאה השתים-עשרה: E. Klein, *Hebrew Deeds of Catalan Jews / Documents hebraics de la Catalunya medieval*, Barcelona–Girona 2004.

⁹⁰ כ"י רומא, המוזאון היהודי שבבית הכנסת הראשי, מס' VI ברשימת גוטהייל, נכתב ב'ארלדי' (ארל). ראו R. Gottheil, 'Bible Mss. in the Roman Synagogues', *ZfHB*, 9 (1905), pp. 179–180, no. VI.

השתים-עשרה בעקבי פלישת המווחדון לספרד המוסלמית ורדיפת היהודים שם. בהשפעתם הניכרת של מלומדים יהודים שנמלטו מספרד המוסלמית והתיישבו, כידוע, בפרובנס השתנו מלאכת הספר וסגנון הכתב בהדרגה וסיגלו צביון ספרדי.

הנה כי כן, מלאכת הספר והכתב, ששורשיהם היו נעוצים קרוב לוודאי במגרב המוסלמי, עוצבו ושוכללו כמעט בלא ספק בספרד המוסלמית, אך לימים אומצו בכל חצי האי האיברי ואף מחוצה לו.

[3] **אשכנזי, אשכנזי** – המונח הגאו-תרבותי והטיפולוגי הזה צריך הבהרה והגדרה מתוך מודעות לבעייתיותו. הגדרתו מכוונת לסגנון מלאכת הספר והכתב ולא לישות גאוגרפית או פוליטית ומשום כך חלותו חורגת מגבולות אזור אחד או יחידה גאו-פוליטית אחת. כשם שהמונח 'ספרדי' עשוי להטעות כיוון שלפי שיטתנו הוא חל גם על צפון אפריקה, על סיציליה, על פרובנס ועל לנגדוק כן המונח 'אשכנזי' ונגזרותיו עשוי להטעות ואף ביתר שאת. מונח זה נבחר כדי לתחום באופן כוללני את מלאכת הספר ואת סגנון הכתב שבממצאי הספר למן המאה השתים-עשרה במרחב שהקיף אזורים אחדים: האזורים דוברי הגרמנית שנכללו בקיסרות הרומית אך גם אזורים שגבלו אתם, כגון בוהמיה ומורביה ולימים גם פולין, וכן צרפת (להוציא את דרומה) ושלוחתה באנגליה עם התיישבות היהודים שם לאחר הכיבוש הנורמני. אכן, אני ער לשימוש בשם המקראי 'אשכנזי' במקורות ימי-הביניים לציון מחוזות גרמניה (בתחילה עמק הריין), שם שרק לימים קיבל משמעות תרבותית מקיפה יותר. ואולם באין מונח עברי הולם יותר בחרתי להשתמש בשם הזה ובנגזרותיו במשמעות התרבותית הנרחבת בתקופה המאוחרת⁹¹ כדי לציין את תרבות הספר המשותפת שנהגה בצפון-מערב אירופה, באזורי צרפת הצפונית, אנגליה וגרמניה וסביבותיה.⁹² אף על פי שלמן המאה השלוש-עשרה מסתמנים הבדלים קלים בהרגלי ההפקה של הקודקסים וסגנונות כתיבה (בייחוד בכתב המרובע) בין שני אזורי המשנה העיקריים בצפון-מערב אירופה (ולימים אף במרכז ובמזרח) – צרפת ואנגליה מכאן ושאר האזורים (שאנו מכנים 'גרמניה') מכאן – הבדלים אלו עדיין טעונים חקירה נוספת, והיא קשה מאוד מחמת מיעוט הציונים של מקום הכתיבה. על כל פנים, אין בהם כדי להצדיק פיצול של המסורת הקודיקולוגית והפלאוגרפית המובהקת המשותפת.

[4] **איטליה, איטלקי** – טיפוס קודיקולוגי וטיפוס כתב שקל להגדיר את תחומיהם – חצי האי האיטלקי. בבחינה היסטורית יש לתהות אם אמנם הייתה איטליה מסגרת אחידה מאז הוחל להפיק בה קודקסים עבריים. ייצור ספרים עבריים לפני המאה השלוש-עשרה התרכז מן הסתם בדרום איטליה, בייחוד בחבל פוליה שבו פרחו קהילות יהודיות וישיבות יוקרתיות למן המאה התשיעית – הזמן המשוער של התחלת התפתחות מלאכת הקודקס העברי – ועד לחורבן בעשור האחרון של המאה השלוש-עשרה. המרכז הרוחני החשוב הזה שבדרום איטליה היה בשלטון ביזנטי, אפוף תרבות ספר יוונית. האומנם הדיוקן הקודיקולוגי של כתבי-היד העבריים שהופקו בדרום איטליה בתקופה הקדומה יותר סטה מן הדיוקן הידוע לנו מרוב כתבי-היד האיטלקיים

⁹¹ ראו א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית מראשית יישובם ועד לגזירות תתנ"ו (1096), ירושלים תשס"א, עמ' 1, הערה 1. גרוסמן מעיר 'שמבחינה תרבותית נכללו במסגרתה של יהדות אשכנז גם יהדות צרפת הצפונית וחלק מארצות הסלאבים', ואף מונחנו מתייחס לישות התרבותית המשותפת לגרמניה ולצרפת הצפונית.

⁹² בשפות אירופיות אפשר למנוע הטעיה זו ולהשתמש בצירוף שתי הישויות כגון Franco-German באנגלית, אף כי נראה שראוי לנקוט מינוח טיפולוגי משותף ולהשתמש גם בשפות אחרות במונח העברי.

ובעצם שיקף מסורת ביזנטית ואולי יש לשייכו לטיפוס הביזנטי? כמו בעניין מקורו של הטיפוס הספרדי אף במקרה זה עדיין קשה לענות על השאלה הזאת. אין בידינו כתבי-יד בצינוני מקום מפוליה מן התקופה הביזנטית, ולפי שעה אפשר רק לשער בוודאות רבה למדיי שאכן, שני כתבי-היד הקדומים ביותר ששרדו, האחד משנת 1072/3 והאחר מזמן סמוך, נכתבו באוטרנטו אשר בקצה התחתון של פוליה.⁹³ בכתבי-היד האלה לא נגלות תכונות שונות במיוחד מכתבי-היד המתוארכים המועטים האחרים שהופקו עד לרבע האחרון של המאה השלוש-עשרה. ייתכן שרוב כתבי-היד הללו הופקו בפוליה או בקמפניה (Campania), ורק אחרי חורבן הקהילות שם נדדו מרכזי הפקת הספר למרכז איטליה, שבה היו ישיבות ופעילות אינטלקטואלית כבר במאה העשירית, ולימים לצפונה. מחקר מדוקדק של התפתחות הכתבים האיטלקיים עתיד אולי לתרום לאיתור הפן הביזנטי של הטיפוס הקודיקולוגי האיטלקי. בשלב זה נראה שטיפוס זה לגלגולו ולתמורותיו הקיף את כל חצי האי. מבחינה היסטורית הדעת נותנת שתרבות הספר האיטלקית נבעה והתגבשה באיטליה הביזנטית באופן עצמאי מתרבות הספר הביזנטית שרווחה באיי יוון והבלקן,⁹⁴ ומדרום איטליה התפשטה לכל חצי האי. הנחה זו יכולה להסביר את האחידות הרבה של הפקת הספר באיטליה.

[5] **ביזנטיון, ביזנטי** – טיפוס כתבי-יד שהופקו ביוון ואייה, בארצות הבלקן, במערב אסיה הקטנה ובאזורים מסביב לים השחור, טריטוריות שהיו חלק מן האימפריה הביזנטית לפני שקיעתה בזמן התגבשות הטיפוס. לפיכך יאה לתחום טיפוס זה בגבולותיה של ביזנטיון ולייחד לו את המונח 'ביזנטי' ולא את המונח המסורתי 'רומניוטי', מונח המצמצם את התפרסותו של הטיפוס וההולם מציאות מאוחרת יותר. ייחודו של טיפוס קודיקולוגי זה, שניכרות בו תכונות האופייניות למזרח התיכון אך גם אלה שאופייניות לאירופה, הוא כנראה הכתבים המשמשים בו על אף קרבת כתבו המרובע לכתב המזרחי וכתבו הבינוני לכתב האיטלקי. הכתב הביזנטי המרובע והכתב הביזנטי הבינוני המובהק מוכרים לנו מתעודות או מאיגרות מתוארכות (או שאפשר לאמוד את זמןן) שהשתמרו בגניזה מאתיים שנה לפחות לפני הופעתם בקודקסים מתוארכים. במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה התגוון הכתב הבינוני, כנראה, בהשפעת הכתב הספרדי שהביאו לאזורים האלה מהגרים ספרדיים.

⁹³ המעתיק של כתב-היד המתוארך הקדום ביותר משנת 1072/3 השתתף באופן חלקי בהעתקתו של כתב-היד האחר הבלתי מתוארך – משנה שבה הוסיף המעתיק העיקרי גלוסות בדיאלקט ייחודי לאוטרנטו הכתובות בתעתיק עברי. לפרטים ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 38.

⁹⁴ עם זה, אין להתעלם מן הקרבה המורפולוגית הניכרת בין הכתב הבינוני האיטלקי ובין הכתב הבינוני הביזנטי ואולי גם בין תבניות כתבי-היד האיטלקיים ובין אלו של כתבי-היד הביזנטיים, והיא עשויה להעיד על זיקה ידועה של מלאכת הספר ושל עיצובו בפוליה לאלו שבביזנטיון.

מפת החלוקה הגאו-תרבותית של הטיפוסים העיקריים וטיפוסי המשנה של מלאכת הספר
וכתבי הספר העבריים

טבלאות 5-10: סטטיסטיקה כללית של מסד הנתונים וטבלאות אזוריות, כרונולוגיות וגאו-כרונולוגיות של כתבי-היד בציוני תאריך עד שנת 1540 שתועדו

הסטטיסטיקות המובאות בחיבור זה שאובות ממסד הנתונים של כתבי-היד המתוארכים של ספר-דתא, והן חושבו בשני אופנים. רוב החישובים מבוססים על מספר הרשומות המייצגות יחידות קודיקולוגיות-פלאוגרפיות. כל יחידה קודיקולוגית עצמאית בקודקס תועדה במסד הנתונים. קודקס אחד עשוי לכלול כמה יחידות קודיקולוגיות בלתי תלויות זו בזו. כאשר מעתיקים אחדים השתתפו בהעתקת יחידה קודיקולוגית אחת תועד כל אחד מהם ברשומה נפרדת. יחידה קודיקולוגית אחת יכולה לכלול כמה יחידות פלאוגרפיות. הסטטיסטיקות הנוגעות לתכונות קודיקולוגיות העשויות להיות אישיות מבוססות על מספר הרשומות החופף למספר היחידות הפלאוגרפיות. סטטיסטיקות של תכונות בסיסיות – כגון ציוני מקום, מצע הכתיבה, יעד ההעתקה – המשותפות לכל המעתיקים של כתב-יד אחד מבוססות על מספר הרשומות החופף למספר היחידות הקודיקולוגיות, והוא מספר כתבי-היד. למען פשטות ההצגה עוגלו עשרוני האחוזים – פחות מ-0.5% עוגלו ל-0 ו-0.5% ומעלה עוגלו ל-1% – ולכן יכולה להיות סטייה של $\pm 1\%$ בסיכום האחוזים.

לעתים יש סטיות בחישובי הסכומים הכוללים של כתבי-היד או הרשומות במיונם לפי תכונות (ובהתאם בסיכומי האחוזים) כיוון שבמהלך רישום הנתונים או קידודם לא פורטו מקצת התכונות הפלאוגרפיות או הקודיקולוגיות או שנמצאו תכונות מקבילות (כגון כאשר אותו המעתיק השתמש בשני טיפוסים כתב ביחידה קודיקולוגית אחת) או שתופעה כלשהי סווגה בשני אופנים מחמת הספק.

הנתונים משקפים את מסד הנתונים לפני התחלת הסבתו למרשתת בשנת 2010. במהלכי הסבתו השתנו במקצת אחדים מהם.

טבלה 5: כתבי-היד והרשומות לסוגיהם במסד הנתונים ספר-דתא

קורפוס		רשומות	כתבי-יד
כתבי-יד מתוארכים עד שנת 1540 שתועדו במלואם בספריותיהם		3142	2777
כתבי-יד מתוארכים שלא תועדו אלא באופן חלקי על סמך מיקרופילמים או קטלוגים		258	249
כתבי-יד מתוארכים על-פי הזכרתם בספרות שלא אותרו או שלא שרדו		179	179
כתבי-יד מתוארכים שמהימנות תאריכיהם נפסלה		85	85
כתבי-יד לא מתוארכים, רובם בציון שם המעתיק או בזיהויו, שתועדו במלואם בספריותיהם		1176	1068
כתבי-יד לא מתוארכים כנ"ל שלא תועדו אלא באופן חלקי על סמך מיקרופילמים או קטלוגים		430	417
כתבי-יד לא מתוארכים כנ"ל על-פי הזכרתם בספרות שלא אותרו או שלא שרדו		69	69
כתבי יד לא מתוארכים כנ"ל שנפסלו מסיבות למיניהן		42	42
סך כל כתבי-היד העבריים שתועדו במלואם בספריותיהם		4318	3845
מבחר תעודות מתוארכות		1181	
מבחר כתבי-יד ערביים מתוארכים (נתונים על נייר בלבד)		143	143
סך כל הרשומות		6705	5029

טבלה 6: התפרסות גאו-תרבותית של רשומות כתבי-היד בציוני תאריך

אזור	כתבי-יד	רשומות
ספרד	598 (21%)	695 (22%)
אשכנז	361 (13%)	422 (13%)
איטליה	989 (36%)	1096 (35%)
ביזנטיון	276 (10%)	329 (10%)
מזרח	398 (14%)	434 (14%)
תימן	129 (5%)	133 (4%)
מסופק	26 (1%)	33 (1%)
סך הכול	2777	3142

טבלה 7: התפלגות כרונולוגית של רשומות כתבי-היד בציוני תאריך לפי טיפוס הכתב

מספר הרשומות   % אחוז מן הסך הכול בקורפוס בתקופה

תקופה		כתב ספרדי		כתב אשכנזי		כתב איטלקי		כתב ביזנטי		כתב מזרחי		כתב תימני		בלתי מזוהה	
		%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#
894/5 (?)		0	0	0	0	0	0	0	0	100	1	0	0	0	0
1000–901		9	1	0	0	0	0	0	0	91	10	0	0	0	0
1100–1001		8	4	0	0	16	8	0	0	75	38	0	0	0	0
1200–1101		8	6	6	4	3	2	3	2	77	55	0	0	3	2
1300–1201		21	60	30	85	19	54	2	7	26	74	1	4	0	0
1400–1301		31	212	25	169	17	116	10	66	12	83	5	34	0	3
1500–1401		41	653	17	274	20	325	11	168	6	88	5	81	0	5
1540–1501		39	176	14	64	26	118	6	28	7	32	5	24	0	0
סך הכול		35	1112	19	596	20	623	9	271	12	381	5	143	10	0

טבלה 8: התפלגות כרונולוגית של כתבי-יד בציוני תאריך ושל רשומותיהם

תקופה	כתבי-יד	רשומות
894/5 (?)	1	1
1000–901	11	11
1100–1001	40 (1%)	51
1200–1101	68 (2%)	71
1300–1201	243 (9%)	286
1400–1301	600 (22%)	681
1500–1401	1406 (51%)	1593
1540–1501	408 (15%)	448
סך הכול	2777	3142

טבלה 9: התפלגות גאו-כרונולוגית של כתבי-יד ושל רשומותיהם

אזור	תקופה	כתבי-יד	רשומות
ספרד	1100–1001	2	5
	1200–1101	6	7
	1300–1201	57	58
	1400–1301	151	160
	1500–1401	327	388
	1540–1501	55	77
אשכנז	1200–1101	4	4
	1300–1201	68	85
	1400–1301	126	155
	1500–1401	132	145
	1540–1501	31	33

8	2	1100–1001	איטליה
2	2	1200–1101	
57	47	1300–1201	
152	139	1400–1301	
676	608	1500–1401	
201	191	1540–1501	
2	2	1200–1101	ביזנטיון
4	4	1300–1201	
76	58	1400–1301	
183	150	1500–1401	
64	62	1540–1501	
12	12	1000 – 894/5	מזרח
38	36	1100–1001	
53	51	1200–1101	
77	62	1300–1201	
98	89	1400–1301	
109	104	1500–1401	
47	44	1540–1501	
1	1	1200–1101	תימן
4	4	1300–1201	
34	33	1400–1301	
70	68	1500–1401	
24	23	1540–1501	
2	2	1200–1101	לא מזוהה
1	1	1300–1201	
6	4	1400–1301	
22	17	1500–1401	
2	2	1540–1501	
3142	2777	סך הכול	

טבלה 10: טבלה מסכמת של סטטיסטיקת הרשומות המתוארכות עד שנת 1540

מספר הרשומות   % אחוז מסך כל הקורפוס בתקופה

סך הכול בקורפוס	מסופק		תימן		מזרח		ביזנטיון		איטליה		אשכנז		ספרד		תקופה
	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	
1	0	0	0	0	100	1	0	0	0	0	0	0	0	0	894/5 (?)
11	0	0	0	0	100	11	0	0	0	0	0	0	0	0	1000–901
51	0	0	0	0	75	38	0	0	16	8	0	0	10	5	1100–1001
71	3	2	1	1	75	53	3	2	3	2	6	4	10	7	1200–1101
286	0	1	1	4	27	77	1	4	20	57	30	85	20	58	1300–1201
681	0	6	5	34	14	98	11	76	22	152	23	155	23	160	1400–1301
1593	1	22	4	70	7	109	11	183	42	676	9	145	24	388	1500–1401
448	0	2	5	24	10	47	14	64	45	201	7	33	17	77	1540–1501
3142	1	33	4	133	14	434	10	329	35	1096	13	422	22	695	סך הכול

5. ייחודה של הפקת הספר העברי⁹⁵

שלא כאופי הריכוזי הבסיסי של הפקת הספר הלטיני, היווני ובמידת-מה גם הערבי בימי-הביניים, שלא כפיקוח הסמכותי על העתקת הטקסטים שבכתב הלטיני, על נוסחם והפצתם ועל שימור הספרים בייחוד באוספים ממסדיים, כנסייתיים ושלטוניים את הספר העברי בימי-הביניים יזמו, הפיקו, צרכו ושימרו באופן אינדיווידואלי. ככל העולה מניתוח כל העדויות של מעתיקי הספרים בקולופונים ומהיעדר עדויות סותרות במקורות היסטוריים בלתי ישירים כגון שאלות ותשובות לא יזם שום ממסד יהודי – מרכזי תורה, בתי מדרש, ישיבות, בתי כנסת או רשויות קהילתיות – את העתקתם של כתבי-היד העבריים, לא מימן את הפקתם, לא פיקח על טיב הטקסטים ועל נאמנות העתקתם ואף לא קיבצם ושימרו באוסף של גוף קהילתי או לימודי.⁹⁶

כתבי-היד הלטיניים עד לשלהי ימי-הביניים הופקו ואף נשתמרו בדרך כלל במרכזים או במוסדות כנסייתיים. בראשית ימי-הביניים ועד לעיצומם היה עיקר ייצור כתבי-היד במנזרים שבהם הועתקו ספרים קונוניים בסקריפטוריום – סדנת העתקה קולקטיבית שבה הועסקו הנזירים בהעתקה – לפי צרכים ותפקודים כנסייתיים של ספריית המנזר עצמה או בהזמנת מנזרים

⁹⁵ הסעיף הזה הוא גרסה מעודכנת, הכוללת שינויים והוספות, של מאמרי 'ספריות ציבוריות'. ראו את מאמרי 'The Individual Circumstances of The Hebrew Book Production and Consumption', in *Manuscripts hébreux et arabes: Mélanges en l'honneur de Colette Sirat* (Bibliologia, 38), eds. J. Olszowy-Schlanger & N. De Lange, Turhout 2014, pp. 17-28

⁹⁶ על הצביון האישי של הפקת כתבי-היד העבריים בימי-הביניים ראו בית-אריה, 'ספר-דתא', עמ' 167–168; הנ"ל, מזרח ומערב, עמ' 81–83, 120; הנ"ל, 'מסירת טקסטים', עמ' 38–39; הנ"ל, 'תולדות ההפקה', עמ' 22–23 [234–235]. בספרי אבולוציה (עמ' 84–87) אני דן בפרדוקס שיש בהפקת הספרים העבריים שמצד אחד היה לה אופי אישי מובהק ומצד אחר מלאכת הספר וסגנונות הכתיבה היו סטריאוטיפיים בכל אזור גאו-תרבותי.

אחרים.⁹⁷ מקום הפקת הספרים היה במקרים רבים גם מקום קריאתם ושמירתם.⁹⁸ אחר כך הופקו ספרים גם באולפנות הקתדרלות, ולימים גם האוניברסיטאות (תחילה אוניברסיטת פריז בשנות החמישים והשישים של המאה השלוש-עשרה) יזמו הפקה של ספרים שהועתקו בשיטת ה-*pecia*, היינו חלוקת מקור ההעתקה לקונטרסים קטנים שהוקצבו לכמה מעתיקים מקצועיים מוסמכים, שיטה שהבטיחה הספקה מהירה ונוסחים אחידים של טקסטים נלמדים.⁹⁹ רק בימי הביניים המאוחרים, מתחילת המאה השלוש-עשרה ואילך, הופקו הפקת הספרים וצריכתם מידי המסגרות המונסטיות והכנסייתיות והן עברו בהדרגה גם לידיים פרטיות.¹⁰⁰ גם הפקת ספרים ביזמה פרטית נעשתה במידה רבה במרכזי ייצור ובבתי מלאכה מסחריים.¹⁰¹ באותן התקופות השתמרו הספרים הלטיניים באוספים ממסדיים שבמקומות הפקתם או באוספים שבעלות השליטים (וכך היה במידה מרובה גם בארצות האסלאם). ספריות פרטיות רבות היו רכושם של בעלי תפקידים רמים בהיררכיה הכנסייתית או האריסטוקרטית, ואחר כך בייחוד באיטליה בתקופת הרנסנס – בידי מלומדים הומניסטים. בשני סוגים אלו של ספריות פרטיות בוודאי אפשר

⁹⁷ על ההפקה של ביבליות בסקריפטוריום של המנזר החשוב של טור שבצרפת בתקופה הקרולינגית ועל העתקתם של ספרים אחרים שם בשביל ספריות העיר טור ובשביל ספריות שמחוץ לטור ראו D. Ganz, 'Mass Production of Early Medieval Manuscripts: The Carolingian Bibles from Tours', in *The Early Medieval Bible: Its Production, Decoration and Use*, ed. R. Gameson, Cambridge 1994, pp. 53–62. על סמך העותקים ששרדו העריך גאנז שסקריפטוריום זה הפיק במרוצת המחצית השנייה של המאה התשיעית אולי שתי ביבליות מלאות בכל שנה ושנה (שם, עמ' 53).

⁹⁸ על תולדותיהן של הספריות באירופה, בייחוד באיטליה, בימי הביניים ראו במאמרו המאלפים של ארמאנדו פטרוצ'י: A. Petrucci, 'Il libro manoscritto', in *Letteratura italiana*, ed. A. Asor Rosa, vol. 2: *Produzione*, pp. 528–554; idem, 'Le biblioteche antiche' in *ibid.*, pp. 499–524; idem, *Writers and Readers in Medieval Italy: Studies in the History of Written Culture*, ed. and transl. C.M. Radding, New Haven–London 1995, pp. 169–235. על הזהות או החיבור שבין הסקריפטוריום ובין הספרייה במנזרים, עיינו שם, עמ' 203–204. אפילו פטרוצ'י, שקרא תיגר על ההשקפה המסורתית בדבר הריכוז המלא של הפקת הספר הלטיני בימי הביניים המוקדמים בסקריפטוריה של המנזרים והכנסיות, תבע לשנותה 'במידת-מה' בלבד (שם, עמ' 77–102, בייחוד עמ' 101).

⁹⁹ למחקרים מקובצים המאוחרים ביותר ראו *La production du livre universitaire au moyen âge: Exemplar et pecia – Actes du symposium tenu au Collegio San Bonaventura de Grottaferrata en mai 1983*, ed. L.J. Bataillon, B.G. Guyot & R.H. Rouse, Paris 1988; G. Murano, *Opere diffuse per exemplar e pecia*, Turnhout 2005. ראו גם את סיכומה של מניאצ'י, ארכאולוגיה, עמ' 139–143.

¹⁰⁰ ראו אורנטו, אפולוגיה, עמ' 13. על הפולמוס שהיה בין החוקרים אם אמנם פשטו סקריפטוריה חילוניים עירוניים בעידן שהופק מונופול הפקת הספר מידי הסקריפטוריה המנזריים אם לאו ראו בספר המונומנטלי של אליזבת אייזנשטיין: E.I. Eisenstein, *The Printing Press: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, vol. 1, Cambridge 1979, pp. 12–15. כתבי-היד הלטיניים המתוארכים יותר משמונה מאות כתבי-יד מן השנים 1380–1500 מחבלי הרינוס, מצאה שאפילו בתקופה מאוחרת כל כך יועדו 61% מכתבי-היד לממסד הכנסייתי (במאה החמש-עשרה היה גם שיעור הבעלות על ספרים של ממסד זה 69%) והשאר הופקו ליעדים אישיים: 74% מהם לאנשי כנסייה, 14% לתלמידים (הקשורים לכנסייה) ורק 10% לאנשים חילוניים! שיעור המעתיקים שניתן לזהותם כחילוניים היה 2% בלבד (שיעורם בצרפת ואיטליה היה גדול יותר, לפי ששם תכופות החליפו אנשי משפט, נוטריונים ומזכירים את המעתיקים הכנסייתיים. ראו C. Bozzolo, 'La production manuscrite dans les pays rhénans au XVe siècle', *Scrittura e civiltà*, 18 (1994), pp. 203–211).

¹⁰¹ עיינו במחקר המקיף על ההפקה המסחרית החילונית בפריז שהחלה כבר במאה השלוש-עשרה: R.H. Rouse & M.A. Rouse, *Manuscripts and their Makers: Commercial Book Producers in Medieval Paris, 1200–1500*, vols. 1–2, Turnhout 2000. על אף התפתחות מסחרית זו של ייצור הספר הלטיני המחברים מציינים כי משלהי המאה השלוש-עשרה ואילך שלטה אוניברסיטת פריז בסחר הספרים בעיר (שם, כרך א', עמ' 75–81). מן המחקר עולה כי גם בבתי ההפקה המסחריים אפשר להבחין במהלכי הסטנדרטיזציה של הנוסח והמונופולזציה של הפצתו וגם במידה רבה של אחידות בעיצוב עותקים של טקסט ידוע, כלומר, אף בתהליך ההפרטה של הספר הלטיני השתמרה הנטייה לריכוזיות. וראו בעת האחרונה בקובץ *Patrons, Authors and Workshops: Books and Book Production in Paris around 1400*, ed. G. Croenen & P. Ainsworth, Louvain–Paris–Dudley, Mass. 2006. ראו גם את סיכומו התמציתי של דרולה על התמורות שחלו בהפקת הספר הלטיני בימי הביניים המאוחרים במאות השנים-עשרה עד החמש-עשרה עם לידתה של התרבות העירונית והחילונית: A. Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books: From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge 2003, pp. 28–31.

לראות ספריות ממסדיות ולא אישיות. אכן, יש הרואים בספריות שהוקמו באמצע המאה החמש-עשרה ובמחציתה השנייה ביזמת נסיכים ובהשפעה הומניסטית באיטליה את גרעינה של הספרייה הציבורית או הממלכתית.¹⁰²

לעומת זאת, הפקת הספרים העבריים הייתה כמעט אך ורק פרי יזמה פרטית ותכליתה – צריכה אישית. מסקנה זו עולה לא רק מן העקבות הדלים למדיי בחיבורים ספרותיים ובתעודות מימי-הביניים לייצור ספרים, העתקת טקסטים, רכישת כתבי-יד, צריכתם, שמירתם, תפקודם החברתי, הערכתם וערכם הכלכלי אלא בעיקר מן העדויות המרובות והמכריעות של כתבי-היד גופם.

תלמיד חכם, בר אוריין או סתם יודע קרוא ושוחר דעת, ובאזורים אחדים כגון איטליה בשלהי המאה השלוש-עשרה היו אף נשים מלומדות או יודעות קרוא, שביקשו לעצמם העתק של טקסט כלשהו – מקראי, פרשני, ליטורגי, תלמודי, מדרשי, הלכתי, פילוסופי, קבלי, ספרותי או מדעי – היו לפנייהם שלוש אפשרויות. הם יכלו להשיג את ההעתק המבוקש על-ידי רכישתו מידי מי שהיה ברשותו העתק כזה בסביבתם. מעצם היעדר הידיעות (או נדירותן) על מוכרי ספרים אז, למצער בארצות אירופה וצפון אפריקה, ומן הרישומים של העברת בעלות בכתבי-היד גופם עולה שספרים 'משומשים' שיש שהתגלגלו מאות שנים מיד ליד בקנייה או בירושה נרכשו בדרך כלל במישרים מידי בעליהם ולא מידי מוכרי ספרים.¹⁰³ רק לעתים רחוקות נזכרו בשטרי מכר איטלקיים, שנכתבו בסופי הספרים, סוכן או מיופה כוח שייצגו את הרוכש ושילמו בעד הספר. מובן שרכישה מסוג זה הייתה מוגבלת להיצע זמין וידוע באזור של הרוכש, והסיכוי למצוא את הטקסט המבוקש – חוץ מטקסטים נפוצים – היה קטן. יש לשער אפוא שרבים מן הספרים שנקנו בדרך זו נרכשו באקראי בגלל זמינותם. על אפשרות זו של השגת ספרים יש להוסיף את ירושת הספרים שהיו בידי אבי המשפחה. לפי רישומים רבים מאיטליה נחלקו הספרים בין כל הבנים.¹⁰⁴

שתי האפשרויות האחרות שעמדו לפני מי שחפץ בספרים מראשית גילוייו של הקודקס לא היו בדרך של מחזור אלא בדרך של ייצור 'על-פי מידה': האפשרות האחת הייתה לשכור מעתיק מקצועי או מעתיק לעת מצוא כדי שיפיק העתק של הטקסט המבוקש, והאפשרות האחרת, שהלמה את מי שידו לא השיגה לקנות ספר קיים או לשכור את שירותיו של סופר מקצועי¹⁰⁵ או

¹⁰² ראו פטרוצ'י, כותבים וקוראים (לעיל, הערה 98), עמ' 225–231. סיכום ממצא של המחקר על התפתחות הספריות הפרטיות ותנופת גידולן בקרב האליטה התרבותית, החברתית והפוליטית (נסיכים ושליטים, מלומדים ומשכילים, סוחרים אמידים ומתעשרים) בתקופת הרנסנס באיטליה, בייחוד בפירנצה, מובא אצל פסטרנק, 'ביחד ולחוד', עמ' 118–101.

¹⁰³ על הזכרה נדירה של סוחר ספרים יהודי מפרוג'ה (Perugia) שבאזור אומבריה באיטליה בשתי תעודות לטיניות משנת 1345 ומשנת 1346 ראו A. Toaff, *The Jews in Umbria*, vol. 1: 1245–1435 (A Documentary History of the Jews in Italy, ed. S. Simonsohn; Studia Post-Biblica 43), Leiden–New York–Köln 1993, nos. 171, 180 (נורית פסטרנק הסבה את תשומת לבי לתעודות אלו ואחרות הנזכרות להלן מתוך אוסף זה). אמנם על-פי תעודות אלו עסק אותו מוכר ספרים רק בספרים לטיניים.

¹⁰⁴ מובן שהיו שציוו לחלק את ספרייתם בתנאים מיוחדים. לפי צוואה שנרשמה בלטינית בנרני (Narni, Umbria) בשנת 1475 ציווה רופא יהודי שספרייתו, שכללה ספרי רפואה רבים שרכש בעצמו או ירש מאביו הרופא, תקוטלג בידי שלושת יורשיו ושלא תימכר בתוך חמש שנים לאחר פטירתו. אם נכדו ילמד ויקבל תואר בפילוסופיה וברפואה, תהיה לו זכות קדימה לספרים ויוכל לרוכשם משאר היורשים במחצית משוויים. ראו A. Toaff, *The Jews in Umbria*, vol. 2: 1435–1484 (A Documentary History of the Jews in Italy, ed. S. Simonsohn; Studia Post-Biblica 44), Leiden–New York–Köln 1994, no. 1685.

¹⁰⁵ לימים, אולי במאה השבע-עשרה, העיד על עצמו יוסף בן משה בקולופון שכתב בקרים: 'העיר ה' את רוחי לשלוח ידי במלאכת הקדש. כי את דעתי קצרה לעיין בו. אבל מרוב תשוקתי כתבתי כי אין בי כח לקנות ספרים מפני עניותי' (קטע כ"י סנקט פטרבורג Ebp. I 593; התאריך הנקוב בגימטריה מקביל לכאורה לשנת 1327, אך ברור שלא נכלל בו חישוב המאות לפי הלוח העברי).

סופר לעת מצוא, הייתה להעתיק את הטקסט במו ידיו.¹⁰⁶ שני סוגי ההפקות האלה היו מותנים בזמינות טקסט שישמש מקור (Vorlage) להעתקה. דרכי השגת מקורות העתקה (בלשון מעתיקים באזורים אחדים קרוי המודל שממנו הועתק הספר החדש 'העתק')¹⁰⁷ עדיין אינן ידועות לנו. כיצד אותרו המקורות, כיצד הושגו הסכמות בעלי הספרים ובאילו תנאים ניאותרו שיעתיקו מספריהם? האם השאילום ואולי העתיקים סופרים או מעתיקים לעצמם בבתי הבעלים? אלה שאלות שאי אפשר לענות עליהן בוודאות מחמת היעדר עדויות כמעט מוחלט.¹⁰⁸

המקורות הספרותיים העומדים לרשותנו והנוגעים לדרכי הפקת הספרים, לצריכתם ולבעלות עליהם כוללים בעיקר את הספרות ההלכתית האירופית, התוספות, שאלות ותשובות וספרי הלכה, ובצד ספר חסידים שהוא המקור העברי העשיר ביותר לידיעותינו על ספרים בכלל ועל מלאכת הסופר בפרט.¹⁰⁹ המקורות התיעודיים האירופיים הם בעיקר ציוני בעלות, שטרי מכר של

¹⁰⁶ על ההיקף הרחב של ההעתקות העצמיות כעולה מן הקולופונים ששרדו ראו להלן בהמשך סעיף זה. לפי מקורות ספרותיים אשכנזיים, כמה מגדולי החכמים העתיקים לעצמם וכנראה אף העתיקו בשכר לזולתם, וראו שולוואס, 'לתולדות הספר', עמ' 341.

הגדרת המעתיק לעצמו 'חצי סופר' ומכל מקום דוגמה מאלפת לשתי אפשרויות ההפקה גנוזות בכ"י ניו יורק MS 6470 המכיל סמ"ק שהעתיקו סופר מקצועי בכתיבה סדירה אך סופר (דפים 128–153) הושלם בשנת 1421 בגרמניה בידי מזמין ההעתקה שנועדה לעצמו בכתיבה מיומנת פחות. בקולופון שכתב ציין: 'נשלם ספר המצוות לאוי' ועשה. אשר נשמע ונעש'. ועל ידי שנים נעשה. וכל אחד כאילו עשה. והאחרון עיקר שסילק מעשה הראשון וסיימתי לעצמי ט"ו לחדש אייר שנת קפ"א לפרט לאלף הששי. אני חצי סופר נתן ב"ר שמחה קולנער שלי"ט.

אלעזר בן אשר הלוי, המלקט והעורך של האנתולוגיה ההיסטורית 'ספר הזכרונות' (גרמניה, בין שנת 1324 לשנת 1341) שהשתמר בכ"י אוקספורד MS. Heb. d.11 בעצם כתיבת ידו, כותב בהקדמתו צוואה לבניו שלא יחלקו את ספרו ביניהם ולא ימכרוהו אלא יפילו גורל מי מהם יירש אותו ויורו גם לצאצאיהם לעשות כן, וכך הוא מסביר: 'והנני מצוה לבני שהשם יזכנו לירש את הספר הזה ספר הזכרון שלקטתי מכמה ספרים וכתבתי אותן והנחתי כמה עסקים בגללו כדי לגמרו. ועיקר כתיבתו היתה בימי החורף ובימי הגשמים, כי לא היה הפנאי כי אם באותן הימים <...> יען וביען, אם היה לי לכותבו עבור שכר, לא הייתי לוקח משנה שכר שכיר? <...> כי לא ימצא סופר בכל העולם שיעתיקו בפחות משישה זהובים קטנים מלבד יציאת הקלף' (מהדורת ע' יסף, תל-אביב תשס"א, עמ' 70).

¹⁰⁷ ראו בית-אריה, 'וורמס', עמ' טו, הערה 53. וכבר ציין לכך, בלי דוגמאות, שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד (בתרגום עברי), עמ' 61.

¹⁰⁸ ידיעות מעטות גנוזות בקולופונים. באחדים מהם מעתיקים מציינים למי היה הספר שהעתיקו ממנו שייך – אך רק במקרים שהבעלים היו ידועים בסמכותם התורנית והיה בכך כדי לרומם את גרסת הטקסט המועתק (ראו להלן בפרק ב, סעיף 6). בכתבי-יד מאזורים אחדים, רובם מן המאה החמש-עשרה, ציינו מעתיקים כי השתמשו בעותקים אחדים לצורך העתקתם; ראו להלן, פרק יב, ועיינו שם גם על תלונות מעתיקים – מהן בוודאי מטעמים אפולוגטיים או מתוך שגרת דפוסי ניסוח של קולופון – על המקורות המשובשים שהעתיקו מהם.

כבר בעלי התוספות העידו על הנוהג לקבל בשכירות ספרים מידי בעליהם לצורך העתקתם, וראו שולוואס, 'לתולדות הספר', עמ' 341. החווה בלטינית שנחתם במרסיי בשנת 1316 בין בעלי ספר ושואלו לצורך העתקתו תמורת מחיר רב וההגבלות על העתקתו (ראו להלן, הערה 121) לכאורה אינו מלמד על הכלל, שהרי הוא נגע לספר רפואה ששימש אמצעי להכנסה נאה לבעליו. אולם מקולופונים ביוזניים אחדים של העתיקי טקסטים מן המאה החמש-עשרה שסוגותיהם אחרות עולה שגם בעלים של כתבי-יד שאינם פרופסיונליים היו עשויים לסרב להעמידם לרשות הרבים כדי לשכפלם או להסכים לכך תמורת תשלום, וייתכן שבאזור ביוזנטיון רווחה גישה מונופוליסטית של בעלי ספרים. בשולי קולופון של כללי המצוות מאת יוסף ג'יקטילה שהעתיק מעתיק בשנת 1471 בשביל בנו (עד דף 64 כתבה יד אחרת) ציין המעתיק כי נאלץ להעתיק את המשך כתב-היד בשבעה ימים בלבד משום שבעל הספר שממנו העתיק סירב להחזיר לו להשתמש בו, אך הוא ניצל את ההזדמנות שבעל הספר שכחו אצלו ומיהר להעתיקו לפני ששב הבעלים ותבע את הספר בכעס ובחשד שהוא הועתק (ראו את הערת השוליים ואת תיאור כתב-היד בתוך אוצר כתבי-יד עבריים, III, 4). בקולופון של כ"י אוקספורד MS. Heb. d.1 (קטלוג נויבאוואר וקאולי 2648/1), המכיל פירוש על פירוש רש"י ונכתב אף הוא בביוזנטיון בשנת 1422, ציין המעתיק: 'ונכתב לנתן המערבי ונשבע לפני שני עדים שלא יתנהו לשום אדם להעתיקו מעתה עד תום עשרה <...> שנים ופרע משלם'. ההתחייבות של מזמין ההעתקה להימנע מלתת את כתב-היד המועתק להעתקה מחודשת במשך עשר שנים ניתנה למעתיק השכיר, שכנראה היה ברשותו מקור ההעתקה, והוא ביקש להבטיח את המונופול על נכס אינטלקטואלי זה, ששימש לו מקור הכנסה. ועוד בביוזנטיון, בקולופון של כ"י אוקספורד MS. Mich. 138 (קטלוג נויבאוואר ונויבאוואר ובית-אריה 1982), שנכתב ברובו בכתיבה אשכנזית בשנת 1450 בערך, אנו קוראים: 'ובכאן שלם <...> בתי הנפש והלחשים <שירה> מאת לוי בן אברהם <ו> וכתבתיו למהר"ר מזל טוב בעל <...> מנת שיחזירו לי כאשר אשאל אותו ממנו אחר שהעתיקו'. נראה שהמעתיק התכוון לומר שהעתיקו שישמש רק מקור למזמין ההעתקה שהתחייב להחזירה לאחר שיעתיקנה לעצמו. מכל מקום, יש בעדויות מועטות אלו כדי לרמוז שהעתקות של חיבורים שלא היו נפוצים לא נמסרו להעתקות משניות לכל דורש אלא בתנאים מגבילים ואולי גם כספיים.

¹⁰⁹ ראו ש' אסף, "'עם הספר" והספר', רשומות, א (תרע"ז), עמ' 292–316 [=אסף, באהלי יעקב, עמ' 1–26]; אסף, מקורות, חלק ב, סימנים טז, לח, מ, מח, מט; חלק ד, סימן יב וכן לפי הערך 'ספרים' במפתח; שולוואס, 'לתולדות הספר'.

מכירת כתב-היד, כתובות שעניינן ירושת ספרים והערכת שוויים (באיטליה בלבד) וכן רשימות ספרים שהיו בבעלות אחד מבעלי כתב-היד ונרשמו בעמודים ריקים בכתב-יד.¹¹⁰ המקורות התיעודיים המזרחיים הם בעיקר רשימות ספרים רבות שנכתבו בפני עצמן והשתמרו בגניזת פוסטאט הזורות אור על הפקת הספרים, על צריכתם ועל שיווקם, בייחוד במצרים במאות האחת-עשרה עד השלוש-עשרה. תעודות אלו הן קטלוגים ורשימות מלאי של ספריות פרטיות, רשימות של סוחרים ספרים הכוללות לפעמים גם מחירים, אינוונטרים של עיזבונות או של רכוש בתי כנסת, רשימות של מעתיקי ספרים מקצועיים המביאות גם רישום ספרים שהופקדו בידיהם לצורך העתקה וחישובי שכר, רשימות של ספרים מושאלים, רישומי ספרים שמושכנו אצל מלווי כספים ובכמה מהם ציון שוויים.¹¹¹ בין תעודות הגניזה התגלו גם איגרות בענייני העתקת טקסטים, שכר סופרים והזמנת ההעתקות מידי סופרים.¹¹² רישום הספרים באיטליה ובייחוד במזרח התיכון

¹¹⁰ רוטשילד פרסם רשימה של כל 48 הרשימות שנדפסו: J.-P. Rothschild, 'Les listes des livres reflet de la culture des Juifs en Italie du nord au XVe et XVIe siècle', *Manoscritti, frammenti e libri ebraici nell'Italia dei secoli XV-XVI – Atti del VII Congresso internazionale dell'ASG, S. Miniato*, 7-8-9 novembre 1988, ed. G. Tamani & A. Vivian, Rome 1991, pp. 163-193. ראו בונפיל הביא בספרו הרבנות באיטליה בתקופת הרנסאנס (ירושלים תשל"ט, נספח ב, עמ' 295-298) רשימה של 41 רשימות ספרים איטלקיות, מהן שנדפסו עד אז, מהן שלא נדפסו. על אפיון הספריות הללו מבחינת נושאייהן עיינו שם, עמ' 174-179. (הנספחים אינם כלולים בתרגום האנגלי של ספרו, R. Bonfil, *Rabbis and Jewish Communities in Renaissance Italy*, transl. J. Chipman, London-Washington 1993]. הרשימה שנכתבה בראש כ"י לונדון Add. 27169 היא אולי הקדומה ביותר שנתגלתה. היא כוללת כארבעים חיבורים וזמנה, כנראה, המאה השנים-עשרה (עיינו בהעתקה להלן בנספח לפרק ד, הערה 52).

¹¹¹ מידע נרחב ומפורט בעל ערך רב אצור במאה וארבע-עשרה רשימות ותעודות שכינס ופרסם אלוני, הספרייה היהודית. ראו את אפיון הרשימות בפתח הדבר (עמ' יז) מידי העורכת מרים פרנקל, שהרבתה להוסיף הערות לקורפוס שהכין אלוני ולא זכה להביאו לדפוס. ראויות לציון מייחוד הרשימות המרובות שכתב המלומד, המחבר, הביבליוגרף והמעתיק יוסף בן יעקב הבבלי ראש הסדר בפוסטאט בעשור הראשון של המאה השלוש-עשרה (שם, מס' 97-114). רשימותיו עתירות המידע הביבליוגרפי, שלא ישוו להן הרשימות האחרות במערב או במזרח, הן רשימות מכירה, מחירי ההעתקה, תכניות להעתקה ופירוט קודיקולוגי שאין לו כֶּעֶם – לא רק ציון מצע הכתיבה כאשר אינו נייר או ציון סוג הנייר (עירקי או בגדלי) אלא לעתים קרובות למדי גם תבנית כתב-היד (המצוינת על-ידי דרך קיפול יריעת הנייר, 'רבע' או 'שמינית' נייר) וכן ציון שכית של מספר השורות המשורטטות. ברשימותיו כמו ברשימות מזרחיות רבות אחרות מצוין גם מספר הקונטרסים של הספר. וראו שם גם את המדור המאלף 'שיטות קטלוג ומיון' (מס' 30-39), המביא גם רישום (יחידאי?) של ספרים (מס' 39) על-פי פתיחתם (incipit).

¹¹² ש"ד גויטיין סקר מקורות רבים ועשה בהם שימוש. ראו גויטיין, חברה ים תיכונית, בייחוד תת-הפרק 'Scribes and Copyists' and בכרך ב, עמ' 228-240 וכן לפי הערכים 'Books', 'Scribes', 'Copyists' וכיוצא בהם בכרך המפתחות. ראו גם S.D. Goitein, 'Books: Migrant and Stationary – A Geniza Study', in *Occident and Orient: A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber*, ed. R. Dán, Budapest-Leiden 1988, pp. 179-198 (אני מודה לפרופ' מ"ע פרידמן שהסב את תשומת לבי למאמר זה). המקורות מארץ ישראל רוכזו בפרק 'מלאכת הספרים' בספרו של גיל, ארץ-ישראל (א, עמ' 191-194), ושם גם רמזות לתעודות גופ, שהוזהרו בחלקים ב-ג. ועיינו שם (א, עמ' 191-192) על פעילותו הפורה של הסופר ישראל בן נתן (סהלון) המגרבי, שישב בירושלים והעתיק ספרים בשנות החמישים והשישים של המאה האחת-עשרה.

עדות קדומה ומרתקת על העתקת ספר יוסיפון בפליה שבדרום איטליה זמן קצר אחרי שנת 925 בהזמנת אישיות רמת-מעלה יש באיגרת קטומת ראש שהשתמרה בהעתקה מזרחית מאוחרת ושרדה בדף גניזה (כ"י ניו יורק ENA 4009.5). את האיגרת פרסם א"נ אדלר (REJ, 68), E.N. Adler, 'Un document sur l'histoire des juifs en Italie', pp. 40-43 [1914]; עיינו שם (עמ' 288-290) בהערותיו של ש' פוזנסקי לאיגרת; את הלוח של ע"א ראו בתוך E.N. Adler, *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of Elkan Nathan Adler*, Cambridge 1921, pl. 4. האיגרת מביאה פרטים על הפרעות שפקדו את קהילת אוריה ואת קהילת אוטרנטו בפלישה הערבית בשנת 925 ועל מלומדים אחדים ששרדו ונמלטו משתי הערים. בסוף האיגרת מחברה מודיע ששמואל, אשר נמלט זמן קצר לפני כן מן הפרעות, מתנצל שהעתק של ספר יוסיפון שהכין לבקשת נמען האיגרת נשדד ממנו בדרך בהיותו סמוך למקום כתיבת האיגרת, והוא מוסיף שבהגיעו למקום יצאו ראש הקהילה ואנשיו על סוסיהם לנסות להשיב את הגזילה (כנראה בלי הצלחה). מן הפרטים שבאיגרת זיהה קאסוטו את הרקע ההיסטורי שלה, הסיק שנכתבה בבירי (Bari) וחזק את השערתם של אדלר ושל פוזנסקי שהנמען הוא חסדאי אבן שפרוט מקורדובה, השערה הנשמכת בעיקר על כך שאחרי איגרת זו הועתקה התחלה של איגרת אחרת מידי 'יהודה בן יעקב מרומה ז"ל להרב חסדאי ז"ל'. וראו U. Cassuto, 'Una lettera ebraica del secolo X', *Giornale della Società asiatica italiana*, 29 (1918/1920), pp. 97-110. ואולם ייתכן שזיהוי זה אינו מתיישב עם גילוי של חסדאי, שבזמן האירועים המתוארים באיגרת הבה, לפי המשוער, כבן חמש-עשרה שנים. לפנינו אפוא קטע מקודקס מאוחר של איגרות מאיטליה שהועתקו וכונסו יחד לאחר זמנם, ולא דווקא איגרות שנכתבו לחסדאי.

מידע רב על ספרים, על הזמנת העתקתם ועל רכישתם משוקע בעשרות מכתבי תשובה שנשלחו אל נהראי בן נסים, סוחר ותלמיד חכם שהתגורר בפוסטאט כחמישים שנה עד לפטירתו בשלהי המאה האחת-עשרה, וכן במכתבים

מביא לעתים מידע קודיקולוגי ופלאוגרפי בנוגע למצע הכתיבה, לפורמט הספר, לסוג הכריכה ועוד, והמאלף במיוחד – הסוג והטיפול של הכתיבה, בייחוד באיטליה, ארץ ההגירה, שבה זומנו כתיבות מכתובות שונות, דבר המוכיח שבעלי הספריות הפרטיות הבחינו בין סגנונות הכתיבה באופן פרטני.¹¹³

רשימות מצאי של ספריות יהודיות פרטיות גדולות באירופה שנכתבו בלטינית והופקדו בארכיונים נוצריים, בוודאי לצרכים משפטיים, שרדו באיטליה ובייחוד בספרד. מביניהן האיננוטר הכולל את מספר הספרים הגדול ביותר – וככל הידוע משקף את הספרייה היהודית הגדולה ביותר בימי-הביניים – הוא של ספריית מרדכי פינצי ממנטובה (מדען ידוע שהעתיק כתבי-יד רבים לעצמו)¹¹⁴ ואחיו יצחק בני אברהם פינצי הבנקאי. על-פי האיננוטר הלטיני שנספח לתעודה משנת 1454 שבארכיון בולוניה, העיר שבה נשמר האוסף הגדול של הספרים (שנצבר, כנראה, בידי האב), הכילה הספרייה 226 ספרים.¹¹⁵ איננוטר לטיני אחר של ספרייה פרטית רבת-פריטים – אוסף הספרים של יהודה ליאון מוסקוני במיורקה – הוא משנת 1375, וברשימה שנערכה לאחר מותו, שנתיים מאוחר יותר, לצורך מכירה פומבית נמנו 156 ספרים.¹¹⁶ איננוטר מפורט של 103 ספרים נרשם, כנראה, בין שנת 1420 לשנת 1430 בסוף כתב-יד שנכתב באופנהיים שבגרמניה בשנת 1415.¹¹⁷ ספרייה שהכילה 99 ספרים הניח יואב בן אליה מקוריי (Correggio שבטוסקנה) לפי איננוטר של חלוקת הספרים (בצירוף הערכת שווי רוב הפריטים) בין שבעת בניו שירשו את

אחדים שכתב. רוב המקורות האלה פורסמו (מקצתם מחדש) בספרו של גיל, במלכות ישמעאל, ב-ד. נועה רייכמן קיבצה פסקאות אלו בחיבורה 'קודיקולוגיה וגניזה – ההיבטים המעשיים של תרבות הספר בגניזות קהיר: נהראי בן נסים כמקרה מבחן', חיבור לשם קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית, תשע"א.

¹¹³ באשר למידע הקודיקולוגי ראו לעיל בתחילת הערה 112. על ציוני כתיבה כגון כתיבה עירקית, צרפתית, פרובנסלית, קטלנית ומערבית (מגרבית) ראו להלן בפרק יא וכן בספרי מזרח ומערב, עמ' 33.

¹¹⁴ ראו Y.T. Langermann, 'The Scientific Writing of Mordecai Finzi', *Italia*, 7 (1988), pp. 7–44. על כתב-יד שהעתיק ראו M. Beit-Arié in *Bibliotheca Rosenthaliana: Treasures of Jewish Booklore*, ed. A.K. Offenberger, E.G.L. Schrijver & F.J. Hoogewoud, Amsterdam 1994, p. 8.

¹¹⁵ ראו C. Bernheimer, 'Una collezione privata di duecento manoscritti ebraici nel XV secolo', *La Bibliofilia*, 26 (1924–1925), pp. 1–26; על המספר הכולל של הספרים ראו שם, עמ' 24. אחד האוספים המעניינים ביותר היה אוסף כתב-יד שרכש הסוחר מנחם בן אהרן מוולטירה סמוך לאמצע המאה החמש-עשרה, שאולי היה גדול אף מאוסף פינצי, שהצטבר במהלך הדורות של המשפחה. כתב-יד העבריים האלה נבזזו בשנת 1472 כאשר נחרבה העיר וולטרה (Volterra) בידי הנסיך פדריקו דה מונטפלטרו (Federico de Montefeltro) דוכס אורבינו, שצירפם לאוספו הפרטי. מתוך אוסף זה שרדו לפחות ארבעים כתבי-יד עם ציוני הבעלות של מנחם מוולטירה ולעתים קרובות גם פרטים על בעליהם הקודמים, ורובם כלולים באוסף Urbinati של ספריית הוותיקן (עיינו בתיאורי כתב-יד של האוסף Urb. ebr. בקטלוג ריצ'רד ובית-אריה ובייחוד בהקדמה ההיסטורית על תולדות האוספים העבריים של הספרייה מידי D.V. Proverbio [שם, עמ' xix–xvii], וכן ראו פסטרנק, 'ביחד ולחוד', עמ' 109, הערה 69; עמ' 122 [על אופני רכישת כתב-יד, בעליהם הקודמים ומקומות הרכישה]; עמ' 125, הערה 167). מציוני המספרים (באותיות עבריות) של כתב-יד ששרדו במקצת כתב-יד מאוספו של מנחם מוולטירה השמורים בספריית הוותיקן אפשר להסיק שמספר כתב-יד שרכש לא פחת מן רכא (221). ראו נ' אלוני, 'רשימות ספרים כתב-יד מן המאה החמש-עשרה מטיבולי שבאיטליה', ארשת, א (תשי"ט), עמ' 46. אוסף כתב-יד אלו מאלף ביותר וראוי למחקר. רובו כולל כתב-יד שנכתבו בכתיבה ספרדית בידי סופרים מהגרים מספרד ומפרובנס שפעלו בראשית המאה החמש-עשרה בצפון איטליה, ורק כרבע מהם כתוב בכתיבה איטלקית או אשכנזית. לפי שכמעט בכל אחד מהם צוין לימים אמן שוויו, אפשר להשוות את אמדני המחיר לפי תוכן הספרים, טיפוס כתיבתם וסוגה, מצע הכתיבה (קלף או נייר), היקפם וממדיהם ואפילו זמן הפקתם ולהסיק מן ההשוואה על הגורמים שהשפיעו על מחיריהם.

¹¹⁶ רשימות הספרים פורסמו בספרו של הילגארט, J.N. Hillgarth, *Readers and Books in Majorca, 1229–1550*, vol. 2, Paris 1991, pp. 434–442, ועיינו שם על פרסומים קודמים של הרשימה השנייה. ראו גם במאמרו הנזכר להלן בהערה 120 (עמ' 297–315) על איננוטר משנת 1330 של ספריית רפאל דיין במיורקה.

¹¹⁷ ראו I. Sonne, 'Book Lists through Three Centuries', *Studies in Bibliography and Booklore*, 1 (1953), pp. 55–76. איננוטר ספרים זה הוא דוגמה נדירה לרשימת ספרים באשכנז ולא זו בלבד אלא שהוא גם מתייחד בין רשימות הספרים הפרטיות האירופיות הידועות בכלל בהיותו ממין לפי נושאים ותת-נושאים שזה סדרם: 'פוסקים', 'מדרש', 'קבלה ופילוסופיה', 'ליטורגיה', 'תנ"ך ופירושו', 'יספרי' מתלמוד: 'יגמרי' ו'תנ"ך', 'פי' ו'רושים' שלמי' ו'יגמרי' ו'פי' שאינו <שלמים> ו'תו' ו'ספוט'. רישום הספרים מוין לא רק על-פי נושאים אלא בכל נושא ותת-נושא לפי סדר פנימי מן השלם והמקיף אל החלקי כמקובל בביבליוגרפיה המודרנית (ראו שם, עמ' 57–58). ועוד, הרושם האשכנזי הבחין בין שלושה גדלים של ספרים – 'גדולי' ו'ספרי' – 'בנוני' ו'תנ"ך', 'קטנו' ו'תנ"ך'. על מינוח יחידאי לציון ספר נאה ברשימה זו ראו להלן בפרק יא, הערה 11.

ספרייתו וחילוקה בשנת 1486¹¹⁸ אינוונטר של עשרים ושש ספריות פרטיות (הגדולה שבהן בת 74 ספרים) מן העיר חאקה (Jaca) במחוז Huesca שבצפון אראגון נערך בסוף שנת 1415¹¹⁹ כמו כן השתמרו בארכיונים לא-יהודיים שני חוזים יחידים במינם שנכתבו לטינית: האחד, חוזה מפורט ביותר שנערך בשנת 1335 במיורקה בין סופר ובין מזמין הפקה מפוארת של שלושה כתבי-יד מקושטים¹²⁰, והאחר, חוזה בין משאיל לשואל שנערך בשנת 1316 במרסיי בעניין השאלת ספר ברפואה לשנה והענקת הזכות להעתיקו תמורת סכום נכבד.¹²¹

גם במזרח התיכון, למצער במצרים, היו אוספים פרטיים גדולים, ועל כך מעידות רשימות הספרים ששרדו בגניזה. שלוש רשימות מלאי מן המאה השתים-עשרה (המשלימות זו את זו), שתחילתן וסופן חסרים, מחזיקות 153 ספרים.¹²²

כמעט כל העדויות הספרותיות והתעודות למיניהן נוגעות לספרים בבעלות פרטית שהופקו ביזמה פרטית ולמעתיקים שנשכרו בידי אנשים כדי להפיק בשבילם עותקים של חיבורים לצורכיהם האישיים. כל רשימות הספרים האירופיות ומקצת הרשימות המזרחיות הן קטלוגים של אוספים פרטיים. רשימות רבות שנמצאו בגניזה הן בלא ספק קטלוגים של מוכרי ספרים, ואחדות מהן אף נוקבות במחיר הספר או מעידות על מסחר מפותח.¹²³ מן המקורות הספרותיים האירופיים עולה בבירור שאפילו הספרים שהיו בבתי כנסת ובישיבות – היוזמה להעתיקם או לנתינתם גם היא הייתה פרטית ולא קהילתית או מוסדית. המקורות ההלכתיים האירופיים הרבים למדי שממריצים את בעלי הספרים להשאלים¹²⁴ והעידוד שקהילות אחדות באשכנז נתנו לרכישת ספרים על-ידי הענקת פטור מתשלום מסים בשיעור ערכם¹²⁵ לא רק מעידים על המחסור הרב

¹¹⁸ רוטשילד, 'רשימות ספרים באיטליה', מס' V, עמ' 302–306.

¹¹⁹ E. Gutwirth & M.A. Motis Dolader, 'Twenty-Six Jewish Libraries from Fifteenth-Century Spain', *The Library: The Transactions of the Bibliographical Society*, 6th ser., 18 (1996), pp. 27–53.

¹²⁰ J.N. Hillgarth & B. Narkiss, 'A List of Hebrew Books (1330) and a Contract to Illuminate Manuscripts (1335) from Majorca', *REJ*, 120 (1961), pp. 316–320.

¹²¹ J. Shatzmiller, 'Livres médicaux et éducation médicale: À propos d'un contrat de Marseille en 1316', *Medieval Studies*, 42 (1980), pp. 463–470.

¹²² אלוני, הספרייה היהודית, מס' 4. שם במס' 70 (שש השורות הראשונות של הרשימה חסרות) רישום של עיזבון מידי בן הנפט, שנערך לא לפני המאה השתים-עשרה, ובו 112 ספרים; במס' 8 רשימה מן המאה השלוש-עשרה המחזיקה 107 ספרים.

¹²³ בין מאה וארבע-עשרה הרשימות שכינס אלוני בספרו הספרייה היהודית נכללו לפי מיון העורכת 29 רשימות מלאי של ספריות פרטיות, 10 רשימות שעניינן שיטות מיון וקטלוג, 16 רשימות שעניינן מסחרי (ספרים ומחיריהם, עסקות תיווך וכיוצא בהם), 10 עיזבונות, 4 רשימות בעניין השאלת ספרים, 4 רשימות של ספרים להעתיקה (אחת מהן, מס' 78, מסוף המאה האחת-עשרה היא רשימה של העתקת ספרים רבים הנשלחים לקורדובה מידי מוכר ספרים במזרח שמעסיק מעתיקים – הספר האחרון הרשום ברשימה זו הוא 'כתב אלאסתגני' בערבית-יהודית (ספר העושר) מאת שמואל הנגיד, חיבור רב-היקף שרק קטע קטן שרד ממנו והעתקתו חולקה בין חמישה מעתיקים שצוינו בשמותיהם, מעין סקריפטוריום), 3 רשימות של בית הכנסת של הבבלים בפוסטאט ורשימת ספרים קראית, 18 רשימות מידי המעתיק וסוחר רב-הפעלים יוסף ראש הסדר ועוד.

¹²⁴ הרא"ש, כאמור, אפילו סמך ידו על דיין שקנס בעשרה זהובים ליום מי שהיה לו ספר וסירב להשאילו, וראו לעיל, הערה 61; אסף, באהלי יעקב, עמ' 3–6. השאלת ספרים הייתה יזמה פרטית בצרפת ובגרמניה. בסכסוך על משכון ספרים שהובא לפני רבנו גרשם טען הממשכן כי 'ספרים חדשים היו, ולמדתי בהם והשאלתם לאחרים ונתתם בעשן', ועל כך השיב המלווה הממשכן: 'על תנאי זה הלוויתך עליהם, ללמוד וללמד בהם ולהשאיל לאחרים' (שו"ת רבנו גרשם, סימן סו, מובא בידי ח"ה בן-ששון, תולדות ישראל בימי-הביניים [תולדות עם ישראל, ב], תל-אביב 1969, עמ' 80). על העתקת ספרים בידי מעתיק כדי להשאילם בגרמניה בשנת 1200 בערך אפשר ללמוד מספר חסידים: 'הכותב ספרים להשאיל לאחרים יכתוב כל מסכתא ומסכתא בפני עצמה כמו שעושים בבבל, שאם יקשור <חיינו יכרוך> יחד סדר, איך ישאיל לאחר כשיצטרך, ומה שבמלכות הזה קושרין יחד סדר כי צריכים לעיין בבית המדרש מסכתא אחרת ואיך יביא כל מסכתא עמו, אבל להשאיל מוטב יקשור מסכת לבד' (מהדורות ויסטינצקי ופריימן, סימן תרעב, והשוו אל סימן תתעב). עוד עדות בספר חסידים על העתקת ספרים (או מימון העתקתם) לצורך השאלתם כתחליף ללימוד תורה יש בפסקה שעניינה ההייררכיה האינטלקטואלית-חברתית המהופכת: 'כי אדם שעוסק בתלמוד ושוכח, טוב שילמד הלכות גדולות וביחוד שידע המצוות, ואם גם זה אינו יכול לדעת, ילמוד אגדות או מקרא, ואם גם זה לא ידע – אם יודע לכתוב, יכתוב ספרים וישאיל או ישכיר סופרים וישאיל ספרים וילמדו בהם' (שם, סימן תרמה); ראו 'י-תא-שמע, 'מצות תלמוד-תורה כבעיה חברתית-דתית בספר חסידים', ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן: מדעי היהדות ומדעי הרוח, יד-טו (תשל"ז), עמ' 101.

¹²⁵ שולוואס, 'תולדות הספר', עמ' 348.

בספרים,¹²⁶ אלא גם מלמדים על האופי הפרטי של הבעלות על הספרים. הספרים שהיו ברשות הציבור נבעו מהקדשים של עיזבונות והיו בעיקר מצחפים של המקרא. נתינת ספרי מקרא בהקדש לבתי כנסת קראיים היא תופעה ידועה היטב מכתבי הקדשה שנרשמו בכתבי-יד רבים באוספי פירקוביץ', השמורים בספרייה הלאומית של רוסיה בסנקט פטרבורג. כמו כן בעת האחרונה הולכים ונחשפים כתבי הקדשה רבים של חיבורים פרשניים ואפילו פילוסופיים בערבית-יהודית שהופקדו בידי משכילים כדי שיעמידו אותם לרשות הציבור הקראי.¹²⁷ ואולם הנוהג לרכז בבתי כנסת שבמזרח התיכון כתבי-יד של ספרי התנ"ך לא היה נחלת הקראים בלבד כמתחווה מאיגרת מן הגניזה ומרשימות מצאי של ספרים בבתי כנסת רבניים בפוסטאט. לפי איגרת זו נפדו באשקלון בקיץ של שנת 1100 מאתיים ושלושים ספרי מקרא, מאה כרכים קטנים (כנראה של ספרי נביאים) וכן שמונה ספרי תורה ששדדו הצלבנים מתוך הקדשי הקהילה היהודית בירושלים כאשר כבשו את העיר בשנת 1099.¹²⁸ לעומת זה, נראה שבמערב לא נהגו לצבור בבתי הכנסת עותקים רבים של ספרי מקרא (או ספרים אחרים). העדויות הספרותיות האירופיות המעטות שבידינו נוגעות להנחת עיזבונות של חומשים, פירושים לחומש ומחזורים בגרמניה, בייחוד ללימוד נערים, וספרי תורה לקהל.¹²⁹ ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש) בתשובה שכתב בספר הזכיר את 'ספרי הקהל שילמדו בהם עניי עירם, כי גנאי גדול היה להם שילכו בטלים מחסרון ספרים'.¹³⁰ מן המקורות האשכנזיים והספרדיים כאחד אפשר להסיק שספרים בבעלות קהילתית נועדו לחינוך תלמידים עניים. אכן, ילדים באשכנז ובספרד הוצרכו להביא עמם את ספריהם הפרטיים בבואם לבתי הספר. כך עולה בבירור מתשובה שזוהתה שהיא תשובתו של יהודה הכהן, ראש לחכמי מגנצא ברבע השני

¹²⁶ מלבד העדויות על מחסור בספרים מצויות גם עדויות על מחסור בסופרים. אפשר להסיק שהיה מחסור כזה באשכנז מתשובת מהר"ם מרוטנבורג: 'מעשה בסופר של ראובן שנתן תקיעת כף לשמעון, שכשיגמור מלאכת ראובן לא יכתוב לשום אדם כי אם לשמעון' (אסף, "'עם הספר"' [לעיל, הערה 109], עמ' 304). ובארצות האסלאם – על-פי מכתב של לבראט בן משה בן סגמאד, דיין העיר אלמאדיה, אל נהראי בן נסים בפוסטאט, אשר ביקש להסדיר לו העתקה של ספרי רב נסים בן יעקב אבן שאהין, ראש יהודי אפריקיה שעבר לסוסה לאחר חורבן קירואן בשנת 1057. כותב לבראט (בתרגום מערבית-יהודית לעברית): 'והריני מודיע את אדוני, ישמרנו האל, שמניתי אדם מטעמי לרכוש דפים של קלף בסוסה למסרם לסופר אלא שאין שם אלא סופר אחד והוא מלמד תינוקות ואינו כותב אלא לעתים מזומנות' (מ' בן-ששון, 'יהודי סיציליה 825–1068: תעודות ומקורות, ירושלים תשנ"א, מס' 7, שורות 10–13, עמ' 32).

¹²⁷ הקדשות אלו נחשפות בזכות מפעל קטלוג כתבי-היד בערבית-יהודית באוסף פירקוביץ' שבספרייה הלאומית של רוסיה בסנקט פטרבורג בחסות מכון בן-צבי בירושלים. על הקדשות של פירושים על המקרא ראו ח' בן-שמאי, 'הערות לגלגוליו של כתב ארם צובה', בתוך: אר"ץ ומלוואה: מחקרים בתולדות קהילת ארם צובה (חלב) ותרבותה, בעריכת י' הראל, י' עסיס, מ' פרנקל, ירושלים 2009, עמ' 148–153. מפי חגי בן-שמאי שמעתי שהתגלו גם כתבי הקדשה קראיים אחדים בחיבורים לא-מקראיים שאינם קראיים.

¹²⁸ עיינו ש"ד גויטיין, 'מקורות חדשים על גורל היהודים בזמן כיבוש ירושלים ע"י הצלבנים', ציון, יז (תשי"ב), עמ' 132, 137, 141–142 (לימים פרסם גויטיין את חלקו השני של המסמך ופרטים עליו ראו במאמרו של בן-שמאי הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 146) ועיינו שם (עמ' 132–133) על ההשוואות שערך גויטיין בין איגרת זו ובין רשימות המצאי של ספרי מקרא (וספרי תורה) של בתי הכנסת הראשיים של קהילות בפוסטאט ובקהיר. רשימות החפצים של בית הכנסת של קהילת הבבליים בפוסטאט, שהיו שמורים בבית הכנסת של קהילת הירושלמיים בשנת 1080, נדפסה באסופתו של אלוני, הספרייה היהודית, מס' 80. רשימה זו מחזיקה כשני תריסרי מצחפים (מהם חלקים של אותו כתב-יד) מקראיים בלבד, ואת כולם הקדישו אנשים פרטיים או רכשו בכסף. דוגמה מאלפת להקדשת כתב-יד מקראי לקהילה קראית לצורכי קריאת הציבור היא כתב הקדשה ארוך השמור עם קטע של דפים אחדים בכ"י סנקט פטרבורג Ebp. II B 225. חסן (בתעודה מן הגניזה צוין שמה: חוסן) בת יעקב בן יוסף כשנאם ממצרים (קהיר או פוסטאט) הקדישה בשנת 1016 כתב-יד של נביאים אחרונים לעדת בעלי מקרא הקראים השוכנים בירושלים <...> על יד אדנינו הנשיא שלמה בן דויד בן בע' <...> וצותה להי' <...> בחצר יוסף בכתוי <...> יקראו בו הקהל בשבתות ובמועדים'. הסופר שכתב את ההקדשה חתם אותה בקולופון לכל דבר, וכדרך הקראים ציין את שמו באתב"ש: 'אני טח"ם <ש> "ט תצג"ש ש"ט שלאף"ם <היינו נסי בן אהרן בן בכתוי> כתבתי הקדשה זו בצו[ו]ן[ו] היה ביום שני בשבוע בחמשה ימים לחדש תשרי שנת אלף ושלש מאות ושמונה ועשרים למספר יו[נ]ים בארץ מצרים'. פאול קאהלה הביא כתב הקדשה וקולופון זהים מכ"י סנקט פטרבורג P. Kahle, *Masoreten des Westens*, vol. 1,) Ebp. II B 223 (Stuttgart 1927, p. 67). וראו את העתקתו ואת דיונו של יעקב מאן בספרו J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, vol. 1, Cincinnati 1931, pp. 134–135.

¹²⁹ על-פי המימברוך של נירנברג; ראו אסף, מקורות, ד, עמ' יב-יג.

¹³⁰ שו"ת הרא"ש, ווילנא תרמ"ה, כלל ו, סימן כה.

של המאה האחת-עשרה,¹³¹ ומתשובה של הר"ז הלוי הכלולה בשו"ת הרשב"א.¹³² מציאות זו, שבה אפילו ספרי הלימוד של תינוקות של בית רבן היו פרטיים, ממחישה אולי יותר מכול את הצביון הפרטי של הפקת הספר העברי וצריכתו בימי-הביניים המאוחרים. אברהם אבן דאוד כותב בספר הקבלה על שמואל הנגיד ש'היו לו סופרים שהיו כותבים משנה ותלמוד, ונותן במתנה לתלמידים שלא היו יכולין לקנות משלהם בין בשיבות ספרד בין בארצות [אחרות]'.¹³³ גם בסיפור הגיורגרי זה, שקשה לראות בו עדות היסטורית על מה שהתרחש כמאה שנים קודם לתיאור, וגם במידע כביכול שהוא מביא על הספקת הספרים אף לשיבות מחוץ לספרד, המחזק את הפקפוק באמינותו, באות לידי ביטוי חד-משמעי הבעלות הפרטית על הספרים וצריכתם הפרטית דווקא ולא פעולה יזומה קהילתית להעתקת ספרים והספקתם לתלמידים. כיוצא בזה עולה גם משתי תעודות לטיניות מספרד, האחת מאראגון משנת 1328 והאחת מסביליה משנת 1332 ולפיהן הניחו יהודים אמידים ספרים או מימנו את רכישתם בשביל תלמידים בבית מדרש.¹³⁴

העדות היחידה ששרדה בידינו על יזמה למימון ציבורי של העתקת ספרים והשאלתם – יזמה שלא מומשה – באה בהקדמתו של יצחק מקורבייל לספרו ספר מצוות קטן, שחובר בצרפת בשנת 1276/7.¹³⁵ בתכנית נועזת ויחידה במינה קבע המחבר במפגיע את שיטת ההפצה הרצויה לחיבורו. לדבריו, על כל קהילה וקהילה לממן את העתקת הסמ"ק, להחזיק עותק למשמרת, ויכל אשר ירצה להעתיק או ללמוד בו ישאלם ויחזירו בו ביום'. מחבר סמ"ק מוסיף שאם יצטרך שליח של קהילה אחרת לשהות בעיר לצורך העתקת המודל, יש לשלם לו את הוצאותיו מקופת הקהל ואף

¹³¹ וזה לשונה: 'להר' יהודה הכהן ז"ל. ראובן הכניס בנו לבית הספר לפני שמעון ופסק עמו לתת לו לשנה כו"כ, והביא בנו לבית שמעון, והביא ספרו ללמוד לו, וגם חבירו הביאו ז"כ ספרייהם >הדגשה שלי, מ"ב< והיו מניחין אותם במקום מיוחד להם, עד שהשלימו הספר והתחילו ספר אחר. והניח בנו של ראובן ספרו בבית שמעון ולא הולכו לבית אביו, ונאבד אותו הספר בבית שמעון, והתחיל שמעון לתבוע שכרו מראובן, וראובן תובע לו ספרו. היכול ראובן לתבוע דמי ספרו משכר שמעון שיש בידו או לא? (א' גרוסמן, 'ר' יהודה הכהן וספרו "ספר הדינים"', עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 33). ראו גם את דיונו של קנרפוגל בחינוך היהודי בימי-הביניים המאוחרים. לדבריו, שלא כבארצות האסלאם הקהילות, ובייחוד באשכנז, לא נתנו את חסותן לחינוך יסודי, המורים נשכרו בידי ההורים באופן פרטי ואף הישיבות לא קיבלו תמיכה מן הקהילות. E. Kanarfogel, *Jewish Education and Society in the High Middle Ages*, Detroit 1992, pp. 33–65.

¹³² וזה לשונה: 'ואשיב תחילה על ג' השאלות אשר רצה >...< כה"ר שלמה קורקוס לעמוד בהם על דעתו. הא' הנה היא אם המלמד יש לו דין שומר הספרים שמביאין התינוקות לביתו ומוליכים אותם לביתם כשירצו >...< תשובה אין למלמד דין שומר כלל >...< (חלק ה, ליוורנו תקפ"ה, סימן קסו [בסוף התשובה, דף לד ע"ב, צוין, כנראה בידי חיים פאלאג'י המהדיר: 'השאלה והתשובה היא לשון הר"ז הלוי ז"ל >...< וכתבתיה כאן לפי שכתבה בה סברת הרשב"א ז"ל]). ציטוט חלקי מן התשובה הביא נ' מוריס, תולדות החינוך של עם ישראל, ב/2, ירושלים 1977, עמ' 146.

¹³³ ספר הקבלה, מהד' ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ז, חלק עברי, עמ' 56. על יזמה פרטית למימון ההפקה של כל מסכתות התלמוד בשביל תלמידי ישיבה ולהשאלתן (וכן העמדת ספרים אחרים לרשות התלמידים) בשלהי ימי-הביניים בצפון איטליה (יזמה שלא מומשה במלואה) אנו קוראים אצל אליהו קפסאלי מכרתים, ששעה באזור ונציה בשנים 1508–1515, בחיבורו 'סיפורי ויניציאה' (חובר בשנת 1517): 'ר' יוסף קשטיל פראנקו איש צדיק תמים היה בדורותיו ועשיר מאד. והיה דר בבר"שא >Brescia<, והיה קרובו של מהר"ר יוסף ירושלמי הנ"ל, ומינהו שם לראש ישיבה >...< והיו לו יותר מארבעים חורים מזולת תלמידים קטנים הרבה מאד. והיה הר' יוסף הנ"ל מאכיל ומשקה ומלביש את כל הבחורים שהיו בישיבה ההיא משלו >...< ועוד הגדיל לעשות וישם על לבו לכתוב כל המסכתות כתב יד בקלף, גמרא פירוש ותוספות, וישכור את ר' פרץ הסופר לכותבם לו ולתת לו לשכרו בשנה פרחים >היינו פלורנינים< ל"ז ומזונותיו, ולכתוב לו ביום שעות ח', וביום ו' שעות ד', ויסדר קלפים יפים מאד וגדולים, ובפעם א' >אחת< נתן לאומן עושה הקלפים פרחים חמשים, ויחל לכתוב בארבעה מסכתות, והיה חפץ אשר לא נעשה כן מעולם. ועיני ראו את יופיים שהובאו מהם קצת עלים בביניזיאה >ונציה<, שהובאו משלל ברישא והיו לי למופת. והיה בדעתו להקדישם לכל מי שיחפץ בהם ללמוד בהם ולהפקירם לעניים, והיו עושים חשבון כי אלו היו נגמרים היו עולים לו פרחים ת"ר אלא שענותינו רבו וישימום לשלל כאשר נשללו היהודים האומללים בברישא כאשר נכתוב. ועוד היו לו כמה ספרים ואת הכל נתן בידי התלמידים ולא חשך מהם מאומה' (סדר אליהו זוטא, מהדורת א' שמואלביץ, ש' סימונסון ומ' בניהו, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 258; הובא בנוסח שונה במקצת – על-פי המהדורה החלקית של Farges – כבר בידי אסף, מקורות, ב, עמ' ק', הציטטה שהביא אסף הומרה במהדורה החדשה של ספרו (בעריכת גליק) ובמאגר הממוחשב שלה בנוסח הבא במהדורת שמואלביץ, סימונסון ובניהו). לפנינו מקור יחיד במינו המלמד על שעות העבודה של סופר ועל שכרו השנתי.

¹³⁴ אסף, מקורות, ב, עמ' סא.

¹³⁵ על תאריך החיבור של הסמ"ק ראו בעת האחרונה: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 198.

נוקב בשיעור התשלום.¹³⁶ פרט לתכניתו יוצאת הדופן של יצחק מקורבייל, שמטרתה הייתה הפצה מהירה ומבוקרת של קודקס הלכתי והבטחת הסטנדרטיזציה של הטקסט, ופרט להקדשים ולנתינות של נדיבים היו ספרים קנייניו של היחיד.

ואמנם כמו שראינו לעיל, כך מעידות רשימות הספרים והאינוונטרים מן המערב ומן המזרח. וכאמור, גם הפקת הספרים הייתה פרי יזמתו של הפרט, כשם שמעידות איגרות מן הגניזה, וכך הייתה, כמובן, הפצתם ומכירתם, כעולה מרשימות של מוכרי ספרים שהשתמרו בגניזת קהיר. האופי הפרטי והאישי של הפקת כתבי-היד, צריכתם והחזקתם עולה בבירור ובאופן שאינו משתמע לפנינו אחרות ממיון ומניתוח של כל הקולופונים בכתבי-היד העבריים מימי-הביניים, כארבעת אלפים,¹³⁷ אשר קובצו במפעל הפלאוגרפיה העברית. על-פי אלפי כתבי-היד בעלי הקולופונים, כתבי-יד מעטים בלבד נכתבו בשביל מוסד או קהילה, ואילו כל השאר הוזמנו מידי מעתיקים שכירים (שבאל ספק מהם היו מעתיקים לעת מצוא בלבד) בידי אנשים פרטיים לצורכיהם האישיים או שהופקו בידי אנשים פרטיים בעצמם ולעצמם. צאו וראו, גם הדוגמאות היחידות לבעלות קהילתית אינן חורגות למעשה ממתכונת ההפקה הפרטית של הספר העברי. גם כתבי-יד מעטים אלו, כולם פולחניים, לא הקהילה או המוסד הזמינו אותם אלא, כמצוין במפורש ברוב המקרים הללו, אנשים פרטיים שהקדישום לבית הכנסת או לקהל.

אפשר שהדוגמה הקדומה ביותר שבידינו להפקת ספר בשביל הציבור היא מחזור אשכנזי בלא ציון תאריך אך עם קולופון הנקדן. בסוף כ"י אוקספורד MS. Mich. 436,¹³⁸ שנכתב בסוף המאה השלוש-עשרה או בתחילת המאה הארבע-עשרה בידי סופר ששמו היה בוודאי יעקב, כתב הנקדן: 'ואני יהודה נקדתי זה המחזור להתפלל בתוכו בקהל ועדה'. בהיעדר ציון שם בעלים יש להניח כי הנקדן התכוון לומר שהמחזור נועד לשליח ציבור ולא לאדם פרטי לתפילה בבית הכנסת. ואגב כך ראוי להזכיר את החלק הראשון של מחזור וורמס המפורסם, שנכתב בתחילת שנת 1272. מחזור גדול-מידות, כבד-משקל, מקושט ומצויר זה ודאי שלא נועד לשימוש אישי. אף על פי כן מחזור מונומנטלי זה, כמו מחזורים מפוארים גרמניים אחרים שבהם קולופונים, נכתב לפי הזמנה של אדם פרטי. את קולופון המעתיק במחזור וורמס אפשר להבין באופן שמרמז כי הבעלים חשוד הילדים ביקש להפיק את המחזור כדי להניחו לציבור לעילוי נשמתו.¹³⁹ החרוזה המשולשת ביידיש שכתב הסופר בחללי תיבת הפתיחה 'בדעתו' – והיא התייעוד הקדום ביותר של לשון היתוך זו – מאוששת הבנה זו, שכן יש בה ברכה למי שיישא את המחזור לבית הכנסת.¹⁴⁰ כך או כך, ברור שהפקת המחזור המפואר, שבוודאי נועד לשליחי הציבור בבית הכנסת, הייתה פרי יזמה פרטית.

הקדשה מפורשת של מחזור לבית כנסת בפררה נכתבה בידי מעתיק כתב-היד בשנת 1469, והיא כנראה כתב הקדשה ראשון מסוגו ששרד בידינו בספרים שאינם קראיים. מזמין העתקת כתב-היד, יעקב בן אליה מקלי, הקדיש את המחזור 'בתנאי זה שכל ישראל יכולין לקרות בו בבית

¹³⁶ אסף, באהלי יעקב, עמ' 13.

¹³⁷ מספר זה כולל גם קולופונים בלא ציון תאריך וקולופונים בכתבי-יד שעדיין לא תועדו או לא אותרו והם נרשמו על-פי מיקרופילמים או קטלוגים. כחמישים קולופונים של כתבי-יד שלא שרדו השתמרו בהעתקות של כתבי-יד מאוחרים יותר.

¹³⁸ קטלוג נויבאואר 1025. וראו גם בערכו בקטלוג נויבאואר ובית-אריה.

¹³⁹ לתיאור מפורט ראו בית-אריה, 'וורמס', עמ' ט–כו. לניסוח הקולופון בעניין זה ופשרו עיינו שם, עמ' יא.

¹⁴⁰ ראו ח' שמרוק, 'הברכה המחורזת ביידיש קדומה במחזור וורמס', בתוך: מחזור וורמס, מבואות, עמ' ק–קב.

הכנסת הנז' ולא יוכל שום איש ואישה קטון וגדול להוציאו מבית הכנסת <...> כי אם ברשות ובהסכמת הפרנסים והממונים'.¹⁴¹

הדוגמה המפורשת הקדומה ביותר להעתקת ספר לצורכי הציבור שהשתמרה בידינו היא משנת 1363 והיא קשורה לקהילה קראית, עדה שהייתה לה מסורת עתיקת יומין של הקדשות ספרי תורה ומקרא לבתי כנסת. למען האמת, דוגמה זו אינה יפה כל כך לענייננו, שכן אין לפנינו ספר בצורת קודקס אלא מגילת ספר תורה, שמעיקרה נועדה לבית כנסת. ייחודו של ספר תורה זה, השמור בסנקט פטרבורג, הוא שלא כבספרי תורה ומגילות רבניים, כתב סופרו בסופו קולופון ובו ציין שכתב את הספר לאליהו בן יעקב ולפוסטרא אחותו לצורך הקדשתו לקהל כוכסו.¹⁴² מסוף המאה החמש-עשרה נשאר קולופון בלי כתב-היד גופו, שהיה מן הסתם מקראי, מידי מעתיק קראי שכתב במזרח בשנת 1490/1 בשביל בעלים שהקדישו 'לכנסת דאר שמה'.¹⁴³

שני כתבי-יד מסוף המאה החמש-עשרה מתימן נכתבו במפורש בשביל בית כנסת, שניהם בצנעא. כתב-יד אחד הוא ספר כתובים, ועל-פי הקולופון נכתב בשנת 1484/5 בידי יוסף, בנו של הסופר המהולל בניה,¹⁴⁴ בשביל בית הכנסת שם. ברם, בראש כתב-היד כתב הסופר כתובת בכתב גדול ובה ציין את שמו של מממן ההעתקה.¹⁴⁵ בכתב-היד האחר, שאינו פולחני (פירוש המשניות לרמב"ם, סדר נשים, בערבית-יהודית), אין כל זכר למזמין הפרטי, והקולופון, שהוא גם עלום שם המעתיק, מסתפק בציון השלמת ההעתקה בשנת 1496/7 'על שם בית הכנסת הקדושה'.¹⁴⁶

העדויות הישירות של הקולופונים, המשמשים תעודות היסטוריות אותנטיות האמינות יותר מטקסטים ספרותיים חמקמקים, מורות אפוא שהפקת הספר העברי בימי-הביניים הייתה פרי יזמתו של היחיד ולא פרי יזמת הרבים. גם במקרים המעטים ביותר שבהם הופקו ספרים לבתי כנסת היו אלו פעולות יזומות של יחידים שמימנו את העתקת הספרים והקדישם לציבור.¹⁴⁷

¹⁴¹ כ"י לונדון, ולמדונה 10; ראו B. Richler, *The Hebrew Manuscripts in the Valmadonna Trust Library*, ed. B. Richler, [London] 1998, no. 103, pp. 61–63.

¹⁴² כ"י סנקט פטרבורג Ebp. I A 35 (קטלוג הרכבי ושטרק, עמ' 220). הספר נכתב בכוכסו, ואפשר שיש לזהות את המקום עם Kokkoz (Kokkos) בדרום קרים. מכל מקום, שנים לאחר מכן פעל הסופר יהודה בן אליהו האדרינופוליטי בקרים: הוא כתב את כתב ההקדשה של ספר תורה שניתן לבית הכנסת של הקהילה הקראית בסולכט (Solchat, Staryi Krym) בשנת 1389/90 (כ"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X893 B4776). מבין מגילות של ספרי תורה ומגילות ליטורגיות אחרות שאינן קראיות ידועה לי רק מגילת אסתר אחת שבסופה נכתב קולופון קצרצר, אמנם בסוף הברכות שהועתקו אחריה. האמור במגילת אסתר, כ"י פרמה Parm. 3318 (קטלוג דה-רוסי 320, קטלוג ריצ'רד ובית-אריה 414), שמעתיקה השלימה בשנת 1479/80 וחתם את שמו בראשי תיבות 'אפ"י', הוא קיצור שמו של המעתיק (והמחבר) הידוע אברהם פריצול, אשר כתב-היד העבריים שכתב – מספרם הוא הגדול ביותר. אברהם פריצול השתמש בראשי תיבות אלו בקולופונים אחדים שכתב, ויש לפענחם – אברהם פריצול י"ץ. נוסחת הברכה לחי 'ישמרהו צור? השוו אל הנוסחה 'יצ"י' בפרק ב, סעיף 1, ברכות לחי), אף שראשיתה מתועדת בקולופונים אשכנזיים, נהגה באיטליה בייחוד במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה, והיא הייתה הנוסחה המועדפת על פריצול בציון שמו, כמו שמעידים עשרים וחמישה קולופונים שכתב. העובדה שהמגילה שורטטה בדיו (קווי השוליים שורטטו בעיפרון) כדרך השרטוט שרווח באיטליה בעשורים האחרונים של המאה החמש-עשרה, שלא כהלכה המחייבת שרטוט שאינו צבעוני, מלמדת שפריצול ביקש להדגיש שאין זו מגילה לקריאה בבית הכנסת אלא למעקב בלבד, ולפיכך לא נרתע מלכתוב קולופון בסוף ברכותיה. על ספר תורה קדום שבסופו נכתב קולופון ראו להלן, פרק ז, הערה 31.

¹⁴³ מזמין הפקת כתב-היד לצורך הקדשתו לבית הכנסת, שמואל בן יהודה הכהן אבן אלכאזן, ידוע לנו כתלמיד חכם קראי אשר בשנת 1502 העתיק לעצמו שלושה כתבי-יד בערבית-יהודית (כ"י ניו יורק MS 1405), כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 1781 וכ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. II 1868 (שהועתק בקהיר).
¹⁴⁴ על בניה הסופר ובניו ובניו ואפילו נינו שהיו מעתיקים מקצועיים ראו להלן, פרק ב, הערה 141 וכן את הערתו באוצר כתבי-יד עבריים III, *112.

¹⁴⁵ כ"י ירושלים, אוסף פרוף' מ' בניהו (הוצע למכירה על-ידי בית המכירות הפומביות Sotheby's בניו יורק, 19 בדצמבר 2007); ראו תיאורו באוצר כתבי-יד עבריים III, 118.

¹⁴⁶ כ"י ניו יורק R1624.

¹⁴⁷ ראו את דברי ראובן בונפיל על המעמד החברתי של בתי הכנסת באירופה ועל תפקודם כספרייה ציבורית – דברים שאמנם מבוססים על ראיות מועטות ביותר: R. Bonfil, 'La lettura nelle comunità ebraiche dell'Europa occidentale in età medievale', in *Storia della lettura nel mondo occidentale*, ed. G. Cavallo & R.

ראוי להטעים שאין בקולופונים כדי להעיד על הפקת ספרים בשביל מוכרי ספרים. בעוד שרשימות הספרים שנמצאו בגניזות מצרים מעידות על מציאותם של סוחרי ספרים, נראה שאין כמעט כל עדות, גם לא בספרות ההלכתית, על מציאותם בארצות אירופה.¹⁴⁸

הצביון האישי והפרטי של הפקת הספר העברי הכתוב ביד ושל צריכתו כאחד ניכר ביתר שאת לנוכח העדויות הישירות והעקיפות של כארבעת אלפים קולופונים המלמדות שמחצית כתבי-היד לפחות נכתבו בידי מעתיקים לעצמם.¹⁴⁹ למען האמת, רק בעשרים ותשעה אחוזים של הקולופונים מצוין במפורש או מתפרש מלשונם כי כתבם המעתיקים לעצמם.¹⁵⁰ עדות על הפקה עצמית שרדה כבר בקולופון של אחד מכתבי-היד המתוארכים הקדומים ביותר, שנכתב בגייפה שבמצרים בשנת 953/4¹⁵¹ אך כתבי-יד בציון תאריך שנכתבו בידי מעתיקים לשימוש האישי ושרדו בידינו התרבו מאמצע המאה השלוש-עשרה ואילך. שלושים ושמונה אחוזים מן הקולופונים מעידים במפורש כי כתבי-היד נכתבו על-פי הזמנה לבעלים פרטיים בידי מעתיקים שכירים, מקצועיים או מקצועיים למחצה וסופרים לעת מצוא, ובשלושים ושלושה אחוזים מאלפי הקולופונים לא צוין כלל יעד ההפקה.¹⁵² אני מבקש לטעון, כי רוב כתבי-היד שבקולופון לא פירש

Chartier, Rome-Bari 1995, pp. 174–176. בונפיל מודה שהתעודות על הפקת ספרים בבתי כנסת נדירות ומצוין אחדות: אינוונטר ספרים שהופקדו בבית כנסת בכ"י וטיקן Urb. ebr. 22; תעודה על ציווי תנ"ך בארבעה כרכים לבית הכנסת בפדובה שפורסמה בשנת 1907; וכן דעתו של זנה לעניין רשימה של אוסף ספרים משנת 1445 אשר, לדבריו, היה בבחינת ספרייה ציבורית בסגנון הרנסנס שקדמה לספרייה שייסד בשנת 1452 קוזימו לבית מדיצ'י I. Sonne, 'Book Lists Through Three Centuries', *Studies in Bibliography and* (Cosimo de' Medici) [Booklore, 2 (1955–1956), pp. 7–9].

על דוגמאות אלו שהביא בונפיל כדי לבסס את דעתו יש להעיר כדלקמן: אינוונטר הספרים שבכ"י וטיקן אינו אלא רשימת ספרים פרטיים שהניח אחיינו של בעליהם בבית הכנסת, בוודאי למשמרת זמנית: 'כל הספרים שאשים בב"ה שהם מכמ"ר יצחק דודי יזי"א מטיבולי'. כתב-היד שבראשו נרשמו הספרים נכתב בשנת 1433. שם המעתיק, שכתב לעצמו, נמחק בקולופון אך השם יצחק הובלט בטקסט המועתק ולפיכך מסתבר ששמו היה יצחק. אכן, שם המעתיק של כ"י פירנצה, לאורנציאנה Plut. I 50, שנכתב בכתובה דומה ואשר תכונותיו הקודיקולוגיות זהות לכ"י וטיקן ושהועתק סמוך מאוד להעתקתו (בשנת 1433), הוא יצחק בן יקותיאל שכתבו לעצמו. ליצחק בן יקותיאל היו באמת ספרים רבים – גם בכ"י פירנצה נוספה בסופו רשימת ספרים שהיו ברשותו: 'מערכת הספרים אשר הוצאתי מחדר ה' יצחק יש"ר בכ"י יקותיאל' (לימים נרשם בסוף הרשימה: 'כל הספרים חזרתים <...> בחדר ר' יצחק זולת <...>'). את הרשימה בת 33 הספרים פרסם רוטשילד, 'רשימות ספרים באיטליה', מס' 1 (עמ' 294–298). רשימת הספרים משנת 1445 שפרסם זנה אינה אלא רשימה אחת מני רבות של ספרייה פרטית. הצוואה שמורשה תנ"ך לבית הכנסת נוספת לעדויות אחרות על ציווי ספרי מקרא לבתי כנסת. אין בהצטרפות ספרי מקרא בבתי כנסת כדי לעשות את בתי הכנסת לספריות.

¹⁴⁸ למצער על-פי בדיקת מאגר הטקסטים ההלכתיים בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן על סמך מילות מפתח כגון 'ספרים'. ולא צריך להטעותנו ניסוחו של הקולופון בכ"י פרמה Parm. 2406 (קטלוג דה-רוסי 481; קטלוג ריצ'רד ובית-אריה 1242), שכתב יחיאל בן משה בלי ציון תאריך אך בערך בסוף השליש הראשון של המאה הארבע-עשרה (על-פי כ"י דרזדן, ספריית המדינה Msc. Ea. 140a, שהוא העתיק לעצמו בשנת 1332 בפרוג'ה, מלבד שני הקונטרסים האחרונים שהעתיקם ב'למנולא', היא העיירה Amandola באיטליה): 'וכתבתיהו לחנות למנולא'. אין הכוונה לחנות ספרים אלא לבנק מורשה להלוואות, שכונה 'חנות' בפי יהודי איטליה. ראו מ"ד קאסוטו, היהודים בפרינצי בתקופת הרניסאנס, תרגם מאיטלקית מ' הרטום, ירושלים תשכ"ז, עמ' 129. אני מניח שכוונת המעתיק הייתה לבנקאי שהזמין את ההעתקה שלא במישרין ולפיכך לא ידע המעתיק את שמו ולא נקב בו. ראו גם את קולופון הנקדן משנת 1468 בכ"י אוקספורד MS. Can. Or. 22, שבו צוין כי שכרו מידי בעל הספר ניתן לו בידי 'ההושע מנהיג חנות בקסטיילו', כלומר, מנהל הבנק. ראו נ' פסטרנק, 'יצחק בן עובדיה בן דוד מפורלי: סופר יהודי מהולל שהמיר דתו לנצרות?', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 423, מס' 10.

¹⁴⁹ נתונים אלו נוגעים לכל הקולופונים כמוסבר לעיל בהערה 137.

¹⁵⁰ בחישוב שיעורי היעדים לא הובאו בחשבון מעתיקי משנה שלא כתבו קולופון משלהם. לכאורה, אפשר להגדירם מעתיקים הכותבים לזולתם, אולם מבחינת יעד כתב-היד קובעת, כמובן, עדותו של המעתיק הבכיר בעל הקולופון. מצד אחר כלולים בחישוב זה גם כתבי-יד שהועתקו בשביל בן משפחה, ששיעורם יותר משלושה אחוזים. נראה שיש למיין כתבי-יד אלו עם כתבי-היד שבהפקה אישית. כאשר הייעוד העצמי של ההעתקה אינו מפורש בקולופון, הוא עשוי להתברר ממנו בעיקר מניסוח המכיוון אל המעתיק עצמו של המשאלות השגורות לבעלי כתב-היד שיוזכו להגות בספר הם וצאצאיהם וכיוצא בהם וכן על סמך רשומות אישיות שהמעתיק הוסיף כגון ציוני לידות של ילדיו. הנתונים המדויקים המובאים להלן מבוססים רק על הקורפוס המהימן ביותר של הקולופונים בכתבי היד המתוארכים שתועדו בספריותיהם.

¹⁵¹ מהעתקה של ארבעה ספרים ('חצי') מספרי הנביאים בניקוד ובטעמים בבליים שרדו רק שני דפים פגומים בגניזת קהיר. ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 9.

¹⁵² ראו גם בית-אריה, 'ספר-דתא', עמ' 167–168 (והשוו אל בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 43–44); בית-אריה, 'קולופונים', עמ' 500–501. בדרך הטבע הנתונים בפרסומים אלו שונים במקצת בגלל התקדמות התייעוד. התפלגות

המעתיק אם הפיק את כתב-היד לעצמו או לזולתו או שהסתפק בניסוח סתמי שאין משתמע ממנו יעד ההעתקה – רוב הספרים האלה היו בהפקה עצמית לצריכה אישית. קשה מאוד להניח שסופר שנשכר להעתיק ספר יכתוב קולופון ולא יציין בו את שם הבעלים ששכרו, ציון שנודע לו גם ערך משפטי להוכחת הבעלות על החפץ היקר. לעומת זאת, מתקבל על הדעת שאדם שבוודאי היה משכיל למצער או תלמיד חכם ומלומד לא הקפיד לציין את שמו בקולופון בהעתיקו ספר במו ידיו לשימושו הפרטי.

עם זה, יש לשער שלא כל הקולופונים שאינם מיועדים היו של מעתיקים לעצמם, ואין להניח ששישים ושניים אחוזים בקירוב מכתבי-היד הופקו לצריכה עצמית. מקצת כתבי-היד הללו, בייחוד אלה שהועתקו בהם טקסטים מבוקשים ושימושיים כגון ספרי מקרא ותפילה, היו עשויים להיכתב בידי סופרים מקצועיים גם בלי שהוזמנו מראש מתוך הנחה שיימכרו לבעלים מזדמנים ואולי למוכרי ספרים. באמת נשתמרה בידנו עדות מפורשת אחת למציאות כזאת. בקולופון של כ"י רומא, קזנטנזה 3104, קובץ חיבורים בקבלה שהועתק בספרד במאה החמש-עשרה, אנו קוראים: 'כתבתי זה הספר של ליקוטין וענינים אחרים של קבלה למי שירצה אותו לקנות נאם אשתרוק בן <...> יהודה בן אבה'. כיוצא בזה אפשר להניח שאם סופר ורב-אמן מהולל כיואל בן שמעון כתב ומצייר הגדה של פסח ואינו חותם אותה בקולופון, אות הוא שההגדה לא הופקה בהזמנה אלא נמכרה לסוחר בספרים או הוזמנה על-ידו.¹⁵³ כיוצא בזה אם נמצא שכתב-יד בלתי מיועד נכתב בידי סופר מקצועי שהעתיק כתב-יד אחרים בשביל זולתו, קרוב לוודאי שכתב-יד זה נכתב בשביל קונה מזדמן. אמנם הדעת נותנת שכאשר ייקרה קונה לספר יוסיף לו הסופר קולופון המשמש גם עדות לקניין ולבעלות, אך אפשר שלימים נמכר הספר שלא בידי סופרו. אכן, אפשר לציין עוד כשני תריסרי קולופונים שמניסוחם מתפרש כי נכתבו בשביל קונים מזדמנים, רובם על סמך האזכור הסתמי של הבעלים¹⁵⁴ ואחרים משום שמקום הזכרת שם הבעלים הונח ריק כדי שישורבב בעתיד או שכתב-היד הבלתי מיועד נמכר סמוך להשלמת העתקתו והסופר הוסיף לו שטר מכר שבו נקב בשם הקונה.¹⁵⁵

הנתונים האלה אינה אחידה בכל האזורים. באשכנז, למשל, רק 21% מכתבי-היד בעלי הקולופונים נכתבו בהפקה עצמית (במאה השלוש-עשרה 10% בלבד ובמאה החמש-עשרה – 27%), 43% בשביל בעלים, 35% בלא ציון יעד. באיטליה 44% מן העותקים נכתבו בהזמנה. בתימן רק 18% מן הקולופונים אינם מציניים את יעד ההעתקה ורק 13% מכתבי-היד נכתבו לשימוש עצמי, ואילו שיעור כתבי-היד שכתבו סופרים שכירים לזולתם מגיע ל-72%! עם זה, מתוך ההנחה שתוצע להלן, שרוב כתבי-היד הבלתי מיועדים נכתבו בידי משכילים לעצמם, היחסים בין כתבי-היד שהופקו בידי סופרים שכירים לפי הזמנה ובין אלו שהופקו בידי מעתיקים לעצמם דומים למדי בכל האזורים, להוציא תימן, שבה יותר משני שלישים של הפקות הספרים היו מידי סופרים מקצועיים על-פי הזמנה. שיעור ההעתקות הבלתי מיועדות והמיועדות לצריכה אישית בכל האזורים (פרט לתימן) נע בין 56% (באיטליה ובאשכנז) ובין 78% (במזרח התיכון), בספרד ובביזנטיון שיעורן 68%.

¹⁵³ בשלושה מתוך תשעת כתבי-היד ששרדו בצירוף קולופון שכתב (וצייר) יואל בן שמעון בגרמניה ובאיטליה בשנים 1449–1485 לא צוין יעד ההעתקה, ועליהם יש להוסיף שלושה כתבי-יד חסרי קולופון שזוהו בלי ספק שהם פרי קולמוסו – בכולם הטקסטים הנפוצים והנדרשים ביותר של הגדות או מחזורים או סידורים. לפיכך יש לתקן את המידע בעניין זה במאמרי M. Beit-Arié, 'Codicological Description and Analysis of the Washington Haggadah', in *The Washington Haggadah: A Facsimile Edition of an Illuminated Fifteenth-Century Hebrew Manuscript at the Library of Congress Signed by Joel ben Simeon – Commentary volume*, ed. M.M. Weinstein, Washington 1991, pp. 105–106. [בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 216–217]. למפרט כתבי-היד שהובא שם בעמ' 127–128 [=עמ' 238–239] יש להוסיף את כ"י ירושלים 1384 Heb. 4°, שזוהה בינתיים כמעשה ידיו; ראו להלן, פרק ב, הערה 108.

¹⁵⁴ למשל, 'הש' ברחמי יזכה לאדון הספר הזה להגות בו ובשאר ספרי הקדש' (כתב-יד של פירוש רקנטי שנכתב בבולוניה בכתיבה ספרדית בשנת 1399, בידי משפחת רקנטי, תל-אביב).

¹⁵⁵ אברהם בן משה מכזרייא, למשל, כתב קולופון ארוך בלתי מיועד בסוף כתב-יד שהעתיק בביזנטיון בשנת 1402. ארבעה חודשים לאחר כתיבת הקולופון מכר את כתב-היד וכתב שטר מכר מפורט בסופו (כתב-היד היה בידי סוחר ספרים בירושלים). בכ"י פריז Hébreu 237 (אוצר כתבי-יד עבריים, I, 95), שנכתב אף הוא בביזנטיון (קסטוריא), היא Kastoria שבמקדוניה, יוון) בשנת 1437 ובו דרשות יהושע אבן שועיב על התורה ציין הסופר בקולופון: 'ומי ששכרני וכתבתיו לו הש' יזכהו להגות בו הוא ובניו ובניו בניו עד סוף כל הדורות'. מן הציון הסתמי של יעד ההעתקה

טבלאות 11–13: התפלגות יעדי ההעתקה והיחס בין הפקה עצמית להפקה בידי סופרים

על הבסיס לחישובי הסטטיסטיקות בחיבור זה ראו לעיל במבוא, בסעיף 'סטטיסטיקה כללית של מסד הנתונים' (בראש טבלה 5).

טבלה 11: ההתפלגות האזורית של יעדי ההעתקה בכתבי-היד המתוארכים עד לשנת 1540

מספר כתבי-היד   % אחוז מכלל הקורפוס האזורי

אזור	לעצמו או לבן משפחתו		לזולתו		יעד לא ידוע	
	#	%	#	%	#	%
ספרד	203	34	191	32	201	34
אשכנז	77	21	157	43	126	35
איטליה	289	29	439	44	261	26
ביזנטיון	100	36	90	33	87	32
מזרח	108	27	86	22	201	51
תימן	13	10	93	72	23	18
מסופק	6	23	9	35	11	42
סך הכול	796	29	1065	38	910	33

טבלה 12: ההתפלגות הכרונולוגית של יעד ההעתקה בכתבי-היד המתוארכים עד שנת 1540

מספר כתבי-היד   % אחוז מכלל הקורפוס בתקופה

תקופה	לעצמו או לבן משפחתו		לזולתו		יעד לא ידוע		סך הכול בקורפוס
	#	%	#	%	#	%	
894/5(?)	0	0	1	100	0	0	1
901–1000	1	9	7	64	3	27	11
1001–1100	6	15	13	33	21	53	40
1101–1200	10	15	15	22	43	63	68
1201–1300	49	20	112	46	83	34	243
1301–1400	187	31	230	38	180	30	600
1401–1500	414	29	570	41	418	30	1406
1501–1540	129	32	117	29	162	40	408

סך הכול	796	29	1065	38	910	33	2777
---------	-----	----	------	----	-----	----	------

טבלה 13: ההפקה העצמית לעומת ההפקה בידי סופרים שכירים

בהנחה שרוב כתבי-היד בעלי הקולופונים הבלתי מיועדים הועתקו לצריכה עצמית הם נמנו בטבלה זו יחד עם כתבי-היד שיעדם לעצמו או לבן משפחתו

מספר כתבי-היד   % אחוז מכלל הקורפוס האזורי

אזור	לעצמו או לבן משפחתו או יעד לא ידוע		לזולתו		סך הכול בקורפוס
	#	%	#	%	
ספרד	404	68	191	32	598
אשכנז	203	56	157	43	361
איטליה	550	56	439	44	989
ביזנטיון	187	68	90	33	276
מזרח	309	78	86	22	398
תימן	36	28	93	72	129
מסופק	17	65	9	35	26
סך הכול	1706	62	1065	38	2777

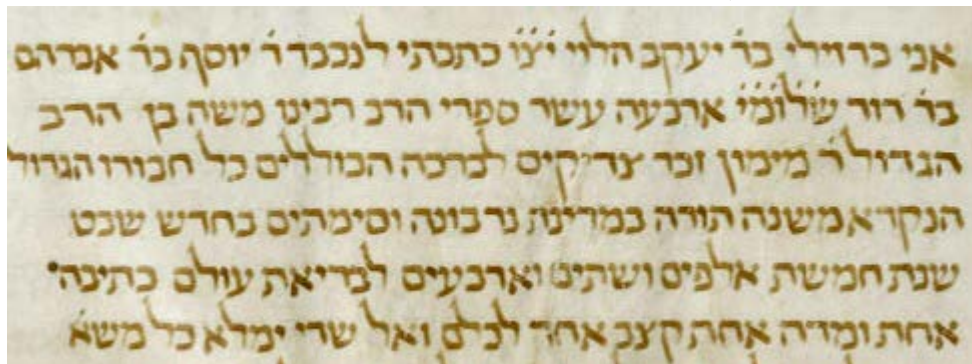
אי אפשר לדון בדרכי הייצור הפרטיות של הספר העברי ולהתעלם משתי תופעות הקשורות להעתקת כתבי-יד שנראות לכאורה העתקות קולקטיביות. תופעה אחת היא כתבי-היד מרובי-הידיים, והאחרת – כתבי-היד המעטים שנכתבו בישיבות ובבתי מדרש. על אף העובדה העולה במלוא היקפה הגורף מן הקולופונים שהשתמרו בידינו, שכתבי-היד העבריים הופקו כמעט בלא יוצא מן הכלל באופן פרטי ואישי, היינו בידי סופרים שאנשים פרטיים שכרו באופן אישי או בידי אנשים פרטיים לצורכם האישי, נמצא שבתשעה אחוזים מן הקודקסים בציוני תאריך עד שנת 1500 (ומעט פחות עד 1540) הועתקו בידי מעתיקים אחדים בכפיפה אחת.¹⁵⁹ ייתכן שבין רבבות כתבי-היד חסרי הקולופונים שיעור ההעתקים מרובי-הידיים גדול עוד יותר. בהעתקות אלו שיתפו פעולה שניים עד שבעה מעתיקים אך בדרך כלל לא יותר משלושה. שיעור כתבי-היד מרובי-הידיים רב יותר באשכנז ונמוך יותר במזרח ובייחוד בתימן.

כלום העתקים אלו מעידים למרות היעדר התייעוד ההיסטורי על הפקה מוסדית או קיבוצית כלשהי? ואולי יש בהם כדי ללמד שבתו מלאכה מרובי-עובדים עסקו בייצור ספרים ובהפצת טקסטים באופן מסחרי ובהיקף גדול? נראה שהתשובה לשתי השאלות שלילית היא. דומה שההוכחה העיקרית היא שהעתקים מרובי-ידיים נצפים לא רק בספרים שהופקו בהזמנה אלא גם

¹⁵⁹ על התופעה ועל הדרכים המסייעות להבחין ולהפריד בין הידיים השונות זו מזו ראו להלן בפרק י.

בספרים שהופקו לצריכה אישית של המעתיק בעל הקולופון. אם נחשיב את מרבית כתבי-היד הבלתי מיועדים לכתבי-יד בהפקה עצמית, נמצא שתופעת ההעתקה ההטרוגנית רווחה בעיקר בספרים שהופקו לצריכה עצמית. אל ייפלא הדבר בעיניכם. העתקות שלא היו אחידות נחשבו, למצער באשכנז, פחותות ערך, כמו שנימק מהר"ם מרוטנבורג בתשובה שעניינה 'הסופר שמושכר לכתוב ספר שלם אם יכול לחזור בו', מדוע הסופר אינו יכול לחזור בו: 'האמר רב >בבלי ב"מ עז ע"א–ע"ב< הלכה כר' דוסא דאמר קבלן אינו יכול לחזור בו בפ' השוכר את האומנין, היינו קבלן היכא בהשכירו לכתוב ספר שלם ולא השכירו לזמן מרובה לשנה או לחצי שנה. ואומנם אני שמעתי דסופר אפי' פועל הוא שהשכירו לזמן מרובה אעפ"כ אינו יכול לחזור בו דהוה ליה כדבר האבד שהרבה מזיק לספר שהוא משתי כתיבות'.¹⁶⁰ ועוד זאת, כמעט בלי יוצא מן הכלל הסופרים שחברו לסופר הבכיר בהפקת ספר מרובה-ידיים – בין שנכתב בהזמנה בין שנכתב לצריכה אישית – אינם נזכרים כלל בקולופונים, שלשונם לעולם לשון יחיד. לפיכך נראה שהמעתיקים עלומי השם הנוספים שהשתתפו בהעתקה היו בני משפחתו של המעתיק הבכיר שכתב את הקולופון האישי בסוף הספר או שוליות – בייחוד בהפקות מקצועיות של סופרים שכירים – או בני משפחה ותלמידים של תלמיד חכם המעתיק לעצמו.¹⁶¹

¹⁶⁰ מהדורת רנ"י רבינוביץ, [לבוב] תר"ך, סימן קכג (דף ח ע"ב). התשובה מובאת גם במקורות הלכתיים אחרים. וראו גם שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, סימן תתל"ג (המובא אצל אסף, מקורות, ד, עמ' ו): 'שכיר חוזר בו בחצי היום >בבלי ב"מ עז ע"א< ואם קבלן הוא, שקבל עליו ללמוד מסכת נעזר או לכתוב ספר בקבלנות, אינו יכול לחזור בו'. בהקשר זה ראוי להביא את הנוסח בקולופון מידי ברזילי בן יעקב הלוי, שהעתיק בנרבון בשנת 1282 את ארבעה-עשר ספרי משנה תורה ליוסף בן אברהם שלומי בהעתק נאה ומקושט בשני כרכים (כ"י אמסטרדם, ספריית עץ חיים 1-A, וזה לשונו: 'כתיבה אחת ומדה אחת קצב אחד לכלם'.

¹⁶¹ מאלף לעניין זה הקולופון של כ"י אוקספורד MS. Opp. 418 (קטלוג נויבאואר 1595), שנכתב בזמן מאוחר יותר בעידן התפשטות הדפוס ברוסיהים אשר באלוס, והוא זורה אור על כתבי-היד הכתובים בידיים אחדות ועל היעדר הסקריפטוריה בחברה היהודית: 'סליק ספר נכבד ומהודר >...< וכאשר אבא מורי התחיל לכתוב אותו, צרכי ציבור מנעו אותו ממלאכתו, גם הוא גם אני במלאכתי לשקוד יום יום על דלתותי, עד ששכרתי את שאר בשרי האלוף כמ"ר >...< לכתוב מה שחיסר אבא מורי >...< וכאשר כתב נלאה גם הוא. ואני העלוב כגבר חלצי אזרתי, ואל המלאכה הקדושה קרבתי, תנומה לעיני לא נתתי, עד שבעזר וסיוע האלהי הספר הקדוש גמרת'. אכן, בכתב-היד ניכרות שלוש ידיים: דפים 8–86 (יד האב), 87–188 (קרוב המשפחה שנשכר), 189–357 (הבן). בקולופון מאוחר זה מתגלם האופי הפרטי והאישי של הפקת הספר העברי – העתקה עצמית והסתייעות בבני משפחה (אחד מהם כמעתיק שכיר). כ"י לונדון Or. 1084 (קטלוג מרגוליות 920), המחזיק ליקוטים מכתבי יצחק אבן לטיף, ממחיש תופעה דומה של מעתיק לעצמו המוסר את השלמת העתקתו למעתיק שכיר מקצועי: דפים 18–א56 הועתקו בידי בנימן בן יואב שכתב לעצמו בכתובה איטלקית בינונית שוטפת בלתי סדורה ומרושלת למדי (את שרטוט כתב-היד הפיק על-ידי קיפול דפי הקונטרס) וסיים את העתקתו ב"י באלול קס"ג/1413 (לפי הקולופון שכתב בדף 55). לאחר שכתב את דף 56 נמלך בדעתו, הפסיק את כתיבתו בסופו והשאיר ריק את הדף האחרון של הקונטרס (דף 57) אך בע"ב רשם כתובת מחורזת: 'ויהי כשהזמן עלי העיק, כעגלה המלאה עמיר תעיק, מסרתי פעולתי לידי מעתיק, ורצון ה' בידי הפיק'. ואכן, המשך ההעתקה (דפים 58–95), שנעשתה בקונטרסים נפרדים שסופרו ברציפות לספרור הקונטרסים של המעתיק-הבעלים (בנייר טבועים סימני-מים זהים ושונים מסימני-המים של החלק הראשון), כתוב בכתובה ספרדית בינונית והושלם עוד באותו החודש. המעתיק המקצועי לא רשם את שמו בקולופון אך כתיבתו הייחודית והרגליו הגרפיים ניכרים בכתבי-יד אחדים – כולם עלומי שם – שנכתבו בבולוניה בין שנת 1397 לשנת 1401 (לפיכך הוא מכונה 'הסופר מבולוניה' במסד הנתונים ספר-דתא). המעתיק-הבעלים בנימן בן יואב העתיק את כ"י פריז Hébreu 814 בכתובה זהה כחודש לפני כן בהיותו בבית סוהר בבולוניה (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 79). עוד דוגמה למסירת ההשלמה של העתקה לידי מעתיק שכיר בכ"י פריז Hébreu 162, קובץ פירושים לני"ך שכתב באיטליה בראשית המאה הארבע-עשרה (לפני שנת ק"ב). בסוף הפירושים לנביאים, בעמוד ריק (דף 174ב) נכתב: 'ליד ר' שמואל אחי ב"ר בנימן מני

אכן, במאה החמש-עשרה הועתקו שני תריסרים של כתבי-יד בשיבות או בבתי מדרש, רובם ספרדיים. רוב כתבי-היד האלה הועתקו בספרד עצמה (וחוץ מאחד במחצית השנייה של המאה עד לשנת הגירוש) ומקצתם הועתקו בדרום איטליה ולאחר הגירוש במרוקו ובארץ ישראל.¹⁶² אף על פי כן אין הם מערערים את הצביון האישי הבסיסי של ייצור הספר העברי וצריכתו. כמעט כל כתבי-היד הללו הופקו בידי מעתיק אחד לעצמו או לזולתו – בשלושה מקרים לראש הישיבה – בהיותו תלמיד בישיבה, ואין הם נבדלים משאר כתבי-היד שמעתיקיהם לא ציינו בדרך כלל את מקום העתקתם. אדרבה, ממיעוט כתבי-היד שהופקו בישיבות או בבתי המדרש אפשר להסיק כי הם לא שימשו מרכזי העתקה. כמו כן בולטת העובדה שכתבי-היד שהועתקו שם לא נועדו לישיבה, למעט כתבי-היד שהועתקו בשביל ראש הישיבה, המדגישים את הפן האינדיווידואלי דווקא. אכן, כתבי-יד אחדים מרובי-ידיים נכתבו בישיבות ובבתי מדרש ורב אפוא הפיתוי לראות בהם מוצרים של מעין סקריפטוריום, פרי הפקה קולקטיבית במרכז לימוד. ואולם גם בריבוי הידיים אין לראות תופעה ייחודית לכתבי-היד האלה בלבד, ומכל מקום מיעוט החומר מונע אותנו מלהפליג במסקנות מעין אלה.

דומה שחז-משמעות היא המסקנה העולה הן מן המקורות הטקסטואליים והתעודות הן מעדויות הקורפוס הגדול של הקולופונים בכתבי-היד ששרדו מימי-הביניים. הפקת הספר העברי לא הייתה פרי יזמה של הממסד הקהילתי, של ההנהגה הרוחנית או של מרכזי הלימוד אלא התנהלה מתוך יזמה פרטית. לא היו מרכזי העתקה במרכזי התורה ולא היו בתי מלאכה מסחריים שייצרו והפיצו ספרים באופן סטנדרטי. העתקת הטקסטים והפקת הספרים נעשו בידי יחידים – מעתיקים מקצועיים ששכרו לצורך זה המבקשים להם עותק של טקסט מסוים או תלמידי חכמים ומשכילים שהעתיקו לעצמם. אלה ואלה נעזרו לעתים במעתיקי משנה, שמן הסתם היו בני משפחה או תלמידים של המעתיק הבכיר. בהיעדר הנהגה סמכותית מרכזית בחברה היהודית המבוזרת בימי-הביניים שבא לידי ביטוי באוטונומיה של כל קהילה וקהילה, בעיקר באירופה, ובישיבות באירופה המערבית – מרכזי הלימוד שהקבילו למנזרים, לאולפנות הקתדרלות ולאוניברסיטאות הכנסייתיות – שהיו מוסדות פרטיים בבעלות הרבנים שעמדו בראשן וזיקתן לקהילות הייתה בלתי פורמלית,¹⁶³ גם הספרים הופקו בלא הכוונה, והטקסטים הופצו בלא פיקוח

מנחם אחיך עוד אודיעך כי נתפשרתי עם ר' משה הסופר שישלים לי זה הפירוש בכ"ב פרו' הקונטרס ואני שלחתי על ידו ט' קונטרסים והא' היה כתוב ואם נתפטר עם הגוי והחזיר לי ענייניו. אכן, הפירושים לכתובים (דפים 175–288 המחזיקים 11 קונטרסים בספרור קונטרסים חדש ולא תשעה) כתובים ביד אחרת, שבדף 245 סימנה באמת את האקרוסטיכון 'משה'. בדוגמה זו משוקע מידע נדיר במקורות העבריים מאירופה על שכן הסופר המקצועי המחושב לפי קונטרס. על דרך חישוב שכרו של הסופר המקצועי מלמד גם ספר חסידים: 'אדם רצה ליתן לחבירו צדקה בלא בוש, קונטרס שאחרים כותבין בארבעה היה נותן לו ששה. והיה כותב טעיות הרבה. אמר החכם: אין לך זכות באותה צדקה, שכל מה שכותב מלא טעיות' (מהדורת ויסטינצקי ופריימן, סימן תתפז).

¹⁶² עיינו במבואי לקטלוג נויבאוואר ובית-אריה, עמ' xxi, הערה 1. ראו גם מ' ריגלר, 'האם היו ישיבות בספרד מרכז להעתקת ספרים?', שנתון המשפט העברי, יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 411–426. כתב-היד הקדום ביותר ששרד בידינו ושנכתב בישיבה הוא כ"י פריז 976, שנכתב ברומא בשנת 1311/2 'בלמדי בבית מדרשו של הרב <...> יואב'. מלבד כתב-יד זה יש להוסיף לכתבי-היד מחוץ לספרד שרמז להם ריגלר במאמרו (עמ' 415, הערה 22) גם כתב-יד שנכתב במונטאלטו (Montalto) שבאיטליה בשנת 1493 ('בבית המדרש', בלא ציון שם העומד בראשו) ושני כתבי-יד שנכתבו בידי אותו המעתיק לאותם הבעלים בכאשאן (אירן) בשנת 1494 ובשנת 1495 בבית מדרשו של ר' השם בן שמואל הלוי. עצם הדבר שכתבי-יד אחדים נכתבו בבית כנסת כנראה אינו נוגע לענייננו. כתבי-יד אלו הועתקו לצריכה פרטית ונראה שלמעתיקיהם לא היה מקום נוח יותר לעסוק בהעתקה. על שניים מהם שהעתיק מעתיק אחד בסיביליה ראו אוצר כתבי-יד עבריים, III, 3 ובהערותיי שם.

¹⁶³ אני מודה לפרופ' מרדכי ברויאר שהעמידני על מעמדן של הישיבות באירופה המערבית ועל זיקתן לאופי של הפקת הספר העברי השונה מאופייה של הפקת הספר הלטיני. ראו גם דבריו של קרפוגל (לעיל, הערה 131) על זיקת הישיבות לקהילות.

בערוצים פרטיים בלבד, וממילא לא נוצרה שום סטנדרטיזציה של נוסחים.¹⁶⁴ הצביון הפרטי המובהק הן של הפקת הספרים הן של צריכתם גרם שלא היו ספריות ציבוריות או מוסדיות אפילו בשלהי ימי-הביניים למעט אוספים צנועים של ספרי מקרא ותפילה בבתי כנסת. כשם שהספרים העבריים לא הופקו בצורה ריכוזית וקולקטיבית כדרך שהופקו ונשמרו כתבי-יד לטיניים בממסדים כנסייתיים, כן אף לא רוכזו הספרים העבריים ונשמרו בספריות ממסדיות אלא בספריות פרטיות לרוב, בייחוד במזרח (בתקופות קדומות יותר¹⁶⁵), באיטליה ובספרד. ייצור הספרים, צריכתם ואיסופם בחברה היהודית היו אפוא אינדיווידואליים באופן קיצוני.¹⁶⁶

במקצת המקורות האירופיים הנוגעים להפקת הספרים שהובאו לעיל בתחילת סעיף זה משוקע מידע על שכר הסופרים השכירים ועל סדרי עבודתם. כך מצאנו עדות על העסקה קבלנית בגרמניה, על שכר (קבלני) המחושב על בסיס קונטרס בכרתים בשלהי המאה הארבע-עשרה¹⁶⁷ ועל שכר שנתי גלובלי (ודמי כלכלה) ושעות העבודה השבועיות בצפון איטליה בראשית המאה השש-עשרה.¹⁶⁸ מידע רב יותר על שכר סופרים מארצות האסלאם יימצא באיגרות הגניזה ובייחוד במחקרים של גויטיין וגיל שצוינו לעיל. תעודה מאלפת היא איגרת שנכתבה בין שנת 1020 לשנת 1050 בידי שלמה בן יוסף הכהן מדלתון שבגליל, שהעתיק ספרים בשביל ר' הלל מטבריה. עולה ממנה שחישוב שכרו נעשה על-פי מספר הקונטרסים אך גם על-פי מניין האותיות, בדיוק כמו החישוב המודרני על-פי סימני דפוס.¹⁶⁹ בתעודה שהביא גויטיין צוין שכרו היומי של סופר שהעתיק

¹⁶⁴ נראה שהיעדר הריכוזיות של הפקת טקסטים והיעדר הפיקוח הביקורתי על נוסחם ועל הפצתם נמשכו גם בעידן הדפוס בחיבורים שלא הובאו לדפוס, בייחוד בקבלה ובחסידות. יוצא דופן היה מפעל ההעתקה הפרטי שזים וניהל משה זכות לצורך הפצת העתקות מבוקרות ואחידות של כתבי האר"י כמו שרש"ם חיים ויטל ולצורך הפצת כתביו שלו, כמו שחשף יוסף אביב"י במאמרו 'סולת נקיה – נפתו של רבי משה זכות', פעמים, 96 (תשס"ג), עמ' 96–106. 'הוא הציע לתלמידיו את החיבורים אשר יועתקו למענם, הוא בחר את המעתיקים הראויים, הוא פיקח על עבודתם של המעתיקים, הוא דאג לאיכותה של ההעתקה, הוא העביר את התשלומים והוא שלח את כתבי היד ליעדם' (שם, עמ' 97).

¹⁶⁵ מנחם הרן העיר שבתקופות קדומות יותר גרמה הקונוניזציה של התנ"ך (והתורה שבעל פה) להיעדר ספריות אצל היהודים, וכי ספריות, רובן פרטיות, התחילו להופיע רק בתקופת הגאונים משהתרבו כתבי-יד של חלקי המקרא ותרגומיו, חלקי משנה ותלמוד וכתבי-יד של ספרות ההלכה בהתהוותה. ראו במאמרו 'על ארכיונים וסדרם של ספרי המקרא', בתוך: המקרא בראי מפרשיו: ספר זיכרון לשרה קמין, בעריכת ש' יפת, ירושלים תשנ"ד, עמ' 229–234.

¹⁶⁶ על עדויות ספרותיות שספריות פרטיות של נדיבים בקסטיליה ובאראגון בשלהי המאה השלוש-עשרה ובראשית המאה הארבע-עשרה ובאופן ברור יותר בקרב יוצאי ספרד בסלוניקי במאות השש-עשרה והשבע-עשרה שימשו ספריות ציבוריות לחכמים ולתלמידים ראו במאמרו של יוסף הקר 'ה"מדרש" הספרדי' (לעיל, הערה 156). העדויות הספרותיות שמביא הקר ולפיהן 'מדרשים' אלו היו גם מקום העתקה של ספרים בעבור ספריות פרטיות פתוחות לציבור ביזמון ובמיומון של אותם הנדיבים, מעין סקריפטוריה, עדיין צריכות אישוש על-פי ראיות מגופי כתבי-יד ששרדו מאותם אזורים ותקופות. מפליא שמציאות זו לא השאירה את עקבותיה באלפי הקולופונים העומדים לרשותנו ושתועדו במפעל הפלאוגרפיה העברית עד שנת ה'ש' (1540), וקשה להניח שסופרים שהעסיקו נדיבים לא ציינו את הדבר במפורש בקולופונים של העתקותיהם. הנדיב היחיד שהזכיר הקר ואשר שני קולופונים מעידים על שני כתבי-יד שנכתבו בשבילו – אחד מהם בסלוניקי בשנת 1509 והאחר בשנת 1516 – הוא שמואל בן מאיר בן באן בנשת, וראו שם, עמ' 273, הערה 46.

¹⁶⁷ על תעריף שכרו של סופר לפי קונטרס בקנדיאה (כרתים) אפשר ללמוד מתוך איגרת שכתב בדאמיטה בשלהי המאה החמש-עשרה אליא בן אליקים מקנדיאה אל משה בן יהודה באלכסנדריה (כ"י אוקספורד MS. Heb. c.72, fol. 14): 'וכן תמצא איך נתפשרתי עם הסופר ב' מרצל'וס <marcello> – מטבע כסף שנטבע בשנת 1472 <בקונטרס ויתרון מן הסתם תוספת> על כל הספר מרצל'וס ... ואני חושב שיעלה יותר מ"יז קונטרסים. ובעת נסיעתי מקנדיאה חשבתי שיעלה יותר מ"יז קונטרסים, <ועתה> הספר בידך ותמזוד אותם כמה הם ותעשה החשבון כבודך כמה הם עולים בחשבון י"ב מרצל'וס <בד> וקט ונציין. ועל הספר יוסף בן גוריון נראה לי, אם אני זוכר בטוב, נתפשרתי בדוקטי ב' או ב' וחצי'. ראו מ' בניחו, 'עסקי ספרים בין קנדיאה למצרים: שתי תעודות מן הגניזה', בתוך: יד להימן: קובץ מחקרים לזכר א"מ הברמן בעריכת צ' מלאכי, לוד תשמ"ד, עמ' 264. גם מרשימות הספרים המזרחיות מן הגניזה עולה שלעיתים היה חישוב מחירי הספרים המועתקים לפי קונטרס (ראו למשל, אלוני, הספרייה היהודית, עמ' 76).

¹⁶⁸ על שכרו השנתי של הסופר פרץ שנשכר להעתקת כל מסכתות התלמוד (37 פרחים) ראו לעיל בהערה 133, ואסף (מקורות, ב, עמ' ק) העיר כי הוא השתווה לשכרו של ר' ישראל איסרלן בעד הוראתו! לפי אותו המקור היה על הסופר לפעול 44 שעות בשבוע.

¹⁶⁹ כ"י אוקספורד MS. Heb. c.13, fol. 14 (קטלוג נויבאוואר וקאולי 2807/14). פורסם בידי ש' אסף, 'תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל', בספרו מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"י, עמ' 38–42. ראו גם גיל,

בהשגחת מעסיקו ספר נביאים במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה – מן הסתם בכתיבה מונומנטלית כדרך ההעתקה של מצחפי מקרא באותה התקופה – כדריהם אחד ליום, ולדברי גויטיין, זה שכר השקול למחצית שכרו של פועל לא מקצועי!¹⁷⁰ עדות זו על שכרו הזעום של סופר במזרח התיכון משקפת את מעמדו הכלכלי הנחות בחברה המקביל למעמד חברתי והאינטלקטואלי הנחות של הסופר על-פי ספר חסידים, הממליץ למסור העתקה של ספרים לבלתי מוכשרים אפילו ללימוד אגדה ומקרא.¹⁷¹

לעומת דלות המידע על שכר הסופרים ראוי להזכיר את המקורות הרבים לידיעת מחירים של כתבי-יד בימי הביניים. לרשותנו עומדים שני מקורות אירופיים עיקריים לעדויות שרובן ככולן מוצאן באיטליה. מידע עשיר גנוז בשטרי מכר וברישומים של מכירת כתב-יד שנכתבו בעמודים ריקים שבדרך כלל נשארו בסוף כתב-היד שנמכר. ידיעות על מחירי ספרים שנרכשו מידי בעליהם על-פי מבחר של שטרי מכר וציוני רכישה כבר הביאו צונץ, שטיינשניידר וברלינר,¹⁷² אך עדיין עדויות אלו מצפות לאיסוף שיטתי ובעיקר לחקירת שוויים ההשוואתי של הסכומים הנקובים בהם בזמנם ובאזוריהם. מקור עשיר אחר הוא ציוני שוויים של ספרים ברשימות ספרים שחולקו בין יורשים, אשר לצורך החלוקה השווה נהגו לאמוד את ערכו של כל ספר.¹⁷³ ידיעות מקיפות יותר אצורות ברשימות המסחריות שבין רשימות הספרים הרבות שבגניזה אשר כאמור, כוללות לעתים קרובות מחירי ספרים ומחירי העתקות ספרים.

6. חיוניות ההיבט ההשוואתי לקודיקולוגיה העברית

צאו וראו מה רב חלקה של המסורת המשותפת הטבועה בייצור הספר בכל התרבויות שבהן שימש הקודקס כלי קיבול לטקסטים והיה אמצעי לשמירתם ולהפצתם מעבר להבדלים החריפים של כתב ולשון שביניהן. אפשר לתמוה על כוחה של הסדירות והרציפות הנגלה במבנה הבסיסי, בטכניקות ההפקה, בתפקוד החברתי והאינטלקטואלי ובעקרונות האסתטיים הגלומים בקודקסים של ימי הביניים התיכוניים והמאוחרים בכל התרבויות האלה. יהיו אלה קודקסים בכתב לטיני, יווני, ערבי ופרסי או עברי בפריסותיהם הנרחבות באזורים שונים ומרוחקים זה מזה

ארץ-ישראל, א, עמ' 193. על מחירי העתקה לפי מספר הקונטרסים ראו נ' אלוני, 'הספר ומלאכת הספר בארץ-ישראל בימי הביניים', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 15–16.

¹⁷⁰ כ"י קיימברידג' T-S Or. 1080 J200; ראו גויטיין, חברה ים תיכונית, ב, עמ' 238 (מידע על שכרם היומי של עובדים בלתי מקצועיים הביא גויטיין, שם, א, עמ' 99). אכן, גויטיין תמה שבחברה צורכת ספרים הייתה מלאכת הסופר, שדרשה ידע ומיומנות, אחד העיסוקים שההשתכרות מהם הייתה דלה ביותר (שם, ב, עמ' 237). אף כי מזמיני ההעתקות סיפקו את מצע הכתיבה, בולט הפער בין עלות ההפקה של הספרים ובין שוויים המסחרי, כמשתקף מתעודות הגניזה. תעודה אחרת מפרטת את שכרו של הסופר זכאי בן משה, שפעל באמצע המאה השתים-עשרה (ראו עליו אצל נ' אלוני, 'ארבע רשימות ספרים מהמאה ה"ב', קרית ספר, מג [תשכ"ח], עמ' 125), בעבור העתקת תרגום ערבי של החומש על קלף: שלושה דינרים, חצי דינר מהם קיבל מראש, ולאחר השלמת שליש מן ההעתקה הפחית הסופר חצי דינר מהמחיר, ועיינו אצל גויטיין, שם. על-פי שטר משנת 1021 שמביא גויטיין (שם, עמ' 239) קיבל הסופר בשביל העתקת נ"ך 25 דינר. גויטיין מציין כי מחיר דומה להעתקת תנ"ך נזכר במכתב לנהראי בן נסים. על מחירי ההעתקה (ומחירי ספרים) על-פי תעודות הגניזה ראו גם אלוני, 'הספר ומלאכת הספר' (לעיל, הערה 169), עמ' 15–18. על קובלנות סופרים שכירים ועל דלותם ותנאי עבודתם הקשים אפשר ללמוד מקולופונים אחדים (ראו להלן בפרק יג, בסעיף ההפקה הפרטית והשפעתה על המסירה: סופרים שכירים ומעתיקים לעצמם).

¹⁷¹ לעיל, הערה 124.

¹⁷² צונץ, היסטוריה, עמ' 211–213; שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד (בתרגום עברי), עמ' 56–57; ברלינר, 'סיוור בספריות איטליה', עמ' 100–102. השוואה בין שכר סופרים נוצריים ומחירי ספרים משומשים לטיניים בפרינצה במאה החמש-עשרה ובין שכרם של סופרים עבריים ומחירי ספרים עבריים ערכה נורית פסטרנק ('ביחד ולחוד', פרק ג, סעיף 4).

¹⁷³ דוגמה מאלפת היא ברשימת הספרים שחולקו בין שבעה בנים שנזכרה לעיל (הערה 118), ואולם בדרך כלל רשומות ההערכות בלשון 'נערך <...>' באופן מבודד בראש כתב-היד. שמאות שוויים של ספרים בידי תלמיד חכם כבר נזכרת בספר חסידים הגרמני משנת 1200 בערך: 'החכם היה עורך ושם ספרים ומה שוים ובכמה לתתנם ושאל לו תלמידו <דבר תורה, ולא ענהו <...> אמר לו: עתה אני צריך ליישוב הדעת שאני עוסק לשום ספרים' (מהדורת ויסטינצקי ופריימן, סימן תתכו).

או קודקסים בכתב סורי, קופטי, גלגולית או קירילי – אלה ואלה חולקים כאחד באנטומיה של הקודקס, במצעי הכתיבה, בפרפורציות דומות ופורמטים, במבנה מולקולרי של קנטרוס המושג על-ידי קיפול מספר סדיר של גיליונות ותפירתם ובשימוש בכל מיני אמצעים הנרשמים בשוליים להבטחת הרצף הנכון של הקונטרסים ודפיהם. רובם ככולם מוכשרים להעתקה על-ידי עיצוב ארכיטקטוני של שטח הכתיבה ויחסיו לשטח הכללי של העמוד והתווייתו בעזרת פיגומי השרטוט בטכניקות מגוונות אך משותפות בדרך כלל. בכולם נוספו אמצעים פארא-סקריפטיים ופרי-טקסטואליים לשיפור הקריאות של הטקסט המועתק ולשקיפות מבנהו, ולמקצתם עיטורים, קישוטים ואיורים בשוליים או בגוף השטח הכתוב. אף שבגילומי מבנה העומק המשותף הזה חלו ברבות הימים תמורות כגון בהרכב הקונטרסים, בטכניקות השרטוט ובמתווה של העמדת הטקסט, הוא הראה גם בגלגוליו יציבות והמשכיות במרוצת כאלף שנים עד שאפשר לראות בו מעין דקדוק אוניברסלי שחלחל בדרכים טמירות בכל ציוויליזציות הקודקס. יתרה מזו, רישומו עדיין ניכר אפילו לאחר המצאת הדפוס המכני, שעל אף מהפכתו עדיין מגלה את מורשת דגם העומק של הקודקס שהופק ביד. למען האמת, תצורת הקודקס שרדה במידה רבה עד ימינו, על אף החייאתה הפרדוקסלית של צורת המגילה האנכית – דוגמת התכריך – המגוללת על צגי המחשבים.

המסורת הבסיסית המשותפת של הפקת הקודקס מצדיקה אפוא את שילוב ההשוואתיות ואת ההסתייעות בה במחקר ובטיפולוגיה הקודיקולוגית של כל אחת מתרבויות הכתב והלשון¹⁷⁴ ואפילו העמדת קודיקולוגיה כללית. על אחת כמה וכמה מוצדקת ונחוצה ההסתייעות בהיבט ההשוואתי בחקר כתבי-היד העבריים ובגיבוש הטיפולוגיה ההיסטורית שלהם.¹⁷⁵ צורך זה נובע מן הפיזור הרב של הפקת כתבי-היד העבריים במרחבי ציוויליזציות הקודקס מסביב לאגן הים התיכון והאזורים הסמוכים לו מצפון וממזרח. אין ספק, פיזור זה והתפלגות טיפוסית הכתיבות של הקודקס העברי שנבעה ממנו מעניקות להשוואות בין מלאכת הספר העברי ועיצובו ובין אלה של הספר שהופק בחברות הפונדקאיות חשיבות החיונית להבנת הטיפולוגיה המיוחדת לספר העברי בכל אחת מפזורותיו ולהכרת מקורות השראתו וזיקותיו. אכן, חרף השיתוף בכתב וברוב החיבורים המועתקים והמעוצבים באות עברית ועל אף הלכידות הדתית והסולידריות החברתית החזקה, תכופות זיקתם של הקודקסים העבריים באזוריהם אלה אל אלה פחותה מזיקתם אל הקודקסים הלא-עבריים של החברה שבתוכה פעלו. עם זה, מידת הזיקה של מלאכת הספר העברי וסגנון כתיבתו לאלה של הספר הלועזי לא הייתה זהה בכל אזור או ציוויליזציה, ויש בה כדי להעיד גם על טיבה של הזיקה אל הסביבה הזרה הדומיננטית. כך נראה בעליל שאורחות מלאכת הספר במזרח הקרוב הושפעו מאוד מנוהגי הספר בחברה הפונדקאית המוסלמית, כתבי-היד שהופקו בספרד המוסלמית (ואחרי הכיבוש הנוצרי מחדש גם בספרד הנוצרית) ובצפון אפריקה הושפעו מאוד מן הקליגרפיה הערבית אך פחות ממלאכת הספר הערבי, ואילו כתבי-היד שהופקו בצרפת ובגרמניה הושפעו בתכונותיהם הקודיקולוגיות, בעיצובם ובכתיבותיהם מכתבי-היד

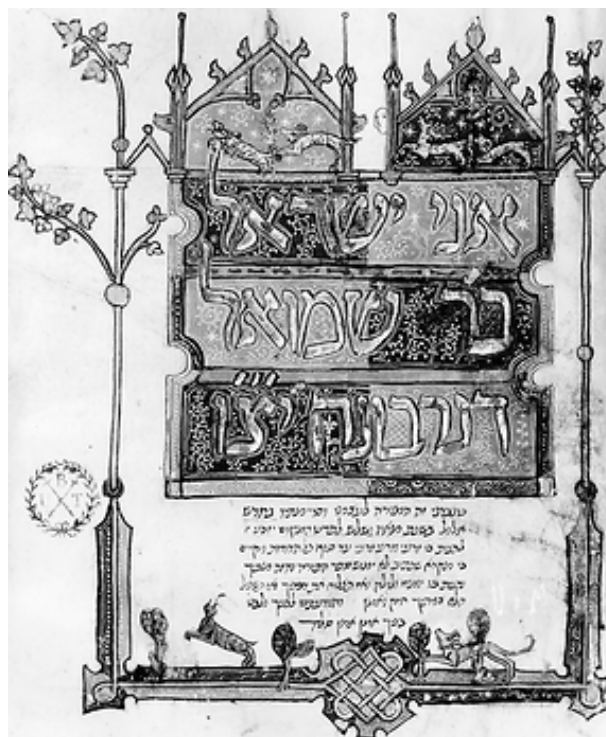
¹⁷⁴ ראו M. Beit-Arié, 'Why Comparative Codicology?', *Gazette du livre médiéval*, 23 (1993), pp. 1–5.
¹⁷⁵ החיוניות של ההיבט ההשוואתי ושכרו הודגשו בפעם הראשונה בחיבורי קודיקולוגיה עברית; הדגש זה בא לידי ביטוי גם בכותרת המשנה של ספרי מזרח ומערב: *Comparative Codicology*, וראו שם, עמ' 99–103. שם גם הערתי שכתבי-היד העבריים בגשרם בין מזרח למערב ובין האסלאם לנצרות עשויים לשמש אמצעים מפרים למחקר ההשוואתי. אכן, בתקופה האחרונה התפשטה המודעות לחשיבות הצפונה בהיבט השווואתי של מלאכת הספר גם בקודיקולוגיה האירופית. על כך יעיד הקובץ שיצא לאור בשנת 1998 – הופמן (עורך), קודיקולוגיה השווואתית ובו פורסמו מאמרים המביאים נתונים על התכונות החומריות של כתבי-יד לטיניים, יווניים, ערביים, פרסיים, עבריים, סוריים וארמניים.

הלטיניים של סביבתם יותר משהושפעו מהם כתבי-היד שהופקו באיטליה עד המאה החמש-עשרה.¹⁷⁶ ההיבט ההשוואתי בתחום זה עשוי לא רק להעמיק את הבנת התמורות שחלו בדרכי הפקת הספר העברי לאזוריו אלא אף לתרום לבירור הסוגיה המרבה להעסיק את ההיסטוריונים החלוקים בדבר הערכת מידת התרבות, ההפנמה וההטמעה של אורחות הסביבה או ההתבדלות וההסתגרות של חברות המיעוט היהודיות הנרדפות והדחיות אך מוכלות בתוך חברות נכריות¹⁷⁷ וכן למסקנות על היקף הפיעפוע של תרבות הרוב אל תרבות המיעוט באזוריה. לפיכך בטיפולוגיה ההיסטורית שהספר הזה מגולל ימצאו אפוא השוואות בין תכונות ואפיונים קודיקולוגיים רבים שנחשפו בכתבי-היד העבריים ובין אלה שנמצאו בייחוד בכתבי-יד בכתב לטיני, יווני, ערבי ולעיתים גם בכתבים אחרים כגון סורי וקופטי על סמך מחקרים שפורסמו.

¹⁷⁶ ראו בית-אריה, מזרח ומערב, פרק ב; M. Beit-Arié, 'Towards a Comparative Typology of Italian Hebrew and Latin Codices', in *Libri, documenti, epigrafi medievali: Possibilità di studi comparativi – Atti del Convegno internazionale di studio dell'Associazione Italiana dei Paleografi e Diplomatisti, Bari (2–5 ottobre 2000)*, ed. F. Magistrale, C. Drago & P. Fioretti, Spoleto 2002, pp. 377–396.

¹⁷⁷ בצורה פרטנית בנוגע להפקת כתבי-היד העבריים באיטליה בתקופת הרנסנס, בייחוד בפירנצה, היטיבה נורית פסטרנק להציג את האפשרות ללמוד ממלאכת הספר על עומק התערותם של היהודים בחברה הנוצרית או על מידת ההתבדלותם ('ביחד ולחוד', בייחוד פרק המבוא). פסטרנק הטעימה את הדינמיקה הדיאלקטית המקופלת בעצם ההפקה של כתבי-יד עבריים בתוך חברה נכרית, דינמיקה שאינה קיימת בסביבה מבודדת שאינה נאלצת להתמודד עם ניגודים. דינמיקה זו, לדבריה, עשויה להיתפס כמפרה או להתפרש כהטמעת מנהגים זרים. לצד האפיונים 'סימביוזה' ו'אוסמוזה' הנקוטים בהערכות הזיקה של חברת המיעוט היהודית לחברה הנוצרית היא הציעה לאמץ גם את המושג 'ספיחה' (adsorption) המציין בתחום הכימיה מצב שבו הגוף הסופח אינו משנה את מהותו וטבעו. ראו גם M. Beit-Arié, 'External and Internal Frontiers in Hebrew Manuscript Production', in *Proceedings of the Third European Congress of Medieval Studies (Jyväskylä, 10–14 June 2003)*, ed. O. Merisalo, Louvain-La-Neuve 2006, pp. 399–407.

פרק ב: הקולופון ונוסחות המעתיקים

אני ישראל ב'ר' שמואל דנרבונה יצ"ו כתבתי זה המורה לעצמי וסיימתיו בחדש אלול בשנת מאה ושלוש לפרט המקום יזכני להגות בו זרעי וזרע זרעי עד סוף כל הדורות ויקיים בי מקרא שכתוב לא ימוש ספר התורה הזה מפיד והגית בו יומם ולילה ואז תצליח את דרכיך ואז תשכיל הלא צויתך חזק ואמץ. והודעתם לבניך ולבני בניך אמן אמן סלה.

קולופון של מורה נבוכים לרמב"ם.
 ישראל בן שמואל דנרבונה כתב לעצמו בפרובנס בשנת 1343.
 כ"י טיבינגן, ספריית האוניברסיטה Ma IV 2, דף 207א

כנגד דלות המקורות הספרותיים והתיעודיים על דרכי הפקת ספרים בכתב עברי וצריכתם מתעצם עושר העדויות הגנוזות בכתבי-היד גופם. מלבד עצם ההתגלמות של מלאכת הספר להיבטיה ומלבד תרבות הכתיבה ומסורות העיצוב כתבי-היד המתוארכים מכילים תעודות אותנטיות המוסרות במידה זו או זו נתונים על נסיבות ההעתקה מידי מפיץ כתב-היד. את הנתונים החשובים הללו מוצאים בקולופון,¹ החלק היחיד שחובר בידי מעתיק כתב-היד, למעט כתבי-יד שהועתקו בידי מחבריהם. הקולופונים משמשים אפוא מקורות עיקריים לידיעותינו על המציאות של ייצור ספרים וצריכתם ועל נסיבותיהם החברתיות, כשם שכתבי-היד הכוללים קולופונים בציוני תאריך משמשים תשתית לחשיפת הטיפולוגיה הקודיקולוגית ותמורותיה.²

¹ ראו ריגלר, 'הקולופון'. לעניין זה ראוי להזכיר את מיעוט האוירים מידי סופרים במלאכתם בכתבי-היד העבריים המצוירים שמתואר בהם הסופר במלאכתו, אוירים המשמשים מקור לא אכזב וכמעט יחידאי להכרת כלי הסופר ודרכי ההעקקה. לעומת זאת בכתבי-היד הלטיניים עשירים באוירים כאלה (אמנם רוב האוירים האלה מתארים את ארבעת כותבי האוונגליונים, אך הם משקפים את דרכי הכתיבה בנות הזמן). על קובץ מאמרים נאה שיוחד לאוירים כאלה בכתבי-יד לטיניים ראו הלן, פרק יא, הערה 3. על ייצוגי הסופרים המועטים בכתבי-יד עבריים – רובם מעשה ידיהם של אמנים נוצרים – ראו *Manuscripts habreux*. T. Metzger, 'La représentation du copiste dans les manuscrits médiévaux', *Journal des savants*, janvier-mars (1976), pp. 5–32.

² אצוי אורטוט ניסח לבדוק אם יש תלות כלשהי בין השעור כחביד-הלטניים בעלי קולפון ובין תקופה מסוימת או מצע כתיבתם וכדומה, באוק העלה בעניין זה השערות אחדות. ראו E. Ornato, 'Libri e colofoni: Qualche

המילה 'קולופון' היא יוונית, *κολλοφών*, שמשמעותה שיא, פסגה, והוראתה בעולם הספר היא כתובת שהמעתיק כותב בסוף העתקתו או בסוף חיבור מחיבורי הספר³ ובה הוא מביא מידע הנוגע להפקת ההעתקה. ברבים מכתבי-היד העבריים לא יימצא קולופון. כיוון שהקולופון נכתב בדרך כלל בסוף כתב-היד ובדרך הטבע דפים אחרונים וראשונים בקודקס פגיעים יותר וניזוקים ברבות השנים, ייתכן שקולופונים רבים אבדו באופן זה. אולם אין ספק שכתבי-יד רבים השתמרו בשלמותם או שהשתמר הדף שבו היה הקולופון עשוי להיכתב, ואף על פי כן אין בהם קולופון. הדעת נותנת שכתבי-יד שלמים חסרי קולופון נכתבו בידי תלמידי חכמים ומשכילים לשימוש האישי, והם לא ראו צורך לכתוב קולופון בסוף העתקתם.⁴ עם זה, יש להטעים כי חלק ניכר למדיי מכתבי-היד בעלי הקולופון ששרדו נכתב בידי המעתיקים לעצמם. ארבעת אלפי הקולופונים בכתב עברי ששרדו מימי-הביניים⁵ הם אחוז לא מבוטל – כשבעה אחוזים – מן ההערכה הגסה של מספר היחידות הקודיקולוגיות השלמות והחלקיות (כשישים אלף), היינו מן המספר המשוער של כלל היחידות הקודיקולוגיות שהשתמרו למעט שרידיהן המקוטעים שהשתיירו בגניזות המזרח או אלה שנעשה בהן שימוש משני בכריכות בספריות ובארכיונים אירופיים. נראה שבאופן יחסי מספר הקולופונים בציון תאריך מפורש ששרדו בכתב עברי (כשלושת אלפים ושבעים) גדול הרבה יותר ממספרם בכתב לטיני.⁶ כמו כן המעתיקים העבריים מספקים בכתובת הסיום יותר מידע על התהוות הספר, האנשים (לפעמים הנשים) הקשורים להפקתו ולצריכתו, והם נוטים להאריך ולפרט. בעושר המידע הגנוז בקולופונים יש אולי מעין פיצוי למגבלות הקודיקולוגיה העברית הנובעות מהיעדר קודקסים קדומים יותר באזורים שמחוץ למזרח התיכון ולמיעוטם עד המאה השלוש-עשרה.

קולופון שגרתי במתכונת רחבה עשוי לכלול את הרכיבים העיקריים האלה:

א. שם המעתיק

ב. שם מזמין ההעתקה ששכר את המעתיק או ציון שהמעתיק כתב לעצמו

ג. שם החיבור או החיבורים המועתקים

35–24, pp. (2003), *Gazette du livre médiéval*, 'considerazione', אף הובעה הדעה שכתבי-יד בציון תאריך היו יוצאי דופן ולכן ייתכן שאף תכונות אחרות בהם היו ייחודיות. משום כך אין הם משקפים את מרב כתבי-היד ואינם יכולים לשמש יסוד לאפיון כללי של כתבי-היד. ראו את ביקורתו של פיפר על הקטלוג של כתבי-היד הלטיניים המתוארכים והניתנים לתיארוך בספרייה הבריטית. c. *Manuscripts in the British Library by Andrew G. Watson, The British Library, 1979*, *Medium Aevum*, 50 (1981), p. 105. ייתכן שתהיה זו מוצדקת בנוגע לכתבי-היד הלטיניים, אך ודאי שלא יכול להיות לה תוקף במציאות ההפקה האישית של הספרים העבריים. בכתבת הקולופונים אין הבדל בין המעתיקים השכירים ובין המעתיקים שכתבו לעצמם.

³ בכתבי-יד אחדים מרובי-חיבורים הקפידו מעתיקהם לכתוב קולופון בסוף כל חיבור. ראו לדוגמה, כ"י פריז Hébreu 110 (אוצר כתבי-יד עבריים, I, 108), שנכתב בתלמסאן בשנת 1455 (החיבור האחרון בשנת 1456), ובו שמונה קולופונים.

⁴ ראוי להזכיר את המשתמע מספר חסידים על הימנעות חוג חסידי אשכנז מכתבת קולופון, הימנעות העולה בקנה אחד עם הגינויים שנכללו בו לנהגים אחרים של סופרים בגרמניה, שלא הלמו את ההטפה של תנועה זו במפנה המאות השנים-עשרה והשלוש-עשרה להצניע את האישי:

וכשאדם מסיים עשרים וארבעה ספרים >היינו תנ"ך< ונשאר דף או שנים בקונטרס, לא יכתוב באותן דפין סיימתי בכך וכך לחודש ולא שום דבר שלא לצורך. ואם רוצה לכתוב, יקח דף וידביק ללוח >הכריכה< או יקשור ללוח ולא יכתוב על הקונטרס' (ספר חסידים, סימן תש = ספר חסידים, כ"י פרמה, עמ' 135). והשוו אל סימן תשז שם הזהה לסימן תתתקן: 'אחד סופר סיים לכתוב לזקן והיה הסופר רוצה לכתוב אני פלוני בן פלוני כתבתי זה הספר לפלוני בן פלוני. אמר לו המשכירו: איני רוצה שתכתוב שמי על הספר שכתבת לי. אמר לו: למה? אמר לו: כי כמה כתבו כן ולא התקיים בידם וביד זרעם כי מכרום.

המעשה המובא כאן מכוון לציון הבעלות והאיחולים המסורתיים הנלווים אליו ולא דווקא לעצם כתיבת קולופון. וראו בית-אריה, 'ספר חסידים', עמ' 561–562.

⁵ על מספר זה של קולופונים ששרדו ראה את האמור לעיל בפרק א, הערה 137.

⁶ כאמור, כתבי-היד הסוריים הם העשירים ביותר בקולופונים מתוארכים, ונראה שגם הקולופונים הסוריים מפורטים (ראו לעיל, פרק א, הערה 51).

ד. תאריך הסיום של ההעתקה

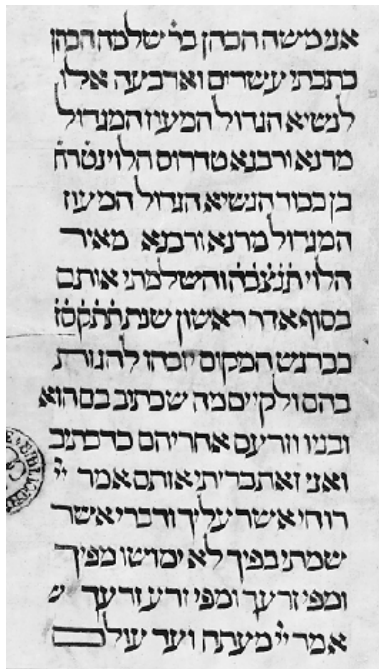
ה. מקום ההעתקה

ו. איחולים למזמין כתב-היד ונוסחות ברכה ומשאלות

המעתיק אף עשוי לפעמים להביא בקולופון ידיעות בעלות ערך הנוגעות לתנאי ההעתקה, פרטים על ההעתק שממנו העתיק, הדרך הביקורתית שנהג המעתיק בנוסח שלפניו, משך ההעתקה, שכר ההעתקה ופרטים אישיים והיסטוריים. לא כל קולופון מחזיק את כל הרכיבים העיקריים וגם סדרם עשוי להיות שונה. יש קולופונים קצרים ביותר ובהם רק רכיב אחד כגון תאריך או שם המעתיק, ויש קולופונים ארוכים מאוד.

קולופון העתקה (להבדיל מקולופון מחבר או עורך) עברי, שאמנם אין בו ציון תאריך אך הוא זוהה כקדום ביותר, בא בפפירוס מגי קדום, כנראה מן המאה הרביעית לספירה, הכתוב בארמית מערבית מאוחרת, ואשר נמצא בחפירות אוכסירינכוס (Oxyrhynchus) שבמצרים.⁷ בקולופון באים שם המעתיק ונוסחת ברכה לסיום ההעתקה:

אנה שאול ב[ר] לעזר כתבת אלן כת[...]] שלום על ישראל אמן ואמן סלה

קולופון שכותבו כלל בו את כל הרכיבים העיקריים בא בסוף כתב-היד של כל התנ"ך ('עשרים וארבעה') שנכתב בבורגוס אשר בספרד בשנת 1207⁸ בשביל אביו של הרמ"ה, טדרוס בן מאיר הלוי <אבולעפיה>:

אני משה הכהן ב'י שלמה הכהן כתבתי עשרים וארבעה אלו לנשיא הגדול המעוז המגדול מרנא ורנא טדרוס הלוי נט' <ריה> רח' <מנא> בן כבוד הנשיא הגדול המעוז המגדול מרנא ורנא מאיר הלוי תנצב"ה והשלמתי אותם בסוף אדר ראשון שנת תתקס"ז בברגש המקום יזכהו להגות בהם ולקיים מה שכתוב בס' הוא ובניו וזרעם אחריהם כדכתיב <יש' נט: כא> ואני זאת בריתי אותם אמר ה' רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתי בפיך לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך אמר ה' מעתה ועד עולם (דף 3389).

שלא כבכתב-היד הספרדי הנזכר, שכלולים בו כל רכיבי הקולופון, בכתב-יד מקראי שנכתב סמוך לו בזמן ובמרחב ציין המעתיק בקיצור רב, בלי כל גינוני נוסחות ומשאלות, רק את מקום ההפקה

⁷ כ"י לונדון Or. 9180C (ראו סיראט, פפירוסים, עמ' 115–116 והספרות המובאת שם וכן לוח 55 =בירנבאום, הכתבים העבריים, מס' 152, אותו הלוח ברור יותר). בסוף מסכת תענית שבפלימפטסט מגניזת פוסטאט של תלמוד ירושלמי הכתוב על גבי יוונית, כ"י קיימברידג' T-S 12.187 (פקסימיליה: C. Taylor (ed), *Hebrew-Greek Cairo*, Cambridge 1900, pl. IV) – שרידים מקודקס שהועתק בוודאי לפני המאה התשיעית – נכתבה נוסחת חתימה למסכת באות קטנה יותר ובצורה ממורכזת, שהתחלתה משווה לה אופי של קולופון: 'חזק הכותב זכינו' [להשלל]ים בשלום נזכה ללמד בשלום'. נדפס בלי ציון מראה המקום לקטע בידי ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי מן הגניזה אשר במצרים, [ניו יורק] תרס"ט, עמ' 185, ועל-פיו הובא בידי י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², ב, ירושלים–תל-אביב תשכ"ד, עמ' 935; ראו גם י' זוסמן, 'תוספות ותיקונים למאמרי "כתובת הלכתית מבית-שאן"', תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 194.

⁸ כ"י פריז Hébreu 82 (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 1).

לכתבי-היד שנכתב בהם קולופון נודעת חשיבות מרבית לטיפולוגיה הקודיקולוגית, שכן הם שלדה מייצגת המעוגנת כמעט תמיד בזמן ובמחצית המקרים במרחב, והם מספקים תשתית שעל-פיה אפשר לאפיין את טיפוס מלאכת הספר ולנסות לזהות את כתבי-היד הרבים שאין בהם קולופון. יתרה מזו, כאמור, הקולופונים עצמם הם בגדר תעודות היסטוריות מהימנות המשמשות מקורות ראשוניים עיקריים לידיעותינו המוגבלות על מציאות ההפקה, ההפצה והצריכה של הספרים העבריים, דרכי המסירה של הטקסטים, זהות המעתיקים ומזמיני ההעתקות ומעמדם החברתי. לציוני מקומות ההפקה ערך היסטורי רב, שכן על אף מקריות הישרדות הקולופונים במספרם יש כדי לרמוז על גודלה של הקהילה היהודית במקום ובייחוד על טיבה האינטלקטואלי. מובן מאליו שתריסרי הקולופונים המציינים מקום כתיבה שאין כל מקור אחר על קהילה יהודית בו או על קיומה בתקופת ההעתקה משמשים תעודות היסטוריות רבות חשיבות.

1. השמות של מפיקי כתבי-היד וחלוקת העבודה ביניהם

שם המעתיק צוין ברוב בולט (כמעט 80%) של הקולופונים בכתבי-היד המתוארכים שתועדו. שיעור זה אינו כולל קולופונים בכתבי-יד שמעתיקיהם זוהו או ששמותיהם נרמזו אך לא נרשמו במפורש, ואולם כלולים בו קולופונים מעטים שאינם מידי מעתיקים אלא מידי שותפים אחרים להפקה (בעיקר נקדנים ומסרנים). שיעור דומה של ציוני שמות מעתיקים נמצא גם בקולופונים של כל כתבי-היד בין שהם מתוארכים בין שאינם מתוארכים, בין שתועדו בין שלא תועדו. לפי שחלק ניכר מכתבי-היד הועתק לשימוש אישי, אין לתמוה ששיעור הקולופונים שבאים בהם שמות הבעלים שבשבילם הועתק כתב-היד אינו עולה על 37% מן הקולופונים בכתבי-היד המתוארכים שתועדו ואף מן הקולופונים שבכל כתבי-היד שנרשמו. לפעמים עוד שמות הקשורים להפקה נזכרים בקולופונים של כתבי-היד המקראיים והם של המסרן – מעתיק המסורה הגדולה בשוליים העליונים והתחתונים והמסורה הקטנה ברווחים שבין עמודות הטקסט המקראי – ושל הנקדן, שכנראה תמיד היה גם המסרן בכתבי-יד מקראיים, המוסיף את הניקוד ואת הטעמים לטקסט. במקצת ההעתקות המקראיות ציין הסופר עצמו שהוא גם ניקד את כתב-היד וגם כתב את המסורה, ללמדנו שלפנינו סופר מקצועי שהתמחה בהפקת מצחפי מקרא. סופר ממוצא מגרבי, למשל, כתב בסופו של כתב-יד של נביאים שהשלים בשנת 988/9 בירושלים: 'אני יוסף בן יעקב המערבי <...> כתבתי ונקדתי ומסרתי'.¹⁴ שמואל בן יעקב, סופרו של כתב-היד הידוע בכינוי 'כ"י לנינגרד' אשר נכתב בשנת 1008 בקהיר, והוא ההעתק המתוארך הקדום ביותר שהשתמרו בו כל ספרי התנ"ך במלואם, כתב, ניקד ומסר לא רק כתב-יד זה (כמו שפירט באחד הקולופונים הרבים

¹⁴ כ"י סנקט פטרבורג Ebp. II B 39 (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 12).

של כתב-היד, דף 474א: 'אני שמואל בן יעקב כתבתי ונקדתי ומס'רתי' > זה המצחף לכבוד רבנא מבורך הכהן בן יוסף הידוע בן אזדאדי' אלא גם עוד שלושה כתבי-יד מקראיים.¹⁵ אי חלוקת העבודה בין העתקת הטקסט המקראי ובין מה שנלווה אליו וההתמחות בהפקת מצחפים מקראיים על כל רובדיהם היא תופעה בולטת בכתבי-היד המקראיים הקדומים שהוכנו במזרח התיכון, אך היא ניכרת גם באשכנז.¹⁶ דוגמה לקולפון של סופר-נקדן-מסרן מאזורי אשכנז היא כ"י ברלין Ms. Or. 4° 9,

שהפיק אליהו בן ברכיה הנקדן ברדום (היא Rouen שבצרפת)¹⁷ בשנת 1233: 'אני הסופר והנקדן אליהו בן >...< ברכיה הנקדן >...< כתבתי ונקדתי ומסרתי'. התופעה מתמעתת לקראת סוף המאה השלוש-עשרה ואפשר להבחין בנטייה לפצל את תפקידי ההפקה. לפעמים מילאו מעתיקים גם את תפקיד המנקד המסרן גם בספרד ובאיטליה.

נקדנים ומסרנים, ציירים, מגיהים וכורכים

בכתבי-יד מקראיים רבים פוצלה ההפקה בין המעתיק ובין מוסיף השכבות הנלוות שדרשו מומחיות מעבר ליכולת הקליגרפית. במקרים לא מעטים הוסיף הנקדן-המסרן קולפון משלו על זה של המעתיק, כגון באחד מכתבי-היד הקדומים ביותר שהועתק בידי סופרו של כתר ארם צובה הידוע (שלא שרד בו קולפון), כ"י סנקט פטרבורג Ebp. II B 17, חומש שהושלם בשנת 929 ובסופו קולפון מידי המעתיק שלמה בן בויאעא הלוי; לאחר שני עמודים הוסיף אחיו של המעתיק קולפון (שרק בו צוין התאריך): 'אני אפרים בן רבי בויאעא נקדתי ומיסרתי וכללתי את התורה הזאת ובדקתי אותה'.¹⁸ עוד דוגמה לכפל קולפונים באה בכ"י אוקספורד MS. Can. Or. 91, שנכתב בגרמניה. בסופו (דף 307א) כתב סופר הטקסט קולפון בכתב מרובע וציין שהשלים את העתקתו בד' באב ה'ס"ד (1304):

¹⁵ כ"י סנקט פטרבורג Ebp. I B 19a (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 17, ושם גם התיאורים המקוצרים של שלושת כתבי-היד האחרים אשר גם בקולפונים שלהם ציין שמואל 'כתבתי ונקדתי ומסרתי').

¹⁶ מחצית מבין שישה-עשר כתבי-היד המתוארכים ששרדו עד שנת 1028 נוקדו ונמסרו בידי מעתיקהם.

¹⁷ ראו נ' גולב, תולדות היהודים בעיר רואן בימי הביניים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 23–31.

¹⁸ ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 5. לפי הניסוח של הנקדן-המסרן הוא גם הגיה את התורה. יתרה מזו, מתקבל על הדעת שבמילה 'וכללתי' התכוון לציין שהוא אף ייפה ועיטר את כתב-היד (ראו שם, עמ' 53). אכן, פסוקי חתימה, ענייני מסורה והמסורה עצמה בשולי השורות כתובים בו בצורת עיטורים (מיקרוגרפיה), וקישוטים קטנים נלווים לסיכומי הפסוקים. על עיטור כתב-יד בידי נקדנים-מסרנים ראו עוד להלן על יד הציון להערה 23 ובהערה.

אני יהודה בר' מנחם הסופר סיימתי זה התרגום וחמש מגילות והפטרות לר' {גרשום}¹⁹ בר' אליעזר ביום ג' פרשת דברים ארבע ימים בתוך ירח אב שנת חמשת אלפים ושישים וארבע לבריאת עולם המקום יזכהו להוריש אותו לבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות אמן אמן אמן סלה

הנקדן-המסרן, שכתב את המסורה באותיות זעירות בצורת עיטורים גאומטריים בפתיחות הספרים בגוף כתב-היד, השלים את מלאכתו כעבור שנה בקירוב. בסוף המסורה מתחת לקולופון הסופר, שאותו הוא עיטר, הוסיף הנקדן-המסרן קולופון משלו, שהתחלתו מחורזת:

ברוך העוזר אשר עזרנו עד הנה, ויעזרני לתקן לי לעצמי כהנה וכהנה ויתן לי רחמים וחמלה, וחנינה וסגלה, ולחם ושמלה, וכבוד ועשר, ותם לבב ויושר, וארך ימים בחושר, אני אליעזר בר' ישעיה הנקדן נקדתי ומסרתי זה התרגום וחמש מגילות והאפטרות למורי [חסיד] ר' גרשם בר' אליעזר וסיימתי אותו ביום ו' פרשת בהעלותך את הנרות שמנה עשר ימים לירח סיון שנת חמשת אלפים ושישים וחמשה לבריאת עולם המקום יזכהו להוריש לבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות אמן אמן סלה ויהיה לו ברכה וגדולה ושמחה וגילה וצהלה

בכתבי-יד אחדים נמצא את הקולופון של הנקדן-המסרן, ובכתבי-יד מקראיים שלא הועתקה בהם המסורה – של הנקדן בלבד, ואין לדעת אם נוספו המסורה או הניקוד מיד עם תום ההעתקה או כעבור זמן רב, אף שיש להניח כי העתקות מקראיות לא היו שימושיות בלא ניקוד, ולפיכך בדרך כלל הניקוד והמסורה נוספו סמוך להעתקה. מאיר בן יעקב הסופר סיים את העתקה כ"י ברלין Ms. Ham. 80 (2) בשביל אברהם בן נתן בשנת ה"ן (1289/90), כנראה בגרמניה (קולופון בדף 255). בעמוד הקודם לקולופון הסופר כתב הנקדן-המסרן קולופון: 'אני חיים ברבי שניאור נקדתי ומסרתי זה העשרי' וארבע וסיימתי' בני"ב לפרט האלף הששי', כלומר, הניקוד וכתובת המסורה הסתיימו כעבור יותר משנה אחרי סיום ההעתקה. בכ"י ברלין Ms. Ham. 80 שני כרכים. חיים בן שניאור ציין כי ניקד ומסר תנ"ך שלם ('עשרי' וארבע), אך אין להסיק מדבריו כי הוא ניקד ומסר את הכרך הראשון – כ"י ברלין Ms. Ham. 80 (1) – שכן המסרן של כרך זה הסגיר את שמו

¹⁹ השם המקורי נמחק ובמקומו שורבב ביד אחרת השם 'גרשום', הוא השם שמציין הנקדן-המסרן ('גרשם'). ייתכן שהסופר שגה והשגיאה תוקנה, או שמא מלכתחילה הועד כתב-היד לבן אחר של אליעזר, אך במהלך הוספת הניקוד והמסורה שונה יעדו.

י'עקב', ושני הכרכים אינם משלימים זה את זה לכדי תנ"ך שלם.²⁰ אם אמנם כלל הכרך השני תנ"ך שלם מעיקרו, אין לתמוה שניקודו ומסירתו ארכו יותר משנה.

מלבד ספרי מקרא, שניקודם והטעמתם היו חלק בלתי נפרד מן הטקסט, נהגו לנקד גם ספרי תפילה, מחזורים וסידורים. לניקוד טקסטים ליטורגיים הייתה בוודאי מטרה שימושית, והוא נועד להקל את ההגייה ואת הבנת התפילות ובייחוד הפיוטים, שלשונם הייתה לעתים קרובות סבוכה. כמו בספרי המקרא יש שמעתיק המחזור גם ניקדו, אך יש שהניקוד נוסף בידי נקדן שגם כתב קולופון משלו (באשכנז ובאיטליה).²¹

עוד בעל מקצוע שחבר למעתיק ולנקדן או לנקדן-מסרן היה הצייר שקישט את כתב-היד בעיטורי קולמוס, באיורים ובאיורי טקסט. מעטים הציירים שנודעו לנו בשמותיהם או כתבו קולופונים. אין ספק, רוב הציירים שאיירו כתבי-יד עבריים מפוארים והדורים בצרפת, בגרמניה ובאיטליה היו אמנים נוצרים שציירו את כתבי-היד או צבעו את מילות הפתיחה בבתי מלאכה נוצריים בהדרכתו של המעתיק או הבעלים.²² עם זאת, קרוב לוודאי שכתבי-יד מעוטרים (ואפילו מאוירים), בייחוד אלו שעוטרו בעיטורי קולמוס, קושטו בידי מעתיקיהם. מסרנים רבים הן במזרח במאה העשירית ובתחילת המאה האחת-עשר הן בספרד ובאשכנז מאוחר יותר קישטו את העתקת ספרי המקרא בכותבם את המסורה הגדולה בכתב זעיר בצורת עיטורים בדגמים או בתשלובות גאומטריים או צמחיים (במזרח ובספרד), בדמויות של בעלי חיים מיתולוגיים או מציאותיים ואפילו בצורת איורים לטקסט (בצרפת ובגרמניה). במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה בצרפת ובגרמניה היו גם מסרנים שכתבו קולופון, או שכתבו את שמם או את שם מזמין ההעתקה בשוליים העליונים ו/או התחתונים באותיות חלולות שמתארן היה מורכב ממילות המסורה הגדולה. לפעמים הם אף עיטרו וצבעו את ציוני הסדרים או הפרשות ואת סכומי הפסוקים, העמידו עמודי שטיח בתשלובות פסוקים, ואפילו ציירו את כלי המשכן או המקדש (כמו שכנראה, יש להבין את ניסוחו של הנקדן-המסרן אפרים בן בויאעא שניקד, מסר וכלל את החומש המקושט שכתב בשנת 929 אחיו, סופרו של כתר ארם צובה, הנזכר לעיל).²³

²⁰ על שבכ"י ברלין Ms. Ham. 80 זוווג בלא הצדקה שני כרכים של ספרי מקרא ועל תוכנם ראו להלן, הערה 104.
²¹ למשל בכ"י רוביגו, אקדמיה 216 Silvestriana, שהופק בגרמניה בשנת 1272, נכתבו שני קולופונים בדף 324ב, האחד מידי המעתיק (שבטעות השמיט מן התאריך את ציון העשרות) והאחר מידי הנקדן, שהחל לנקד את המחזור כשבועיים אחרי השלמת העתקתו:

חזק ונתחזק הסופר לא יזק, לא היום ולא לעולם. עד שיעלה חמור בסולם. אני אליקים ב"ר דוד סיימתי זה המחזור לר' יואל ב"ר משלם בשנת חמשת אלפים <ושלושים> ושתי שנים לבריאת עולם ביום ו' שמונה ימים לירח אלול. וכשם שזכיתי לכותבו כך תהי לו זה המחזור ולבניו אחריו עד סוף כל הדורות. וכל מי שיבוא ויערער עליו תהיה כחמור נוער.

ואני מדרור <=מרדכי> הקטן סיימתי לנקדו ביום א' בראש חדש מרחשון תחילת שנת ל"ג לפרט והתחלתי בו ביום א' כ"א בחדש אלול בשנת ל"ב ברוך נותן ליעף כח ומרבה עצמה לאין אונים ויהי רצון מאת שוכן מעונים לזכות בעל המחזור הזה לבנים ולבני בנים הוגי יקרה מפנינים ועושר וכבוד ואורך ימים ושנים. ואותי יזכה לשבת תחכמונים ולחם חוקי יטריפני בלי בושת פנים בכל עת ועידנים, וגם יזכיני לבנים, לומדים ושוננים תורת אל בהגיונים בכתב ובעל פה משננים. אמן סלה.

²² ראו בית-אריה, מזרח ומערב, עמ' 20–23.

²³ על המילה 'כללתי' בהוראת עיטורי, ייפתי ראו לעיל, הערה 18. על כתיבת המסורה (וטקסטים אחרים) בצורת עיטורים וציורים ועל אמנות המיקרוגרפיה בכתבי-יד עבריים ראו את מחקרה של לילה אברין C. Sirat, *La lettre hébraïque et sa signification*; L. Avrin, *Micrography as Art*, Paris–Jerusalem 1981, pp. 43–89, Pls. 1–118. כמו כן ראו את הסיכום על אמנות יהודית זו אצל דליה-רות הלפרין, 'האיור במיקרוגרפיה – בין כתב למכחול: מחזור המיקרוגרפיה הקטלני כתב יד Heb. 8° 6527 בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח/2008, א, עמ' 14–23 (סריקה באתר הספרייה הלאומית) ובעיקר בספר הנדפס D.-R. Halperin, *Illuminating in Micrography: the Catalan Micography*, *Mahzor – MS Heb 8°6527 in the National Library of Israel*, Leiden–Boston 2013, pp. 5–21.

דוגמה מרהיבה לשיתוף פעולה בין מעתיק, מסרן וצייר באה בכ"י המבורג Cod. Levy 19, המכיל קורפוס קריאה מקראי מפואר (תורה עם תרגום אונקלוס, הפטרות, מגילות ואיוב ועם פירוש רש"י בשוליים). הסופר, יצחק בן אליהו חזן מאוכשונפ'ורט (היינו מאוקספורד²⁴), שמן הסתם גורש מאנגליה בגירוש הכללי בשנת 1290, השלים את ההעתקה בבריטל בשנת 1309. בסוף כתב-היד כתב קולופון (דף 625א, המכיל את עיקר הקולופון), המאזיר בציור יוצא דופן של איש רם מעלה (מן) הסתם חיים בן הק' חיים²⁵ שבשבילו הופק כתב-היד). מתחת לציור

נוסף קולופון מחורז מליצי בכתב זעיר המשתלב במסגרת המעוטרת של כל העמוד :

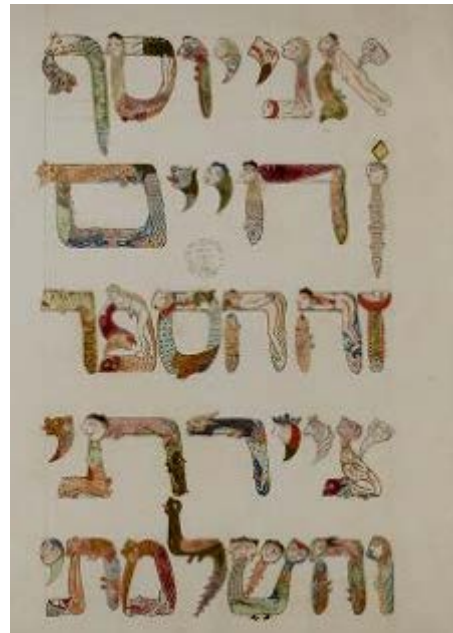
הנני העקוד המר אודה אדון עולם / נתן בלבי בין לעשות מלאכה דא | ציור והכתיבה שיל-מתי יחד בזמן אשר מנני כיים בטב גדא / יירש וגם יהנה בו איש אשר הכתיב נקרא ר' חיים יחיה בלי טרדא | כל איש אשר יראה זה י-היה חפץ / יהנה לשנות בזמן כל כלי חמדה | לכבוד יקר אלי תורה ולקח טוב / פע-לתי יופי כן היא בלימודה | פועלה הלא יחיש ישע לנהלנו / בעגל בעיר שלם ישבה כגלמודה.²⁶

²⁴ ראו S. Birnbaum, 'Hebrew Manuscripts of Norman England', *Notes and Queries*, 146 (1934), pp. 236-239; רוב המאמר יוחד להוכחות הפילולוגיות לזיהוי זה (הנתמכות, לדעת המחבר, גם על-ידי זיהוי הכתב) ולהפרכת הזיהוי עם Ochsenfurt הסמוכה לוורצבורג. וראו עוד בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 130.
²⁵ התואר המקדים את שם אבי הבעלים, הק' <דוש>, מצוין שהוא מת על קידוש השם. בנו, שנקרא בשמו, נולד אפוא לאחר מותו.

²⁶ שמו של המסרן היה, ככל הנראה, יהודה <בן> אברהם כהן, לפי עיטורי שמות אלו בהיקרותם בטקסט של המסורה (על תחבולת סופרים זו ראו להלן בנספח לסעיף זה). עוד פרטים על הקולופון ראו להלן בפרק יא, הערה 135. לכאורה, הצירוף 'ציור והכתיבה' מצביע על המסרן שהרבה לכתוב את המסורה בצורות ייחודיות של בעלי חיים ולהקיפן בדיו אדומה, אולם לפי שכתובת הקולופון אינה דומה לכתובתו, נראה שאת הקולופון המשני המשולב בציור האחרון כתב הצייר, שהביטוי 'פעלתי יופי' הולם את איוריו המרהיבים המיוחדים למרות אזכור הכתיבה.

כ"י אוקספורד MS. Kennicott 1,²⁷ תנ"ך שבראשו ובסופו קונטרסים המכילים את ספר מכלול מאת דוד קמחי, נכתב ב'לה קרוניא' (La Coruña, גליסיה, צפון ספרד) בשנת 1476 בידי משה בן יעקב ו' זברה הסופר בשביל יצחק בן שלמה די בראגה, קושט וצויר בפאר רב בידי יוסף ו' חיים שבסוף כתב-היד (דף 447א) כתב קולופון משלו באותיות רבתי: 'אני יוסף ו' חיים זה הספר ציירתי והשלמתי'. גם בכתיבת הקולופון הפליא הצייר במלאכת המחשבת של אמנותו וביצירותיו המשתעשעת ומשעשעת בבנותו אותיות אנתרופומורפיות וזואומורפיות.²⁸

דוגמה לכתב-יד שעל-פי הקולופון הופק בידי סופר מקצועי שהתמחה בכל שלושת התפקידים הסקריבליים שחברו להפקת כתב-יד באיכות גבוהה היא ההגדה

שבספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק MS. 8279. את ההגדה העתיקה, ניקד וצייר באיטליה הסופר והצייר הידוע יואל בן שמעון מחבל הריין בשנת 1454: 'אני הבלר יואל ב"ר שמעון ז"ל, המכונה וייבש אשכנזי מעיר קלוניא על נהר רינוס, כתבתי נקדתי וציירתי ההגדה זה <!> וסיימתי אותו <!> בירח אילול שנת ר"ד לפרט' (דף 9א).²⁹

הגהת ההעתקה הייתה עוד מהלך בהפקת כתב-יד, אך הוא בא לידי ביטוי רק במקצת הקולופונים. בכתב-יד תנ"כיים מנוקדים ומלווי מסורה, שהעתקתם הייתה כמובן מאליו מוקפדת במיוחד, צוינה הגהתם כבר בכמה קולופונים מזרחיים מן המאה העשירית – תקופת

²⁷ קטלוג נויבאוואר 2322. פקסימיליה של כתב-היד: *The Kennicott Bible with a Commentary Volume* by B. Narkiss & A. Cohen-Mushlin, London 1985.

²⁸ למען האמת, בנוסח הקולופון ובעיצוב אותיותיו חיקה את הצייר יוסף ו' חיים את הצייר יוסף הצרפתי. הלה כתב קולופון זהה ודומה בסגנון אותיותיו בסוף תנ"ך השמור בליסבון, ספרייה לאומית 72 Iluminado, אשר נכתב בשנת 1299/1300 ב'סירוריה' (Cervera, ספרד) ונמסר ב'טודילה' (Tudela) בידי המסרן יהושע אבן גאון, אמן המיקרוגרפיה (סיכום על כתב-היד שמסר במיקרוגרפיה ואולי צייר אחדים מהם ועל הקולופונים שלו ראו ק' קוגמן-אפל, אמנות יהודית בין איסלם לנצרות: עיטור ספרי תנ"ך עבריים בספרד, [בני ברק] 2001, עמ' 92–112. התרגום האנגלי של הספר כולל תיקונים ותוספות וכן לוחות צבעוניים: K. Kogman-Appel, *Jewish Book Art Between Islam and Christianity: The Decoration of Hebrew Bibles in Medieval Spain*, Leiden 2004, pp. 98–130. בכ"י ליסבון שרבב ו' גאון במסורה המיקרוגרפית עשרים אזכורים של שמו או קולופונים לכל דבר עם ציון תאריך, ציון מקום או שם הבעלים (שנמחק בקולופון הסופר). ראו T. Metzger, 'Josué ben Abraham ibn Gaon et la "massora" du Ms. Iluminado 72 de la Biblioteca Nacional de Lisabonne', *Codices Manuscripti*, 15/5 (1990), pp. 1–27. יהושע ו' גאון לא רק מסר, עיטר במיקרוגרפיה ואייר אלא, כנראה, גם העתיק את כ"י פריז Hébreu 20, ראו בעת האחרונה J. Del Barco, *Bibliothèque nationale de France – Hébreu 1 à 32* (Manuscripts en caractères hébreux conservés dans les bibliothèques publiques de France: Catalogues Turnhout 2011, 4) בערכו. לעומת זה, כ"י פריז Hébreu 21, תנ"ך שיהושע מסרו (לפי קולופון המשולב במסורה עיטורית) ואשר גם העתקתו מיוחסת שם ליהושע, לא הועתק בידו, כמו שהשוואת הכתב ותכונות פארא-סקריפטיות מלמדות (ראו אוצר כתב-יד עבריים, I, 25). על שמונה קולופונים מפורשים של ציירים, שמקצתם היו גם מסרנים, וכן על סופרים שכנראה גם ציירו בהעתקתם ראו: Y. Zirlin, 'Celui qui se cache derrière l'image: Colophons des enlumineurs dans les manuscrits hébraïques', *REJ*, 155 (1996), pp. 33–53.

²⁹ יואל כתב, ניקד וצייר עוד כתב-יד בלי שציין זאת בקולופון. על יואל ראו לעיל בפרק א, הערה 153. באחרונה יצאה לאור מהדורה חדשה של הגדת וושינגטון בצירוף מבואות: *The Washington Hagaddah, Copied and Illustrated* by Joel ben Simon, English transl. by D. Stern, Introductions by D. Stern & K. Kogman-Appel, Cambridge, Mass.– London – Washington 2011.

מפעל ההפצה המקיף של מצחפי התנ"ך.³⁰ כתבי-יד אלו הוגהו בידי הנקדנים-המסרנים או בידי סופרים שגם ניקדו והוסיפו את המסורה וכך אף בכתבי-יד מאוחרים של המקרא מתימן. במקרה אחד שרד בידינו קולופון ארוך יחיד במינו שכתב בשנת 960 מגיה עותק של כתובים שנכתב במזרח התיכון.³¹ בקולופונים אחדים של כתבי-יד מקראיים שהופקו באזורים אחרים ציין המעתיק שהגיה את העתקתו, כגון אלישע בן שמואל, שכתב חומש בטולדו בשנת 1256 והגיהו על-פי הספרים המוגהים שבטולדו ובפיקוח סופריה.³² רוב כתבי-היד הללו הופקו בספרד ומקצתם בביזנטיון.³³

בציוני ההגהה של טקסטים שאינם מקראיים בולטים יותר מעשרים כתבי-יד, כולם מזרחיים חוץ משניים שנכתבו בספרד המוסלמית, רובם ככולם כתובים ערבית-יהודית. בכתבי-יד אלו, רובם מתוארכים, העובדה שהעתק הושווה מן הסתם אל מקור ההעתקה, ואפשר שהיה זה טקסט-דגם מוגה ומוסמך, צוינה בערבית-יהודית (לפעמים בערבית בכתב ערבי) בניסוח קצר הידוע מציונים דומים בכתבי-יד ערביים. יש שציונים אלו כתובים בפני עצמם, ויש שהם כתובים כקולופון לכל דבר. כך או כך, הציונים האלה מעידים שהמגיה לא היה המעתיק. עם זה, יש שהם משולבים בקולופון המעתיק או נוספים עליו בכתובת ידו, ומכאן שהמעתיק עצמו הגיה את העתקתו עם השלמתה. ההיקרות הראשונה של ציון הגהה ערבי מסוג זה באה בכתב-יד מקראי דווקא – כתב-היד הקדום ביותר של תנ"ך שלם ששרד בידינו ('כ"י לניגרד') משנת 1008. בכמה מקומות ציין המגיה: 'קובל'.³⁴ את נוסחת ההגהה ציין במלואה בכתב ערבי מגיה כתב-היד של שניים מחיבורי שמואל בן חפני גאון שהועתק בשנת 1035: 'קובל פצח', כלומר הושוותה ההעתקה והיא נכונה.³⁵ רישום כזה בכתב ערבי צוין גם בכתב-היד המתוארך הקדום ביותר ששרד מחצי האי האיברי – כתב-יד דקדוקי בערבית-יהודית שהופק בשנת 1119 בוולנסיה שבספרד שעדיין הייתה בשלטון מוסלמי.³⁶ בלשון דומה צוינה הגהה העתקה מידי המעתיק עצמו בקולופון הגהה שהוסיף על קולופון ההעתקה: 'צחחה מבורך בירבי משה',³⁷ ולשון דומה שימשה בכתבי-יד אחרים מידי מעתיקים (מגיהים) אחרים כגון 'קובל וצח'.³⁸ מטבע דומה אחר לציון השוואת ההעתקה –

³⁰ ראו אוצר המצחפים, א, כתבי-יד 5, 6, 8, 10, 17.

³¹ כ"י סנקט פטרבורג Ebp. II B 281 (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 10); מכתב-היד של כתובים נותר רק דף אחד המחזיק קולופון ארוך של המגיה.

³² כ"י פרמה Parm. 2025 (ראו את הקולופון בקטלוג ריצ'רד ובית-אריה 38).

³³ דוגמה של הגהה תנ"ך אשכנזי עם תרגומי הארמיים שנכתב בשנת 1300 בערך, שנעשתה מיד לאחר שנרכש בשנת 1512 ב'גוברנו' (Governolo) ליד מנטובה, באה בכ"י פריז 17–18 Hébrou. בסוף כל אחד משני כרכיו כתב המגיה מנחם בן פרץ טרבוט קולופון. בקולופון של הכרך השני (עמ' 370) ציין שהגיה 'בדיוק היותר אפשרי ועם ספרים מדויקים היו אתי בעת הזאת' בבית הבעלים יוסף, משה ושמואל בני יצחק גליקו.

³⁴ כ"י סנקט פטרבורג Ebp. I B 19a (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 17).

³⁵ כ"י קיימברידג' T-S Misc. 35.1 (ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 27). וראו שם את הציון לספרו של שרגא אברמסון, שתרגם את הנוסחה. בקולופון של קטע גניזה מפירוש המשנה לרמב"ם בערבית-יהודית משנת 1187 (כ"י פריז, 'כל ישראל חברים' V B 55) ציין המעתיק את דבר הגהה העתקתו על-פי כתב-היד המקורי של הרמב"ם בניסוח עברי, אף כי המונח העיקרי המשמש אותו הושאל מערבית: 'והגהתי אותו על האום כפי היכולת'. על משמעות המילה 'אום' בערבית ראו אוצר כתבי-יד עבריים, II, 4. על עותקים אחרים שהוגהו על-פי כתב-יד אוטוגרפיים של הרמב"ם ראו להלן, הערה 38.

³⁶ כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 2440 (ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 57).

³⁷ כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 1404 (ראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 77).

³⁸ קולופונים של הגהה בלשון זו נכתבו בכתב-יד מזרחי של מורה נבוכים לרמב"ם בלי ציון תאריך שהתפצל לשניים – כ"י אוקספורד MS. Hunt. 165 (חלק ב, שבסופו קולופון מידי מעתיק תימני, שפעל בוודאי מחוץ לתימן, וקולופון מידי המגיה בכתב מרובע גדול); וכ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 3123 (סוף חלק א, הכולל קולופון מידי אותו המעתיק ושלושה קולופונים מידי המגיה, אחד בכתב ערבי). לדברי המגיה – יוסף בן יעקב המערבי – בקולופונים שבקטע סנקט פטרבורג הושווה כתב-היד עם כתב-היד המקורי של הרמב"ם. סקירת העדויות הישירות והעקיפות הרבות על חלקי משנה תורה לרמב"ם שהיו מוגהים על-פי כתב-יד של הרמב"ם עצמו או חתומים בידי הרמב"ם, מלבד האישור הידוע 'הוגה מספרי אני משה ברבי מימון' בכ"י אוקספורד MS. Hunt. 80, ראו משנה תורה

'בלגת אלמקאבלה' – מופיע בציוני הגהה בכתבי-יד אחדים, בפעם הראשונה במזרח בכתב-יד בערבית-יהודית משנת 1119/20³⁹ ובפעם האחרונה בגרנדה בסוף קולופון של כתב-יד בערבית-יהודית משנת 1399⁴⁰ דוגמה לשימוש דומה בקולופון הגהה באה בקטע בערבית-יהודית מתוך פירוש יפת בן עלי הקראי לירמיה שהוגה בשנת 1183: 'וכמל מקאבלה אלגזו בעון אללה יום אלתלתה אלתאלת ועשרין מן שהר אלול שנת אלף וארבע מאות ותשעים לשטרות מן תצניף המלמד הגדול מלמד הגולה ומזהירה יפת בן עלי הלוי'.⁴¹

מלבד עדויות ההגהה הבאות בכתבי-היד המקראיים ובכתבי-היד בערבית-יהודית שנזכרו לעיל מעטים ציוני ההגהה שאינם רטוריים ורובם אף מאוחרים. כמעט כולם נכתבו בידי הסופר עצמו בגוף הקולופון. במקצת הקולופונים, בייחוד מספרד ומפרובנס, ציינו המעתיק או הנקדן כי הגיהו את העתקתם על-פי עותקים אחדים כגון בכתב-היד של פירוש התורה לאברהם אבן עזרא שנכתב בשנת 1445, כנראה, בפרובנס: 'והגהתי אותו משנים פירושים מדויקים ומוגהים על הנכון'.⁴² כיוצא בו נקדן שניקד והגיה באוויניון בשנת 1453 מחזור מנהג אוויניון ציין בקולופון: 'נקדתי והגהתי זה הסדר <...> כפי מה שמצאתי בסדרים'.⁴³

ציוני הגהה שרדו אפוא בכתבי-יד בייחוד בתחומי ארצות האסלאם במזרח התיכון ובספרד המוסלמית וגלגוליה הנוצריים אך רק מעט מאוד באיטליה מרובת-כתבי-היד וכנראה לא נהגו או לא שרדו באשכנז (גרמניה וצרפת). דוגמה יחידה, כנראה, לציון הגהה בידי מעתיק גרמני באה בקולופון של כתב-יד משנת 1408. המעתיק עלום השם כתב שם: 'ליל י"ז שבט ליל ב' קס"ח אחר גמרתיהו חזרתי והגהתי'.⁴⁴

יוצאי דופן הם שני כתבי-יד מאוחרים שמלבד קולופון המעתיק נוסף בהם קולופון לכל דבר מידי כורך כתב-היד. האחד נכתב ב'ליצי' (Lecce) שבדרום איטליה בשתי כתיבות ספרדיות והושלם בשנת 1485. כריכתו של כתב-יד זה הושלמה כעבור כחצי שנה לפי קולופון הכורך: 'קשרתי אני קרשקש קלונימוס זה הסדור לבחור <...> הש' <...> לרוב רחמיו יזכהו לקרא הוא וזרעו <...> יום שני לחדש ניסן שנת רמו עיני למרום' (קונפליציה של שני כתובים – תה' קלא: א ויש' לח: יד).⁴⁵ בשנת 1512 השלים קרשקש בן שניאור סידיש להעתיק ולכרוך לעצמו כתב-יד מדעי בסלוניקי, כעדויות בקולופון: 'כתבתי וקשרתי'.⁴⁶

להרמב"ם – מדע ואהבה: הספר המוגה, מהדורה פקסימילית של כתב יד אוקספורד הונטינגטון 80 ונספחים, מהדורת ש"י הבלין, ירושלים-קליבלנד תשנ"ז, עמ' 23–26.

³⁹ וזה הנוסח המלא של ציון ההגהה: 'בלגת אלמקאבלה בחמד [[אללה]] וחסן עונה' (ותרגומו: <עד כאן> הגיעה ההקבלה >היינו השוואת הנסחים> בשבח האל ויפי עזרתו); כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 4175 (ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 59).

⁴⁰ וכך נכתב שם: 'בלגת אל מקאבלה פי שהר אדרי' (כ"י פריז Hébrenu 578; ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 67. יוסף פנטון הסב את תשומת לבי לכ"י אוקספורד MS. Hunt. 382, שמוצאו, כנראה, מארס צובה במאה החמש-עשרה, ובו נכתב בדיו אדומה בתחתית העמוד האחרון של כל קונטרס הציון 'בלג' מקא", בלי ספק מטבע זה בקיצור.

⁴¹ כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. II 2183, דף 2א. עוד דף מהעתקה זו נמצא באותה הספרייה והוא כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 1866 (ראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 80).

⁴² כ"י אוקספורד MS. Poc. 393 (קטלוג נויבאואר 217).

⁴³ כ"י פריז Hébrenu 631.

⁴⁴ כתב-היד היה לפניו באוסף הקהילה היהודית בווינה (קטלוג שוורץ [אוסטריה] 85), והיום הוא בידיים פרטיות.

⁴⁵ כ"י פרמה Parm. 1782 (קטלוג ריצ'רד ובית-אריה 1089). כתיבת הכורך בקולופון אינה זהה לכתיבתו של כ"י וינה, הספרייה הלאומית Cod. Hebr. 27 (קטלוג שוורץ 161), שנכתב בשנת 1472 בידי מעתיק בשם זהה.

⁴⁶ כ"י ניו יורק MS. 2623, הכתוב בכתובה ספרדית. בשנת 1504 כתב שמשון בן אליה חלפן לעצמו באיטליה כתב-יד מרובה שכבות (סידור, בשוליו החיצוניים ספרי אמ"ת ובשוליו העליונים והתחתונים חמש מגילות, מסכת אבות ותפילות מיוחדות) בכתיבות ספרדיות ואיטלקיות (כ"י פרמה Parm. 1739). בקולופון ציין: 'אני שמשון בכ"מ אליה

בדרך כלל שם המעתיק (או הבעלים) נכתב בלוויית שם אביו ולעתים גם בלוויית שם אבי אביו ואפילו דורות אחדים של אבות אבותיו, ופעמים רבות למדיי, בייחוד בארצות האסלאם במזרח ובמערב גם בצירוף שם חניכה – מעין שם משפחה או כינוי לועזי. כך בקולופונים שהובאו לעיל נכתבו השמות מבורך הכהן בן יוסף הידוע בן אזדאד בקהיר ובנימן המנקד בן יואב המנקד ממשפחת הענוים באיטליה. כ"י ניו יורק R 934 נכתב בידי מעתיק הנוקב שני שמות משפחה: 'בנימן בכהמ"ר יצחק ישר"ו בכ"ר בנימן בה"ר שלמה בה"ר יהודה בה"ר בנימן פינצי בה"ר מנחם זלה"ה ממשפחת ר"ס'. בקולופונים רבים, בייחוד באיטליה, צוין מוצאם המסוים – שם העיר – של המעתיק או הבעלים, ציון שהיה למעשה, כמקובל באיטליה, אף לשם משפחתם כגון יקותיאל בן שלמה מביבניא (Bevagna), שהעתיק על-פי הזמנה כתב-יד ברימיני בשנת 1378⁴⁷ או משולם מביליטרי (Velletri) בן יחיאל מטירני (Terni), שהעתיק סליחות בשנת 1418⁴⁸. הוא העתיק שני כתבי-יד אחרים במנטובה, אחד בשנת 1417 ואחד בשנת 1419⁴⁹ ומן הסתם גם את הסליחות העתיק שם. התופעה ידועה גם מקולופונים אשכנזיים, ואולם נראה שבהם ציון המוצא של עיר בצרפת או בגרמניה אינו בגדר שם משפחה אלא מידע על הגירה ממקומות אלו אפילו לארצות אחרות. כך הדבר בקולופון המצויר שכתב יצחק בן אליהו חזן מאוכשונפ'ורט וגם בקולופון של 'יואל ב"ר שמעון ז"ל המכונה וייבש אשכנזי מעיר קלוניא על נהר רינוס' שהובאו לעיל. בקולופונים שכתבו מהגרים ספרדים ופרובנסלים (במידה פחותה אף אשכנזים) באיטליה משלהי המאה הארבע-עשרה עד סוף המאה החמש-עשרה מרובים הציונים למוצא המעתיק מן הארצות האלה הן באופן סתמי ('צרפתי', 'אשכנזי', 'מעמי פרווינצה', כמו שכתב אברהם בן מרדכי פריצול מאוויניון באחדים מן הקולופונים שלו) הן באופן מסוים. מעתיק הפנים של כ"י פראג, הספרייה הלאומית VII 10 (היום בספרייה האוניברסיטה בוורוצלב),⁵⁰ שנכתב בשנת 1439 בוודאי באיטליה, כתב בקולופון: 'אני שמעון סופר בכמ"ר עזריאל ישר"ו אשכנזי מרעגשפורק <Regensburg> ממשפחת איגר סיימתי זה הספר בראש חדש אייר' (דף 241ב). עוד דוגמה לקולופון של מעתיק מהגר באיטליה המפרט את עיר מולדתו ומחוזו באה בכ"י פריז Hébreu 1186: 'אני חלפתא הסופר ב"ר אברהם הסופר ממחוז פרווינצה וארץ מולדתי עיר מרשליא כתבתי זה הספר הנקרא שושן הרפואה אל הרופא המובהק מאי' <שטרו> יוסף פרייר יצ"ו היושב באנקונה העיר ההוללה והיתה השלמתו פה מונדאביאו <Mondovi> בשמנה ועשרים יום לחדש סיון שנת אני ב'צ"ד'ק' אחזה פניך השם ברחמי יזכהו להגות בו ולהבין סודות רפואותיו וחפץ השם בידו יצלח ויקיים בו מקרא שכתוב כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאך, כן יהיה אמין' (דף 217א).

חלפן צרפתי זלה"ה כתבתי זה הסידור עם כל הדברים הנכרכים סביב וגם נקדתי אותו ועשיתי לעצמי להתפלל בו **ונשלם בקשירתו ובעטיפתו** י"א מרחשון רס"ה'. אין לדעת בבירור אם התכוון לומר כי הוא עצמו כרך את כתב-היד. אותו המעתיק היה גם סופר שכיר: בשנת 1506 העתיק כתב-יד לזולתו במראנו (Merano) שבצפון איטליה (כ"י קופנהגן, הספרייה המלכותית 4 Cod. Hebr. Add.).

⁴⁷ כ"י פריז Hébreu 401 (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 50).

⁴⁸ כ"י וינה, הספרייה הלאומית 187 Cod. Hebr. (קטלוג שוורץ 97), דפים 1–79.

⁴⁹ ראו אוצר כתבי-יד עבריים, II, 54, 56.

⁵⁰ לפנים בברסלאו בבית המדרש לרבנים, קטלוג לווינגר וויינריב 4. על גלגוליהם של כתבי-יד שהיו בבית המדרש לרבנים בברסלאו, הגיעו לפראג ולימים אל ורוצלב (היא ברסלאו) ראו לעיל בהערה 11.

מקצת שמות המשפחה הלועזיים ובכללם תוספת שם לועזי לשמו הפרטי של המעתיק או הבעלים מצוינים על-ידי הקידומת 'המכונה' כמו שמו המלא של סופר המצחף המקראי שנכתב בשנת 929 בארץ ישראל והובא לעיל: 'שלמה בן בויאעא הלוי תלמיד סעיד בן פרגוי המכונה בלקוק'. ציון זה נדיר מאוד אצל מעתיקים איטלקים, שאחדים מהם אימצוהו במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה בחקוּתם מעתיקים מהגרים ספרדים, פרובנסלים וגרמנים שהרבו להשתמש בו. כך באשכנז, בשנת 1310, למשל: 'אני שמשון הסופר ב"ר יעקב זצ"ל המכונה ויואנט החוקק חותמות'.⁵¹ בפרובנס ובספרד היו ליהודים רבים שם פרטי ושם משפחה כפול, בעברית ובלועזית: משה בן מנחם דאלבורנש השלים בשנת 1322 כתב-יד מקראי מקושט בשביל מרדכי בן יצחק המכונה דוראן דשפונץ;⁵² חיים בן שאול מגדולי המכונה וידאל סטורי השלים העתקה בשנת 1404 ב'סרקסטא' (סרגוסה).⁵³ קידומות אחרות שהיו בשימוש מוגבל במזרח התיכון, בייחוד בקרב מעתיקים קראיים לפני שמות ערביים הן 'הידוע' ו'הניכר', לעתים בצירוף: 'הידוע (או הניכר) בבן (או באבן) ...'.

יש שלשמות נספח ציון מקצוע (מלבד התארים 'הסופר', 'הלבלר', 'המנקד') כגון 'הרופא', השכיח יחסית באיטליה או 'המלמד', המצוי במזרח התיכון.

נוסחות ברכה לחי ולנפטר

השמות בדרך כלל מלווים בנוסחות ברכה לחי ולנפטר המובאות פעמים רבות בראשי תיבות, ורבות מהן מבוססות על כתובים מן התנ"ך.⁵⁴ יש שנוסחות אלה מתייחדות לאזור גאוגרפי זה או זה, יש מהן שנוהגות בשני אזורים בלבד, ויש המשמשות ברוב האזורים אך מאפיינות אזורים מסוימים. מובן שלא רק מעתיקים השתמשו בנוסחות אלו בכתבם קולופונים אלא הן נהגו (מן הסתם בתפוצה דומה) גם בטקסטים אחרים, אולם היקרויותיהן הרבות באלפי קולופונים ומיון חושפים דפוסי שימוש העשויים לסייע לזיהוי המוצא של כתב-יד ושל טקסטים בכלל. להלן מבחר נוסחות.

ברכות לחי

ס"ט ובנוסח מלא **סופו טוב** או בארמית **סופיה לטב**, **סופא טבא** – נוסחת הברכה נהגה בארצות האסלאם בלבד,⁵⁵ במזרח התיכון (למעט תימן) מראשית המאה האחת-עשרה ובספרד ובצפון אפריקה מראשית המאה השלוש-עשרה.

נר"ו (נטריה רחמנא וחנניה/וסייעיה וכדומה) – נוסחה מוכרת זו נדירה למדי בקולופונים של ימי-הביניים. השתמשו בה מעתיקים מכל האזורים פרט לתימן ולאשכנז, ובייחוד מעתיקים ספרדים גם מחוץ לספרד.

יצ"ו (ישמרהו צורו וגואלו) – הנוסחה נהגה בכל האזורים ובייחוד בקרב מעתיקים ספרדים באשר הם.

⁵¹ קורפוס קריאה מקראי, כ"י לונדון Add. 10455. לפנינו שמו הלועזי וכינויו העברי הנובע ממקצועו הנוסף.

⁵² כ"י ירושלים Heb. 4° 780 (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 31).

⁵³ כ"י פריז Hébreu 31 (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, II, 45).

⁵⁴ כבר צונץ ייחד לנוסחות אלו חלק נכבד בספרו היסטוריה, עמ' 304–389.

⁵⁵ לא ייפלא שבסוף המאה החמש-עשרה אפשר למוצאה בקולופונים של מהגרים ספרדים (או יוצאי סיציליה) בדרום איטליה.

י"ץ (ישמרהו צורו) – הנוסחה מן הסתם השתלשלה כנוסחה מקוצרת של יצ"ו, אף על פי שהופעותיה הראשונות היו בקולופונים אשכנזיים. היא נהגה באיטליה בייחוד במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה (השוו אל הכתוב לעיל בפרק א, הערה 142).

ש"צ (שמרהו צורו) – הנוסחה נהגה רק בארצות האסלאם, במזרח ובמערב כאחד.⁵⁶ **ישר"ו** (מקובל לפענחו יחיה שנים רבות וטובות) – נוסחה איטלקית בלבדית שהיקרותה הראשונה בקולופון משנת 1332, והיא באה באחד-עשר אחוזים מן הקולופונים באיטליה (השיעור אף גבוה יותר, אם נתעלם מכתבי-היד שנכתבו בידי מהגרים).

יזי"י ('יראה זרע יאריך ימים' [יש' נג: ל]) – נוסחה שכיחה באיטליה בלבד,⁵⁷ והיקרותה הראשונה שרדה בקולופון משנת 1289. משנת 1387 מוצאים בשני שלישים של הקולופונים האיטלקיים שהנוסחה באה בהם תוספת של האות אל"ף בסופה, **יזי"א**, המייצגת את התיבה 'אמן'.⁵⁸ **י"ל** ובנוסח מלא **יחיה לעד** – הנוסחה שימשה בכל האזורים מלבד תימן, ובייחוד בביזנטיון, ובתחילת שימושה נודעה רק במלואה.⁵⁹

שלי"ט (שיחיה לאורך ימים טובים) – נוסחה שנהגה באופן מצומצם למדי בגרמניה ובמזרח אירופה בלבד למן סוף המאה הארבע-עשרה ובאיטליה בשליש האחרון של המאה החמש-עשרה בקרב מעתיקים מהגרים שכתבו בכתובה אשכנזית.

להלן נוסחות נדירות אחדות.

צב"י ('צדיק באמונתו יחיה' [חב' ב: ד]) – נוסחה הבאה בכתבי-יד אירופיים (למעט ביזנטיים) מעטים.

אי"ש חי"ל ('ארך ימים שנות חיים יוסיפו לך' [על-פי הפסוק במשלי ג: ב 'ארך ימים שנות חיים ושלוש יוסיפו לך']) – נוסחה חנינית זו, שרבים התחבטו בפיענוחה ויש שייחסוה לתרגום עברי של כינוי משפחה עד שצונץ השכיל לפענוחה,⁶⁰ באה רק בכתבי-יד אירופיים מעטים, רובם כנראה מצרפת.

⁵⁶ ראו M.R. Cohen, 'On the Interplay of Arabic and Hebrew in the Cairo Geniza Letters', in *Studies in Arabic and Hebrew Letters in Honor of Raymond P. Scheindlin*, ed. J.P. Decter & M. Rand, Piscataway, N.J. 2007, pp. 29–30. ועיינו שם על המקבילה הארמית 'נטריה רחמנא' (שנוכרה לעיל) בכתבי הגניזה.

⁵⁷ מעתיקים מחוץ לאיטליה השתמשו לעתים בפסוק במלואו כבברכה לחי אך לא בצורת ראשי תיבות. בכ"י סנקט פטרבורג Ebp. II C 144, שכתב סופר מגרבי באלכסנדריה בשנת 1122, ציטט המעתיק את מלוא הכתוב – 'יראה <...> ימים וחפץ ה' בידו יצלח' – בלי הוספת 'אמן' (ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 60). מעתיקים אחדים באיטליה למן סוף המאה השלוש-עשרה ועד לתחילת המאה החמש-עשרה השתמשו רק בחלק השני של הפסוק כנוסחת ברכה בראשי תיבות – ויב"י.

⁵⁸ כ"י פרמה Parm. 1119, שהועתק בבולוניה. שימוש יוצא דופן בנוסחה מחוץ לאיטליה נמצא בקולופון בעייתי של אברהם <בן> מרדכי פריצול שנכתב (לכאורה) באוויניון בשנת 1467/8, לפני שהיגר סופר זה לאיטליה ובה העתיק כשישים כתבי-יד ששרדו עד היום. הקולופון בא בכ"י פרמה Parm. 1957, המחזיק קובץ חיבורים, שרובם הועתקו בידי אברהם פריצול או בידי תלמידיו בהדרכתו בזמנים שונים באיטליה (לתיאור קודיקולוגי מפורט של הקובץ המורכב ראו קטלוג ריצ'רד ובית-אריה 1349). קולופון זה מכונן לחיבור אחד שנכרך בראש הקובץ. פריצול לא העתיק את החיבור אלא רק הוסיף בו את תיבות הפתיחה וכתב קולופון משום-מה בראשו. אולי הוסיף פריצול את הקולופון הפותח, המתעד את פעילותו באוויניון, לאחר שכבר היגר לאיטליה זמן-מה לאחר מכן (הוא כתב את כתב-היד המתוארך הראשון באיטליה בשנת 1470 במנטובה – כ"י אוקספורד MS. Opp. Add. 4° 177, קטלוג נויבאואר 2567), כאשר התוודע לנוסחה האיטלקית?

⁵⁹ ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 24 משנת 1029.

⁶⁰ צונץ, היסטוריה, עמ' 302, 305 (צונץ טעה בציטוט הפסוק: 'אך ימי שנות חיים יוסיפו לך'). ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 6, 11.

ממקומי ('מחץ מתנים קמיו ומשנאיו מן יקומו' [דב' לג:יא]) – הנוסחה באה בקולופונים ספורים במזרח, בביזנטיון ובמרוקו בשליש האחרון של המאה הארבע-עשרה ובמאה החמש-עשרה.

לשי"ש ('לפני שמש ינון שמו' [תה' עב:יז]) – הנוסחה באה רק בקולופון אחד שכתב הדקדקן והסופר יצחק זארכ בכתובה ספרדית ב'פירארא' בשנת 1448 (כ"י פריז 933 Hébren).

בסוף המאה החמש-עשרה, עם ההתרבות היחסית של כתבי-היד שהועתקו בשביל נשים, החלו להשתמש בשתי נוסחות ברכה מיוחדות:

מב"ת ('מנשים באהל תברך' [שופ' ה:כד]).

תמ"א ('תברך מנשים' אמן) – אף היא נוסחה השאולה מאותו הפסוק בשופטים.

ברכות לנפטר

ז"ל (זכרו/זיכרונו לברכה) – הנוסחה השכיחה ביותר בקולופונים המתוארכים, שנהגה בכל האזורים ובייחוד באיטליה ובספרד. במזרח, מקורם של כתבי-היד הקדומים, היא מופיעה כבר במאה האחת-עשרה.

זצ"ל ('זכר צדיק לברכה' [מש' י:ז]) – הרחבה של נוסחת ז"ל (ואולי להפך, הנוסחה ז"ל היא צמצום של זצ"ל המבוססת על הכתוב) השכיחה כמעט כמוה ונוהגת אף היא בכל האזורים, אך באה ביתר שכיחות בקולופונים איטלקיים.

זצו"ל/זצוק"ל (זכר צדיק וקדוש לברכה) – הרחבות של הנוסחה זצ"ל.

זלה"ה (זכרונו לחיי העולם הבא) – נוסחה שכיחה בכל האזורים אך נפוצה בייחוד באיטליה ומעט באשכנז ובמזרח.

ע"ה (עליו השלום) – הנוסחה תועדה בפעם הראשונה בכתב-יד ספרדי משנת 1225 ושימשה עד שנת 1540 (היא השנה האחרונה לתיעוד כתבי-היד המתוארכים) בשישים קולופונים מספרד ומאיטליה ובכתבי-יד יחידים מאזורים אחרים (בכתבי-יד ספורים מביזנטיון).

נ"ע לעתים נדירות מופיעה הנוסחה במלואה **נוחו עדן** – אחת הנוסחות השכיחות ביותר, שנהגה בכל האזורים אך במידה מועטה באשכנז ובתימן. במזרח היא מופיעה כבר במאה האחת-עשרה.

תנצב"ה (תהי נשמתו צרורה בצרור החיים [על-פי שמ"א כה:כט]) – נוסחה שכיחה למדיי (תמיד

בראשי תיבות) ובייחוד במזרח. היא מופיעה בפעם הראשונה בכ"י סנקט פטרבורג Bp. II B8 שכתב סופר מגרבי בארץ ישראל בשנת 1020/11. באשכנז היא נקרתה רק בקולופון אחד.⁶¹

להלן נוסחות ברכה לנפטר השכיחות פחות.

נבתוי"א ('נפשו בטוב תלין וזרעו יירש ארץ' [תה' כה:יג]) – הנוסחה מיוצגת בכל האזורים ולעתים נהגה בצורה מקוצרת: **נב"ת**.

רי"ת ('רוח ה' תניחו' [יש' סג:יד]) – הנוסחה מופיעה בארצות האסלאם בקולופונים מן המאה האחת-עשרה ואילך ובאופן בולט בתימן.

מב"ע (מנוחתו בגן עדן) – נוסחה שנקרית בקולופונים איטלקיים.

⁶¹ בכ"י פרמה Parm. 2765 (קטלוג דה-רוסי 542), שהועתק בגרמניה בשנת 1384/5. היקרותה היחידה תמוהה לאור שכיחותה (בעיקר במלואה, לעתים בשילוב עם ברכה אחרת) במצבות קבורה מגרמניה במהלך המאה השלוש-עשרה; ראו א' ריינר, 'מ"גן עדן' ועד צרור החיים: ברכות המתים במצבות מאשכנז בימי הביניים, ציון, עו (תשע"א), בעיקר עמ' 6–10.

נע"ג (נוחו עדן גן) – הנוסחה נקריית בתימן בלבד ולפעמים בשיכול תיבות: נג"ע. בכ"י סנקט פטרבורג Ebp. II C 144, שכתב סופר מגרבי באלכסנדריה בשנת 1222: 'נוחו גן עדן'.

תמ"כ או תמ"ך (תהי מנוחתו כבוד) או בצורה מקוצרת מ"כ או בנוסחה המלא מנוחתו כבוד – נוסחה המתועדת כבר במאה השתים-עשרה במזרח ולמן המאה השלוש-עשרה ואילך היא מתועדת גם באזורים אחרים.

יש"י עמה"ן (יבא שלום ינוחו על משכבותם הלך נֶחֱוֹי [יש' נז:ב]).⁶² נוסחה נדירה המופיעה בשבעה קולופונים מתוארכים ובעוד שלושה קולופונים בלא ציון תאריך. שמונה מהם נכתבו בספרד או בידי יוצאי ספרד למן אמצע המאה הארבע-עשרה ועד לשנת 1479.

נראה שבאיטליה למצער היו נוסחות ברכה ייחודיות למעתיקים (ולמעתיקות) שנשארו בלבדיות או שמעתיקים אחרים אימצו לשימושם. כאלה היו, כנראה, הנוסחות שהשתמשו בהן המעתיק האיטלקי מנחם בן בנימן בשלהי המאה השלוש-עשרה⁶³ וכן הסופרת פולה בת אברהם בן יואב, שפעלה ברומא באותה התקופה ואף העתיקה כתב-יד אחד בשביל אותו מנחם בן בנימן.⁶⁴

בהכללה יש להדגיש את המגוון הגדול של נוסחות הברכה לחי ולנפטר שנהג באיטליה. דוגמה מאלפת לגיוון בנוסחות הברכה משמש קולופון של כתב-יד שכתב מנחם בן שבתאי לעצמו בשנת 1423 ב'הר פולצאנו', הוא Montepulciano במרכז איטליה. המעתיק ציין את שמותיהם של אבותיו בשלשלת של שבעה דורות והוסיף שתי נוסחות ברכה לחי שונות זו מזו לעצמו ולאביו וחמש נוסחות ברכה לנפטר שונות זו מזו לאבות אבותיו: 'תם ונשלם על ידי מנחם יזי"י בכמ"ר

⁶² השוו אל בבלי ברכות קד ע"א.

⁶³ שרדו בידינו ארבעה כתבי-יד שהועתקו באיטליה בין שנת 1285 לשנת 1289 בידי מעתיק ושמו מנחם בן בנימן: כ"י פריז 1221 Hébreu, שהועתק בשנת 1285 ובשנת 1287; כתב-יד שהועתק במרוצת השנים 1286–1287 (ואשר בהעתקתו השתתף גם מעתיק אחר) שרד ברובו בכ"י פרמה Parm. 2784 ומקצת החלק החסר בראשו אותר בכ"י ניו יורק MS 8124 (ראו להלן, הערה 224); כ"י לונדון Or. 6712 שהועתק במרוצת השנים 1287–1288 וכ"י קיימברידג' Add. 173 משנת 1289. פרטים מלאים על כתבי-היד הללו ועל כתבי-יד אחרים שהועתקו למענו ראו באוצר כתבי-יד עבריים, II, 13. הצד השווה שבכל כתבי-היד הללו הוא השימוש של כותבם בנוסחות ברכה קבועות – אחת לחי ואחת לנפטר – בצורת ראשי תיבות. לפחות אחת הנוסחות האלה וכן הצירוף של שתיהן ייחודיים לו בלבד. בכ"י פריז, בכ"י פרמה ובכ"י קיימברידג' הוצמדו ראשי התיבות הסתומים 'ישל"ם' לשם המעתיק מנחם. בכ"י פרמה ובכ"י קיימברידג', שנכתבו לאחר פטירת אביו של מנחם, נלוותה לשם האב הנוסחה 'לעי"ץ' (כבר צונץ פתר ראשי תיבות אלו: 'לזכר עולם יהיה צדיק' [תהי קיב:ו]; וראו אוצר כתבי-יד עבריים, II, 13, הערה 5). בארבעת כתבי-היד שולבו שתי הנוסחות בדרך ראשי תיבות של כלל שמו של המעתיק בתיבות 'מ"י בב"ל', כלומר מנחם ישל"ם בן בנימן לעי"ץ. בכ"י טולדו, ספריית הקתדרלה Z-86-25, שתאריך העתקתו אינו מחוור (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, שם), הנוסחה 'ישל"ם' נכללת ברישום מידי המעתיק של סימן לתאריך לידתו בן, כמקובל באיטליה: 'זה סימן יפה ליצחק יזי"י ביר' מנחם ישל"ם'. נוסחת הברכה העלומה לחי 'ישל"ם' היא נוסחה יחידה במינה, הידועה אך ורק משימושו של מנחם בן בנימן, ועל כל פנים אין למצוא כדוגמתה אף לא באחד מאלפי הקולופונים ששרדו. אמנם נוסחת הברכה לנפטר 'לעי"ץ' אינה ייחודית למעתיק מנחם בן בנימן, אך שימושה בקרב המעתיקים האיטלקים מועט ביותר, ואין מעתיק שהשתמש בה לפניו. לפיכך מסתבר שהיה זה מנחם המעתיק שטבע בפעם הראשונה מטבע ברכה זו וצירפה לשם אביו, כשם שטבע את המטבע 'ישל"ם' וצירפו לשמו בצירופים כבולים שנהיו לאברים קבועים של מכלול שמו וסימני היכר אינדיווידואליים מובהקים. ביתר פירוט ראו מ' בית-אריה, 'זהותו של המקובל מנחם רקנאטי', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 573–577.

⁶⁴ על כתבי-היד שהעתיקה סופרת מיומנת ומשכילה זו, הראשונה בין המעתיקות הידועות לנו, ראו לעיל בהערה 11. בקולופונים של כ"י ברסלאו-פראג-ורוצלב, שנכתב ברומא בשנת 1288, ושל כ"י אוקספורד המונומנטלי, שהושלם בשנת 1293 בשביל קרובה יר' מנחם ביר' בנימן הצדיק לעי"ץ (אין ספק, המעתיק שלעיל, שכאמור השתמש בקביעות בנוסחת הברכה לנפטר שייחד לאביו בכתבו את שמו, ולפיכך גם פולה אימצה אותה), חוזרת נוסחת ברכה ייחודית המצורפת לשם אבי אביה: 'פולה בת ר' אברהם הסופר ביר' יואב צי"ע'. אפשר שפולה טבעה את נוסחת הברכה לנפטר או שהנוסחה צי"ע נהגה בבית אביה (מן הסתם ראשי התיבות של הכתוב: 'יצדיק יסוד עולם' [חב' ב:ד] בהשמטת וי"ו החיבור בראש). היא השתמשה בה לא רק בשני כתבי-יד אלו אלא מן הסתם גם בכתב-היד שהיה ברשות הקהילה היהודית בוורונה: מותר לשער שברלינר (עינינו לעיל בהערה 11) טעה במקצת בקריאת נוסחת הברכה לאבי אביה יואב וכתב 'זי"ע' תחת 'צי"ע'. (זי"ע היא נוסחה מאוחרת שפיענוחה 'זכותו יגן' <כך!> עלינו; ראו ש' אשכנזי וד' ירדן, אוצר ראשי תבות, ירושלים תשכ"ו, ערך 'זי"ע').

שבתי ישר"ו בכמ"ר יחיאל זצ"ל בכ"ר משה ריבלו הרופא זלה"ה בכ"ר שלמה ע"ה בכ"ר שמואל גליקו תנצב"ה בכ"ר יחיאל מב"ע.⁶⁵

תוארי כבוד

מלבד נוסחות ברכה העוקבות לשמות מעתיקים (וכמובן כותבי איגרות ומחברים) רבים נוטים להקדים לשמות אבותיהם ולשמות מזמין ההעתקה ואבותיו תוארי כבוד מגוונים, רובם ניתנים בקיצורים ובייחוד בראשי תיבות, ומהם נמלצים, ואף בהם אפשר להבחין בדפוסי שימוש אזוריים, בייחוד באיטליה. רבים מתוארי הכבוד והיקר הקודמים לשמות הם מליצות שהיו מורגלות באזור זה או זה כגון היקר (הכינאי הנפוץ ביותר בקולופונים בכל האזורים, ובמידה בולטת במזרח ובתחומי תרבות ספרד), החכם (כינאי נפוץ בכל האזורים כבר בכתבי-היד הקדומים, בייחוד בספרד, אך מופיע מעט מאוד באשכנז), הנכבד (גם הוא תואר מקובל מאז ומעולם במזרח שלימים התפשט בכל האזורים פרט לאשכנז, שבה כמעט לא השתמשו בו), המשכיל (למן המאה האחת-עשרה תואר שגור בכל האזורים ובייחוד במזרח, אך לא תועד באשכנז). תארים רבים אחרים מופיעים בשיעור קטן בכל האזורים כגון הנבון (לא באשכנז), מרנא ורבנא (לא באשכנז), הנחמד, הנעלה, הפרח (הטוב/הנעים) וכיוצא באלה. לא אחת השתמשו המעתיקים בצירופים של כינויי כבוד מעין אלה, ומהם שבמזרח ובספרד הפליגו בהם. ראו למשל קולופון של כתב-יד של תנ"ך שלם שכתב בטולדו בנו של סופר מהולל בשנת 1276/7:

אני חיים בר' ישראל הסופר נ"ע בן ישראל כתבתי אלו ארבעה ועשרים ספרים בעזרת יוצר היצורים במאמר היקר הנכבד השם הטוב הנחמד נטע שעשועים מובחר בין רעים ר' יצחק הלוי בן כבוד השר הגדול המעוז המגדול רב בישראל ופרשיו ומבחר זקניו וישישיו נשיא נשיאי הלויים ר' שמואל הלוי משי' בכ' בן אללוי, והפרחים הנדיבים הנעימים והנאהבים משרתי אלהינו המקודשים כלם אנשים ר' שמואל ור' יוסף ור' מאיר ישמ' צורם, שלשה בני יצחק הלוי הנזכר משי' בכ' האיר האל רוחם לנדבה, וחזקו ידיהם לטובה, וצוו לעשות בהם הנקוד והמסרה, ודקדוק וחקירה, כהוגן וכהלכה, ולגמור המלאכה. האל יזכר להגות בהם ולקרות, משמרות משמרות עד סוף כל הדורות. ויקיים בהם מקרא שכתוב. ואני זאת בריתי אותם אמר ה' רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתני בפך, לא ימוש מפך ומפי זרעך ומפי זרעך אמר ה' מעתה ועד עולם. וכן יהי רצון ונאמר אמן. ונגמרה מלאכת עבדת הקדש. בשנת חמשת אלפים ושלשים ושבע לבריאת עולם בטליטלה ישע יקרב.⁶⁶

דוגמה מאוחרת יותר להכברת תארים נמלצים (מקצתם באים בקולופון הקודם) יש בקולופון של חומש מתימן משנת 1478, שנכתב בידי אחד מבניו הסופרים של סופר מהולל אחר – בניה בן סעדיה:

נכתבה זאת התורה אשר היא לעיני דורשיה מאירה וכשמש מזהירה על שם החבר הטוב והנעים נטע שעשועים אביר הרועים אורי ומחמד עיני אלופי ומיודעי סעדיה ש"ץ בירב ישועה זצ"ל בירב דוד רי"ת ה' יזכהו להגות בה ולדקדק בענינה ולגלות מצפונה הוא וזרעו וזרע זרעו

⁶⁵ אוצר כתבי-יד עבריים, II, 63.

⁶⁶ כ"י פרמה 2668 (קטלוג דה-רוסי 782), דף 383ב.

מעתה ועד עולם ויקיים עליו מקרא שכת' לא ימוש ספר הת' הז' מפ' והג' בו יומ' ולילה ג' ויזכהו קוד' בר' ה' לראות זרע נכון דעגלא אמן נשלמה בחדש מרחשון שנת אתש"ץ לישועה קרובה אמן והכותב הקל והנקל יוסף בן בניה ש"ץ בן סעדיה רי"ת ה' ימחול לי על כל מה ששגיתי וטעיתי ונסתר מעיני כדכ' שג' מי יבין וגו'⁶⁷

אולם עיקר ענייננו בדפוסים הרווחים של תוארי הכבוד, שרובם ככולם נכתבו בראשי תיבות ובקיצורים נוסחתיים. כאשר תארים אלו מתייחסים לדורות הקודמים, ואכן רוב תוארי הכבוד שהשתמשו בהם יוחסו לאבות, מצורף ראש התיבה 'בן' בהתחלת ראשי התיבות הללו. התואר הנפוץ ביותר בכל האזורים ובכל התקופות היה הקיצור ר' (לפעמים המילה במלואה – רבי, רבנו) בצורה גרודה או בצירוף האות בי"ת שכאמור מציינת את התיבה 'בן' (ב"ר, בר', ביר' או בר בלי סימון ראשי תיבות, כביכול המילה בן בארמית – ביחוד במזרח – ולפעמים ברבי, בירבי). נוסחות אלו משמשות במחצית הקולופונים בערך. יתר על כן, תפוצתו של הקיצור הסטנדרטי ר' אפילו רחבה הרבה יותר, שהרי הוא הבסיס לרוב הנוסחות האחרות, שנגזרות ממנו. וכך ניכר בתארים שאופייניים (מהם בלבדיים) לקולופונים איטלקיים: המטבע הנפוץ כמעט אך ורק באיטליה כמ"ר (כנראה, כבוד מורי ר') / בכמ"ר וכמותו בכמה"ר (בן כבוד מורי הרב ר'), בכאמ"ר (בן כבוד אדוני מורי רבי), מ"ר (בשימוש מועט). וכך גם ראשי תיבות נפוצים אחרים שאינם טיפוסיים לאיטליה דווקא כגון בכ"ר (בן כבוד רבי), שאפשר למוצאם ברבע בערך מן הקולופונים הביזנטיים וכמעט בחמישית מן הקולופונים האיטלקיים וכן בקולופונים מעטים למדי מספרד או מידי יוצאי ספרד במזרח, ה"ר (הרב רבי) / בה"ר. בסיס זהה גם לראשי תיבות האופייניים למעתיקים אשכנזים: הנ"ר, שפיענוחם אינו ברור⁶⁸ / בהנ"ר ולפעמים הנה"ר, הח"ר⁶⁹ / בהח"ר. תחילתה של אחת משרשרות המליצות שרווחה למדי בארצות המזרח (ובכללן תימן) כמעט באופן בלבדי לעתים לבשה צורה של נוסחה מקוצרת בראשי תיבות – כג"ק (כבוד גדולת קדושת). הנה שתי דוגמאות לנוסחה (בצורתה המלאה ובראשי תיבות) מארצות האסלאם, אחת מן המערב ואחת מן המזרח. הקולופון האחד הוא של קטעי מסכת כריתות של התלמוד הבבלי שנכתבה בצפון אפריקה בשנת 1123:

הדרן עלך המביא אשם תלוי וסליקא מסכתא דכריתות בסייעתא דמרי שמיא. אדר א' ד'תתפ"ג לעולם לכבוד גדולת קדושת הדרת יקרת צפירת עטרת תפארת כליל וכוותרת מר' ור' נסים, תפארת עם עמוסים יברכהו מושיע חוסים, יגדלהו בכבוד בעושר ובנכסים, יצליחהו בכל מעשים, יצילהו מיד שוסים, ימלטהו מכף נוגשים ושרי מסים, וצרו תחת כפות רגליו יהיו מעוסים, וקמיו דרוכים רפושים רמוסים, בן כבוד גדולת קדושת הדרת יקרת צפירת עטרת תפארת נזר וכוותרת מרנא ורבנא סעדיה רוחו ונשמתו בעדן גן אלהים יניח. אמן נ"ס, וכתב יוסף קטן הסופרים ביר' שמואל ביר' אפרים נ"ן מהר נפוסה.⁷⁰

⁶⁷ כ"י אוקספורד MS. Opp. Add. 4° 97a (קטלוג נויבאוואר 1505), דף 315ב. על משפחת הסופרים של בניה ראו להלן, הערה 141.

⁶⁸ על-פי השימוש הרווח בתואר 'הנדיב' בקולופונים אשכנזיים יש להניח שהאות נוי"ן מייצגת מילה זו, ואולי ה"א אינה אלא ה"א הידיעה – הנדיב רבי.

⁶⁹ אולי יש לפענח 'החברי' (תואר שכיח למדי באזורי אשכנז) = רבי, וכמו בראשי התיבות הנ"ר אף כאן נוספה ה"א הידיעה לראש התיבה.

⁷⁰ כ"י אוקספורד MS. Heb. b.1, fols. 10–12 (ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 63, על עוד קטעים של כתב-יד זה).

הדוגמה האחרת היא של שני קולופונים הבאים בפירוש המשנה מאת הרמב"ם בתרגום עברי בשישה כרכים שנכתבו בשנת 1223, מקץ מאה שנים בדיוק לכתיבת הקולופון הקודם, בלא ספק בפוסטאט שבמצרים:⁷¹

נגמר סדר קדשים בעזרת שדי בירח כסליו שנת אתקל"ה לשטרות וברוך העוזר ויש בו אחד עשר מסכתות וזה הוא פירושן <...> וכתב שלמה הלוי בר כג"ק הדרת יקרת צפירת תפארת מרינו ורבינו שמואל הדיין המשכיל זכר צדיק וקדוש לברכה המקום ברחמיו הרבים יסתירו בסתר כנפיו ויזכיהו לכל מדה טובה אמן נצח סלה וכן יהי רצון

וכתב שלמה הלוי בר כבוד גדולת קדושת הדרת יקרת צפירת תפארת מרינו ורבינו שמואל הדיין המשכיל זצ"ל המקום יסתירו בסתר כנפיו ויזכיהו לכל מדה טובה אמן נצח סלה וכן יהי רצון.

ביטויי ענווה של מעתיקים

כנגד תוארי הכבוד שרוממו את מזמיני ההעתקה נהגו מעתיקים רבים להקדים לשםם תוארי ענווה שברבים מניסוחיהם מבחינים גם בדפוסים שגורים.⁷² בנוהג זה אפשר להבחין בשיטת מן הקולופונים בקירוב. אף שמוצאים כינויי ענווה בכל האזורים תפוצתם היחסית הגדולה ביותר ניכרת במזרח ובייחוד בתימן. התופעה רווחה יותר בארצות המזרח התיכון, ולא זו בלבד אלא שהמעתיקים שם הפליגו בביטויי הענווה והמעטו בערך עצמם הרבה יותר מבמקומות אחרים. לעומת זאת, מעתיקים אשכנזים המעטו עד מאוד בתארים כאלה ולא זו בלבד אלא שהשתמשו במבחר מצומצם של תארים קצרים בלבד, בייחוד בתואר 'הצעיר' – הנוסחה הנפוצה ביותר ששימשה בכל האזורים בהבדלי תפוצה או 'הקטן' – אף זו נוסחה ששימשה בהיקף קטן יותר בכל המרחבים. נוסחות אחדות שנהגו במזרח הן ייחודיות ובכוחן ללמד על מוצאו של המעתיק. הכינוי 'העבד', למשל, בין שהוא עומד לעצמו בין שהוא פותח צרור של תארים נוספים, רווח במזרח (חוץ מבתימן) למן המאה השתים-עשרה כמעט באופן בלבדי. יש שהכינוי 'העבד' גרר שרשרת תארים בווריאציות כגון 'העני החוטא הנמאס',⁷³ 'הצעיר הנקלה', 'הצעיר הדל הנבזה המסכן השפל הרזה'.⁷⁴ בדרך כלל צורות 'העבד' הללו היו נחתמים במטבע מזרחי אחר – 'הנצרך לרחמי צור/יוצרו'. הנוסחה 'הקל' (או 'קל הקלים') וכן הנוסחה 'ספרא חלשא ומסכינא' ייחודיות לתימן.⁷⁵ נוסחה שמאפיינת את המעתיקים הביזנטים היא 'תולעת ולא איש'.

להלן עוד דוגמאות לביטויי הענווה, מהם נוסחות שגורות: הנאנח, , צעירא (זעירא) דמן חבריא, העלוב, עלוב הזמן, העלוב והנבלם, הדל באלפים, הצעיר וקט מקומץ, הצעיר בשואבי המים.⁷⁶

⁷¹ כ"י אוקספורד MS. Poc. 97, 233, 235–238 (קטלוג נויבאואר 394–399). למראי מקום של הקולופונים ראו קטלוג נויבאואר ובית-אריה בערכו.

⁷² דוגמאות אחדות הביא שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד (בתרגום עברי), עמ' 58.

⁷³ כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 1344, שנכתב ב'אלקאהרה' (קהיר) בשנת 1289.

⁷⁴ כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 1817 משנת 1452.

⁷⁵ מיוחדנו הסופר הידוע בניה בן סעדיה שילב את שתי הנוסחות בקולופון של כ"י אוקספורד MS. Opp. Add. 4° 97 (קטלוג נויבאואר 2328), שכתב בצנעא בשנת 1461: 'חלשא ומסכינא קטן הסופרים ועפר תחת רגלי המבינים קל הקלים ודל שבדלים'.

⁷⁶ כ"י רומא, ויטוריו אמנואלה Or. 76, הועתק באיטליה בשנת 1454.

מחזור וורמס. כ"י ירושלים Heb. 4° 781/1, דף 95א. <וירצבורג? גרמניה>, 1272.
באיור לתיבת 'וסופריי' שרבב הסופר את שם אביו 'יהודה הסופר מנורנברק', את שמו 'שמחה'
ועוד שם, 'שמעיה הצרפ>תי?<', שאולי היה שם הצייר.

נספח: תחבולת סופרים בהסגרת שמותיהם באמצעות הטקסט וכתבי-יד מרובי-ידיים

גם כאשר לא נכתב קולופון בסוף הספר או החיבור או כאשר אבד הקולופון אפשר לדעת בכתבי-יד רבים את שמו הפרטי (לפעמים גם את שם אביו וכינויו) של המעתיק בוודאות רבה למדיי בזכות נוהג של מעתיקים ומסרנים שעל כל המעיין בכתב-יד שאין בו קולופון להיות מודע לו וערני כדי להבחין בו.⁷⁷ בכתבי-היד העבריים יש שאותיות או מילים מסוימות סומנו, עוטרו או הובלטו בכמה דרכים שאפרט להלן, והן רומזות לשם המעתיק. התופעה, כנראה, ייחודית לסופרים עבריים, ואולי אפשר למצוא לה דמיון-מה רק בנוהגי כתיבת קולופונים בכתבי-יד שומרוניים של התורה.⁷⁸ הכרת תחבולת מעתיקים נפוצה זו מעמידה לרשותנו כלי מובהק לזיהוי מעתיקים בכתבי-יד חסרי קולופון ומסייעת לנו להבחין בידיים אחדות שהעתיקו ספרים בכפיפה אחת ושהיו עשויות להשתמש בטפסים שונים זה מזה של אותו הטקסט. מנהג מעתיקים זה כבר הזכירו אבי הביבליוגרפיה העברית וידיעת כתבי-היד העבריים משה שטיינשניידר,⁷⁹ אך למען האמת, כבר נרמזו כשבע מאות שנה קודם לכן בדברי התוכחה של בעל ספר חסידים, דברים שזכו לדיונים אחדים עוד לפני הרמשי"ש. ספר חסידים דחה את המנהג בחריפות שבוודאי מעידה על שכיחותו בין המעתיקים האשכנזים במפנה המאות השנים-עשרה והשלוש-עשרה:

יש שכותבין ספרים⁸⁰ או פירושים, פעמים מכוונים וכותבין בראשי תיבות את שמם וחוטאים. וכי בשביל שירמזו את שמם יחסרו תיבות או יהפכו⁸¹ תיבות?> ועל זה נאמר ושם רשעים ירקב >משלי י: ז<, שמם מחית לעולם ועד >תה' ט: ו<. כדי שידעו מי כתבו הוא עושה.⁸²

⁷⁷ חלקים רבים של הנספח כלולים במאמרי 'תחבולת סופרים בהסגרת שמותיהם באמצעות הטקסט המועתק', בתוך מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי-הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, חלק עברי, עמ' 113–129. מלבד נתונים נוספים ושינויים במסקנות שנבעו מהם תוקנו כאן גם שיבושים אחדים ושופצה הלשון. לנוסח אנגלי מתוקן של המאמר ראו M. Beit-Arié, 'How Scribes Disclosed their Names in Hebrew Manuscripts', in *Omnia in Eo: Studies on Jewish Books and Libraries in Honor of Adri Offenberg Celebrating the 125th Anniversary of the Bibliotheca Rosenthaliana in Amsterdam*, ed. I. Zwiép et al., Louvain 2006 (special issue *Studia Rosenthaliana*, 38/39), pp. 144–157.

⁷⁸ הסופרים השומרוניים ציינו את הקולופון על-ידי אקרוסטיכון של תיבות רבות מגוף הטקסט של התורה נוסח שומרון, בדרך כלל בפרק הראשון של ספר דברים. ראו R. Gottheil, 'The Dating of their Manuscripts by the Samaritans', *JBL*, 25 (1906), p. 33.

⁷⁹ שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד (בתרגום עברי) עמ' 62. בתופעה זו דנתי בעבר בקצרה בכמה מקומות, וראו בייחוד בית-אריה, 'ספר חסידים', עמ' 562–563.

⁸⁰ בלשונו של ספר חסידים סתם 'ספרים' הם בדרך כלל ספרי מקרא.

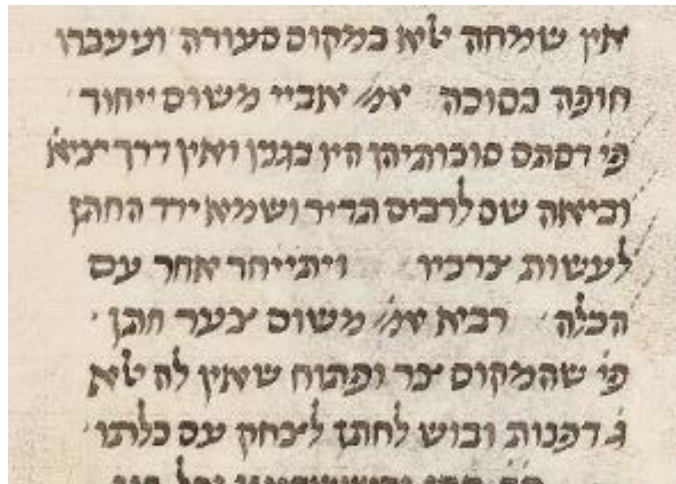
⁸¹ ישנו את סדרן של המילים. אף כי נזכרו, כנראה, גם ספרי מקרא, קשה להניח שמעתיקי המקרא השמיטו או שינו סדרן של מילים כדי לרמוז לשמם.

⁸² ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי, עמ' 184, סימן תשו = ספר חסידים, כ"י פרמה, עמ' 136. המובאה על-פי כתב-היד. במהדורת ויסטינצקי במקום 'עושה' בתיבה האחרונה כתוב 'נעשה' והקריאה מוטעית. במהדורת בולוניה רצ"ח נוסף גינוי דומה בסימן קלו (דף יט ע"ב): "'שם רשעים ירקב' – אלו הסופרים המוסיפים תיבות או מחסרים תיבות ומכוונים לרמוז שמם בראשי שיטות וכי בשביל שמם הנמאס יחסרו תיבות או יוסיפו או יהפכו וכו'". קרלו ברנהיימר (פלאוגרפיה עברית), המביא מקור זה בעמ' 386, רומז רק לשתי דוגמאות של נוהג סופרים זה בכתבי-יד (עמ' 152, הערה 1).

בספרד איסור דומה נכלל בספר היראה, חיבורו של רבנו יונה גירונדי (1200–1263), שלמד בשיבות צרפת והושפע מתורתם המוסרית של חסידי אשכנז.⁸³ 'אם אתה סופר אל תחסר ואל תייתר אות או תיבה לחתום שמך בראש שיטה'.⁸⁴

אכן, בעל ספר חסידים (וכמותו יונה גירונדי) מגנה תחבולה שהייתה שכיחה ביותר בקרב מעתיקים בכתב עברי כמעט בכל המרחבים הגאוגרפיים-תרבותיים היהודיים בימי הביניים ולא דווקא באזור הריינוס.⁸⁵ הוא התייחס אל נוהגם של מעתיקים להבליט את אותיות שמם כאשר הן נקרא בטקסט המועתק בראשי שורות (לאו דווקא ברצף)⁸⁶ בעזרת עיטור פשוט, בדרך כלל על-ידי

כתיבת שלוש נקודות או יותר מעל האות בלכסון כלפי השוליים (כמו בדוגמה שממול מתוך כ"י אוקספורד, Can. Or. 89, דף 100ב) שהעתיקה הסופרת פולה בת אברהם).⁸⁷

אין ספק, שאיפתו של המעתיק להבליט או להסגיר בצורה זו את שמו הייתה עשויה להשפיע על פריסת הטקסט שהעתיק, כמו שאפשר להבחין בעליל בכתב-יד,

ואפילו לפתותו לסטות מנאמנותו למקור העתקתו, כמו שגרס ספר חסידים, שמן הסתם גינה בחריפות את הנוהג לא רק מחמת הדאגה להשתבשות הטקסטים אלא גם בגלל מגמתו האנטי-אינדוידואליסטית.

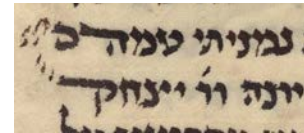
⁸³ השוו אל י"מ תא-שמע, 'חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי – האיש ופועלו', בתוך: גלות אחר גולה – מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לחיים ביינארט במלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 165–194.
⁸⁴ לפי גרסת כ"י אוקספורד MS. Opp. 340 (קטלוג נויבאואר 875), כתב-יד אשכנזי משנת נ"ט, דף 130א. בכ"י פרמה Parm. 1940 (קטלוג דה-רוסי 1440), כתב-יד אשכנזי משנת נ"ז, הגרסה היא 'אם אתה שכיר סופר' וגו'. בכתב-יד זה, כמו בכ"י אוקספורד MS. Mich. 569 (קטלוג נויבאואר 1098), כתב-יד גרמני בערך משנת 1288/9 (ראו קטלוג נויבאואר ובית-אריה בערכו) הגרסה היא 'כדי לחתום'. ניסוח דומה, שמקורו בלא ספק בספר היראה, בא בספר הפליאה, וראו תורת הקנה: ספר הפליאה, ירושלים תשנ"ז, דף קמז ע"א (אני מודה לידידי המנוח יהושע מונדשיין שהשב את תשומת לבי למקור זה). יעקב רייפמאן, אשר ציטט את שני המקומות הללו על סמך מקורות אחרים במחברתו ארבעה ת"ש (פראג תר"ד, עמ' 10–11) ושיער שהטקסט שבספר היראה הוא מקורו של ספר חסידים, טען שפסקאות אלו מכוונות לאקרוסטיכונים של הפייטנים ולא לנוהגם של מעתיקים, אך כבר משה (מוריץ) גידמן הבחין בצדק, כשם שברור מפשוטם של הניסוחים, שהן מכוונות אל הסופרים. ראו M. Gudemann, *Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der abenländischen Juden während des Mittelalters und der neueren Zeit*, vol. 1, Wien 1880, p. 193 ובתרגום עברי: מ' גידמן, התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, תרגם א"ש פרידברג, א, ורשה תרנ"ז (דפוס צילום: ירושלים תשל"ב), עמ' 152. עם זה, עדיין בשנת 1891 תמה ויטניצקי במהדורת ספר חסידים שהתקין על-פי כ"י פרמה (ראו לעיל, ראש הערה 82) אם התכוון הספר למנהג הפייטנים.

⁸⁵ על שכיחות השימוש בה בכתב-יד שהופקו בדור חסידי אשכנז ובדורות הסמוכים להם בגרמניה ובצרפת הצפונית ראו בית-אריה, 'ספר חסידים'. במאמר זה ביקשתי לבחון את מידת השפעתה של תנועת חסידות אשכנז בעזרת עימותם של הוראות, הנחיות ואיסורים הנוגעים למלאכת ההעתקה עם גופי כתב-היד ששרדו מאזורי פעילותה והשפעתה. בחינה זו, המעמדת עדויות טקסטואליות חמקמקות הכפופות לפרשנויות מפרשנויות שונות וסותרות עם חפצים 'ארכאולוגיים' אותנטיים בני זמנן, מעלה שכל מנהגי הסופרים שגונו ונאסרו בספר חסידים מוסיפים לשרור בכתב-יד אלו. כך בחינה קודיקולוגית זו עשויה להרים תרומה צנועה אך חד-משמעית ומדידה לוויכוח הבסיסי המתמשך על טיבה של התנועה: ההיה בה ביטוי למאוויה הרדיקליים של עליית מצומצמת שמידת השפעתה הייתה מוגבלת ביותר או שמה הייתה זו תנועה פופולרית שפנתה אל הציבור הרחב ואף נתקבלה ונקלטה אצלו ועיצבה את מציאותו החברתית.

⁸⁶ עיינו בית-אריה, 'ספר חסידים', לוח 7.

⁸⁷ שם, לוחות 5–7. ראו גם אוצר כתב-יד, כרכי הלוחות: II, 48, 69 (סופר 1 וסופר 2); III, 2a, 23b, 68b. על העתקתה של פולה ראו לעיל, על-יד הציון להערה 11 ובהערה.

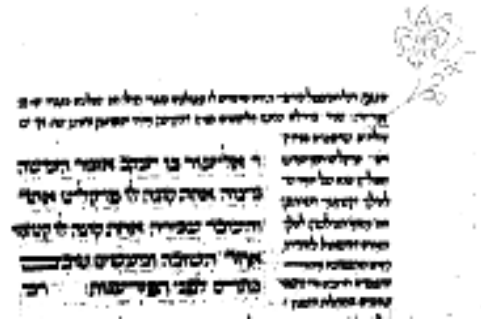
ברם, בספר חסידים נרמזת רק ואריאציה אחת של תחבולת הסופרים, ואילו במציאות נהגו שתיים. הוואריאציה האחרת, ששכיחותה גדולה הרבה יותר ויישומה פשוט הרבה יותר, היא עיטור מילה הזזה באותיותיה לשמו של המעתיק כאשר היא נקריט בשלמותה בטקסט המועתק, בייחוד בשני קצות השורות ובדרך כלל בראשיהן.⁸⁸ הבלטת שם זו יש שנעשתה בפשטות ובצניעות, כדרך סימון אקרוסטיכונים של שמות המעתיקים, ויש שנעשתה בצורה בולטת ומופגנת על-ידי עיטורים מורכבים⁸⁹ ואפילו קישוטים. לכאורה, השימוש בתחבולה זו לא היה כרוך במניפולציה של ההעתקה, ואולם ההיקריות הרבות של שם המעתיק בראשי שורות בכתבי-יד (בייחוד באשכנז) רומזות שהמעתיק היה עשוי לרווח ולצופף את הטקסט ולא זו בלבד אלא אף לשנות את סדר המילים ושמה גם להשמיט תיבות או להוסיף מילים – השערה שניתנת, כמובן, לבדיקה.

לפניו תחבולה
נפוצה ביותר
בכל האזורים
פרט לאזורי

המזרח התיכון. היא יושמה בכל הטקסטים המועתקים בלא הגבלה. גם העתקות של המקרא לא היו מחוסנות מפני התערבות זו של המעתיקים. אחיזתה הייתה עזה כל כך עד שנשתקעה אפילו בדפוסים קדומים של פראג, אשר עותקיהם, שנדפסו על קלף וקושטו ביד, משקפים את המעבר ממלאכת הספר הידנית להפקתו המכנית ואת השיתוף ביניהן

בראשית הדפוס:⁹⁰ בסידור שנדפס שם בשנת רע"ו, בדף [55] ע"א (בעותק שהיה לפניו בבית הדין בלונדון והיום באוסף פרטי) וכן בשנת רע"ט, בדף [54] ע"א (בעותק השמור בספרייה הלאומית בירושלים)⁹¹ הובלטה התיבה 'ומאיר' שנקרתה בראש שורה על-ידי שני זוגות נקודות מעל המילה, מן הסתם כדי לרמוז לשמו של המדפיס מאיר בן דוד מכת"ם.⁹²

אפשר להבחין בהבלטות שמות שנקרו בטקסט המועתק בין בדרך אקרוסטיכון בראשי שורות, בין בדרך עיטור תיבה הזזה לשם ברבע מכלל כתבי-היד בעלי קולופונים בציוני תאריך ששרדו מכל

⁸⁸ בית-אריה, 'ספר חסידים', לוחות 8–10. וראו אוצר כתבי-יד עבריים, כרכי הלוחות: I, 54 (סופר 2), 62, 84, 134; II, 46a (סופר 1); III, 16; וכן שם, כרך התיאורים, I, 133. מבחר לוחות של עמודי כתבי-יד ובהם הבלטות משני הסוגים ראו מ' בית-אריה, מקורות לקודיקולוגיה ופאליאוגרפיה עברית בעריכת תמר לייטר (בשכפול), ירושלים תשנ"ד, עמ' 129, 137–143, 145, 185, 188, 189.

⁸⁹ ראו לדוגמה, בית-אריה, 'ספר חסידים', לוח 8. שם מובא עמוד מתוך טקסט מקראי שהעתיק אליה בן ברכיה הנקדן בשנת 1239 בצרפת, ובו הבלית הסופר את שמו שנקרה בטקסט ארבע פעמים (שלוש מהן בסוף עמודה ואחת מהן בראשה) בעיטורים מורכבים.

⁹⁰ השו"א M. Beit-Arié, 'The Relationship between Early Hebrew Printing and Handwritten Books: Attachment or Detachment', *Scripta Hierosolymitana*, 29 (1989), pp. 1–26. בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 251–277.

⁹¹ סימנו בספרייה הלאומית בירושלים R 8° 91A517 (עד לא מכבר בספריית שוקן). כיוצא בו בעותק ששנת הדפסתו אינה מחוורת (אולי הוא עותק שונה במקצת של מהדורת רע"ט), השמור בידי חברת יהודי איטליה בירושלים.

⁹² ראשי תיבות: מאיר כותב תפילין מזוזות, ללמדך כי רבים מן המדפיסים והסדרים הראשונים היו לפניו סופרים.

האזורים. שיעור השימוש בתחבולה אינו אחיד באזורים הגאו-תרבותיים. אכן, שכיחותה הרבה ביותר היא בכתבי-יד שהופקו במרחבי תרבות הספר האשכנזית (ארצות גרמניה ושכנותיהן וצפון צרפת), שבהם היא מצויה במחצית כתבי-היד המתוארכים עד לשנת 1500. בכתבי-היד המתוארכים הרבים שנכתבו באיטליה היא מופיעה בשלושים ושלושה אחוזים מהם, מקצתם נכתבו בידי סופרים מהגרים מאשכנז ומספרד ופרובנס. שיעור זה לממוצע הכללי (26%) נגלה בין כתבי-היד שהופקו בתחומי ביזנטיון. באזורי תרבות הספר הספרדית השימוש בתחבולה בכתבי-היד המתוארכים מצומצם יותר, ומגיע ל-17 אחוזים בלבד. הבלטת השם בארצות המזרח התיכון נדירה ביותר. בתימן מעולם לא נודעה, ואילו בשאר אזורי המזרח היא נמצאת בארבעה אחוזים בלבד של כתבי-היד בציוני תאריך, רובם מאוחרים, מן המאה החמש-עשרה, ומקצתם נכתבו בידי מעתיקים מהגרים. הבלטת השם לא התקבלה אפוא אלא במידה מצומצמת בארצות האסלאם: במזרחן לא נקלטה כלל, ובמערבן פשטה באופן מוגבל יותר.

ההתפרסות הכרונולוגית של השימוש באמצעי זה אינה אחידה, כמובן, לא באופן גלובלי ולא בכל אזור ואזור. ברם, מעניינת העובדה שעל אף ההבדלים בשיעורי שכיחותו בכל האזורים שנהג בהם השימוש בו מגיע לשיאו במאה הארבע-עשרה: 63 אחוזים מכל כתבי-היד המתוארכים שתועדו מאשכנז, 37 אחוזים מאיטליה, 38 אחוזים מביזנטיון, 27 אחוזים מתחומי תרבות הספר הספרדי. במאה החמש-עשרה, שבה הגיעו מלאכת הספר ועיצובו לידי גיבוש המובהק ביותר ואשר ממנה שרדו כתבי-יד מתוארכים הרבים ביותר (כמחצית מכל כתבי-היד עד שנת ה'ש' 1540), בה דווקא פוחת השימוש בתחבולה בכל האזורים עד כדי 13% באזורי ספרד, 29% בביזנטיון, 43% באשכנז. התייעוד הקדום ביותר של נוהג סופרים זה להבליט את שמם נמצא באזורי צרפת וגרמניה, באזורים שבהם, כאמור, הרבו להשתמש בו יותר מכל אזור אחר. כתב-היד המתוארך הקדום ביותר שבו הובלטו אותיות שם שנקרו בטקסט המועתק הוא החלק המתוארך בכ"י פירנצה המפורסם של התלמוד הבבלי (הספרייה הלאומית Magl. II-I-7), שכתובתו נשלמה בשנת 1177, והוא ראש וראשון לכתבי-היד המתוארכים ששרדו ממחוזות גרמניה וצרפת, אך אין ספק שיש לפקפק במקוריות ההבלטה בכתב-יד זה.⁹³ גם אם אמנם הבלטת האותיות בכ"י פירנצה נעשתה בידי הסופר, ככל הנראה, לכתב-יד זה קדם כתב-יד אשכנזי חסר קולופון, שהופק בוודאי בצרפת, הלוא הוא כתב-יד של מחזור ויטרי שבאוספו של אביגדור קלגסבלד, לפני כ"י ששון 535,⁹⁴ שהשם 'גמליאל' עוטר בו פעמים אחדות בהיקרותו בטקסט.⁹⁵ כתב-היד האשכנזי

⁹³ בעמ' 148 הובלטו על-ידי נקודות אותיות 'יצחק' שנקרו בתיבה בסוף שורה, בתיבה בראש השורה שלאחריה ושתי האותיות האחרונות של השם באמצע שורה. כבר הבחין בכך דוד רוזנטל, אך הוא הסתייג מעט מן הקביעה שלפניו הבלטת שם הסופר, וראו בהקדמתו למהדורת הפקסימיליה תלמוד בבלי כתב יד פירנצה: ספרייה לאומית II-9-7, ירושלים תשל"ב, (כרך א, עמ' 4 והערה 27). אכן, אין ספק שהבלטה זו לא נעשתה בידי המעתיק: דרך ההבלטה אינה מקובלת, בוודאי לא בתקופה קדומה כל כך, המעתיק היה עשוי להבליט את שמו כשנקרה בטקסט קודם לכן אך נמנע מלעשות זאת, וגם קשה להניח שהיה בוחר לרמוז לשמו דווקא בפסקה ממסכת בכורות שעניינה אינו מלבב (דף כט ע"ב). וראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 79.

⁹⁴ קטלוג אהל דוד, עמ' 305–313.

⁹⁵ עמ' 9, 274 (פעמיים), 291, 501. אין ספק שכתב-יד זה נכתב לפני כ"י פירנצה, ברבע השני של המאה השתים-עשרה, בין שנת 1123/4 לשנת 1154/5, ראו S. Stern & J. Isserles, 'The Astrological and Calendar Section of the Earliest *Maḥzor Vitry Manuscript* (MS ex-Sassoon 535)', *Aleph*, 15 (2015) pp. 199–318, בייחוד עמ' 207–208. גם תכונותיו הקודיקולוגיות, בייחוד סוג הקלף שעליו הועתק כתב-היד, מעידות על תיארוך זה. מדיקונו הקודיקולוגי של כתב-היד נראה שהוא אחד מכתבי-היד הקדומים ששרדו מצרפת או מגרמניה. גם בכתב-יד אחר של מחזור ויטרי, כ"י פרמה Parm. 2574 (קטלוג דה-רוסי 159, קטלוג ריצ'לר ובית-אריה 1053), שחזותו הקודיקולוגית קדומה אך לפי פיוטים ספרדיים שבו אין להניח שנכתב לפני העשור השני של המאה השלוש-עשרה (מפי פרופ' יונה פרנקל), הובלט השם יצחק פעמים אחדות ופעם אחת עוטרו אותיות האקרוסטיכון יצחק בן נתנאל חזק (דף 37א). הבלטות רבות של השם שמואל נקרות בהעתקתו של אחד ממעתיקי כתב-יד אשכנזי עלום תאריך

המתוארך הקדום ביותר בציון מקום הפקתו המביא את התחבולה הנידונה כאן הוא כ"י וטיקן Vat. ebr. 468, כתב-יד מקראי שהועתק ב'לרוקילא', היא La Rochelle, בשנת 1215.⁹⁶ באזורים הספרדיים מופיעה התחבולה בפעם הראשונה, בצורת סימון אותיות שנקרו בראשי שורות כעין אקרוסטיכון, בכתב-יד של ספר השורשים ליונה אבן ג'נאח בתרגום יהודה אבן תבון שהועתק בשנת 1214.⁹⁷ בין כתבי-היד המתוארכים האיטלקיים, שרק מעטים מהם שרדו מלפני אמצע המאה השלוש-עשרה, ניכר בפעם הראשונה השימוש בתחבולה בבירור אצל אחד המעתיקים שהשתתף בכתיבת כתב-יד בשנת 1266 בסלרנו אשר בדרום איטליה.⁹⁸ התייעוד הקדום ביותר שהגיע לידינו מתחומי ביזנטיון הוא בכתב-יד של פירוש רש"י לנביאים משנת 1298, אחד מכתבי-היד המתוארכים הקדומים ביותר ששרדו מאזור זה.⁹⁹ קטעים מתוך ספר דברים שכתב הסופר טוביה בן אברהם מארץ יון בשנת 1196¹⁰⁰ כנראה במזרח או בצפון אפריקה, אינם יכולים לשמש ראיה לתייעוד קדום יותר, שכן הרמיזה לשם הסופר על-ידי הבלטת אותיות שמו לא באה בגוף הכתוב אלא בקולופונים של הסופר ושל הנקדן (שגם 'בדק', כלומר הגיה את ההעתקה), והיא הייתה נוהג רווח בביזנטיון הן בין מעתיקים רבניים הן בקרב מעתיקים קראיים. התייעוד הנדיר של התחבולה בכתבי-היד המזרחיים מעורר תמיהה. אמנם רוב שימושיה המועטים מופיעים בשלהי ימי-הביניים, לכאורה בהשפעת מעתיקים יוצאי ספרד, אולם מאלפת העובדה שאפשר למצוא כבר בשלושה כתבי-יד בלא קולופון קדומים למדי. אחד מהם,¹⁰¹ שכל הנראה נכתב בסוף המאה השתים-עשרה או בתחילת המאה השלוש-עשרה, מראה באופן מובהק ביותר שהתחבולה הייתה מוכרת במזרח: המעתיק עלום השם סימן את אותיות השם 'משה' כאשר נקרו בראשי שורות כשלושים פעם!¹⁰² עדויות קדומות אלו יש בהן כדי לרמוז שהתחבולה הייתה ידועה גם במזרח כבר בתקופה שבה החלה לפשוט ברחבי אירופה, אך משום-מה לא זכתה לאחיזה של ממש. עד להיקרויות המועטות של התחבולה במאה החמש-עשרה היא תימצא בכתב-יד מתוארכים משנת 1314 (שני כתבי-יד שנכתבו בידי אותו מעתיק ביזנטי) ומשנת 1343 וכן בקבוצת

אחר, שדומה שנכתב במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה, הוא כ"י אוקספורד MS. Laud. Or. 328 (קטלוג נויבאואר 179, וראו גם קטלוג נויבאואר ובית-אריה בערכו).

⁹⁶ זה כתב-היד הראשון המוכיח בעליל שהשם המובלט הוא באמת שמו של המעתיק, לפי שכל כתבי-היד המתוארכים הקדומים לו בשימוש בתחבולה הם עלומי שם מעתיקים, וראו להלן. אותו הסופר העתיק עוד כתב-יד מקראי בשביל מזמין אחר, הוא כ"י וטיקן Vat. ebr. 482, שציון התאריך חסר בקולופון הבלתי שלם שבו. גם בכתב-יד זה עיטר המעתיק את שמו כשנקרה בטקסט המקראי.

⁹⁷ כ"י וטיקן Vat. ebr. 54. בדף 11ב סומן אקרוסטיכון 'משה'. שם המעתיק נמחק מן הקולופון.

⁹⁸ כ"י פרמה Parm. 2750 (קטלוג דה-רוסי 422). בכ"י פריז Hébreu 163, שנכתב באיטליה מעט קודם לכן, בשנת 1253, הובלטו אותיות שם הסופר (המפורש בקולופון) בחרוזי סיום ופתיחה שכתב בין החיבורים (השוו אל אוצר כתבי-יד עבריים II, 8). בדיונו לא הבאנו בחשבון אקרוסטיכונים מעין אלו, כל שכן שסימון האקרוסטיכון בכתב-יד זה אינו דווקא בראשי חרוזות אלא בראשי שורות ולפעמים אף בתוכן. לפיכך אולי מוצדק גם להתעלם מתופעה דומה בכתב-היד האיטלקי (והאירופי) המתוארך הקדום ביותר, כ"י וטיקן Vat. ebr. 31 משנת 1072/3. שם המעתיק אינו נקוב בקולופון שנרשם בסוף העתקת קודקס זה. בקטלוג שיער משה דוד קאסוטו ששמו היה משה, מפני שהבחין כי האותיות מ"ם, ש"ן וה"א נקרות ומסומנות כאקרוסטיכונים בראשי התיבות הראשונות של חרוזות הפתיחה מידי המעתיק, בראש כל אחד מן החיבורים המועתקים ובחרוזות הסיום של החיבור האחרון. ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 38. מצד אחר אולי גם באקרוסטיכונים של חרוזות פתיחה או חתימה מידי מעתיקים יש לראות אמצעי להסגרת שמם אף על פי שכותביהם לא השתמשו בטקסט המועתק לצורך זה.

⁹⁹ כ"י קיימברידג' Add. 1733, דף 46א (ההבלטה בדרך אקרוסטיכון). לעניין תאריכו יש לציין שהיום בשבוע הנקוב בקולופון אינו הולם את היום בחודש הנקוב.

¹⁰⁰ כ"י סנקט פטרבורג Ebp. II B1532

¹⁰¹ כתב-יד של מדרש תנחומא, שהיה לפניו באוסף ששון 597 והיום הוא באוסף משפחת סגרי-עמר מטורינו.

¹⁰² בכתב-היד האחר, כ"י אוקספורד MS. Poc. 239 (קטלוג נויבאואר 858, וראו קטלוג נויבאואר ובית-אריה בערכו), שאף הוא חסר תאריך, עיטר הסופר שכתב את סופו (וכנראה גם את התחלתו) של ספר המצוות לרמב"ם בערבית את שמו. כתב-היד הזה נכתב לפני שנת 1276/7, השנה שבה הוגה, אבל ייתכן שהועתק כבר בחייו של הרמב"ם, הנזכר בקולופון בברכת החיים.

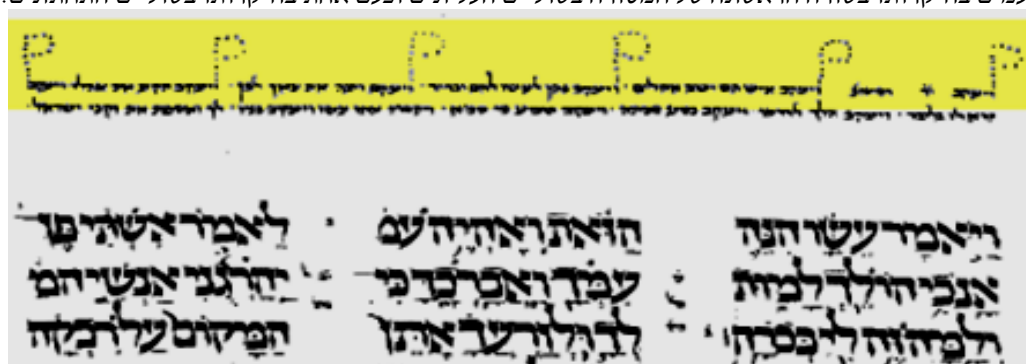
כתבי-יד שנכתבו, כנראה, בירושלים בידי שלושה מעתיקים ספרדים ומעתיק אשכנזי שחבר לאחד מהם בהעתקה.

יעד ההעתקה לא השפיע על השימוש בתחבולה, שלא התייחדה להעתקים שהכינו תלמידי חכמים ומשכילים לעצמם, וגם המעתיק המקצועי ששכר מזמין כתב-היד לא היסס להבליט את שמו. אכן, מכלל כתבי-היד שהתחבולה ניכרת בהם מספר כתבי-היד שהופקו בידי סופרים מקצועיים או בידי מעתיקים לעת מצוא שהעתיקו בשביל זולתם אינו נופל ממספר כתבי-היד שהופקו לשימוש עצמי, ולא זו בלבד אלא שהוא אף גדול הרבה יותר בכל אזורי השימוש בתחבולה למעט ביזנטיון.

כיצד אנו יודעים כי השמות המובלטים או המעוטרים בטקסטים המועתקים הם באמת שמותיהם של המעתיקים ולא שמותיהם של שותפים אחרים במלאכת הפקת הספר – נקדנים-מסרנים או יוזמי ההפקה שכתבי-היד הועתקו בשבילם – או אולי אפילו שמותיהם של בעלים ומשתמשים מאוחרים יותר? את השאלה אפשר לבדוק בדיקה כמותית על סמך כל כתבי-היד שיש בהם שימוש בתחבולת ההבלטה ושמות מעתיקיהם או בעליהם מפורשים בקולופונים. מביקורת קורפוס זה שבו 1,392 כתבי-יד מהם שש מאות ואחד כתבי-יד מתוארכים ושבע מאות תשעים ואחד כתבי-יד עם קולופונים לא מתוארכים בציוני שמות המעתיקים או שמעתיקיהם זוהו על סמך כתבי-יד מתוארכים עולה שרובם המכריע מעיד כי השמות הרמוזים הם בדרך כלל שמות המעתיקים.¹⁰³

בארבעים וחמישה כתבי-יד מקראיים מתוארכים ובלתי מתוארכים, רובם ככולם מאשכנז, נקרות הבלטות שם במסורה הגדולה בלבד. ברור שההבלטות האלה מכוונות לרמזו לשם הנקדן-המסרן גם כאשר שמו אינו נמסר בקולופון, ואין להסיק מהן אפוא על עצם הנוהג של המעתיקים להבליט את שמם ועל הקפו.¹⁰⁴ גם ההבלטה של שם הבעלים – מזמין ההעתקה (שנמצא בשני תריסרים של כתבי-יד) וכן הבלטות של שמות אחרים אינן מערערות על נוהג זה של המעתיקים להבליט את

¹⁰³ מספרים אלו כוללים גם כתבי-יד שהובלטו בהם גם שמות אחרים מלבד שם המעתיק.
¹⁰⁴ כ"י ברלין (1) Ms. Ham. 80 מחזיק עותק אשכנזי של חומש, מגילות והפטרות בלי קולופון (בכ"י ברלין Ms. Ham. 80, המחזיק שני כרכים, זוג בלא הצדקה שני כתבי-יד מקראיים, כתב-יד זה, שנכתב בוודאי בסוף המאה השלוש-עשרה, וכ"י ברלין (2) Ms. Ham. 80, המכיל את ישעיהו, תרי-עשר וכתובים שנכתבו באשכנז, בכתובה שונה, בשנת 1289/90 בשביל אברהם בן נתן, ועליו ראו לעיל, לפני הציון להערה 20). בדף 25 עוטר השם 'יעקב' שבע פעמים, שש פעמים בהיקרותו בשורה הראשונה של המסורה בשוליים העליונים ופעם אחת בהיקרותו בשוליים התחתונים.

את הנוהג להבליט את שם הנקדן-המסרן בטקסט המסורה אפשר למצוא באופן ברור כמעט רק באשכנז. הדוגמאות שלהלן נמצאו דווקא בכתבי-יד בלא ציוני תאריך. השם 'אברהם', למשל, הובלט פעמים אחדות במסורה שבשולי תנ"ך אשכנזי מן המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה שכתב סופר ושמו יצחק, אשר עיטר את שמו פעמים אחדות בטקסט (כ"י וטיקן 3, Vat. ebr., דפים 10ב, 17א, 33ב, ובדף 236א הבלית הסופר את התיבה 'קרא'). כך הובלט גם 'שמשון' ארבע פעמים במסורה של חומש עם תרגום, חמש מגילות והפטרות בכתב-יד אשכנזי מן המאה השלוש-עשרה (כ"י וטיקן 3, Urb. ebr.), שנכתב בידי חיים הסופר, שעיטר את שמו בגוף הטקסט). דוגמה ברורה יחידה מחוץ לאשכנז גנוזה בהעתק של נביאים ראשונים שהופק בספרד במאה הארבע-עשרה: בגוף הטקסט עוטר השם 'יעקב', ואילו במסורה הובלט השם 'יהודה'. ראו כ"י פרמה 1889, 1891 (קטלוג דה-רוסי 827), בשני כרכים: שם הסופר בדף 60א בכרך הראשון ובדף 150א בכרך השני, שם המסרן בדף 380 בכרך הראשון.

שם, שכן ברוב המקרים האלה בצד הבלטות השם האחרות הובלט גם שם המעתיק.¹⁰⁵ אפשר שכמה מן ההבלטות שאינן של שם המעתיק בכתב-יד שנכתבו ביד אחת אינן רומזות לשמות אלא הן נוסחות ברכה.¹⁰⁶ נשאו אך מעט כתב-יד שעוטרו בהם שמות אחרים משמות מפיקיהם והם בעלי קולופון. המתוארכים שבין כתב-היד האלה הם מן המאה החמש-עשרה. במקרים אחדים עוטר שם אבי המעתיק. אין בהבלטה זו כדי לטשטש את הנוהג האמור להיות שם האב המובלט חלק משמו של המעתיק (כמו שתואר לעיל בסעיף 'רכיבי השמות'), ועל אחת כמה וכמה כאשר בצדו הובלט שם המעתיק עצמו.¹⁰⁷

נורית פסטרנק הבחינה בדרך ייחודית של רמיזה לשם הנקדן על-ידי עיטור תחתי המשתלשל מסימן הניקוד הראשון בראש השורה (או האחרון בסוף השורה) של השם הנקרה בטקסט בקצות השורה. תחבולה זו הובחנה בשלושה כתב-יד של מחזורים איטלקיים ובכתב-יד מקראי שנכתבו באותו הזמן בקירוב בפירנצה או באזור אמיליה רומניה. בכולם הובלט בצורה זהה השם 'אברהם', שבוודאי ניקד את שלושת המחזורים ואת הטקסט המקראי בכתב-היד המקראי.¹⁰⁸

¹⁰⁵ האמור בכתב-יד שבהם הובלטו בלא ספק שמות המזמינים כמו שהם מפורשים עם שמות המעתיקים יחד בקולופון. הדוגמה הקדומה ביותר לכך היא מאשכנז משנת 1289/90: בכתב-יד של מחברת מנחם וקיצור הערוך שהועתקו בידי שלושה סופרים ציין המעתיק השלישי, אשר בן יעקב הלוי, כי ההעתק נכתב בשביל בן דודו יצחק בן אלעזר הלוי. מעתיק זה הבלית בהעתקתו את שם הבעלים יצחק (כ"י ברן, הספרייה העירונית 200, דף 250א). בכתב-יד של סמ"ק שהועתק בשנת 1373 באיטליה בידי אליה בן יהודה בשביל שלמה בן אליה מארימיני (Rimini), הבלית הסופר בטקסט המועתק את שמו באקרוסטיכון של ראשי שורות פעמיים, ופעם אחת ציין כך את שם הבעלים (כ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 152, דפים 53ב [אליה], 113א [אליה], 89א [שלמה]). מבין שאר המקרים המועטים של הבלטות שמות הבעלים נביא דוגמה להבלטה מקיפה יותר מן המזרח דווקא, שבו הייתה נדירה מאוד. היא ממחישה בצורה ברורה עוד יותר את האפשרות להשתמש בתחבולה באופן האקרוסטיכוני לא רק כדי לרמוז לשם פרטי (לועזי ועברי כאחד) אלא גם לשמו המלא של מזמין ההעתקה. בכ"י אוקספורד MS. Hunt. 134 (קטלוג נויבאואר 1008) הועתקו בכתובה מזרחית שישה קונטרסים של דרשות ר' דוד בן יהושע הנגיד. אין קולופון בכתב-היד, אבל בכמה עמודים שלו השכיל הסופר לסמן בראשי השורות לא רק את שמו ואת שם מזמין ההעתקה אלא, למעשה, גם קולופון מקוצר המתפרס על פני שלושה עמודים סמוכים אך בלתי רצופים: 'מוהוב > השם הערבי מוהוב, שמשמעו נתון, מחונן > הו נתן > הוא השם העברי נתן > כתב ליעקב > דף 85א > בר > דף 87א > יצחק > דף 88א >'. הוא שב וציין באקרוסטיכונים את שמותיו 'מוהוב' (דפים 96א, 111א), 'אני נתן' (101א) וסימן עוד חמש פעמים את שם הבעלים 'יעקוב'. על-פי זה ניתן לזהות את המעתיק על נקלה עם נתן בן אברהם בן ישמעאל בן יהודה ידוע תיפא, שהעתיק לעצמו בשנים 1477–1484 שלושה כרכים של אותו החיבור בדמשק (כ"י סטרסבורג, ספרייה לאומית ואוניברסיטאית 4033–4035) ובשנת 1488 העתיק שם לעצמו כתב-יד אחר (כ"י מוסקוה, אוסף גינצבורג 1637).

¹⁰⁶ הדברים אמורים בהבלטת תיבות כדוגמת 'חיים' (למשל בכ"י קיימברידג', טריניטי קולג' R. 15. 53, העתק של משנה תורה לרמב"ם שנכתב באשכנז במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה ובו עוטר השם 'אליעזר' פעמים אחדות בטקסט, אך בדף 34ב הובלטה התיבה 'חיים'), 'ברוך' (למשל בכ"י פריז Hébrou 316, שנכתב בשנת 1344, כנראה, בצפון איטליה בידי שבעה סופרים, וכולם פרט לאחד כתבו בכתובה אשכנזית, ובו הובלטה תיבה זו כשנקרתה בפסוק 'כי ברוך אני' בגזרתו של סופר שעיטר את השם 'דוד' (וראו אוצר כתב-יד עבריים, II, 22), 'שלו' (בכ"י פרמה 3158 Parm. [קטלוג דה-רוסי 72], שנכתב באשכנז בשנת 1380 בידי מנחם בן יעקב, שהעתיק לעצמו; מרדכי גלצר זכרו לברכה העמידני על דוגמה זאת ואחרות) ו'יחיה' (בכ"י המבורג 4 Cod. hebr., העתק חסר קולופון של חומש וחמש מגילות עם תרגום שנכתב באשכנז במאה הארבע-עשרה, עוטר בו השם 'יהודה' פעמים אחדות בהעתקתו של הסופר הראשי, ואילו בהעתקת הסופר המשני, בעמ' 413, עוטרה התיבה 'יחיה', שאין להניח שרמזה לשם. דרך אגב, הנקדן-המסור הבלית שם את השם 'שמשון' שלוש פעמים בטקסט המסורה [עמ' 6, 302, 483]).

¹⁰⁷ הדוגמאות מועטות, כגון בכ"י ניו יורק MS 8092 של מחזור ויטרי, שכתב אליעזר בן שמואל, מן הסתם בצרפת, כנראה בשנת 1204 (ראו א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית מראשית יישובם ועד לגזירות תתנ"ו (1096)³, ירושלים תשס"א, עמ' 172, הערה 180) מובלט השם 'אליעזר' לרוב, אך פעם אחת מובלט השם 'שמואל' (דף 129א), אבי המעתיק.

¹⁰⁸ ובהם כ"י לונדון Add. 19944–19945 (קטלוג מרגוליות 626–627), שכתב יצחק בן עובדיה מפורלי בפירנצה בשנת 1441, וכ"י ירושלים Heb. 8° 4450, שכתב ליאון > יהודה > בן יהושע מציסנה (Cesena) בלי לציין תאריך, וצייר, כנראה, יואל בן שמעון (ראו להלן). בכתב-יד זה עוטר בדרך זו השם 'אברהם' פעמים רבות, למשל בדפים 379ב, 383ב, 111ב (פעמיים). ליאון כתב גם את כ"י המבורג Cod. Levy 26 בשנת 1462 בפרמה ואת כ"י לונדון Harley 8586 (קטלוג מרגוליות 629) בשנים 1465–1466 ב'אריי', Reggio nell'Emilia. עוד כתב-יד הוא כ"י ירושלים Heb. 1384⁴, שמעתיקו ומעטרו זוהה בעת האחרונה כיואל בן שמעון, הסופר והצייר האשכנזי הידוע, שפעל מאמצע המאה החמש-עשרה, ביחוד באיטליה (ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 107–110, 216–248). שלמה צוקר, שזיהה את סופרו ומקשטו של כתב-היד, חלק על מטרת העיטור של השם אברהם (המופיע בדף 120א ופעמיים בדף 196ב) לפי הבחנתה של פסטרנק, אך נימוקיו אינם משכנעים בעיקר בגלל ההיקרות של ההבלטה הייחודית של אותו השם עוד בארבעה כתב-יד מתקופה וממקומות סמוכים (ראו ש' צוקר, מחזור מוסקוביץ מעשה ידיו של יואל בן שמעון: סופר-מעתיק ומצייר אשכנזי-איטלקי של כתב-יד עבריים, ירושלים תשס"ה, עמ' 16–17). ראו פסטרנק, 'ביחד ולחוד', עמ'

כ"י אוקספורד 62, MS. Can. Or.,
 <פירנצה?> 1472. הטקסט המקראי
 נכתב בידי ברכיאל בן חזקיה רפאל
 טרבוט. סימן הניקוד הראשון של
 תיבת 'אברהם' עוטר.

אפשר אפוא לקבוע כי רוב רובם של השמות המובלטים באלפי כתבי-היד העבריים מימי-הביניים ששמות מעתיקיהם לא צוינו בהם, בין שהם עולים מעיטורים הבאים בטקסט המועתק (בייחוד בקצה השורה ובייחוד בראשה) בין שהם עולים מאקרוסטיכונים, הם שמות המעתיקים, ורק מיעוט קטן מהם עשוי לרמוז לשמות אחרים כגון אבי המעתיק או הבעלים שהזמין את ההעתקה. מיעוט קטן זה מחייב נקוט זיהוי לא פסקני.¹⁰⁹ לתחבולה זו של הצפנת שם המעתיק יש, כמובן, ערך קודיקולוגי רב, שכן היא מאפשרת לחשוף את זהות המעתיקים האנונימיים. אמנם בדרך כלל מובא לידיעתנו באופן זה רק שמו הפרטי של הסופר עלום השם, אולם ביכולתנו להשוות את העתקתו על רכיביה הגרפיים והפיזיים להעתקות מתוארכות וממוקמות של סופרים בעלי אותו שם. כך יש באפשרותנו להגיע לידי זיהוי מלא של המעתיק, וכאשר האמור הוא בשם בלתי שכיח מלאכת ההשוואה, כמובן, קלה עוד יותר. אולם היישום המורכב ביותר של התחבולה הוא בכתבי-היד מרובי-הידיים, ולו חשיבות רבה עוד יותר לפלאוגרפיה ולקודיקולוגיה.

כאמור, כמעט תשעה אחוזים מכתבי-היד העבריים המתוארכים מימי-הביניים נכתבו בידי סופרים אחדים שפעלו בכפיפה אחת, ואפשר שבין רבבות כתבי-היד הבלתי מתוארכים שיעור ההעתקים מרובי-הידיים אף גדול יותר. מספר הסופרים ששיתפו פעולה בהעתקות אלו נע בין שניים לשבעה. יכולת ההבחנה בידיים שונות זו מזו שחברו יחדו בהעתקת טקסטים חיונית לא רק לצורך התיאור הקודיקולוגי והפלאוגרפי המלא ולא רק לצורך ידיעתנו מה היו דרכי הייצור של הספר והפצת הטקסטים בחברות היהודיות אלא אף לביקורת הטקסט. המעתיקים בהעתקה

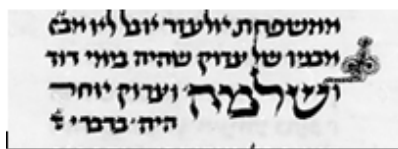
235, הערה 219. כתב-היד המקראי (כ"י אוקספורד 62, MS. Can. Or., קטלוג נויבאוואר 26) הוא קודקס מרובה שכבות המכיל חומש עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י בשוליים, חמש מגילות עם פירושים בשוליים והפטרות. הטקסט המקראי כתוב בכתב מרובע איטלקי בסגנון אשכנזי, עמודת התרגום בכתב מרובע קטן בסגנון ספרדי, כנראה מאותה היד שהעתיקה את פירוש רש"י בכתב בינוני מטיפוס ספרדי, והפירושים בשולי המגילות נוספו בכתב בינוני אשכנזי מובהק. הטקסט המקראי נכתב בידי בעל הקולופון, שסיים את העתקת החומש בשנת 1472 ובשנת 1490 העתיק כתב-יד בפירנצה. ההבלטות המשתלשלות מן הניקוד באות בספר בראשית. תחבולה זו מתועדת לא רק באיטליה, כמו שמלמד כ"י פרמה 3251, Parm. ובו קינות לתשעה באב לפי מנהג אשכנז המערבי, אשר נכתב בערך באמצע המאה הארבע-עשרה, כנראה, ב'מגנצא' (Mainz) לפי הבלטת שם זה שנקרה בטקסט (ראו קטלוג ריצ'לר ובית-אריה, מס' 1130). מלבד הבלטת השם 'יהודה' בטקסט על-ידי עיטור של ראש בדף 64 (המסגיר מן הסתם את שם המעתיק), עוטר בדף 34 בצורה בולטת סימן הניקוד של האות הראשונה של השם 'יעקב' אשר נקרה שם בראש שורה.

¹⁰⁹ הנה שתי דוגמאות לשימוש מורכב ורב-תכליתי אך לא נהיר לגמרי בתחבולה. כ"י ירושלים, מוזאון ישראל 180/94 (לפנים כ"י ששון 506) – תורה (עם תרגום אונקלוס), חמש מגילות והפטרות עם פירוש רש"י והעתקה שנייה של התורה בשוליים התחתונים של ההעתקה הראשונה – נכתב באשכנז בשנת 1344 בידי סופר עלום שם בשביל יוסף בן אפרים. בטקסט הפנים ניכרות הבלטות של השמות 'נתנאל' (ארבע פעמים) ו'דניאל' (פעם אחת) וכן עיטורים וכתביה בדיו אדומה של שם הבעלים ואביו. האומנם שם הסופר היה נתנאל בן דניאל? יתר על כן, הנקדן-המסרן, שגם הוסיף את ההעתקה השנייה של התורה בשוליים התחתונים, הבלית את השם 'לוי' פעמים רבות במסורה ובהעתקה החוזרת (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, III, 101*). כלום לפנינו שימוש בתחבולה להבלטת שם הבעלים ושם אביו וגם לרמיזה לשם המעתיק והמסרן בכתב-יד אחד? דוגמה אחרת, והיא מעוררת קושי גדול יותר, גנוזה בכתב-יד של פירוש השאליות דרב אחא מאת יוחנן בן ראובן שכתב לעצמו מנחם בן דוד בבזנטיון בשנת 1458 (כ"י ברלין Ms. Or. 8° 333, קטלוג שטיינשניידר 165). בכתב-יד זה הובלט שם המעתיק על-ידי עיטור שמו הן בטקסט הן באקרוסטיכונים עשירים ושם פעמים (!) ואולם מובלטים בו גם השמות 'אליה' (דף 94ב), 'יוחנן' (דף 126ב), 'אליעזר' (דף 143ב) ו'ימול טוב' (דפים 268א, 271ב, 272ב, 275א). אפשר שהבלטת השם 'יוחנן' רומזת לשם המחבר, אף כי אין בידינו דוגמה ליישום כזה של התחבולה. ייתכן שהשם האחרון אינו אלא ציון ברכה.

שיתופית היו עשויים להשתמש במקורות העתקה שונים זה מזה,¹¹⁰ וגם אם כולם העתיקו ממקור אחד, היה כל אחד עשוי להיות מושפע מהרגלי כתיב, היגוי, אסוציאציות, אשגרות, השכלה וסגנון בתהליך המורכב של העברת הטקסט על רכיביו הפיזיולוגיים, המנטליים, החזותיים והפונטיים ממקור ההעתקה אל ההעתק.¹¹¹ את הפרדת הידיים מקשה מאוד מצד אחד הסטראוטיפיות של טיפוס הכתיבה בכל אחד משלושת סוגיה (המרובע, הבינוני והרהוט) בכל אזור ואזור, ומצד אחר מקשים הגיוונים הדינמיים בכתיבתו של כל מעתיק ומעתיק. מטעם זה הכרחי להסתייע ברכיבים אישיים פארא-סקריפטיים הנלווים לכתב לצורך בידודן של הידיים למיניהן.¹¹²

תחבולת הסופרים לרמוז לשמם משמשת לנו אמצעי עזר מועיל ביותר כאשר אנו עוסקים בהעתקות מרובות-ידיים או כאשר אנו מתחבטים בשאלה אם כתב-יד זה או זה אחידים הם או כתובים בכמה ידיים, שכן בהעתקים שהופקו בידי סופרים אחדים בהם דווקא אנו מוצאים נטייה חזקה יותר לנקוט אמצעי זה, ומובן שהבלטות של שמות המעתיקים מסייעות לנו באיתור הידיים, בבידולן זו מזו ובוודא ההפרדה ביניהן. כתב-יד מרובי-סופרים ובעלי קולופון מלמדים שבדרך כלל נרשם בהם רק קולופון אחד, והוא מידי אחד הסופרים שאינו מזכיר כלל את עמיתיו להעתקה, ולא עוד אלא שלעתים העתיק בעל הקולופון רק חלק קטן מן הספר. ברור שסופרים אלו נשכרו להעתיק את הספר בזכות יוקרתם או יזמו את העתקתו לצורכם האישי, אך במלאכת ההעתקה נעזרו מן הסתם בבני משפחה או בתלמידים, וסופרים שכירים אולי נעזרו בשוליות, אם כי אין בידנו עדויות על בתי העתקה ומרכזי העתקה מסוג זה. סופרי עזר אלו, שזכרם נפקד מן הקולופון של הסופר העיקרי, יכלו להגניב את שמם באמצעות תחבולת ההבלטה. אכן, הם הרבו לעשות כן כמו שידגימו הדוגמאות שלהלן.

כמעט כל ההיקרויות המועטות שבהן צוינו המעתיקים האחרים במפורש בקולופון של הסופר הבכיר הן בספרים שהועתקו בידי בני משפחה יחדיו. כך הדבר בפירוש רש"י על התורה, כ"י פרמה Parm. 2886 (קטלוג דה-רוסי 333), שנכתב באיטליה בשנת 1392 בידי שני אחים, נתן ואברהם בני אביגדור, כמפורש בקולופון. ואכן, כל אחד מהם הבלית בגזרת העתקתו את שמו.¹¹³ כתב-היד הידוע של קובץ הפירושים על המקרא מאת רש"י ומפרשים

כ"י מינכן 5, Cod. hebr. 5, כרך ב, דף 233ב

אחרים בשני כרכים מקושטים, כ"י מינכן 5, Cod. hebr. 5, נכתב על-פי הקולופון שבסופו בשביל יוסף בן שלמה בשנת 1232/3 בידי שלמה בן שמואל 'ממדינת וירצבורק' (Würzburg), שאכן עיטר את שמו שנקרה בטקסט.

שלמה הסופר לא ציין בקולופון שעוד סופר השתתף וסייע לו בהעתקה, אך הבוחן את כתב-היד הגדול תוהה אם אמנם יד אחת לפנינו. מן האלמנטים הגרפיים האישיים והיציבים הנלווים לכתב הסטראוטיפי והמתגוון, כגון התחבולות לשמירת קו השוליים השמאלי, המילוי הגרפי וצורת התחליף לשם הוויה, ניכר בעליל שעוד יד, שכתבתה דומה מאוד לכתיבת הסופר שלמה, השתתפה

¹¹⁰ ראו להלן, פרק י בסעיף 'קודקס הומוגני'.

¹¹¹ ראו בפירוט להלן, פרק יג בסעיף 'ההפקה הפרטית והשפעתה על המסירה'.

¹¹² ראו להלן, פרק י בסעיף 'ההבחנה בין ידיים שונות אלה מאלה שחלקו בהעתקת הטקסט בקודקס אחד'.

¹¹³ 'אני אברהם תנו"י בכאמ"ר אביגדור ישר"ו השלמתי זה הפירוש חומש לרבינו שלמה ע"ה מאור הגולה. ואמת כי התחיל לכותבו כמ"ר נתן אחי ע"ה ואני השלמתי בשלישי בשבת בעשרה ימים לירח תמוז שנת חמשת אלפים ומאה וחמשים ושנים לבריאת עולם.' נתן שנפטר העתיק את רוב הפירוש בדפים א1-115א ואברהם השלימו בדפים 115א-156א ויש להודות שדוגמה זו אינה משקפת העתקה שיתופית. דוגמה לחלוקת ההעתקה בין סב לנכד ראו אוצר כתבי-יד עבריים, II, 69.

בהעתקה. היא כתבה חמישה-עשר קונטרסים שלמים וחלקה עם הסופר העיקרי בכתיבתם של עוד ארבעה. אכן, בגזרתו של סופר העזר עוטר והובלט בכתב מרובע השם 'שמואל' כל אימת שנקרה בטקסט בראש שורה, בסך הכול שש-עשרה פעמים! כך פיצה את עצמו סופר העזר, מעתיק מיומן שלא נפל בכישוריו הקליגרפיים מן המעתיק הראשי, על העלמת שמו וחלקו בקולופון: הוא הגניבו שוב ושוב בצורה סמויה לכאורה אך בוודאי מוכרת וניכרת בסביבתו. יש להניח שהסופר המשיג לא ראה היתר לעצמו להשתמש בתחבולה על אף רצונו של הסופר הראשי, שכאמור השתמש בה גם הוא. כיוון שתופעה זו משותפת לכתבי-יד מרובי-סופרים רבים מאזורי אשכנז, איטליה וביזנטיון, אפשר שהיה זה נוהג בקרב מעתיקים שהפיקו ספרים בעזרת מעתיקים נוספים: המעתיק הבכיר, הסופר המקצועי מקבל ההזמנה או יוזם ההעתקה לעצמו, בדרך כלל לא הזכיר שנעזר במלאכתו בידי אחרים אך הניח לעוזריו לרמוז לשמותיהם באמצעות הטקסט המועתק.

כ"י ניו יורק L 827 מדגים את התופעה בכתבי-יד שהועתקו לצריכה אישית. על-פי הקולופון את כתב-היד העתיק יהודה בן נמר ב'מגנישיאה' (Manisa [Magnesia] טורקיה) בשנת 1387 בשביל עצמו. אולם למען האמת לא העתיק אלא את סופו בלבד (דפים 370א–392א)! את רוב רובו העתיק סופר אחר, שחשף את זהותו על-ידי הבלטות של האקרוסטיכון 'משה' ובפעם הראשונה כבר בדף הראשון.¹¹⁴ יש לשער שיהודה בן נמר שכר את משה כדי שיעתיק לו את פירוש אבן עזרא על התורה אך ביקש להתהדר בהעתקה עצמית ובכתיבת קולופון ולפיכך סיים את ההעתקה במו ידיו. דוגמה מאשכנז משנת 1239 ממחישה כיצד נוכל להיעזר בתחבולה בזיהוי ידיים של כתב-יד שאין שם מעתיקו (או מעתיקיו) ידוע. הקולופון של כ"י קיימברידג', קולג' סנט ג'ון 3 A, פירוש רש"י לנ"ך, אינו נוקב בשם המעתיק. ברור שרוב כתב-היד הועתק ביד אחת, שעיטרה את השם 'דוד' חמש פעמים. אולם ארבעת הקונטרסים של ספר תהילים נכתבו בכתיבה שונה ובמתווה שונה, ואכן השם 'מנחם' הובלט בהם כל אימת שנקרה בטקסט (שבע פעמים). אם כן, הפרדת הידיים נמצאת מאוששת על-ידי התחבולה ולא זו בלבד אלא שבזכותה גם שמות המעתיקים נחשפים לפנינו. כתבי-יד בני שתי ידיים עלומי שם ובהם הבלטות שמות שמידי שתי הידיים מצויים עוד כהנה וכהנה, ואין טעם בהדגמות נוספות לצורך זה. אולם מאלפות הדוגמאות של כתבי-יד שהופקו בידי שלושה מעתיקים ויותר, ששימושם בתחבולה מקל עלינו להפריד בין הידיים, ובמקרים מסוימים אף להבחין בהן בכלל. כ"י ברלין Ms. Or. 4° 361 (קטלוג שטיינשניידר 51) מחזיק מחזור נוסח אשכנז עם פירוש ותהילים עם פירוש רש"י שהועתקו בערך באמצע המאה הארבע-עשרה בידי בנימן הבלר, המעתיק שכתב את שמו בקולופון מקוצר חסר ציון תאריך. ברור שבנימן זה העתיק חלק גדול מגוף המחזור ופירושו (הוא הבליט את שמו שלוש פעמים). ברם, גם ברור שעוד שתי ידיים העתיקו אף הן חלקים ניכרים מכתב-היד, היד האחת, שכתבה את הפירוש שבשוליים מדף 131ב עד סוף כתב-היד, הבליטה חמש פעמים את השם 'שמואל', והיד האחרת, שכתבה את טקסט הפנים מדף 214א עד דף 333ב, הבליטה ארבע פעמים את השם 'יעקב'.¹¹⁵ זאת ועוד, כתב-יד זה צופן בחובו, כנראה, גם את שמות המזמין ובנו: בגזרת העתקתו של בנימן – המעתיק היחיד שציין במפורש את שמו בקולופון ושהיה בוודאי הסופר הבכיר והאחראי להעתקה – נכתבו שורות מן הפירוש בצורה המעמידה אותיות גדולות (כדרכם של

¹¹⁴ בדפים 1ב, 15א, 32ב, 38א (פעמיים), 92ב (פעמיים), 200ב. הסופר שרק כתב את סופו של כתב-היד ואת הקולופון עיטר את שמו כשנקרה בסוף השורה האחרונה בדף 372ב.

¹¹⁵ יש לציין שהשם 'יעקב' הובלט גם בגזרת ההעתקה של בנימן, ואולי היה זה הנקדן שניקד את המחזור והשתתף בהעתקה, ולפיכך בהיעדר מסורה ראה היתר לעצמו להגניב את שמו גם בחלק שניקד ולא העתיק.

מסרנים, לפעמים, בהעתקת המסורה) של השמות 'חננאל בן יצחק' (במפתח הדפים 10ב / 11א) ויצחק בן חננאל' (דף 95א). בדרך זו ציין המעתיק פעם אחת גם את שמו, בדף 94א. נחתום הדגמות אלו בעוד כתב-יד מאשכנז. אזור זה מציג את השיעור הגבוה ביותר של העתקות מרובות-ידיים, ואין פלא שתפוצת התחבולה הייתה שם רבה יותר. כ"י ירושלים 4012 Heb. 8° הוא העתק של מחזור מנהג אשכנז המערבי לשבתות המצוינות, פסח ושבעות, שמן הסתם נכתב במחצית המאה הארבע-עשרה. בכתב-היד לא שרד כל קולופון, ואין אנו יודעים אפוא דבר מי היה המעתיק. בדיקה קפדנית של הכרך מעלה שכתב-היד כתוב בשלוש ידיים, שלכל אחת מהן תכונות משלה, הן קודיקולוגיות (כגון פריסת הניקוב לצורך השרטוט והצורה הארכיטקטונית של השרטוט המודגשת על-ידי השימוש בעיפרון) הן פארא-סקריפטיות. ואכן, נמצא שבגזרה של כל יד עוטר בראש שורה שם אחר: 'חיים', שכתב את הדפים 11ב–143ב ורמז לשמו בדף 67א; 'יעקב', שכתב את הדפים 144א–241א והגניב את שמו בדף 200א; 'יהודה', שכתב את הדפים 241א–253א, וגילה את שמו בדף 241א.

מנהג הסופרים להבליט את שמם באמצעות תיבות או אותיות הטקסט המועתק נולד מן הסתם מתוך שעשוע ומתוך דחף של יוהרה,¹¹⁶ ולכן אין לתמוה על הגיוני החרף שגונה בספר חסידים. כבר ראינו שרבים מן המעתיקים לעצמם ומן הסופרים השכירים השתמשו בתחבולה גם כאשר ציינו את שמם בקולופון במפורש, ולכן לא הייתה במקרים אלו כל תועלת לנוהג זה. אולם נוכחנו לדעת כי התחבולה שימשה גם בהעתקות עלומות שם ובייחוד בכתבי-יד מרובי-ידיים. במקרים אלו שימשה התחבולה אמצעי מוצנע לחשוף את שמות המעתיקים ובייחוד את שמות מעתיקי העזר, ששםם לא נפקד בקולופון של המעתיק הבכיר, שהיה אחראי למלאכת ההפקה. מנהג הבלטת השם מסייע לנו לא רק לדעת את שמו הפרטי (ולעתים המלא) של המעתיק האנונימי אלא גם להפריד בין הידיים שהיו שותפות להעתקה. ידיים אלו היו עשויות להשתמש במקורות שונים זה מזה ולשקף מסורות לשוניות ולימודיות שחובה להבדיל ביניהן כשעוסקים בנוסח ההעתקה. אף חשיפת השם הפרטי בלבד של מעתיק אנונימי עשויה להועיל: היא עשויה להביא לידי זיהוי המלא על-ידי השוואת כתיבתו והתכונות הקודיקולוגיות של העתקו לאלה העולות מכתבי-יד בציוני תאריך (ואולי גם מקום) שנכתבו בידי מעתיקים בעלי שם זהה, כמו שהתברר לא אחת. ייתכן מאוד שלא במקרה התופעה החלה כנראה באשכנז, ומכל מקום פשטה שם במהירות ובהיקף הרב ביותר. בין ההעתקות המתוארכות מרובות-הידיים שכיחים כתבי-היד

¹¹⁶ המחשה ליציגות ואירונית ליהירות ולשעשוע הכרוכים בשימוש בהבלטת השם יש בהעתקיו של משה בן יהושע מערקיש, סופר שכיר ממוצא אשכנזי שפעל באיטליה בשלהי המאה החמש-עשרה. הלה נהג לעטר את שמו כאשר נקרה בטקסט בכתב. כ"י פריז 402 Hébreu בשוליים צוין בכתב זעיר, לכאורה מידי אחד ממשתמשי כתב-היד אך בלא ספק מידי של הסופר, שליציגותו מזדקרת מן הקולופונים שלו: 'הרם המצנפת והסר העטרה <יח' כא: לא> / כי לא נאה לכסיל השררה' (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 134 וכן בכרך הלוחות ובהוספות בחלק III, עמ' כז). חרוזה זה שבה שיבץ את שמו במפורש באה בכ"י לונדון Harley 150 (קטלוג מרגוליות 189) ובכ"י לונדון Harley Or. 340 (קטלוג מרגוליות 869).

באחרונה הבחין שמחה עמנואל בקובץ תשובות של מהר"ם מרטנבורג שנכתב בידי שלושה מעתיקים באשכנז בשנת 1391 (כתב-היד היה לפניו בספריית בית הדין ובית המדרש בלונדון ונרכש בשנת 1999 על-ידי המוזיאון היהודי בברלין) בהרחבה בלתי מוכרת של תחבולת המעתיקים: אחד המעתיקים לא הסתפק בעיטור שמו או שם אביו או שם מזמין ההעתקה אלא שרבב מילות ברכה אחרי השמות בגוף הטקסט. ראו ש' עמנואל, 'הערה על טכניקה נדירה של מעתיקים', *Quntres: An Online Journal for the History, Culture and Art of the Jewish Book*, 2/1, pp. 59–61 (2011), <https://taljournal.jtsa.edu/index.php/quntres>.

האשכנזיים.¹¹⁷ הדבר עשוי באמת לרמוז כי התפשטות הנוהג הייתה כרוכה בהפקה האינדוידואלית-הקולקטיבית של כתבי-היד, שהיה מקובל שהסופר הבכיר בלבד טבע בהם את רישומו בקולופון. לפיכך אולי לא ייפלא שבאזורי המזרח, שבהם שיעור ההעתקות מרובות-הידיים היה הנמוך ביותר, לא פשט גם השימוש בתחבולה. ואם כך, אפשר שלא יוהרה בעלמא הולידה את התחבולה אלא להפך, נכונותו של הסופר הבכיר להכיר בשותפיו למלאכה ולהניח להם להנציח את תרומתם בדרך מוצנעת. ואולם התחבולה פשטה עד מהרה בקרב מעתיקים רבים, והם יישמוה גם כאשר נקבו בשמם בהבלטה ראויה בקולופון שסיפחו לכתב-היד.

2. יעד ההעתקה

ציון שמו של מזמין ההעתקה תורם, כמובן, לידיעתנו והבנתנו ברקע החברתי והכלכלי של הפקת ספרים וצריכתם בימי-הביניים. עצם המידע אם כתב-היד הוכן על-פי הזמנה ולכן הועתק בידי סופר שכיר, מקצועי או רק לעת מצוא או אם הוכן בידי מעתיק לשימוש האישי הוא יש לו חשיבות מרבית לא רק על תולדות הפקת הספר העברי אלא אף על חקר האוריינות היהודית, על ביקורת הטקסט ועל הבהרת דרכי המסירה של הטקסטים העבריים וטיבן.¹¹⁸ באופן כללי יש לשער שסופרים שכירים השתדלו להיות נאמנים יותר למקור שממנו העתיקו ועם זה היו פגיעים יותר לתעות העתקה הבלתי מודעים של מכניזם ההעתקה הסבוך לרכיביו הפסיכולוגיים והפיזיולוגיים. לעומתם מעתיקים מלומדים או משכילים, שהעתיקו ספרים לעצמם – העתקתם הייתה מבוקרת ולכן מחוסנת יותר מהשתבשות הטקסט המועתק עקב פגעי מכניזם ההעתקה. עם זה, קולופונים של המעתיקים לעצמם מעידים שמפיקים עצמיים אלו לא ראו בהעתקתם שכפול מכני אלא מהלך ביקורתי, שהיה כרוך בהגהה, בתיקון ובשיפור הטופס על-פי ידיעה, השערה, התכת גרסאות מטפסים אחרים ואפילו שרוב חומרים שמחוץ לטקסט המקורי.¹¹⁹ ההתערבות חסרת ההיסוסים של מעתיקים משכילים אלה בטקסט מרוקנת את יתרון ההעתקה המבוקרת ואת החיסון מפני מהמורות ההעתקה. יש סיכוי לנכש במידה זו או זו טקסטים ששובשו שלא בודעין בידי סופרים מקצועיים, ואולם ספק אם אפשר לשקם טקסטים לאחר ששופצו בידי תלמידי חכמים.

עם זה, אין להתעלם מן ההיבט החברתי-כלכלי שהיה כרוך ביעוד של הפקת הספר. יש להניח שהמעתיקים לעצמם בחרו בדרך ההפקה העצמית לא רק משום שביקשו להפיק נוסח מבוקר ומשופר. אפשר שהמניע להעתקה עצמית היה כספי בלבד. העתקה עצמית הייתה, כמובן, זולה הרבה יותר, ועיקר ההשקעה בה היה חומר הכתיבה שהוזל מאוד עם התפשטות ייצור הנייר.

3. תאריכים ומניינים

המעתיקים העבריים ציינו את תאריך השלמת ההעתקה בדרך כלל באופן מפורט ומדויק.¹²⁰ לא רק השנה צוינה אלא תכופות גם היום בחודש והיום בשבוע. יתר על כן, כמאה קולופונים מפרטים באיזה חלק של היממה הושלמה ההעתקה, בייחוד בלילה. מכל מקום, כתבי-יד הועתקו בכל חלקי היממה, ויש בכך כדי לשוב ולשקף את האופי האינדוידואליסטי של הפקת הספר העברי. היום

¹¹⁷ אלה שיעורי כתבי-היד מרובי-הידיים בין כתבי-היד המתוארכים שתועדו עד שנת 1500: ארבעה-עשר אחוזים בביזנטיון, שנים-עשר אחוזים באשכנז, תשעה בספרד, שמונה באיטליה, שישה במזרח (כולל תימן).

¹¹⁸ נתונים על התפלגות יעדי ההעתקה של כתבי-היד ראו לעיל, פרק א, סעיף 5, טבלאות 11–13.

¹¹⁹ ראו בפירוט להלן, פרק יג.

¹²⁰ דיון על תאריכים ומניינים ראו אצל צונץ, היסטוריה, עמ' 214–230.

בחודש צוין בשבעים ואחד אחוזים מן הקולופונים המתוארכים (באשכנז ב-70%, בספרד ב-71%, באיטליה ב-73%, בביזנטיון ב-81%, במזרח ב-64% ובתימן ב-62% מן הקולופונים), והיום בשבוע – במחציתם.¹²¹

מנייני השנים הנהוגים בקולופונים של כתבי-היד היהודיים הם ארבעה: המניין לבריאת עולם, המניין לשטרות, המניין לחורבן הבית השני והמניין לספירת המוסלמים. המניין לשטרות והמניין לספירת המוסלמים נהגו למעשה רק במזרח. רק המניינים לבריאת העולם ולחורבן הבית הם יהודיים. בעשרות רבות של כתבי-יד – רובם נכתבו במזרח התיכון ומיעוטם באיטליה – צוין התאריך בשתיים ואפילו בשלוש שיטות מניין מקבילות, ובמקרים נדירים ואקזוטיים במזרח השתעשעו מעתיקים בחמישה¹²² ואפילו בשבעה¹²³ מניינים מקבילים, אחדים מהם לא היו מעולם מניינים שימושיים אלא היו מיוסדים על חישובים של הכרונולוגיה המסורתית.

א. המניין לבריאת עולם

המניין לבריאת עולם או ליצירה, המקובל עד היום, היה המניין הרווח ביותר בקרב המעתיקים היהודים בכלל. הוא נהג בכל התקופות¹²⁴ והאזורים, אולם במזרח התיכון ובייחוד בתימן לא היה מעולם המניין המועדף. זו הייתה שיטת המניין הסטנדרטית רק בכל אזורי אירופה – במרחבי תרבות הספר הספרדית ושלוחותיה, באשכנז (צפון צרפת וגרמניה ושכנותיה), באיטליה ובביזנטיון. השימוש המועט באירופה במניינים אחרים – לחורבן הבית השני בשני תריסרי קולופונים באיטליה (כבר בקולופון הקדום ביותר ויחסית בשימוש רב יותר עד שלהי המאה השלוש-עשרה) ובכתבי-יד ביזנטיים אחדים (ביניהם מוצאים גם את המניין לשטרות) – אינו עומד בפני עצמו אלא נלווה תמיד למניין הבסיסי לבריאת עולם כמניין תנייני. במזרח התיכון נהג המניין בשליש בערך מן הקולופונים, במקצתם לצד מניינים אחרים ובתימן שימש רק לעתים רחוקות (רק בחמישה אחוזים של הקולופונים).

מניין זה כמניינים אחרים צוין בכמה ניסוחים ומונחים: 'לבריאת עולם' (בכתיבים שונים בקולופונים הקדומים כגון 'לבריית עולם'), 'ליצירה',¹²⁵ 'לאֵלף החמישי', 'לפרט האֵלף החמישי',

¹²¹ נתונים אלו כוללים גם ציוני פרשת השבוע שאינם אלא דרך אחרת לציין את היום בחודש ובשבוע. נוהג זה, המופיע רק בשישה אחוזים מן הקולופונים, נפוץ באשכנז (17%) והיה ידוע בספרד ובאיטליה (יותר משליש מהיקריותו באיטליה כלולות בקולופונים של מעתיקים מהגרים, בייחוד מאשכנז).

¹²² ראו כ"י סנקט פטרבורג Ebp. I B 19a, שנכתב בקהיר בשנת 1008 (אוצר המצחפים, א, כתב-יד 17).

¹²³ כ"י אוקספורד MS. Poc. 99 (קטלוג נויבאוואר 1452), שנכתב במזרח בשנת 1465. לשבעת המניינים נוספו גם שמות חודשים לפי מניינים אחרים. הנה הקולופון שרובו נוסח בערבית-יהודית:

וכמל הדא אלכתאב אלמבארך העבד הצעיר עבד התורה ועבד לומדיה יוסף הנשיא בן צדקה הנשיא בן ישי הנשיא בן יאשיה הנשיא בן שלמה הנשיא בן ידידיה הנשיא בן שלמה הנשיא בן יהודה הנשיא בן דוד הנשיא בן זכאי הנשיא השם יחיש לנו באת הגואל למען שמו ויקבץ נדוחי עמו ויבנה לנו בית אולמו ויקיים נאמו וי"ר וכאן אלפראג' מנה סאבע כסליו שנת הרכ"ו ליצירה בתשע"ח ליציאת מצרים, ברצ"ח לבית ראשון אתתפ"ח לחרבנו, אתשע"ז לשטרות, אתשע"ז לסלוק הנבואה אשצ"ז לחרבן שני, ומן אשהר אלערב גמאדי אלאול סנה תת"ע ומן אשהר אלרום כאנון אלאול ומן אשהר אלקסט (דפים 131–132א).

¹²⁴ הקולופון הקדום ביותר הנוקב תאריך במניין לבריאה הוא משנת 942/3. כתבי-היד המזרחיים שקדמו לו השתמשו במניין לשטרות ולחורבן הבית. ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 7–1.

¹²⁵ להבחנה הקדומה בין המניין לבריאת העולם/ליצירה ובין המניין למולד אדם, שהחל שנה אחר כך ושנהג עד אמצע המאה התשיעית, כבר לא היה תוקף בתקופת הקולופונים הקדומים של המאה העשירית. על הבחנה זו, שגרמה לסתירות, בלבול ואי-התאמות בכרונולוגיה היהודית המסורתית, בייחוד בתקופת המעבר שבה הפסיקו להשתמש במניין לאדם, וגם בנוגע למניין לחורבן הבית השני, שנהג אחר כך, ראו א"א עקביא, הלוח ושימושו בכרונולוגיה – ספר עזר לכרונולוגיה טכנית והיסטורית, ירושלים תשנ"ג, עמ' סב–סה; הנ"ל, סדרי זמנים לפי המסורת בצרוף מדרש זמנים (סדרי זמנים בדברי ימי ישראל והוא ספר הכרונולוגיה של ההיסטוריה העברית), תל-אביב תש"ג, עמ' 301–307.

לפרט היצירה, 'למנין שאנו מונין פה'.¹²⁶ כאשר הושמט ציון האלפים, צוין הדבר במונח 'לפרט' או 'לפיק'¹²⁷, אם כי המונח 'לפרט' שימש גם לציון המניין לבריאה בלא השמטת אלפים. ההפרש בין המניין היהודי לבריאת העולם ובין המניין הנוצרי הוא 3760. חישוב התאריך לבריאת העולם לצורך הקבלתו לתאריך במניין הנוצרי, שהיה לימים למניין האזרחי המקובל, יכול להיעשות באופן פשוט על-ידי הוספת 1240 באלף החמישי או 240 באלף הרביעי. ברם, הלוח העברי מבוסס על מחזוריות הירח בתוספת שנים מעוברות, ואילו הלוח הנוצרי מבוסס על מחזוריות השמש, ולפיכך השנה העברית אינה מקבילה בראשיתה לשנה הנוצרית. החודשים תשרי–כסלו וכן שמונת הימים הראשונים של חודש טבת מקבילים תמיד לשנה הנוצרית הקודמת לחישוב הנזכר, ואילו כל תאריך מיום י"ב בשבט ואילך מקביל תמיד לשנה הנוצרית. כלומר, אין לדעת אם תאריך שחל בגזרה הצרה שבין ט' בטבת ובין י"א בשבט¹²⁸ חל בשנה הנוצרית המקבילה לפי החישוב הנזכר או חל בשנה הקודמת לשנה הנוצרית שלפי החישוב הנזכר. לצורך זה יש להסתייע בלוחות כרונולוגיים סינכרוניים.¹²⁹

ב. המניין לשטרות

המניין לשטרות צוין בדרך כלל במונח 'לשטרות' או לא צוין כלל כמו ברישומי התאריך במניינים אחרים. בכתב-יד מזרחיים קדומים אחדים צוין 'למנין שטרות'.¹³⁰ בשני תריסרים של קולופונים משלחי המאה האחת-עשרה¹³¹ ועד סוף ימי-הביניים צוין 'למספר יונים'¹³² או לפעמים 'ליון'. כמעט כל הקולופונים האלה הם של מעתיקים קראים ולשונם ערבית. למן המאה הארבע-עשרה

¹²⁶ בייחוד בספרד ובאיטליה. מטבע זה אינו מופיע כלל בכתב-יד מזרחיים. היקרותו בקולופון של כ"י פרנקפורט, ספריית האוניברסיטה Hebr. 4° 2, שנכתב בימי אמון (היא אלכסנדריה) בשנת 1212, אינה מוכיחה דבר, שכן כתב-היד נכתב בידי שני מעתיקים ביזנטיים ותכונותיו הקודיקולוגיות הן ביזנטיות לכל דבר.

¹²⁷ ראשי תיבות של 'לפרט קטן'. כמובן, הוספת המילה 'קטן' הייתה מיותרת, מפני שהמונח 'לפרט' כבר צוין את השמטת האלפים. המונח שכח למדי באשכנז (18%) ובאיטליה (16%). היקרויותיו בספרד ובביזנטיון זניחות. במזרח נקרה המונח רק בכתב-יד אחד, שנכתב בירושלים בשנת 1387 בכתבה אשכנזית (כ"י פריז 800 Hébrou, ראו אוצר כתב-יד עבריים, I, 58). שישים אחוז מהיקרויותיו באיטליה במאה החמש-עשרה (התקופה שבה התפשט השימוש במונח) הן בכתב-יד שנכתבו בידי סופרים מהגרים ספרדים או פרובנסלים ואשכנזים, שכתבו ארבעים אחוז מכתב-היד המתוארכים שהופקו באיטליה באותה תקופה. נמצא שהשימוש הנפוץ ביותר במונח הוא אצל מעתיקים אשכנזים באשכנז – שם הוא נהג כבר בארבעה-עשר אחוזים מכתב-היד מן המאה הארבע-עשרה – או מחוצה לה.

¹²⁸ גבולות גזרה זו תקפים רק עד שנת שמ"ג (סוף שנת 1582) – עד המעבר מן הלוח היוליאני אל הלוח הגרגוריאני – וכן רק משנת ד'תר"ג (842/3), היא השנה שנקבע בה הלוח העברי שבידינו לכל פרטיו ודקדוקיו (פרט לשנים ד'תרפ"ב–ד'תרפ"ד / 922–924, שבהן פרצה מחלוקת חריפה בין חכמי ארץ ישראל לחכמי בבל בעניין הלוח). ראו א"א עקביא וני פריד, לוח לששת אלפים שנה: לוח השוואה למניינים השונים, ירושלים תשל"ו, עמ' לג.

¹²⁹ הלוחות הנהירים ביותר מובאים בספרו של מהלר, E. Mahler, *Handbuch der jüdischen Chronologie*, Leipzig 1916. ראו גם עקביא ופריד (לעיל, הערה 128). מהלר שימושי מאוד לא רק לצורך המרת התאריכים אלא אף לבדיקות התאריכים העבריים כגון אם היום בחודש חפץ ליום בשבוע הנקוב בקולופון, מה היה התאריך שצוין בקולופון על-פי פרשת השבוע (או ספירת העומר או ביחס לחג) באותה שנה. יתרום של הלוחות של עקביא ופריד בהציעם לוחות מקבילים לא רק אל הלוח הנוצרי אלא גם אל שאר המניינים. בינתיים נוצרו אתרי אינטרנט אחדים המאפשרים המרה והשוואה מהירה של תאריכים לפי הלוח היהודי והנוצרי.

¹³⁰ ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 5, 16, 17.

¹³¹ ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 47.

¹³² בקולופון של כ"י סנקט פטרבורג Ebp. II B 39, שנכתב בירושלים בשנת 988/9, הניסוח הוא 'למלכות יונים' (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 12), ב"כ"י לנינגרד' של התנ"ך – 'למלכות יונים שהיא למנין {שטרות} ולפסיקת הנבואה' (עיינו שם, כתב-יד 17), ובדומה בקולופון המזרחי רב-המניינים שהובא במלואו לעיל (הערה 123) – 'לסילוק הנבואה'. בכ"י ניו יורק MS 2367, שנכתב באיטליה – 'לשטרות שאנו מונין למלכי יון', ובכתב-יד קראי שנכתב בשנת 1399 – 'לשטרות מלכות יון הרשעה' (ראו אוצר כתב-יד עבריים, I, 70). בכתב-יד שנכתב ב'כפא' (Feodosiya), חצי האי קרים) בשנת 1368 – 'לשטרות של אלכסנדרוס' (כ"י לידן, האוניברסיטה Or. 4769), וכיוצא בו בצורה הערבית בכתב-יד שנכתב ב'צובא' (Aleppo) בשנת 1472 – 'למנין אסכנדר' (ראו אוצר כתב-יד עבריים, III, 14). המניין לשטרות היה המניין הרגיל שנקטו בכתב-יד סוריים בניסוחים דומים לניסוחים שבקולופונים עבריים: במאה השישית כונה המניין על שמו של אלכסנדר אך לפעמים 'למנין היוונים', שלימים היה לניסוח הסטנדרטי. ראו S.P. Brock, 'The Art of the Scribe', in *The Hidden Pearl*, ed. S.P. Brock, vol. 2, Rome 2001, p. 254

יש שמשתמשים בצורה הארמית 'לשטרי', בייחוד בתימן שסופריה חיבבו את הארמית בכתיבת הקולופון. המניין לשטרות נהג רק במזרח התיכון,¹³³ ושם היה המניין הסטנדרטי. הוא מופיע ב-63% של הקולופונים מחוץ לתימן. בתימן – שבה לא חדלו היהודים מלהשתמש בו עד שהגרו לארץ ישראל, מקצתם בשנת 1882 (והוסיפו להשתמש במניין זה) ויתרם עד עלותם למדינת ישראל אחרי הקמתה – שימושו היה כמעט בלבדי (98%).

המניין לשטרות אינו יהודי. אין הוא אלא המניין הסלאווקי, שהחל נוהג בכל המזרח התיכון בשנת 312 לפני ספירת הנוצרים עם כיבוש בבל בידי סלאוקוס הראשון, ניקטור (מכאן כינויו 'למלכות יונים'). הוא נהג בתקופה ההלניסטית והרומית גם בקרב היהודים, כמו שספר המקבים מעיד. במקורות יהודיים הוא סוגל ללוח העברי של השנה והחל מופיע במקורות העומדים לרשותו בתקופת הגאונים ובקולופונים מאז כתבי-היד הקדומים ביותר ששרדו מן המזרח. התאריכים הנקובים במניין זה ובמניין לחורבן הבית השני – אי אפשר לחשבם על-פי המניין האזרחי ואף לא על-פי הכרונולוגיה המסורתית, שכידוע התחלותיהם שנויות בה במחלוקת. חישובינו אינם יכולים להתבסס על שיטה זו או זו אלא על המסורת המעשית של כותבי הקולופונים. מסורות אלה מתחורות בזכות הקולופונים שצוינו בהם תאריכים במניינים מקבילים ובייחוד במניין מקביל לבריאת עולם, שחישובו אינו במחלוקת. הקולופונים כפולי המניינים (או בעלי מניינים מקבילים אחדים) מלמדים שהמניין לשטרות חושב בדרך כלל לפי מועד התחלתו בראשית שנת ג'ת"ן לבריאת עולם, כלומר בשנת 312 לפני הספירה (לפיכך יש להפחית 311 – ובתחילת השנה 312 – מן השנה המצוינת כדי להקבילו למניין האזרחי).¹³⁴

ג. המניין לחורבן הבית השני

המניין לחורבן הבית השני ניתן בדרך כלל בהשמטת המילה 'השני' או בקיצור 'לחורבן', ובכתבי-יד מזרחיים קדומים גם 'לחורבן בית המקדש',¹³⁵ ו'לחורבן בית הבחירה'.¹³⁶ ברוב כתבי-היד האיטלקיים הציון הוא 'לחורבן הבית הקדוש' ובתוספת המשאלה 'שיבנה במהרה בימינו' (ובדרך כלל גם נוסף 'אמן ואמן'). השימוש במניין זה הוא המועט ביותר מבין ארבעת המניינים, והוא מופיע רק בשני אחוזים של כלל הקולופונים. תפוצתו הרבה ביותר הייתה במזרח, והיקפה שם היה שישה אחוזים. מחוץ למזרח בולטות הופעותיו בקולופונים איטלקיים מאמצע המאה השלוש-עשרה ואילך, אף על פי שמספרם קטן מאוד (כשני תריסרים בלבד). הן במזרח הן באיטליה השימוש במניין לחורבן היה תנייני ושימש תוספת למניין לבריאת עולם. כך באיטליה

¹³³ מחוץ למזרח נמצאו רק שבעה כתבי-יד מתוארכים שמעתיקיהם השתמשו במניין לשטרות, חמישה מהם נכתבו בבזונטיון (מהם שניים בידי סופר 'מארץ יוון' אולי בצפון אפריקה), אחד בצפון אפריקה ואחד באיטליה, ובשלושה מהם כתוספת מקבילה למניינים אחרים.

¹³⁴ ראו גם עקביא ופריד (לעיל, הערה 128), עמ' 649–650. לפי המסורת של הסופרים הסורים, המשתמשים במניין זה כבמניין הסטנדרטי מאז המאה השישית, התחיל המניין בחודש אוקטובר 311, וראו ברוק (לעיל, הערה 132), שם. האזכורים בספר מקבים אינם אחידים – אחדים מהם מעידים על התחלת המניין בחודש ניסן, ואחד מהם – בחודש תשרי. לפי מקורות יווניים התחיל המניין בסתיו של שנת 312 לפני הספירה, ולפי המניין לשטרות הבבלי – באביב של שנת 311. ראו E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.–A.D.)*, a new English version revised and edited by G. Vermes & F. Millar, vol. 1, Edinburgh 1973, p. 126. מכל מקום, השימוש המעשי בקולופונים יהודיים אינו מעיד על התחלת המניין שלא בחודש תשרי.

¹³⁵ אוצר המצחפים, א, כתב-יד 8; ב, כתב-יד 32.

¹³⁶ אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 48. בכתבי-יד מזרחיים מאוחרים יחידים: 'בית אלהינו' (ראו, למשל, אוצר כתבי-יד עבריים, III, 14).

תמיד¹³⁷ וגם במזרח פרט לארבעה כתבי-יד מן הקדומים ביותר בשימוש במניין זה, שסופריהם ציינו את התאריך במניין לחורבן בלבד.¹³⁸

בנוגע לחישוב המניין לחורבן הבית השני, שמבחינה היסטורית חל בשנת 70 לספירת הנוצרים, הקולופונים כפולי המניין הללו מעידים כי שלא כדעת הגאונים, הרמב"ם, רש"י ואחרים, בדרך כלל חושבה בפועל (לא רק במזרח אלא גם באיטליה) שנת ג'תתכ"ט לבריאה כשנת א' לחורבן הבית.¹³⁹ לפיכך יש להוסיף 68 (ובתחילת השנה 67) לשנה המצוינת במניין זה כדי להקבילה לשנה האזרחית.¹⁴⁰

ד. המניין המוסלמי

המניין המוסלמי רווח רק בארצות האסלאם המזרחי, שם ימצא ביותר מרבע הקולופונים אך לא בתימן.¹⁴¹ ביותר ממחצית הקולופונים הללו הספירה המוסלמית נלווית למניין לשטרות או למניינים אחרים. כמעט תשעים אחוזים מהופעותיו הם בכתבי-יד הכתובים ערבית-יהודית ומרביתם קראיים. כינוי הקדום של המניין המוסלמי, שהשתמר גם בתקופות מאוחרות יותר, היה 'למלכות קרן זעירה',¹⁴² (ופעם אחת 'לחסאב חסף טינה',¹⁴³). מאמצע המאה השלוש-עשרה ובעיקר מהמאה הארבע-עשרה ואילך מוצאים אותו בצורת 'לקרן זעירה' (או בכתב החסר 'זערה').¹⁴⁴ בניסוח זה משתמשים מעתיקים קראיים, והוא בא כמעט בשליש מכתבי-היד

¹³⁷ בקולופונים איטלקיים תנייניות זו מוטעמת על-ידי המילה 'והיא', המקשרת בין המניין לבריאת עולם ובין המניין לחורבן.

¹³⁸ אוצר המצחפים, א, כתב-יד 1, 4, 9; ב, כתב-יד 32.

¹³⁹ אמנם אחד הקולופונים הקדומים כפולי התאריכים מעיד על מסורת שחישה את השנה הראשונה לחורבן כשנת ג'תת"ל (עיינו באוצר המצחפים, א, כתב-יד 8), וראו עוד להלן בהערה הבאה.

¹⁴⁰ יש לשער שלפי מסורת זו חרב הבית בתשעה באב בשנת ג'תתכ"ט, כמו חישובו של הרמב"ם, אך שלא כדעתו, כל אותה שנה חושבה כשנת א' לחורבן ולא מחודש אב עד חודש אב שבשנה שלאחריה. בעניין זה הנוהג הולם את שיטתו של רש"י, שסבר שהחלו למנות מתשרי שלפני החורבן (ברם, לשיטתו החורבן חל בשנת ג'תת"ל). על המסורות והפרשנויות בדבר התחלת המניין לחורבן ועל דעותיהם של החוקרים בעניין חישוב התאריך ראו ח"י בורנשטיין, 'תאריכי ישראל', התקופה, ח (תר"ף), עמ' 321–338. ראו גם עקביא, סדרי זמנים לפי המסורת (לעיל, הערה 125), עמ' 313–314.

¹⁴¹ למעט ארבעה כתבי-יד, שניים מהם מאזורי ספר ושניים מהם כתבי-יד יוצאי דופן מתימן. האחד מידי המעתיק הפורה סעדיה בן דוד אשר לימים הוסיף לשמו את הכינוי התימני 'העדני', משהיגר מתימן לסוריה וארץ ישראל. שם הוא נודע גם כמחבר, ובשנים 1465–1485 כתב כעשרים כתבי-יד, מחציתם חיבורים אוטוגרפיים. בקולופון של כתב-היד היחיד ששרד מפעילותו בתימן, שהעתיק בעדן בשנת 1451 בכתובה תימנית מובהקת (כתובתו לאחר מכן הייתה מעורבת – תימנית ומזרחית בעירוב אישי וייחודי), ציין את השנה בארבעה מניינים – ליצירה, לשטרות, 'לאלערבי' וכן 'לאלפארי' שימש! ראו כ"י אוקספורד MS. Hunt. 129 (קטלוג נויבאואר 1521, קטלוג נויבאואר ובית-אריה בערכו). על המעתיק-המחבר ראו גם ב' ריצ'לר, 'על "מדרש הביאור" התימני ומחברו', עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 91–96. הקולופון התימני האחר כלול בכ"י לונדון Or. 2348 (קטלוג מרגוליות 89), שנכתב בשנת 1469, כנראה בצנעא. סופרו אנונימי, אך קרוב לוודאי שיש לזהותו עם הסופר המהולל ביותר בתימן – בניה בן סעדיה, אבי משפחת הסופרים המפורסמת שמנתה ארבעה דורות. על בניה וצאצאיו ראו מ' בית-אריה, "'אמונה יוצרה אצלו אמנה": פיוט שנהגו להעתיקו בסופי חומשים בתימן', בתוך: שי להימן: מחקרים בספרות העברית של ימי-הביניים מוגשים לא"מ הברמן (הימן הירושלמי) במלאת לו שבעים וחמש שנה, בעריכת צ' מלאכי, ירושלים תשל"ז, עמ' 37–50. ראו גם אוצר כתבי-יד עבריים, III, 112*. ייחודו של הקולופון, שנוסח בערבית, הוא בהיותו כתוב בכתב ערבי אף על פי שכתב-היד מקראי. בדרך הטבע גם התאריך היחיד הנקוב בקולופון הוא לפי מנהג הערבים. שמות מזמין ההעתקה ואבותיו צוינו, כמובן, בצורתם הערבית, אך אין לשער שהמזמין היה מוסלמי, שכן הוא מכונה 'אלישראילי'. כאמור, המניין לפי ספירת המוסלמים מופיע גם בשני כתבי-יד מאזורי ספר – האחד כתב-יד בערבית-יהודית שנכתב בספרד בשנת 1375 (כ"י וטיקן Vat. ebr. 426, דפים 102–176), והאחר כתב-יד בענייני לוח ואסטרונומיה ובו בסוף שני חיבורים בעברית על האצטרולב קולופונים שנכתבו בשנת 1482 ב'סרקוסה' (Siracusa), סיצייליה (כ"י וטיקן Vat. ebr. 379, דף 44 ודף 50א). בכל אחד מן הקולופונים צוין התאריך העברי, הנוצרי והמוסלמי.

¹⁴² ראו לדוגמה אוצר המצחפים, א, כתב-יד 17 משנת 1008; ב, כתב-יד 33 משנת 1048; כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apaб. II 679 משנת 1156.

¹⁴³ בשריד של כתב-יד קראי בערבית ובו קולופון כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apaб. I 831 (אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 31). על מקורו של הניסוח ועל משמעותו ראו שם, הערה 1.

¹⁴⁴ לציון 'לקרן זעירה' נוספת ברוב הקולופונים (כבר בכ"י סנקט פטרבורג משנת 1156 שבו הציון 'למלכות') הקללה 'תהרס >או תשבר < במהרה'.

שמשמשם במניין המוסלמי. המונח 'למלכות קרן' / לקרן זעירה' נטבע על-פי דניאל ז'ח (קרן אחרי זעירה) לפי פירוש דרשני בערבית-יהודית – שיוחס לרס"ג – שביאר את דברי דניאל כמכוונים למלכות המוסלמים.¹⁴⁵ שיעור דומה של מעתיקים – כשליש – משתמש במונח 'לישמעאל', ורוב השאר מסתפקים בנקיטת תאריך בלא כל ציון.

בקולופונים אלו צוינו גם החודשים המוסלמיים, וכדרך הערבית (וכך לעתים קרובות גם בעברית המקראית), צוינו מספרי השנים בסדר אריתמטי הפוך, כלומר היחידות קודמות לעשרות והעשרות קודמות למאות. האותיות הסופיות מנצפ"ך מייצגות את המאות שאחרי ארבע מאות (המספר הגבוה ביותר המיוצג בעברית על-ידי אות אחת לא סופית – תי"ו). כ"ף סופית מייצגת 500, מ"ם סופית – 600, נו"ן סופית – 700, פ"א סופית – 800, צד"י סופית – 900.

כיוון שהלוח המוסלמי מושתת על מחזוריות הירח בלא עיבור, אין כמובן נוסחה קבועה להשוואתו ללוח העברי או ללוח הנוצרי, ולכן בכל בדיקת תאריך יש להשתמש בלוחות סינכרוניים.

ה. המניין הנוצרי

כיוון שלעצם ספירת הנוצרים נלוותה משמעות תאולוגית (וראה להלן), אין להתפלא שהמעתיקים היהודים לא השתמשו במניין זה באירופה, שלא כאחיהם במזרח התיכון, בייחוד הקראים, שלא היססו להשתמש בספירת המוסלמים, מן הסתם משום שלא התלוותה לספירה היסטורית זו, שהתחלתה בהג'רה – הגירתו של מוחמד ממכה למדינה – משמעות תאולוגית או אולי כל משמעות שהיא, ואולי משום ההבדל הרב בין היחס לנצרות ובין היחס לאסלאם בקרב היהודים. הקולופונים היחידים שבכל זאת כוללים גם את המניין הנוצרי הם של כתבי-יד אסטרנומיים וכאלה המכילים טבלאות לוחות, שתוספת הלוח הנוצרי בהם מתבקשת מתוכן כתב-היד. עם זה, מצויים כתבי-יד עבריים שתאריכי השלמתם צוינו לפי ספירת הנוצרים בלבד, אך הם לא נכתבו בידי יהודים אלא בידי נוצרים, כמעט כולם מומרים. הדוגמה המובהקת ביותר היא כתב-היד הרבים – לפחות עשרים, ולפחות שמונה-עשר מהם בציון תאריך – שכתב אלפונשו (אלונשו, אלונזו) די סאמורה בספרד לאחר הגירוש, בייחוד באוניברסיטת Alcalá de Henares, רובם ככולם בין שנת 1516 לשנת 1537. מומר זה, שאין ספק שהיה מעתיק מקצועי לפני התנצרותו, הפיק העתקות בכתביה ספרדית קליגרפית ביישמו את כל הרגלי המעתיקים העבריים ובהשתמשו גם בנוסחות המקובלות בניסוח הקולופון או בחתימת כתב-היד פרט לציון התאריך המסגיר את המרתו ('לביאת גואלינו מלך המשיח', 'ללידת מושיענו יהושע משיח', 'למנין ישועתנו').¹⁴⁶

יוצאי דופן הם שלושה כתבי-יד שהועתקו בראשית המאה השש-עשרה באיטליה בידי מעתיקים עברים, אחד מהם מחבר ידוע, בשביל ההומניסט וההבראיסט 'אישידאו' / 'זידיאו' / 'זידינו' / 'אגידאו' / 'ידיאו', הוא Egidio da Viterbo, ראש מסדר האוגוסטינים ולימים קרדינל ברומא, מראשי ה'מקובלים' הנוצרים, 'אחד מחסידי אומות העולם <...> מכהני במות שנטו אגושיטיני

¹⁴⁵ ראו שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד, עמ' 55 (בתרגום העברי: עמ' 74), המתבסס על קטלוג הרכבי וטרק, עמ' 265 (השוו אל אוצר המצחפים, א, כתב-יד 17, הערה 9; ב, כתב-יד 33, הערה 1).

¹⁴⁶ דוגמה אחת מתוך קולופון של ספר שמות עם תרגום לטיני (כ"י מדריד, ספריית האוניברסיטה Valla-Avniil 12) שכתב בשנת 1528 באוניברסיטת Alcalá de Henares כדי להעמידו לרשות התלמידים בספריית האוניברסיטה: נכתב הספר הזה בכאן במתא אלכלה די אינאריש לתת אתו בבית הספרים שיועיל לכל התלמידים הבאים ללמוד מארץ אחרת ונשלם ביום ששי שבעה ועשרים יום לחדש נוביימברי שנת אלף ות"ק וכ"ח למנין ישועתנו על יד אלונשו די סאמורה והוא שחבר והדפיס דקדוק לשון עברית בלשון רומיית ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה ונכתב ונשלם בימי המורה וחסיד ואיש ישר מושיח פאשקואל מתקן ושופט בבית החכמה הזה תהלה לאל.

<...> ראש וקצין על כל כהני הבמות <...> אשר קנה והכתיב והוציא ממון רב <...> עד שיהיו לו כל הספרים הנמצאי' אצלנו'. בקולופונים של כתבי-יד אלו הוסיפו המעתיקים גם את התאריך לפי 'חשבון הביאה' או 'לחשבונם' או 'למנין הנוצרים' מתוך הכבוד שרצו למזמין ההעתקה רם המעלה שהתעניין מאוד בלשון ובספרות העברית ובייחוד בקבלה.¹⁴⁷

על אף ההירתעות המובנת משימוש בספירה הנוצרית לא נרתעו יהודי איטליה לשלב בתאריך היהודי לבריאת העולם את החודש ואת היום בחודש לפי הלוח הנוצרי, ויש להניח שלשימוש זה, שהיו רגילים בו בחיי היום-יום ובמגעם עם סביבתם הנוצרית, לא היה בעיניהם שום היבט דתי. יותר ממאה קולופונים שילבו את היום בחודש ואת החודש בשמו האיטלקי מאז שנת 1353: 'כ"ד ביינרו קי"ג',¹⁴⁸ 'ה' בפיבררו קל"א'.¹⁴⁹ אופן השילוב אינו רק בצורת שעטנו – צירוף של היום בחודש והחודש לפי הלוח הנוצרי עם השנה העברית, כמו בשתי הדוגמאות הקדומות ביותר האלה, אלא גם בהקבלה: 'יום ג' כ"ו באלול קמ"ג וכ"ה באגוש' קמ"ג לפרט לאלף שישי'.¹⁵⁰

4. ציוני מקום ההעתקה

קולופונים שכותביהם טרחו לציין בהם את מקום העתקת כתב-היד מספקים מידע חיוני לטיפולוגיה הקודיקולוגית העברית וכמובן, גם למחקר ההיסטורי. לעתים ציין המעתיק לא רק את מקום הפקת הספר אלא אף את עיר מוצאו ומקום מושבו של הבעלים, כגון כתב-יד שהועתק בכתובה ספרדית באנקונה בשנת 1402 בידי סופר שכיר שמוצאו מפרפיניאן (Perpignan) בשביל בעלים מרומא, שהתגורר באותו הזמן בקזה (Casa).¹⁵¹ כאמור בפרק א, סעיף 3, בארבעים ושלושה אחוזים מן הקולופונים המתוארכים צוין מקום כתיבתם במפורש ובשישה אחוזים מן הקולופונים המתוארכים מקום הכתיבה שוער במידה רבה של סבירות. השיעורים של ציוני המקום בקולופונים המתוארכים אינם אחידים בכל אזור. להלן מובאת התפלגות תפוצתם באחוזים. לפי שסטטיסטיקה זו כוללת גם ציונים שלא פורשו בקולופון אלא שוערו על סמך ציוני מקום שנקב המעתיק בכתב-יד בעלי תאריכים סמוכים או על-פי מידע היסטורי מבוסס וכדומה, הובאו בסוגריים האחוזים שמציניים ציוני מקום מפורשים בלבד. הנתונים נוגעים לכתב-היד המתוארכים עד שנת 1500 שתועדו: מרחבי תרבות ספרד (ובהם צפון אפריקה, פרובנס ולונגדוק, סיציליה) – 52% (49%); איטליה – 58% (51%); ביזנטיון – 45% (36%); המזרח התיכון (למעט תימן) – 47% (41%); תימן – 60% (57%); אשכנז (גרמניה וצרפת) – 22% (18%). שיעור הקולופונים בציון מקום הכתיבה באזור אשכנז הוא אפוא הנמוך ביותר. ההימנעות התמוהה של רוב המעתיקים האשכנזים מלציין את מקומם מקשה עלינו להבחין בין התכונות הקודיקולוגיות וסגנון הכתב של כתב-היד שהופקו בצרפת ובין אלה של כתב-היד שהופקו בגרמניה או לבסס הבחנה מסתמנת זו.

¹⁴⁷ כל כתב-היד הועתקו בידי מהגרים. כ"י רומא, קזנטונה 2971 משנת 1513, כ"י לונדון Harley 5704 (קטלוג מרגוליות 342) משנת 1514 – שניהם כתובים בכתובה ספרדית – וכ"י מינכן Cod. hebr. 74, קונקורדנציה שהתקין לפי בקשת אגידיו בכתובה אשכנזית אליהו <בן אשר> הלוי, הוא אליהו בחור המדקדק הנודע, בשנת 1521. קודם לכן, בשנת 1516, העתיק אליהו בן אשר 'אשכנזי המדקדק' בשביל אותם הבעלים גם את כ"י לונדון Add. 27199 (קטלוג מרגוליות 737), קובץ גדול של חיבורי אלעזר מוורמס, שהציטוט שהובא לעיל לקוח מן הקולופון שבסופו (דף 600ב), אלא שבו לא נוסף התאריך הנוצרי.

¹⁴⁸ כ"י פירנצה, לאורנציאנה Plut. 88.55, דף 84ב.

¹⁴⁹ כ"י ירושלים Heb. 8° 2002 (אוצר כתב-יד עבריים, II, 35).

¹⁵⁰ כ"י פריז Hébreu 1234 (אוצר כתב-יד עבריים, I, 53).

¹⁵¹ כ"י אוקספורד MS. Opp. Add. fol. 37 (קטלוג נויבאואר 302).

שמות המקומות מופיעים בדרך כלל בתעתיק עברי של השם כמו שרוח בקרב היהודים בזמן כתיבתו של בעל הקולופון. פיענוח התעתיקים כרוך לעתים לא רק בהכרת דרכי התעתיק בכל אזור ואזור אלא גם בידעת השם ההיסטורי.¹⁵² בגרמניה פעמים רבות השם הלטיני הקדום הוא שתועתק ולא השם הגרמני, כגון וורמיישא (Worms), ששמה הלטיני היה Wormesse, או מעגנצא (Mainz), ששמה הלטיני היה Megenze. בספרד שימשו בדרך כלל השמות הערביים גם אחרי הרקונקיסטה הנוצרית ולא גלגוליהם הספרדיים, כגון טוליטלה / טליטלה (טולדו) – תעתיק מדויק של השם הערבי طليطلة, שהוא עצמו גלגול השם הלטיני Toletum, או אשביליה (Sevilla). שם המקום מרצה עלי (Marsala) שבסיציליה משקף טרנסליטרציה מדויקת של השם הערבי مرسى علي. כדי לזהות שמות איטלקיים, למשל, יש לדעת שיהודי איטליה נהגו לתעתק את העיצור גי' (ge, gi) בשתי יודיות, ולפיכך Reggio (Emilia) תועתקה (א)ריי, ובדומה Sant' Angelo – ס' אניילו.¹⁵⁴

לפרקים במזרח ציינו את מקום הכתיבה בשמות עבריים מן התנ"ך שיוחסו בפרשנות המקרא באופן אנכרוניסטי לערים ידועות (וגם לארצות כגון ספרד ואשכנז). כך נהגו לציין 'נא אמוך' כשם העברי של אלכסנדריה, שכבר מובא בתרגום הארמי לשם בתנ"ך (נחום ג: ח),¹⁵⁵ או 'צובה' (ש"א יד: מז ועוד) לציין חלב,¹⁵⁶ 'אי כפתור' (יר' מז: ד) לציין Damietta שבמצרים,¹⁵⁷ 'אוזל' (בר' י: כז) במקום צנעא.¹⁵⁸

עוד דרך שנהגה לפעמים באיטליה הייתה תרגום-שאלילה של השם הלועזי לעברית כדוגמת 'כפרים שלושה' (כנראה Treviglio),¹⁵⁹ 'שמח לב' (Crevalcore),¹⁶⁰ 'הר נאה' (Belmonte).¹⁶¹ המקומות שהפיקו בהם כתבי-יד משתרעים על פני כל המרחבים שהיו בהם קהילות יהודיות, מאירך¹⁶² ובוכרה עד תימן, מצפון אפריקה עד קווקז, מאלאנדלוס עד פלנדריה, מעמק הריינוס ועד (אחר כך) פראג, פולין אוקראינה ודרום רוסיה. עשרות קולופונים מציינים מקומות שאין

¹⁵² ראו את מאמרו החלוצי של צונץ על שמות מקומות בספרד ובפרובנס במקורות עבריים: L. Zunz, 'Ueber die in den hebräisch-jüdischen Schriften vorkommenden hispanischen Ortsnamen', *Zeitschrift für Wissenschaft des Judenthums*, 1/1 (1823), pp. 114–177. עוד מקורות לזיהוי השמות מלבד צונץ ראו אצל שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד (בתרגום עברי), עמ' 70–72.

¹⁵³ כבר בקולופון הקדום שנכתב שם בשנת 1396 (כ"י אוקספורד MS. Hunt. 300, קטלוג נויבאוואר 305), אבל יוצאי ספרד וסיציליה, שלא הוצרכו לתעתק עיצור כזה בספרדית, תעתקו את שם המקום הזה בקלבריה שבקצה הדרומי של איטליה (Reggio di Calabria) – ריגו (תמיד עם נקודה דיאקריטית מעל הגימ"ל).

¹⁵⁴ כבר בשנת 1326 (בכ"י ניו יורק MS 2699a – קולופון בדף בודד ששרד מכתב-יד).

¹⁵⁵ עיינו באוצר המצחפים, ג, כתב-יד 54, שנכתב ביאסכנדריא' בשנת 1122. ראו שם ב'הארות' על כתב-יד אחר מידי אותו הסופר שנכתב בינא אמוך' בשנת 1141. וראו עוד שם, ד, כתב-יד 99, משנת 1199.

¹⁵⁶ כבר בתעודות מראשית המאה האחת-עשרה.

¹⁵⁷ עיינו באוצר המצחפים, ג, כתב-יד 69; ד, כתב-יד 77 ובתעודות רבות.

¹⁵⁸ ראו בית-אריה, "אמונה יוצרה" (לעיל, הערה 141), עמ' 43–46.

¹⁵⁹ בקולופון קריפטי משנת 1358 בכ"י אוקספורד MS. Can. Or. 33 (קטלוג נויבאוואר 317, ועיינו בקטלוג נויבאוואר ובית-אריה בערכו).

¹⁶⁰ בפעם הראשונה בשנת 1428 בכ"י אוקספורד MS. Opp. 598 (קטלוג נויבאוואר 1260). המשמעות הפשוטה של השם האיטלקי היא הפוכה דווקא (לב מיצר, לב כבד), והתרגום העברי נקט לשון נקייה או שימר מסורת בת מאתיים שנה בערך כאשר לזמן קצר נקראה העיירה הסמוכה לבולוניה Allegralcore, כלומר לב שמח (המידע מפי מאורו פרני [Mauro Perani]).

¹⁶¹ קולופון משנת 1448 בכתב-יד שהיה באוסף מונטיפיורי (כ"י לונדון, ג'וז קולג' 15), ובעת האחרונה הוצע למכירה (Sotheby's Catalogue, October 27&28 2004, no. 15).

¹⁶² הקולופון המתוארך הקדום ביותר, ואשר תאריכו (903/4) אינו מוטל בספק, הוא גם הקולופון הקדום ביותר שצוין בו מקום כתיבתו – אירן (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 2). גם בכתב-היד של הנביאים שנכתב לכאורה בידי משה בן אשר עוד קודם לכן (894/5), ואשר עד לעת האחרונה נחשב לקודקס המתוארך הקדום ביותר, צוין מקום כתיבתו בטבריה (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 1).

ידיעות על קהילה יהודית שהתקיימה בהם אלא הקולופון שהוא תעודה היסטורית שאין לה תחליף.¹⁶³ בחצי האי האיברי, דרך משל, נכתבו כתבי-יד בתשעים מקומות.¹⁶⁴ על אף מקורות הישרדותם מספר כתבי-יד ששרדו מקהילות למיניהן הוא מדד בעל ערך חברתי לרמה אינטלקטואלית של קהילה, למרכזיותה ולגודלה. הדוגמאות הבאות מיוסדות על כתבי-יד מתוארכים וגם על כתבי-יד בלא ציון תאריך מפורש אך בציון מקום. שרדו, למשל, 37 כתבי-יד שנכתבו בירושלים בשנים 989–1072 (8 כתבי-יד) ובשנים 1366–1532 (29 כתבי-יד, 7 מהם בלא ציון מקום, אך אפשר לשער על-פי כתבי-יד אחרים שכתב אותו המעתיק בסמיכות זמן או על-פי מידע היסטורי).¹⁶⁵ 52 כתבי-יד (מקום כתיבת 13 מהם משוער) נכתבו בקהיר (בכללם בפוסטאט, היא קהיר העתיקה) באופן רצוף למן שנת 1006 ועד לשנת 1540 (היא הגבול העליון של קורפוס כתבי-יד המתוארכים שחקרנו). בפררה (איטליה) נכתבו 56 כתבי-יד (4 מהם מקום כתיבתם משוער) בין שנת 1396 לשנת 1534, רובם בתוך פחות ממאה שנה, בין שנת 1446 לשנת 1534.¹⁶⁶ יותר משני שלישים של כתבי-יד שנכתבו בפררה משנת 1396 ועד לשנת 1534 כתובים בכתיבה ספרדית. מן התקופה שבין שנת 1198 לשנת הגירוש (1492) שרדו 23 כתבי-יד שנכתבו בטולדו במפורש ועוד שלושה כתבי-יד שאפשר לשער שנכתבו שם. על עוד כתבי-יד אחדים שכנראה נכתבו בטולדו ידוע על-פי אזכוריהם בספרות הלכתית. בקנדיאה (Iraklion) שבכרתים נכתבו 24 כתבי-יד (מקום כתיבת 10 מהם משוער) בשנים 1375–1540. באוויניון בשנים 1378–1540 נכתבו 14 כתבי-יד (מקום כתיבת 2 מהם משוער), ואילו בוורמס בשנים 1325–1525 נכתבו רק 8 כתבי-יד (מקום כתיבת 4 מהם משוער).

מעתיקים ציינו לפעמים את המקום המדויק של העתקתם כגון ביתו של מזמין ההעתקה,¹⁶⁷ ישיבתו של פלוני, עליית גג ואפילו בית סוהר. הנה דוגמות אחדות: מאיר בן משה, שהעתיק כתב-יד בקמרינו (איטליה) בשנת 1399 בשביל בנימין בן יצחק, מציין: 'והעתקתיו בביתו ובהיותי סומך על שלחני'.¹⁶⁸ באופן דומה מציין יהודה בן שלמה מקמרינו שהפיק כתב-יד בשנת 1439 בשביל יואל בן אברהם מריקנטי ממשפחת הדיינים 'אשר משכן כבודו

¹⁶³ מיכאל ריגלר כתב עבודת דוקטור בהדרכתו על הקולופון כמקור היסטורי ובה פירט את המקומות הללו בספרו, צרפת, גרמניה, צפון אפריקה, איטליה, יוון ובמזרח התיכון. ראו ריגלר, 'הקולופון'.

¹⁶⁴ ראו רשימה מפורטת של המקומות שהועתקו בהם כתבי-יד בציון שנת העתקתם (כמו כן רשימה לפי סדר התאריכים של כל כתבי-יד האיבריים): M. Beit-Arié, 'Colophoned Hebrew Manuscripts Produced in Spain and the Distribution of the Localised Codices', *Signo: Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 6 (1999), pp.161–178.

¹⁶⁵ סיבת ההפסקה הארוכה בהעתקות שנעשו בירושלים היא כיבוש העיר בידי הנוצרים במסע הצלב והאיסור על התיישבות היהודים בה.

¹⁶⁶ עדות על כתב-יד שנכתב בפררה כבר בשנת 1278 באה בהעתקה מאוחרת של כתב-יד שבה הועתק גם הקולופון המקורי ולפיו כתב-היד המקורי הועתק שם באותה שנה בידי אברהם בן יום טוב הכהן, סופר מהולל שפעל ברומא בשלהי המאה השלוש-עשרה. על אברהם בן יום טוב ועל כתב-יד זה ראו להלן, הערה 209.

¹⁶⁷ כעדותם של קולופונים אחדים, כמה מהם מובאים להלן. העתקה בביתו של אדם שידו השיגה לשכור מעתיק שיפיק בשבילו ספרים ואשר אולי הייתה כרוכה לא רק בהבטחת תנאי העתקה נוחים והטבת שכר אלא גם בהשגת מקור ההעתקה על-ידי המזמין, הבטחת שמירתו והקפדה על השימוש הראוי בו היא הנחה מסתברת. אפשר שהתגוררות המעתיק בבית מזמין ההעתקה הייתה נוהג רווח, כמו שאפשר להסיק מתשובה של רבנו שמשון משאנץ המתייחסת לבעלי מלאכה שכירים המתגוררים בביתו של בעל הבית זמן ממושך (גם על מקור זה – כרבים אחרים – מן הספרות הרבנית, הזורה אור על מלאכת הספר, העמידני שמחה עמנואל). שמשון בן אברהם מונה רק שני שכירים כאלה – מלמדים וסופרים: 'וכתב רבינו שמשון ב' אברהם זצ"ל שאם יש לאדם סופר או מלמד בביתו' (אור זרוע, זיטומיר תרכ"ב, סימן קעב, ובלשון דומה בתוספות למסכת עירובין, דף עב ע"א, דיבור המתחיל 'ומודין').

¹⁶⁸ כ"י אוקספורד MS. Mich. 384 (קטלוג נויבאוואר 187). כתיבתו הספרדית מעידה שהמעתיק היגר מספרד או מפרובנס מן הסתם עקב גזרות קנ"א. וראו עוד עליו להלן על-יד הציון להערה 187.

בעיר מציראטא <Macerata>': 'וכתבתיהו פה בוויסי <Visso>, איטליה> בביתו ממש בהיותו מתגורר עמו מדי שנה בשנה'.¹⁶⁹ ושוב באיטליה ציין מעתיק שסיים את העתקתו בשנת 1470: 'ביום מוצאי בעיר משאפרא <Massafra> בעמדי במגדל שהייתי מרפא הקפיטניו'.¹⁷⁰ יצחק אבן שושאן, ממגורשי ספרד, מציין בקולופון של ספר, שהעתיק מן הסתם לעצמו, כי כתבו 'בהיותי בשפת הים של מדינת תניס הנקרא גוליטא בלעז <Goulette> בבית המעולים <...> ר' חיים ור' מכלוף אבולעיש י"א במעלה הלוחית שנתנו לי לישב'.¹⁷¹ ואילו בנימין בן יואב מציין בקולופון בשנת 1403 כי כתב את כתב-היד בבית סוהר: 'בהיותי במיצר בעיר בולוניא אז ולבי היה סגור בחותם צר, גם לא היה לי סמך מספרי <...> יזכני לראות בניי שמסיבתם נכנסתי לפנים ולפניי'.¹⁷² גם סופרו של כ"י ניו יורק MS 8227, אשר נכתב בפריז בשנת 1390 בכתובה ספרדית כתב אותו בבית הסוהר: 'אני אברהם ב"ר שלמה נבתי"א הררי המכונה דבניולש כתבתי זה הספר הנקר' עמודי גולה וסיימתיו בעיר פריש בתפיסה עירון <!> השם יוציאני ממאסר ויתיר אסירי עמו ישר" (דף 287א). כתב-יד אחר שהועתק במאסר הוא כ"י פרמה Parm. 2977 (קטלוג דה-הרוסי 453), שכתב יהושע מאיר בן יצחק בכתובה אשכנזית רהוטה בקרמונה (איטליה) בשנת 1480: 'סיימתי זה ה>ר<לב"ג בפני השער קרימונה בבית אחד אשר עמדתי שם ג' חדשים שלימים ובכה ומתודה על חטאיו <צ"ל: חטאיי> יום יום <...> ואנא אלהי אברהם יצחק וישר' שתוציאני מן הבית הזה אשר אסרתי שם ג' חדשים' (דף 89א).

כתבי-יד מן המאה החמש-עשרה שהועתקו בישיבות או בבתי מדרש, רובם ספרדיים, מרביתם בספרד עצמה ומקצתם בדרום איטליה ולאחר הגירוש במרוקו ובארץ ישראל נידונו לעיל, בסוף פרק א.

5. מידע אישי והיסטורי

מקצת המעתיקים שילבו בקולופוניהם ידיעות הנוגעות לחייהם הפרטיים, כמו שכבר היה אפשר להבחין בחלקים מן הציטוטים הקודמים שנגעו למקום המדויק של ההעתקה. ידיעות אלו עשויות להיות קצרות כגון ציון גילו של המעתיק,¹⁷³ בייחוד בקולופונים איטלקיים. הצעיר שבין המעתיקים היה בן 12¹⁷⁴ והמבוגר – בן 79¹⁷⁵ להלן מבחר דוגמאות: שמואל בן שמואל איש

¹⁶⁹ כ"י המבורג Cod. Levy 3 (קטלוג רות ושטרידל 17). קולופונים אלו, כמו עוד קולופונים מאיטליה מן המאה החמש-עשרה, זורים אור על נסיבות ההעתקה השכירה. המעתיק מצטרף למשק ביתו של הפטרון לצורך ההעתקה, ולפי דברי המעתיק בקולופון שהובאו כאן, הצטרפות זו חוזרת ונשנית מדי שנה בשנה.

¹⁷⁰ כ"י פריז Hébreu 210 (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 131).

¹⁷¹ כ"י פריז Hébreu 769 (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, III, 51).

¹⁷² כ"י פריז Hébreu 814 (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 79). התכונות הקודיקולוגיות של כתב-היד מאששות את דברי המעתיק – כתב-היד שורטט באופן מאולתר על-ידי קיפול הדפים מהיעדר כלי שרטוט, והופק בצורה מרושלת למדי. המעתיק רומז שהוא נכלא בגלל סיבות הקשורות לבניו.

¹⁷³ השוואת אל ריגלר, 'הקולופון', עמ' 221–223.

¹⁷⁴ כ"י ליוורנו, ספריית תלמוד תורה 41 (C. Bernheimer, *Catalogue des manuscrits et livres rares hébraïques* de la Bibliothèque du Talmud Tora de Livourne, Livorno [1915], no. 41; M. Perani, *I manoscritti della Biblioteca del Talmud Torah di Livorno*, Livorno 1997, no. 6), דפים 1–75, שהועתקו בשנת 1520/1 בידי שני אחים, דוד ומשה בני אברהם פרווינצאלי, כנראה, במנטובה. משה, שלימים היה גדול רבני מנטובה (ראו ש' סימנוסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 535–536), ציין את גילו הצעיר בשלושה קולופונים שכתב (דפים 8ב, 66א, 75א). דוד אחיו לא ציין את גילו אך אפשר לחשבו: בקולופון של כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה למדעים ההונגרית A80 שהעתיק דוד בשנת 1519 ציין את גילו במדויק – שלוש-עשרה שנים, תשעה חודשים ושמונה-עשר ימים, ואם כן, היה כבן 15 כשהעתיק את כ"י ליוורנו עם אחיו יחד. דפים 76–145 באותו הכרך הועתקו בשנת 1522 בשביל דוד בידי אליא ממודינה בן יוסף ממודינה! נמצא שכאשר היה דוד כבן שמונה-עשרה כבר הועתק בשבילו כתב-יד.

מודינא העתיק כתב-יד באיטליה בשנת 1475 בהיותו בן 14.¹⁷⁶ מעתיק של כתב-יד שכתבו לעצמו בפרוגיה (איטליה) בשנת 1366 ציין את גילו: 'וכתבתיו בהיותי בו בחמשה עשר שנים'.¹⁷⁷ בקולופון איטלקי אחר שכתב שלמה הלבן הרופא בן יצחק הלבן בכתובה מטיפוס ספרדי ב'קוטרוני' (Crotone) שבקלבריה בשנת 1472: 'ואני כבן עשרים וארבעה שני' <ס>'.¹⁷⁸ נראה שהמעתיקים נטו לציין את גילם מתוך התגאות ביכולתם להפיק כתב-יד בגיל צעיר או זקן. שאר הדוגמאות הן של מעתיקים בני שישים ומעלה: מעתיק כ"י קיימברידג' Add. 376 היה 'בן ס' שנים'. סופר כ"י מינכן 3 Cod. hebr., מחזור שהושלם בשנת 1459/60 ב'אולמא' (Ulm, גרמניה), מתפאר בקולופון שכתב בכתובה קליגרפית רבתי: 'בן אחד וששים שני' אנכי, כתבתי זה המחזור, בלא כלי זכוכיות, המאירים לעינים, הנקראים ב"א <ראשי תיבות: בלשון אשכנז> ברילן'.¹⁷⁹ שלושה כתבי-יד נכתבו בידי מעתיקים בני 63: כ"י לונדון Add. 17806 (קטלוג מרגוליות 962), שהושלם באיטליה בשנת 1384;¹⁸⁰ כ"י אוקספורד MS. Hunt. 309 (קטלוג נויבאואר 1550), שהועתק ב'תיבץ' (Thebes) ביוון בשנת 1415 בכתובה ספרדית בידי שם טוב הרופא בן יעקב אבן פולייא 'ממדינת טליטלה' (טולדו), שנדד בין ערים ביוון והעתיק כמה כתבי-יד, בייחוד בקבלה, בראשית המאה החמש-עשרה;¹⁸¹ כ"י וינה, הספרייה הלאומית Cod. Hebr. 179 (קטלוג שוורץ 30), שנכתב בפרובנס בשנת 1432. ובגיל שבעים, בשנת 1456/7, העתיק המשורר והמלומד משה בן יצחק הריאטי, כנראה במנטובה, חיבורים בפילוסופיה לבניו, כדי שלא יחסרו להם בין הספרים שהעתיק בעצמו או הזמין את העתקתם או רכשם: 'כתבתי הספר הזה עם קוצר השלמות אשר בהעתקתו בהיותי בן שבעים שנה לחיי בשרי שהיא שנת וירא ראשית לו לאלף הששי למנין לא יחסר לבני גם את זה בין שאר הספרי' אשר כתבתי והכתבתי וקניתי להם בבחרותי מוסף על מה שכתב כא"מ ע"ה וימצאו חן שכל טוב בעיני אלהים ואדם. סלה'.¹⁸²

¹⁷⁵ המעתיק 'בן לוי' (וכן 'בן לוי ז"ל'), שהעתיק את כ"י פריז Hébreu 1283 בכתובה ספרדית בינונית בבולוניה בשנת 1423, העיר בראש הקולופון הראשון (דף 101א): 'ניסן שנת ברוך אל חי לעד ראשון הוא למספר ימי שנותי <...> והתהלך לשוכן שחקים לא כהתה עיני' (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, II, 62). השנה שציין בגימטריה היא שנת ק"ד (1344), ואין ספק שהיא שנת לידתו. כיוון שבהמשך הקולופון הזה ובקולופון אחר נקב בשנת קפ"ג (גם כן בגימטריה) כשנת ההעתקה, נמצא שהיה בן 79. כ"י לונדון Harley 5722 (קטלוג מרגוליות 126) נכתב בכתובה ספרדית מרובעת בבולוניה בשנים 1429–1428 בידי 'בן לוי ז"ל' לפי הקולופון השישי שבדף 160ב, ולפי הקולופון המקוטע שבדף 349ב בידי 'ב"ר מ[שה?] הלוי ז"ל'. מהשוואת התכונות הפארא-סקריפטיות של כתב-יד זה לכ"י פריז יש להניח שאותו מעתיק לפנינו. אם אמנם כן הדבר, נמצא שבעת כתיבת כ"י לונדון היה 'בן לוי' בן 85!

¹⁷⁶ כ"י ניו יורק MS. 8263. בעשר השנים שלאחר מכן כתב מעתיק זה עוד שלושה כתבי-יד ששרדו.

¹⁷⁷ כ"י לונדון, בית הדין 48 (הוצע למכירה בשנת 1999 בבית המכירות Christie's).

¹⁷⁸ כ"י פריז Hébreu 940, דף 104ב (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 131).

¹⁷⁹ השוו אל הקולופון של כ"י פריז Hébreu 31 (אוצר כתבי-יד עבריים, II, 45), שנכתב ב'סרקסטה' (Saragossa, ספרד) בשנת 1404: 'נתאמצתי עם מראות זכוכית בין שתי עיני וכתבתי <...>' (המעתיק לא ציין את גילו).

¹⁸⁰ המעתיק ציין בסוף ההעתקה, לפני הקולופון: 'בן ששים ושלוש שנה אנכי היום וסימנהו ה' צבאות ייגין' עליו ועל עמו ישראל בכל מקום מושבותינו אמן' (דף 300א).

¹⁸¹ את גילו ציין על-פי רישום מידי אביו בקולופון הראשון מבין הארבעה שכתב בכתב-יד זה, דף 35. בקולופון הרביעי, שנכתב ב'פיליפופולי' (Philippopolis, Plovdiv, בולגריה), שילב ידיעה אישית על נסיבות השתתותו באותו מקום: 'בהיותי חולה מן הפודגרא ועמדתי שם י"ח ימים חולה בבית הנכבד ר' אהרן' (דף 159ב). על המעתיק שבקולופון השלישי (בדף 120א) הביע את משאלתו שיגיע בחייו 'לארץ הצבי' ואשר שילב בהעתקתו הערה על גזרות קנ"א ועוד מאורעות ראו 'הקר', 'עליית יהודי ספרד לארץ-ישראל וזיקתם אליה בין קנ"א לרנ"ב', שלם, א (תשל"ד), עמ' 114 ובנספח (עמ' 133–137, שבו הובאו קולופונים מתוך כתב-יד זה).

¹⁸² כ"י פירנצה, לאורנציאנה 12 Conv. soppr., דף 129. משה ריאטי כתב בשנת 1435/6 בפרוגיה את כ"י פרמה Parm. 2126 (קטלוג דה-רוסי 1376), ובקולופון ציין גם את גילו אז: 'ולחיי בשרי חיילי' <היינו ארבעים ושמונה>.

מידע על שכר המדויק של סופרים שכירים, שהובא על סמך תעודות, מקורות ספרותיים ורישומי בעלים לעיל בפרק א, סוף סעיף 5, מובא רק בקולופונים מעטים, כמעט כולם מאיטליה. עם זה, רווח בקולופונים האיטלקיים ציון עצם הדבר שהסופר קיבל את שכרו מידי מזמין ההעתקה בלי לנקוב בו ובדרך כלל בניסוח שגור: 'וקבלתי שכירותי / שכרי (לפעמים 'דמי שכירותי', 'שכר טורחי' או 'המעות') משלם'.¹⁸³ הקולופון הקדום ביותר שבו צוין שכר הטרחה של הסופר בא באחד מכתבי-היד האיטלקיים הקדומים ביותר והוא נכתב בשנת 1145.¹⁸⁴ בכתב-יד של נביאים שכתב מעתיק אשכנזי לעצמו בשנת 1335 הוסיף הנקדן קולופון קצר ובו נקב את שכרו ומשך עבודתו: 'נקדתי בג' שבועות ושכירותי היה ל"ה דינ' >רים'.¹⁸⁵ כיוצא בו קולופון נקדן מן המאה החמש-עשרה באיטליה שבו צוין את שכרו 'חמשה פרחי' >ם'.¹⁸⁶ בקולופון של כתב-יד שנכתב בקמריו (איטליה) בשנת 1399 בביתו של מזמין ההעתקה צוין הסופר הספרדי את שכרו מלבד החזר הוצאותיו: 'אני מאיר בר' משה כתבתי פירוש התורה זה מרבי' שלמה ז"ל לנכבד מורי בנימין בכ"ר יצחק ז"ל והעתקתי בביתו ובהיותי סומך על שלחנו ומשכורתי היה <'!> ארבעה פרחי' >ם> לבד ההוצאה וקבלתים מידו לדי'.¹⁸⁷

תיעוד מיוחד במינו לא רק של שכר המעתיק אלא גם של שאר ההוצאות שהיו כרוכות בהפקת כתב-יד ואף מידע על טיב ההעתקה השתמר בכ"י מוסקווה, אוסף גינצבורג 606. בדפים 27–90 העתיק בכתובה אשכנזית בשנת 1393 בוונציה אברהם >בן יצחק< הירושלמי 'אסיר התקוה'.¹⁸⁸ בהזמנה חיבורים בקבלה. בקולופון הטעים המעתיק את המקור המשובח שממנו העתיק ואת קרבתו למחבר: 'והעתקתי מכתבת יד מוה"ר פרחיה איש ירושלם ודיינה זצ"ל וכתב ז"ל >וזה לשונו< והיה בספר שהעתקתי ממנו הגהת יד המחבר', ובכך אף סיפק מידע חשוב בסוגיית דרכי ההעתקה מבחינה טקסטואלית, ובה נדון להלן. אחרי הקולופון רשם המעתיק השכיר את פירוט כל הוצאות ההפקה: 'הנייר ב"א דינ' >רים<, והשירטוט כ"ד דינ', והכתיבה ד' דוקט ומ"ה דינ', סך הכל ה' דוקט'.¹⁸⁹ רישום רכיבי ההוצאות של ההפקה מראה שעלות ההעתקה הייתה העיקרית.

¹⁸³ היינו משלם (מן שלם, בשלמות בלשון חכמים, וראו ח' ילון, 'משלם', תרביץ, א/א [תר"ץ], עמ' 153–155 וכן הערת העורך י"נ אפשטיין, שם, עמ' 55).

¹⁸⁴ בכ"י מילנו, אמברוזיאנה A 186 inf. שרדו רק שני קונטרסים בדקדוק המקרא וטעמיו שנלוו להעתקת תנ"ך מנוקד שלם, כמו שעולה מן הקולופון. הסופר מנחם בן שלמה הוא המחבר של מדרש 'שכל טוב' ושל החיבור הדקדוקי 'אבן בחן'. בעת שנמחק שם מזמין ההעתקה ושורבב במקומו שם בעלים מאוחר יותר, גורד גם השכר המדויק שקיבל הסופר המלומד ושרד רק שם המטבע האיטלקי. ראו אוצר המצופים, ד, כתב-יד 71.

¹⁸⁵ כ"י פרמה Parm. 3104 (קטלוג דה-רוסי 20, קטלוג ריצ'רלר ובית-אריה 264), דף 284ב.

¹⁸⁶ כ"י אוקספורד MS. Can. Or. 22 (ראו לעיל, פרק א, סוף הערה 148). 'פרחים' (לפעמים 'פרחים רחבים') – תרגום-שאיילה שבו ציינו יהודי איטליה את מטבעות הזהב של פירנצה של פירנצה (fiorini או fiorini grossi).

¹⁸⁷ כ"י אוקספורד MS. Mich. 384 (קטלוג נויבאוואר 187), דף 141ב. על התשלום שקיבל סופר שהשלים 28 גיליונות בפרובנס בערך בשנת 1423 ראו להלן, פרק ד, התחלת הערה 3.

¹⁸⁸ דבריי על מעתיק זה ועל כתבי-היד שהעתיק (ראו מ' בית-אריה, 'כתבי-יד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים עד הכיבוש העות'מאני', בתוך: פרקים בתולדות ירושלים בימי-הביניים, בעריכת ב"ז קדר, ירושלים תשל"ט, עמ' 261–268; אוצר כתבי-יד עבריים, I, 71) צריכים תיקון בעקבות הערתו של אלחנן ריינר (בין אשכנז לירושלים: חכמים אשכנזים בא"י לאחר "המוות השחור", שלם, ד [תשמ"ד], עמ' 55–56), שעמד על העובדה שכ"י פריז, שמעתיק זה העתיק לכאורה, אינו אלא העתק של כתב-יד שהעתיק אברהם בן יצחק, ובכללו גם הקולופון המקורי. אכן, סימני-המים של כ"י פריז מאוחרים יותר. ראו מ' בית-אריה, 'כתב-יד פאריס, ספרייה לאומית hébreu 803', קריית ספר, ס (תשמ"ה), עמ' 332 (נדפס שנית בתוך: מגנזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, בעריכת א' דוד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 119).

¹⁸⁹ דף 90. רישום זה פורסם ונידון אצל דוקן: M. Dukan, 'De la difficulté à reconnaître des instruments de régleure: Planche à régler (mastara) et cadre-patron', *Scriptorium*, 40 (1986), p. 251.

מפתיע שעלות השרטוט, שמעולם לא תועד כרכיב עצמאי בהפקת ספר, הייתה יותר מפי שניים מעלות הנייר.¹⁹⁰

יש שהמעתיקים שילבו ידיעות היסטוריות בנות הזמן בקולופון, ובדרך כלל היו ידיעות אלו כרוכות בידיעות אישיות. מקצת מגורשי ספרד ופורטוגל וכן סיציליה הזכירו את הגירוש בקולופונים שנכתבו בשנים סמוכות לגירוש ואחדים מנו את השנה לגירוש. קולופונים אחדים ציינו פגעי טבע ואסונות. בכתב-יד שנכתב בשנת 1356 בספרד, מן הסתם בסביליה, למשל, נכתב: 'ובשנה הזאת ביום רביעי שבע עשרה באלול געשה ורעשה הארץ ונפלו באשביליה חומות ובתים רבים ונפלו התפוחים שבראש המגדל הגדול וכן אירע בלישבונא ובמקומות אחרים, השם ברחמי היה מחסה לעמו וירם קרן משיחו'.¹⁹¹ ובשנת 1495 בנפולי מדווח מעתיק, שכתב לעצמו בכתובה ספרדית, על רעידת אדמה שאירעה ביום שהשלים את העתקתו: 'ובו ביום שעה וחצי קודם עלות

השחר רעשה הארץ השם יצילנו מכל מיני פורעניות המתרגשות לבוא בעולם, והשלמתיו לצורכי'.¹⁹²

את הקולופון המרגש ביותר, שהוא בגדר תעודה היסטורית ואישית מזעזעת, כתב לא מעתיק אלא נקדן-מסרן בכתב-יד של נביאים וכתובים (כ"י וינה, הספרייה הלאומית Cod. Heb. 16]קטלוג שוורץ 5]). כשהגיע המסרן למפתח המתחיל באמצע מזמור יז בספר תהילים הוא החל לכתוב בשוליים התחתונים קולופון באותיות גדולות מאוד המורכבות מנוסח המסורה הגדולה שנכתבה בכתב זעיר, לפי מסורת המיקרוגרפיה העברית שפיתחו מסרנים. הקולופון משתרע על פני מפתחי הדפים 249א–268א (עד אמצע מזמור קה):

¹⁹⁰ כחמש-עשרה שנה קודם לכן, בשנת קמ"ה, ציין אברהם בן אליא באימולה שבצפון איטליה את מחיר הנייר ברשמו באינוונטר ספרייתו (כנראה, הקדומה ברשימות הספרים המתוארכות הידועות מאירופה) את אחד מספריו, שנכתב על-פי הזמנתו: 'יעוד א' סידור מכל תפילות השנה <...> וכתבו אלי מר' משה בכ"ר מתנתי כ"ב בשכר-עשרה דוקטי לבד הקווינטירני <quinterni>, קונטרסים בני חמישה גיליונות אך גם קונטרסים בכלל; ראו להלן, פרק ד בסעיף 'הרכבי הקונטרסים' שקניתי ממעותי. זה היה שקמ"ה <שנת קמ"ה, 1384/5>, והקווינטירני עולים ה' דוקאטי ו' בולונייני; ראו בונפיל, 'רשימת ספרים', עמ' 61, מס' 20. בונפיל מעיר 'שמחיר הנייר היווה תמורתם של 350 ק"ג לחם או 350 ליטר יין, והיה יותר מאשר מחצית הסכום שקיבל הסופר'. בהשוואה לעלויות הכוללות שנרשמו בכ"י מוסקווה יש להביא בחשבון ששכר המעתיק כלל מן הסתם את שרטוט הקונטרסים שרכש מזמין ההעתקה. אין להניח שבשנת 1384/5 כבר נמכרו באיטליה קונטרסים משורטטים, כמו שהיה נהוג שם במאה החמש-עשרה בעת שקונטרסים ששורטטו בדיו, כנראה באופן המוני ומכני, הופצו על-ידי חנויות לממכר צורכי כתיבה (ראו להלן בפרק ו בדיון על השרטוט, סעיף 2.ג).

¹⁹¹ כ"י מילנו, אמברוזיאנה E 149 inf. (קטלוג ברנהיימר 9). ראו גם ברלינר, 'סיוור בספריות איטליה', עמ' 104–105. בכ"י ירושלים 6287 Heb. 8° נכתב: 'יהיתה השלמתו ברביעי בשבת שנת והפיץ ק'צ'ח' 'יש' כח: כה> שמונה ימים לחדש תמוז <1438> במדינת אבילה <Avila> בבתי מאישטרי פידרו ובשני לחדש הזה היתה השרפה הגדולה בשקביא <Segovia> שק <רמז לאבל> בא <משחק מילים לשם העיר> בכל דירה ודירה'.

¹⁹² כ"י בוסטון, ספריית Med. Ms. Heb. 5 Countway of Medicine, דף 108א.

התחלתי למסור ולנקד בשנת מטה ידינו ותש כוחינו ב'י'ו'ם' <=נ"ח, 1298> אף ה' ונהרסו קהילות הקודש ונהרגו ידידי עם קודש וגם בערי הפרזי הרבה מאד מאה וארבעים וששה יישובים ובבזה שלחו את ידם ולא השאירו עוללות ולי אני העלוב אברזוש נהרגה אשתי ושני בניי בת ו'בין' <=נ"ח> חזקיה בני ילד שעשועי על כן המו מעי לו וגם אחי בחור נעים ונחמד ואחותי בחורה נאה וחמודה יזכרם אלהינו לטובה עם שאר צדיקי עולם וכתבתי לזכרון לפני ה' תמיד ולנקום נקמת בני ישראל מ'את איומה ז'ו' ה'רשעה <=נ"ט, 1298/9> אשר שפכו דם כמים ואין קובר תרעם בשבט ברזל ככלי יוצר תנפצם בשנת ט"ן <=נ"ט> לפרט דבר זה נחרט

הנקדן-המסרן מתאר את מאורעות הדמים שהתרחשו בדרום גרמניה ובמרכז מיום 20 באפריל עד 19 באוקטובר בשנת 1298 (נ"ט), הידועים בשם גזרות רינדפלייש (Rindfleisch).¹⁹³ בגל של מעשי הטבח נהרגו אלפי יהודים במאה ארבעים ושישה יישובים, כדברי המסרן.¹⁹⁴

6. מידע על תנאי ההעתקה וטיב מקור ההעתקה

בשני הסעיפים הקודמים הובא מבחר דוגמאות של קולופונים שמכילים ידיעות אישיות על המעתיק ועל מקום ההעתקה הפרטי (כגון בבית הבעלים או בבית סוהר), והן זורות אור גם על נסיבות ההעתקה, שהיו עשויות להשפיע על טיבה. נוסף עליהם ושכמותם יש קולופונים הרומזים למצב החומרי של המעתיקים או לתנאים הפיזיים של ההעתקה. כך לא עצר בו מעתיק גרמני ורשם בשולי סוף כתב-יד של תהילים, שיר הייחוד ושיר הכבוד שהעתיק בשנת 1420: 'לא אוכל לכתוב יותר כי אפס הכסף',¹⁹⁵ מן הסתם משום שמזמין כתב-היד התחרט וביטל את הזמנתו.¹⁹⁶ ומעתיק אחר, שמוצא משפחתו היה בליון והעתיק לפני שנת 1445 סידור (מנהג צרפת) וחיבורים הלכתיים, מתנצל על שאין הוא מעתיק את כל רכיבי הסידור בגלל קור החורף: 'אני כות' נחוץ, רגל אחד בפנים ורגל אחד בחוץ, אחד אצל האש ואחד חוץ מאצל האש, ע"כ אין אני כות' הדברי כאשר ה' צריכי' בשביל בלבול הקור בעז' הבורא כשיבא הקיץ אכתוב מחזור אחר מסודר יותר מזה ואכתו' אותו על קלף'.¹⁹⁷

מיותר להביא לעניין זה את הדוגמאות הרבות למדי של מעתיקים הטוענים בקולופון שהעתיקו מטופס מוטעה או משובש. להתבטאויות אלו יש נופך נוסחאי, והן נועדו לשמש תריס שגור בפני

¹⁹³ על שם האביר הגרמני Rindfleisch, שהסית את ההמונים והנהיגם.

¹⁹⁴ הקולופון הובא אצל S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*, Berlin 1898, pp. 29–58 ואצל ב"צ דינור, ישראל בגולה, כרך שני, ספר שני, תל-אביב-ירושלים תשכ"ז, עמ' 594–606. 'אברזוש' הנזכר בקולופון הוא כינוי של אברהם; הנקדן-המסרן כתב את השם 'אברהם' על-ידי תיבות המסורה במיקרוגרפיה בדף 225א. גם הנקדן-המסרן של העתק של נביאים שהושלם בשנת 1306, כנראה, בצרפת (שם המקום לא זוהה בוודאות) כתב באופן דומה, באותיות גדולות מאוד המורכבות מנוסח המסורה, קולופון מלא בשוליהם התחתונים והעליונים של ארבעה-עשר עמודים של כ"י סן לורנצו די אל אסקוריאל, ספרייה מלכותית (F.J. del Barco del ms. G-I-1): 'אני יצחק ב"ר מנחם הנקדן נקדתי ומסרתי הספר הזה אל הנכבד היקר ר' יהוד' חסד בן יהוד' חסד וסימתי בחמישי בשבת בשבעה ימים לחדש אייר בשנת חמשת אלפים וששים ושש לבריאת עולם בעיר פְּלֵאוֹיִנֶק <Flavingnac> שבדרום מרכז צרפת?> היושבת במדינ' קיארצין <Corrèze?> המקום יזכהו להגות בו הוא ובניו ובניו בניו עד סוף כל הדורות אמן אמן אמן סלה וכן יהי רצון מלפני אלהינו אבינו רוכב בגאותו שחקים' (דפים 380ב–387א).
¹⁹⁵ כ"י וטיקן Vat. ebr. 27, דף 186ב.

¹⁹⁶ אמנם כבר בקולופון שכתב המעתיק בסוף ספר תהילים – המחזיק את רובה של העתקתו – לא ציין כלל שהוא העתיק את כתב-היד לזולתו, ואולי יש להבין שהוא העתיק בשביל בעלים מזדמן, שלא נקרה לו.
¹⁹⁷ כ"י פרמה Parm. 3009 (קטלוג דה-רוסי 749), וראו קטלוג ריצ'לר ובית-אריה 878.

טענות בדבר חוסר הדיוק של ההעתקה. קולופונים מועטים מוסרים מידע ישיר ורב-חשיבות על תנאי ההעתקה ועל טיב מקור ההעתקה, כמו בכ"י מוסקווה, אוסף גינצבורג 606, שהובא בסעיף הקודם, שמעתיקו הקפיד למסור פרטים על מעתיק המקור המהימן שממנו העתיק.¹⁹⁸ עדויות אחדות בעניין זה כבר הובאו לעיל בפרק א, סעיף 5, הערה 108. דוגמה מורכבת יותר באה בקולופון מידי המלומד הקראי קלב בן אליאז אפדופולו בסוף העתקת קיצור ספר אלמגיסטי לפטולמיאוס מאת אבו מחמד ג'אבר אבן אפלח בתרגום יעקב בן מכיר. המעתיק, שהעתיק לעצמו בשנת 1482 בקונסטנטינופול או סמוך לה, מסר פרטים לא רק על העותק ששימש לו מקור אלא גם על העותק שממנו העתיק מקורו, הוא כתב-היד המקורי של התרגום:

תם ונשלם ספר אבו מחמד ג'אבר בן אפלח האשבילי על ידי לי <...> אשר העתיקו החכם ר' יעקב ב"ר מכיר נ"ע מלשון ערבי א>ל> לשון הקודש והגיהו החכם הגדול כ"ר שמואל ב"ר יהודה נ"ע בן משולם ב"ר יצחק ב"ר שלמה נ"ע המכונה מילש דמרשליא. וזאת היא העתקה שנית כי אני העתקתי זה הספר מספר ר' שמואל ב"ר יהודה הנזכר שהיה הספר ההוא כתיבת ידו וזה החכם העתיקו מספר ר' יעקב ב"ר מכיר המעתיק¹⁹⁹ הנזכר שהיה התופש²⁰⁰ הראשון כמו שהוא ידוע מדברי ר' שמואל המגיה הנזכר הספר הזה שכתב אחר השלמת הספר הזה.²⁰¹

ידיעות מאלפות על עותקי ספר הפליאה (חיבור בקבלה) ומקור ההעתקה הביא הבעלים שיזם העתקה של כתב-יד ביזנטי אחר, שנכתב בקנדיאה בשנת 1462/3. בהערה שכתב בכתיבה רהוטה מטיפוס אשכנזי בהתחלת כתב-היד,²⁰² שהועתק בשבילו בכתיבה ביזנטית, ציין:

זה הספר הוא מועתק מספר הפליאה אשר הוא כולל מעשה המרכבה ואלו הטי' קונדריסים²⁰³ הועתקו מפרשת בראשית לבדה ודע כי פרשת בראשית הוא ק"ך²⁰⁴ ניירים לבדה אך כל התורה הוא כמו ת"ק ניירי²⁰⁵ ו[א]יננו נמצא זה הספר בשום מקום ידוע רק בקונשטנטינא אשר ברומניאה ביד ר' יוסף בונפאצו.²⁰⁶ כהיום שנת ה' אלפים רכ"ג ליצירה ובעת ההיא בא פה

¹⁹⁸ כיוצא במעתיק כ"י מוסקווה הנ"ל גם מעתיק אשכנזי אחר של כתב-יד הלכתי (ספר מרדכי מאת מרדכי בן הלל), שכתב באיטליה בשנת 1418, ציין בקולופון: 'והעתקתי זה הספר מן מרדכי מדויק ביותר אשר היה מדוקדק מפי מהר"ר שמואל שפירא ומפי החבר ר' בניט דקבאלון' (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 83).

¹⁹⁹ בלשון ימי-הביניים – מתרגם.

²⁰⁰ המונח הרווח ביותר בימי-הביניים לטופס או לעותק במשמעות כתב-היד ששימש מקור ההעתקה הוא 'העתק'. ראו לעיל, פרק א, על יד הציון להערה 107 וכן בקולופונים המצוטטים להלן בפרק יג.

²⁰¹ כ"י פריז Hébrou 1024 (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 148).

²⁰² כ"י וטיקן Vat. ebr. 187, דף א3.

²⁰³ אכן, כתב-היד מורכב מתשעה קונטרסים ובו רק הפרק הראשון בספר בראשית.

²⁰⁴ כוונתו למספר הדפים – 120.

²⁰⁵ היינו 500 דפים.

²⁰⁶ אכן, כתב-יד זה, שהיה ידוע למזמין ההעתקה מקנדיאה כעותק היחיד המכיל את החיבור על כל התורה, קיים עד היום – כ"י וטיקן Vat. ebr. 195, שהועתק בעילום שם מעתיקו אך בעיטור השם יוסף כאשר נקרה בטקסט, ויש לזהות בו את יוסף בונפאצו, המעתיק של הספר שמזמין ההעתקה מקנדיאה הזכירו בהערות, כמו שהשוואת כתיבתו לכ"י וטיקן Vat. ebr. 220, שנכתב בידי יוסף בון פצו בן גרשון, מאששת. כתב-היד מכיל היום 487 דפים, כמו שהעריך בקירוב מזמין ההעתקה מקנדיאה בהערות (וראו קטלוג ריצ'רד ובית-אריה).

קנדיאה יהודי אחד ושמו ר' יעקב והביא העתק מפרשת בראשית לבדה ובררתי משם אלו הדברי' והעתיקם לי באלו הקונדרסים,²⁰⁷ ור' מיכאל דומנו העתיק כל פרשת בראשית.²⁰⁸

פרטים מרתקים על נסיבות העתקתו של חיבור אפשר למצוא, לדוגמה, בקולופון של אחד מכתבי-היד המועטים של קיצור ספר מצוות גדול מאת אברהם בן אפרים. הקולופון מספר על שעותק של החיבור (שלא היה ידוע) הובא לפררה בשנת 1278 כשבוע לפני הפסח בידי תלמיד חכם צרפתי ושמו יעקב, שהיה בדרכו (עם בנו דונין) לוונציה כדי להפליג באנייה לעכו ושבשהייתו בפררה התגורר בבית עקיבא בן זכריה. המארח עמד על מעלת הספר וביקש לרכשו, אך מפני שבעליו מיאן למכרו הזמין את העתקתו ('הכתיב הספר'), והיא הסתיימה במהירות אחרי ימים ספורים בחול המועד :

נשלם ספר המצות תהלה לשוכן ערבות <...> יפה פרי תואר קרא השם שמו להקימו על עמו, הנדיב ר' עקיבא בר' זכריה <...> להכתיב ספרים ולהעתיקם, המיישרים כל אורח מעוקל ולב מעוקם, והספר הזה הביאו תלמיד אחד בפירא, ונתגורר עם ר' עקיבא בבית דירה, והוא צרפתי ור' יעקב שמו, ודונין בנו היה עמו, והגיע בינינו בשבוע טרם חג המצות וכראות ר' עקיבא מעלת הספר והמליצות דבר לו אם היה חפץ במכירה ולא אבה מיד נשאו לבו לקורבה אל המלאכה לעשות בחיבה ובאהבה וכתב והכתיב הספר הנותן אמרי שפר בחולו של מועד נשלם שבח לאל עולם ואחר הפסח של שנת ל"ח לפרט הספר הועתק נחסל ונחרט והתלמיד נסע והלך עם בנו לדרכו ורכב אונייה בוויניציא לבשביל לעכו והשוע אשר הכתיבו בחריצותו ובהשתדלותו מבני בניו יזכו להגות בו כאוותו ויפרוש עליו האל סוכתו ושלומו לעד יעמוד זרעו ושמו מעתה ועד עולם בשם ה' אל עולם והמחק"ק אשר יגע וטרח לכותבו ולהעתיקו הספר אשר דבש וחלב לשונו <...> אמן אמן סלה.²⁰⁹

בפרק זה לא נעסוק בעדויות המאלפות הגנוזות בקולופונים על דרכי ההדרת הטקסטים המועתיקים בייחוד בידי תלמידי חכמים המעתיקים בעצמם ולשימושם הפרטי בצורה ביקורתית והזורים אור על אופי מסירת הטקסטים שבאותיות עבריות. עניין זה כבר נרמז לעיל בפרק א, סעיף 5 : על ייחודה של הפקת הספר העברי, והוא יידון במיוחד להלן בפרק יג.

²⁰⁷ אכן, השם יעקב הובלט בטקסט המועתק.

²⁰⁸ מזמין ההעתקה מקנדיאה סיפק לנו מידע נוסף, והוא איננו קשור להפקת ההעתק שלו : מלבד ההעתקה המלאה מידו של יוסף בונפאצו העתיק את פרשת בראשית של הטקסט הנדיר גם מיכאל דומנו. הלה העתיק את כל פרשת בראשית (המשתרעת בהעתק שהביא יעקב על פני 120 דף) ולא רק את החלק שבחר מזמין ההעתקה שיועתק בשבילו בידי יעקב (ואכן, כ"י וטיקן Vat. ebr. 187 מונה רק 77 דפי נייר).

²⁰⁹ כ"י פרמה Parm.1941 (קטלוג דה-רוסי 813), דפים 153b–154a. הקובץ ההלכתי מכיל כמה יחידות קודיקולוגיות, וקיצור הסמ"ג הוא אחת מהן (ראו קטלוג ריצ'לר ובית-אריה 876). לפי הקולופון הוא הועתק בידי ה'מחק"ק' – שם קולמוס המצפין את השם אברהם בגימטריה ואשר המעתיק היוקרתי אברהם בן יום טוב הכהן בחר לאמץ לעצמו והשתמש רק בו לציון שמו בארבעה מתוך שמונה כתבי-יד שכתב ; ראו M. Beit-Arié, 'The Cryptic Name of the Scribe Abraham b. Yom Tov ha-Cohen', *Israel Oriental Studies*, 2 (1972), pp. 51–56 ; מ' בית-אריה, 'נוספות למעתיק אברהם בן יום טוב הכהן', קרית ספר, נו (תשמ"א), עמ' 546–547 [=מגנזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, בעריכת א' דוד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 130–131]. אין ספק שאת ההעתק שלפנינו לא כתב אברהם בן יום טוב, שאמנם פעל באותה התקופה ברומא (לפי ציון המקום היחיד). הקיצור הזה נכתב בשנת 1400 בערך בכתבה ספרדית ולא איטלקית. אם כן, לפנינו העתקה מאוחרת של הקולופון המקורי.

7. משך זמן ההעתקה וקצבה

ביותר ממאתים וחמישים קולופונים יש מידע בדבר משך זמן ההעתקה, הזורע אור נוסף על מלאכת ההפקה העלומה של הספר העברי בימי-הביניים ועל הספקי הסופרים והמעתיקים.²¹⁰ מידע זה נמסר בשתי דרכים. האחת ישירה ומפורשת, והאחרת עקיפה ומשתמעת.²¹¹ בדרך הישירה, הרווחת פחות אך האמינה יותר, ציינו מעתיקים באופן מפורש כמה זמן ארכה ההעתקה, כגון 'מ"ד שבועות', כמו שנקב שמחה הסופר בן יהודה הסופר מנורנברק, סופרו המקצועי של המחזור המונומנטלי המצויר, גדול-המידות, הידוע בשם 'מחזור וורמס', שנכתב בשנת 1272 כנראה בוורצבורג.²¹² המעתיק האיטלקי מנחם בן בנימן,²¹³ שפעל ברבע האחרון של המאה השלוש-עשרה והעתיק כמה כתבי-יד לעצמו, התפאר במהירות העתקתו והרבה לציין את משך העתקותיו במפורש או בעקיפין.²¹⁴ וכך כתב בשני הקולופונים של קודקס שהעתיק בשנת 1289:²¹⁵

נשלם הספר ביד מ"י בב"ל²¹⁶ בחמישי בשיני לחמישי²¹⁷ להמ"ט ובשבעה ימים נכתב ונגמר כולו תהלה לאל העוזר הנותן כח לעשות חיל <...> והבא אחריי הממאן להאמין אל יתמה בזה כי כך דרכי לכתוב בנחיצות עם יד אלהי הטובה עליי ואעידה לי עדים נאמנים את בני דורי אשר ראו ושמעו את דברי כי גם הם תמהו בזה ואלולי שראו לא האמינו (דף 140א)

נשלם הספר הזה ברביעי לחמישי לעשרים ושנים להמ"ט²¹⁸ תהלת האל יתעלה על יד מנחם ישל"ם בר' בנימן לעי"ץ ובשמונה ימים נגמר כולו תהלה לאל העוזר <...> (דף 298א)

כדי לחשב את הספקו המיוחד – לטענתו של המעתיק – יש להתחשב לא רק בעדותו על מספר ימי העבודה ומספר הדפים שכתב (140 הראשונים בשבעה ימים, היינו 20 דף – או 40 עמוד – ביום, ועוד 158 דפים בשמונה ימים, כלומר בקצב זהה) אלא גם בגורמים מכריעים אחרים, מקצתם סותרים, העשויים לאזן את אלה. הראשון שבהם הוא, כמובן, ממדי השטח הכתוב ומספר

²¹⁰ דוגמאות אחדות הביא שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד, עמ' 67–68.

²¹¹ על מהירות ההעתקה וההספק היומי של מעתיקים בכתבי-יד לטיניים ראו J.P. Gumbert, 'The Speed of Scribes', in *Scribi e colofoni: Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa – Atti del seminario di Erice, X Colloquio del Comité international de paléographie latine (23–28 ottobre 1993)*, ed. E. Condello & G. De Gregorio, Spoleto 1995 (Biblioteca del Centro per il collegamento degli studi medievali e umanistici in Umbria 14), pp. 57–69, שם נסקרו גם דיונים ומחקרים קודמים, וראו עוד J. Vezin, 'L'emploi du temps d'un copiste au XIe siècle', in *ibid.*, pp. 71–79. גם חומברט ממין את עדויות כתבי-היד (מלבד ידיעות על ההספק הרצוי או הנדרש, למשל בחוזים, שאין למצוא במקורות היהודיים) לשני הטיפוסים – העדות הישירה והעדות העקיפה בתיארוך מרובה-היחידות.

²¹² כ"י ירושלים Heb. 4° 781/1. ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 7; וראו את הקולופון בתוך מחזור וורמס, כרך הפקסימילה, דף 34, ובכתב-היד הסרוק באתר הספרייה הלאומית.

²¹³ ראו לעיל, הערה 63.

²¹⁴ ראו בפירוט M. Dukan, 'Menahem b. Benjamin, scribe et savant juif italien de la fin du XIIIe siècle', *Italia – Studi e ricerche sulla cultura e sulla letteratura degli ebrei d'Italia*, IX/1–2 (1990), pp. 19–61.

²¹⁵ כ"י קיימברידג' Add. 173.

²¹⁶ לראשי תיבות שמו הכוללים גם את נוסחות הברכה הייחודיות שלו ראו לעיל, הערה 63.

²¹⁷ ציון היום בשבוע, היום בחודש והחודש בצורה זו – שמשמעה כאן הוא יום חמישי, ב' בחודש החמישי, הוא חודש אב (בשנת ה'מ"ט) – מוכר לנו מקולופונים איטלקיים ששרדו מן המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה. לאחר מכן דפוס כזה בקולופונים נדיר ביותר (היקרותו היחידה במאה הארבע-עשרה בקולופון הקריפטי שנזכר לעיל בהערה 159). במאה החמש-עשרה שבו מקצת המעתיקים האיטלקיים לציין את החודש במספר סודר (לפי שיטה זו ניסן הוא, כמובן, ראשון לחודשים).

²¹⁸ גם בקולופון השני צוין התאריך בדפוס שתואר בהערה הקודמת לזו, אם כי נראה שהמעתיק התבלבל במקצת והקדים את ציון החודש ליום בחודש. סדר הרכיבים כאן הוא היום בשבוע ('ברביעי') החודש ('לחמישי') והיום בחודש ('לעשרים ושנים'). באותות בלבול אפשר להבחין גם בכתבתו שם.

השורות הכתובות בו, ובייחוד וחשוב אף יותר – המספר הממוצע של סימני הכתיבה בשורה, נתון כמותי שבהכפלתו במספר השורות עשוי לשמש מדד נוח להשוואת העתקות שממדי השטח הכתוב שלהן שונים אלה מאלה (סימני הכתיבה, ובכללם גם הרווחים בין המילים כנהוג במניית סימני דפוס בימינו, נספרו בחמש שורות בכתבי-היד שתועדו במסד הנתונים ספר-דתא). כמו כן יש להתחשב בסוג הכתב הקובע את מספר משיכות הקולמוס הנדרשות להפקת אותיותיו,²¹⁹ בסגנונו, ברמת ביצועו ובגודלו וכן במידת העיצוב האסתטי – גורמים שהשפעתם על מהירות הכתיבה מכרעת. ועוד זאת, גם סוג הטקסט משפיע על תפוקת העתקתו: העתקת טקסט רצוף ואחיד שמבנהו אינו מורכב אינה דומה להעתקת מחזור מרובה-רכיבים המשתקפים במנעד רחב של גודלי כתב ולא לקורפוס הלכתי מרובד השזור הגהות או טקסט בסיסי המוקף פירושים שהעתקתם מחויבת על-פי הפנים. כמו כן על קצב ההעתקה עשויה להשפיע מידת ההשקעה באמצעים הפארא-סקריפטיים הנדרשים מידי המעתיק המבקש לשפר את קריאות הטקסט המועתק²²⁰ או להציגו בשורות שאורכן אחיד,²²¹ דבר הכרוך בתחבולות מתוחכמות המשהות את קצב ההעתקה. אף אין צריך לומר שבניתוח המידע על מהירות ההעתקה יש להבדיל בין העתקות בלתי מבוקרות של סופרים שכירים, מקצועיים או לעת מצוא ובין העתקות של משכילים המעתיקים לעצמם טקסטים באופן ביקורתי.

מידותיו של כתב-היד שהעתיק מנחם בן בנימן קטנות (ממדי השטח הכתוב: 96–141×96 מ"מ), והוא כתוב בכתב בינוני שוטף – אפשר אפילו לאפיינו ככתב רהוט לתקופתו – קטן למדי.²²² לשם השוואה, ממדי השטח הכתוב במחזור וורמס ההדור הם 211×303 מ"מ, והוא כתוב בכתב מרובע אשכנזי גדול בסגנון קרוב לסגנון הגוטי, שכתובות אותיותיו מצריכה משיכות קולמוס מרובות יותר הכוללות גם יסודות עיטוריים. איננו יודעים כמה דפים בדיוק הקיף מחזור וורמס, שכן שרד ממנו רק חלק אחד המכיל 219 דפים, אך אפשר לשער שהקיף 400 דף בקירוב, ואם אמנם כן הוא, קצב העתקתו היה כשני דפים בלבד ביום. על אף עמודיו גדולי-הממדים של המחזור מספר סימני הכתיבה בהם קטן ממספרם בעמודי כתב-היד קטן-הממדים של מנחם בן בנימן, עם זה סוג כתיבתו של מנחם דרש פחות השקעת זמן.

גם בכתב-יד אחר,²²³ שהעתיק במרוצת השנים 1287–1288, כתב מנחם קולופון בסוף כל אחת משתי יחידות ההעתקה, ובהן רשם את מספר ימי ההעתקה:

חסלת פירוש סדר זרעים אשר פירש מרינו ורבינו יצחק הרב המובהק נר"ו בן הרב המובהק מלכי צדק נ"ע. ביד מנחם ברי בנימן ובליל ד' ט' ימים לירח הראשון הוא חודש ניסן שנת ה' אלפים ומ"ז לפרט <1287> ותהלה אתן לאלהי ישראל שעזרני לכתבו בנחיצות ובמהרה כאשר היה צריך כי נכתב כולו מראש פיאה עד הנה בו' ימים וחצי <...> (דף 170א)

נשלם הספר הזה בחצי יום חמישי כ"ד לחודש השלישי שמ"ח <שנת מ"ח / 1288>. ונכתב מראש הספר עד הנה דהיינו כל פי' מסכת ברכות בארבעה ימים ושליש תהלה לאלהי יש'

²¹⁹ כלומר, מרובע, בינוני או רהוט; ראו להלן, פרק יא בסעיף 'סוגי הכתב – שלושה אופני ביצוע'.

²²⁰ ראו להלן בפרק ח.

²²¹ ראו להלן בפרק ז.

²²² על סוגי כתב הספר העברי בימי-הביניים וטיפוסיו וגלגוליהם ההיסטוריים ראו להלן בפרק יא.

²²³ כ"י לונדון Or. 6712

שחזק ידי ואימץ זרועותי הוא יזכה אותי מ"י בב"ל זרעי זרע זרעי להגות בהם ולקיימם
עם כל מצוותיו <...> (דף א1)

הקולופון השני מתייחס לחלק של כתב-היד שנכתב כעבור יותר משנה, אך חלק זה אבד ולפיכך אי אפשר לחשב את ההספק בו. מכל מקום, על-פי הקולופון של שנת 1287 נמצא שהספקו של מנחם גדל עד 26 דפים ביום. אפשר להסביר גידול זה בממדים הקטנים עוד יותר של השטח הכתוב – 84×106 מ"מ.²²⁴

בחישוב מספר סימני ההעתקה היומי, הממחיש ביתר בהירות את הספקו של מנחם בן בנימן לפי עדותו שלו, נמצא שבכתב-היד הראשון כתב בממוצע 42,640 סימני העתקה ביום, ובכתב-היד השני 64,646 סימנים. מהירות העתקתו של מנחם (לפי הצהרותיו שלו) מעוררת ספקות כבדים, אם משווים אותה לא רק להספק הממוצע של מעתיקים לטיניים אלא אף להספקים החריגים שבהם. לפי מחקרו של חומברט,²²⁵ המבוסס על קורפוס של 800 כתבי-יד שבהם עדות ישירה או עקיפה על משך ההעתקה, הממוצע של מעתיק בימי הביניים היה 2–3 דפים ביום בלבד בלי הבדלים של ממש בין תקופות ואזורים. בהתבססו על הקטלוגים של כתבי-היד המתוארכים לא יכול חומברט לחשב את סימני ההעתקה, שבלי ספק הם מדד מהימן יותר (וביחוד בהשוואות של אותו סוג כתב) ממספר הדפים, אולם הוא מייך את העדויות גם לפי גובה כתב-היד ומצא שהממוצע הנזכר אמור בכתב-יד שגובהם עד עשרים ס"מ (כגובהם של כתבי-היד שהעתיק מנחם בנימן). כמו כן הוא בחן את השפעת סוג הכתב על מהירות הכתיבה והסיק שבכתיבות הפורמליות היא מוגבלת לדף אחד בממוצע ביום, בכתבים רהוטים יותר – שני דפים ביום, ואילו הכתיבה ההומניסטית הרהוטה מגיעה ל-3.5 דפים בממוצע ליום.²²⁶

ספקות אלו מתחזקים למקרא הנתונים שמסר מעתיק איטלקי אחר, שהעתיק לעצמו (אך גם לזולתו) וציין במפורש את משכי העתקתו שלוש פעמים בשני כתבי-יד. המעתיק והסופר הוא מנחם (צמ"ח) בן אברהם (יעק"ב) בן בנימן בן יחיאל, שפעל ברומא ובסביבותיה בין שנת 1319 לשנת 1326. גם הוא כמנחם בן בנימן כתב כתיבה בינונית שוטפת אך קטנה יותר, אפילו זעירה, שבדרך הטבע הספקה עשוי להיות גדול יותר. עדותו גנוזה בקולופון של כתב-יד הכרוך היום בשלושה כרכים ובו קובץ פירושים על המקרא, שהעתיק ברומא בשנת 1323 לשימושו האישי.²²⁷ סך כל הדפים הכתובים הוא 232 וממדי השטח הכתוב הממוצעים הם 176×228 מ"מ, כלומר

²²⁴ עוד דוגמה לנטייתו יוצאת הדופן של מעתיק זה לפרט את מספר הימים שהעתיק להעתקה היא כ"י פרמה. Parm. 2784 (קטלוג דה-רוסי 1390), קובץ חיבורים בקבלה שהועתק במרוצת השנים 1286–1287 (חסרים בראשו עשרה קונטרסים, שחלק קטן מהם זיהה דניאל אברמס בכ"י ניו יורק MS 8124 (לפי מ' אידל, ר' מנחם רקנאטי המקובל, א, ירושלים–תל-אביב תשנ"ח, עמ' 45–46). בכתב-היד היחיד שכתב מנחם לזולתו רשם שישה קולופונים. באחד מהם ציין כי העתיק אותה יחידת טקסט 'בכ"ד לילות ומעט יותר' (דף א24). בהתחשב במספר הדפים החסרים נראה שהספקו בהעתקה בלילות היה קטן הרבה יותר – כחמישה דפים בלילה. את ההספק המועט מאוד באופן יחסי לכתב-היד האחרים, שנכתבו בשנים הסמוכות, יש לייחס קודם כול לשטח הכתוב הנרחב יותר (108×168 מ"מ) ולעיתוי ההעתקה בלילות, שנמשכה בוודאי פחות משנמשכה בימים, ואולי גם העובדה שכתב-היד נכתב בשביל מורו ולא לעצמו עשויה להסביר את ההבדל בקצב. על הקולופונים האחרים ועל חלקו של מעתיק אחר בכתב-היד ראו קטלוג ריצ'רד ובית-אריה 1191.

²²⁵ לעיל, הערה 211.

²²⁶ בתקנות ובחוזים בין אוניברסיטת פריז ואוניברסיטת בולוניה ובין סופרים שהועסקו בהעתקת טקסטים בשביל סטודנטים בשיטת ה-pecia הותנו הספקים קטנים יותר: 0.57 דף ליום היה ההספק המינימלי שהרשתה אוניברסיטת פריז, ובאוניברסיטת בולוניה ההספק הרגיל היה 32–40 דפים בחודש; ראו חומברט, 'על הספק הסופרים' (לעיל, הערה 211), עמ' 65–66. בין החריגים מן הממוצע של שני דפים ביום הוא מביא דוגמאות להספק של יותר מחמישה דפים ביום בכתיבות גסות או רהוטות, בייחוד הומניסטיות (שם, עמ' 66–68).

²²⁷ כ"י פרמה 3118, 3126, 3099 Parm. (קטלוג ריצ'רד ובית-אריה 677). ראו גם אוצר כתבי-יד עבריים, II, 20, ושם גם הסבר לשמות הכפולים לכאורה של שם המעתיק ואביו.

תבנית הספר גדולה יותר מתבניות הספרים של מנחם בן בנימן, ועם זה כתיבתו קטנה וצפופה יותר ומספר השורות בעמוד הוא 51–52. בציון משך הזמן (ארבעה חודשים ושישה ימים) שארכה ההעתקה כולה בקולופון הסופי המעוטר הוא גם הקפיד לסייג את משך ההעתקה:

בשיני בשבת בייח לחודש סיון בשנת חמשת אלפים ושמונים ושלשה לבריאת עולם השלמתי זה הפירוש {מכל המקרא?} ²²⁸, וכתבתי אותו אני מנחם צמ"ח בר' אברהם הרופא זצ"ל ברבי בנימן תנצב"ה בר' יחיאל ע"ה. וכתבתי אותו ברומא עיר הגדולה בד' חודשים וו' ימים השם ברחמי שזיכני לכותבו הוא יזכני לשמור ולעשות את כל מצותיו אמן ואמן סלה ועד ושלוש אמן. אילו הפירושים שכתבתי הנה: בחומש – הפירוש חומש הארוך לר' אברהם אבן עזרא,

{בנביאים} ²²⁹ <...> והוא בשני כרכים. בכרך אחד כת' <בתי> פירו' {נביאים?} ²³⁰ ודברי הימים וכת' <בתי> אותם בד' לחודש' וו' ימים לבד השבתות וימים טובים. ²³¹

ואולם בהערה יוצאת הדופן אך המובנת מאליה בדבר הפחתת הימים האסורים בכתיבה ממשך ההעתקה טמונה הבעייתיות שבניסיונות לחשב את הספקי ההעתקה של מעתיקי ימי-הביניים, שכן איננו יודעים באיזו מידה הם פעלו ברציפות מדי יום ביומו וכמה שעות ביום או בשבוע הם עסקו בהעתקה. ²³² התשובות לשאלות אלו היו בוודאי שונות בנוגע להעתקות של סופרים שכירים ובנוגע להעתקות של מעתיקים לעצמם, שזמנם בדרך כלל מוגבל, אם כי הספקו המדהים של מנחם בן בנימן מפריך לכאורה את ההבחנה הזאת. אפשר לחשב את הספקו היומי של מנחם בן אברהם בכ"י פרמה לפי המדד המהימן של מספר סימני ההעתקה. לפי תאריך סיום ההעתקה בייח בסיוון יש להפחית ממשך הכתיבה של ארבעה חודשים ושישה ימים את השבתות וימי פורים, פסח (כולל חול המועד) ושבועות שחלו בשנת 5083, וכך נמצא שהעתיק בתוך 96 ימים ²³² דפים, היינו בכל יום העתיק 2.5 דפים בממוצע. לפי שבכל דף נספרו בממוצע 6,550 סימני העתקה, היה הספקו הממוצע 16,375 סימנים ביום. אם נניח שיש להביא בחשבון את ערבי שבת וחג כחצאי ימי העתקה, עלינו להפחית כעשרה ימים מן החישוב הכולל של ימי ההעתקה, שיהיו אז 86 ימים. בחישוב כזה העתיק מנחם בן אברהם 2.7 דפים ליום, כלומר בממוצע 17,685 סימני העתקה. הספק זה של מנחם בן אברהם רחוק מאוד, כמובן, מן ההספק שחושב על-פי הנתונים שמסר מנחם בן בנימן עצמו בקולופונים שלו. גם אם אפשר להסיק מלשון הקולופון הסופי שמנחם בן אברהם העתיק גם כרך שהכיל פירושים לנביאים ודברי הימים, אף על פי שמידע זה גורד מן

²²⁸ נראה שתיבות אלו נמחקו ונכתבו ביד אחרת.

²²⁹ שתי שורות נמחקו, מהן עדיין אפשר להבחין במילה הראשונה.

²³⁰ כנראה נמחק.

²³¹ כ"י פרמה 3099, Parm. דף 58ב.

²³² התייעודים של מנחם בן בנימן על העתקתו המהירה מציינים תמיד ימים ספורים ואפילו חלקי ימים. יש להניח אפוא שהוא פעל ברציפות ובסדירות. בידינו רק עדות אחת על מכסת העבודה של סופר שכיר, ואולם היא מאוחרת ולקוחה לא מקולופון אלא מכרוניקה מראשית המאה השש-עשרה. אליהו קפסאלי בחיבורו 'סיפורי ויניציאה' מתקופת שהייתו שם בשנים 1508–1515 מספר על יוסף קשטיל פראנקו שהקים ב'ברישה' (Brescia, לומברדיה) ישיבה ושכר סופר כדי שיעתיק על קלף את כל מסכתות התלמוד עם פירוש רש"י ותוספות, תכנית שלא הושלמה (ראו לעיל, פרק א, הערה 133). קפסאלי מציין את שכרו ואת שעות עבודתו של אותו הסופר: 'וישכור את ר' פרץ הסופר לכותבם לו ולתל לו לשכרו בשנה פרחים ל"ז ומזונותיו, ולכתוב לו ביום שעות ח' <ז'>, וביום ו' <ה'> שעות ד' (בתוך סדר אליהו זוטא, מהדורת א' שמואלביץ, ש' סימונסון ומ' בניהו, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 258; בסוגריים המזוונים שעות עבודה לפי גרסה אחרת שהביא פורגס בתוך 44–45, *JQR*, 79 (1924), pp. 44–45. הסופר היה אמור אפוא לעבוד שמונה שעות ביום חוץ מיום שישי, שבו יעבוד רק ארבע שעות, היינו 44 שעות בשבוע (לפי הגרסה האחרת לא עבד כלל בימי שישי ומכסתו השבועית הייתה 39 שעות).

הקולופון, לא תשתווה מהירות כתיבתו לזו של מנחם בן בנימן לפי טענתו. בגלל הספק הקל באשר למלוא היקפם של כתבי-יד פרמה שהעתיק מנחם בן אברהם יש תועלת שציין בקולופון של החלק הראשון של כתב-היד, המחזיק את פירוש התורה לראב"ע והמשתרע על פני 83 דפים, את משך ההעתקה: 'ונשלם בכ' ימים',²³³ וכך אפשר לאמת את המידע שבקולופון בסוף ההעתקה. מן הסתם יש להפחית ממספר זה שתי שבתות ושני חצאי ערבי שבתות לפחות, ומכאן שהספקו בחלק זה היה כמעט כפול מן ההספק שחישבנו על-פי הקולופון שבסוף ההעתקה (4.9 דפים ליום, 32,095 סימני העתקה). נתון זה מחזק את ההשערה שבציון המֶשך הכולל של ההעתקה אולי באמת כלל מנחם בן אברהם את הכרך שהכיל את הפירושים לנביאים ולדברי הימים.

והנה בכתב-יד אחר שהעתיק מנחם בן אברהם לעצמו חודשים אחדים לאחר שסיים להעתיק את כ"י פרמה, הלא הוא כ"י רומא, אנגליקה Or. 72 – כתב-יד גדול-ממדים (322×454 מ"מ) – הוא כתב קולופון בסוף ההעתקה של חלק הדקדוק של ספר מכלול מאת דוד קמחי ובו ציין את משך העתקתו, וכך אפשר לחזור ולאמת או ליישב את הנתונים הסותרים הקודמים:

נשלם חלק הדקדוק על ידי מנחם צמ"ח ביר' אברהם יעק"ב בשנת חמשת אלפים ופ"ד לבריאת עולם בחודש מרחשון וכתבתי אותו ב"ד ימים. השם שזיכני לכותבו הוא יזכני לשמור ולעשות את כל מצותיו אמן ואמן סלה ועד <דף 340ב>²³⁴

החיבור משתרע מדף 326ב עד דף 340ב ומארבעה-עשר הימים שציין שהיו משך העתקתם יש לחסר שני ערבי שבת, שהם יום אחד, ועוד שתי שבתות (לפי דרכו של המעתיק), ומכאן שבכל יום העתיק מנחם כמעט 1.3 דפים בממוצע בלבד, ואולם הדפים האלה הם בתבנית גדולה מאוד ובכל עמודה נכתבו בדחיסות רבה 92 שורות! בכל עמודה נכתבו 72 סימני העתקה בממוצע בשורה, היינו 144 סימנים בשורה בשתי עמודות, 288 סימנים בשורה בארבע עמודות הדף ובסך הכול 26,500 סימני העתקה בקירוב בכל דף. הספקו היומי הממוצע אפוא היה 34,450 סימני העתקה. תחשיב זה קרוב לתחשיב שהתקבל מתוך הציון בקולופון של החלק הראשון של כ"י פרמה, וכך הוא מאשש את האפשרות שאכן, הציון בקולופון שבסוף העתקה של כ"י פרמה כלל גם את הכרך שלא שרד. הספקות בדבר הנתונים שציין מנחם בן בנימן, שכאמור כתיבתו רהוטה פחות מזו של מנחם בן אברהם, דומה שמתחזקים מתוך הנתונים האלה.

²³³ כ"י פרמה Parm. 3118, דף 384.

²³⁴ קודקס זה מסובך מבחינת הארכאולוגיה של הספר. למעשה הוא מורכב משני כתבי-יד שנכרכו שלא כסדר כתיבתם. בדפים 6–293 (דף 293 נשאר ריק) כתב המעתיק במרכז העמוד בכתב ספרדי מרובע את ספרי נביאים ראשונים וכתובים, ובצד הנביאים בכתב מרובע קטן מאותו הטיפוס נכתבו עמודות התרגום. שם המעתיק היה בוודאי יצחק (על-פי הבלטות שם זה בטקסט המקראי). בשולי הדפים באים פירושים רבים בכתובה איטלקית בינונית שוטפת זעירה, רובם הועתקו בידי מנחם בן אברהם, בשנת 1326 בפרסקטי (Frascati). דפים 294–343 נכתבו רק בידי מנחם בשנת 1323, ובהם חיבורים דקדוקיים הכתובים בשתי עמודות במלוא העמודים באותה כתיבה זעירה שבשולי כתב-היד המאוחר יותר. על-פי כתובת בדף 7א, נתן האפיפיור לאוני העשירי (לבית מדיצ'י) את כתב-היד במתנה להבראיסט ושומר הקבלה הנוצרית אגידיו דה ויטרבו (Egidio da Viterbo). לפי תוארו בכתובת ההקדשה אירע הדבר לפני מינויו לקרדינל (1.7.1517), בעת שעדיין כיהן כיגנרלי של מסדר האוגוסטינים. על התעניינותו של אגידיו בספרות העברית ועל נחישותו דעתו לרכוש ספרים עבריים ראו M. Beit-Arié, 'Eliyahu Levita as a Scribe, Author Scribe and Codicologist', in paper read at a conference Held in Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, Yarnton Manor, 17–18 December 2007 (דברי הכנס לא הובאו לדפוס, המאמר נגיש באתר .academia.edu).

וריאציה של הדיווח הישיר בדבר משך ההעתקה היא הנוהג של מקצת המעתיקים שלא לסכם את תקופת ההעתקה אלא לנקוב את התאריך המדויק של התחלתה ושל סיומה. המעתיק והנקדן קרשביהו בן יצחק, לדוגמה, מציין בקולופון מחורזו של כתב-יד שכתב בצרפת בשנים 1242–1243:

ויהי ביום השמיני לחדש אב חורבני שנת מנין השני לפרט אלף ששי הוא החדש החמישי החלותי אני קרשביהו הנקדני את הספר מימוני וביום החדש השני בשני לאדר השני לגמר וסוף הביאני וקץ ותכלה הראני יוצרי וקוני וה' עזרני²³⁵

ועוד דוגמה מפורטוגל בקולופון של ספר הערוך שנכתב בשנים 1284–1285 במבצר 'שייה' (Seia) בכתובה מרובעת ספרדית בידי סופר שכיר:

וכתבתיהו וידי נטפו מור, ותבענה שפתי שיר ומזמור, כאילו יחזה <!> עיני בסיני, ואזני ישמעו זכור ושמור, בחדש ניסן שנת מ"ד התחלתי בעזרת יה וסיימתי בחדש אייר בשנת מ"ה השניה.²³⁶

הדרך העקיפה לידיעת קצב עבודתם של מעתיקים והספקי ההעתקה מתבססת על כתבי-יד מרובי-קולופונים שאין בהם אמירה מפורשת על משך ההעתקה. ברבים מן הקודקסים מרובי החיבורים או החלקים כתב המעתיק קולופון בסוף כל יחידת טקסט או אחרי כמה יחידות טקסט. כל כתב-יד שמכיל לפחות שני קולופונים שבהם ציוני תאריך מפורטים מאפשר לנו לחשב בקלות את הפרשי הזמן שבין התאריכים ואת מספר הדפים החוצצים ביניהם. ברור שאי-ודאות בדבר רציפות ההעתקה ושעותיה, שמקשה להסיק מסקנות כמותיות על סמך עדויות הקולופונים הנוקבים במפורש את משך ההעתקה, מכבידה עוד יותר בעדויות עקיפות אלו. אין לדעת אם הוסיפו המעתיקים לכתוב ברציפות בסיימם יחידת טקסט (שבסופה כתבו קולופון) או אולי חלה הפסקה, קצרה או ארוכה, בהעתקת הקובץ או חלקי החיבור.

הנה שתי דוגמאות מובהקות: תלמיד חכם שכתב לעצמו בשנים 1455–1456 בתלמסאן (Tlemçen), אלג'יריה) תרגום ארמי לכתובים המחזיק כ-120 דפים כתובים בלבד רשם שמונה קולופונים בציון תאריך מפורט, קולופון בסוף כל אחד מספרי הכתובים (למעט אחד).²³⁷ בכ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 11 קטעים גדולים משמונה כרכים של הפירוש הארוך מאת יפת בן עלי הקראי בערבית-יהודית לפרשות התורה (ספרי בראשית, שמות וויקרא; הפירוש כולל גם את הטקסט

²³⁵ כ"י קיימברידג' (8) Add. 1564, דף 316ב. המעתיק החל את ההעתקה בח' באב ה"ב (1242) – 'שנת מנין השני לפרט אלף ששי' – וסיימה בבי' באדר שני. הוא לא ציין את השנה שבה סיים, אך ברור שהתכוון לחודש אדר שני שאחרי מועד התחלת ההעתקה בחודש אב, היינו בשנת ה"ג (1243). משמעות הניסוח 'וביום החדש השני' אינה ברורה. נחום גולב סבר שאפשר להבין זאת במשמעות היום השני בשבוע, ולפי שהתאריך חל ביום שלישי, הציע שסיים את ההעתקה ביום שני בערב (ראו נ' גולב, תולדות היהודים בעיר רואן בימי-הביניים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 152, הערה 435). לייחוס כתב-יד אחרים לקרשביהו שייחס גולב (שם, עמ' 129, 157, לוח 19 וראו גם עמ' ix) אין על מה לסמוך. הצד השווה ביניהם ובין כתב-יד זה הוא טיפוס הכתיבה, אך אין ספק שנכתבו בידיים אחרות כמו שמוכחות בעליל התכונות הנלוות לכתב.

²³⁶ כ"י מינכן Cod. hebr. 142, דף 195ב.

²³⁷ כ"י פריז Hébreu 110; ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 108, שם הובאו כל הקולופונים, ועיינו שם על המעתיק נתן שלא.

המקראי בכתב מרובע גדול). העתיק אותו מעתיק אחד, כנראה לעצמו, במזרח התיכון²³⁸ במרוצת ארבע-עשרה השנים שבין שנת 1353 לשנת 1367. בין 1,305 הדפים שנשארו ממפעל העתקה ענקי זה בכ"י סנקט פטרבורג שרדו שישה-עשר קולופונים (כולם בערבית-יהודית), מהם תשעה רצופים מן השנים 1357–1359. עוד שני כתבי-יד אחרים השמורים באותה הספרייה שייכים בלי ספק לאותו מפעל העתקה הן לפי ממדי השטח הכתוב הן לפי תאריכיהם, ובהם שרדו שני קולופונים.²³⁹

8. איחולים

כמעט בכל קולופון יש איחולים למזמין ההעתקה, ואם הייתה זו העתקה עצמית – איחולים למעתיק עצמו, שלא אחת הוסיף איחולים לעצמו גם כשהעתיק לזולתו. האיחולים והמשאלות האלה הם לא רק רכיב בסיסי של הקולופון אלא פעמים רבות הרכיב הארוך ביותר, ויש שהם מחזיקים כמחציתו. כמו ברכיבים אחרים כדוגמת תוארי השמות ואף יותר מבהם ניכרים דפוסים שגורים בניסוח האיחולים, אלא שאין הם מגוונים כל כך. בקולופונים הקדומים שמן המזרח עדיין היה ניסוח האיחולים חופשי וכפוף ליכולתו הלשונית ולימרותיו של הסופר. וכך סיים סופר כ"י קהיר המקראי (לכאורה משה בן אשר בטבריה בשנת 894/5, אך כנראה כמאה שנה אחר כך)²⁴⁰ את הקולופון השני שהוקדש למזמין ההעתקה:

זה הדיפתר מה שזכה יעבץ בן שלמה הבבלי נח נפש <...> ויזכהו <ה'> להגות בו ולנצור ולשמור כל דבר שיש בו ויתן לו חלק טוב ולב טוב וגורל נעים בעולם הזה ושכר טוב לעולם הבא ויזכה יעבץ בן שלמה נוח נפש לחזות בנעם ה' ולבקר בהיכלו ויתן לו אלהי ישראל בנים ובני בנים הוגים בתורה ועסוקים במצוות וכל הברכות הכלולות בתורה ובנב' <יאים> ובכתובים יחולו על ראשו ועל זרעו וכל ישראל בכלל ברכה אמן.²⁴¹

גם בתקופות מאוחרות יותר היו מעתיקים שניסחו את האיחולים בצורה חופשית כיד המליצה הטובה עליהם, אך רבות מן המשאלות, כמעט במחצית הקולופונים, מאחלות לבעלים (או

²³⁸ אותו מעתיק בעל שושלת גנאולוגית ארוכה להפליא (אברהם הרופא בן משה בן שמואל בן יקר בן משה בן שלמה בן אהרן בן שלמה בן אהרן בן ישראל הלוי בני הצנני) הוסיף להעתיק את הפירוש לפרשות במדבר. בשנת 1373 העתיק חלק מפרשות במדבר בתבנית זהה בירושלים (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 70).

²³⁹ האחד הוא כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 564, שנכתב בשנת 1366 ומכיל פרשה מספר ויקרא, והאחר – כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 117 – אינו אלא קולופון ששרד מפרשה של ספר בראשית משנת 1358. על חישוב קצב העתקתו של מכלול רוטשילד המפואר השמור במוזאון ישראל, כ"י 180/51 (עיינו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 181–215), ראו ב' אליצור, 'תאריך כתיבתו של כתב-יד רוטשילד', תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 277, הערה 22. אליצור הסיק שהסופר כתב חצי דף בממוצע ליום (כלומר עמוד ליום).

²⁴⁰ על הפקפוקים בדבר האותנטיות של הקולופון המתוארך הקדום ביותר בכתב-יד זה ראו לעיל, פרק א, סעיף 4: ממצאי כתבי-היד ששרדו.

²⁴¹ אוצר המצחפים, א, כתב-יד 1. והשוו אל הקולופון המחורז שהוקדש לבעלים בכ"י סנקט פטרבורג Ebp. I B3, שנכתב בשנת 916 (אוצר המצחפים, א, כתב-יד 3):

נחשא טבא סימנא מעליא. יהיה זה המצחף לרבנא <...> ועל גזעו <...> ואל שדי יברכס וישמרם ויזכם להגות וללמוד ולעשות ולקיים כל מצות כדי שירשו שני עולמים ויתן להם שכר תמימים: חבלים להפיל לו בנעימים: כבוד ועשר ועוז ותעצומים: מתוק לנפש ומרפא לעצמים: ברכות תהומים ושפע ימים: נטות חסד ולשאת רחמים: ידים להגביר בעורף מתקוממים: הם בשפל ולתתו במרומים: ובטוב לבלות ארך ימים: דברים טובים דברים נוחמים: הנחלת טובות שני עולמים <...> לחיים שניהם נרשמים: בספר זכרון עם יראים ותמימים: כ"כ אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע ויכתב בספר זכרון לפניו ליראי ה' ולחשבי שמו: גיל יגיל אבי צדיק וילד חכם ושמח בו: כל הברכות בתורה והאמורות בכתובים והעמידות והנחמות והרשומות בנביאים האחרונים בפי כל נביא וחוזר יתקיימו וידבקו על רבנא <...> בנו אמן: ועל כל אהבי תורה אמן ואמן נצח סלה ועד. ועיינו בעוד בקולופון הראשון של 'כ"י לנינגרד' הידוע (אוצר המצחפים, א, כתב-יד 17), כתב-היד הקדום ביותר של כל התנ"ך (קהיר, שנת 1008), שחלק האיחולים שבו ארוך מכדי להביאו כאן.

למעתיק לעצמו) שהמקום יזכהו להגות בספר (ובספרים אחרים) הוא וזרעו וזרעו אחריו, ויש המוסיפים שיזכה להורישו לבניו. כמחצית מן הנוסחות האלה נסמכות על הכתוב 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיד והגית בו יומם ולילה למען תשמור לעשות ככל הכתוב בו כי אז תצליח את דרכיך ואז תשכיל' (יהו' א:ח). ציטוט הפסוק טבעי בקולופונים של ספרי מקרא, אך הוא נפוץ מהם גם לקולופונים של העתקות טקסטים לא מקראיים ונעשה דפוס שגור. בתחומי אשכנז לא הרבו לצטט את הכתוב, וגם במזרח מיעטו לצטט. למובאה של הפסוק מיהושע לפעמים צורפה או באה תחתיה מובאה מכתוב אחר שעניינו מקביל: 'ואני זאת בריתי אותם אמר ה' רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתי בפיך לא ימוש מפיד ומפי זרעך ומפי זרע זרעך אמר ה' מעתה ועד עולם' (יש' נט:כא). הצירוף או התחליף לא רווחו ונקרו בייחוד בספרד ובמידה קטנה יותר באיטליה ועוד פחות בביזנטיון ובמזרח, אך ההיקרות הקדומה ביותר היא בכתב-יד מזרחי משנת 929²⁴² דפוס האיחול הזה להגייה בספר (בהבאת הכתוב או בלעדיו) אינו בא במקום האיחולים הנמלצים שמעתיקים עשויים לכלול בקולופון, ובדרך כלל הוא חותם אותו.

מבין נוסחות האיחולים האחרות בולטת נוסחה אחת שבה המעתיק מאחל לעצמו והיא שכיחה למדי בקולופונים איטלקיים בלבד. בדרך כלל נוסחה זו חותמת את הקולופון: 'וחלקי המחוקק יהיה ספון עם מצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד'. הנוסחה היא קונפליציה של שני פסוקים – 'כי שם חלקת מחקק ספון' (דב' לג:כא), 'והמשכילים יזהרו כזהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד' (דנ' יב:ג). אפשר לשער שאת הנוסחה טבע הסופר הידוע אברהם בן יום טוב הכהן, שנהג לכנות את עצמו 'מחקק' שהוא גימטריית שמו.²⁴³ אכן, הוא הראשון שהשתמש בנוסחה (בפעם הראשונה בשנת 1285) בהקפידו לכתוב 'המחקק' בכתב חסר כמו בתנ"ך ולפעמים בסימני ראשי תיבות, ואילו כל הבאים אחריו כתבו 'המחוקק' בכתב מלא.²⁴⁴ אולי בידנו דוגמה כיצד נוסחה אישית נעשית נחלת הכלל, והרי מן הסתם כל הנוסחות השתלשלו מיזמה והרגל פרטיים שאומצו לאט לאט בחברה בת הזמן והתפשטו במרוצת הדורות. רק בתימן חוזרת ומופיעה התבנית 'יהא סימן טוב על מריה' ברבע מכתב-היד בערך. בייחוד בתימן אך גם בשאר ארצות המזרח ביקשו מעתיקים מחילה על שגיאות שיימצאו בהעתקתם ונתלו בפסוק 'שגיאות מי יבין מנסתרות נקני' (תה' יט:ג).

כדאי אף להעיר על דפוסי ניסוח שגורים בלשון הקולופונים שאינם נוגעים לשמות או לאיחולים כגון מטבע התחלת הקולופון בכתב-יד איטלקיים, שכמו שראינו מרבים יותר משאר כתב-היד בשימוש בנוסחות בכלל. עשרות קולופונים איטלקיים פותחים במטבע 'ותכל מלאכת עבודת הקודש'.²⁴⁵ בכתב-היד המזרחיים בני המאה העשירית וגם במאות הסמוכות במידה קטנה יותר נפתחו הקולופונים בדפוס 'אני פלוני בן אלמוני'. תבנית זו ניכרת מאוד גם בקולופונים שנכתבו באזורי תרבות ספרד, בייחוד בקדומים שבהם, ובמרחבים של צפון צרפת וארצות גרמניה. בקולופונים הרבים מן המזרח התיכון הכתובים ערבית-יהודית, שהם יותר ממחצית הקולופונים ורובם נכתבו בידי מעתיקים קראים, בולטות מאוד נוסחות ותבניות. מן הסתם היו נוסחות אלו

²⁴² אוצר המצחפים, א, כתב-יד 5.

²⁴³ ראו לעיל, הערה 209.

²⁴⁴ כמו כן בפעם הראשונה שהשתמש בנוסחה בכ"י פרמה Parm. 2460 (קטלוג דה-רוסי 221) לא כתב 'וחלקי' אלא 'וחלקת המחקק', ובקולופון משנת 1289/90 כתב 'וחלק המחקק' (כ"י אוקספורד MS. Mich. 533, קטלוג נויבאוואר 173). אכן, הצורה 'וחלק' נשארה בכל כתב-היד הראשונים שמעתיקיהם אימצו את הנוסחה, ורק סמוך לאמצע המאה השלוש-עשרה הומרה הצורה למילה 'וחלקי'.

²⁴⁵ בקולופונים הראשונים שאומצה בהם הנוסחה במאה השלוש-עשרה ובראשית המאה הארבע-עשרה אין היא באה במלואה.

רגילות בקולופונים של כתבי-היד הערביים, שדומה שנגלית בהם סדירות רבה יותר מבכתבי-היד העבריים.

9. נוסחות מעתיקים: בסוף ההעתקה, בראשה ובתחתית העמודים

נוסחות ברכה לסיום ההעתקה

מלבד נוסחות הברכה והענווה הנלוות לשמות הנזכרים בקולופון ולמטבעות ניסוח שנסקרו לעיל ניכרות עוד נוסחות מעתיקים שנוספו להעתקת הטקסט גופו.²⁴⁶ הסוג האחד הוא נוסחות שבסיום ההעתקה. אלו נפוצו עד למאוד בכל האזורים מאז הקודקסים הקדומים, ואפשר למוצאן כמעט בשישים אחוז מכלל כתבי-היד המתוארכים, ולא עוד אלא שמעתיקים רבים כתבו נוסחות סיום אחדות. נוסחות אלו נכתבו סמוך לקולופון, לפניו או אחריו, ויש שהן משולבות בו או מחוברות אליו. אכן, בקטלוגים מודפסים רבים ראו בהן חלק מן הקולופון גם כשנכתבו באופן נפרד, ובדרך כלל הדפיסו אותן כחלק מן הקולופון.

יותר מנוסחות המעתיקים האחרות נוסחות הסיום מגלות אחידות רבה ומבחר מצומצם. רבות מהן מובאות בראשי תיבות, ומקצתן אופייניות או ייחודיות לאזור ידוע. כמו נוסחות אחרות גם נוסחות סיום בכתבי-יד איטלקיים מתבלטות בייחודן.

כבודך ה' – נוסחה איטלקית שניסוחה הקטוע זר לרוח העברית כל כך עד ששטיינשניידר סבר כבר בשלהי המאה התשע-עשרה כי היא תורגמה מלועזית.²⁴⁷ אכן, נוסחות דומות רווחו בכתבי-יד לטיניים באיטליה.²⁴⁸ נוסחת הסיום הזאת (הנכתבת בדרך כלל אחרי

²⁴⁶ ראו שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד (בתרגום עברי), עמ' 64–66; ברלינר, 'סיור בספריות איטליה', עמ' 93–96. לוסין ריינהוט בחיבורו על נוסחות לטיניות בקולופונים (L. Reynhout, *Formules latines de colophons*, vols. 1–2 [Bibliologia 25], Turnhout 2006) ריכז וניתח עשרים ותשע נוסחות סיום וואריאנטים שלהן על סמך 24,000 היקרויות בקורפוס הגדול של קולופונים בכתבי-יד מערביים (Bénédictins du Bouveret, *Colophons de* (manuscripts occidentaux des origines au XVIe siècle, vols. 1–6, Fribourg [Switzerland], 1965–1982) ריינהוט מציע בספרו (כרך א, עמ' 22–23) בחנים המצדיקים הגדרה של נוסחה, ועיקרם – היקרות רצף טיפוסי של מילים וריבוי המעתיקים המשתמשים בו.

²⁴⁷ שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד (בתרגום עברי), עמ' 64.

²⁴⁸ אלה כמה נוסחות סיום שאלבר דרולה מביא מקולופונים של מעתיקים הומניסטיים: *Deo laus et honor; Deo laus, honor, imperium et gloria*; וראו A. Derolez, 'Observations on the Colophons of Humanistic Scribes in Fifteenth-Century Italy', in *Paléographie 1981: Colloquium de Comité International de Paléographie, Munich 15–18 September 1981*, ed. G. Silagi (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 32), Munich 1982, pp. 255–257. לא ברור אם אמנם נוסחות לטיניות אלו נהגו רק בכתבי-יד הומניסטיים של המאה החמש-עשרה או שימשו גם בכתבי-יד קודמים. לא מצאתי מקבילה לטינית לנוסחה העברית בין הנוסחות והוואריאנטים שלהן בספרו של ריינהוט (לעיל, הערה 246). ואכן, דה-רוסי בספרו הלטיני על האינקונבולים העבריים (J.B. De-Rossi, *Annales hebraeo-typographici sec. XV*, Parma 1795, pp. 12, 21) תרגם במילים *ad gloriam tuam, domine!* את הנוסחה שנדפסה בסוף פירוש רלב"ג לאיוב, דפוס אברהם בן חיים מפיזארו, [פררה] רל"ו (ראו לוח של עמוד הקולופון בתוך A. Freimann (ed.), *Thesaurus Typographiae Hebraicae saeculi XV*, Berlin 1924–1931, A12) ובסוף טור יורה דעה שהדפיס אותו המדפיס בפררה רל"ט (צ"ל: רל"ו). ראו לוח של הקולופון אצל פריימן, שם, A5.2). פרץ תשבי (ידפוסי-ערש [אינקונבולים] עבריים, ב', קרית ספר, ס [תשמ"ח], עמ' 898–899) הבחין שנוסחה זו מופיעה גם בביאור רלב"ג לתורה, דפוס אברהם כונת וא"י האזרחי [מנטובה רל"ד–רל"ו או פררה רל"ז] (לוח של עמוד הקולופון אצל פריימן, שם, A10.2).

הקולופון) נהגה רק בקרב מעתיקים איטלקים ותפוצתה הייתה רבה יותר מכל נוסחה אחרת – היא נכתבה בערך בשמינית מכל כתבי-היד האיטלקיים המתוארכים.²⁴⁹

נוסחות אחרות שנהגו באיטליה הופיעו בפחות כתבי-יד ולא זו בלבד אלא שלא היו ייחודיות למעתיקים איטלקים.

ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה (יש' מ: כט בצירוף המילה 'ברוך' בראש הכתוב) גם בראשי תיבות **בנ"ך ואע"י** ולפעמים ברצף אחד **בנלכואע"י** – הנוסחה המלאה ידועה ונפוצה ומופיעה כבר בקודקס האיטלקי הקדום ביותר ששרד בציון תאריך,²⁵⁰ והיא נהגה גם באזורים אחרים. הנוסחה באה בעשרה אחוזים בערך מכתבי-היד (אולם השימוש היחסי באשכנז היה מועט). תפוצת הנוסחה בצורת ראשי תיבות אינה מקבילה בדיוק לתפוצת הנוסחה המלאה. השימוש בה באשכנז מצומצם עוד יותר, מעתיקים מזרחיים לא אימצו אותה, והיא מופיעה בתקופה מאוחרת וכמעט אך ורק בכתבי-יד שהועתקו בידי מהגרים. הנוסחה בשתי צורותיה עושה אותה לנוסחת המעתיקים השכיחה ביותר (גם באיטליה). היא באה בחמישית בערך מכל כתבי-היד המתוארכים.²⁵¹

ברוך ה' לעולם אמן ואמן (תה' פט: נג)²⁵² ולימים **בילא"ו** – בכתבי-היד המלאה זו אחת הנוסחות הקדומות המופיעה כבר בכתבי-יד מזרחיים מן המאה האחת-עשרה.²⁵³ עד הרבע האחרון של המאה השלוש-עשרה נהגה הנוסחה המלאה רק במזרח, אחר כך פשטה לאזורים אחרים, אך נהגה מעט מאוד באשכנז ובצמצום בביזנטיון. הנוסחה בראשי תיבות, שמצאנו בפעם הראשונה בכתב-יד ספרדי משנת 1284, מופיעה במיוחד בספרד, בייחוד במאה החמש-עשרה, ונפקדת מכתבי-היד האשכנזיים. גילוייה המעטים במזרח (מולדת הנוסחה המלאה) ובאיטליה הם בכתבי-יד מאוחרים שכמעט תמיד נכתבו בידי מהגרים ספרדים.

²⁴⁹ בנתונים כמותיים מעין אלו בסיס החישוב אינו הקורפוס של כל היחידות המתוארכות אלא אותן היחידות שבהן קולופון למעט היחידות של מעתיקי המשנה. יוצאת דופן היקרותה של הנוסחה בקטע הגניזה קיימברידג' T-S 41.23, גיליון קלף שדפיו אינם רצופים מקונטרס אחרון של ספר דברים עם מסורה. בסוף דברים (דף 2א) נכתבו נוסחות סיום בכתב המסורה: 'כבודך ה'; 'ברוך ה' לעולם אמן ואמן; חזק הכותב וברוך הקורא' (על הנוסחות האחרות ראו להלן). אף שממדי הגיליון הם בתבנית מטיפוס קדום מאוד הכתב אינו נראה קדום, ומכל מקום מזרחי הוא, ועובדה זו מתמיהה. הרישום הפגום (בכתובה שונה!) בדף 2ב, 'זה הדפטר ל...>', אינו אלא ציון בעלים לפי לשונו, ולא קולופון כשם שסבר דייוויס, *M.C. Davies, Taylor-Schechter Old Series and other Genizah Collection*, (Hebrew Bible Manuscripts in the Cambridge Genizah Collection 1), Cambridge 1978, p. 210.

²⁵⁰ כ"י וטיקן 31 Vat. ebr. נכתב, כנראה, באוטרנטו בשנת 1072/3 (אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 38). כבר צונץ (כתבים, עמ' 78) הביא דוגמאות לנוסחה זו.

²⁵¹ ברלינר מביא את פירושו של אברהם אבן עזרא לתהילים פט: נג ('ברוך ה' לעולם אמן ואמן', ראו להלן) שבו הראב"ע מעיר על נוסחה זו: 'וחכם גדול ספרדי אומר כי הסופר שכתב זה הספר <תהילים> תחלה כתב בסוף הספר ברוך השם שעזרנו לכתבו כולו כדרך הסופרים בדורינו לכתוב בעת האחרונה ברוך נותן ליעף כח' (סיור בספריות איטליה, עמ' 93). ברלינר לא ידע כי ראב"ע דן בעניין זה כבר בפירושו לתהילים עב: כ ('כלו תפלות דוד בן ישי'), ואולם מסתבר שראב"ע התייחס גם לשני הפסוקים המכילים ברכות חתימה שקדמו לפסוק זה ('ברוך ה' א' אלהי ישראל <...> וברוך שם כבודו לעולם <...> אמן ואמן'), ושם הוא נקב בשמו של החכם הספרדי: 'ור' יהודה הלוי אמר בשביל שהוא סוף ספר כתב כן הסופר הראשון כאשר נכתב אנחנו ברוך נותן ליעף כח'. על מקור זה העמיד ב"מ לוין בהקדמתו למהדורת אגרת רב שרירא גאון (חיפה תרפ"א, עמ' כ), ושם הוא מעיר על שכיחות הנוסחה בטקסטים מתקופת הגאונים ואילך ובכללם מדרשים בלי להבחין בין נוסחות שיצאו אולי מידי המחברים והעורכים ובין נוסחות חתימה שנוספו בידי סופרים ומעתיקים בייחסו אותן תמיד לראשונים.

²⁵² ראו לעיל, הערה 251.

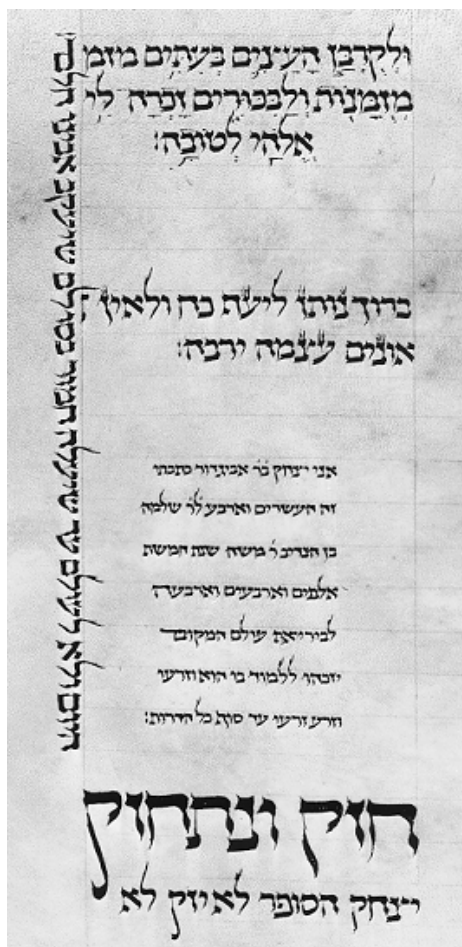
²⁵³ ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 19, 23, 28, 30 ועוד.

מן הנוסחות הרבות האחרות יפורטו כמה מן השכיחות יותר.

ברוך רחמנא דסיען מריש ועד כען (ברוך הרחמן שסייע לנו מראש ועד כאן, בארמית) ולימים לפעמים בראשי תיבות **בר"ד מו"ך** – הנוסחה בתיבות שלמות הופיעה כבר בראשית המאה השתים-עשרה במזרח ופשטה במידת-מה בכל האזורים. במאה החמש-עשרה נהגו מעתיקים ספרדים וביזנטים לכתוב לפעמים את נוסחת הסיום בראשי תיבות.

בד"ח לב"א ובתיבות שלמות **ברוך דיהב חילא לעבדיה בר אמתיה** (ברוך הנותן חיל לעבדו בן אמתו, בארמית)²⁵⁴ – נוסחה שכיחה פחות מקודמתה, והיא נקריית למן המאה הארבע-עשרה ואילך, מעט מאוד במזרח ובאשכנז ובשכיחות קטנה יותר בתיבות שלמות.

חזק ונתחזק, הסופר לא יזק, לא היום ולא לעולם, עד שיעלה חמור בסולם, אשר יעקב אבינו חלם²⁵⁵ ונגזרותיה – נוסחה מיוחדת ומשעשעת שרווחה בייחוד באשכנז ובה התגבשה – לא אחת שיבץ הסופר את שמו בנוסחה המחורזת ('הסופר פלוני או פלוני בן אלמוני לא יזק'), ובזכות נהוג זה נודעו לנו שמותיהם של סופרים רבים שלא כתבו כלל קולופון. יסודה של נוסחת סיום זו בנוסחה הקצרה 'חזק ונתחזק', שנהגה בכתבי-יד אשכנזיים וספרדיים למן העשור הראשון של המאה השלוש-עשרה. ואולם כבר בשנת 1226/7 הופיעה בגרמניה הנוסחה בצורתה המפותחת אך עדיין בלי החתימה המשעשעת 'חזק ונתחזק אחרן ב"ר חיים הכהן לא יזק, לא היום ולא לעולם, וברוב שלום ישולם'.²⁵⁶ החתימה המפתיעה 'עד שיעלה חמור בסולם' בלא החרוזה האחרונה 'אשר יעקב אבינו

כ"י פריז 35 Hébreu <צרפת?> 1283/4

²⁵⁴ בקטלוגים אחדים של אוספי כתבי-יד קטנים הטעתה הנוסחה את מחבריהם, שסברו שלפניהם שם הסופר וצינונו כעובדיה בן אמתיה.

²⁵⁵ ראו עוד צונץ, היסטוריה, עמ' 207; צונץ, כתבים, עמ' 77–78; ברלינר, 'סיוור בספריות איטליה', עמ' 94. כבר צונץ העמיד על מקבילות (ואולי מקורות) לדפוס הנוסחה בפתמים של ימי-הביניים, והוסיף עליו ברלינר. ראו גם שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד, עמ' 65–66 (ובתרגום העברי, השלמות א"מ הברמן, עמ' 133) ובייחוד A. Scholem on his Seventieth Birthday, Jerusalem 1967, pp. 1–32 (החלק הלועזי של מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום במלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשכ"ח). הפתגם הקרוב לנוסחת המעתיקים הוא 'אם יעלה חמור בסולם תמצא דעת בכובסים', הבא בפרקי רבנו הקדוש ובווריאציות אחדות של האוסף בחיבורים כגון מדרש מעשה תורה ('<...> תמצא חכמה בכסילים'), ועיינו במחקרים שרשמתי לעיל. רנ"י רבינוביץ טען ש'מקור המליצה שהיא באה מן האגדה שהביאה בחי' הר"ן לחולין ד' ס"ב א' (דקדוקי סופרים, ב, מינכן תרכ"ט, בסוף הנספח הבלתי מסופר). למען האמת הר"ן מביא את דברי הרמב"ן: 'ואמרו באגדה אם יעלה חמור בסולם תמצא דעת בסכסין צ"ל: בכובסין, וכך גם בחידושי הר"ן' <אם ידור גדי עם נמר תדור כלה עם חמותה' וגו' (חידושי הרמב"ן לחולין סב ע"א, ירושלים תרפ"ט, דף עו ע"א). אם כן, הרמב"ן מצטט את פרקי רבנו הקדוש או את אחד מגלגוליו. ראו גם את המקורות שמביא י"ל זלוטניק [אבידע], מדרש המליצה העברית, ירושלים תרצ"ח, עמ' 62–64 (בין השאר מחברות עמנואל מאת עמנואל הרומי). בערך 'חמור על <גג> רעפים' ג' אלקושי (אוצר פתגמים וניבים לטיניים², ירושלים תשמ"ב, עמ' 54, מס' 180: Asinus in tegulis) מביא דוגמה מתוך תחכמוני מאת יהודה אלהריזי, שער נ: 'עדי יוכל חמור לעלות בסולם' (מהדורת י" טופרובסקי, תל-אביב תשי"ב, עמ' 399, וכך גם בעוד מקומות).

²⁵⁶ כ"י אוקספורד MS. Loud. Or. 271 (קטלוג נויבאוואר 1206). מעתיקים אשכנזים חרזו סיומות אחרות ככישורנים הלשוני כגון 'חזק ונתחזק <...> לא יזק, ובתורה לבו יחזק, ועיני יזהירו כמראה הבזק'; ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 4.

חלם', שנועדה לחזק בדרך הומוריסטית את המשאלה, הופיעה בפעם הראשונה בכתב-יד שהופק באשכנז שנים לא רבות לאחר מכן, בשנת 1246²⁵⁷ בכתב-יד אשכנזי משנת 1283/4 השתמרה הנוסחה בפעם הראשונה בתוספת החרוזה האחרונה 'שיעקב אבינו חלם'. מהתחלת המאה הארבע-עשרה פשטה הנוסחה גם מחוץ לצרפת וגרמניה, בייחוד בספרד ובפרובנס. הנוסחה במלואה הייתה אחת מנוסחות הסיום הרווחות ביותר, אולם היא נפוצה בייחוד במחזות אשכנזי ובהיקף קטן יותר באזורי תרבות ספרד. שימוש (מוגבל) בנוסחה באיטליה, בייחוד במאה החמש-עשרה, עשו מעתיקים מהגרים – אשכנזים ומעט ספרדים – שייבאוה מארץ מולדתם.

עדות שהמעתיקים התייחסו לסיומת הנוסחה בדרך הומוריסטית תימצא במנהגם להשתעשע בווריאציות שונות ומשונות לחמור. כבר בשנת 1286/7 המיר מעתיק אשכנזי את החמור בפרה. בכתב-יד אחר שנכתב בצרפת כעבור שנים אחדות, בשנת 1290, באה נוסחת הפרה ובתוספת החרוז: '<...> שיעלה פרה בסולם ונראה לי שלא תעלה לעולם'.²⁵⁸ מכאן ואילך מעתיקים בעלי חיים אחדים בסולם הנוסחה כתחליפים לחמור המקורי – פיל, גמל, שור, פרד, חמור הבר ואפילו מאכלים כגון צבי צלוי, מקארון, דג ועוד.

אלכסנדר אלטמן שיער שמקורו הגנוז של הביטוי המלגלג על עליית החמור בסולם היה בפולמוס אנטי מוסלמי שכן הוא רומז למסע השמימי הלילי של מוחמד על הבוראק (סוס שמימי) מן המסגד במכה למסגד מרוחק יותר. לימים זוהה המסגד המרוחק עם מקום המקדש בירושלים, שממנו עלה מוחמד בסולם לרקיע השביעי בנוכחות האל.²⁵⁹ אולם נראה שעצם הדבר שעיבוד המקור המכתמי לחתימת העתקה והתפשטותו אירעו בצרפת ובגרמניה, שלא חוו כלל פגישה עם האסלאם, מלמד שהנוסחה הייתה חפה מכל עוקץ פולמוסי. הווריאציות לחמור מוכיחות בעליל את המובן מאליו, שאפילו היה בנוסחה זו הד פולמוסי, מכל מקום לא היו המעתיקים ערים לו כלל וכלל.

להלן מבחר נוסחות נוספות.

חזק הכותב ואמץ (או ואמיץ) הקורא – בפעם הראשונה השתמרה הנוסחה בקודקס השלם הקדום ביותר שתאריכו אינו מסופק, שנכתב במזרח בשנת 916²⁶⁰ ופשטה בכל האזורים, בייחוד באיטליה ובביזנטיון.

ישמח הכותב ויגל הקורא בשיכולי סדר – אף על פי שמצאנו את תחילתה של הנוסחה בצורה מקוצרת כבר במאה העשירית במזרח, נפוצה הנוסחה בייחוד בקרב מעתיקים ספרדים הן במרחבי תרבות הספר הספרדי הן באיטליה.

תהלה לאל ובראשי תיבות ת"ל, ובתוספות, בייחוד **תהלה לאל עולם** ובראשי תיבות **תל"ע** – נוסחות ה'תהילה' רווחו למדי. הן השתמרו בפעם הראשונה בכתב-יד איטלקיים מן הרבע האחרון של המאה השלוש-עשרה, ומאיטליה התפשטו בייחוד לספרד, שבה חיבבו את הנוסחה 'תם ונשלם תהלה לאל עולם', ומעט באשכנז. ראשי התיבות תל"ע נהגו באיטליה בלבד.

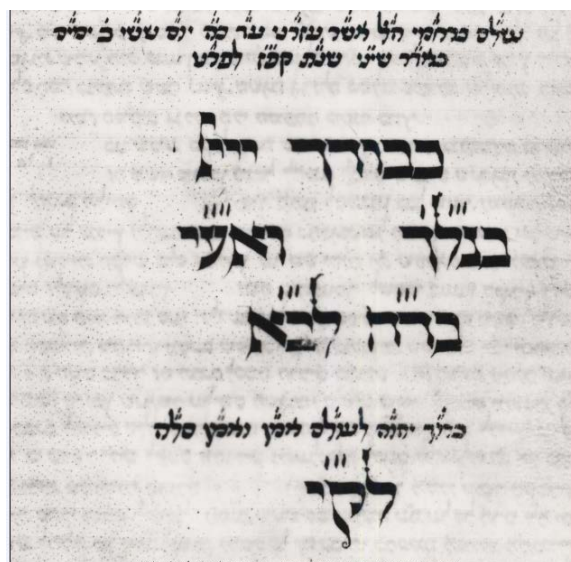
²⁵⁷ כ"י מוסקווה, אוסף גינצבורג 15, דף 164ב. הסופר לא הקדים לשמו את הברכה 'חזק ונתחזק'. לימים השלימה יד אחרת מתחת לקולופון אותה ואת הסיומת 'אשר יעקב אבינו חולם <!'>.

²⁵⁸ ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 10.

²⁵⁹ ראו אלטמן (לעיל, הערה 255), עמ' 1, 31–32.

²⁶⁰ ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 3.

תושלב"ע או במלואה תם ונשלם שבח לאל בורא עולם – מפתיע הדבר שהנוסחה הידועה נמצאה רק בכתבי-יד מעטים.

חמש נוסחות חתימה בסוף העתקת כ"י פריס 816, Hébrenu
דף 122ב. סוברינו (Severino Marche, איטליה)

נוסחות פתיחה

נוסחות אלו אינן קשורות כלל לקולופון, אך יש להן זיקה סימטרית לנוסחות הסיום. כשם שמעתיקים חתמו את מלאכת הכתיבה בנוסחות שבח לבורא, התעודדות ומשאלות, כך נהגו לכתוב נוסחות פתיחה ברוח דומה בראש העתקתם עם התחלת עבודתם. בקורפוס של כתבי-היד המתוארכים כתבי-היד שבראשם נוסחות מעתיקים מעטים מכתבי-היד עם נוסחות חתימה, אך יש לזכור כי בקורפוס הזה מעצם טבעו לכל כתבי-היד (או לחיבורים) יש סיומים ובהם כתובים הקולופונים, אך לא דווקא יש להם התחלות. ועם זה, בידינו נוסחות פתיחה כמעט בחמישית מכתבי-היד המתוארכים מראשית המאה האחת-עשרה ואילך בכל האזורים, אך באיטליה – בשכיחות יחסית גדולה יותר.

עמ"י עש"ו (עזרי מעם י' עשה שמים וארץ' [תה' קכא:ב]) הייתה הנוסחה השכיחה ביותר, והיא נהגה כמעט במחצית כתבי-היד בעלי נוסחות פתיחה מאז כתב-היד הראשון ששרד ובו נוסחה זו, שנכתב במזרח טורקיה בשנת 1203. תפוצתה הייתה בכל האזורים ובאופן בולט באיטליה ופחות במזרח (מעולם לא בתימן).

בשם י'²⁶¹ / **בשם השם**²⁶² / **בשם האל** ובמזרח גם **בשמך רחמנא**, לעתים קרובות בקיצורים ובתוספות, הייתה הנוסחה הבסיסית השכיחה הנפוצה יותר במזרח ופחות באיטליה. כמה נוסחות

²⁶¹ בימי-הביניים מיוצג שם ההווה באות י' ולא באות ה'.
²⁶² ספר חסידים, אותו מקור שופע לידיעת מלאכת הספר והסופר בגרמניה, כולל סעיף המזכיר את הנוסחה, וכדרכו מגנה את הנוהג: 'חכם אחד ראה סופר שכתב בתחלת הספר "בשם י'" בגיליון >היינו בשוליים> למעלה. אמרו: למה עשית כן? אמר: על שם שסמוך אצל "בשם י'" "זה הספר" >סוף בר' ד:כו – התחלת ה:א<. אמר לו החכם: כתיב "לקרוא בשם י' זה הספר", שצריך הסופר להתפלל להקב"ה שיצליחנו לכתוב ולסיים הספר, ולא לכתוב "בשם השם", דכתיב "לא תוסיף עליו ולא תגרע ממנו" >דב' יג:א<' (ספר חסידים, סימן תשג = ספר חסידים, כ"י פרמה, עמ' 136, וראו גם שם, סימנים תשל, תתקנו ובמהדורת בולוניה רצ"ח, סימן תתפח). יש להניח שהספר המדובר הוא ספר מקראי, שהרי כזכור, סתם 'ספר' בספר חסידים הוא תנ"ך, דבר ההולם את האיסור להוסיף עליו.

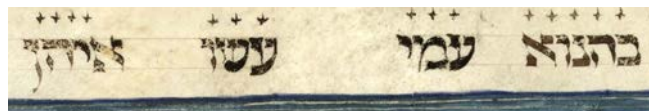
נגזרו מנוסחה בסיסית זו. מקצת הנוסחות המורחבות היו, כנראה, גרסות אישיות, אך כמה מהן היו לדפוס:

בשם י' נעשה ונצליח ובראשי תיבות **בינ'ו וגם בהנו"א** (בשם השם נעשה ונצליח אמן) – הגרסה הופיעה במזרח כבר בשלהי המאה השתים-עשרה וזכתה לתפוצה רבה בייחוד בקרב מעתיקים ספרדים (גם באיטליה) משלבשה צורת ראשי תיבות; ראשי התיבות בהנו"א נהגו באיטליה כמעט באופן בלבדי.

ב"ה – ראשי תיבות שפתרון לפי הנוסחות המלאות 'בשם השם' היו נגזרות אחרות של הנוסחה הבסיסית, ואולם לפי שבצדס נהגו גם ראשי התיבות **בס"ד** – בסיעתא דשמיא – אפשר שיש לפענחם 'בעזרת השם', אף שאין ראיות לפיענוח זה. שני ראשי תיבות אלו שימשו כמעט אך ורק מעתיקים ספרדים באשר הם, שכתבום (בייחוד את הנוסחה ב"ה) לא רק בראש ההעתקה אלא אף בראשי קונטרסי כתב-היד.

בטוב גדא אתחיל דא (במזל טוב אתחיל זה) או **בטוב/בטב גדא** בלבד – נוסחה זו הייתה שכיחה פחות, והיא רווחה יותר בצרפת (שם היא נגלית בפעם הראשונה) ובגרמניה. מעתיקים אשכנזים הם שהשתמשו בנוסחה מסוף המאה השלוש-עשרה ובמאה הארבע-עשרה כמעט באופן בלבדי. מלבד באשכנז שימשה הנוסחה מעט בספרד ובביזנטיון אך לא במזרח. רוב המשתמשים בה באיטליה היו מהגרים אשכנזים ומקצתם ספרדים.

איה"ן איה"ן או בצורה השלמה של הביטוי הליטורגי **אנא י' הושיעה נא, אנא י' הצליחה נא**, ויש מן המעתיקים שהשמיטו את התיבה הרביעית 'נא' וכתבו **איה"ה איה"ה** – הנוסחה הייתה שכיחה עוד פחות, והיא נהגה בייחוד באיטליה.

משאלות אפוטרופאיות בתחתית עמודים

בכתבי-יד עבריים נפוץ למדי נוהג שכלל הידוע לא התפתח אלא בקרב מעתיקים עבריים, והוא לכתוב בשולי עמודים פה ופה משאלות בכתב זעיר ופעמים רבות בראשי תיבות. כתובות אלו הן בדרך כלל חלקי פסוקים מן התנ"ך או ראשי תיבות שלהם.²⁶³ אף על פי שמקומן בקצה תחתית העמודים והן כתובות בכתב זעיר התופעה רווחת, ואפשר להבחין בה או בשרידיה לפחות באחד-עשר אחוזים של כלל כתבי-היד המתוארכים, בכל האזורים חוץ מבאזורי המזרח.²⁶⁴ הצד השווה שבכל הנוסחות הללו הוא שכולן מתייחסות לכתוב בשורה האחרונה של הטקסט המועתק. משהסתיים העמוד בלשון גנאי או בביטוי שיש בו מן הפורענות נהגו מעתיקים רבים להעמיד תריס נגד הדבר בהוסיפם נוסחת בקשה או תפילה שנלקחה בדרך כלל מטקסט מקראי ויש בה משום היפוכו של אותו ביטוי שנקרה בסוף העמוד. דומה הדבר לנוהג לחזור ולסיים בפסוקי נחמה ספרי תנ"ך הנחתמים בדברי פורענות.²⁶⁵

²⁶³ ראו מ' בית-אריה, 'נוסחות מעתיקים בתחתית עמודים', קרית ספר, מד (תשכ"ט), עמ' 549–552; שם, מה (תש"ל), עמ' 155; א"א אורבך (השלמה למאמרי), שם, שם.

²⁶⁴ למעט כתבי-יד אחדים שנכתבו שם בראשית המאה השש-עשרה בידי גולי ספרד.

²⁶⁵ בספרי יתק"ק (ישעיה, תרי עשר, קינות [=איכה], קהלת). ראו ירושלמי ברכות פ"ה ה"א, דף ח ע"ד (ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי מיוסדים על מחקרים בהשתלשלות ההלכה וההגדה בארץ ישראל ובבל, ד, ניו יורק תשכ"א, עמ' 59; פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 239; אברהם גולדברג מסכם את העניין בביקורתו על מהדורת מנדלבוים בתוך קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 71. והשוו אל דברי הברייתא בתלמוד

המנהג הנפוץ למדי להעמיד תריס בפני פורענות טקסטואלית ולהתגונן מפניה על-ידי כתיבת טקסט כנגדה המבטל אותה לא נזכר בספרות המחקר של חוקרי חכמת ישראל במאה התשע-עשרה שהרבו לחשוף כתבי-יד ולעסוק בהם, אך הוא תואר כבר בספר חסידים במפנה המאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה: 'כשהסופר בא לכתוב ובסוף הדף אירע לו שום תיבה של פורענות אל יכתוב בספר שום פסוק של נחמה שהרי הוא לבטלה'.²⁶⁶ האיסור שהוטל בספר חסידים על המנהג מצטרף לאיסורים וגינויים למנהגי מעתיקים אחרים שכבר הזכרנו ושנועדו להצניע את אישיותו של הסופר ולצמצם את התערבותו בטקסט המועתק. גם איסור זה, שהלם את תורת המוסרית של חסידי אשכנז, מוכיח כמובן שהמנהג כבר נפוץ באותה העת בגרמניה. אכן, כתבי-יד המתוארכים הקדומים ביותר שבהם נוסחות פרופילקטיות כאלה הם כתבי-יד האשכנזיים הקדומים ביותר שהגיעו לידינו, והם נכתבו ברבע האחרון של המאה השתים-עשרה.²⁶⁷ נוסחות מונעות או מחסנות כאלה מופיעות תחילה בגרמניה ובצרפת בשולי טקסטים מכל הסוגות. במאה השלוש-עשרה התפשט הנוהג לספרד ולאטליה. באיטליה רווח המנהג אפילו יותר מבמרחבי צרפת וגרמניה, שאולי שם נולד: לעומת 15% של כתבי-יד האשכנזיים המתוארכים שבהם הובחנו משאלות מגוונות בשוליים (20% במאה השלוש-עשרה) הובחנו בין כתבי-יד האיטלקיים 18% (במאה הארבע-עשרה – 32%). המנהג היה ידוע אך לא רווח בביזנטיון. הוא נהג בטקסטים מכל הסוגים ואפילו בחיבורים מדעיים מתורגמים.

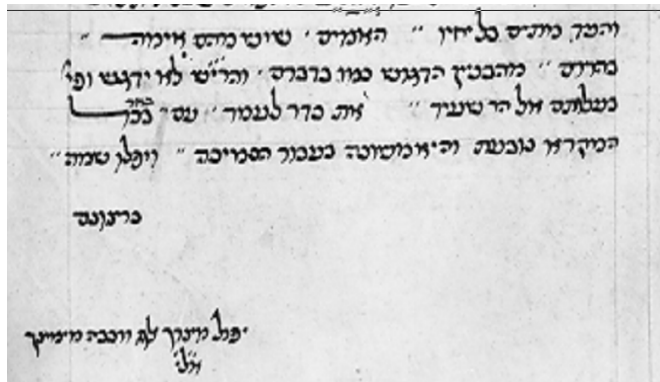
להלן דוגמות אחדות. דף 177 בכ"י לונדון Ar. Or. 51 – אחד מכתבי-יד האשכנזיים המתוארכים הקדומים ביותר, שנכתב בשנת 1188/9 כנראה בצרפת – מסתיים במילים 'בשצף קצף הסת' >רתי< פני' (יש' נד: ח), ובתחתית העמוד נוסף בכתב רהוט 'לק"י' (לישועתך קויתי י' >בר' מט: יח<). בדף 139 התופעה בולטת ביותר, אך היא חריגה וכנראה יחידאית. התופעה שם מהופכת: הפורענות כלולה במילה הראשונה שנקרתה בעמוד – 'מקללני' – ולפיכך כתב המעתיק כנגדה 'מברכני' באותיות מרובעות גדולות כגודלן בטקסט בשוליים העליונים. כאמור, רוב המשאלות האפוטרופאיות מורכבות מציטוטים מן התנ"ך ולעתים בצורת ראשי תיבות בלבד. מרובה בהן השימוש בכתובים פרופילקטיים נגד המוות. הנוסחה השכיחה היא

הבבלי ברכות לא ע"א: 'שכן מצינו בנביאים הראשונים שסיימו דבריהם בדברי שבח ותחנונים' (על נוסחי התוספתא, הירושלמי ועוד עיינו אצל ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א, ניו יורק תשט"ו, עמ' 47). השו"ת גם אל משנה פסחים י: ד: 'מתחיל בגנות ומסיים בשבח'.

²⁶⁶ מהדורת ויסטינצקי ופריימן, סימן תשה, עמ' 183 = ספר חסידים, כ"י פרמה, עמ' 136. בין חוקרי כתבי-יד הראשון והיחיד, כנראה, שהבחין בתופעה היה רנ"י רבינובץ בהקדמה לעבודתו המונומנטלית דקדוקי סופרים (יא: ב"א בתרא, מינכן תרמ"א, עמ' 14), בתארו את כ"י וטיקן Vat. ebr. 111 ציין: 'ובמקום שסיים הדף בדבר רע כתב למטה בגיליון מילות של ברכה'. העיר על כך א"א אורבך בהשלמה למאמרי (לעיל, הערה 263).

²⁶⁷ כתב-יד האשכנזי המתוארך הקדום ביותר הוא גם כתב-יד הראשון שגילה בו המנהג, והוא חלק מכ"י פירנצה של התלמוד משנת 1177 (כ"י פירנצה, הספרייה הלאומית Magl. II-I-7, עמ' 127–133), שניכרות בו משאלות בתחתית שני עמודים, אף כי כמה מהן נחתכו, וראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 79. עוד כתב-יד מוקדמים ששרד בהם המנהג הם כתבי-יד אשכנזיים מן הרבע האחרון של המאה השתים-עשרה – כתב-יד דקדוקי שנכתב בשנת 1188/9, כנראה, בצרפת (ראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 84) וכתב-יד מקראי משנת 1193 (שם, כתב-יד 91). עדות לשכיחות המנהג כבר באמצע המאה השתים-עשרה גנוזה במקור בלתי צפוי – כתב-יד אנגלי דו-לשוני, ספר תהילים בעברית ובלטינית, שהיה לפניו בסנט אוגוסטיין בקנטרברי ונתגלה מחדש בספריית אוניברסיטת לידן (כ"י Or. 4725). אין ספק שהטקסט העברי נכתב, באופן מלאכותי במקצת, בידי מעתיק נוצרי, ובכל זאת נכתבה בשולי אחד מדפיו משאלת מגן (כמו שסוגלו בהעתקה זו גם נוהגי סופרים עבריים בסופי שורות כגון מילויים גרפיים והקדמת המילה הבאה, שלא נהגו בכתבי-יד לטיניים). ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 131, 135 הערה 46 (ועיינו שם בהערה 45 בדוגמאות של משאלות כאלה בכתבי-יד דו-לשוניים אחרים שהופקו באנגליה, כנראה, בשנות השלושים של המאה השלוש-עשרה); בית-אריה, מזרח ומערב, עמ' 110, הערה 48 והלוח בעמ' 19, שבו נראית המשאלה 'אלהים בעזרי' בכתב זעיר (אשר קוצץ במקצת בבסיסי האותיות) בתחתית דף 43, שהטקסט המועתק בו מסתיים במילים 'ודברי שנאה' מתוך תהילים קט: ג. לכאורה במשאלה יש חד לכתוב בתהילים קיח: ז – 'ה' לי בעזרי ואני אראה בשנאי – אך קשה ליישב השערה זו עם הכתיבה הנוצרית של המעתיק. עם זה, ייתכן שהוא היה מומר שהמיר את דתו שנים רבות קודם לכן, וברבות השנים השתנתה כתיבתו? השערה זו עשויה להסביר את ההיקרות התמוהה של הנהגים העבריים האחרים בהעתקתו.

הכתוב 'לא אמות כי אחיה ואספר מעשי יה' (תה' קיח: יז) המובא גם בראשי תיבות. בכל העמודים שהפסוק נכתב בשוליהם נמצא שבסופם נקרו מילים משורש מו"ת או מתחום משמעותו.²⁶⁸ נוסחה אחרת היא, לדוגמה, 'ארך חיים שנות חיים וי"ל >=שלוש יוסיפו לך' (על-פי הפסוק במשלי ג:ב), שהובאה לעיל בין נוסחות הברכה לחי הנדירות. ועוד 'יחינו מיומים יקימנו ונחיה לפניו' (על-פי הו' ו:ב)²⁶⁹ וכן 'בלע המות לנצח' (יש' כה: ח) ועוד כהנה וכהנה.

בכ"י אוקספורד MS. Poc. 108 (פירוש אבן עזרא על התורה, פאנו [Fano], 1431) דף 26ב מסתיים בדיבור המתחיל 'ויפלו שמה' (מן הפסוק 'וינסו מלך סדם ועמרה ויפלו שמה' [בר' יד:י]), ובתחתית העמוד, מתחת לשומר הקונטרס הוסיף הסופר את הכתוב 'יפול מצדך אלף ורובה מימינך אל"י >= אליך לא יגש' (תה' צא: ז).

כתובים אחרים נבחרו והותאמו נגד פורענויות אחרות או לשונות של גנאי. את הפסוק 'רפאני ה' וארפא' (יר' יז: יד) כתב מעתיק בתחתית עמוד שנקרתה בשורתו האחרונה המילה 'בחוללים' ועוד בעמוד שהסתיים בתיבה 'שיגפם'.²⁷⁰ הוא הרבה להתאים ברכות-נגד מגוונות כגון 'והיה לראש ולא לזנב' (על-פי דב' כח: יג) בתחתית עמוד שבסופו נכתב 'בשפלות' ובשולי עמוד שנקרתה בו המילה 'הגלות' רשם 'אם יתמהמה חכה לו כי בוא יבוא' (חב' ב:ג).²⁷¹ כיוצא במעתיק זה המעתיק שהעתיק באיטליה מחזור לימים נוראים מנהג קטלוגיה בשנת 1456. אף הוא וכנראה גם הנקדן הרבו לכתוב ברכות (בייחוד פסוקים) כדי להפריך את מילות הפורענות, אלא שהפסוקים נכתבו בראשי תיבות כגון כנגד 'חלל ושביה' (דב' לב: מב) נכתב 'שחעהאל"י' (כלומר 'שפך חמתך על הגוים אשר לא ידעוך', יר' י:כה); כנגד 'אם ירדתי ממדרגות גבהים' נכתב 'יז"כ' ('י' זקף כפופים', תה' קמו: ח); כנגד 'ומכמרת יפרשו לו וחרמים' נכתב 'במ"א' (ופיענוחו מן הסתם 'ברוך מתיר אסורים', תה' קמו: ז).²⁷²

במקצת כתבי-יד כתבו מעתיקים נוסחות ברכה או בקשה מגוונות שאינן לקוחות מן התנ"ך. לדוגמה, בשולי עמוד שהסתיים במילים 'בעירת אש השם בהם' רשם מעתיק 'הצילינו מאשך הגדולה' (השוו אל דב' ד: לו). מעתיק מאוחר שכתב בשנת 1538 באי פרובטו (Provato) הסמוך לטורקיה ציין את הנוסחה 'רחמנא ליצלך' כל אימת שהעמוד הסתיים בפורענות.²⁷³

²⁶⁸ ראו דוגמאות במאמרי 'נוסחות מעתיקים בתחתית עמודים' (לעיל, הערה 263), עמ' 550.

²⁶⁹ משאלה זו נכתבה בכ"י אוקספורד MS. Opp. Add. fol. 10, דף 139א, אף על פי שבשורה האחרונה בא היגד השולל את המוות – 'שלא ימות אביהם', כלומר עצם היקרותה של מילת פורענות הניעה את המעתיק להעמיד תריס נגדה בלי להתחשב בהקשרה.

²⁷⁰ בכ"י אוקספורד MS. Opp. 213, דפים 39ב, 55ב.

²⁷¹ ראו בפירוט במאמרי הנזכר 'נוסחות מעתיקים בתחתית עמודים' (לעיל, הערה 263).

²⁷² עיינו שם, עמ' 551. מראה המקום לנוסחה הראשונה שחעהאל"י הוא דף 99ב (ולא 99א ככתוב שם).

²⁷³ עיינו שם, עמ' 552.

משאלות הנלוות לתאריכים בקולופונים

לעתים מוצאים בקולופונים נוסחות של משאלות, מהן לברכה ומהן לקללה, הנלוות לציון התאריך. הנוהג שכיח למדיי במזרח התיכון ובייחוד בתימן ונדיר בספרד, באיטליה ובביזנטיון. באשכנז הוא לא שימש כלל.

סימן טוב לכל ישראל – הנוסחה הקדומה במזרח, והיא הופיעה בפעם הראשונה בשנת 1002/3, אך לאחר מכן נכתב בייחוד 'סימן טוב' גרדא בלי תוספות (בשנת 1192 נזכרת המשאלה המלאה גם בביזנטיון).

תיהרס במהרה – משאלה הנלווית לציון השנה לפי ספירת המוסלמים, שכזכור כונתה 'קרן זעירה'. היא באה בעשרים כתבי-יד בערבית-יהודית למן המאה השנים-עשרה ועד סוף ימי-הביניים (בייחוד קראיים ומהם שנכתבו בידי אותו סופר).

ישע יקרב, ישע יקרב ששון יערב – הנוסחה הקצרה מופיעה בפעם הראשונה, כנראה, בעדן בשנת 1222 (המילה השנייה לא השתמרה), אך הייתה שכיחה יותר בהרחבתה המחורזת (לפעמים כנוסחת סיום). בפעם הראשונה היא באה אצל אבי משפחת הסופרים בניה בן סעדיה בשנת 1460/1 ובעקביו השתמשו בה צאצאיו הסופרים.²⁷⁴ בספרד נלווית לתאריך נוסחת המשאלה הקצרה 'ישע יקרב' רק בכמה כתבי-יד שנכתבו בטולדו בין שנת 1222 לשנת 1300, וכמוה נמצא במקרים נדירים במזרח. הנוסחה נכללה גם בכתב-יד שנכתב בליסבון בשנת 1482.²⁷⁵

לכלות הפשע ולקרב הישע – הנוסחה המחורזת האישית הזאת, שהשתלשלה מנוסחת 'ישע יקרב', צורפה לתאריך בשמונה מתוך עשרת הקולופונים שכתב המעתיק הפורה ומחבר פירוש על משנה תורה סעדיה בן דוד התימני (סעיד אבן דאוד אלעדני), שפעל בארץ ישראל ובסוריה בשנים 1465–1485.²⁷⁶

לישועה קרובה – משאלה דומה ל'ישע יקרב' שלפעמים נלוותה לציון התאריך בתימן במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה.

קץ וסוף לכל הצרות תחלה וראש לכל הבשורות – נוסחה שנלוותה לתאריך בכתבי-יד תימניים אחדים בני המאה החמש-עשרה.

לי"א – ראשי התיבות של 'לברכה יהיה אמך' שימשו באיטליה במאה החמש-עשרה, ובקולופונים איטלקיים אחדים נכתבה הנוסחה במלואה.²⁷⁷

נוסחות ברכה וקללה לציון מקום הכתיבה בקולופונים

אלהים יכוננה עד עולם (שנת 988/9), **תיבנה במהרה** (שנת 1035), **יכוננה עליון** (שנת 1338) הן נוסחאות הנלוות אל ציון המקום בקולופונים אחדים שנכתבו בירושלים.

במזרח אין למצוא נוסחת ברכה למקומות מלבד ירושלים.²⁷⁸ ואולם בתימן נהגו בכתבי-יד רבים מן המאה הארבע-עשרה ובייחוד מן המאה החמש-עשרה נוסחות המוגבלות בזמן עד לבניית ירושלים או איחולי חורבן בצד איחולי בניין לירושלים. והרי כמה דוגמאות.

²⁷⁴ כ"י לונדון Or. 2370.

²⁷⁵ כ"י לונדון Or. 2626-8 (קטלוג מרגוליות 62).

²⁷⁶ ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 100.

²⁷⁷ בפעם הראשונה נגלית הנוסחה המלאה בכ"י מוסקווה, אוסף גינצבורג 81, שנכתב ב'פורצ'י' (Forcia) בשנת 1432.

²⁷⁸ פרט לנוסחה הזוהר 'תבנה ותכ[[ו]]ן' הנלווית אל ציון המקום אתור (מצרים?) בכ"י פריז Hébreu 580, שנכתב בין שנת 1217 לשנת 1277 (ציון העשרות במניין לשטרות נפגם).

תשתכלל עד תתבני ירושלם, תתבני עד דתתבני קרתא ירושלם²⁷⁹ מכאן במאתא חמדה תצדי וציון

תחדי²⁸⁰ מכאן. את הנוסחה בצורתה הניגודית אנו מוצאים בפעם הראשונה בשנת 1348 :

שלים <...> במדינת אלטוילה תצדי²⁸¹ וירושלם תשתכלל²⁸².

ואולם כעבור עשרים שנה ריסן סופר שכתב באותו מקום את הנוסחה בכתבו :

תתקיים עד דתתבני ותשתכלל קרתא קדישתא דביתא ירושלם²⁸³.

תחרוב ותצדי²⁸⁴ וירושלם תתבני ותשתכלל²⁸⁵ הייתה נוסחה שרווחה בתימן במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה.

במערב נהגה נוסחת ברכה אחת עם וריאציות למקום ההעתקה בכתב-יד לא רבים מספרד, מפרובנס ומפורטוגל במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה : י"ע (יגן עליה), יע"א (יגן עליה אמן), יעא"ל²⁸⁶ (יגן עליה אלהים לעד?) ופעם אחת בצורה מלאה יגן השם בעדה²⁸⁷.

ואני אלישע קרשקש <...> ראיתי כל המעשים שנעשו תחת השמש והנה הכל הבל ורעות רוח. ומכל העמל שעמלתי בזה העולם לא נשאר בידי כי אם זה החפץ

מתוך קולופון ארוך של תנ"ך מפואר שבמשך שנים רבות העתיק לעצמו וקישט אלישע בן אברהם בן בבנישתי המכונה קרשקש והשלימו בשנת 1382, בלי ספק במיורקה. כ"י ששון 368 (מיקרופילם במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים 8894).
להערכת התנ"ך סיפח אלישע קובץ גדול של חיבורים וליקוטים, ביניהם עברונות, מולדות ולוחות שחיבר בעצמו, רשימות מסורה ומילון שרשים, המרבה לצטט את רד"ק ויונה אבן ג'ינאח. את המעתיק-הצייר יש לזהות, כנראה, בצייר המפות המהולל Cresques Abraham (לפי הנוהג הקטלני משמע השם הוא קרשקש בן אברהם) ממיוורקה, שפעל בשירות מלכי ארגון. ראו, K. Kogman-Appel, "Elisha ben Abraham, Known as Cresques" – Scribe, Illuminator and Mapmaker in Fourteenth-Century Mallorca, *Ars Judaica*, 10 (2014), pp. 27–36

²⁷⁹ אוצר כתבי-יד עבריים, I, 91 (וכיוצא בה 'דתשתכלל' במקום 'דתתבני', למשל, שם, I, 72).

²⁸⁰ שם, I, 81.

²⁸¹ ראו להלן, הערה 284.

²⁸² אוצר כתבי-יד עבריים, II, 32 (שם גם תצלום הקולופון).

²⁸³ כ"י מוסקווה, אוסף גינצבורג 563, שנכתב ב'אלטוילה' בשנת 1369.

²⁸⁴ היינו תישום ותחרב, על-פי תרגום יונתן לשירת חנה, שמ"א ב:ה, המכוון לרומי.

²⁸⁵ ראו, למשל, אוצר כתבי-יד עבריים, I, 124.

²⁸⁶ כ"י מוסקווה, אוסף גינצבורג 27.

²⁸⁷ אוצר כתבי-יד עבריים, I, 43.

פרק ג: מצע הכתיבה

מצע הכתיבה – החומר שמשטח הכתיבה עשוי ממנו ותכונותיו – הוא, כמובן, הרכיב הבסיסי ביותר והראשון בהפקת הספר ובמראיתו. בתקופת הקודקס העברי כמו שהשתייר מימי הביניים היו רק שני מצעי כתיבה – הקלף, שהיה עשוי מעורות בקר וצאן, והנייר, שחומר הגלם שלו היה בייחוד סמרטוטי פשתה (ולמים במזרח התיכון גם כותנה), היינו חומר מצע מן החי כנגד חומר מצע מן הצומח בשימוש משני. בתקופה הקדומה של הקודקס היווני והלטיני במזרח התיכון עדיין השתמשו המעתקים בפפירוס, שהיה עשוי מקני גומא ושימש שם מצע כתיבה עיקרי לספרים בצורת מגילות עד שהקלף, אשר הלם יותר את מבנה הקודקס בגמישותו ובאפשרות הכתיבה משני צדי דפיו, הלך ונעשה מצע הכתיבה הסטנדרטי.¹ לאחר תקופת הספרים העבריים בצורת מגילה אשר נמצאו במדבר יהודה וכמעט כולם נכתבו על עורות,² שרדו קטעי פפירוסים מעטים הכתובים עברית, רובם טקסטים דוקומנטריים מן התקופה הביזנטית, וכמעט כולם אינם שרידים מספרים בצורת קודקס.³ לפיכך יש לעסוק, לתאר ולאפיין את תכונותיהם ומראיהם של שני החומרים – קלף, שהשתמשו בו כבר לפני ימי הביניים, ונייר, מצע הכתיבה הצעיר יותר, שסוד ייצורו נחשף והובא מן המזרח הרחוק למזרח הקרוב לא לפני אמצע המאה השמינית.⁴ אכן, חומר כתיבה ששמו 'נייר' כבר נזכר במשנה ובספרות התלמודית אולם משמעותו הייתה פפירוס, כמו שכבר רש"י היטיב להסביר.⁵ הצד השווה שבין הפפירוס של העולם העתיק ובין הנייר של ימי הביניים היה חומר הגלם הצמחי: זה של הפפירוס – קני גומא, זה של הנייר – בעיקר שיירי אריגים ובגדים בלויים בשימוש חוזר, ולפיכך התגלגל המונח הישן למצע הכתיבה הצמחי למצע הכתיבה החדש

¹ אין ספק שהמעבר מצורת המגילה לצורת הקודקס היה כרוך בתמורה במצע הכתיבה מפפירוס לקלף, ואולם היום ברור שהמעבר מן המגילה לקודקס אירע בלא תלות במצע הכתיבה. כך עולה ממחקרו של טרנר, טיפולוגיה, עמ' 42–35, 89–185. טרנר בדק באופן מקיף שרידי קודקסים קדומים יווניים, לטיניים וכן קופטיים המוכחים שהשימוש בצורת הקודקס החל לפני המעבר לקלף, ובמאות הראשונות של הופעתו שימשו בד בבד קודקסים של פפירוס ושל קלף.

² שלא כתעודות מדבר יהודה, הכתובות על פפירוסים; ראו טוב, נוהגי סופרים, עמ' 31. העתקים מעטים בלבד של חיבורים ספרותיים כתובים על פפירוס, וטוב מציע שאולי היו אלו העתקים פרטיים (עיינו שם, עמ' 32).

³ ראו לעיל, פרק א, סעיף 1, תת-הסעיף: התפשטות הקודקס ואימוצו המאוחר בידי יהודים. יחיד במינו הוא שריד פגום שהשתמר (בגניזת קהיר) מקודקס עברי עשוי פפירוס (כ"י קיימברידג' T-S 6H9-21). שחזור הקטעים הוכיח שלפניו קונטרס מרובה גיליונות (עשרים לפחות), המחזיק את פיוטי יוסף ברבי ניסן משה קריתים (ראו סיראט, פפירוסים, עמ' 67–80, וזיהוי הטקסט בידי עזרא פליישר, שם, עמ' 69–70).

⁴ התפתחות המחקר של מצעי הכתיבה, הן הקלף הן הנייר, והתפתחות אמצעי הטכנולוגיים באות לידי ביטוי בקובץ המקיף מניאצי ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות.

⁵ 'סתם נייר של עשבים' (רש"י לגיטין יט ע"ב, וכגון זה גם בפירושו לפסחים מב ע"ב ולשבת עח ע"א, עט ע"ב). בפסחים שם רש"י מוסיף: 'וקולן >היינו דבק< של סופרים >...< נייר עשוי מעשבים על ידי דבק שקורין גלוידי' (בצרפתית glud, וראו קטן, אוצר הלעזים, מס' 295 ועוד לרוב). ראו מ' קטן, 'עולם הספר בימי רש"י לאור הידיעות המצויות בפירושו', דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, ז, ירושלים תשמ"א, כרך ד: תולדות עם ישראל באירופה, עמ' 9–15. נראה שישעיה די טרני מאיטליה (1180?–1250) היה הפוסק והמפרש הראשון שזיהה את המונח התלמודי במוצר של ימי הביניים שהפיקו הערבים לפני שהופק באירופה הנוצרית. הוא חלק על פירושו של רש"י וציין: 'ודאי שנייר הוא זה הבא מארץ ישמעאל, אבל אינו נעשה מעשבים כדפירש המורה, אלא מבלואי בגדים וחבלים עושין אותו, והוא חלק ונאה לכתיבה ואינו יכול להזדייף' (ספר המכריע, מהדורת ש"א ורטהימר, ירושלים תשנ"ח, עמ' תקלב; על מקור זה העמידני שמחה עמנואל). לפנינו מקור יהודי ראשון על הפקת הנייר הערבי ועל חומרי הגלם שלו. על זיהוי ומידע דומים מידי מנחם המאירי מפרובנס כמחצית מאה מאוחר יותר ראו להלן, הערה 66. ראו גם את מראי המקום בספרות המחקר ועוד נימוקים לזיהוי נייר בספרות התלמודית עם גיליון פפירוס שמביא ש' נאה במאמרו 'קריינא דאגרתא: הערות לדיפלומטיקה התלמודית' (לעיל, פרק א, הערה 30).

כדרך שאירע גם בלשונות אירופיות. יש להטעים שהשימוש בעורות של צאן ובקר לכתיבת מגילות נהג אצל היהודים כבר סמוך לקנוניזציה של כתבי הקודש,⁶ ורוב מגילות מדבר יהודה מוכיחות זאת בעליל.⁷ מצע כתיבה זה אינו קלף, שהוא עור מעובד לכתיבה בשני צדיו, אלא גוויל, שהוא עור מעובד לכתיבה רק בצד אחד, כמתבקש לצורת המגילה.⁸

כאמור, השימוש בקלף או בעור קדם במאות שנים לשימוש בנייר לצורך מצע הכתיבה. הידע של ייצור הנייר התפתח בסין, ואולם משפשט הידע הזה כעבור כמה מאות שנים בארצות האסלאם ולאחר זמן רב מאוד גם בארצות אירופה הנוצרית החליף הנייר את הקלף לשמש חומר הכתיבה העיקרי. בהפקת הספר העברי (כבהפקת הספר הלא-עברי) המעבר מן הכתיבה על הקלף היקר והעמיד לכתיבה על הנייר הזול⁹ והפגיע יותר הוזיל את עלות הפקת הספר וסייע אפוא להרחבת הפצתו ולשימוש בו. המעבר הזה בארצות האסלאם היה מהיר הרבה יותר מן המעבר בארצות הנצרות לאחר ההתחלה המאוחרת של ייצור הנייר המקומי בהן. בארצות הציוויליזציה האסלאמית תחילה, ובייחוד במזרח התיכון, ואחר כך בקצב אטי יותר גם בצפון אפריקה ובספרד אומץ הנייר במהירות להעתקת ספרים עבריים והיה למצע הסטנדרטי, ואילו בארצות אירופה הנוצרית (למעט ביזנטיון) הומר הקלף בנייר רק בשלהי ימי-הביניים. במזרח התיכון שימש הנייר מייצור ערבי מצע הכתיבה הסטנדרטי לספר שבכתב עברי כבר במאה האחת-עשרה מאז שנת 1005, השנה הקדומה ביותר שממנה השתייר בגניזת קהיר קטע מקודקס מתוארך עשוי נייר וכתוב בכתב עברי.¹⁰ כתב-היד הערבי של נייר בציון התאריך הקדום ביותר שהובחן עד כה הופק

⁶ ראו את דברי מנחם הרן ('מלאכת הסופר בתקופת המקרא – מגילות הספרים ואביזרי הכתיבה', תרביץ, נ [תשמ"א], עמ' 65–87, ובנוסח אנגלי: M. Haran, 'Book-Scrolls in Israel in Pre-Exilic Times', *JJS*, 33 (1982), pp. 161–173), המביא ראיות מתיאורי מגילות במקרא, שבאותה התקופה היו מגילות של פפירוס. לדעתו, המפנה של הכתיבה על עורות אירע בראשית תקופת בית שני. ראו גם הנ"ל, 'עוד על מגילות הספרים בתקופת המקרא – הראיה החמישית' >להכתבותן של המגילות בתקופת המקרא על פפירוס<, תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 663–664 (ובנוסח אנגלי: Idem, 'More Concerning Book-Scrolls in Israel in Pre-Exilic Times', *JJS*, 35 (1984), pp. 84–85) וכן הנ"ל, 'מגילות הספרים בתחילת בית שני – המעבר מפפירוסים לעורות', ארץ ישראל, טז (תשמ"ב), עמ' 86–92 (ובנוסח אנגלי: Idem, 'Book-Scrolls at the Beginning of the Second Temple Period: The Transition from Papyrus to Skins', *HUCA*, 54 (1983), pp. 111–122).

⁷ הטקסט הלטיני הקדום ביותר הכתוב על קלף (כ"י לונדון Pap. 745) תוארך בידי פלאוגרפים למאה הראשונה לספירה. ראו J. Vezin, 'La fabrication du manuscrit', in *Histoire de l'édition française*, ed. H.-J. Martin 1983, p. 26 & R. Chartier, I: *Le livre conquérant – Du Moyen Âge au milieu du XVIIe siècle*, Paris 1983, p. 26.

⁸ ראו להלן, סעיף 1. קלף. על הדרישות ההלכתיות בדבר כתיבת ספרי תורה על גוויל ראו להלן, על יד הציון להערה 26 ובהערה. הראשונים מצטטים את דברי האי גאון, למשל, אור זרוע (א, הלכות תפילין, סימן תקס): 'גויל קרוי אותו שמוקדן כך בלי שום קילוף ואין בו תיקון קלף אלא מעופץ ומקולף מעט כמו אבני גויל דפרשין אבנים דלא משייפן >בבלי ב"ק ד ע"א<'. על השימוש בעור ברוב החיבורים הספרותיים במגילות מדבר יהודה ראו טוב, נוהגי סופרים, עמ' 33–36. טוב מכנה את מצע הכתיבה עור. מרדכי גלצר ('ארס צובה', עמ' 185–191) תיאר את הקלף של כתר ארס צובה המופקד במוזיאון ישראל, השווה את הנתונים החומריים של הקלף בכתב-היד של ימי-הביניים כפי שהצטברו במפעל הפלאוגרפיה העברית עם מראית מצע הכתיבה של המגילות העיקריות ונוכח לדעת שרובן כתובות על גבי גוויל. מגילת המקדש יוצאת דופן, והיא נכתבה על גבי קלף.

⁹ ברור שלא כך היה בתקופה הראשונה לייצור הנייר, בוודאי לא באירופה – מחיר נייר בבולוניה בשנת 1280 היה יקר פי ששה ממחיר הקלף; ראו בריקה, סימני-מים, ב, עמ' 317. אבל סטיוונסון, מן החוקרים החשובים של סימני-המים הטבועים בנייר המערבי ועורך המהדורה החדשה של אסופתו של בריקה, טען שכאשר התחילו לייצר נייר באיטליה היה מחיר הנייר כמעט כמחיר הקלף. אף על פי כן הנייר הוסיף להיות יקר, ועדיין במאה החמש-עשרה, לפני המצאת הדפוס, היה מחיר קונטרס נייר או שניים יקר משכר יומי של עובד רגיל. ראו A. Stevenson, *The Problem of the* Missale Speciale, London 1967, p. 49. הכול מסתמכים על בלוס (שחיבר גם ספרים על תולדות המלבושים) שטען כי הנייר הוזל (וייצרו הואץ) כשהחליף הבד את הצמר כחומר הלבוש (בייחוד התחתון) באירופה, דבר שהגדיל מאוד את מצאי חומר הגלם שממנו הפיקו נייר (סמרטוטים). ראו A. Blum, *Les origines du papier, de l'imprimerie et de la gravure*, Chartres 1932 (reprinted Paris 1935), pp. 34–35, 62–63, אופוסקולה, עמ' 36–39.

¹⁰ כ"י קיימברידג' T-S 8 Ca 1 (אוצר המצחפים, א, כתב-יד 15). מאותה שנה בערך השתייר כתב-יד קראי על נייר בכתב ערבי שנכתב ברמלה בשנת 1004/5, המכיל את ספר רות ואת שיר השירים בתעתיק ערבי עם פירוש יפת בן עלי (כ"י לונדון Or. 2554 [קטלוג מרגוליות 302]). קודקס נייר פגום אך כמעט שלם, שנכתב בפוסטאט בשנה הסמוכה (1006), שרד בכ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 4520 (אוצר המצחפים, א, כתב-יד 16). התעודות העבריות

על נייר מזרחי בשנת 233 לספירת המוסלמים (שנת 848).¹¹ תועדו רק עשרים ושמונה קודקסים מזרחיים בכתב עברי מתוארכים הכתובים על קלף, ושיעורם שמונה אחוזים בלבד מכלל 353 כתבי-היד המזרחיים המתוארכים עד שנת 1500. עשרים ושמונה כתבי-יד אלו, רבים מהם מקוטעים, הופקו רק עד שנת 1327, וברובם באים טקסטים מקראיים (ידועים רק שני קטעי גניזה מן המאה האחת-עשרה שאינם מקראיים). ראוי להעיר כי בגניזה השתמרו קטעים וחלקי קודקסים מקראיים לא מתוארכים רבים הכתובים על קלף, רובם קדומים, והם אצורים בעיקר באוסף פירקוביץ שבספרייה הלאומית הרוסית. השימוש בקלף התמעט מאוד גם בכתבי-היד הערביים שנכתבו במזרח אחרי המאה העשירית. מכלל כתבי-היד העבריים המתוארכים ששרדו מתימן שיעור כתבי-היד העשויים קלף מגיע לשלושה-עשר אחוזים. מהם שרדו שישה כתבי-יד לא מקוטעים (חמישה מהם הלכתיים ומתוכם בארבעה משנה תורה לרמב"ם וכתב-יד מקראי אחד) וזמנם למן שלהי המאה השלוש-עשרה ועד לשליש הראשון של המאה הארבע-עשרה. שמונת כתבי-היד האחרים של קלף ששרדו שם כולם מקראיים וזמנם בין שנת 1473 לשנת 1490. בתימן הוסיפו לכתוב על קלף גם בעשורים הראשונים של המאה השש-עשרה.

מכלל הקודקסים העבריים המתוארכים עד שנת 1500 שיעור כלל הקודקסים הכתובים על קלף הוא 43%. בספרד שיעורם 36% (במאה השלוש-עשרה 84%, במאה הארבע-עשרה 46% ובמאה החמש-עשרה 22%); באשכנז – 82% (במאה השלוש-עשרה 100%, במאה הארבע-עשרה 98% ובמאה החמש-עשרה 57%); באיטליה – 59% (במאה השלוש-עשרה 98%, במאה הארבע-עשרה 82% ובמאה החמש-עשרה 51%); בביזנטיון – 14%; במזרח, כאמור, רק 8% ובתימן 13%. בחירת מצע הכתיבה – הקלף היקר, היוקרתי והנאה או הנייר הזול והפגיע – משקפת יכולת כלכלית, אילוצים כספיים וצרכים חברתיים של מזמיני ההעתקה או של המעתיקים לעצמם ושל חברתם אך גם את התכלית שלשמה נכתבו הספרים. סוגות אחדות של טקסטים – ספרי מקרא, סידורים ומחזורים ובמידת-מה גם קורפוסים הלכתיים – הועתקו על מצע הקלף העמיד וההדור גם לאחר שנפוץ השימוש בנייר הן בגלל השימוש המרובה בהם הן בגלל תוכנם. הפילוח של מצעי כתבי-היד לפי יעד ההעתקה אינו מלמד שההעתקות המוזמנות אשר הופקו על קלף היו רבות מן ההעתקות העצמיות אשר הופקו כך (בקבוצת ההפקות העצמיות כללנו, לפי גישתנו, גם העתקות שיעדן לא צוין בקולופון). ואולם רוב ההעתקות שהופקו על נייר היו עצמיות. עם זה הפילוח האמור אין לו ערך אלא בכתבי-יד מאזורים מסוימים ומתקופות מסוימות. אין טעם, כמובן, להחילו על כתבי-היד מן המזרח בגלל האימוץ הרחב של הנייר בהפקתם באזור זה ואף לא על אלה מביזנטיון מפני

המתוארכות הקדומות ביותר הכתובות על נייר קדומות לקודקסים. ככל הידוע לי, אלה שלושה דפים מן הגניזה שנשתיירו מתוך פנקס אירוסין ונישואין של הקהילה הבבלית בדמשק משנת 933: כ"י קיימברידג' T-S 16.181, T-S AS 146.66, T-S NS 320.108; וראו M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, vol. 2, Tel-Aviv – New York 1981, nos. 53–55, pp. 396–439 (שם גם מראי מקום לפרסומים קודמים). הכתב העברי הקדום ביותר שנמצא עד כה כתוב על נייר – אמנם לא מייצור ערבי אלא סיני – הוא, כנראה, מכתב בפרסית-יהודית שהתגלה בכיוטן (טורקיסטן הסינית). לפי בדיקה מיקרוסקופית של הנייר נקבע שהוא יוצר בין שנת 751 לשנת 796, אף כי הטקסט מעיד על תאריך קדום יותר, 718 בערך. ראו D.S. Margoliouth in collaboration with M.A. Stein, W. Bacher, A.E. Cowley & J. Wiesner, 'An Early Judaeo-Persian Document from Khotan in the Stein Collection with Other Early Persia Documents', *Journal of the Royal Asiatic Society* (1903), pp. 735–760. תצלום של תעודה זו ראו אצל בירנבאום, הכתבים העבריים, מס' 211.

¹¹ כתב-היד, המכיל את החיבור צחיה מסלם, שמור בספרייה האזורית באלכסנדריה. ככל הידוע לי, קיומו של כתב-יד זה של נייר לא נזכר בספרות המחקר. הוא התגלה לי באקראי בעת ביקור בספרייה בשנת 1979. למקורות על כתבי-יד ערביים שנכתבו על נייר משנת 813 (לכאורה) ואילך ציין זהר עמר ('תעשיית הנייר', עמ' 77, הערה 77). על כתב-היד הארמני המתוארך הקדום ביותר של נייר משנת 981 ראו A.S. Matevosian, 'Drevneiskaia armianskaia rukopis' na bumage', *Pamiatniki kul'tury. Novye otkrytiia. Pis'mennost'. Iskusstvo Arkheologii*, [IPH Information, 15 (1981), p. 104 על-פי] Ezhegodnik 1976 (Moscow 1977), pp. 7–11.

שכתבי-היד המתוארכים העשויים קלף ששרדו שם מעטים. באשכנז, כאמור, היה השימוש בנייר נדיר ביותר עד המאה החמש-עשרה, וגם באיטליה הוא היה מועט עד אז, ולפיכך באזורים האלה יש משמעות לפילוח כזה של כתבי-היד רק במאה החמש-עשרה. לעומת זאת בספרד יש מקום לפילוח כתבי-היד לפי אמת מידה זו כבר למן המאה הארבע-עשרה בזכות ההתפשטות המוקדמת של השימוש בנייר שם. שיעורי ההעתקות המוזמנות ושיעורי ההעתקות העצמיות שנעשו בספרד במאה הארבע-עשרה על קלף היו דומים, אך רוב ההעתקות על נייר שם היו עצמיות. במאה החמש-עשרה בספרד נכתבו על קלף מעט יותר כתבי-יד מוזמנים מכתבי-יד בהפקה עצמית. באותה העת שם היה מספר כתבי-היד המוזמנים של נייר גדול ממספר כתבי-היד המוזמנים של קלף, ואולם כמחצית מכל כתבי-היד בספרד במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה היו העתקות עצמיות על נייר. באשכנז במאה החמש-עשרה היה מספר ההעתקות העצמיות על קלף כפול ממספר ההעתקות המוזמנות על קלף, ושיעור ההעתקות העצמיות על נייר היה יותר מפי שניים משיעור ההעתקות המוזמנות על נייר. באיטליה במאה החמש-עשרה היה מספר ההעתקות המוזמנות על קלף גדול פי שלושה ממספר ההעתקות המוזמנות על נייר, ומספר ההעתקות העצמיות על נייר (כשליש מכלל כתבי-היד) היה דומה למספר ההעתקות המוזמנות על קלף. כתבי-היד העבריים של נייר הקדומים ביותר ששרדו מחוץ למזרח התיכון הם מספרד, שייצור נייר בטכניקות ערביות משופרות החל בחלקה המוסלמי לפחות כבר באמצע המאה האחת-עשרה,¹² כמו ששני מכתבים בערבית-יהודית מאמצע אותה המאה שנמצאו בגניזת קהיר מוכיחים בעליל.¹³ במכתב אחד הודיע נתן בן נהראי מאלכסנדריה לבן דודו נהראי בן נסים בפוסטאט שלא היה ביכולתו למצוא כמו שהתבקש נייר אנדלוסי (היינו של ספרד המוסלמית).¹⁴ עוד עדות גנוזה

¹² זו הדעה הרווחת המבוססת על מקורות ספרותיים, וראו O. Valls i Subirà, *Paper and Watermarks in Catalonia*, ed. & transl. J.S.G. Simmons & B.J. van Ginneken-van de Kastele (Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustrantia 12), vol. 1, Amsterdam 1970, p. 6. אחר כך הקדים אותו היסטוריון של הנייר בספרד את ייצור הנייר לאמצע המאה העשירית, וראו Idem, *The History of Paper in Spain*, transl. S. Nicholson, vol. 1, Madrid 1978, pp. 87 & 98. גם E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, vol. 3, Paris 1950, pp. 33–34. לעומת זאת ביקש המזרחן ההולנדי ון קונינגסוולד להפריך את הדעה בדבר התאריך המוקדם של ייצור הנייר בספרד וטען על סמך מקורות ראשוניים כי ייצורו החל רק באמצע המאה השתים-עשרה, וראו P. Sj. van Koningsveld, *The Latin-Arabic Glossary of the Leiden University – A Contribution to the Study of Mozarabic Manuscripts and Literature*, Leiden 1976, pp. 23, 68 & note 80. איריגואן, חוקר כתבי-היד היווניים והנייר המזרחי, הלך בעקבות בלוס ותיארך את התחלת ייצור הנייר בספרד בראשית המאה השתים-עשרה, וגרוהמן, הפלאוגרף וההיסטוריון של כתבי-היד הערביים, מביא בעקבות קרבצק, היסטוריון הנייר הערבי, את עדותו של אל-אדריסי בשנת 1154 על איכותו הגבוהה של הנייר שיוצר בחטיבה (Játiba). ראו A. Grohmann, *Arabische Paläographie*, vol. 1, Vienna 1967, p. 101; איריגואן, 'כתבי-היד היווניים', עמ' 200 [=Griechische Kodikologie, p. 139]; קרבצק, נייר ערבי, עמ' 53 (בתרגום לאנגלית עמ' 39). ואולם ראו את סיכום הדעות והערכתן הביקורתית בידי ברנס R.I. Burns, *Society and Documentation in Crusader Valencia* (Diplomatarium regni Valentiae 1), Princeton 1985, pp. 156–168. היד הערבי הידוע הקדום ביותר שנכתב בספרד על נייר (מן הסתם לא מייצור מקומי) הוא 970, וראו E. Lévi-Provençal, 'Un manuscrit de la Bibliothèque du Calife al-Hakam II', *Hespéris*, 18 (1934), pp. 198–200 (צוטט בידי ון קונינגסוולד, שם, הערה 75). לוי-פרובנסל לא ציין שאכן, כתב-היד (השמור היום במסגד בפז) עשוי נייר, אך הדבר מתחוויר מן הפקסימיליה בעמוד האחרון של מאמרו (שם, עמ' 129).

¹³ ראו מ' בית-אריה, 'תרומת הגניזה בפוסטאט לפלאוגרפיה העברית', פעמים, 41 (סתיו תש"ן), עמ' 37–38. באיגרת מאוחרת יותר שנכתבה בידי המשורר, ההוגה והמנהיג יהודה הלוי בטולדו הנוצרית בסוף הרבע האחרון של המאה האחת-עשרה, דיווח המשורר לידידו הסוחר נתנאל בן חלפון, שמקום מושבו הקבוע היה בקהיר, על משלוח כמות גדולה של נייר (יריעות), מן הסתם תוצרת ספרד המוסלמית, וראו גויטיין, חברה ים תיכונית, ה, עמ' 457, 464, תעודה מס' 3 (צוין גם אצל O.R. Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula, 900–1500*, Cambridge 1996, p. 196).

¹⁴ כ"י אוסף מוצרי של קטעי גניזה (Jacques Mosseri Genizah Collection), המופקד עתה בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' (IV.18, שורות 15–18. ראו גויטיין, חברה ים תיכונית, א, 1967, עמ' 81, 410. את המכתב פרסם בינתיים גיל (במלכות ישמעאל, ג, מס' 429, עמ' 438–439) ותיארך אותו לשנת 1064 בקירוב. הפסקה בתרגומו: 'עוד כתבת, אדוני, על קניית נייר מאלקל'ת או מישוה אחר; אבל לא מצאתי (נייר) ספרדי >במקור הערבי <אנדלוסי > בעל

במכתב אחר שבו ביקש דניאל בן עזריה הגאון, סוחר מארץ ישראל בשנים 1050–1060, שיעתיקו לו בפוסטאט שאלות ותשובות על נייר באיכות טובה, והוא מפרש: לא נייר מצרי אלא אנדלוסי (או מתוצרת טריפולי שבלבנון).¹⁵ מכתבים אלו מעידים שבאמצע המאה האחת-עשרה כבר יובאו ניירות מסוגים שונים מספרד המוסלמית למזרח התיכון. מכל מקום, הקודקס העברי הקדום ביותר מספרד ששרד בציון תאריך נכתב על נייר בוולנסיה המוסלמית בשנת 1119, מאה ועשרים שנה לפני שכבשו אותה הנוצרים מחדש.¹⁶ במאה השלוש-עשרה רק 16 אחוזים מכתבי-היד המתוארכים ששרדו ממרחבי תרבות הספר הספרדית – חצי האי האיברי, צפון אפריקה ופרובנס – הופקו על נייר,¹⁷ ואולם כבר במאה הארבע-עשרה גדל בהדרגה אך במהירות השימוש בנייר – 41 אחוזים במחצית הראשונה של המאה, 68 אחוזים במחצית השנייה – ורק מתחילת המאה החמש-עשרה היה למצע הכתיבה הרגיל, וכחמישית בלבד מכתבי-היד הספרדיים נכתבו אז על קלף. באזורי אירופה הנוצרית, שמלאכת הספר העברי לא התגבשה בהם בהשפעת הציוויליזציה הערבית – צרפת, ארצות גרמניה ואיטליה – לא פשט השימוש בנייר בהפקת ספרים עבריים במהירות, שלא כמו שפשט בכתבי-היד הלטיניים, ומעולם הוא לא החליף את הקלף כמצע הספר הסטנדרטי אלא לכל היותר השתווה עמו בשלהי ימי-הביניים, אף על פי שייצור נייר באיטליה, שלימים שווק לשאר ארצות אירופה המערבית, החל בה מוקדם, בראשית המאה השלוש-עשרה. כתב-היד הקדום ביותר העשוי נייר שהשתייך מאיטליה נכתב בשנים 1276/7–1284,¹⁸ כתב-היד הקדום ביותר מאשכנז העשוי נייר הוא משנת 1343/4.¹⁹ בשני האזורים היה השימוש בנייר בתחילה מועט, והוא הלך ונפוץ בהדרגה. באיטליה במאה הארבע-עשרה רק שמונה-עשר אחוזים מכתבי-היד המתוארכים נכתבו על נייר, במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה עלה שיעורם לשליש, ורק במחצית השנייה של המאה השתווה מספרם בערך למספר כתבי-היד של קלף.²⁰ בצרפת עד לגירוש היהודים בסוף המאה הארבע-עשרה לא שרדו כתבי-יד מתוארכים העשויים נייר, ובארצות גרמניה רק במאה החמש-עשרה החלו מעתיקים להשתמש במצע הכתיבה החדש במידה ניכרת ואף בתנופה. כמו באיטליה מיעוט השימוש בנייר בכתבי-היד העבריים בגרמניה מנוגד להתפשטות המהירה של הנייר בכתבי-היד הלטיניים שבארצות הגרמניות.²¹ במחצית

איכות טובה <...> שאתה רוצה להעתיק... (!) ואולם נמצא שם (נייר) ספרדי פחות, ואצל אלסקל נניר שאמי רחב גדול, מחירו ה' דינרים הצרור; אם הוא טוב בעיניך, אדוני, אקנה לך' (שם, ע"א, שורות 15–18).

¹⁵ ראו גיל, ארץ-ישראל, ב, עמ' 688, מס' 371, שורות 3–5.

¹⁶ כ"י סנקט פטרבורג Bp.-Apa6. I 2440 (אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 57).

¹⁷ שיעור זה של כתב-היד של נייר והשיעורים הניתנים בהמשך הפסקה כוללים גם כתבי-יד שהופקו על קונטרסים מעורבים, היינו שהגיליונות החיצון והמרכזי או רק החיצון בהם עשויים קלף ושאר גיליונותיהם הפנימיים עשויים נייר (ראו להלן בסעיף 3: צירוף קלף ונייר). יש להניח שכתבי-היד של קלף השתמרו יותר מכתבי-היד של נייר, ולפיכך אפשר ששיעוריהם אינם מייצגים יחסים מציאותיים אלא משקפים מגמות בלבד.

¹⁸ כ"י סנקט פטרבורג, מכון מזרחני B 396

¹⁹ כתב-יד בקבלה (ובו בין השאר ספר חכמת הנפש) שתועד במפעל הפלאוגרפיה העברית (סימנו שם A119) בהיותו שייך לרב עמנואל פיישר מירושלים (באפריל 1990 הוצע למכירה במכירה פומבית על-ידי חברת Sotheby's בתל-אביב ונרכש בידי אספן מאוסטרליה). התאריך מקוים על-ידי סימני-המים. מן המאה הארבע-עשרה שרדו רק עוד שני כתבי-יד אשכנזיים מתוארכים הכתובים על נייר ושניהם מן העשור האחרון של המאה.

²⁰ לפי הסטטיסטיקות שמביא נדרמייר (מכתב-היד לספר המודפס, א, עמ' 259) בנוגע לכתבי-היד הלטיניים (לאו דווקא מתוארכים) מאיטליה, במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה נכתבו על נייר רבע מהם, במחצית השנייה של המאה – יותר ממחציתם, במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה – יותר משישים ותשעה אחוזים ובמחצית השנייה של המאה – יותר משבעים ואחד אחוזים מהם.

²¹ לפי הסטטיסטיקות שמביא נדרמייר (שם, שם) בנוגע לכתבי-היד הלטיניים (לאו דווקא מתוארכים) בארצות הגרמניות, במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה נכתבו על נייר יותר משבעה-עשר אחוזים מהם ובמחצית השנייה – יותר משבעים ושישה אחוזים! במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה – יותר משמונים ותשעה אחוזים ובמחצית השנייה – שיעור דומה בקירוב. ראו גם אורנטו, אפולוגיה, עמ' 20–21. הנתונים של כתב-היד הצרפתיים שהביא נדרמייר מלמדים שבשימוש בנייר הייתה הקרבה בין המעתיקים הלטיניים למעתיקים העבריים

הראשונה של המאה החמש-עשרה נכתבו כשליש מכתבי-היד האשכנזיים המתוארכים על נייר, ואילו במחצית השנייה של המאה כמחציתם הופקו על נייר. דבקותם של היהודים בהפקת ספריהם על מצע הכתיבה היקר של הקלף בגרמניה ובאיטליה והיסוסם לאמץ את הנייר שיוזיל את הוצאות ייצורו של הספר עשויים לשקף שמרנות במלאכת הספר כמו שהיא באה לידי ביטוי גם בטכניקות השרטוט באיטליה ובאזורי אשכנז אך אולי גם יכולת כלכלית ודרישות חברתיות של יוקרה.

כתבי-היד העבריים הביזנטיים הם היחידים הקרובים לכתבי-היד המזרחיים באימוץ המהיר של הנייר למצע הכתיבה הרגיל. כתב-היד הביזנטי הקדום ביותר ששרד על נייר (מזרחי) נכתב בשנת 1207 ב'גאגרא' (Gagra) על החוף המזרחי של הים השחור, והוא כתב-היד הביזנטי הקדום ביותר ששרד בציון מקום.²² במאה הארבע-עשרה נכתבו רק כחמישית מכתבי-היד הביזנטיים על קלף, ובמאה החמש-עשרה רק כעשירית מהם.

1. קלף²³

קלף²⁴ הוא עור של צאן (כבשים או עזים) או עגלים שעובד בשני צדיו כדי לשמש מצע כתיבה. ההולם את הספר המופק ביד בצורת קודקס. מלכתחילה שימש המונח 'קלף' בספרות חז"ל לציון

בצרפת רבה מבגרמניה. במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה נכתבו על נייר רק שלושה אחוזים של כתבי-היד הצרפתיים ובמחצית שנייה של המאה – יותר מעשרים ושניים אחוזים.

²² כ"י סנקט פטרבורג Ebp. II C 161. אותו המעתיק העתיק שם עוד כתב-יד בשנה שלאחריה (כ"י סנקט פטרבורג Ebp. II A 132/2).

²³ באנגלית parchment, בצרפתית parchemin, בגרמנית Pergament, באיטלקית pergamena, בלטינית pergamena, membrana, בערבית رَقٍّ, במקורות הלכתיים בערבית-יהודית וברשימות ספרים מן הגניזה 'רק' (ראו אלוני, הספרייה היהודית, לפי המפתח לרוב). לשני ספרי יסוד על הטכנולוגיה של ייצור קלף ראו R. Reed, *Ancient Skins, Parchments and Leathers*, London – New York 1972; idem, *The Nature and Making of Parchment*, London 1975; וראו את קובץ המחקרים *Pergament – Geschichte, Struktur, Restaurierung*, ed. P. Rück (Historische Hilfswissenschaften 2), Sigmaringen 1991. סיכומו של מנחם הרן 'Technological Heritage in the Preparation of Skins for Biblical Texts in the Medieval Oriental Jewry'. סיכום מפורט על טיב העורות והקלפים אצל היהודים וסוגיהם (על סמך הספרות ההלכתית הדנה בספרי תורה בלבד) ובו חומר השוואתי רב הביא מ' הרן, 'מגילות הספרים בין קומראן לימי הביניים: עורות יהודיים ונכריים למיניהם ולתקופותיהם', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 347–382, ובנוסף אנגלי מורחב: M. Haran, 'Bible Scrolls in Eastern and Western Jewish Communities from Qumran to the High Middle Ages', *HUCA*, 56 (1985), pp. 21–62. סקירה של הספרות על טכנולוגיות ייצור הקלף מימי קדם עד ימי-הביניים: C. Chahine, 'De la peau au parchemin: Évolution d'un support de l'écriture', *Quinio*, 3 (2001), pp. 17–50. סקירה מפורטת ובה כל הספרות על תולדות העיסוק בקלף בפלאוגרפיה הלטינית: P. Rück, 'Le parchemin entre les laboratoires et la recherche historique: La constitution d'un nouvel objet archéologique', *Bolletino dell'Istituto Centrale per la Patologia del Libro*, 42 (1988), pp. 81–95. למחקר מקיף ובו בחינה משולבת מדוקדקת של תכונות מגוונות של הקלף באזורים התרבותיים של איטליה במאה האחת-עשרה וזיקותיהן של התכונות אלה לאלה (כגון גודל הקלף, מידת הימצאות חורים, שוליים בלתי מלאים, יחסים בין גובה הדף לרוחבו, סוג הבהמה) ראו F. Bianchi et al., 'La structure matérielle du codex dans les principales aires culturelles de l'Italie du XIe Siècle', בתוך: מניאצי ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות, ב, עמ' 363–452.

²⁴ לפי רוב מסורות הניקוד או ההגייה הידועות – המסורת הארץ-ישראלית-איטלקית, צרפתית, ספרדית ותימנית – יש לנקד קֶלֶף. כך מנוקדת המילה בכ"י קאופמן של המשנה (שבת ח:ג). חנוך ילון ניקד קֶלֶף במשנה במהדורה המנוקדת בידיו (ירושלים–תל-אביב תשי"ב–תשי"ט), ובחיבורו מבוא לניקוד המשנה (ירושלים תשכ"ד, עמ' 214) העיר כי הקריאה התימנית היא קֶלֶף (ראו גם י' שבטיאל, 'מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים II', קונטרסים לעניני הלשון העברית, ב [תרצ"ח–תרצ"ט], עמ' 63 [=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, <א>, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 217]). כך יש גם להסיק מתוך חרוזה שבתשובה של רבנו תם לר' אפרים ב"ר יצחק: 'ואם תשלח קלף אשבי תשובות אלך' (ספר הישר, מהד' א"ז מרגליות ושי' רוזנטל, ברלין תרנ"ח, סימן נז, עמ' 130; הובא ביד א"מ הברמן בעניין מחסור הספרים בימי-הביניים בספר תולדות הספר העברי [ירושלים תשי"ה, עמ' 10], והוא העיר שם [עמ' 104] על המשתמע מכך בעניין הגיית התיבה קלף; וכך גם ניקד אליה בחור במילון התשבי (איזנא ש"א), בערך 'קלף': 'ימזה נקרא העור שכותבין עליו קֶלֶף לפי שנקלף ממנו השער'. י' טובי במאמרו 'על מסורת לשון חכמים בשירה העברית בימי-הביניים' (לשוננו, לו [תשל"ג], עמ' 143) מביא ניקוד זה מתחכמוני מאת יהודה אלהריזי לפי מהדורת י'

עור שפוצל ועובד לצורך כתיבת תפילין באחד מצדדיו, אך כבר כמה מן הראשונים השתמשו במונח לציון העור שעובד משני צדדיו לצורך כתיבת קודקס. עור שעובד לצורך כתיבה בצד אחד בלבד, שהלם את צורת המגילה ונועד לכתיבת ספר תורה, נקרא בספרות התלמודית 'גויל',²⁵ אך בימי-הביניים היו בעלי הלכה שכינו את הגויל 'קלף'. המונחים התלמודיים בשביל סוגי העור למינוי לצורך כתיבת סת"ם ודרכי הפקתם והלכותיהם סוכמו בידי הרמב"ם במשנה תורה, ספר אהבה, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה, א:ו-ט:

שלושה עורות הן גויל וקלף ודוכססטוס כיצד לוקחין עור הבהמה או עור החיה ומעבירין שער ממנה תחלה ואחר כך מולחין אותו במלח ואחר כך בעפצא וכיוצא בו מדברים שמכווצין את העור ומחזקין אותו וזה הוא הנקרא גויל ואם לקחו העור אחר שהעבירו שער וחלקו אותו בעוביו לשניים כמו שהעבדנין עושין עד שיעשה שני עורות אחד דק והוא שממול השער ואחד עבה והוא שממול הבשר ועבדו אותו במלח ואחר כך בקמח ואחר כך בעפצא וכיוצא בו זה החלק שממול השער נקרא דכססטוס וזה שממול הבשר הוא נקרא קלף. הלכה למשה מסיני שיהיו כותבין ספר תורה על הגויל וכותבין במקום השער ושיהיו כותבין התפילין על הקלף וכותבין במקום הבשר ושיהיו כותבין המזוזה על הדוכססטוס, וכותבין במקום השער וכל הכותב בקלף במקום שער או שכתב בגויל ודוכססטוס במקום בשר פסל. אע"ף שכך היא הלכה למשה מסיני אם כתב ספר תורה על הקלף כשר ולא נאמר גויל אלא למעט הדוכססטוס שאם כתב עליו הספר פסול וכן אם כתב המזוזה על הקלף או על הגויל כשרה (על-פי כ"י אוקספורד MS. Hunt. 80, שהגהתו כנגד כתב ידו של הרמב"ם אושרה בחתימתו, דפים 119b–

120a).²⁶

עיבוד עור לכתיבת ספר תורה בבית מלאכה לייצור קלף לכתיבת סת"ם בקריית משה בירושלים

מעניין שבתקופה הארוכה שבה יוצר קלף באזורי תרבות הקודקס שמסביב לאגן הים התיכון לא השתנתה הטכניקה הבסיסית להפקתו: העורות הושרו זמן ממושך, במערב בתמיסת סיד ובמזרח, במסורת היהודית לפחות, בתמיסת מלחים כמו שמעידות הספרות התלמודית וההלכתית הקדומה ובדיקות כימיות שנערכו במגילות מדבר יהודה. לאחר מכן הוסר השער, נמתחו היריעות ויובשו במסגרות וכך קופעו סיביהן, צדיהן גורדו או שופשפו, הוחלקו והוברקו בפעולות גימור בשיטות אחדות שהבטיחו את כשירות שני צדי הקלף לכתיבה

טופרובסקי (תל-אביב תשי"ב), מן הסתם על-פי המשקל, וכן מספר בתי הנפש והלחשים מאת לוי בן אברהם בן חיים מן המאה השלוש-עשרה (עין שם הציטטים). בעקבות מאמרו של טובי ש' אברמסון מעיר בלשוננו (שם, עמ' 237) שמילון בן-יהודה (עמ' 5569, טור 2) מביא מימרה מקובץ איגרות של בוקסדורף: 'שלומים אלף על מעט הקלף לשר האלף ומציין שהמימרה באה בתשובות שבסוף ספר באר שבע ליששכר איילנבורג, סימן עא.

²⁵ על עובי הקלף לעומת עובי הגויל במגילות ים המלח ראו גלצר, 'ארס צובה', עמ' 186–188.

²⁶ על הנוסח המדויק של דברי הרמב"ם, שהשתבש והתהפך בדפוסים, ועל שתי מסורות פרשניות בנוגע לפיצול העור ראו מ' גלצר, 'ספר הספרים – ממגילה לקודקס ולדפוס', בתוך: כתר ירושלים – תנ"ך האוניברסיטה העברית (ירושלים 2000), כרך הארות לנוסח ולמלאכת הספר, בעריכת מ' גלצר, ירושלים תשס"ב, עמ' 42–45, 57–59.

בקולמוס ובדיו ולקישוט ולציור בצבעים, בכסף ובזהב.²⁷

מקורות ספרותיים הלכתיים ובדיקות כימיות אחדות מלמדים על הבדלים אזוריים ותקופתיים בחומרים לעיבוד ולגימור מצע הכתיבה של המגילות, ובייחוד בשימוש בעפצים במזרח. במזרח הייתה להבדלים האלה השפעה על השימוש בקלף אשר הופק לפי הנוהג הערבי (رَقَّ) לכתיבת ספרי תורה, שכן הקלף שהופק כך נועד לכתיבה משני צדיו, ואילו הדרישות ההלכתיות מחייבות לכתוב ספרי תורה על גוויל.²⁸ הבדלים בדרכי העיבוד ובחומרים שהשתמשו בהם עשויים להתגלות רק בבדיקות כימיות, מיקרוסקופיות, ובמידת-מה גם פיזיקליות. מובן מאליו שבדיקות כאלה אפשריות רק במידה מוגבלת ביותר, וגם אם יתאפשר מחקר באמצעים שאינם פולשניים בהיקף נרחב ויימצאו אפיונים כימיים אזוריים, לא יהיה בהם כדי לשמש כלי קודיקולוגי נוח שיהיה אפשר ליישמו בכלל כתבי-היד של קלף. לעומת זה המראה החיצוני של צדי הקלף ותכונות הקלף הנראות לעין, ובייחוד של צד השער, משתנים בדרך כלל מאזור לאזור, ולפעמים אף מתקופה לתקופה, ולפיכך יש בכוחם להעמיד בחנים קודיקולוגיים לזיהוי מוצאו של כתב-יד שאינו מתוארך (וכמו שנראה להלן, באשכנז אף לזמנו). הטיפולוגיה של סוגי הקלף המשמשים בכתבי-היד העבריים שבציון תאריך אינה מיוסדת אפוא על דרכי עיבוד העור אלא על החזויות של צדי הקלף, בעיקר של צד השער, אשר שונות בוודאי נבעה מן ההבדלים בתהליכי ייצור הקלף. כאשר צד השער לא שופשף, מראה התבניות של זקיקי השערות ונקבוביותיהן שהשתמרו עשוי לעתים אף ללמד מאיזה בעל חיים נלקחו העורות המעובדים. צורות הפיזור של שיירי השערות והתקבוציותיהם ייחודיות לכבשים, לעזים ולעגלים, כמו שמדגימים התצלומים המוגדלים שלהלן.²⁹

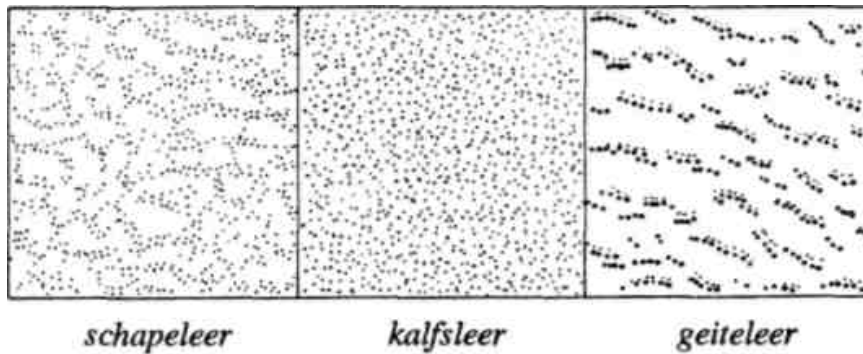
²⁷ גם בדורות האחרונים לא השתנה המהלך הבסיסי של ייצור הגוויל לצורכי כתיבת ספרי תורה. לפי תיאורו של עמרם קרח, שהיה הרב האחרון ליהודי תימן וסופר סת"ם, העיבוד הסופי של העורות לצורך הכנת גוויל לכתיבת ספר תורה או קלף לצורך כתיבת תפילין נעשה בידי הסופרים עצמם:

אם הסופר רוצה לכתוב ס"ת על הגויל, הולך אל הבורסקי, בורר עורות כבשים מעובדים כחפצו, והעבדן מוכרן לו גולמים בלי קיצוע, ולא תיקון. הסופר מביאן לביתו, מרכיב בזילוף מים, ושוטחן וממתחן ומחליק פנים שלצד הבשר ע"י כלי הנקרא מבשרה, ואחר כך חותך היתרונות והקרנות שבקצוות, עד שיהיה העור יריעה מרובעת, ואז צובע היריעה בצבע הרד <תבלין שהובא מהודו, צבעו צהוב כהה, מעין כתום> הדומה לעין הכרום, ורושם בשני קצות היריעה נקבים בכלי הנקרא סרגל כמנין השטין הנהוגים, ומשרטט אחר שמשפף פני היריעה שבצד שער באבן חלקה יפה, בכדי שתהיה ראויה ונוח<ה> לכתיבה, ומחלק הדפים ומתחיל במלאכתו. רוב הסופרים אומנים לעבד קלפים, והסופר עושה כל המלאכות שזכרו במעשה הגויל, ומחליק פני העור שלצד בשר שיעור שראוי לכתוב עליו, ומשאירו לבן ואינו צובעו בשום צבע. הדוכסוסטוס אין נמצא בתימן, כי אין אומנים היודעים לחלוק את העור לשנים, והדיו אינם יודעים לעשותו כי אם במי עפצא וקנקנתום (ע' קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד, עמ' צט).

אשר יאקאב, בעל בית מלאכה לעיבוד עורות לכתיבת סת"ם בקריית משה (ירושלים), תיאר באוזניי את תהליך העיבוד בשנת 1970 והוא: (1) השריה במים עד עשרה ימים. (2) השרייה בסיד כבוי עד שלושה שבועות. (3) הסרת השער בקלות רבה. (4) מתיחת היריעות במסגרות חזור ומתוח. (5) גירוד בסכין פעמים אחדות (לכתיבת סת"ם מגרדים באופן יסודי רק את צד הבשר). היריעות נשארות במסגרות עד לייבוש. כל התהליך נמשך כחודשיים. ראו לעיל בתצלום.

²⁸ עיינו במאמרי הרן לעיל, הערה 23. בעניין המקורות לתשובתו של רב האי גאון בדבר סוגי עיבוד העור (שבה נזכר ה'רקי') המובאים במאמרו בתרביץ הנזכר שם (עמ' 369, הערה 45) יש להוסיף את ההדרתו של צ' גרונר, 'תשובות לרב האי גאון בענין תפילין', בתוך: מכתם לדוד – ספר זכרון הרב דוד אוקס, בעריכת י"ד גילת וא' שטרן רמת-גן תשל"ח, עמ' 172–181, ועיינו שם (עמ' 174) על תשובת הרמב"ם לתלמידו ר' אפרים (תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, א, ירושלים תשי"ח, סימן קלט, עמ' 268), שקדמה לחיבור משנה תורה, ובה הוא מצטט את דברי רב האי. ראו גם בתשובות הרמב"ם: 'וספרו (לנו) על ארצות המערב ואלרו"ם שכל ספריהם ר"ק <...> שהרי אינו ספר תורה אלא כחומשי' (מהדורת י' בלאו, ב, ירושלים תשי"ד, סימן קסב, עמ' 310–311). המקורות ההלכתיים הרבים (ראו גם י"מ תא-שמע, הלכה מנהג ומציאות באשכנז, ירושלים תשנ"ו, עמ' 289–302) אינם תורמים, כנראה, לידעונו על עיבוד הקלף לספרים, שהרי הם נוגעים להכנת הגוויל לכתיבת ספרי תורה מתוך הסתמכות על ההנחות התלמודיות. לפי מקורות אחדים, עיבוד העור בעפצים לפי ההוראה התלמודית (שהרמב"ם הביאה בסיכומו שלעיל) לא נשמר אלא בבבל. ראו ל' גינצבורג, גנזי שכתר, ב, ניו יורק תרפ"ח–תרפ"ט (Texts and Studies of the Jewish Theological Seminary of America 8), עמ' 527–535.

²⁹ התצלומים הועתקו ממילון המונחים ההולנדיים של הכריכה: W.K. Gnirrep, J.P. Gumbert & J.A. Szirmai, *Kneep en binding: Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*

באופן כללי אפשר לומר שניכרים אפיונים חזותיים מובהקים לגיליונות הקלף שבכתבי-היד המזרחיים וכיוצא בהם בכתבי-היד האשכנזיים המגלים התפתחות והתפלגות כרונולוגיות ואזוריות. גם לקלף בכתבי-היד האיטלקיים ובכתבי-היד האשכנזיים הקדומים אפיון חזותי ברור. הקלף הספרדי עומד לעצמו. אין ספק שהוא שונה מן הקלפים האחרים אך אפיונו מובהק פחות. לא ברור אם הטיפולוגיה המוצעת כאן, המבוססת על חזותם של צדי הקלף בכתבי-היד העבריים, הולמת גם את כתבי-היד הלא-עבריים באזורים הגאו-תרבותיים של הפקת הספר העברי. הדעת נותנת שאכן כך הדבר, שכן לא ידועות לי ראיות שיהודים עסקו בעצמם בייצור קלף לכתבת ספרים, אם לשימוש אישי אם בהיקף גדול, אף כי יש ראיות מתעודות ספרדיות ואיטלקיות שיהודים סחרו בעורות ובקלפים (וכן בנייר).³⁰ עם זה קשה לפסוק בדבר בגלל מיעוט המחקרים המקיפים הנוגעים להיבט החזותי של צדי הקלף בכתבי-היד הלטיניים (פרט לבדיקה של כמה מאות כתבי-יד לטיניים בציוני תאריך שהופקו בצרפת ובארצות גרמניה וסביבותיה שערכנו בעת

12.6. voor het, Den Haag 1992, no. 12.6 (משמאל לימין: כבש, עגל, עז). החיבור זמין באתר האינטרנט של הספרייה המלכותית ההולנדית בהאג: http://www.kb.nl/cons/kneep/kneep_en_binding_digitaal_20080410.pdf. בדיקות במיקרוסקופ אלקטרוני עשויות לזהות ביתר דיוק את בעל החיים שממנו נלקח העור. על השיטות המדעיות לזיהוי בעלי החיים שמעורם עובד הקלף בלוויית לוחות וביבליוגרפיה ראו F. Juchauld, Ph. Bonnenberger & A. Komenda, 'Identification de l'espèce animale des cuirs de reliure et des parchemins' בתוך: זרדון בת-יהודה ובורלה (עורכות), חומרי הספר, עמ' 13–28. בעת האחרונה נערכו בדיקות מקדימות בקלפים של כתבי-יד אירופיים מימי הביניים שהראו שבדפיהם שרדה חומצת הגרעין (DNA) אשר אפשר לבדדה ולנתח. מחקר גנטי של קלפים עשוי לזהות לא רק את סוג בעל החיים שממנו נלקח העור אלא גם את זיקתם הביולוגית של הקלפים זה לזה, היינו את הגיליונות שמקורם מאותו העור; לאחר שיצטברו נתונים רבים תהיה בדיקת DNA עשויה לזהות את מקומו הגאוגרפי של העדר ששימש מקור לעור. ראו T. Stinson, 'Counting Sheep: Potential Applications of DNA Analysis to the Study of Medieval Parchment Production', in *Kodikologie und Paläographie im Digitalen Zeitalter / Codicology and Palaeography in the Digital Age*, vol. 2, ed. F. Fischer, Ch. Fritz & G. Volger, Norderstedt 2010, pp. 191–207.

³⁰ תעודות לטיניות מעידות שהיהודים בפרנקפורט ע"נ מיין חויבו לספק מכסות של קלף לקנצלריה האימפריאלית במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה, ועל כך ראו W. Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*³, Leipzig 1896, p. 131. וטנבך הסיק מכאן שהיהודים ייצרו את הקלף ושיער שאולי כך היה גם בערים אחרות, אך אין כל סיבה להסיק זאת. בעניין השאלה אם ייצרו היהודים קלף בגרמניה ראוי לשוב ולהביא את דברי ספר חסידים (לעניין דחיית השפעת המזל על טיבו של האדם) המעידים שייצור קלף היה מקצוע זר ליהודים בגרמניה בשנת 1200 בערך: 'איך נעשה זה שלעולם לא יוולד יהודי במזל שיעשה אמנות של גוים כגון עבדנים <מעבדי עורות> ובנאים וחייטים במדינות שאינם עושים מלאכה ואינם רגילים לעשות שום מלאכה' (לפי מהדורת הפקסימיליה של כ"י פרמה, סימן תתקפט, עמ' 180). עם זה מסתבר שהיהודים עצמם ייצרו גווילים לספרי תורה וקלפים לתפילין בגלל ציווי הלכתי, כשם שסיכם הרמב"ם במשנה תורה: 'גויל של ספר תורה וקלף של תפילין <...> צריך לעבד אותן לשמן ואם עבדן שלא לשמן פסולין לפיכך אם עבדן הכותי פסולין ואע"פ שאמרנו לכותי לעבד עור זה לשם הספר' (ספר אהבה, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה א:יא, על-פי כ"י אוקספורד MS. Hunt. 80, שהגהתו כנגד כתב ידו של הרמב"ם אושרה בחתימתו, דף 120א). עדות ישירה על ייצור גוויל בידי רבנו תם לצורך כתיבת מגילה כמו ידיו מובאת בתשובה החתומה בשמו 'יעקב ב"ר מאיר' ומצוטטת בספר ראבי"ה, בראש מסכת מגילה: 'עייבוד המגילה, בדידי הוה עובדא שהיתה לי מגילה כתובה בכתב ידי ולא היו הקלפים מעובדין לשמן, וקניתי עורות ונתתים בסידי והוצאתים מן הסידי, וכשנתנו למים על ידי אחד מנערי ונמרטו על ידי הנערים ובכל המעשים סייעתי, וכתבתי אחרת ועדין שתיים בידי' (מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה, סימן תקמח, עמ' קסג; תודה לשמחה עמנואל שהפנני למקור זה). ייתכן שאם הפיקו היהודים גווילים לצורך כתיבת ספרי תורה, הם היו עשויים ליצר גם קלפים לכתבת ספרים. ואולם לא מצאתי זכר לייצור קלף לספרים בספרות ההלכתית ובשאלות ותשובות.

האחרונה לצורך השוואתי, וראו להלן בנספח: השוואת הקלף בכתבי-יד אשכנזיים לקלף בכתבי-יד לטיניים שהופקו באותם האזורים) והיעדר מחקרים כאלה בנוגע לכתבי-יד יווניים וערביים. הרושם המצטבר מעיון מקרי במראה הקלפים של כתבי-יד ערביים מן המזרח התיכון הוא שמראם זהה למראם בכתבי-היד העבריים המזרחיים, והדבר עולה בקנה אחד עם העדויות במקורות ההלכתיים שנזכרו לעיל.

הקלף האיטלקי

קלף ששימש את המעתיקים העבריים באיטליה מאז כתבי-היד הקדומים ביותר ששרדו בציון תאריך משנת 1072/3³¹ ועד המאה החמש-עשרה שימר את ההבדלים הטבעיים שבין צדדיו. ההבדלים בין הצדדים חדים וניכרים בבירור: צד השער מחוספס ומשופשף, אך זקיקי השערות ונקבוביותיהן נשארו בו, ואילו צד הבשר חלק ובהיר הרבה יותר. דפי הקונטרסים מסודרים בהתאמת צדי הקלף – בכל מפתח בספר צד שער בא מול צד שער, ולסירוגין צד בשר מול צד בשר (ראו להלן בפרק ד: הקנטרוס), וחליפות מראה המפתחים בולטות ביותר. רק כתבי-יד שהופקו במאה החמש-עשרה באיכות גבוהה, שבדרך כלל

עוטרו או קושטו, נכתבו על קלף משובח (הידוע מכתבי-יד הומניסטיים מאיטליה) דק ובהיר יותר, אשר שורשי השערות אינם ניכרים בצדי השער שלו, ואולם גם בקלף איכותי זה אפשר להבחין היטב בין צדדיו.

כ"י פריז 1221, Hébrenu 1221, דף 138א
<איטליה>, 1284

הקלף האשכנזי

הקלף שהשתמשו בו בארצות גרמניה ובאופן מוגבל גם בצרפת, בייחוד למן השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה ואילך, שונה במראהו מן הקלפים ששימשו באזורים אחרים, והוא משקף תמורה טכנולוגית בייצורו ומן הסתם גם שינוי בתפיסה האסתטית של עיצוב הספר. עד לתמורה זו עובד הקלף ששימש את המעתיקים היהודים בכל האזורים באופן שהיה אפשר להבחין בו בין צדי הבשר ובין צדי השער, אם בנקל כמו באיטליה אם בקושי כמו במזרח. הצדדים שימרו את הבדליהם הטבעיים במידה רבה או מועטה, והדפים סודרו במפתחי הקונטרסים בהתאמת הצדדים. אכן, מראה דומה למראה הקלף האיטלקי על הבדלי צדדיו החריפים ניכר גם בחלק מן הגליונות של הקודקסים המעטים הקדומים ביותר ששרדו מן האזורים האשכנזיים,

³¹ אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 38; ג, כתב-יד 43, 48; ד, כתב-יד 71, והם הקודקסים הקדומים ביותר ששרדו מיבשת אירופה.

שתאריכיהם מן הרבע האחרון של המאה השתים-עשרה,³² וביתר מובהקות בכל הגיליונות של כתבי-יד בלי ציון תאריך שאין ספק בקדמותם, ומהם קודמים לכתבי-היד המתוארכים.³³ אולם נראה שבתחומי גרמניה, צרפת ואנגליה החלה להפציע לכל המאוחר בסוף המאה השתים-עשרה תמורה בדרך עיבוד הקלף, כמו שעשוי לרמוז מראה הקלף בכתבי-היד העבריים. ההבדלים בין צדדיו הלכו והצטמצמו ברבים מכתבי-היד שהופקו שם מתוך מגמה לשוות מראה דומה לצד הבשר ולצד השער עד שבסופו של התהליך, בעשורים האחרונים של המאה השלוש-עשרה, נהג בגרמניה כמעט בלא יוצא מן הכלל קלף שצדדיו מושווים ואי אפשר להבדיל ביניהם בבירור. כיוון שמוצאם של רוב כתבי-היד האשכנזיים ששרדו הוא מגרמניה, גם עקב גירושי היהודים מצרפת במאה הארבע-עשרה, נמצא שרוב כתבי-היד האשכנזיים כתובים על קלף שמראה צדדיו זהה, והוא שהיה לסימן ההיכר המובהק של כתבי-יד אשכנזיים.

כבר בכתב-היד האשכנזי המתוארך הקדום ביותר משנת 1177 אפשר להבחין שמקצת גיליונותיו עשויים קלף שצדי השער שלו גורדו לבלי הותר שורשי שערות בחלקם או במלואם וכי גורדו אף צדי הבשר,³⁴ ואילו בצדי השער של גיליונות כתב-יד משנת 1189³⁵ בדרך כלל לא נשאר שורשי השערות. במקצת גיליונותיו אפשר להבחין בנקל בין הצדדים ובאחרים – אי אפשר. בכתב-יד משנת 1193³⁶ עובד הקלף בצורה ששיוותה לצדדיו מראה דומה כל כך עד שלפעמים אי אפשר להבחין ביניהם ולפעמים אפשר בקושי, אם כי תמיד אפשר להבחין ביניהם על-ידי מישוש. שנת כתיבתו של כתב-היד העברי המתוארך הקדום ביותר הכתוב על קלף מושווה לכל דבר היא 1226/7³⁷ ועל-פי תוכנו נראה שהופק בגרמניה.³⁸

מחמת מיעוט ציוני מקום הכתיבה בקולופונים האשכנזיים המיון של כתבי-היד המתוארכים הכתובים בכתיבה אשכנזית על קלף על-פי מוצא הפקתם – גרמניה או צרפת – מתבסס בעיקר על תוכנם של כתבי-היד ובייחוד על המנהג בכתבי-יד ליטורגיים ובכללם ההפטרות. בדיקת תכונות הקלף החזותיות בכל כתבי-היד האשכנזיים שיש בהם ציוני מקום או שאפשר לשער את מוצאם בוודאות חושפת הבדל בולט בחזות מצע הכתיבה בין כתבי-היד העבריים שהופקו בגרמניה ובין אלה שהופקו בצרפת, הבדל שאפשר להבחין בו כבר בכתבי-יד מן המאה השלוש-עשרה, והוא ניכר בייחוד בשליש האחרון של המאה. הבדל זה בדרך כלל עקיב וברור כל כך עד שהוא יכול לשמש בוחן קודיקולוגי בסיסי לשיוכם של כתבי-יד שנכתבו למן השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה לאחד מתאומי האזור הגאו-תרבותי האשכנזי.

³² אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 79 משנת 1177 (הקדום ביותר) וכתב-יד 84 משנת 1188/9.

³³ למשל, כ"י אוקספורד, קורפוס כריסטי קולג' 133, שבלי ספק נכתב לפני סוף המאה השתים-עשרה (ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 138, וביתר פירוט בנספח מידי צפירה אנטון רוקח בתוך בית-אריה, אנגליה, ושם בלוח 10 מראה צד השער ברור ובולט); כ"י ששון 535 (היום באוסף אביגדור קלגסבלד) של מחזור ויטרי הצרפתי, שעל-פי הלוחות שנכללו בו נכתב, כנראה, בין שנת 1123/4 ובין שנת 1154/5 (ראו לעיל, פרק ב, הערה 95); כ"י וינה, הספרייה הלאומית Cod. Hebr. 15 (קטלוג שוורץ 4), שאולי נכתב אפילו לפני המאה השתים-עשרה.

³⁴ ראו לעיל, הערה 32.

³⁵ ראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 85.

³⁶ שם, שם, כתב-יד 91.

³⁷ כ"י אוקספורד MS. Loud. Or. 271 (קטלוג נויבאוואר 1206).

³⁸ כתב-היד מכיל פירוש לפיוטים וברור שעורכו ומעתיקו היה צרפתי מבני משפחותיהם של בעלי תוספות צרפתיים וכן הוא מצטט חכמים צרפתיים בני זמנו. ראו א' גרוסמן, 'פירוש הפיוטים לר' אהרן בר' חיים הכהן', בתוך: באורח מדע – מחקרים בתרבות ישראל מוגשים לאהרן מירסקי במלאות לו שבעים שנה, בעריכת צ' מלאכי, לוד תשמ"ו, עמ' 468–451. אולם לדברי פרופ' יונה פרנקל, שבדק את כתב-היד לבקשתי, כל הפיוטים שפירש ר' אהרן הם לפי מנהג אשכנז המערבי, ואין בהם דבר ממנהג צרפת. לפיכך נראה שהעורך-המעתיק הצרפתי ישב בגרמניה.

ההתבוננות בכתבי-היד המתוארכים שמקום כתיבתם צוין במפורש או שאזור כתיבתם זוהה על-פי תוכנם או על-פי מעתיקים מראה שברוב כתבי-היד שהופקו בצרפת³⁹ אפשר להבחין בבירור (או למצער בקושי) בין צדי הקלף. סימני השער נשארו ברבים מכתבי-היד שנכתבו שם למן שנת 1215, שבה נכתב כתב-היד הקדום ביותר ששרד מצרפת,⁴⁰ ועד לשנת 1395, היא שנת גירושם הסופי של היהודים ממנה, וכן בכתבי-יד שנכתבו במאה החמש-עשרה באזורים שבהם הורשו יהודים להתגורר או שעדיין לא היו חלק מממלכות צרפת. יתר על כן, מבחינת עיבוד הקלף אפשר לאפיין את כתבי-היד העבריים שנכתבו בצרפת באופן כוללני על דרך השלילה: אין כתב-יד צרפתי הכתוב כולו על קלף מושווה שאין להבחין כלל בין צדדיו.⁴¹ עם זה נראה שכמו באזורי גרמניה גם בצפון צרפת צומצמו ההבדלים בין הצדדים אך לא עד כדי השוואתם באופן מלא. אמנם בקבוצה לא קטנה של כתבי-יד צרפתיים מן העשור השלישי והתחלת העשור הרביעי של המאה השלוש-עשרה ובשנת 1300 בערך ניכר שנעשה ניסיון בעת עיבוד הקלף לשוות מראה דומה לצד השער ולצד הבשר או לצמצם את ההבדל ביניהם על-ידי שפשוף, ואולם הצדדים לא הושוו לגמרי. בכל אחד מכתבי-היד האלה אפשר להבחין בין צדי הקלף, אם כי לפעמים ההבחנה ביניהם קשה, או שאפשר להבחין בעירוב של קונטרסי קלף מושווה וקלף מובחן, ונראה שקונטרסי כתבי-היד העשויים קלף מובחן סודרו במפתחיהם בהתאמת צדיהם.

לעומת זאת, כאמור, כתב-היד המתוארך הקדום ביותר של קלף שצדדיו מושווים הופק בשנת 1226/7⁴² כנראה בגרמניה, ולמן שנת 1264 רוב כתבי-היד המתוארכים אשר בוודאי הופקו בגרמניה על-פי ציוני מקום כתיבה מפורשים או על-פי עדות טקסטואלית כגון נוסח ליטורגי כתובים על קלף שצדדיו מושווים בלי הבדל נראה לעין בין הצדדים. בכתבי-יד גרמניים יחידים שרובם מן העשור השלישי של המאה השלוש-עשרה אנו מוצאים קלף שאמנם ההבדל בין צדדיו צומצם אך אפשר להבדיל בין הצדדים בבירור או בקושי. כתבי-יד אשכנזיים ספורים מסוף המאה הארבע-עשרה ומתחילת המאה החמש-עשרה, אחרי גירוש היהודים מצרפת, שכתבתם מרובעת⁴³ מטיפוס גרמני ואשר מן הסתם הופקו בארצות גרמניה כתובים על קלף שאפשר להבחין בין צדדיו בקושי. אמור מעתה, בארצות גרמניה למן השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה אין קלף שההבדל בין צדדיו לא צומצם; בדרך כלל הצדדים הושוו לחלוטין, ורק בכתבי-יד מועטים מן השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה ומשלהי המאה הארבע-עשרה ואילך אפשר להבדיל בין הצדדים בנקל או בקושי.⁴⁴

³⁹ כחמישים במספר, ועשרים וארבעה מהם הופקו לפני שנת 1300. המוצא הצרפתי של עשרה כתבי-יד שוער על יסוד הכתיבה המרובעת שבסגנון הצרפתי המובהק, שהובחן בעת האחרונה ביתר בהירות, וראו ע' אנגל, 'עיונים בכתב האשכנזי', בתוך: אסופות כתבים, ג. זיהוי הסגנון הצרפתי, שנערך על סמך פרמטרים פלאוגרפיים אושש על-ידי טיפוס הקלף. אין בידינו מידע על טיבם של כתבי-היד העבריים שהופקו באזור אלזס – אם נהג בה קלף מושווה כמו בגרמניה או קלף שההבדלים בין צדדיו רק צומצמו.

⁴⁰ כ"י וטיקן Vat. ebr. 468, שנכתב ב'לרוקילא' (La Rochelle) בשנת 1215, ואולי אפשר לראות בכתב-יד חסר ציון מקום משנת 1188/9 (אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 84) את כתב-היד הצרפתי המתוארך הקדום ביותר על סמך סגנון כתיבתו (גם בירנבאום [הכתבים העבריים, מס' 321], הגדיר את כתיבתו כתיבה צרפתית).

⁴¹ למעט כתב-יד אחד, כ"י וטיקן Vat. ebr. 482, שנכתב אף הוא ב'לרוקילא', כנראה, סמוך לשנת 1215 (שנת הכתיבה לא נשארה בקולופון, אשר נכתב במיקרוגרפיה המורכבת מאותיות המסורה) בידי הסופר שכתב את כ"י וטיקן Vat. ebr. 468, הנזכר בהערה הקודמת לזו וכאמור נכתב ב'לרוקילא' בשנת 1215 על קלף שצדדיו נבדלים זה מזה.

⁴² ראו לעיל, הערה 37.

⁴³ רק בחקירת הכתב המרובע מסתמנת הבחנה ברורה בין צרפת לגרמניה, מה שאין כן בכתב הבינוני לפי שעה.

⁴⁴ אי היכולת שלנו להבחין בין צדדיו של הקלף הגרמני הייתה באמת גם מנת חלקם של המשתמשים היהודים בקלף בגרמניה, לפחות בשלהי ימי-הביניים, כמו שעולה מהגהה מסוף המאה החמש-עשרה או מהתחלת המאה השש-עשרה לסדר הגט מאת יעקב מרגלית: 'ואם מסופק לך באיזה צד הבשר <שעליו יש לכתוב את הגט> אז קח חתיכה של אותו

הקלף המובחן שימש בצרפת, כנראה, מאז ומעולם למרות המגמה לצמצם את ההבדלים – בייחוד במפנה המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה. כתבי-יד המתוארכים המעטים שהופקו על קלף מובחן בגרמניה בין שנת 1232/3 לשנת 1257/8 מלמדים שההבדל בין צרפת לגרמניה התהווה, כנראה, רק במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה כאשר אימצה גרמניה קלף מושווה, ואילו בצרפת הוסיפו להשתמש בקלף בלתי מושווה או בקלף שההבדל בין צדדיו צומצם – בקבוצת כתבי-יד שנזכרה לעיל. עם זה, אין ספק שגם בצרפת חלה תמורה בדרך העיבוד של הקלף המובחן. אין דומה הקלף הקדום יותר, שבו השתמרו שורשי השערות בשלמותם וצדי הבשר היו חלקים ומבריקים, לקלף ששימש שם בסוף המאה השלוש-עשרה ובמאה הארבע-עשרה, שאמנם איננו מושווה ואפשר להבחין בין צדדיו, אך ההבדלים כבר אינם חריפים.⁴⁵ הבוחן הקודיקולוגי שצורת העיבוד של הקלף האשכנזי מספקת מאפשר לנו להפריד בין אזורי גרמניה לצרפת, החולקים מלאכת ספר וכתב אחת, והוא שריר רק למן השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה. כתבי-יד אשכנזיים שהופקו בצרפת ובעיקר בגרמניה על קלף ששימר לחלוטין את ההבדלים בין צדדיו מעידים על קדמותם. הם היו עשויים להיכתב לפני השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה – בצרפת אך גם לפני הרבע האחרון של המאה השתים-עשרה – בגרמניה. עם זה, אין הנתונים שבידינו מספיקים כדי לדעת אם אמנם בגרמניה הקדומה לפני הרבע האחרון של המאה השתים-עשרה נכתבו הקודקסים העבריים על קלף מובחן לכל דבר או שמא, כמו שחוקרי הספר הלטיני טוענים, נהג שם הקלף המושווה מאז ומעולם.⁴⁶

אכן, פלאוגרפים וקודיקולוגים לטיניים הבחינו הבחנות דומות אם כי לא זהות לגמרי, אך רובן ככולן לא נלמדו מתוך בחינה של קורפוסים מקיפים, וכמה מהן היו פרי התרשמות וניסיון יותר מפרי מחקר כמותי. הדעה הרווחת הייתה שבכתבי-יד ובתעודות לטיניים יש הבדל בין קלף 'דרומי' (איטליה, ספרד, דרום צרפת) לקלף 'צפוני' (גרמניה וצרפת הצפונית), אלא שכל החוקרים שנדרשו לסוגיה זו תיארו תמיד את ההבדל כהתפלגות גאוגרפית בין צפון אירופה ומרכזה ובין דרום אירופה בלי לקשור אותה לתהליך כרונולוגי.⁴⁷

קלף ותלחלח במים או ברוק ואז מכווץ כוץ הקלף מחמת הלחלוחיות ולעולם נוטה הכויצה לצד הבשרי (מובא אצל גלצר, 'ארם צובה', עמ' 90). והשוו אל דברי בישוף (פלאוגרפיה לטינית, עמ' 9) שצד הבשר קמור תמיד וצד השער קעור.

⁴⁵ התפתחות זו עדיין צריכה חקירה ועידון.

⁴⁶ פטר חומברט מסר לי תורה שבעל פה ששמע ממורו, הפלאוגרף הידוע ליפטניק (G.I. Liefstinck), כי בכתבי-יד גרמניים מאז המאה התשיעית שימש קלף שבדרך כלל אין להבחין בין צדדיו, ואילו בכתבי-יד הצרפתיים שימש קלף שאפשר להבחין בין צדדיו. כבר וטנבך ([לעיל, הערה 30] עמ' 116–117) ציין שהקלף האיטלקי והספרדי נבדל מן הקלף הגרמני והצרפתי בכך ששני צדדיו שונים זה מזה.

⁴⁷ על השוואת הקלף בכתבי-יד אשכנזיים לקלף בכתבי-יד לטיניים שהופקו באותם האזורים ראו להלן בנספח. סיכום החומר על הבחנה בין קלף 'דרומי' לקלף 'צפוני' בכתבי-יד ובתעודות לטיניים ראו אצל L. Santifaller, *Beiträge zur Geschichte der Beschreibstoffe im Mittelalter mit besonderer Berücksichtigung der päpstlichen Kanzlei, I: Untersuchungen* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 16, 1) Graz 1953, pp. 80–82. על הדעה שההבדל בין שני סוגי הקלף נבע מן ההבדל במקור העורות – בצפון אירופה היה הקלף עשוי בדרך כלל עורות עגלים ששופשו משני צדיהם והיה לו מראה זהה, ואילו בדרום היה הקלף עשוי עורות כבשים ועזים, שצד הבשר שלהם עובד יותר מצד השער ראו G.S. Ivy, 'The bibliography of the Manuscript Book', in *The English Library before 1700*, ed. F. Wormald & C.E. Wright, London 1958, pp. 32–65. הדעה שהקלף המושווה עובד מעור עגל רווחה באנגליה, ועדיין נהוג שם לכנות קלף כזה vellum, כינוי הולם מבחינה אטימולוגית. אולם ספק רב אם רק עור עגל מאבד את שורשי השערות בעיבודו לקלף כמו שהניחו. עבדנים בקריית משה בירושלים המעבדים עורות לכתיבת ספרי תורה הדגימו כיצד הם יכולים לעבד עור עגל המשמר את שורשי השערות. עם זה, אייו (שם, עמ' 35) מביא מרשם בלתי ידוע להכנת קלף מתוך כתבי-יד אנגלי מן המאה החמש-עשרה המחולק לשני סוגים: האחד להכנת parchemyne מעור כבשים שצד הבשר שלו בלבד משופשף והאחר להכנת velyme מעור עגל שיש לשפשף את שני צדדיו כדי שיראו שווים. מחקר מאוחר של פלמה, שיטתי אך בהיקף קטן מאוד, הביא לידי מסקנות דומות – הקלף במרכז-צפון אירופה, שלא כבאיטליה ובחלק מצרפת, עובד בצורה

התמורות בעיבוד הקלף האשכנזי – בייחוד הגרמני – היו מלוות בשינוי רדיקלי בטכניקות השרטוט שסחף את מלאכת הספר הן בגרמניה, אשר הקלף המושווה שלט בה, הן בצרפת, אשר נהג בה קלף שאמנם צדיו עדיין שימרו את הבדליהם הטבעיים אך במידה מצומצמת מבעבר או מן ההבדלים שבקלף האיטלקי. הקלף הבלתי מושווה שורטט שרטוט בָּלֵט בחריטה, גיליון-גיליון פרוש, בצד השָׁעַר, ושרטוט השורות האופקיות הודרך על-ידי טורי נקבים בשוליו החיצוניים בלבד. והנה כתבי-היד הגרמניים, שנכתבו על קלף שלא היה אפשר עוד להבחין בין צדדיו, וגם כתבי-היד הצרפתיים, שנכתבו על קלף שעדיין היה אפשר להבחין בין צדדיו בנקל או בצמצום או בקושי, שורטטו שרטוט צבעוני, עמוד-עמוד, בעיפרון מתכתי שהודרך על-ידי טורי נקבים שנוקבו בשוליים החיצוניים והפנימיים של העמודים. עם זה, כיוון שאת שיטת השרטוט הצבעונית החדשה אימצו גם המעתיקים העברים הצרפתים, שלא השתמשו בקלף מושווה לחלוטין, קשה להניח ששיטה זו התפשטה רק משום שהלמה את הקלף המושווה. פרטי התמורה הטכנית בנוהג השרטוט האשכנזי, שהחלה באמצע המאה השלוש-עשרה בערך, יוצגו ויידונו בפרק ו' להלן. מכל מקום, בשלב זה ראוי לציין שהשינוי בדרכי השרטוט חל במקביל לאימוץ הקלף המושווה (או הקלף שהבדלי צדדיו מצומצמים), וכל אחת מטכניקות השרטוט הלמה את סוג הקלף שיושמה עליו. חפיפה זו בזמן מאששת את הרושם שתכונות הקלף האשכנזי בתקופות למיניהן התפתחו והשתנו ואינן תכונות יציבות מאז ומעולם, כמו שנטען בפלאוגרפיה הלטינית.

השימוש בקלף שצדדיו נבדלים אלה מאלה גרם שבכל אזורי ההפקה יסודרו גיליונות הקונטרסים בהתאמת הצדדים וכך יובטח מראה זהה בכל מפתח ממפתחי הספר – עמוד שָׁעַר מול עמוד שָׁעַר ולסירוגין עמוד בשר מול עמוד בשר – וכך נמצא שהמדפדף בספר ראה לנגד עיניו חילופי מראה וצבע תמידיים: המראה המחוּספס על שיירי השערות של צד השָׁעַר ואחריו המראה הבהיר והחלק של צד הבשר וחוזר חלילה. עניין זה כרוך בקנטרוס שיידון בפרק הבא בסעיף 'סדר גיליונות הקלף בקונטרס'. השימוש בקלף המושווה שיווה מראה זהה לכל מפתחי הספר. התפשטות הקלף האשכנזי הגרמני המושווה טבעה אפוא את חותמה בעיצוב הספר, ויש בדבר כדי להעיד על גישה אסתטית חדשה להפקתו.

נספח: השוואת הקלף בכתבי-יד אשכנזיים לקלף בכתבי-יד לטיניים שהופקו באותם האזורים

יש להטעים שהאפיון החזותי של הקלף בכתבי-היד העבריים שנעשה במפעל הפלאוגרפיה העברית ושנאגר באופן נוסחאי במסד הנתונים ספר-דתא מבוסס על תיעוד רוב רובם של כתבי-היד העבריים המתוארכים בידי מתעדים רבים במשך כארבעים שנה, וכדרכו של תיעוד נוסחאי אימפרסיוניסטי של תופעה חזותית שבמרוצת השנים הוא עשוי להיות בלתי אחיד ובלתי עקיב. אכן, בדיקה חוזרת של מראית הקלף בכתבי-יד עבריים גרמניים וצרפתיים קדומים מאמתת אפשרות זו. כדי להבין את התופעה שהתגלתה בכתבי-היד העבריים ואת קשרה למלאכת הספר

ששיוותה לצדדיו מראה זהה, וראו M. Palma, 'Modifiche di alcuni aspetti materiali della produzione libraria latina nei secoli XII e XIII', *Scrittura e Civiltà*, 12 (1988), p. 123 האפיון החזותי של הקלף המושווה בכתבי-היד העבריים שהופקו בגרמניה (ובאופן מוגבל גם בצרפת) דומה להפליא לאפיון הקלף האינסולרי בכתבי-היד הלטיניים הקדומים ביותר שהופקו באיים הבריטיים עד סוף המאה השמינית ובכתבי-יד מאותה התקופה שנכתבו על קלף אינסולרי בסקריפטוריה קונטיננטליים המשקפים השפעה אנגלו-סקסית או אירית. אף קלף ייחודי זה עבה למדי, גימורו מחוספס, אפשר לראות את סימני השפשוף על משטחיו משני צדדיו שנועדו להעלים את ההבדלים ביניהם, ואכן צד השָׁעַר וצד הבשר דומים זה לזה במרקםם ובצבעם. ראו J. Brown, 'The Distribution and Significance of Membrane prepared in the Insular Manner', בתוך: בראון, מבחר כתבים, עמ' 125–139 ובייחוד עמ' 125–126 (שם אף עמד על השימוש הבלתי נאות במונח vellum לציון הקלף האינסולרי, ולפיכך העדיף במאמרו את המונח הלטיני membrane).

בכלל וכדי לאמת, להפריך או לתקן את ההבחנות האימפרסיוניסטיות ולאשש או לזקק את השפעותיהן על הטיפולוגיות ועל הכרונולוגיות ראוי להשוות את המסקנות הנגזרות מבחינת הקלף בכתבי-היד העבריים עם המסקנות הנגזרות מבחינת הקלף בכתבי-היד הלטיניים מאותם האזורים ומאותן התקופות.

לצורך ההשוואה בשנים 2008–2012 ערכתי יחד עם נורית פסטרנק בדיקות בכשלוש מאות כתבי-יד לטיניים שהופקו בצפון צרפת ובארצות גרמניה וסביבותיהן (כמו בוהמיה, מורביה וארצות השפלה), ואשר ברובם צוין מקום העתקתם במפורש או שהוא זוהה זיהוי מבוסס. כתבי-היד שנבדקו היו מן המאה השתים-עשרה ועד למאה הארבע-עשרה ומקצתם מן המאות התשיעית עד האחת-עשרה ומן המאה החמש-עשרה. חלקם היו בציוני תאריך, ואולם בגלל מיעוט כתבי-יד בכתב לטיני עם תאריכים מפורשים חלקם, בדרך כלל מונסטיים, תוארכו על סמך ראיות עקיפות אך מבוססות.⁴⁸

כתבי-היד אותרו וזוהו על-פי כרכי התיאורים בקטלוגים של כתבי-היד הלטיניים בציוני תאריך, בראש ובראשונה בספריות פריז, בעיקר באוסף הספרייה הלאומית, בספרייה הבריטית בלונדון ובספרייה הלאומית האוסטרית בווינה, וגם בספריית בודלי באוקספורד ובספריות אוניברסיטת קיימברידג' (בספריית האוניברסיטה, בטריניטי קולג' [Trinity College], במוזאון Fitzwilliam ובקורפוס כריסטי קולג' [Corpus Christi College]).⁴⁹ בסקר זה אותם הבוחנים בחנו את הקלף בכל כתבי-היד הלטיניים שנבחרו, ובכל אוסף שהחזיק מספר גדול של כתבי-יד ההולמים את כתבי-היד המבוקשים נעשתה הבדיקה ברציפות ובפרק זמן קצר למדי. בזכות שני יתרונות אלו צומצמו מגבלות הבחינה הבלתי מדידה האימפרסיוניסטית.

מן המחקר ההשוואתי שערכנו עולה שגם בכתבי-היד הלטיניים הן בצרפת הן בארצות גרמניה ניכר צמצום ההבדלים בין צדי הקלף, אף שתחולתו של התהליך והיקפו אינם חופפים לאלה שתועדו בכתבי-היד העבריים מאותם האזורים. לפי עדות כתבי-היד הלטיניים התחלותיה של דרך עיבוד העורות החדשה והפקתו של קלף שההבדל בין צדדיו מצומצם עד כדי שוויון קדמו לזמן שאפשר לזהותם בכתבי-היד העבריים האשכנזיים המתוארכים. עד המאה האחת-עשרה באזורי צפון צרפת וגרמניה הופק קלף שצדדיו שימרו את ההבדלים הטבעיים ביניהם, אולם כבר סמוך לאמצע המאה האחת-עשרה בצרפת ובבלגיה ולמצער מן השליש השני של המאה השתים-עשרה

⁴⁸ המחקר נתמך בידי הקרן הלאומית למדע (מענק מס' 650/08).

⁴⁹ אלה הקטלוגים של כתבי-היד הלטיניים ששימשו אותנו לצורך המדגם: בספריות פריז: *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste*, vols. 1–4 (vol 1: M.-C. Garand & J. Metman, *Musée Condé et bibliothèques parisiennes*, Paris 1959; vol. 2: M. Garand, M. Mabillet & J. Metman, *Bibliothèque nationale, Fonds latin (nos 1 à 8000)*, Paris 1962; vol. 3: M. Mabillet, M.-C. Garand & D. Escudier, *Bibliothèque nationale, Fonds latin (nos 8001 à 18613)*, Paris 1964; vol. 4: M.-C. Garand, M. Mabillet & D. Muzerelle, *Bibliothèque nationale, Fonds latin (supplément), nouvelles acquisitions latines, petits fonds divers*, Paris 1981 A.G. Watson, *Catalogue of Dated and Datable Manuscripts c. 700–1600 in the Department of Manuscripts, the British Library*, London 1979; idem, *Catalogue of Dated and Datable Manuscripts c. 435–1600 in Oxford Libraries*, Oxford 1984; P.R. Robinson, *Catalogue of Dated and Datable Manuscripts c. 737–1600 in Cambridge Libraries*, Cambridge 1988 F. Unterkircher, *Die datierten Handschriften in Wien ausserhalb der Österreichischen Nationalbibliothek bis zum Jahre 1600* (Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich 5), Vienna 1981 מקורות בעזרתו המסורה של פרנץ לקנר (Franz Lackner), שגם העמיד לרשותנו רשימה מתוך המאגר הממוחשב של Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters באקדמיה האוסטרית למדעים.

בארצות גרמניה החל מעבר הדרגתי לכתיבה על קלף שעובד בדרך ששיוותה לצדדיו מראה דומה עד זהה.

במדגם כתבי-היד המתוארכים מצפון צרפת ובעיקר מפלנדריה כתבי-היד הקדומים ביותר שנכתבו על קלף אשר ההבדלים בין צדדיו צומצמו ובדרך כלל לא נותרו בו שיירים של זיקי השער, אך עדיין אפשר להבחין בין הצדדים על פי רוב בגלל הבדלי הצבע והחפוס של צדי השער, הם מן העשור השני של המאה האחת-עשרה ועד ראשית המאה השתים-עשרה.⁵⁰ דומה שהקלף בכתבי-יד פלנדריים אלו ואחרים הוא בעל תכונות חזותיות ייחודיות.

מלבד שני כתבי-יד – כתב-היד שנכתב בגבול פלנדריה בין שנת 1022 לשנת 1041 וכתב-היד הנורמני שנכתב במנזר Landévennec הקלטי בברטאן בשנת 952 (שנזכרו לעיל בהערה 50) – לפני שנת 1142, השנה שבה הופק כ"י לונדון Add. 15722 כנראה במנזר Citeaux שבמזרח צרפת, לא נמצאו במדגם מצרפת עצמה כתבי-יד הכתובים על קלף שהבדלי צדדיו צומצמו.⁵¹ אכן, ברבים מכתבי-היד הצרפתיים אפשר להבדיל בין הצדדים אם בקלות אם בקושי, ובשלהי המאה הארבע-עשרה גברה שם הנטייה לשוות לצדדים מראה זהה. מחקירת הקלף בכתבי-היד הלטיניים שנכתבו בצרפת עולה שהתפתחותו ואפיונו קרובים לממצאים שבכתבי-היד העבריים אשר הופקו בצפון צרפת: עד להתחלת המאה הארבע-עשרה כתבי-יד לא מעטים כתובים על קלף בלתי מושווה; כתבי-יד שהקלף בהם מושווה לחלוטין נדירים, ובמקצתם באים גם גיליונות קלף בלתי מושווה, באחרים אפשר להבחין בין הצדדים אך בקושי או על-ידי מישוש בלבד.

באזורי ארצות גרמניה כתב-היד הקדום שבכתבי-היד המתוארכים שבמדגם הכתוב על קלף מושווה שאך בקושי אפשר להבחין בין צדדיו הוא כ"י וינה, הספרייה הלאומית Cod. 1063, שהופק ב-St. Florian, אוסטריה, בשנת 1134. בין כתבי-היד המתוארכים מאזורי גרמניה שבמדגם כבר באמצע המאה השתים-עשרה ניכרים כתבי-יד שנכתבו על קלף מושווה לחלוטין. משלהי המאה השלוש-עשרה ואילך רוב כתבי-היד שהופקו בארצות גרמניה וסביבותיהן נכתבו על קלף מושווה לחלוטין כמו כתבי-היד העבריים שהופקו שם. עם זה יש להדגיש שמן השרידים של זיקי שער בשולי כתבי-היד האלה (בעיקר בשוליים התחתונים) וממישוש הקלף אפשר ללמוד שהמעתיקים הבחינו בין צדי הקלף והרכיבו את גיליונות הקונטרסים בהתאמת הצדדים (בכל מפתח באים זה מול זה שני עמודים של צד אחד, או שער או בשר לסירוגין).

רבים מכתבי-היד הלטיניים שנבדקו הופקו בדרך הטבע במנזרים, ורבים מהם מאוירים ומקושטים בפאר רב. נראה שבצרפת הופקו גם כתבי-יד לטיניים על קלף מושווה שאי אפשר

⁵⁰ ואלה הם: כ"י לונדון Royal 5 A.XI, שנכתב בין שנת 1022 לשנת 1041, כנראה, במנזר St. Bertin (Saint Omer) בצפון צרפת בגבול פלנדריה; כ"י לונדון Royal 6 A.V, שנכתב בבליה לפני שנת 1049; כ"י לונדון Add. 16974 (דפים 114–129), שנכתב ב-St. Trand (פלנדריה) אחרי 1051; כ"י לונדון Add. 28106, ביבליה ידועה מקושטת וגדולת-מידות בשני כרכים שנכתבה ב-Stavelot, (פלנדריה) בשנים 1092–1097; וכ"י פריז Lat. 2195, שנכתב ב-Tournai (פלנדריה) בשנת 1105.

שני כתבי-יד נכתבו קודם לכן. כ"י קיימברידג', קורפוס כריסטי קולג' 272, שנכתב בשנים 883–884 כנראה ב-Reims במנזר Saint Remi, ובו שופשפו היטב שני צדי הקלף. אפשר להבדיל ביניהם על-פי צבעיהם, ובעזרת זכוכית מגדלת אפשר לפעמים להבחין בשיירים של זיקי שערות. כ"י קיימברידג', קורפוס כריסטי קולג' 192, שנכתב בשנת 952 במנזר Landévennec הקלטי בברטאן (Bretagne), ובו קלף מושווה לכל דבר, אך מן הסתם הדבר משקף מסורת אינסולרית שהוסיפה לשרור שם גם אחרי סוף המאה השמינית (לעיל, הערה 47), כשם שגם עשויים להעיד הקנטרוס בן חמשת הגיליונות (ראו בפרק הבא), הניקוב בשוליים הפנימיים והחיצוניים כאחד (להלן, פרק ו, הערה 47) ואולי גם השרטוט בעיפרון חורט (שם, הערה 120).

⁵¹ כ"י קיימברידג', טריניטי קולג' B. 16.44, שהנסיבות היסטוריות מעידות שנכתב במנזר הנורמני Bec בין שנת 1059 לשנת 1070, כתוב על קלף שההבדלים בין צדדיו צומצמו מאוד, אך שיירים של זיקי השער מאפשרים להבחין ביניהם.

להבחין בין צדדיו אלא על-ידי מישוש, בעיקר כתבי-יד מפוארים במיוחד, מהם מלכותיים, ובייחוד כאלה שהופקו בפריז על קלף משובח כבר בעשור השישי של המאה השתים-עשרה. היבטים אלו של הפקת כתבי-היד הלטיניים ממחישים את הצורך למיין את קלפיהם לא רק לפי ההבדל בין הצדדים אלא גם לפי עובי הקלף, סוגות הספרים ואיכותם הכללית, ויש להניח שהיבטים אלו עלולים לשבש את ההשוואה בינם ובין כתבי-היד העבריים. אף על פי כן מדגם זה מאשש את רוב הממצאים שהצטברו ומוינן בתיעוד הנוסחאי של הקלף האשכנזי בכתבי-היד העבריים המתוארכים. בדיקת כתבי-היד הלטיניים תרמה להבנתנו ולידיעתנו שגם המעתיקים העברים בגרמניה ובצרפת כאחד אשר השתמשו בקלפים מושווים ידעו להבחין בין הצדדים המושווים והרכיבו את הקונטרסים בעקביות בהתאמת הצדדים של גיליונותיהם במפתחי הקונטרס כמו שמעידים השרידים של זיקי השער בשוליים ומישוש מרקם הקלף. סקר זה מראה כי שפשוף והסרת זיקי השער בשטח הכתוב בלבד והשארותם בשוליים היו תופעה שכיחה. היקרותה בכתבי-יד גדולי-מידות בתבנית פוליו (שכל גיליונות קונטרסיהם נוצרו מיריעת עור מעובדת אחת) עשויה, כמובן, להעיד כי העבדנים עצמם שפשוף היטב את זיקי השער אך השאירו בשולי יריעות העור שיועדו להעתקה בתבנית פוליו, ואולם שכיחותה גם בספרים בתבניות קטנות יותר, בעיקר אוקטבו, מעידה שהשפשוף נעשה לאחר חיתוך הגיליונות בידי המעתיקים בהתאם לפריסת השטח שתוכנן לכתיבה.

הקלף המזרחי והתימני

הקלף המזרחי מוכר לנו ממצחי המקרא מן המזרח התיכון ששרדו בייחוד מן המאה העשירית ומראשית המאה האחת-עשרה, והמתוארכים ביניהם מעטים מאוד. כאמור, השימוש בקלף בארצות המזרח שרד בכתבי-היד המתוארכים רק עד שנת 1327, ורק בתימן שרדו גם כתבי-יד של קלף משנות השבעים והשמונים של המאה החמש-עשרה ומתחילת המאה השש-עשרה. אופן עיבודו של הקלף במזרח ובתימן מקשה את ההבחנה בין צד השער ובין צד הבשר, שכן שני צדיו מבריקים וחלקים. בצדי השער אין להבחין בסימני גירוד, ורק לעתים רחוקות נשארו בהם זיקי שערות או נקבוביותיהן. אף על פי כן אפשר תמיד להבחין בין הצדדים על יסוד צבעיהם – צדי הבשר בהירים מצדי השער.⁵² מסידור גיליונות הקלף בקונטרסים ומשיטת השרטוט שנהגה ברור שעל אף המראה הדומה מאוד ששיווה העיבוד לשני הצדדים הבחינו מפיקי הספרים ביניהם בקלות. עם זה ייתכן שהעיקרון האסתטי שראוי לו לקלף המיועד לעשיית ספרים שיהיו צדדיו דומים ככל האפשר הנחה עיבוד כזה של הקלף, שהוא בוודאי ערבי. כמו בגרמניה כן במזרח התיכון נראה שמפיקי הספרים או יצרני הקלף ביקשו לשוות מראה דומה לצדי מצע הכתיבה אלא שבגרמניה (ובמידה ידועה בצרפת) הושג הדמיון על-ידי שפשוף שני הצדדים, ואילו במזרח הוא הושג על-ידי מירוקם והברקתם.

⁵² לדברי דרוש (קודיקולוגיה ערבית [אנגלית], עמ' 47) אפשר להבחין בין צד הבשר ובין צד השער בקוראנים הקדומים (השימוש בקלף בעולם האסלאמי המזרחי פסק כבר במאה העשירית) על-פי ההבדל בצבע ובמרקם – צד הבשר חיוור מצד השער ומרקמו קטיפתי יותר. בקוראנים עבאסיים ניכרים סימנים של צד השער בשוליים, בייחוד סביב חורים וסמוך לקצוות.

התכונות החזותיות של הקלף בשלושת כתבי-היד ששרדו מספרד הנוצרית משני העשורים האחרונים של המאה השתים-עשרה⁵³ דומות באופן בסיסי לקלף האיטלקי. אולם ראוי לתת את הדעת לקלף שבכתב-היד הקדום ביותר שהשתייר מן המרחב הספרדי ואשר נכתב במחצית השנייה של המאה העשירית או במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה (התאריך בקולופון פגום) בקירואן (טוניסיה). הקלף ששימש בקודקס מקראי זה הוא מן הסוג המזרחי שבו הקרבה בין מראית צדדיו רבה: ההבדל ביניהם ניכר בייחוד בצבעם, לא נשארו בו שורשי שערות אלא רק לעתים בשוליים ושני צדדיו חלקים ומבריקים. מיעוט עדויות קדומות מצפון אפריקה והיעדר עדויות קדומות מספרד מונעים אותנו מלברר אם אמנם נהג בתקופה הקדומה בתחומים אלה (או בצפון אפריקה בלבד) קלף שעובד בצורה המזרחית.⁵⁴

בהיעדר תיעוד כמותי מדויק של חזות הקלף שנהג בכתב-היד המאוחרים יותר (מן המאה השלוש-עשרה ואילך) מאיבריה ומפרובנס (כתב-היד של קלף המתוארכים מצפון אפריקה מעטים מלאפיין אותם) יוצע כאן אפיון גס בלבד. בחלוף הזמן השתנתה חזות הקלף מזו שניכרה בכתב-היד הקדומים, אך תמיד אפשר להבחין בלי קושי מיוחד בין צדי הקלף בכתב-היד האלה. ברובם צד השער אינו מגורד והוא משמר את זיקי השערות. במקצתם צד זה מגורד יותר ולפעמים שרידי השערות אינם ניכרים בכל כתב-היד או בחלק מגיליונותיו. צד הבשר בהיר מאוד ומבריק.

הקלף הביזנטי

נראה שהקלף שנהג בקודקסים המועטים של קלף ששרדו מתחומי ביזנטיון דמה לקלף האיטלקי. עיבודו שימר את ההבדלים הטבעיים שבין הצדדים, והוא מאפשר הבחנה ברורה ובולטת ביניהם. צדי השער מציגים את שרידי השערות בדרך כלל בלי סימני גירוד.

תצלום במיקרוסקופ אלקטרוני של קלף בכתב-יד עברי

⁵³ תלמוד בבלי, ג' בבות, נכתב בגרונה בשנת 1184 והוא כתב-היד הקדום ביותר מספרד הנוצרית בציון תאריך (ראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 81); חומש שנכתב בגרונה בשנת 1188 (ראו שם, במבוא העברי, עמ' 11, כ"י E); נ"ך שנכתב בטולדו בשנת 1197/8 (ראו שם, כתב-יד 95).

⁵⁴ לתיאור כתב-היד שנכתב בקירואן ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 29. מכל מקום, הקלף שבכתב-היד התלמודי שנכתב, כנראה, בצפון אפריקה בשנת 1123 (שם, ג, כתב-יד 63) דומה בחזותו לשלושת כתבי-היד הנזכרים ששרדו מספרד מסוף המאה השתים-עשרה בהציגו הבדל בולט בין צד הבשר ובין צד השער, אשר שימר את זיקי השערות.

בראשית דבריי כבר הזכרתי שהמילה 'נייר' ציינה בלשון חכמים את מצע הכתיבה העשוי פפירוס, ולימים התגלגלה משמעותה לציון מצע כתיבה חדש שפשט מסין והמוכר לנו היום בשם זה. בתחילת התפשטות הנייר באיטליה בטקסטים הכתובים עברית עדיין לא שימש המונח 'נייר' לציון מצע כתיבה חדש זה, ובשטר מכר של שני ספרים בכתב-יד משנת 1284 וברשימות ספרים מאוחרות יותר נקוט המונח 'מוד', שמשמעותו בעברית שבתוספתא ובתלמודים סמרטוטים, בגדים בלויים, נעורת אריגים ('צמר גפן' בימינו), ולמען האמת, מונח זה הולם ביותר את הנייר שהיה עשוי מסמרטוטים כתושים.⁵⁵ אכן, עד המחצית השנייה של המאה החמש-עשרה איננו מוצאים בקולופונים בעברית את המונח 'נייר'. בסוף העשור החמישי ובתחילת העשור השישי של המאה בא בפעם הראשונה בשלושה קולופונים ביזנטיים המונח 'ניירים' במשמעות דפי נייר ואולם מלבדם עד לשנת 1540 המונח 'נייר' לא נזכר בקולופונים. ברשימות ספרים בערבית-יהודית מן המזרח התיכון שנמצאו בגניזת קהיר מופיעים המונחים הערביים 'ורק' או 'קאגד',⁵⁶ אך מונחים אלו אינם באים בקולופונים הרבים הכתובים ערבית-יהודית אף על פי שכבר במאה האחת-עשרה היה הנייר מצע הכתיבה הסטנדרטי של כתבי-היד העבריים באזורי האסלאם המזרחי.

הנייר כמצע כתיבה הומצא בסין וממצאיו הקדומים ביותר הם ממרכזה וזמנם משושלת האן (Han) המערבית (206 לפני הספירה עד 8 לספירה) – כתשע מאות שנה לפני שהגיע לידי הערבים הידע איך לייצרו. חומרי הגלם של ממצאים אלו ושל ממצאי נייר אחרים מן השנים 73–49, 52, 49, 6 לפני הספירה זוהו כסיבים שהופקו מצמחים למיניהם, סמרטוטים, רשתות דייג משומשות וחבלים בלויים שהכילו בייחוד סיבים שהופקו מצמח הקנבוס.⁵⁷ מקובל הסיפור שאת הידע לייצור הנייר למדו הערבים בסמרקנד מעושי נייר סינים שנשבו בקרב טאלאס שבמרכז אסיה

⁵⁵ ראו מ' בית-אריה, 'זהותו של המקובל מנחם רקנאטי', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 576–577.
⁵⁶ על מונחים אלו ואחרים בערבית ועל תולדות ייצור הנייר בידי הערבים ראו A. Grohmann, *From the World of Arabic Papyri*, Cairo 1952, pp. 49–57. 'ורק' ('אוראק' ברבים) מופיע ברשימות ספרים מן הגניזה. ראו אלוני, הספרייה היהודית, לפי המפתח. פעמים אחדות מופיע שם הכתיב 'כאגד' (ולא 'קאגד').
⁵⁷ ראו Tsuen-Hsuei Tsien, 'Raw Materials for Old Papermaking in China', *Journal of the American Oriental Society*, 93/4 (1973), pp. 510–519; Pan Jixing, 'on the origin of papermaking in the light of newest archaeological discoveries', *Bulletin of the International Association of Paper Historians* (Basel), 2 (1981), pp. 38–48; idem, 'Review on the Debate of Paper History during Recent 30 Years in China', *Paper History – Journal of the International Association of Paper Historians*, 15/2 (2011), pp. 6–12. אני מודה לפרופ' מישאל פרידריך (Michael Friedrich) מאוניברסיטת המבורג שהסב את תשומת לבי למאמר העדכני ביותר בסוגיה של התחלת ייצור הנייר בסין. בעניין זה, קובע Pan Jixiang במאמרו האחרון, אין להתבסס על המקורות הספרותיים אלא על הממצאים הארכאולוגיים המוכיחים שהייצור החל במאה השנייה לפני הספירה. פטר טשוודין, חוקר נייר ידוע, חיבר ספר כללי על נייר, מעין מדריך המיועד לקהל רחב יותר, שחלק ניכר ממנו עוסק בהתפתחות המאוחרת של הנייר ובטכנולוגיות ייצורו: P.F. Tschudin, *Grundzüge der Papiergeschichte* (Bibliothek des Buchwesens 12), Stuttgart 2002 ומזרחי כאחד: *Le papier au Moyen Âge: Histoire et techniques – Actes du colloque international du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, Institut de France, 23, 24 et 25 avril 1998*, ed. M. Zerdoun Bat-Yehuda (Bibliologia 19), Turnhout 1999. יצוין עוד ספר שחלק ניכר ממנו יוחד למתודולוגיה של מחקר הנייר המערבי המאוחר ולאפיוני הכמותי: E. Ornato et al., *La carta occidentale nel tardo Medioevo*, vols. 1–2 (Istituto Centrale per la Patologia del Libro Alfonso Gallo: Addenda 4), Rome 2001 גדול של כתבי-יד ובייחוד אינקובולות (פחות ממאה) בני המאה החמש-עשרה, הוא רב-ערך וחדשני בהיבט המתודולוגי והמעשי של הבחינה רבת-הפנים של הנייר ומדידותיו (כגון מדידת בהירות הנייר ושקיפותו). בספר גם פרק ארוך (כרך א, עמ' 87–274) שיוחד לתולדות הנייר המערבי ולמחקרו, ובדרך הטבע בעיקר לסימני-המים. נתוני הספרים המגוונים ועיבודם מובאים רק מן המאה החמש-עשרה.

(דרום קזחסטן) בשנת 751, ונראה שידיעה זו, על אף נופכה האגדי, אינה רחוקה מן האמת ההיסטורית.⁵⁸ מסמרקנד פשט ייצור הנייר, שעובד מבדים בליים עשויים פשתה, אל מרכזים אחרים במזרח התיכון ולארצות מוסלמיות אחרות במגרב ובספרד. באירופה הנוצרית התחילה תעשיית נייר רק במאה השלוש-עשרה באיטליה.

הנייר המזרחי והנייר המערבי

הנייר של ימי-הביניים נחלק מבחינת תכונותיו החזותיות, המשקפות טכנולוגיות השונות זו מזו, לשני סוגים עיקריים – הנייר המזרחי, שיוצר בארצות האסלאם המזרחיות במרחבי המזרח התיכון ובמערב מרכז אסיה, ואשר בספרות המחקר נהגו לכנותו 'נייר ערבי' ובעת האחרונה מכנים אותו גם 'נייר אסלאמי', והנייר המערבי, שיוצר לימים בארצות הנצרות, והוא מכונה גם 'נייר אירופי'. לסוג הנייר המזרחי (או האסלאמי) הייתה במאות האחת-עשרה עד השלוש-עשרה שלוחה במגרב ובאנדלוסיה, אך הנתונים על סוג משנה זה אינם רבים. הנייר שהשתמשו בו בכתבי-יד עבריים הוא כמובן ובהכרח משני הסוגים האלה בגלל התפרסות הפקתו של הספר העברי בתחומי שתי הציוויליזציות. להכרת שני סוגי הנייר, להבחנה ביניהם ולאפינום ההיסטורי נודעת חשיבות בסיסית לקודיקולוגיה העברית, שכן סוג הנייר (בדומה לקלף) מעיד יותר מכל תכונה קודיקולוגית אחרת על אזור הפקתו של כתב-יד. מידע זה חיוני בנסיבות ההיסטוריות המיוחדות של העם היהודי ותנודותיו הרבות במציאות שבה כתב-יד נכתבו בידי מהגרים שהוסיפו לכתוב בכתב ארץ מולדתם. הנייר שכתב-היד העבריים עשויים ממנו איננו, כמובן, ייחודי להם. אין הוא שונה מן הנייר של כתב-היד למיניהם – ערביים, פרסיים, יווניים, לטיניים וכדומה – שהופקו בחברות הנכריות שבקרבת שכנו היהודים ובהן יוצר הנייר. תיעוד הניירות של כתב-היד העבריים ועיבוד הנתונים שהתקבלו ממנו וניתוחם אינם יכולים לכאורה להוסיף ולתרום לידע ההולך ומצטבר מאז סוף המאה התשע-עשרה בחקר הנייר, בהתפתחותו ובתכונותיו החזותיות על-פי כתב-יד ותעודות בכתב לטיני, יווני וערבי. אכן, הדברים אמורים בנייר המערבי, האירופי, ובעיקר בנייר שיוצר שם משלהי המאה השלוש-עשרה ואילך, שמחקרים רבים כל כך עסקו ועוסקים בתיאורו, בניתוחו ובמיונו. תרומתם של כתב-היד העבריים לחקר הנייר האירופי באמת שולית,⁵⁹ אולם ערכם של כתב-היד האלה לחקר הנייר שהופק במזרח התיכון ובמערב מרכז אסיה

⁵⁸ מוחמד ג'מיל מפרץ את המקורות השונים בדבר שימוש בנייר לפני כיבוש סמרקנד, ראו M.F. Jamil, 'Islamic Stationery' During the Early Middle Ages', Ph. D. Dissertation, University of Michigan, 1985, pp. 99–105. לדבריו, את הידיעות המסורתיות מאושש מקור סיני (שם, עמ' 108). יש מידע מועט על טכנולוגיית ייצור הנייר בתקופה העבאסית הקדומה (שהחלה בשנת 749), וגם החומר המועט הזה מובא במקורות מאוחרים יותר. ג'מיל מטעים שהמידע המעניין ביותר בדברי אבן בדיס (ראו להלן) נוגע לטכניקה מאוחרת יותר. על מקורות ערביים על תחילת ייצור הנייר והתפשטותו ראו גם עמר, 'תעשיית הנייר', עמ' 74–75.

⁵⁹ עם זה, תרומתה המתודולוגית החשובה של מוניק זרדון בת-יהודה (שהייתה שנים רבות חברת הצוות הצרפתי של מפעל הפלאוגרפיה העברית) לחקר הנייר המערבי בעל סימני-המים מבוססת גם על הנתונים של כתב-היד המתוארכים העבריים, וראו זרדון בת-יהודה, סימני-מים. בגלל מיעוט כתב-יד עבריים אירופיים קדומים של נייר ההסתמכות על המורפולוגיה של הנייר המערבי הקדום לצורך תיארוך (ובמידת-מה זיהוי המוצא) של כתב-יד עבריים, המיוסדת בעיקר על מרווחי המבריחים ורוחב הקווים ועל סימני הזיגזג (ראו להלן על-יד הציונים להערות 69–72, 75), שבו, מתבססת על מחקר כתב-היד הלטיניים והיווניים. לדוגמה יכול לשמש כ"י ירושלים Heb. 8° 3941, המכיל קורפוס של תרגומים בלתי ידועים של חיבורים ברפואה של הרמב"ם (ראו מ' בית-אריה, 'תרגומים בלתי ידועים של ספרי רפואה לרמב"ם', קרית ספר, לח [תשכ"ג], עמ' 567–574), הכתובים בכתובה ביוזנטית על נייר מערבי בלא סימני-מים, גיליונות חיצוניים ופנימיים של קלף (על הקנטרוס המעורב ראו להלן, סעיף 3). תיארוכו של כתב-היד התבסס על רוחב הקווים – 43–45 מ"מ (כאשר יחידת המידה המקובלת במחקר כתב-היד הלטיניים והיווניים היא רוחבם של עשרים קווים) ועל מרווחי המבריחים – 50–59 מ"מ הנשקפים בגיליונותיו, וראו M. Beit-Arié, 'A Palaeographical Description of the Jerusalem Hebrew Manuscript', in *Moses Maimonides on the Causes of Symptoms*, ed. J.O. Leibowitz & S. Marcus, Berkeley–Los Angeles–London 1974, p. 36

והטיפולוגיה החזותית שלו רב מפני שעד לא מכבר לא נערך תיעוד שיטתי של הנייר בכתב-יד ערביים מזרחיים. התיעוד של כתב-היד העבריים המתוארכים מכל האוספים בעולם אפשר להעמיד טיפולוגיה טנטטיבית של המורפולוגיה החזותיות של הנייר המזרחי, שהתפרסמה כבר בשנת 1975⁶⁰ ומאז היא התעדכנה פעמיים.⁶¹ בינתיים פורסמו עוד אפיונים של הנייר המזרחי על סמך כתב-יד ערביים באוספי הספרייה הלאומית של צרפת.⁶²

אמנם התיעוד של הנייר בכתב-היד העבריים שהופקו במזרח היה נחשוני בעצם קיומו ובהקיפו את כל כתב-היד המזרחיים העשויים נייר בציוני תאריכים, אך אין הוא כולל את כל היסודות החזותיים של הנייר הנחקרים היום. תיעוד זה היה רק חלק קטן בתיעוד המקיף של כל התכונות הקודיקולוגיות של כתב-היד העבריים, והוא החל שנים רבות לפני שהתפתח המחקר המדוקדק באפיון הנייר בכלל והנייר המזרחי בפרט. לפיכך לא היה אפשר לייחד לו אותה מידה של פרטנות שמייחדים לו החוקרים המתמחים בנייר בתקופה האחרונה, ואף לא היה אפשר לזפות מראש את כל ההיבטים החזותיים לדקדוקיהם שחוקרים אלו עמדו עליהם אחר כך.⁶³ עם זה, התעודות בכתב עברי שהשתמרו בגניזת קהיר – בייחוד רשימות ספרים אך גם מכתבים אחדים – מספקות מידע על סוגי נייר שיוצרו במזרח התיכון ובארצות האסלאם שמחוזה לו. מונחים בערבית-יהודית כגון 'אלורק' (או 'קאגד/כאגד') בגדאדי (לרוב), 'דמשקי', 'וערקי' נזכרים ברשימות הספרים הידועות שריכז נחמיה אלונגי.⁶⁴

⁶⁰ בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 26–37.

⁶¹ M. Beit-Arié, 'The Oriental Arabic Paper', *Gazette du livre médiéval*, 28 (1996), pp. 9–12; בית-אריה, 'נייר מזרחי' (1999). העדכון האחרון מתבסס על 450 כתב-יד עבריים מתוארכים שנכתבו במזרח (בכלל אזור תימן, שבמיון שהונהג בספר זה הובחן כתב-טיפוס קודיקולוגי של המזרח) על נייר מזרחי ועל עוד 140 כתב-יד מתוארכים לא עבריים שנכתבו במזרח גם הם על נייר מזרחי, רובם בערבית ומיעוטם בפרסית ובסורית, שבדקתי באוספי ספריית בודלי שבאוקספורד. הטיפולוגיה המוצגת להלן מיוסדת אף היא על קורפוס זה.

⁶² בראש ובראשונה עבודתה של ג'נייב אומבר, 'נייר מזרחי', שמצתה את כתב-היד העבריים בספרייה הלאומית של צרפת (208 ניירות שונים). על חיבור זה מיוסד מאמר אחר שלה: G. Humbert, 'Un papier fabriqué vers 1350 en Egypte', בתוך: זרדון בת-יהודה (עורכת), נייר ימי-הביניים, עמ' 61–73 ועוד מאמר פרי עטה כללי יותר: G. Humbert, 'Le manuscrit arabe et ses papiers', in *La tradition manuscrite en écriture arabe*, ed. G. M.-T. Le Léannec-Bavavéas, 'Zigzag et Yonni' (עורכים), על כתב-יד יוניי, *Scriptorium*, 53 (1999), pp. 275–324, וראו את הביבליוגרפיה המקיפה שהיא קיבצה: לה לאנק-בוואווא, נייר ערבי. ספר מפואר עתיר תמונות, המיועד בייחוד לקהל הרחב אך מביא ביבליוגרפיה נרחבת על הנייר הערבי והתפשטותו: J.M. Bloom, *Paper before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*, New Haven – London 2001.

⁶³ על ההיקף והפירוט של תיעוד הנייר אפשר לעמוד מן השאלון לתיעוד נייר בלא סימנימים (המכונה 'מזרחי') שערכה קבוצת חוקרים במכון לחקר הטקסטים ותולדותיהם (IRHT) של המרכז הלאומי למחקר מדעי (CNRS) בפריז, ראו M.-T. Le Léannec-Bavavéas & G. Humbert, 'Une méthode de description du papier non filigrané (dit "oriental")', *Gazette du livre médiéval*, 17 (1990), pp. 24–30. השאלון האמור כולל תכונות מדידות אחדות שנפקדו מן התיעוד המקוצר של הנייר המזרחי בכתב-היד העבריים כגון עובי הקווים וכיוונום (נבדקו ברוב כתב-היד העבריים עד שנת 1280 בלבד – ראו להלן), מדידת לובן הנייר, אפיון העיסה, מידת השקיפות וכן המרווחים בין התחום הבהיר ובין התחום הכהה. נקודת התורפה העיקרית בתיעוד של כתב-היד העבריים היא היעדר המדידות של המרווחים בין המברחים או בין קבוצותיהם וכן של רוחב הקווים (ראו להלן). דוגמה מאלפת למחקר מדוקדק על היבטים המרובים הוא סקר פרטני על נייר 'ערבי-מערבי', היינו ספרדי, על סמך 72 כתב-יד יונייים: P. Canart et al., 'Une enquête sur le papier de type "arabe occidental" ou espagnol non filigrané', בתוך: מניאצי ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות, ב, עמ' 313–393 (נדפס שוב בתוך P. Canart, *Études de paléographie et de codicologie*, ed. M.L. Agati & M. D'Agostino [Studi e testi 451], Vatican City 2008, vol. 2, pp. 1001–1081). אף שם מוצעת פורמליזציה של תיאור הנייר.

⁶⁴ ראו אלונגי, הספרייה היהודית, לפי המפתח.

חומר הגלם שממנו יוצר הנייר הן במזרח התיכון הן באירופה הן בספרד המוסלמית ובמגרב חרף מראהו השונה אחד היה – סיבים של סמרטוטי בגדים, בדים ואריגים כתושים שהיו עשויים בדרך כלל מפשתה אך במזרח לימים גם מכותנה ובמידה מועטה מחבלים בלים שהיו עשויים מצמח הקנבוס.⁶⁵ בכל הטכנולוגיות של ייצור נייר הן במזרח הן באירופה והן בארצות האסלאם הושקעו תבניות עשויות רשת או בדי סינון בעיטת נייר. לאחר התייבשות העיסה נשקפות צורות הרשת מבעד לגליונות הנייר מפני שהסיבים שכיסו את קווי הרשת עבים פחות ודחוסים יותר מן הסיבים שהצטברו בין חללי הרשת, ולפיכך הם נראים שקופים יותר מול מקור אור. חומר ההדבקה של הנייר המזרחי היה עמילן, ואילו באירופה כבר בשלב מוקדם המירו את העמילן בדבק מן החי (gelatin).⁶⁶ אף על פי שחומר הגלם להכנת הנייר היה אחד משהוחל בייצור הנייר באירופה הייתה טכנולוגיית ייצורו שונה לחלוטין מן הטכנולוגיה של הערבים במזרח התיכון. השוני הזה בא לידי ביטוי במורפולוגיה של גליונותיו. המורפולוגיה של צורות הרשתות (או בדי הסינון) שעיסת חומר הגלם במיכל עשיית הנייר שוטחה עליהן, צורות המוטבעות בגליונות הנייר ונראות לעין בהתבוננות מול מקור אור, שונה לגמרי בשני סוגי הנייר.⁶⁷ את הנייר הערבי (היינו המזרחי) חקר בפעם הראשונה, בעיקר על סמך מקורות ספרותיים ערביים, קרבצק.⁶⁸ איריגואן הוא שבשורת מאמרים קצרים חלוציים העמיד על ההבדלים בין הנייר המזרחי ובין הנייר המערבי וחשף את המורפולוגיה של הנייר המזרחי ברוב היבטיה בהתבססו בייחוד על כתבי-יד יווניים.⁶⁹ יצרני הנייר במזרח וכנראה גם במגרב הוסיפו להשתמש בטכניקה הבסיסית הסינית: את המסננים שבתבניות להפקת הנייר התקינו מחומרים גמישים – בהתחלה כנראה מבדים ואחר כך מרשתות שהורכו מצמחים (במבוק או קנים) והוכלבו על-ידי שערות סוס או חוטי משי, ואת

⁶⁵ על המעבר לשימוש בבדים ואריגים עשויים כותנה במקום פשתה, כנראה, במרוצת המאה העשירית, ראו במחקרים המובאים במאמרו של ז'רז' עמר, 'תעשיית הנייר', עמ' 81–83. בייצור הנייר באזורי א-שאם (סוריה וארץ ישראל), למצער, חל המעבר עקב התפשטות גידול הכותנה באזורים אלו. אכן, בדקה מיקרוסקופית של חומר הגלם של 21 תעודות מארץ ישראל מן המאה האחת-עשרה ומראשית המאה השנים-עשרה שנמצאו בגניזת פוסטאט העלתה שבהרכב החומר של רובן יש סיבי כותנה בשימוש משני, וראו Z. Amar, A. Gorski & I. Neuman, 'Raw materials in the Paper and Textile Industry in al-Sham during the Middle Ages in Light of an Analysis of Documents from the Cairo Genizah', in *Papers of the 27th Congress of Paper Historians, Duszyniki Zdrój – Kraków, Poland 3–10 September 2004 (IPH Congressbook / IPH-Kongressbuch, 15)*

⁶⁶ ראו J. Wiesner, *Die mikroskopische Untersuchung des Papiers mit besonderer Berücksichtigung der ältesten orientalischen und europäischen Papiere* (Mitteilung aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer 3), Vienna 1887. מחקרו המיקרוסקופי של ויזנר מתומצת אצל בריקה, אופוסקולה, עמ' 165–166. מקור עברי אירופי קדום על הכנת נייר מסמרטוטי יש בפירושו של מנחם בן שלמה המאירי (פרובנס, 1249–1315) בית הבחירה לתלמוד בבלי סוטה יז ע"א: 'הוא <הנייר> נעשה מבלאות של בגדים הנקרא קאגד <נייר בערבית>'; ראו ש' אברמסון, 'מדרך המתרגמים מן הערבית לעברית', לשוננו, נח (תשנ"ד–תשנ"ה), עמ' 236.

⁶⁷ ראו הנטר, עשיית נייר. ⁶⁸ קרבצק, נייר ערבי (ותרגומו האנגלי שיצא לאור לאחר יותר ממאה שנים); קרבצק, מקורות חדשים. מראי מקום רבים על ייצור נייר בעולם הערבי ודעיכתו יש בחיבורו של אשתור: E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, pp. 99–100 (no. 342, n. 34), 200, 262 (no. 354, n. 44). Idem, 'Levantine Sugar Industry in the Later Middle Ages', *Israel Oriental Studies*, 7 (1977), pp. 266–277. שם 'אשתור עומד על פריחתה של תעשיית הנייר במזרח הקרוב עד סוף המאה הארבע-עשרה, כאשר נייר איטלקי זול יותר הציף את המזרח התיכון.'

⁶⁹ איריגואן, 'כתבי-היד היווניים', *Byzantische Zeitschrift*, 46 (1953), pp. 314–319; idem, 'Les types de formes utilisés dans l'Orient méditerranéen (Syrie, Égypte) du XIe au XIVe siècle', *Papiergeschichte*, 13 (1963), pp. 18–21; idem et al., 'Papiers orientaux et papiers occidentaux', in *La paléographie grecque et byzantine*, ed. J. Irigoin & J. Bompair (Colloques Internationaux du CNRS 559), Paris 1977, pp. 45–53; idem, 'Papiers orientaux et papiers occidentaux: Les techniques de confection de la feuille', *Bolletino dell'Istituto Centrale per la Patologia del Libro*, 42 (1988), pp. 57–79. איריגואן, 'ניירות ללא סימני-מים'; איריגואן, 'תיארוך על-פי סימני-מים', עמ' 13, 15.

התבניות הטבילו במיכלים שהכילו את העיסה. בראשית ייצור הנייר במזרח היו מסגרות התבניות עשויות, כנראה, במבוק ולימים עץ, והרשתות שהונחו בהן בלא חיבור צפו בעת השקעתן בעיסה. לימים חיברו את הרשתות המסננות למסגרות. יצרני הנייר באירופה הנוצרית המירו את חומרי הרשתות שמן הצומח בתילים מתכתיים קשיחים וצפופים שהוכלבו בתילי מתכת עבים יותר וחיברו את התילים אל מסגרות העץ. בדרך הטבע עקבות הרישות בגיליונות הנייר המזרחי לא היו ישרים אלא מעוקמים וקלושים למראה ואף לא סדירים, ואילו עקבות הרישות בנייר המערבי היו ישרים, ברורים וסדירים. כמו כן השפיע על מראה הנייר המערבי השינוי בעיסה ששימשה לעשייתו שנבע מטחינת חומר הגלם בטחנות הידראוליות תחת הכתישה הידנית בהפקה המזרחית, תמורה שהתחילה כבר בספרד במלכות ולנסיה המוסלמית ונמשכה שם לאחר שהנוצרים כבשו מחדש את מלכות ולנסיה ואת קטלוניה.⁷⁰

לקווים הצפופים הנשקפים מגיליונות הנייר אנו קוראים 'קווים' (laid lines באנגלית, vergeurs בצרפתית, vergella באיטלקית), ולקווים המרווחים הניצבים להם אנו קוראים 'מברחים' (chain lines באנגלית, chaînette בצרפתית,⁷¹ filone באיטלקית). ההבדלים בין שני סוגי הנייר הנובעים מרשתות התבניות בולטים עוד יותר בפריסה של רכיבי הרשתות הנשקפים מבעד ליריעות הנייר: בנייר המערבי ניכרים תמיד קווים ומברחים יחידים סדירים המרווחים ברווחים אחידים, ואילו מבנה קווי הרשת הנשקף מניירות שהופקו במזרח התיכון וכנראה גם במערב מגוון ביותר ומעיד על שימוש במסננים שונים אלו מאלו באזורים ובתקופות שונים. יש כמה טיפוסים של נייר מזרחי הנבדלים זה מזה במבנה הרשתות: (א) נייר שלא נשקף ממנו שום מבנה של רישות, תופעה שיש לייחסה לשימוש באריג או במשי לצורך סינון המים; (ב) נייר שרק קווים נשקפים ממנו; (ג) קבוצה גדולה של טיפוסים נייר שאמנם מגיליונותיהם נשקפים גם קווים וגם מברחים כמו לימים בנייר המערבי, אך להבדיל ממנו בכל הטיפוסים הנמנים עם קבוצה זו (למעט טיפוס אחד שהיה בשימוש מועט מאוד) המברחים אינם יחידים ומרווחים בסדירות אלא מקובצים בקבוצות שונות זו מזו ולא דווקא ברווחים שווים, ולעתים הם מקובצים בשני מינים של התקבצויות המתחלפים לסירוגין.⁷² להלן תובא טיפולוגיה של הנייר המזרחי המיוסדת על תיעוד 450 כתבי-יד עבריים מתוארכים שנכתבו על נייר מזרחי במזרח התיכון (בכללם כתבי-יד תימניים) ועוד 140 כתבי-יד מתוארכים שנכתבו שם, רובם בערבית ומיעוטם בפרסית ובסורית, מאוספי ספריית בודלי.

⁷⁰ ראו ברנס, חברה ותיעוד (לעיל, הערה 12), עמ' 168–169 ואת סקירת ספרות המחקר הקודמת המובאת שם.
⁷¹ עד לשנים האחרונות נהגה בצרפתית המילה pontiseaux (גשרונים), ועתה היא משמשת לציון תומכות העץ שמתחת לרשת. באשר לשאר מונחי ייצור הנייר ראו E.J. Labarre, *Dictionary and Encyclopaedia of Paper and Paper Making with Equivalents in French, German, Dutch, Italian, Spanish and Swedish*², Amsterdam 1969.

⁷² הגשרונים – תומכות העץ שמתחת לרשת – טבעו בגיליונות הנייר הצללות. בתבניות המערביות הם היו מתחת למברחים ולפיכך הצללותיהם חופפות למברחים. לדברי בייקר אפשר להבחין בנייר המזרחי החל במאה השנים-עשרה בהצללות במרווחים של 55–85 מ"מ (ובייחוד 75 מ"מ), אך אין הן חופפות למברחים בגלל הטכנולוגיה השונה (הרשת הוסרה אחרי כל הפקה של גיליון). ראו D. Baker, 'Arab Paper Making', *The Paper Conservator*, 15 (1991), p. 31.

הפקת נייר במערב האסלאמי החלה, כאמור, בספרד המוסלמית כבר במאה האחת-עשרה לכל המאוחר, ומכל מקום באמצע המאה כבר יצא שמעו ושבו של הנייר האנדלוסי במזרח התיכון כמו שמתחוויר מאגרות שנמצאו בגניזה. על-פי מקורות ערביים קמו טחנות נייר במאה העשירית בתלמסן (אלג'יריה) ובפז (מרוקו). אין בידנו נתונים מכתבי-יד עבריים מתוארכים על המורפולוגיה של הרשתות שנהגו בספרד המוסלמית פרט לכתב-יד אחד שנכתב על נייר בספרד המוסלמית לפני המאה השלוש-עשרה, והוא קטע מספר שהופק על נייר בוולנסיה המוסלמית בשנת 1119⁷³ זה גם כתב-היד העברי הקדום ביותר בציון תאריך שהשתייר מחצי האי האיברי. בדפי הקטע מבחינים בקווים ובמבריחים יחידים במרווחים לא אחידים (שהמרחקים בין המבריחים הם 35, 38–40, 45 מ"מ). כיוצא בזה לא שרד אלא כתב-יד עברי אחד בציון תאריך שנכתב לפני שלחי המאה השלוש-עשרה על נייר במגרב, וגם במחקרים על הנייר בכתבי-היד הערביים אין למצוא אפיונים של הנייר באזור זה. כתב-היד האמור נכתב לכאורה בשנת 1125/6 בזוילה אלמהדיה (טוניסיה)⁷⁴. הקולופונים שבו חשודים שלא נכתבו בידי המעתיק אלא בידי בעלים, וייתכן אפוא שכתב-היד אף קדום יותר. מכל מקום הוא כתוב בכתב מטיפוס מזרחי (בידי שני מעתיקים) על נייר שבו טבוע מבנה רשת מטיפוס מזרחי.

במאה השלוש-עשרה, לאחר הכיבוש מחדש של רוב חצי האי האיברי בידי הנוצרים, נראה שהטכנולוגיה של ייצור הנייר שם כבר הייתה דומה למדיי לטכנולוגיה המערבית אשר התפתחה במרוצת מאה זו באיטליה וחלחלה גם לספרד הנוצרית. בידנו עשרה כתבי-יד עבריים ספרדיים מתוארכים (רובם מחצי האי האיברי ומקצתם מצפון אפריקה) שנכתבו בין שנת 1225 לשנת 1303 על נייר (או על נייר שצורפו אליו גיליונות קלף) אשר יוצר בלי ספק בספרד במאה השלוש-עשרה. בנייר של כתב-יד אלו כשל כתב-יד לא עבריים שנכתבו בספרד ובמגרב באותה העת משתקף מבנה רשת האופייני לספרד לפני שהחל בספרד הנוצרית ייצור נייר בטכנולוגיה אירופית לכל דבר. התפרסות קווי הרשת בכתבי-היד האלה מעידה, כנראה, על עירוב של טכנולוגיה מזרחית ואירופית: הקווים הצפופים של הרשת גסים אך ישרים והמבריחים יחידים ומרוחקים מאוד אלו מאלו, לפעמים במרווחים אחידים לפעמים במרווחים משתנים (40 ; 40–45 ; 45–47 ; 49 ; 50 ; 60–65 מ"מ).

באחדים מכתבי-היד האלה נראה סימן ההיכר הבולט ביותר של הנייר הספרדי – סימנים המכונים 'סימני זיגזג' שנחרתו במכשיר קהה בשולי דפים ומראם כמראה אדרה. על טיבם של סימנים אלו עדיין יש ויכוח.⁷⁵

⁷³ ראו לעיל, הערה 16.

⁷⁴ כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 4587

⁷⁵ לה לאנק-בוואווא, 'זיגזג וסימן-מים' (לעיל, הערה 62); J.-L. Estève, 'Observation sur la disposition des vergeures dans les papiers arabo-andalous', *Gazette du livre médiéval*, 39 (2001), pp. 48–50; M.-T. Le Léannec-Bavavéas, 'À propos du zigzag', *Gazette du livre médiéval*, 39 (2001), pp. 50–51; J.-L. Estève, 'Zigzag ou vergeures "raboutées" – Le cas du ms. Persan 126 de la Bibliothèque nationale de France', *Gazette du livre médiéval*, 42 (2003), pp. 47–50; P. Canart, 'Il registro notarile di Parente di Stupio: Il segno dello zigzag nel manoscritto', in *Libri & carte – Restauri e analisi diagnostiche*, ed. R. Carrarini & C. Casetti Brach (Istituto Centrale per la Patologia del Libro, Quaderni 1), Rome 2006, pp. 47–53

רכיב אחד בולט ביותר המאפיין יותר מכול את כלל הניירות המערביים הוא סימני-המים (watermarks באנגלית, filigranes בצרפתית, Wasserzeichen בגרמנית, filigrane באיטלקית) הנשקפים מהם. סימן-המים, המזהה את יצרני הנייר באירופה, הוטבע בנייר על-ידי שזירת תילי המתכת של צורתו, שהייתה לעתים מורכבת, ברשת שבתבנית ונשקף מבעד ליריעות הנייר. הנוהג לשלב את סמל היצרן ברשתות פשט והלך בהדרגה למן שנת 1282⁷⁶ הופעתו בנייר המערבי אפשרה להעמיד כלי עזר רבי-ערך לתיארוך כתבי-יד הכתובים על נייר זה⁷⁷ על-ידי שיעתוק בטכניקות אחדות של הסימנים המגוונים שבתעודות ובכתבי-יד מתוארכים, מיונם והשוואתם אל סימני-המים שבכתבי-יד לא מתוארכים.⁷⁸ העובדה שלא נמצאו סימני-מים בניירות שייצרו

⁷⁶ את סימן-המים הקדום ביותר מצא בריקה – גדול החוקרים של סימני-המים ומאספם – בתעודה משנת 1282 בארכיון המדינה בבולוניה (בריקה, סימני-מים, מס' 5410). בשנת 1975 פורסמה הידיעה שנמצאו בארכיון בית החולים בקרמונה שלושה דפים מתוארכים משנת 1271 ובהם סימן-מים הידוע מן השנים 1314–1315. איריגואן ('תיארוך על-פי סימני-מים', עמ' 9, הערה 4) טוען שלמעשה מדובר בתעודה מתוארכת שלימים הועתקה מחדש על נייר מאוחר יותר שבו סימן-מים מתועד. מפעם לפעם מוצאים בכתבי-יד עבריים נייר מערבי בלי סימני-מים מן התקופה שכבר נהגו סימני-המים. כבר בריקה במאמרו (ראו בריקה, אופוסקולה) הביא דוגמאות ותצלומים של נייר מערבי כזה, אפילו מן המאה הארבע-עשרה. איריגואן (שם, עמ' 15) הזכיר את התופעה הנדירה בקצרה, וציין שסיבתה היא שלא היה סימן-מים מלכתחילה או שהוא השתחרר מן הרשת ונפל. סטיבנסון בהקדמתו למהדורה המחודשת משנת 1968 של אסופת סימני-המים של בריקה מציין שלעתים היעדרו של סימן מקורו בהיעלמותו המוחלטת מן הרשת אלא שהדבר צריך להשאיר עקבות של הכלבת הסימן בה (בריקה, סימני-מים, א, עמ' 22).

⁷⁷ נראה שלפחות בשלהי ימי-הביניים היו ערים ליכולת התיארוך הגנוזה בסימני-המים והשלכותיה המשפטיות, כעולה דווקא ממקור יהודי המעיד על הסתמכות על סימני-מים בערכאות הגויים בגרמניה במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה. מקור זה מסר לי אפרים קופפר עליו שלום. וכך כתב יוסף בן משה, תלמידו של בעל תרומת הדשן, בספר לקט יושר, שעניינו פסקי הלכות ותשובות של ישראל איסרלין (גרמניה, 1390–1460): 'וזכורני פעם אחת אמר <איסרלין> על הישיבה שהיה שטר שכתוב על הנייר ובא השטר לפני דיניהם והגוי היו מוכיחים שהיה השטר מזויף משום שהיה בנייר צורה אחת כמו שהדרך בכל נייר יש צורה לסימן שמכיר בו איזה אומן שעשאו ואותה צורה שהיה בנייר של שטר אינה זקני כזמן השטר, כי האומן מן הצורה אינו זקן כמו זמני' (מהדורת י' פריימן, א, ברלין תרס"ג, עמ' 32; מובא כדוגמה לקשר עם מערכת המשפט הגרמנית גם אצל דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי-הביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 140).

השימוש הראשון, כנראה, בסימני-מים לצורך תיארוך ספר בתקופת חכמת ישראל נעשה במאמר קצרצר אנונימי בצרפתית על הדפוסים בספריית שד"ל, אין ספק מידי שמואל דוד לוצאטו עצמו, לפי הלשון בגוף ראשון. ראו Hebräische Bibliographie, 2 (1859), p. 19 (הרשימה, שתחילתה בכרך 1, נכתבה בפדובה ביום 28.5.1848); צורת סימן-המים הובאה שם בסוף החוברת, אחרי עמ' 20. שד"ל תיאר שם סימן-מים (ראש שור) שנראה בספר סליחות שנדפס בלא ציון מקום ושנת הדפסה והעיר על סימן-מים מאותו הטיפוס אך שונה במקצת בדפוס של ספר נביאים, שנוצרו 1486 [רמ"ו]. מ' שטיינשניידר, עורך כתב העת העיר שם (הערה 3) על סימני-מים של ראש שור באסופתו של

סמואל סותבי S.L. Sotheby, *Principia typographica*, vol. 3, London 1858

⁷⁸ ספרות מחקר של סימני-המים האירופיים רבה מאוד וענפה, וכמה וכמה ביבליוגרפיות נבחרות שלה התפרסמו במקומות מספר ובראשם הביבליוגרפיה שבחלק א של בריקה, סימני-מים (מהדורת 1968). לצרכים שימושיים של העוסק בכתבי-יד חשובות ביותר האסופות של סימני-המים מימי-הביניים ובראשן בריקה, סימני-מים – הקורפוס הסטנדרטי, הכולל שרטוטים של כשישה-עשר אלף סימנים שבריקה ליקט מרבבות תעודות מתוארכות ומיינם למשפחות-מוטיבים שהיו לשיטת המיון הסטנדרטית עד היום. (סריקה של קורפוס זה זמינה באינטרנט, למבד אסופה זו ראוי לציין את האסופה המיוחדת https://doc.rero.ch/record/23217/files/ob_447_1.pdf). מלבד אסופה זו ראוי לציין את האסופה המיוחדת (בעיקר) למאה הארבע-עשרה V.A. Mošin & S.M. Traljić, *Filigranes des XIIIe et XIVe ss*, Zagreb 1957, 2 vols. ולהשתמש בה וכן את הסדרה בת 25 הכרכים שכל אחד או שניים מהם יוחדו למוטיב אחד G. Piccard, *Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart: Findbuch*, Stuttgart 1961–1997. הארכיון הגדול של פיקרד על כל תכולתו העצומה של 92,000 סימני-מים בקירוב נגיש עתה באמצעות אתר האינטרנט של ארכיון מדינת באדן-וירטמברג בגרמניה (Baden-Württemberg Landesarchiv), שבו נסרקו כל הסימנים ופותחו אמצעי חיפוש (כגון גודל הסימן): <http://www.piccard-online.de>. לתיאור המאגר המקוון ראו P. Rückert, 'Die digitale Präsentation von Wasserzeichen als neue Forschungsperspektive', *Gazette du livre médiéval*, 50 (2007), pp. 40–50 (שם גם סקירה של מאגרים של סימני-מים מקוונים אחרים); P. Rückert, J. Godau & G. Maier, *Piccard-Online: Digitale Präsentationen von Wasserzeichen und ihre Nutzung* (Werkhefte der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg, Serie A, Heft 19) Stuttgart 2007. ראו גם K.T. Weiss, *Handbuch der Wasserzeichenkunde*, Leipzig 1962 וכן זרדון בת-יהודה, סימני-מים האתר http://www.memoryofpaper.eu:8080/BernsteinPortal/appl_start_disp הוא פורטל למאגרים של סימני-מים מקוונים. מומלץ להשתמש באתר המתוחכם של האקדמיה האוסטרית למדעים, שבו הולכים ונאגרים אלפי סימני-מים מתוך כתבי-יד בספריות אוסטריות, והם מובאים בסריקות של תצלומי Beta-Radiography מדויקים: <http://www.ksbm.oaew.ac.at/wz/wzma.php>. באתר זה יש קישורים למאגרים המקוונים העיקריים וכן ביבליוגרפיה של הקורפוסים שבדפוס.

הערבים במזרח (בעידן סימני-המים כבר לא יוצר נייר בידי ערבים במגרב ובספרד)⁷⁹ מספקת, כמובן, בוחן פשוט ונוח להבחין במהירות בין הנייר שיוצר במזרח ובין הנייר שיוצר באירופה ואף לזהות את מקום הפקתו של כתב-יד – אם במזרח התיכון אם על אדמת אירופה. אמנם בוחן זה אינו תקף לגמרי במאה החמש-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השש-עשרה כאשר למערב המזרח התיכון יובא בהיקף מצומצם נייר איטלקי ובו סימני-המים.⁸⁰ אכן, כשלושים כתבי-יד עבריים מתוארכים מן המאות החמש-עשרה והשש-עשרה שהופקו במזרח התיכון כתובים על נייר מערבי עם סימני-מים, והקדום שביניהם נכתב בתל יעקוב (סמוך למארדין) שבמזרח טורקיה

המשתמש בסימני-מים לצורך תיארוך כתבי-יד צריך להתחשב בכמה מגבלות וקשיים שנידונו בספרות המחקר ועיקרם: ההיסחפות והתנועה המתמדת של הסימנים ברשתות, הכלבתם מחדש והחלפתם הגורמות, כמובן, להשתנותם ולקשיים בזיהוי סימנים שונים זה מזה שמקורם ברשת משותפת (בשימוש יום-יומי היה אורך ימי הרשת כשנה, אך על-ידי תיקון והכלבה מחדש הייתה רשת עשויה להיות בשימוש עד עשר שנים, וראו E. G. Loeber, *Paper*, Amsterdam 1982, p. 5; *Mould and Mouldmaker*); הייצור בטחנת הנייר שנעשה בשתי תבניות לסירוגין גרם שנוצרו תאומי סימנים שלא יכלו להיות זהים לא מלכתחילה ולא בהשתנותם; היעדר המידע אם הסימנים ששועתקו או נרמזו באסופות הסימנים אינם אלא סימנים תאומים ומה צורותיהם של סימנים דומים או וריאנטים. ראוי להשתמש בסימנים דומים לסימני-המים שבכתב-יד חסר תאריך כעוגן לתיארוך בגבולות רבע מאה לפחות ולאן דווקא כאמצעי לתיארוך מדויק אלא אם כן הם זהים לסימנים יחידים מתעודות יחידות. הימצאותם של סימני-מים שונים זה מזה בכתב-יד בכפיפה אחת (סימנים אנלוגיים), שרווחה מאוד בכתבי-יד עבריים של נייר, מאפשרת תיארוך מדויק יותר על-ידי חיתוך הגזרות הכרונולוגיות של זיהוייהם. בזיהוי הסימנים יש אף להתחשב בפריסת הקווים והמבריקים. לדברי בריקה, הקווים היו דקים מאוד וצפופים במאה השלוש-עשרה, הם נעשו דקים יותר עד לשנת 1340, ולאחר מכן הוחלפו בקווים גסים יותר; מרווחי המבריקים במאה השלוש-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה היו 42–70 מ"מ ובמחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה ובמאה החמש-עשרה הם היו 28–40 מ"מ; באיטליה היה מרווח גדול יותר במקום של סימן-המים, ולעתים מוצאים שם מבריק נספח הנושא את הסימן (בריקה, אופוסקולה, עמ' 315–316). להצגה מעודכנת ותמציתית של מחקר סימני-המים על רוב פניו ובכללה גם החידושים הטכנולוגיים במחקר זה והאתרים המקוונים של מאגריו ראו *The History of Paper and Watermarks from the Middle Ages to the Modern Period*, ed. P. Rückert, S. Hodeček & E. Wegner, Stuttgart–Vienna 2009 ושם גם ביבליוגרפיה מקיפה. על נתונים עדכניים בעניין טווח השימוש בנייר, אשר דינתו חיונית לתיארוך כתבי-יד בלא ציוני תאריך בעזרת סימני-מים ואשר להערכת פיקרד היה שלוש–ארבע שנים ברוב כתבי-יד משנת 1360 בערך ואילך, ראו שם, עמ' 35–37, וביתר פירוט A. Haidinger, 'Datier mittelalterlicher Handschriften mittels ihrer Wasserzeichen', *Anzeiger der Phil.-Hist. Klasse*, 139 (2004), pp. 17–20 על ערכם של סימני-מים גם לאימות או להפרכה של תאריכים שבקולופונים ודוגמאות לדבר ראו בהקדמתי לקטלוג נויבאוור ובית-אריה, עמ' xxx [= בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 37].

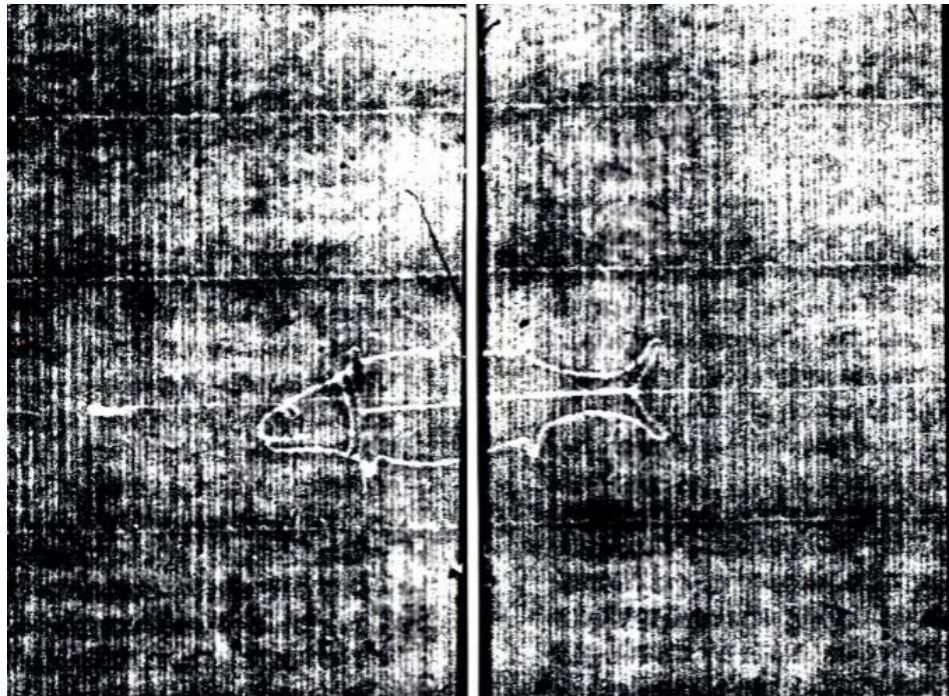
⁷⁹ משפסק ייצור הנייר במזרח התיכון במהלך המאה השש-עשרה (אך לא באזורים הצפון מזרחיים) החלו לייבא לשם לכל המאוחר למן המאה השבע-עשרה נייר איטלקי שהופק במיוחד בשביל ארצות האסלאם. נייר זה היה עבה מן הנייר הרגיל וחומר ההדבקה שלו היה עמילן ולא דבק מן החי, כדי שידמה ככל האפשר למראה הנייר המזרחי. כמו כן היו בו סימני-מים שעוצבו במיוחד ללקוחות המוסלמים והכילו תמיד שלושה סהרונים בלא כל תוספת או בצירוף כתר. ראו F. Babinger, 'Papierhandel und Papierbereitung in der Levant', *Wochenblatt für Papierfabrikation*, 62 (1931), pp. 1215–1219 [= F. Babinger, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levant* (Südosteuropa-Schriften 3.8), vol. 2, Munich 1966, pp. 127–132]; V. Mošin & M. Grozdanovic-Pajić, "Crown Star Crescent" Mark and European Export Paper', *Papiergeschichte*, 13 (1963), pp. 44–51

גיל דן בעסקי נייר בדמשק שהובל לרמלה (גיל, ארץ-ישראל, א, עמ' 194) ופרסם בעניין זה מכתבים מגניזת קהיר בשנים 1057–1058 (שם, ג, תעודות מס' 514–517). באחד המכתבים נזכר סימן היכר מיוחד ('עלאמה') שהיו היצרנים טובעים בנייר: הנייר שנרכש הייתה בו 'עלאמה' של אבן אמאם, ככל הנראה, יצרן נייר מדמשק. גיל סובר: 'כנראה סימני-מים'. ראו שם, כרך ג, תעודה מס' 514, עמ' 294, שורות 6–7 (בתרגום העברי): '...הנייר שעליו ה"עלאמה" אבן אמאם'. המכתב התפרסם עוד קודם לכן בתרגום אנגלי מידי גויטיין: S.D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton 1973, pp. 89–91. וכך תרגם גויטיין את הפסקה (שם, עמ' 90): 'I have issued two bills of exchange on your account <...> as a prepayment on paper with the trademark of Ibn Imām' והעיר (שם, הערה 5) בצדק: 'Not a watermark in the paper (which is a later invention). It is likely, however, that the name of the manufacturer was stamped on a fly-leaf pasted to the beginning of each roll of paper, similar to the protocol-sheet that preceded all papyrus rolls'

⁸⁰ אשתור בכתבו על תעשיית הנייר הערבית, שהתפתחותה ושקיעתה דמו מאוד לאלה של הסוכר והטקסטיל, מביא מקורות המלמדים שהונוציאנים החלו לייצא נייר למצרים, לטורקיה ולסוריה כבר בסוף המאה הארבע-עשרה ומקורות על ייבוא נייר באופן סדיר למזרח התיכון מתחילת המאה החמש-עשרה. ראו אשתור, 'תעשיית הסוכר בלוונט' (לעיל, הערה 68), עמ' 266–277. ראו גם E. Ashtor, *Levant Trade in Later Middle Ages*, Princeton 1983, p. 210, n. 63 וכן לפי הערך 'נייר' במפתח; ון קונינגסוולד, גלוסאר (לעיל, הערה 12), עמ' 214.

בשנת 1416⁸¹ חמישה-עשר כתבי-יד נכתבו במאה החמש-עשרה במצרים, בסוריה ובארץ ישראל בעיקר וכמספר הזה נכתבו במאה השש-עשרה עד לשנת 1540 (הגבול העליון של התיעוד הקודיקולוגי של כתבי-היד המתוארכים) מהם כמחצית בארץ ישראל והשאר במצרים ובסוריה. רובם נכתבו בכתובה ספרדית בידי מהגרים בוודאי מגולי ספרד ופורטוגל.⁸²

Beta-radiography של סימן-מים החצוי בין דפי מפתח מרכזי בכ"י אוקספורד MS. Hunt 425, דפים 21ב/20א
זוהה לסימן-המים מס' 12412 באסופה של Briquet שהובאה על-פי תעודה משנת 1397 (וריאנט דומה משנת 1402)

טיפולוגיה של הנייר המזרחי לפי טיפוס ההתפרסות של הקווים והמברחים

במפעל הפלאוגרפיה נעשה תיעוד חזותי של הנייר בכתבי-היד העבריים המזרחיים בציוני תאריכים מכל האוספים בעולם, אך כמו שציינתי לעיל הוא הקיף רק כמה מן ההיבטים הנראים לעין ומן הרכיבים הנשקפים מול מקור אור. תיעוד זה כולל מידע מורפולוגי בסיסי על הקווים (אם הם נראים, אם אינם נראים או נראים בקושי) והמברחים (כנ"ל, וכאשר הם נראים – מה הוא מבנה התפרסותם), בלי שנספרו הקווים ברוחב נתון ובלי שנמדדו המרווחים שבין המברחים. בכתבי-היד הקדומים עד לשנת 1281 תועד גם כיוון המברחים ביחס לאורכו של הספר, ובאין מברחים תועד כיוון הקווים. מן ההיבט הפיזי נמדד עובי הנייר רק בכתבי-היד הקדומים עד שנת 1280 וכן תועדה תופעת התפצלות הנייר בפינות הדפים עד לאותה השנה אך גם בכתבי-יד מאוחרים יותר מספריות סנקט פטרבורג. מן ההיבט הכימי תועד בכל כתבי-היד המידע

⁸¹ כ"י אוקספורד MS. Heb. f.58 (קטלוג נויבאוור וקאולי 2821, דפים 105–119). עוד כתבי-יד אחדים מתוארכים ומודגמים בתוך אוצר כתבי-יד עבריים, I, 114, 149, 162, II, 73.

⁸² נתונים אלו מנוגדים לכאורה למקורות שהביא אשתור (לעיל, הערה 80). השימוש בנייר מערבי בקדמת המזרח התיכון בידי מהגרים יוצאי ספרד דווקא מעלה את ההשערה שמא הנייר לא יובא לשם אלא הובא בידי מהגרים מאירופה. ואולי נרתעו המעתיקים העברים בני המזרח בתקופת המעבר מלהשתמש בנייר שלא הורגלו בו.

על הברקת עמודי הנייר או השטח הכתוב בלבד. על שתי תופעות אלו ראו להלן בסעיפים הדנים בהן. בתיעוד הקודיקולוגי הכולל של כתבי-היד העבריים המתוארכים מובאים גם נתונים על ממדי הדפים ומהם אפשר לשאוב מידע על מידותיהם של גיליונות הנייר שבספר, להשוותן ולבדוק את זיקתן לכיוון הקווים או המבריחים וכן את היחסים שבין רוחב הגיליון לאורכו⁸³ ולנסות לשחזר את גודלן הגולמי של יריעות הנייר כמו שיצאו מתבניות ייצור הנייר לפני קיפולן וחיתוקן לגיליונות בקודקס.

הטיפולוגיה של מבנה הנייר המזרחי המוצעת כאן מיוסדת על קורפוס המקיף 450 כתבי-יד עבריים מתוארכים שאותרו בספריות העולם ונכתבו במזרח (בכללו אזור תימן) על נייר מזרחי. כמו כן מדי פעם בפעם הובא בטיפולוגיה מבחר נתונים מתוך 140 כתבי-יד מתוארכים לא עבריים שנבדקו באוספי ספריית בודלי שבאוקספורד, רובם כתובים בערבית ומיעוטם בפרסית ובסורית, שאף הם הופקו במזרח על נייר מזרחי. הנתונים השאובים מכתבי-היד הלא עבריים מובאים כאן אך ורק כאשר הם מעידים על הימצאות מבנה התפרסות של קווים או של מבריחים בתאריך הקודם להימצאותו בקורפוס העברי.⁸⁴

כתב-היד הקדום ביותר בין חמש מאות ותשעים כתבי-היד הנכללים בקורפוס המזין את הניסיון הזה לאפיין את הנייר המזרחי, בעיקר מנקודת מבט 'עברית', הוא כתב-היד הערבי המתוארך הקדום ביותר משנת 848, השמור בספרייה האזורית באלכסנדריה. מלבדו נבדק עוד כתב-יד ערבי שהופק לפני שנת 1000 – כ"י אוקספורד MS. Hunt. 228, שנכתב בשנת 983. כתב-היד העברי הקדום ביותר בקורפוס זה, והוא כמובן כתב-היד העברי המתוארך הקדום ביותר של נייר, נכתב כאמור בשנת 1005.⁸⁵

כאשר מבנה הנייר נשקף בבירור לעין גלויה או נגלה בצילום בטכנולוגיות למיניהן (כמו beta-radiography), אפשר להבחין בכתבי-היד שלושה טיפוסים עיקריים של ניירות, כמו שצוין לעיל – נייר בלי כל קווי רשת, נייר עם קווים צפופים אך בלי כל מבריחים ונייר עם קווים ומבריחים המקובצים כמעט תמיד בקבוצות מטיפוסים אחדים.⁸⁶ להבחנה בין הסוגים וטיפוסייהם נודעת בדרך כלל משמעות כרונולוגית ואף גאוגרפית, ומכאן ערכה לקודיקולוגיה מלבד עצם ידיעת מלאכת הספר ותמורותיה. בתכונות החזותיות של הנייר המזרחי חלו במרוצת השנים תמורות אחדות, שכמובן השתלשלו מהתפתחויות טכנולוגיות שהתרחשו ביצורן. בכל כתבי-היד העבריים העשויים נייר ששרדו עד לשנת 1079⁸⁷ ושאפשר להבחין בדפיהם – בהתבוננות מול מקור אור –

⁸³ כמו שהוצג בנוגע לכתבי-היד של המאות האחת-עשרה והשתים-עשרה במבואותיי לחלקים א–ד של אוצר המצחפים.

⁸⁴ לפרסומים קודמים ראו לעיל, הערה 61.

⁸⁵ ראו לעיל, הערות 10, 11.

⁸⁶ אכן, חלוקה כללית זו לשלושה טיפוסים עיקריים חופפת לשלושת סוגי התבניות שתיאר בקצרה קרבצק (נייר ערבי, עמ' 53), אך הוא לא פירט ולא אפיין כלל את טיפוסי המבריחים (ראו גם קרבצק, מקורות חדשים, עמ' 95–96). מעט אבן בדיס הצפון אפריקאי בן המאה האחת-עשרה, שחיבר מאמר על מלאכת הספר, תיאר באופן עמום בלבד את טיבן של התבניות בפרק שיוחד לעשיית הנייר. את הפרק הזה ההדיר בערבית ותרגם לגרמנית קרבצק (נייר ערבי, עמ' 84–112). הפרק תורגם לצרפתית: בריקה, אופוסקולה, עמ' 162–170; ולאנגלית: לוי, מלאכת הספר הערבי, עמ' 5–79; תרגום חדש לצרפתית של הפסקה שעניינה התבנית מידי ג'נייב אומבר הביא איריגואן במאמרו 'ניירות ללא סימני-מים', עמ' 278–280. על תרגומים אחרים ראו בביבליוגרפיה אצל לה לאנק-בוואווא, נייר ערבי, עמ' 103, מסי* 207bis. מהדורה ביקורתית של כל המאמר בערבית פרסמו עבד אלסטאר אלחלוג'י ועלי עבד אלמחסן זכי: 'Abd al-Sattār al-Halwāgi & 'Alī 'Abd al-Muhsin Zākī, *Revue de l'Institut des Manuscrits Arabes*, 17 (1971), pp. 43–172.

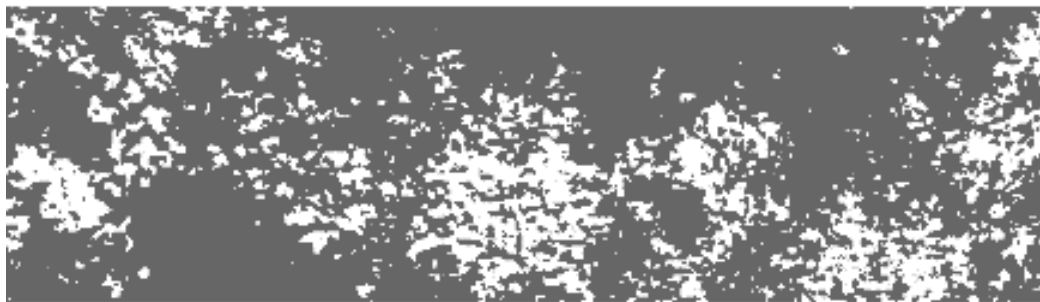
⁸⁷ כתבי-היד האלה תוארו באוצר המצחפים, א–ב.

במבנה הצורני של תווי הרשת לא הובחנו אלא קווים צפופים בלא מבריחים.⁸⁸ והנה ברוב כתבי-היד העבריים בקורפוס המשמש אותנו כאן שתאריכיהם בין שנת 1085 לשנת 1139/40⁸⁹ וש אפשר להבחין בדפיהם במידה זו או זו במבנים צורניים נצפו קווים ומבריחים כאחד. כמו שנראה להלן רוב טיפוסים המבריחים נבדלים זה מזה גם מן הצד הכרונולוגי, והבדלים אלו ניכרים בייחוד במועדים שהוחל השימוש בטיפוס חדש של מבריחים. עם זה, לא אחת מבריחים מטיפוסים קודמים הוסיפו לשמש במקביל לטיפוסים החדשים.

א. נייר בלי קווי רשת

היעדר כל מבנה של קווים מסוג כלשהו בכתב-היד הערבי המתוארך הקדום ביותר הידוע לנו, משנת 848, עשוי לרמוז שהנייר המזרחי הקדום הופק בתבניות שלצורך סינון המים והתייבשות העיסה לא היו בהן רשתות מוכללות אלא בדים. ואולם טיפוס כזה של נייר בלא קווים ובלי מבריחים נראים לעין היה בשימוש תמידי עד סוף ימי-הביניים. הוא נראה בכתב-יד שהופקו בכל אזורי המזרח התיכון אך באופן יחסי בתפוצה גדולה יותר בכתב-יד מאירן ומעירק: כמעט חמישית מכתב-היד העבריים שבקורפוס המשמש אותנו כאן ואשר נכתבו שם עשויים נייר כזה. אולם ראוי להטעים שיש עוד טיפוס של נייר שאין להבחין בו הישקפות של קווי רשת. הוא שונה מאוד במראהו ובטיבו מן הנייר שתואר לעיל, ותפוצתו ברורה וייחודית במרחב ובזמן. זה נייר גס שחזותו ניכרת בנקל: אמנם הוא חסר את רישומיה של הרשת, אך לעומת זאת נשקפים בו צורות מקוטעות במבנה כאוטי יחיד במינו וכן עקבות של סיבים בולטים.

צילום beta-radiography של נייר כ"י אוקספורד MS. Arab. d. 11, שנכתב בתימן בשנת 1403

נייר זה היה בשימוש בלבדי בכל כתב-היד העבריים רק בתימן למן ראשית המאה הארבע-עשרה ועד לעשור האחרון של המאה החמש-עשרה,⁹⁰ והוא נעלם עם התחלת השימוש בנייר איטלקי

⁸⁸ עיינו באוצר המצחפים, ב, כתב-יד 33 משנת 1048. פה ופה נראים בו מבריחים, כנראה, יחידים.

⁸⁹ ראו את התיאורים של כתב-היד באוצר המצחפים, ג, החלק שיוחד לשנים אלו.

⁹⁰ לפי מחקרה של אריאנה ד'אוטונה על הנייר של כתב-יד תימניים השתמשו המעתיקים הערביים גם בנייר מרושת, והיא אף מביאה עדויות על ייבוא נייר ממצרים ומסוריה לתימן, ראו A. D'Ottone, 'La produzione ed il consumo della carta in Yemen (secoli VI–IX H. / A.D. XII–XV) – Primi risultati di una ricerca quantitativa', *Gazette du livre médiéval*, 44 (2004), pp. 39–49; idem, 'La carta in Yemen – Osservazioni sulle provenienze e i materiali', *ibid.*, 45 (2004), pp. 56–58; idem, 'Les manuscrits arabes du Yémen (VIe–IXe / XIIe–XVe siècles) – Quelques remarques codicologiques', *Chroniques yéménites*, 11 (2003), pp. 67–77. Idem, *I manoscritti arabi dello Yemen – Una ricerca*: מחקרה: עד החמש-עשרה שחברה: *codicologica*, Rome 2006, pp. 50–59. תאריך כתב-היד הקדום ביותר שאינו מרושת בקורפוס שלה הוא משנת 1179 (שם, עמ' 51). שני כתב-יד עבריים מנייר ששרדו מתימן בציוני תאריך לפני המאה הארבע-עשרה כתובים על נייר מזרחי: כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 4562, שנכתב בעדן בשנת 1114 על נייר שמבחינים בו בקווים ואולי גם במבריחים בקבוצות של שניים; כ"י ברלין Ms. Or. Qu. 568, שנכתב שם בכתובה מזרחית בשנת

יובא לתימן למן אמצע המאה השש-עשרה. השימוש הבלבדי בנייר מטיפוס זה רק בתימן מעיד שהוא היה מייצור מקומי. אכן, בעת האחרונה התפרסם מתכון לעשיית נייר שהביא מחבר ערבי תימני שנפטר בשנת 1294. לפי הוראותיו הופק הנייר מן הסיבים הלבנים של הקליפה הפנימית של עץ התאנה.⁹¹ אולי מלבד טיב המסנן גם חומר הגלם יוצא הדופן ששימש בהפקת הנייר התימני עשוי לתרום להסבר מבנהו החריג. אכן, הדעת נותנת שהמסננים שהשתמשו בהם להפקתם של שני טיפוסני הנייר האלה – הטיפוס שנהג בעיקר באירן ובעירק והטיפוס שנהג בתימן – ואשר לא טבעו את חותמם ביריעות הנייר היו עשויים בד ולא מקלעת של חוטים מן הצומח.⁹²

ב. נייר ובו קווים בלבד

טיפוס הנייר שנשקפים ממנו רק קווים צפופים – מקבילים לגובה הדף או אנכיים לו – היה בשימוש קדום לפי קורפוס כתבי-היד המשמש יסוד לטיפולוגיה זו. כתב-היד הקדום ביותר בקורפוס שבו נייר כזה הוא ערבי משנת 983 (ראו לעיל). אולם גם טיפוס זה של נייר (כמו הטיפוס שתואר בסעיף הקודם) הופק בהתמדה

והיה בשימוש בהיקף ניכר עד שנת 1500. כאמור לעיל, עד לשנת 1079 בכל כתבי-היד העבריים של נייר, מלבד אחד, שהמבנה הצורני של תווי הרשת ברור בהם – מעטים ככל שהיו – לא הובחנו אלא קווים צפופים, ועד שנת 1048 כיוון הקווים ביחס לגובה הדף אנכי. זה היה טיפוס הנייר הרווח ביותר במזרח עד שנת 1250 בערך, אך מאז הלכה תפוצתו והתמעטה בגלל התחרות עם טיפוס חדש של נייר המשקף קווים ומבריחים מכמה טיפוסים. עם זה, כשליש מכתבי-היד העבריים המתוארכים במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה וכרבע מהם במאה הארבע-עשרה עדיין כתובים על נייר שבו קווים בלבד.

בדומה לתפוצת הנייר בלא קווי רשת גם הנייר הזה שימש בכתבי-יד שהופקו בכל אזורי המזרח התיכון. ואולם גם במקרה זה רבים מהם נכתבו בחלקו הצפון מזרחי של המרחב הזה – באירן, בעירק ובמערב מרכז אסיה הסמוך, ששם למן המאה האחת-עשרה הוא היה מצע הכתיבה העיקרי. טיפוס זה של נייר נראה בשלושה רבעים מכל כתבי-היד העבריים שנכתבו שם. היעדר תווי רשת או היעדר מבריחים הם אפוא המאפיינים את הנייר שהשתמשו בו (ומן הסתם ייצרוהו) באזורים צפון מזרחיים אלו. הייצור המקומי של נייר חסר עקבות-רשת ובייחוד חסר מבריחים עדיין נמשך במאה השש-עשרה (וגם אחר כך). השימוש המועט בניירות שבהם מבחינים במבריחים באזורים אלו מעיד בוודאי על ייבוא מוגבל מארצות אחרות כגון סוריה או מצרים.

1222 על נייר שמבחינים בו, כנראה, בקווים. אפשר להניח שלמן ראשית המאה הארבע-עשרה השתמשו היהודים רק בנייר המקומי ולא בנייר המזרחי המיובא משום שבוודאי היה זול מן הנייר המיובא.

⁹¹ A. Gacek, 'On the Making of local Paper: A Thirteenth Century Yemeni Recipe', in *La tradition manuscrite en écriture arabe*, ed. G. Humbert (*Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, 99–100 [2002]), pp. 79–93.

⁹² השוו אל דבריה של משקמת שהתבנית הקדומה בייצור הערבי הייתה עשויה אריג (wove mould) נתון במסגרת במבוק (H. Loveday, *Islamic Paper – A Study of the Ancient Craft*, [London] 2001, p. 34).

מברחים נראים לעין בנייר המזרחי מקובצים בדרך כלל בדבוקות מטיפוסים אחדים.

11. מברחים יחידים [1/1]

צילום beta-radiography של נייר
כ"י ערבי, אוקספורד MS. Poc. 110,
שנכתב במזרח התיכון בשנים 1204–1207

יחידים – כמו בנייר המערבי אך המרווחים ביניהם בלתי
ת – מועטים ביותר, ומספר היקרויותיהם הברורות בכתבי-
קדום שבכתבי-היד האלה הוא משנת 1048 והמאוחר משנת
הוא בין 30 מ"מ ל-50 מ"מ: 30 או 35 מ"מ בכתב-היד משנת
מברחים כנראה יחידים;⁹³ 33–42 מ"מ בכתב-היד משנת
1106;⁹⁴ 35–37 מ"מ בכתב-היד משנת 1122;⁹⁵ 35–50 מ"מ בכתב-היד מאותה השנה שנכתב
באלכסנדריה בידי סופר מגרבי.⁹⁶

בהקשר זה ראוי להעיר על טיפוס הנייר באוטוגרפים של הרמב"ם. מפירוש המשניות בערבית-
יהודית של משה בן מימון, שחיבורו הסתיים במצרים בשנת 1167/8,⁹⁷ נשתמרו בכתבת ידו של
המחבר ארבעה כרכים המחזיקים חמישה סדרים. ואולם לא כל ארבעת הכרכים נכתבו על נייר
זהה: שני הכרכים הראשונים (כ"י אוקספורד MS. Hunt. 117 וכ"י ירושלים Heb. 4° 5703/1)
הם של נייר ובו קווים ומברחים יחידים במרווחים של 52–56 מ"מ, ואילו שני הכרכים האחרים
(כ"י אוקספורד Poc. 295 וכ"י ירושלים Heb. 4° 5703/2) כתובים על נייר מזרחי, שבו טבועים
קווים בלי מברחים. אכן, בכתבי-היד המזרחיים המתוארכים שנוכרו לעיל נמצאו מרווחי
מברחים יחידים קרובים לאלו שבשני הכרכים הראשונים מידו של הרמב"ם, אולם בכתבי-יד
ערביים תועדו מברחים הרבה יותר צפופים.⁹⁸

ראוי להציע את ההשערה שאולי מקורם של הניירות בעלי המברחים היחידים שאינם צפופים –
ואולי של כל הניירות יוצאי הדופן בעלי מברחים יחידים – הוא המגרב.

⁹³ ראו אוצר המצופים, ב, כתב-יד 33.

⁹⁴ שם, ג, כתב-יד 49.

⁹⁵ שם, ג, כתב-יד 61.

⁹⁶ שם, ג, כתב-יד 60.

⁹⁷ לפי הקולופון של הפירוש בסוף סדר טהרות, שלא שרד בכתבת ידו, טרח הרמב"ם על חיבור הפירוש שבע שנים
וסיימו בשנת 1167/8 במצרים, שבה התיישב זמן-מה אחרי שעזב את פז בשנת 1165.

⁹⁸ השוו אל מרווחי המברחים שהובאו לעיל בסעיף 'נייר שהופק במאות האחת-עשרה עד השלוש-עשרה בארצות
האסלאם המערביות (בספרד ובמגרב) ובמאה השלוש-עשרה בספרד הנוצרית'. אומבר ('נייר מזרחי') ציינה שהממוצע
של מרווחי המברחים היחידים שמצאה בכתבי-היד הערביים בספרייה הלאומית של צרפת הוא 25 מ"מ ובקבוצה
קטנה של כתבי-יד ממוצע המרווחים הוא 30–35 מ"מ. בכתבי-יד ערביים אחדים שבדקתי בעצמי נמצאו גם כן
מברחים צפופים, לדוגמה: כ"י אוקספורד MS. Poc. 110 מן השנים 1204–1207 (15–18 מ"מ) וכ"י אוקספורד MS.
Hunt. 125 משנת 1231 (15–17 מ"מ).

ג2. מברחים בקבוצות

טיפוס הנייר שבו נשקפות קבוצות של מברחים מופיע בפעם הראשונה בכתבי-היד שבקורפוס בראשית המאה השתים-עשרה, ואולי עוד קודם לכן.⁹⁹ בהדרגה התפשט השימוש בנייר כזה עד שהשתווה לתפוצת הנייר מן הטיפוס המשקף קווים בלבד. טיפוס הנייר שבו נשקפות קבוצות של מברחים כמעט לא נראה בכתבי-יד שנכתבו בתחומי עירק, אירן ובמערב מרכז אסיה שבסמוך, ולמך ראשית המאה הארבע-עשרה מעולם לא נראה בתימן. הכול מעיד שנייר כזה יוצר והיה בשימוש במערב המזרח התיכון – סוריה, ארץ ישראל ומצרים.

לאור ממצאיה של אומבר המובאים במאמרה 'נייר מזרחי', הטיפוסים המפורטים להלן אינם ממצים את כל הפריסות של דבוקות המברחים, וייתכן שווריאציות אחדות לא הובחנו בכתבי-היד העבריים ונראו כפריסות בלתי סדירות. ממצאיה והרווחים בין הדבוקות שהיא השכילה למדוד ישולבו להלן.

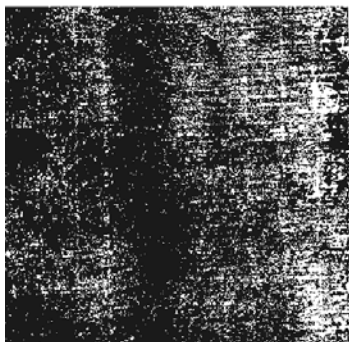

ג2. (א) מברחים בדבוקות של שניים [2/2]

זה הטיפוס הקדום ביותר של נייר מזרחי ובו מברחים בקבוצות. ההיקרות הראשונה של מבנה זה בין כתבי-היד העבריים ומבחר כתבי-היד הערביים שבקורפוס היא מן השנים 1113–1114¹⁰⁰ לפי כתבי-היד העבריים, השימוש בנייר מטיפוס זה היה בשיאו במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה. לפי מקומות ההעתקה וסגנון הכתב בכתבי-היד של נייר בעל זוגות מברחים נראה שיוצר ונצרך באזורים הדרום מערביים של המזרח התיכון.¹⁰¹

ג2. (ב) מברחים בדבוקות של שלושה [3/3]

טיפוס זה הופיע, כנראה, בראשית המאה השלוש-עשרה, אף כי מבנהו לא נראה בבירור בקורפוס שלנו לפני שנת 1249¹⁰² ואילו אומבר הבחינה במבנה זה, שלדבריה הוא השכיח ביותר בניירות המזרחיים שבכתבי-היד הערביים בספרייה הלאומית של צרפת, כבר בכתב-יד משנת 1058¹⁰³ ואולם הטיפוס הזה נפוץ הרבה רק אחר כך. הוא היה השכיח בטיפוסי הנייר שהשתמשו בהם במערב המזרח התיכון במאה החמש-עשרה ובמחצית הראשונה

צילום beta-radiography של נייר
כ"י אוקספורד MS. Poc. 133, שנכתב במזרח התיכון בשנת 1420

⁹⁹ אומבר ('נייר מזרחי') הבחינה באחד מטיפוסי המברחים המקובצים בכתב-יד אחד מאמצע המאה האחת-עשרה. אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 55 (זוגות המברחים נראים רק בחלק מגיליונות כתב-היד).

¹⁰⁰ אכן, לדעת אומבר מקור הרשתות בעלות זוגות מברחים הוא מצרים, ועיינו במאמרה המתרכז ברשתות אלו 'נייר שיוצר במצרים ב-1350' (לעיל, הערה 62).

¹⁰¹ כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 3911, שנכתב בקהיר ובו גם גיליונות שבהם מברחים בקבוצות של שניים. איריגואן מציין כתב-יד ערבי משנת 1247, וראו את מאמרו 'טיפוסי תבניות במזרח התיכון' (לעיל, הערה 69), עמ' 20.

¹⁰² זה כתב-יד יחיד מן המאה האחת-עשרה בקורפוס שלה, ומן המאה השתים-עשרה יש בו רק שני כתבי-יד. יוער שמברחים בלתי סדירים בקבוצות של שלושה כנראה נשקפים פה ופה בכתבי-יד עבריים אחדים כבר מאז שנת 1122.

של המאה השש-עשרה שבמהלכה הוא היה טיפוס הנייר היחיד בעל מבנה של מברחים.

2. ג. (ג) מברחים בדבוקות של שניים ושלושה לסירוגין [3/2]

צילום beta-radiography של נייר של כ"י ירושלים
Yah. Ms. Ar. 306, <סוריה?>, 1398/9

הטיפוס הזה הוא הצעיר ביותר, והיקרותו הראשונה בקורפוס שלנו היא בכתב-יד ערבי משנת 1338¹⁰⁴ ואולם הוא הובחן כבר בכתב-יד ערבי משנת 1304¹⁰⁵ רק במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה היה טיפוס זה הרווח בטיפוסים שנהגו במערב המזרח התיכון.

אומבר במאמרה 'נייר מזרחי', ציינה עוד עירובים של דבוקות מברחים: דבוקות של שני מברחים (ובמקצת כתב-יד של

שלושה מברחים) ומברח יחיד לסירוגין וכן דבוקות של מברחים שהצטרפו לדבוקות אחרות אך לאו דווקא לסירוגין.

לה לאנק-בוואוא¹⁰⁶ תיעדה מבנה של צירופי דבוקות של שלושה מברחים ושני מברחים שלא לסירוגין אך בפריסה סימטרית: 3./2/2/3¹⁰⁷ לא מן הנמנע שאחדים מן הניירות בכתב-היד העבריים שמבנה מברחיהם אינו ברור דיו ונראות בו דבוקות שונות זו מזו אינם אלא ניירות מטיפוסים כאלה.

2. ג. (ד) מברחים בדבוקות של ארבעה או חמישה [5/5; 4/4]

המבנה יוצא הדופן הזה הובחן בלי ודאות בכתב-יד עבריים ספורים מן המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה אך בבירור בכתב-יד ערבי משנת 1210 (ובעוד כתב-יד ערביים בלי תאריך).¹⁰⁸ אומבר תיעדה שלושה כתב-יד ערביים מסוף המאה הארבע-עשרה וראשית החמש-עשרה, שניים מבגדד ואחד משיראז המשקפים דבוקות של חמישה מברחים. נדירותה של רשת זו מעידה שהשתמשו בה בהיקף מצומצם בייצור מקומי בלבד אולי בפריפריה (כנראה בעירק או באירן).

¹⁰⁴ כ"י אוקספורד MS. Arab. d. 223

¹⁰⁵ ראו בייקר, 'עשיית נייר ערבית' (לעיל, הערה 72), עמ' 31 (כתב-היד הוצע לרכישה במכירה פומבית). לה לאנק-בוואוא מצאה את הטיפוס המסורג בכתב-יד משנת 1314, וראו מאמרה 'ניירות בלי סימני-מים' (לעיל, הערה 62), עמ' 279.

¹⁰⁶ במאמרה 'ניירות בלי סימני-מים' (שם). אף היא חילקה את טיפוסים המברחים כמו במיון שלנו, ואולם היא לא הבחינה בנייר בלא מברחים.

¹⁰⁷ יצוין שבתצלום של תבנית הודית (מן הסתם מן הזמן החדש) שהובא בספרו של הנטר ניכרות דבוקות של שלושה מברחים ומשני קצות הרשת זוגות מברחים. ראו הנטר, עשיית נייר, עמ' 88, לוח 54.

¹⁰⁸ כ"י אוקספורד MS. Marsh. 338, שכמה מגיליונותיו בצבע ורדרד. מבנה כזה ניכר היטב גם בגיליונות הוורדרדים בשני כתב-יד ערביים בלא ציון תאריך, כ"י ירושלים Yah. Ms. Ar. 15 (כרך 1) וכן Yah. Ms. Ar. 885

אחת הבעיות המתעצמות בחוקרי הנייר המזרחי היא טיבה של התופעה המיוחדת בהתפצלות או בפצילות של הפינות (בייחוד) והקצוות של גיליונותיו. תכונה זו, שעד עצם היום הזה לא נמצא לה הסבר מוסכם ומקובל, ניכרת בכתבי-יד רבים מן המזרח התיכון, עבריים וערביים. 146 כתבי-יד עבריים מזרחיים בציוני תאריך שנכתבו עד שנת 1540 על נייר מזרחי והם שמורים בספריות סנקט פטרבורג תועדו מתוך ערנות רבה יותר לתופעה, והיא נמצאה בארבעים אחוזים בערך מהם. בכתבי-יד אלו ובאחרים קצות דפים ובייחוד פינותיהם מתפצלים או נוטים להתפצל פה ופה לשתי שכבות, ובמקרים לא מעטים אפילו לשלוש שכבות.

אפשר להבחין בהתפצלות כבר בכתבי-היד העבריים עשויי-הנייר הקדומים ביותר ששרדו מראשית המאה האחת-עשרה ועד סוף ימי-הביניים. ככל הנראה, התופעה אינה מאפיינת ניירות בלא קווי רשת ובכללם הטיפוס התימני הייחודי. עובדה זו עשויה להפריך את הסברה הרווחת שהנייר חסר תווי רשת הופק על-ידי הדבקת שתי יריעות זו לזו.¹⁰⁹ אכן, הקבוצה הצרפתית שעוסקת בתיעוד נייר חסר סימני-מים בפרז¹¹⁰ הבחינה בין שני סוגים של נייר מתפצל: האחד שבו דפים מודבקים (feuillets collés), ולכן ניכרים בכל אחד מצדדיו תווי הרשת,¹¹¹ והאחר שהוא כפול-דפים (feuillets démarqués), ומקור שני הדפים בעיסת תבנית אחת אשר הכפילה את עצמה מסיבות פיזיות, ולכן תווי הרשת טבועים רק בצד אחד של הנייר.¹¹² בחיפוש אחר פתרון לתעלומת ההתפצלות השכיחה של הנייר המזרחי יש לתת את הדעת לתופעה דומה שנצפתה בכתבי-יד עבריים אחדים שנכתבו על נייר באירופה לפני עידן סימני-המים – בתחילת המאה

¹⁰⁹ מידע כזה נמסר כבר במקורות ערביים מימי-הביניים. ראו קרבצק, נייר ערבי, עמ' 140–141 (בתרגום לאנגלית עמ' 53). האפשרות שאכן הודבקו שני גיליונות נייר על-ידי עמילן נזכרת במאמר על קליגרפיה מאת מחבר פרסי בן המאה החמש-עשרה, וראו את תרגומו לאנגלית: W.M. Thackston, "Treatise on Calligraphic Arts: A Disquisition on Paper, Colors, Inks and Pens by Simi of Nishapur", *Intellectual Studies on Islam – Essays Written in Honor of Martin B. Dickson*, ed. M.M. Mazzaoui & V.B. Moreen, Salt Lake City 1990, p. 221. זו נזכרת גם בספרות המחקר: איריגואן, 'תיארוך על-פי סימני-מים', עמ' 15; H. Gachet, 'Papier et parchemin', *IPH Information*, 16 (1982), pp. 36–41; J. Pedersen, *The Arabic Book*, transl. G. French, Princeton 1984, p. 66.

¹¹⁰ על קבוצת המחקר ועל השאלון שחיברה ראו לעיל, הערה 63.
¹¹¹ גאשה במאמרו 'נייר וקלף' (לעיל, הערה 109) מציין שבנייר של כתב-היד הערבי המתוארך הקדום ביותר השמור באירופה (כ"י לידן, האוניברסיטה Or. 298 משנת 865, שנחשב לכתב-היד המתוארך הקדום ביותר עד שהתגלה כ"י אלכסנדריה – ראו לעיל, הערה 11) שתי שכבות, והוא הופק על-ידי הדבקת שני גיליונות שצדיהם החיצוניים בלבד מודבקים.

¹¹² לפי ההשערה שהעלה איריגואן במאמרו 'ניירות ללא סימני-מים', עמ' 289–294. איריגואן מבקש להוכיח שתיאורו של אבן בדיס הולם רשת צפה. לדברי איריגואן פיצול הנייר המזרחי נובע משימוש ברשת צפה (אשר, לדעתו, לא הייתה עשויה צמחים אלא בד): בטכניקה זו עיסת הנייר מתייבשת על הרשת הצפה עצמה, והטיפול בעיסה אחרי התייבשותה הוא שגורם לפיצול (שם, עמ' 293). נתונים על נייר כפול-דפים (démarqué), אם מרושת אם בלתי מרושת, בכתבי-היד התימניים הובאו בידי אריאנה ד'אוטונה בספרה כתבי-יד ערביים מתימן (לעיל, הערה 90), עמ' 52–53. מידע זה אינו עולה בקנה אחד עם הנתונים שמציגים כתבי-היד העבריים. על-פי התיעוד מלבד שני כתבי-יד שנכתבו בתימן על נייר מזרחי לפני המאה הארבע-עשרה (ראו לעיל, הערה 90) לא הובחנו כלל התפצלויות של הנייר בכתבי-יד שנכתבו שם ואף לא בכתבי-יד שנכתבו על נייר בלא תווי רשת באזורים אחרים של המזרח.

השתים-עשרה בספרד המוסלמית¹¹³ ובמאה השלוש-עשרה באיטליה ובביזנטיון, ומתוך השוואה לתופעה הזאת לחקור את התפצלות הנייר המזרחי.

ביזנטיון – בין מזרח למערב

בעניין ההתפלגות האזורית של הנייר לשני סוגיו העיקריים – המזרחי ('הערבי') והמערבי (האירופי) – יש להוסיף דבר בעניין סוג הנייר שנהג באזור הגבול שבין המזרח למערב ובין האסלאם לנצרות המערבית, היינו ביזנטיון. שני כתבי-היד העבריים של נייר הקדומים ביותר באזור הביזנטי נכתבו בשנת 1207 ובשנה שלאחריה בידי אותו הסופר,¹¹⁴ והם עשויים נייר מזרחי בלא מברחים. כל שאר כתבי-היד העבריים של נייר ששרדו מביזנטיון הם משנות העשרים של המאה הארבע-עשרה ואילך, והם כתובים על נייר מערבי שבו סימני-מים. נתונים אלו אינם סותרים את הממצאים הרבים של הנייר בכתבי-יד ובתעודות ביזנטיים יווניים, אם כי אינם זהים להם. לדברי איריגואן,¹¹⁵ בתחילה השתמשו באזור הביזנטי בנייר המזרחי עד להתבססות ייצור הנייר המערבי (האיטלקי) אשר הובא לביזנטיון באמצע המאה השלוש-עשרה והחליף בהדרגה את הנייר המזרחי שנעלם כליל לקראת סוף המאה הארבע-עשרה. מכל מקום, נראה שהמעתיקים העבריים העדיפו בלא יוצא מן הכלל את הנייר המערבי כבר בראשית המאה הארבע-עשרה.

הברקת המשטחים של עמודי הנייר וליטושם

נוסף על הבדלים שבין מבני הרשתות הטבועות בנייר ניכר עוד הבדל בין כתבי-היד העבריים הנוגעים למראה החיצוני של משטחי הנייר. הבדל זה מקורו בשלב האחרון של עשיית הנייר, בגימור המקנה למצע הכתיבה חלקות וברק, שמגנים עליו מפני איכול הדיו ומקלים את משיכות הקולמוס על הנייר. מהיבט זה נחלקים כתבי-היד העבריים לשתי קבוצות ראשיות – הקבוצה המזרחית-הספרדית והקבוצה האשכנזית-האיטלקית-הביזנטית. חלוקה זו חופפת אפוא לחלוקה שבין האזורים בני הציוויליזציה האסלאמית במזרח ובאופן חלקי גם במערב ובין האזורים בני הציוויליזציה הנוצרית. במזרח התיכון (להוציא כתבי-יד של נייר שבלה ונתמרטט כמו רבים מכתבי-היד המקוטעים שמקורם בגניזות) ובחלק ניכר – בין רבע לשליש (השיעור גדל במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה) – מכתבי-היד של נייר שנכתבו באיבריה ובצפון אפריקה או בידי מעתיקים ספרדים באיטליה ובביזנטיון, משטחי הנייר חלקים מאוד ומבריקים. בביזנטיון כרבע מכתבי-היד כתובים על נייר מבריק, אך רק עשירית מהם בידי מעתיקים ביזנטים וכל השאר בידי מעתיקים ספרדים. לעומת זאת באזורי אשכנז (תמיד) ובאיטליה (כמעט תמיד להוציא כתבי-יד שנכתבו במאה החמש-עשרה בידי מהגרים ספרדים) אין להבחין בהברקה, ומשטחי הנייר נשאר מחוספסים במקצת ובלא זיגוג.¹¹⁶

¹¹³ בכתב-היד המתוארך הקדום ביותר מחצי האי האיברי (ראו לעיל, הערה 16), שנכתב בוולנסיה בשנת 1119 על נייר שיוצר מן הסתם בספרד המוסלמית.

¹¹⁴ ראו לעיל על-יד הציון להערה 22 ובהערה.

¹¹⁵ איריגואן, 'כתבי-היד היווניים'.

¹¹⁶ ראו במאמרו של גלצר (שנכתב לפני שנאספו כל הנתונים): M. Glatzer, 'D'après des manuscrits hébreux, le stade final de la fabrication du papier et la réglure à l'aide d'un cadre', *La paléographie hébraïque médiévale – Actes du colloque international tenu à Paris du 11 au 13 septembre 1972* (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique 547), Paris 1974, pp. 51–53

בתוך הקבוצה ה'אסלאמית' מסתמן הבדל בדרך הברקת הנייר ומראיתו בין המזרח התיכון ובין האזורים הספרדיים ושלוחותיהם. הנייר במזרח המוסלמי כאשר השתמר היטב מבריק מאוד. הברק אחיד והוא מכסה את כל משטח הנייר ומעיד שהזיגוג היה חלק מתהליך הפקת יריעות הנייר ולא בגימור לאחר ייצורן. בניירות שנהגו במערב הברק בולט פחות. בחלק קטן מכתבי-היד הספרדיים, כנראה לא לפני 1435, הוברק רק השטח הכתוב, ובחלק גדול יותר – כעשירית מהם – לברק הנייר צורת פסים מלוטשים. מעניין שהברקת הפסים, שבוודאי נעשתה על-ידי ליטוש באבנים חלקות, מופיעה בפעם הראשונה במאה הארבע-עשרה בכתבי-יד ביזנטיים דווקא, והיקף הופעתה בהם כמעט שווה להיקף הופעתה בכתבי-היד הספרדיים. מקור ההבדל במראית משטחי העמודים נעוץ בנוזלים ששימשו לדיבוק חומרי הגלם שביריעות הנייר ולזיגוגן (sizing) ובדרכי יישומם¹¹⁷ וכן בשיטת הליטוש.¹¹⁸ ההברקות של השטח הכתוב בלבד וכנראה גם ליטוש הפסים מעידים שפעולות גימור אלו לא היו חלק מתהליך הייצור אלא נעשו בידי המעתיקים לפני ההעתקה.¹¹⁹

¹¹⁷ כאמור, בעשיית הנייר המזרחי השתמשו בעמילן, ואילו בעשיית הנייר המערבי – בדבק מן החי (gelatin). ראו איריגואן, 'כתבי-היד היווניים', עמ' 194. אבן בדיס מזכיר את השימוש בגיר בתהליך הדיבוק, וראו בתרגום חיבורו לאנגלית: ליוי, מלאכת הספר הערבי, עמ' 39–40. בעמילן השתמשו גם בייצור הקדום של נייר בספרד כדברי ולס אי סובירא בספרו נייר וסימני-מים בקטלוניה (לעיל, הערה 12). לדעת הנטר תהליך הדיבוק במזרח היה בציפוי, ואילו במערב – בהספגה. אבן בדיס מזכיר את שתי השיטות (הנטר, עשיית נייר, עמ' 194 ואילך).

¹¹⁸ על-פי אחד מכתבי-היד של חיבורו של אבן בדיס, שחי בצפון אפריקה ולפיכך היה עשוי לשקף בכתביו את הטכניקה שנהגה במגרב במאה האחת-עשרה, היה השלב הסופי בהפקת הנייר ליטוש הגליונות באבנים קשות וחלקות. ראו קרבצק, מקורות חדשים, עמ' 101–102. על טכניקה דומה בספרד ראו ולס אי סובירא, שם.

¹¹⁹ על הבדיקות המדעיות שנערכו על הגוון האדמדם של ניירות מזרחיים מן הגניזה הנראה מול מקור אור ראו V. Rouchon et al., 'Tonalité rouge des papiers anciens observés en lumière transmise: De l'observation à l'interprétation par un modèle de diffusion', בתוך: זרדון בת-יהודה ובורלה (עורכות), חומרי הספר, עמ' 55–70.

3. צירוף קלף ונייר – קנטרוס מעורב כדוגמת כריך

קודם פטירתו > של ר' ירחמיאל < ציוה להביא לפניו את ספר המרדכי. ישב על המטה ובדק הגהותיו שכתב על הספר. הגהות שכתב על הדפים שהיו של נייר רובן מחק, הגהות שכתב על הדפים שהיו של קלף קיים. שאלו בני ביתו, מה טעם מחק אלו וקיים אלו. אמר להם, אינה דומה כתיבה על הנייר לכתיבה על הקלף, הנייר נוח לכתיבה, חידש אדם דבר עד שלא בדק את החידוש כבר ידו נמשכת לכתוב. מה שאין כן הקלף, שצריך אומנות מרובה כדי לכתוב עליו ואין כותבים אלא אם כן בודקים כל תיבה קודם לכתיבתה. עניין נייר וקלף כך הוא, כל שלושה דפים שבספר של נייר היו ודף רביעי של קלף היה.

ש"י עגנון, 'הירחמאלים', קורות בתינו, ירושלים ותל-אביב תשל"ט, עמ' 60–61¹²⁰

המעבר במצע הכתיבה מקלף לנייר באזורים מחוץ למזרח התיכון מתגלם באופן מאלף באותם כתבי-יד שהופקו משני החומרים בכפיפה אחת. אכן, הנייר החליף בהדרגה את הקלף כמצע הכתיבה העיקרי, אבל בכתבי-יד רבים, למעט אלה שהופקו באשכנז, הרכיבו את הקונטרסים על-ידי עטיפתם בגיליונות של קלף. בדרך כלל הורכבו קונטרסים מעורבים אלו מגיליון חיצון ומגיליון מרכזי של קלף, ובתווך ביניהם הושמו גיליונות נייר שקופלו יחדיו והיו לקונטרס (עיינו בפרק הבא על הקנטרוס). באופן זה היו הדף הראשון והדף האחרון ומפתח אמצע הקונטרס עשויים קלף, וכל שאר הדפים היו עשויים נייר.¹²¹ הרכב כזה היה מעין פשרה בין זולות הנייר ופגיעותו ובין יוקר הקלף ועמידותו. גיליונות הקלף שעטפו את גיליונות הנייר בקונטרסים המעורבים הגנו עליהם מן הבליה במקפלים החיצון ובמקפלי הפנימי של מפתחם המרכזי, ובעיקר הגנו עליהם מפני הנזקים שהשימוש בכתב-היד עלול לגרום לגיליונות הנייר החיצוניים והמרכזיים בגלל תפירת הקונטרסים ההדוקה.¹²² בחמישית מכתבי-היד שקונטרסיהם מעורבים (בביזנטיון ב-36%) שולבו רק גיליונות חיצוניים של קלף בכל הקונטרסים או במקצתם, וכך אף בכתבי-היד הקדומים ביותר שבהם קונטרסים מעורבים. במקצת כתבי-היד נמצא ששולבו רק גיליונות מרכזיים של קלף בקונטרסי הנייר.

התפשטות נהוגה זה של הרכבת קונטרסים מעורבים הייתה, כמובן, תלויה בתחולת השימוש בנייר ובמידת התפשטותו בכל אזור ואזור. מפליא לכאורה שדווקא במזרח התיכון, האזור שבו היה הנייר מצע כתיבה סטנדרטי כבר בתחילת המאה האחת-עשרה, לא אומץ הנוהג כלל וכלל. אולם אפשר שהיא הנותנת – דווקא משום שהנייר דחק את רגלי הקלף בהינף אחד ובלי התחבטות ותקופות מעבר לא ראו מפיקי הספרים במזרח צורך לפשר בין שני החומרים. גם באזורי אשכנז, שבהם פשט השימוש בנייר רק במאה החמש-עשרה, לא נהגה כלל טכניקת עירוב קלף ונייר בהתקנת קונטרסים.¹²³ האזורים הגאו-תרבותיים היהודיים שבהם רווח הנוהג במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה היו איטליה, ביזנטיון וספרד. באיטליה כמחצית כתבי-היד המתוארכים המעטים שנכתבו במאה הארבע-עשרה על נייר הורכבו מקונטרסים מעורבים. מבין מאות כתבי-

¹²⁰ יהושע מונדשיין הסב את תשומת לבי לפסקה זו.

¹²¹ על התופעה בכתבי-יד לטיניים ויווניים על-פי קטלוגים של כתבי-יד בציוני תאריך ובכתבי-יד עבריים (על-פי הנתונים שהיו באותה העת במסד הנתונים של מפעל הפלאוגרפיה העברית ונמסרו למחברי המאמר) ובכתבי-יד ערביים אחדים ראו F. Bianchi et al., 'Une recherche sur les manuscrits à cahiers mixtes', *Scriptorium*, 48 (1994), pp. 259–286. על התופעה בכתבי-יד יווניים ראו גם J. Irigoin, 'Les cahiers des manuscrits grecs', בתוך: הופמן (עורך), קודיקולוגיה השוואתית, עמ' 11–13.

¹²² באחד מכתבי-היד המערביים האחרונים ביותר שנכתבו על פפירוס (מן המאה השביעית או השמינית) הגיליונות החיצוניים והמרכזיים של הקונטרסים עשויים קלף. ראו בישוף, פלאוגרפיה לטינית, עמ' 8.

¹²³ יוצא מן הכלל בין כתבי-היד המתוארכים האשכנזיים הוא כ"י ברלין Ms. Or. 2° 120, שנכתב בשנת 1436 בלי ציון מקום בכתיבה אשכנזית מובהקת ומשקף תכונות קודיקולוגיות אשכנזיות.

היד האיטלקיים של נייר ששרדו מן המאה החמש-עשרה נהגו קונטרסים מעורבים בשישה-עשר אחוזים מהם. בספרד במאה הארבע-עשרה היה נוהג זה בשליש מכתבי-היד שהופקו על נייר, ובמאה החמש-עשרה, שממנה שרדו כתבי-יד רבים של נייר, הצטמצם שיעור כתבי-היד שקונטרסיהם מעורבים לעשירית. במאה הארבע-עשרה שליש מכתבי-היד של נייר שנכתבו בביזנטיון הורכבו מקונטרסים מעורבים, ובמאה החמש-עשרה – עשרים וארבעה אחוזים מהם. להפתעתנו, כתב-היד העברי הקדום ביותר המורכב מקונטרסים מעורבים נכתב בשנת 1212 דווקא בנא אמון, היא אלכסנדריה שבמצרים,¹²⁴ באזור שלחלוטין לא נהגה בו טכניקת העירוב. אולם בכתב-יד זה אין לראות מייצג של מלאכת הספר המזרחית אלא של הביזנטית, כמו שמעידות כתיבותיו ותכונותיו הקודיקולוגיות האחרות, וכנראה, גם תוכנו ומעתיקו.¹²⁵ כתב-היד הקדומים ביותר באזורים שנהגה בהם השיטה המעורבת נמנים עם כתבי-היד הקדומים ששרדו שם על נייר. כתב-היד הקדום ביותר מספרד שבו קונטרסים מעורבים הוא משנת 1225¹²⁶ שני כתבי-היד הקדומים ביותר מאיטליה שקונטרסיהם מעורבים (אף בהם גיליונות קלף חיצוניים בלבד כמו בכתב-היד המצרי והספרדי שנזכרו קודם) הופקו ברומא בידי מעתיק אחד בשנת ע"ב (האחד בלא ציון חודש ולכן ייתכן שכתובתו הסתיימה כבר בשנת 1311¹²⁷ והאחר נחתם בשנת 1312¹²⁸). ואולם כתב-יד אלו אינם כתובים בכתיבה איטלקית אלא בכתיבה מטיפוס ספרדי ובה אלמנטים ביזנטיים, וברור שמעתיקם לא היה בן המקום.¹²⁹ כתב-היד הקדומים ביותר שקונטרסיהם מעורבים וכתובתם איטלקית הם משנת 1330 ומשנת 1331 ושניהם נכתבו בידי אותו המעתיק.¹³⁰ מאותו הזמן, שנת 1331, שרד כתב-יד מעורב שנכתב בתחומי ביזנטיון,¹³¹ אולם

¹²⁴ כ"י פרנקפורט, ספריית האוניברסיטה 4° 2 hebr.; ראו E. Róth & L. Prijs, *Hebräische Handschriften*, vol. 1a (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland 6), Wiesbaden 1982, no. 3 קונטרסיו (דפים 166–1) גיליון חיצון ומרכזי של קלף, אך בחלקו האחרון (דפים 167–210) רק הגיליון החיצון בכל קונטרס עשוי קלף.

¹²⁵ בכתב-היד הועתק פירוש ספרא מאת הלל בן אליקים בידי שני מעתיקים שכתבו בכתיבה ביזנטית. הבכיר שבהם, יחיאל בן אליקים, היה אולי אחיו של המחבר. מלאכת הספר של כתב-היד – פרט לנייר המקומי כמובן – זרה לזו של המזרח. ייתכן שמוצאו הביזנטי של המחבר משתמע גם מן העובדה שלא נשארו כתבי-יד אחרים של פירוש זה מלבד העתקה ביזנטית מאוחרת של כתב-יד זה גופו משנת 1520 (כ"י אוקספורד MS. Hunt. 400, קטלוג נויבאוואר 427) שבקולופון שלו ציין המעתיק: 'כי היה הספר שהעתקתי ממנו מזמן דתתקע"ב ליצירה וכבר נמחק רובו וחסתי על כבוד מחברו שלא יאבד מישראל <...> כי חשבתי שאין אחר כמוהו'. המעתיק הבכיר זוהה עם דיין ידוע בפוסטאט (בפעם הראשונה בידי שמחה קולדיצקי במבואו למהדורת הפירוש, ירושלים תשכ"א, סימן י, הערה 67). בחינת התעודות הרבות שנשתיירו בגניזה בכתיבת ידו (ראו בעת האחרונה מ"ע פרידמן, 'תשובת ר' יחיאל בר' אליקים המתירה את ה"רשות"', בתוך: משאת משה – מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, בעריכת ע' פליישר, מ"ע פרידמן ו' קרמר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 328–367) מעלה שהן כתובות בכתיבה דומה מאוד לכתובת יחיאל בן אליקים, ולפיכך יש לזהות את המעתיק הבכיר עם הדיין מפוסטאט. אין בכך כדי לפסול את האפשרות שהוא היה אחי המחבר, ומכל מקום ברור הן לפי כתיבתו הן לפי מלאכת הספר של כ"י פרנקפורט שמוצאו של המעתיק מביזנטיון.

¹²⁶ כ"י ירושלים Yah. Ms. Heb. 1 הוא כתב-היד הספרדי הקדום ביותר הכתוב על נייר ספרדי שיוצר בטכניקה מערבית (עם מבריחים יחידים, סדירים ואחידים). כתב-יד זה, שרק הגיליונות החיצוניים של קונטרסיו עשויים קלף, ממחיש יפה את הפגיעות של הנייר לעומת עמידותו של הקלף – משלושת הקונטרסים הראשונים ששרדו נותרו רק גיליונות הקלף החיצוניים וכל גיליונות הנייר אבדו. ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 2. גם בכתב-היד הקדום ביותר אחריו, כ"י ניו יורק R 15, שנכתב ב'ובדה' (Ubeda) בשנת 1290, קונטרסים שבהם גיליונות קלף חיצוניים בלבד.

¹²⁷ כ"י פריז Hébreu 976. כתב-היד לא נכלל באוצר כתבי-יד עבריים, הכולל את כל כתבי-היד המתוארכים בספריות צרפת (וישראל), בגלל פקפוקים בנוגע לתקפות תאריך ההעתקה. הללו בטלו בינתיים בגלל כתב-היד האחר הרי הוא כ"י פרמה הנזכר בהערה הבאה, משהתחורר שמעתיק אחד כתבם.

¹²⁸ כ"י פרמה Parm. 2395 (קטלוג דה-רוסי 728); על זיהוי המעתיק עיינו בקטלוג ריצ'רלר ובית-אריה.

¹²⁹ בקולופון של כ"י פריז הוא מציין שהעתיק 'בלמדי בבית מדרשו שלהרב <...> יואב' (דף 164b), ואפשר שהגיע לרומא כדי ללמוד בבית מדרש זה.

¹³⁰ כ"י מינכן Cod. hebr. 111, שנכתב בשנת 1330, וכ"י וטיקן Neof. 29, שנכתב בטיבולי בשנת 1331 (ובו רק שני קונטרסים מעורבים). חלק מכתב-היד נכתב בידי שני מעתיקים אחרים. ראו קטלוג ריצ'רלר ובית-אריה, עמ' 549–551.

אל נשכח שכתב-היד המעורב הקדום ביותר, שנכתב באלכסנדריה בשנת 1212, הוא ביזנטי, ואולי הנוהג להרכיב קונטרסים מעורבים בכתב-יד עבריים לא רק רווח יותר בביזנטיון אלא אף התחיל שם.

הנתונים על השימוש בקונטרסים מעורבים שנתקבלו מסקר חלקי שנערך בידי ביאנקי ואחרים בכתב-יד לטיניים ויווניים ובמעט כתב-יד ערביים¹³² שונים מן הנתונים שנאספו מכתב-היד העבריים. לפי סקר חלקי זה, נראה שטכניקת הקונטרסים המעורבים נהגה בקרב המעתיקים העברים הרבה יותר משנהגה בקרב המעתיקים הלטיניים והיווניים וכנראה הערבים. אף הפריסה הגאוגרפית של הקונטרסים המעורבים שונה, שכן רוב כתב-היד הלטיניים האלה הופקו דווקא באזורים שבכתב-היד העבריים הטכניקה הזאת לא נהגה כלל – צרפת, גרמניה ואנגליה. יתר על כן, ממכלול הנתונים עולה שכתב-היד העבריים קדמו בשימוש בקנטרוס המעורב לכתב-היד הלא עבריים בכל האזורים חוץ מספרד. כתב-יד לטיניים מתוארכים שבהם קונטרסים מעורבים נמצאו רק בסוף המאה השלוש-עשרה, והתארכים המצוינים בכתב-היד היווניים הביזנטיים מסוג זה מאוחרים יותר לעדויות העבריות.¹³³ לעומת זה, בקנטרוס המעורב קדמו לכתב-היד העבריים כתב-יד ערביים מספרד, והקדום שבהם הופק בטכניקה זו בשנת 1143.¹³⁴ עירוב נייר וקלף בקונטרסים נהג בספרד גם בקרב מעתיקים לטיניים.¹³⁵ לפיכך מתקבל על הדעת שמקור הטכניקה היה בספרד, ומשם היא פשטה לשאר האזורים.

לפעמים יושמה טכניקת עטיפת קונטרסי הנייר בגיליונות קלף בספרד ובאיטליה בחסכנות. במקום להגן על המקפל החיצון והמפתח המרכזי על-ידי גיליונות קלף חיזקו אותם בפיסות קלף צרות שהודבקו לאורך גבו וקפלו הפנימי של הגיליון המרכזי בקונטרס ונתפרו עם גיליונות הקונטרס. בדרך זו צמצמו מאוד את עלות ההפקה בלי לוותר על עיקר תכליתה של שיטת הקונטרסים המעורבים, היינו להגן על גיליונות הנייר החיצונים והמרכזיים מפני נזק שעשוי להיגרם בגלל הדיקותה של תפירת הקונטרס או התרופפותה.¹³⁶ מסתבר שהקפל הפגיע ביותר היה

¹³¹ כ"י סנקט פטרבורג Ebp. I 479. כתב-יד מעורב בציון מקום כתיבתו שרד מן השנים 1335–1336, והוא כ"י ליידן, האוניברסיטה Or. 4760 – Warn. 22, שנכתב ב'אדרינופוליס' (Edrine). סופר כתב-היד הניח לשלושה מעתיקים זוטרים (מן הסתם בניז'י) להעתיק קטעים קטנים.

¹³² לעיל, הערה 121.

¹³³ ראו איריגואן, 'מרכזי העתקה ביזנטיים' (1958), עמ' 221 (הדוגמה הקדומה ביותר היא מן השנים 1276–1277); J. Irigoin, 'Typologie et description codicologique des manuscrits de papier', in *Paleografia e codicologia greca – Atti del II Colloquio internazionale (Berlino-Wolfenbüttel, 17–21 ottobre 1983)*, ed. D. Halfinger & G. Prato, Alessandria 1991, vol. 1, pp. 289–291 (הדוגמה הקדומה ביותר משנת 1251).

¹³⁴ ון קונינגסוולד, גלוסאר (לעיל, הערה 12), עמ' 24. ון קונינגסוולד הציע שהטכניקה השתלשלה מן הנוהג הקדום יותר של מעתיקים ערבים להעתיק חיבור קצר (או חלק של חיבור) בקונטרס יחיד עצמאי, מרובה גיליונות, הקרוי جَزْ (guz'). המונח ונגזרותיו – ג'ז, ג'זין, אג'זא, ג'זי – במשמעות כרך או חלק מופיעים לרוב ברשימות ספרים עבריים בערבית-יהודית בנות המאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה מגניזת קהיר (ראו אלוני, הספרייה היהודית, למשל ברשימה מס' 27, תכופות בעמ' 100 ועוד לרוב). לפי שמקורות מימי הביניים ציינו שבצפון אפריקה קונטרסים עצמאיים מעין אלה היו עטופים קלף הניח ון קונינגסוולד שנהגו גם לקבצם בכרך אחד, ובעקבות נהג קדום זה החלו לימים להעתיק בספרד בקונטרסים מעורבים טקסט מתמשך בצורת קודקס. הסברים אחדים על צורת הגיון, ביחוד על תפקידו בהפצת הטקסטים ראו G. Humbert, 'Copie "à la pecia" à Bagdad au IXe siècle?', *Gazette du livre médiéval*, 12 (1988), pp. 12–15; idem, 'Le guz' dans les manuscrits arabes médiévaux', in *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, ed. F. Déroche & F. Richards, Paris 1997, pp. 78–86.

¹³⁵ בין כתב-היד הלטיניים של נייר שהופקו בספרד נגלה השימוש בטכניקה זו בפעם הראשונה כבר בכתב-היד הקדום ביותר, כ"י פריז 1296. Nouvelles acquisitions lat. 1296. ראו בריקה, אופוסקולה, עמ' 49; ון קונינגסוולד, גלוסאר (לעיל, הערה 12), עמ' 68–70, הערה 89.

¹³⁶ טכניקה כזאת כבר נקטו מעתיקים לטיניים קדומים בהתקנים קודקסים מפפירוס. ראו בישוף, פלאוגרפיה לטינית, עמ' 8, הערה 8. לדבריו, הדבר נעשה כדי להגן על תפירת הקונטרסים. על נוהג כזה בכתב-יד יווניים ביזנטיים ראו איריגואן, 'כתב-היד היווניים', עמ' 221–222, הערה 7. שיטה דומה נמצאה בקודקסים הגנוסטיים הקופטיים

הפנימי בגיליון המרכזי, שכן בכתבי-היד העבריים שהובחנה בהם הטכניקה המצומצמת חיזוק הקפל הפנימי הועדף על חיזוק שני הקפלים. במקרים מעטים נמצאו פיסות קלף דבוקות רק לגב הקונטרס המקופל. כך או כך, התופעה תועדה בכתבי-יד לא רבים ואפשר שנשמטה מעינינו, בייחוד כשהוחל בתיעוד. אף יש לזכור שפיסות הקלף אבדו ברבות הימים כשפורקו כתבי-היד ונכרכו מחדש. תפוצתו הגאו-תרבותית של הנוהג לחזק את הקונטרסים רק בפיסות קלף מקבילה לזו של הנוהג לחזקם בגיליונות קלף מלאים – ספרד, ביזנטיון ואיטליה. ממצאים ראשוניים של פיסות מחזקות היו בכתבי-יד ספרדיים.¹³⁷ בביזנטיון הן נמצאו בפעם הראשונה בכתבי-יד בציוני תאריך מסוף שנות השישים ובשנות השבעים של המאה הארבע-עשרה, ובאיטליה בערך באותה העת. מציאותם של כתבי-יד אחדים עם פיסות קלף לחיזוק קונטרסי נייר באשכנז שבה, כאמור, לא נהגו קונטרסים מעורבים מעידה שהשימוש בטכניקה זו שוב לא השתלשל מגרסה חסכונית של נוהג הקונטרסים המעורבים. כך אפשר להסיק בבירור גם מן ההתפשטות הרחבה של טכניקת פיסות הקלף בכתבי-היד הלטיניים הצרפתיים.¹³⁸

המורכבים מקונטרסי פפירוס רבי-גיליונות שהתגלו בנג חמאדי שבמצרים. נמצאו שתי פיסות קלף, לכל תפר לחוד, במפתחי הקונטרסים להגנה מפני שרוכי התפירה. בקודקס VIII נמצאה פיסה אחת משותפת ארוכה, 9 ס"מ רוחבה, ששימשה לחיזוק גב הקונטרס. ראו J.A. Robinson, 'The Construction of the Nag Hammadi Codices', in *Essays in the Nag Hammadi Texts in Honour of Pahor Labib*, ed. M. Krause (Nag Hammadi Studies 6) Leiden 1975, p. 181; F. Wisse, 'Nag Hammadi Codex III – Codicological Introduction', in *ibid*, p. 231

¹³⁷ הקדום שבהם משנת 1282 בלי ציון מקום (כ"י לונדון Add. 27113, קטלוג מרגוליות 926); אחריו כתב-יד בציון מקום מספרד (Ubeda) – הוא כתב-היד השני מספרד שגיליונותיו החיצוניים עשויים קלף (ראו לעיל, סוף הערה 126), אך מעט מקונטרסיו חוזקו בדרך המינימליסטית.

¹³⁸ קרלה בוצלו ואציו אורנטו מצאו פיסות חיזוק בעשרים אחוזים מכתבי-היד הרבים שבדקו. ראו בוצלו ואורנטו, לתולדות הספר הביניימי, עמ' 133. ראו גם מוזרל, מונחים קודיקולוגיים; למר, קודיקולוגיה, עמ' 43.

טבלאות 14-16: תפוצות מצעי הכתיבה בכתבי-היד בציון תאריך עד שנת 1500

על היסודות הכלליים לחישובי הסטטיסטיקות והצגתם בטבלאות ראו לעיל במבוא, בסעיף 'סטטיסטיקה כללית של מסד הנתונים' (בראש טבלה 5).

אלה הסימנים המשמשים בטבלאות 14-16:

(1) קלף (2) נייר (3) מעורב: קלף ונייר (גיליונות חיצוניים או גיליונות חיצוניים ופנימיים של קלף בקונטרס)

מספר כתבי-היד % אחוזים

טבלה 14: תפוצה גאו-תרבותית של מצעי הכתיבה

סך הכול בקורפוס	3		2		1		אזור גאו- תרבותי
	%	#	%	#	%	#	
544	10	55	54	292	36	196	ספרד
330	0	1	17	55	82	270	אשכנז
798	7	57	32	257	59	473	איטליה
215	25	48	63	135	14	30	ביזנטיון
353	1	2	92	323	8	28	מזרח
106	0	0	87	92	13	14	תימן
23	13	3	58	12	33	7	מסופק
2369	7	166	49	1166	43	1018	סך הכול

טבלה 15: התפלגות כרונולוגית של מצעי הכתיבה

סך הכול בקורפוס	3		2		1		תקופה
	%	#	%	#	%	#	
1	0	0	0	0	100		894/5(?)
11	0	0	0	0	100	11	1000-901
40	0	0	75	30	25	10	1100-1001
67	0	0	73	49	27	18	1200-1101
243	2	5	27	66	71	172	1300-1201
600	9	53	37	221	54	324	1400-1301
1407	8	108	57	800	34	482	1500-1401
2369	7	166	49	1166	43	1018	סך הכול

טבלה 16: התפלגות גאו-כרונולוגית של מצעי הכתיבה

סך הכול בקורפוס	3		2		1		תקופה	אזור
	%	#	%	#	%	#		
2	0	0	0	0	100	2	1100–1001	ספרד
6	0	0	33	2	67	4	1200–1101	
57	7	4	9	5	84	48	1300–1201	
152	17	26	37	56	46	70	1400–1301	
327	8	25	70	229	22	72	1500–1401	
4	0	0	0	0	100	4	1200–1101	אשכנז
68	0	0	0	0	100	68	1300–1201	
125	0	0	2	3	98	122	1400–1301	
133	1	1	39	52	57	76	1500–1401	
2	0	0	0	0	100	2	1100–1001	איטליה
2	0	0	0	0	100	2	1200–1101	
47	0	0	2	1	98	46	1300–1201	
139	9	11	9	13	82	114	1400–1301	
608	8	46	40	243	51	309	1500–1401	
2	0	0	0	0	100	2	1200–1101	ביזנטיון
5	0	0	60	3	40	2	1300–1201	
58	26	15	52	30	21	12	1400–1301	
150	22	33	68	102	9	14	1500–1401	
1	0	0	0	0	100	1	894/5(?)	מזרח
11	0	0	0	0	100	11	1000–901	
36	0	0	83	30	17	6	1100–1001	
50	0	0	92	46	8	4	1200–1101	
62	2	1	90	56	8	5	1300–1201	
89	0	0	99	88	1	1	1400–1301	
104	1	1	99	103	0	0	1500–1401	
1	0	0	100	1	0	0	1200–1101	תימן
4	0	0	25	1	75	3	1300–1201	
33	0	0	91	30	9	3	1400–1301	
68	0	0	88	60	12	8	1500–1401	
2	0	0	0	0	100	2	1200–1101	מסופק
4	25	1	25	1	50	2	1400–1301	
17	12	2	65	11	18	3	1500–1401	
2369	7	166	49	1166	43	1018		סך הכול

למען האמת נושא זה של ממדי הקודקס ודפוסי העימוד¹³⁹ ראוי לפרק בפני עצמו. הסוגיות שעניינן ממדי הדף ויחסיהם המספריים ליריעות הכתיבה – מקצתן מקומן בפרק זה ומקצתן – בפרק הבא על הקנטרוס, והסוגיות שעניינן ממדי השטח הכתוב ויחסיהם הפנימיים או היחסים בינם ובין ממדי הדף ופריסת הטקסט בעמודות – המקום ההולם אותן הוא הפרק על השרטוט. ברם, בגלל התלות בין שני ההיבטים האלה, שממדי יריעות הקלף או הנייר מכתיבים אותם, מצאתי לנכון להציגם בקצרה כאן. בקצרה על שום מה? על שום שהנושא עדיין לא נחקר דיו בכתבי-יד עבריים.¹⁴⁰ אכן, הנתונים של ממדי הדף, של ממדי השטח הכתוב ושל ארבעת השוליים הסובבים אותו בכתבי-היד המתוארכים (או בציוני שם המעתיק) נאספו, והם כלולים במסד הנתונים ספר-דתא. יתרה מזו, במסד הנתונים מוצגים גם חישובים של יחסי הרכיבים הללו אלה לאלה בכל כתב-יד ובכללם היחסים החשובים לאפיון אזורי וכתב-יד של הפקת הספר ועיצובו ואולי גם לאפיון העיצוב של סוגת הטקסט, הלוא הם היחסים שבין רוחב העמוד לגובהו,¹⁴¹ היחסים שבין רוחב הטקסט הכתוב לגובהו¹⁴² והיחסים שבין השטח הכתוב לשטח הכללי של העמוד. אין צריך לומר שיש להבדיל בין כתבי-היד הכתובים על קלף ובין אלה הכתובים על נייר (או על קלף ונייר) שממדיהם נגזרו מגודל יריעות הקלף או הנייר, אך היחסים שבין הרוחב לגובה שלהם – בייחוד של השטח הכתוב – עשויים להיות דומים. אין ספק, ערך טיפולוגי וכתב-יד וכתב-יד של ממדי הדף בכתבי-היד וכן לממדי השטח הכתוב וליחסים שבין ממדי השטח הכתוב, שאפשר למדוד ולחשב בקלות. עם זה יש לזכור ששולי כתבי-היד נחתכו במידה רבה במהלך הכריכות החוזרות, ורק ממדי השוליים הפנימיים נשארו בשלמותם. ממדי גובה הספר עוותו יותר מממדי רוחבו, שהרי הגובה קוצץ בשוליים העליונים והתחתונים, ואילו הרוחב בשוליים החיצוניים בלבד, ולפיכך היחס שבין ממדי הדף השתנה במידה מועטה או ניכרת. כמו כן יש להביא בחשבון את השינוי בממדי הדף מחמת התכווצות הקלף במרוצת הימים (הדבר בולט לעין בקונטרסים

¹³⁹ Mise en page (עיצוב הדף של מצע הכתיבה: גודלו ויחס רוחבו לגובהו), Mise en texte (עימוד הטקסט: פריסתו על מצע הכתיבה ובעצם על מפתח הספר הסימטרי). סקירה ממצה של המתכונים והנחיות לקביעת פרופורציות השרטוט שנמצאו בכתבי-יד לטיניים ויווניים, ניתוחם ובחינת יישומיהם בכתבי-היד לטיניים ויווניים והפניות מפורטות למחקרים שדנו במתווים של כתבי-היד (בכללם גם כתבי-יד לטיניים וערביים) ראו אצל M. Maniaci, 'Ricette e canoni di impaginazione del libro medievale – Nuove osservazioni e verifiche', *Scrineum Rivista*, 10 (2013), pp. 1–48 [www.fupress.com/scrineum]

¹⁴⁰ בינתיים ראו את הניסיון להסתייע בממדים של ספרי התנ"ך המזרחיים הקדומים של קלף ויחסים שבין רוחבם לגובהם בזיהוי התנ"ך המכונה 'כתר דמשק' בהקדמתי למהדורת הפקסימיליה שלו: M. Beit-Arié, 'Codicological and Palaeographical Description' in *The Damascus Pentateuch – Manuscript From About the Year 1000 Containing Almost the Whole Pentateuch*, vol. 2, ed. M. Beit-Arié (Early Hebrew Manuscripts in Facsimile 2), Copenhagen 1982, p. 8. על חישוב של ממדי יריעות הנייר המזרחי ושחזור קיפוליהן (בעזרת כיוון המברחים בדפי הקודקס) בכתבי-היד העבריים הקדומים מן המאות האחת-עשרה והשתים-עשרה ראו במבואותיי לאוצר המצחפים, א–ד (בחלק א הסעיף 'ממדים ומתווה' שבפרק 'המפרט הקודיקולוגי'; בחלקים ב–ד הסעיף 'חומרי הכתיבה ותבניות הספרים' שבפרק 'התכונות הקודיקולוגיות').

¹⁴¹ על היחסים והתבניות בכתבי-היד הלטיניים ראו J.P. Gumbert, 'The Sizes of Manuscripts – Some Statistics and Notes', in *Hellings Festschrift – Forty-Three studies in Bibliography Presented to Prof. Dr. Wytze Hellings*, ed. A.R.A. Croiset van Uchelen, Amsterdam 1980, pp. 277–288; and Formats', בתוך: מניאצי ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות, א, עמ' 263–227.

¹⁴² חומברט לא בחן את יחסי הממדים של השטחים הכתובים.

מעורבים של קלף ונייר).¹⁴³ מן הסיבות האלה אמינה יותר בדיקת יחסי הרוחב והגובה של השטח הכתוב.

בדיקת הצורות, הממדים והפרופורציות של דפי הקודקס ושל פריסת הטקסט בעמודיו עשויה אפוא להוסיף בוחן קודיקולוגי ולסייע בזיהוי מוצא כתב-היד ובאמזן זמנו. דוגמאות אחדות לדבר, כולן שאובות מכתבי-היד הכתובים על קלף, אפשר להציג כבר בשלב זה של המחקר. במצחפי המקרא גדולי-הממדים המאפיינים את המזרח התיכון במאה הראשונה של הפצת הנוסח הטברני (המאה העשירית), לדוגמה, היחס בין רוחבם לגובהם הוא $0.92-0.82$ ¹⁴⁴ והיחס שבין רוחב הטקסט לגובהו הוא $0.58-0.46$. בקודקסים האשכנזיים גדולי-הממדים הרבים, בייחוד של ספרי תנ"ך, מחזוריים וספרי הלכה שהופקו בייחוד בגרמניה ובמידה פחותה בצרפת למן שלהי המאה השתים-עשרה ועד לאמצע המאה הארבע-עשרה¹⁴⁵ היחסים בין רוחבם לגובהם ובין רוחב שטחם הכתוב לגובהו שונים מאלה שבמצחפים המזרחיים הקדומים: בעשרות כתבי-היד האשכנזיים שגובהם 400 מ"מ ויותר היחס בין רוחב הדף לגובהו הוא $0.79-0.63$, והיחס בין רוחב השטח הכתוב לגובהו בדרך כלל דומה $0.74-0.62$ (עיצוב שאולי תואם את ההדגשה האנכית הטבועה בסגנון הגוטי ומבליט אותה).¹⁴⁶ היחסים האופייניים לממדים של כתבי-יד עשויים קלף מספרד ומפרובנס דומים לאלה שנמצאו במזרח, והם נוטים אל התבנית הריבועית. כתבי-יד בממדים קטנים שתבניתם רחבה (oblong), היינו שרוחבם גדול מגובהם) בין קטעי הגניזה הקדומים¹⁴⁷ וקודקסים מצפון אפריקה¹⁴⁸ דומים לכתבי-יד ערביים שקדמו להם או בני זמנם.¹⁴⁹

¹⁴³ ראו גלצר, 'ארס צובה', עמ' 188–190.

¹⁴⁴ מן הסתם יש לזקוף כמה מן ההבדלים האלה בחיתוך למידות הקיצוץ של השוליים העליונים והתחתונים בעת כריכת כתבי-היד.

¹⁴⁵ תנ"ך ארפורט נכתב בגרמניה בשנת 1343, וממדיו הם, כנראה, הגדולים ביותר בין כתבי-היד העבריים (470×629 מ"מ). ראו עליו להלן, פרק ד, הערה 8.

¹⁴⁶ לדברי חומברט במאמרו 'ממדים ותבניות' (לעיל, הערה 141), 0.7 היה היחס המועדף בכתבי-היד הלטיניים מן התקופה הקדומה המאוחרת ועד סוף ימי-הביניים.

¹⁴⁷ כך בקטעי הגניזה של טקסט מקראי שנכתב באירן בשנת 903/4, והוא כתב-היד הקדום ביותר שתאריכו אינו מוטל בספק (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 2). בכתב-יד זה היחס בין ממדי הדף שווה ליחס שבין ממדי השטח הכתוב, והוא 1.08. על כתבי-יד מקראיים קטני-ממדים מראשית המאה האחת-עשרה ומראשית המאה השתים-עשרה, שהחזיקו רק פרשה אחת מן החומש (באופן דומה לקוראנים כופיים שהכילו סורות יחידות), המעידים בממדיהם, בעימודם, בקישוטיהם כי הופקו באירן ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 50. ראו גם סיראט, כתבי-יד עבריים, עמ' 117–119, ועיינו שם על קודקס הפפירוס העברי היחיד (ששרד בגניזה) שרוחבו 230 מ"מ וגובהו 215 מ"מ.

¹⁴⁸ כגון כ"י סנקט פטרבורג Ebp. II B 338 משנת 1276/7 (יחס ממדי הדף ויחס ממדי השטח הכתוב זהים – 1.14).

¹⁴⁹ משיכות הקולמוס המורחבות של הכתב הכופי הקדום הכתיבו, כנראה, את היפוך היחס שבין ממד הגובה לממד הרוחב ברוב הקוראנים הקדומים שהופקו במאות התשיעית והעשירית. ראו M. Lings & Y. H. Safadi, *The Qur'an – Catalogue of an Exhibition of Qur'an Manuscripts at the British Library, 3 April–15 August 1976*, London 1976, p. 17; דרוש, קטלוג הספרייה הלאומית, עמ' 19. דרוש הבחין שרוחב השטח הכתוב ברוב הקטעים הכופיים בקטלוג שלו גדול בשבעים מ"מ מן הגובה הכתוב (50 מ"מ בתבניות הקטנות). ראו שם גם את טבלת הממדים המאלפת של השטח הכתוב של כל כתבי-היד בלוח XXIV. דרוש הציע שהשינוי מן התבנית האנכית אל התבנית הרחבה התחולל בראשית המאה השמינית. ראו F. Déroche, 'Inks and Page Setting in Early Qur'anic Manuscripts – A Few Unusual Cases', in *From Codicology to Technology: Islamic Manuscripts and their Place in Scholarship*, ed. S. Brinkmann & B. Weismüller, Berlin 2009, p. 86 ועיינו שם בלוחות של קטעי קוראן קדומים מגניזת דמשק. ממדי הקודקסים המקראיים שהופקו במזרח התיכון היו, כמובן, גדולים הרבה יותר, וגובהם היה תמיד גדול, למצער במקצת, מרוחבם כמו בצורה האנכית של הקוראנים בכתב החיג'אזי הקדום המיוחס למאות השביעית והשמינית (ראו דרוש, קטלוג הספרייה הלאומית, עמ' 19, 50).

התבנית הרחבה של הקוראנים בכתביה כופית נזנחה במזרח במאה האחת-עשרה (ראו M. Lings, *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination*, England 1976, p. 18). כתבי-יד קטני-ממדים שהחזיקו רק פרשה אחת מן החומש, בדומה לקוראנים כופיים שהכילו סורות יחידות והופקו באירן במאות האחת-עשרה והשתים-עשרה, מעידים בממדיהם, בעימודם ובקישוטיהם על ההשפעה החזקה שהייתה לקליגרפיה הערבית על עיצוב כתבי-היד העבריים, וראו אוצר כתבי-יד עבריים, II, 2. על אף הדמיון הרב לקוראנים הכופיים תבניתם של כתבי-היד העבריים ואף תפוסת כתיבתם אינן רחבות. הקוראנים בכתביה כופית נכתבו תמיד בעמודה אחת, ואילו המצחפים המזרחיים העבריים בדרך כלל בשלוש עמודות צרות, מן הסתם כדי לחקות במפתח הקודקס את מראה עמודות מגילת ספר התורה בעת גלילתה לצורך הקריאה, ואך לעתים נכתבו בשתי עמודות (ניתן שהדבר היה תלוי באזור שבו הופק כתב-

כיוצא בזה אפשר לציין את הממדים האופייניים לכתבי-היד האיטלקיים לתמורותיהם במהלך התקופות ולתלותם בסוגת הטקסט המועתק מתוך השוואתם לממדי הקודקסים הלטיניים. מיון כמותי מעין זה של כתבי-היד המתוארכים מאיטליה מלמד, למשל, שברוב הקודקסים שאין בהם חיבורים גדולי-היקף העדיפו המעתיקים ומזמיני ההעתקות באיטליה להפיק כתבי-יד בממדים קטנים יחסית.

בשנים האחרונות התפתחה בקודיקולוגיה הלטינית המגמה להציג את הממדים של כתבי-היד באמצעות נוסחה¹⁵⁰ המבטאת את ממדי הגובה והרוחב על-ידי ערך אחד ומאפשרת בדרך זו את קיצור מהלכי מיון כתבי-היד.¹⁵¹ כך נטבע המונח *taille* בצרפתית, 'גזרה' בעברית, שהוא צירוף ממד הגובה וממד הרוחב. במסד הנתונים ספר-דתא חושבה הגזרה במפרט הממדים ויחסיהם, אך לא נעשה שימוש בנתוניה לצורך טיפולוגי.

המונח 'תבנית' ('פורמט'), שתכופות משתמשים בו בטעות במשמעות ממדים, נוגע לשחזור ממדי יריעות הקלף או הנייר הגולמיות וגם לדרכי קיפולן ולמספר הקיפולים לצורך הכנת דפי גיליונות הקונטרסים¹⁵² (על משמעות המונח 'גיליון' ראו בפרק הבא).¹⁵³ אף נושא התבנית כמעט לא נחקר בקודיקולוגיה העברית.¹⁵⁴ בפרק הבא יוער על היעדר הראיות לקנטרוס על-ידי קיפול יריעות קלף בכתבי-יד עבריים. יוטעם שהיחס שבין רוחב הדף לגובהו נשמר בכל קיפול של יריעת הקלף או הנייר.

היד) כדרך כתבי-היד הביבליים הסוריים או היווניים. יוצאי דופן בין הביבליות היווניות הקדומות הם שני כתבי-יד בני המאה הרביעית: קודקס סינאיטיקוס (Sinaiticus) גדול-המידות, הדומה לקודקסים המקראיים העבריים, ובו ארבע עמודות, וקודקס וטיקנוס (Vaticanus), הכתוב בשלוש עמודות. ראו E.G. Turner, *The Typology of the Early Codex*, [Philadelphia] 1977, וראו גם טבלה 16 בעמ' 134 וכן את הלוחות 25–26 בתוך *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*, ed. H.-J. Martinet & J. Vezin, [Paris] 1990, pp. 62–65. מעניין שבקודקס סינאיטיקוס בעל ארבע העמודות נכתבו ספרי אמ"ת בשתי עמודות כדרך שהם נכתבו לימים במצחפי המקרא, דבר העשוי לשקף את השפעת הנוהג היהודי ולאשש את המסקנה של מילן וסקיט שקודקס סינאיטיקוס נכתב בקיסריה, וראו P. Mayerson, 'Codex Sinaiticus – An Historical Observation', *Biblical Archaeologist*, 46 (Winter 1983), pp. 54–56.

¹⁵⁰ D. Muzerelle, 'Normes et recettes de mise en page dans le codex pré-carolingien', in *Les débuts du codex – Actes de la journée d'étude organisée à Paris le 3 et 4 juillet 1985 par l'Institut de papyrologie de la Sorbonne et l'Institut de recherche et de l'histoire des textes*, ed. A. Blanchard (Bibliologia 9), Turnhout 1989, pp. 125–156.

¹⁵¹ ראו בעת האחרונה *Gazette du livre médiéval*, 50 (2007), pp. 55–63. ואולם ראו גם את הצעתו של חומברט (J.P. Gumbert, 'Livre grand, livre petit: Un problème de taille', *Gazette du livre médiéval*, 38 [2001], pp. 55–58) להסתפק בממד אחד בלבד של גובה כתב-היד למיון הגדלים של כתבי-היד משום פשטותו ושקיפותו ומשום שיחסי הממדים של כתבי-היד הלטיניים מרוכזים בטווח קטן ואת תשובת מוזלר (שם).

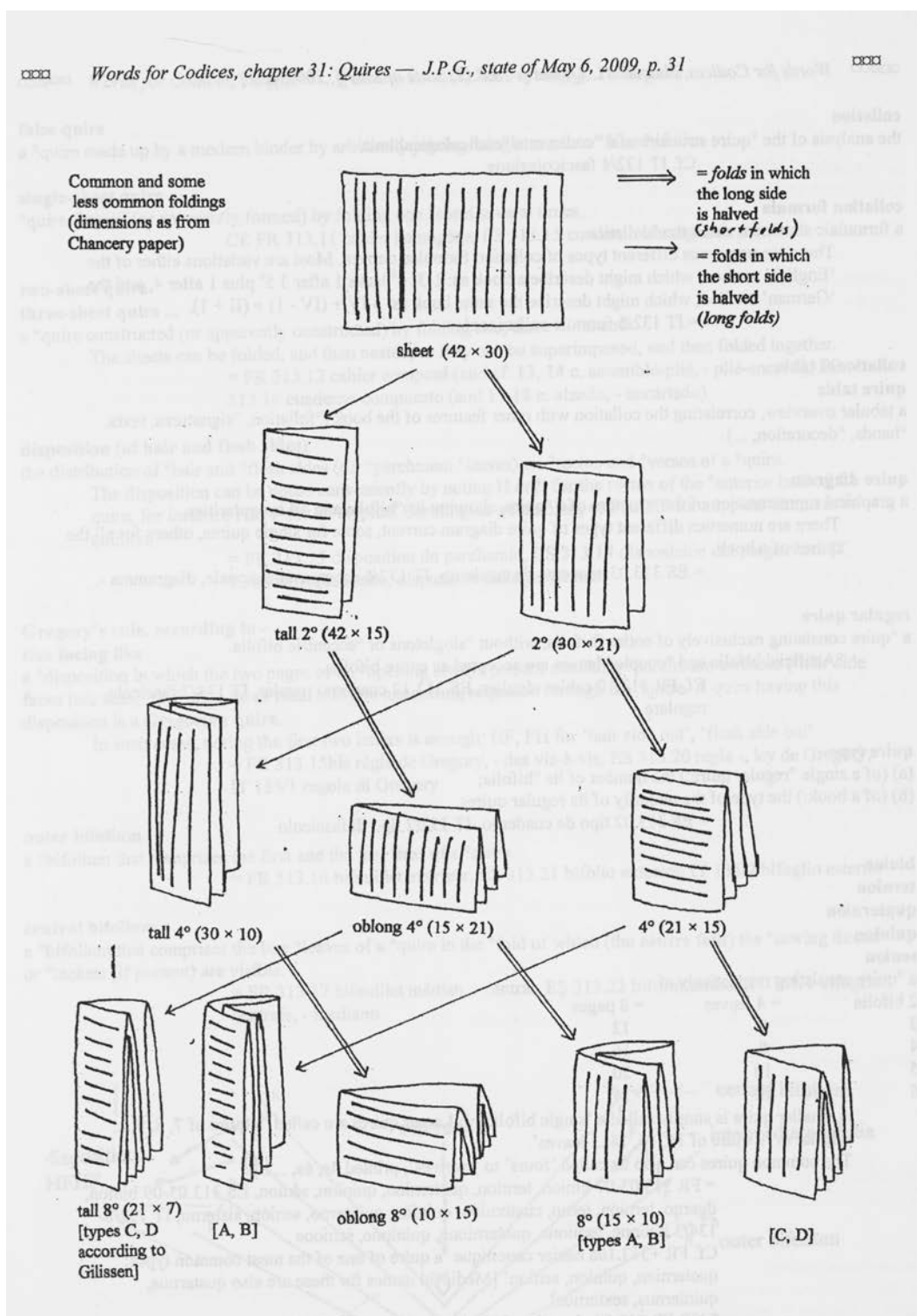
¹⁵² ראו את שני מאמריו של חומברט הנזכרים לעיל, (הערה 141) וראו עוד את מאמרו 'עורות, יריעות וקונטרסים' (להלן, פרק ד, הערה 9, ושם גם מראי מקום לעוד ספרות העוסקת ביצירת קונטרסים על-ידי קיפול יריעות קלף), וראו עוד הסבר תמציתי וממצה על המונח אצל חומברט, טרמינולוגיה, סעיפים 312.0, 312.1.

¹⁵³ חומברט (טרמינולוגיה, סעיף 312.1) מבחין בין *material format* (היחס בין הדף ליריעת מצע הכתיבה) ובין *working format* (שחזור הדרך שבה הופקו הגיליונות ודפיהם והושג יחס זה).

¹⁵⁴ למעט תבניות הנייר בכתבי-היד המזרחיים הנזכרים לעיל בהערה 140. בנוגע לפורמטים (תבניות) של כתבי-היד עצמם יוער על רשימות הספרים שהועתקו והוצעו למכירה בידי יוסף ראש הסדר במצרים בסוף המאה השתים-עשרה ובראשית המאה השלוש-עשרה. ברבים מרישומי הספרים האלה ציין יוסף ראש הסדר, שהשתמש בהעתיקותיו בנייר בגדאדי, את פורמט כתב-היד – רביעית הגיליון או שמינית הגיליון (היינו דפים שנוצרו על-ידי שני קיפולים של יריעת הנייר או שלושה קיפולים), וראו אלוני, הספרייה היהודית, מס' 97, 99, 101, 112.

דרכי הקיפול של ידיעות נייר מערבי מסוג 'Chancery'

מתוך: חומברט, טרמינולוגיה (2009), עמ' 31

תבניות וממדים של יריעות נייר מערבי תוצרת בולוניה וקיפוליהן לדפים

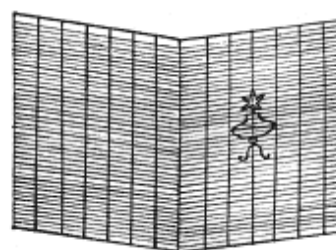
מתוך: J.P. Gumbert, 'More "Dated Manuscripts"', *Quaerendo*, 38 (2008), p. 87

'Official' Bolognese paper sizes

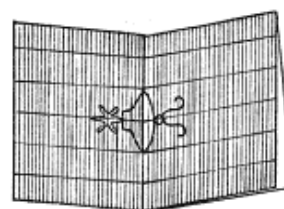
	sheet	folio	quarto	octavo
Imperial	73 × 50	50 × 36	36 × 25	25 × 18
Royal	61 × 44	44 × 30	30 × 22	22 × 15
Median	49 × 35	35 × 24	24 × 17	17 × 12
'Chancery'	44 × 31	31 × 22	22 × 15	15 × 11

אפשר להבחין בנקל בתבנית ובמספר הקיפולים של כתבי-יד הכתובים על נייר מערבי על-פי כיווני המבריחים וסימני-המים הטבועים בהם כדלהלן (התרשימים מועתקים מתוך D. Muzerelle, *Vocabulaire codicologique: Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*, Paris 1985, Figs. 40, 42, 45

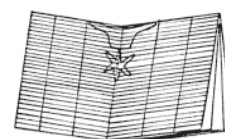
בכתבי-יד בתבנית פוליו (folio), שגיליונותיהם חופפים ליריעת נייר המקופלת פעם אחת, ייראו מבריחים מקבילים לאורך הדף וסימן-המים ימצא במלואו באחד הדפים בכל אחד מזוגות דפי הגיליון, היינו במחצית מדפי הקונטרס.

בכתבי-יד בתבנית קוורטו (quarto), שדפיהם נוצרו על-ידי קיפול היריעה פעמיים, ייראו המבריחים ניצבים לאורך הדפים וסימן-המים ייראה חצוי במרכז מפתח הגיליון משני עברי מקפלו, ואם הגיליונות קונטרסו בסדירות וברציפות מיריעות הנייר, יימצאו חצאי סימני-המים במחצית מדפי הקונטרס.

בכתבי-יד בתבנית אוקטבו (octavo), שדפיהם נוצרו על-ידי קיפול יריעת הנייר שלוש פעמים, ייראו המבריחים מקבילים לאורך הדף ורבעי סימן-המים ייראו בשוליים העליונים של הדפים המועדים לקיצוץ בכריכה, והם ייראו בקנטרוס סדיר במחצית מדפי הקונטרס.

יש לזכור שכמו המדפיסים כן המעתיקים יכלו להרכיב קונטרסים גם על-ידי קיפול וחיתוך של חצאי ואפילו רבעי יריעות נייר. בניית קונטרסים על-ידי קיפול יריעות באופן שיטתי יפה, כמובן,

לדפוס אך לא לכתבי-יד ובוודאי לא לכתבי-יד עבריים שהיו בהם נוהגי קנטרוס לא זוגיים לרוב. תפוצות סימני-המים בכתבי-היד העבריים מראות שימוש בגיליונות נייר עם סימני-מים שונים זה מזה באותו הקונטרס. אין ספק שהמעתיק קיפל את הגיליונות, חתך וערס אותם בלי סדר, ואחר כך לקח מן הערימה כמה גיליונות לפי צרכיו ומנהג המקום.

4. דיו

בחיבור מקיף העוסק כולו במלאכת הספר ראוי, כמובן, לכלול מידע ואפילו במידה מצומצמת מאוד על הדיו שהשתמשו בה בכתבי-היד העבריים של ימי-הביניים. כיוון שנושא הדיו מוצג כאן רק בקיצור נמרץ לא היה מקום לייחד לו פרק בפני עצמו, והדיון הקצר נספח אפוא לפרק על מצע הכתיבה.

ערכת סופרים לנשיאת כלי כתיבה מיטלטלים עשויה ברונזה מן התקופה האומיית שנמצאה בעין גדי בשנת 2003: שפופרת ארוכה לקולמוס שחבורה אליה קסת דיו בעלת מכסה, ובה שרדה תערובת שממנה הופקה דיו שחור. בתוך השפופרת נמצאו שרשרת קצרה ומוט ברונזה. למכסה הקסת מחוברת שרשרת ששימשה, כנראה, למניעת איבוד המכסה ולהצמדת המתקן לחגורת הסופר בתנועתו. סמוך למכשיר נמצא בקבוק זכוכית. תיאור מפורט, דיון על הדיו בעת העתיקה ועל כלים דומים שנמצאו בחפירות בארץ ישראל ובמצרים ראו R. Porat, H. Eshel & A. Frumkin, 'A. Bronze Scribe's Case from En Gedi', *IMSA*, 6 (2007), pp. 3–12

באופן כולל מבחינים בין דיו פחמית שהחומר העיקרי בהרכבה הוא פחם ובין דיו ברזלית שהחומר העיקרי בהרכבה הוא גפרת ברזל. הדיו הפחמית נהגה במצרים הקדומה, בעולם ההלניסטי וברומא¹⁵⁵ ובכלל זה גם, לפי אנליזה כימית, במגילות ים המלח.¹⁵⁶ במאה השנייה, כנראה, החלו לייצר דיו על בסיס ברזל וטנין (iron-gall ink), המופק מעפצים – גידולים על גבי צמחים (כגון אלון או אלה) הנוצרים מפעילות טפילה של חרקים וזחלים. עדות על שימוש בדיו ברזלית לכתבת ספרי תורה, תפילין ומזוזות כבר בתקופת הדור הרביעי של התנאים מצויה בברייתא בתלמוד בבלי:

דתני דאמ' ר' מאיר כשהייתי אצל ר' ישמעאל היתי מטיל קנקנתום לתוך הדיו ולא אמר לי דבר וכשבאתי לפני ר' עקיבא אסרה עלי. איני? והאמ' רב יהודה אמ' שמואל משום ר' מאיר

¹⁵⁵ לסיכום קצר של המידע על הרכבי הדיו במזרח התיכון הקדום ובעולם הקלסי ראו מ' הרן, 'מלאכת הסופר בתקופת המקרא' (לעיל, הערה 6), עמ' 75–80. להרכבי הדיו הפחמית וגלגוליהם במסורות תרבותיות של המזרח הרחוק והמזרח התיכון על-פי מקורות ספרותיים ולמתכונים בספרות ההלכתית היהודית והמוסלמית יוחד ספרה של מוניק זרדון בת-יהודה: M. Zerdoun Bat-Yehuda, *Les encres noires au Moyen Âge jusqu'à 1600*, Paris 1983 (repr. 2003)

¹⁵⁶ ראו Y. Nir-E & M. Broshi, 'The Black Ink of the Qumran Scrolls', *Dead Sea Discoveries*, 3.2 (1996), pp. 157–167

כשהיתי לומד תורה אצל ר' עקיבא היתי מטיל קנקנתום לתוך הדיו ולא אמר לי דבר וכשבאתי לפני ר' ישמעאל (אסרה עלי) בא ואמ' לי בני מה מלאכתך ואמרתי לו לבלר אני אמ' לי בני הוי זהיר במלאכתך שמלאכת שמים היא שאם אתה מחסר אות אחת או מוסיף נמצא אתה מחריב כל העולם כולו אמרתי לו ר' דבר אחד יש לי וקנקנתום שמו שאני מטיל לתוך הדיו ואמ' לי וכי מטילין קנקנתום לתוך הדיו והלא אמרה תורה ומחה <במד' ה: כג> <נוסף בהגהה: כתב> שיכול לימחות <...> תניא ר' יהודה או' ר' מאיר היה או' לכל מטילין קנקנתום לתוך הדיו חוץ מפרש' סוטה ר' יעקב אומ' משמו חוץ מפרש' סוטה שבמקדש (עירובין יג ע"א ומקבילה בסוטה כ ע"א).¹⁵⁷

הפקת הדיו במזרח לכאורה הוסיפה להתבסס על פחם שגרם שצבע הדיו ברוב כתבי-היד המזרחיים שלפנינו הוא שחור (או אפור), ואילו צבעי הדיו בכתבי-יד שנכתבו באירופה בדיו ברזלית מעופצת, שמלכתחילה הייתה גם היא שחורה (בשל עירוב של הטנין), הלכו והתבהרו במרוצת השנים עד שהיו לגוונים של חום, ולפעמים הדיו הברזלית איכלה את מצע הכתיבה. ואולם מחקרים חדישים מראים שהשימוש בדיו ברזלית נהג גם בכתבי-יד מזרחיים (ראו להלן). מקורות בגניזה הדוקומנטרית המתייחסים לדיו סוכמו בידי גויטיין,¹⁵⁸ ומהם עולה שבדרך כלל היא לא הופקה בידי הסופר אלא נרכשה מידי מומחה לעשייתה. בתקופה האחרונה הוחל בבדיקות אופטיות וכימיות בלתי פולשניות של הדיו בכתבי-יד של ימי-הביניים, מהן מבוססות על ניתוח ספקטרוגרפי מהן על קרני רנטגן (X-ray fluorescence) שעשויות לספק מידע מדויק על הרכבי הדיו באזורים ובתקופות שונים אלה מאלה ואף לחשוף שינויים בדיו באותו כתב-יד עצמו ובשכבותיו.¹⁵⁹ באחרונה פותחו מכשירים ספקטרוגרפיים זולים, ניידים וידידותיים המאפשרים בדיקות מהירות. סקירה של טכניקות הבדיקה למיניהן, היתרונות של כל אחת מהן והתוצאות שאפשר לקבל באמצעותן פורסמה בעת האחרונה.¹⁶⁰

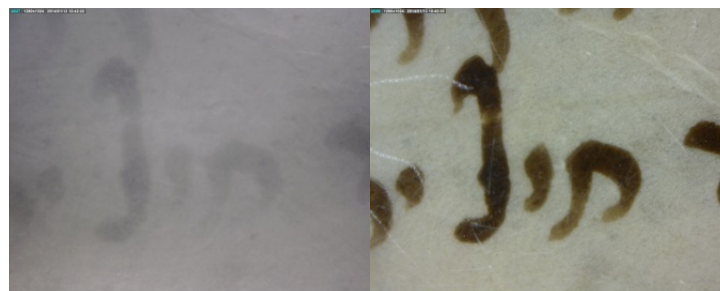
¹⁵⁷ על-פי סריקת כ"י מינכן Cod. hebr. 95 באתר הספרייה. המונח לגפרת ברזל מובא בברייתא זו ובמקומות אחרים בתלמוד ובתוספתא בכתבים אחדים – 'קנקנתום', 'קנקנתוס', 'קלקנתוס' (על-פי מאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי, המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן וכן בכתבי-היד של התוספתא, וראו שבת יא: יח, מהדורת ש' ליברמן, סדר מועד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 50) והוא יווני, χαλκάνθος. ראו מראי מקום לדיונים במונח זה אצל ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג: סדר מועד, שבת, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 182. הרמב"ם במשנה תורה (ספר אהבה, הלכות תפילין, מזוזה וספר תורה א: ד) מתאר את תהליך הייצור של הדיו הפחמית לצורך כתיבת סת"ם, אם כי אינו פוסל את השימוש בדיו ברזלית: 'כיצד מעשה הדיו מקבצין העשן שלשמנים או שלזפת ושעוה וכיוצא בו וגובלין אותו בשרף האילן ובמעט דבש ולותתין אותו הרבה ודכין אותו ובשעת כתיבה שורהו במי עפצא וכיוצא בו וכותב בו שאם תמחקנו ימחק וזה הדיו שמצוה מן המובחר לכתוב בו ספרים תפלין ומזוזות ואם כתב שלשותן במי עפצא וקלקנתוס שהוא עומד ואינו נמחק כשרים' (על-פי כ"י אוקספורד MS. Hunt. 80, שאת הגהתו כנגד כתב-ידו אישר הרמב"ם בחתימתו). אכן, הדיו בימי-הביניים הופקה כחומר יבש שנמהל לצורך הכתיבה.

¹⁵⁸ חברה ים תיכונית, ב, עמ' 233–234.

¹⁵⁹ ראו את המאמרים בעניין זה בקובץ המחקרים מניאצ'י ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות; קנר ואחרים, 'שרטוט צבעוני', O. Hahn, B. Kanngießer & W. Malzer, 'X-Ray Fluorescence Analysis of Iron Gall Inks, Pencils, and Coloured Pencils', *Studies in Conservation*, 50/1 (2005), pp. 23–32; O. Hahn, T. Wolff, H.-O. Feistel, I. Rabin & M. Beit-Arié, 'The Erfurt Hebrew Giant Bible and the Experimental XRF Analysis of Ink and Plummet Composition', *Gazette du livre médiéval*, 51 (2007), pp. 16–29. ¹⁶⁰ I. Rabin, R. Schütz, A. Kohl, T. Wolff, R. Tagle, S. Pentzien, O. Hahn & S. Emmel, 'Identification and Classification of Historical Writing Inks in Spectroscopy – A Methodological Overview', *Comparative Oriental Manuscript Studies Newsletter*, 3 (January 2012), pp. 26–30. את הדיואות בטכנולוגיות ספקטרוטריות ואטומיות ובשיטות לא-הרסניות ראו J.-N. Barrandon, 'Contraintes et difficultés de la caractérisation des encres', בתוך: זרדון בת-יהודה ובורלה (עורכות), חומרי הספר, עמ' 275–278, ועל תוצאות מחקר הדיואות בכתבי-יד לטיניים מן המאה השתים-עשרה בספרייה של טרואה ראו P. Roger et al., 'Étude technique d'encres de manuscrits du IIe siècle conservés à la bibliothèque de Troyes', בתוך: זרדון בת-יהודה ובורלה (עורכות), חומרי הספר, עמ' 279–314.

באמצעות אחד המכשירים האופטיים הניידים, Dino-Lite AD413-12V, מיקרוסקופ אלקטרוני מסוג USB multispectral המפיק גלי אור בתדרים שונים, מגל על-סגולי (ultra-violet) בתדר הקצר ועד תת-אדום (infra-red) בתדר הארוך, אפשר להבדיל בנקל בין דיו פחמית, שצבעה נראה גם בתדר תת-אדום, ובין דיו ברזלית מעופצת, שצבעה מחויר או נמוג לגמרי. ביוזמת הכימאית אירה רבין (Ira Rabin) ובעזרתה בחרתי בתחילת שנת 2014 מדגם קטן של כתבי-יד (רובם עבריים) באוסף כתבי-היד של הספרייה הלאומית בירושלים שנבדקו במכשיר. בכל כתבי-היד האירופיים שנבדקו במדגם המצומצם נמצאה דיו ברזלית מעופצת: כ"י Heb. 8° 4120, שנכתב באיטליה בשנת 1282, הנראה להלן באיור; כ"י Heb. 8° 1403/3, שנכתב ב'סרקסטה' (Saragossa), ספרד בשנת 1341; כ"י Heb. 8° 6330, שנכתב בגרמניה בשנת 1366/7 וכ"י Heb. 4° 1114, שנכתב שם בשנת 1419. תוצאות הבדיקה של כתבי-היד המזרחיים היו מפתיעות. רובם נכתבו בדיו ברזלית מעופצת ומיעוטם בדיו פחמית: כ"י Yah. Ms. Ar. 966, קוראן שנכתב באמצע המאה התשיעית ובשנת 904/5 נוסף לו ניקוד בשיטה שונה מניקודו המקורי, נכתב בדיו ברזלית מעופצת; כ"י Heb. 4° 4572, חומש המכונה 'כתר דמשק', שנכתב בוודאי בארץ ישראל במאה העשירית, כתוב בדיו ברזלית מעופצת; כ"י Heb. 4° 5703/2, פירוש המשניות לסדר נשים מאת הרמב"ם כתוב בעצם כתיבת ידו בדיו ברזלית מעופצת וכ"י Heb. 8° 6235 נכתב ב'צובא' (Aleppo) בשנת 1236 בדיו ברזלית מעופצת. לעומתם רק שני כתבי-יד ממדגם מצומצם זה נמצאו כתובים בדיו פחמית: כ"י Heb. 8° 2238, פרשת שלח לך המקושטת, שנכתבה באירן בשנת 1106/7 וכ"י Yah. Ms. Heb. 6, שנכתב באלטוילה (al-Tawila, תימן) בשנת 1359.

כ"י ירושלים Heb. 8° 4120 <איטליה> 1282, דף 38. דיו ברזלית מעופצת

NIR (Near-Infrared)

VIS (Visible Light)

כ"י ירושלים Ms. Or. 838 כתב-יד בסורית, ירושלים ראשית המאה העשרים. דיו פחמית

כתבי-יד מהספרייה הלאומית בירושלים

MS	Place, <u>date</u>	VIS	NIR	<u>ink</u>
Maimonides autograph Heb. 8° 6235	Cairo ca.1165			Iron <u>gall</u>
Heb. 8 6235	Aleppo 1236			
Yah. <u>MS</u> .Heb. 6	Al-Twila (Yemen) 1359			
Heb. 8° 2238	<Iran> 1106/7			
Yah. MS Ar. 966 (<u>Kuran</u>)	<mid 9 th cen.> <u>revocalised</u> 904/5			
Heb. 4° 5703/2 (Bible)	Palestine <10 th cen.>			
Heb. 8° 1403/3	Saragossa (Spain) 1341			
Heb. 8° 4210	<Italy>° 1282			
Heb. 4° 6330	Germany 1366/7			
Heb. 4° 1114	Germany 1419			
Syriac handwriting by a scribe-monk, Jerusalem 1992				<u>carbon</u>

כתבי-יד עבריים מספריית המדינה בברלין

MS	Place, <u>date</u>	VIS	NIR	<u>ink</u>
MS. Or. Oct 256	Baghdad, 1341			<u>carbon</u>
MS. Or. Oct 351	<Egypt>, 1435			carbon
MS. Or. <u>Fol</u> 583	<Italy>, 1288			iron-gall
MS. Or. <u>Fol</u> 585	<u>Falset</u> (Spain), 1365			iron-gall
MS. Or. <u>Qu</u> 835	<Provence>, 1385			iron-gall
MS. Or. <u>Qu</u> 831	<u>Viadana</u> (Italy), 1460			iron-gall

פרק ד: הקנטרוס

השינוי באופן ייצור הספר שבא לידי ביטוי בשינוי צורתו מצורת מגילה לצורת קודקס היה מהפכה טכנולוגית גדולה בעלת השלכות תרבותיות מפליגות, והיא נעוצה במעבר מחיבור רצוף של יחידות מצע הכתיבה שהטקסט נכתב בצדו האחד בלבד (על-ידי הדבקת יריעות פפירוס או על-ידי תפירת יריעות קלף אלה לאלה) וגלילתו המסורבלת אל קשירה וכריכה של דפים עשויי פפירוס (רק בתקופה הקדומה יותר) או קלף ולימים נייר, הכתובים בשני צדיהם, באופן המלכד ומשמר את הספר בלי החשש שדפיו ייפרדו ומאפשר דפדוף מהיר ונוח בהם. כדי להשיג את השינוי הדרסטי בצורת הספר ולהבטיח את אפשרות פתיחתו בקלות למפתחים מפתחים (שני העמודים הנגלים לעין הקורא בעת פתיחת ספר בדמות קודקס) ואת שלמותו מן ההכרח לבנותו קונטרסים קונטרסים¹ (quire, gathering באנגלית, cahier בצרפתית, fascicolo באיטלקית, lager בגרמנית). אין שום אפשרות להפיק ספר בצורת קודקס שיכיל דפים רבים ויפתח בנוחות לצורך קריאה רצופה או חיפוש בלי שלדת קונטרסים.² הקונטרס הוא יחידת ההפקה החומרית של הקודקס. אבן הבניין של הקונטרס היא הגליון³: חתיכת מצע כתיבה מרובעת המקופלת לשניים ויוצרת שני דפים (bifolium [ברבים bifolia] באנגלית⁴; bifeuillet, ועד העת האחרונה בייחוד diplôme, בצרפתית; bifolio או bifoglio באיטלקית; bogen בגרמנית).⁵ כל קונטרס מורכב מגליונות אחדים עשויים קלף או נייר. הגליונות, שרוחבם גדול מגובהם, הונחו זה על גבי זה

¹ על האטימולוגיה של המונח 'קונטרס' ראו להלן בנספח לפרק זה. מרדכי עקיבא פרידמן הביא לידיעתי מקורות מספרות הגאונים שבהם המונח הערבי 'דרג' משמש במשמעות קונטרס. לדעתי, המונח שם אינו קודיקולוגי אלא ביבליוגרפי. לפי שימושו הרי הוא צֶפֶר של יחידות טקסטואליות אחדות בצורת קונטרס אך לא קונטרס של ספר. זה היה, כנראה, איגוד מצטבר של קבוצת גליונות ובהם שאלות ותשובות.

² הדבר שריר גם בהפקת הספר המודפס. עד אמצע המאה העשרים בערך תפרו את הקונטרסים לפני כריכתם. ואולם כאשר הוחל בהפקת ספרים זולים בכריכה רכה, כדי להוזיל את עלות ההפקה ולחסוך את תפירת הקונטרסים חתכו את קפלי גליונות הנייר והדביקו את הדפים הפרודים בגבם לכריכה. כך נעלם מבנה התשתית של הקונטרסים מן העין.

³ יש להבחין בין 'גליון' ובין 'יריעה': היריעה היא מצע הכתיבה בגודלו הגולמי כמו שיצא מידי יוצריו לפני שנחתך לגליונות המרכיבים את הקונטרס. רק בספרים בתבנית פוליו (ראו להלן) היריעה חופפת לגליון. חומברט (טרמינולוגיה, עמ' 1) הציע לאמץ באנגלית את המונח sheet לציון יריעה, לפי שימושו לפני ועד היום. הוראתו הקודיקולוגית של המונח 'גליון' היום שונה מן המשמעות שהייתה למילה זו בימי הביניים ועד לדורות האחרונים והיא שולי כתב-היד או הספר. שמייאל בוניט, הוא שמואל בן שמואל, שהשלים בפרובנס בשנת 1423 בערך (על-פי שני כתבי-יד אחרים שכתב) את העתקת פירוש אגדות התלמוד על גבי 56 דפים (כלומר 28 גליונות) העיד בקולופון: 'אני שמייאל בוניט קבלתי מיד יוסף כהן ט גסים <מטבע> בעד כתיבת כ"ח עלים שכתבתי בזה הספר' (כ"י מינכן. Cod. hebr. 94). מכאן שכינה את הגליונות 'עלים', מונח ששימש אחרי סוף ימי הביניים בדרך כלל לציון דף (ואינו אלא תרגום המונח הלטיני). המונח 'עלים' במשמעות גליונות בא גם בקולופון משנת 1529, שנכתב בכתיבה אשכנזית בהשפעת כתיבה ביזנטית-ספרדית, מן הסתם בביזנטיון: 'טו קונטרסים הם, כל אחד מד' עלים' (כ"י קיימברידג' Add. 505, 2-9). במונח זה, 'עליון', השתמש גם המדקדק והמילונאי אליהו בחור במילון ספר התשב"י, בערך 'קונטרס', וראו בפירוט להלן בנספח לפרק זה, חלק ב, על-יד הציון להערה 32 ובהערה. על השימוש במילה 'כף' ובמילה הנרדפת 'יד' בהוראת ריק או כתוב ראו ב' קלאר, 'לדרכי הרחבת הלשון העברית בימי הביניים', לשוננו, טו (תש"ז), עמ' 121-122. השתמשו במונח המשוררים והמלומדים בספרד, החל במנחם בן סרוק באיגרת התלונה שכתב לחסדאי אבן שפרוט (המאה העשירית). הדוגמה הברורה ביותר שמביא קלאר בשימוש לא פיוטי באה בשו"ת הרשב"א, סימן תקמח: 'לי ספר כ"ג ידות של נייר <...> ועוד התחיל לכתוב לו פירוש ארוך על כל תיבה ותיבה, ועל עלה אחד של נייר מן הספר פירש שתי ידות של נייר'. הנחתו של קלאר שהמונח נטבע על-פי גִּפְּ בערבית צריכה עוד עיון.

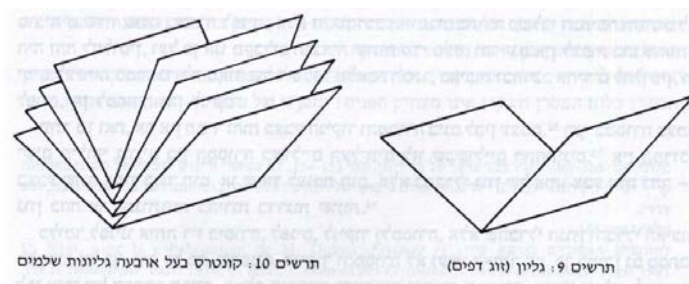
⁴ כלומר דו-דף בלטינית. וכך גם ביוונית: διφύλλων. ראו J. Irigoin, 'La terminologie du livre et de l'écriture dans le monde byzantin', in *Vocabulaire du livre et de l'écriture au Moyen Âge – Actes de la table ronde, Paris, 24–26 September 1987*, ed. O. Weijers, Turnhout 1989, p. 17.

⁵ ראו מוזרל, מונחים קודיקולוגיים, סעיף 311.03.

וקופלו באמצעם במקביל לגובהם, וכך נוצרו מכל גיליון שני דפים (ארבעה עמודים) החבורים זה לזה. דף איננו אפוא יחידה קודיקולוגית העומדת לעצמה, ובדרך כלל הוא ייעלם אם לא יהיה חבור לדף נוסף. כאשר ייאלץ מעתיק לחתוך דף מסיבה כלשהי (טעות חמורה בהעתקה, נזק שנגרם לדף וכדומה) הוא יחתכו באופן שישאיר בָּדל משוליו הפנימיים כדי שהדף בן זוגו עדיין יהיה תפור בתפירת הקונטרס ולא יישור.⁶ אמנם בקודקסים לא מעטים מאז המאה העשירית יש קונטרסים שבהם גיליונות מלאכותיים העשויים משני דפים יחידים המורכבים על-ידי בדליהם.⁷ תופעה זו של זיווג דפים יחידים נקרת רק בכתבי-יד של קלף, אשר מפאת יוקרו נוצלו גם שיירים מיריעותיו שממדיהן לא הגיעו לכדי גיליון.⁸

תרשימי קנטרוס

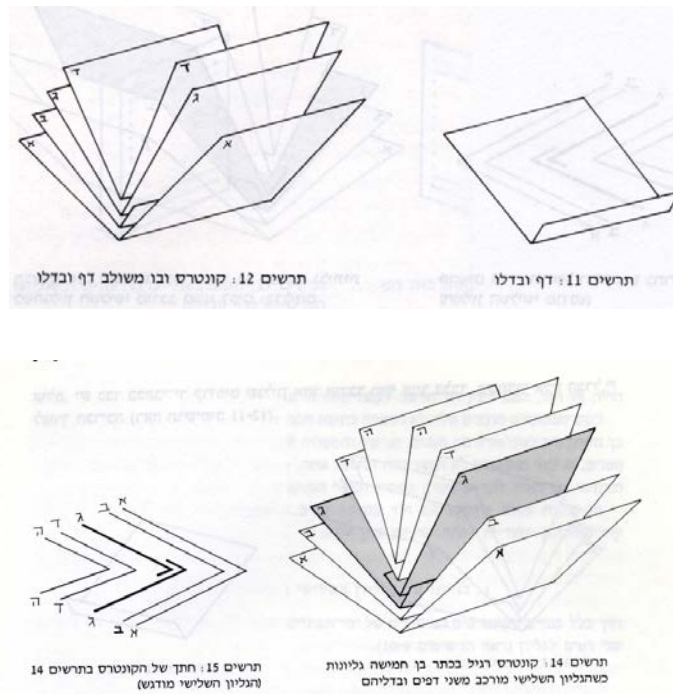
מתוך גלצר, 'ארס צובה'

⁶ כך גם נמצא בכתבי-יד רבים בְּדלים (stub באנגלית, talôn בצרפתית, tallone באיטלקית) של דפים שנשארו ריקים מעיקרם אך נחתכו לימים בידי בעלים שביקשו לנצלם לצורך כתיבת מכתבים או מסמכים, והשוו אל איסור על נוהג זה בספר חסידים (כדרך האיסורים הרבים האחרים שצוינו בו על נהגים של סופרים): 'אם יראה אדם שני דפין >היינו שני דפי גיליון חבורים> אחד כתוב ואחד שאינו כתוב וצריך לדף שאינו כתוב, אל יחתוך אותו וכן אפילו דף אחד והוא צריך לגליון >כלומר לשוליים>, ואם צריך לשלוח כתב ויש לו דף כתוב ויש לאותו דף גיליון >היינו בן זוג< חלק, אל יכתוב בגיליון צרכיו שצריך לשלוח לחבירו בין שכתוב בו תורה שבכתב בין שכתוב בו תורה שבעל פה, ולא ישלח הדף לחבירו אלא יגנוז או יכתוב בו דברי תורה' (מהדורת ויסטינצקי ופריימן, סימן תש, עמ' 181).

⁷ בכתר ארס צובה, שנכתב בשנת 930 בערך, בנויים רוב הקונטרסים באופן שגיליונם הפנימי השלישי מבין חמשת גיליונות הקונטרס מורכב מזיווג של דף יחיד (singleton) ובדלו עם עוד דף יחיד ובדלו, ובקונטרסים אחרים הורכב עוד גיליון בדרך זו. ראו גלצר, 'ארס צובה', עמ' 232–235; אוצר המצחפים, א, כתב-יד 6. התופעה ידועה גם מכתבי-יד של הקוראן שנכתבו במזרח במאה התשיעית. ראו דרוש ורישאר, 'מקלף לנייר', עמ' 188. חומברט (טרמינולוגיה, סעיף 314.2) מציע לכנות באנגלית גיליון שהורכב ושולב בקונטרס בדרך זו coupled leaves.

⁸ על קנטרוס של גיליונות מלאכותיים, המוגדר בשפות האירופיות in-plano ומכונה שלא בצדק בצרפתית atlas ובאיטלקית atlante, ראו מוזרל, מונחים קודיקולוגיים, סעיף 312.7. בין כתבי-היד העבריים התופעה הנדירה של בניית קונטרסים על-ידי גיליונות מלאכותיים הנוצרים מהדבקת בדלים של שני דפים העשויים מיריעות קלף שלמות אלה לאלה כדי להפיק ספרים בממדים ענקיים ידועה לי רק בכ"י ברלין 11-1210 Ms. Or. המרהיב. ממדי 1068 דפיו (בשני כרכים) הם 470×629 מ"מ, וכולם (פרט לגיליון אחד) מורכבים מדפי-יריעות שהודבקו זה לזה ויצרו גיליונות. כתב-היד – הגדול בממדיו בין כתבי-היד העבריים שתועדו במסד הנתונים 'ספר-דתא' – הופק בעיטורים מורכבים של המסורה בשנת 1343, כנראה באזור ארפורט בגרמניה. על כתב-היד ראו Kitwe-Jad – Jüdische Handschriften: Restaurieren Bewahren, Präsentieren [Ausstellung und Katalog P. Werner] (Ausstellungskataloge n.F. 47 a–b), Berlin 2002, vol. 1: Jüdische Kultur im Spiegel der Berliner Sammlung, pp. 18–22. Sammlungen, ועיינו גם בכרך השני (Erste Schritte der Restaurierung der Hebräischen Bibel 'Erfurt 1' O. Hahn, T. Wolff, H.-O. Feistel, I. Rabin & בייחוד לשיקומ. וראו M. Beit-Arié, 'The Erfurt Hebrew Giant Bible and the Experimental XRF Analysis of Ink and Plummet Composition', Gazette du livre médiéval, 51 (2007), pp. 16–29.

הגליון הוא היחידה הקודיקולוגית הקטנה ביותר. הוא בבחינת האטום של הקודקס, ואילו הקונטרס הוא בבחינת היחידה המולקולרית של הקודקס. הגליונות נחתכו מיריעות קלף שהופקו מעורות שלמים של עגלים או כבשים או עזים או מיריעות נייר כמו שיוצרו בתבניות. ראיות שנחשפו ממראיתם של גליונות קלף בכתבי-יד לטיניים לא מרובים למן המאה האחת-עשרה מלמדות שקונטרסיהם נבנו על-ידי קיפול יריעת הקלף כמה פעמים לפי הגודל הנדרש של כתב-היד.⁹ ראיות לדבר לא הובחנו עד כה בכתבי-יד עבריים, אך יש להודות כי האפשרות שנעשה קנטרוס גם על-ידי קיפול יריעות הקלף וחיתוך שולי הקונטרס אחר כך לא נבדקה באופן שיטתי ומקיף. מובן שיריעות הקלף וכך גם יריעות הנייר קופלו ונחתכו לגליונות לפי הגודל הנדרש של הספר המופק, אך ככל הנראה עד כה הוכן מלאי של גליונות וממנו נבנו קונטרסים על-ידי צירוף אקראי של גליונות והרכבתם ולא דווקא על-ידי קיפול היריעה ליצירת קונטרס אחד מהן. להלן נראה שגם ההרכבים הנפוצים של כתבי-היד העבריים, שאינם זוגיים,¹⁰ שלא כקנטרוס הסטנדרטי

⁹ L. Gilissen, 'La composition des cahiers, le pliage du parchemin et l'imposition', *Scriptorium*, 26 (1972), pp. 3–33; idem, *Prolégomènes à la codicologie: Recherches sur la construction des cahiers et la mise en page des manuscrits médiévaux*, Gand 1977, pp. 13–122. עוד ביבליוגרפיה מובאת בפירוט אצל מניאצי, ארכאולוגיה, עמ' 223–224. מן העבודות המאוחרות יותר ראוי להזכיר את מאמרו של חומברט, 'ממדים ותבניות' (J.P. Gumbert, 'Sizes and Formats'), בתוך: מניאצי ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות, א, עמ' 230–231, שבו הוא מראה כיצד אפשר לשחזר את צורת קיפול היריעה לפי מקום יציאת הטלפיים (flanks) הניכרת בשולי גליונות הקלף וכן כיצד כיוון העקבות של שדרת הבהמה הניכרים בדפי הקלף מעיד על התבנית (פורמט), כלומר על מספר הקיפולים של היריעה הקובעים את גודל הספר. בתבנית פוליו סימן השדרה נראה באמצע הגליון; בתבנית קווארטו השדרה נראית באמצע מקפל הגליון ומקבילה לו, ובתבנית אוקטבו היא תיראה בקצה העליון של הדף, אם הסימן השתמר בחיתוך השוליים העליונים. וראו עוד J.P. Gumbert, 'Skins, Sheets and Quires', in *Directions in Later Medieval Manuscript Studies – Essays from the 1998 Harvard Conference*, ed. D.N.M. Pearsall, Woodbridge–Rochester 2000, pp. 81–90. על האפשרות הגנוזה במדידת עובי גליונות הקלף לשם חשיפת דרך הקיפול ראו F. Bianchi et al., 'Facteur de variation de l'épaisseur du parchemin italien du VIIIe au XVe siècle', בתוך: מניאצי ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות, א, עמ' 154. לעניין אופני קיפול היריעות ראו התרשימים הנלווים למונחי הקיפול אצל מוזרל, מונחים קודיקולוגיים, סעיף 312.02; חומברט, טרמינולוגיה, סעיף 313.3.

¹⁰ ההרכב בן חמשת הגליונות היה ההרכב סטנדרטי במזרח התיכון (בכל כתבי-היד השמיים) ובאיטליה בכתבי-היד המתוארכים, ששיעורם כשליש מכלל כתבי-היד העבריים המתוארכים. גם ההרכב של שישה גליונות בגדלים אחדים,

בן ארבעת הגליונות בכתבי-היד הלטיניים המערביים עד למאה התשיעית, מאששים את ההשערה שהקונטרסים בכתבי-היד העבריים של קלף לא נוצרו על-ידי קיפול יריעות אלא על-ידי צירוף אקראי והרכבה של גליונות שנחתכו מכמה יריעות שונות זו מזו. ברשותנו ראייה לדבר מטקסט הלכתי בן המאה האחת-עשרה באשכנז שהמעתיק עצמו התקין את הקונטרסים.¹¹ גם בכתבי-היד העבריים מן המאה החמש-עשרה לא נמצאו עד היום ראיות שקונטרסי הקלף נוצרו בקיפול יריעות, שלא ככתבי-יד לטיניים של קלף מאותה העת שנמצאו בהם עדויות לקנטרוס בקיפול והן רבות מאלה שנמצאו בתקופות מוקדמות יותר. יתרה מזו: הן מלמדות כי הקונטרס היה גם יחידת העתקה שכן נכתב והוא פרוש לפני חיתוכו לגליונות גליונות.¹² עם זה ראוי להדגיש כי רק בכמה תריסרים של כתבי-יד לטיניים נמצאו עדויות לקונטרסים שנתקבלו על-ידי קיפול היריעה וכי ברוב-רובם של כתבי-היד שאינם עבריים, אם מן המזרח אם לטיניים, הקונטרסים לא נוצרו בקיפול.

לאחר היכתבם נתפרו הקונטרסים במקפלים בכמה טכניקות ובפריסות שונות של תפי התפירה (הכול לפי האזור והתקופה), ויש שהתפרים המקוריים¹³ או תחליפיהם (כתבי-היד של ימי-הביניים נכרכו מחדש פעמים אחדות) או רק תכי התפירה (התפרים הזמניים) השתמרו, ועדיין הם נראים בגב הקונטרס ובמפתחו המרכזי. תפירת הקונטרסים הסתיימה בקשירתם אלה לאלה ובכריכת כל כרך הקונטרסים בשיטות משיטות שונות. לעניין זה ראוי להזכיר את הראיות (הספרותיות והחומריות) שחשף מייקל גאליק בכתבי-היד הלטיניים המלמדות שבמאה השנים-עשרה, לפחות באנגליה ובצרפת, כתבו המעתיקים בקונטרסים שגליונותיהם נתפרו באופן זמני, כל קונטרס לעצמו. יש גם לתת את הדעת למשתמע מן הראיות האלה על דרכי ניקוב הקונטרסים ושרטוטם בשיטות חריטה של קונטרסים שלמים או של רצפי גליונות או דפים סמוכים אחדים בבת אחת.¹⁴

שהיה הרכב תנייני בכתבי-יד עבריים באזורי תרבות הספר הספרדית (והיה נפוץ בין כתבי-היד הלטיניים של קלף במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, ראו להלן, הערה 48) אינו הולם את ההשערה בדבר יצירת הקונטרס על-ידי קיפול היריעה. קולט סיראט מציעה שההרכב הבלתי זוגי (בן חמשת הגליונות) של קונטרסי הקודקסים הקדומים הלא-עבריים שנכתבו במזרח הים את הפירוס, אשר לאחר הפקתו נגלל לגליל וממנו חתכו גליונות במספר כלשהו, ואילו קונטרסי קלף שנוצרו על-ידי קיפול יריעתו חייבו שמספר גליונותיהם יהיה חזקה של שניים. ראו C. Sirat, 'Pour quelle raison trouve-t-on au Moyen Âge des quinions et des quaternions? – Une tentative d'explication', בתוך: הופמן (עורך), קודיקולוגיה השוואתית, עמ' 131–135.

¹¹ 'לכתוב אגרת אם אדם צריך בהיתר בחולו של מועד, אבל לתקן קונטרסין מן הקלפים לכתוב אחר המועד – אסור' (מעשה הגאונים, מהדורת א' אפשטיין וי' פריימאן, ברלין תר"ע, עמ' 33 ומראי המקום שם). לעניין זיהוי מוסר ההלכה ראו א' גרוסמן, 'בני מכיר וספרם "מעשה המכיר"', תרביץ, מו' (תש"ל), עמ' 131 (מסר שמחה עמנואל).

¹² הקונטרסים הללו נחשפו על-ידי גילוי חיבורים צרים של קלף שגישרו בין גליונות נפרדים שהתמלטו מחיתוך הדפים. הספרות על כך מרובה. ראו בישוף, פלאוגרפיה לטינית, עמ' 21; חומברט, 'עורות, יריעות וקונטרסים' (לעיל, הערה 9). חומברט מביא הוכחות שקונטרסים בני ארבעה גליונות בכתבי-יד לטיניים רבים לא נוצרו על-ידי קיפול יריעות ומסיק שגם המאה התשיעית לפחות לא הייתה נהוגה טכניקה זו של הכנת קונטרסים וכי היא הייתה נדירה בכתבי-יד מזרחיים ויווניים. הוא גם מסביר מדוע עצם הישרדותם של גשרונים המחברים דפים אינה ראייה ליצירת קונטרסים על-ידי קיפול ודן גם בתופעת התפירה הזמנית. פטר חומברט הבחין בחיבור עליון ששרד בין שני דפים בקטע של כתב-יד לטיני בעת שבחן את כתבי-היד הלטיניים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (היום הספרייה הלאומית) בשנת 1991 (כ"י Ms. Var. 475).

¹³ תפירות או כריכות מקוריות של כתבי-יד עבריים הן יקרות מציאות וגם כריכות מחודשות קדומות נדירות הן. וראו עוד להלן בפרק בסעיף 'כריכה'.

¹⁴ ראו M. Gullick, 'From Scribe to Binder: Quire Tackets in Twelfth Century European Manuscripts', in Roger Powell the Compleat Binder: Liber amicorum, ed. J.L. Sharpe (Bibliologia 14), Turnhout 1996, pp. 240–259. גאליק הטעים שכבר גרגורי במאמרו ההיסטורי משנת 1885 על הקנטרוס היווני הניח שהקונטרסים נתפרו באופן זמני (ראו להלן, הערה 17). חידושו הגדול של גאליק היה בראיות ספרותיות שמצא לתפירה (stitching) הזמנית לצורך ההעתקה, ולא זו בלבד אלא שהוא אף הראה כתבי-יד ששרדו בהם שיירי תפירות זמניות (שרידי רצועות קלף או חוטים או רק חריצים זעירים או חתכים אופקיים של תפים בלי חוטי התפר). כמו כן הוא הבחין שהמקומות אשר חוררה התפירה הזמנית (stations) שונים ממקומות החירור של התפירות הרגילות, ולעיתים הם שימשו את התפירה העיקרית. גאליק מכנה את התפר הזמני tacket, שראוי לכונו בעברית 'תך', היינו

בהוראת תפר כאשר מדובר בתפירת מגילה. וראו את הברייטא שבתלמוד ירושלמי מגילה ב:ה, עב ע"א (לפי כ"י ליידן): 'שאם תפר בה שנים או שלשה תכים שהיא כשרה'; זו גם משמעות הכתוב 'שלשה חוטי גידים', הבא בכל עדי הנוסח של הברייטא המקבילה שבתלמוד בבלי מגילה יט ע"א, מלבד שני עדים – כ"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X893 T 141 וכ"י מינכן Cod. hebr. 140, שכתוב בהם 'חכי גידים' (על-פי מאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי, המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן), והוא בוודאי שיבוש של 'תכי'.

בעת הסמינר על כתבי-יד עבריים בהשוואה לכתבי-יד לטיניים שקיימנו פטר חומברט (J.P. Gumbert) ואני במשותף בספריית בודלי שבאוניברסיטת אוקספורד באביב 2009 הבחין פטר חומברט בחתכים של תפירת ארעי בקצוות העליונים והתחתונים של מקפלי הגיליונות המרכזיים של הקונטרסים השמורים בלתי כרוכים (אך תפורים מחדש) בכ"י אוקספורד MS. Heb. d.11, הוא ספר הזכרונות שליקט והעתיק אלעזר בן אשר בגרמניה (ראו לעיל, פרק א, הערה 106). ועוד זאת: בבדיקה הדקדקנית של כל המקפלים של הגיליונות המרכזיים חומברט אף מצא בשני קונטרסים (מספר <19> ומספר <32>) שרידים של התפים עצמם העשויים רצועות קלף (ראו התצלומים בגוף המאמר מיד אחרי הציון להערה זו). בגופי כתבי-יד לטיניים ויווניים הוא הבחין בשרידים של תפירת-עראי בכל קונטרס מקונטרסי הקודקס כשלעצמו. הוא הסיק שנוהג זה רווח מאוד בכתבי-יד לטיניים בכל אירופה לפחות למן שנת 800 ועד לימי-הביניים המרכזיים והראה את התופעה גם בכתבי-יד אתיופיים עד ימינו, בכתבי-יד ערביים וביזנטיים. לדעתו, התפשטות השימוש בספרור גיליונות הקונטרס בכתבי-היד הלטיניים במאה הארבע-עשרה ייתרה את הצורך בתפירה הזמנית של הקונטרסים היחידים (tacketing) לשם הבטחת סדר דפיהם. שכן משפט ספרור הגיליונות בכתבי-היד הלטיניים, שלא בכתבי-היד העבריים, נרשם מספרו של כל קונטרס על כל גיליונותיו כמו לימים בספרי הדפוס (כלומר Ia, Ib, Ic, Id או בציון הגיליון בספרות). הוא העלה את ההשערה שהתפירה הזמנית שימשה גם לשרטוט הקונטרס (בעיקר כאשר שורטטו קונטרסים שלמים או גיליונות או דפים אחדים בבת אחת) ולהערכתו, והיא הייתה לא רק מהלך זמני עד לכריכה הסופית אלא לפעמים גם דרך להפקת קודקס העשוי קונטרסים נפרדים בלתי כרוכים, כמו כן היא הייתה אמצעי יעיל לשילוב דפים בודדים עם בדלים בקונטרס. ראו בפירוט רב J.P. Gumbert, 'The Tacketed Quire: An Exercise in Comparative Codicology', *Scriptorium*, 64 (2011), pp. 299–320 & pls. 50–54.

חתכים עליונים במקפל
הדפים 123^124

סדר גיליונות הקלף בקונטרס

כאשר קונטרסי הקודקס עשויים קלף שאפשר להבחין בין צדדיו הקונטרסים מסודרים בסדר שיטתי ועקיב מבחינת צדי הקלף של הגיליונות ומפתחי הספר.¹⁵ גם כאשר רק הגיליונות החיצונים והמרכזיים של קונטרסיו עשויים קלף, כמו שנראה להלן, נשמר הסדר השיטתי והעקיב מבחינת צדי הקלף במפתחי המעברים בין קונטרס לקונטרס. ההבדל הבולט במרקם ולמצער בצבע של צדי הקלף גרם שבכל תרבויות הקודקס נתרווח הנוהג, מאז המאה העשירית לפחות, לסדר את הגיליונות לפני קיפולם בהתאמת הצדדים – צד השער נוכח צד השער וצד הבשר נוכח צד הבשר. לפיכך נמצא ששני העמודים המוצגים בכל מפתח בספר, וכל אחד מהם שייך לגיליון אחר (מלבד

¹⁵ נראה שנהגו גם שיקולים אחרים מלבד השיקול האסתטי והסימטרי. שהגיליונות החיצונים בכתבי יד לטיניים היו עבים יותר (לפי מדידות מדויקות) ראו F.M. Bischoff, 'Observations sur l'emploi de différentes qualités de parchemin dans les manuscrits médiévaux', בתוך: מניאצי ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות, א, עמ' 82–85. ועיינו שם על כך שחורים (שנגרמו לעור עקב פציעות והשכיחים בדפי קלף, בייחוד בכתבי-יד שאינם הדורים) יימצאו בגיליונות הפנימיים, הדקים יותר.

המפתח המרכזי בכל קונטרס), זהים במראם – צד השער או צד הבשר לסירוגין.¹⁶ לכן ייקל להבחין בדפים החסרים בקודקס, שכן אם תואם הצדדים בו ייפרע והמפתח שבין דפיו יציג זה מול זה את שני צדיו של הקלף, יהיה מקום להניח שבמפתח זה חסר דף (או מספר לא זוגי של דפים).

למרבה הפלא, שיטה זו, אשר כאמור נהגה למן המאה העשירית לפחות בכל האזורים ובכל מלאכות הספר למיניהן, הובחנה רק בסוף המאה התשע-עשרה. חוקר של כתבי-יד יווניים הוא שפרסם את הכלל הזה, והוא קרוי על שמו – 'חוק גרגורי'.¹⁷ נראה שהעיקרון שהנחה את הסידור הסימטרי הזה היה אסתטי. ואולם בעת האחרונה הביע מעבד הקלף Henk de Groot מרוטרדם את דעתו המרתקת והמשכנעת (דואל מיום 9 ביולי 2015) שדפי הגליונות סודרו בהקבלת הצדדים בגלל התקערות צדי השער והתקמרות צדי הבשר (ראו לעיל, פרק ג, הערה 44). סידור הדפים בהתקשטות נגדית (קימור מול קימור וקיעור מול קיעור) נועד לנטרל את ההתקשטות והיה חיוני להפקת הקודקס כמקשה אחת הן בהיותו סגור הן בהיותו פתוח ונוח לדפדוף. ההיבט האסתטי היה אפוא רק פועל יוצא של הצורך הקודיקולוגי. הושמעה גם הדעה שסדירות זו היא פועל יוצא מעצם בניית הקונטרס על-ידי קיפולי יריעת הקלף. מיעוט הקודקסים הלטיניים הקדומים שנמצאו בהם עדויות לקונטרסים שנוצרו בקיפול של יריעת הקלף מכאן וההרכב הבלתי זוגי של גליונות הקונטרסים במקצת הקודקסים היווניים והלטיניים הקדומים ביותר מכאן מקשים לקבל דעה זו. נוהגים לסמל את סדר גליונות הקונטרס לפי צדי הקלף באותיות הרישיות של הצדדים ולצייןם לגבי כל עמוד א של המחצית הראשונה של גליונות הקונטרס כגון **שבשש**¹⁸ (היינו קונטרס בן חמישה גליונות המתחיל בצד השער, ומפתחיו תואמים לסירוגין).

נראה שכלל התאמת הצדדים, התקף בכל קונטרסי הקודקסים העבריים המתוארכים, לא קוים בכמה מכתבי-היד הקדומים הבלתי מתוארכים, ואולם גם בהם יש סדר עקיב. בקטעי גניזה ואף בקודקסים שלמים אחדים, כולם כנראה מאזור עירק, נמצא שגליונותיהם הפרושים סודרו כשפני צד השער (או הבשר) בכיוון אחיד בעקיבות, כלומר לאחר קיפולם לא הייתה התאמה של הצדדים בכל מפתח (פרט למפתח המרכזי בקונטרס) אלא עמוד של צד הבשר נראה מול עמוד של צד השער.¹⁹ ההשערה שנוהג זה אפיין כתבי-יד בבליים מתערערת בשל הנתונים על דרך סידור זו בכתבי-יד מזרחיים ומערביים קדומים הכתובים בכתבים אחרים – בכתב לטיני, סורי וערבי.²⁰

¹⁶ על התחלות הנוהג בכתבי-יד לטיניים באיים הבריטיים (שם הוא ניכר כבר במחצית השנייה של המאה השישית) ואחר כך ביבשת אירופה (בסקריפטוריה שבהשפעה אינסולרית) ראו וזן, 'הפקה חומרית', עמ' 26–27.

¹⁷ G.R. Gregory, 'Les cahiers des manuscrits grecs', *Comptes-rendue des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. 29, ser. 3 (1885), pp. 264–265. נדפס שנית אצל זיילסון, אקדמות לקודיקולוגיה (לעיל, הערה 9).

¹⁸ באנגלית משמשות האותיות F, H.

¹⁹ היינו בסדר **ששששש** (בקונטרסים בני חמישה גליונות, כנהוג במזרח), כגון בכתב-היד הקדום של ספרא בניקוד בבלי, כ"י וטיקן 66. Vat. ebr. עוד דוגמאות ראו אצל בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 41, הערה 66, ובייחוד במאמרו של מרדכי גלצר: M. Glatzer, 'Early Babylonian Hebrew Manuscripts', *Gazette du livre médiévale*, 27 (1995), pp. 19–24; ובעברית 'כתבי יד בבליים קדומים', על ספרים ואנשים – ידיעון בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 10 (תשנ"ו) עמ' 16–19.

²⁰ הסידור השיטתי בלא התאמת הצדדים ידוע גם מכתבי-יד לטיניים אינסולריים (שהופקו באיים הבריטיים) רבים מן המחצית השנייה של המאה השישית עד לשנת 700 בערך (ולמים מן המאה התשיעית עד לאחת-עשרה) ומכתבי-יד שהופקו בסקריפטוריה קונטיננטלית, בעיקר בהשפעה אינסולרית, ראו וזן, 'הפקה חומרית', עמ' 26–27. גיליאן בראון, חוקר כתבי-היד האינסולריים הקדומים (שקנטרוס המחומש מעיד על השפעה מזרחית) הביע את דעתו שלפניו השפעת קונטרסי קודקס הפפירוס. יריעות הפפירוס שנחתכו לגליונות היו עשויות מרצועות הגזע של צמח הפפירוס (גומא) שיוצרו בשתי שכבות באופן שרצועות השכבה האחת היו מאונכות לרצועות השכבה השנייה והן הודקו ורוקעו יחד. כך נוצרה יריעת פפירוס שהסיבים הנראים בצדה האחד מאונכים לסיבים הנראים בצדה האחר. בעת שסודרו הגליונות שנחתכו מיריעות הפפירוס הם הונחו כך שבכל מפתח ממפתחי הקודקס צד אחד הציג רצועות סיבים אופקיות והצד שכנגד הציג רצועות אנכיות. בראון סבור שהקנטרוס בלא התאמת הצדדים בכתבי-היד

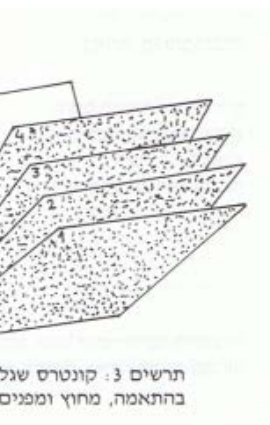
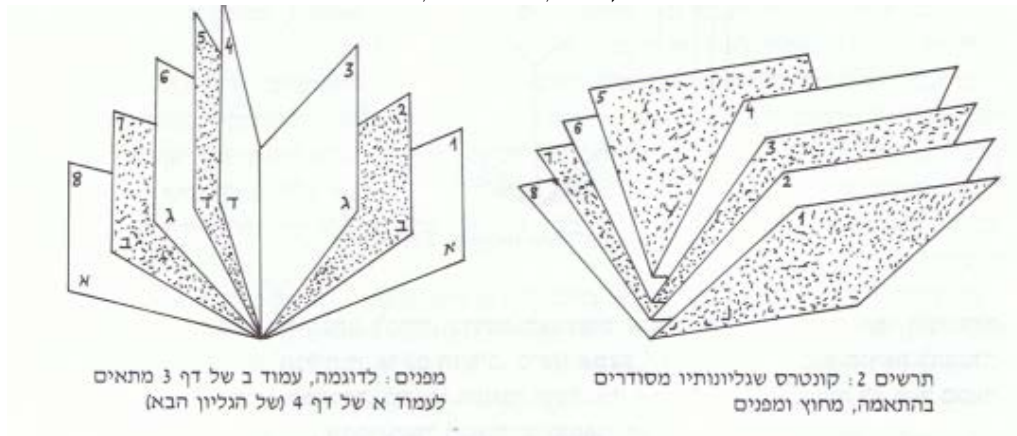

אם כן, נראה ששיטת הסידור שלא בהתאמת הצדדים לא אפיינה אזור דווקא אלא תקופה, ואפשר שכל הקודקסים הקדומים בכל הכתבים סודרו בתחילה בדרך זו – חיקוי לקודקס הפפירוס – ובשלב כלשהו (שהיה עשוי להיות שונה בכל אזור או כתב) החלו לסדר בהתאמת הצדדים. ייתכן שמעתיקים בבליים הוסיפו לנקוט את השיטה הישנה גם כאשר כבר אימצו שאר המעתיקים היהודים את השיטה החדשה.

תרשימים של קונטרס שגיליונותיו סודרו בהתאמת צדי הקלף (בכל מפתח מראה אחיד)

ושל קונטרס שלא סודר בהתאמת הצדדים

מתוך גלצר, 'ארם צובה', עמ' 197

התחלת הקונטרס

הקונטרס בכתבי-היד העבריים בדרך כלל התחיל בצד השער, כלומר פניו החיצונים של הגליון החיצון, שעטף את הקונטרס, היו צד השער. באיטליה (ולעתים נדירות בספרד ובביזנטיון) נהגה

האינסולריים הושפע מכתבי-היד הקונטיננטליים והמזרחיים הקדומים: כאשר החלו לכתוב על קלף, סופרים שעדיין לא הורגלו לקפל יריעה היו עשויים להרכיב קונטרסי קלף כאילו הם פפירוסים, ראו J. Brown, 'The Oldest Irish Manuscripts and their Late Antique Background', in *Ireland and Europe: The Early Church*, ed. P.N. Chantháin & M. Richter, Stuttgart 1984, pp. 324–325 [כונס בתוך בראון, מבוחר כתבים, עמ' 238]. לדברי סבסטיאן ברוק 'חוק גריגורי' לא נשמר בכתבי-היד הסוריים הקדומים שהופקו הן בחלק המזרחי של המזרח התיכון הן בחלקו המערבי. דבריו מובאים במאמר שלא ראה אור, ואני מודה לו על שהואיל לאפשר לי לקרוא: P.S. Brock, 'Saba, the Scribe "who never made a blotted tau" – Some Codicological Notes on Three Syriac Manuscripts from Redsh'aim, c. A.D. 724–726'. סידור הגליונות בקונטרסים בלי התאמת הצדדים בשיטת ששששש (כבאותם כתבי-יד עבריים) היה הסידור הרגיל בכתבי-יד שהופקו בסקריפטוריה של המנזרים הסוריים הן בכנסייה המזרחית, המכונה נסטוריאנית, הן במערבית, המכונה יקובינית או סורית אורתודוקסית, ראו F. Briquel-Chatonnet, 'Cahiers et signatures dans les manuscrits syriaques – Remarques sur les manuscrits de la Bibliothèque Nationale de France', בתוך: הופמן (עורך), קודיקולוגיה השוואתית, עמ' 158–159. יתר על כן, במדגם גדול של כתבי-יד ערביים מקוטעים של הקוראן מסוף המאה השביעית עד אמצע המאה העשירית נמצא שגיליונות הקונטרסים ברוב כתבי-היד האלה מסודרים גם כן באותה שיטת אי ההתאמה (ששששש). ראו דרוש, קודיקולוגיה ערבית (אנגלית), עמ' 71–76. דרוש מציע לבאר את הנוהג כחיקוי לקודקס הפפירוס (שם, עמ' 83–84), כמו שכבר הציע לפניו בראון (לעיל).

גם מסורת הפוכה – התחלת כל קונטרס בצד הברש, כלומר הקונטרס סודר לפי הנוסחה **בשבשב**, לפי מספר הגיליונות. מתכונת זו של התקנת קונטרסים רווחה רק באיטליה, והיא ניכרת במחצית כתבי-היד האיטלקיים הכתובים על קלף. ראשיתה בשנות השמונים של המאה השלוש-עשרה,²¹ ובמאה הארבע-עשרה היא התפשטה בהדרגה ובאה בכשלושים אחוז מכלל כתבי-היד האיטלקיים של קלף שנכתבו באותה העת: במחצית הראשונה של המאה היא באה רק בעשרה אחוזים מהם, ואילו ברבעה האחרון – במחציתם.²² במאה החמש-עשרה כמעט שישים אחוזים מכתבי-היד האיטלקיים של קלף מתחילים בצד הברש, ובעשורים הראשונים של המאה השש-עשרה – שני שלישים מהם. העובדה שרבים כל כך מכתבי-היד האלה שבין שלהי המאה הארבע-עשרה לסוף המאה החמש-עשרה נכתבו בידי סופרים מהגרים – רובם ספרדים ומקצתם אשכנזים, שלא נהגו לסדר כך את גיליונות הקונטרסים – וכיוצא בה העובדה שההתפשטות הרחבה של הנוהג חופפת מאז שנות העשרים של המאה החמש-עשרה את התפשטות השרטוט הצבעוני בדיו באיטליה,²³ מעוררות את השאלה אם ההתפשטות המהירה של שיטה זו בסידור הקונטרס (שכבר נקטו אותה במאה השלוש-עשרה) בתקופה המאוחרת קשורה להפקה מסחרית ולהפצה סיטונית של קונטרסים משורטטים בידי סוחרים של צורכי הכתיבה בתקופת הרנסנס, שכן יש מקום להניח כי המעתיקים המהגרים רכשו או קיבלו קונטרסים מוכנים שהיו מורכבים ומשורטטים באופן שונה מנהגיהם, ודרך הקנטרוס והשרטוט המקומית הטיפוסית היא שמשקפת בכתבי-היד שהם כתבו.²⁴ מכל מקום, שיטת הקנטרוס בהתחלת צד הברש הייתה אחד המאפיינים המובהקים של כתבי-היד הלטיניים ההומניסטיים במאה החמש-עשרה, והיא באה כמעט בכל כתבי-היד הלטיניים שנבדקו.²⁵

מלבד השימוש הנרחב בהתחלת הקונטרס בצד הברש באיטליה אפשר למוצאו בכתיסר כתבי-יד בספרד, ששיעורם כשישה אחוזים מכתבי-היד של קלף הספרדיים, הקדום שבהם משנת 1300²⁶ ובשיעור גדול יותר (אך במספר זניח של כתבי-יד) בבזנטיון, ובראשונה בתקופה דומה להיקרות הראשונה בספרד. תמונה שבבזנטיון לא רווח הנוהג ה'איטלקי', שהרי למן המאה התשיעית הוא היה הנוהג הסטנדרטי של מעתיקים יווניים בבזנטיון.²⁷ יש להוציא מן הדיון אותם כתבי-יד מעטים מאשכנז הכתובים על קלף שבמקצת מגיליונותיו אפשר להבחין בין הצדדים ובמקצתם אי

²¹ כתב-היד הקדום ביותר שקונטרסיו מתחילים בצד הברש הוא משנת 1280 (כ"י פרמה Parm. 2052, קטלוג דה-רוסי 667, קטלוג ריצ'לר ובית-אריה 188). אין לייחס משקל רב מדי לנתון כרונולוגי זה או זה בלי להביא בחשבון את גודל הקורפוס באותה גזרת זמן. אין לשכוח שכתבי-היד האיטלקיים בציוני תאריך ששרדו וזמנם לפני שנת 1280 מעטים מאוד: שני כתבי-יד מן המאה האחת-עשרה, שניים מן המאה השנים-עשרה, אחד-עשר מן השנים 1246–1279. יצוין שכל תשעת כתבי-היד המתוארכים הראשונים שמציגים מתכונת זו עד שנת 1313 – הרכב קונטרסיהם סוטה מן ההרכב הסטנדרטי (שישה או ארבעה גיליונות במקום חמישה).

²² מעניין שכל כתבי-היד של קלף ששרדו מן הרבע השני והשלישי של המאה הארבע-עשרה (אחרי שנת 1325 ועד לשנת 1371/2) – 28 במספר – קונטרסו בהתחלת צד השער.

²³ כשני שלישים מכתבי-היד העבריים באיטליה המשורטטים בדיו מתחילים בצד ברש.

²⁴ על כך ראו להלן בפרק ו, סעיף ב: השרטוט, תת-סעיף ג: השרטוט בדיו.

²⁵ ראו דרולה, קודיקולוגיה, א, עמ' 33. דרולה מצא את השיטה ב-98.7% מבין 1,200 כתבי-היד ההומניסטיים שבחן ותיעד.

²⁶ כ"י פריז 20 Hébreu שנכתב בטודלה כנראה בידי המסרן יהושע בן אברהם אבן גאון' שכתב את המסורה של תנ"ך זה (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 25).

²⁷ כמו שכבר ציין גרגורי (לעיל, הערה 17). ראו גם איריגואן, 'מרכזי העתקה ביזנטיים' (1958), עמ' 220. עוד מידע על התחלה בצד הברש לא רק בכתבי-יד יווניים אלא גם לטיניים ועל החייאת הנוהג במאה השלוש-עשרה מביא וזן, 'הפקה חומרית', עמ' 26–27. אכן, רוב כתבי-היד הלטיניים המתוארכים בציוני מקומות מצרפת שבדקתי בספריות פריז (ראו לעיל, פרק ג, הערה 49) מאמצע המאה השלוש-עשרה עד סוף המאה הארבע-עשרה – קונטרסיהם מתחילים בצד הברש. וראו את סיכומה של אגטי, מבוא לקודיקולוגיה, עמ' 154. על קודקסים לטיניים קדומים שקונטרסיהם מתחילים בצד ברש ראו לווי, קודקסים לטיניים, א, עמ' x. כתבי-היד הקופטיים מתחילים בצד הברש כדרך כתבי-היד היווניים (מן המאה התשיעית ואילך).

אפשר או אפשר להבחין ביניהם בקושי. לעצם הדבר שבמקצת הקונטרסים נראה כאילו אפשר להבחין שהם סודרו בהתאמת הצדדים והחלו בצד בשר אין לייחס משמעות של ממש, שהרי ברור שכתבי-היד נכתבו על קלף שמפיקו ביקשו לשוות לצדדיו מראה דומה (וראו לעיל בפרק ג, סעיף 1: הקלף האשכנזי).

יחוק גרגורי' בדבר סידור הקונטרס בהתאמת צדי הקלף היה שריר גם בכתבי-יד של קונטרסים מעורבים. מובן מאליו שאין החוק נוגע לגוף הקונטרס אלא למעברים מקונטרס לקונטרס (עמודי הגיליון המרכזי יציגו תמיד במפתחם מראה אחיד). אלמלי סודרו גיליונות הקלף החיצוניים של הקונטרסים המעורבים באופן שיטתי בהתאמת צדיהם, לא היו עמודי המפתחים שבין הקונטרסים תואמים. אכן, אנו מוצאים שהקונטרסים המעורבים מתחילים תמיד באותו הצד. בכל האזורים וגם באיטליה שבה רווח כל כך להתחיל את הקונטרס בצד הבשר, הקונטרסים המעורבים מתחילים בדרך כלל בצד השער, ולפיכך עמודו האחרון של קונטרס כזה והעמוד הראשון של הקונטרס הבא אחריו מציגים אף הם את צד השער. בכתבי-יד ספורים בלבד מתחילים קונטרסים מעורבים בצד הבשר. קונטרסים שגם גיליונם המרכזי עשוי קלף – יותר משני שלישים מהם מציגים במפתחים של אמצע הקונטרס את צד השער, אך השאר – את צד הבשר. בכל האזורים הייתה אפוא העדפה ברורה להניח את גיליונות הנייר הפרושים בין גיליונות קלף שפניהם החיצוניים היו צדי השער, כלומר לצד העיקרון האסתטי של תואם המפתחים בין קונטרס לקונטרס נוסף העיקרון הסימטרי.

הרכבי הקונטרסים

מספר הגיליונות בקונטרס בקודקסים של קלף בימי-הביניים לא היה רב, ובשל עובי הקלף לא עלה על שישה (שנים-עשר דפים),²⁸ כדי להבטיח פתיחה נוחה של הספר. אולם בקונטרסי נייר או בקונטרסים מעורבים היה מספר הגיליונות עשוי להגיע אפילו עד לארבעה-עשר (עשרים ושמונה דפים),²⁹ אם כי מספר הגיליונות הרווח לא עלה על עשרה.³⁰

רוב הקודקסים העבריים מתאפיינים באחידות פנימית: כל הקונטרסים המרכיבים אותו כתב-יד היו בדרך כלל אחידים במספר גיליונותיהם. מובן שקונטרסים בסוף כתב-יד או חיבור (כאשר יחידת ההפקה הייתה טקסטואלית) עשויים לחרוג מן ההרכב הקבוע באותו כתב-היד ולהכיל יותר או פחות גיליונות לפי אורך הטקסט שנשאר להעתקה. ברוב כתבי-היד שהופקו בכל אחד מן האזורים הגאו-תרבותיים של מלאכת הספר העברי הורכבו הקונטרסים ממספר שווה של גיליונות

²⁸ דוגמה יוצאת דופן לקודקס קלף בן שמונה גיליונות בקונטרס היא כ"י קיימברידג' (8) Add. 1564, שנכתב בצרפת בשנים 1242–1243. ואולם כתב-יד זה נכתב על קלף דק במיוחד, שלא היה נהוג באשכנז, ונראה שמטעם זה הורכב הקונטרס בכפולה של ארבעה גיליונות שהיו נהוגים שם.

²⁹ בין כתבי-היד המתוארכים נמצאו רק שני כתבי-יד בעלי הרכב נדיר זה, שניהם של נייר, והם נכתבו באיטליה בידי מעתיקים מהגרים. כתב-היד האחד נכתב בידי סופר פרובנסלי, כנראה בדרום איטליה, בשנת 1428 (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 68; וראו שם, הערה 1 בעניין זיהוי מקום הכתיבה), והאחר נכתב בכתיבה אשכנזית בשנת 1446 (ראו שם, I, 122).

³⁰ בתקופה הקדומה של קודקס הפירוס היווני והקופטי הורכבו קונטרסים בני גיליונות רבים מאוד. איריגואן מביא דוגמה של קודקס יווני המחזיק קונטרס בן 52 גיליונות (104 דפים), ראו J. Irigoin, 'Les cahiers des manuscrits grecs', בתוך: הופמן (עורך), קודיקולוגיה השוואתית, עמ' 2. גם הקודקסים הקופטיים הגנוסטיים מנג חמאדי הם בני קונטרס אחד מרובה גיליונות, ראו J.M. Robinson, 'Codicological Analysis of Nag Hammadi Codices V and VI and Papyrus Berlinensis 8502', in *Nag Hammadi Codices V, 2-5 and VI with Papyrus Berlinensis 8502, 1 and 4*, ed. D.M. Parrott (Nag Hammadi Studies 11), Leiden 1979, p. 13. גם בעברית יש דוגמה לקונטרס מרובה גיליונות אף הוא עשוי פפירוס, אמנם זמנו מאוחר יותר אך הוא הולם את האימוץ המאוחר של הקודקס – שריד של קודקס פיוטים, קרוב לוודאי מן המאה השמינית, בן קונטרס אחד שהחזיק 24 גיליונות (48 דפים) לפחות. ראו סיראט, פפירוסים, עמ' 69–82 ולוח XVIII.

אשר קופלו ונתפרו במקפלים. גם כאשר באזור מסוים נהגו כמה הרכבים או הרכב מתחרה מלבד ההרכב הסטנדרטי נראה שבחירת ההרכב לא חרגה מן המבחר שהיה באותו האזור. באזורי המזרח התיכון, שהמעבר לנייר היה בהם קדום ומהיר ולא נהגו בהם קונטרסים מעורבים, לא היה הבדל של ממש בהרכב הקונטרסים בין אלה העשויים קלף ובין אלה העשויים נייר. הנטייה ליישם את קנטרוס הקלף גם בכתבי-היד של נייר ניכרת גם בגרמניה, שבה המעבר לנייר היה מאוחר ואטי, ואף שם לא נהגו קונטרסים מעורבים. באזורים האחרים קנטרוס הנייר סדיר פחות מקנטרוס הקלף, ופעמים רבות אין הוא אחיד כלל, ואין צריך לומר שהרכב הקונטרסים המעורבים נבדל תכופות הן מקונטרסי הקלף הן מקונטרסי הנייר.

שלא כתכונות קודיקולוגיות אחרות, הנתונים על קנטרוס כתבי-יד לא עבריים, בייחוד לטיניים, מרובים (אף כי אינם ממצים) ומאפשרים דיון השוואתי.³¹

מסד הנתונים של הקודיקולוגיה העברית מבוסס על קורפוס של כל כתבי-היד בציוני תאריך הקיימים והנגישים. כלולים בו אפוא גם כתבי-יד מקוטעים רבים (בעיקר מן המזרח) שהרכב קונטרסיהם אינו נהיר וגם כתבי-יד שהרכב קונטרסיהם אינו אחיד, והם עלולים לעוות קמעה את הנתונים על הרכבי הקונטרסים שאפשר לשאוב מן הקורפוס המלא. כדי לצמצם עיוותים כאלה רוב הנתונים המובאים להלן מבוססים על קורפוס שנכללו בו רק כתבי-יד בציון תאריך עד שנת 1500 שאינם מקוטעים ואשר הרכב קונטרסיהם נהיר ואחיד ברובו. בפירוט הרכבי הקונטרסים ובסיכום הקנטרוס לפי אזורים המובאים להלן מקור הנתונים או הפרטים מצוין במפורש רק כאשר הם נוגעים לכתבי-יד החורגים מן הקורפוס הזה.

שלושה גיליונות (6 דפים, 12 עמודים) – *ternion*

ההרכב המשולש נדיר, והסיבה להבאתו בסעיף בפני עצמו היא שקרוב לוודאי קנטרוס זה משקף את המסורת המקומית (להבדיל מאזורית) היחידה שהובחנה עד כה בהפקת כתבי-היד העבריים. קונטרסי קלף בני שלושה גיליונות – הקטן בהרכבים – באים עד לאמצע המאה החמש-עשרה בעצם רק בכתבי-יד ספרדיים.³² שישה כתבי-יד בעלי קונטרסים כאלה שהתגלו עד כה, כולם ספרי תנ"ך, נכתבו בין סוף המאה השתים-עשרה ובין שנת 1300 והופקו בטולדו – ארבעה כמפורש בקולופון, אחד על-פי העיטורים וייחוסו בשטר מכר מידי בית דין במאה השש-עשרה לסופר בן למשפחת סופרים שפעלה בטולדו ואחד על סמך נוסחת הברכה 'ישע יקרב' הנלווית לציון התאריך בקולופונים מטולדו.³³ לפיכך אפשר לשער שהקנטרוס המשולש היה מסורת מקומית של אסכולת

³¹ בייחוד רב-היקף הוא הסקר שערכה פאולה בוזנרו שלשמו היא בדקה (על-פי קטלוגים) 3,410 יחידות קודיקולוגיות מארצות אירופה (כולל אנגליה) – 386 מן המאה השתים-עשרה, 387 מן המאה השלוש-עשרה, 620 מן המאה הארבע-עשרה, 1,767 מן המאה החמש-עשרה. את פרטי הסקר וממצאיו ראו במאמרה בוזנרו, 'קנטרוס'.

³² אם נתעלם, בצדק, מהרכב כזה במחזור מנהג אשכנז שנכתב בגרמניה בשנת 1322, כ"י פרמה 3267–3268 Parm. [אצל בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 43 בטעות 5267–5268] (קטלוג דה-רוסי 442). כל קונטרסיו של כתב-יד זה על שני כרכיו לא הורכבו מגיליונות אלא מדפים ובדליהם שהותקנו משיירי קלף – מכל זוג של דפים כאלה אשר חוברו על-ידי שבדליהם נוצר גיליון מלאכותי. בניית קונטרסים שלמים מדפים ובדליהם היא יוצאת דופן. בדרך כלל שולב בקונטרס לא יותר מגיליון אחד שהורכב מדפים נפרדים בעזרת בדליהם כמו בכתר ארס צובה הקדום (לעיל, הערה 7). מבנה כמו בכ"י פרמה גרם מן הסתם להתעבות מקפלי הספר ולכן הקטין הסופר את מספר הגיליונות המלאכותיים בקונטרס. כתב-היד האחר מחוץ לספרד שבו קונטרסים בני שלושה גיליונות הופק ברומא בשנת 1323, והוא כ"י פרמה 3099, 3119, 3126 Parm. (קטלוג דה-רוסי 692–694), אך בכתב-יד זה הקנטרוס יוצא הדופן הוא תנייני ומופיע רק בשליש בערך מקונטרסיו, ואילו בכל השאר בא ההרכב הטיפוסי לאיטליה בכל הזמנים (חמישה גיליונות).

³³ לפרטי כתב-היד ראו בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 43, הערות 71–72. מלבד כתבי-היד האלה יש עוד שלושה כתבי-יד בלא קולופון: כ"י אוקספורד MS. Poc. 281 (קטלוג נויבאוואר 104), והשוו אל קטלוג נויבאוואר

טולדו עד לשנת 1300 בערך, אם כי מסורת זו לא דחקה את הנוהג הכלל-ספרדי – קונטרסים בני ארבעה גליונות. אפשר להניח שהנוהג המיוחד נבע ממסורת הפקה מקומית ערבית שהתגבשה כאשר הייתה טולדו בשלטון מוסלמי, כמו שמלמד הרכב קונטרסים דומה שהיה רגיל בכתבי-יד ערביים רבים מאזורי האסלאם המערבי.³⁴

ארבעה גליונות (8 דפים, 16 עמודים) – quaternion

ההרכב המרובע הוא ההרכב הרגיל בכתבי-היד הלטיניים הקדומים עד המאה התשיעית, להוציא כתבי-יד עתיקים אחדים אשר הרכב קונטרסיהם הוא חמישה גליונות, כמו ההרכב בכתבי-היד שנכתבו במזרח ובכתבי-היד שנכתבו באיים הבריטיים.³⁵

הרכב זה רווח בכמה אזורים בקודקס הקלף שבכתב העברי, אך רווח הרבה פחות בקודקס הנייר, שאפשר קנטרוס של גליונות רבים יותר, ולא נמצא אלא בכתבי-יד בני קונטרסים מעורבים ספורים שהופקו (למעט אחד) בביזנטיון.

מלבד כתבי-יד מעטים שקנטרוסם יוצא דופן, זה ההרכב הסטנדרטי בקודקסים עשויים קלף שהופקו באזורי אשכנז – צפון צרפת וארצות גרמניה. הוא נהג כמעט בכל כתבי-היד האשכנזיים של קלף בקורפוס הנזכר לעיל, למן הקדומים שבהם שנכתבו ברבע האחרון של המאה השתים-עשרה (ואף קודם לכן בכתבי-יד בלתי מתוארכים), בלא תמורות בהיקף השימוש בו במרוצת המאות, ושיעורו בהם 93%.³⁶ על נוהג הקנטרוס של ארבעה גליונות יש עדות ספרותית נדירה מגרמניה, בת זמנם של כתבי-היד המתוארכים הראשונים משם, והיא גנוזה בפירוש לפיוט 'אשר בגלל אבות', הנאמר בשמחת תורה לפני קריאת התורה, בפירוש סידור התפילה מאת אלעזר מוורמס בעל הרוקח, מראשי חסידות אשכנז: 'ימין ה' טפחיים בלוחות >וימין משה טפחיים בלוחות כי ארך הלוחות שישה טפחים טפחיים מפורש בין יד ליד< : <...> טפחים מפורש בין יד ליד שהיה כתוב ב' טפחים בלוחות, הן ח' אצבעות בבוהן. **לכך התקינו ח' דפין בקונטרס**'.³⁷ עד

ובית-אריה בערכו, שם הוצע הזיהוי); כ"י סנקט פטרבורג Ebp. II B 53; כ"י Cape Town, South African Library, Grey collection 6B1

³⁴ על הרכב של שלושה גליונות בקונטרס בכתבי-יד ערביים של קלף במגרב ובתחומי האסלאם בכלל ראו P. Orsatti, 'Le manuscrit islamique: Caractéristiques matérielles et typologie', בתוך: מניאצי' ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות, ב, עמ' 297–298. ראו גם F. Déroche, 'L'emploi du parchemin dans les manuscrits islamiques – Quelques remarques liminaires', in *The Codicology of Islamic Manuscripts – Proceeding of the Second Conference of al-Furkân Islamic Heritage Foundation, 4–5 December 1993*, ed. Y. Dutton, London 1995, p. 36. וכן דרוש, קודיקולוגיה ערבית (אנגלית), עמ' 79 (שם הוא מסתמך על אורסט). תיעוד מקיף יותר של כתבי-היד הערביים עשוי לזרות אור על הנוהג העברי ועל שורשיו. באוסף יהודה של כתבי-היד הערביים בספרייה הלאומית בירושלים יש כתב-יד של הקוראן – Yah. Ms. Ar. 26 – שנכתב בספרד וקונטרסיו בני שלושה גליונות; ראו E. Wust, *Catalogue of the Arabic, Persian, and Turkish Manuscripts of the National Library of Israel*, Leiden-Boston 2017, p. 70-72.

³⁵ ראו לוזי, קודקסים לטיניים, א, עמ' x; ב, עמ' vii–vi; ד, עמ' viii. ראו גם בישוף, פלאוגרפיה לטינית, עמ' 20.

³⁶ לפי הסקר שערכה בוזונרו שיעור זה זהה לשיעור הקנטרוס הזה בכתבי-היד הלטיניים מאירופה (גם מאנגליה) במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה, ראו בוזונרו, 'קנטרוס'. תפוצת ההרכב הזה בקודקסים הלטיניים במהלך המאות בארצות השונות אינה יציבה וקטנה מזו הנגלית בכתבי-היד העבריים. על השיטה – הכמעט בלבדית – של הקונטרס בן ארבעת הגליונות עד סוף העידן המונסטי בהפקת כתבי-היד הלטיניים ראו אורנטו, אפולוגיה, עמ' 34. אורנטו מציע להסביר את ההגמוניה של הקונטרס המרובע בכל אירופה על רקע השימוש בטכניקת השרטוט בחרטה (ראו להלן), אשר בתקופה הקרולינגית יושמה בייחוד בחריצה בבת אחת של ארבעה גליונות שהונחו זה על גבי זה. הרכב זה הלם אפוא את שיטת השרטוט.

³⁷ פורסם בידי מ"ל קצנלבון, 'פירוש "ואתה הראת" ופיוטי שמחת תורה לרבי אלעזר מגרמייזא בעל הרוקח', בתוך: ספר רפאל – מאמרים ומחקרים בתורה ובמדעי היהדות לזכרו של ד"ר יצחק רפאל, בעריכת י"א מובשוביץ, גיליון מיוחד, סיני כג–כד (תש"ס), עמ' תצ. הפירוש חובר סמוך מאוד למסע הצלב בשנת 1188. נמסר מידי שמחה עמנואל, שהתמיד להעשיריני במקורות נדירים מתוך הספרות הרבנית המשקפים את מלאכת הספר העלומה בימי-הביניים. דברי הפיוט (ראו מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד'

כמה היה הרכב זה מושרש במסורת הפקת הספר האשכנזי אפשר להסיק מתפוצתו בכתבי-היד העשויים נייר. ברוב האזורים כתבי-היד של נייר מראים אי-אחידות ומגוון גדול של הרכבים, ואילו באשכנז כמעט מחציתם בנויים מקונטרסים בני ארבעה גליונות, בדומה לקונטרסי הקלף שם, אף על פי שדקות הנייר אפשרה לכלול בהם גליונות רבים יותר.

הקנטרוס המרובע בקודקסים של קלף רווח מאוד גם באזורי תרבות הספר הספרדית, אם כי פחות מבאשכנז. באופן כולל ארבעה גליונות בקונטרס הוא ההרכב ב-80% מכתבי-היד הספרדיים של קלף³⁸ בלי תמורות של ממש בשיעורי התפוצה במהלך הזמן. ואילו רק 4% מכתבי-היד הספרדיים הרבים של נייר קונטרסו בדרך זו.

קונטרסים בני ארבעה גליונות נמצאו כמעט בכל כתבי-היד של קלף ששרדו מביזנטיון, והם אינם רבים.³⁹ זה היה גם ההרכב הרגיל של כתבי-היד היווניים מאז הרנסנס הביזנטי במאה התשיעית ואילך, והוא בא כבר במקצת הקודקסים הקדומים ביותר ששרדו כגון קודקס סינאיטיקוס הידוע.⁴⁰ ואולם אין זה ההרכב הנפוץ בין ההרכבים המגוונים של כתבי-היד הביזנטיים של נייר.

במזרח התיכון, למעט אירן וסביבותיה, היה הקנטרוס המרובע נדיר בכתבי-יד עבריים של קלף ושל נייר כאחד. ואילו הקנטרוס בן ארבעת הגליונות משותף לרוב כתבי-היד – כולם פרט לאחד של נייר – שהופקו באירן ובאוזבקיסטן (בוכרה וסמרקנד), ככל שאפשר ללמוד מעדות ציוני המקום בכתבי-היד או להסיק מנתונים אחרים המלמדים על אזור הפקתם. באזור זה הקנטרוס המחומש, לפי הנוהג המזרחי, נמצא רק בכתבי-יד אחדים (לפחות שניים מהם נכתבו באזרבייג'ן,⁴¹ האזור הצפון מערבי של אירן הגובל בעירק). ואולם יש מגבלה חמורה בהסקת מסקנה זו על בסיס כתבי-יד פרסיים מעטים כל כך הכתובים באות עברית: מבין 29 קודקסים מתוארכים בסך הכול, מהם אחד בלא ציון תאריך, וזמן כתיבתו משוער על סמך כתב-יד מתוארך אחר שנכתב בידי אותו המעתיק, רק 16 אינם מקוטעים ואפשר להבחין בהרכב קונטרסיים. מהם 13 בעלי הרכב קונטרסים בן ארבעה גליונות (ומהם שני כתבי-יד שעורבו בהם גם קונטרסים בני חמישה גליונות), ומהם רק שלושה שקנטרוסם לפי נוהג כלל המזרח. מגבלה זו סרה משאנו נותנים את דעתנו לנתוני הקנטרוס של כתבי-היד הערביים והפרסיים שהופקו באירן באותה התקופה. נתונים אלה, כנראה, חד-משמעיים – אכן, הרכב הקונטרס השכיח באירן הוא ארבעה גליונות.⁴²

גולדשמידט וי' פרנקל, ירושלים תשמ"א, עמ' 471) מיוסדים על ירושלמי תענית ד: ה, דף סח ע"ג ועל-פי הברייתא בבבלי בכורות לט ע"ב 'אצבע שאמרו – אחד מארבעה בטפח של כל אדם'.

³⁸ להלן בטבלה 17 נראה כי 14% מכלל כתבי-היד הספרדיים בנויים מקונטרסים בעלי הרכב של שישה גליונות – נוהג משני שהחל להופיע ברבע האחרון של המאה השלוש-עשרה. עד אז היה ההרכב בן ארבעה גליונות ההרכב היחיד. וראו עוד להלן בסעיף הדן בהרכב המשושה ובסעיף המסכם את דרכי הקנטרוס בספרד.

³⁹ המתוארכים ביניהם שהרכב קונטרסיים נהיר אינם יותר מ-25, ומהם שלושה בעלי הרכב אחר.

⁴⁰ ראו איריגואן, 'הקונטרסים בכתבי-יד יווניים' (לעיל, הערה 30), עמ' 5–7.

⁴¹ כ"י סנקט פטרבורג Ebp. II A. 113, שנכתב ב'כו' (Khvoy/Khoy) בשנת 1303, וכ"י אוקספורד MS. Hunt. 567 (קטלוג נויבאוואר 608), שנכתב ב'תברז' (Tabriz, היום באירן) בשנת 1310. עוד שני כתבי-יד שמקום כתיבתם אינו ידוע או לא זוהה אך ייתכן שנכתבו באזור אזרבייג'ן הם: כ"י אוקספורד MS. Poc. 260 (קטלוג נויבאוואר 400) משנת 1221/2 בלא ציון מקום וכ"י ירושלים Heb. 4° 5767, שנכתב ב'סמבדגא' (המקום לא זוהה בוודאות) בשנת 1328 (ראו ספר פתרון תורה – ילקוט מדרשים ופירושים, מהדורת פקסימיליה כתב-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, בצירוף מבוא מאת מ' בית-אריה, ירושלים תשנ"ה). בכ"י ירושלים ההרכב מעורב – ארבעה וחמישה גליונות.

⁴² בבדיקה שעריתי באוספי ספריית בודלי זה ההרכב שמצאתי בכל כתבי-היד הפרסיים והערביים שתאריך הפקתם ומקומה צוינו במפורש. שזה ההרכב השכיח של כתבי-היד הפרסיים או הערביים מאירן אפשר ללמוד מתיאוריהם בקטלוג האוספים שבספרייה הלאומית של צרפת, ראו F. Richard, *Catalogue des manuscrits persans*, vol. 1: *Ancien fonds, Bibliothèque nationale [de France], Département des manuscrits*, Paris 1989. ארבעה

באיטליה הרכב זה נדיר למדי. הוא ניכר רק למן שלהי המאה הארבע-עשרה, בייחוד בכתבי-יד של קלף (למן שלהי המאה הארבע-עשרה ועד לשנת 1500 מקונטרסים כך 14% מהם), ואולם מרבית כתבי-היד האיטלקיים בהרכב זה הופקו בידי מעתיקים מהגרים מצרפת ומגרמניה ובייחוד מפרובנס ומספרד, שהתיישבו בדרך כלל בצפון איטליה בעקבות גירוש צרפת וגזרות קנ"א. בארבעת העשורים הראשונים של המאה השש-עשרה חלה עלייה תלולה בשיעור כתבי-היד המתוארכים העשויים נייר שזה הרכבם (27%). יש לתלות תפנית זו בהתפשטות הדפוס והסטנדרטיזציה של הקנטרוס בספר המודפס עם התגבשות טכניקת האימפוזיציה.

חמישה גיליונות (10 דפים, 20 עמודים) – *quinion*

המונח לציון הרכב קונטרסים בן חמישה גיליונות בלטינית (*quinternus*) הוא מקור המונח העברי 'קונטרס', והוא בא בפעם הראשונה, כנראה, בפירוש רש"י לתלמוד (ראו להלן בנספח לפרק זה). עם זה בתחומי אשכנז דווקא לא נהג ההרכב המחומש. זה היה הרכבו הרגיל של הקונטרס במזרח התיכון (חוץ מאירן וסביבותיה, כאמור) בלא תלות במצע הכתיבה וכן באיטליה בקודקסים עשויים קלף, למן כתבי-היד הקדומים ביותר ששרדו (ראשית המאה העשירית במזרח, הרבע האחרון של המאה האחת-עשרה באיטליה) ועד סוף ימי-הביניים. מן המזרח התיכון (למעט תימן) יש רק שלושה-עשר כתבי-יד של קלף שאפשר להבחין בבירור בהרכב אחיד של קונטרסיהם, כולם מקראיים, והם הופקו למן ראשית המאה העשירית ועד לשנת 1327 (רובם עד שנת 1029). בעשרה מהם קונטרסים בני חמישה גיליונות, ובשלושה – קונטרסים בני ארבעה גיליונות (שניים מהם נכתבו בידי מעתיקים מהגרים מספרד ומצפון אפריקה שקנטרסו לפי מסורתם; אחד מהם כתב סופר שכעבור שנים אחדות כתב על גבי קונטרסים מחומשים). בכתבי-היד התימניים של קלף נהג ההרכב המחומש, אך בשני כתבי-יד הקונטרסים הם בני ארבעה גיליונות. בכתבי-היד של נייר בקורפוס שהוגבל לעניין הנידון כאן שיעור הקנטרוס המחומש במזרח הוא 81% (92% בתימן). שיעור ההרכב המחומש בקונטרסי הקלף באיטליה שבקורפוס הנזכר הוא 84%.⁴³ ושיעורו יהיה 92% אם נוציא מכללם את כתבי-היד של קלף שכתבו מהגרים מצרפת, מגרמניה, מפרובנס ומספרד (שמקצתם היו עשויים לקנטרס על-פי מסורת ארץ מולדתם). בספרד ובייחוד באשכנז היה ההרכב המחומש בשימוש נדיר. בספרד הוא תועד רק בשישה כתבי-יד מתוארכים מקלף ובשלושה-עשר מנייר ועוד באחדים בלא קולופון מסוף המאה השלוש-עשרה

גיליונות יש גם בקונטרסי קוראנים קדומים מאירן לפי תיאוריהם בקטלוג תערוכת קוראנים מן הספרייה הבריטית, ראו M. Lings & Y. H. Safadi, *The Qur'ān – Catalogue of an Exhibition of Qur'ān Manuscripts at the British Library*, 3 April–15 August 1976, London 1976, p. 14. דרוש מצא שבעים אחוזים מבין כתבי-היד הערביים הכתובים על נייר שבדק בעיקר בספרייה הלאומית של צרפת בנויים מקונטרסים מחומשים, ראו דרוש, קודיקולוגיה ערבית (אנגלית), עמ' 87 (על הרוב המכריע של כתבי-היד של קלף שבאוספי אותה הספרייה ובגניזת דמשק השמורה באיסטנבול שקונטרסיהם בני חמישה גיליונות עיינו שם, עמ' 74–75). לעומתם ברוב כתבי-היד בפרסית מן המאה השלוש-עשרה (ואף לפני כן) ועד המאה השש-עשרה קונטרסים שהרכבם מרובע (ראו שם, עמ' 93). דרוש ורישאר ('מקלף לנייר', עמ' 192–195) הביאו נתונים המלמדים שנוהג הקנטרוס המרובע התגבש בכתבי-היד הפרסיים של נייר רק במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה, ואכן, נתונים אלו תואמים לנתונים של כתבי-היד העבריים. יצוין שכתב-היד העברי הקדום ביותר שקונטרסיו בני ארבעה גיליונות ואשר נכתב אולי באזור אירן הוא משנת 1190 (כ"י אוקספורד MS. Poc. 96, קטלוג נויבאואר 1225); אותו המעתיק כתב גם את כ"י אוקספורד MS. Hunt. 135 (קטלוג נויבאואר 550) בלא ציון תאריך ואף קונטרסיו בני ארבעה גיליונות. אפשר שההרכב המרובע כבר הנץ קודם לכן כמו שעשוי לרמוז כ"י ירושלים 2238 Heb. 8°, אשר נכתב בשנת 1106/7, כנראה, באירן ובו פרשת שלח לך מעוטרת. הקונטרס שבראש כתב-היד והקונטרס שבסופו בני ארבעה גיליונות וביניהם שני קונטרסים בני חמישה גיליונות, ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 50.
⁴³ לעומת 29% בכתבי-היד של נייר.

ואילך.⁴⁴ באזורי צרפת וגרמניה לא נמצא ההרכב בכתבי-היד המתוארכים (למעט אחד מן המאה החמש-עשרה) והובחן בכתבי-יד בלתי מתוארכים ספורים שזמנם לפני המאה הארבע-עשרה. אחד מכתבי-היד האשכנזיים הללו הוא נ"ך חסר תאריך וחסר ציון שם המעתיק, אך הכרת פניו עונה בו שקדמותו מופלגת.⁴⁵ הרכב רוב קונטרסיו אולי עשוי לרמוז שבתקופה קדומה יותר מתקופת כתבי-היד המתוארכים ששרדו בידינו נהג באשכנז הרכב מחומש, כמו שמעיד המונח 'קונטרס' (ראו בנספח להלן).

ההרכב של חמישה גיליונות בקונטרס היה ההרכב הרגיל במזרח התיכון בקודקסים של כל הכתבים השמיים ואף של מקצת הקודקסים הקדומים בכתב יווני ולטיני שהופקו שם במאות הראשונות לספירה. הקודקסים הראשונים במזרח שהופקו בכתב שמי נכתבו בסורית, ונראה שכל כתבי-היד בסורית קונטרסו לפי ההרכב המחומש בכל התקופות למן כתב-היד המתוארך הקדום ביותר שמן השנים 411–412.⁴⁶ אחר כך הפציע הקודקס הערבי, וכבר קרבצק הדגיש את ההרכב של חמישה גיליונות בקונטרסיו.⁴⁷ נראה שמקור ההשראה לדרכי ההפקה והעיבוד של הקודקס העברי במזרח היה הקודקס הסורי הנוצרי, שמן הסתם גם שימש דגם להתגבשות הקודקס הערבי המוסלמי.

שישה גיליונות (12 דפים, 24 עמודים) – *senion*

הקנטרוס המשושה מצוי מעט בקודקסים עבריים של קלף, אך הוא רווח בקודקסים של נייר. ואילו בכתבי-היד הלטיניים של קלף באירופה המערבית היה זה הרכב שכיח למן המאה השלוש-עשרה, אך שכיחותו בהם פחתה מאוד במאה החמש-עשרה, משהיה דווקא להרכב שכיח מאוד בכתבי-היד של נייר.⁴⁸

⁴⁴ ברוב כתבי-היד הלטיניים שנכתבו בכתב לטיני בסביליה בשנים 1393–1500 הרכב קונטרסים מחומש (שני שלישים בערך), ורק ברבע מהם קונטרסים בני שישה גיליונות. ראו M.L. Pardo Rodríguez & E.E. Rodríguez Díaz, 'La producción libraria en Sevilla durante el siglo XV: Artesanos y manuscritos', in *Scribi e colofoni* (above, ch. 2, note 211), pp. 201–202, 216.

⁴⁵ כ"י וינה, הספרייה הלאומית Cod. Hebr. 15 (קטלוג שוורץ 4). על קדמותו מעידים עיבוד הקלף וכתבתו. ראו סריקה של כתב-היד באתר "כתיב" המשולב באתר של הספרייה הלאומית של ישראל:

http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS000169177-1

⁴⁶ ראו בריקל-שאטונה (לעיל, הערה 20), עמ' 155, 159 (כמעט כל כתבי-היד הסוריים בספרייה הבריטית ובספרייה הלאומית של צרפת); ברוק, 'אמנות הסופר' (פרק א, הערה 51): 'vast majority'. ראו גם M.H. Goshen-Gottstein, *Syriac Manuscripts in the Harvard College Library – A Catalogue* (Harvard Semitic Studies 23), Misoula, Mont. 1979, p. 25, note 55. עם זה לדברי חוקרים אחרים היו כתבי-יד סוריים, בייחוד קדומים, שהרכב קונטרסיהם היה בן ארבעה גיליונות. ראו W.H.P. Hatch, *An Album of Dated Syriac Manuscripts*, Boston 1946, p. 23; M. Mundell Mango, 'The Production of Syriac Manuscripts, 400–700 AD', *Scrittura, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzi – Atti del seminario di Erice (18–25 settembre 1988)*, ed. G. Cavallo, G. De Gregorio & M. Maniacci, vol. 1, Spoleto 1991, p. 163.

⁴⁷ ראו דרוש, קטלוג הספרייה הלאומית, עמ' 20, הערה 6; דרוש, 'השימוש בקלף בכתבי-יד מוסלמיים' (לעיל, הערה 34), עמ' 30; דרוש ורישאר, 'מקלף לנייר', עמ' 187–188, ועיינו במאמרה של קולט סיראט 'מדוע אנו מוצאים קונטרסים מרובעים ומחומשים בימי-הביניים?' (לעיל, הערה 10), עמ' 131–135.

⁴⁸ לפי הסקר שערכה פאולה בוזונרו אלה שיעוריו (בעיגול האחוזים): באנגליה במאה השלוש-עשרה 51%; בצרפת במאה השלוש-עשרה 32%, במאה הארבע-עשרה 47%, במאה החמש-עשרה בכתבי-יד של קלף 9% ובכתבי-יד של נייר 61%; באיטליה במאה השלוש-עשרה 41%, במאה הארבע-עשרה 22%, ואילו במאה החמש-עשרה 3% בלבד, אך בקונטרסים המעורבים 20%; בגרמניה במאה החמש-עשרה סך הכול 72% (קלף 21%, נייר 86%). ראו בוזונרו, 'קנטרוס'.

הרכב זה הוא הרווח ביותר בכתבי-היד של נייר שהופקו במרחבי תרבות הספר הספרדית בקורפוס הנידון כאן, והוא בא כמעט במחציתם (45%). משנת 1275⁴⁹ קונטרסים של כתבי-יד ספרדיים של קלף עשויים אף הם להיות בהרכב משושה כהרכב תנייני להרכב הסטנדרטי בן ארבעת הגליונות, ואולם שיעורו של הרכב תנייני זה בשנים 1275–1500 היה רק 15% אחוזים. שישה גליונות הם ההרכב העיקרי בכתבי-יד של נייר מביזנטיון, ושיעורם (48%) מעט יותר משיעורם באזורים הספרדיים. באשכנז קונטרסו כך כתבי-יד ספורים של קלף אך יותר משליש מכתבי-היד של נייר המועטים יחסית ובדומה גם באיטליה – זה ההרכב רק בכתבי-יד ספורים של קלף אך בכרבע מכתבי-היד של נייר.⁵⁰ רק במזרח כמעט לא השתמשו בהרכב זה. הרכב של שישה גליונות כבר היה הרכב מינימלי נאות גם לבניית קונטרסים מעורבים של קלף ונייר (למעט כתבי-יד ספורים שהורכבו מגליונות מעטים יותר). אמנם הרכב כזה לא היה הנפוץ ביותר באזורים שבהם נהג הקנטרוס המעורב, כמו שנראה, ועם זה רווח למדיי בביזנטיון (22%)⁵¹ ומעט באיטליה ובספרד.

שבעה גליונות (14 דפים, 28 עמודים)

הרכב נדיר מאוד. בקורפוס שהוגדר לצורך הדיון כאן הוא נמצא בשבעה-עשר כתבי-יד של נייר, בשלושה-עשר כתבי-יד בעלי קונטרסים מעורבים מספרד, איטליה וביזנטיון, ובכתב-יד איטלקי אחד של קלף.

שמונה גליונות (16 דפים, 32 עמודים)

ההרכב המתומן רווח בכתבי-יד של נייר או בקונטרסים מעורבים בספרד, בביזנטיון ובאיטליה במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה. בספרד נהג הרכב זה בכשליש מכתבי-היד של נייר ומכתבי-היד המעורבים של נייר וקלף, בביזנטיון ב-23% מכתבי-היד של נייר וב-39% מכתבי-היד המעורבים, ובאיטליה ברבע מכתבי-היד של נייר ובכשליש מכתבי-היד המעורבים. בכל האזורים האלה לא היה המבנה המתומן הנפוץ ביותר, ואף על פי שהיה מצוי פיגור אחרי הרכבים אחרים.

תשעה גליונות (18 דפים, 36 עמודים)

תשעה גליונות בקונטרס היה הרכב נדיר ביותר ובא רק בכתבי-יד עשויים נייר או קלף ונייר שהופקו בספרד ובאיטליה. בקורפוס שהוגדר לצורך הדיון כאן נמצאו רק חמישה-עשר כתבי-יד בהרכב כזה.

עשרה גליונות (20 דפים, 40 עמודים)

נמצאו ארבעים ושמונה כתבי-יד המורכבים מקונטרסי נייר ובעיקר מקונטרסי קלף ונייר בני עשרה גליונות מכל האזורים פרט למזרח ולתימן ובעיקר בספרד ובאיטליה, וכן בכתב-יד אחד שנכתב בכתובה ספרדית בשלהי המאה ה-15 בירושלים.

אחד-עשר עד ארבעה-עשר גליונות (22–28 דפים, 44–56 עמודים)

⁴⁹ כ"י וטיקן Ross. 601 שנכתב ב'ושקה' (Huesca). כתב-היד של נייר הקדום ביותר ששרד בהרכב הזה נכתב סמוך לו בשנת 1282.

⁵⁰ יש עניין בעובדה (ובפשרה) ששבעה מכתבי-היד המתוארכים הראשונים באיטליה (ובכללם שלושת כתבי-היד הקדומים ביותר) מבין עשרה שקונטרסיהם מתחילים בצד בשר בין שנת 1288 לשנת 1325 (ועוד כתבי-יד אחדים בציוני שם המעתיק בלא תאריך) הם בעלי הרכב משושה.

⁵¹ זה הרכב הקונטרסים בכתב-היד הקדום ביותר בעל קונטרסי נייר וקלף מעורבים ששרד, והוא כתב-יד ביזנטי שהופק באלכסנדריה בשנת 1212 (ראו לעיל, פרק ג, על-יד הציון להערה 124 ובהערה).

הרכבים מרובי-גיליונות אלה היו נדירים מאוד בכתבי-יד של נייר ובכתבי-יד שבהם קונטרסים מעורבים של קלף ונייר. בסך הכול נמצאו שמונה-עשר כתבי-יד בהרכבים כאלה בספרד ובאיטליה (ובכתב-יד אחד שנכתב בכתובה ספרדית במזרח).

קודקס הקלף הורכב אפוא מקונטרסים שמספר גיליונותיהם היה בדרך כלל אחד בכל האזורים, בייחוד ארבעה גיליונות (באשכנז, בספרד ובביזנטיון) או חמישה (במזרח התיכון – ובכללו תימן – ובאיטליה). בכל האזורים הוגבל מספר הגיליונות בקונטרס לשישה לכל היותר (להוציא כתבי-יד ספורים). קונטרסי נייר הורכבו בדרך כלל כקונטרסי הקלף במזרח ובמידה רבה גם באשכנז, אך בשאר האזורים הרכבם מגוון, אם כי ניכרות העדפות אזוריות להרכב זה או זה. הקונטרסים המעורבים מציגים מבחר גדול עוד יותר של הרכבים.

סיכום נוהגי הקנטרוס בכתבי-יד העבריים על-פי האזורים הגאוגרפיים על סמך הקורפוס הנידון

ארצות המזרח התיכון (כולל תימן)

כתבי-יד המזרחיים נבנו מקונטרסים מעוטי-גיליונות בלי תלות במצע הכתיבה. במרוצת כל ימי-הביניים למן התחלת המאה העשירית היה הקונטרס הסטנדרטי בן חמישה גיליונות למעט אזורי אירן ואוזבקיסטן, שבהם למן המאה הארבע-עשרה לפחות נהג קונטרס בן ארבעה גיליונות.⁵² באזור גאוגרפיים זה שיעור כתבי-יד שקונטרסיהם מחומשים הוא 80% בערך. ואילו בשאר כתבי-יד יש בעיקר קונטרסים בני ארבעה גיליונות (שכאמור, גם היה הקנטרוס הסטנדרטי באזורי אירן ואוזבקיסטן) או שישה גיליונות. קונטרסי קלף סודרו בהתאמת צדיהם, וכל קונטרס התחיל בצד השער.

אזורי אשכנז (צרפת וגרמניה)

מלבד כתבי-יד מעטים יוצאי דופן הקנטרוס הסטנדרטי של קודקס הקלף בכל הזמנים באזורים אלו היה ארבעה גיליונות. במאה השלוש-עשרה וגם במאה הארבע-עשרה הורכבו כך 93% מכלל כתבי-יד של קלף בכל אחת מן התקופות האלה, ובמאה החמש-עשרה – 94%. התפוצה הדומיננטית של הרכב קונטרסים זה בצרפת ובגרמניה אינה תואמת לא את שיעורו בין כתבי-יד הלטיניים שמלפני המאה החמש-עשרה ולא את הטרוגניות הרכבם, דבר המעורר תהיות באשר למידת ההשפעה של כתבי-יד הלטיניים על הפקת כתבי-יד העבריים באזורים האלה.⁵³ זה גם

⁵² ההרכב המחומש תואם את הנוהג הסורי והערבי. הסטייה מן הנוהג הכלל-מזרחי שבאזור אירן תואמת את הנוהג בכתבי-יד פרסיים כמו שהתגבש במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה. כתבי-יד הערביים-נוצריים המעטים שהרכב קונטרסיהם נבדק מגלים הרכב בן ארבעה גיליונות, ראו J. Grand'Henry, 'Les signatures dans les manuscrits arabes chrétiens du Sinaï – Un premier sondage', עמ' 199–204.

⁵³ אלה השיעורים של הרכבי הקונטרסים לפי נתוני הסקר אצל בוזנר, 'קנטרוס': ההרכב המרובע בצרפת במאה השלוש-עשרה רק 44% (32% בהרכב משושה) מכלל כתבי-יד באותה התקופה, במאה הארבע-עשרה – 45% (ההרכב המשושה מעט יותר נפוץ), ורק במאה החמש-עשרה פשט ההרכב המרובע והגיע ל-71% מכלל כתבי-יד ול-90% מכתבי-יד של קלף (61% מכתבי-יד של נייר הם בעלי הרכב של שישה גיליונות). בגרמניה במאה החמש-עשרה (העדויות המובאות מן המאות הקודמות מועטות) ההרכב המרובע בא רק ב-13% מכלל כתבי-יד באותה התקופה; בכתבי-יד של בקלף שיעור ההרכב המרובע הוא 54%, של הרכב המחומש – 25% ושל ההרכב המשושה – 21%; בכתבי-יד של נייר שיעור ההרכב המשושה 86%, של ההרכב המחומש 11%, ורק שני אחוזים! מכתבי-יד של נייר באותה התקופה הם בעלי קונטרסים בני ארבעה גיליונות. נתונים שונים על הרכב כתבי-יד של קלף בצרפת במאה

הרכב הקונטרסים הנפוץ ביותר בכתב-יד של נייר שם (41%), אף כי הקונטרסים של 36% מכתב-יד אלו הם בני שישה גיליונות. כאשר היו הקונטרסים עשויים קלף שהיה אפשר להבחין בין צדדיו, הם סודרו בהתאמת צדיהם, וכל קונטרס התחיל בצד השער.

איטליה

כתב-יד של קלף. הקנטרוס הרגיל בקודקס הקלף האיטלקי בכל הזמנים היה חמישה גיליונות, בהתאמה לנוהג המזרחי ושלא כמנהג הקנטרוס של ארבעה גיליונות, אשר אפיין את כל שאר המרחבים הגאו-תרבותיים היהודיים באירופה. הוא בא כמעט בכל כתב-היד שהופקו בידי סופרים איטלקים, ושיעורו גבוה משיעור אותו הקנטרוס הסטנדרטי במזרח התיכון ונמוך במקצת מתפוצת הקנטרוס הסטנדרטי (בן ארבעת הגיליונות) באשכנז.

אף כי כתב-היד המתוארכים הקדומים ביותר ששרדו מאיטליה למן הרבע האחרון של המאה האחת-עשרה ועד לשנות השמונים של המאה השלוש-עשרה מציגים הרכב אחיד של חמישה גיליונות בקונטרס, מספרם האפסי⁵⁴ עד אמצע המאה השלוש-עשרה מעלה את הספק אם היה זה ההרכב היחיד בתקופה הקדומה. ספק זה מתחזק מאוד לאחר בדיקת הקנטרוס של כתב-יד בלי קולופון שבוודאי הופקו באיטליה במאה האחת-עשרה (מהם הועתקו בידי אותם הסופרים שהעתיקו את כתב-היד המתוארכים). בדיקה זו מעלה שרובם קונטרסו במספר זוגי של גיליונות: שלושה מכתב-יד קדומים אלו הורכבו מקונטרסים בני שישה גיליונות, שניים – מקונטרסים בני ארבעה גיליונות ובשניים הרכב מעורב של ארבעה וגם חמישה גיליונות.⁵⁵ אם כן, הקנטרוס לא היה סטנדרטי בתקופה הקדומה, וסופר אחד הפיק שני כתב-יד בהרכבים שונים זה מזה. אולם אפשר גם להניח שבראשית הפקת הקודקס העברי באיטליה (בתקופה שאפשר לכנותה 'קרולינגית') נהג הרכב זוגי של שישה או ארבעה גיליונות – כמו שנהג כמעט בלי יוצא מן הכלל ההרכב המרובע בכתב-היד הלטיניים מן המאה האחת-עשרה בכל האזורים התרבותיים של איטליה (הבנוונטי, הרומנסקי והקרולינגי) ובכתב-היד היווניים בדרום איטליה⁵⁶ – ורק במרוצת המאה האחת-עשרה הומר בהדרגה להרכב הבלתי זוגי.

הארבע-עשרה (אך הנטייה דומה) מביאים בוצולו ואורנטו, לתולדות הספר הביניים, עמ' 132: ב-57% מכתב-היד בקורפוס שלהם הקונטרסים הם בני שישה גיליונות וב-27% – הם בני ארבעה גיליונות.

⁵⁴ עד שנת 1252 שרדו רק חמישה כתב-יד מתוארכים. על הארבעה ששרדו בין שנת 1072/3 לשנת 1145 ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 38; ג, 43, 48, 71.

⁵⁵ הרכב של שישה גיליונות: ברוב קונטרסי כ"י פרמה Parm. 3173 (קטלוג דה-רוסי 138), המכונה 'כ"י פרמה א' של המשנה'. חלקים קטנים מכתב-יד זה הועתקו בידי אותו הסופר שהעתיק את כתב-היד האיטלקי הקדום ביותר משנת 1072/3 (כ"י וטיקן Vat. ebr. 31 של ספרא, ובו הרכב קונטרסים מחומש, ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 38), ולפי הלעזים שנכתבו בשוליו נכתב באוטרנטו שבדרום איטליה (ראו קטלוג ריצ'לר ובית-אריה 710); כ"י פרמה Parm. 3259 (קטלוג דה-רוסי 139) של ספרא, שנכתב בידי אותו המעתיק וגם בו עמודים אחדים נכתבו בידי סופר כ"י וטיקן הנזכר (זיהויים אלו לא צוינו בקטלוג ריצ'לר ובית-אריה 694); כ"י לונדון Add. 27169 (קטלוג מרגוליות 340), שתוארך על סמך כתב-יד שנכתב בשנת 1090/1 (אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 43). הרכב של ארבעה גיליונות: בראש ובראשונה כ"י קאופמן הידוע של המשנה אשר בספריית האקדמיה למדעים ההונגרית בבודפשט (ראו מ' בית-אריה, 'כתב-יד קאופמן של המשנה: מוצאו וזמנו', בתוך: קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 84–99); כ"י וטיקן Vat. ebr. 32 ובו מדרש ויקרא רבה וספרי, שאולי אפילו קדום לכ"י וטיקן של ספרא. הרכב מעורב של ארבעה וגם חמישה גיליונות: כ"י וטיקן Vat. ebr. 30 הידוע של בראשית רבא, ובו 12 קונטרסים מחומשים ותשעה מרובעים; כ"י וטיקן Urb. ebr. 2 של תנ"ך ובו קולופון בדוי, לכאורה משנת 978/9, מידי משלים מאוחר של כתב-היד אך קדמותו ברורה.

⁵⁶ ראו F. Bianchi et al., 'La structure matérielle du codex dans les principales aires culturelles de l'Italie du XIe Siècle', מניאצי ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות, ב, עמ' 412 (פרטים על קורפוס כתב-היד ששימש בסיס לחקירה זו ראו שם, עמ' 365–367). גם במאות הקודמות היה ההרכב המרובע נוהג סטנדרטי בדרום איטליה, ראו E.A. Loew, *The Beneventan Script: A History of the South Italian Minuscule*, Oxford 1914.

ההנחה שהבדלי הקנטרוס במאה האחת-עשרה מקורם אזורי וכי ההרכב הקדום הזוגי נהג בכתבי-היד העבריים שהופקו בדרום איטליה (במחוזות פוליה וקמפניה) הביזנטית, מקום מרכזי התורה של יהודי איטליה למן המאה העשירית ועד לחורבנם במאה השלוש-עשרה ומקום הפקתם של כתבי-יד אחדים בהרכב המשושה, אינה נשענת על כתבי-יד רבים, ולא זו בלבד אלא שהיא מעורערת מפני שכתב-היד המתוארך הקדום ביותר, שהרכבו מחומש, גם הוא נכתב כנראה בפוליה.

האחידות הרבה בנוהג הקנטרוס העברי באיטליה ובהרכב המחומש – בעדויות הולכות ורבות למן אמצע המאה השלוש-עשרה – אינה מתיישבת עם הנהגים בכתבי-היד הלטיניים שם במאות השלוש-עשרה עד החמש-עשרה. שיעור כתבי-היד העבריים שהרכב קונטרסיהם מחומש ואשר הופקו באיטליה למעט כתבי-היד שנכתבו בידי מהגרים הוא 92%, אך רק 21% מכתבי-היד הלטיניים של קלף שהופקו שם (לפי הסקר של בוזונרו) חולקים בהרכב של חמישה גיליונות, וההרכבים הרווחים ביניהם הם של ארבעה גיליונות (41%) או של שישה גיליונות (34.5%). תפוצת ההרכב המחומש בקודקסים העבריים יציבה למן אמצע המאה השלוש-עשרה, והיא גדלה והולכת במתנות: 84% במאה השלוש-עשרה, 90% במאה הארבע-עשרה (במחצית הראשונה של המאה 79% ובמחציתה השנייה 97%), 94% במאה החמש-עשרה (בלא שינויים ניכרים במרוצת המאה). לעומת השמרנות של הסופרים היהודים כתבי-היד הלטיניים, לפי סקר בוזונרו, משקפים דינמיקה של השתנות במהלך המאות: במאה הארבע-עשרה הקנטרוס המחומש הכפיל ויותר את תפוצתו ל-44% לקראת היותו הקנטרוס הסטנדרטי במאה החמש-עשרה (75%).⁵⁷

כבר ציינתי לעיל (הערה 21) שכל תשעת כתבי-היד העבריים המתוארכים הראשונים שקונטרסיהם מתחילים בצד בשר (משנת 1280 עד שנת 1313) סוטים בהרכבם מן ההרכב המחומש הסטנדרטי, ובקונטרסיהם שישה או ארבעה גיליונות כמו ברוב כתבי-היד הלטיניים.⁵⁸ ייתכן שנוהגי הקנטרוס הלטיני עשויים להבהיר אם תלות זו מקרית.

קונטרסי הקלף מסודרים בהתאמת הצדדים. עד לשנות השמונים של המאה השלוש-עשרה התחיל כל קונטרס בצד השער; מאז החל להתפשט הנוהג של התחלת הקונטרס בצד הבשר, והגיע לשיאו במאה החמש-עשרה, כאשר נהג כמעט בשישים אחוז של כתבי-היד.

כתבי-יד של נייר ושל נייר וקלף. קונטרסים העשויים נייר או קונטרסים מעורבים לא נבנו בהרכב סטנדרטי כדרך שנבנו קונטרסים העשויים קלף אלא במגוון של הרכבים. כתב-היד של נייר הקדום

290 p. אפשר להסיק זאת גם ממחקרה של טריסטנו, 'תכונות טכניות', עמ' 55–89. בדיקה חטופה בקטלוג המונמנטלי של מונק אולסן (B. Munk Olsen, *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*, vols. 1–3 [5 parts], Paris 1982–1989) מראה שההרכב המרובע היה הקנטרוס הסטנדרטי בכל ארצות אירופה המערבית במאות האחת-עשרה והשתים-עשרה.

⁵⁷ שיעור דומה מצא דרולה (קודיקולוגיה, א, עמ' 35) בין 1,200 כתבי-היד ההומניסטיים של קלף מן המאה החמש-עשרה (77.8%). נתוני הקנטרוס בקורפוס קטן יותר שניתחו קזגרנדה מצולי ואורנטו – שעיקר עניינם היה השוואה בין כתבי-היד ה'מונסטיים' לכתבי-היד ההומניסטיים – מלמדים בבהירות על הישרדות הקנטרוס המרובע בין כתבי-היד הלא-הומניסטיים על אף התרחבות השימוש בהרכב הקונטרסים המחומש, ראו M.A. Casagrande Mazzoli & E. Ornato, 'Elementi per la tipologia del manoscritto quattrocentesco dell'Italia centro-settentrionale', בתוך: בוזונרו (עורכת), הפקת הקודקס, עמ' 207–287. יש להטעים את דברי אורנטו (אפולוגיה, עמ' 65) המסביר שהופעת הקונטרסים בני חמשת הגיליונות באיטליה בסוף המאה השלוש-עשרה מקורה בקודקסים משפטיים מוערים בתבנית גדולה שהופקו בבולוניה. שמונים אחוז מהם, שנכתבו במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, הורכבו מקונטרסים מחומשים. הפקת ספרים בתבניות גדולות (in folio) לא הייתה כרוכה בקיפול ועל כן לא הייתה עוד מניעה מלהשתמש בהרכב המחומש. ריבוי כתבי-היד בתבנית פוליו באיטליה גרם להתפשטות הקונטרסים בני חמשת הגיליונות, והם היו להרכב הסטנדרטי.

⁵⁸ כביכול כבר אז היו קונטרסים מחומשים שהוכנו מראש ושהתחילו, לפי המסורת הישנה, בצד השער, ומעתיקים שחפצו בקונטרסים קטנים או גדולים יותר הוסיפו או גרעו גיליון חיצון וכך החל הקונטרס בצד בשר.

ביותר ששרד⁵⁹ בהיותו מורכב מקונטרסים בני ארבעה וחמישה גליונות כבר מבשר את סטיית קודקס הנייר מאחידות הקנטרוס של קודקס הקלף⁶⁰ ומסדירותו. פחות משליש מכלל כתבי-היד של נייר שבקורפוס – רובם ככולם מן המאה החמש-עשרה והעשורים הראשונים של המאה השש-עשרה – קונטרסו לפי הנוהג המחומש הרגיל בכתבי-יד של קלף. אף על פי שתפוצת הקנטרוס המחומש לא הייתה רחבה עד מאוד השימוש בו היה הרווח ביותר. כרבע מכתבי-היד האלה בעלי קונטרסים בני שישה גליונות, ושיעורו של הקנטרוס המתומן בהם דומה. שאר ההרכבים (שבעה, תשעה גליונות ויותר) שימשו במספר זניח של כתבי-יד. הרכב הקונטרסים המעורבים מגוון אף הוא. להרכב של שמונה גליונות, המופיע בכשליש מכתבי-היד המעורבים שבקורפוס, העדפה על פני הרכב בן עשרה גליונות (הבא בכמעט רבע מהם) או הרכב בן שישה או תשעה גליונות (אשר כל אחד בא בכשמינית מהם).

ספרד (חצי האי האיברי, פרובנס, צפון אפריקה וסיציליה)

כתבי-יד של קלף. ההרכב הסטנדרטי של הקונטרס בקודקס הקלף הספרדי בכל הזמנים היה בן ארבעה גליונות. הקנטרוס המרובע נהג ב-80% של כתבי-היד האלה בלי הבדלים ניכרים בשיעורי תפוצתו במהלך הזמן. עד שנת 1275 קונטרסו בדרך זו כל כתבי-היד הספרדיים של קלף שבקורפוס חוץ מכתבי-יד אחדים מטולדו, וראו להלן. מאותה שנה ואילך נמצא בהיקף מצומצם (15%) גם הרכב חלופי של שישה גליונות. ההרכב המחומש נודע בספרד, אך השימוש בו היה נדיר מאוד ובא רק בשישה כתבי-יד של קלף. בכתבי-היד המתוארכים שהופקו בטולדו (ואולי גם במקומות אחרים) עד אמצע המאה השלוש-עשרה ובמקצתם שהופקו במחצית השנייה של המאה יש הרכב יוצא דופן של שלושה גליונות. קונטרסים סודרו בהתאמת הצדדים וכל קונטרס מתחיל בצד השער חוץ מכתבי-יד מעטים במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה, שקונטרסיהם התחילו בצד בשר.

כתבי-יד של נייר ושל קלף. בהיפוך לקנטרוס המקיף בהרכב המרובע ולשימוש המצומצם בהרכב המשושה בכתבי-היד של קלף קונטרסי הנייר שהרכבם ארבעה גליונות מעטים, ואילו ההרכב בן שישה גליונות נפוץ ובא כמעט במחצית מהם. הרכב אחר, שרווח פחות אך בא בשליש מכתבי-היד של נייר או של קלף ונייר, היה בן שמונה גליונות. את שכילות ההרכב הזה בקונטרס המעורב אפשר להסביר בנוהג הרווח לקנטרס שישה גליונות נייר שאותם עטפו בגיליון הקלף החיצון והמרכזי. ההרכב המחומש בא רק ב-7% של כתבי-היד של נייר.

ביזנטיון

כתבי-יד של קלף. למרות מעמדם של כתבי-היד הביזנטיים בתווך שבין האזורים שנהגו בהרכב המחומש – המזרח ואיטליה – ההרכב הסטנדרטי של קודקס הקלף היה ארבעה גליונות שסודרו בהתאמת צדיהם והתחילו בצד השער.

כתבי-יד של נייר ושל קלף. כמו בשאר האזורים גם בביזנטיון לא נהג קנטרוס סטנדרטי בכתבי-יד של נייר או של קלף ונייר אלא מבחר של הרכבים, ומהם מועדפים. בדומה לאזורי ספרד

⁵⁹ כ"י סנקט פטרבורג, מכון מזרחני B 396, נכתב בין שנת 1276/7 לשנת 1284/5.

⁶⁰ עוד דוגמה למעתיק שהפיק כתבי-יד אחדים של קלף בהרכב הסטנדרטי וכתבי-יד של נייר בהרכב אחר ראו במאמרי M. Beit-Arié, 'Towards a Comparative Typology of Italian Hebrew and Latin Codices', in *Libri, documenti, epigrafi medievali: Possibilità di studi comparativi – Atti del Convegno internazionale di studio dell'Associazione Italiana dei Paleografi e Diplomatisti, Bari (2–5 ottobre 2000)*, ed. F. Magistrale, C. Drago & P. Fioretti, Spoleto 2002, p. 383

עיתרי השימוש בנייר כך גם בביזנטיון היה ההרכב המועדף של הקונטרס שישה גיליונות, והוא בא כמעט במחצית כתבי-היד של נייר. ההרכב בן שמונת הגיליונות שימש כמעט ברבע מכתבי-היד של נייר וביותר משליש מכתבי-היד שקונטרסיהם מעורבים (השוו לעיל, ספרד).

טבלאות 17–19: התפלגות הרכבי הקונטרסים בכתבי-היד העבריים לפי אזורים גאו-תרבותיים

On the basis for the statistical calculations in the tables below, see above in the introduction in the section on the 'General statistics of the database' (at the top of table 5).

הסטטיסטיקות המובאות בטבלאות שלהלן מבוססות על קורפוס כתבי-היד בציון תאריך עד לשנת 1500 שאינם מקוטעים ואשר הרכב רוב קונטרסיהם נהיר ואחיד.

טבלה 17: הרכב הקונטרסים בכתבי-יד של קלף

(1) 3 גיליונות (2) 4 גיליונות (3) 5 גיליונות
(4) 6 גיליונות (5) 7 גיליונות (6) 8 גיליונות
מספר כתבי-היד % אחוז בקורפוס האזורי

אזור	1		2		3		4		5		6		סך הכול בקורפוס
	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	
ספרד	3	6	80	145	3	6	14	25	0	0	0	0	182
אשכנז	0	1	93	240	0	1	4	11	0	0	0	1	257
איטליה	0	1	13	58	84	384	2	9	0	1	0	1	455
ביזנטיון	0	0	88	22	4	1	8	2	0	0	0	0	25
מזרח	0	0	23	3	77	10	0	0	0	0	0	0	13
תימן	0	0	17	2	83	10	0	0	0	0	0	0	12
מסופק	0	0	60	3	20	1	20	1	0	0	0	0	5
סך הכול	1	8	50	473	44	413	5	48	0	1	0	2	949

טבלה 18: הרכב הקונטרסים בכתבי-היד של נייר

(1) 4 גיליונות (2) 5 גיליונות (3) 6 גיליונות (4) 7 גיליונות
(5) 8 גיליונות (6) 9 גיליונות (7) 10 גיליונות (8) 11–14 גיליונות
מספר כתבי-היד % אחוז בקורפוס האזורי

אזור	1		2		3		4		5		6		7		8		סך הכול בקורפוס
	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	
ספרד	4	8	7	13	45	88	3	6	34	66	2	3	3	6	2	3	194
אשכנז	41	15	0	0	38	14	3	1	13	5	0	0	5	2	0	0	37
איטליה	5	9	29	50	27	46	3	6	25	43	2	3	5	8	3	6	172

ביזנטיון	19	21	6	7	44	48	0	0	21	23	0	1	1	0	0	91
מזרח	14	9	130	81	9	6	2	1	3	2	0	1	1	0	0	160
תימן	2	3	72	92	3	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	78
מסופק	0	0	1	14	2	29	1	14	2	29	0	1	14	0	0	7
סך הכול	67	9	272	37	206	28	16	2	140	19	6	1	19	3	10	739

טבלה 19: הרכב הקונטרסים בכתבי-היד המעורבים

(1) 4 גיליונות   (2) 5 גיליונות   (3) 6 גיליונות   (4) 7 גיליונות
(5) 8 גיליונות   (6) 9 גיליונות   (7) 10 גיליונות   (8) 11–14 גיליונות

מספר כתבי-היד   % אחוז בקורפוס האזורי

סך הכול בקורפוס	8		7		6		5		4		3		2		1		אזור
	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	
ספרד	0	6	26	11	5	2	33	14	12	5	10	4	0	0	0	0	
אשכנז	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100	1	
איטליה	0	2	23	12	13	7	34	18	9	5	13	7	4	2	0	0	
ביזנטיון	0	0	14	5	0	0	39	14	8	3	22	8	3	1	14	5	
מזרח	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100	1	0	0	0	0	
תימן	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
מסופק	0	0	50	1	0	0	0	0	0	0	0	0	50	1	0	0	
סך הכול	6	8	21	29	7	9	34	46	10	13	15	20	3	4	4	6	

כריכת קונטרסי כתב-היד נעשתה, כמובן, לאחר השלמת ההעתקה. הידיעות על כריכת הספרים בימי-הביניים מצומצמות מאוד, וכן מוגבל ביותר הידע על הטכנולוגיה של כריכת כתבי-היד העבריים ואמנותם. מעטים מכתבי-היד השתמרו בכריכתם המקורית או בזו שהתחדשה בתקופה קדומה, ולפיכך לא התפתחו לא מחקר של טכנולוגיות הכריכה למיניהן ולתמורותיהן באזורים הגאו-תרבותיים של מלאכת הספר העברי ואף לא מחקר של אמנות ההטבעות הדקורטיביות בציפוי העורות של טבלאות הכריכות בספרים העבריים. המחקר המפותח של כריכות כתבי-היד הלא עבריים מארצות הנצרות והאסלאם,⁶¹ אשר רבות למדיי מהן שרדו, והטיפולוגיה שלהן עשויים לשרת גם את מחקר הכריכות של כתבי-היד העבריים, שכן יש להניח כי הם לא נכרכו באופן שונה מכתבי-היד העבריים, כמו שמעידים גם שרידי הכריכות המקוריות היהודיות מן המערב ומן המזרח. יתר על כן, מקורות ספרותיים וכריכות מקוריות מעטות שהשתמרו מעידים שבאירופה נמסרו ספרים עבריים לידי כורכים נוצריים ולהפך, כורכים יהודים כרכו ספרים בשביל גופים נוצריים, כנסייתיים וחילוניים.⁶²

המונח 'כרך' (ו'כריכות' בריבוי) אמור בלשון חכמים במגילה, שהרי נגזר מן השורש כר"ך, שמשמעותו גל"ל.⁶³ כך בלשון הברייתות בעניין חלוקת כתבי הקודש בבבלי ב"ב יג ע"ב: 'דתן, ובכתבי הקודש אע"פ ששניהן רוצין לא יחלוקו ואמ' שמואל לא שנו אלא בכרך אחד אבל בשתי כריכות חולקין'.⁶⁴ כמו מונחים אחרים בעברית, ביוונית, בלטינית ובערבית, שמלכתחילה כונו לספרים בצורת מגילה ומשנתנה צורת הספר אומצו למונחי מלאכת הקודקס, כך גם מונחי הכרך שימשו את הקודקס. אמנם לציון פעולת הכריכה שימש באירופה השורש קש"ר ההולם יפה את מלאכת תפירת הקונטרסים וקשירתם לטבלאות הכריכה. וכך מצאנו בספר חסידים⁶⁵, המקור העיקרי לידיעת מלאכת הספר בגרמניה במפנה המאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה: 'פעם אחת הוציאו צדיק מקברו וחלצו בגדיו והכוהו. בא לאחד בחלום ואמר לפי שהייתי רואה ספרים

⁶¹ ראו למשל את המחקרים מאירי העיניים בקובץ מניאצ'י ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות, ב, עמ' 157–268. עזר רב יש במילון בהולנדית למונחי הכריכה ואף למונחים קודיקולוגיים הקשורים לכריכה (לעיל, פרק ג, הערה 29) בזכות איוריו והמונחים המקבילים בגרמנית, בצרפתית ובאנגלית הכלולים בו. על גיבוש דרכי התיאור של הכריכות ומינוחן ראו *La reliure médiévale: Pour une description normalisée – Actes du colloque international (Paris, 22–24 mai 2003) organisé par l'Institut de recherche et d'histoire des textes (CNRS), ed. G. Lanoë, Turnhout 2008*.

⁶² לסיכום ממצא של הנושא ראו *Encyclopaedia Judaica*, s.v. 'Books' by M. Ansbacher, Jerusalem 1971, vol. 2, cols. 1229–1233. ראו גם ש' אסף, באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 20–26, המתבסס בעיקר על ספר חסידים. לספרות על כורכים וכריכות ראו L.A. Mayer, *Bibliography of Jewish Art*, ed. O. Kurz, Jerusalem 1967, לפי המפתח בערכים 'bookbinders', 'bookbinding'. על מסמכים רבים שהתפרסמו בעיקר מארגון אן גם מקסטיליה מן המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה המעידים על עיסוק אינטנסיבי של יהודים וקונברסוס בכריכת ספרים בארכיונים ראו במאמרו של א' גוטוירט, 'לתולדות הספר והקריאה: קהילות יהודי ספרד בעידן הדפוס', בתוך: אסופה ליוסף – קובץ מחקרים שי ליוסף הקר, בעריכת י' בן-נאה, מ' אידל, ג' כהן וי' קפלן, ירושלים תשע"ד, עמ' 269–270.

⁶³ השוו אל המונח 'תכריך' המציין מגילה אנכית (לעיל, פרק א, הערה 30).

⁶⁴ כ"י המבורג Cod. hebr. 19 (קטלוג שטיינשניידר 165; לפי מאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי, המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן). לפי ההקשר והמשך הגמרא ברור שהכוונה למגילה אחת, וכך הבין גם רש"י בפירושו שם: 'בכרך אחד – כל ספריהן עשויין בגיליון >היינו מגילה> ואם יביאהו לב"ד לחלקו בזיון הוא, אבל שתי כריכות – כגון תורה בכרך אחד ונביאים בכרך אחד'. לעומת זאת הביטוי 'בכרך אחד' בתוספתא ב"מ ב:ח (מהדורת ש' ליברמן, סדר נזיקין, ניו יורק תשמ"ח, עמ' 70, סעיף 21) – 'מצא ספרים קורא בהן אחד לשלשים יום, לא יקרא בהן את הפרשה וישנה, ולא יקרא בהן את הפרשה ויתרגם, ולא יקרא שלשה בכרך אחד, ולא יפתח בספר יותר משלשה דפין >היינו עמודות המגילה>' – וכן במקבילות בבבלי ובירושלמי משמעו בבת אחת, ראו ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, י: סדר נזיקין, ניו יורק תשמ"ח, עמ' 163–164.

⁶⁵ כל המובאות להלן לפי מהדורת ויסטינצקי ופריימן אלא אם כן צוין אחרת.

נמחקים ולא הייתי קושרם בטבלאות⁶⁶ לכך הוציאוני (סימן תתקיא). וכן במקומות אחרים שם על מסירת כריכה לנזיר: 'אחד הלך לפני גלח לקשור ספרים <...> לא תקשור אפילו קונטרס אחד ולא תעזור לו לקשור' (סימן תרפא); 'שני חסידים היו להם ספרים והוצרכו לקושרם והיה גלח בעיר שבקי לקשור ספרים יותר מן היהודים <...> אבל לקשור שאר ספרים <פרט לספר תורה> בטבלאות שלומדים בהם אין אסור לתת להם לקשור, והיה עומד כדי שלא יקח השיורים בספר פסול שלי' (סימן תרפב). ממקור זה עולה שהיהודים עצמם כרכו ספרים ואפילו חסידי אשכנז המחמירים התיירו כריכת ספרים בידי נזירים, שהיו בקיאים יותר במלאכה זו. ספר חסידים אוסר על השימוש בטבלאות שניתקו מכריכת ספרים נוצריים וכן בגיליונות או בדפים מכתבי-יד לטיניים או יווניים לציפוי הכריכה של חומש (כדרך שמוצאים בספריות אירופה הרבה כתבי-יד וספרי דפוס עתיקים באותיות לטיניות שכריכתם החיצונית והפנימית מחופה בגיליונות או בדפים של קלף שנלקחו מכתבי-יד עבריים, וכיוצא בהם אלפי הרגיסטרים הכרוכים בכריכה רכה העשויה מקטעים עבריים כאלה, אשר נחשפו בשנים האחרונות בארכיונים איטלקיים)⁶⁷: 'אם ספרי גלחים שיש בהן תיפלה לע"ז'⁶⁸ ונמחקו, לא יכתוב עליהן אפילו כתב איגרת. ואם יש טבלאות של ספרים פסולים אל יקשרם לספרי ישראל'⁶⁹ (סימן תתקמח); 'אל יכסה את ספרו בספרים הכתובים בלשון לעז או יווני. מעשה באחד שכסה חומש שלו בעור והיה כתוב בו לועזית של דברי הבאי, תגרות מלכי האומות, ובא צדיק וקרעו והסירו' (סימן קמב במהדורת בולוניה רצ"ח⁷⁰). מעימות איסורים אחרים מתחום מלאכת הסופר הכלולים בספר חסידים עם הנהגים שרווחו בגופי כתבי-היד הגרמניים אנחנו למדים שאיסורים אלו נבעו משכיחותם של אותם נהגים.⁷¹ בספר חסידים נזכר גם אביזר הסֶגֶר שהיה מקובל באירופה: 'ספר שאין אדם יכול לסגור עם המסגר לא ישים ברכו על הספר לדחוק הספר כדי לסגור הספר במסגר' (סימן תרנו).

כמו שהובא כבר בפרק ב, סעיף 1 (לקראת סוף הדיון על נקדנים ומסרנים, ציירים, מגיהים וכורכים), שרד כתב-יד אחד שנכתב בכתביה ספרדית ב'ליצי' (Lecce) שבדרום איטליה אשר העתקתו נשלמה בכ"ז באב שנת ה'רמ"ה (1485), ובו קולופון של הכורך מיום ב' בניסן רמ"ו (1486), שאף הוא נקט לשון קשירה: 'קשרתי אני קרשקש קלונימוס זה הסדור לבחור <...> הש' <ם> יזכהו'. וכיוצא בו בציון בעלים בסוף כ"י פריז 674, Hébrou, שנכתב באיטליה במאה

⁶⁶ המונח 'טבלאות' לציון הכריכה הקשיחה (עשויה עץ), שקישורי הקונטרסים חוברו אליה על-ידי השחלתם בחריצים, הייתה מקובלת גם ברשימות הספרים הרבות מאיטליה במאה החמש-עשרה. ברשימות אלו צוינו לעתים קרובות גם חיפוי עור צבעוניים. ברשימת ספרים שנכתבה בשנת 1493 בלוגו (Lugo) ציין בעל ספרייה בת 65 ספרים 'הטבלאו' מכוסו' עור שחור' (וכן צוין תכופות – בלי להזכיר את הטבלאות – 'מכוסה עור' או רק 'מכוסה' בצבעים שונים), 'עם טבלאו' בנייר', 'עם טבלאות ומכוסה עור' וכדומה, וראו G. Vajda, 'Un inventaire de bibliothèque juive d'Italie', *REJ*, 126 (1967), pp. 473–475. שפרסם זנה כגון 'א' ספר מעלות המדות עם טבלאות מכוסה עור אדום ומסמרים', ראו I. Sonne, 'Book Lists Through Three Centuries', *Studies in Bibliography and Booklore*, 2 (1955–1956), pp. 3–19. וראו גם ברשימות שפרסם רוטשילד, 'רשימות ספרים באיטליה', עמ' 300, 304, 314 (בין השאר: 'ובטבלאות של נייר מדובק', ללמדנו שסתם טבלאות היו עשויות עץ?); 318 'לקשור בטבלאות' וגם 'בלתי קשור', ואף 'בלתי טבלאות', 319, 322. גם ברשימת הספרים שבסוף כ"י ירושלים 3 Yah. Ms. Heb. (אוצר כתבי-יד עבריים, I, 75), שנכתבה באיטליה לפני שנת 1422 (פורסמה בידי ש' אסף, 'רשימת ספרים מראשית המאה הטי"ו', קרית ספר, כד [תש"ז–תש"ח], עמ' 248–249) הקפיד בעל הרשימה, יעקב בן בנימן, לציין ברישום אחד מכתבי-היד 'בלי טבלאו' <ת>.

⁶⁷ ראו לעיל, פרק א, הערה 57.

⁶⁸ שמחה עמנואל העמידני על ביטוי דומה בספר מצוות גדול, לאוין, סימן מה: 'גביעים שפגם הגוי ובטלן ואחר כך קנאם ישראל הרי זה אסור למוכרם לגוי לפי שהכומר יעשה בו תיפלה לעבודה זרה'.

⁶⁹ מהמשך הסימן משתמע שיהודי גרמניה היו עשויים להחזיק ברישומם תרגום לטיני של התנ"ך: 'אם יש כ"ד ספרים שכתבו גלח או כומר ולא הזכיר בו לא שום ע"ז ולא שום קדש, לא יצניעו עם ספרים'.

⁷⁰ טקסט זה אינו כלול בסימן המקביל (סימן תרצ"ט) בכ"י פרמה.

⁷¹ ראו בית-אריה, 'ספר חסידים'.

הארבע-עשרה: 'גם לי שמואל <...> בה"ר שבתי <...> חלק <...> בזה הספר כי יגעתי <...> לקשור אילו הקונטרסים'. אחד מראשוני המדפיסים, אברהם בן חיים מפיזארו, שהמשיך להדפיס את 'ארבעה טורים' אשר את הדפסתם התחיל אברהם כונת במנטובה, כינה את עצמו בקולופון של טור יורה דעה (פיררה רל"ט צ"ל: רל"ו) 'אברהם הקושר בן חיים' ללמדך שבמקצועו הקודם היה כורך.⁷² תעודות נוטריוניות מפרוג'ה (אומבריה, איטליה) מן השנים 1507–1511 מעידות על כריכיה של שלמה בן יואב (di Dattilo) מפבריאנו (בשותפות עם חיים מפרוג'ה), שהיה חבר בגילדת הכורכים ובעלים של חנויות לממכר ספרים וצורכי כתיבה בפרוג'ה ואף העסיק ארבעה שוליות צעירים.⁷³

המילה 'קשר' שימשה ברשימות ספרים אחדות באיטליה במשמעות כרך.⁷⁴ וכיוצא בה המילה 'חתיכה'.⁷⁵ במזרח התיכון ברשימות הספרים בערבית-יהודית מן הגניזה היה המונח 'מג'לד' שם עצם במשמעות כרך וגם תואר במשמעות כרך.⁷⁶

כריכת קופסה (box binding) היא סוג אחד של כריכות שבכתבי-היד העבריים לכאורה הייתה ייחודית לספרד. תיארה אותה בפעם הראשונה לילה אברין בדיונה בארבעה כתבי-יד ספרדיים (אחד מהם מליסבון) מן הרבע האחרון של המאה החמש-עשרה.⁷⁷ ואולם בינתיים נודעו עוד כתבי-יד עבריים אחדים הכרוכים בכריכת קופסה, ומהם שהופקו בתימן.⁷⁸ כריכה מסוג זה הייתה מצויה גם בכתבי-יד ערביים כשם שהייתה נהוגה בכריכת קוראנים בקירואן במאה התשיעית.⁷⁹

⁷² תצלום של עמוד הקולופון באצל פריימן, האוצר למלאכת הדפוס העברי (לעיל, פרק ב, הערה 248), A5,2. ⁷³ ראו A. Toaff, *Il vino e la carne: Una comunità ebraica nel Medioevo*, Bologna 1989, p. 258, note 29. נורית פסטרנק הפנתה אותי למקור זה.

⁷⁴ כבר ברשימת הספרים מן המאה השתי-עשרה שבראש כ"י לונדון Add. 27169 (ראו את העתקתה להלן בנספח לפרק, הערה 52) וכגון זו שנרשמה בראש כ"י בולוניה, האוניברסיטה Ms. 3574b.

⁷⁵ כגון רוטשילד, 'רשימות ספרים באיטליה', עמ' 305, מס' 78 ('בב' חתיכות). על מונח זה ראו נ' אלוני, 'חתיכה, חתיכות', לשוננו לעם, קלה-קלו (תשכ"ג), עמ' 88–91. המונח 'חתך' לציון כרך מופיע באינוטר הספרים האיטלקי מאימולה משנת 1384/5 (בונפיל, 'רשימת ספרים', עמ' 60, מס' 7).

המונח 'כובס' (ובריבוי 'כובסין') המופיע ברשימת אינקונבולים וכתבי-יד מספרד (או פורטוגל) סמוך לגירוש (ראו ש"מ יקירסון, 'רשימת ספרים בלתי ידועה מתקופת גירוש ספרד', מדעי היהדות [האגוד העולמי למדעי היהדות], 40 [תש"ס], עמ' 162; שם בא גם הביטוי 'בלי קשירה') הוא מן הסתם כתיב היגוי של המונח קובץ.

⁷⁶ ראו אלוני, הספרייה היהודית, לפי המפתח. נראה ששימושו העיקרי שם הוא במשמעות כרך. על כורך מקצועי באלמחלה ראו אצל גויטיין, חברה ים תיכונית, ב, עמ' 239.

⁷⁷ L. Avrin, 'The Sephardi Box Binding', in *Library Archives and Information Studies*, ed. D. Schidorsky (Scripta Hierosolymitana 29), Jerusalem 1989, pp. 27–42. כתב-היד הידוע שבהם הוא תנ"ך קניקוט השמור בספריית בודלי באוקספורד MS. Kennicott 1 (תנ"ך וספר מכלול מאת דוד קמחי שנכתב בילה קרוניא [La Coruña] בשנת 1476 בידי משה בן יעקב ו' זברה בשביל יצחק בן שלמה די בראגה וקושט וצויר בידי יוסף ו' חיים). לכריכת הקופסה המעוטרת נוסף גם נרתיק (satchel) מפואר שהכיל את הכרך (סימנו * MS. Kennicott 1). כתב-יד אחר הכרוך בכריכת קופסה הוא כ"י שוקן 24360 ובו חומש, הפטרות וחמש מגילות (הוצע למכירה על-ידי בית המכירות Christie's ביום 15 בנובמבר 2005 בניו יורק, ראו B. Narkiss & A. Cohen-Mushlin, *The Kennicott Bible: An Introduction*, London 1985, pp. 84–89).

⁷⁸ האחרון שבהם הוא כתב-יד של חומש שנכתב בצנעא בשנת 1498, כנראה, בידי הסופר הידוע דוד בן בניה בן סעדיה (היה שמור עד לא מכבר בווסטמינסטר קולג' בקיימברידג' ונמכר במכירה פומבית ביום 29 ביוני 2007 בבית המכירות Sotheby's, ראו Western Manuscripts and Miniatures [Auction Catalogue], London 2007, Sale no. LO7240). כתב-יד אחר הכרוך בכריכת קופסה נכתב אף הוא בצנעא, בשנת 1481, בידי יוסף בן בניה בן סעדיה (כ"י לונדון, אוסף דוד סופר 6, לפנים כ"י מונטריאול, אוסף יהודה אלברג [Elberg] 282). תודה לאנג'לו פיאתלי שהפנה את תשומת לבי לכתב-יד זה.

⁷⁹ ראו סיראט, פפירוסים, עמ' 77–78 על-פי G. Marçais & L. Poinssot, *Objets kairouanais, ixe au xiiie siècle: Reliure, verreries, cuivre e bronze, bijoux*, Tunis 1948, p. 14. ובעיקר דרוש, קודיקולוגיה ערבית, עמ' 282–283.

כמו כן נודעו הכריכות האמנותיות שציפויהן עשויים בטכניקה מיוחדת של תבליטים בגילוף עור מעשה ידי הסופר מאיר בן ישראל יפה מהידלברק במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה.⁸⁰ בשנת 1468 כרך חומש אשכנזי קדום (כ"י מינכן Cod. hebr. 212), ובלוח הכריכה הקדמי גילף את הכתובת 'החומש להעיצה מנורנבערקא' שיחי מאיר יפה המצייר.⁸¹ ואכן, ברישומי מועצת העיר נירנברג משנת 1468 נמצאה החלטה בדבר הרשאה ליהודי מאירלין מאולם לשהות בעיר כדי לכוון כמה ספרים בשביל המועצה. חוקרי אמנות ייחסו למאיר בן ישראל יפה עוד כריכות בסגנון דומה לכריכת כ"י מינכן הנזכר.⁸²

⁸⁰ הוא העתיק את הגדת סינסינטי, ספריית היברו יוניון קולג' 444 בלי ציון תאריך וכן את הגדת לונדון Add. 14762 (שצוירה בידי הסופר-הצייר יואל בן שמעון ובעזרת אמנים נוצרים), כמו שזיהה מרדכי גלצר (ראו M. Glatzer, 'The Ashkenazic and Italian Haggadah and the Haggadot of Joel ben Simeon', in *The Washington Haggadah: A Facsimile Edition of an Illuminated Fifteenth-Century Hebrew Manuscript at the Library of Congress Signed by Joel ben Simeon – Commentary volume*, ed. M.M. Weinstein, Washington 1991, pp. 139–144). כמו כן יש לזהותו כמעתיקם של כ"י ניו יורק MS 4057 (מחזור מנהג אשכנז, שעל-פי ציון השם ברשות לחתן תורה בדף 321 נכתב לבעלים של כ"י לונדון הנזכר) וכ"י המבורג Cod. hebr. 243 (סידור מנהג אשכנז ובו הובלט השם מאיר), כמו שהבחינה יעל צירלין.

⁸¹ תמונה של כריכה זו אפשר לראות גם ב-1228, vol. 2, col. 1228, *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1971.
⁸² ביבליוגרפיה על כריכת מינכן וכריכות דומות ראו אצל מאיר, ביבליוגרפיה של אמנות יהודית (לעיל, הערה 62) לפי E. Katzenstein, 'Mair Jaffe and Bookbinding Research', *Studies in Yaffe*, ובעת האחרונה: *Bibliography and Booklore*, 14 (1982), pp. 17–28; idem & W.D. Cohn, *A origem do livro*, São Paulo 1986, pp. 356–386.

א

השימוש הקדום ביותר במונח 'קונטרס' בטקסטים עבריים ששרדו בידינו ושזמנם מחוור הוא, כנראה, בפירוש רש"י לתלמוד. משמעו שם ברור מהקשרי שימוש². [א] רש"י לשבת, דף קטו ע"ב. ד"ה 'טומוס' (מונח המופיע בברייתא שם: 'נטל טומוס של ברכות ושיקען בספל של מים')³: 'קבוצות קונטרסים' (נוסחת הדפוס); ד"ה 'טימוס': 'קביצת קונטרסים' (כ"י ניו יורק R 718, שנכתב באיטליה במאה השלוש-עשרה); 'קבוצת קונטרסין' (כ"י וטיקן Vat. ebr. 138, כתב-יד אשכנזי מאמצע המאה השלוש-עשרה); 'קבוצת קונטרסין' היא גרסה מעין כ"י וטיקן הבאה בשלושה כתבי-יד בכתובות ספרדיות מן המאה הארבע-עשרה בערך (כ"י פריז 324 Hébreu; כ"י פרמה 2087 Parm.; וכ"י לונדון Or. 5975, שאולי נכתב באיטליה במאה החמש-עשרה)⁴. גרסאות דומות לגרסת כ"י וטיקן האשכנזי באות גם בכתב-יד ביזנטיים: ד"ה 'נימוס' <!>: 'קבוצת קונטרסים' (כ"י ניו יורק R 831 מן המאה החמש-עשרה); ד"ה 'טימוס': 'קבוצת קונטרסין' (כ"י ניו יורק R. 841 מן המאה הארבע-עשרה)⁵.

להלן יוראה שהגרסה 'קונטרסין' בכתב-היד הביזנטי מן המאה הארבע-עשרה איננה שיבוש והשמטת אות גרדא אלא מסורת לשונית שונה ואפילו מונח שונה, שאולי עשוי לשקף הרכב קונטרס שונה.

משמעות המונח אצל רש"י ברורה: רש"י, המפרש את המילה 'טומוס' כקודקס⁶, מייחס לה משמעות מאוחרת לשימושה במקור, שכן היהודים אימצו את הקודקס מאוחר הרבה יותר, כנראה לא לפני המאה השמינית, והוא מסביר בדין שקודקס, הוא קבוצה של קונטרסים, היינו כמה גיליונות מקופלים הנתפרים במקפלים ויוצרים מעין מחברת – המבנה המולקולרי של קודקס, המורכב מקבוצה של קונטרסים הנקשרים זה לזה על-ידי כריכתם.

¹ נדפס בפעם הראשונה בספר הזיכרון לא"א אורבך ונכלל כאן בתיקונים קלים והוספות מעטות. ראו מחקרי תלמוד: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך (מחקרי תלמוד, ג), בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, א, ירושלים תשס"ה, עמ' 64–79.

² על-פי בדיקה במאגר הטקסטים ההלכתיים בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן, גרסה 19 פלוס. כתב-היד אותרו בעזרת הקטלוג של המכון לתצלומי כתב-היד העבריים שבספרייה הלאומית בירושלים ונבדקו על-פי תצלומיהם שם. הייתה לי לעזר גם רשימת כתב-היד של פירוש רש"י לתלמוד (בעריכת ש' פיק וש' מוניץ, רמת-גן תשמ"ח), שהוציא בחוברת מפעל רש"י ליד המכון לחקר ההלכה הבת-תלמודית באוניברסיטת בר-אילן. הרשימה מסתמכת על אוספי המכון לתצלומי כתב-היד.

³ משמעות המונח היווני-רומי tomus=τομος בברייתא היא מגילה אנכית (ראו לעיל, פרק א, הערה 30) ולא קודקס – המשמעות שרש"י מייחס למונח בפירושו כאן.

⁴ אכן, על-פי התיעוד של כל הקולופונים העבריים, שהם תעודות לשוניות אותנטיות, רובן בציוני תאריך כתיבתן וכמחציתן גם בציוני מקום, עולה שבכתב-היד הספרדיים – הן אלו שהופקו בחצי האי האיברי ובפרובנס (ואולי גם בצפון אפריקה) הן אלו שהופקו באיטליה או בארץ ישראל בידי מעתיקים יוצאי ספרד – הכתיב של המונח הקודיקולוגי-ביבליוגרפי 'קונטרס' (קונטרסים) הוא תמיד 'קונדרס' (קונדרסים, קונדרסין). ראו, למשל, בקולופונים של כ"י מינכן 243 Cod. hebr. (ספרד, ראשית המאה הארבע-עשרה); כ"י פריז 733 Hébreu (פרובאנס, 1395); ראו אוצר כתב-יד עבריים, II, 40; כ"י פירנצה, לאורנציאנה Plut. II-1 (פירארה, 1396); כ"י המבורג 21 Cod. hebr. (ארלד, 1454); כ"י אוקספורד MS. Kennicott 1 (לה קרוניא, 1476); כ"י אוקספורד MS. Opp. 548 (צפת, 1500 בערך).

⁵ נכתב בידי מעתיק ששמו היה מן הסתם ברוך, לפי הבלטת אותיות שם זה בראשי שורות, כעין אקרוסטיכון, בדף 137ב.

⁶ שלא קביעתו והבחנתו החריפה במקום אחר ש'ספרים שהיו בימי החכמים כולן בגיליון כספר תורה שלנו' (רש"י למגילה יט ע"א, ד"ה 'הכתובה בין הכתובים'; השוו אל פירושו לגיטין ס ע"א, ד"ה 'בחומשין': 'וכל ספריהם היו במגילה כס"ת שלנו'). וראו לעיל, פרק א, הערה 5.

[ב] **רש"י למנחות לב ע"א**. ד"ה 'אטבא דסיפרי': 'גלועיין עץ סדוק הנושק דפי קונטרס שלא יכפלו' (נוסח הדפוס). לא מצאתי כתבי-יד של פירוש רש"י לחלק זה של מסכת מנחות במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שבספרייה הלאומית בירושלים, ואפשר שבאמת לא שרדו, אך השוו להיקרות הבאה בפירוש המקביל לשבת צח ע"ב. לפי הקבלה זו ברור שהנוסח המקורי היה בוודאי הנושך דפי קונטרס ('יכפלו' היה מן הסתם צ"ל 'יקפלו').

[ג] **רש"י לשבת צח ע"ב**. ד"ה 'אמר שמואל ביתדות': 'ולי נראה פי' דאטבי כמו אטבא דספרי האמור במנחות. והוא גלואוין בלע"ז שמבקע מקל אחד בראשו ונושך בו דפי הקונטרס'. בכתבי-היד של מקור [א] שנזכרו לעיל אין שינויי גרסאות ניכרים לענייננו.⁷ על המונח הלועזי העירו דרמסטטר ובלונדהיים ומשה קטן, שתרגם את עבודתם ועיבד אותה.⁸ ההסבר אינו מספק, אך דומה שלשוננו של רש"י במנחות מבהירה את פעולת החפץ אם כי לא את תכליתו: כוונת רש"י הייתה לאטב שהשתמשו בו, כנראה, מעתיקי ספרים בעת ההעתקה,⁹ ושמא קוראים בעת הקריאה, כדי להצמיד דפי קונטרס שבזמנו של רש"י היו, כמובן, עשויים קלף (בדרך כלל עבה מאוד) אלה לאלה שלא יתקפלו ויפריעו להעתקה או לקריאה.

בשלושת המקורות האלה ברור שמשמעותו של המונח קודיקולוגית היא, יחידת ההפקה של ספר בצורת קודקס. ואולם רש"י השתמש במונח 'קונטרס' גם בהוראתו הביבליוגרפית כדרך השימושים הכפולים של כל המילים המציינות ספר ברוב הלשונות – הן לציון כלי קיבול של טקסט הן לציון הטקסט הנמסר באמצעותו:

[ד] **רש"י לגיטין פב ע"א**. ד"ה 'א"ל כו' כבן ננס': 'כן הוא עיקרה של סוגיה זו ולא שמעתיה כן אלא בביאורה בקונטרס מורי הזקן'¹⁰ (נוסח הדפוס); 'כך היא עיקרא של סוגיה ולא שמעתי כן אלא בביאורה בקונטרס מורי הזקן' (כ"י וטיקן Vat. ebr. 140, כתב-יד אשכנזי שהעתיק סופר ושמו משה, כנראה מן המאה הארבע-עשרה, ובו הטקסט התלמודי עם פירוש רש"י בשוליו; כיוצא בגרסה זו נוסח כ"י אראס, ספרייה עירונית 889, שהעתיק נחמיה בן חיים, אף הוא בן זמנו ומוצאו של כ"י וטיקן אלא ששם קוצרה התיבה: 'בקוי'); 'כך עקר סוגיא זו ולא שמעתיה כן אלא בביאורי בקונטרס מורי הזקן' (כ"י רומא, אנגליקה Or. 57, כתב-יד איטלקי מראשית המאה הארבע-עשרה, ובו הבליט הסופר את אקרוסיכון המילים 'אמטו' ו'אהוב'); ובדומה הגרסה 'כן הוא עיקרה של <...> בקונטרס' (כ"י וטיקן Vat. ebr. 135, האשכנזי); 'כך עיקר' של סוגיא ולא שמעתיה כן

⁷ בכ"י פרמה: 'דפי הקונדריס'. סופרו הספרדי של כ"י פרמה נאמן לכתוב זה, כשם שנקט אותו בפירוש לשבת קטו ע"ב (ראו לעיל במקור [א]). לא כן סופריהם הספרדים של כ"י לונדון וכ"י פריז, הנוקטים את הכתיב הרגיל. בכ"י ניו יורק R841: 'הקונטרס' ולא 'הקוטריס' כמו 'הקוטריסין' בפירוש לשבת שם.

⁸ ראו קטן, אוצר הלעזים, מס' 341 וכן מס' 1976 (מנחות). הזיהוי הוא gloon, וביאורו חתיכת-עץ כפופה בקצה, כך תרגם קטן את ההסבר 'morceau de bois fendu' אצל A. Darmstater & S. A. Blondheim, *Les gloses françaises dans les commentaires talmudiques de Raschi*, I, Paris 1929, p. 77, no. 551, אך יש לתרגם חתיכת עץ סדוקה, היינו אטב. בעת האחרונה הפיץ רנדאל רוזנפלד מטורונטו, השוקד על הכנת אוצר מכשירי הסופרים (*Corpus Instrumentorum Scribendi*), ועיינו רוזנפלד, 'מכשירים', תצלום של מיניאטורה של מעתיק מכ"י ליון, ספרייה עירונית 410 בין קודיקולוגים אירופיים ושאל מי מהם יוכל לזהות מכשיר בלתי ידוע שצויר שם. והנה אין ספק שלפנינו אותו 'אטבא דספרי' הנזכר ומתואר בדברי רש"י: אטב המהדק את דפי הקלף בעת ההעתקה. לעניין הסברים מהסברים שונים לשימושי של המכשיר הנזכר בתלמוד הבבלי, מהם דומים לפתרון שהצעתי ואחרים הנוגעים לטכניקת הניקוב המדריך את שרטוט השורות – כנראה מחוגה – עיינו דנציג, 'שרטוט', עמ' 311.

⁹ אם אמנם נהגו לכתוב עמודים עמודים בתוך קונטרס שגיליונותיו מקופלים (אך לא תפורים) ולא להפריד את הגיליונות ולהעתיק כל עמוד כסדרו בקונטרס בגיליונו הפרוש לפני קיפולו.

¹⁰ כינויו של מורו הראשון במגנצא, ר' יעקב ב"ר יקר.

אלא בביאורה בקוטרס¹¹ מורי הזקן' (כ"י ניו יורק R 832, כתב-יד ביזנטי שכתב אלקנה בן משה בשביל אבשלום בונא ויטא במאה החמש-עשרה לכל המאוחר).

השימוש של רש"י במונח 'קונטרס' במקור זה שונה מן השימושים הקודמים. אין ספק שרש"י התכוון לציין לאו דווקא יחידה קודיקולוגית – קונטרס יחיד של גיליונות מקופלים, ולאו דווקא עצם פיזי אלא ספר – יחידת טקסט הכתוב בצורת קודקס ובמקרה זה פירושו הכתוב של רבו.¹² משמעות ביבליוגרפית דומה יש גם במקור הזה:

[ה] רש"י לכתובת כב ע"ב. ד"ה 'ור' עקיבא סבר אשם לכסף שקלים': 'והכי פירש רחמנא והוא הוא שבקונטרס אלא ע"כ מבואר היטב עכה"ג' (נוסח הדפוס). לא שרדו כתבי-יד לפסקה זו של הפירוש, ולפיכך אי אפשר לאשש את השערתנו שאין זו לשונו של רש"י אלא שרבו מידי אחד מתלמידיו או מגיהיו, שכן המילה כאן, בצורה סתמית הזזה ללשונות של בעלי התוספות, כמו שנראה להלן, מכוונת, כנראה, לפירושו של רש"י עצמו – מונח ביבליוגרפי מוכר. אכן, היקרות דומה של המילה במקום אחר בפירוש רש"י בנוסח הדפוס היא הגהה ששורבבה לפירוש בהדיא. בפירוש לעירובין ד ע"א, בסוף הפירוש לד"ה 'וזה גב המזבח' אנו קוראים: 'הג"ה': כאשר מפורש בקונטרס שמע רבינו מר' יעקב בר יקר ועתה חזר בו'. בכתבי-היד שבדקתי¹³ הגהה זו לא הועתקה. כמפורסם, פעמים הרבה בעלי התוספות מביאים מפירושו של רש"י לתלמוד בתוספותיהם בדרך כלל בלשון 'פירש בקונטרס' (למשל, שבת עח ע"ב, ד"ה 'רבב'; שם קיב ע"ב, ד"ה 'סנדל' ועוד כהנה וכהנה).¹⁴ האם המונח 'קונטרס' בתוספות הוא בהוראתו הקודיקולוגית או הביבליוגרפית? וכי התכוונו בעלי התוספות לעצם כתבי-היד של הפירוש, שאולי הופצו קונטרסים קונטרסים,¹⁵ ושמה כונה פירושו של רש"י 'קונטרס' סתם בדומה ללשונו של רש"י עצמו בפירושו לגיטין ('בקונטרס מורי הזקן')? נראה שניסוחים אחרים של התוספות אינם מניחים ספק שלפנינו מונח ביבליוגרפי כגון 'נראה כפירוש הקונטרס ולא כערוד' (פסחים מו ע"א, ד"ה 'ולתפלה'), היינו המילה 'קונטרס' סתם, שהייתה מילה נרדפת לספר, משמעה אצל בעלי התוספות פירוש רש"י לתלמוד. יש לציין שמניסוחים אחרים משתמעת לכאורה הבחנה ביבליוגרפית-כרונולוגית בין ה'פירוש' ובין ה'קונטרס', למשל 'פירש בקונטרס' <...> ובפי' רש"י הראשונים במכתב ידו פירש <...> והעביר עליו קולמוס' (חולין קלז ע"ב, ד"ה 'עד'),¹⁶ או השימוש ב'פירש רש"י' לצד ה'קונטרס' (ראו למשל ברכות כז ע"ב, ד"ה 'ולא' כנגד ד"ה 'הואיל'). רק בדיקה שיטתית של כל הזכרות התוספות עשויה להבהיר עניין זה.¹⁷

¹¹ ראו להלן על הגרסה 'קונטרס' בהעתקות הביזנטיות (השוו גם אל מקור [א] שלעיל) ועל משמעותה הקודיקולוגית האפשרית.

¹² ראו את דברי א"מ ליפשיץ על המונח 'קונטרס' בכלל בספרו על רש"י שכוונס גם במהדורת כל כתביו: 'ולהעתק כזה <של פירוש על התלמוד שהועלה על הכתב> קראו קונטרס, על שם צורתו החיצונית שבה נכתב, לא על גוף התלמוד, כי אם בקונטרסין מיוחדים באפן ארעי' (כתבים, א, ירושלים תש"ז, עמ' נז).

¹³ כגון כ"י פריז Hébreu 324 (לעיל במקור [א]), וטיקן Vat. ebr. 127 (אשכנז, המאה הארבע-עשרה), אוקספורד MS. Opp. Add. 4° 23 (קטלוג נויבאוואר 420; ביזנטי, המאה החמש-עשרה).

¹⁴ ראו גם ש"י פרידמן, 'פירושי רש"י לתלמוד – הגהות ומהדורות', בתוך: רש"י: עיונים ביצירתו, בעריכת צ"א שטיינפלד, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 155.

¹⁵ כשם שהסביר אליהו בחר במילוני התשבי, וראו להלן בראש חלק ב של הנספח.

¹⁶ ראו י"ג אפשטיין, 'פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא', תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 191 [= הנ"ל, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ג, ירושלים תשנ"א, עמ' 73].

¹⁷ על השימוש במילה 'קונטרס' גם בהערות שהעירו מעתיקים (או עורכים) בנוגע להגהות שהגיה רש"י את פירושו לנביאים והן באות בכתבי-יד אחדים ראו י"ש פנקובר, 'הגהות שהגיה רש"י את פירושו לספרי הנביאים', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, טו (תשס"ה), עמ' 200, 202–204.

האומנם היה רש"י ראשון המשתמשים במילה שאולה זו? לאו דווקא. המונח – ספק בהוראתו הקודיקולוגית, ספק בהרחבתו הביבליוגרפית – בא גם בפירוש המיוחס לרש"י לתענית כא ע"ב, ד"ה 'אל מול ההר ההוא': 'ובראש קונטרס רומי אתה מוצא תשובת רבים לכך' (נוסח הדפוס); נוסח אחר לפי מסורת הש"ס: 'רבינו ברוך'; ובגרסת כתבי-יד: 'ובראש קונטרס תשובת רומי אתה מוצא תשובת רבינו בכך' (כ"י ניו יורק R 866¹⁸, שנכתב באיטליה בראשית המאה הארבע-עשרה, וכ"י ניו יורק R 840, שנכתב באיטליה במאה הארבע-עשרה עד המאה חמש-עשרה). כידוע, פירוש זה נמנה עם 'פירושי מגנצא' שזהות שכבותיהם, מחבריהם ועורכיהם עדיין לא התבררה לאשורה: מה היקפם של משקעי פירוש רבנו גרשום מאור הגולה בהם, וכלום נערכו בידי חכמי מגנצא במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה או אולי בידי חכמי וורמייזא בראשית המאה השתים-עשרה?¹⁹ לפיכך לא מן הנמנע שהשימוש במקור זה היה מאוחר לפירושו של רש"י. כך או כך, המילה 'קונטרס' מופיעה אפוא בתחומי אשכנז (צרפת הצפונית או גרמניה) בפעם הראשונה, כנראה, אצל רש"י בצרפת הן כמונח קודיקולוגי – יחידת הקודקס הן בהשאלה לספר. ומאז היא מתפשטת ברחבי אירופה היהודית.²⁰

לפני שנדון במקורה של המילה יש להזכיר בקצרה גרסאות של מילים זרות אחרות שהשתבשו והיו בידי מעתיקים ומהדירים למילה שגורה זו במקורות קדומים יותר לכאורה.

1. ספרי במדבר, מהדורת ח"ש הורוויץ, לייפציג תרע"ז, עמ' 180: 'משל לאדם שנתון בקונטרסים של מלכות, אפילו נותן ממון הרבה, אי אפשר ליעקר' (חילופי נוסח: בקונאנטירסין, בקונאטרסון, בקונאטריסין, בקונטראסין [ילקוט המכירי ובמקבילה במכילתא דר"י]). חילופי הנוסחאות ובעיקר כתיבים של צירופים דומים במקורות אחרים כגון 'שמע בקונטרסון של מלכים' בתוספתא יבמות יד:ו, מהדורת ש' ליברמן, סדר נשים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 53 (גרסת כ"י וינה, וגרסת כ"י ערפורט: 'בקויראנטריסין'), ובייחוד מקבילותיו המובאות שם בירושלמי ('מקמנטריסי המלך') ובבבלי גיטין ('מקומנטריסין של גוים'), מוכיחים בעליל שלפנינו גלגול של המילה הרומית *commentarienses*.²¹ וראו את נוסחי הנוסחאות המובאים במהדורת מנחם כהנא, כך ב, ירושלים תשע"ה, פסקה קלד, שורות 64–65 וכרך הפירוש, עמ' 150, הערה 21.
2. מדרש תהלים מה:ה, מהדורת ש' בובר, וילנה תרנ"א (על-פי כ"י פרמה ורוב כתבי-היד האחרים): 'משל למי שמבקש לעלות לבימה, נטל קרטס'²² ונתן לו לדיין'. המילה היוונית 'קטרס',

¹⁸ על כתב-יד זה ראו ד' הלבני, סיני, מג (תשי"ח), עמ' ריג-ריד.

¹⁹ ראו א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית מראשית יישובם ועד לגזירות תתנ"ו (1096), ירושלים תשס"א, עמ' 165–174. לעניין הפירוש לתענית (לפי נוסח כ"י ניו יורק הראשון) כבר הראה הלבני (שם) כי שלושת עמודיו הראשונים מקבילים לפירוש רגמ"ה שנדפס במהדורות ווילנא החדשות.

²⁰ המונח במשמעותו הקודיקולוגית בא בשו"ת יוסף אבן מיגאש (שאלוניקי תקנ"א, סימן קכה). מכאן לכאורה אפשר ללמוד שהוא שימש כבר בתקופה קדומה בספרד, ואולם שאלות ותשובות אלו תורגמו מערבית בזמן מאוחר הרבה יותר מזמנו של אבן מיגאש.

²¹ עיינו S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehrwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, vol. 2, Berlin 1899, pp. 509–510; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ו: סדר נשים, ניו יורק תשכ"ז, עמ' 176. ראו גם D. Sperber, *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, [Ramat Gan] 1984, pp. 170–171, 173.

²² ביוונית *charta* ובלטינית *charta*, פיסה או גיליון של חומר כתיבה (ודאי לא של נייר, כלשון מוסף הערוך אלא אם כן השתמש במילה במובנה התלמודי, כלומר בפירוס) או כדברי שפרבר (שם, עמ' 172) תעודה. עיינו שפרבר, עמ' 194–195. וראו בעת האחרונה M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1990, p. 269 (הערך 'קרטס', קרטיס). מונח יווני זה התגלגל דרך הארמית והסורית גם לערבית, ראו S. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden 1886, pp. 245–246.

הבאה במקור במדרש תהלים בתעתיק הנכון, נהפכה בדפוס ילקוט שמעוני, תהלים, סימן תשמט, למילתנו, מן הסתם בגלל קרבתה הסימנטית: 'משל <...> נטל קונטרס חלק ונתן לדיין'.²³

3. תוספתא ב"ב ה: יב (על-פי כ"י וינה): 'מסמס שני קונטרסין <דפוס ראשון: 'קונטרסין', קונטרס שתי פרוטות'. גרסה זו אינה אלא כתיב משובש, ואין היא מקוימת לא בכ"י ערפורט ולא במקבילות בירושלמי, בבבלי ובקטע מתורת א"י.²⁴

4. כיוצא בה הגרסה המצוטטת בערוך, 'אמר ר' יוחנן מנאן זוגות זוגות קונטרסין קונטרסין ס"א קונטרין קונטרין' (בבלי בכורות ס ע"א; בדפוס: 'קינטרן קינטרין',²⁵), שאינה אלא שיבוש של יחידת המשקל והמטבע היוונית *κεντηναριος*.²⁶ הכללתו של הערך 'קונטרס' במילון הערוך מאת נתן בן יחיאל בידי ח"י קוהוט במהדורת הערוך השלם (אחרי הערך 'קנטרינק') נראית לכאורה מלאכותית: הערך נמצא רק בשני כתבי-יד מאוחרים מכלל כתבי-היד שהסתמך עליהם קוהוט, ואילו בכתבי-יד אחרים המובאה באה (בנוסחים אחרים) בערך הקודם 'קנטר'.²⁷ הערך גם נעדר מכתבי-היד שצירף שמואל קרויס בתוספותיו החשובות לערוך השלם של קוהוט.²⁸ ואולם בבדיקה בלתי שיטתית נמצא שאכן, גרסת הערוך השלם מקוימת כבר באחד מכתבי-היד הקדומים ביותר של הערוך (ושמא הקדום ביותר?), שנכתב באיטליה אולי עוד בחיי המחבר.²⁹ נתן בן יחיאל ייחד אפוא ערך לתיבה 'קונטרס' (או 'קנטרס') במילונו, אך לא היה זה אלא בגדר חילוף גרסה למונח המציין את המטבע היווני שבספרות התלמודית.³⁰

ב

מחי האטימולוגיה של המילה 'קונטרס'? 'קונטרס' היא, כמובן, מילה זרה ששאל רש"י או חכם אחר שקדם לו, מן הסתם בצרפת הצפונית או בחבל הריינוס. הקביעה שהכינוי 'קונטרס' לפירושו של רש"י (והשימוש במונח זה בידי בעלי התוספות בנוגע לפירוש רש"י) מקורו במילה הלטינית *commentarius* (פירוש) 'בחסרון אות' – אטימולוגיה שהציע בנימין מוספיא ואשר נתמכה וחוזקה בידי חנוך קוהוט³¹ ופשטה בציבור – אין לה, כמובן, על מה לסמוך. כבר אליהו בחור, שהשכיל להסביר את מקור השימוש במילה זו בידי בעלי התוספות, ציין את מקורה ואת משמעותה האטימולוגית של המילה במילונו התשבי בערך 'קונטרס':

²³ ככל שיכולתי לבדוק לא שרדו כתבי-יד של חלק זה של הילקוט. לפיכך אין לדעת אם השינוי אירע בהדפסת הילקוט או שמא קודם לכן, אולי כבר בידי בעל הילקוט.

²⁴ עיינו במהדורת ש' ליברמן, סדר נזיקין, ניו יורק תשמ"ח, עמ' 147, ובתוספתא כפשוטה, י, ניו יורק תשמ"ח, עמ' עמ' 393–394.

²⁵ בערוך השלם, מהדורת ח"י קוהוט, ז, וינה תרנ"א, עמ' 135. ב'נוסחא אחרינא' של פירוש רש"י לסוף המסכת שנדפס במהדורת ווילנא נזכרת המילה בכתיב קנטריס.

²⁶ D. Sperber, *Roman Palestine 200–400: Money and Prices*², Ramat-Gan 1991, pp. 166, 265 (note 16). ראו גם סוקולוף (לעיל בנספח, הערה 22), הערך 'קינטר', קינטר', עמ' 491.

²⁷ אכן, בנימין מוספיא טען שהמובאה ופירוש המילה בה ('שמנה מאה') שייכים לערך 'קנטר' שלפני כן (עייין בערוך השלם, שם).

²⁸ ש' קרויס, תוספות הערוך, וינה תרצ"ז, הערך 'קונטרס', עמ' 367.

²⁹ כ"י לונדון Add. 26881 (קטלוג מרגוליות 1957), דף 349ב, הערך 'קנטרס'.

³⁰ ייתכן שיש בכך כדי להעיד שהמונח הקודיקולוגי כבר נודע באיטליה בזמנו של נתן בן יחיאל (שחיבר את המילון בוודאי בשליש האחרון של המאה האחת עשרה ברומא), שהרי לולא כן אולי לא הייתה המילה התלמודית משתנית כמו שהשתנתה על-פי גרסה זו.

³¹ ערוך השלם, ז (לעיל בנספח, הערה 25), הערך 'קמנטריס', עמ' 121–122.

בעלי התוספות קראו לפירוש רש"י שחבר על התלמוד קונטרס ואומרים שנקרא כן לפי שבראשונה הוא חבר הפירוש קונטרס קונטרס ואחר כך נעשה ממנו ספר מיוחד. וקונטרס נלקח מלשון לעז שקורין לקונטרס קווינטירנו לשון חמשה, שכך נוהגין לעשות קונטרס מחמשה עלין, בלשון אשכנז בוגן, ובלעז פוליי שכל אחד מהם שני עלין. נמצא שכל קונטרס עשרה דפין, ויש שנעשה מן ארבעה עלין, דהיינו שמנה דפין וקורין לו קווארטינו, רוצה לומר של ארבע דפין.³²

דברי אליהו בחור, שבהם כבר מקופל עיקר דיונונו, נהירים לגמרי בעזרת התרגום הלטיני במהדורה הדו-לשונית של מילונו: לדבריו, המילה שאולה מן הלשון האיטלקית, שבה קונטרס קרוי quintero מלשון חמישה, שכן הנוהג הוא להרכיב קונטרסים מחמישה 'עלים' (בלשון ימינו גיליונות [מקופלים], דו-דפים, bifolia) – Bogen בגרמנית, folia באיטלקית – וכיוון שבכל 'עלה' שני דפים,³³ נמצא שכל קונטרס הוא בן עשרה דפים. אליהו בחור הוסיף ואמר כי יש שהרכיבו קונטרסים מארבעה גיליונות (שמונה דפים), הרכב המכונה quaterno.

אכן, אליהו בחור דייק כמעט בכול. מקור המילה הוא, כמובן, בלטינית של ימי-הביניים ולא באיטלקית, שהמונח המשמש בה גזור מן הלטינית. מלכתחילה לא הייתה בלטינית הקדומה של ימי-הביניים מילה מיוחדת בשביל קונטרס של קודקס, אלא הקונטרס כונה על-פי מספר הגיליונות שבהרכבו. בלטינית הקלסית שימש הריבוי quaterni לציון כל מה שמקובץ ברביעיות, וכבר בתקופת אבות הכנסייה החלה מילת quaternio לציין בתכיפות יתר קונטרס בן ארבעה גיליונות, ולימים היא נהייתה ל-quaternus. הוא הדין להרכבים אחרים, ובעיקר quinio שנהיה ל-quinternus. ואולם מסוף המאה השלוש-עשרה החלו להשתמש במילה quaternus (שכאמור, ציינה קונטרס בן ארבעה גיליונות) במשמעות קונטרס בכלל, ובלי תלות במספר גיליונותיו.³⁴

כנראה, זו המילה שעומדת ביסוד המונח המציין קונטרס בצרפתית (cahier) ובאנגלית (quire). אליהו בחור הבחין בצדק שמקור המונח במקורות העבריים הוא הכינוי הלוועזי לקונטרס בן חמישה גיליונות,³⁵ אלא שלפי תומו סבר שהמקור הלוועזי הוא המילה האיטלקית quintero (שכמעט זהה למילה quinternus הלטינית). אף שאליהו האשכנזי ידע שהיו קונטרסים בני ארבעה

³² איזנא ש"א, בלא ציוני דפים (עמ' 209 במהדורה הדו-לשונית, שיצאה לאור בד בבד עם המהדורה העברית, Isny 1541).

³³ בטעות נאמר שם שבכל אחד מהם 'שני עלין'. במהדורה הדו-לשונית המונחים 'עלים' ו'דפים' תורגמו בטעות 'עמודים' בידי המתרגם ללטינית Paul Fabius (שם, עמ' 210).

³⁴ ראו Charles Du Fresne Du Cange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, vol. 5, Paris 1845, pp. 604–605, 615; L.J. Bataillon, 'Exemplar, pecia, quaternus', *Vocabulaire du livre et de l'écriture au Moyen Âge – Actes de la table ronde, Paris, 24–26 septembre 1987*, ed. O. Weijers (Étude sur le vocabulaire intellectuel du Moyen Âge 2), Turnhout 1989, p. 209. מובאות רבות הנוגעות למונחים הלטיניים של הקנטרוס ולגלגוליהם במהלך התקופות ולמונחים באיטלקית ששימשו את ההומניסטים בתקופת הרנסנס ראו אצל S. Rizzo, *Il lessico filologico degli umanisti* (Sussidi eruditi 26), Rome 1984, pp. 42–47. ³⁵ וציין לכך כבר ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א, ירושלים תשי"ז, עמ' צט. ראו גם את דברי קרויס במילונו (לעיל בנספח, הערה 28), שדחה את הסברו האטימולוגי של אליהו בחור. בכ"י אוקספורד MS. Mich. 188 (קטלוג נויבאוור 2105/1), שנכתב באיטליה בשנת 1500 בערך, ציין המעתיק בשולי דף 55א: 'בזה העמוד מתחיל הקווינטרנו' (הקונטרס אינו מתחיל שם ומן הסתם התכוון למודל שהעתיק ממנו). 'קוויטירני', היינו קונטרסים בני ארבעה גיליונות (quaterni), נזכרים כמה פעמים ברשימת כתבי-יד שהופקדו אצל עזריאל בן בנימין נתנאל בידי זקנו יוסף יצחק בשנת רמ"ג באיטליה. הרשימה באה בכ"י אוקספורד MS. Laud. Or. 101 (קטלוג נויבאוור 240), דף 303.

גיליונות, כמו שציין במילונו, ישיבתו הממושכת באיטליה, שבה היה מקובל בעיקר קנטרוס בן חמישה גיליונות מאז ימי כתבי-היד הקדומים ביותר ששרדו בידינו בצינוני תאריך, השפיעה מן הסתם על אבחנתו.

מקורו של המונח הקודיקולוגי-ביבליוגרפי 'קונטרס', ששימושו בעברית החל בגרמניה לכל המאוחר בימי רש"י, ברור אפוא מבחינה לשונית, ברם, ההסבר האטימולוגי, שאין להטיל ספק בנכונותו, מעורר קושיה קודיקולוגית שעשויה להביא לידי תובנות כבדות משקל לתולדות הספר האירופי בכלל והעברי בפרט. אם מקור המילה הוא *quinternus* ומשמעותה קונטרס בן חמישה גיליונות (בלטינית המאוחרת), כמו שנראה בעליל, המונח העברי היה צריך לשקף את שיטת הקנטרוס שנהגה באזור ובזמן שבהם נשאלה המילה. אם כן, אימוץ המילה בצורתה זו מעיד שבמחוז שמפאן בצרפת הצפונית, מחוז מולדתו של רש"י ועיקר פעילותו הספרותית, או בחבל הריינוס, אזור לימודיו ומרכזי הלימוד האשכנזיים בשליש האחרון של המאה האחת-עשרה או קודם לכן, הורכבו הספרים מקונטרסים בני חמישה גיליונות (עשרה דפים). והנה הרכב הקונטרסים שנהג כמעט בלי יוצא מן הכלל בכל כתבי-היד העבריים הקדומים שהופקו באשכנז, בגרמניה כבצרפת, היה בן ארבעה גיליונות!³⁶ אכן, אין בידינו כתבי-יד אשכנזיים מתוארכים קודם לרבע האחרון של המאה השנים-עשרה, ואולם גם אם לא נסתמך על אותם כתבי-יד בלתי מתוארכים שלפי הערכותינו נכתבו לפני כן וגם קונטרסיהם בני ארבעה גיליונות, קשה להעלות על הדעת שנוהג טכני, שרווח כל כך למן הרבע האחרון של המאה השנים-עשרה, לא היה מושרש קודם לכן.

הקושיה הקודיקולוגית מתעצמת משאנו נותנים את דעתנו לנוהג הקנטרוס בהפקת הספרים הלטיניים, אשר המונח הלטיני השאול המופיע במקורות העבריים חייב לשקפו. והנה מתברר כי שלא ככתבי-היד העבריים מצרפת ומגרמניה, ההרכב הקדום בן ארבעת הגיליונות ביבשת אירופה כבר למן ראשית ימי-הביניים לא היה סטנדרטי, וההרכב בן ששת הגיליונות התחרה בו, ומכל מקום לא נהג בה כלל הרכב מחומש.

מה ראוי להסיק מסתירה זו שבין הלשון ובין המציאות? הנוכל ליישב את הסתירה על-ידי ההנחה שהרכב הקונטרסים המרובע ששלט בכתבי-היד העבריים האשכנזיים בבירור מאז הרבע האחרון של המאה השנים-עשרה לא נהג שם מאז ומקדם אלא קדם לו הרכב מחומש שרווח עד סוף המאה האחת-עשרה לפחות? האומנם היו הספרים העבריים בארצות גרמניה ובצרפת הקדומות מופקים כמו באיטליה מקונטרסים בני חמישה גיליונות, נוהג שנעלם כמעט לבלי שריד ושהומר בהרכב המרובע במאה השנים-עשרה לפני רבעה האחרון? הגירת משפחת קלונימוס מלוקא אל מגנצא בראשית המאה העשירית, שממשותה ההיסטורית ומידת השפעתה המכרעת על התפתחות החיים הרוחניים בגרמניה אוששו והובהרו בעת האחרונה,³⁷ כלום ייבאה לאשכנז גם את מבנה הקונטרס האיטלקי? ושמה יש להסיק מסתירה זו שמחדש המינוח העברי לא היה רש"י או חכם מחכמי מגנצא או וורמייזא שקדמו לו וכי המילה נטבעה לא על אדמת צרפת או גרמניה אלא באותם אזורים שבאמת נהגו בהם קונטרסים בני חמישה גיליונות, היינו איטליה, כאמור, וארצות המזרח?³⁸ אף על פי שלמיטב ידיעתי לא שרד בידינו תיעוד לכך?

³⁶ וכך ברוב רובם של כתבי-היד של קלף שהופקו באשכנז עד סוף ימי-הביניים וראו לעיל בגוף הפרק.

³⁷ עיינו גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל בנספח, הערה 19), עמ' 27–78.

³⁸ ראו לעיל בגוף הפרק. וראו לעיל בהערה 30 על האפשרות שהמונח היה ידוע כבר באיטליה במאה האחת-עשרה ואם כן אולי יובא לאשכנז מאיטליה.

האפשרות שקרקע גידולו של המונח 'קונטרס' הייתה במזרח מופרכת לחלוטין. מתברר שבתעודות שמקורן במזרח (ובביזנטיון) משמש בעקיבות מונח שונה במקצת, ולא זו בלבד אלא שאף הוא סותר לכאורה את המציאות הקודיקולוגית.

ג

צאו וראו, בכל המקורות מן המזרח ומביזנטיון שמצאנו עד כה – קולופונים, איגרות וציון בעלות – המונח 'קונטרס' בא תמיד בהשמטת הנו"ן: '**קוטרס**' ('קוטראס', 'קוטראסה') או בריבוי '**קוטרסים**' ('קוטרסין', 'קוטרסיין').

1. התייעוד הקדום ביותר שמצאתי עד היום לצורת כתיבה זו הוא במכתב של המעתיק שלמה בן יוסף הכהן מדלתון (סמוך לצפת) למזמין העתקות ספרים הלל מטבריה,³⁹ שלדברי מהדיר המכתב שמחה אסף⁴⁰ הוא נכתב בין שנת 1020 לשנת 1050: 'והביא השליח שני כתבים <...> בהם ז' **קוטרסיין** יהי שכר כתיבתם כמו שהותננו? ה ביני ובינך וג' **קוטרסיין** בשני קירטין'. ואם יעלה בדעתכם כי אין פה אלא השמטה גרדא של אות (נו"ן), על אף היקרותה פעמיים, יבואו מקורות מזרחיים אחרים ויוכיחו כי זו צורת המילה.

2. בציון בעלות שנרשם לפני שנת 1094, כנראה בצור, בקטע מכתב-יד של מסכת אבות ששרד בגניזה, כ"י קיימברידג' T-S E3.75/1-8 (כתב-היד גופו נכתב בשנת 1066, כנראה סמוך לצור): 'זה ה**קוטרס** לעובדיה הכהן ביר' יצחק ס"ט בן יפתח תנצב"ה ארור גונבה'.⁴¹

3. בקולופון שבראש קונטרס פיוטים מן הגניזה, כ"י קיימברידג' T-S 10K 18.6, שנכתב בפוסטאט לפני שנת 1096: 'כתבתי אני נסים ברבי נהראי נטרה <רחמנא> לעצמי בכיר ידי זו ה**קוטרס** בצען מצרים'.⁴² המעתיק הוא בנו של נהראי בן נסים הידוע, שנפטר בשנת 1096⁴³ ולפי שציין את שם אביו בברכת החיים, ברור שהקולופון נכתב לפני אותה שנה.

4. בקולופון של כתב-יד שנכתב בשנת 1199 באלכסנדריה ושממנו שרד בגניזה רק הקולופון, כ"י קיימברידג' T-S AS 145.12: '[נ]שלמה זו [ה:]**קוטרסא**'⁴⁴ יום [ת]שיעי בחדש אלול שנת דתתקנט'.

5. באיגרת מן הגניזה, כ"י קיימברידג' T-S 12.394, אשר קטע ממנה פרסם אלכסנדר שייבר⁴⁵ ובאותה העת בערך דן בה ש"ד גויטיין:⁴⁶ 'וקח גם ה**קוטרסים** הג' שנתתי לר' יוסף החזן'. גויטיין סבר ששולח האיגרת היה 'ביבליופיל מביזנטיון' ונטה לזהות את הנמען 'פריחיה' במעתיק מסיציליה אשר בשנת 1154 עשה את דרכו למצרים ובה השתקע. ברם, כתיבתו הבינונית של

³⁹ כ"י אוקספורד MS. Heb. c.13, fol. 14 (קטלוג נויבאוואר וקאולי 2807/14).

⁴⁰ ראו לעיל, פרק א, הערה 169.

⁴¹ בעלים זה העתיק לעצמו כתב-יד בצור בשנת 1094 (כ"י קיימברידג' T-S Arabic 51.13), ולפי שציין בקולופונו את אביו בברכת המתים, כתובת הבעלות הזאת, שבה צוין האב בברכת החיים, נכתבה לפני שנת 1094.

⁴² את הקולופון הזכיר יעקב מאן בספרו J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, vol. 2, Oxford 1922, pp. 247–248.

⁴³ על הבן ראו גויטיין, חברה ים תיכונית, א, עמ' 326, 598 (הערה 71).

⁴⁴ הצורה הנקבית והכתיב באל"ף הם מן הסתם פרי ההשפעה של המונח הערבי 'כראסה' שמשמעותו קרובה (חוברת, קונטרס). השוו אל השימוש במונח הבא בכתב עברי בכתובת באותיות רבתי חלולות בראש קטע גניזה של פיוטים, כנראה, מן המאה השלוש-עשרה: 'הדה כראסה ליהודה הלוי בר יפת הלוי ס"ט' (כ"י קיימברידג' T-S K6.65).

⁴⁵ A. Scheiber, 'Books in the Private Letters of the Geniza', *Israel Oriental Studies*, 2 (1972), pp. 410–411.

⁴⁶ חברה ים תיכונית, ב, עמ' 403, 574 (הערה 47).

המכתב מזרחית היא לכל דבר. לפיכך ברור שכותב המכתב (והוא לאו דווקא מחברו) משקף בכתבתו מסורת לשונית מזרחית.

עם זה נראה שאכן, הצורה 'קוטרס' נהגה בביזנטיון:

6. באיגרת מביזנטיון, כ"י קיימברידג' T-S 20.45, אשר מאן קבע שהיא מן המאה האחת-עשרה,⁴⁷ וגם אופייה של הכתיבה הביזנטית שבה נכתבה האיגרת הולם, כנראה, תיארוך זה: 'הי' לי ג' קוטרסים <...> היו לי ג' קוטרסים כתובים במ סליחות <...> ועלי חצי הקוטרס כתבתי כל תשובות הדברים'.⁴⁸

7. בחלק של מכתב שכתב גר צדק עלום שם לראשי קהילה יהודית, אשר שמחה אסף פרסמו,⁴⁹ נכתב: 'וכתבתי י"ד קוטרסים'⁵⁰ והגדתי בהם מענותי ושאלותי ונתתי לכוזר הגדול <...> ומקצת הספר ההוא כתבתי הנה ו' קוטרסים'. זיהויו של גר זה אינו מחוור עד היום,⁵¹ אך הכתיבה מלמדת על טיפוס כתב ביזנטי קדום, כנראה, מן המאה האחת-עשרה. הוסיפו לעדויות קדומות אלו מביזנטיון את הגרסאות הדומות של אותם כתבי-יד ביזנטיים לפירושי רש"י צוינו לעיל בחלק א של הנספח, בסוף הדיון במקור [א] ובמקור [ד], וראו שלפנינו אולי מסורת מושרשת שהתמידה עד שלהי ימי-הביניים.

ד

אם כן, הממצאים שאספתי עד כה מלמדים על התפצלות מרחבית של צורת המילה הזרה ששאלה העברית כדי לציין את יחידת היסוד של הקודקס, היינו מעין מחברת עשויה מכמה גיליונות מקופלים: במערב 'קוטרס' (בספרד, כנראה, נהג כתיב ההיגוי קונדרס), במזרח ובביזנטיון 'קוטרס'.⁵² לכאורה הבדל של מה-בכך אך עקיבותו הן במערב הן

⁴⁷ J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, vol. 1, Cincinnati 1931, pp. 45–47. ההעתיקה כאן היא מן המיקרופילם שבמכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בספרייה הלאומית בירושלים. מאן (שם) העתיק מתוך אשגרה 'קוטרסים' (פעמיים), 'הקונטרס'.

⁴⁹ פרסום המכתב (כ"י קיימברידג' T-S 12.732 כונס בספרו מקורות ומחקרים (לעיל, פרק א, הערה 169), עמ' 149. אסף הבחין בכתב זה של התיבה הן במכתב הזה הן במכתב שפרסם מאת הסופר מדלתון (לעיל בדוגמה מס' 1).

⁵⁰ זאת הדוגמה היחידה לניקוד המונח בין כל התיעודים שמצאתי הן במזרח הן במערב.

⁵¹ ראו את דיונו של נחום גולב, שאף הוא אינו מכריע בעניין, אם כי מדבריו מסתמן שזמן האיגרת הוא לקראת סוף המאה האחת-עשרה: N. Golb, 'Notes on the Conversion of European Christians to Judaism in the Eleventh Century', *JJS*, 16 (1965), pp. 70–74. וראו שם (בין עמ' 74 לעמ' 75) תצלום של התעודה.

⁵² החריגה היחידה מהתפרסות זו, הפורעת את החלוקה הגאוגרפית, באה ברשימת ספרים ארוכה ונדירה בהיקפה ובקדמותה באירופה שכתבה, כנראה, יד איטלקית כבר במאה השנים-עשרה בעמוד ריק שבראש כ"י לונדון. Add. 27169 (קטלוג מרגוליות 340), הכולל העתק של המדרשים בראשית רבא וויקרא רבא. גוף כתב-היד נכתב, כנראה, באיטליה בערך בשנת 1090/91, שכן סופרו השני, שהעתיק את רוב רובו של כתב-היד, הוא בלא ספק סופרם של הדפים 7א–12א בכ"י לונדון Add. 27214 (קטלוג מרגוליות 950), שהועתק באותה שנה ובו מחברת מנחם והשגות דונש בן לברט על המחברת ועל רס"ג. ברשימה זו באה המילה 'קוטרסים' חמש פעמים! בגלל חשיבות הרשימה ונדירותה אני מביאה כאן בלא דיון וכמעט בלא הערות:

[הספ?/פרש?] מכתבת ארץ ישמעאל, וילמדינו, ובראשית רב[ה] עם ויקרא רבא בכרך אחד >היינו כתב-היד שבו נכתבה רשימת הספרים>, פרוש אחד מרבינו גרשום, וקוטרסים שיש הילכות ראו ומסכת ברכות ופסקות, וקשר אחד שיש הילכות שחיטה, ומסכת יומא ומסכת סוכה וחנוכה, מדרש אסתר, והילכות עשרת הדיברות ואליהו רבא, ואליהו זוטא, וקוטרסים שלמשה ופרק משיח ופירוש תילים משני ספרים, וסידור קטן שלתפילות, וסידור קטן שלתפילות שלמועדים, וסידור אחר שלזמירות ושלחופה, וקוטרסים שלקניות וסידור שליוצרות, ושאליות מספר ואלו שמות, וקוטרסים שלעבור, ותילים, ונביאים תרגום, וקוטרסים שלקורבות מכתבת ארץ ישמעאל, ומסכת חגיגה ומסכת משקין, ומסכת ראש השנה, ומסכת חגיגה >עוהק נוסף או דיטוגרפיה?>, ומסכת יום טוב, ומסכת תעניות >כאן נכתב בשלישית 'ומסכת חגיגה' אלא שהפעם הועבר על התיבות קולמוס> ומסכת סוכה >נזכרה גם לעיל<.

ברשימת הספרים של ספרייה מרשימה זו, המחזיקה כמעט ארבעים חיבורים, בולט האפיון (ויכולת ההבחנה) של 'מכתבת ארץ ישמעאל'. ידיעותינו על טיפוס הספר וכתבותיו באיטליה הקדומה קלושות מכדי שנוכל להציע בלא היסוס את האפשרות שהרשימה נכתבה בדרום איטליה, באזור שבו הוסיפו מן הסתם להשתמר בקרב תושביו

במזרח מוכיחה כי לפנינו מסורות לשוניות נפרדות ומקורות אטימולוגיים שונים זה מזה. ככל הידוע לנו עד עתה, שני המונחים מתועדים במקורות מאותה התקופה בערך – המאה האחת-עשרה, ועל-פי המקורות שזמנם ידוע בבירור – סוף המאה האחת-עשרה. וראו זה פלא, לכאורה המשמעות האטימולוגית של הכתיב המזרחי-ביזנטי של המונח סותרת את המציאות הקודיקולוגית באזורי המזרח, ממש כמו באשכנז ובארצות אירופה בכלל (להוציא את ביזנטיון) אך בדרך הפוכה. כשם שהצורה 'קונטרס' האירופית שיקפה את המונח quinternus, קונטרס בן חמישה גיליונות בלטינית של ימי-הביניים, כן הצורה 'קוטרס' משקפת לכאורה את המונח הקודיקולוגי quaternus, קונטרס בן ארבעה גיליונות בלטינית של ימי-הביניים, שכזכור לימים היה לשם הכללי לכל קונטרס. וכשם שבגרמניה ובצרפת נהג בכתבי-היד העבריים ששרדו בידינו ובכתבי-היד הלטיניים הקודמים להם ההרכב המרובע דווקא, שלא כנוהג המשתקף מן המונח השאול בעברית ששימש באזורים אלו, ההרכב הרגיל של כתבי-היד העבריים והערביים ברוב אזורי המזרח היה המחומש,⁵³ שלא כנוהג המשתקף לכאורה מצורת המונח במקורות מזרחיים.

ברם, לפני שננסה לנסות וליישב את הסתירה הקודיקולוגית שבמזרח יש להטעים כי לפתחה של האטימולוגיה שהוצעה למונח 'קוטרס' בהקבלה למונח 'קונטרס' רובצת קושיה בסיסית גם בלי הסתירה הקודיקולוגית: וכי אפשר שמונח לטיני אירופי יאומץ בעברית שבארצות האסלאם המזרחי? האפשרות שמקור המונח בביזנטיון (שבה באמת נהגו קונטרסים בני ארבעה גיליונות) ומשם התגלגל למזרח היא, כמובן, לא סבירה יותר, שהרי במקרה זה הייתה המילה השאולה צריכה להיות יוונית ולא לטינית.⁵⁴

הדעת נותנת שכאשר ביקשו יהודי המזרח במאה האחת-עשרה או קודם לכן בעקבות האימוץ המאוחר של צורת הקודקס לאחר הכיבוש הערבי לשאול מילה שתשמש מונח קודיקולוגי לציון הקונטרס, לא היו שואלים מילה זו מן הלטינית הבלתי ידועה אלא בדרך הטבע מן הערבית, שפתם המדעית, כשם שכבר שאלו בתקופה קדומה, בימי רב יהודאי גאון, את המונח 'מצחף',⁵⁵ ולימים גם 'דפתר', לציון הקודקס. ברם, המונח המשמש לציון קונטרס בערבית הוא 'כראסה',⁵⁶ שבוודאי נשאל מן הסורית שבה שימשה המילה 'כורסא',⁵⁷ והוא בוודאי אינו מונח ביסודו של המונח 'קוטרס' בעברית.

היהודים במידה זו או זו המורשת התרבותית הביזנטית ואולי גם מסורתה הלשונית כשם שהשתמרו בחברה הנוצרית.
⁵³ ראו לעיל בגוף הפרק.

⁵⁴ המונחים היווניים אף הם מבוססים על מספר הגיליונות, והמונח השכיח היה המרובע, τετραδίων או τετραξ, ראו E.M. Thompson, *An introduction to Greek and Latin palaeography*, Oxford 1912, p. 61.
⁵⁵ עיינו בנספח למחקרו של מרדכי גלצר, 'ארם צובה', עמ' 260–263.

⁵⁶ עיינו י' סדן, 'עולמם של לבלרים, מעתיקי ספרים ופקידים', עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 42, הערה 60. וכך גם לרוב ברשימות ספרים בערבית-יהודית. ראו ברשימותיו של יוסף ראש הסדר אצל אלוני, הספרייה היהודית, למשל, ברשימה מס' 98, עמ' 350, שורות 103, 108, 114, 117, 127 ('כראיס', ברבים), שורה 122 ('כראס'), וראו גם לעיל בנספח, הערה 44. על מונח ערבי אחר בספרות היהודית-הערבית, 'דרג', שיש שפירושווהו שלא כהלכה (ראו לעיל בפרק, הערה 1), ומשמעותו קונטרס שגיליונותיו מצטברים ברבות הימים ראו מ"ע פרידמן, 'משא ומתן בין חכם מתימן לר' אברהם בן הרמב"ם על כסף הכתובה ועל סמכות המסורת', תעודה, יד (תשנ"ח), עמ' 147 והערה 27.

⁵⁷ W. Wright, *Catalogue of Syriac Manuscripts in the British Museum Acquired Since the Year 1838*, vol. 3, London 1872, p. xxvi.

דומה שהמילה היחידה שאפשר להציע בהיסוס לאטימולוגיה קודיקולוגית של המונח 'קוטרס' מתוך הלשון הערבית היא 'קרטאס', שהתגלגלה לערבית מן היוונית דרך הארמית והסורית⁵⁸ ולפעמים הונעה הברתה הראשונה בתנועת u.⁵⁹ אם נניח כי במילה השאולה בעברית אירע שיכול אותיות, לפנינו באמת מילה זהה מבחינה אטימולוגית. ברם, ממשמעויותיה הקודיקולוגיות המגוונות של המילה הערבית 'קרטאס' נפקדה לחלוטין משמעות הקונטרס. התיבה ציינה את חומר הכתיבה וצורתו הגולמית, מלכתחילה בפירוס או מגילת פפירוס (שממנה נהגו לכתוב גיליונות), קלף או גיליון קלף, ולימים – נייר או גיליון נייר.⁶⁰ ואף כי ציינה המילה בהרחבת משמעותה גם מה שעשוי מחומר הכתיבה, היינו מגילה או ספר,⁶¹ לא שימשה בהוראת קונטרס. ואם אין לפנינו אימוץ משוכלל של המילה הערבית 'קרטאס', הייתכן חרף כל הקשיים ההיסטוריים והפילולוגיים שמקור המילה 'קוטרס' במזרח ובביזנטיון בכל זאת היה לטיני, quaternus, קונטרס בן ארבעה גיליונות שכאמור, כבר נהג בכתבי-היד הלטיניים הקונטיננטליים מראשית ימי-הביניים, והמונח התגלגל למזרח הערבי (או לביזנטיון היוונית) ושם נקלט אצל כותבי העברית? ושמה יש להניח בפשטות שבאמת גם במזרח התגלגלה המילה הלטינית quinternus ושימשה מונח הולם לקונטרס המחומש שנהג שם, אלא שכדרך של שפות שמיות אחדות הנו"ן התדמתה ונבלעה בעיצור שבא אחריה?⁶²

חידת מקורו של המונח המזרחי דומה שעדיין לא נפתרה. אשר למקור המונח האירופי, אני נוטה להציע הנחה המיישבת את כל הקשיים ומתרצת את כל הסתירות, פילולוגיות כקודיקולוגיות: הורתו של המונח 'קונטרס' הייתה באיטליה באזור שכתבי-היד העבריים הורכבו בו מקונטרסים בני חמישה גיליונות כבר למן המאה האחת-עשרה לכל המאוחר, והמונח יובא לגרמניה (ומשם לצרפת) אולי אפילו בידי בני משפחת קלונימוס עצמה בראשית המאה העשירית. השימוש הכפול שעשה רש"י בתיבה הן בהוראתה הבסיסית הפיזית-קודיקולוגית הן בהוראתה המורחבת הביבליוגרפית (ספר, חיבור) עשוי להעיד שאכן, המונח כבר היה בשימוש ממושך שבמהלכו חלה הרחבת משמעותו.

⁵⁸ השוו אל האמור לעיל בהערה 44 לנספח.

⁵⁹ E.W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, VIII, New York 1885, pp. 2515–2516

⁶⁰ עיינו בחיבוריו של גרוהמן מעולמם של הפפירוסים הערביים (לעיל, פרק ג, הערה 56), עמ' 22–23, 49; פלאוגרפיה ערבית (לעיל, פרק ג, הערה 12), א, לפי המפתח (פעמים רבות). וראו χαρτης G.A. Rendsburg, 'The Etymology of', *Scripta Classica Israelica*, 36 (2017), pp. 149–169

⁶¹ ראו במילון של ליינ (לעיל בנספח, הערה 59), שם.

⁶² כמו שהציע לי מיכאל סוקולוף.

פרק ה: האמצעים לשמירת סדר הקודקס: סימון רצף הקונטרסים, הגיליונות והדפים

הקודקס בנוי קונטרסים קונטרסים שהורכבו מכמה גיליונות שקופלו. מעשה מרכבה כזה מצריך אמצעים לשמירת סדרם הנכון של הקונטרסים ושל הגיליונות וסימון רצפם אחרי ההעתקה וכל שכן בשעת ההעתקה. הדבר נדרש גם באותם כתבי-יד לטיניים שהועתקו, כנראה, על יריעות קלף או על יריעות נייר שקופלו אחרי כתיבתן לגיליונות קונטרס, שהרי בתום ההעתקה במהלך הכריכה נחתכו קפלי החיבורים שבין גיליונותיהם (או דפיהם) בשוליים העליונים, החיצוניים והתחתונים, ומכל מקום ההעתקה בדרך האימפוזיציה¹ אינה ערובה לסדר הנכון של הקונטרסים. גם תפירת הארעי של הקונטרסים לצורך ההעתקה,² לא פטרה את המעתיקים מן הצורך להבטיח את הרצף הנכון של קונטרסי הקודקס לפני כריכתם ואת הסדר הנכון של הגיליונות בתוך הקונטרס בכריכה מחודשת. עם זה ייתכן שתפירת הארעי והיעדרה לימים עשויים להסביר את התפתחות האמצעים לשמירת הסדר מסימון רצף הקונטרסים בלבד להוספת סימון רצף הגיליונות בקונטרס ואפילו דפיו כהצעת חומברט. האמצעים לשמירת סדר הקודקס שנהגו בכתבי-היד העבריים, תדירותם ומקומם בקונטרס עשויים לרמוז על דרכי הרכבת הקונטרסים ויחידות ההעתקה. האומנם נבנו קונטרסים בקיפול יריעות שהסופר העתיק עליהן לפני שקופלו לגיליונות (ולפיכך בכתבי-יד כאלה ימצאו רק אמצעים לשמירת סדר הקונטרסים) או שמא מלכתחילה הוכנו גיליונות פרודים שדפיהם הועתקו לפי סדרם בקונטרס (ולכן ימצאו בכתבי-יד אלו אמצעים לשמירת סדר הגיליונות)? סוגיה זו לא נחקרה די הצורך בקודיקולוגיה העברית, אך ריבוי ההרכבים הבלתי זוגיים מקשה לקבל אפשרות זו (ובעניין זה עיינו גם לעיל בפרק ד). בעת האחרונה הובאה הצעה מפורטת ביותר לפורמליזציה (עתירת סימולים באותיות, בקפרות ובקיצורים) של תיאור השיטות לשמירת סדר הקודקס ורכיביו בכתבי-היד המערביים.³ השיטות לסוגיהן שנהגו בכתבי-היד העבריים יוצגו להלן והן מתוארות בדרך מילולית.⁴

את האמצעים שנקטו המעתיקים היהודים כדי להבטיח את כריכתו הנכונה של הקודקס אפשר למיין לשתי קבוצות עיקריות: שיטות המבוססות על מילות אחיזה (או קישור) הלקוחות מתוך הטקסט המועתק,⁵ והן מכוונות שיטות השומרים (ראו ביתר פירוט להלן בסעיף 1), ושיטות

¹ ראו לעיל, פרק ד, על יד הציון להערה 12 ובהערה.

² כמו שכבר הניח גרגורי בסוף המאה התשע-עשרה וגאליק חשף תפירה כזאת בכתבי-יד אנגליים וצרפתיים מן המאה השנים-עשרה (וחומברט הרחיב את מוצא ממצאיה במערב ובמזרח ואת זמן שימושה). ראו ביתר פירוט שם, הערה 14.

³ P. Andrist, 'Formule de description des signatures, réclames et autres marques de cahiers dans les catalogues de manuscrits anciens', *Gazette du livre médiéval*, 44 (2004), pp. 25–38. תיאור ממין של שיטות לשמירת הסדר בכתבי-היד ההומניסטיים של קלף ובכללו תיאור מקומם המדויק של הציונים ששימשו למטרה זו ראו אצל דרולה, קודיקולוגיה, א, עמ' 40–64.

⁴ ראו גם M. Beit-Arié, 'Les procédés qui garantissent l'ordre des cahiers, des bifeuillets et des feuillets dans les codices hébreux', בתוך: הופמן (עורך), קודיקולוגיה השוואתית, עמ' 137–141.

⁵ דרך יוצאת דופן של שימוש בסימנים גרפיים במקום במילות אחיזה (שומרים) ננקטה בכתבי-יד בלתי מתוארך הכתוב בכתביה אשכנזית מן המאה החמש-עשרה (כ"י ניו יורק L873). כמה צורות נרשמו בתחתית כל עמודי ב ונשנו בראש עמודי א העוקבים.

המבוססות על ספרור הנוסף לטקסט בחתכיו החומריים (ועליהן ראו ביתר פירוט להלן בסעיף 2). שתי השיטות יושמו בחתכים הקודיקולוגיים של מבנה הספר – מלכתחילה במעברים בין הקונטרסים בלבד ובמרוצת הזמן גם במעברים בין גיליונות הקונטרס ואפילו בין דפי כתב-יד, אף על פי שאין הם יחידות קודיקולוגיות העומדות לעצמן. בכל האזורים נהגו שתי השיטות ובדרך כלל בכפיפה אחת באותו כתב-יד, ואולם באשכנז היו שיטות הספרור נדירות מאוד, ואף בביזנטיון מיעוט מאוד להשתמש בהן. באופן כללי נטו האמצעים להבטחת סדר הקודקס בכתב-יד של נייר להיות שונים מן האמצעים שבכתב-יד של קלף פרט למזרח התיכון, שבו החליף הנייר את הקלף כמצע כתיבה סטנדרטי כבר בראשית המאה האחת-עשרה. בשאר האזורים, שבהם החל הנייר להתפשט זמן רב אחר כך, מן הסתם נתפשו הנייר כפגיע מן הקלף ודפיו כמועדים להיפרד מבני זוגם ולהיתלש מקונטרסיהם, לפיכך לא הסתפקו המעתיקים בשיטות לשמירת רצף הקונטרסים, כמו מעתיקי רוב כתבי-יד של קלף, אלא הוסיפו אמצעים להבטחת סדר הגיליונות או הדפים.⁶ ממילא יובן שאמצעים אלו התפשטו שם בתקופות מאוחרות.

להכרת האמצעים האלה יש, כמובן, ערך טיפולוגי אך גם כרונולוגי. תחולתם עשויה לסייע לתיארוכו של כתב-יד ובמידה מצומצמת גם לזיהוי מוצאו. ולא זאת אף זאת: יש בהכרתם סיוע חיוני לחשיפת הרכב הקונטרסים כאשר אין הוא גלוי לעין בייחוד בכתב-יד של נייר ולשחזור הדפים, הגיליונות ואפילו הקונטרסים החסרים בקודקס.

מן הקודיקולוגיה הלטינית ידוע לנו כי שיטת הספרור קדמה לשיטת מילות האחיזה, שהתחילו להשתמש בה במאה התשיעית,⁷ וממחקר הקודקסים היווניים הקדומים אנו למדים ששיטת הספרור הופיעה כבר בתקופה הקדומה של הקודקס היווני (והלטיני),⁸ ואילו שיטת מילות האחיזה באה באופן סדיר בכתב-יד היווניים רק בתקופת הרנסנס הביזנטי.⁹ בכל כתב-יד העבריים הקדומים ביותר בציוני תאריך הידועים לנו, שהופקו במאה העשירית, אין כל אמצעים

⁶ אפשר לערער על ההסבר הזה להתרבות השימוש באמצעים לשמירת סדר הגיליונות בקודקס הנייר הפגיע יותר: גם רצף העתקת גיליונות הקלף היה עשוי להיפרע בנקל בעת ההעתקה כאשר לא הייתה תפירה זמנית. התפתחות האמצעים לשמירת סדר הקודקס עד ליישומם בכל דף ודף – ואפילו בכל עמוד ועמוד – לא הייתה מן הסתם רק פועל יוצא של המעבר לכתיבה בנייר אלא גם (ואולי בראש ובראשונה) בשל ההתפתחות המאוחרת למדי של המקתוח והרישום של תוכן העניינים בספרים העבריים, ובדרך הטבע הם חייבו ציון מדויק של מראי מקומות. נראה שהעדות הקדומה ביותר לרישום תוכן עניינים מפורט באה בהקדמת ר' אליעזר בן נתן (מבעלי התוספות הראשונים בגרמניה, נפטר בשנת 1170) לחיבורו אבן העזר: 'אקרא לספר הזה אבן העזר <...> ואוגדה בראש הספר ראשי האמירות למען ירוץ הקורא בו וימצא חיש מהר את אשר יחפש ויצטרך לפי השעה' (מסר שמחה עמנואל). ויש להפנות, כמובן, גם לפירוט ההייררכי של שמות הפרקים (ההלכות) בכל ספר מספרי משנה תורה מידי הרמב"ם.

⁷ J. Vezin, 'Observation sur l'emploi des réclames dans les manuscrits latins', *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, 125 (1967), pp. 5–33; idem, 'Codicologie comparée', in *La paléographie hébraïque médiévale*, Paris, 11–13 septembre 1972, ed. J. Glénisson & C. Sirat (Colloques internationaux du CNRS 547), Paris 1974, pp. 153–157. וזן מזכיר כתב-יד אחדים מבודדים הקדומים לשנת 800 שבהם מילות אחיזה ומציין שמילות האחיזה הופיעו בפעם הראשונה בספרד ובצרפת במאה העשירית ובאיטליה – באמצע המאה האחת-עשרה.

⁸ ספירת קונטרסים ואף ספירות אחרות שולבו כבר בראשית ההתפשטות של הקודקס היווני והלטיני. לדברי טרנר (טיפולוגיה, עמ' 77) ספירת הקונטרסים הקדומה ביותר הידועה לו היא בפפירוס Bodmar II מן המחצית הראשונה של המאה השלישית (שם אף נוספה בידי המעתיק ספירת עמודים). סגור (הפרדת מילים, עמ' 77–82) ריכז את הנתונים של טרנר ושל אחרים על ספירות עמודים ודפים בקודקסים ובמגילות יווניים ולטיניים והסיק שספירת דפים שיטתית הופיעה בכתב-יד לטיניים רק אחרי שנת 1200 (ראו להלן על תפוצת ספירת הדפים בכתב-יד העבריים).

⁹ J. Irigoin, 'Typologie et description codicologique des manuscrits de papier' (above, ch.3, note 133), pp. 297–298. לפני כן הופיעו שומרי קונטרסים במאה השלוש-עשרה באופן ספורדי. בימי הביניים לא נכתבו שומרים בקודקסים הסוריים, אך בא בהם ספרור קונטרסים מאז המאה השישית, ראו F. Briquel-Chatonnet, 'Cahiers et signatures dans les manuscrits syriaques' (above ch.4, note 20). הנתונים של כתב-יד הסוריים הובאו בעיקר על סמך אוספי הספרייה הלאומית בפריז והספרייה הבריטית בלונדון.

להבטחת רצף הקונטרסים.¹⁰ כתב-היד הראשון בציון תאריך ששרדו בו אמצעים כאלה הוא מתחילת המאה האחת-עשרה, ושתי השיטות באות בו כאחת.¹¹ אולם ראוי לתת את הדעת ששתי השיטות לשמירת רצף הטקסט בין חתכי החומריים היו ידועות לסופרים העבריים מימי קדם. את השימוש במילות אחיזה לקישור מגילות בשלב הקדום של כתיבת חיבורי המקרא מוכיחים שני הפסוקים הראשונים ומחצית הפסוק השלישי של התחלת ספר עזרא ונחמיה הנכפלים בנוסח המסורתי בסוף ספר דברי הימים ולא כמו שהיה מקובל להניח מאז צונץ, ששני הפסוקים ומחצית הפסוק האחרונים בדברי הימים נכפלו בראש ספר עזרא ונחמיה. מנחם הרן, התומך בגישה המקובלת ששני הספרים – ספר דברי הימים וספר עזרא ונחמיה – היו יחידה טקסטואלית אחת, סבור שהיקפו הגדול של ספר דברי הימים מנע את העתקת המשכו במגילה אחת, ולפיכך נכתב החלק של ספר עזרא במגילה נפרדת, ושורות האחיזה נכתבו בסוף דברי הימים.¹² לשימוש בספרור יריעות המגילה ראה ברורה שהתגלתה בשרידי ספירה בקטעי מגילה מקומרן.¹³ אמצעים לשמירת סדר הקונטרסים נמצאו בכתבי-יד לא מקראיים שאמנם אין בהם ציון תאריך אך ייתכן

¹⁰ אמנם שרידים אחדים של ספרור קונטרסים בראש הקונטרס נמצאו בקודקס העברי הקדום ביותר בציון תאריך, אשר הופק בשנת 894/5 (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 1). ואולם הפקוקים בדבר מהימנות תאריכו אוששו על-ידי בדיקת קרבן 14 שאכן, קבעה כי כתב-היד הופק כמאה שנים אחר כך (ראו שם), כלומר, בתקופה שהחל בה השימוש באמצעים לשמירת סדר הקונטרסים. אין לשלול לגמרי את האפשרות שהאמצעים להבטחת סדר הקונטרסים אשר נרשמו בשוליים העליונים או התחתונים, כמו שנראה להלן, נחתכו בכריכות החוזרות, אם כי היעדרם בכל הקודקסים בציון תאריך בני המאה העשירית, גם באלה שהשתמרו היטב, מעמידה בספק אפשרות זו. עצם הדבר שכל שרידי הספרים המתוארכים מן המאה העשירית הם ספרי מקרא עשויה לרמוז שהיעדר זה היה קשור להירתעות הסופרים בתקופה הקדומה של הקודקס העברי מלהוסיף דבר על הטקסט המקראי. אכן, הקונטרסים בספרי הקוראן הערביים הקדומים מעולם לא סופרו! ראו M.-G. Guesdon, 'Les réclames dans les manuscrits arabes datés antérieurs à 1450', בתוך: דרוש ורישאר (עורכים), מעתיקים של המזרח התיכון, עמ' 66–75; idem, 'Systems to Indicate the Order of Folios', תת-פרק בתוך: דרוש, קודיקולוגיה ערבית (אנגלית), עמ' 91; וכן idem, 'La numération des cahiers et la foliotation dans les manuscrits arabes datés jusqu'à 1450', in *La tradition manuscrite en écriture arabe*, ed. G. Humbert (*Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, pp. 101–115 [2002]), pp. 99–100. מפי פרנסואה דרוש שמעתי כי קונטרסי קוראן לא סופרו עד המאה החמש עשרה.

¹¹ כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 4520, שנכתב בפוסטאט בשנת 1006 (אוצר המצחפים, א, כתב-יד 16), והוא מצחף הנייר הקדום ביותר – פגום ככל שיהיה – שאינו קטע קטן, שהשתייר בידינו. יצוין ששומרי קונטרס נמצאו בכתב-היד המקראי שנכתב בקירואן (טוניסיה) והיה עשוי להיכתב במאה העשירית – בגלל תאריכו הפגום אין לדעת באיזו שנה נכתב אך ברור שבין שנת 941 לשנת 1039 (ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 29). ההיקרות הראשונה של שומרים בכתבי-יד מקראיים של קלף שנכתבו בקהיר הסמוכה לפוסטאט הייתה בשנת 1008 (שם, א, כתב-יד 17). מאז באים שומרים או ספירת קונטרסים (או שניהם) בכל כתבי-היד המזרחיים שאינם מקוטעים – מקראיים של קלף ושאינם מקראיים של נייר; שומרים או ספירת קונטרסים באים בכתבי-היד הקדומים ביותר מאיטליה (שם, ב, כתב-יד 38 משנת 1072/3; שם, ג, כתב-יד 43 משנת 1090/1; שם, שם, כתב-יד 48 משנת 1105/6); שומרי קונטרסים באים בכתבי-היד הקדומים ביותר ששרדו מאזורי אשכנז, מן הרבע האחרון של המאה השתים-עשרה (שם, ד, כתב-יד 79, 84, 85, 91), וספירת קונטרסים באה בכתב-היד הקדום ביותר מספרד הנוצרית, משנת 1184 (שם, שם, כתב-יד 81). בכתבי-היד הקדומים ביותר שהופקו מחוץ למזרח יש אפוא אמצעים לשמירת סדר הקונטרסים. בכתבי-יד רבים נקוטות שתי השיטות לשמירת סדר הקונטרסים – מילות אחיזה וספרור – כאחת.

¹² ראו מ' הרן, "שורות קישור" בפאליאוגרפיה הקדומה ובאסופה המקראית, ארץ ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 124–129 ובייחוד 126–127, וראו שם גם מראי מקום לספרות על שורות הקישור בלוחיות הטיין במסופוטמיה. אך ראו גם את חיבורה של ש' יפת, 'האם חיבר בעל דברי הימים את ספר עזרא-נחמיה?' (עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ה), המאששת את הדעה שאין שני החיבורים מידי מחבר אחד על סמך בחנים לשוניים ואידאולוגיים. אין נפקא מינה אם שני החיבורים חוברו בידי מחבר אחד או לאו, שהרי מכל מקום מילות הקישור מעידות על קישורים הספרותיים של שני החיבורים. לעניין היקף ספרי המקרא ומגבלות הכללתם במגילות פפירוס שקדמו למגילות העור והשינוי שחל בהכללתם במגילות גוויל ראו את מאמרי מנחם הרן: 'גודלם של ספרים במקרא והיקפם של ספרי תורה ונביאים: היבטים פליאוגרפיים וקומפוזיציוניים בסידור האסופה המקראית', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 329–352; 'ספרי תורה וספרי מקרא במאות הראשונות לספירה הנוצרית', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, י (1990), עמ' 93–106; 'על ארכיונים וספריות וסדרם של ספרי המקרא', בתוך: המקרא בראי מפרשיו: ספר זיכרון לשרה קמין, בעריכת ש' יפת, ירושלים תשנ"ד, עמ' 223–234.

¹³ J.T. Milik, 'Numération des feuilles des rouleaux dans le scriptorium de Qumrân', *Semítica*, 27 (1977), pp. 75–81, Pls. X–XI. על ספרור יריעות בתשע היריעות הראשונות בספר תורה איטלקי שנכתב בשנת 1091/2 (סופרו הוסיף גם שומרי יריעה בסוף כל היריעות) ראו להלן, פרק ז, הערה 31.

שנכתבו אף לפני המאה האחת-עשרה, שכן הם בעלי סימני קדמות הן בכתבם הן בתכונותיהם החומריות והסקריבליות, הן בדרך עיצוב הטקסט.¹⁴ קורפוס כתבי-היד בציון תאריך שנכתבו עד לשנת 1500 ותועדו במפעל הפלאוגרפיה העברית ואשר שרדו בהם אמצעים להבטחת הסדר הנכון של הקודקס משמש בסיס לדיון הבא בהמשך על האמצעים האלה לסוגיהם. הנתונים למיניהם המובאים בדיון שאובים מקורפוס זה, אלא אם כן צוין אחרת. לפעמים מובאים ממצאים גם מכתבי-יד בלא ציוני תאריך.

1. מילות אחיזה או קישור

שיטות מילות האחיזה או הקישור נחלקות לשתיים – השיטה העיקרית והקדומה יותר לסוגיה תכונה בקיצור שיטת השומרים¹⁵ (שומרי קונטרסים, שומרי גיליונות, שומרי דפים), ושיטת המשנה, שאינה אלא וריאציה של שיטת השומרים, תכונה שיטת המילים הנשנות (counter-catchwords, שומרים מהופכים). שתי השיטות מבוססות על הכפלה של מילה או מילים אחדות מתוך הטקסט המועתק במעברים מקונטרס לקונטרס או מגיליון לגיליון או מדף לדף בלי להוסיף על הטקסט דבר כדי לסמן את רצף הקונטרסים או הגיליונות או הדפים.

שומר דף בכתב-יד מזרחי מאמצע המאה הארבע-עשרה. כ"י וטיקן Vat. ebr. 497

¹⁴ כגון כתב-היד של ספרא בניקוד בבלי השמור בספריית הוותיקן (Vat. ebr. 66) או כתב-היד של בראשית רבא שבאותו האוסף (Vat. ebr. 30) – בשניהם שומרי קונטרסים.
¹⁵ המונח 'שומרים' נטבע על-פי הלטינית custodes. באנגלית catchwords; בצרפתית réclames; באיטלקית richiami; בערבית תעקב (לשון עקיבה, מונח המתאים גם לעברית), ראו בחיבורו של מוחמד ג'מיל 'Islamic Wirāqah' (לעיל, פרק ג, הערה 58), עמ' 233 וכן אצל גצק, מדריך, עמ' 51, המביא גם מונחים אחרים. סוזן וויסמן (Suzanna Wijsman) העמידה אותי על כך שבתווי מוזיקה בימי-הביניים למן המאה האחת-עשרה נהגו לכתוב בסופי שורות מעין שומרי שורות, תווים מקדימים של השורות הבאות (custos בלטינית) שנועדו לסייע לשטף קריאת התווים.

בשיטת השומרים באות בסוף הקונטרס או הגיליון או הדף, בתחתית העמוד, בדרך כלל בצמידות לקו השוליים האנכי התוחם משמאל את השטח הכתוב, מילה או מילים אחדות הכתובות בראש הקונטרס או הגיליון או הדף הבאים אחריהם.

שומר הקונטרס – קדימון של המשך הטקסט המועתק בהתחלת הקונטרס הבא – מספק אמצעי בולט לשמירת הסדר הנכון של הקונטרסים המשורשרים זה לזה מתוך שימוש בטקסט עצמו. בה בשעה בהיותו כתוב מחוץ לשטח הכתוב הוא מסמן באופן בולט גם את סופו של הקונטרס. כבר בראשית המאה השנים-עשרה הפציע השימוש בשיטת משנה לשומרים והיא המילים הנשנות (השומרים המהופכים). גם בשיטה זו נעשה שימוש בהכפלת מילים מתוך הטקסט המועתק במעבר מקונטרס לקונטרס או מגיליון לגיליון או מדף אל דף. ואולם בתחבולת שומרי הקונטרסים נכתבה המילה (או יותר ממילה אחת) הראשונה בקונטרס בתחתית העמוד האחרון שבקונטרס הקודם לו, ואילו בתחבולת המילים הנשנות חזר המעתיק וכתב את המילה האחרונה בקונטרס בראש השורה הראשונה של הקונטרס שלאחריו (והוא הדין לגיליונות או לדפים). דרך זו, שלא קנתה לה מהלכים רבים (אף כי לימים פשטה כתחליף לשומרי גיליונות ולשומרי דפים), ביקשה מן הסתם לא רק להימנע מלהוסיף על הטקסט המועתק אלא גם להצניע את האמצעים לשמירת סדר הקונטרסים (ולימים סדר הגיליונות והדפים) ולהבליעם בשטח הכתוב. הבלעה זו, כנראה, הקשתה על הקורא שהיה עשוי שלא לעמוד על פשרה של הכפלת המילה, ואפשר ששיטה בלתי-רווחת זו הכשילה מעתיקים שלא הכירוה וגרמה אף היא לדיטוגרפיות למיניהן המצויות בהעתקות.

שיטת מילות האחיזה לסוגיה הייתה השיטה העיקרית שנהגה מאז ומקדם בכל האזורים חוץ מבמזרח התיכון, אשר במאות הראשונות להפקת הקודקס העדיפו בו את שיטת הספרור. כיוון שבכתבי-יד רבים השתמשו המעתיקים בשתי השיטות של מילות האחיזה שתוארו לעיל, הקיפה התפוצה הכוללת של השימוש בהן כמעט את כל כתבי-היד שבקורפוס הנידון כאן (88%) – שומרי קונטרסים ושומרי גיליונות יש בשישים אחוזים מהם, שומרי דפים יש בכמעט מחצית מהם, ורק ב-14% מהם באה הווריאציה של המילים הנשנות. בשליש מכתבי-היד שצוינו בהם שומרי דפים גם בסופי הקונטרסים (כמו שאפשר לקבוע על סמך מקומם וצורתם של השומרים האופייניים לדפים) לא יוחדו בהם שומרי קונטרסים. יש שלשם השמירה על רצף הדפים המעתיקים ערבו את שתי השיטות – המילים הנשנות והשומרים.

א. שומרים

השומרים נכתבו למרגלות העמוד, ולפיכך נעלמו רבים מהם ולפעמים כולם מחמת חיתוך השוליים בידי כורכים שכרכו את כתב-היד מחדש לאחר שכריכתו בלטה במהלך הזמן או שנותרו מהם רק שרידים. בדרך כלל נכתב השומר בצורה אופקית סמוך לקו השוליים השמאלי, כמעט תמיד בכתב של גוף הטקסט ובגודלו. במזרח למן שלהי המאה השנים-עשרה¹⁶ פשט הנוהג לכתוב שומרים בלכסון כחלק מנטייתם של מעתיקים רבים לכתוב בצורה זו מילים אחרונות בשורות שהיו צפויות לחרוג מקו השוליים (להלן, פרק ז: ניהול השורה). בקורפוס שהוגדר לעיל לצורך דיון כאן הנוהג הזה בא כמעט בשני שלישים מכתבי-היד שנכתבו במזרח ובהם יש שומרים מכל

¹⁶ כתב-היד הקדום ביותר שבו שומרים מלוכסנים הוא משנת 1190 (אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 86).

הסוגים (בתימן שכיחותו קטנה יותר), והוא בוודאי הושפע מניהול השורה בכתבי-היד הערביים וממסורת כתיבת האמצעים לשמירת סדר הקודקסים בהם.

יש שהשומרים – שומרי קונטרס או שומרי דף – נכתבו באמצע השוליים התחתונים. ההיקרות המוקדמת ביותר שהשתמרה של שומרי קונטרס במקום זה היא בכתב-יד אשכנזי, כנראה מצרפת, משנת 1215/6¹⁷ ואולם קדמו לו כתבי-יד שבהם נכתבו השומרים בשוליים התחתונים סמוך לאמצעם או באמצע העמודה השנייה בכתב-יד שהועתקו בשתי עמודות, למקום זה של שומרים יש עדויות גם בתקופות מאוחרות יותר. שומרים שנכתבו באמצע השוליים לא היו אופייניים לאזור זה או זה, תפוצתם הייתה מצומצמת, ובמזרח התיכון לא נמצאו להם עדים. בכמה עשרות של כתבי-יד נכתבו שומרי הקונטרס במאונך, ובכתב-יד מעטים נכתבו כך שומרי דף. האזור היחיד שצורה זו רווחה בו למדיי הוא אשכנז (ארצות גרמניה וצרפת), ובקורפוס הנזכר היא באה ב-15% מכתבי-היד שנכתבו שם ובהם שומרי קונטרסים.¹⁸ משהחלו שומרי הקונטרסים להופיע במאה האחת-עשרה במזרח, עד מהרה החלו לעטר אותם, בדרך כלל בפשטות, לצורך הבלטתם¹⁹ (וכך עוטר גם הספרורים), אך לעתים עוטר השומרים בצורות מורכבות יותר.²⁰ באירופה, בעיקר באזורי אשכנז ומעט יותר בביזנטיון, קושרו לעתים שומרי הקונטרסים (בדרך כלל רק מקצתם) ברישומים ובציורים בקולמוס בידי המעתיק ולפעמים במיקרוגרפיה של המסורה מידי הנקדך-המסרן. בארצות גרמניה ובצרפת, אשר בקורפוס שהוגדר שיעור כתב-היד בעלי שומרי קונטרסים מצוירים בהן הוא 15%, איכות הציורים – בייחוד של בעלי חיים – הייתה בדרך כלל מיומנת. בביזנטיון, ששיעורם שם מגיע לכדי 13%,²¹ ציורי העופות האופייניים לכתב-היד מאזור זה הרבה יותר עממיים, והם דומים לרישומי העופות בכתב-יד ביזנטיים לא עבריים מן הפרובינציות. כאשר צוין שומר בסוף כל דף ודף יש מן המעתיקים שכתבו את השומר שבעמוד האחרון של הקונטרס בצורה אחרת מצורת השומרים בשאר הדפים במקום או בעיטור ואפילו בסוג כתב שונה. בשומרים האלה יש לראות שומרי קונטרסים.

א1. שומרי קונטרסים

שומר הקונטרס הוא מילה שנכתבה בשוליים בתחתית העמוד האחרון של הקונטרס, והיא המילה הראשונה בקונטרס הבא.

זה האמצעי השכיח ביותר לשמירת רצף הקונטרסים בקודקסים של קלף, ואילו שומרי הגיליונות ובייחוד שומרי הדפים היו האמצעים השכיחים בקודקסים של נייר או של קלף ונייר. שומרי הקונטרס היו שכיחים פחות במזרח, בייחוד במאות האחת-עשרה והשנים-עשרה כאשר הועדפה שיטת הספרור, ואולם ייתכן שממצא זה מעוות בגלל ריבוי כתב-היד המקוטעים. באזורי אשכנז

¹⁷ כ"י לונדון Ar. Or. 2 (קטלוג מרגוליות 68).

¹⁸ בחישוב זה כלול גם נוהגם של המעתיקים שחברו למעתיק הבכיר. על שומרים מאונכים בכתב-יד לטיניים ויווניים ראו במאמרו של וזן 'קודיקולוגיה השוואתית' (לעיל, הערה 7).

¹⁹ כגון אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 22.

²⁰ שם, כתב-יד 29 (אצל אחד הסופרים), 33, 38.

²¹ השיעורים הנקובים אינם כוללים כתב-יד שרצף הטקסט בהם נשמר על-ידי שומרי דף ואשר בקונטרסיהם שומר הדף האחרון לא יוחד נכתב באופן שונה.

פרט לכתבי-יד יוצאי דופן היו שומרי הקונטרס השיטה היחידה לשמירת סדר הקודקס בכתבי-היד המרובים של קלף, והם באו ביותר ממחצית כתבי-היד המועטים של נייר.²²

שומר קונטרס באמצע השוליים התחתונים
כ"י מילנו, G2 sup., דף 212c <צרפת> 1286/7

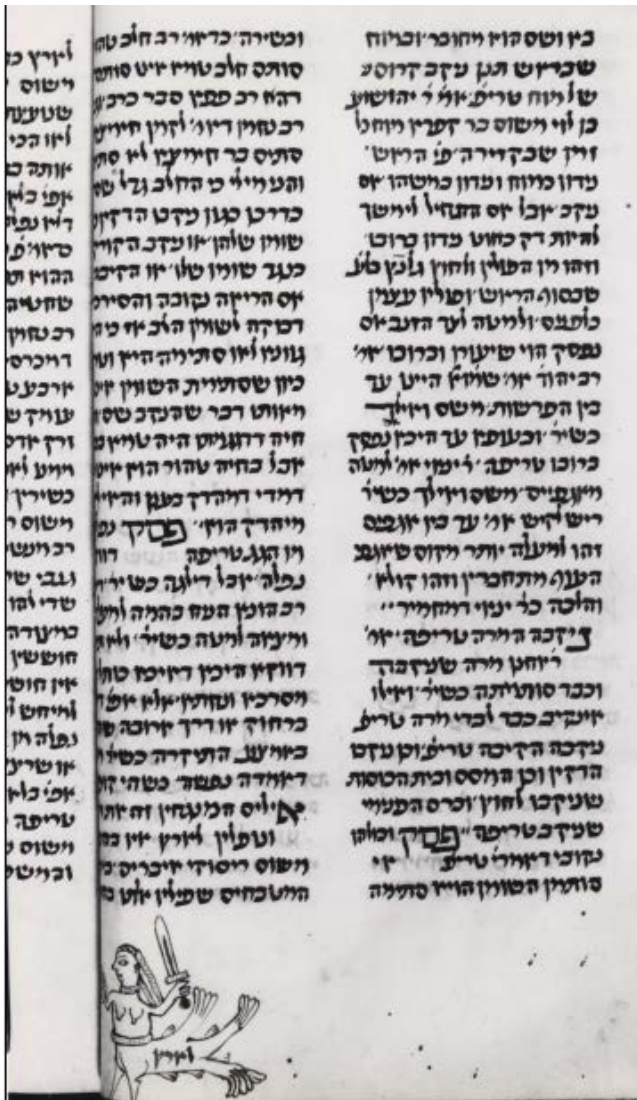
שומר קונטרס בכ"י ירושלים Heb. 8°
1876, <פירנצה> 1477/8.

שומר קונטרס ('המלאכים') מאוייר. אויניון, 1467/8
כ"י פרמה Parm.1957, דף 113

²² שומרים שנרשמו גם במחצית הקונטרס (בסוף המחצית הראשונה של הקונטרס, בעמוד הימני של המפתח המרכזי) אולי כדי לסמן לכורך את מפתח אמצע הקונטרס לצורך תפירתו (כמו סימון המפתח בכתבי-היד המזרחיים, ראו להלן) נוספו בשלושה כתבי-יד שנכתבו בכמה אזורים: כ"י סנקט פטרבורג Ebp. I 484, שנכתב בביזנטיון בשנת 1348; כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 1345, שהועתק במזרח התיכון בשנת 1397; כ"י פראג, ספרייה לאומית XXIX 53 (לפנים כ"י ברסלאו בית המדרש לרבנים, קטלוג לווניגר וויניריב 14; בעת האחרונה הועבר כתב-היד – עם שאר כתבי-היד שהתגלגלו מאוסף זה – לקהילה היהודית בוורוצלב והופקדו בספריית האוניברסיטה שם), שנכתב בשנת 1477 בצ'ינגולי (Cingoli, מרכז איטליה). תופעה זו ידועה גם מכתבי-יד ערביים אחדים. ראו גסדון, 'השומרים בכתבי-היד הערביים' (לעיל, הערה 10), עמ' 69, שם היא מזכירה עוד שיטה נדירה – שומר בדף הראשון והאחרון בקונטרס.

שומר קונטרס מצויר. <אשכנז>, 1253/4
כ"י לונדון Harley 5849, דף 113

שומר קונטרס וציור לידו Tallard (צרפת), 1304
כ"י פרמה Parm.3006, דף 199ב

שומר קונטרס מאויר ע"י מסורה במיקרוגרפיה. <צרפת>, 1239
כ"י וטיקן Vat.ebr.14, דף 224

א2. שומרי גיליונות

שיטת שומרי הקונטרסים באה לשמור על רצף היחידות המרכיבות את הקודקס – הקונטרסים. שיטת שומרי הגיליונות נועדה לשמור על רצף אבני הבניין של הקונטרסים – הגיליונות. בשיטה זו נכתבו שומרים בסוף עמוד ב של הדף ראשון של כל גיליון, היינו בעמודי ב של המחצית הראשונה של הקונטרס. די היה, כמובן, בשרשור דפים אלו כדי להבטיח את רצף דפי המחצית השנייה של הקונטרס החבורים אלה לאלה כגיליונות.

שיטה זו נועדה מן הסתם להבטיח את הסדר הנכון של ההעתקה כאשר היא נעשתה על גיליונות נפרדים בלתי תפורים, והיא לא נועדה לשמור על סדר הקודקס לאחר השלמת כתיבתו. ברוב כתבי-היד החלו שומרי הדפים ושומרי הגיליונות לשמש בערך באותה התקופה. עם זה, בכתב-יד אחדים ניקרו כבר קודם לכן שומרי דפים אף על פי ששיטה זו חסכונית פחות משיטת שומרי הגיליונות, ויש בה כביכול סימון מיותר. פרט לספרד, שבה שומרי הגיליונות באים כבר בכתב-יד העשוי קונטרסים מעורבים של קלף ונייר משנת 1225²³ בכל שאר האזורים החלו להופיע שומרי גיליונות רק במאה הארבע-עשרה ובעיקר בסופה.²⁴ ואולם למרבה הפלא תפוצתה של שיטה זו של סימון פרטני ועם זה חסכוני הייתה מצומצמת יחסית לתפוצתה של שיטת שומרי הדפים. היא יושמה רק בארבעה אחוזים מכלל כתבי-היד בקורפוס הנידון כאן שנכתבו בשנים 1225–1500, ואילו שיעור כתבי-היד שבהם נכתבו שומרים בכל דפי הקונטרס הוא כארבעים אחוזים, כלומר פי עשר. אף על פי שכתובת שומרים במחצית השנייה של הקונטרס (חוץ מן הדף האחרון) הייתה שלא לצורך, היא הייתה, כנראה, ארגומטרית יותר, שכן היא פטרה את המעתיק מן הצורך לזכור להפסיק את כתיבת השומרים בהגיעו למפתח אמצע הקונטרס. הוא הדין לשומר בסוף הדף האחרון של מחצית הקונטרס הראשונה, שהוא עמוד ב במפתח של אמצע הקונטרס, אשר נכתב ברוב כתבי-היד שבהם שומרי גיליונות אף על פי שהוא מיותר, ולמעשה אינו שומר גיליון כלל אלא שומר דף בין זוג דפיו של הגיליון המרכזי. אכן, לשם השמירה על סדרם של גיליונות הקונטרס היה די בכתיבת שומרים במחציתו הראשונה למעט בגיליון המרכזי, כמו שבאמת עשו כחמישית מן המעתיקים שנקטו שיטה ייחודית זו.²⁵

א3. שומרי דפים

כתיבת שומר בכל דף ודף של דפי הקודקס הייתה האמצעי השכיח ביותר לשמירת הסדר בו, והוא נהג בכתבי-היד המאוחרים העשויים נייר בכל האזורים. טבעי שנוהג זה צמח במזרח שרוב כתבי-היד שנכתבו בו למן המאה האחת-עשרה ואילך היו עשויים נייר והיו פגיעים יותר וכריכתם הייתה מועדת להתפרקות ודפיהם להפרדות. אכן, סופריהם של כתבי-היד המזרחיים העשויים קלף, ובתימן אפילו בתקופות מאוחרות, הסתפקו באמצעים לשמירת סדר הקונטרסים בלבד. אולם לא מן הנמנע שהגורם להתפשטות שיטה זו של סימון פרטני היה נוחות ההעתקה בגיליונות לא

²³ כ"י ירושלים 1 Yah. Ms. Heb. (אוצר כתבי-יד עבריים, I, 2), והוא כתב-היד הקדום ביותר בציון תאריך שבו שומרי גיליונות.

²⁴ במזרח בפעם הראשונה בשנת 1313, בביזנטיון בשנת 1384, באשכנז בשנת 1386, ובאיטליה בשנת 1397 (אצל מעתיק ספרדי, ואצל מעתיק איטלקי – בשנת 1416).

²⁵ אף גסדון במאמרה 'השומרים בכתבי-היד הערביים' ([לעיל, הערה 10], עמ' 69) הבחינה בהשמטת השומר במפתח אמצע הקונטרס במקצת מכתבי-היד הערביים. בכ"י וטיקן 41 Urb. ebr., שנכתב, כנראה בבולוניה, בשנת 1422, כתב המעתיק הספרדי (או הפרובנסלי) את שומרי הגיליונות במחצית השנייה של הקונטרס (וגם במפתחו). בכ"י אוקספורד MS. Opp. 676 (קטלוג נויבאוואר 1158), שנכתב באשכנז ברבע הראשון של המאה החמש-עשרה בערך, בשומרי הגיליונות באה רק האות הראשונה של המילה הראשונה שבגיליון הבא. באופן דומה נכתבו שומרי הדפים בכתב-יד מזרחי שנכתב אולי במאה השלוש-עשרה (כ"י סנקט פטרבורג II A32/1 Ebp.).

תפורים, שרציפותה מחייבת את המעתיק לעבור מגיליון לגיליון ולשוב לאותו גיליון כדי לכתוב את דפו השני שלא ברציפות. כתב-יד מזרחי עשוי נייר משנת 1168²⁶ הוא כתב-היד העברי הראשון בציון תאריך שהשתמר בידינו אשר המעתיק כתב בו שומרי דף באופן סדיר (לפעמים נשנתה המילה האחרונה בדף בראש הדף שלאחריו במקום שומר דף). מעניין שהמעתיק הזה לא כתב שומרים במפתחי אמצע הקונטרסים, כדרכם, כאמור לעיל, של מקצת מעתיקים מאוחרים יותר בכתבם שומרי גיליונות.

התפשטותה של שיטת שומרי הדף מחוץ למזרח תואמת את התפשטות השימוש בנייר. הייתה זו השיטה לשמירת סדר הקודקס בשני שלישים בערך של כל כתב-היד בקורפוס שהוגדר לעיל ואשר נכתבו על נייר או על קלף ונייר במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה, ואילו בכתב-היד של קלף היא באה רק במעט יותר מעשירית מהם. במזרח התיכון החלה השיטה לרווח רק במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה אף שהשימוש הסטנדרטי בנייר החל שם כבר בראשית המאה האחת-עשרה. במאה החמש-עשרה פשטה שם השיטה כדי 76% מכלל כתב-היד שבקורפוס אשר מצע כתיבתם נייר או נייר וקלף (בתימן פחות במקצת). באזורי תרבות ספרד, שהנייר החל לשמש בה מצע כתיבה נפוץ לפני שאר האזורים האירופיים, ההיקרות המוקדמת ביותר של שומרי דפים היא בכתב-יד פרובנסלי של קלף משנת 1284 (כמו בכתב-יד רבים למדיי אחרים נכתבו בו לפעמים מילים נשנות במקום שומרים).²⁷ כמו במזרח אף בספרד ובשלוחותיה החלה השיטה לרווח במאה הארבע-עשרה עם התפשטות הנייר, והיא הגיעה לידי שימוש ברובם הגדול של כתב-היד של נייר (או של קלף ונייר) במאה החמש-עשרה (86%; שיעור זה מתחשב גם במספר הידיים בכתב-יד מרובי מעתיקים). גם בביזנטיון נמצא השימוש הקדום ביותר בשומרי דף בכתב-יד של קלף מסוף המאה השלוש-עשרה (משנת 1298). באזור זה, שרוב גדול של ספריו הופקו על נייר, התפשט השימוש בשומרי דפים כבר במאה הארבע-עשרה, והיה כבר אז לשיטה העיקרית שבאה ביותר משני שלישים של כתב-היד של נייר, ובמאה החמש-עשרה התקרב שיעור השימוש בה לשיעורו בספרד. באיטליה, שלא נמצאה בה עדות לשיטת שומרי הדף אלא כמאה שנים אחר כך (בפעם הראשונה בשנת 1382), ועיקר הפקת הספר שם הוסיפה להיות על קלף עוד עשורים רבים, אימצו מעתיקי רוב כתב-היד של נייר (או של קלף ונייר) במאה החמש-עשרה – כמעט מחציתם מהגרים, בייחוד מספרד ומפרובנס, שאולי גרמו להפצת הנוהג – את השיטה החדשה במהירות (ושיעורה בכתב-יד אלו היה 60% בערך). העדות הראשונה באשכנז לשומרי דפים היא מאותו הזמן בקירוב (צרפת? 1390), בכתב-יד עשוי קלף. 23% מכתב-היד הלא רבים שנכתבו על נייר בגרמניה במאה החמש-עשרה מראים את השיטה החדשה.

4. שומרי עמודים ועמודות

שומרים הנכתבים בסוף כל עמוד ועמוד (במקום בעמודי ב בלבד) נדירים מאוד, תכליתם אינה ברורה כלל, ומן הסתם נכתבו בשגרת ההעתקה.²⁸ בכתב-יד אשכנזיים שבהם הועתקו קורפוסים

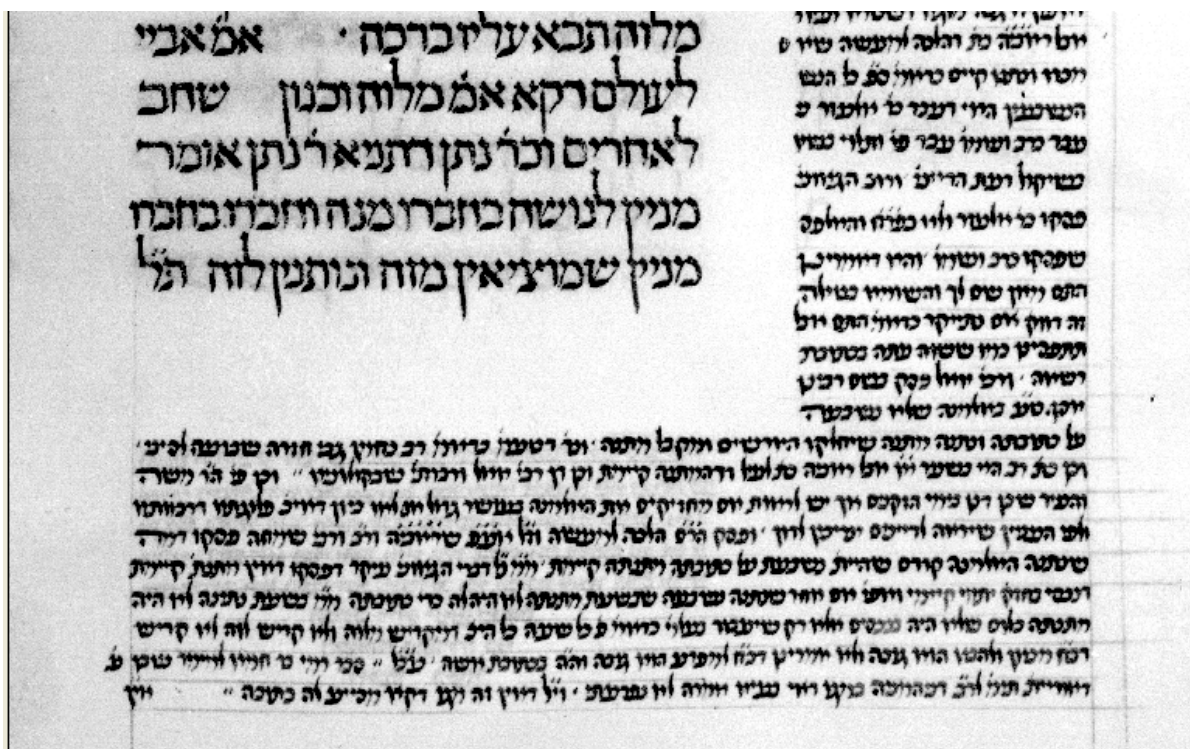
²⁶ כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 1404, שנכתב ב"אי כפתור" (Damietta), מצרים. ראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 77. ניצני השיטה כבר נראים פה ופה בכתב-יד של תפסיר רס"ג לתורה בערבית-יהודית, השמור באוסף פרטי בישראל, שכתב אפרים בן שר שלום הרופא הלוי בימצאף (סוריה) בשנת 1146. התאריכים הנקובים להלן הם של כתב-יד ששומרי הדפים משמשים בהם באופן סדיר (לעתים מחליפות אותם מילים נשנות). כתב-יד שבהם שומרי הדף באים באופן ספורדי בלבד יש בכל אזור, והם קודמים לכתב-היד שבהם השימוש בשומרים סדיר.

²⁷ כ"י פרמה Parm. 3239 (קטלוג דה-רוסי 298), שנכתב ביטרסקון (Tarascon).

²⁸ שומרי עמודים שנכתבו באקראי פה ופה, בוודאי בלי משים, נקרים כבר בכתב-יד מסוף המאה השלוש-עשרה ואילך. בין כתב-היד בקורפוס הנדון הובחנו עשרים כתב-יד שנכתבו בהם שומרים באופן שיטתי לא רק בסוף הדף

הלכתיים בשילובים של עמודות הגהות או בהעתקות מרובות שכבות של טקסט בסיסי ('פנים') ופירושים סביבו או של טקסטים מקבילים שאינם תלויים זה בזה, נהגו מעתיקים במאה הארבע-עשרה להוסיף שומרי משנה בסוף עמודות הרכיבים של הטקסט כדי להדריך את הקורא ברצף הקריאה של אותם הרכיבים.²⁹ תכופות נכתבו שומרי העמודות האלה בסוף השורה האחרונה של עמודת ההגהות או הפירוש כאילו היו מילים נשנות, כמו בדוגמה שלפנינו, שבה בשולי הלכות הרי"ף, אשר הועתקו בספרד בכתובה ספרדית מרובעת, נוספו בשנת 1386 עמודות פירוש רש"י ופירושים אחרים בכתובה אשכנזית בינונית.³⁰

כ"י לונדון Add. 17050, דף 386

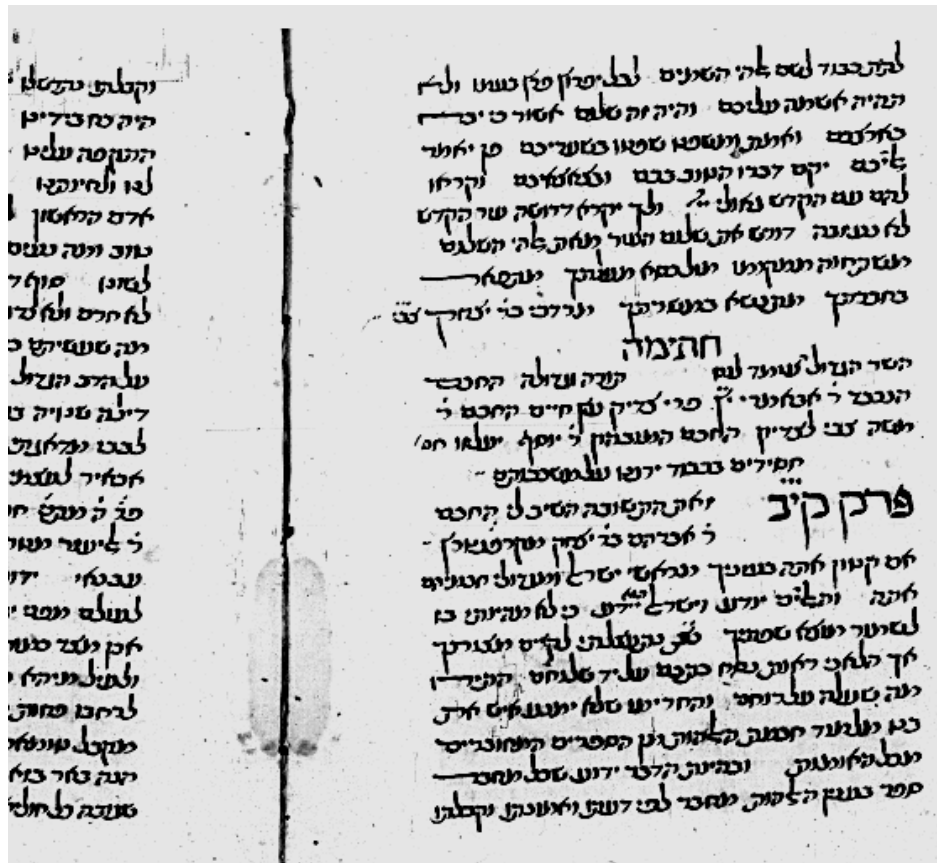
אלא אף בסוף עמוד א של הדף. הקדום שבהם נכתב ב'פרושא' (Bursa, טורקיה) בשנת 1377 בידי שני סופרים, ושניהם כתבו שומרי עמודים (כ"י ניו יורק MS 8225). שאר כתבי-היד שבהם שומרי עמודים הופקו במאה החמש-עשרה באיטליה, במזרח התיכון ובגרמניה. באחדים מהם החליפו מילים נשנות את שומרי העמודים.

²⁹ בכ"י גים, הספרייה העירונית 365, שהועתק באיטליה בשנת 1454 בידי מעתיק פרובנסלי, מלבד שומרי גיליונות כתב המעתיק שומר מתחת לעמודה הראשונה משתי עמודות העמוד.

³⁰ במעין שומרי עמודות הבחנתי בהעתקות של ביבליות לטיניות מוערות (glossed Bibles) שהוכנו בשביל תומס בקט (Thomas Becket), הארכיבישוף מקנטרברי, בשנות גלותו בצרפת בשנים 1164–1170 ונכתבו, לעניות דעתי, ביד אחת. בכתב-יד אלו כאשר גלשה גלוסה פרשנית הכתובה בכתב קטן מגבולות עמודתה סימן המעתיק את סופה של העמודה ואת ראש עמודת ההמשך בסימן גרפי זהה, מעין שומר עמודות גרפי. לכל גלוסה כזאת יוחד סימן גרפי שונה כדי לסיע לקורא לנווט ברציפות הגלוסות המשובצות בטקסט הביבלי. ראו כ"י קיימברידג', טריניטי קולג', B. 3.11, B. 4.30, B. 5.5.

ב. מילים נשנות (counter-catchwords, שומרים מהופכים)

שיטת המילים הנשנות היא, כאמור, רק וריאציה של שיטת השומרים, וההבדל המצומצם ביניהן הוא שמילות האחיזה בשיטת המילים הנשנות אינן מובלטות על-ידי כתיבתן מחוץ לשטח הכתוב כבשיטת השומרים, ובדרך כלל אין הן מעוטרות אלא נכפלות ונבלעות בגוף הכתיבה במעברי הטקסט בין סוף קונטרס לתחילת הקונטרס הבא אחריו או בין סוף גיליון לתחילת הבא אחריו או בין סוף דף לראשית הדף הבא (ראו בדוגמה להלן).

כ"י לונדון, אוסף דוד סופר 110, מפתח הדפים 199ב'200א
המלה 'וקבלתו' שבסוף דף 199ב נשנית בתחילת דף 200א

עד כמה הייתה שיטת הישנות המילים שלוחה מצומצמת של שיטת השומרים יעידו כתבי-היד הרבים שיש בהם עירוב של שתי השיטות. לפי שדרך קישור זו מובלעת בטקסט המועתק, קשה להבחין בה. שיטת משנה זו יושמה כדרך השומרים – היא שרשרת קונטרס לקונטרס על-ידי חזרה על המילה האחרונה בקונטרס בראש הקונטרס שבא אחריו, גיליון לגיליון בראש דפי המחצית הקונטרס הראשונה, ודף לדף. נוהג המילים הנשנות היה ידוע למעתיקים בכל האזורים אך רווח בעיקר בספרד ובביזנטיון, ובמידה קטנה יותר באיטליה. עם זה, יישומו בראשי דפים דווקא זכה לתפוצה ניכרת, בייחוד בספרד (19% מכתבי-היד בקורפוס שהוגדר לעיל) ובביזנטיון (15%). שלא כשומרי הדפים המילים הנשנות בראשי דפים רווחו רק מעט יותר בכתבי-יד של נייר. מעתיקיהם של כתבי-יד יוקרתיים עשויי קלף לא היססו להשתמש בשיטה זו משום צורתה המוצנעת, שאין

להבחין בה כלל במבט חטוף בעמודי הטקסט לעומת התבלטותם של השומרים. שליש מכל כתבי-היד בקורפוס הנידון ששיטה זו יושמה בהם – אם בקונטרסים, אם בגיליונות אם בדפים – עשויים קלף.

העדות הקדומה ביותר לשיטה באה בכתב-יד מזרחי של נייר שנכתב בשנת 1112, ובו המילה האחרונה בקונטרס נשנית בהתחלת הקונטרס שאחריו.³¹ בכתב-יד אחר שנכתב שם בשנת 1282 המילה האחרונה בכל דף ודף נשנית בראש הדף הבא. מילים נשנות תימצאנה בכתב-יד שנכתבו בכל מיני אזורים בתאריכים קדומים למדי אך לא כשיטה סדירה אלא בדרך כלל כחלופה אקראית לשומרי דפים או גיליונות. מחוץ למזרח ההיקרות הראשונה של השיטה המשנית תועדה בכתב-יד של קלף שנכתב בספרד בשנת 1214 (אחד מכתבי-היד בציוני תאריך הקדומים ביותר ששרדו מאזורי מלאכת הספר הספרדית), ובו היא יושמה יישום כפול – בראשי גיליונות הקונטרס (כולל במפתח אמצע הקונטרס) ובראשי הקונטרסים.³² השימוש במילים נשנות בראש כל דף מופיע בשנת 1293 בכתב-יד שהופק ב'טראבנס' (טריפולי, לוב) על קונטרסים מעורבים,³³ ומאז ואילך נקטו רבים מן המעתיקים הספרדים את דרך שמירת הרצף הזאת בכל דף ודף. בכתב-היד הביזנטיים העדות הראשונה לשימוש סדיר בטכניקה בכל דף ודף היא בכתב-יד עשוי קלף ונייר משנת 1331.³⁴ באיטליה, כמו במזרח, התפשטה השיטה בייחוד מסוף המאה הארבע-עשרה, ורבים מן המשתמשים בה היו מהגרים מאשכנז ומספרד ומפרובנס. ההיקרות הקדומה ביותר של השיטה באיטליה היא בין קונטרס לקונטרס בכתב-יד משנת 1266,³⁵ והיא יושמה שם בפעם הראשונה באופן סדיר בראש כל דף בשנת 1312.³⁶ באזורי אשכנז, שבהם היה השימוש במילים נשנות מצומצם יותר (ראו את תפוצתו בטבלה 20 להלן), יישומה הסדיר של השיטה בראשי הדפים בא בפעם הראשונה בכתב-יד של קלף משנת 1322.³⁷ השיטה של כתיבת מילים נשנות במקום שומרים ידועה גם מכתב-יד ערביים אחדים מן המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה.³⁸

2. ספרור³⁹

השיטה העיקרית השנייה להבטחת סדרו הנכון של הקודקס הייתה ספרור יחידותיו. ספרור הקונטרסים כסדרם היה השיטה הרווחת ביותר, ואילו ספרור הגיליונות, הדפים ואפילו העמודים

³¹ ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 53.

³² כ"י וטיקן Urb. ebr. 54

³³ כ"י וטיקן Vat. ebr. 358

³⁴ כ"י סנקט פטרבורג Ebp. I 479. ההיקרות הקדומה ביותר של מילים נשנות במקצת ראשי הדפים והקונטרסים היא בהעתקת המעתיק הראשון (מבין שני המעתיקים הביזנטיים שהיו שותפים בהעתקה) בכתב-היד הקדום ביותר ששרד ובו קונטרסים מעורבים, אשר נכתב באלכסנדריה בשנת 1212 (ראו לעיל, פרק ג, הערות 124–125).

³⁵ בהעתקתו של המעתיק הראשון שכתב את רוב כ"י פרמה Parm. 2750 (קטלוג דה-רוסי 422; השוו אל קטלוג ריצ'לר ובית-אריה 762), אשר הופק ב'סלירנו' (Salerno, דרום איטליה).

³⁶ בכתב-יד של קלף שנכתב ב'ביבניא' (Bevagna), כ"י פרמה Parm. 3256 (קטלוג דה-רוסי 682).

³⁷ כ"י פרמה Parm. 2476 (קטלוג דה-רוסי 1101), שנכתב ב'זולוטרי' (כנראה Solothurn, שווייץ).

³⁸ ראו במאמרה של גסדון, 'השומרים בכתב-היד הערביים' (לעיל, הערה 10), עמ' 68.

³⁹ signature באנגלית ובצרפתית; signatura באיטלקית ובצרפתית. מן המאה השלוש-עשרה ואילך נהג בכתב-היד הלטיניים ספרור כפול – ספרור הקונטרסים בצירוף ספרור פנימי לגיליונות הקונטרס. ספרור כפול כזה ידוע מספרי הדפוס העבריים, ובהם הוא התחייב משיטת האימפוזיציה של יריעות ההדפסה וקיפולן. בכתב-היד העבריים שיטה זו נדירה. סוג הספרור הוגדר לפי יחידות החיתוך החומרי של הטקסט – ספרור קונטרסים, ספרור גיליונות, ספרור דפים.

היה נדיר בכתב-יד עבריים מימי הביניים. רק ספרור דפים צוין בכתב-יד מתוארכים רבים למדי.

ספרור קונטרסים מופיע בפעם הראשונה בכתב-היד העבריים בציון תאריך במצחף הנייר הקדום ביותר (שאינו קטע קטן) שהשתייר בידינו, כתב-יד קראי ערבית-יהודית אשר נכתב בפוסטאט בשנת 1006. באותו כתב-יד באה גם העדות הקדומה ביותר לשומרי קונטרסים.⁴⁰ זו הייתה השיטה לשמירת סדר הקודקס הנפוצה ביותר במזרח בתקופות הקדומות,⁴¹ אך עדיין אין למצאה בכתב-היד הקדומים ביותר שהופקו בצפון אפריקה או באיטליה. בדרך כלל בא ספרור הקונטרסים עם שומרי הקונטרסים יחד, והם היו אמצעים מקבילים וכפולים לשמירת הרצף הנכון של קונטרסי הקודקס כמו בכתב-היד הקדום ביותר הנזכר משנת 1006. ואולם מכלל כתב-היד שקונטרסיהם מסופרים בקורפוס הנידון כאן ביותר מעשירית בא ספרור קונטרסים בלבד בלא שומרי קונטרס, רובם הופקו במזרח (שם סופרו כן יותר מרבע מכתב-היד) אך גם בספרד (שם בא ספרור כזה בשביעית מכתב-היד).

הספרורים למיניהם בקודקסים העבריים כתובים כמעט תמיד באותיות עבריות כדרך ציון המספרים המונים בלשון העברית.⁴² במזרח התיכון התווספה לא פעם לאותיות העבריות שבספרור הקונטרסים ומולן גם ספירה מקבילה במילים ערביות בכתב ערבי,⁴³ שיועדה מן הסתם לכורך לא יהודי, ועל סמך הדיו השונה שבה נכתבו רבות מספירות אלו ייתכן שהוא שכתבן. הספרור הכפול בעברית ובערבית שכיח מאוד, והוא בא כמעט במחצית מכתב-היד המזרחיים בעלי ספרור קונטרסים רובם ככולם כתובים ערבית-יהודית. בדרך כלל הספרור במילים ערביות נוסף רק מול הספרור העברי שבראש הקונטרס (גם כאשר סופרו סופי הקונטרסים), בפינה

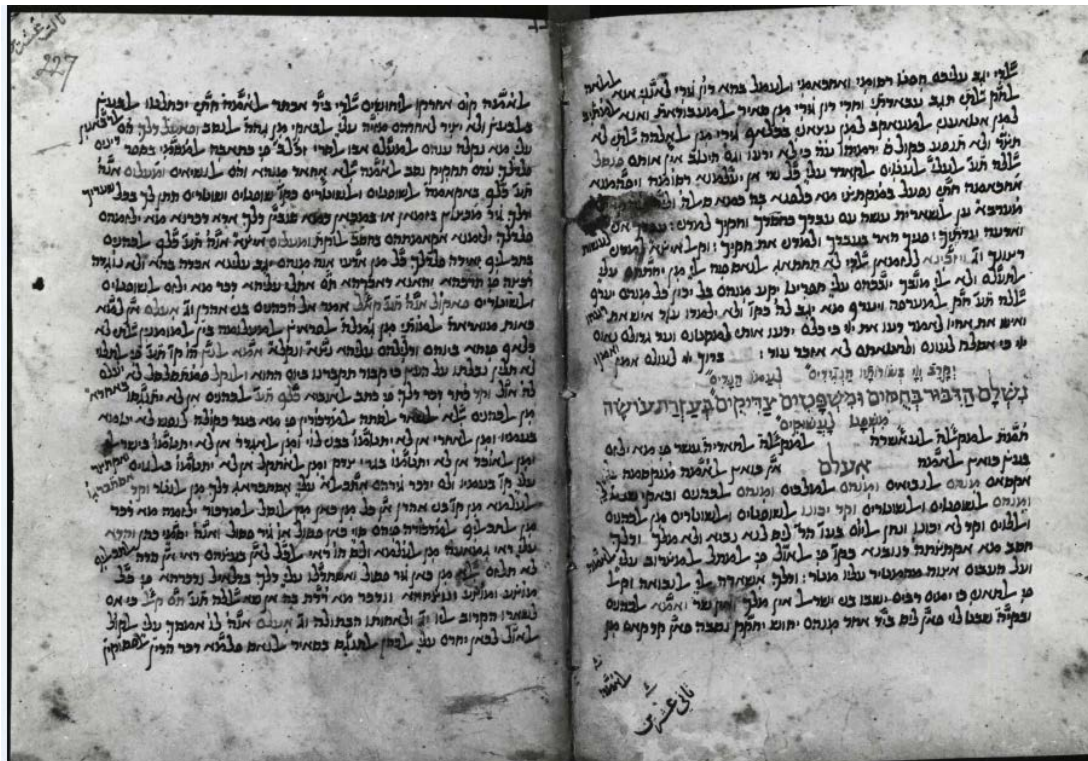
⁴⁰ ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 16. הימצאותו של ספרור קונטרסים בכ"י קהיר של הנביאים, שכתב לכאורה משה בן אשר בשנת 894/5 בטבריה (שם, שם, כתב-יד 1), והיעדרו ממצחפי המאה העשירית מחזקים את הפקפוקים בדבר מהימנות הקולופונים שלו. כיוצא בספרור הקונטרסים בידי סופר כ"י קהיר ספרור הקונטרסים בכ"י סנקט פטרבורג, מכון מזרחני D 62, שבו ציון מכר לכאורה משנת 847, החובר לנימוקים אחרים לפסילת מהימנות ציון המכר.

⁴¹ ראו, למשל, את כתב-היד הנזכרים בהערה 51 להלן.

⁴² וכך אף נהגו המעתיקים היוונים, הלטינים והסורים, ראו בריקל-שאטונה, 'קונטרסים וספרורים בכתב-היד הסוריים' (לעיל, הערה 9). יש לזכור שהיהודים קיבלו את שיטת ציון המספרים באמצעות אותיות האל"ף-בי"ת ואת הגימטריה מן היוונים (ראו בעת האחרונה ג' דרשן, 'כ"י ספרים', כ"ב ספרים והקורפוס ההומרי, תרביץ, עז [תשס"ח], עמ' 20). ספרור קונטרסים באותיות יווניות נוסף בכ"י ירושלים Heb. 8° 3941, כתב-יד ביזנטי מן המאה השלוש-עשרה המחזיק קורפוס של חיבורים ברפואה מידי הרמב"ם בתרגום בלתי ידוע, ראו M. Beit-Arié, 'A Palaeographical Description of the Jerusalem Hebrew Manuscript', in *Moses Maimonides on the Causes of Symptoms*, ed. J.O. Leibowitz & S. Marcus, Berkeley – Los Angeles – London 1974, pp. 34–38. באופן דומה נכתבו אותיות יווניות בראשי הקונטרסים של כ"י לייפציג, האוניברסיטה B.H. 13, שנכתב ביסלונקי בשנת 1329, אולם בסופי הקונטרסים ספרור עברי. בכ"י אוקספורד MSS. Poc. 314, 344 (קטלוג נויבאוואר מס' 318–319), שנכתב ביסניס חדתאי (היא טריפולי שבלבנון) בשנים 1380–1385, סופרו ראשי הקונטרסים לא באותיות אלא בנקודות בפינה השמאלית העליונה (השוו לתופעה דומה בכתב-יד יווני המתוארת להלן בהערה 52). בעשרת הקונטרסים הראשונים של כ"י פריז Hébrou 169 (אוצר כתב-יד עבריים, II, 8), שהופק באיטליה בשנת 1253, צוינו מספרי הקונטרסים במילים. באופן דומה צוינו מספרי הקונטרסים באחד מכתב-היד המעטים שסופרו באשכנז, כ"י אוקספורד MS. Mich. 502 (קטלוג נויבאוואר 882), שנכתב כנראה בצרפת, בלי ציון תאריך (כנראה בין שנת 1296 לשנת 1320). בכתב-יד זה צוינו המספרים בתוך נוסחות ברכה ובחריזה כגון 'סיימתי קונטרסי רביעי, יברכני ה' רועי'.

⁴³ כנהוג בכתב-יד ערביים. ראו גסדון, 'ספרור קונטרסים ודפים' (לעיל, הערה 10). גסדון מציינת שם שספרור קונטרסים נכתב בדרך כלל במילים, אך קונטרסי הקוראנים לא סופרו מעולם. ראו גם את דבריה על האמצעים לשמירת הסדר בכתב-היד הערביים בתת-הפרק שכתבה 'שיטות לציון סדר הדפים' (לעיל, הערה 10), עמ' 90. שם היא ציינה רק את היעדר ספרור הקונטרסים בקוראנים הקדומים (ומפי פרנסואה דרוש שמעתי כי הקונטרסים לא סופרו עד המאה החמש-עשרה). בתת-פרק הנזכר (שם, עמ' 95) תיארה גסדון כתב-יד ערבי של הקנון מאת אבן סינא שנכתב בשנת 1130 (כ"י פריז 1130 arabe), והיה בידי בעלים יהודים, שספרור קונטרסיו ודפיהם כתוב באותיות עבריות.

העליונה השמאלית.⁴⁴ במקצת מכתבי-היד האלה (כשני תריסרים) נכתב הספרור הערבי המקביל בספרות ערביות ולא במילים בכתב הערבי. הוספת הספרור בערבית לספרור העברי נהגה כבר במאה האחת-עשרה. על הספרור העברי שנוסף ביד אחרת לכתב-היד הקדום ביותר המכיל את כל המקרא ואשר נכתב בקהיר בשנת 1008 (ובו גם נמצאה העדות הראשונה לשומרי קונטרס בכתב-יד מקראי), נוסף בתקופה קדומה גם ספרור בערבית.⁴⁵

ספירת קונטרסים בראש הקונטרס ובסופו באותיות עבריות ובמילים בערבית. <מזרח>, 1435. כ"י קראי
כ"י ברלין, ספריית המדינה Ms. Or. 8 351, דפים 226/227

2א. ספרור קונטרסים

ספרור קונטרסים רווח בייחוד במזרח, ושם נהג בקרוב לשני שלישים של הקודקסים שאינם מקוטעים בקורפוס הנידון, ובייחוד בתימן, ששיעורו בה היה 89%, ובאיטליה, ששיעורו בה היה 45% (אך בכתבי-היד של קלף שהופקו באיטליה היה שיעורו אף גדול יותר ודומה לשיעור ספרור הקונטרסים בכלל בכתבי-היד המזרחיים).⁴⁶ ספרור חלקי בלבד בא כבר באחד מכתבי-היד

⁴⁴ בכ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apaḇ. I 1346, שהועתק במזרח בשנת 1397, נוסף הספרור במילים בערבית לא רק בראש הקונטרסים אלא גם בסופם (שם בלא ספרור באותיות עבריות). כיוצא בו גם בכ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apaḇ. I 1817 משנת 1452, ושם סופרו סופי הקונטרסים גם בספירה העברית. בכתב-יד זה נרשמה המילה كراس, כלומר קונטרס, בכתב ערבי מעל הספירה במילים ערביות שבכתב העברי, וכך גם בכתבי-יד אחדים מאוחרים יותר, כנראה, כולם קראיים.

⁴⁵ ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 17. ספרור קונטרסים בערבית בלבד השתייר בכתב-יד מזרחי מקוטע שנכתב בשנת 1048 (ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 33), ובכתב-יד שנכתב בעדן בשנת 1144 (שם, ד, כתב-יד 70) בהקבלה לספרור העברי, הבא בראש הקונטרס בשוליים העליונים מימין, נכתב מולו בשוליים העליונים משמאל הספרור בערבית. ספרור במילים בערבית בא גם בקונטרס שלם שהשתמר מטייטה של משנה תורה לרמב"ם בעצם כתיבת ידו – כ"י אוקספורד MS. Heb. d.32 (דף 47א) – וכן באחד מכתבי-היד האוטוגרפיים של פירושו למשנה, כ"י אוקספורד MS. Hunt. 117 (קטלוג נויבאוואר 393), שכל קונטרסיו סופרו בראשם במילים בערבית-יהודית בלבד.

⁴⁶ בכתב-היד העבריים של קלף שהופקו במאה החמש-עשרה באיטליה רווח הספרור עשרת מונים מבכתבי-היד ההומניסטיים הכתובים על קלף, אשר לפי הסקר הנרחב של דרולה (קודיקולוגיה, א, עמ' 63) שיעור כתבי-היד המסופרים בהם עומד על 6.6%.

הקדומים ביותר בציון תאריך שהופקו כנראה באיטליה, הוא כ"י רויכלין הידוע משנת 1105/6⁴⁷, אך השימוש הסדיר בו בכתבי-יד שהופקו שם בא בפעם הראשונה רק בכתב-יד משנת 1246/7⁴⁸. הספרור נהג גם בתרבות הספר הספרדי (בקצת יותר מרבע מכלל כתבי-יד בקורפוס שהוגדר לעיל), אך עד הרבע האחרון של המאה השלוש-עשרה היה נדיר מאוד. בכתבי-יד ביזנטיים יש רק לעתים רחוקות ספרור קונטרסים, ובכתבי-יד אשכנזיים כמעט אין מוצאים אותו.⁴⁹ בכל האזורים (פרט לאשכנז, כמובן, ולמזרח) נהגו לספרר קונטרסי קלף הרבה יותר מקונטרסי נייר. בקורפוס האמור בין הקודקסים שקונטרסיהם מסופרים באזורים הספרדיים שיעור כתבי-יד של קלף כפול משיעור כתבי-יד של נייר (67% לעומת 33%). באיטליה הפער אף גדול יותר (78% לעומת 22%). אפיון זה אינו יכול לחול על המזרח שרוב כתבי-יד שלו עשויים נייר.

מקום כתיבת הספירה וצורתה

למקום שבו נכתבה הספירה שני היבטים – מקומה בקונטרס ומקומה בעמוד שבו היא נכתבת. ספרור קונטרסים עשוי להיכתב בראש כל קונטרס בלבד (למעט הקונטרס הראשון) או בסוף כל קונטרס בלבד (למעט הקונטרס האחרון) או בראש כל קונטרס ושנית בסופו, ובכתבי-יד מעטים – בראש כל קונטרס ואותו המספר גם בסוף הקונטרס הקודם לו, כעין שומר מספר. כמעט בלי יוצאים מן הכלל נכתבו האותיות המונות לפי סדר קריאת הטקסט בפניה העליונה הימנית של העמוד הראשון של הקונטרס כאשר סופרו ראשי הקונטרסים, ובפניה התחתונה השמאלית של העמוד האחרון (סמוך למקומם של השומרים) כאשר סופרו סופי הקונטרסים.⁵⁰ מכלל כתבי-יד שיש בהם ספרור קונטרסים בקורפוס הנידון שיעור כתבי-יד המסופרים ספרור כפול, בראש הקונטרס ובסופו, הוא 56%; שיעור כתבי-יד שספרורם בראש הקונטרס הוא 30%, ושספרורם בסופו – 19% (מספר כתבי-יד שיש בהם ספרור קונטרסים קטן מסכום כתבי-יד המתקבל ממנייתם לפי ציון מקומות הספירה, שכן אותם כתבי-יד שבמקצת קונטרסיהם נכתבה הספירה במקום אחד ובמקצתם במקום אחר נספרו יותר מפעם אחת. הואיל והשיעורים הם ממספר כתבי-יד שבקורפוס, סכום השיעורים גדול ממאה).

אף לא אחד מן האזורים הגאו-תרבותיים דבק במקום אחד לכתיבת הספירה, אך ניכרות העדפות אזוריות. בקווים כלליים זאת ההתפלגות לפי אזורים של המקומות בקונטרס שנרשמו בהם סימני ספירת הקונטרסים בקורפוס כתבי-יד המסופרים: במזרח התיכון ברוב כתבי-יד בא הספרור בראש הקונטרסים, ועד אמצע המאה השנים-עשרה זה היה מקומו בכל כתבי-יד ששרדו. ספירה

⁴⁷ ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 48.

⁴⁸ ראו אוצר כתבי-יד עבריים, II, 7. ואולם תנו דעתכם שרק כתב-יד מתוארך אחד שרד מאיטליה בין שני כתבי-יד הללו, והוא משנת 1145 (ראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 71).

⁴⁹ מבין 361 כתבי-יד אשכנזיים בציוני תאריך עד לשנת 1540 סופרו קונטרסים רק בתריסר כתבי-יד מן המאה השלוש-עשרה, ובמספר דומה של כתבי-יד בלא ציון תאריך. בעניין זה ראו את הערותיהם של תרז ומנדל מצגר לספרו של בית-אריה, אנגליה (לפרטים ולהשלמות ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 139). כמה מן הספרורים האלה נעשו בדרך יוצאת דופן כעין שומר (ראו להלן, סעיף א2 (4): ספרור בסוף הקונטרס ובראש הקונטרס הבא).

⁵⁰ בכ"י אוקספורד MS. Hunt. 164 (קטלוג נויבאוואר 1249), שהופק בימארדין (Mardin, מזרח טורקיה), סופרו ראשי הקונטרסים בפניה השמאלית של השוליים העליונים. בכ"י סן פרנסיסקו, סוטרו WPA 106, שהועתק בתימן בשנת 1299, סופרו הקונטרסים בראשם ובסופם בפניה הימנית העליונה, ולפעמים באמצע השוליים העליונים, ובכ"י סנקט פטרבורג Ebr. II B 4, שנכתב במזרח התיכון, כנראה, במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה כתובות כל הספירות, אם בראשי הקונטרסים אם בסופם, באותיות רבתי באמצע השוליים העליונים, ואילו בכ"י וטיקן Vat. ebr. 215, כתב-יד גרמני שנכתב בשנת 1320 ובו ספרור מיוחד כעין שומר (ראו להלן, סעיף א2 (4): ספרור בסוף הקונטרס ובראש הקונטרס הבא), סופרו הקונטרסים בשוליים התחתונים של העמוד האחרון בקונטרס ומולם בעמוד הראשון של הקונטרס הבא.

כפולה באה בפחות מרבע מכתבי-היד שהופקו שם ובפחות מעשירית מהם הספרור בא בסוף הקונטרס. הנתונים האלה מלמדים שכתבי-יד לא מעטים אינם אחידים במקום הכתיבה של ספירת קונטרסיהם. בתימן הספרור הכפול בא כמעט בשני שלישים מכתבי-היד, ובכשליש מהם הספרור בא בראש הקונטרס. בספרד שיעור כתבי-היד בספרור הכפול דומה לזה שבתימן, אך הוא בא בראש הקונטרס רק בפחות מרבע מהם, והשיעור של כתבי-היד שהספרור בא בסוף הקונטרס קצת גדול יותר. באיטליה יותר משני שלישים מכתבי-היד ספרורם כפול, כרבע מהם ספרורם בא בסוף הקונטרס, ורק בעשירית מהם הספרור בא בראש הקונטרס. בביזנטיון מספר כתבי-היד שבהם יש ספרור קונטרסים הוא קטן מאוד.

א2 (1) ספרור בראש כל קונטרס בלבד

כאמור, בכל כתבי-היד המזרחיים הקדומים (עד לאמצע המאה השתים-עשרה) שיש בהם ספרור קונטרסים או שרידיו סומן הספרור בראשי הקונטרסים בלבד, בפינה הימנית של השוליים העליונים.⁵¹ בגלל מיקום זה נפגעו רבים מן הספרורים (גם הספרורים בראש הקונטרס בשיטת הספרור הכפול) או שלא השתמרו כלל, ובייחוד כאשר נכתב הספרור סמוך לקצה העמוד. הספרור נכתב באותיות עבריות. גם לאחר מכן הייתה זו השיטה הסטנדרטית לספרור קונטרסים במזרח התיכון.

המקום בראש הקונטרס זהה למקום שצוינה בו ספירת הקונטרסים בכתבי-היד היווניים הקדומים,⁵² אולם בהתחשב בכיוון הכתיבה יש, כמובן, הבדל בין הנוהג העברי למקם את הספרור בשוליים העליונים מימין ובין הנוהג היווני. השפעתם של כתבי-היד הסוריים על עיצוב הקודקס העברי הייתה מן הסתם גדולה יותר, ובהם מאז העדות הראשונה לספירת קונטרסים במאה השישית נהג הספרור הכפול, בראש כל קונטרס ובסופו (כבכתבי-יד עבריים רבים כמו שנראה להלן), ומקומו כמעט תמיד באמצע השוליים התחתונים.⁵³

בין כתבי-היד העבריים רווח מאוד הספרור בראש הקונטרס בלבד רק בכתבי-היד המזרחיים (80% מכתבי-היד שנכתבו שם וקונטרסיהם סופרו, 37% מאלה שנכתבו בתימן). מחוץ לאזורי המזרח התיכון נהג הספרור בראש הקונטרס במידה מועטה יותר (19% בספרד, 10% באיטליה).

⁵¹ למשל, אוצר המצחפים, ב, כתבי-יד 20–23, 26, 27, 33, 34.

⁵² ראו איריגואן, 'מרכזי העתקה ביזנטיים' (1958), עמ' 222, והוא כותב שם שמקום הספרור הזה מאפיין את כתבי-היד היווניים עד המאה התשיעית; טרנר, טיפולוגיה, עמ' 77–78. טרנר מציין שכאשר נשנתה הספירה בסוף הקונטרס בקודקסים לטיניים קדומים היא נכתבה בדרך כלל בשוליים התחתונים בפינה הימנית או באמצע, ולספרור בספרות הרומיות קדמה האות Q (quaternio), קונטרס בן ארבע גיליונות). ראו גם לווי, קודקסים לטיניים, חלק 6, עמ' vii. לדברי לווי, בכתבי-יד לטיניים קדומים מן המאה החמישית עד שנת 800 היה ספרור הקונטרסים בראש הקונטרס בלבד ובספרות רומיות, ובדרך כלל קדמה לחן, כאמור, האות Q. ראו E.A. Lowe, 'Some Facts about our Oldest Latin Manuscripts', *The Classical Quarterly*, 19 (1925), pp. 197–203, 208 [= idem, *Palaeographical Papers 1907–1965*, ed. L. Bieler, vol. 1, Oxford 1972, pp. 188–195, 202]; idem, 'More Facts about our Oldest Latin Manuscripts', *ibid.*, 22 (1928), pp. 44–57, 59–60 [= *ibid.*, pp. 252–267, 271–272].

על ספרור הקונטרסים בכתבי-יד יווניים בתקופות מאוחרות יותר ראו J. Leroy, 'La description codicologique des manuscrits grecs de parchemin', in *La paléographie grecque et byzantine*, ed. J. Irigoin & J. Bompair (Colloques Internationaux du CNRS 559), Paris 1977, pp. 39–41. שבהם מקום סימון הספירה היה בדרך כלל בשוליים התחתונים של העמוד האחרון בקונטרס, בכתבי-היד היווניים הספירה צוינה במגוון גדול של מקומות. מגוון זה נגלה כבר במאות השמינית והתשיעית. לרואה מביא דוגמות של ספרור על-ידי נקודות ועל-ידי נקבים. על ספרור בראש הקונטרס ובסופו ועל המגוון הגדול של מקומות ציוני הספירות בעמוד עיינו גם במאמרה של מונדרן, B. Mondrain, 'Les signatures des cahiers dans les manuscrits grecs' (תוך: הופמן (עורך), קודיקולוגיה השוואתית, עמ' 23).

⁵³ בריקל-שאטונה, 'קונטרסים וספרורים בכתבי-היד הסוריים' (לעיל, הערה 9).

ספירת קונטרסים בראש הקונטרס. <פרס>, 1106/7
כ"י ירושלים Heb. 82238, דפים 117/116

א2 (2) ספרור בסוף הקונטרס בלבד

השיטה שבה סופרו הקונטרסים בעמוד האחרון של הקונטרס לא הייתה נפוצה מאוד וישמה בפחות מחמישית מכתבי-היד שבספרור קונטרסים בקורפוס הנידון. אמנם היא לא הועדפה בשום אזור ואף על פי כן היא בלטה יותר בכתבי-היד שנכתבו בספרד (23% מכתבי-היד שבספרור קונטרסים) ובאיטליה (24% מהם), ואילו במזרח ובתימן, שאמנם ספרור הקונטרסים נפוץ בהם, שיעור כתבי-היד ששיטה זו באה בהם הוא פחות מעשירית. באשכנז כתבי-היד בספרור קונטרסים הם ספורים, ומהם בשליש צוינה הספירה בסוף הקונטרס.

א2 (3) ספרור בראש הקונטרס ובסופו

לספרור הכפול של הקונטרסים היה יתרון ברור על הספרור היחיד, שכן סדר הקונטרסים ורציפותם ניכרו בעליל בכל המעברים בין קונטרס לקונטרס. העדות המוקדמת ביותר שבידנו לספרור כפול בכתבי-היד העבריים באה במצחף העברי שנכתב במזרח בשנת 1112, ובו סופר אחד מקונטרסיו הן בראשו הן בסופו.⁵⁴ באופן סדיר בא הספרור הכפול בפעם הראשונה בכתב-יד מזרחי אחר שנכתב בדמשק בשנת 1161/2.⁵⁵ בחצי האי האיברי הופיע הספרור הכפול בפעם הראשונה בגרונה בשנת 1184 בכתב-היד של קלף הקדום ביותר אשר שרד משם,⁵⁶ ובחצי האי האיטלקי העדות המוקדמת ביותר של ספרור כפול היא משנת 1246/7.⁵⁷

שיטה זו הועדפה בתימן ושיעורה שם הוא 63% מכתבי-היד שקונטרסיהם סופרו, בספרד שיעורה כ-60% מכתבי-היד האלה ובאיטליה – 69%. שכיחות כתבי-היד שסופרו כך באיטליה לפני המאה החמש-עשרה הייתה אף גדולה יותר, אך היא פחתה מאוד במאה החמש-עשרה ואז

⁵⁴ ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 53.

⁵⁵ כ"י לונדון Or. 2595 (קטלוג מרגוליות 952) וכ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. II 675 (כתב-יד מקוטע אחד שהתפצל, ראו אוצר המצחפים, ד, מבוא עברי, כתב-יד D).

⁵⁶ הוא כתב-היד הידוע של התלמוד המכיל את ג' הברכות, כ"י המבורג Cod. hebr. 19 (קטלוג שטיינשניידר 165).

⁵⁷ ראו אוצר כתבי-יד עבריים, II, 7.

עמד שיעורם רק על 20%, רובם כתבי-יד עשויים קלף. הירידה החדה נבעה מהתרבות כתבי-היד של נייר שבגלל פגיעותם העדיפו מעתיקיהם לנקוט אמצעים לשמירת סדר הדפים. גם בספרד במאה החמש-עשרה חלה ירידה בשיעור כתבי-היד שסופרו כך. במזרח (מלבד תימן) הייתה לשיטה תפוצה קטנה יותר אך ניכרת – כחמישית מכתבי-היד. בביזנטיון, ששיטת הספרור לא פשטה בה כלל, היה השימוש בספרור הכפול זניח, ובצרפת ובגרמניה השיטה לא נקרתה כלל.

2א (4) ספרור בסוף הקונטרס ובראש הקונטרס הבא (מעין שומר; counter-signatures)

בשיטה נדירה זו סופרר הקונטרס בסופו, ובראש הקונטרס הבא נשנה אותו סימן ספירה כאילו היה מעין שומר קונטרס. ספרור זה יוצא דופן, ועדיו המוקדמים ביותר נתגלו באשכנז – אזור שסופריו לא נהגו לספרר את הקונטרסים – בכתבי-יד גרמניים וצרפתיים ספורים בלי ציון תאריך מן המאה השלוש-עשרה. גילוי זה היה אקראי שכן כתבי-יד בלא ציוני תאריכים או שמות תעתיקים לא תועדו במאגר הנתונים של כתבי-היד הנושאים ציונים אלו. הספרור בא גם בכמה כתבי-יד בציון תאריך – שניים מאשכנז מן המאה הארבע-עשרה (משנת 1320 ומשנת 1347) ואחדים מביזנטיון, מפרובנס ומאיטליה מן המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה.

2ב. ספרור גיליונות

ספרור גיליונות, דפים ועמודים לא רווח כלל וכלל בכתבי-יד עבריים. ספרור גיליונות הקונטרס, הנעשה בעמודי ב, בשולי הדפים של המחצית הראשונה של הקונטרס נדיר מאוד בכתבי-היד

כ"י המבורג 3, Cod. hebr. 3, דפים 879א-880, <גרמניה, שלישי אחרון של המאה השלוש-עשרה>
ספרור קונטרס יא בא בסוף הקונטרס (בעמוד הימני במפתח) ובראש הקונטרס הבא (בעמוד השמאלי במפתח)

העבריים מימי-הביניים. בכתבי-היד הלטיניים הפציע ספרור של גיליונות הקונטרס בכל קונטרס, שחבר לו תמיד מספר הקונטרס *was in*, במאה השנים-עשרה.⁵⁸ בכתבי-היד העבריים בציון תאריך העדים הראשונים לשימוש בספרור כפול לשמירת סדר הקונטרסים בקודקס וסדר הגיליונות בכל קונטרס וקונטרס הם מן המזרח התיכון, והם באים בכתבי-יד אחדים של נייר הכתובים ערבית-יהודית (בייחוד קראיים) שנכתבו שם למן אמצע המאה השנים-עשרה⁵⁹ ועד שלהי המאה הארבע-עשרה. ספרור הגיליונות בהם נעשה על פי רוב כדרך ספרור בכתבי-היד הלטיניים, ובעצם בהשפעת כתבי-היד הערביים. בכתבי-היד המזרחיים הקדומים ספרור הגיליונות מצורף לספרור הקונטרס, בדרך כלל בערבית אך גם בעברית כגון 'ב' מן ג' (כלומר הגיליון השני מתוך הקונטרס השלישי וכדומה).⁶⁰ מחוץ למזרח הופיע אחר כך ולעתים רחוקות ספרור גיליונות הקונטרס בגרמניה (בפעם הראשונה בשנת 1392 בכתב-יד בציון תאריך)⁶¹ באיטליה (בפעם הראשונה, כנראה, בראשית המאה הארבע-עשרה בכתב-יד שנכתב ב'סלירנו', אך המעתיק שרשם שני קולופונים וכתב בהם את שמו ואת שם מזמין ההעתקה לא ציין את התאריך, ואחר כך בכתבי-יד אחדים בציון תאריך שנכתבו במאה החמש-עשרה) ומעט מאוד בספרד.⁶²

2. ספרור דפים

ספרור דפים (foliation) מידי המעתיק עצמו אף הוא לא היה נפוץ כלל וכלל ובא רק באחוז אחד מכתבי-היד בקורפוס הנידון כאן (בעשורים הראשונים של המאה השש-עשרה גדל השימוש בו במידה רבה). ספרור כל דף ודף נהג לפעמים בספרד ובאיטליה, אך לא במזרח התיכון ולא בביזנטיון. רק בספרד, בפעם הראשונה בשנת 1272⁶³ סופרו הדפים בכתבי-יד רבים יותר וברציפות יחסית, בייחוד בכתבי-יד כתובים על קלף. אמנם ספרור הדפים הקדום ביותר מאיטליה השתמר בכתב-יד משנת 1286⁶⁴ אך אחרי כתב-יד יחיד זה מוצאים ספרורי דפים רק במאה החמש-עשרה. מאשכנז השתמרו ספרורים מועטים רק מן המחצית השנייה של המאה החמש-עשרה.

⁵⁸ ראו J. Vezin, 'Les cahiers dans les manuscrits latins', בתוך: הופמן (עורך), קודיקולוגיה השוואתית, עמ' 104–103. משפט ספרור הגיליונות בכתבי-היד הלטיניים נרשם מספרו של כל קונטרס על כל אחד מגיליונותיו בצמוד אל מספר הגיליון (ראו גם לעיל פרק ד, סוף הערה 14) כמו לימים בספרי הדפוס. בספרי הדפוס העבריים נהג ספרור גיליונות כדרך שנהג בספרי הדפוס בכתב לטיני.

⁵⁹ כתב-היד הקדום ביותר נכתב ב'מציאף' (סוריה) בשנת 1146 (ראו אוצר המצחפים, ד, מבוא עברי, כתב-יד A).
⁶⁰ בשישה קונטרסים בכ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 671, שנכתב בשנת 1191 (אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 88), סופרו הגיליונות – פרט לגיליון הראשון (החיצוני), כמובן, שספרורו אינו נחוץ – במספר הסודר של הגיליון בתוך הקונטרס, שמספרו הסודר צוין אף הוא. הספרור נכתב בספרות ערבית ובכתב ערבי בכל הגיליונות, וניסוחו בדרך כלל '5 מן 2', כלומר גיליון חמישי של הקונטרס השני. על הנוהג הערבי ראו: P. Orsatti, 'Le manuscrit islamique: caractéristiques matérielles et typologie', בתוך: מניאצי ומונפו (עורכות), חומרים וטכניקות, ב, עמ' 318–319.

⁶¹ בקונטרס אשכנזי בלא ציון תאריך מסוף המאה השלוש-עשרה או מן המחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה (כ"י ברלין Ms. Or. 4° 701 [קטלוג שטיינשניידר 148], דפים 96–105) ציין המעתיק באותיות גדולות בתחתית הדף השלישי (דף 98): 'הראשון שלישי' (כלומר הדף השלישי של הקונטרס הראשון), ובתחתית הדף הרביעי (דף 99): 'ארבע הראשון' (כלומר הדף הרביעי של הקונטרס הראשון, בסדר הפוך מן הסדר של הציון הקודם).

⁶² בכ"י ניו יורק R15, העשוי קונטרסים מעורבים, שנכתב ב'ובדה' (Ubeda) שבספרד בשנת 1290, השתמר ספרור גיליונות רק בשני קונטרסים בגיליונות הנייר הפנימיים בלבד. הספרור, שאולי נוסף ביד אחרת, נכפל בשני חצאי הגיליונות – בעמוד א במחצית הראשונה של הקונטרס, ובעמוד ב במחצית השנייה של הקונטרס.

⁶³ כ"י פריז Hébreu 26, שנכתב בטולדו (אוצר כתבי-יד עבריים, 8).

⁶⁴ כ"י וטיקן Ross. 554. שנים-עשר קונטרסי הראשונים סופרו, אך למן הקונטרס השלושה-עשר ואילך הומרו ספרור הקונטרסים בספרור דפים רצוף. כ"י לונדון Or. 10337, סידור באיטלקית-יהודית שמן הסתם נכתב לאישה, כנראה, במפנה המאות החמש-עשרה והשש-עשרה, סופרו הדפים במילים באיטלקית בכתב עברי.

שיטה פשוטה זו לשמירת סדר דפי הקודקס הייתה, כמובן, גם אמצעי הניווט הנוח ביותר בטקסט, המאפשר למשתמש לערוך בו חיפוש, לאתר בו נוסחים ולהביא להם מראי מקום. שלא כמו השיטות האחרות לשמירת סדר הקודקס שתוארו קודם, ספרור הדפים אינו שיטה שנועדה לשמור על רציפות הטקסט לשימושם של מפיקי הקודקס – המעתיק והכורך – אלא היא נועדה למשתמש, לתת בידיו כלי חיפוש וציטוט. אין פלא אפוא שכתבי-היד הראשונים שדפיהם סופרו היו ספרי מקרא ושמחצית מכלל כתבי-היד המסופרים המעטים הם ספרי מקרא. ברבים מכתבי-היד האחרים שדפיהם סופרו הועתקו ספרי הלכה שאף בהם השתמשו תכופות ואשר אמצעי האיתור בהם היו חיוניים.

עם זה, בשל ההתפתחות המאוחרת למדי של מפתוח ורישום של תוכן העניינים בהעתקות של החיבורים העבריים, אשר חייבו ציון מדויק של מראי מקום, גם יישום האמצעים לשמירת סדר הקודקס בכל דף ודף חל מאוחר בכתבי-היד העבריים, ולמען האמת, כלי זה של חיפוש וציטוט לא פותח בהם כמעט כלל. אכן, בכתבי-היד הלטיניים כבר למן המאה השתים-עשרה היה ספרור הדפים נפוץ יחסית,⁶⁵ ובעיקר למן המאה השלוש-עשרה התפתחו בהם אינדקסים אלפבתיים בצירוף מראי מקומות. לעומת זה בחיבורים ההלכתיים, שאמצעי האיתור חיוניים לשימוש בהם, התפתחו בתקופה המקבילה רק ציוני 'סימנים' ורשימות בראשי החיבורים או בסופם, ובהן באו הסימנים לפי סדרם וקיצור ענייניהם.

בהקשר זה יש להזכיר עוד אמצעי איתור שנוסף בכתבי-יד מקראיים ופירושיהם וגם בחיבורים אחרים והוא כותרות 'רצות' של שמות הספרים או חלקים של חיבורים, שנכתבו בראשי עמודים ובראשי דפים וניווטו את הקורא בטקסט. כמו כן ייזכרו ציוני שוליים בעיקר בכתבי-יד מקראיים לסימון הפטרות, סדרים ופרשות סתומות ופתוחות. להלן בפרק ח נידונו בהרחבה האמצעים שנקטו המעתיקים כדי להקל על הקורא את הבנת הטקסט ואת נוחות השימוש והעיון בו. בכתבי-יד ערביים מן המזרח התיכון – מוסלמיים כנוצריים – ומן המגרב ספרור הדפים היה נדיר.⁶⁶

ספרור עמודי הקודקס (pagination) נמצא בכתבי-יד ספורים בלבד שנכתבו במאה החמש-עשרה, בייחוד במחציתה השנייה, באשכנז, באיטליה ובספרד.

3. סימון מפתחי אמצע הקונטרס

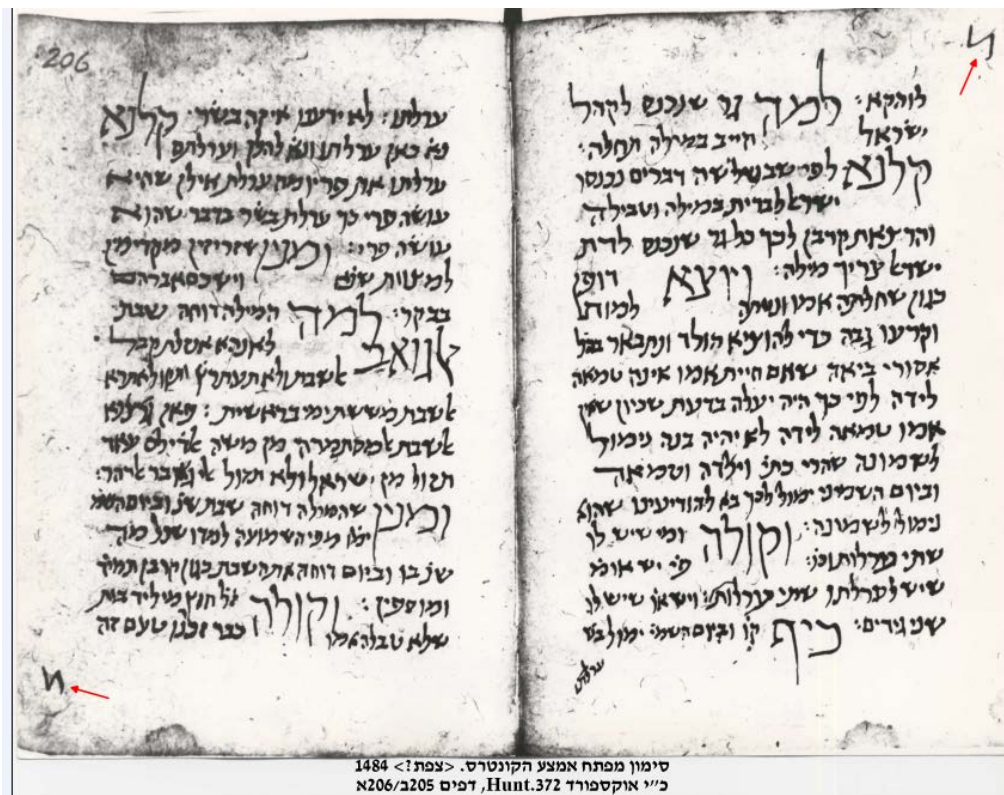
כדי למנוע קיפול הפוך של גיליונות הקונטרסים נהגו לסמן את המפתח האמצעי של הקונטרס, אשר במקפלו יש להתחיל את תפירת גיליונות הקונטרס. סימון זה, שהושאל מנוהג של מעתיקים או כורכים ערבים, אינו מבטיח בעצם את סדרם הנכון של הקונטרסים, אלא הוא אמצעי שנועד, כנראה, למנוע התהפכות של גיליונות הקונטרסים במפתחם לפני תפירתם בידי הכורך. התהפכות כזאת, שאכן תימצא פה ופה בכתבי-יד עבריים אירופיים, משבשת, כמובן, את סדרם של דפי הקונטרס. מפתח אמצע הקונטרס סומן בפינות הגיליון המרכזי בדרך כלל בדיו שונה בצבעה מצבע הדיו שהטקסט כתוב בה, ולפיכך מסתבר שסימון זה לא נעשה בידי המעתיק אלא בידי הכורך.⁶⁷

⁶⁵ ראו בישוף, פלאוגרפיה לטינית, עמ' 23.

⁶⁶ לפי דברי גסדון במאמרה 'ספרור קונטרסים ודפים' (לעיל, הערה 10).

⁶⁷ בחיבור ערבי על אמנות הכריכה וההזזה הורה המחבר אבו אלעבאס אחמד אבן מחמד אלסופיאני לכורך לסמן את אמצע הקונטרסים במכשיר מיוחד. ראו את התרגום האנגלי מידי פ' ריקארד (P. Ricard), שנשפח לחיבורו של ליוי, מלאכת הספר הערבי, עמ' 52. הוספת סימונים אלו בדיו שונה מדיו הטקסט והמקור הערבי הנ"ל מלמדים שלא

או לימים בידי בעלים שמסר את הספר לכריכה מחודשת. המפתח הפנימי האמצעי סומן בכמה אופנים. יש שסומנו שתי פינות בלבד – הפינה התחתונה החיצונה מימין המפתח (עמוד ב) והפינה העליונה החיצונה משמאל המפתח – או להפך, הפינה העליונה מימין והתחתונה משמאל, ויש שסומנו כל ארבע הפינות. צורות הסימנים מגוונות, אך בייחוד אלה משיכות קולמוס מלוכסנות קצרצרות, לעתים מעובות, מעין סימני Z, שאולי נעשו במכשיר אחר או כמדומה בתקופות מאוחרות יותר.

סימון מפתח אמצע הקונטרס. >צפת! 1484
כ"י אוקספורד Hunt.372, דפים 206/205

הופעת הסימנים האלה כבר בכתבי-יד שנכתבו לפני שנת 1006 – השנה שמופיעים בה בפעם הראשונה שני האמצעים המובהקים לשמירת סדר הקונטרסים (שומרים וספרור) – אין בה כדי להוכיח שהשימוש באמצעי עזר זה קדם לשימוש בהם. אם נתעלם משרידי הסימון בכתב-היד שלכאורה נכתב כבר בשנת 894/5, אך כאמור לעיל נכתב כמאה שנה לאחר התאריך הנקוב בו,⁶⁸ יימצא הסימון הקדום ביותר של מפתח אמצע הקונטרס בשריד של כתב-יד משנת 929⁶⁹ וכן בכתר ארם צובה מאותה השנה בערך.⁷⁰ הסימן בא בעוד כתבי-יד מתוארכים מן השנים 988/9, 1020/1, 1021–1023, 1034, 1048.⁷¹ בכתב-היד שאינם מקוטעים בקורפוס הנידון הסימון בא כמעט בשמינית מאלה שנכתבו במזרח וב-56% מאלה שנכתבו בתימן בלבד.

המעתקים הם שצינו את הגיליון המרכזי בקונטרס (שהוא גם האחרון) כדי שהכול ידעו שלא חסרים שם עוד גיליונות.

⁶⁸ אוצר המצחפים, א, כתב-יד 1.

⁶⁹ שם, שם, כתב-יד 5.

⁷⁰ שם, שם, כתב-יד 6. קיומן של שלוש מערכות לסימון מפתח אמצע הקונטרס בכתב-יד זה מלמד בעליל כי סימון זה נוסף במהלך הדורות לצורך כריכה חדשה של הקודקס.

⁷¹ שם, שם, כתב-יד 12; שם, ב, כתב-יד 22, 26, 33.

גם בארצות האסלאם שמחוץ למזרח התיכון נמצאו עדויות לסימון אמצע הקונטרס אף שהן לא רבות: העדות הקדומה ביותר באה בכתב-היד הקדום ביותר ששרד ממחוזות תרבות הספר הספרדי ומחוץ למזרח בכלל – כ"י סנקט פטרבורג Eb.p. II B 124, שנכתב במאה השמינית לאלף החמישי, היינו בין שנת 941 לשנת 1039⁷² ויש עוד עדויות בכתב-יד ספורים מצפון אפריקה מן המאה הארבע-עשרה ומראשית המאה החמש-עשרה.

סימון אמצע הקונטרס רווח מאוד בכתב-יד ערביים, אף שהובחן בו רק בשנת 1983. אכן גסדון, שהרבתה לעסוק בנוהג זה והציגה אף את צורותיו, מצאתו בכתב-יד רבים גם מן המגרב.⁷³ לפי כתב-היד הערביים שבאוספי הספרייה הלאומית של צרפת בפריז שאותם בחנה בא הסימון בעיקר בכתב-יד שהופקו למן סוף המאה האחת-עשרה ועד לאמצע המאה הארבע-עשרה, ואולם היא לא מצאה לו עדים בכתב-יד מזרחיים נוצריים (סוריים או קופטיים). גסדון משערת שהסימון נועד למנוע בלבול בין גיליונות הקונטרס בשעת הכריכה ושאוּלִי נרשם עוד לפני ההעתקה.⁷⁴ לעניין צורת הסימון העירה גסדון שבכתב-היד הערביים הקדומים ביותר שנרשם בהם הסימן הוא בעצם הספרה 5 בספרות המכונות ספרות רומי (rūmi).⁷⁵

בנוהג דומה אפשר להבחין בכתב-יד לטיניים, כמו שהביא לתשומת לבי הקודיקולוג והיסטוריון הספר הבריטי המנוח נ"ר קר (N.R. Ker). לדבריו, עמוד א של המפתח האמצעי בקונטרס סומן בסימני צלב בשוליים התחתונים. בכתב-יד אנגליים מן המאה הארבע-עשרה נרשם במקרים רבים צלב במקפל המפתח האמצעי וזרועותיו האופקיות חוצות את המקפל, ולעתים במקום הצלב באה משיכת קולמוס פשוטה החוצה את המקפל.⁷⁶ דוגמאות ספורות לסימון המפתח האמצעי של הקונטרס בדרכים אחרות נמצאו בכתב-יד יווניים – ספרור הקונטרסים במפתחיהם (שמן הסתם נועד לציין את המפתח) וכתבת המילה 'אמצע' ביוונית באמצע השוליים התחתונים בעמוד הראשון של המחצית השנייה של הקונטרס.⁷⁷

סימון אמצעי הקונטרסים הוא לעזר רב לקודיקולוגים ולחוקרי הטקסט בבואם לשחזר את הרכבי הקונטרסים וחסריהם בכתב-יד פגומים ומקוטעים.

⁷² אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 29.

⁷³ M.-G. Guesdon, 'L'assemblage des cahiers : Remarques à propos d'un échantillon de manuscrits arabes récemment catalogués', in *Le manuscrit arabe et la codicologie*, ed. A.-C. Binebine, Rabat 1994, pp. 57–68; גסדון, 'השומרים בכתב-היד הערביים' (לעיל, הערה 10); הני"ל, 'שיטות לציון סדר הדפים' (לעיל, הערה 10), עמ' 99–101 (שם), בעמ' 100–101 היא דנה אף בצורות של הסימון.

⁷⁴ ההשערה תמוהה מזווית הראייה של תפקידו של הסימון וסותר אותה צבע הדיו של רבים מן הסימונים האלה, השונה מצבע הדיו של גוף ההעתקה. גסדון מציינת שצבע הדיו בכתב-היד המזרחיים – שלא כבכתב-היד המגרביים – דומה לצבע הדיו של הטקסט.

⁷⁵ גסדון, 'שיטות לציון סדר הדפים' (לעיל, הערה 10), עמ' 100. כתב-היד הקדום ביותר שהביאה הוא משנת 1079/80. מכל מקום, בכתב-היד העבריים המזרחיים אנו מוצאים בייחוד את הסימן הדומה לספרה 5 בספרות המכונות *ghubār* (ראו שם, עמ' 97, תצלומים של שתי שיטות הספרור וכן את הערתה שם, עמ' 100, על המלצת הכורך המגרבי בחיבורו משנת 1619 לסמן את אמצע הקונטרס בספרה 5 בספרות *ghubār*). השימוש בספרה 5 או גלגוליה הולמים את הרכב הקונטרס המזרחי בן חמשת הגיליונות, והוא נועד אפוא לציין את הגיליון החמישי, המרכזי, בקונטרס.

⁷⁶ מכתב מיום 8 בנובמבר 1970. בסימני צלב מעין אלה (בדיו שונה מדיו הטקסט) הבחנתי בכתב-יד לטיניים מצרפת, למשל בכ"י קיימברידג', טריניטי קולג' B. 3.11, שנכתב בשביל תומס בקט (Thomas Becket) בשנות גלותו בצרפת בשנים 1164–1170 ובכ"י קיימברידג', האוניברסיטה Pf. 5.31 משנת 1299. על סימון דומה בכתב-היד שכרך הכורך האנונימי הידוע בכינוי Scales Binder במאה החמש-עשרה באנגליה ראו N. Barker, *Form and Meaning in the History of the Book – Selected Essays*, London 2003, p. 38. ראו גם את הצעתו של חומברט (טרמינולוגיה, סעיף 316.7) לייחד באנגלית את המונח *centre signature* לסימן הזה ואת הערתו שסימן הצלב במפתח האמצעי ציין ששום גיליונות אינם חסרים שם.

⁷⁷ ראו את מאמרה של מונדרן 'שומרי קונטרסים בכתב-היד היווניים' (לעיל, הערה 52), עמ' 23–24.

מסורה עיטורית במפתחי מעבר בין קונטרס לקונטרס

לפחות בשלושה תריסרים של ספרי תנ"ך בצינוי תאריך שהמסורה הגדולה נכתבה בהם בצורת עיטורים נמצא שבמפתחי המעברים בין קונטרס אחד למשנהו (עמוד ב של הדף האחרון בקונטרס ועמוד א של הקונטרס שלאחריו) נכתבה המסורה בצורה מורכבת יותר מבמסודים אחרים (פרט לראשי ספרים וסופיהם).⁷⁸ עדויות ראשונות לצורת כתיבה כזאת יש כבר במצחפים מזרחיים קדומים,⁷⁹ אך במאה השלוש-עשרה פשט הנוהג בצרפת ובגרמניה ובמאות השלוש-עשרה עד הארבע-עשרה גם בספרד. בשליש בערך מכתבי-היד נכתבה המסורה באופן סימטרי בשני עמודי המפתח, ומהם הרוב הופקו בספרד במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה. שלא כמסורה הכתובה בצורת עיטור מורכב בראשי ספרים או בסופיהם, להדגשה זו במעבר בין קונטרס לקונטרס לא היה מניע טקסטואלי אלא, כנראה, קודיקולוגי, אולי כדי להקל על שמירת סדר הקודקס וכריכתו.

כ"י פריז 8 Hébreu, דפים 56/55א. <גרמניה?> 1304

⁷⁸ על כך כתבה בחיבורה דליה-רות הלפרין, 'המסורה המעוטרת במפתחי המעבר בין קונטרסים', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, וראו בעת האחרונה, D.-R. Halperin, 'Decorated Masorah on the Openings between Quires in Masoretic Bible Manuscripts', *Journal of Jewish Studies*, 65 (2014), pp. 323–348. התופעה כבר תוארה באוצר כתבי-יד עבריים, לדוגמה I, 28 (ראו את התצלום בעמוד זה).

⁷⁹ בכ"י קהיר, בית הכנסת הקראי ע"ש מוסה דרעי, נביאים לכאורה משנת 894/5 אך זמנו בוודאי כמאה שנה מאוחר יותר (ראו לעיל, פרק א, הערה 64) וכ"י קהיר, שם, שנכתב בשנת 1028 (ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 23).

טבלאות 20–22: ההתפלגות הגאו-תרבותית של האמצעים להבטחת סדר הקודקס

על היסודות הכלליים לחישובי הסטטיסטיקות והצגתם בטבלאות ראו לעיל במבוא, בסעיף 'סטטיסטיקה כללית של מסד הנתונים' (בראש טבלה 5). הנתונים המובאים בטבלאות 20–21 שלהלן מבוססים על קורפוס כתבי-היד בציון תאריך שיש בהם אמצעים להבטחת הסדר הנכון של הקודקס ואשר הופקו עד לשנת 1500.

טבלה 20: תפוצת השומרים והמילים הנשנות

יש כתבי-יד שבהם מופיעה יותר משיטה אחת של מילות אחיזה לכן מספרם הכולל של כתבי-היד שיש בהם מילות אחיזה ומספרם הכולל לאזוריהם קטנים מן הסכומים המתקבלים ממנייתם לפי השיטות השונות. הואיל והשיעורים הם ממספר כתבי היד שבקורפוס, סכום השיעורים גדול ממאה.

(1) שומרי קונטרסים (2) שומרי גיליונות (3) שומרי דפים
(4) מילה נשנית בראשי קונטרסים (5) מילה נשנית בראשי גיליונות (6) מילה נשנית בראשי דפים

מספר כתבי-היד (בהתעלמות מידיים נוספות) % אחוז בקורפוס האזורי

סך הכול בקורפוס	6		5		4		3		2		1		אזור
	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	
472	19	88	0	2	2	10	57	267	5	22	33	157	ספרד
294	8	23	1	3	2	5	11	33	3	10	92	270	אשכנז
706	11	78	1	5	1	6	34	238	6	39	69	486	איטליה
188	15	28	0	0	1	1	80	150	2	4	31	58	ביזנטיון
225	8	18	0	0	1	3	53	119	3	6	33	75	מזרח
97	7	7	0	0	2	2	27	26	1	1	63	61	תימן
19	16	3	0	0	5	1	47	9	16	3	42	8	מסופק
2001	12	245	0	10	1	28	42	842	4	85	56	1115	סך הכול

טבלה 21: תפוצת ספרורי קונטרסים, גיליונות ודפים

יש כתבי-יד שבמקצת קונטרסיהם נכתבה הספירה במקום אחד ובמקצתם במקום אחר לכן מספרם הכולל של כתבי-יד שיש בהם ספרור קונטרסים ומספרם הכולל לאזוריהם קטנים מן הסכומים המתקבלים ממנייתם לפי ציון מקומות הספירה. הואיל והשיעורים הם ממספר כתבי-יד שבקורפוס, סכום השיעורים גדול ממאה.

(1) ספרור קונטרסים בכלל
(2) ספרור הקונטרס בסופו
(3) ספרור הקונטרס בראשו
(4) ספרור הקונטרס בראשו ובסופו
(5) ספרור הקונטרס במילים או ספרות בערבית
(6) ספרור הקונטרס בראשו ובסוף הקונטרס הקודם לו (מעין שומר)
(7) ספרור גיליונות הקונטרס
(8) ספרור דפים

מספר כתבי-יד (בהתעלמות מידיים נוספות)   % אחוז בקורפוס האזורי

סך הכול בקורפוס	8		7		6		5		4		3		2		1		אזור
	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	
472	3	16	0	1	0	1	0	2	16	76	5	25	6	30	27	128	ספרד
294	1	3	1	4	1	2	0	0	0	1	0	0	2	6	3	9	אשכנז
706	1	10	0	2	0	3	0	1	31	219	5	32	11	77	45	318	איטליה
188	0	0	0	0	1	2	0	0	3	6	2	4	1	2	7	13	ביזנטיון
225	0	0	3	7	0	0	27	61	14	32	50	112	4	10	62	140	מזרח
97	1	1	0	0	0	0	6	6	56	54	32	31	4	4	89	86	תימן
19	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	2	10	2	20	4	מסופק
2001	1	30	1	14	0	8	3	70	19	388	10	206	7	131	35	698	סך הכול

טבלה 22: תפוצת הסימון של מפתחי אמצע הקונטרס

אזור	תקופה	כתבי-יד
צפון אפריקה	1100–1001	⁸⁰ 1
	1400–1301	2
	1500–1401	1
מזרח	1000–901	2
	1100–1001	4
	1200–1101	4
	1300–1201	1
	1400–1301	10
תימן	1500–1401	14
	1200–1101	1
	1300–1201	2
	1400–1301	20
	1500–1401	30
סך הכול		⁸¹ 92

⁸⁰ כתב-יד אחד, שהסימון מופיע בו בגזרותיהם של ארבעת סופריו הוא כ"י סנקט פטרבורג Ebp II B 124, הקודקס הקדום ביותר שהופק בוודאות מחוץ למזרח התיכון והקדום ביותר ששרד מאזורי מלאכת הספר הספרדי. ככל שמאפשרת קריאת הקולופון הפגום והמשוח שבו, כתב-היד נכתב בקירואן (טוניסיה) במאה החמישית של האלף החמישי, היינו בשנים 941–1039. לתיאורו המפורט ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 29.

⁸¹ אפשר לצרף לסטטיסטיקה זו עוד שני כתבי-יד, אחד מביזנטיון ואחד מאיטליה, שבהם נכתבו שומרים גם בסוף המחצית הראשונה של הקונטרס, כלומר בעמוד הימני של המפתח האמצעי (ראו לעיל, הערה 22) אולי כדי לסמן כך את מפתחי הקונטרסים בדרך שונה מן הנוהג בארצות האסלאם. בכתב-היד השלישי הנזכר שם, שנכתב במזרח בשנת 1397, סומן גם מפתח אמצע הקונטרס כמנהג המזרח (הסימון מופיע רק בפינה אחת של המפתח – בפינה התחתונה מימין).

פרק ו: פיגומי ההעתקה: השרטוט – התכנית הארכיטקטונית של פריסת הטקסט וטכניקות התווייתה

המעתיק לכאורה היה עשוי להתחיל בהעתקת הטקסט או הטקסטים שהוזמנו או שהוא עצמו ביקש להעתיקם לשימושו העצמי משהושלמה הרכבת הקונטרסים. ואולם בשביל לכתוב שורות ישרות ולשמור על שוליים זהים ככל האפשר כדי להפיק שטחים כתובים אחידים וסדירים בתוך משטחי הכתיבה היה צריך לבחור את תכנית המתאר הארכיטקטונית של פריסת ההעתקה. בייחוד נועדה התכנית לערוב למתווה אסתטי של כל כתב-היד (או של כל אחד מן החיבורים הכלולים בו) שיקבע את היחסים בין השטח הכתוב ובין השטח הריק של העמוד, וליתר דיוק לעימודו הסימטרי של הטקסט במפתחי הספר, על-ידי שרטוט השורות וקווי השוליים האנכיים הגובלים אותן ותוחמים את העמודה או עמודות אחדות בכל עמוד ועמוד על-פי תכנית זו. שרטוט כתב-היד שימש פיגום חיוני לכל העתקה סדירה ואסתטית ולצורת ההתפרסות האחידה של מילות הטקסט, למרווחים בין השורות ובין העמודות ולתבנית הטקסטים הרב-שכבתיים (כגון צורות העמדתו של טקסט בסיסי עיקרי המלווה בתרגום, פירושים או הגהות). מה שעושה עמוד כתוב למִסָּר מובן הוא לא רק הסימון הגרפי של הביטוי הלשוני, היינו רישום המילים אלא גם המתווה של העמוד הכתוב והקונפיגורציה הוויזואלית של מרקם הכתיבה בעמוד או במפתח הספר הנושאים מסר סמיוטי.¹ מראם של גוש או של גושי כתיבה בעמוד חושף לעינינו את סוגת הטקסט – תנ"ך, טקסט מקראי בלויית פירושים, מחזור או סידור, שירה, מדעים, דקדוק ומילונאות – גם בלי שנטרח לקרוא את תוכנו או כשנתבונן בו ממרחק המונע את פיענוחו. כך הדבר משום שלכל אחת מן הסוגות האלה בכל אזור ואזור דפוסי פריסה ומתווי העתקה מקובלים, מהם מורכבים מאוד כמו בכתב-היד של קלף שהופקו בממדים גדולים בצרפת ובגרמניה. אופי הטקסט ותפקידו הכתיבו אפוא את דרכי פריסתו ואת צורת השרטוט ודרכי ביצועו, ואולם משהתגבשו מסורות שרטוט אפשר להניח שמסורות אלו השפיעו על פריסת הטקסטים לסוגותיהם מכוח הסדירות של הפקת הספר.

השרטוט הודריך את הכתיבה הסדירה בשורות אחידות וישרות מאז ומקדם במזרח התיכון ובאגן הים התיכון, כמו שניכר בעליל מטבלאות החרס בשומרית, באכדית ובבבלית בכתב היתדות מן המזרח הקדום ובכתובות קדומות אחרות מאזור הים התיכון ש'שורטטו' על-ידי חריצים או בליטות.² מגילות מדבר יהודה שורטטו אף הן בחריטה, וההלכה התלמודית גרסה על-פי מקורות תנאיים שספר תורה צריך שרטוט.³ בכתב-יד לא מעטים, מהם מרושלים, השרטוט אינו ניכר או

¹ J.P. Gumbert, "Typography" in the Manuscript Book', *Journal of the Printing Historical Society*, 22 (1993), pp. 5–28

² לחריצת שורות בטבלאות החומר בשומרית כבר מתקופת Ur II (לפסה"ג) ראו, למשל, את הלוחות שמביא קופר בספרו J.S. Cooper, *The Curse of Agade*, Baltimore–London 1983. לסימון שורות בצורת תבליט ראו, למשל, את הכתובת הגדולה בכתב הליניארי B שהתגלתה בכרתים: A.J. Evans, *Scripta Minoa – The Written Documents of Minoan Crete, with Special Reference to the Archives of Knossos*, vol. 2: *The Archives of Knossos, Clay Tables Inscribed in Linear Script B*, ed. J.L. Myres, Oxford 1951, pl. 87 (הלוח מובא גם באנציקלופדיה המקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 239).

³ כדברי התלמוד הירושלמי מגילה א: ח, דף ע"ג: 'הלכה למשה מסיני שיהו כותבין בעורות וכותבין בדיו ומסרגלין בקנה וכורכין בשיער וטולין במטלית ודובקין בדבק ותופרין בגידין >את היריעות<' (כ"י ליידין, מהדורת האקדמיה ללשון העברית [באתר מאגרים]). והשוו אל הנרמז שם ובתלמוד הבבלי מגילה טז ע"ב על הצורך לשרטט את מגילת

שורטטו בהם רק קווי השוליים האנכיים, שתחמו את אורך השורות הכתובות, או רק קווי מסגרת (לפעמים בלא הקו התחתון, כעין שרטוט שער) שבגבולותיה הועתק הטקסט, אך לא שורטטו שורות. אכן, כאשר השורות הכתובות משני צדי אותו הדף אינן חופפות אלה את אלה וגם מספרן אינו זהה נראה בעליל שלא שורטטו שורות כלל.⁴ כתבי-יד מרושלים אלו היו ברובם של נייר ונכתבו במזרח התיכון בתקופות קדומות, אך מקצתם גם נכתבו באירופה בידי מעתיקים מאוחרים שכתבו לעצמם. אל ייפלא שכתבי-יד רבים כל כך, בייחוד מבין אלה שהופקו לצריכה עצמית, שורטטו בצמצום רב כל כך. מסתבר שמלאכת השרטוט דרשה מיומנות רבה והשקעת זמן רב, ועלותה הייתה חלק לא מבוטל מהוצאות הפקת הספר. כמו שכבר נזכר בפרק ב לעיל, ברשותנו תעודה יחידה במינה המעידה על עלות השרטוט בכתב-יד עברי עשוי נייר (ששרטוטו מורכב פחות משרטוט כתב-יד של קלף) מסוף המאה הארבע-עשרה באיטליה ועל חלקה היחסי בעלויות הפקת הספר.⁵

חשיבותה של תעודה זו לא רק בעדות על משקלה של עלות השרטוט אלא שאפשר להסיק מהזכרת השרטוט בה שהוא לא נעשה בידי המעתיק אלא בידי זולתו. בסעיף להלן, העוסק בטכניקת השרטוט בדיו בכתב-יד איטלקיים במאה החמש-עשרה, מובאות עדויות דוקומנטריות וראיות קודיקולוגיות שמשמע מהן כי באיטליה השתמשו מעתיקים בקונטרסים משורטטים שהוכנו מראש, כנראה, בייצור המוני ומכני, ואותם הם קנו בחנויות לצורכי כתיבה. מעיון מדוקדק בכתבי-יד של קלף שהשרטוט ניכר בהם בבירור ואשר הופקו באזורים אחרים, אך גם באיטליה בתקופות שקדמו להתפתחות זו, אפשר להסיק שהמעתיקים עצמם שרטטו את גיליונות הקונטרס או את דפיו. מסקנה זו עולה מן השינויים הרבים שחלים בשרטוט – תיקונים (שרטוט כפול מתקן של שורות או טור ניקוב) והתאמות השרטוט עצמו למתווה הנדרש להעתקת טקסטים אחרים בתוך כתב-יד אחד. ואולם מעיון כזה אפשר גם למצוא ראיות שאכן, סופרים השתמשו בקונטרסים שמלכתחילה שורטטו לצורך העתקת טקסט אחר מן הטקסט המועתק. מסקנה זו עולה, למשל, מכתבי-יד ששורטטו בהם שתי עמודות, אך נכתבה בהם עמודה אחת, או ששורטטו בהם שורות אחדות בשוליים העליונים והתחתונים (מן הסתם לצורך העתקת מסורה בטקסטים מקראיים), אך הן לא נוצלו וכן מהעתקות שבהן הרחיב המעתיק את השורות מעבר לתיחומן בשרטוט.⁶

עוד יוער כי מוצאים בכתבי-יד מתוארכים מנוקדים אחדים – ספרי תנ"ך או ספרים ליטורגיים – בייחוד מאזורי אשכנז עוד שרטוט-עזר של שורות לצורך כתיבת הניקוד התחתון בצורה סדירה

אסתר 'כאמיתה של תורה', וכסיכומו של הרמב"ם 'הלכה למשה מסיני' שאין כותבין ספר תורה ולא מזוזה אלא בשרטוט (משנה תורה, ספר אהבה, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה א: יב).

⁴ בקורפוס כתבי-היד שבציון תאריך עד שנת 1500 הובחן היעדר שרטוט שורות בשלושה אחוזים בלבד מבין כתבי-היד של קלף לעומת היעדרו ב-11% מכתבי-היד של נייר (לא נכללו בשיעור זה כתבי-יד מזרחיים מקוטעים). השיעור הנמוך ביותר של כתבי-יד נעדרי שרטוט שורות, הן של נייר הן של קלף, הוא בתימן.

⁵ בכ"י מוסקווה, אוסף גינצבורג 606, דפים 27–90, שהעתיק בוונציה בשנת 1393 אברהם <בן יצחק> הירושלמי 'אסיר התקוה' בשביל יעקב בן שמואל טעמלין. בסוף העתקתו רשם הסופר את פרטי ההוצאות של הפקת כתב-היד, הכתוב על נייר: 'הנייר ב"א דינ' <ר>, והשרטוט כ"ד דינ' <ר>, והכתיבה ד' דוקט ומ"ה דינ', סך הכל ה' דוקט', ראו לעיל, פרק ב, על-יד הציונים להערות 188–189. מרישום זה מתברר שעלות השרטוט הייתה יותר מפי שניים ממחיר מצע הכתיבה (נייר). עצם פירוט מחיר השרטוט מלמד שלא נעשה, כנראה, בידי המעתיק. עיקר ההשקעה הייתה, כמובן, שכרו של המעתיק. הנגישות לכ"י מוסקווה הבהירה את שאלת התאריך הנכון בקולופון, ראו מ' בית-אריה, 'כתבי-יד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים עד הכיבוש העות'מאני' (לעיל, פרק ב, הערה 188), עמ' 267, הערה 76.

⁶ לדוגמה, כ"י פריז Hébrou 347, שנכתב ברומא בכתיבה ספרדית בשנת 1323, שורטט בצורה אחידה, ואולם עד דף 224 ציית הסופר בכתיבתו לתיחום של רוחב השרטוט, ואילו מדף 225 עד סוף ההעתקה (דף 282) הוא הרחיב את השטח הכתוב והתחיל לכתוב את השורות (משני צדי הדף) כחצי ס"מ לפני קו השוליים המאוחד, ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 32.

ובמרחק אחד מבסיסי האותיות. לפי שהניקוד נוסף בדרך כלל בידי הנקדן ורק לעתים בידי הסופר, מסתבר שתוספת שרטוט זה הייתה פרי יזמתו של הנקדן.

צורות שרטוט ותבניות

קודם שאציג את טכניקות השרטוט וגלגוליהן ההיסטוריים, את מכשירי השרטוט ואת דרכי השימוש בהם אציין שאפשר להבחין בצורות פריסה של קווי שרטוט האופייניות לאזור זה או זה או נהוגות בהם, מקצתן הושפעו, כנראה, מטכניקת השרטוט וכליו. הכוונה בייחוד למספר הקווים האנכיים אשר שורטטו (לאו דווקא באופן סימטרי) לצרכים מצרכים שונים – לאו דווקא תפקודיים – נוסף על הקווים התוחמים את העמודות ואף לקווים אופקיים ששורטטו בשוליים העליונים והתחתונים. מערכי השרטוט, הבנויים מקווי רוחב ואורך, מאפשרים מיון צורני כמותי ואכן, כמה שיטות לתיעוד נוסחאי וטיפולוגי של צורות השרטוט שההעתקה בכתב-היד נפרסת על-פיו הוצעו זה מכבר במחקר כתב-היד היווניים.⁷

השרטוט הדינמי, המתווה המשתנה, שלדת השרטוט ושרטוטי המשנה

למן המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה בעיקר בארצות גרמניה ובצרפת הצפונית התפתחו טקסטים מכמה סוגות (בייחוד ספרי מקרא עם פירושים וספרי הלכה) בעלי מבנה מורכב שבו היו משולבות או מותכות או מקושרות שכבות אחדות של טקסטים, או שפירושים, הגהות או גלוסות נלוו לטקסט מרכזי (ה'פנים').⁸ עם התפתחות זו המתווה האחד והמערך הסדיר של השרטוט לא הלמו עוד את הקניית השקיפות המבנית באמצעים ויזואליים וגרפיים לכלל הטקסטים שהפיקו

⁷ על ניסיונות מיון נוסחאי של תבניות השרטוט ראו K. Lake & S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, I, Boston 1934, pp. 1–6; *Indices*, Boston 1945, pp. 121–134; J. Leroy, *Les types de réglures des manuscrits grecs*, Paris 1976; J.-H. Sautel & J. Leroy (eds.), *Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin – Base de données établie par Jacques-Hubert Sautel à l'aide du fichier Leroy et des catalogues récents*, Turnhout 1995 (Bibliologia 13) D. Muzerelle, 'Pour décrire les schémas', 90–91; עמ' 90–91; *Quinio*, 1 *Analyse de schémas de réglure de* – שיטת הקודיפיקציה הסימבולית של מוזרל – pp. 123–170 (1999). *manuscripts Latins, grecs et Hébreu* – מוצגת גם באתר האינטרנט <http://www.palaeographia.org/muzerelle/analyse.htm>. בינתיים השלים מוזרל גם גרסה ניסויית של כלי מקוון – הקרוי מסטרה (mastara) – המשרטט תבניות שרטוט לפי נתונים שהמשתמשים מזינים בנוסחה שלו. ראו באתר <http://www.palaeographia.org/muzerelle/mastara.htm>. הוא פיתח יישום דומה בשביל קורפוס השרטוטים של כתב-היד העבריים שכינסה ומיינה לפי דרכה מישל דוקן (להלן, בסוף הערה זו), ראו <http://www.palaeographia.org/muzerelle/hebreux.htm>, ואף בשביל קורפוסים של שרטוטים בכתב-יד יווניים ובכתב-יד הומניסטיים שמוינו לפי שיטות אחרות. ראו גם: P. Canart, 'Un X qui risque d'être un x: Réflexions sur la codification d'un type de réglure', *Gazette du livre médiéval*, 44 (2004), pp. 53–59. מישל דוקן הציעה שיטת מיון לתבניות שרטוט של כתב-היד העבריים בציון תאריך שנכללו בכרכי אוצר כתב-יד עבריים. ראו M. Dukan, *La réglure des manuscrits hébreux au Moyen Age*, vols. 1–2, Paris 1988.

⁸ פוביץ במאמרו הציע חמישה טיפוסים של פריסת הטקסטים המוערים בכתב-יד לטיניים, ראו G. Powitz, 'Text und Kommentar im Buch des 15. Jahrhunderts', in *Buch und Text im 15. Jahrhundert / Book and Text in the Fifteenth Century – Proceedings of a Conference held in the Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, March 1–3 1978*, ed. L. Hellenga & H. Härtel (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung 2), Hamburg 1981, pp. 35–54. לטרמינולוגיה של תיאור המתווים של טקסטים מוערים הכוללת טיפולוגיה של סוגי המתווים ראו J.-H. Sautel, 'Essai de terminologie de la mise en page des manuscrits à commentaire', *Gazette du livre médiéval*, 35 (1999), pp. 17–31. מונחים הנוגעים לגלוסות המשורבבות בטקסט המוער ראו אצל חומברט, טרמינולוגיה, סעיפים 334.0–334.16, ובמאמרו 'ביבליות מוערות' ו'ביבליות מוערות' – תוספת גם הביא מיון של הביבליות המוערות.

הסופרים.⁹ כדי לשקף את הזיקות של שכבות הטקסט אלה ובייחוד את זיקת הטקסטים המשניים לטקסט המרכזי, בדרך כלל נכתבו הטקסטים למיניהם בסוגי כתב אחדים ובכמה ציפיות. בהעתקות מרובדות כאלה היה צורך לשנות תכופות את מערך השרטוט, לעתים קרובות מדי עמוד ועמוד, הכול לפי ההיקף המשתנה של הטקסטים המשניים אשר שובצו בגוף הטקסט הבסיסי שבאותו עמוד או שנלוו אליו בשוליו או בעמודות מקבילות.¹⁰ ההעתקות המרובדות הן אפוא העתקות דינמיות, שכן פריסת הטקסט משתנה בהן מדי עמוד ועמוד. ואולם האומנם בכל עמוד ועמוד הותאם מלוא מערך השרטוט אל הנתונים של רובדי הטקסט שבו? לפני סברתי שאכן כך הדבר, אך בדיקה יסודית יותר של כמה עשרות כתבי-יד מרובדים שנכתבו באשכנז על קלף ושורטטו בחריטה האירה את עיני להבחין כי למעשה שלדת השרטוט (grid באנגלית) – ובדרך כלל גם פריסת הטקסט הבסיסי – נשארה קבועה ואחידה ברוב החיבורים מרובי השכבות, ובעיפרון נוספו רק קווים אנכיים שהתוו בגוף הטקסט (בקורפוסים הלכתיים) את גבולות העמודות הצרות ואת החלונות, שבהם שולבו הגהות וסכוליה, ובשוליים (בייחוד בקורפוסים מקראיים) את גבולות עמודות הפירושים. עוד נראה במפרט כלי השרטוט כי קווי-עזר אלו שורטטו בעיפרון, המאפשר שימוש נוח בכל אחד מִצְדֵי הדף באופן עצמאי¹¹ בתכיפות ובגמישות לפי מידות רכיבי הטקסט המורכב. כיוצא בשלדת השרטוט הקבועה ובסיגולה לצורכי הטקסט המרובד בכתבי-יד עבריים אלו, אשר הופקו בייחוד באזורי אשכנז בשלהי המאה השלוש-עשרה¹² ובמאה הארבע-עשרה, כן מתווי הביבליות המוערות הלטיניות בשלב הקדום של התפתחותן בכתבי-היד של ה-*Glossa Ordinaria* מראשית המאה השתים-עשרה, אשר קדמו לכתבי-היד העבריים המרובדים. בביבליות המוערות מסוג זה מתווה עמודת הטקסט הביבלי היה סטנדרטי וקשוח, ומספר השורות שבו היה אחיד בכל כתב-היד.¹³

השרטוט הוא אפוא רישום קוויה של תכנית ארכיטקטונית לעיצוב האחיד של השטחים הכתובים ושל פריסתם בעמוד או במפתח בן שני עמודים של הספר ולהנחיית ההעתקה הסדירה של טקסטים חד-שכבתיים ובמידה רבה גם של טקסטים מרובי שכבות. לצורך השרטוט שימשו בימי-

⁹ ראו להלן, פרק ח.

¹⁰ ראו בית-אריה, מזרח ומערב, עמ' 83–99; הנ"ל, אבולוציה, עמ' 24–25.

¹¹ להלן נראה שאולי משום כך אימצו המעתיקים העבריים (בייחוד בצרפת ובגרמניה) את העיפרון לאחר תקופה ארוכה שבה נדחה מכשיר שרטוט זה, מן הסתם בגלל ההשפעות הפסיכולוגיות שהיו לפסילתו לשרטוט ספרי תורה.

¹² דוגמה קדומה הרבה יותר, לפני השימוש בעיפרון, להעתקה דינמית מורכבת אפשר לראות בכ"י פרמה 2574 Parm. (קטלוג דה-רוסי 159, ריצ'לר ובית-אריה 1053), מחזור ויטרי שנכתב בצרפת במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה או בתחילת המאה השלוש-עשרה בידי >יצחק בן נתנאל?< (שזוהה על-פי האקרוסטיכון שבדף 37א). בעמודים רבים וברציפות בשלושה-עשר העמודים הראשונים נכתב הטקסט העיקרי ובו שולבו בחלונות עמודות טקסטים משניים בכתב זעיר. ניקוב שבא רק בפינות השטח שיועד להעתקת הטקסט, כנראה לצורך שרטוט המסגרת בלבד של השטח הכתוב, הנחה את השרטוט שנעשה בחריטה. אם כן, שרטוט החריטה לתחית 'בלוק' השטח המיועד לכתובה אפשר את גמישות ההעתקה בגבולותיו וממילא את המתווה הדינמי של עמודות הטקסט (אכן, השורות משני צדי הדף הכתובות באותו גודל לעתים אינן חופפות אלה את אלה).

דוגמה מעניינת של התאמת שרטוט בחריטה למתווה מורכב היא כ"י פרמה 3081 Parm. (קטלוג ריצ'לר ובית-אריה 58), שהופק, כנראה, בצרפת בשלהי המאה השלוש-עשרה. בכתב-יד זה הועתקו בכתב מרובע חומש עם תרגום אונקלוס (פסוק ותרומה), הפטרות, חמש מגילות ואיוב. בשוליים החיצוניים והפנימיים של החומש ושל המגילות הועתק פירוש רש"י בכתב בינוני קטן. גיליונות הקונטרסים שורטטו בחריטה. ברבים מהם שורטטה בשביל הפירוש שבשוליים שורה לכל שורה כתובה שנייה בפנים לסירוגין, ובכל שורה כפולה כזאת דחס המעתיק שלוש שורות כתובות.

¹³ ראו חומברט, 'ביבליות מוערות', עמ' 7–13; הנ"ל, חומברט, 'ביבליות מוערות' – תוספת, עמ' 51–52.

הביניים מכשירים, טכניקות ושיטות מגוונים ומורכבים, שלעתים קשה מאוד לחושפם בוודאות.¹⁴ עם זה את מגוון השרטוטים אפשר למיין באופנים כלליים אחדים. את שיטות המיון העיקריות אפשר לחלק על-פי כמה תכונות – כלי השרטוט, דרכי ביצועו ותדירות השרטוט במישרין על דפי הקונטרס או על גיליונותיו. לשם מיון השרטוטים עמדה מרילנה מניאצי לא מכבר על הצורך המוצדק להבחין בין שני סוגים של אפיוני השרטוט – האפיון העובדתי, המתאר את מה שהמעין בכתב-היד רואה, והאפיון הדדוקטיבי, המסיק ומשחזר ממראה השרטוט את מה שעשה האומן או את מה שהקודיקולוג מניח שהוא עשה.¹⁵ פטר חומברט, בתגובתו לעיונה של מניאצי במונחי השרטוט, הציע לעמוד על חמישה היבטים בתיאור השרטוט ואפיוניו: טכניקה (technique) – אמצעי השרטוט וכליו; מבנה (pattern) – הפריסה המרחבית של השורות המשורטטות על העמוד; טיפוס (type) – התבנית של מבנה השרטוט; שיטה (system) – הדרך שבה חריצים ובליטות בשרטוט ראשוני (primary) ומשני (secondary) ערוכים בקונטרס המשורטט בחריטה, וה'שיטה' (לפי המינוח הזה של חומברט) מיוצגת באופן גרפי על-ידי תרשים; הליך או מתודה (method) – רצף הפעולות שנדרשו לביצוע השרטוט.¹⁶

¹⁴ מקורות עבריים תלמודיים ומימי-הביניים המזכירים כלי שרטוט הביאו לעף, אביזרי כתיבה; בלאו, הספר העתיק. חומר תלמודי רב הביא גם שמואל קראוס בפרק שיוחד לכתב ולמלאכת הספר בחיבורו S. Krauss, *Talmudische Archäologie*, vol. 3, Leipzig 1913, pp. 131–198. כלי הסופר לא תוארו בספרות ימי-הביניים היהודית, אך ראוי להזכיר מה שנאמר בספר חסידים: 'לא יפתח אבעבועות להוציא הליחה לא בקולמוס ולא במרצע ולא במחט המיוחד לספרים' (מהדורת ויסטינצקי ופריימן, סימן תתתקנה, עמ' 419). ראו גם את פירושו של רש"י על הברייתא 'לא יצא החייט במחטו >...< ולא נגר בקיסם שבאזנו' בבבלי שבת יא ע"ב: 'קיסם ארוך ושוה כעין סרגלא שמשרטטין בה ספרים שקורין ויר"א בלע"ז ובו משוין את הנסרים כדרך נגרים שלנו משוים בנטיית קו' (הובא בידי לעף, אביזרי כתיבה, עמ' 239, מס' 24). כן יצינו דברי רש"י בפירושו לבבלי סוכה לב ע"א, דיבור המתחיל 'אמר רב פפא דעביד כהימנ' (בקשר ללולב שנקטם ראשו): 'פיוצפון' של ברזל של סופרים שיש לו שני ראשים וראשו א' מפוצל'. לדברי דרמסטטר ובלונדהיים: 'פוינטור' >כך בודאי על סמך כתב-יד ששימשו אותם, ואמנם כך ברוב כתבי-היד – מב"א< מסרט, מכשיר בעל שני חודים שבו משרטטים שורה כפולה על הקלף' (בתרגומו ובעיבודו של משה קטן, אוצר הלעזים, עמ' 52, מס' 801). לפי ידיעותינו על דרכי השרטוט השערות על תפקידו של המכשיר 'מִסְכָּר' בתרגומו היאה של קטן) המשרטט שורות כפולות אינה מתקבלת על הדעת. נראה שאין זה אלא מכשיר הניקוב ששימש להנחיית קווי השרטוט, punctorium בלטינית. לפי איור בתוך אות פתיחה בכתב-יד לטיני שנכתב בצרפת במאה השתים-עשרה, המכשיר הוא מחוגה שאחת מרגליה כפולה, ואכן, רש"י היטיב לתארו וגם נקב במונח המצוין אותו. האיור מובא אצל בישוף, פלאוגרפיה לטינית, לוח 14 וראו שם, עמ' 18–19 (האיור לא בא בגרסה המקורית של החיבור בשפה הגרמנית B. Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin 1979 idem, *Paléographie de l'antiquité romaine et du Moyen Âge occidental*, transl. H. Atsma & J. Vezin, Paris 1985, pl. 14).

סיכום מפורט מאוד של המקורות ההלכתיים – משנאים, תלמודיים, גאונים ופרשנויות הראשונים – בסוגיית החיוב לשרטט ספרי תורה ושל ההשלכות שהיו לחיוב זה על כתיבת ספרי קודש בכלל, שטרות ואיגרות ראו דנציג, 'שרטוט', עמ' 359–283. עיינו שם (עמ' 311) על ההסברים שניתנו לשימושיו של מכשיר הסופרים 'אטבא דספרי' הנזכר בתלמוד (בבלי שבת צח ע"ב). דנציגר מביא גם את ההסבר שהמכשיר (כנראה מחוגה) שימש לניקוב כדי לסמן את מקום השורות וכך להנחות את שרטוטן. ואולם לא זה התיאור בפירושו של רש"י למקום, ראו לעיל בנספח לפרק ד, הערה 8. על כלי הסופר לפי ספרים של שני אמני קליגרפיה איטלקים שנדפסו בשנת 1530 ובשנת 1540, שדווקא אינם משקפים את מסורות הכתיבה והמכשור של המאות הקודמות ראו J.P. Gumbert, 'Les outils du copiste', *Gazette du livre médiéval*, 32 (1998), pp. 1–7; R.A. Rosenfeld, 'Using Illustration of Tools from 16th-Century Manuals', *ibid*, 33 (1998), pp. 42–43; J.P. Gumbert, 'On "outils" and "vernice"', *ibid*, 33 (1998), pp. 44–45. בגוף מאמרו של חומברט על כלי הסופר כהצגתו באתר האינטרנט (<http://palaeographia.org/outils/outils.htm>) שולבו השגותיו של רוזנפלד ותגובותיו של חומברט, ועיינו במיוחד שם. סקירה מסכמת על חקר השרטוט והניקוב בכתב-יד יווניים ולטיניים בליוויית ביבליוגרפיה ענפה ראו אצל מניאצי, ארכאולוגיה, עמ' 82–99 ועיינו שם בביבליוגרפיה, מס' 759–792. המונחים האנגליים ותרשימיהם שהוצעו לא מכבר באופן ניסיוני בידי חומברט (טרמינולוגיה, עמ' 15–20) מאירי עיניים. ערך רב יש גם לטיטות המדריך לקודיקולוגיה שחומברט החל לחבר בשנת 1991 (בהיותו עמית בקבוצה לקודיקולוגיה השוואתית במכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בירושלים). ראו גם אגטי, מבוא לקודיקולוגיה, עמ' 179.

¹⁵ M. Maniaci, 'Verso una nuova riflessione sul lessico codicologico', *Gazette du livre médiéval*, 51 (2007), p. 10.

¹⁶ J.P. Gumbert, 'Old and New Style: Terminology of Ruling Systems and Methods', *Gazette du livre médiéval*, 52–53 (2008), pp. 25–26.

בהתאם להצעתה של מניאצ'י (ובהתעלם ממשמעות המונח 'שיטה' שטבע חומברט) אכן, באופן כללי אפשר לחלק את אופני המיון של שיטות השרטוט בכתבי-היד העבריים לשני סוגים, האחד נוגע למראהו של השרטוט כמו שהוא נשקף לעינינו היום, והאחר – לדרכי השרטוט המשוערות. מצד מראה השרטוט מבחינים בשתי קבוצות – שרטוטי בָּלֶט (relief) חסרי צבע, המכונים גם שרטוטים סמויים (blind ruling), אף על פי שגם שרטוטים אלו ניכרים תכופות לעין המנוסה, ושרטוטים צבעוניים.¹⁷ שרטוטי הַבָּלֶט נעשו במכשיר חד – כגון סכין או חֶרֶט (stylus) ועל-פי מקורות ערביים אפילו ציפורני אצבעות הידיים¹⁸ – שהשאיר חריצים ובליטות בעמודי הקונטרס או באמצעות תבנית של שורות וקווי שוליים מתוחים על לוח – עשויים חוטים או חבלים דקים במזרח או, כנראה, מיתרים קשוחים במערב – שהוטבעו במשטחי הכתיבה (בייחוד דפי נייר) על-ידי הידוק או שפשוף. הצד השווה בשרטוטים שבקבוצה זו הוא היעדר הצבע והאפשרות להצניע את פיגומי ההעתקה והחיסכון שבשרטוט שני צדיו של הדף או הגיליון הפרוש או אפילו שרטוט של דפים או גיליונות אחדים בבת אחת: במהלך אחד נוצרים חריצים או שקעים בצד המשורטט או המוטבע ובליטות בצד האחר של הדף או הגיליון הפרוש, והבליטות עשויות לטבוע את רישומיהן בצורה זהה בדף או בקבוצת הדפים או בגיליון או בקבוצת גיליונות המונחים תחתיהם.

השרטוטים הצבעוניים, שהמעתיקים העבריים אימצו בשלב מאוחר לעומת השימוש בהם בידי מעתיקים לטיניים, הותוו בעיפרון מתכתי שהיה עשוי ברובו עופרת והשאיר תווים בגוני שחור או חום או בדיו בהירה, לעתים ורדרדה, בטכניקה שאינה מחוורת די הצורך. השרטוטים הצבעוניים ניכרים יפה לעין, אף על פי שהפיגמנטים של העיפרון המתכתי, שאינם אמורים להימחק, נעלמו ברבות הימים במידה רבה או חלקית בעמודים רבים והשאירו רק רישומים של חריצים קלושים. ברוב האזורים נעשו שרטוטי הצבע בכל צד מצדי הדף או הגיליון הפרוש למעט באזורים אחדים ובייחוד באיטליה. שם בעיקר בתקופה הראשונה לשימוש היה לעיפרון תפקיד כפול – הן מכשיר לשרטוט צבעוני הן מכשיר לשרטוט בלט חסכוני מצדו האחר של הצד המשורטט.

באופן המיון האחר מסווגים את שיטות השרטוט מזווית ראייה של הנחיית השרטוט,¹⁹ שהרי אי אפשר לשרטט תבנית מורכבת וסדירה בלי שאת השרטוט עצמו ינחו פיגומים כלשהם. אפשר להבחין בין שרטוטים שהונחו על-ידי ניקוב בשוליים ובין שרטוטים שלא הונחו על-ידי ניקוב אלא על-ידי תבניות שרטוט למיניהן. ניקוב מנחה, שנהג ברוב כתבי-היד של קלף בכל האזורים, נעשה בשולי הדפים או הגיליונות הפרושים, בדרך כלל בכל קונטרס בבת אחת – בנקבים זעירים שנעשו, כנראה, במרצע או בסכין או במכשיר חד וקשיר אחר. נקבים אלו – שסימנו את מקום השורות וכך קבעו את המרווחים ביניהן וממילא את מספרן ואת פריסתן – הנחו את משרטט הקווים האופקיים והאנכיים בעזרת סרגל שכוון מנקב לנקב. השרטוטים שלא הונחו על-ידי סימוני הנקבים, הכרח היה שיהיו מונחים אף הם. הדעת נותנת וכן עיון מדקדק באופי השרטוטים האלה מלמד שהם הונחו על-ידי כלי עזר שטיב רובם אינו מחוור. ככל הנראה, אלה היו מעין אימומים, שורונים, דגמים, לוחות מחורצים או תבניות שרטוט שהנחו את השרטוט בהיותם מונחים על

¹⁷ חלוקה זו הציע דרולה, קודיקולוגיה, א, עמ' 72–78.

¹⁸ ראו רוזנטל, מחקר מוסלמי, עמ' 11. המקור שמביא רוזנטל הוא בפרק על מלאכת ההעתקה מתוך חיבור מן המאה השש-עשרה, אולם באופן כללי הוא דומה עד מאוד לפרק בחיבור משנת 1273. תנו דעתכם לברייתא שבתלמוד ירושלמי על שרטוט ספר התורה (סרגול) בקנה (לעיל, הערה 3).

¹⁹ ראו גם במבואי לספר פתרון תורה – ילקוט מדרשים ופירושים, מהדורת פקסימיליה כתב-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb. 4° 5767, ירושלים תשנ"ה, עמ' יח–כג.

העמוד, או שהשרטוט נעשה על-ידי הטבעת לוחות מעין אלה ואולי גם באמצעות מכשיר שרטוט כגון מגרף ששימש לשרטוט חמשות תווי הנגינה.²⁰ הן את שרטוטי הבלט הן את השרטוטים הצבעוניים היה אפשר לעשות בשיטת ההנחיה הידנית או בשיטת ההנחיה המכנית. השימוש בתבניות, באימומים או בלוחות שרטוט גרם לאחידות ולסדירות מרבית של מתווה ההעתקה, ואילו השרטוט בהנחיית טורי נקבים בשוליים ובעזרת סרגל היה מועד לסטיות, לחוסר אחידות ולאי-דיוקים, ותכופות אפשר להבחין בו בתיקונים, בניקוב כפול ובשרטוטים נשנים. באופן כללי ייאמר שבין המעתיקים היהודים נהגו ראשונה שרטוטי הבלט, ואילו השרטוטים הצבעוניים נהגו אחר כך באזורי אשכנז ולימים באיטליה.

א. הניקוב²¹

למען האמת הניקוב הוא חלק בלתי נפרד מן השרטוט. מהלכו קודם למהלך השרטוט, אך הוא משולב בו ויש לראות בשניהם מהלך אחד. הניקוב אינו אלא פיגום לפיגום ההעתקה. תכליתו לסמן את מקומם של הקווים האופקיים והאנכיים ולהנחות את שרטוטם, ולא זו בלבד אלא שפריסתו נגזרת משיטת השרטוט. במפרט (המובא להלן) של שיטות השרטוט המונחה על-ידי נקבים ישולבו, כמובן, שיטות הניקוב התואמות להן. עם זה ראוי לתאר את הניקוב כשהוא לעצמו ביתר פירוט ולעמוד על דרכי ביצועו בהיבט כולל. הניקוב המלא נהג כמעט בכל כתבי-היד של קלף אשר שורטטו בחריטה או בעיפרון בכל האזורים ובכל הזמנים. רק במזרח התיכון שימש ניקוב מנחה גם בקודקסים קדומים של נייר אשר שורטטו בחריטה כדרך ששורטטו הקודקסים של קלף הקדומים בני המאה העשירית. זהות זו בין אופן שרטוט הקלף ובין אופן שרטוט הנייר שרדה בייחוד בכתבי-יד שנכתבו במאה האחת-עשרה – מאת השנים הראשונות להפקת קודקס הנייר במזרח – ובשלהי המאה השתים-עשרה. טכניקת השרטוט במצחפי הנייר המזרחיים השתנתה באופן רדיקלי ומהיר בשליש הראשון של המאה השתים-עשרה לכל המאוחר, והשרטוט בהם לא הונחה עוד על-ידי ניקוב אלא על-ידי לוח שרטוט.

הנוהג לסמן את מקום השורות לצורך הנחיית השרטוט עתיק יומין, והוא קדם להתפשטות הקודקס. הוא נהג כבר בשרטוט יריעות העור של מגילות ים המלח ומדבר יהודה, כמו שהעיר בפעם הראשונה מיליק בדונו בקטע 4QSD²², וכמו שהבחין בו בעשרות מגילות וסקר את התופעה בפירוט רב עמנואל טוב.²³ בחמישים ושישה טקסטים שסימון זה ניכר בהן לא סומנו השורות על-ידי ניקוב כבימי-הביניים אלא על-ידי טורי נקודות בדיו ולפעמים במשיכת קולמוס. כמו שציין טוב, בנקודות הנחיה לשרטוט כאלה הבחין טרנר בפפירוסים יווניים קדומים אחדים. כל כתבי-היד של קלף הקדומים במזרח ובמערב וכתבי-היד של קלף ספרדיים עד סוף ימי-הביניים ואיטלקיים עד ראשית המאה החמש-עשרה שורטטו מלא בחריטה של שורות וקווי

²⁰ כמו שהבחין חומברט בכתבי-יד מארצות השפלה ששורטטו בדיו, ראו חומברט, 'שרטוט במגרף'. שרטוטים של קבוצות שורות שברור כי נעשו במחית אחד מעין אלה לא הובחנו עד כה בכתבי-היד העבריים. לאפשרות הטכנית של שרטוט שורות בעיפרון בכל עמוד בלי הנחיה של ניקוב צדי מלא יש להוסיף את הצעתו ושחזורו של מוזרל בדבר שרטוט על-ידי סרגל נע בלבד שרוחבו מותאם לרווח הרצוי בין השורות. ראו D. Muzerelle, 'Un instrument de réglure inattendu : la règle', *Gazette du livre médiéval*, 52–53 (2008), pp. 79–85.

²¹ באנגלית pricking (גם נִקְבָּה); בצרפתית piqûre (נקב); באיטלקית foratura (ראו חומברט, טרמינולוגיה, עמ' 15).
²² J.T. Milik, 'Numération des feuilles des rouleaux dans le scriptorium de Qumrân', *Semitica*, 27 (1977), p. 76, Pl. X.

²³ ראו טוב, נוהגי סופרים, עמ' 61–68, וראו לוחות 2a, 10a, 15, שבהם ניכר הסימון בבירור.

שוליים אנכיים. גם כתבי-יד של קלף ששורטטו בעיפרון או בעיפרון חורט בתחומי אשכנז החל בשליש האחרון של המאה השלוש-עשרה ומעטים גם באיטליה שורטטו שרטוט מלא. חריטת השורות הונחתה על-ידי טורי נקבים זעירים או חתכים קצרצרים לאורך השוליים, נקבים וחתכים שהבטיחו את סדירות השורות הכתובות ואת אחידות המרווחים ביניהן. חריטת הקווים האנכיים התוחמים את רוחב השטח הכתוב (ובמקרים רבים את עצם שרטוטן של השורות הנכתבות) הונחתה על-ידי נקבים או חתכים יחידים בשוליים העליונים והתחתונים. טורי הנקבים שבשוליים החיצוניים וכן הנקבים היחידים שבשוליים העליונים והתחתונים היו מועדים להיעלם כליל או באופן חלקי במרוצת הזמן עקב חיתוכי השוליים בשעה שכתבי-היד נכרכו מחדש מפעם לפעם. לא כן טורי הניקוב בשוליים הפנימיים באותם כתבי-יד שנוקבו גם בשוליים הפנימיים, שבדרך כלל השתמרו. השרטוטים החלקיים, הבאים לפעמים בכתבי-יד מרושלים, שלא שורטטו בהם השורות אלא קווי מסגרת או קווי-שער או קווי שוליים אנכיים בלבד הונחו על-ידי נקבים יחידים בשוליים העליונים והתחתונים (ארבעה בסך הכול) בקצותיהם, כדוגמת ניקובם בשרטוטים המלאים.

בחיתת צורות הנקבים או החתכים, שעדיף לבחון אותם בעזרת זכוכית מגדלת, מגלה כמה צורות יסוד משותפות כגון משולש או אליפסה, והן משקפות את המכשיר שבו נעשה הניקוב – סכין, מרצע או כלי מתכת בעל חוד משולש. התוואי המעוקל של רבים מטורי הניקוב מעיד על שימוש במחוגה, המוזכרת בספרות, אך היא הייתה עשויה לשמש רק לצורך סימון הנקבים, בוודאי לא לניקוב עצמו.²⁴ ההנחה שהייתה מקובלת עד לא מכבר בדבר שימוש ברולטה, היינו גלגלת משוננת – מכשיר שאם אמנם שימש לניקוב מכני, היה עשוי (כמו השימוש במחוגה) להסביר את הפריסה העקלתונית של טורי הנקבים לשרטוט השורות בכתבי-יד רבים – הנחה זו הופרכה בזמן האחרון מכול וכול.²⁵ ההנחה בדבר השימוש במחוגה (או בגלגלת) עשויה להסביר כיצד הושגה סדירות במרווחי הנקבים, אך לא כיצד נוצרו בחלק מכתבי-היד טורי נקבים ישרים כל כך ואף לא כיצד הושגה הסדירות של מקומות הנקבים. הניקוב, שנועד להנחות את השרטוט ולהבטיח את אחידותו ואת סדירות ההעתקה, היה אף הוא צריך להיות אחיד וסדיר ולפיכך מונחה בדרך כלשהי. פיגומי הפיגומים של ההעתקה נזקקו אף הם לתכנית ארכיטקטונית מנחה. אכן, בכתבי-יד עבריים אחדים שהופקו בגרמניה מבחינים בשרטוט של קווים אנכיים בשוליים שעליהם נוקבו טורי

²⁴ פירוט של מכשירים למיניהם, מהם משוערים, ראו אצל אגטי, מבוא לקודיקולוגיה, עמ' 179–180. כלי הסופר הנמנים בלקסיקון מסוף המאה האחת-עשרה מאת המלומד האנגלי אלכסנדר נקהאם (Neckham) כללו קולמוס, חרט, סכין (לגירוד שגיאות), אבן ספוג (למירוק), חרט, עיפרון, סרגל ומרצע לניקוב, ראו M.T. Clanchy, *From*

Memory to Written Record: England 1088–1307, Cambridge, Mass. 1979, p. 90.
²⁵ J.A. Dane, 'On the Shadowy Existence of the Medieval Pricking Wheel', *Scriptorium*, 50 (1996), pp. 13–21; D. Muzerelle, 'La machine à rouler... les codicologues!', *Gazette du livre médiéval*, 37 (2000), pp. 18–25; R.A. Rosenfeld, 'Pricking Wheels – Their Physical Characteristics and Recorded Uses', *ibid.*, pp. 18–25.

הנקבים.²⁶ הדעת נותנת שמעתיקי ימי-הביניים בכל הכתבים השתמשו תכופות גם בתבניות מחוררות כלשהן אשר הנחו את הניקוב וערבו לאחידותו ולסדירותו בכל קונטרסי הקודקס. צורות הנקבים, מיקומיהם ומידותיהם המשתנים מדי פעם בפעם מעידים אף על תדירות הניקוב וכיוונו, היינו כמה דפים נוקבו בבת אחת ומה היה כיוון הניקוב – מצד עמוד א או מצד עמוד ב. אפשר לראות גם בעין בלתי מזוינת מאיזה צד נוקבו הקונטרסים. כמו כן בחינת זוויות הנקבים ומידותיהם מלמדת שהן משתנות מקונטרס לקונטרס, ומכאן עולה שברוב רובם של כתבי-היד העבריים בכל האזורים נוקב כל קונטרס בבת אחת בהינף אחד בהיותו מקופל על אף הקושי הטכני בניקוב דפי קלף רבים (שמונה עד שנים-עשר בדרך כלל). מובן מאליו שניקוב כל הקונטרס המקופל במחי יד אחת ערב לשרטוט אחיד וזהה ככל האפשר של הגיליונות או הדפים או העמודים. לעדות של צורות הנקבים והשתנות מידותיהם מצטרפת גם העדות של צורות טוריהם. טורי הנקבים עשויים להיות ישרים לגמרי, אך תכופות הם מעוקלים או נוטים ימינה או שמאלה. צורות הטורים מעידות מן הסתם על טיב מכשיר הניקוב ועל דרך הפעלתו. נמצא שאף בוחן זה מלמד שכתבי-היד נוקבו קונטרסים קונטרסים, שכן המסלולים של טורי הניקוב משתנים בהתאמה לחתכי הקנטרוס. שרידיה של תפירה זמנית שהתגלו בעת האחרונה בגיליונות קונטרסים שנתפרו כל קונטרס לעצמו (כמו שהוזכר בהתחלת פרק ד לעיל) עשויים להסביר כיצד נוקבו הגיליונות או הדפים בבת אחת. הניקוב והשרטוט בשיטת האימפוזיציה, היינו שרטוט מונחה על-ידי ניקוב של יריעות קלף שלמות לפני קיפולן וחיתוכן לגיליונות קונטרס – שיטה שנחשפה בכתבי-יד לטיניים מעטים – לא הובחנה עד כה בכתבי-יד עבריים.²⁷

רק מעטים מכתבי-היד העבריים של קלף נוקבו בתדירות שונה מקונטרס מקופל בשלמותו ובאופנים דומים למדיי לדרכי הניקוב (והשרטוט) המתוחכמים שנחשפו בסקריפטוריה של כתבי-יד לטיניים בתקופה שקדמה לראשית המאה העשירית – היא התקופה המוקדמת ביותר ששרדו בה כתבי-יד עבריים – או שגבלה בתקופה זאת.²⁸ דוגמה לכתב-יד קדום שנוקב כך היא קטע גניזה בלא קולופון, כ"י ירושלים Heb. 4° 577/5.8, שבו נוקב רק הגיליון הראשון מבין כל אחד מזוגות הגיליונות (אך זוג הגיליונות שורטט יחדיו).²⁹ דוגמה אחרת היא שלושה קודקסים של נייר שהופקו בקהיר בשנת 1198 בידי אותו המעתיק שכתבם לעצמו, והם נוקבו לצורך שרטוט השורות

²⁶ כ"י ונציה, מרציאנה Or. 211–214 משנת 1253; כ"י רובינו, אקדמיה Silvestriana 216 משנת 1272; כ"י פרמה Parm. 2924 (קטלוג דה-רוסי 60), שנכתב בשוויץ בשנת 1279; כ"י אוקספורד MS. Opp. 337 (קטלוג נויבאוואר 884) משנת 1383; כ"י מוסקווה, אוסף גינצבורג 182 משנת 1391. מן הסתם נהגו כך אף בכתבי-יד אשכנזיים אחרים אלא שלא הובחן בדבר. דוגמה לשרטוט מנחה לניקוב בכתב-יד מזרחי הוא כ"י סן פרנסיסקו, סוטרו WPA 106, שהועתק בתימן בשנת 1299.

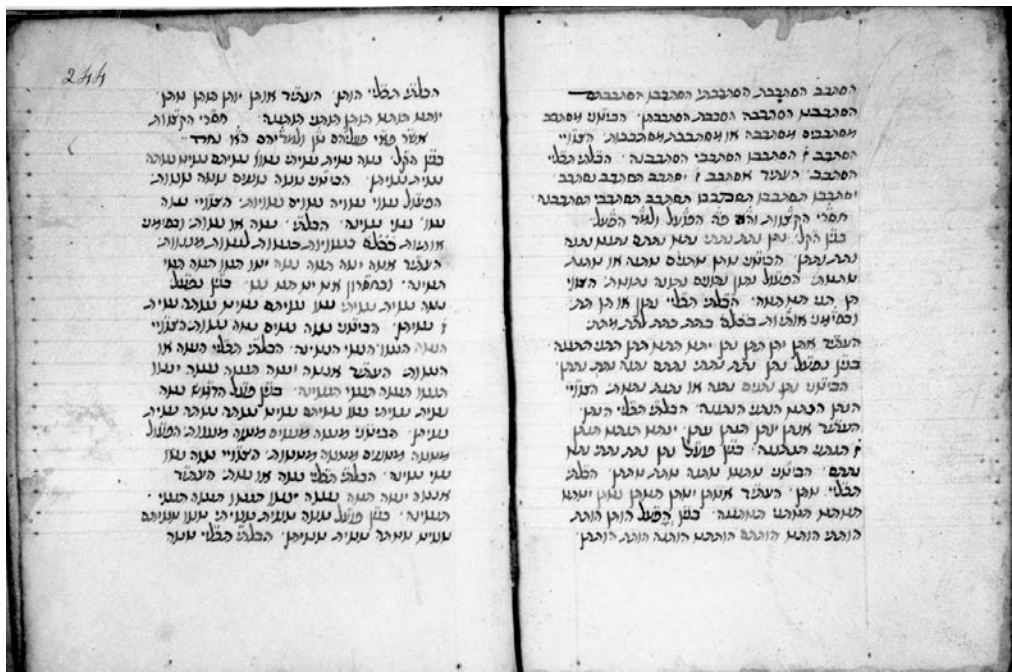
²⁷ A.I. Doyle, 'Further observation on Durham Cathedral Ms. A. IV. 34', in *Varia Codicologica – Essays Presented to G.I. Lieftinck*, ed. J.P. Gumbert & M.J.M. De Haan, vol. 1, Amsterdam 1972, pp. 35ff; L. Gilissen, 'La composition des cahiers, le pliage du parchemin et l'imposition', *Scriptorium*, 26 (1972), pp. 3–33. והועתקו בדרך האימפוזיציה ראו P.F.J. Obbema, 'Writing on Uncut Sheets', *Quaerendo*, 8 (1978), pp. 337–354. ראו גם בוצולו ואורנטו, לתולדות הספר הביניימי, בייחוד עמ' 125–212.

²⁸ כמו שנחשפו במחקרים החלוציים והקלסיים של ראנד ובעקבותיו בעיקר ג'ונס. ראו בעיקר L.W. Jones, 'Ancient Prickings in Eighth-Century Manuscripts', *Scriptorium*, 15 (1961), pp. 14–22; E.K. Rand, 'Traces de piqûres dans quelques manuscrits du Haut Moyen Age', *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions & Belles-lettres*, 1939, pp. 411–431. מאמרים אחרים בעניין הניקוב מאת ג'ונס רשומים בביבליוגרפיה שכינסה מניאצ'י, ארכאולוגיה, מס' 764–761.

²⁹ כמו שהובחן בכתבי-יד לטיניים מראשית המאה התשיעית. ראו E.K. Rand, 'Pricking in Manuscripts of Orléans', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 70 (1939), p. 334.

בשוליים החיצוניים למעט הדף הראשון בכל קונטרס.³⁰ כיוצא בזה מקום טורי הנקבים המנחים את שרטוט השורות. כמעט בכל כתבי-היד העבריים טורים אלו סמוכים לקצה השוליים החיצוניים (והפנימיים – כאשר גם הם מנוקבים). היעדר ממצאי קודקס מתוארכים הקודמים למאה העשירית מונעים אותנו מלדעת אם אותם כתבי-יד עבריים קדומים יותר נוקבו אחרת, כלומר באופן דומה לכתבי-היד הלטיניים מן המאה הרביעית עד המאה התשיעית. בתחילה העדיפו המעתיקים הלטיניים להבליע את טורי הנקבים כליל בגוף השטח הכתוב (או בין עמודות הטקסט) ולימים מסוף המאה החמישית נוקבו הטורים בשוליים, בהתחלה סמוך מאוד לשטח הכתוב, אך בהדרגה הם הלכו והתרחקו ממנו עד שבמאה העשירית ואילך הניקוב בשוליים סמוך לקצה הדפים היה למקום הסטנדרטי בכתבי-היד הלטיניים.³¹ התפתחות דומה הייתה גם בכתבי-היד היווניים הקדומים.

ניקוב להנחיית שרטוט השורות בשוליים החיצוניים בלבד

כ"י פריז 1221, Hébrenu 243, דפים 244ב

³⁰ אוצר המצפנים, ד, כתבי-יד 98–99.

³¹ כך סיכמה את מחקרו של ג'ונס בעניין זה מניאצי, ארכאולוגיה, עמ' 85 (על הניקוב השולי היא מעירה שאמנם מבחינה אסתטית הוא נאה פחות מן הניקוב המובלע, אך הניקוב המובלע בשטח הכתוב היה עשוי להפריע לשטף הכתיבה). מכל מקום לדברי ג'ונס, הבלעת הניקוב האנכי בתוך השטח הכתוב או בין עמודותיו מאפיינת כתבי-יד לטיניים לפני שנת 800, אך היא רווחה במאות הרביעית עד השישית. ראו L.W. Jones, 'Where are the Prickings?', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 75 (1944), pp. 71–86. לדברי וון (שנתון, עמ' 494), מקור הנוהג היה אולי מזרחי או צפון אפריקאי, והוא נמשך אפילו עד תחילת המאה התשיעית בייחוד בצפון ובצפון-מזרח צרפת וגרמניה ועד המחצית השנייה של המאה העשירית בספרד. הבחנתי בניקוב אנכי סמוך מאוד לשטח הכתוב ולפעמים מובלע בתוכו רק בכתב-יד אחד, והוא כ"י וטיקן Vat. ebr. 66 – כתב-היד הידוע של ספרא בניקוד בבלי, שאין ספק בקדמותו. בנוגע לתיארוכו של כ"י וטיקן לפי אבן הבוחן של מקום הניקוב בכתבי-היד הלטיניים, מסתבר שכתב-יד זה הופק לכל המאוחר במאה התשיעית. ואם כן, לפנינו, כנראה, הקודקס העברי הקדום ביותר שהשתייך בשלמותו. ואולם שומרי קונטרסים שבכ"י וטיקן עשויים להפריך תיארוך זה, שכן כזכור (לעיל, פרק ה, סעיף 1.א: שומרים), עד התחלת המאה האחת-עשרה אין שומרי קונטרסים בכתבי-היד המזרחיים בציון תאריך (אמנם כל כתבי-היד בציון תאריך שנכתבו עד אז ושרדו הם מקראיים, ואפשר שסופריהם נמנעו מלהוסיף על הטקסט אפילו שומרים).

ניקוב להנחיית שרטוט השורות עשוי להתבצע בשני אופנים – בטורים אנכיים בשוליים החיצוניים בלבד או בשוליים החיצוניים והפנימיים כאחד. כאשר נוקבו גיליונות הקונטרסים בשוליים החיצוניים בלבד הייתה יחידת השרטוט גיליון פרוש (או כמה גיליונות פרושים), שכן לשם שרטוט השורות היה צריך להניח סרגל מנקב שבקצהו האחד של הגיליון הפרוש לנקב המקביל שבקצהו האחר. כאשר נוקבו גיליונות הקונטרסים בשוליים החיצוניים והפנימיים של הדף הייתה יחידת השרטוט דף (או דפים אחדים) או עמוד, שהרי את שרטוט השורות הנחו נקבים מקבילים שהיו בכל עמוד ועמוד.³² בחירת שיטת הניקוב נגזרה בוודאי משיטת השרטוט, ואין להניח ששיטת השרטוט נגזרה משיטת הניקוב.

עד המאה השלוש-עשרה מלבד כתבי-היד שהופקו בספרד נוקבו רוב כתבי-היד העבריים שטורי נקבים הנחו את שרטוט שורותיהם בשוליהם החיצוניים בלבד, והשורות שורטטו בהם לרוחב הגיליונות הפרושים בעזרת סרגל שמוקם מנקב לנקב המקביל. אחר כך נהגה הגבלת הניקוב לשוליים החיצוניים בלבד במזרח התיכון,³³ באיטליה³⁴ ובביזנטיון³⁵, ויחידת השרטוט שם הייתה, כאמור, גיליון או קבוצת גיליונות. לעומת זאת בספרד, בצרפת ובגרמניה נהגו לנקב טורי נקבים מנחים גם בשוליים הפנימיים – בספרד מאז ומקדם, ואילו באשכנז בהדרגה למן המאה השלוש-עשרה ואילך. התפקידים שמילא הניקוב כפול-השוליים בשרטוט בשני האזורים הללו היו לא רק שונים זה מזה אלא אף מנוגדים. אמנם בשני האזורים הייתה יחידת השרטוט הראשוני והישיר הדף או העמוד, אולם בספרד סייע הניקוב בשני השוליים לשרטוט חסכוני של דפים אחדים בהינף אחד, ואילו באשכנז הוא נועד לשרטוט פרטני של כל עמוד ועמוד.

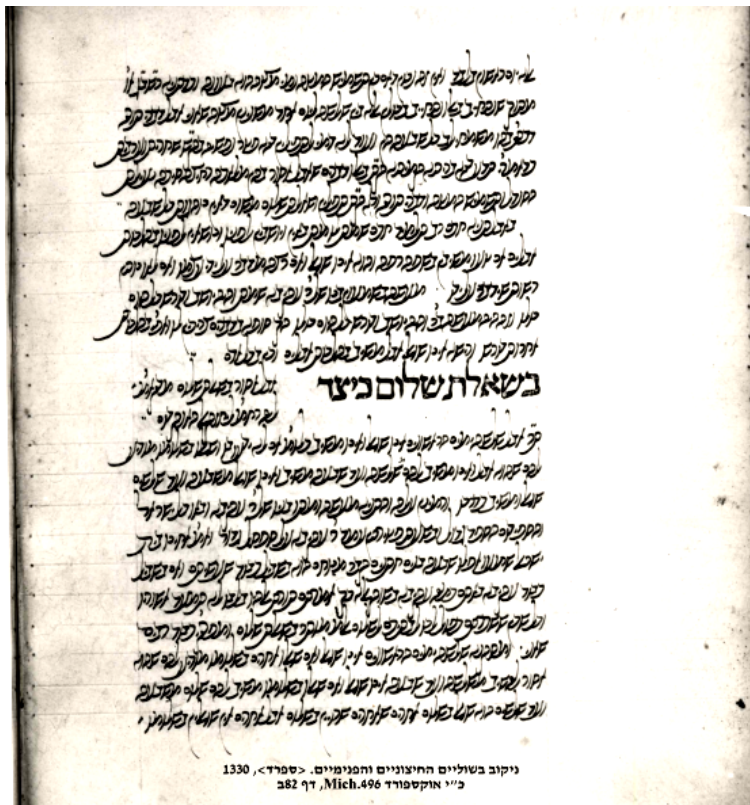
³² ניקוב יוצא דופן התגלה בקטע גדול של כתב-יד של המשנה שנכתב, כנראה, באיטליה במאה השנים-עשרה. בכתב-היד עשרה גיליונות שלמים ועוד שמונה קטעים שחשף מאורו פרני (Mauro Perani) בעטיפות רגיסטרים השמורים בארכיונים בצפון איטליה (אני מודה לו על שהסב את תשומת לבי לתופעה נדירה זו). בקטעים הרשומים להלן נוקבו בכל גיליון ששרד בשלמותו השוליים החיצוניים ושול פנימי אחד בלבד במפתח הגיליון הפרוש: Modena, Archivio Storico Comunale, ebr. fr. 50–56; Modena, Archivio di Stato, ebr. fr. 129.1, 129.2; Modena, Archivio Capitolare, ebr. fr. 55.1, 55.2; Correggio, Archivio Storico Comunale, ebr. fr. 37.3, 37.4; Nonatola, M. Perani & E. Sagradini, *Talmudic*. Archivio Storico Comunale, ebr. fr. 305–309 and *Midrashic Fragments from the 'Italian Genizah' – Reunification of the Manuscripts and Catalogue* (Quaderni di Materia giudaica 1), Florence 2004, pp. 24–28. האומנם אפשר לתלות את ההסבר לניקוב המוזר בהשערה שהקונטרסים נוקבו מלכתחילה בשוליהם החיצוניים בלבד, ברם, עם פריסת הגיליונות של כתב-היד גדול-המידות לא היה סרגלו של המעתיק ארוך דיו שביל לחבר את הנקבים ולשרטט את השורות, ולכן הוסיף עוד טור נקבים אחד במפתח הקונטרס וחילק את משיכות השרטוט לשניים? הסבר זה מוקשה בגלל האפשרות הפשוטה שהמעתיק היה יכול להוסיף בדיעבד ניקוב פנימי בקפלו שנית את הקונטרס.

³³ מלבד כתבי-יד אחדים שהופקו במזרח בידי מהגרים מאזורי מלאכת הספר הספרדית בשלהי המאה העשירית ובתחילת המאה האחת-עשרה (אוצר המצחפים, א, מבוא עברי, סעיף 'השרטוט', עמ' 15; שם, ב, מבוא עברי, סעיף 'ניקוב ושרטוט', עמ' 15), נמצא ניקוב בשני השוליים בכתבי-יד מזרחיים ספורים, כולם מקראיים שמידותיהם גדולות יחסית לממדי כתבי-היד המזרחיים (ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 116–117), ואלה הם: כתב-יד סנקט פטרבורג Ebp. II B 1548 (בלי ציון תאריך, אך כנראה מן המאה העשירית); Ebp. II B 94 (שיטת השרטוט הייחודית למלאכת הספר הספרדית והמגרבית הקדומה מעידה שכתב-יד זה נכתב בידי מהגר מצפון אפריקה או ספרד, מהגר שכבר הטמיע את הכתיבה המזרחית); כ"י קיימברידג' T-S A42.3 (קטע גניזה משנת 1204); כ"י אוקספורד MS. Heb. d.37, fols. 28–37 (קטלוג נויבאוור וקאולי 2603/9), שתבניתו אובלונגית.

³⁴ מלבד כתבי-יד שנכתבו באיטליה בידי מהגרים אשכנזים או ספרדים, בייחוד במאה החמש-עשרה, אין למצוא ניקוב כפול-שוליים בכתבי-היד הרבים שהופקו באיטליה אלא בכתבי-יד ספורים בלבד בציון תאריך ובכתבי-יד אחדים בלי ציון תאריך, שמקורם האיטלקי לא תמיד ברור, ואף בהם הניקוב הכפול חלקי.

³⁵ למעט כתבי-יד מעטים שנוקבו גם בשוליים הפנימיים. הניקוב הפנימי בשריד החומש בכ"י אוקספורד MS. Heb. c.6, fol. 5, שנכתב בשנת 1192, כנראה, בביזנטיון (אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 89), לא הנחה את שרטוט השורות.

בספרד היה הניקוב כפול- השוליים השיטה המקובלת לכל המאוחר מאז התחלת המאה השתים-עשרה. אף על פי שהשימוש בו פחת במרוצת הימים הוא נהג עד סוף ימי-הביניים. אמנם יש להטעים שהניקוב כפול- השוליים אינו בא בכתב-היד הקדום ביותר ששרד מאזורי מלאכת הספר הספרדי – הוא כתב-היד פגום- הקולופון שנכתב, ככל שקריאותו מאפשרת, בקירואן במאה החמישית של האלף החמישי, בין שנת 941 לשנת 1039³⁶ ואולם יצוין שאמנם בכתב-יד זה

נוקבו רק השוליים החיצוניים, אך שרטוט רבים מגילונותיו כבר מבשר את השיטה החסכונית הייחודית לספרד של שרטוט שהונחה בדרך כלל על-ידי ניקוב בשוליים החיצוניים והפנימיים. אחרי כתב-היד הטוניסי כתב-היד של קלף הקדום ביותר ששרד הופק בשנת 1123, מן הסתם בצפון אפריקה, בידי מעתיק שמוצאו היה מלוב³⁷, והוא נוקב גם בשוליו הפנימיים. מאז כל כתבי-היד הספרדיים של קלף עד שנת 1270 מנוקבים בשני השוליים, כמתחייב מטכניקת השרטוט ושיטתו. כתב-היד הקדום ביותר (מלבד כתב-היד הטוניסי הקדום הנזכר) אשר נוקב בשוליים החיצוניים בלבד ושורטט ביחידות של גיליון פרוש הוא משנת 1271³⁸. מאז נהג ניקוב כזה בכתבי-יד ספרדיים רבים. על אף התפשטות דרכי הניקוב והשרטוט החדשים הוסיף הניקוב כפול-השוליים המוקדם יותר, שנגזר משיטת השרטוט הייחודית, להיות נוהג עיקרי במלאכת הספר הספרדית. דרך הניקוב החדשה בשוליים החיצוניים בלבד שימשה רק בשליש מכתבי-היד של קלף בציון תאריך שהופקו שם למן שנת 1271 ועד לגלות ספרד בלי להתחשב באפשרות שעוד כתבי-יד היו עשויים להיות מנוקבים בשוליים החיצוניים, אך טורי נקביהם לא נשארו מפאת חיתוך השוליים בידי הכורכים בעת כריכתו של כתב-היד שוב ושוב לאחר התבלות כריכתו.

באזורי אשכנז – ארצות גרמניה וסביבותיהן וצרפת הצפונית – מובחן שינוי בולט אך הדרגתי שחל במאה השלוש-עשרה (בעיקר בשלישה האחרון) במקום הסטנדרטי של הניקוב האנכי

³⁶ אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 29.

³⁷ שרידים של קודקס תלמודי מגניזת קהיר שהתפרזו בין אוספי אוקספורד, קיימברידג' ולונדון. ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 63.

³⁸ כ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 653.

להנחיית השורות, מניקוב בשוליים החיצוניים בלבד לניקוב כפול-שוליים. כתבי-היד הקדומים, שהפקתם קדמה לאמצע המאה השלוש-עשרה, נוקבו בשוליהם החיצוניים בלבד לפי הנוהג של המעתיקים הלטיניים. על כך מעידים כתבי-היד האשכנזיים בציון תאריך עד השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה אשר שרדו. אכן, יש להדגיש שכתבי-היד הללו, שהקדום שבהם הוא, כזכור, משנת 1177³⁹ אינם יותר מעשרים ושישה (ובמעטים מהם השורות, כנראה, לא שורטוט), ואם נמנה את הסופרים המיוצגים בהם, יגדל המספר לשלושים ושבע, אולם עדות זו מחוזקת על-ידי כתבי-יד לא מעטים שאמנם זמנם אינו מפורש אלא משתמע, וקדימותם למאה השלוש-עשרה ניכרת בעליל.⁴⁰ יוצא דופן בין כתבי-היד שהופקו באזורים אלו הוא כתב-יד מקראי אחד משנת 1189 שהיה לפניו באוסף ששון ולימים רכשה אותו ספריית ולמדונה בלונדון, והוא מנוקב בשוליים החיצוניים והפנימיים. כתב-יד זה לכאורה מערער על תקפות ההשערה שעד אמצע המאה השלוש-עשרה היה רק נוהג יהודי אחד של ניקוב באירופה מחוץ לספרד ומעמיד בספק את המסקנות הכרונולוגיות רבות התועלת שעשויות לנבוע ממנו. ואולם על-פי גלוסות אנגלו-נורמניות שרשם המסרן אפשר להוכיח כי כתב-יד חריג זה לא נכתב ביבשת אירופה (שבקרב המעתיקים הלטיניים בה לא נהג ניקוב כפול-שוליים) אלא באנגליה הנורמנית, שנהג בה אז ניקוב כזה בקרב המעתיקים הלטיניים, ולפיכך אפשר לשער שהסופר היהודי הכין את קונטרסי כתב-היד להעתקה לפי מנהג המקום.⁴¹

הוספת ניקוב של טור אנכי בשוליים הפנימיים של הדף על זה שבשוליים החיצוניים של הגיליון החלה להפציע באזורי אשכנז לכל המאוחר בסוף השליש הראשון של המאה השלוש-עשרה. בד בבד עם השינוי בשיטת הניקוב חלה תמורה בטכניקת השרטוט – מכשיר השרטוט הומר מחרט לעיפרון כמו שנראה להלן, בשיטת השרטוט – יחידת השרטוט הומרה מגיליון לעמוד ובמראיתו – שרטוט הבלט הסמוי הוחלף בשרטוט צבעוני. שינויים אלו היו כרוכים בשינוי בדרך עיבוד הקלף ובמראהו (לעיל, פרק ג, הקלף האשכנזי). יש מקום להניח שהמעבר לניקוב בשני השוליים התחייב מעצם המעבר לשימוש בקלף המושווה ולשרטוט בעיפרון בכל עמוד לחוד. אמנם כתבי-יד אחדים בראשית עידן נוהג הניקוב החדש מגלים עירוב של הטכניקה הישנה והחדשה, וכך נמצא ניקוב

³⁹ הוא חלק מכ"י פירנצה של התלמוד, מסכתות מסדר קדשים, כ"י פירנצה, הספרייה הלאומית Magl. II-I-7, ראו אוצר המצחפים ד, כתב-יד 79.

⁴⁰ כדוגמת כ"י ששון 535 (היום באוסף אביגדור קלגסבלד) ובו מחזור ויטרי הצרפתי, שעל-פי הלוחות הבאים בו נכתב, כנראה, בין שנת 1123/4 לשנת 1154/5 (ראו לעיל, פרק ב, הערה 95); כ"י אוקספורד MS. Laud. Or. 326 (קטלוג נויבאואר 179); כ"י אוקספורד MS. Opp. 627 (קטלוג נויבאואר 1449); כ"י וטיקן Vat. ebr. 113 (תלמוד בבלי, מסכת כתובות ונידה); כ"י ניו יורק MS 8092 (מחזור ויטרי, שלפי כתובת בשולי נוסח ברכת החודש [דף 37א], נכתב אולי בשנת 1204 או סמוך לה [ראו א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית³, ירושלים תשס"א, עמ' 172, הערה 180]), שאמנם מקצת דפיו נוקבו גם בשוליים הפנימיים (ראו להלן, הערה 44).

⁴¹ ראו בית-אריה, אנגליה, ואת ההוספות והתיקונים אצל בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 139–141; אוצר המצחפים, כתב-יד 85. סיוע להשערה שכ"י ולמדונה נכתב באנגליה ושאכן, בכתבי-היד העבריים שהופקו בה נהג ניקוב כפול-שוליים עשוי לספק גיליון שדפיו מנוקבים בשוליהם הפנימיים ששרד מתוך סידור כחיפוי ללוח הכריכה הקדמי של ביבליה לטינית אשר מקורה במנזר Bury St. Edmunds, והיא שמורה היום בקולג' פמברוק (Pembroke) בקיימברידג'. הדעת נותנת שהסידור היה בשימוש יהודי ברי (Bury), וגיליון זה היה עשוי להתגלגל למנזר עם גירושם בשנת 1190. את הגיליון פרסם אברהםס במאמרו M. Abrahams, 'Leaf from an English Siddur of the Twelfth Century', in *Jews' College Jubilee Volumes*, London 1906, pp. 109–113. קודיקולוגי ופלאוגרפי בידי קולט סיראט C. Sirat, 'Rapport sur les conférences de paléographie hébraïque médiévale: Un fragment de livre de prières du XIIe siècle', *Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études* (1974/1975), pp. 559–574. עוד סיוע לדבר עשוי להביא כ"י אוקספורד, קורפוס כריסטי קולג' 133, סידור יוצא דופן של מנהג צרפת, שנוקב בשוליים החיצוניים והפנימיים. סידור זה שימש באנגליה לפני שלהי המאה השתים-עשרה, וסביר להניח כי נכתב שם. ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 136, הערה 68 ועמ' 138.

כפול-שוליים בכתב-יד שהופקו על קלף שאפשר להבחין בין צדיו ושורטטו בחריטה כל דף לחוד, כשם שלמים ימצאו כתב-יד ששורטטו בשרטוט צבעוני אך נוקבו בשוליים החיצונים בלבד. ואולם עירוב כגון זה אינו צריך להתמיה בהיקרותו בתקופות מעבר. כתב-היד הקדום ביותר שכל קונטרסיו נוקבו בשוליים החיצונים וגם בשוליים הפנימיים היה לפנים ברשות הסמינר התאולוגי הכללי בניו יורק⁴² והיום הוא באוסף פרטי של דוד סופר (לונדון, 1–2). כתב-יד מקראי זה, שהושלם בשנת 1264, הוא הדוגמה הקדומה ביותר המשקפת את דרכי ההפקה החדשים של הספר הגרמני-צרפתי במלואם: הוא כתוב על קלף שאי אפשר להבחין בין צדיו, מנוקב בשני שוליו ומשורטט בעיפרון עמוד עמוד. עם זה אין ספק שדרך הניקוב החדשה התפתחה עוד קודם לכן, לכל המאוחר בסוף השליש הראשון של המאה, שכן כבר לפני כתב-היד הנזכר נעשה שימוש חלקי בניקוב כפול-שוליים: בראש ובראשונה בקונטרסים שהעתיק הסופר העיקרי – אחד משני הסופרים – של כ"י מינכן Cod. hebr. 5, שנכתב בשנת 1232/3 בגרמניה (מוצא הסופר היה וירצבורג).⁴³ כמו כן נמצא ניקוב כפול-שוליים בדפיו של גיליון יחיד בכתב-יד שהופק בשנת 1253/4.⁴⁴

התפשטות הנוהג החדש הייתה אטית גם במחצית הראשונה של השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה. בחמש-עשרה השנים שחלפו מאז הופיע הניקוב הנוסף בשוליים הפנימיים באופן סדיר באזורי גרמניה וצרפת הוא שימש באופן מלא רק בכתב-יד אחד בציון תאריך⁴⁵ מבין התשעה ששרדו מן השנים 1264–1280. אולם כתב-היד בציון תאריך שברשותנו אשר נכתבו למן שנת 1281 ועד לראשית המאה הארבע-עשרה מציגים שימוש נרחב בדרך הניקוב החדשנית. בין כשישים כתב-היד של קלף בשרטוט מלא (הזוקק ניקוב לקווי השורות) שהופקו הן בגרמניה הן בצרפת בשנים 1282/2–1310, רק תשעה נמצאו מנוקבים בסדירות בשוליהם החיצונים בלבד.⁴⁶ ועם זה, הניקוב בשוליים החיצונים בלבד לא נדחק כליל מהרגלי השרטוט האשכנזיים, ולא זו בלבד אלא שהייתה לו עדנה בשלהי ימי-הביניים: במאה הארבע-עשרה נוקבו בשוליים החיצונים בלבד כשליש מכתב-היד בציון תאריך מצרפת ומגרמניה אשר שרטוטם מלא (בחלק מהם נוקבו מקצת קונטרסיהם גם בשוליים הפנימיים) אף על פי שרובם היו כתובים על קלף מושווה (כאמור, לא בדיוק כן בצרפת) ומשורטטים בעיפרון, ובמאה החמש-עשרה נוקבו כך כמחצית כתב-היד שהופקו בגרמניה. נתונים אלו מערערים לכאורה את הנחתנו שהניקוב כפול-שוליים נגזר מן המעבר לשרטוט הצבעוני והדינמי בעיפרון, אם כי הנתונים של כתב-היד משלהי המאה השלוש-עשרה וראשית המאה הארבע-עשרה מאששים אותה. מכל מקום, יש להטעים שהניקוב בשוליים

⁴² כ"י ניו יורק, General Theological Seminary, Bible/O.T. Hebrew MS 1264.

⁴³ על חלוקת הקונטרסים בין שני הסופרים ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 136, הערה 63. על-פי הכתיבה הייחודית והתכונות הפארא-סקריפטיות העתיק אותו הסופר (שלמה בן שמואל ממדינת וירצבורג) גם שלושה קונטרסים ראשונים בכתב-יד אחר, בלא קולופון – כ"י מוסקווה, אוסף גינצבורג 615. גם דפי הקונטרסים של כ"י מוסקווה נוקבו בשני שוליהם, ואף הם שורטטו בעיפרון. אמרו מעתה, שלמה בן שמואל שפעל בסוף השליש הראשון של המאה השלוש-עשרה בגרמניה הוא ראשון המעתיקים של כתב-היד בציון תאריך ששרדו מצרפת וארצות גרמניה שניקבו בשוליים החיצונים והפנימיים ושרטטו בעיפרון.

⁴⁴ כ"י לונדון Harley 5648 (קטלוג מרגוליות 518). הניקוב בשוליים הפנימיים בקונטרס אחד ובדפי גיליונות אחדים בכתב-היד של מחזור ויטרי, כ"י ניו יורק MS 8092 (לעיל, הערה 40), שכל שאר קונטרסיו נוקבו רק בשוליים החיצונים, הוא רב עניין. אם התאריך שנכתב בו בשולי ברכת החודש נוסף בידי מעתיקו, לפנינו עדות לניקוב כפול-שוליים, אף שבשימוש משני, כבר בשנת 1204! ואם נוסף ציון התאריך לאחר זמן כתיבת כתב-היד בידי אחד מבעליו, פירושו של דבר שכתב-היד הופק עוד קודם לכן. משתמע מכאן שאולי יש להקדים את התחלתו (המהוססת) של הניקוב כפול-שוליים בכתב-יד עבריים מצרפת ומגרמניה לסוף המאה השתים-עשרה, ואם כן, אפשר שאין הכרח לתלות את הניקוב הפנימי בכ"י ולמדונה משנת 1189 הנזכר לעיל (אחרי הציון להערה 40 ובהערה 41) במוצאו האנגלי דווקא.

⁴⁵ הוא מחזור וורמס משנת 1272 (כ"י ירושלים Heb. 4° 781/1).

⁴⁶ מסתמנת בהם נטייתם של סופרים צרפתים להתמיד בניקוב הישן.

החיצונים אינו סותר את עיקרי השרטוט החדש. כתבי-היד האלה ככתבי-היד שנוקבו בשוליהם הפנימיים והחיצוניים הופקו מקלף מושווה (לגמרי או כמעט לגמרי) ושורטטו בעיפרון, אך לא כל עמוד שורטט לחוד אלא כל גיליון שורטט משני צדיו.

הנתונים על ניקוב כפול-שוליים בכתבי-יד לטיניים מצומצמים, ונראה שהוא לא רווח ביבשת אירופה.⁴⁷ עם זה הובחנה תמורה דומה שחלה בדרך הניקוב בכתבי-היד האנגליים לאחר הכיבוש הנורמני (1066) מניקוב בשוליים החיצוניים לניקוב בשני השוליים,⁴⁸ אם כי יש עדויות לניקוב כפול-שוליים כבר בכתבי-יד אינסולריים קדומים עד לסוף המאה התשיעית. ג'ונס ראה בניקוב כזה נוהג בלבדי של מעתיקים אינסולריים, ואת היקרויותיו בכתבי-יד קונטיננטליים קדומים ייחס להשפעה אנגלו-סקסית או אירית.⁴⁹

נקבים כפולים לסימון שרטוט שורות בכירות

תופעה הכרוכה בנוהגי הניקוב והאופיינית לצרפת ולארצות גרמניה בלבד היא הנקב הכפול בטורי הנקבים לציון שרטוט שורות בכירות. הנוהג ידוע לנו מאז כתב-היד האשכנזי הקדום ביותר שהופק בשנת 1177, והוא השתרש בקרב המעתיקים האשכנזיים עד סוף ימי-הביניים. בנקבם את טורי הנקבים להנחיית השורות – בין שנוקבו רק השוליים החיצוניים, בין שנוקבו שני השוליים, בין ששורטטו השורות בחרט ובין ששורטטו בעיפרון – היו מעתיקים רבים מנקבים שני נקבים סמוכים (במקום נקב אחד) להנחיית השרטוט של שורות מיוחדות – שורה אחת או שתיים מבין שלוש השורות העליונות, המרכזיות והתחתונות.

⁴⁷ חומברט שבחיבורו טרמינולוגיה הציע מונחים רבים לסוגים השונים של הניקוב לא טרח לייחד לו מונח. אכן, נמצאו רק כתבי-יד לטיניים ספורים שנוקבו בשני השוליים בין שלוש מאות כתבי-יד לטיניים בציוני תאריך שבדקתי (ראו לעיל, פרק ג, הערה 49), חמישה מן המחצית השנייה של המאה השתים-עשרה ושניים מן המחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה, כולם בממדים גדולים מאוד וכולם הופקו בצרפת. יוצא דופן הוא כ"י קיימברידג', קורפוס כריסטי קולג', 192, שנכתב במנזר Landévennec בברטאן (Bretagne) בשנת 952 שאינו גדול-מידות, ברם כתב-יד זה משקף תכונות קודיקולוגיות אחדות העשויות להעיד שנכתב בהשפעה אינסולרית (קלף מושווה, קנטרוס בן 5 גיליונות ושורטט בעיפרון חורט [ראו להלן, הערה 120]).

⁴⁸ קר, כתבי-יד אנגליים, עמ' 43; J. Brown, 'The Oldest Irish Manuscripts and their Late Antique Background', בתוך: בראון, מבחר כתבים, עמ' 227.

⁴⁹ ראו ג'ונס, 'היכן הנקבים?' (לעיל, הערה 31), עמ' 78, 80–82. ראו גם את מאמרו האחרון: L.W. Jones, 'Prickings: as Clues to Date and Origin – The Eighth Century', *Medievalia et Humanistica*, 14 (1962), pp. 15–22. שם הוא דן גם בניקוב בשטח הכתוב ובין העמודות. ג'ונס חוזר על עמדתו, שהניקוב בשני השוליים הוא עדות להשפעה אינסולרית, אך מציין שבמאה השמינית התופעה מצויה גם בכתבי-יד קונטיננטליים שלא נכתבו בידי סופרים אנגלים או אירים או בהשפעתם. לדבריו, בגרמניה ניקבו רק בשוליים החיצוניים (שם, עמ' 21), ואילו בצרפת נהגו לנקב בשני השוליים (שם, עמ' 22). ראו גם, E.A. Lowe, 'The "Script of Luxeuil": A Title Vindicated', in idem, *Palaeographical Papers 1907–1965*, ed. L. Bieler, vol. 2, Oxford 1972, p. 396; J. Brown, 'The Distribution and Significance of Membrane Prepared in the Insular Manner', בתוך: בראון, מבחר כתבים, עמ' 127. (לענת זון (שנתון, עמ' 32), סופרים לטיניים ביבשת אירופה החיו את הנוהג באמצע המאה השתים-עשרה, ועם זה הוא ציין רק כתבי-יד ספורים שנוקבו כך. הדוגמה הקדומה ביותר שמצא זון בין כתבי-היד של האוסף הישן בספרייה הלאומית בפריז הוא כתב-יד איטלקי אחד שנכתב בין שנת 1145 לשנת 1153, ראו J. Vezin, 'Les manuscrits datés de l'ancien fonds latin de la Bibliothèque nationale de Paris', *Scriptorium*, 19 idem, in *Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études, IVe Section*, 109, (1965), p. 87. Paris 1976–1977, p. 495. על נוהג לנקב את שני השוליים במקצת כתבי-היד הקסטייליאניים הגוטיים עד אמצע המאה השלוש-עשרה ראו E.E. Rodriguez Diaz, 'La factura del código gótico castellano – Un avance de resultados', *Gazette du livre médiéval*, 47 (2005), p. 5.

ניקוב כפול זה היה עשוי לבוא בכל השלישיות האלה או רק באחת מהן (כמו בכ"י פירנצה של התלמוד – העד הקדום ביותר לניקוב כפול בין כתבי-היד בציון תאריך – שבו נוקבו זוג נקבים בשורה שלפני האחרונה המנוקבת) או בצירופים שלהן. שרטוט השורות שהונחו בכפל נקבים, אם בחריטה אם בעיפרון, נמשך בדרך כלל אך לא תמיד לרוחב כל הגיליון הפרוש או העמוד, מזוג הנקבים לזוג המקביל לו, שלא כשרטוט השורות האחרות, שנתחם בין קווי השוליים המאונכים. נראה שמלכתחילה סימנו נקבים כפולים אלו את הנוהג לשרטט שורות בכירות לרוחב כל העמוד או המפתח⁵⁰ באופן שהדגיש את הצירים העליונים, המרכזיים והתחתונים של שורות השטח הכתוב, אך בחלוף הזמן נוהג הניקוב הכפול נמשך אף על פי שתפקידו כבר לא נודע. מלבד כתבי-יד שנכתבו בצרפת ובגרמניה או שנכתבו בידי מהגרים מן הארצות האלה מוצאים ניקוב של זוגות נקבים לשורות בכירות בכתבי-יד ספורים מאיטליה ומספרד. היקף התופעה היה רחב. היא תועדה בכמעט מחצית כתבי-היד האשכנזיים של קלף בציון תאריך ששרטטו שרטוט מלא (46%) במאה השלוש-עשרה, 57% במאה הארבע-עשרה ו-29% במאה החמש-עשרה).

נקבים יחידים שאינם מיועדים לשרטוט שורות

לבסוף יש להזכיר את הניקובים היחידים שנחשפו רק בתקופה האחרונה ושפשרם עדיין אינו ברור, הנובעים כנראה משימוש במכשיר מכני לשרטוט שורות בדיו בהירה וכן משימוש במגרף לשרטוט קבוצות של שורות בדיו. טכניקות שרטוט אלו יידונו להלן עם השרטוטים ששורותיהם לא הונחו על-ידי טורי ניקוב, אך מסתבר שאפילו לשימוש בטכניקות אלו נדרש ניקוב מינימלי לצורך קביעת מקום הפעלתו או עיגון הנחתו של מכשיר השרטוט כדי להבטיח את אחידות השרטוט וסדירותו. כך מצא דרולה נקב יחיד, בדרך כלל בשוליים החיצונים ובמקום שאינו תואם אף לא אחת מן השורות, ברוב כתבי-היד ההומניסטיים שנכתבו באיטליה בתקופת הרנסנס

⁵⁰ אכן, ז'אק לָמֵר מציין שפשר הניקוב הזה לא ידוע אך מוסיף שלפעמים נראה שתפקידו להזכיר למשרטט שישרטט במקומות אלו שורות למלוא רוחב הדף בחריטה או למלוא רוחב העמוד בשרטוט צבעוני. ראו J. Lemaire, *Introduction à la codicologie* (Université catholique de Louvain: Publications de l'Institut d'études médiévales – Textes, études, congrès 9), Louvain-La-Neuve 1989, pp. 120–121. על תופעה זו בכתבי-יד אנגליים אחרי הכיבוש הנורמני ראו קר, כתבי-יד אנגליים, עמ' 42–43. על תופעה זו בכתבי-יד בלגיים מאוחרים יותר ראו A. Derolez, *The Library of Raphael de Marcatellis, Abbot of St. Bavon's, Ghent, 1437–1508*, Gand 1979, p. 11. דרולה מעיר שאין לו הסבר לנוהג. ראו גם אגטי, מבוא לקודיקולוגיה, עמ' 186–187.

ושורטטו בדיו, כנראה בייצור המוני באמצעות מכשיר שטיבו עדיין עלום.⁵¹ בעקבות גילוי זה של דרולה הובחנו בעת האחרונה גם בכתבי-יד לטיניים נבחרים ובכתבי-יד עבריים איטלקיים המשורטטים בדיו לא רק נקב יחיד (שנוקב בבת אחת בכל דפי הקונטרס המקופל) אלא גם נקבים זעירים יחידים בכמה מקומות – שניים או שלושה בשוליים החיצוניים והפנימיים – שאינם תואמים את שרטוט השורות.⁵² מן הסתם יש נקבים יחידים כאלה גם בכתבי-יד עבריים אחרים אלא שלא הובחנו בהם בעת התיעוד לפני שנים רבות, והם לא נבדקו לאחר מכן. בזמן שחשף דרולה את סימוני הנקבים היחידים בכתבי-היד ההומניסטיים הבחין חומברט בניקוב יוצא דופן אחר בכתבי-יד המשורטטים בדיו מן המאה החמש-עשרה (בייחוד הולנדיים) – נקבים יחידים הבאים רק באחד מן השוליים החיצוניים ברווחים אחידים התואמים קבוצת שורות.⁵³ בעקבות הצעה של תלמידו שיער חומברט שנקבים אלו מעידים על שימוש במכשיר מעין מַגֶּרֶף, שהיה עשוי לשרטט בדיו שורות אחדות במהלך אחד ואשר הונחה באופן בלתי מחוור על-ידי נקב עיגון יחיד.

ניקוב שונה לגמרי, שאינו נוגע כלל לשרטוט, הובחן בעת האחרונה בכתבי-יד עבריים אחדים. נראים בהם חתכים זעירים בטור אנכי בקצה השוליים הפנימיים, סמוך למקפל הגיליונות. סימונים אלו מרווחים מאוד, וברור שאף כי פריסתם סימטרית אין הם הולמים את שרטוט השורות שהרווחים ביניהן אחידים, אלא הם תואמים את מקומות תפירת הקונטרס במפתחו לצורך כריכת הספר.⁵⁴ נקבים מדריכים מעין אלה לתפירת הקונטרס, המוסתרים על-ידי התפרים המקוריים ונגלים רק לאחר התרתם, הובחנו בעת האחרונה בכתבי-יד לטיניים באוסף כתבי-היד – רובו מיסודו של הומניסט שנפטר בשנת 1469 – בפריולי שבצפון איטליה.⁵⁵ אפשר שסימון מקומות התפירה רווח בצפון איטליה ובמרכזה אך לא הובחן.⁵⁶

ב. השרטוט

היעדר קודקסים עבריים – בציון תאריך למצער – שהופקו לפני המאה העשירית עשוי להסביר מדוע מועטים כל כך כתבי-יד עבריים ששורטטו באופנים מורכבים כאופנים שנחשפו בכתבי-יד

⁵¹ ראו דרולה, קודיקולוגיה, א, עמ' 77–78.

⁵² ראו קזגרנדה מצולי, 'שרטוט'; פסטרנק ובית-אריה, 'מכשיר שרטוט', עמ' 10–16. ראו גם את התרשימים של מקומות הנקבים היחידים בחיבורו של ברונלו M.C. Brunello, 'Technique e strumenti di rigatura nei manoscritti latini: I codici commissionati da Malatesta Novello', Ph. D. Thesis, Università degli Studi di Udine 1999–2000, p. 75.

⁵³ ראו חומברט, 'שרטוט במגרף'.

⁵⁴ בתופעה זו בכתבי-יד עבריים באיטליה הבחינה נורית פסטרנק, בעיקר בכתבי-היד שהפיק יצחק בן עובדיה מפורלי, אשר פעל בין שנת 1427 לשנת 1467 בייחוד בפירנצה. ניקוב כזה בא כבר בכתב-היד הראשון שכתב יצחק בן עובדיה בפירנצה בשנת 1441 (כ"י לונדון 1944–1945 Add.) ובעוד בשמונה כתבי-יד מידו לפחות. ראו פסטרנק, 'ביחד ולחוד', פרק ו, סעיף 5.

⁵⁵ קזגרנדה מצולי, 'שרטוט', עמ' 429.

⁵⁶ בניקוב מדריך לתפירת הקונטרס הבחין כבר קודם לכן ז'יליסן בכתבי-יד לטיניים אחדים קדומים הרבה יותר מן המאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה. ראו L. Gilissen, *Prolégomènes à la codicologie: Recherches sur la construction des cahiers et la mise en page des manuscrits médiévaux*, Gand 1977, pp. 182–185; idem, *La reliure occidentale antérieure à 1400 d'après les manuscrits de la bibliothèque royale Albert 1er* à Bruxelles (Bibliologia 1), Turnhout 1983, pp. 90–94, 136–145. לפי ז'יליסן ציין שאחד מכתבי-היד שמן המאה השתים-עשרה נכרך מחדש במאה החמש-עשרה, שמא גם שאר כתבי-היד המועטים שהביא נכרכו מחדש במאה זו באיטליה, ושם סימן הכורך בנקבים את הקונטרסים? ואולי להפך, שמא כורכי הרנסנס באיטליה החיו נוהג קרולינגי שנעלם כדרך שהסופרים ההומניסטיים ביקשו להחיות את המסורת הקרולינגית בעיצוב הספר?

לטיניים אשר הופקו בסקריפטוריה צרפתיים לפני המאה העשירית⁵⁷ או באיים הבריטיים או בכתב-יד יווניים (גם בתקופות מאוחרות יותר).⁵⁸ בגלל תפוצתן הרחבה של הקהילות היהודיות נמצאו כתב-היד העבריים משורטטים בטכניקות מגוונות במהלך הדורות ובאזורים השונים, אך כמעט כולם משורטטים באופנים פשוטים, לאמור ביחידות שרטוט אחידות ובמהלך יחיד של דף דף או עמוד עמוד או גיליון גיליון או בצירופים מוגבלים לשני דפים או לשני גיליונות, ורק במקרים נדירים בצירופים גדולים ומתוחכמים יותר – דפים או גיליונות אחדים או קונטרס שלם בבת אחת. לא נמצאו עד כה עדויות ששורטטו יריעות קלף לפני קיפולן לגיליונות הקונטרס, כמו שמניחים ז'יליסן ואחרים בנוגע לכתב-יד לטיניים.⁵⁹ מכשירי השרטוט ששימשו את המעתיקים העבריים היו חָרָט (כלי השרטוט הוותיק ביותר), עיפרון מתכתי, לוחות שרטוט סמוי, שכנראה במערב היו שונים מאלה ששימשו במזרח עוד קודם לכן, וכן מכשיר כלשהו לשרטוט בדיו (שהיה כלי השרטוט הצעיר ביותר).⁶⁰

השרטוטים נבדלו אלה מאלה לא רק בטכניקה, היינו במכשירי השרטוט (בחלוקה הכללית – שרטוטי בלט סמויים ושרטוטים צבעוניים) אלא גם באופני ביצועם. הקודיקולוג או המשתמש בכתב-היד המבקש לזהות את מוצאו ואת תקופתו אינו יכול להסתפק בזיהוי עצם טכניקת השרטוט – בחריטה או בעיפרון וכדומה – אלא עליו גם לחשוף את שיטת החריטה או השרטוט הצבעוני. הכוונה לתדירות השרטוט הראשוני הישיר בדפי הקונטרס או בגיליונותיו – האם שורטטו כל דף או כל גיליון לחוד, או אולי שורטטו כמה דפים או גיליונות יחדיו? ואם שורטטו כמה דפים או גיליונות בבת אחת, היכן נעשה השרטוט הראשוני הישיר והיכן הוטבעו בבואותיו? ובשרטוט הראשוני הישיר – האם שורטטו באופן שיטתי צְדִי הַשְׁעָר או צְדִי הַבֶּשֶׂר או עמודי א או עמודי ב?

1. שרטוטי בָּלֵט

שרטוט בלט בטכניקת החריטה היה דרך השרטוט הסטנדרטית בקודקסים העבריים הקדומים של קלף במזרח, האזור ששרדו ממנו כתב-יד בציון תאריך כבר מן המאה העשירית. באזור זה התפתח בפעם הראשונה גם שרטוט בלט בטכניקה אחרת, מכנית, שסוגל להפקת כתב-יד של נייר. אף באזורי המערב היה שרטוט הבלט בטכניקת החריטה אופן השרטוט הסטנדרטי בתקופות הקדומות, ובאזורים אחדים השתמרה טכניקה זו עד שלהי ימי-הביניים. שרטוט בלט בטכניקת החריטה היה גם אופן השרטוט הסטנדרטי בכתב-יד לטיניים של קלף בעיצומם של ימי-הביניים עד שהומר בשרטוטים צבעוניים מסוף המאה האחת-עשרה ואילך. ואולם בראשית המאה החמש-

⁵⁷ כנון אלה שתיאר ראנד, למשל, במאמרו E.K. Rand, 'How Many Leaves at a Time?', *Palaeographia Latina*, 5 (1927), pp. 52–78

⁵⁸ סיכום של שלוש-עשרה שיטות שרטוט (רובן מורכבות מאוד) בכתב-יד יווניים על סמך סקר של 2,500 כתב-יד מלפני המאה השלוש-עשרה ראו אצל לְרֹואה, 'תיאור קודיקולוגי של כתב-יד יווניים של קלף' (לעיל, פרק ה, הערה 52), עמ' 27–41.

⁵⁹ ראו לעיל, פרק ד: הקנטרוס, הערה 9.

⁶⁰ מניאצי (ארכאולוגיה, עמ' 87) מבחינה בין שלושה היבטים של השרטוט: הטכניקה, השיטה (האופן, בלשוננו) והטיפול (פריסת השרטוט, שנידון לעיל).

עשרה חידשו אותו מעתיקים הומניסטיים באיטליה, בייחוד בפירנצה ולימים גם בנפולי, ברצונם לחקות את מראה כתבי-היד הקרולינגיים ששימשו להם מקור השראה.⁶¹ כאמור, נעשו שרטוטי הֶבְלֵט בשתי דרכים: האחת באופן ידני במכשיר חד וקשיח כלשהו – מן הסתם סכין קהה למדיי או חֶרֶט – שהשאיר חריצי שורות בצד הדף ששרטט ישירות ומאליו גם בליטות של אותן השורות בצדו האחר של אותו הדף, והאחרת באופן מכני במכשיר שרטוט שהשאיר על צד הדף ששרטט ישירות שורות שקועות, ובצדו האחר – שורות תבליט. במהלך אחד נוצרו אפוא חריצים או שקעים בצד המשרטט או המוטבע ובליטות בצד האחר של הדף (או הגיליון הפרוש). חריצים או שקעים אלו היו עשויים בו בזמן לטבוע את רישומיהם בצורה זהה גם בדף (או בקבוצת הדפים) או בגיליון (או בקבוצת גיליונות) הסמוכים כאשר הונחו מתחת לדף או לגיליון ששרטטו ישירות. גם בלי לנצל את טכניקת החריטה או ההטבעה כדי לשרטט יותר מדף (או גיליון) אחד, עצם השרטוט באחת הדרכים האלה הוא חסכוני – בשרטוט צד אחד של יחידת השרטוט (דף או גיליון פרוש) ממילא שרטוט גם צדה האחר. יתר על כן, שרטוט חורף ושרטוט בהטבעה הבטיחו זהות של תכנית המתאר של הכתיבה בשני עמודים (או בשני צדדים של גיליון) לפחות כאחד.⁶²

1.א. שרטוט בחריטה

השרטוט בחריטה⁶³ החורצת קווים אופקיים ומאונכים חדים ויוצרת בליטות בצד האחר של החריטה הונחה תמיד על-ידי ניקוב. בשל סגולתה של החריצה לטבוע את השרטוט הראשוני הישיר לא רק בצדה השני של יחידת השרטוט אלא אף בדפים או בגיליונות סמוכים התפצל השימוש בטכניקה זו לאופני יישום מסורתיים אחדים הנוגעים למספר הדפים או היחידות ששרטטו במהלך אחד. כמו כן נבדלים אופני השרטוט בחריטה זה מזה בצד הקלף שעליו נחרט השרטוט הראשוני הישיר – שָׁעַר או בשר או בצד הדף – עמוד א או עמוד ב. ההבחנה האחרונה נוגעת בייחוד לכתבי-יד של נייר. אמנם טכניקת השרטוט המלא בחריטה יוחדה כמעט אך ורק לכתבי-יד של קלף, אבל במזרח התיכון שרטוט בחריטה קודקסים קדומים של נייר (בני המאה האחת-עשרה וגם משלהי המאה השתים-עשרה בייחוד) כדרך ששרטטו הקודקסים הקדומים ביותר של קלף בני המאה העשירית, וכנאמר לעיל בסעיף הניקוב, שימש גם בהם ניקוב מנחה. כמו כן שרטוט בחריטה (או בעיפרון) בהנחיית טורי נקבים בשוליים החיצונים כמה כתבי-יד של נייר שהופקו באיטליה במאה החמש-עשרה.

יש שחריצי השרטוט בחריטה צוברים אבק במרוצת השנים עד שידמה כי לא שרטוט סמוי לפנינו אלא שרטוט צבעוני, לכאורה שרטוט בעיפרון, ויש להיזהר מללכת שולל אחרי רושם שווא זה.

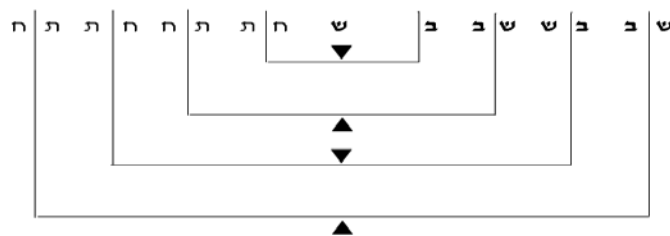
⁶¹ על תפוצת השרטוט בחריטה בכתבי-היד ההומניסטיים באיטליה במאה החמש-עשרה ראו דרולה, קודיקולוגיה, א, עמ' 72, 76, 79–81. במאמר שפרסם אחר כך עמד דרולה על זיקת טכניקות השרטוט בכתבי-היד ההומניסטיים אל צורות השרטוט. ראו A. Derolez, 'Ruling in Quattrocento Manuscripts: Types and Techniques', *Septuaginta Paulo Spunar oblata*, ed. J.K. Kroupa, Prague 2000, pp. 284–294.

⁶² לדעת מניאצי (ארכאולוגיה, עמ' 90), השרטוט בחריטה הקשה את הכתיבה בגלל החריצים והבליטות. אפשר שכך היה הדבר בכתיבה לטינית או יוונית, אולם בכתיבה עברית, שאותיותיה נכתבו תמיד מתחת לשורה המשרטטת (ולכל היותר נשקו לה) ובצרפת ובגרמניה אף נכתבו בדרך כלל בין השיטין, אין להניח שהשרטוט החורט התקיל את קולמוס המעתיק.

⁶³ למונחי השרטוט בחריטה בספרות הרבנית בימי-הביניים ראו להלן, סעיף 2.א: שרטוט בעיפרון. בלשונות אירופה המערבית אין מונחים לחריטה אלא משתמשים בציון המכשיר המשוער שחרט את קווי השרטוט – stylus, hard point, dry point; באנגלית; styllet pointe, pointe sèche; בצרפתית (ראו מוזרל, מונחים קודיקולוגיים).

1.א.1. חריטת כל גיליון קלף לחוד, פרוש, בצד שער

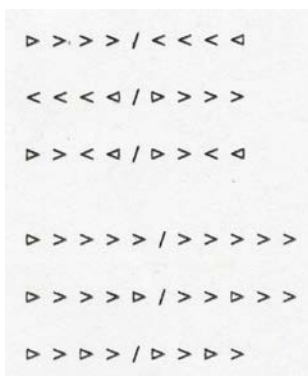
הכרחי היה שהשרטוט באופן הזה ייעשה לפני הרכבת גיליונות הקונטרס, סידורם בהתאמת צדי הקלף וקיפולם ולפני תפירתם הזמנית (לעיל, התחלת פרק ד). שרטוט השורות הונחה תמיד על-ידי טורי נקבים בשוליים החיצונים בלבד, ובדרך כלל ככל שאפשר להסיק ממראה הניקוב – צורת הנקבים וכיוונם – בכתבי-היד שטורי הנקבים שרדו את קיצוץ השוליים החיצוניים (בכתבי-היד שנוקבו בשוליים החיצוניים והפנימיים השתמרו תמיד הנקבים הפנימיים) נעשה הניקוב בכל דפי הקונטרס המקופל בבת אחת. מניתוח מהלכי הניקוב והשרטוט עולה שבתחילה הורכבו הגיליונות לקונטרסים לצורך הניקוב ואחידותו בכל דפי הקונטרס ולאחר הניקוב פורקו הקונטרסים, נפרע סדר הגיליונות, והם שורטטו בצדי השער שלהם. (אפשר שסודרו לשם כך באופן הפוך לחוק גרגורי, כלומר כל הגיליונות הפרושים שפורקו מהקונטרס סודרו כשצדי השער פונים כלפי מעלה כדי לייעל את שרטוטם.) לאחר השרטוט שוב הורכבו הגיליונות בקונטרס בהתאמת צדי הקלף לפי חוק גרגורי. כל מפתח הציג לא רק צד זהה של עמודיו – בשר או שער לסירוגין – אלא אף צד זהה של שרטוט עמודיו – חריצים או בליטות לסירוגין. כיוון שמהלך הניקוב, אשר נעשה כאשר גיליונות הקונטרס מורכבים כסדרם, קודם אפוא למהלך השרטוט, שחייב להיעשות כאשר גיליונות הקונטרס פרודים, על כרחנו נסיק ששני המהלכים מנוגדים זה לזה ופוגמים בארגומטריות של התקנת עמודי הספר לצורך ההעתקה.

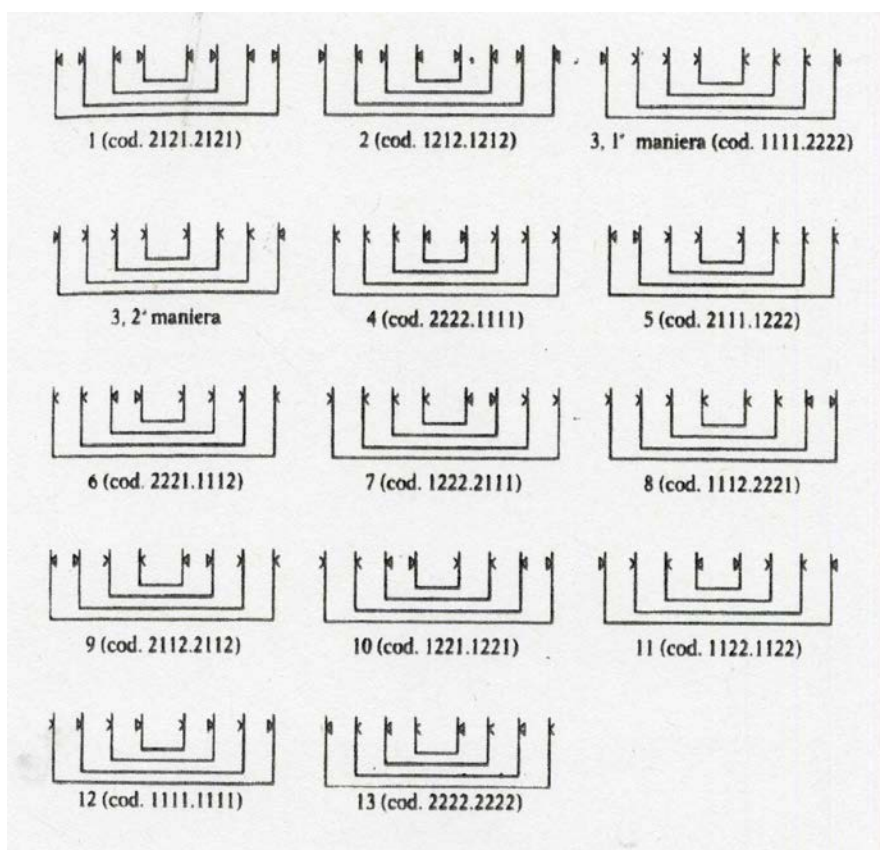

חריטת כל גיליון לחוד, פרוש, בצד שער

ש צד שער   ח חריצים
ב צד בשר   ת בליטות

⁶⁴ בקודיקולוגיה היוונית והלטינית נהוגים דרכי סימול אחדות לייצוג שיטת השרטוט בחריטה, בייחוד על-ידי משולשים וזוויות שכיוון חודן מציין את כיוון השרטוט כגון <<<< | >>>> או <<<< | >>>> | >>>> | >>>>. שרטוט ראשוני ישיר מסומל תכופות במשולש חלול, שרטוט משני הנוצר מהטבעת תווי השרטוט על דפים או גיליונות סמוכים – בזוית.

תרשימים של מיון שיטות שרטוט בחריטה בכתב-יד יווניים שהציע לְרואה (לעיל, הערה 7)
מובאים על-פי אגטי, קודיקולוגיה השוואתית, עמ' 199

לאופן שרטוט זה, שאינו חסכוני ונוח לביצוע, יש אפוא מעלה אסתטית והשלמה הרמונית מתבקשת לחוק גרגורי. דומה שהשיקול האסתטי והעדפת העיצוב ההרמוני והסימטרי של מפתחי הספר גברו על הנוחות הארגומטרית ועל הרצון לחסוך בהוצאות ההפקה. שיטת חריטה זו הייתה השיטה הסטנדרטית בהפקת כתב-היד העבריים של קלף באיטליה מאז כתב-היד הקדומים ביותר ששרדו למן המאה האחת-עשרה ועד לעשורים האחרונים של המאה החמש-עשרה. במאה החמש-עשרה, אשר במהלכה החלו המעתיקים העברים באיטליה לאמץ את השרטוט הצבעוני המיוחד שאפיין חלק ניכר מכתב-היד ההומניסטיים של קלף, הלכה ונדחקה טכניקת שרטוט הקלף בחריטה מפני השרטוט הצבעוני. ייתכן שחלק מכתב-יד אלו נכתבו על גבי קונטרסים שהורכבו ושורטטו באופן סיטוני ונמכרו למעתיקים. השרטוט הצבעוני, שהפציע בכתב-היד העבריים האיטלקיים בעשור השלישי של המאה החמש-עשרה, היה לטכניקת השרטוט הנפוצה ביותר בהם בשלושת העשורים האחרונים של המאה, ואולם הטכניקה הישנה של השרטוט הסמוי בחריטה הוסיפה לשמש את מקצת המעתיקים במרוצת אותה התקופה ועד סוף המאה החמש-עשרה.

באזורי אשכנז חריטת כל גיליון לחוד, פרוש, בצד השער הייתה דרך השרטוט הבלבדית עד אמצע המאה השלוש-עשרה, והיא גם הלמה את השימוש בקלף מובחן הצדדים. בערך באותה העת החל להתפשט בד בבד עם התפשטות השימוש בקלף מושווה השרטוט הצבעוני בעיפרון, שעד מהרה דחק את השרטוט בחריטה וכבר במהלך המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה היה לשרטוט

הנפוץ ביותר (ראו להלן). בתקופת המעבר בין שתי טכניקות השרטוט ושני סוגי הקלף במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה אנו עדים אף לעירוב הטכניקות – כתבי-יד ששרטטו בחריטה לפי הנוהג הישן נכתבו על קלף מושווה שעובד בדרך החדשה, וגיליונותיו סודרו בהתאמת חריצי החריטה או תבליטה לסירוגין במפתחי כתב-היד.

שרטוט גיליון גיליון בחרט בצד השער נהג בכתבי-יד ספרדיים רבים רק למן שנת 1271, ושרטוט דף דף, שהיה שכיח פחות, שימש שם למן שנת 1198. עוד נראה שאופן השרטוט הסטנדרטי בחריטה עד שנת 1270 באזורי ספרד היה שונה – שרטוט חסכוני של זוגות דפים עוקבים בבת אחת בצד השער שהונחה על-ידי ניקוב בשוליים החיצונים והפנימיים.

1.א.2. חריטת כל גיליון קלף לחוד, פרוש, בצד בשר

חריטת כל גיליון פרוש לחוד נהגה גם במזרח התיכון אלא שלא כבאירופה ובצפון אפריקה נעשה השרטוט בצד הבשר, נוהג המייחד את כתבי-היד המזרחיים, אשר כזכור נכתבו על קלף שההבדל בין צדיו מועט, ואף מסייע לזיהויים המיידים.⁶⁵

חריטת צד הבשר מאפיינת כמעט את כל כתבי-היד הלטיניים הקדומים (רובם נכתבו מן הסתם במזרח) שהופקו עד סוף המאה השביעית.⁶⁶ כתבי-היד בארמית נוצרית ארץ-ישראלית וכתבי-יד קופטיים ואתיופיים שורטטו אף הם בחריטת גיליונות פרושים בצד הבשר (מפי חוקרים אחדים). לדברי לְרואה, כתבי-יד יווניים שנכתבו בדרום איטליה, בייחוד במאה העשירית ובייחוד באזור קפואה, נחרטו אף הם בצד הבשר, אמנם באופן שונה – כל הקונטרס בהיותו פרוש שורטט בבת אחת בשרטוט ראשוני ישיר בגיליון החיצון או המרכזי.⁶⁷ נוהג של חריטת צד הבשר הובחן בקודקסים לטיניים בנווניטיניים מן המאה האחת-עשרה שהופקו בסקריפטוריום של מנזר מונטה קסינו בדרום איטליה ובמנזרים שהייתה להם זיקה הדוקה אליו. קודקסים אלו שורטטו בשיטה המכונה בקודיקולוגיה הלטינית 'סגנון חדש' (New Style), וכינוי מקביל בלשונות אירופיות אחרות, כלומר חריטת כל גיליון פרוש לחוד, בניגוד לסגנון הישן (Old Style) בכתבי-היד הקרולינגיים, שקונטרסיהם בני ארבעת הגיליונות שורטטו בבת אחת בהיותם פרושים.⁶⁸

1.א.3. חריטת גיליון נייר פרוש

כתבי-יד מזרחיים קדומים בני המאה האחת-עשרה שהופקו על נייר נוקבו, כאמור, בשוליהם החיצונים ושרטטו בחריטת גיליון פרוש (או גיליונות אחדים), לכאורה כדרך כתבי-היד שהופקו על קלף. אולם גיליונות הקלף סודרו בקונטרס לאחר שנחרטו בהתאמת צדיהם וממילא בכל

⁶⁵ אמנם פה ופה מוצאים קטעי גניזה ששרידיהם של שורשי שערות ניכרים בהם מאוד ושרטוטו בצד שער כגון קטעי משנה בכורות בניקוד בבלי, כ"י אוקספורד MS. Heb. d.42, fols. 7–15; MS. Heb. c.17, fols. 35–43.

⁶⁶ כמו שאפשר להסיק מעיון בכרכי הקורפוס הגדול של לווי, קודקסים לטיניים. ואילו רוב כתבי-היד שהשתיירו מן המאות השביעית–השמינית ועד לשנת 800 שורטטו בצד שער. על שרוב כתבי-היד הלטיניים לפני שנת 800 שורטטו בצד הבשר (וכן קונטרסיהם התחילו בצד הבשר) כבר עמד לווי עצמו, ראו לווי, 'עוד עובדות על כתבי-היד הקדומים ביותר שלנו' (לעיל, פרק ה, הערה 52), עמ' 61 [= הנ"ל, כתבים גאוגרפיים, א, עמ' 274].

⁶⁷ ראו J. Leroy, 'Les manuscrits grecs d'Italie', *Codicologica*, ed. A. Gruys & J.P. Gumbert, vol. 2: *Éléments pour une codicologie comparée*, Leiden 1978, pp. 60–62; idem, 'Quelques systèmes de réglure des manuscrits grecs', *Studia Codicologica*, ed. K. Treu (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 124) Berlin 1977, pp. 296–298; לְרואה, 'תיאור קודיקולוגי של כתבי-יד יווניים של קלף' (לעיל, פרק ה, הערה 52), שיטות השרטוט מס' 4, 5.

⁶⁸ ראו P. Busonero, G. De Francesco, P. Degni et al., 'Un sistema di rigatura nei codici cassinesi del secolo XI', *Aevum*, 70 (1996), pp. 213–216. על השרטוט בסגנון הישן ראו עוד להלן בסעיף 1.ב.

השמינית עד שנת 820 (או סמוך לאחריה).⁷¹ שיטה זו, שפרעה את התאמת צדי השרטוט בחריטה, וכונתה בפי חושפה Old Style ('הסגנון הישן', ובכינוי זה היא נודעת עד היום) הסתיימה בתקופה הקרולינגית. היעדר כתבי-יד עבריים מאירופה מן התקופות שקדמו לסוף המאה האחת-עשרה מונע אותנו מלדעת אם גם כתבי-היד העבריים (אולי מחוץ לספרד) שורטטו בדרך זו. השיטה הזאת הומרה בשיטת New Style ('הסגנון החדש') שבכתבי-היד הלטיניים, ובה שורטטו גיליונות פרושים יחידים ואחר כך סודרו בהתאמת צדיהם,⁷² כמו ששורטטו כתבי-היד העבריים באיטליה, בצרפת ובגרמניה בתקופה הקדומה (השוו לדבריי לעיל בסעיף 1.א.1).

שרטוט השורות בדפים אחדים בבת אחת נזקק, כמובן, להנחיה על-ידי טור נקבים בשוליים החיצוניים והפנימיים כאחד. שרטוט דפים אחדים אולי נעשה בהיות הקונטרס מורכב ובסיוע לוח שהונח מתחת לדבוקות הדפים, מן הסתם גם כדי לשמש משטח קשוח, אך מהלכי השרטוט מבחינה ארגומטרית אינם ידועים. הגילויים של שרידי התפירה הארעית של גיליונות הקונטרס שנזכרו לעיל (בהתחלת פרק ד על-יד הציון להערה 14 ובהערה) עשויים לרמוז לאפשרות ששיטת השרטוט של כמה דפים יחד הסתייעה בתפירה זמנית של הקונטרס. גם שרטוט השורות בכמה גיליונות פרושים בבת אחת הונחה על-ידי ניקוב אך בשוליים החיצוניים בלבד. ואולם שרטוט הגיליונות כך חייב בוודאי את פירוק הקונטרס לאחר ניקובו ואת הרכבתו מחדש אחר כך, שכן צורות הנקבים מוכיחות בדרך כלל שדפי הקונטרס נוקבו בבת אחת כסדרם בקונטרסים שהגיעו אלינו (כמו שתואר לעיל בסעיף א: הניקוב, והשוו גם לדבריי בסעיף 1.א.1 לעיל). מכל מקום, מהלך משוער כזה היה מסובך מבחינה ארגומטרית. בכתבי-היד הספרדיים ששורטטו תמיד בזוגות דפים כסדרם בקונטרס מעמוד א של התחלת הקונטרס ואילך מוצאים לפעמים שזוג הדפים האחרון שורטט בכיוון נגדי בעמוד ב של הדף האחרון כלפי פנים.

השיטה החסכונית הספרדית של שרטוט זוגות דפים (ולעתים של זוגות גיליונות), שמאז שלושת העשורים האחרונים של המאה השלוש-עשרה ייחדה ואפיינה את מלאכת הספר העשוי קלף בספרד ובפרובנס וכנראה גם בצפון אפריקה, נגלית לעינינו כשלוש מאות שנה קודם לכן בזכות כתבי-יד אשר מעתיקים מהגרים שמוצאם מצפון אפריקה הפיקו במזרח התיכון בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת-עשרה ואשר שרדו עם הקודקסים המזרחיים הקדומים יחד. העדות המתוארכת בהירות הקדומה ביותר לשימוש בטכניקת השרטוט שנועדה ליישם את השיטה החסכונית בכתבי-יד שהפיקו יוצאי המגרב במזרח היא כתב-יד מקראי שנכתב בירושלים בשנת 988/9⁷³ הסופר המהגר יוסף בן יעקב המערבי⁷⁴ הוסיף לקונטרסים שהורכבו ונוקבו בשוליים החיצוניים בלבד לצורך חריטת גיליונות פרושים יחידים, לפי מנהג המקום, טורי נקבים גם בשוליים הפנימיים של הדפים וחרט כל שני דפים כסדרם בקונטרס בבת אחת בצד השער. שני כתבי-יד אחרים שנכתבו בידי סופר אחד 'מארץ מערב'⁷⁵ בעשור השלישי של המאה האחת-עשרה, הראשון שבהם בוודאי בארץ-ישראל, משקפים גם הם את השיטה החסכונית. שלא כדרך המצחפים המזרחיים נוקבו בכתבי-יד אלו מלכתחילה השוליים החיצוניים והפנימיים כאחד,

⁷¹ ראו ראנד, 'כמה גיליונות בבת אחת?' (לעיל, הערה 57).

⁷² ראו את סקירתה וסיכומה של מניאצ'י, ארכאולוגיה, עמ' 91–92.

⁷³ אוצר המצחפים, א, כתב-יד 12.

⁷⁴ כלומר המגרבי, קרוב לוודאי מטוניסיה.

⁷⁵ אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 19, 23.

ודפים אחדים של הקונטרס – שניים, תכופות ארבעה (מחצית הקונטרס) ואפילו שישה – שורטטו בבת אחת בחריטת צד השער.

כתב-היד הקדום ביותר שהופק בצפון אפריקה עצמה⁷⁶ (במאה השמינית לאלף החמישי, היינו בין שנת 941 לשנת 1039) ונכתב בטוניסיה בידי ארבעה מעתיקים, נוקב בשוליו החיצונים בלבד. הוא שורטט בחריטה, אך תדירותה אינה אחידה, והדבר משקף בוודאי את לבטי תקופת ההתגבשות של מלאכת הספר בטוניסיה ובספרד המוסלמית שלוחתה ואת הינתקותה ההדרגתית מהשפעת המסורת המזרחית. חלק ניכר מן הקודקס הטוניסי (חמישה מתוך שלושה-עשר קונטרסים) שורטט באופן זהה לגמרי לנוהג המזרחי (חריטה של כל גיליון לחוד, פרוש, בצד הבשר); קונטרס אחד וגיליון יחיד שורטטו בדרך שכבר מגלמת את הסטייה מן המסורת המזרחית – הגיליונות הפרושים שורטטו בצד השער (צד השרטוט שעתיד לאפיין את כל כתבי-היד האירופיים). ברם, חלקו הגדול של הקודקס (שבעה קונטרסים) נחרט באופן שונה וחסכוני יותר: שני גיליונות פרושים כסדרם בקונטרס בבת אחת. החריטה הראשונית הישירה נעשתה תמיד בצד השער, ולפיכך שני הגיליונות החיצונים בקונטרס הפרוש בן ארבעת הגיליונות (המתחיל תמיד בצד שער ומסודר בהתאמת הצדדים) שורטטו מצדו החיצון של הגיליון הראשון, ושני הגיליונות הפנימיים שורטטו מצדו הפנימי של הגיליון המרכזי. הרווח שהושג על-ידי החיסכון בפעולת השרטוט קוזז במידת-מה מחמת עמימות השרטוט בגיליון השני בכל זוג הגיליונות ששורטט יחדיו ובעיקר בצד הרביעי, שבליטות החריצים של השורות הותוו בו באופן בלתי ישיר. מעתיקי כתב-היד באמת נאלצו לחזור ולשרטט את קווי השוליים האנכיים בצד הרביעי של זוגות הגיליונות.

אכן, התורפה העיקרית בשיטה החסכונית (מלבד חוסר התאימות של צדי השרטוט במפתחים) הייתה נעוצה בעמימות השרטוט בצד האחרון של דבוקת הדפים או הגיליונות, עמימות שבעטייה נזקקו מעתיקים רבים לחזור ולשרטט צד זה שרטוט ישיר במלואו או בחלקו – קווי שוליים אנכיים למצער – בחריטה או בשרטוט צבעוני. בפעולתם זו ביטלו המעתיקים את יתרונה הכלכלי והארגומטרי של השיטה החסכונית, ששכרה יצא בהפסדה. אין ספק, הצורך להוסיף שרטוט, על אחת כמה וכמה בטכניקה אחרת, הכביד על המעתיק, עיכב את ההעתקה וסרבב את מהלך ההפקה.

לעתים נדירות יושמה השיטה החסכונית של שרטוט זוגות דפים באופן שונה, שלא כסדר הדפים בקונטרס אלא ביחידות של גיליון מקופל, כלומר השרטוט קדם לקנטרוס (אופן שרטוט כזה אינו ניכר בקלות, לפי שזוגות דפי הגיליונות מלבד דפי הגיליון המרכזי לא היו, כמובן, סמוכים זה לזה אחרי הקנטרוס). לפעמים שורטטו מחצית קונטרס (ארבעה דפים) ואפילו קונטרס פרוש בשלמותו (ארבעה גיליונות) בבת אחת. במקצת כתבי-היד האלה נעשה השרטוט משני צדי יחידות השרטוט בנות ארבעת הדפים או ארבעת הגיליונות כדי לגבור על עמימות תווי החריטה. בכתבי-יד אחדים אפשר להבחין בעירוב דרכי הביצוע של השרטוט החסכוני.

חריטת שני גיליונות סמוכים – וריאציה של שיטת שרטוט זוגות הדפים המאפיינת את כתבי-היד הספרדיים של קלף – כמעט אינה ניכרת בכתבי-יד בציון תאריך ששרדו והופקו עד שלהי המאה השלוש-עשרה. כאמור, שרטוט חסכוני על-ידי חריטת שני גיליונות סמוכים בצד השער נגלה כבר בכתב-היד הקדום ביותר שהופק במרחבי תרבות הספר הספרדית בצפון אפריקה. מלבד שימוש חלקי בשרטוט זוגות גיליונות בכתב-היד הקדום ביותר ששרד מפרובנס (נכתב ב'ארלדי' [Arles])

⁷⁶ שם, כתב-יד 29.

בשנת 1202)⁷⁷ מבחינים בו משנת 1284 ואילך בכתבי-יד אחדים עד סוף המאה ובמאה החמש-עשרה. השימוש בווריאציה זו נפל במידה רבה מן השימוש בחריטת שני דפים עוקבים. השיטה החסכונית בשני גילוייה הייתה נפוצה בספרד עד סוף ימי-הביניים, אם כי במידה שהלכה ופחתה במרוצת הזמנים: במאה השלוש-עשרה נהגה השיטה בשישים אחוזים מכתבי-היד הספרדיים של קלף; במאה הארבע-עשרה ירד שיעורה לשליש מכתבי-היד, בייחוד במחצית הראשונה של המאה, ואילו במאה החמש-עשרה היא פחתה עד לרבע. מכל מקום, חריטת שני דפים סמוכים נהגה ביותר משליש מכתבי-היד שמכל התקופות עד גירוש ספרד, ואין ספק שיש לראות בה ובאחותה – חריטת שני גיליונות סמוכים – את שיטת השרטוט האופיינית לתרבות הספר הספרדית.⁷⁸ ועוד זאת, עד שנת 1284 (על-פי הממצאים המתוארכים) נוקבו כל כתבי-היד הספרדיים – להוציא כתב-היד הטוניסי הקדום – בשוליים החיצונים והפנימיים כאחד ודפיהם שורטו זוגות זוגות, בדרך כלל כסדר דפי הקונטרס,⁷⁹ בצד השער.⁸⁰ הניקוב בשוליים החיצונים בלבד ושרטוט שיטתי בחריטה של זוגות גיליונות פרושים עשויים ללמד שכתב-היד לא הופק לפני סוף המאה השלוש-עשרה אף על פי שתכונות אלו נמצאות באופן חלקי בכתב-יד קדום יותר. כמו שכבר צוין, השימוש בשיטה חסכונית לכאורה שמנצלת את תכונת החריצה של השרטוט בחרט חד לצורך שרטוט כמה יחידות – דפים או גיליונות – בהינף אחד היוצר שרטוט ישיר בולט לעין ובבואותיו ההולכות ומתעמעמות ביחידות הסמוכות – שכרה של השיטה יצא בהפסדה בכתבי-יד רבים שתווי החריטה לא ניכרו דיים בדפים או בגיליונות הסמוכים. כאמור, המעתיקים נאלצו לחזור ולשרטט את השורות ואת קווי השוליים האנכיים בייחוד בעמוד (או בצד) הרביעי (שאף הוא היה צד שער) באופן חלקי ואפילו מלא.⁸¹

⁷⁷ כ"י רומא, המוזאון היהודי שבבית הכנסת הראשי; ראו לעיל, פרק א, הערה 90.

⁷⁸ מחוץ לאזורים הספרדיים נגלתה השיטה רק בכתבי-יד מעטים שלא נכתבו בידי יוצאי ספרד. כך, למשל, בכ"י לונדון Or. 6712, שנכתב באיטליה בשנים 1277–1288, ובכתב-יד אחר שנכתב באיטליה בשנת 1399, ראו אוצר כתבי-יד עבריים, II, 42. שרטוט מרובה גיליונות בחריטה יוצא דופן שרד, כנראה, מאשכנז הקדומה בכ"י לונדון Harley 5508 (קטלוג מרגוליות 400). בכתב-יד בלא ציון תאריך זה של התלמוד הבבלי, סדר מועד, נחרטו כל גיליונות הקונטרס (ארבעה גיליונות) בבת אחת בהיותם פרושים, והשרטוט הראשוני הישיר נעשה בצד השער של הגיליון החיצון. התכונות הקודיקולוגיות של כתב-היד הזה (כגון עיבוד הקלף, הניקוב בשוליים החיצונים בלבד ועצם השרטוט בחריטה) מעידות על קדמותו. הסב את תשומת לבי לכתב-היד באתרו דוד גולינקין.

⁷⁹ לפי שכמעט בכל כתבי-היד הספרדיים הקונטרס התחיל בצד השער, החריטה הזוגית עקבה באופן טבעי אחר סדר הקונטרס בהתבצעה על כל עמודי א של צדי השער. מובן מאליו שבכתבי-היד המועטים שקונטרסיהם התחילו בצד בשר נאלצו המשרטטים לחרוג בשרטוטם מסדר דפי הקונטרס. כך, הדבר למשל, בכ"י אוקספורד MS. Arch. Seld. A. 47 (קטלוג נויבאואר 1), שנכתב בישראל (Soria, ספרד) בשנת 1303/4 על קונטרסים בני שישה גיליונות. קונטרסיו שורטו באופן זה: ◀ (דף 2א) < (3), ◀ (4א) < (5), ◀ (6א) < V (7), ◀ (8א) < (9), ◀ (10א) < (11), כלומר כסדר דפי הקונטרס פרט לדפי הגיליון החיצון (דף 1, שהתחיל בצד בשר, ודף 12); דפים אלו שורטו בהיות הגיליון מקופל במהופך, היינו ◀ (12א – צד השער) < (1), אך הגיליון שב וקופל כשורה לצורך שילובו בקונטרס. באופן זה של שרטוט קונטרסים שהתחילו בצד בשר הבחין לרואה בכתבי-יד יווניים שהופקו בדרום איטליה. ראו לרואה, 'יתאור קודיקולוגי של כתבי-יד יווניים של קלף' (לעיל, פרק ה, הערה 52), עמ' 33. בכתבי-יד אחדים חריטת זוגות הדפים לא הוגבלה לעמודי א בלבד של צד השער אלא נעשתה גם על עמודי ב בכיוון הפוך לסדר הדפים בקונטרס, למשל: ◀ (2ב) < (1), ◀ (24) < (3) וכדומה.

⁸⁰ כ"י רומא הנזכר (לעיל, הערה 77), שהופק בפרובנס בשנת 1202, שורטט באופן יוצא דופן ובשיטה חסכונית מגוונת – בדרך כלל הייתה יחידת השרטוט גיליון מקופל לחוד, אך היו גם כמה יחידות של זוגות גיליונות ואף של מחצית קונטרס ששורטטה בבת אחת.

⁸¹ התופעה ניכרת גם בדפיו של הגיליון המרכזי בקונטרס בכתבי-היד היווניים מדרום איטליה (בעיקר בקלבריה ובסציליה) שקונטרסיהם בהיותם פרושים שורטו בבת אחת בצד **הבשר**. ראו לרואה, 'כתבי-היד היווניים מאיטליה' (לעיל, הערה 67), עמ' 60–61.

השיטה החסכונית המיוחדת שאפיינה את מלאכת הספר הספרדית נהגה גם בכתבי-יד לטיניים שהופקו בספרד לפני המאה השתים-עשרה, ויש להניח שמקור הנוהג היהודי השתלשל מהם.⁸² כמו כן נהג שרטוט של זוגות דפים גם בכתבי-יד יווניים שהופקו בדרום איטליה הביזנטית,⁸³ בייחוד בקלבריה ובסיציליה במאה העשירית.⁸⁴

1.א.5. חריטת כל דף לחוד

בכתבי-יד של קלף נהגה השיטה של חריטת כל דף לחוד בשכירות לא מעטה בביזנטיון ובאזורים הספרדיים (בכללם כתבי-יד שכתבו מהגרים ספרדים באיטליה ובביזנטיון) מאמצע המאה הארבע-עשרה ואילך. כתבי-יד ספרדיים רבים של קלף ששרטטו באופן זה נוקבו בשוליים החיצונים והפנימיים כאחד, וכך יכלו המשרטטים לשרטט בהנחיית הניקוב הכפול כל דף לחוד או שלא נוקבו כלל ונראה ששרטטו בהנחיית לוח שרטוט כלשהו.

לכאורה זאת השיטה הסטנדרטית של שרטוט כתבי-יד העשויים נייר בכל האזורים חוץ מן המזרח התיכון. השרטוט נעשה בעמודי ב או בעמודי א, אך בייחוד בעמודי ב. ואולם כמו שנראה להלן, ייתכן מאוד שרבים מכתבי-יד אלו – בייחוד מספרד – לא שרטטו בחריטה כלל, כמו שמעידים הן העדר נקבים מנחים בשוליהם הן המראה השקוע של שרטוטי הבלט בהם, אלא מן הסתם באופן מכני בעזרת לוח שרטוט נעלם על-ידי הידוק או שפשוף (כמו שנעשה בעליל במזרח, וראו להלן) ואולי על-ידי תבניות שהנחו את החריטה (בכתבי-יד שהשורות חרוצות בהן בבירור). עניין זה טעון עוד ליבון אחרי בדיקה חוזרת של כתבי-יד אלו.

1.א.6. חריטת דפי קלף בשני צדיהם

בשיטה יוצאת דופן ועתירת השקעה זו שרטט כל עמוד ועמוד לחוד, כלומר היתרון העיקרי של השימוש בחרט החורץ לא נוצל כלל, וכל דף שרטט פעמיים. אופן שרטוט נדיר כזה נגלה בכתבי-יד אחדים שהופקו בטולדו (ספרד) במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה וכן עוד בכתבי-יד מעטים מספרד ומפרובנס. אף נראה שכך שרטטו כתבי-יד אשכנזיים אחדים. רק כתבי-יד ספרדיים ספורים שרטטו כך באופן בלבדי. בשאר כתבי-יד הספרדיים נלוותה דרך שרטוט זו לחריטה בשיטה החסכונית, וכנראה התפתחה מתוך השלמה לה ובמענה לעמימות השרטוט בדפים הסמוכים לדפי השרטוט הראשוני הישיר. עצם הדבר שבכתבי-יד האשכנזיים דרך שרטוט נדירה זו נלווית לשרטוט הבסיסי בעיפרון מתכתי רומז שאולי תווי השרטוט הנראים לעינינו כחריטה משני צדי הדף לא נוצרו בחרט אלא בעיפרון, שהרכבו המתכתי בימי-הביניים, התכיפות של היעלמות הפיגמנטים שהוא משאיר בתווי שרטוטיו והשימוש בו בכל עמוד ועמוד עשויים להסביר את תופעת החריטה לכאורה של כל עמוד ועמוד במקצת מכתבי-יד האשכנזיים ששרטטו בעיפרון.⁸⁵

⁸² ראו וזן, 'הפקה חומרית', עמ' 32–33; וזן, שנתון, עמ' 493 (שם הוא מציין כי מקור המידע הוא ראנד [Rand]). ראו גם A. Keller, 'Le système espagnol de réglure dans les manuscrits visigothiques', in *Le statut du scripteur au Moyen Âge – Actes du XIIe Colloque Scientifique du Comité International de Paléographie Latine (Cluny, 17–20 juillet 1998)*, Paris 2000, pp. 107–114.

⁸³ ראו איריגואן, 'מרכזי העתקה ביזנטיים' (1958), עמ' 214.

⁸⁴ לְרֹאחָה, 'תיאור קודיקולוגי של כתבי-יד יווניים של קלף' (לעיל, פרק ה, הערה 52), עמ' 62–63. וראו גם לעיל, הערה 81.

⁸⁵ באופן הפוך להידמות השרטוט בעיפרון לשרטוט בחריטה בגלל מתכניות העיפרון ונשירת הפיגמנטים ברבות השנים יש שלימים שרטוט בחריטה מתדמה לשרטוט בעיפרון בגלל הצטברות אבק בחריצי החריטה – תופעה המטעה, כאמור, את הקודיקולוג הסבור שלפניו שרידים של שרטוט בעיפרון.

1.ב. שרטוט סמוי באמצעות לוחות שרטוט או אימומים

אל סוג אחר של שרטוטי הַבְּלָט הסמויים – חסרי הצבע – שנזכר לעיל שייכים השרטוטים שלא הונחו על-ידי נקבים בשולי הגיליונות או הדפים אלא נעשו באמצעות לוחות שרטוט אשר שורותיהם טבעו את חותמן בדפי כתב-היד או באמצעות תבניות שהנחו את שרטוט השורות. טיבם של הלוחות שטבעו את תווי תבניותיהם בצורת תווי בְּלָט בדפי נייר במזרח התיכון התחוויר לנו הן על סמך מקורות יהודיים ואחרים הן על סמך ממצאים. לוחות שרטוט ששימשו באירופה אינם מתועדים אלא במקורות של המאה השש-עשרה, ואת דבר קיומם בתקופות קודמות אפשר אך להסיק מתוך התבוננות בשרטוטים בעלי תכונות ידועות בכתב-יד. כיוצא בהם אפשר רק לשער את השימוש במכשירי שרטוט שהפיקו שורות אחדות בהינף אחד כגון המגֶרֶף או בתבניות מנחות שהשורות הופקו בעזרתן. בין שידוע לנו כי טכניקות שרטוט אלו שימשו בעליל ובין שהשימוש בהן רק שוער מתכונותיו של השרטוט, בין שהשרטוט נעשה באופן מכני על-ידי כלים שהן סיפקו ובין שהוא רק הונחה על-ידי כלי עזר ואימומים יש כמה תכונות משותפות לכל טכניקות השרטוט האלה: היעדר ניקוב מנחה לשורות; האחידות והסדירות של התוואי שהושגו בשרטוטים שנעשו בטכניקות אלו ניכרות יותר מבשרטוטים שנעשו בחריטה מונחת הנקבים; במקום החריצים החדים והעמוקים של תווי השרטוט הנובעים משימוש בחרט בדרך כלל מבחינים בשרטוטים שנעשו בטכניקות הנידונות כאן בשקעים רדודים ורחבים יותר. התכונה האחרונה הזאת אופיינית לכתב-היד המזרחיים של נייר שרובם שורטו בכְּנָה (ראו בסעיף הבא), שלא בכתב-היד המזרחיים של קלף, אך לא בכתב-יד אירופיים של קלף או של נייר ששורטו, כנראה, בעזרת לוחות שרטוט מסוג אחר. כמו כן מבחינים בשרטוטים רבים מסוג זה שתווי שורותיהם אינם מצטלבים עם תווי הקווים האנכיים בהם אלא נראים בסמיכות להם.

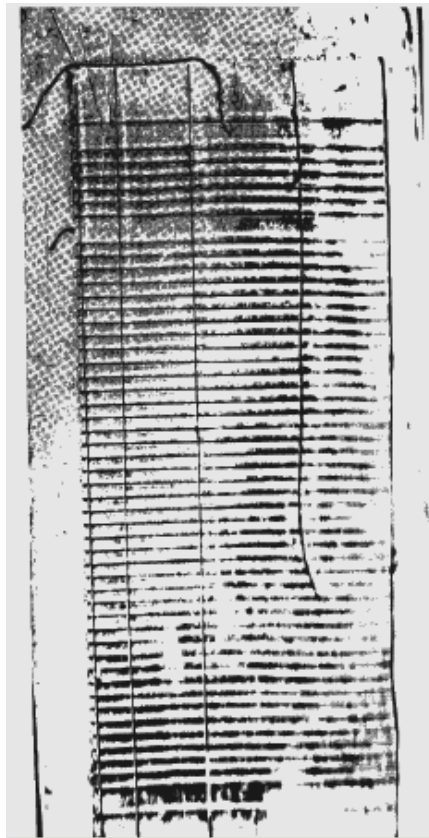
לקטגוריית השרטוט המכני שלא הונחה על-ידי ניקוב ראוי לשייך גם טכניקות של שרטוט צבעוני באמצעות מכשירים שטיבם אינו מחוור די הצורך, כגון שרטוט קבוצות שורות בדיו (כנראה במגֶרֶף) בכתב-יד לטיניים מארצות השפלה, וכן את השרטוט בדיו בהירה (ובעיפרון), שאולי הופק בייצור המוני, בכתב-יד עבריים ולטיניים במאה החמש-עשרה באיטליה. אולם טכניקות אלו יידונו עם השרטוטים הצבעוניים יחד.

1.ב.1. שרטוט דפי נייר באמצעות לוח שרטוט (מִסְטָרָה) במזרח התיכון ולוח תבליט משוער אחר באירופה

בכתב-יד מזרחיים רבים העשויים נייר ושלא נוקבו בשוליהם ולא נחרטו כמו הקודקסים הקדומים של נייר ניכר שאמנם דפיהם שורטו בטכניקת בְּלָט, אך השרטוט אינו חרוץ בהם אלא שקוע, ואף על פי שרישומו אחיד, ברור שהשרטוט נעשה בכל דף ודף לחוד באופן קבוע באחד משני צִדוֹ (בדרך כלל בעמודי ב). ועוד זאת, רישומי שרטוט השורות אינם צרים וחדים כמו רישומי השרטוט בחריטה אלא רחבים ושטוחים למדיי, ואין הם ישרים ומתוחים תמיד כמו שהם נגלים בכתב-היד המערביים אלא מעוקמים ומעוקלים קמעה. בכתב-היד המזרחיים יש כמה דפוסים של שרטוט ובמבניהם ניכרת אחידות וסדירות רבה, שלא בכתב-יד אירופיים ששורטו בהנחיית ניקוב, והוא אֶפְשֶׁר גמישות בהתאמת השרטוט לצורכי פריסת הטקסט. תווי השורות בכתב-היד שהופקו במזרח על נייר בלא ניקוב מנחה לעולם אינם חורגים מקווי השוליים

האנכיים – כמו שהם חורגים תכופות בכתבי-יד ששורטטו בהנחיית ניקוב במערב ובמזרח – ונראה שאף אינם נושקים להם. תמיד ישורטטו בהם עמודה אחת בלבד וקו שוליים אנכי יחיד מימין ומשמאל. כל התכונות האלה מלמדות ששרטוט זה נעשה באופן מכני בעזרת אימום או נותב על-ידי תבנית כלשהי.

הרב יוסף קאפח בתארו את מלאכת הסופרים העברים שבה חזה בנעוריו בתימן מעיד על דרך שרטוט כתבי-היד של נייר בדורות האחרונים:

לא שרטטו בסרגל אלא לקחו קרש באורך ארבעים ס"מ ורוחב שלושים ס"מ, עשוי חורים במרחקים מדויקים והשחילו בהם חוט חזק והדקו את החוט על פני הקרש, וכאשר רצו לשרטט הניחו את הנייר על הלוח והעבירו את הבוהן על הנייר מלמעלה וזה משרטט לפי החוטים שעל הקרש. שיטת שרטוט זו מדויקת ומהירה ואפשר לשרטט עשרות דפים ברגעים ספורים. לוח זה היה נקרא 'מחטרה' >טעות דפוס, צריך להיות 'מסטרה' – מפי הרב קאפח ז"ל.⁸⁶

אכן, לוח עץ כגון זה שתיאר קאפח הביאו הגאוגרפים הגרמניים וייסמן (H. Wiessmann) ורתינס (C. Rathiens) ממסעותיהם בתימן בשלהי המאה התשע-עשרה, והוא שמור במוזאון ישראל בירושלים (ראו תמונה של לוח זה ממול).

לוח שרטוט דומה היה אפשר לראות בראשית שנות התשעים של המאה העשרים בידי סופר סורי במנזר הסורי שבמתחם כנסיית הקבר בירושלים. לוחות שרטוט דומים, עשויים נייר קרטון שימשו בדרך זהה סופרים שומרונים בשכם לפחות עד שנות השישים של המאה העשרים. לוחות שרטוט דומים שימשו אפילו את המעתיקים בסקריפטוריה של מנזרים ששרדו במערב סיביר.⁸⁷

⁸⁶ ראו י' קאפח, 'כותבי ומעתיקי ספרים בתימן', מחנים, קו (תשכ"ו), עמ' קנו. שם המכשיר 'מסטרה' או 'מסטרה' בערבית גזור מלשון סרגל, שרטוט.

⁸⁷ N.N. Pokrovskii, 'Western Siberian Scriptoria and Binderies: Ancient Traditions among the Old Believers' (transl. from Russian by J.S.G. Simmons), *The Book Collector* 20 (Spring 1971), pp. 20–21. במאמר מובא תצלום של שני לוחות כאלה.

לוח שרטוט עשוי קרטון בשימוש
סופר שומרוני בשכם באמצע שנות
השישים של המאה העשרים.

מקורות ערביים על מלאכת הספר מימי הביניים מזכירים את המונח 'מסטר' או 'מסטר' במשמעות מכשיר שרטוט.⁸⁸ הוא נזכר גם ברשימות ספרים בערבית-יהודית שנמצאו בגניזת פוסטאט.⁸⁹ למען האמת את המונח כבר הזכיר הרמב"ם בפירושו הערבי למשנה כלים יב:ח

⁸⁸ כגון במאמר אנונימי קדום על קליגרפיה שמביא רייס בספרו D.S. Rice, *The Unique Ibn al-Bawwāb* ; J. Sadan, 'Nouveaux documents sur scribes et copistes', *Revue des Études Islamiques*, 45 (1977), p. 33, note 66 ; A.F.J. Harbin, 'Essai de calligraphie orientale', in *Développements des principes de la langue arabe moderne, suivi d'un recueil de phrases, de traductions interlinéaires, de proverbes arabes, et d'un essai de calligraphie orientale*, Paris 1803, p. 229 ; צוטט בחיבור C. Hurat, *Les calligraphes et les miniaturistes del'Orient musulman*, Paris 1908, p. 13 (הביא לידיעתי יוסף סדן). המזרחן תיאר את הכנת המסטר ואת שימושה: חותכים חתיכת קרטון בגודל הדף שמבקשים לכתוב עליו ומסמנים את השורות לפי מספרן המבוקש בריווח הדרוש ביניהן; מכסים כל שורה בחוט משי שאותו מחברים לשני קצות השורה; כאשר תבליט כזה מוכן מניחים את הקרטון מתחת לדף הנייר, לוחצים עליו בקלות באצבע או בפשטות מעבירים עליו את שריוול השמלה. עדות על שימוש במסטר בשרטוט כתבי-יד ערביים בתימן במחצית השנייה של המאה העשרים ראו 'Abd al-Rahman al-Ahdal, 'La réglure à Zabid: Fabrication d'une tablette à régler (mistara)', *Chroniques du manuscrit au Yémen*, 5 (2008) מערבית, פרסום אלקטרוני: http://www.cefas.com.ye/cmy/no5_fev08/CMY5_texte2.pdf.

⁸⁹ ראו אלוני, הספרייה היהודית, לפי המפתח (בייחוד ברשימותיו של יוסף ראש הסדר).

כתרגום לכלי שבלשון המשנה הוא 'כִּנְה', מונח שעל-פי זיהוי מאוחר זה ראוי לשמש מונח עברי ללוח השרטוט המזרחי.⁹⁰

⁹⁰ ראו בפירוט מ' בית-אריה, 'מבוא', בתוך: ספר פתרון תורה – ילקוט מדרשים ופירושים, מהדורת פקסימיליה כתב-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb. 4° 5767, ירושלים תשנ"ה, עמ' יט–כג וכן במבואי לאוצר המצחפים, ג. באשר למונח 'כנה' הבא במשנה בצמידות למונח 'כ' ברשימת כלים שמקבלים טומאה ראו את דברי הרמב"ם בפירושו למשנה (סדר טהרות עם פירוש הרב משה בן מימון בלשון ערבי על פי כ"י פאריס ואוקספורד, ההדיר ותרגם נ"י דירינבורג, א, ברלין תרמ"ז, עמ' 119): 'והכן הוא אלמסטר אלדי תכט בה אלסטור וכנה אלמסטר־הֶֿֿֿ, והתרגום שם: 'והכן הוא הקנה אשר מסרגלין בו השורות, וכנה הוא הלוח'. וכך בתרגום עברי עלום שם מימי הביניים: 'והכן הוא המסטר אשר יקוּ >ישרטטו בו קווים?< בו השורות והכנה היא המסטר' (על-פי כ"י פריז 329 Hébreu, דף 131א). בחיבורו משנה תורה, בהלכה המקבילה למשנה הנזכרת בפנים, כתב הרמב"ם: 'והאולר שכורתין בו הסופרים ראש הקולמוס של קנה, והקולמוס של מתכת, והכן, והכנה שמשרטטין בו הסופרים, כל אלו מקבלין טומאה' (ספר טהרה, הלכות כלים ט: טז). 'והכנה' היא גרסת כתב-היד (כמו הכתיב בכתב-היד של מסכת כלים במשנה), ואילו גרסת הדפוסים שם היא 'והכנא' (משנה תורה, מהדורת ש' פרנקל, ירושלים – בני ברק תשנ"ד). לפי לשונו בפירוש המשנה, הבחין הרמב"ם בין 'כ', שפירושו, לכאורה, סרגל שבעזרתו משרטטים את השורות בכלי שרטוט כלשהו, ובין 'כנה', היא המסטר, מן הסתם לוח שרטוט. אבל הדבר אינו מחוור די צורך, וייתכן מאוד שהרמב"ם זיהה את ה'כ' דווקא בלוח שרטוט, ואת ה'כנה' בסרגל. אכן, המילה 'מסטר' שימשה בערבית של ימי-הביניים במשמעות סרגל (עיינו במילון דווי [Dozy], וראו את דברי מֶזֶן אבן בדיס בן המאה האחת-עשרה מצפון אפריקה במאמר שחיבר על מלאכת הספר, בפרק על כריכת ספרים שקטע ממנו פרסם בוש בתרגום לאנגלית G.K. Busch, 'The Staff of the Scribes and Implements of the Discerning – An Excerpt', *Ars Orientalia*, 4, p. 4 [1961], עוד על המאמר ופרסומיו ראו לעיל, פרק ג, הערה 86), ולוח השרטוט נקרא, כנראה, גם 'מסטר'. ואכן, במשנה תורה, ספר אהבה, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה ט: ד השתמש הרמב"ם במילה 'כנה' במשמעות סרגל באופן ברור בהוראות הכתיבה של ספר תורה: 'ואחר כך עושה כנה שווה יהיה ארכה ארבעים או חמשים אצבעות ויחלק אצבע אחד מהן >...< וימדוד כל עור ועור בכנה זו, וכן בהמשך: 'ואחר שכותב הדף >...< ימוד רוחב הדף באצבעות הכנה' (לפי גרסת כ"י אוקספורד MS. Hunt. 80, שנכתב בחיי הרמב"ם והוגה על-פי העותק האישי שלו כמו שמעידים אישורו וחתימתו בסוף כתב-היד. ראו מהדורת מ"ח חיימזאהן, ב, ירושלים תשכ"ה, דף 167א, שורה 25 – 137, שורה 3 ושורות 9–11). במהדורות הדפוס המקובלות הגרסה היא 'קנה', אך בדפוס הראשון >רומא בערך ר"ם< הגרסה היא 'כנה' (ראו במהדורת הפקסימיליה, ירושלים: מוסד הרב קוק תשט"ו, עמ' עג) כמו בכתב-היד שאושר בחתימת הרמב"ם וכך גם בגרסת דפוס קושטא רס"ט (מהדורת צילום ירושלים: מקור תשל"ג, עמ' לא). אכן, בן יהודה במילונו בערך 'כנה', אימץ את השערתו של ב"ז באכר שבהלכה זו שבמשנה תורה יש לקרוא 'כנה' ולא 'קנה', לפי הכינויים הנקביים שבפסקה ולפי הציטוט שמביא תנחום ירושלמי (W. Bacher, *Aus dem Wörterbuche Tanchum Jeruschalmi's – Nebst einem anhang über den sprachlichen charakter des Mainuni'schen Mischne-Tora* [Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest für das Schuljahr 1902–1903], Budapest–Strasbourg 1903, p. 142). במילונו למשנה תורה, אלמרשד אלכאפי, הערך 'כנ', כותב תנחום: 'הכן והכנה >...< פאקול אן כנה הי אלמסטר אלתי תוצֶֿעַ באלערֶֿץ ויכֶֿט עליהא אלסטור אלמסתקימה והכן אלתי תכֶֿט אלסטור וקאל >הרמב"ם במשנה תורה, שם< יעשה כנה וימדוד העור בכנה והי מסטרה טוילה שבה אלדֶֿרֶאע יקיס בהא אלגלוד אלתי לספר תורה' (אלמרשד אלכאפי – מילונו של תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם, מהדורת הדסה ש', ירושלים תשס"ה, עמ' 258). השווא גם אל ספר אלמרשד אלכאפי, מהדורת ב' טולידאנו, כרך א: אותיות א–כ, תל-אביב תשכ"א, עמ' 208, ותרגומו שם: 'ואומר כי כנה היא הסרגל השמים אותו ברוחב ומשרטטים עליו שורות ישרות, והכן הוא שמשרטטין בו את השורות, ואמר יעשה כנה וימדוד העור בכנה הסרגל הארוך דומה לאמה מודד בו ארך העור לס"ת'. תנחום מפרש אפוא 'כנה' – סרגל שבעזרתו משרטטים את השורות, ו'כ' – מכשיר לשרטוט השורות. גם י' קאפח במהדורתו למשנה עם פירוש רבינו משה בן מימון הבין את כוונת הרמב"ם באופן דומה לתרגום: 'והכן – הוא הקנה אשר בו משרטטין את השורות, וכנה – הסרגל' (סדר טהרות, הלכות כלים, ירושלים תשכ"ח, עמ' קז), והעיר על הכן: 'הכלי שבו לוחצין על הנייר או הקלף לסמון הקו' (שם, הערה 47), ולא חש שהרמב"ם זיהה את המכשיר 'כנה' כמסטר, הוא המכשיר שקאפח תיאר במאמרו על מלאכת הסופרים בתימן (לעיל, הערה 86). גם בפירוש הגאונים לסדר טהרות המיוחס לרב האי גאון פורש זוג מונחים זה בצורה דומה: 'והכן פי'כירוש> בסיס >...< והכנה פי' כמין אמת הבנין >...< וכמו> זה שמסרגלין בו את הספרים' (מהדורת י"נ אפשטיין בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים – תל-אביב תשמ"ב, עמ' 27). אפשר שהמונח 'כ' פורש כבסיס בעלמא, בלא קשר למכשיר שרטוט כמשמעותו במקרא ובמשנה (השוו אל משנה כלים ד: א: 'והוא כלי שמניחים תחת הכלים', אך גם המונח 'כנה' משמש במשמעות דומה במשנה כלים ז: ו). מכל מקום ברור שגם הגאונים וגם תנחום ירושלמי פירשו את המילה 'כנה' סרגל כשימושו של הרמב"ם במשנה תורה בהלכות תפילין ומזוזה וספר תורה כנזכר לעיל. ואילו בעל הערוך ביאר את זוג המונחים שבמשנה באופן הפוך: 'הכן והכנה >...< פי' האמה שמסרגלין בה הספרים והלוח שמתחתיה' (ערוך השלם, מהדורת ח"י קוהוט, ד, וינה תרמ"ד, הערך 'כ', עמ' 253). מנחם המאירי בספרו קרית ספר פירש בדרך דומה בהתבססו על דברי הרמב"ם: 'הכן – הדבר שמסרגלין בו, והכנה – הלוח שעליו מסרגלין, ופירושו שעושה לוח שבו מרבע היריעות ורושם רוחב האצבעות' (מאמר ג, חלק א, מהדורת מ' הרשלר, ירושלים תשס"ז, עמ' סד). לפי דברי הרמב"ם במשנה תורה, פירוש הגאונים ומילונו של תנחום ירושלמי יש לכאורה להעדיף את המונח 'כ' לציון לוח השרטוט המכני. ברם, בעת האחרונה נתגלה מקור עברי המתאר בפירוט את מלאכת השרטוט ב'כנה', ומענה אין ספק שמילה עברית משנאית זו שימשה בימי-הביניים בהוראת 'מסטר', וראויה היא שנחדש את ימיה. התיאור האמור בא בחיבורו על הלכות שבת שחיברו, כנראה, יצחק בן שמואל ואשר הועתק במזרח במאה החמש-עשרה. בכתב-היד, השמור בידיים פרטיות, דף 101א אנו קוראים: 'והשרטוט על שני פנים, יש שרטוט בלא צבע עליו כמין שעושין הסופרים לוקחין כנה שבה חוטיין מדובקין ונותנים עליה הנייר או הקלף וידחקו האומן באצבעו עליו ונמצא משורטט' (ההמשך אף הוא מאלף לידיעת טכניקות השרטוט – מתואר בו שרטוט בחריטה בעזרת סרגל). אני מכיר טובה לשמחה עמנואל שהסב את תשומת לבי לקטע זה. לזוג המילים 'כ' ו'כנה' בלשון חכמים היו בוודאי משמעויות אחרות שאינן קשורות לכלי הסופר, מן הסתם בסיסים למינהם של כלים כעולה מגרסת התוספתא

קיימברידג', האוניברסיטה T-S K11.54

יתרה מזו, בין קטעי כתבי-היד שמוצאם בגניזת פוסטאט שרדו שני דגמים של לוח שרטוט כזה. שני הלוחות עשויים דפי נייר שהודבקו זה לזה. חבלים מתוחים בצורת קווי שורות אופקיים וקווי שוליים אנכיים הושחלו בחורים שנוקבו בשוליהם והודבקו למשטח הלוח. לפחות אחד הלוחות שימש דגם לימודי, שכן מעברו האחר נכתב בערבית-יהודית 'מסטרה תגרבה קלם ושלוס', כלומר מסטרה ניסוי (תרגול) של קולמוס. התחלות השורות בלוח זה סופרו באותיות האלף-בית.⁹¹ אכן, בכתבי-יד מזרחיים אחדים של נייר עדיין אפשר להבחין היטב בשרידי הטבעות של פיתולי חבלים דקים שהוטבעו בשורות נייר.⁹²

השרטוט המכני המזרחי באמצעות מכשיר שרטוט – תבליט אחיד של תווי השורות – היה, כמובן, התפתחות מהפכנית בעלות ההפקה, שהרי פטר את המעתיקים מן הצורך להעמיד פיגומי נקבים והצריך השקעה מועטה יותר בשרטוט השורות. לאחר תקופה שהשורות בכתבי-היד של נייר לא שורטטו כלל מטעמי חיסכון והשורות משני עברי הדפים לא חפפו אלה את אלה נגלה שרטוט מכני כזה בפעם הראשונה בכתבי-יד עבריים בשנת 1311. עם החלת השימוש בלוח השרטוט השכילו המעתיקים המזרחיים ליישב את הסתירה שבין הוזלת עלות ההפקה ובין הצורך האסתטי לשרטט את השורות כדי להבטיח את סדירות ההעתקה ואחידותה. שרטוט זה נראה בחמישים וחמישה אחוז לפחות מכתבי-היד של נייר למן שנת 1131 ועד לשנת 1500.

המקבילה למשנה: 'והכן והכנה של זכוכית טהורין' (תוספתא, סוף מסכת כלים, מהדורת מ"ש צוקרמנדל, ירושלים תרצ"ח [דפוס-צילום], עמ' 598).

⁹¹ קיימברידג', האוניברסיטה T-S K11.54 (יעקב זוסמן הוא שהבחין בלוח זה והסב את תשומת לבי אליו, ופרסמתיו כבר בספרי קודיקולוגיה עברית). תצלום של לוח ניסוי זה הובא בספרו של רייף S.C. Reif, *A Jewish Archive from Old Cairo: The History of Cambridge University's Genizah Collection*, Richmond, Surrey, 2000, p. 211. לוח דומה שרד גם בין קטעי הגניזה שבאוסף מוצרי בפריז (המוחזק היום בהשאלה בספריית אוניברסיטת קיימברידג') IX. 167 (פול פנטון הפנה אותי לפריט זה). על לוח מסטרה ששולב כאחד מלוחות הכריכה של כתב-יד ערבי השמור בספריית בייניקה שבאוניברסיטת ייל בניו הייבן (New Haven, Yale University, B. Layton, *Catalogue of Coptic Literary Manuscripts in the Beinecke Library, New Eastern Ms 11*, *British Library Acquired since the Year 1906*, London 1987, p. lxi, הערך *mistarrah*, עמ' 231–232. על השימוש במסטרה בכתבי-יד יווניים עמדה בעת האחרונה אגטי במאמרה M.L. Agati, 'Codicologia: Osservazioni e riflessioni', in *Storie di cultura scritta – Studi per Francesco Magistrale*, ed. P. Fioretti et al. (Collectanea 28), Spoleto 2012, pp. 1–14.

⁹² M. Glatzer, 'D'après des manuscrits hébreux, le stade final de la fabrication du papier et la réglure à l'aide d'un cadre', *La paléographie hébraïque médiévale – Actes du colloque international tenu à Paris du 11 au 13 septembre 1972* (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique 547), Paris 1974, p. 53, pl. 37. תצלום של עמוד ריק ששורטט במסטרה בכתב-יד ערבי המדגים היטב את מראהו של שרטוט מסוג זה מובא אצל דרוש, קודיקולוגיה ערבית (אנגלית), עמ' 163.

שימוש בלוחות תבליט לצורך שרטוט סמוי מהיר, חסכוני ואחיד נראה שנהג גם באירופה, אך הוא לא נזכר במקורות בני זמנו (כמו במזרח) אלא רק סמוך לאחר ימי-הביניים. כמו שאפשר להסיק מן הממצאים המתוארכים, השרטוט המכני באירופה החל שלוש מאות שנה לפחות אחרי תחילתו במזרח התיכון. גם באירופה נראה שהשתמשו בטכניקת ההטבעה כדי לשרטט בייחוד כתבי-יד עשויים נייר אך גם כתבי-יד של קלף, אם כי בהיקף קטן הרבה יותר.

בהיעדר עדויות אמפיריות או כתובות לשימוש בלוח שרטוט בהפקת כתבי-יד אירופיים עבריים הראיות שאפשר להביא לשימוש כזה הן בעיקר לוגיות, היינו הן נגזרות ממאפיינים מסוימים של השרטוט המשתקפים מכתבי-היד גופם, שאחידות השרטוט בהם וסדירותו בולטות. המסקנה שכתבי-יד לא מעטים של קלף המשורטטים בטכניקת בלט שורטטו מן הסתם באמצעות לוח תבליט כלשהו אינה נובעת ממראית תווי השרטוט דווקא כמו בכתבי-היד המזרחיים של נייר אלא בייחוד מעצם הדבר שכתבי-יד אלו שורטטו ביחידות של דפים, בדרך כלל דף דף, אך אין למצוא בהם כל טורי נקבים בשוליים להדרכת שרטוט השורות, וכזכור, נעדרי ניקוב הם גם כתבי-היד המזרחיים של נייר אשר שרטוטי הֶבְלֵט בהם שקועים. טורי הניקוב להנחיית השורות אשר נוקבו בשוליים החיצוניים היו עשויים, כמובן, להיחתך בעת חידושה החוזר של כריכת כתב-היד שהתבלתה בחלוף השנים, מה שאין כן טורי הניקוב שבשוליים הפנימיים, שכמעט תמיד משתמרים. עצם השרטוט ביחידות של דף יחיד מחייב ניקוב מנחה בשני השוליים, ולפיכך היעדרו בשוליים הפנימיים מעיד שהשרטוט נעשה בלא הנחיית נקבים כלל, ולא היה אפשר לעשותו אלא בעזרת לוח שרטוט מכני או דגם כלשהו שהנחה את המעתיק בשרטוט שורות⁹³ אולי בטכניקה של שרטוט סמוי בחריטה. ואולם ההשערה בדבר השימוש בטכניקת החריטה אינה הולמת את מראה השרטוט שבדרך כלל איננו חד וחרוץ. היעדר הניקוב בכתבי-היד המשורטטים דף דף בולט בייחוד בחצי האי האיברי ובשלוחותיה של מלאכת הספר הספרדית ושיעורו שם מגיע לכדי 87% אחוזים מכתבי-היד של נייר בציוני תאריך שהופקו במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה. עם זה ידוע שגם באזורים אחרים מחוץ לספרד הופקו מאז המאה הארבע-עשרה כתבי-יד כאלה, בייחוד באיטליה, שבה התופעה נקריית במספר קטן של כתבי-יד של קלף ובמחצית בערך מכתבי-היד של נייר, ובביזנטיון שבה התופעה באה בשליש מכתבי-היד של קלף ובשני שלישים מכתבי-היד של נייר.

תפוצתו הרחבה של שרטוט בלט בלתי מונחה בכתבי-יד ספרדיים מעלה בזיכרון את התיאור הידוע שתיאר הקליגרף הספרדי חואן דה איסיאר (Juan de Yciar) בספרו *Arte subtilissima*, שנדפס בסרגוסה בשנת 1550, לוח שרטוט עשוי עץ שבו נמתחו מיתרים של כלי נגינה והודבקו בחריצים המסמנים את השורות. לדבריו, על הלוח הניחו דף או גיליון ושפשפם בסמרטוט.⁹⁴

⁹³ חומברט ('שרטוט במגרף', עמ' 48) מביא את דבריו של קליגרף ספרדי משנת 1540 על שורן בצורת גיליון המשורטט קווים עבים ושחורים אשר מושם מתחת לדף הנכתב כדי להנחות את ההעתקה בלא צורך בשרטוט.

⁹⁴ *A facsimile of the 1550 edition of Arte subtilissima <by> Juan de Yciar with a translation by E. Shuckburgh and an Introduction by R. Stone, London – New York 1960, pp. 37–38* (התיאור הנזכר הובא אצל דרולה [קודיקולוגיה, א, עמ' 72–73] בדיונו על שרטוט סמוי בלי הנחיית ניקוב בשוליים שהבחין בו בכתבי-היד ההומניסטיים של קלף). יש להוסיף שהקליגרף הספרדי ציין שמקור התיאור בספר Alejo Vanegas del Busto, *Tractato de orthografia*, Toledo 1531. והשוו אל תרגומו של מקור התיאור שמדי חומברט, 'שרטוט במגרף', עמ' 54–55. נראה שבכתבי-יד הספרדיים ששרטטו שרטוט בלט לא נעשה השרטוט בחרט אלא בלוח שרטוט. דרולה (שם) מציין את האיניוונטר שבחנות של צורכי כתיבה (cartolaio) בפרוג'ה משנת 1465 שזכרים בו *due tabule ad rigandum* (היינו שני לוחות שרטוט. מראה מקום של פרסום האיניוונטר ראו אצל דרולה, שם, עמ' 72, הערה 19). לדברי דרולה (שם) התכונות האופייניות שעשויות לזהות שימוש בלוח שרטוט הן: היעדר ניקוב, צורה מעוקלת ולא ברורה של השורות, עקבות חבלים, קווי שוליים שאינם מגיעים לקצות השוליים ופסקים בהצטלבויות שבין הקווים האנכיים ובין השורות (הנובעים מן הצורך להשחיל את מְתוּוֹי השורות בלוח בלי שיצטלבו עם מְתוּוֹי הקווים האנכיים). חומברט (שם) מונה תכונות דומות של שרטוטי המגרף הצבעוניים שחף.

מאלף הדבר עד כמה תיאור זה דומה לתיאורי המסורה המזרחית וממצאיה. הקליגרף הספרדי מעיד על התפוצה הרחבה של השרטוט בלוח ועל מגוון אופני השימוש בו בסוף ימי-הביניים. ההבדלים שבין המראה הגס והרחב של תווי שרטוט הבלט בכתבי-היד המזרחיים של נייר, שנעשה על-ידי שימוש בחוטים מן הצומח, ובין המראה הסדיר של תווי שרטוט מסוג זה בכתבי-היד האירופיים, שאמנם תכופות ניכר בקושי, מזכיר את ההבדלים החזותיים שבין הנייר המזרחי ובין הנייר האירופי וסיבתם הטכנולוגית. כזכור, רשת הקווים והמברחים בתבניות ייצור הנייר הייתה עשויה במזרח מחומרים מן הצומח שהיו רופפים יותר והפיקו תווים בלתי סדירים ובלתי ישרים בגיליונות הנייר, ואילו באירופה הומרה הרשת הצמחית ברשת עשויה תילי מתכת שהפיקה קווים ומברחים סדירים וישרים. אם נקיש ממלאכת הנייר למלאכת השרטוט, מתקבל על הדעת שכבר במאה הארבע-עשרה היה לוח השרטוט האירופי באמת עשוי ממיתרים מן החי, כמו שלימים ציין המקור הספרדי.

דרך השרטוט של כל אחד מדפי הגיליונות בעזרת לוח שרטוט – הן בלוח המסורה במזרח הן בלוחות השרטוט המשוערים באירופה – באחידות ובסדירות בהיעדר עקבות כלשהם של ייצוב הדף ועיגונו על לוח השרטוט (או מתחתיו) היא קושיה שעדיין דורשת פתרון, ואולי בדיקות חוזרות שמודעות יותר לשאלה זו ודקדקניות יותר עשויות לפענח את התעלומה.

2.ב.1. שרטוט על-ידי קיפול

בין השרטוטים שלא הונחו על-ידי ניקוב אפשר לכלול גם שרטוט חלקי יוצא דופן ונדיר זה, אף על פי שהוא לא נעשה בעזרת לוח שרטוט או דגם. אדרבה, לפנינו תחליף שרטוט פשוט ביותר שלא נזקק לשום מכשיר. מבחינים בו במעט כתבי-יד של נייר ובכתב-יד אחד של קלף, בכולם לצורך התוויית קווי שוליים אנכיים בלבד. למשל, כתב-יד שנכתב בבולוניה בשנת 1403: כל דף קופל פעמיים, וכך הותוו קווי שוליים (הקיפול שהותווה בדרך זו באמצע הדף לא נוצל). סימון מאולתר כזה יכול לקבוע רק את קווי השוליים האנכיים אך לא את קווי השורות. אכן, כתב-היד הנזכר נכתב בבית סוהר כאשר למעתיקו האסיר לא היו אמצעי שרטוט, ואולם נמצאו כתבי-יד אחדים שהועתקו בנסיבות רגילות ושוורטטו כך.⁹⁵ בכתב-יד אחדים מבחינים בקיפולים של דפים אחדים בבת אחת.

⁹⁵ כתב-היד שנכתב בבית הסוהר הוא כ"י פריז 814 Hébren (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 79). הועתק בו ספר האורה מאת יוסף ג'יקטילה בכתובה הרוטה למדיי ואכן, השורות משני צדי הדף אינן חופפות אלה את אלה. אין ספק שהיה ברשות המעתיק האסיר העתק שממנו העתיק, אך הוא מתנצל על השגיאות האפשריות בהעתקו בעיקר בהגהות שהוסיף בלי להסתמך על ספריו. ראוי להביא את הקולופון של כתב-יד זה בשלמותו:
אנכתב ונשלם על ידי בנימן צעיר יל"ב בכמ"ר יואב ז"ל יום ג' חסד אל אבי"ב בחודש אב שקס"ג לאלף ה[נשי] ואתה ה' מגן בעדי כבודי ומרים ראשי יתברך אלוי אבי ועל דרך התנצלות לבעלי מודיע אני לרואה העתקתי זו אם רואה בו שיגגה שישירנה ובפרט על שהעזתי להרים יד לכתוב קצת הגהות מתי מספר בהיותי במיצר בעיר בולוניה אז. ולבי היה סגור בחותם צר אגם לא היה לי סמך מספריי אשר באהבתם שגיתי מנעוריי ואם שגיתי יעביר ה' עוני ויסיר חטאתי ואם חלום חלמתי ולא ידעתי ספר ופותר אין אתי והוא יכפר חטאתי ולא אמות והוא ינהני על מות ויוציאני לרווייה מן המיצר קראתי יה ענני במרחב יה ונאמר לפניו הללויה אמן. ויזכני לראות בניי שבס"א/בתם נכנסתי לפניי.

דוגמה קדומה להתוויית קו אנכי על-ידי קיפול דפי קלף נראית בכ"י קרלסרוהה, ספריית המדינה Cod. Reuchlin 3, ובו הועתקו נביאים עם תרגום משנת 1105/6. סופר כתב-היד העתיק רק את הטקסט המקראי אך לא הכין את השרטוט בשביל העתקת המסורה הקטנה ואף לא בשביל העתקת מבחר מתוך המסורה הגדולה ולתוספות מתוך תרגום ירושלמי ולא העתיקם. יד אחרת הוסיפה אותם ולצורך כתיבת המסורה הקטנה בין שתי עמודות הנביאים הותוו קווים אנכיים על-ידי קיפול (ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 48). לעניין קיפול גיליונות בכתב-יד לטיניים השוו אל מאמרו של סמית 'D. Smith, 'Plaidoyer pour l'étude des plis: Codex, mise en page, transport et rangement', *Gazette du livre médiéval*, 42 (2003), pp. 1–15 (על קיפול קונטרסים בכתב-יד למן המאה השמינית ועד למאה האחת-עשרה עמד כבר ברנהרד בישוף כמובא שם, עמ' 3). בדוגמאות שמביא סמית הותוו על-ידי קיפול לא רק קווים אנכיים אלא גם גבולות גושי שורות.

2. שרטוטים צבעוניים

קרוב לוודאי שמלכתחילה נראו השרטוטים הצבעוניים לעין המשרטט והקורא בבירור ובאופן בולט והיו חלק בלתי נפרד ממרקם העמוד הכתוב בהדגישם את המבנה הארכיטקטוני שלו. אולם לפי מה שענינו רואות היום ברוב כתבי-היד – לפחות חמש מאות שנה לאחר הפקתם – הצבעוניות של שרטוטים אלו פעמים רבות קלושה או שנעלמה כליל לבלי השאר שריד בחלקים ניכרים של כתב-היד או שרק שרדה פה ופה.⁹⁶ השרטוט הצבעוני נעשה בעיפרון מתכתי, שהרכבו היו כנראה מכמה סוגים, או בדיו או בשניהם. הדחייה ההלכתית של השימוש בעיפרון לצורך שרטוט השורות בספר תורה, אשר תידון להלן, חלה בוודאי גם על השימוש בדיו אף על פי שדברי הפוסקים נגעו רק לעיפרון שכן נימוקיהם לדחייתו היו יפים גם לדיו שהשתמשו בה מעתיקים לטיניים סמוך לתקופת השימוש בעיפרון.

אימוץ אמצעי השרטוט הצבעוניים (עיפרון או דיו) סימן תפנית מהפכנית במלאכת הספר בכל תרבויות הקודקס, אף שקשה להסבירה מנקודת מבט ארגומטרית וכלכלית. עיקר התמורה נעוץ במעבר מן השרטוט החסכוני הסמוי בחריטה, שאפשר שרטוט של שני עברי הדף או הגיליון ואפילו שרטוט של כמה דפים או גיליונות בבת אחת, לשרטוט רב-השקעה, שחייב שרטוט בכל עמוד ועמוד או בשני צדי הגיליון בלי אפשרות לשרטט יחידות כתיבה אחדות במהלך אחד. ואולם בצד מגבלה זו אפשר השרטוט הצבעוני גמישות בתכנית ההעתקה ופריסת ההעתקה לפי צורכי הטקסט המועתק וטיבו לעומת האחידות המוחלטת שכפה שרטוט הבלט הסמוי לפחות על שני צדי דף אחד. בכתבי-היד הלטיניים הומרו שרטוטי הבלט בשרטוטים הצבעוניים (בהתחלה בעיפרון ואחר כך בדיו) למן המאה השתים-עשרה ושלטו בהם מאז ואילך חוץ מבכתבי-היד ההומניסטיים.⁹⁷

2.א. שרטוט בעיפרון

שימוש בעיפרון לצורך שרטוט נגלה בכתבי-יד לטיניים כבר בשלהי המאה האחת-עשרה, ומכל מקום למן המאה השתים-עשרה היה רווח ביותר (אך לא בכתבי-היד ההומניסטיים באיטליה במאה החמש-עשרה).⁹⁸ נראה שכתבי-יד נוצריים שנכתבו במזרח התיכון שורטטו בעיפרון לפני

דוגמה מן המזרח להתוויית קווי שוליים בקיפול באה בכ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 102, כתב-יד של נייר משנת 1106 (אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 49). השורות בכתב-יד זה לא שורטטו כלל, השורות הכתובות משני צדי הדף אינן חופפות אלה את אלה ואף מספרן אינו שווה. דוגמה מאוחרת לשרטוט בקיפול היא כ"י פרמה Parm. 3464, ביאורי אברהם בן דוד אשכנזי על מערכת האלוהות כמו שערך אותם יצחק אליהו פינצי בכתובת ידו במרוצת השנים 1461/2–1464.

⁹⁶ אמנם בספר מגי ואוקולטי ובו אוסף גדול של תרופות, רפואות ואלכימיה הובא מתכון לדיו מחיקה לצורך שרטוט, ושם מוסבר כיצד למחוק את שרטוט השורות לאחר הכתיבה. ראו De' Secreti del ruerendo donno Alessio (החיבור מיוחס ל-Girolamo Ruscelli שהוציאו לאור בשם בדוי). הספר ראה אור במהדורות רבות ותורגם לשפות רבות, ובצרפתית ראה אור בשנת 1557. על מקור זה (במהדורה באיטלקית שנדפסה בליון 1558, עמ' 316) העמידה מוניק זרדון (M. Zerdoun) את מישל דוקן, המביאה אותו בחיבורה, ראו דוקן, שרטוט, א, עמ' 15–16.

⁹⁷ ראו את סיכומה של מניאצי (ארכאולוגיה, עמ' 89) וראו להלן. ניכר שלא נעשה מחקר מקיף בקודיקולוגיה הלטינית על תפוצת השרטוטים הצבעוניים.

⁹⁸ לדברי נ"ר קר בערך משנת 1170 נעשה השרטוט הסטנדרטי של כתבי-היד האנגליים בעיפרון, אך השימוש בו החל לפני שנת 1100, ראו קר, כתבי-יד אנגליים, עמ' 41–42. בכתבי-היד הבנווניניים בדרום איטליה שימש העיפרון למן המאה השתים-עשרה. ראו E.A. Lowe, *The Beneventan Script: A History of South Italian Minuscule*, Oxford 1914, pp. 293–294. רק במאה השתים-עשרה השימוש בו היה רחב, ראו C.T.G. Schönemann, *Versuch eines vollständigen Systems der allgemeinen besonders älteren Diplomatie: Als Handbuch für Archivare und den Geschäftsgebrauch*, vol. 1, Leipzig 1818, p. 515. על השימוש בעיפרון בשרטוטים יחידים קדומים יותר ראו

ששורטטו כך כתב-יד הנוצריים שנכתבו במערב.⁹⁹ מעתיקים עבריים התחילו לאמץ את כלי השרטוט החדש בהיסוס כעבור כמאה שנים ויותר, כמו שנראה להלן, תחילה במחוזות אשכנז, שבהם השרטוט בעיפרון החליף בהדרגה את שרטוט הבלט, ואחר כך גם באיטליה ובספרד, שבהם היה השימוש בו חלקי בלבד, אך במזרח התיכון ובביזנטיון השרטוט בעיפרון לא נקלט כלל. אין לעיפרון של ימי-הביניים ולעיפרון של העת החדשה ולא כלום. העיפרון שבשימושנו עשוי גרפיט, ואילו העיפרון ששימש לשרטוט בימי-הביניים היה עשוי מתכת (plummet באנגלית, mine de plomb בצרפתית, mina di piombo באיטלקית)¹⁰⁰ ועיקר הרכבו עופרת, כמו ששמו בעברית המודרנית מעיד עליו.¹⁰¹ הצבע שהעיפרון משאיר על עמודי הקלף עשוי להיות שחור או אפור או גוונים אחדים של חום. תכופות נראים חילופי צבעים באותו כתב-יד ואפילו באותו העמוד.

גם וזן, 'הפקה חומרית', עמ' 33–34. השימוש הקדום ביותר הידוע לוון הוא בכתב-יד לטיני מן המאה התשיעית, אך הוא מציין שימוש נרחב בעיפרון ניכר רק בתחילת המאה השתים-עשרה. לדבריו (שנתון, עמ' 494) מסוף המאה האחת-עשרה התחלה העיפרון בחרט. והוא מוסיף (שם) שנעשה שימוש חלקי בעיפרון במאות התשיעית עד האחת-עשרה בשרטוט עמודים יחידים או לצורך התוויית אינציאלים, עיטורים וציורים. ראו גם וזן, 'כתב-יד בציון תאריך' (לעיל, הערה 49), עמ' 87. מראי מקום רבים על התחלת השימוש בעיפרון בראשית המאה השתים-עשרה (בייחוד לצורך שרטוט מחדש של כתב-יד יווניים) מביא הופמן במאמרו P. Hoffmann, 'Contribution à l'étude des manuscrits du "Thesaurus Veritatis Fidei" de Buonaccorsi de Bologne. O.P.: Description et histoire des Parisini graeci 1251 et 1252', in: *Micellanea di studi in onore di P. Marco Petta per il LXX compleanno*, vol. 3, special issue, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, n.s. 46 (1992), pp. 77–78, note 48. ראו גם קנר ואחרים, 'שרטוט צבעוני'. הממצאים של מחברי המאמר מלמדים על השימוש בעיפרון בכתב-יד לטיניים מאירופה במאה השתים-עשרה ובכתב-יד יווני אחד לפני שנת 902. במהלך בדיקת מראית הקלף במבחר גדול של כתב-יד לטיניים בציון תאריך שהופקו בצרפת ובארצות גרמניה ושכנותיה שערנו לצורך השוואה עם הקלף בכתב-יד עבריים (ראו לעיל, פרק ג' בנספח לסעיף 'הקלף האשכנזי') נמצא שכתב-יד הקדום ביותר ששרטט בעיפרון הוא כ"י לונדון Royal 6 A.V., אשר נכתב בבלגיה לפני 1049 (לפי קטלוג ווטסון של כתב-יד המתוארכים בספרייה הבריטית, ראו לעיל, פרק ג', הערה 49). כתב-יד בציון תאריך ששרטט בעיפרון השני בקדמותו במבחר הנוכח הופק כמאה שנה אחר כך, בשנת 1136, והוא כ"י פריז Lat. 2092, שנכתב ב-Pevele בצפון צרפת בגבול פלנדריה (כתב-יד לא נכלל בקורפוס *des indications de date, de lieu ou de copiste*, vol. 2, שנה זו בערך שורטט בעיפרון כ"י וינה, הספרייה הלאומית Cod. 918, שנכתב ב-Indersdorf (בוואריה, גרמניה) בין שנת 1143 לשנת 1166.⁹⁹ כך יש להסיק מתיאורים של כתב-יד סוריים. ראו W.H.P. Hatch, *An Album of Dated Syriac Manuscripts*, Boston 1946. לפי ששרטוט בעיפרון מעולם לא שימש בכתב-יד עבריים או ערביים במזרח נטיתי, להטיל ספק בתיאורים של האץ' וסברתי שראוי לחזור ולבדוק את כתב-יד שהוא תיאורם כמשורטטים בעיפרון, בייחוד משום נטייתו לתאר חריצי חריטה שהצטברו בהם אבק ולכלוך כשרטוט בעיפרון. אולם בינתיים התברר שאכן, המעתיקים הסוריים השתמשו בעיפרון מאות שנים לפני הופעתו בכתב-יד לטיניים. סבסטיאן ברוק – שבשנים האחרונות עוסק גם בקודיקולוגיה של כתב-יד סוריים – הבחין שקטעים רבים מבין כתב-יד בסורית אשר נמצאו בעת האחרונה במנזר סנטה קתרינה בסיני שורטטו בעיפרון, בתחילה למן המאה השישית שורטטו כך קווי השוליים האנכיים בלבד, אך לימים (בפעם הראשונה בקטע מן המאה השמינית-תשיעית) – השרטוט המלא. ראו S.P. Brock, *Catalogue of Syriac Fragments (New Finds) in the Library of the Monastery of Saint Catherine, Mount Sinai, Athens 1995*.

¹⁰⁰ למונח האנגלי ראו חומברט, טרמיניולוגיה, ולמונחים בשאר הלשונות ראו מוזרל, מונחים קודיקולוגיים (בגרסה הרב-לשונית).

¹⁰¹ על ההרכב הכימי של העיפרון המתכתי לא נצבר מידע מספיק המסתמך על אנליזות מדעיות מעבדתיות של כתב-יד בהיקף גדול. ספקטוגרפיות כימיות שנעשו באוניברסיטה העברית לא יכלו להיות מדויקות משום ששיקפו גם יסודות של עיבוד מצע הכתיבה. לדברי סטיינון בעיפרון של ימי-הביניים היו שלושה רבעים עופרת ורבע אחד ארד (ברונזה), ראו 159, p. J. Stiennon, *Paléographie du Moyen Age*, Paris 1973, לעומתו, גאליק במאמרו 'מן המעתיק אל הכורף' (לעיל [פרק ד, הערה 14], עמ' 225, מצייין שהעיפרון היה עשוי עופרת ואולי בתוספת בדיל. דבריו הוא מסתמך על צ'ינו צ'יני Cennino Cennini, *Il libro dell'Arte: The Craftsman's handbook*, (transl. D.V. Thompson, New Haven–London–Oxford 1932–1933, ch. 11 Theophilus Presbyter, *De diversis artibus*, ed. & transl. C.R. Dowell, London 1961, Book 2, ch. 17, p. 17) גאליק, (שם) מבחין בין plummet ובין crayon, שצבעו מתגוון מחום בהיר ועד שחור כהה, וראו להלן על העולה מכתב-יד העבריים לעניין שני סוגים של עיפרון.

בעת האחרונה קודמה הבדיקה הכימית של עיפרון השרטוט ושל השרטוט הצבעוני לסוגיו באמצעות אנליזות המבוססות על קרני רנטגן. לשם עריכת הבדיקות שיתפו קודיקולוגים איטלקים פעולה עם צוות מדענים איטלקי שיישם טכניקה המכונה PIXE (על שיטה זו ראו P. del Carmine et al., 'Particle-Induced X Ray-Emission with an External Beam: A Non-Destructive Technique for Material Analysis in the Study of Ancient Manuscripts', בתוך: מניאצי ומונפו [עורכות], חומרים וטכניקות, ב, עמ' 7–27). עשרים וחמישה כתב-יד – מהם

מן הסתם נבע העיכוב הממושך באימוץ הכלי החדש קודם כול מן ההקשר ההלכתי המשתקף בספרות השאלות והתשובות והפסקים בת המאה השתים-עשרה ולאחריה. התפשטות השימוש בעיפרון ככלי שרטוט בציוויליזציה האירופית עוררה בקרב אנשי ההלכה את השאלה אם הוא יכול לשמש לשרטוט מגילת ספר התורה, החייבת שרטוט על-פי ההלכה, שלפי המסורת הממושכת נעשה בחריטה. תחליף זה דחו מכול וכול פוסקים צרפתיים, גרמנים ופרובנסלים בעיקר מפני שתווי העיפרון הצבעוניים אינם משתמרים לאורך זמן (טענה שאינה מתיישבת עם התפיסה ועם המיון המקובלים בקודיקולוגיה בת זמננו, הרואים בשרטוטי הבלט שבחריטה – הדרך המסורתית לשרטוט ספר תורה – שרטוטים סמויים וכך הם גם מכונים, ואילו השרטוט הצבעוני נחשב לשרטוט ניכר לעין).¹⁰²

עשרים כתבי-יד לטיניים אירופיים מסוף המאה השתים-עשרה והומניסטיים מן המאה החמש-עשרה ומהם חמישה כתבי-יד יווניים – נבדקו בשיטה זו. על הרכב היסודות שנתקבל כתוצאה מאנליזה כימית זו בשרטוטים הצבעוניים של כתבי-יד אלו אשר שרטטו בעיפרון או בדיו ראו קנר ואחרים, 'שרטוט צבעוני'. בדיקות אלו העלו כי ברוב כתבי-היד ששרטטו בעיפרון הייתה בקווי השרטוט בעיקר עופרת (Pb), והם אינם הומוגניים אלא מגורענים ואף צבעיהם אינם אחידים. בשרטוט הדיו הבהירה שבכתבי-היד ההומניסטיים בני המאה החמש-עשרה (ראו להלן בסעיף 2.2): שרטוט בדיו יש בייחוד ברזל (Fe), בדרך כלל בצירוף אשלגן (S) וגפרית (K). הרכב דומה נמצא גם בדיו הטקסט אך שיעורי הרכיבים האלה גבוהים יותר (שכן יש להניח כי את הדיו דיללו כדי להבהירה לצורך השרטוט). אחר כך נעשו בדיקות ניסיוניות לזיהוי ההרכב הכימי של חומרי הדיו ותוך כדי כך גם לזיהוי הרכב החומרים בשרטוט שבעיפרון בתנ"ך העברי גדול המידות משנת 1334 השמור בספריית המדינה בברלין, ואשר אחד מכרכיו ניוזק במלחמת העולם השנייה ובשנים האחרונות שוקם באופן יסודי ושיטתי בלא תקדים בין כתבי-היד העבריים. את הבדיקה ערך צוות של המכון לבדיקת חומרים בברלין (BAM) בראשות ד"ר אוליבר האן (Dr. Oliver Hahn) בשיטה שונה מן השיטה האיטלקית, אף שגם היא מסתייעת בקרני רנטגן (XRF – X-ray florescence), והוא משתמש במכשור שהתאימה האוניברסיטה הטכנית של ברלין לבדיקה זו, ראו O. Hahn, T. Wolff, H.-O. Feistel, I. Rabin & M. Beit-Arié, 'The Erfurt Hebrew Giant Bible and the Experimental XRF Analysis of Ink and Plummet Composition', *Gazette du livre médiéval*, 51 (2007), pp. 16–29. האנליזות של כ"י ארפורט העלו שבשרטוט בעיפרון אין כלל ארד (ברונזה), שהוא מִסָּג של נחושת המעורבת בעשירית בדיל, אלא מִסָּג של עופרת (Pb) ובדיל (Sn) בלבד (יסוד שבמחקר האיטלקי לא נמצא כלל בשום כתב-יד מכל התקופות) ושהיחסים בין שני היסודות האלה אינם יציבים, אך כמעט תמיד שיעורו היחסי של הבדיל – שנוסף בוודאי כדי לרכך את העופרת – גדול הרבה יותר.

¹⁰² המקורות ההלכתיים הדנים באפשרות שרטוט של ספר תורה במכשיר צבעוני זורים מעט אור על טיבו החומרי ועל תכונותיו וגם על השרטוט בחריטה ועל המונחים הנוגעים להם. ראו את תגובתו של יצחק בן שמואל (1115) – לפני (1184) שמביא ברוך בן יצחק מגרמזא בספר התרומה (ורשה תרנ"ז, סימן קצו: 'משפט שרטוט ספרים', דף סה ע"א): 'שינוי במסכת סופרים ובירושלמי פרק קמא דמגילה מסרגלין בקנה. שמעתי משמו של רבי יצחק בן שמואל לאו דווקא בקנה, הוא הדין בסכין אלא לאפוקי עופרת ומטבע שהשרטוט צובע ממתכו'. (ייחוסו של ברוך בן יצחק לוורמס מוטעה לחלוטין כמו שהוכיח שמחה עמנואל במאמרו "'ואיש על מקומו מבואר שמו": לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק', תרביץ, סט [תש"ס], עמ' 423–440. בעל ספר התרומה חי כל ימיו בצרפת, והספר הוא דיווח מבית מדרשו של ר' יצחק מדמפיר, הוא הר"י, שנפטר בשנת 1189. ברוך היה אחד משלושת תלמידיו שבחר בהם לרשום את דיוניו [ראו ח' סולוביצ'יק, יינם: סחר בינים של גוים – על גלגוליה של הלכה בעולם המעשה, תל-אביב תשס"ג, עמ' 25, הערה 4]. ראו גם את דברי יצחק בן משה מוינה בספר אור זרוע: 'ובשרטוט עצמו נסתפק מורי הר"ר שמחה <סוף המאה השתים-עשרה> במה צריך לשרטט אם אנו מקפידים בשרטוט המתקיים וניכר לעולם שישירות בבדיל. או סגי בשרטוט הנראה לסופר בשעת כתיבה כדי שיהא הכתב שוה כגון בעופרת אע"פ שנמחקת השריטה לאחר זמן. או אם רוצה לשרטט בסיקרא או בצבע אחר המתקיים כל ימי שהכתב מתקיים' (זיטומיר תרכ"ב, סימן תקמג: 'ענין שרטוט', דף עו ע"א). סיקרא הוא צבע אדום בהיר, שהשתמשו בו לכתיבה כמו דיו. השוו אל דברי מנחם בן שלמה המאירי בחיבורו קרית ספר: 'סיקרא הוא צבע אדום הנקרא מיני' (מאמר א, חלק ג, מהדורת מ' הרשלר [לעיל, הערה 90], עמ' לא). ולענין השרטוט כתב מנחם בן שלמה המאירי: 'צריך שתדע דבמסכת סופרים אמרו הלכה למשה מסיני שמסרגלין בקנה. ויש מפרשים בה שבא למעט שלא לשרטט בסכין אף בשאינו חד כ"כ. שמכל מקום אעפ"י שאינו מחודד יש לחוש שמא יחתוך הספר בשרטוטו. ומ"מ בתוס' כתבו >המהדיר ציין 'אור זרוע ה' תפילין סי' תקמג; סמ"ג מ"ע כ"ה; הג' מימוניות ה' תפילין פ"א ה"י"ב; ס' התרומה סי' קצו בשם ר"י בעל התוספות, ועי' טור יו"ד רע"ד' > דלאו דוקא קנה אלא הוא הדין לסכין שאינו מחודד. ולא בא אלא למעט שרטוט במטבע או בעופרת שהקלף מצטבע בהם' (שם, עמ' ל). יום טוב ליפמן מילהויזן בחיבורו תיקון ספר תורה דן בשאלה אם סרגול ושרטוט צריך להיות בפנים, בצד הכתוב, או מחוץ: 'קצותיו תלתלים זהו סרגול >...< והנה בכל מקום לשון חכמים שתופסין שירטוט במקום סרגול שירטוט חריץ כמו ושרט לנפש >...< לכן אומר אני שעושים חריצין מבפנים במקום הכתב, ואילו הן השרטוטים, ויש אומרים שהחריץ יהא מבחוץ כדי שיהא בולטות מבפני' משום דלשון תלתלים >...< דכתב הריב"ש >ראו לעיל במובאה מספר התרומה< על הא דמסרגלין בקנה >...< והוא לאפוקי עופר וצבע ואי מסרגלין מבחוץ פשיטא ואין שייך עופר וצבע מבחוץ >...< ותדע שמשרטטין לצד פנים דבא"ז >שבאור זרוע, ראו המובאה שלעיל< הארוך כתב וז"ל נסתפק רבינו שמחה אי בעי שיתקיים השרטוט בבדיל או יכול לשרטט בבדיל או בעופרת >...< על כן אומר אני דאין ספק ובדאי צריך לחרט בצד פנימי' (מהדורת ד"ש לוינגר וא' קופפר, סיני, ס [תשכ"ז], עמ' רסז; הדיון בא בעמ' רסו–רסז). ראו גם בפירוש רש"י לתלמוד בבלי, שבת דף קד ע"ב לענין הבריייתא 'תני ר' חייא כתבו באבק >בכתב-יד: אבר< בשחור ובשיחור כשר'. רש"י גרס שאסור לכתוב אפילו ב'אבר' ומפרש: 'בעופרת ומשחיר כשהוא משפשף עופרת על קלף'. ראו מ' קטן, 'עולם הספר בימי רש"י לאור הידיעות המצויות בפירושו',

הדעת נותנת שלדחיית העיפרון מלהיות כלי שרטוט ספר תורה היו השתמעויות גם לעניין שרטוט קודקסים שאינם פולחניים, ולכן תקופה ארוכה נרתעו המעתיקים מלהשתמש בעיפרון השרטוט כשבאו להפיק כתבי-יד. כנראה, רתיעה זו לא הייתה מסיבות פסיכולוגיות בלבד, וייתכן שהיא נבעה גם משיקולים הלכתיים, שהרי הלכות כתיבת ספר תורה השפיעו גם על כתיבת ספרות לא פולחנית ואפילו על כתיבת איגרות פרטיות, שכן פסוקי מקרא או חלקים מהם, שעל-פי ההלכה אף הם הצריכו שרטוט, נקרו ושובצו בכל טקסט שהוא.¹⁰³ ההימנעות מלשרטט בעיפרון המתכתי התפוגגה בהדרגה, בתחילה באופן חלקי בהפקת הקודקסים הקדומים ביותר ששרדו בציוני תאריך מצרפת ומגרמניה ברבע האחרון של המאה השנים-עשרה ובאופן שהלך והתפשט באזורים אלו במאה השלוש-עשרה, בייחוד ברבעה האחרון.

אפשר שלהתקבלות ההדרגתית של מכשיר השרטוט החדש על אף ההירעתות מן השימוש בו, שכאמור נבעה מדחיית השימוש בו לשרטוט ספרי תורה מטעמים הלכתיים, סייעו תמורה ספרותית, צרכים לימודיים וסיבות פונקציונליות של קריאות הטקסט ושימושיו. ואולי סיגול העיפרון לשרטוט כתבי-יד עבריים בידי מעתיקים עבריים חרף ההירעתות הבלתי ישירה ממנו נבע מהתמעטות היצירה ההלכתית המקורית במאה השלוש-עשרה ומהתרבות הסוגה הלכטנית, הטקסטים המוערים והקורפוסים ההלכתיים משובצי המובאות וההגהות, שהגיעה לשיאה בסוף המאה.¹⁰⁴ המבנים והפריסות של הטקסטים המקראיים והקורפוסים ההלכתיים הנפוצים האלה – כגון ספר מצוות קטן (סמ"ק) מאת יצחק מקורבייל משנת 1276/7¹⁰⁵ העיבוד המקוצר של ספר מצוות גדול (סמ"ג) מאת משה מקוצי (חובר כנראה בשנת 1247)¹⁰⁶ – היו עשויים להשתנות מעמוד לעמוד והצריכו שרטוט דינמי וגמיש, בייחוד של הקווים האנכיים אשר הנחו את מספר העמודות ואת רוחבן, הכול על-פי כמות ההגהות ששובצו במרקם הטקסט או שיעור הפירושים.¹⁰⁷ שרטוט משתנה, גם אם רכיביו המשתנים הם רק הקווים האנכיים התוחמים את העמודות או את החלונות המשובצים בגוף הטקסט הבסיסי, ואילו שלדתו אחידה, אינו יכול להיעשות בטכניקת הבלט – היינו בחריטה – מפני ששרטוט מסוג זה טובע את תבניתו גם בצדו האחר של הדף (או הגיליון) לכל הפחות ואפילו בעמודים או בגיליונות נוספים. ואילו השימוש בעיפרון שכשהוא לעצמו מוגבל לצד אחד של הדף או הגיליון הפרוש בלבד, הולם את הסוגות הספרותיות של

דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, ז', ירושלים תשמ"א, כרך ד: תולדות עם ישראל באירופה, עמ' 15. נראה שרש"י התכוון לעופרת ממש ולא לעיפרון. את שני המקורות הראשונים הביא לידיעתי אפרים קופפר ע"ה.

¹⁰³ ראו תלמוד בבלי, גיטין, דף ו ע"ב והדין בסוגיה זו בתוספות. ראו גם את דברי הרמב"ם בחיבורו משנה תורה (ספר אהבה, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה ז: טז) ומקורות אחרים המובאים בפירוש כסף משנה ובהגהות מיימוניות. ראו גם דנציג, 'שרטוט', עמ' 314–334 (על התחליפים לשרטוט בכתיבה שיש בה שיבוץ של פסוקים), 347–348 (שם גם מובא דיון מורחב במקורות שנזכרו בהערה הקודמת לזו ובייחוד התחקות אחר גלגולים של דברי ספר אור זרוע בספרי הלכה אחרים [עמ' 347, הערה 173*], וכן מובאים דברי ספר המנהיג [הלכות הגט, ורשה תרמ"ה, דף פג ע"ב, ראו באתר <http://www.daat.ac.il/daat/vl/hamanhig/hamanhig11.pdf>, עמ' 166], שהזכיר את הסרגול 'בעופרת כעין הגלחים' [עמ' 347]).

¹⁰⁴ השוו אל דברי ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 8–10. עמנואל מבחין בין הילקוטים שכינסו קטעים מכתביהם של בעלי התוספות ובין חיבורים המסכמים בדרך של שילוב הגהות והגהות שוליים (באופן מלאכותי בלא זיקה לטקסט הפנימי) לחיבורים שכבר היו נפוצים.

¹⁰⁵ על תאריך חיבור הספר ראו עמנואל, שברי לוחות (לעיל, הערה 104), עמ' 198.

¹⁰⁶ כך מתחוויר מן הקולופון, שכתב המחבר ואשר הועתק בסוף העתק של הסמ"ג בכ"י פריז, ספריית מזרין 4472: 'ברוך מלך ישראל וגואלו <...> שעזרנו על המלאכה הזאת להשלימה, ותשלם המלאכה ביום ראש חדש אדר שנת שבע לאלף ששי בשנה שהיו קהילות הקודש בצרפת ביגון ואנחה, קדוש יעקב <...> ירחם ויביאנו ויטעינו בהר נחלתנו ויחבש את שבר עמו ומחץ מכתו ירפא' (דף רפז, ע"א). בקולופון זה יש הד לאירועים שפקדו את יהודי צרפת בעקבות חחרמת ספריהם בשנת 1240, לוויכוח הפומבי בין נציגי הנוצרים לנציגי היהודים בפריז, שבו השתתף המחבר לצד ר' יחיאל מפריז ולשרפת התלמוד וספרי הקודש בשנת 1242 ובשנת 1244 (ראו ש' שוורצפוקס, יהודי צרפת בימי-הביניים, תל-אביב 2001, עמ' 211–218). אני מודה לשמחה עמנואל על ליבון המידע בקולופון יחידי זה לאחר שבדקתי את כתב-היד גופו, שהופק, כנראה, סמוך לתאריך החיבור, מן הסתם ברבע השלישי של המאה השלוש-עשרה.

¹⁰⁷ ראו בפירוט בתחילת פרק זה, בסעיף 'השרטוט הדינמי, המתווה המשתנה, שלדת השרטוט ושרטוטי המשנה'.

הטקסטים המוערים והקורפוסים ההלכתיים שהתפשטו במאה השלוש-עשרה ואילך. שמא לא מקרה הוא שהתפשטות השימוש בעיפרון בקרב מעתיקים לטיניים חפפה את התגבשות הביבליות המוערות והתפשטותן במאה השנים-עשרה.¹⁰⁸ עם זה בין שהאמור בהפקת כתבי-היד הלטיניים בין שהאמור בכתבי-היד העבריים, אין לדעת אם השימוש בעיפרון כאמצעי שרטוט פשוט בגלל התפתחויות ספרותיות של התכה או הרכבה של טקסטים מרובי רבדים וצרכים לימודיים של שילוב רכיבים אחדים בכפיפה אחת או שמא להפך, האפשרות לשרטוט שרטוט צבעוני בכל צד וצד האיצה את התפתחות הקורפוסים המוערים ופריסתם הדינמית שהלמו אוירה אינטלקטואלית וצרכים לימודיים חדשים בני הזמן.

התחלות השימוש בעיפרון והתפשטותו

ההיקרויות הקדומות ביותר של שרטוטי עיפרון בכתבי-היד העבריים בציון תאריך היו ביישום חלקי ומשני. כתב-היד הקדום ביותר ששרטט בעיפרון ושרד עד ימינו הופק בשנת 1188/9, כנראה, בצרפת. אף שכולו שרטוט מלא בחריטה, נוסף בעמודים אחדים, שכנראה שרטוט הבלט לא ניכר בהם בבהירות, שרטוט חוזר בעיפרון של קווי שוליים אנכיים ולעתים גם של שורות, הן בצדי השער הן בצדי הבשר.¹⁰⁹ כיוצא בו בכתב-יד אשכנזי מאוחר יותר שהופק בשנת 1236, כנראה, בגרמניה.¹¹⁰ גם כתב-יד מפואר זה נוקב ושרטט בטכניקה הישנה – הניקוב בא בשוליים החיצונים בלבד וכל גיליון פרוש נחרט לחוד בצד השער, ואולם יש שחזרו ושרטטו בעיפרון בצד האחר של החריטה (ואולי פה ופה במקום החריטה). כמו כן שרטטו בכתב-יד זה עוד קווי שוליים בעיפרון לצורך העתקת ספרי אמ"ת (איוב, משלי, תהילים), אשר כמו בכתב-יד מקראיים רבים פריסת הטקסט בהם שונה מפריסתו בשאר הספרים, וכל שורה בעמודותיהם מוזחת פנימה לסירוגין. עדות סמוכה בזמן לשימוש-עזר שונה בעיפרון בכתב-יד אשכנזי ששרטט בחריטה ניכרת בחלקו של הסופר העיקרי בכתב-יד משנת 1239.¹¹¹ בכתב-יד זה שימש העיפרון רק לשרטוט-עזר לצורך הקישוטים, ולפיכך סביר שהוסיפו המעטר. השימוש בעיפרון כדי לשפר את ראיית הבבואות של החריטה מעבר לצדי השער בתקופת המעבר באשכנז משרטוט הבלט לשרטוט הצבעוני עדיין ניכר בהעתקתו של אחד מסופרי המרובים של כתב-יד אשכנזי ששרטט בטכניקה הישנה ושנכתב בשנת 1253/4. סופר זה ניקב דף אחד בשוליו הפנימיים ולא רק החיצוניים כבשאר דפי כתב-היד, ושרטט עמוד עמוד בעיפרון בלבד.¹¹² שימוש סדיר בעיפרון לשיפור המראה של בבואות החריטה בצדי הבשר, שאינן ניכרות תמיד, בולט בכתב-יד שהופק בגרמניה בטכניקה הישנה בשנת 1257/8.¹¹³

שרידים של שימוש חוזר בעיפרון לשרטוט קווי שוליים אנכיים בלבד נראים בדפים אחדים של כתב-יד איטלקי ששרטט בחריטת גיליון פרוש בצד השער וכתבתו הושלמה בשנת 1253.¹¹⁴ אף במקרה זה נוספו קווי השוליים בצדי הבשר, היינו בצד האחר של החריטה, מן הסתם משום

¹⁰⁸ ראו בית-אריה, מזרח ומערב, עמ' 95–99 וכן M. Beit-Arié, 'Why Comparative Codicology?', *Gazette du livre médiéval*, 23 (1993), pp.1–5.

¹⁰⁹ אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 84.

¹¹⁰ כ"י מילנו, אמברוזיאנה B 30 inf. – B 32 inf. (קטלוג ברנהיימר 4–2).

¹¹¹ כ"י קיימברידג', קולג' סנט ג'ון 3 A.

¹¹² כ"י לונדון Harley 5648 (קטלוג מרגוליות 518).

¹¹³ כ"י אוקספורד MSS. Mich. 617, 627 (קטלוג נויבאוואר 1033, 1035).

¹¹⁴ אוצר כתבי-יד עבריים, II, 8.

שבליטות חריצי החריטה לא ניכרו דיים. כיוצא בו בכתב-יד ספרדי שנכתב ב'ברגש' (Burgos) בשנת 1260 ושורטט בשיטה המיוחדת למלאכת הספר הספרדית בחריטת שני דפים כסדרם בקונטרס בבת אחת. בשיטה חסכונית זו הלכו תווי החריטה ורפו בייחוד בעמוד הרביעי של זוגות הדפים עד שהצריכו שרטוט מחדש בייחוד של קווי השוליים. אכן, שרידים של שרטוט חוזר נמצאים בצד האחר של הדפים ששורטטו בחריטה גם בכתב-יד זה.¹¹⁵ שרטוט מלא בעיפרון לא פשט מעולם באיטליה אלא אצל מהגרים אשכנזים במאה החמש-עשרה, אם כי הוא אומץ שם, כמו שנראה, באופן שונה. השרטוט המלא בעיפרון אף לא פשט מעולם באזורים הספרדיים, שבהם שימוש-העזר בעיפרון הוסיף להתמיד לצורך שרטוט חוזר, בעיקר של קווי השוליים האנכיים, בכתב-יד של קלף ששורטטו בשיטה החסכונית.

לעומת זה בכתב-יד בצרפת ובארצות גרמניה וסביבותיהן פשט בהדרגה השרטוט המלא בעיפרון, שהיה כרוך בשינוי בולט בטכניקת הניקוב, בתדירות פעולת השרטוט ובהשקעת זמן כפולה לפחות, והיה לשרטוט הסטנדרטי שם. כתב-היד האשכנזי הקדום ביותר בציון תאריך שנוקב בשוליים החיצוניים והפנימיים כאחד ושורטט כולו בעיפרון, כל דף ודף משני עבריו, הושלם בשנת 1264 בגרמניה.¹¹⁶ אולם מן הסתם קדם לכתב-יד זה כתב-יד גרמני אחר,¹¹⁷ ששלושת קונטרסיו הראשונים נוקבו בשני השוליים ושורטטו בעיפרון במלואם. אמנם כתב-יד זה נעדר קולופון, ולכאורה אין לדעת מתי הופק, אולם אין ספק ששלושת הקונטרסים האלה הועתקו בידי סופר העיקרי של קורפוס מקושט של פירושים על המקרא שנכתב בשנת 1232/3¹¹⁸ ולפיכך סביר שנכתבו סמוך לאותה שנה.¹¹⁹

¹¹⁵ אוצר כתב-יד עבריים, I, 5.

¹¹⁶ כתב-היד המקראי הזה הוא כתב-היד האשכנזי הקדום ביותר שנכתב על קלף שאי אפשר להבחין בין צדדיו. פרטים עליו ועל ניקובו ראו לעיל על-יד הציון להערה 42 ובהערה. ראוי להעיר שכ"י אוקספורד, קורפוס כריסטי קולג' 133, סידור שהיה באנגליה לפני סוף המאה השתים-עשרה, כבר שורטט כולו בעיפרון, אך יש להניח שהופק באנגליה בהשפעת נוהג השרטוט בכתב-היד הלטיניים מאז הכיבוש הנורמני (ראו לעיל, הערה 98). על כתב-יד מיוחד זה ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 136, הערה 68 ועמ' 138.

¹¹⁷ כ"י מוסקווה, אוסף גינצבורג 615. על זהות המעתיק של שלושת הקונטרסים הראשונים בכתב-יד זה ראו לעיל, הערה 43.

¹¹⁸ כ"י מינכן Cod. hebr. 5. שלמה בן שמואל ממדינת וירצבורג, סופר העיקרי של כ"י מינכן, ניקב את קונטרסיו בשני השוליים (ראו לעיל, על-יד הציון להערה 43 ובהערה).

¹¹⁹ ההשוואה הקודיקולוגית אל כ"י מינכן עשויה להעיד שכ"י מוסקווה הופק בזמן מאוחר יותר מזמן הפקת כ"י מינכן. מנתונייהם של שני כתב-יד אלו משתמע שסופרם שמואל בן שלמה היה ראשון המעתיקים הגרמנים והצרפתים שניקבו טורי נקבים בשני השוליים ושורטטו בעיפרון (כנזכר גם לעיל בהערה 43), אופן שרטוט שהיה במשך המאה השלוש-עשרה לנוהג סטנדרטי במלאכת הספר האשכנזי.

שרטוט בעיפרון. פירוש רש"י כתוב בעמודים רבים בצורות
המאירות את החומש
כ"י אוקספורד 14, MS. Opp. 14, דף 72ב <צרפת, 1340>

בשליש האחרון של המאה השלוש-עשרה פשט השימוש בעיפרון הצבעוני במרחבי גרמניה וצרפת במהירות רבה. יותר משלושה רבעים מבין כתבי-היד האשכנזיים ששרדו בציון תאריך מתקופה זו שורטטו בדרך החדשה בעיפרון, לעומת כרבע מהם בלבד ששורטטו בחריטה בדרך המסורתית. משנת 1301 ועד לשנת 1500 שורטטו תשעים וארבעה אחוזים מכתבי-היד של קלף בשרטוט צבעוני בעיפרון המתכתי, שלושה אחוזים מהם שורטטו בעיפרון חורט (ראו להלן), ואילו בטכניקה הישנה של שרטוט בלט סמוי בחריטה שורטטו רק קרוב לשישה אחוזים מהם (וראו להלן את דברי ההסבר בהקדמה לטבלאות 26–34 ובייחוד טבלה 31).

פרט לשימושי-העזר בעיפרון לחיזוק השרטוט הסמוי החסכוני בכתבי-יד ספרדיים ובכתבי-יד מאזורים אחרים מחוץ לאשכנז לא נהג השרטוט הצבעוני בעיפרון מחוץ לכתבי-היד האשכנזיים. עם זה פשט בהיקף מוגבל אך ניכר שימוש שונה בעיפרון המתכתי בשרטוט כתבי-יד עבריים, והוא משלב את הנוהג הישן של שרטוט בלט חסכוני סמוי עם הנוהג החדש של שרטוט צבעוני כפשרה בין שתי הטכניקות, כמתואר בסעיף הבא.

בכתב-יד אחדים של קלף מאשכנז ומספרד ובכתב-יד לא מעטים מאיטליה מבחינים בשימוש בעיפרון חד שחרט את קוויו הצבעוניים על העמודים המשורטטים במישרין. בכתב-יד אלו ניכר שהשרשורט הישיר של כל גיליון פרוש או של כל דף הוא צבעוני, כמו בכתב-היד האשכנזיים, אולם שרשורט הצד האחר של הגיליון או הדף איננו צבעוני כלל אלא משקף בבואת בלט של השרשורט הצבעוני. אמרו מעתה, המעתיקים השתמשו בעיפרון מתכתי כאילו היה חָרָט שבו שרשורט רק צד אחד ובו חרץ העיפרון שורות צבעוניות, ואילו בצד האחר הוא הפיק בליטות סמויות של השורות הצבעוניות (לעתים רחוקות שורשורטו בעיפרון מסוג זה שני צדי הגיליון או הדף).¹²⁰ שימוש שעטנזי כזה בעיפרון ובחריטה כאחד נולד מן הסתם מתוך פשרה בין הטכניקה הישנה לטכניקה החדשה בעיקר באיטליה. מלאכת הספר שנהגה בין סופריה היהודים של איטליה הייתה שמרנית מאוד ועד המאה החמש-עשרה לא הושפעה כלל מן התמורות שחלו במלאכת הספר הלטיני.¹²¹ אימוץ העיפרון החורט אפשר למעתיקים האיטלקים להוסיף ולשרטט בטכניקת החריצה והבלט הסמויה מתוך שימוש במכשיר השרשורט החדש. שהשרשורט בעיפרון החורט באיטליה ומחוצה לה נחשב לסוג חריטה מעידים כמה כתב-יד שבשרשורטם ניכר עירוב של שני סוגי השרשורט – יש שקונטרסיהם שורשורטו בחריטה, ויש ששורשורטו בעיפרון חורט. הדעת נותנת שההרכב הכימי של העיפרון החורט היה שונה מזה של העיפרון הרגיל הנפוץ בכתב-היד האשכנזיים, ועניין זה עדיין טעון מחקר מעבדתי.

התופעה מפציעה ברבע האחרון של המאה השלוש-עשרה בד בבד עם התפשטות השימוש הרגיל בעיפרון בצרפת ובארצות גרמניה. כתב-היד הקדום ביותר ששורשורטו בעיפרון חורט (בעירוב עם השיטה החסכונית האופיינית למלאכת הספר הספרדית של חריטת זוגות דפים בהדרכת ניקוב שני השוליים) הוא מחצי האי האיברי דווקא – הוא נכתב ב'לישבואה' (ליסבון) בשנת 1278.¹²² משנה סמוכה – 1286 – שרד כתב-יד אשכנזי שנכתב, כנראה, בגרמניה, אשר נוקב בשוליים החיצונים והפנימיים כאחד (לפי הטכניקה החדשה שהלמה את השימוש בעיפרון) ושורשורטו כולו בעיפרון חורט עמוד עמוד.¹²³ כאילו שורשורטו בעיפרון רגיל לכל דבר ובלי לנצל את חריצת העיפרון ולחסוך את השרשורט מן הצד האחר של השרשורט בעיפרון חורט. באותה השנה נכתב גם כתב-יד אשכנזי אחר ושורשורטו נעשה בעיפרון חורט.¹²⁴ שנת 1304 היא השנה ששרד ממנה כתב-היד האיטלקי הקדום ביותר ששורשורטו כולו בעיפרון חורט, ואולם גם בכתב-יד זה שורשורטו שני צדי הגיליונות

¹²⁰ לְרואה (J. Leroy) הראה שכמה תריסרים של כתב-יד יווניים מקלבריה (דרום איטליה) הביזנטית שורשורטו בעיפרון כאילו היה חרט או ששורשורטו בחריטה אך שרשורטם חוזק בעיפרון (או בדיו). מראי המקום להערותיו מובאים אצל קנר ואחרים, 'שרשורט צבעוני', עמ' 206. לא מצאתי התייחסות לתופעה זו בקודיקולוגיה הלטינית. בכ"י קיימברידג', קורפוס כריסטי קולג' 192, שנכתב במנזר Landévennec בברטאן (Bretagne) בשנת 952, הבחנתי בתופעה זו. נראה שכתב-היד משקף תכונות קודיקולוגיות בהשפעה אינסולרית (ראו לעיל, הערה 47).

¹²¹ ראו M. Beit-Arié, 'Towards a Comparative Typology of Italian Hebrew and Latin Codices', in *Libri, documenti, epigrafi medievali: Possibilità di studi comparativi – Atti del Convegno internazionale di studio dell'Associazione Italiana dei Paleografi e Diplomatisti, Bari (2–5 ottobre 2000)*, ed. F. Magistrale, C. Drago & P. Fioretti, Spoleto 2002, pp. 377–396. יש להעיר ששרשורט בעיפרון מצד אחד בלבד של גיליונות הקלף הובחן בלא מעט כתב-יד הומניסטיים באיטליה במאה החמש-עשרה. ראו דרולה, קודיקולוגיה, א, עמ' 76, הערה 26. דרולה אינו זוקף את התופעה לחריצת העיפרון אלא לשקיפות הקלף שאפשרה את השתקפות השרשורט מעבר לצד המשורטט.

¹²² כ"י אוקספורד MS. Can. Or. 67 (קטלוג נויבאוואר 2391).

¹²³ כ"י פריז Hébrou 1–3 (כרך אחד שפוצל לשלושה מתוך פיצול קונטרסיו. ראו אוצר כתב-יד עבריים, I, 12).

¹²⁴ כ"י לונדון Add. 9401–9402 (קטלוג מרגוליות 70). גם כתב-יד זה שורשורט רק בעיפרון הקשיח, אך תדירות הפעלתו הייתה שונה.

הפרושים¹²⁵ כאילו נעשה שימוש בעיפרון רגיל לכל דבר – טכניקה שלא נהגה באיטליה עד התגברות ההגירה האשכנזית בסוף המאה הארבע-עשרה. סמוך לזמן זה, בשנת 1311, נכתב ב'קורניטי' (Tarquinia) שבאיטליה,¹²⁶ כתב-יד שכנראה, שורטט כולו בדרך המפשרת בין השימוש ה'מודרני' בעיפרון הצבעוני הרגיל (בטכניקה המכפילה את זמן ההשקעה בגלל הצורך בניקוב כפול ובשרטוט השורות משני צדי הגיליון או הדף) ובין הטכניקה המסורתית החסכונית של שרטוט בחריטה בצד אחד של יחידת השרטוט. בכתב-יד זה שורטט כל גיליון לחוד בהיותו פרוש בצד השער – ממש כאילו היה שרטוט בחריטה אלא שמכשיר השרטוט היה עיפרון ולא חרט.¹²⁷

השימוש בעיפרון חורט כאמצעי שרטוט יחיד לשרטוטים מלאים (שבהם יש שורות וקווי שוליים) היה נדיר בספרד ובאזורים אחרים פרט לאיטליה, ומכל מקום היחס בין השימוש בטכניקת שרטוט זו ובין השימוש בטכניקות אחרות היה שונה לגמרי באיטליה לעומת אזורים אחרים. ברבע האחרון של המאה השלוש-עשרה נגלה השימוש בעיפרון חורט באיטליה בשני כתבי-יד בשרטוט-שער בלבד ובכתב-יד אחד כתחליף חלקי לשרטוט בחריטה. למן המחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה ובמהלכה בא שרטוט הפשרה שבשימוש בעיפרון חורט מצד אחד בלבד של יחידת השרטוט – בעיקר בכל גיליון פרוש בצד השער ורק לעתים בכל דף בצד השער – בשיעור ניכר של כתבי-היד האיטלקיים של קלף בציון תאריך: רבע מכתבי-היד ששרדו מן המחצית הראשונה של המאה, 19% מהם במחצית השנייה של המאה. במרוצת המאה החמש-עשרה שיעורו הולך ופוחת: 16% מכתבי-היד במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה וחמישה אחוזים מהם בלבד במחצית השנייה של המאה, שבמהלכה שורטטו רוב כתבי-היד בדיו. נתונים אלו כוללים גם כתבי-יד שנעשה בהם רק שימוש חלקי בטכניקה זו. שיעורים אלו באיטליה גדולים במקצת (ובמחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה במידה רבה) משיעור כתבי-היד האיטלקיים ששורטטו בעיפרון הרגיל משני צדי הגיליון או הדף (ואשר רובם, כאמור, נכתבו בידי מהגרים אשכנזים). טכניקת השרטוט בעיפרון חורט הייתה אפוא החלופה העיקרית לטכניקת החריטה, אשר שימשה טכניקה סטנדרטית באיטליה מאז ומקדם ועד המחצית השנייה של המאה החמש-עשרה, אשר במהלכה פשט השרטוט הצבעוני בדיו והיה לשווה ערך לשרטוט הסמוי בחריטה. לפיכך נראה שאכן, מלאכת הספר העברי באיטליה מצאה בחריטה על-ידי העיפרון המתכתי מעין פשרה בין החריטה המסורתית ובין החדשנות שבשרטוט הצבעוני, וכך נשארה נאמנה לשמרנות האיטלקית ובד בבד הסתגלה לחידוש בן הזמן.

יוטעם שהשרטוט בעיפרון חורט בצד אחד בלבד של הדף או הגיליון פרע את המראה הזהה של מפתחי הספר היינו את הסימטריה האסתטית של צדי השרטוט, שהתקבלה בשיטת החריטה של הגיליונות הפרושים על-ידי סידורם בהתאמת צדי הקלף וממילא בהתאמת צדי השרטוט, שהרי מול העמוד המשורטט בשרטוט צבעוני היה תמיד (למעט במפתח אמצע הקונטרס ובמעבר בין קונטרס לקונטרס כאשר שורטטו גיליונות פרושים) עמוד בשרטוט סמוי – הבבואות הבולטות של השרטוט הצבעוני.

בכל האזורים שהשתמשו בהם בעיפרון חורט הוא שימש גם לשרטוטים חלקיים – שרטוט מסגרת או שער בלבד.

¹²⁵ כ"י פרמה Parm. 2151–2153 (קטלוג דה-רוסי 3, קטלוג ריצ'לר-בית-אריה 10).

¹²⁶ כ"י פריז Hébrou 81 (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 29).

¹²⁷ יש להטעים שלפעמים לא נראים בכתב-יד זה הפיגמנטים של תווי העיפרון כלל, ורק נראים תווי חריטה קלושים, ואפשר שהפיגמנטים נשרו במהלך הדורות. כמו כן ניכר שמפעם לפעם חזרו ושרטטו בעיפרון את צדי הבשר של הגיליונות לפי שתווי העיפרון לא היו חדים דיים בשביל לחרוץ תווים שיבלטו בצד האחר.

שרטוטים צבעוניים בעיפרון אומצו בידי מעתיקים עבריים בזמן מאוחר הרבה יותר מן הזמן שהמעתיקים הלטיניים החלו להשתמש בהם, כנראה, בגלל ההשפעות שהיו לדחיית השימוש בעיפרון לשרטוט ספרי תורה על שרטוט ספרים אחרים (כמו שתואר לעיל בסעיף 2.א). השימוש בדיו צבעוני לשרטוט שורות המונחות על-ידי נקבים בשוליים התפשט בכתבי-יד לטיניים לכל המאוחר במאה השלוש-עשרה (כמאתיים שנה לאחר ראשית השימוש בעיפרון),¹²⁹ אך שרטוט זה, שבו הדיו והקולמוס מחליפים את החרט, נפקד מכתבי-היד העבריים מימי-הביניים כליל.¹³⁰ משהופיעו בהם שרטוטים מלאים בדיו לא הייתה זו הדיו הצבעונית האופיינית לכתבי-היד הלטיניים הגותיים אלא דיו מהולה בהירה מאוד, שפעמים רבות קשה להבחין בה. שרטוטי השורות אינם מונחים על-ידי טורי נקבים, והם נראים רק בכתבי-יד שהופקו באיטליה, בעיקר בכתבי-יד העשויים קלף ובמידה פחותה גם באלה העשויים נייר, בייחוד באזוריה הצפוניים (אמיליה רומניה, לומברדיה ומעט גם בטוסקנה). בין כתבי-היד העבריים בציון תאריך כתב-היד הקדום ביותר המשורטט בדיו נכתב במנטובה בשנת 1421¹³¹ ועל-פי כתבי-היד הרבים בציון תאריך שנכתבו באיטליה באותה המאה סביר להניח שלא היו כלל שרטוטי דיו בכתבי-היד העבריים לפני שנות העשרים של המאה החמש-עשרה.

הואיל ובין כתבי-היד שבציון תאריך נמצא השרטוט בדיו רק באלה שהופקו באיטליה עשויה תכונה קודיקולוגית זו לשמש בוחן מובהק הניכר בקלות הן לזיהוי אזור הפקתם של כתבי-יד עבריים (איטליה) הן להערכת הטווח הכרונולוגי של הפקתם בשלהי ימי-הביניים (משנות העשרים של המאה החמש-עשרה ואילך), ואפשר לומר שתכונה חומרית זו היא אולי הבוחן האמין ביותר בנוגע לנתונים אלו בכתבי-יד עבריים בלא קולופון.

תפוצת השימוש בדיו לשרטוט בעשורים הראשונים להופעתה בכתבי-היד העבריים שהופקו באיטליה הייתה מצומצמת יחסית להיקף השימוש בטכניקות השרטוט האחרות – בייחוד זו של השרטוט הסמוי בחריטה, שהיה שרטוט סטנדרטי וכמעט בלבדי בכתבי-היד של קלף מאז הקדומים ביותר בני המאה האחת-עשרה ועד אמצע המאה החמש-עשרה. בין כתבי-היד שבציון תאריך נראו ניצנים ראשונים של שרטוט בדיו בכתבי-יד ספורים של קלף שנכתבו בשנות העשרים

¹²⁸ ראו פסטרנק ובית-אריה, 'מכשיר שרטוט'.

¹²⁹ לא ידוע לי על הצגת נתונים מקיפים וברורים יותר על התפשטות השרטוט בדיו המונחה באמצעות ניקוב בכתבי-יד שאינם עבריים.

¹³⁰ אבל תנו דעתכם: כמה ממגילות מדבר יהודה שורטטו בדיו מדוללת. ראו טוב, נוהגי סופרים, עמ' 58 (שם רשימה של מגילות אלו).

¹³¹ כ"י ניו יורק MS 2391. באותה השנה ובאותו המקום שורטטו בדיו גם שני הקונטרסים האחרונים בכ"י פריז Hébreu 612 (ראו אוצר כתבי-יד עבריים, II, 59). ההיקרות הבאה של השרטוט החדשני היא בכתב-יד משנת 1429 (כ"י קיימברידג' Add. 661), שנכתב בציטו (Cento). כ"י פרמה Parm. 2720 (קטלוג דה-רוסי 45) שורטט בדיו זמן-מה לפני כ"י ניו יורק, שכן לפי הקולופון שבו נכתב כתב-היד לכאורה בשנת 1419, אלא שהקולופון בעייתי: לפנינו פירושי רלב"ג למגילות (ראו קטלוג ריצ'רד ובית-אריה 617). בסוף אסתר נכתב מעין קולופון משנת 1419, המנוסח כמו קולופון המחבר לפירוש רות (והיתה השלמתו לר' לוי בשנת שמונים ותשע): 'והיתה השלמתו לר' לוי טו בסיון קע"ט'. רלב"ג לא כתב קולופון בסוף אסתר. האומנם שרבו המעתיק העלום את תאריך העתקתו לחיקוי קולופון של רלב"ג? נראה שהמעתיק העתיק מתוך כ"י פרמה Parm. 2180 (קטלוג דה-רוסי 47), וגם הוא פירוש רלב"ג למגילות שנכתב בסיינה, שבסופו קולופון בנוסח: 'השלמת זה הפירוש מלוי בן גרשם היה בט"ו בסיון קע"ט לפרט', ומעתיקו הבין שהתאריך מציין את השלמת החיבור. בדיקת כתבי-היד שבציון תאריך בסקר המקיף שסקר דרולה את כתבי-היד הלטיניים ההומניסטיים של קלף מעלה שכתב-היד הקדום ביותר ששורטט בוודאות בדיו בשיטה החדשה הופק ב-Castelfiorinto בשנת 1416 (ראו דרולה, קודיקולוגיה, ב, עמ' 30, מסי' 23), כלומר שנים ספורות לפני ששורטט כד-כתב-היד העברי הראשון בציון תאריך, אך עד שנת 1430 הופיעה טכניקת שרטוט זו רק בכתבי-יד הומניסטיים מעטים.

והשלושים של המאה החמש-עשרה, בשנות הארבעים של המאה התפישט השרטוט בדיו לעשרים ושניים אחוזים מכלל כתבי-היד של קלף ושל נייר שבקורפוס ולעשרים ותשעה אחוזים מכתבי-היד של קלף בלבד, בשנות החמישים של המאה הצטמצם השימוש בשרטוט הזה לכדי שישה-עשר אחוזים מכלל כתבי-היד ועשרים אחוזים מכתבי-היד של קלף בלבד, ואילו בשנות השישים חזרה והתרחבה תפוצתו והגיעה לעשרים ותשעה אחוזים מכלל כתבי-היד וליותר ממחצית כתבי-היד של קלף. בשלושת העשורים האחרונים של המאה התפישט השימוש בו במידה רבה והקיף כמעט מחצית של כלל כתבי-היד וכמעט שמונים אחוז מכתבי-היד של קלף שנכתבו באותה התקופה. למן שנות העשרים של המאה החמש-עשרה ועד לשנת 1500 היה שיעור שרטוט הדיו בכתבי-היד של קלף כפול משיעורו בכתבי-היד של נייר. השימוש בדיו לא פסח על כתבי-היד שהופקו בידי מעתיקים מהגרים – ספרדים, אשכנזים וביזנטים – ותפוצתו בכתבי-יד אלו סוטה רק במקצת מתפוצתו בכתבי-יד שהופקו בידי מעתיקים איטלקים. כמו שנראה להלן, לעובדה זו נודעת חשיבות רבה להבנת דרכי השימוש בדיו בשרטוט.

ברוב כתבי-היד שהשתמשו בטכניקה זו בין שנת 1421 לשנת 1500 שורטטו בדיו רק השורות (84 אחוזים), ואילו הקווים האנכיים התוחמים את השורות שורטטו בעיפרון (טכניקת 'דיו/עיפרון') או לעתים נדירות בחריטה. יתרה מזו, רק בחלק קטן למדי (16 אחוזים) מכלל כתבי-היד שבציון תאריך אשר שורטטו בדיו בטווח השנים הנזכר לעיל שורטט בדיו כל מערך הקווים – השורות והקווים האנכיים (טכניקת 'דיו/דיו').¹³²

השרטוטים בדיו של השורות בכתבי-היד האיטלקיים של קלף אינם מונחים על-ידי טורי נקבים כמו שרטוטי הבלט (או השרטוטים בעיפרון חורט). ואילו כל אחד מקווי השוליים האנכיים ששורטטו בעיפרון (אך לא בדיו) הונחה על-ידי נקבים יחידים – אחד בשוליים העליונים ואחד בשוליים התחתונים – שתכופות שרדו על אף קיצוץ השוליים בעת הכריכה שוב ושוב. שהשרטוט נעשה בשני שלבים מעיד לא רק עצם השינוי בטכניקה ובמכשירים ששימשו בשרטוט הצבעוני המעורב (דיו לשורות, עיפרון לקווים האנכיים). גם עמודים שנשארו ריקים בגוף הקודקס, בסופי העתקות או בדפי מגן שבראש הכרך או בסופו שמשורטטים אך אינם כתובים מראים בעליל שמלכתחילה שורטט כתב-היד בדיו, ורק אחר כך, סמוך להעתקה, נוקב ונוספו לו קווי השוליים בעיפרון, שכן בעמודים ריקים רבים רק השורות משורטטות בדיו.¹³³

¹³² התפלגות הטכניקות ששימשו לשרטוט קווי השוליים ב-500 כתבי-היד הלטיניים ההומניסטיים של קלף ששלדת השרטוט שלהם שורטטה בדיו שונה מהתפלגות בכתבי-היד העבריים. ואלה נתונים של דרולה (קודיקולוגיה, א, עמ' 77): קווי השוליים של מחציתם בקירוב שורטטו בעיפרון, שמונה אחוזים שורטטו בעיפרון בצד אחד של הדפים (לפינו מעין עיפרון חורט?), שלושים ושישה אחוזים בדיו ושישה אחוזים בחריטה. הסופר העברי הראשון שאימץ במלואו את השרטוט החדש בדיו באיטליה היה יצחק בן עובדיה מפורלי, סופר שהיה מעורב בחברה הנוצרית ההומניסטית בפירנצה לאחר שהתיישב בה, ולימים כנראה אף התנצר. הוא גם הפיק את כתב-היד המתוארך הראשון ששרד בשרטוט דיו/דיו בשנת 1441 (כ"י לונדון Add. 19944–19945 [קטלוג מרגוליות 626–627]). יצחק השתמש בכתב-יד זה גם בעיפרון לשרטוט קווי שוליים שנוספו לפי הצורך בשינוי פריסת הטקסט ולעתים אף לחיזוק קווי השוליים ששורטטו בדיו. ראו בפירוט רב בחיבורה של נורית פסטרנק, 'ביחד ולחוד', פרק ו.

¹³³ לתופעה זו עשויות להיות משמעויות למידת תקפותה של ההשערה בדבר ההפקה הסיטונאית של קונטרסים משורטטים (ראו מיד להלן) ומהלך השרטוט. ברור ששרטוט קווי השוליים בעיפרון נוסף בידי המעתיק, אך כלום קווי השוליים באותם כתבי-יד ששורטטו אף הם בדיו הופקו עם שרטוט השורות? אם כן, האם היהודים נטו לקנות קונטרסים שבהם רק שרטוטי שורות? ואולי גם קווי השוליים בדיו נוספו בידי המעתיקים? הדבר עשוי אפוא לפשט את הבנת טיבו של מכשיר השרטוט (ראו להלן). לדברי דרולה (קודיקולוגיה, א, עמ' 78), נעשה ניקוב להנחיית שרטוט הקווים האנכיים רק באותם כתבי-יד שקווים אלו שורטטו בהם בעיפרון. אכן, בכתב-יד עבריים מופיעים נקבים לצורך התוויית קווי השוליים רק כאשר הם משורטטים בעיפרון, ואילו בקצוות של קווי שוליים ששורטטו בדיו אין לראות שרידים של נקבים, וסביר אפוא שהקווים האלה שורטטו במהלך שרטוט השורות במכשיר העלום.

העמוד שלפנינו לקוח מכתב-יד שכתב יצחק עובדיה במטובה בשנת 1435, והוא ממחיש את טיבו של השרטוט בדיו הבהירה באיטליה.¹³⁴

בראשית שנות השמונים של המאה העשרים הבחין אלבר דרולה כי בכתב-יד משורטטי הדיו ההומניסטיים שסקר נראית לעתים תופעה קודיקולוגית יוצאת דופן – נקב יחיד בשוליים, בדרך כלל החיצונים, שאינו תואם אף לא אחת מן השורות המשורטטות.¹³⁵ בנסותו לפתור את תעלומת היעדר הניקוב המנחה את שרטוט השורות ומציאות הנקב היחיד העלה דרולה את ההשערה בדבר קיומו האפשרי של מכשיר שרטוט שטיבו לא נודע, שייעודו היה לנתב באופן מכני את שרטוטן בדיו של כל השורות בקונטרסים מורכבים מראש ובדבר ייצורם ושיווקם הסיטוניים של קונטרסים כאלה.¹³⁶ לביסוס השערתו שאכן, היה ייצור סיטוני של קונטרסים משורטטים בדיו

¹³⁴ כ"י וטיקן Ross. 555, דף 292: התחלת טור חושן המשפט מתוך ארבעה טורים.
¹³⁵ ראו דרולה, קודיקולוגיה, עמ' 77–78. על נקבים יחידים אחדים בשולי הדפים שנגלו לא מכבר במקומות שונים זה מזה בכתב-יד לטיניים ועבריים המשורטטים בדיו ראו לעיל, על-יד הציון להערה 52 ובהערה.

¹³⁶ דרולה זיהה גם כתב-יד הומניסטיים של קלף, בעיקר מטוסקנה, ששורטטו בטכניקת הקלף בכל דף ודף בלי להיות מונחים על-ידי טורי נקבים והסיק בצדק ששרטוטם נעשה בהטבעת לוח שרטוט (אכן, שרטוט מעין זה נמצא גם בכתב-יד עבריים אחדים של קלף). באותו הזמן בערך שבו עמד דרולה על אפשרות זו הבחין פטר חומברט בנקבים יחידים הנראים בשוליים החיצוניים של כתב-יד אחדים בני המאה החמש-עשרה, בייחוד הולנדיים, ששורטטו בדיו ולפי הצעת תלמידו העלה את ההשערה שהנקבים מעידים על שימוש במכשיר שרטוט מעין מְגֶרֶף (ראו לעיל בסעיף א: הניקוב, תת-הסעיף 'נקבים יחידים' ואת מאמרו של חומברט, 'שרטוט במגרף'). ייתכן שאפשר לזהות מכשיר סופרים מעין זה בציור פנל של סנט מתי משנת 1478 המיוחס לצייר Gabriel Mälesskircher, ראו P.F.J. Obbema, 'Scribes at Work', *Quaerendo*, 25 (1995), p. 287 & pl. 2. נראה שרמזו לקיומו של מכשיר שרטוט איטלקי הדומה למגרף גנוז במקור עברי מן המאה השש-עשרה. עמ' 170. בכתב-יד של קובץ איגרות בכתביה אשכנזית שכתב נער כבן עשר באזור ונציה בסוף שנות השישים של המאה השש-עשרה ביקש הנער במכתב למורו לשלוח לו את ספריו וכלי כתיבה ללימוד הציור והמוסיקה שנשארו אצלו

שאותם צרכו המעתיקים הסתייע דרולה ברשימות מלאי ותעודות הנוגעות לחנויות לממכר צורכי כתיבה (cartolai) מתקופת הרנסנס באיטליה שצוינו בהן מצע כתיבה משורטט ואפילו קונטרסים ריקים ומשורטטים.¹³⁷ כעשר שנים קודם לכן הצעתי השערה דומה בדבר שיווק קונטרסים משורטטים קודם ההעתקה על רקע הניידות של החברות היהודיות והשינויים בנהגיהן. כדי להסביר את העובדה המפליאה שיותר ממחצית כתבי-היד מבין כתבי-היד העבריים ששורטטו בדיו באיטליה במאה החמש-עשרה נכתבו בכתיבות ספרדיות ואשכנזיות בידי מהגרים מגרמניה, מצרפת, מפרובנס ומספרד – אזורים שבהם לא שימשה הדיו מעולם לשרטוט – הצעתי שמעתיקים אלו רכשו קונטרסים מורכבים ומשורטטים או שמזמיני ההעתקות העמידו לרשותם קונטרסים כאלה. הנחה זו עשויה להסביר גם את פשר הסיגול המהיר והנרחב של הנהגים המקומיים, שהרי בכתיב-היד שכתבו המהגרים בעצם משתקפות טכניקת השרטוט ודרך הקנטרוס (חמישה גיליונות) המקומיות הטיפוסיות שכמעט לא נהגו באזורי מוצאם.¹³⁸

אם אמנם השיקולים האלה מאששים את ההשערות בדבר ייצור סיטוני, שיווק וצריכה של קונטרסים משורטטים מוכנים מראש, לפנינו ניצני הפקה המונית מסחרית של שני רכיבים עתירי השקעה בייצור הידני של הספר בשלהי ימי-הביניים – קנטרוס מצע הכתיבה ושרטוט – מעין הפצעה צנועה של תיעוש חלק נכבד ממלאכת הספר הכתוב ביד קודם למהפכת הדפוס המכני, התפתחות קדם-תיעושית שהאיצה את העתקת הספרים והפצתם, הוזילה מן הסתם את הוצאות הפקתם וקיצרה בוודאי את משך ההפקה. עם זה ההשערה בדבר ייצור ושיווק סיטוניים עדיין מעוררת ספקות. בראש ובראשונה יש לתהות תהיות אלו מפני שאם אמנם שווקו קונטרסים משורטטים שיווק סיטוני, היינו מצפים לחשוף בין מאות כתבי-היד האיטלקיים שתועדו דגמי שרטוט משותפים, דגמים אחדים למצער המראים מבנים וממדים זהים או אחידים למדי. בפועל אנו משתאים נוכח המגוון הגדול של ריווחי השורות ומספרן, שאינם מתקבצים לכלל דבוקות מבניות, אפילו לא בין כתבי-יד שהופקו באותו מקום בתוך זמן קצר. כיוצא בזה קשה ההנחה בדבר הייצור הסיטוני של קונטרסים משורטטים בגלל כתבי-יד מרובי שכבות כגון טקסט-פנים בכתיבה מרובעת ועמודות פירושים בשוליו בכתיבה בינונית, ששורותיהם משורטטות בדיו אך

וקולמוסים: 'במטו מינד מרא, הגיעני הפרוש רש"י שלי, שהוא גנוז בבית אדוני, והאטאולאדורה >הערת המהדיר: a tavoladore, טבלה ללימוד המוסיקה> המלמד לאדם דעת והמדריך לנגן היטב, ואף גם זאת, הספר הקטן שכתבתי וציירתי בו כתבים עד הנה, כמדומה לי שהוא תחת המטה בארגו >...< ועוד ספר אחד, שהוא מוטל ומונח בארון, והקלשון שלי והמאט >הערת המהדיר: matita = עיפרון<, והשנים עשר בעלי מכחול >...< עוד אחלה את פני מ"כ לתקן לי קולמוסים' (פרסם וההדיר ש' סימונסון, 'עולמו של נער יהודי בימי הרינסאנס', הגות עברית באירופה, בעריכת מ' זהרי וא' טרטקובר, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 343). הקלשון הנזכר היה בוודאי מכשיר לשרטוט שורות אחדות לצורך כתיבה (ואולי להתוויית חמשות התווים), והוא שם עברי היאה למכשיר מסוג זה.

¹³⁷ לראיות שהביא דרולה (קודיקולוגיה, עמ' 79) אפשר להוסיף עוד שתי עדויות מפינצ'ה, שנורית פסטרנק הביאה לתשומת לבי: האחת, ברשימות של רכישות של מנזר פיזולה (Fiesole) נזכרים פעמים אחדות קונטרסים משורטטים. ראו A. Garzelli, 'Note su artisti nell'orbita dei primi Medici: Individuazioni e congetture dai libri di pagamento della Badia fiesolana (1440–1485)', *Studi Medievali*, series 3, 26 (1985), pp. 468 (no. 126: 'quinterni 40 di carte rigate'), 469 (no. 133: 'per 20 quinterni di carte di caveretto da messale, A.C. de la Mare, 'New Research on Humanistic di לה מר Scribes in Florence', in *Miniatura fiorentina del Rinascimento 1440–1525: Un primo censimento*, ed. A. Garzelli, Scandicci [Florence] 1985, vol. 1, p. 410, note 96. הערה 15. ראו גם את הרישום במצאי של ספרייתו של אברהם בן אליא משנת קמ"ה, ובו ציין כי רכש בעצמו את הקונטרסים בשביל מחזור שהועתק למענו (לעיל, פרק ב, הערה 190), ובכך סיפק עדות (ממקור יהודי) מן הקדומות ביותר בדבר שיווק וצריכה של מצע כתיבה מקונטרס.

¹³⁸ ראו בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 107–109; נתונים מפורטים על התפלגות השימוש בשרטוט דיו בקרב המעתיקים המהגרים באיטליה. ראו הנ"ל, מלאכת הספר, עמ' 67–70.

בכמה ציפיות.¹³⁹ ברור ששרטוט מתווים מורכבים אלו נעשה 'לפי מידה' ולא בסיטונות. אין ספק שחנניות לממכר צורכי כתיבה מכרו קונטרסים משורטטים בתקופת הרנסנס וההומניסטים, קונטרסים שנקנו מיצרן שהתמחה בהפקתם או יוצרו בחנניות גופן. במקרה זה היו הקונטרסים עשויים להיות מופקים בפסי ייצור אחידים או בטכניקה גמישה יותר שהייתה עשויה להיות מותאמת בנקל לצורכי הלקוחות ואפילו להזמנות 'לפי מידה'.¹⁴⁰ ייתכן שגם המעתיקים עצמם השתמשו בטכניקה זו, כשם שברור שהם עצמם הוסיפו בדרך כלל את קווי השוליים האנכיים בעיפרון. בין שטכניקת השרטוט החדשה הזאת הייתה פרי יזמתם האישית ומעשה ידיהם של מעתיקים בין שהייתה פרי יזמה מסחרית, ברור שיש לראות בה התגלמות שרטוט מכני באמצעות תבנית לא ידועה או לוח שרטוט, בלי ספק התפתחות ניכרת וצעד מתקדם בהליכי ההפקה של הספר באיטליה, ששרטוט הנייר במזרח התיכון הקדמים בשלוש מאות שנה בקירוב.

התבוננות בשרטוט של מאות כתבי-יד עבריים מן המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה שהופקו באירופה על נייר (או על קלף ונייר), משפשט בה השימוש בנייר כמצע כתיבה, מגלה שהם שורטו בשרטוט בלט סמוי בלא ניקוב מנחה. יש להניח אפוא שגם באירופה נהג שימוש בסוג כלשהו של לוחות או תבניות שרטוט – לאו דווקא לצורך שרטוט שורות באופן מכני, אך בוודאי להנחיית שרטוטן,¹⁴¹ כמו שצוין ביתר פירוט לעיל בתת-סעיף 1.ב.1. תופעה זו של שרטוט בלט שאינו מונחה על-ידי ניקוב, הבאה גם בכתבי-יד מעטים של קלף, ניכרת בייחוד באזורי תרבות הספר הספרדי ושלוחותיה, והיא נפוצה גם באיטליה. השימוש בתבנית לא מוכרת להנחיית שרטוט דפי נייר מן הסתם לא צמצם באופן ניכר את הזמן שהושקע בתיווי השורות אך שחרר את המעתיקים מניקוב הקונטרסים.¹⁴²

¹³⁹ כגון כ"י פריז 50 Hébreu – חומש עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י בשוליים וכן חמש מגילות ותהילים, שנכתב במנטובה בידי שני סופרים ונוקד אחר כך במנטובה בשנת 1496.

¹⁴⁰ דוגמה לדבר יכול לשמש כ"י ירושלים Heb. 8° 4450, מחזור מנהג רומא שכתב ליאון בן יהושע (וצייר, כנראה, יואל בן שמעון) באמיליה רומניה בקרבת השנים 1462–1466 (ראו לעיל, פרק ב, הערה 108). בדפי המחזור גופו משורטטות עשרים שורות וממדי השרטוט 151 × 101 מ"מ. בקונטרסי הדפים 162–199 (שהרכבם שונה מהרכב הקונטרסים של גוף המחזור) הועתקו שמונה פרקים לרמב"ם במתווה שונה: הפירוש נכתב בכתב בינוני זעיר והמשניות בכתב בינוני גדול; לצורך העתקה זו שונתה שלדת השרטוט – היא מחזיקה 42 שורות משורטטות וממדיה 162 × 111 מ"מ. השינוי בהרכב הקונטרסים מאשש את המסקנה שקונטרסים משורטטים נרכשו 'לפי מידה' ולפי צורכי ההעתקה ומתווי הטקסטים.

¹⁴¹ ראוי להזכיר בהקשר זה את הצעת מוזרל בדבר שרטוט שורות בעיפרון בכל עמוד לחוד בלי שהונחה על-ידי נקבים צדיים מלבד נקב בודד אחד, שהיה עשוי להתבצע רק באמצעות סרגל נע שרוחבו הותאם למרווח הרצוי בין השורות (ראו לעיל, הערה 20). השערתו עשויה להלוו גם את תעלומת טכניקת השרטוט האיטלקי בדיו בהירה בכתב-היד ההומניסטיים והעבריים בלי להזדקק להשערות בדבר שרטוט מכני סיטוני. אמנם אפשר להניח שקשה לשרטט בדיו לחה בדרך זו בלי שתימרח, עם זה, התופעה של גלישת סופי שורות משורטטות בהתחלות השורות (המעידות על שרטוטן משמאל לימין) הניכרת לעתים בכתבי-יד עבריים עשויה להתבאר דווקא על-ידי טכניקה משוערת זו.

¹⁴² יש להוסיף ולומר שמתיעוד עלויות הפקה של כתב-היד שרשם הסופר של כ"י מוסקוה הנזכר לעיל בהערה 5 – כתב-יד עשוי נייר ששורטט בשרטוט בלט בלא ניקוב מנחה – עולה שהשרטוט לא נעשה בידי הסופר עצמו אלא היה שלב נפרד שעלותו צורפה לרשימת ההוצאות כמו חומר הכתיבה ושכר ההעתקה.

המזרח התיכון

כתבי-יד של קלף שהופקו במזרח התיכון נוקבו קונטרסים קונטרסים מקופלים בשוליהם החיצונים ושורטטו בחריטה, כל גיליון לחוד, פרוש, בצד בשר. לאחר השרטוט סודרו הגיליונות זה על גבי זה בהתאמת צדיהם – צד שער מול צד שער וצד בשר מול צד בשר – וכך נראה בכל מפתח מפתחי הספר צד אחד של הקלף – שער או בשר לסירוגין, ולפיכך גם נתקבל מראה אחיד של צד השרטוט – חריצים (במפתחים של צדי הבשר) או בליטות (במפתחים של צדי השער). כתבי-היד של נייר בציון תאריך הקדומים (בני המאה האחת-עשרה) שאפשר להבחין בשרטוטם שורטטו באופן כמעט זהה לשרטוט כתבי-היד של קלף: שרטוט השורות הונחה גם הוא על-ידי טורי נקבים בשוליים החיצונים, וכל גיליון פרוש נחרט באחד מצדיו. שלא כקונטרסי הקלף, אשר סידור גיליונותיהם בהתאמת הצדדים גרם שמפתחי הספר יציגו גם תאימות של צדי השרטוט, קונטרסי הנייר לא סודרו בהתאמת חריצים מול חריצים ובליטות מול בליטות (רק בכתבי-יד של נייר אחדים משלהי המאה השתים-עשרה שנקרה בהם ניקוב סודרו מפתחי הקונטרס בהתאמת חריצים ובליטות). כתבי-יד רבים של נייר מאוחרים יותר שורטטו באמצעות לוח שרטוט (מסורה, פְּנָה), כל דף לחוד, ובדרך כלל הוטבע במ הדף בעמוד ב. עם זה נמצא שיותר מרבע מכתבי-היד בציוני תאריך שנכתבו במזרח התיכון עד שנת 1500 שורטטו בחריטה, כל דף ודף. עצם הדבר שבכתבי-יד רבים שנכתבו במזרח התיכון קשה לפסוק מה היא טכניקת השרטוט – חריטה או הטבעה – וכן היעדר הניקוב משוליהם רומזים שאכן, שורטטו בדרך מכנית.

אזורי אשכנז

רק כתבי-יד ספורים שנכתבו בצרפת ובגרמניה הופקו על נייר לפני המאה החמש-עשרה, שבמהלכה התפשט הנייר כמצע כתיבה בגרמניה. כתבי-היד של קלף מראים תהליך אבולוציוני שאינו חסכוני, אך הוא נבע, כנראה, מצרכים תפקודיים. את התמורה הבולטת בהרגלי השרטוט אי אפשר להפריד מן השינוי בעיבוד הקלף ובמראה צדדיו, ולפיכך ישולב גם מצע הכתיבה באפיון השרטוט הצרפתי-גרמני ותמורותיו. מהתפתחות זו אפשר להסיק מסקנות כרונולוגיות מובהקות, ולהיבט של עיבוד הקלף בהתפתחות זו יש אף השתמעויות גאוגרפיות רבות ערך ליכולת הבחנתו בין כתבי-היד שנכתבו בצרפת ובין אלה שנכתבו בגרמניה – שני האזורים התאומים שמשותפים להם תכונות קודיקולוגיות, סגנונות כתב ועיצוב הספר.

כתבי-היד שנכתבו בצרפת ובגרמניה עד השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה הופקו על קלף אשר שימר במידה רבה (בייחוד בתקופה הקדומה) או מועטה יותר את ההבדלים הטבעיים בין צדיו, וגיליונות קונטרסיהם סודרו בהתאמת הצדדים, שאפשר להבחין ביניהם בנקל. להנחיית השרטוט נוקבו גיליונות הקונטרס בתקופות אלו בשוליים החיצונים בלבד, וכל גיליון שורטט בהיותו פרוש בחריטה בצד השער. עיפרון שימש לעתים לשרטוטי-עזר.

מן השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה חלה תמורה בעיבוד הקלף. בארצות גרמניה נהג כמעט בלא יוצא מן הכלל קלף שצדדיו הושוו לחלוטין – תופעה שניצניה החלו כבר קודם לכן –

¹⁴³ ההתפתחויות בדרכי השרטוט ותמורותיהם מהיבט כלכלי וארגומטרי סוכמו להלן, אחרית דבר, סעיף 2.א: טכניקות ייצור, וראו גם בפירוט: בית-אריה, 'תולדות ההפקה', עמ' 4–7 [216–219]; הנ"ל, אבולוציה, עמ' 18–31.

ושוב אין ביכולתנו להבחין ביניהם, אך לא כן בצרפת. הקלף ששימש בה לא היה מושווה לגמרי או שהבדלי הצדדים בו רק צומצמו, וכמעט בכל כתבי-היד בציורי תאריך שהופקו שם אפשר להבחין (לעתים בקושי) בין צד השער ובין צד הבשר. באותה העת בשני האזורים האלה חלה תמורה בולטת בטכניקת השרטוט ובמערכת השרטוט הסטנדרטי לרכיביו. השרטוט הונחה בדרך כלל על-ידי ניקוב בשוליים החיצוניים והפנימיים כאחד, נוהג שהפציע לכל המאוחר בסוף השליש הראשון של המאה השלוש-עשרה, אך התפשטותו עד שנות השמונים של המאה הייתה אטית. ואכן, בשני העשורים האחרונים של המאה השלוש-עשרה ובראשית המאה הארבע-עשרה רק פחות משביעית כתבי-היד שבציון תאריך נוקבו באופן מסורתי בשוליים החיצוניים בלבד. ואולם הניקוב המסורתי לא נדחק לגמרי מפני הניקוב בדרך החדשה ושיעורו גדל במאה הארבע-עשרה לכדי שליש מכתבי-היד והגיע למחצית כמעט בשלהי ימי-הביניים.

אין ספק, המהפך העיקרי בטכניקת השרטוט היה במעבר משרטוט הַבֶּלֶט החסכוני בחריטה לשרטוט צבעוני בעיפרון, שבתחילה נדחה כנראה בגלל רתיעה הלכתית אך לאחר זמן אומץ, מן הסתם מפני שאפשר שרטוט גמיש ומשתנה ששירת העתקות של סוגות ספרותיות מרובות רכיבי טקסט משולבים. מלבד שימושי-עזר חלקיים בעיפרון בכתבי-יד כבר למן המאה השנים-עשרה פשט השימוש השיטתי בעיפרון הצבעוני במרחבי גרמניה וצרפת במהירות רבה בשליש האחרון של המאה השלוש-עשרה. כבר בתקופה זו היה השרטוט הצבעוני לשרטוט הסטנדרטי, ורק כרבע מכתבי-היד עדיין שורטטו בחריטה בדרך המסורתית. במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה היה השרטוט הצבעוני בעיפרון בכתבי-היד האשכנזיים שכיח עוד יותר ובא ברוב רובם של כתבי-היד של קלף בציון תאריך (מקצתם שורטטו שרטוט מעורב בחריטה ובעיפרון רגיל) ועוד אחוז קטן שלהם שורטטו בעיפרון חורט. שיעורם של כתבי-היד של קלף שעדיין שורטטו בטכניקת הבלט המסורתית בחריטה הצטמצם אפוא עד כדי אחוזים מעטים. ראוי להדגיש כי רק כתבי-יד ספורים שנכתבו על קלף מושווה במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה – כולם בוודאי בארצות גרמניה ושכנותיה – לא בעיפרון שורטטו אלא בחריטה. וראו ביתר פירוט לעיל בסעיף 'התחלות השימוש בעיפרון והתפשטותו'.

בתקופת המעבר מאופן עיבוד הקלף וטכניקת השרטוט הישנים לאלה החדשים על הפצעותיהם האטיות במהלך המאה השלוש-עשרה – בייחוד בארבעת העשורים האחרונים של המאה – שימשו דרכי ההפקות הישנות והחדשות בערבוביה, אך דרכי ההפקה החדשות הלכו והתפשטו. בתקופה זו היו גם כתבי-יד בעלי תכונות מעורבות כגון קלף מושווה המשורטט בחריטה. בהיעדר הבחנה בין צדי הקלף סודרו הגיליונות של כתבי-היד האלה בהתאמת צדי החריטה, מפתחי חריצים ומפתחי בליטות לסירוגין.¹⁴⁴ כן נמצאו עירובים של דרכי הניקוב והשרטוט באותו כתב-יד¹⁴⁵ ואף הבדלים בין סופרים שהעתיקו כתב-יד אחד בכפיפה אחת.¹⁴⁶

¹⁴⁴ ואולם יש שכתבי-יד כאלה לא סודרו בהתאמת השרטוט כגון כ"י פריז, ספריית מזרין 4472, ספר מצוות גדול עם העתקה של קולופון המחבר (על שנת הכתיבה ראו לעיל, הערה 106).

¹⁴⁵ דוגמה מאלפת לעירוב של המסורת הישנה והחדשה בעיבוד הקלף ובטכניקות הניקוב והשרטוט מוצגת בכ"י פרמה 2924 Parm. (קטלוג דה-רוסי 60), מילון מקראי עברי-צרפתי (לעזים) שנכתב ביטלאשברק (Delsberg או Thalisperc בשמה העתיק) בשנת 1279. כל כתב-היד נוקב בשוליו החיצוניים, אולם קונטרס אחד (דפים 135–142) נוקב בשוליים החיצוניים והפנימיים כאחד. שבעה-עשר הקונטרסים הראשונים (דפים 1–134) ועוד קונטרס אחד (דפים 175–180) נכתבו על קלף מושווה, ושאר עשרת הקונטרסים (דפים 135–174, 181–217) עשויים קלף עדין יותר שאפשר להבחין בין צדיו בנקל. כל הקונטרסים שורטטו בחריטה למעט שלושה ששורטטו בעיפרון: הקונטרסים העשויים קלף שאפשר להבחין בין צדיו שורטטו בכל גיליון פרוש לחוד בצד השער מלבד שניים – הקונטרס שנוקב גם בשוליו הפנימיים שורטט גם הוא בחריטה בצד השער אך מן הסתם בכל דף לחוד וקונטרס אחד (הדפים 197–204) שורטט בעיפרון בכל גיליון משני צדיו; הקונטרסים העשויים קלף מושווה גם כן שורטטו בחריטה וגיליונותיהם סודרו בהתאמת צדי החריטה, כאשר כל קונטרס מתחיל בצד שאינו חרוט (פרט לקונטרס הדפים 44–51) מלבד שניים

כתבי-היד שנוקבו בשיטה החדשה בשוליים החיצוניים והפנימיים כאחד שורטו כל עמוד ועמוד לחוד, ואילו כתבי-היד שנוקבו לפי השיטה הישנה בשוליים החיצוניים בלבד שורטו בטכניקת השרטוט הישנה – כל גיליון וגיליון לחוד פרוש, אך שלא כבחרטה שורטו שני צדי הגיליון. השרטוט בעיפרון היה לכאורה מותנה בשיטת הניקוב, ושמא נהפוך הוא, שיטת הניקוב נגזרה מטכניקת השרטוט החדשה. את ההנחה האחרונה סותרים הנתונים הכמותיים: אף שהניקוב בשני השוליים פשט עם הנהגת השרטוט הצבעוני בשני העשורים האחרונים של המאה השלוש-עשרה וראשית המאה הארבע-עשרה, כמחצית כתבי-היד הצרפתיים בהמשך המאה הארבע-עשרה וכמחצית כתבי-היד הגרמניים במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה הוסיפו להחזיק במסורת הישנה של הניקוב בשוליים החיצוניים בלבד, כלומר גם כאשר השרטוט בעיפרון היה בעיצומו עדיין נהג גם ניקוב בשוליים החיצוניים בלבד. ואם כן, לא עצם המעבר לשרטוט בטכניקה החדשה בעיפרון הוא שגרם לשינוי בדרך הניקוב. עם זה יש להטעים שבין כתבי-היד בני המאה הארבע-עשרה אשר נוקבו בשוליים החיצוניים שיעורם של אלה ששורטו בעיפרון נמוך הרבה יותר מאלה ששורטו בחריטה, ואין ספק שהנוהג הסטנדרטי היה שרטוט צבעוני ששורתיו הונחו על-ידי שני טורי נקבים משני עברי השטח הכתוב, ואילו רוב כתבי-היד ששורטו בחריטה נוקבו בשוליים החיצוניים בלבד.

מאז זמנם של כתבי-היד הקדומים ביותר ניכר הנוהג לסמן בשני נקבים שורות בכירות, ששורטו לרוחב כל העמוד או מפתח הגיליון ושימשו מעין צירים מבניים. המסורת הזאת באה כמעט במחצית כתבי-היד בציון תאריך שנכתבו על קלף עד שנת 1500, ובמאה הארבע-עשרה בחמישים ושבעה אחוזים מהם.

בדרך כלל שורטה שורה אחת יותר ממספר השורות שנכתבו, והאותיות נכתבו בין שתי השורות המשורטטות ולא בתליית האותיות מן השורה המשורטטת כלפי מטה כדרך הכתיבה העברית בשאר האזורים, לעתים בסמיכות לשורה העליונה ולעתים באמצע המרווח שביניהן.¹⁴⁷ באופן זה מוסגר השטח הכתוב מכל צדדיו. לפי שהכתב העברי (כמו הכתב היווני ולימים הכתב הערבי) משתלשל מן השורה המשורטטת כלפי מטה, נוספה השורה היתרה בתחתית השרטוט. לתופעה זו יש הקבלה מהופכת בכתבי-היד הלטיניים, שאותיות כתבם נכתבות מעל השורה המשורטטת. בראשית הופעתו של הכתב הגותי נוספה שורה מעל השורה הראשונה.¹⁴⁸

כתבי-יד שהופקו על נייר שורטו בחריטה ולפעמים בעיפרון. רק בחמישית מהם שורטו שורות שלא הודרכו על-ידי נקבים אלא מן הסתם שורטו בעזרת לוח שרטוט כלשהו, ואילו בשאר כתבי-היד שורטו ביחוד גבולות השטח הכתוב – מסגרות או שרטוטים כעין שער, שכמעט מחציתם הודרכו על-ידי נקבים יחידים, או קווי שוליים אנכיים שמן הסתם גם רבים מהם הונחו על-ידי

ששורטו בעיפרון כל גיליון לחוד משני צדיו (דפים 25–43). לפעמים חזר הסופר ושרטט בעיפרון בצד השני של גיליונות ששורטו בחריטה.

¹⁴⁶ דוגמה לדבר אפשר להביא כבר מכתב-היד שבו מופיע בפעם הראשונה ניקוב כפול-שוליים באשכנז, הוא כ"י מינכן Cod. hebr. 5 (ראו לעיל בסעיף א: הניקוב, על-יד הציון להערה 43), שנכתב בשנת 1232/3 בגרמניה. הקונטרסים שהעתיק הסופר העיקרי נוקבו בשני השוליים, ואילו הקונטרסים שהעתיק הסופר הנלווה נוקבו רק בשוליים החיצוניים.

¹⁴⁷ השוו אל דברי גלצר ('ארם צובה', עמ' 204–205, הערה 12) המסתמכים על מקורות הלכתיים שעניינם כתיבת סת"ם.

¹⁴⁸ ראו N.R. Ker, 'From "Above Top Line" to "Below Top Line": A Change in Scribal Practice', *Celtica*, 5 (1960), pp.13–16 [=idem, *Books, Collectors and Libraries – Studies in the Medieval* *Heritage*, ed. A.G. Watson, London – Roceverte, W. Va. 1985, pp. 71–74]. הכתיבה מתחת לשורה הראשונה חודשה בכתבי-היד ההומניסטיים, בייחוד בצפון-מערב איטליה. ראו דרולה, קודיקולוגיה, א, עמ' 83.

נקבים יחידים בקצות הדפים אלא שנקבים אלו נחתכו ברבות הימים בעת חידוש הכריכות שנתבלו.

אזורי תרבות הספר הספרדית

בכתבי-יד של קלף בא ניקוב בשוליים החיצוניים והפנימיים בכל¹⁴⁹ כתבי-היד הקדומים בציון תאריך ששרדו עד שנת 1266, ובכללם כתבי-יד שכתבו יוצאי המגרב וספרד במזרח התיכון בסוף המאה העשירית ובראשית המאה האחת-עשרה.¹⁵⁰ ניקוב כפול-שוליים נהג ברוב כתבי-היד גם במאה הארבע-עשרה, ובאופן בולט עד אמצע המאה. כתב-היד הספרדי הקדום ביותר ששרד בניקוב שוליים חיצוניים בלבד¹⁵¹ הוא משנת 1271, ועד סוף המאה פשטה הטכניקה החדשה במהירות והקיפה רבע מכתבי-היד בציון תאריך, ואולם היא הוסיפה להיות רק טכניקה תניינית לניקוב כפול-השוליים.

כתבי-יד לא מעטים מאמצע המאה הארבע-עשרה ואילך, ובייחוד מן הרבע האחרון של המאה החמש-עשרה, ששורטטו דף דף לא נוקבו כלל ונראה ששרטוטם הונחה על-ידי תבנית או שורטט באופן מכני בעזרת לוח שרטוט.

השרטוט הסטנדרטי באזורים אלו בכל הזמנים היה בחריטה בצד שֶׁעַר: בכתבי-היד שנוקבו גם בשוליהם הפנימיים שורטטו דפים מספר יחד – בדרך כלל שני דפים אך לפעמים יותר, ויש ששורטטו כך שני גיליונות פרושים כסדרם בקונטרס בבת אחת.¹⁵² שרטוט של זוגות דפים או גיליונות בהנף אחד נהג בעיקר בסוף המאה השלוש-עשרה והקיף שישים אחוזים מכתבי-היד. אחר כך שכיחותו הלכה ופחתה בהדרגה עד לרבע במאה החמש-עשרה. עם זה ביותר משליש מכתבי-היד שמכל התקופות עד גירוש ספרד נהג שרטוט בחריטה של שני דפים סמוכים. אין ספק אפוא שיש לראות בשיטה זו ובאחותה – חריטת שני גיליונות סמוכים – את שיטת השרטוט האופיינית לתרבות הספר הספרדית. וראו ביתר פירוט לעיל בסעיף 1.4.א ובייחוד אחרי הציון להערה 77. לעתים קרובות למדיי חזר המעתיק על קווי השרטוט (על כולם או רק על קווי השוליים האנכיים) שלא ניכרו היטב בייחוד בעמוד הרביעי של זוגות דפים ובצד הרביעי של זוג הגיליונות ששורטטו יחדיו, לפעמים בעיפרון, ויש שנראה שמלכתחילה נחרטו זוגות הדפים יחדיו פעמיים – בעמוד הראשון ובעמוד הרביעי (בשניהם בצד השֶׁעַר).

כבר מראשית המאה השלוש-עשרה מבחינים בניצני שימוש בדרכי שרטוט הסוטות מן הטכניקה הספרדית החסכונית הייחודית של חריטת דפים או גיליונות אחדים בבת אחת, דרכים ההולכות ומתפשטות למדיי. כתבי-היד האלה שורטטו בחריטה כל גיליון פרוש לחוד בצד השֶׁעַר (כתב-היד משנת 1271 הנזכר לעיל הוא כתב-היד הקדום ביותר בציון תאריך ששורטט כך, והוא גם הראשון שנוקב בשוליים החיצוניים בלבד) או כל דף לחוד,¹⁵³ בעמוד א או בעמוד ב בלי להתחשב בצד הקלף

¹⁴⁹ למעט כתב-היד הקדום ביותר ששרד מאזורי ספרד, אשר נכתב בטוניסיה בין שנת 941 לשנת 1039 ובו, כאמור, ניקוב בשוליים החיצוניים בלבד. וראו גם לעיל, על-יד הציון להערה 76.

¹⁵⁰ כתב-היד הקדום ביותר שנכתב באזורים הספרדיים ובו ניקוב בשני שוליו נכתב, כנראה, בצפון אפריקה בשנת 1123. ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 63. וראו גם לעיל, על-יד הערה 37 ובהערה.

¹⁵¹ כ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 653. באופן טבעי שורטט כל גיליון בכתב-היד בהיותו פרוש.

¹⁵² בכתב-יד אחדים הייתה יחידת השרטוט גיליון מקופל, היינו שני דפים אך לא כסדרם בקונטרס.

¹⁵³ בשיעור בולט מאוד במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה.

או בצד השער בלבד.¹⁵⁴ אף על פי שהניקוב ההולם את הגיליון כיחידת השרטוט הוא בשוליים החיצוניים בלבד, רבים מכתבי-היד ששרטטו גיליון גיליון, נוקבו בשוליים החיצוניים והפנימיים של דפיהם כאחד ללמדנו את כוחה של המסורת או אולי להורותנו שהניקוב לא נעשה בידי המעתיק עצמו אלא שהגיליונות נוקבו מראש לפי מסורת הניקוב המקובלת. כתבי-יד של נייר באזורים אלו שורטטו בטכניקת הַבֶּלֶט, כל דף לחוד (בדרך כלל בעמוד ב), לכאורה בחריטה רפה בדרך כלל. ואולם היעדר הניקוב המנחה את תווי השורות וקווי השוליים רומז שיש להניח כי שורטטו בעזרת תבנית או לוח שרטוט ולא בחרט.

איטליה

שיטת השרטוט הסטנדרטית שנהגה בכתבי-היד האיטלקיים של קלף בכל ימי-הביניים עד אמצע המאה החמש-עשרה הייתה ניקוב השוליים החיצוניים בלבד ושרטוט סמוי בחריטה, כל גיליון לחוד בהיותו פרוש בצד השער.¹⁵⁵

שימוש חלקי בעיפרון חורט שהשאיר את צבעיו בצד החרוץ של הגיליון (צד השער) ואת בליטותיו הסמויות בצד הבשר החל כבר ברבע האחרון של המאה השלוש-עשרה בכתבי-יד מעטים ואחר כך התפשט במידה מוגבלת. גם כאשר היה השרטוט הבסיסי בחריטה ניכר שימוש חלקי בעיפרון חורט ונראה ששימש חלופה לשרטוט הסטנדרטי עד אמצע המאה החמש-עשרה. בשיא השימוש בטכניקה זו, במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה, שורטטו כך באופן מלא או חלקי כרבע מכתבי-היד. כתבי-יד מעטים מן הרבע השני של המאה הארבע-עשרה ואילך שורטטו בעיפרון לכל דבר, ורובם נכתבו בידי מהגרים אשכנזים. בעיפרון חורט או בעיפרון רגיל השתמשו בדרך כלל לשרטוט קווי מסגרת או קווי שוליים.

בתחילת שנות העשרים של המאה החמש-עשרה, בייחוד בצפון איטליה, אימצו המעתיקים האיטלקים השמרניים בהדרגה טכניקת שרטוט חדשה שפשטה בכתבי-היד ההומניסטיים, ובה מן הסתם השרטוט נעשה באופן מכני בעזרת מכשיר שרטוט כלשהו, כנראה בהפקה סיטונית: שרטוט השורות שוב לא הונחה על-ידי טורי נקבים, והשורות שורטטו בדיו בהירה מאוד בכל עמוד לחוד. לפעמים שורטטה השורה הראשונה ברצף בשני עמודי המפתחים. קווי השוליים האנכיים שורטטו ברוב כתבי-היד בעיפרון (רק בשיטת מכתבי-היד שורטטו אף הם בדיו) והונחו על-ידי נקבים בשוליים העליונים והתחתונים, ללמדנו שהמעתיק הוסיף אחר כך. לעתים שרדו נקבים יחידים בשולי השטח הכתוב, והם, כנראה, עקבות של השימוש במכשיר השרטוט. הטכניקה התפשטה בכתבי-יד של קלף ושל נייר כאחד באטיות עד שנות השישים של המאה החמש-עשרה אך הייתה לטכניקת השרטוט הרווחת בארבעת העשורים האחרונים של המאה בדחקה את השרטוט בחריטה שנהג, כמובן, רק בכתבי-יד של קלף שהלכו ופחתו.

¹⁵⁴ בכתבי-יד אחדים, בעיקר בין אלה שהופקו בטולדו במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה, נחרט כל עמוד לחוד בעדינות. כתבי-יד אחדים, בייחוד מן הרבע האחרון של המאה השלוש-עשרה – תקופת ההתפשטות של השרטוט הצבעוני באשכנז – שורטטו בעיפרון או בעיפרון חורט. אין צריך לומר שגם בספרד מוצאים כתבי-יד לא מעטים שהופקו בטכניקות קודיקולוגיות מעורבות, בעיקר בתקופות המעבר מנוהגי הניקוב והשרטוט הישן לחלופותיהם. דוגמה מאלפת לעירוב זה משמש כ"י אמסטרדם, ספריית עץ חיים 1-2, שנכתב ברובו בשנת 1282. כתב-יד נאה זה נוקב בשוליים החיצוניים והפנימיים ושרטט בשלוש יחידות חריטה – זוגות דפים כסדרם בקונטרס, זוגות גיליונות פרושים ויחידות יחידים פרושים. בקונטרסים אחדים בכרך הראשון ניקוב כפול כמו במסורת האשכנזית.

¹⁵⁵ על אפיון הנהגים האיטלקיים ותמורותיהם ראו גם את מאמרי 'לקראת טיפולוגיה השוואתית של כתבי-יד איטלקיים, עבריים ולטיניים' (לעיל, הערה 121), עמ' 377–396.

בכתבי-יד בציון תאריך של קלף הקדומים המעטים ששרדו מביזנטיון מסוף המאה השלוש-עשרה ומן המאה הארבע-עשרה ובאחדים מן המאה החמש-עשרה יש ניקוב בשוליים החיצונים בלבד וחריטת גיליון פרוש בצד השער. בכתבי-יד רבים יותר מן המאה החמש-עשרה אין למצוא כל ניקוב; הם שורטטו בחריטה, כל דף לחוד בצד זה או זה, ולפיכך יש להסיק כי השרטוט הונחה על-ידי לוח שרטוט. בכתבי-היד הרבים של נייר (ובכללם של קלף ונייר) שרדו פעמים רבות נקבים להנחיית קווי המסגרת או השוליים. בכתבי-יד רבים של נייר בשרטוט מלא נראה ששורותיהם שורטטו בחריטה, כל דף לחוד אך מהיעדר הניקוב המנחה אפשר להסיק ששרטוטו בעזרת לוח שרטוט, ואכן, כך הדבר נראה בעליל בכתבי-יד אחדים.

טבלאות 23–25: סיכום אופני הניקוב והשרטוט

טבלה 23: אופני הניקוב להדרכת שרטוט השורות בכתבי-יד של קלף

המזרח התיכון איטליה אזורי אשכנז – סטנדרטי עד השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה אזורי ספרד – משנת 1271 ואילך, תנייני לניקוב כפול-השוליים	ניקוב בשוליים החיצוניים בלבד
אזורי ספרד – סטנדרטי עד שנת 1271; שכיח מאז ואילך אזורי אשכנז – למן השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה מתפשט והולך	ניקוב בשוליים החיצוניים והפנימיים
אזורי אשכנז – שכיח, אך פחות במאה החמש-עשרה איטליה – נדיר, בא בייחוד בכתבי-יד שכתבו מהגרים אשכנזים	ניקוב כפול בצדי שורות בכירות
איטליה – בכתבי-יד ששורותיהם שורטטו בדיו (למן שנות העשרים של המאה החמש-עשרה, כנראה, בעזרת לוח שרטוט) וקווי השוליים האנכיים בעיפרון. שרידי נקבים יחידים בשוליים לשרטוטי הדיו (כמו בכתבי-היד של נייר ששורטטו בשיטה זו) שימשו, כנראה, את מכשיר השרטוט.	ניקוב לקווי השוליים האנכיים בלבד; נקבים יחידים בשוליים

טבלה 24: אופני השרטוט בכתבי-יד של קלף

איטליה – סטנדרטי עד אמצע המאה החמש-עשרה אזורי אשכנז – עד השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה; במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה במידה מוגבלת ביזנטיון אזורי ספרד – משנת 1271 כשיטה תניינית לשרטוט שני דפים בבת אחת	חריטת גיליון פרוש בצד השער
המזרח התיכון	חריטת גיליון פרוש בצד הבשר
אזורי ספרד בלבד בכל הזמנים, סטנדרטי עד לפני שנת 1271, נפוץ גם אחר כך במידה פוחתת והולכת	חריטת שני דפים (או יותר) או שני גליונות כסדרם בקונטרס בבת אחת בצד השער
אזורי אשכנז – שימוש-עזר למן סוף המאה השנים-עשרה; שימוש מלא למן השליש האחרון של המאה השלוש-עשרה	שרטוט צבעוני בעיפרון, כל עמוד לחוד או כל גיליון לחוד משני צדיו
איטליה – שכיח למדיי במאה הארבע-עשרה (בייחוד במחציתה הראשונה) ובמחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה אזורי אשכנז וספרד – נדיר	שרטוט שעטנו צבעוני וּבֶלֶט בעיפרון חורט בצד אחד של הדף או הגיליון
איטליה משנות העשרים של המאה החמש-עשרה ובעיקר בשלושת העשורים האחרונים של המאה. שרטוט כזה גם בכתבי-יד של נייר	שרטוט צבעוני בדיו, כנראה בעזרת לוח שרטוט (השורות וקווי השוליים האנכיים שורטטו בעיפרון)
אזורי אשכנז בכל הזמנים, אך במאה החמש-עשרה פחות	שורות בכירות משורטטות לרוחב כל העמוד או הגיליון מקצה אל קצה

טבלה 25: אופני הניקוב והשרטוט בכתבי-יד של נייר

<p>המזרח התיכון – ניקוב לשורות ולקווי השוליים האנכיים במאה האחת-עשרה (כמו בכתבי-היד של קלף) אירופה – ניקוב למסגרת או לשרטוט-שֶׁצֶר או לקווי שוליים אנכיים בלבד או בלי ניקוב איטליה – במאה החמש-עשרה ניקוב לקווי השוליים בלבד בכתבי-יד ששורותיהם שורטטו בדיו וקווי השוליים האנכיים בעיפרון שרידי נקבים יחידים בשוליים לשרטוטי הדיו (כמו בכתבי-היד של קלף ששורטטו בשיטה זו)</p>	ניקוב
<p>המזרח התיכון – שרטוט מכני בלוח שרטוט שטבע את שורותיו בדפי הנייר, בדרך כלל בעמודי ב. הטכניקה ניכרת במחצית כתבי-היד המזרחיים לפחות</p>	שרטוט בכֶּנָה (מִסְטֶרֶה')
<p>המזרח התיכון – כנראה, במחצית כתבי-היד אף שההבחנה בין שרטוט בעזרת לוח ובין שרטוט בחריטה אינו מחוור, ואולי מקצת השרטוטים נעשו בעזרת תבנית כמו שמעיד היעדר הניקוב</p>	שרטוט בחריטה
<p>ספרד, איטליה וביזנטיון – כנראה, בכתבי-יד בלי ניקוב מנחה להתוויית השורות אשר שרטוטן סדיר, אחיד ושטוח בכל דף לחוד</p>	שרטוט בלוח שרטוט (אירופי)
איטליה – ראו שרטוטי הקלף	שרטוט מלא בדיו (דיו/דיו) או שרטוט שורות בדיו וקווי שוליים בעיפרון (דיו/עיפרון)

טבלאות 26–34 : תפוצות הניקוב והשרטוט לסוגיהם

על היסודות הכלליים לחישובי הסטטיסטיקות והצגתם בטבלאות ראו לעיל במבוא, בסעיף 'סטטיסטיקה כללית של מסד הנתונים' (בראש טבלה 5). הסטטיסטיקות המובאות בטבלאות שלהלן מבוססות על קורפוס כתבי-היד בציון תאריך עד לשנת 1500 המקיף את כל כתבי-היד של קלף ושל נייר. בטבלאות 26–27, הנוגעות לתפוצת הניקוב בכתבי-היד של קלף נמנו רק כתבי-היד שנוקבו להדרכת השורות בשוליהם החיצוניים או החיצוניים והפנימיים. יש שהניקוב בשתי הדרכים בא באותו כתב-יד ואז הוא נמנה פעמיים. עם זה, בחלק גדול מכתבי-היד שבקורפוס לא נמצאו נקבים להדרכת שרטוט השורות אם משום שהם נוקבו בשוליהם החיצוניים בלבד והנקבים נחתכו בשעת כריכתם או חידושה אם משום שלא נוקבו ניקוב מנחה לשורות מפני ששרטוט בהם רק מסגרות או קווי שוליים אנכיים או מפני ששרטוטו בעזרת לוחות שרטוט וכיוצא בהם. לפיכך בטבלאות אלו סך כול כתבי-היד בקורפוס האזוריים ובקורפוס בכלל גדול בהרבה מסך כל כתבי-היד שנוקבו בשוליים החיצוניים ובשוליים והפנימיים באותם האזורים ובכלל.

בטבלאות הנוגעות להתפלגות טכניקות השרטוט בכתבי-היד של קלף (טבלאות 30–31) חישובי הסכומים הכוללים של כתבי-היד שנמנו בכל תכונה לאזוריהם ולתקופותיהם או בסך הכול עשויים לחרוג מסך כל כתבי-היד שבקורפוס באותם האזורים או התקופות או בסך הכול (וכך גם סכום שיעוריהם עשוי לחרוג ממאה אחוז) מפני שלעתים בכתב-יד אחד שימשו כמה טכניקות שרטוט יחד, והן נמנו כל אחת בנפרד. בכתבי-היד של נייר (טבלה 32) אף נמנים לעתים פעמיים כתבי-יד שהיה קשה להבחין בהם אם שורטטו בחריטה או בכנה. אף על פי שמקצת כתבי-יד של נייר נמנו לעתים יותר מפעם אחת לפי מספר טכניקות השרטוט ששימשו בכל אחד מהם, הסכומים הכוללים של כתבי-היד האלה לאזוריהם קטנים מן הסך הכול בקורפוס, שלא כבמקרה של כתבי-היד של קלף, כי מקצת כתבי-היד של נייר, לא שורטטו כלל אך הם נכללים בסך הכול כתבי-היד שבקורפוס.

אלה הסימנים המשמשים בטבלאות 26–34 :

מספר כתבי-היד   % אחוז מכלל הקורפוס האזורי

טבלה 26 : התפוצה האזורית של הניקוב לסוגיו בכתבי-היד של קלף בלבד

(1) ניקוב בשוליים החיצוניים   (2) ניקוב בשוליים החיצוניים והפנימיים

אזור	1		2		סך הכול בקורפוס
	#	%	#	%	
ספרד	41	21	95	48	197
אשכנז	106	39	154	56	274
איטליה	215	44	19	4	484
ביזנטיון	10	31	1	3	32
מזרח	11	39	5	18	28
תימן	9	64	0	0	14
מסופק	6	75	1	13	8
סך הכול	398	38	275	27	1037

טבלה 27: התפוצה הגאו-כרונולוגית של הניקוב לסוגיו בכתבי-היד של קלף בלבד

(1) ניקוב בשוליים חיצוניים (2) ניקוב בשוליים החיצוניים והפנימיים

סך הכול בקורפוס	2		1		תקופה	אזור
	%	#	%	#		
2	0	0	100	2	1100–1001	ספרד
4	100	4	0	0	1200–1101	
48	75	36	25	12	1300–1201	
70	59	41	20	14	1400–1301	
73	19	14	18	13	1500–1401	
4	25	1	75	3	1200–1101	אשכנז
68	56	38	41	28	1300–1201	
122	66	81	30	37	1400–1301	
80	43	34	48	38	1500–1401	
2	0	0	100	2	1100–1001	איטליה
2	0	0	100	2	1200–1101	
46	2	1	67	31	1300–1201	
115	3	3	65	75	1400–1301	
319	5	15	33	105	1500–1401	
2	0	0	50	1	1200–1101	ביזנטיון
2	50	1	100	2	1300–1201	
13	0	0	31	4	1400–1301	
15	0	0	20	3	1500–1401	
1	0	0	100	1	894/5(?)	מזרח
11	9	1	45	5	1000–901	
6	33	2	33	2	1100–1001	
4	25	1	25	1	1200–1101	
5	20	1	20	1	1300–1201	
3	0	0	67	2	1300–1201	תימן
3	0	0	100	3	1400–1301	
8	0	0	50	4	1500–1401	
2	0	0	100	2	1200–1101	מסופק
2	50	1	100	2	1400–1301	
4	0	0	50	2	1500–1401	
1037	27	275	38	398		סך הכול

טבלה 28: התפוצה האזורית של הניקוב הכפול לסימון שורות בכירות בכתבי-היד של קלף בלבד

אזור	#	%	סך הכול בקורפוס
ספרד	3	2	197
אשכנז	125	46	274
איטליה	12	2	484
ביזנטיון	0	0	32
מזרח	0	0	28
תימן	0	0	14
מסופק	1	13	8
סך הכול	141	14	1037

טבלה 29: התפוצה הגאו-כרונולוגית של הניקוב הכפול לסימון השורות הבכירות בכתבי-היד של קלף בלבד

אזור	תקופה	#	%	סך הכול בקורפוס
ספרד	1100–1001	0	0	2
	1200–1101	0	0	4
	1300–1201	0	0	48
	1400–1301	2	3	70
	1500–1401	1	1	73
אשכנז	1200–1101	2	50	4
	1300–1201	31	46	68
	1400–1301	69	57	122
	1500–1401	23	29	80
איטליה	1100–1001	0	0	2
	1200–1101	0	0	2
	1300–1201	1	2	46
	1400–1301	2	2	115
	1500–1401	9	3	319

2	0	0	1200–1101	ביזנטיון
2	0	0	1300–1201	
13	0	0	1400–1301	
15	0	0	1500–1401	
1	0	0	894/5(?)	מזרח
11	0	0	1000–901	
6	0	0	1100–1001	
4	0	0	1200–1101	
5	0	0	1300–1201	
1	0	0	1400–1301	
3	0	0	1300–1201	תימן
3	0	0	1400–1301	
8	0	0	1500–1401	
2	0	0	1200–1101	מסופק
2	50	1	1400–1301	
4	0	0	1500–1401	
1037	14	141		סך הכול

טבלה 30: התפוצה האזורית של טכניקות השרטוט בכתבי-היד של קלף בלבד

(1) שרטוט קָלֵט (שרטוט סמוי, בדרך כלל בחריטה) (2) שרטוט בעיפרון חורט (שרטוט סמוי וצבעוני)
 (3) שרטוט בעיפרון (שרטוט צבעוני) (4) שרטוט בדיו (שרטוט צבעוני)

סך הכול בקורפוס	4		3		2		1		אזור
	%	#	%	#	%	#	%	#	
197	0	0	6	11	6	12	90	177	ספרד
274	0	0	82	226	4	11	18	48	אשכנז
484	27	132	7	34	14	70	58	283	איטליה
32	0	0	0	0	0	0	88	28	ביזנטיון
28	0	0	0	0	0	0	89	25	מזרח
14	0	0	0	0	0	0	100	14	תימן
8	0	0	38	3	13	1	38	3	מסופק
1037	13	132	26	274	9	94	56	578	סך הכול

טבלה 31: התפוצה הגאו-כרונולוגית של טכניקות השרטוט בכתבי-היד של קלף בלבד

(2) שרטוט בעיפרון חורט (שרטוט סמוי וצבעוני)

(1) שרטוט בָּלָט (שרטוט סמוי, בדרך כלל בחריטה)

(4) שרטוט בדיו (שרטוט צבעוני)

(3) שרטוט בעיפרון (שרטוט צבעוני)

סך הכול בקורפוס	4		3		2		1		תקופה	אזור
	%	#	%	#	%	#	%	#		
2	0	0	0	0	0	0	100	2	1100–1001	ספרד
4	0	0	0	0	25	1	100	4	1200–1101	
48	0	0	6	3	6	3	92	44	1300–1201	
70	0	0	10	7	7	5	84	59	1400–1301	
73	0	0	1	1	4	3	93	68	1500–1401	
4	0	0	0	0	25	1	100	4	1200–1101	אשכנז
68	0	0	53	36	4	3	49	33	1300–1201	
122	0	0	94	115	5	6	6	7	1400–1301	
80	0	0	94	75	1	1	5	4	1500–1401	
2	0	0	0	0	0	0	100	2	1100–1001	איטליה
2	0	0	0	0	0	0	100	2	1200–1101	
46	0	0	4	2	4	2	96	44	1300–1201	
115	0	0	4	5	23	27	83	95	1400–1301	
319	41	132	8	27	13	41	44	140	1500–1401	
2	0	0	0	0	0	0	100	2	1200–1101	ביזנטיון
2	0	0	0	0	0	0	100	2	1300–1201	
13	0	0	0	0	0	0	85	11	1400–1301	
15	0	0	0	0	0	0	87	13	1500–1401	
1	0	0	0	0	0	0	100	1	894/5(?)	מזרח
11	0	0	0	0	0	0	91	10	1000–901	
6	0	0	0	0	0	0	67	4	1100–1001	
4	0	0	0	0	0	0	100	4	1200–1101	
5	0	0	0	0	0	0	100	5	1300–1201	
1	0	0	0	0	0	0	100	1	1400–1301	

המשך טבלה 31

סך הכול בקורפוס	4		3		2		1		תקופה	אזור
	%	#	%	#	%	#	%	#		
3	0	0	0	0	0	0	100	3	1300–1201	תימן
3	0	0	0	0	0	0	100	3	1400–1301	
8	0	0	0	0	0	0	100	8	1500–1401	
2	0	0	0	0	0	0	100	2	1200–1101	מסופק
2	0	0	50	1	50	1	0	0	1400–1301	
4	0	0	50	2	0	0	25	1	1500–1401	
1037	13	132	26	274	9	94	56	578		סך הכול

טבלה 32: התפוצה של טכניקות השרטוט בכתבי-היד של נייר

(1) שרטוט בָּלֵט (בחריטה או בלוח שרטוט) (2) שרטוט בעיפרון חורט (3) שרטוט בעיפרון
(4) שרטוט בדיו (5) שרטוט שקוע בעזרת כְּנָה (לוח שרטוט, 'מסטרה')

סך הכול בקורפוס	5		4		3		2		1		אזור
	%	#	%	#	%	#	%	#	%	#	
347	1	4	0	0	2	6	1	3	91	316	ספרד
56	0	0	4	2	32	18	16	9	46	26	אשכנז
313	0	0	12	36	16	51	5	17	66	206	איטליה
184	2	4	0	0	3	6	3	6	76	139	ביזנטיון
325	48	157	0	0	0	0	0	0	28	92	מזרח
92	62	57	0	0	0	0	0	0	40	37	תימן
14	0	0	0	0	7	1	7	1	71	10	מסופק
1331	17	222	3	38	6	82	3	36	62	826	סך הכול

טבלה 33: השרטוט בדיו באיטליה בעשורים 1421–1500 בכתבי-היד של קלף בלבד

תקופה	#	%	סך הכול בקורפוס
1430–1421	3	11	28
1440–1431	3	15	20
1450–1441	7	29	24
1460–1451	8	26	31
1470–1461	17	52	33
1480–1471	42	82	51
1490–1481	33	72	46
1500–1491	22	81	27
סך הכול	135	52	260

טבלה 34: השרטוט בדיו לסוגיו באיטליה בעשורים 1421–1500 בכתבי-היד של קלף ושל נייר

- (1) שרטוט בדיו (שרטוט השורות או השורות וקווי השוליים)
 (2) שרטוט השורות בדיו, קווי השוליים המאונכים בעיפרון (דיו/עיפרון)
 (3) שרטוט מלא בדיו (דיו/דיו)
 (4) שרטוט השורות בדיו, קווי השוליים המאונכים בחריטה (דיו/חריטה)

תקופה	1		2		3		4		סך הכול בקורפוס
	%	#	%	#	%	#	%	#	
1430–1421	3	7	3	7	0	0	1	2	45
1440–1431	3	8	2	5	1	3	0	0	39
1450–1441	9	22	7	17	2	5	0	0	41
1460–1451	10	16	7	11	2	3	1	2	64
1470–1461	22	29	20	26	2	3	1	1	77
1480–1471	61	50	48	39	10	8	3	2	123
1490–1481	39	46	32	38	6	7	0	0	84
1500–1491	26	49	19	36	5	9	1	2	53
סך הכול	173	33	138	26	28	5	7	1	526

פרק ז: ניהול השורה והשפעתו על שטף ההעתקה ונוחות הקריאה

ניהול השורה הוא היבט בהפקת כתבי-יד הקשור ליסוד הדינמי של הספר המועתק. הוא מאפשר לנו כביכול לצפות בסופר בעת פעולת ההעתקה ויותר מכל היבט אחר מקרב אותנו למציאות ההפקה. כאשר אנו בוחנים כתב-יד על רוב פניו, הן החומריים הן הטקסטואליים, אנו בוחנים מוצר מוגמר, סטטי, ואין לנו אלא לשער על סמך עיונו מה היו דרכי התהוותו. ואולם ההתבוננות באמצעים הרבים שנקטו המעתיקים בסופי השורות כדי להשיג אורך אחיד במידת האפשר לשורות המועתקות חושפת לפנינו מהלך גמיש ומשתנה, הדורש מן המעתיק הכרעה מיידית בין חלופות העומדות לרשותו מדי שורה בשורה בשעת ההעתקה. אכן, סופי השורות משמרים את עקבות הבחירות המתחלפות ומאפשרים לנו לשחזר במידת-מה את הדינמיקה של ההעתקה.

שרטוט קו השוליים השמאלי תוחם את גבולות השורות, אך אין בו כדי להבטיח שאכן, השורות הנכתבות תסתיימנה בקו זה. רוב מעתיקי הספרים העבריים בימי הביניים השתדלו מאוד להפיק שורות אחידות ככל האפשר: להימנע מחריגות בולטות מעבר לקו השוליים מכאן, למלא חללים בסופי השורות מכאן ולמקם מילים חורגות בצורה שלא תשטש את רישומו של קו השוליים. כדי לגבור על המכשולים שמעמידים החלוקה המלאכותית של רצף הטקסט ושטף הכתיבה לשורות פיתחו המעתיקים בכתב העברי מגוון פתרונות נרחב, מהם משותפים למרחבים גאו-תרבותיים שונים זה מזה, מהם ייחודיים או אופייניים למרחב אחד. 'ניהול השורה' – מונח שנטבע בעת האחרונה ותחילה באיטלקית (*gestione della riga*¹) – הולם את פעולת המעתיק בניסיונותיו ליישר את סופי השורות ולהפיק שוליים אחידים ככל האפשר. הכרת תחבולות עימוד אלו חיונית למשתמשים בכתב-יד ובייחוד למהדירי טקסטים, שכן אי ידיעתן עשויה לגרום אי-הבנה ותעתיק לא מדויק של הטקסט בסופי שורות.

פיתוח תחבולות אלו ויישומן בולטים בעושרם ובמורכבותם לעומת התחבולות המצומצמות שנקטו המעתיקים בכתב לטיני² ויווני³ וכן הערבי, וכמובן, לעומת האי-אחידות ברוחב השורות

¹ M. Maniaci, 'Alla fine della riga: Divisione delle parole e continuità del testo nel manoscritto (gestion de la) bizantino', *Scriptorium*, 51 (1997), p. 192. את המונח אימץ אחר כך אציו אורנטו בצרפתית (lignes) במסגרת הסיום של הקובץ אורנטו ועמיתיו, פנים נסתרות, עמ' 662, 668.

² אך ראו להלן על השימוש המוגבל בתחבולות המילוי הגרפי, שהייתה שכיחה כל כך בכתב-יד העבריים, שעשו מעתיקים לטיניים אולי בהשפעת הנהגים היהודיים. עם זה כתב-יד לטיניים אינסולריים (היינו שנכתבו באיים הבריטיים) קדומים מציגים שימוש מורכב ומגוון הרבה יותר בתחבולות, הדומה לנהגים של המעתיקים העבריים המאוחרים יותר. ראו, למשל, את המניפולציות האמנותיות המתוחכמות בסופי השורות של כתב-יד הידוע בשם *The Book of Kells*, ובו בין שאר התחבולות הטיה של האותיות m ו-n הצדה, כתיבת אותיות עיליות ותחתיות ומילויים דקורטיביים, ראו J. Henry, *The Book of Kells: Reproductions from the Manuscript in Trinity College, Dublin, with a Study of the Manuscript*, New York 1974, pp. 154–158. גם J. Brown, 'Northumbria and the Book of Kells', *Anglo-Saxon England*, 1 (1972), pp. 219–246, [בראון, מבחר כתבים, עמ' 97–120].

³ ניהול השורה בכתב-יד הביזנטיים זכה למונוגרפיה: M. Maniaci, *Costruzione e gestione della pagina nel manoscritto bizantino*, Cassino 2002. מניאצ'י בחנה 700 כתב-יד ביזנטיים מן המאה התשיעית עד למאה הארבע-עשרה מתוך השוואתם לכתב-יד לטיניים. ממצאיה מתרכזים בחלוקת המילה – התחבולה הסטנדרטית שנקטו המעתיקים היווניים, אך היא מזכירה בקצרה גם תחבולות ששימושן היה מבוטל כגון קיצורים או היעדרם, הרחבה וצמצום אותיות, ריוח, ותליית אותיות עיליות.

בכתבי-יד לטיניים רבים.⁵ התחבולות שנקטו המעתיקים היווניים והלטיניים כמעט בדרך קבע היו ביתור המילה המועדת לחריגה (בכתבי-יד יווניים ולטיניים) או קיצורה (בכתבי-יד לטיניים), תחבולות אָרְגוּמטְריות פשוטות ונוחות שלא בלמו את שטף ההעתקה ואולי עיכבו את שטף הקריאה,⁶ ואילו התחבולות בכתב העברי היו מגוונות ורבות, מתחלפות וטעונות דריכות ובחירה מתמדת. המאמץ שהשקיעו המעתיקים העבריים בהמצאת תחבולות מתוחכמות יותר כדי להכפיף את הכתיבה בסופי שורות לקו השוליים, נבע בוודאי מטעמים ומוסכמות אסתטיים בעיצוב הספר, אך שורשיו אולי היו נעוצים באיסור ההלכתי על חריגות גדולות מדי מעבר לקו השוליים בכתיבת מגילת ספר תורה, כמאמר הברייתא בתלמוד הבבלי: 'נזדמנה לו תיבה אחת בת חמש אותיות, לא יכתוב שתיים בתוך הדף >היינו העמודה< ושלוש חוץ לדף אלא שלש בתוך הדף ושתיים חוץ לדף. נזדמנה לו תיבה בת שתי אותיות, לא יזרקנה בין הדפים אלא חוזר וכותב בתחילת שורה' (מנחות ל ע"א–ע"ב).⁷ מכל מקום, הניצנים של תחבולות אחדות כדי להשיג שורות כתובות באורך אחיד ככל האפשר ניכרים כבר במגילות ים המלח,⁸ והם מעידים שלתופעה הייחודית הזאת היו שורשים עמוקים.

תחבולות אלו אפשר למיין על-פי תכליתן מנקודת מבט גרפית, כנזכר לעיל, כלומר הן נועדו למנוע חריגה לשוליים, למנוע חללים בסופי השורות ולהקהות את רישומן של חריגות מקו השוליים. ואולם לאמצעים אלו שנקטו המעתיקים לאיזון השורות יש גם היבט אחר שעשוי להיות אמת מידה למיונם, והוא השפעתם הן על שטף הכתיבה הן על נוחות הקריאה. בהתאם לבחירת התחבולה השתנתה התשומה שהשקיע המעתיק בהפקת הספר, ובה כלולים זמן ההעתקה, מידת הריכוז והתכנון בעת הכתיבה וגם כמות מצע הכתיבה – כל אלה הם ערכים כלכליים שבסופו של דבר באו לידי ביטוי בעלות הספר. מצד הקורא הבחירה בתחבולה זו או זו השפיעה על מידת הקריאות של הטקסט ועל שטף הקריאה. בחינת מגוון הפתרונות לאיזון השורות על-פי אמות מידה אלו מביאה לידי סיווג לשתי קבוצות: פתרונות שאינם פוגעים בשלמות המילה האחרונה בשורה ופתרונות שאינם נמנעים מביתורה לשניים.

ראוי לציין שהבחירה בתחבולה זו או זו ממגוון התחבולות שעמד לרשות המעתיק היא אישית. לפיכך בבואנו לבחון את שיעורי השימוש באחד מן האמצעים לאיזון השורות עלינו להביא בחשבון שבערך עשירית מכתבי-היד בציוני תאריך הועתקו בידי מעתיקים אחדים בכפיפה אחת. אם כן,

⁴ אמנם בכתבי-היד הערביים יש שימוש בתחבולות מועטות לשמירה על האחידות ברוחב השורות ואף על פי כן היא ניכרת בהם באופן מובהק יותר משהיא נגלית בכתבי-היד העבריים בגלל אופיו של הכתב הערבי והקליגרפיה הערבית המאפשרים גמישות רבה בהרחבת אותיות בעלות בסיסים או בצמצומן. במאמר על אמנות הכתיבה מידי מחבר בגדדי שנפטר בתחילת המאה האחת-עשרה מצוטט קליגרף ערבי שציין כי הכישור המכריע בכתיבה נאה הוא היכולת ליישר את סופי השורות (ראו את תרגומו לאנגלית של פרנץ רוזנטל בספרו F. Rosenthal, *Four Essays on Art and* Literature in Islam, Leiden 1971, p. 31). על שאיזון השורות בכתבי-היד בכתב ערבי הושג בשלוש שיטות – הרחבת אותיות, צמצומן או תליית האותיות של סופי המילים בין השיטין ראו גצק, מדרך, עמ' 146.

⁵ מאלפת האי-אחידות הרבה הנגלית ברוחב השורות בכתב-היד המפואר של האוונגליונים של היינריך המכונה 'האריה' דוכס סקסוניה ובאוריה, כתב-יד הנחשב ליצירת מופת של אמנות הספר בתקופה הרומנסקית של המאה השתים-עשרה, כמו שנמדד בדקדקנות בידי פרנק בישוף. ראו במאמרו F.M. Bischoff, 'Le rythme du scribe: Analyse sérielle de la densité de l'écriture dans les évangiles d'Henri le Lion', *Histoire et Mesure*, 11 (1996), pp. 53–91.

⁶ מלבד המונוגרפיה מאת מרילנה מניאצ'י על ניהול השורה בכתבי-היד הביזנטיים בהשוואה לכתבי-היד הלטיניים (לעיל, הערה 3) ומאמרים אחדים המכונסים בקובץ אורנטו ועמיתיו, פנים נסתרות, העוסקים בביתור המילים ובקיצורים יש ללקט מידע מקוטע על ניהול השורה בכתבי-יד לטיניים המובא בכמה מחקרים.

⁷ על גישות שונות זו מזו של הפוסקים הראשונים בעניין שיעור החריגה מגבולות העמודה ראו גלצר, 'ארם צובה', עמ' 215, הערה 1.

⁸ ראו בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ' 88, הערה 164; עמ' 89, הערה 165; עמ' 103, הערות 168, 170, ועל ההערות שם נוספו להלן עוד דוגמאות. וראו עתה טוב, נוהגי סופרים, עמ' 106–108 [נקודת לכן E. Tov, 'Scribal Practices and Physical Aspects of the Dead Sea Scrolls', שרף וקמפן (עורכים), המקרא כספר, עמ' 21–23].

הקורפוס המשמש אותנו בתיאור התפוצה של התחבולות למיניהן ובהשוואה ביניהן הוא כתבי-היד בציוני תאריך עד לשנת 1500, והשיעורים מחושבים על יסוד מספרם הכולל של כתבי-היד למעתיקהם, היינו מספר הרשומות המייצגות יחידות קודיקולוגיות-פלאוגרפיות. וראו ביתר פירוט לעיל במבוא, בסעיף 'סטטיסטיקה כללית של מסד הנתונים' (בראש טבלה 5).

א. איזון שורות בדרכים שאינן פוגעות בשלמות המילה שבסופן

עם קבוצה זו נמנים האמצעים האלה:

אותיות מורחבות ומוצרות בדף מתוך מחזור
נוסח אשכנז, 1345

(1) הרחבת אותיות אחרונות בשורה או הצרתן או הקטנת גודל האותיות המועדות להצרה

הורחבו רק אותיות שמתיחתן אינה מעוותת את צורתן וגורמת להידמותן לאותיות אחרות,⁹ ולפיכך כאשר לא נקרו אותיות כאלה בסוף השורה הורחבו לפעמים אותיות לפני האות האחרונה. הרחבת האותיות נעשתה בשתי דרכים: האות כולה נכתבה בצורה מורחבת (לפעמים כתב הסופר אות גדולה יותר), או מלכתחילה כתב הסופר אות רגילה ורק בדיעבד הרחיבה עד לקו השוליים.¹⁰ היה זה האמצעי הבסיסי הנוח והגמיש ביותר שננקט כמעט בכל כתבי-היד של ימי-הביניים, אך בייחוד הוא היה נוח ומתאים בכתב המרובע.¹¹ העובדה שרק בפחות מאחוז אחד של כל רשומות כתבי-היד בקורפוס הנזכר לעיל נמנעו הסופרים מלהשתמש באמצעי זה מלמדת שהתחבולה אולי טבועה בעצם השימוש בכתב העברי.¹²

⁹ לפיכך אותיות כגון וי"ו או נו"ן פשוטה לא יורחבו (לעתים יימתח רק הבסיס של נו"ן).

¹⁰ על תופעה נפוצה זו עמדה בפעם הראשונה נורית פסטרנק.

¹¹ על הרחבת אותיות במצבות יהודיות מצרפת מימי-הביניים ראו C. Sirat, 'Ecriture sur pierre et écriture sur parchemin – Les Juifs de Paris au XIII siècle', *La Revue du Louvre et des Musées de France*, 33.4 (1983), pp. 250–251. על השפעת הקליגרפיה הערבית על הנוהג העברי ראו סיראט, פפירוסים, עמ' 72, 75.

¹² אמנם הרחבת האותיות לא הובחנה במגילות מדבר יהודה, אם כי התחבולה ההפוכה, והיא צמצום אותיות מצויה בהן (ראו טוב, נוהגי סופרים, עמ' 106–108). תחבולה זו חלחלה ברבות הימים גם להלכות כתיבת ספר תורה. הנוהג לאמץ את הרחבת האותיות בסוף העמודה מתועד בפעם הראשונה, ככל שידועתי מגעת, אצל מנחם בן שלמה המאירי (פרובנס, 1249–1316) בספרו קרית ספר, מהדורת מ' הרשקר, ירושלים תשט"ז, עמ' סב. בהתייחסו לדברי הברייטא במנחות הוא מעיר: 'ואם אינו יכול בפנימיות השטה אלא שתיים והוא צריך להוציא ג' <אותיות> בחוצה לה, לא יעשה כן אלא מניח המקום פנוי או מאריך באותיות שלפני תיבה זו עד שיגיעו לסוף השטה'. נראה שדעתו הייתה בניגוד לדעת הראשונים ואפילו אחרוני הפוסקים. הרמב"ם פסק: 'מניח המקום פנוי ומתחיל מתחילת השיטה' (משנה תורה, ספר אהבה, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה ז: פ). בעל הגהות מיימוניות, מאיר הכהן, תלמידו של מהר"ם מרוטנבורג מוסיף במפורש על אתר: 'אבל למשוך האותיות ולעשותן גדולות עד סוף השיטה אסור'. איסור מפורש בניסוח דומה עדיין כלול בשולחן ערוך, יורה דעה, הלכות ספר תורה, סימן רעג: 'ואם אין מקום כדי לכתוב ג' <אותיות> בתוך הדף, יניח המקום חלק ולא ימשוך האותיות לעשותן גדולות מחברתן כדי למלאות עד סוף הדף'. אפילו בספרי הלכות כתיבת סת"ם מאוחרים יותר שכבר מוצאים בהם עדויות על הנוהג להרחיב את האותיות, עדויות אלו נמסרות בהיסוס-מה. האותיות הנזכרות שם הן בדרך כלל אלה שהורחבו בידי מעתיקי הקודקסים (כגון אותיות אהלת"ם). ראו, למשל, את דברי יונה לנדסופר בספרו בני יונה, פראג תקס"ב, דף ג ע"א: 'ועיקר שמרחיבין הם אלף, ד, ה, ל, ק, ר, ת ולפעמים מ"ם סתומ' <...> ואם דבריהם קבלה – נקבל'. עיינו גם בדברי דב במברגר,

דוגמאות לתחבולה פשוטה זו ייראו בלוח המוצג לעיל וכן ברוב הלוחות המשולבים להלן. תחבולת משנה של הצרת האותיות בסוף השורה היא הקטנת האותיות המועדות לחריגה או כתיבת אותיות אחרונות בשורה בכתב רהוט או שוטף המכווץ את רוחבן כדי למנוע את חריגתן.

(2) שרבו מילוי גרפי

שרבו מילוי גרפי בחלל הריק הנשאר בסוף השורה הייתה תחבולה עתיקה מאוד במזרח ובמערב כאחד. 70 אחוזים מרשומות כתבי-היד יעידו עליה (81 אחוזים באזורי אשכנז לעומת 55 אחוזים במזרח). למילוי השורה עיצובים מגוונים. לעתים, בעיקר בכתבי-יד קדומים מן המזרח התיכון ובכתבי-יד ספרדיים, המילוי אינו אלא אות שלמה, ובייחוד אותיות קטועות (ובראשן אל"ף ושי"ן).

אף שניכר במילויים הגרפיים לעתים קרובות חותם אינדיווידואלי, הסופר השתמש במאגר של טיפוס-יסוד האופייניים לאזורו. ייתכן מאוד שאפשר לראות את שורשי הנוהג הרווח הזה כבר בחלק ממגילות מדבר יהודה והתעודות שנמצאו שם.¹³

מלאכת שמים, אלטאנא תר"ג, כלל יא (דף מג ע"א) על מסורת הרחבת האותיות לרדת"ה והערות המסייגת: 'וטוב מאד שלא יצטרך להאריך שום אות פן תשתנה מצורתה דאז פסולה מדאוריית'.
¹³ אל"ף נכתבה בסוף שורה במגילת פשר חבקוק (ראו בפקסימיליה הצבעונית במהדורת התצלומים של שלוש מגילות מקומראן *Scrolls from Qumrân Cave I, Photographs by J.C. Trever, Jerusalem 1972, col. 2, l. 5*, והיום באתר <http://dss.collections.imj.org.il/he/habakkuk>). באותה המגילה ניכרים בסופי תריסר שורות מילויים בצורת X (לדוגמה, לוח LVI, שם הסימן מופיע ארבע פעמים). אותם סימני X נקרים תריסר פעמים גם בשוליים שבין עמודות מגילת ישעיהו הראשונה, ופשר מציאותם עורר ויכוח בין החוקרים. ראו M. Martin, *The Scribal Character of the Dead Sea Scrolls*, vol. 1, Louvain 1958, pp. 175–179, 199–200. מילויי X נראים גם בתעודות שנכתבו בידי מינהל בר כוכבא בעין גדי ונמצאו בנחל חבר. ראו Y. Yadin, *Bar Kokhba: The*

(3) מילוי סוף השורה באות הראשונה של המילה שבראש השורה הבאה

לתחבולת המילוי הגרפי אפשר לשייך גם את הנוהג למלא את סוף השורה באות אחת בלבד – האות הראשונה של המילה הנכתבת במלואה בשורה הבאה. לכאורה לפנינו אחת התחבולות השכיחות ביותר בקבוצת הפתירות השנייה, והיא הקדמת האותיות הראשונות של המילה הנכתבת במלואה בשורה הבאה. מכלל רשומות כתבי-היד בקורפוס הנזכר שהתחבולה הנפוצה הזאת באה בהן נהגה גרסתה המוגבלת לאות אחת ב-15% מהן (וראו ביתר פירוט להלן בתחבולה 1 של הקבוצה השנייה). ואולם ההגבלה לאות יחידה בלבד מקרבת תת-תחבולה זו למילוי גרפי גרדא, שכן הכותב והקורא היו בוודאי ערים לתפקיד הגרפי נטול המשמעות של אות יחידה בעברית או בערבית-יהודית.

(4) ריווח יָתֵר

איזון השורה באמצעות ריווח גמיש בין המילים, האמצעי היחיד שנהג בדפוס המכני, שימש לפעמים בכתבי-יד אך רק על-ידי ריווח יָתֵר לקראת סוף השורה: לפני התיבה האחרונה או לפני האות האחרונה או לפני המילוי הגרפי או לפני התחלת המילה הבאה. הרחקות אותיות או מילים אלה מאלה נהגו בייחוד בספרד.

Rediscovery of the Legendary Hero of the Second Jewish Revolt against Rome, London 1971, pp. 177, 179 (שתי תעודות שנכתבו באותה היד). ידין (שם, עמ' 173) שיער שהסופר שרבו סימן זה בחללים של סוף השורה כדי למנוע זיופים במסמך משפטי. טוב (נוהגי סופרים, עמ' 108) מציין בייחוד את הפירושים מנחל חבר. ראו גם סימנים שונים ומשונים בסופי שורות בקטע המגילה ^b4QCant (E. Ulrich et al. (eds.), *Qumran Cave 4.XI*: *Psalms to Chronicles* [Discoveries in the Judean Desert (below DJD) XVI], Oxford 2000, esp. p. 210 & pp. 213, 217, pl. XXV) ואת תיאורו של עמנואל טוב, מהדיר מגילה זו, המעיר על התפקיד הבלתי ברור שלהם. בעת האחרונה הציג חנן אשל את הצעתו של הרטמוט שטגמן בדבר תפקידם של סימני X אלו בפשר חבקוק, הצעה שנודעת לה חשיבות לתולדות הנוסח והמסירה של המגילה. ראו ח' אשל, 'הרבדים ההיסטוריים המתועדים במגילת פשר חבקוק', ציון, עא (תשס"ו), עמ' 144–145. לפי השערתו החריפה של שטגמן, האות אל"ף ה'יתומה' שבסוף שורה 5 בעמודה השנייה (וכמוהו האות אל"ף שבסוף התיבה האחרונה בשורה שאחריה, שהחוקרים התחבטו במשמעותה) אינה אלא העתקה מוטעית של הסופר העיקרי של המגילה מסימני ה-X שהיו בעותק ששימש לו מקור ההעתקה ושאת פריסת שורותיו חיקה בדייקנות (כמו שהעיר אשל). בהמשך העתקתו הבחין הסופר בסימן זה ושוב לא בלבד עם האות אל"ף, וכך באים סימני X בסופי שורות בעמודות 3, 4, 6, 8, 9, 10, 12. שטגמן לא סבר שסימנים אלו שימשו מילויים גרפיים בסופי שורות חלולות במגילת המקור, אלא הציע שהם נועדו להנחיית השרטוט של קו השוליים האנכי. הסבר זה צריך עוד תהייה. אכן, ברוב העמודות של פשר חבקוק נראים שני סימני X, כמתבקש מסימון לצורך התוויית קו, והיעדר הסימונים הללו בעמודות 1, 5, 11 עשוי לנבוע רק מהתעלמות הסופר מהם (כמו ששיער אשל, שם, עמ' 145, הערה 11), וכך אפשר גם לטעון בנוגע לשתי העמודות (8, 12) שבהן נכתב רק סימן X אחד. עם זה יש להקשות על השערה חריפה זו כמה קושיות: ראשונה להן – מדוע הונחה בדרך זו רק שרטוט קו השוליים האנכי לתחימת השורות משמאל ולא מימין? ועוד, קרבתם היתרה של כמה מזוגות הסימנים זה לזה (כגון בשורה 12 ובשורה 14 בעמודות 3–4) ועצם סימונם בעמודות אחרות בתוך השטח הכתוב ולא כמתבקש בשוליים העליונים והתחתונים של המגילה וכיוצא בזה האי-אחידות במקומות הסימון – כל אלה מעוררים פקפוקים בהסברו של שטגמן. יתרה מזו, הסבר זה אינו הולם את רוב ההיקריות של הסימן במגילת ישעיהו, שבה מופיע סימן יחיד בעמודה (פרט ללוח XXXIV במהדורת התצלומים של טרוור הנוכרת לעיל והיום באתר <http://dss.collections.imj.org.il/he/isaiah>, עמודה 34, שורות 10, 15), ולא זו בלבד אלא שבדרך כלל סימנים אלו כתובים בין העמודות ולא בחפיפה לקווי השוליים האנכיים.

מילוי גרפי בצורת שתי נקודות עיליות מעובות נראה בסופי שורות אחדות במגילת ישעיהו. ראו <http://dss.collections.imj.org.il/he/isaia>, פסוקים ג:ד, ד:ד, כה:יא, כט:ז, לב:ג, לב:יח. האם גם אות ה"א שימשה שם (מח:ג) מילוי? גלצר ('ארס צובה', עמ' 257–258) מציין שלפני המאה האחת-עשרה אין למצוא אותיות שלמות למילוי שורה, אפיון שהיה אחד הנימוקים לפקפק בתאריך של כ"י קהיר, שנכתב לכאורה בשנת 894/5 (ראו לעיל, פרק א, סעיף 4), ואולם יש להעיר כי בשבעת העמודים ששרדו מכתב-יד שנכתב בשנת 942/3 נמצא מילוי גרפי בצורת האות מ"ם (ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 7).

(5) כתיבת מילים המועדות לחריגה בלכסון

התחבולה של לכסון המילה בסוף השורה נועדה מלכתחילה למנוע את חריגת המילה אל מעבר לקו השוליים. ואולם, למעשה, ברוב המקרים תחבולה זו רק קיצרה את מידת החריגה, ועם זה היא שימרה את רישומו של קו השוליים. תחבולה זו נפוצה רק במזרח התיכון,¹⁴ בלי ספק בהשראת כתבי-היד הערביים, ונהגה במחצית מכלל רשומות כתבי-היד שהופקו שם (במאה החמש-עשרה היא נהגה ב-74% מהן; שיעור תפוצתה בתימן באותה המאה היה 68% מהן ובמאה הארבע-עשרה 91% מהן) ובביזנטיון, שבה נמצאה ב-32% מן הרשומות. דומה שבתים הפכה התחבולה מאמצעי לניהול השורה לאופנה אסתטית כמו שממחישה בעליל הדוגמה שלפנינו, שבה מלכסנות רוב המילים האחרונות בעמוד.

מילים המועדות לחריגה בלכסון. קרית ת"ל (תימן), 1433
כ"י ירושלים 2, Yah. Ms. Heb. 2, דף 71

פתרונות של אי-התערבות בשלמות המילה האחרונה דורשים מן הסופר מידה של דריכות, צפיית מהלך ההעתקה מראש ואפילו חישוב מהיר של מספר המילים החסרות להשלמת השורה או עריכת אמדן אינסטינקטיבי של השטח העומד לרשותו למילוי. לפני הגיעו אל קו השוליים השמאלי יצטרך המעתיק להעריך את שיעור השטח שנותר לו לעומת אורך המילה הבאה ולהחליט לאלתר אם להמשיך בשטף ההעתקה הרגילה או לנקוט את אחת התחבולות שמנינו, ואם כן, איזו מהן. פתרונות אלו, שנמנעים מלבתר את המילה האחרונה, תורמים בלא ספק לנוחות הקריאה. אין הם מכבידים על שטף הקריאה, מפני שמעצם טבעם אין בהם כדי להטעות את הקורא ולבלבלו, ועם זה מושגת באמצעותם פריסה אסתטית של הטקסט. אבל נראה שהשימוש בתחבולות שבקבוצה זו מגדיל את ההשקעה של המעתיק באנרגיה, בריכוז, בדריכות ובחישוב, ומתוך כך הוא מאט את קצב ההעתקה ומעלה את הוצאות הייצור. ככל שתגדל תשומת המעתיק בניהול השורה, כן תגבר קריאות הטקסט. השימוש בתחבולות אלו משקף אפוא את העדפת שטף הקריאה על החיסכון בעלות ההפקה. האינטרס הכלכלי ואינטרס הקריאות סותרים אפוא זה את זה ואינם מאוזנים.¹⁵ ברם, לפני שנפסוק דעה בנוגע למאזן האינטרסים בניהול סופי השורות ראוי שנבחן את התחבולות בקבוצה האחרת ואת שכחותן ובעיקר את יחסי השימוש בתחבולות משתי הקבוצות בידי אותם הסופרים.

¹⁴ כתב-היד הקדום ביותר שמעתיקו השתמש בתחבולה זו נכתב בקהיר בשנת 1023. ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 22.

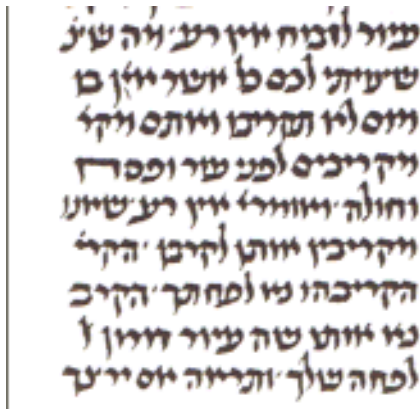
¹⁵ שלא כתאוריית המאזן האנרגטי של אציו אורנטו. ראו אורנטו, 'צרכים תפקודיים', עמ' 10–12 [=אורנטו ועמיתיו, פנים נסתרות, עמ' 122–124].

ב. איזון שורות על-ידי ביתור המילה שבסופן

לקבוצה זו שייכים אותם האמצעים לאיזון השורות הכרוכים בביתור המילה האחרונה, אם על-ידי פיצולה ממש אם על-ידי פיצול מדומה או פיצול של רצף המילה.

(1) מילוי השורה על-ידי הקדמת חלק של המילה שבראש השורה הבאה¹⁶

המעתיק ממלא את הרווח שנותר בסוף השורה בכתבו כמה אותיות של המילה הראשונה בשורה שאחריה ככל שמאפשר הגבול של קו השוליים, והוא חוזר וכותב את המילה במלואה בראש השורה הבאה.¹⁷

במקטע שלפנינו, הלקוח מכתב-יד גרמני משנת 1232/3 (כ"י מינכן 5, Cod. hebr. 5), באה תחבולה זו בסוף השורה הראשונה, השלישית, השישית והשמינית. בעמוד שמתוכו מובאת הדוגמה השתמש הסופר בתחבולה שלוש ושלוש פעמים בשלוש העמודות!

במחצית רשומות כתבי-היד שתחבולה זו משמשת בהן ניכרת נטייה לכתוב את האות האחרונה בצורה קטועה מתוך השמטת אחד מרכיביה. בייחוד רווחה קטיעת האותיות אל"ף, מ"ם פתוחה ושי"ן.

תחבולה עתירת השקעה זו, המגדילה את נפח ההעתקה ועל כן גם את כמות מצע הכתיבה, נפוצה בכל האזורים מימי כתבי-היד בציון תאריך הקדומים ביותר. היא נהגה בשני שלישים מכל רשומות כתבי-היד ששרדו (ב-15% מהן הוקדמה רק האות הראשונה, כאמור לעיל בתיאור תחבולה 3 בקבוצה הראשונה), אך כמוכן, תפוצתה אינה אחידה במרחב ובזמן. בצרפת ובאזורי גרמניה, למשל, התחבולה נהגה ב-86% מרשומות כתבי-היד (במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה היא באה ב-91% מהן), ואילו במזרח היא נוהגת רק ב-36% מהן (למעט תימן, שבה היא תימצא במחצית).

העמוד שלפנינו מתוך כתב-יד שנכתב בפריז בשנת 1303 מדגים את השימוש הגדוש בנוהג ה'בזבזני' בצרפת ובגרמניה. בשלוש עמודותיו יש 32 היקרויות של אותיות מקדימות, וברבות מהן

¹⁶ אפשר למצוא את שורשי התחבולה כבר בעת העתיקה, במגילות מדבר יהודה ותעודותיו: פעם אחת במכתב בית משכו מתקופת מרד בר כוכבא. ראו P. Benoit, J.T. Milik & R. de Vaux, *Les grottes de Murabba'at* (DJD II), Oxford 1961, pl. XLV (no. 42). נורית פסטרנק הסבה את תשומת לבי להיקרויות תחבולה זו במגילת ישעיהו (היום באתר <http://dss.collections.imj.org.il/he/isaiah>) וה – והוכיח (עמודה 2, שורה 11), מ – מזמורת (עמודה 2, שורה 12), או – אוריה (עמודה 7, שורה 19), באש – באשפתיו (עמודה 40, שורה 3 מלמטה), ומס – ומסלתי (עמודה 41, שורה 10), ו? – ותקשרים (עמודה 41, שורה 17), וכנראה, גם בקטע 11 של מגילת ברית דמשק 4Q266, שורה 16 (יו – יושבי). ראו J.A. Baumgarten & J. Milik with contribution by S. Pfann & A. Yardeni, *Qumran Cave 4.XIII: The Damascus Document (4Q266–273)* (DJD XVIII), Oxford 1996. גם שתי דוגמאות שמביא טוב (נוהגי סופרים, עמ' 107–108), אך הן אינן שייכות לסוג תחבולה זה מפני שהמשכן של התחלות המילים נכתב מתחת לשורה.

¹⁷ גם תחבולה זו מופיעה על מצבות בצרפת (ראו סיראט, 'כתיבה על אבן' [לעיל, הערה 11]). על השימוש לכאורה בתחבולה זו בכתיבת ספרי תורה רומזים הדברים יוצאי הדופן המיוחדים לאלעזר מוורמס שמביא בצלאל אשכנזי בספרו שיטה מקובצת. לפי פירוש זה לסוף הברייתא במסכת מנחות שהובאה לעיל בהתחלת הפרק (על-יד הציון להערה 7): 'מאי חוזר וכותב. לא היה ליה למימר חוזר כיון שלא התחיל בסוף מהשיטה, ופי' הרב ר' אלעזר מגרמייזא כגון שנזדמנה לו תיבה של ה' אותיות כגון "אברהם" והוא כתב "אבר" וניתותר "הם", אף על-פי שאמרנו שתי אותיות כותב לחוץ, הכא כיון שהם תיבה אחת בפני עצמה לא יזרקנה אלא חוזר וכותב בראש השיטה'. נוסח דומה מובא גם בהגהות בכתיבת יד למסכת מנחות, ויניציאה רפ"ב, המיוחסות לבצלאל אשכנזי (ראו בית-אריה, 'וורמס', עמ' כב, הערה 136).

אותיות מקדימות, פריז, 1303
כ"י פריז 44, hébreu 44, דף 131ב

בא אחריהן מילוי גרפי (אל"ף קטועה באה בסוף השורה השנייה בעמודה הראשונה ומסומנת בחץ).

אמנם מבחינה פורמלית תחבולה זו שייכת אל קבוצת התחבולות השנייה, ואולם קטיעת המילה האחרונה מדומה היא, שכן שלמות המילה משוקמת בראש השורה הבאה. לפיכך מבחינה עקרונית יש מקום לשייך תחבולה זו אל קבוצת התחבולות הראשונה. עם זה, מנקודת הראות של רהיטות הקריאה, ברור שיש באמצעי זה כדי לעכב את שטף הקריאה ולהטעות את הקורא העשוי לתפוס את צרור האותיות המשמשות תחבולת עימוד גרדא כמילה לכל דבר,

בייחוד בהיותו בעל משמעות כשהוא לעצמו. הנוהג לסמן את האות האחרונה של אותיות מקדימות אלו בתג, מעין סימן ביטול או התעלמות, אינו יכול למנוע את בלבולו של הקורא, שכן הסימן זהה בדרך כלל לסימן הקיצור והאותיות עשויות להיתפס כמילה מקוצרת. עם זה, בגלל האפשרות לשייך תחבולה זו הן לקבוצת תחבולות ביתור המילה הן לקבוצת התחבולות השומרות על שלמותה ורציפותה ראוי לבדוק את שתי האפשרויות בחישובים הסטטיסטיים לצורך הסקת המסקנות בדבר העדפת המעתיקים ומזמיני ההעתקות בברירה שבין נוחות הקריאה ובין שטף ההעתקה ועלותה.

(2) כתיבת האותיות העודפות בין השיטין

האותיות החורגות נכתבות מעל סופו של חלק המילה שנכתב עד לקו השוליים¹⁸. בדרך הטבע נטו לכתוב את החלק שנרשם בין השיטין באותיות קטנות יותר. אמנם המעתיקים השתדלו לכתוב את

¹⁸ גם לתחבולה זו שורשים קדומים בנהגים של אחדים מסופרי מגילות מדבר יהודה. פעמיים אפשר למצוא אצל סופר מגילת סרך היחד (ראו M. Burrows (ed.), *The Dead-Sea Scrolls of St. Mark's Monastery*, vol. 2, New Haven 1951, pl. V, ll. 15, 24, ואולם סופר זה נהג לתלות את האות האחרונה של מילים רבות גם בגוף השורות. עם זה נראה שנוהג כתיבת האותיות החורגות בין השיטין היה נפוץ בקרב מעתיקי קומראן. נורית פסטרנק הסבה את תשומת לבי לדוגמאות אחדות במגילת ישעיהו: ג:ט (הגיד/ו), ג:יד (בבתי/כס), ג:יח (העכסי/ם), לג:ו (הדברי/ם), לג:ד (ונשאת/ה), נד:יא (ויסודו/תיך), והיום אפשר לראותן בקלות באתר <http://dss.collections.imj.org.il/he/isaiah>. עוד היקרויות של תופעה זו נראה במגילת פשר חבקוק 1QpHAB, למשל, בלוחות VIII, X, XII במהדורת התצלומים של טרור (לעיל, הערה 13), והיום באתר <http://dss.collections.imj.org.il/he/habakkuk> בעמודות 8, 10, 12, המקבילות ללוחות

חלקה היתר של המילה הבא בין השיטין בלי לחרוג אל מעבר לקו השוליים, אך רבים לא נמנעו מחריגות כמו בדוגמה שלהלן. נראה שבתחבולה זו עצם חיתוך המילה אינו מונע את חריגת האותיות העודפות אל מעבר לקו השוליים, אך בגלל החרגתן מן הרצף הלינארי של השורה רישומו של קו השוליים נשאר בולט.

כ"י ציריך, אוסף יסלזון (Jeselson) 11, עמ' 102. מחזור שנכתב בידי ליאון בן יהושע מציסנינה, אשר כתב חמישה כתבי-יד – כולם מעוטרים ומקושטים – בין שנת 1462 לשנת 1468 באזור אמיליה רומניה בצפון איטליה. חלקו הראשון של המחזור הוא כ"י ירושלים Heb. 8° 4450.

תחבולה זו מצויה בשליש מכלל רשומות כתבי-היד (במאה השלוש-עשרה רק ב-15% מהן, במאה החמש-עשרה ב-40% מהן; באזורי תרבות הספר הספרדית וכן בביזנטיון היא באה ב-59% מהן, באיטליה ב-29%, במזרח ברבע מהן אך רק ב-6% בתימן ובאשכנז רק ברשומות ספורות). ברבע מרשומות כתבי-היד שתחבולה זו משמשת בהן הנוהג מצטמצם באות אחת בלבד. אמנם בשיטה זו שני חלקי המילה אינם מופרדים הפרדה של ממש, אך המילה אינה נכתבת בהמשך השורה באופן לינארי, ומבחינה חזותית היא מפוצלת.

הנ"ל. תלייה של אות אחת בלבד בסופי שורות יש במגילת ברית דמשק 4Q226 (לעיל, הערה 16), קטע 11, שורה 13 ועוד, וכן גם בקטעים אחרים.

(3) כתיבת האותיות העודפות במאונך לאורך קו השוליים

הסופר שהגיע אל קו השוליים השמאלי המשיך את כתיבת חלק המילה החורג לאורך קו השוליים בדרך כלל כלפי מעלה. לעתים אף מילים שלמות נכתבו כך.¹⁹ אף תחבולה זו אינה מונעת את חריגת האותיות העודפות אל מעבר לקו השוליים, אך היא משמרת את רישומו. השימוש באמצעי זה היה מוגבל, ואפשר להבחין בו רק בתשעה אחוזים מרשומות כתבי-היד (בייחוד באשכנז, שם הוא בא ב-15% מהן), פעמים רבות בסופי פרקים או פסקאות.²⁰

¹⁹ הסופר של מגילת סרך היחד השלים פעם אחת מילה באופן זה בכתבו שתי אותיות חורגות במאונך כלפי מטה (ראו במהדורת המגילה [לעיל, הערה 18] לוח III, שורה 22, והיום באתר <http://dss.collections.imj.org.il/he/community>, עמודה 3, שורה 22). במגילת ישעיהו, לפי האתר <http://dss.collections.imj.org.il/he/isaiah>, לא נכתבו כך אותיות עודפות, ואין לתלות את הנוהג המאוחר הזה של מעתיקי ימי-הביניים בפסוקים השלמים שנשמטו ונוספו במגילה בידיים אחרות בשוליים בצורה מאונכת מלמעלה למטה.

²⁰ בכ"י וטיקן Vat. ebr. 165, אשר הועתק במאה הארבע-עשרה, כנראה, בצרפת ועיקרו סמ"ק שנכתב בשתי עמודות, הרבה המעתיק להשתמש בתחבולה זו גם בסופי העמודה הראשונה, אך לפי שהרווח בין העמודות צר היה מלשרבב את המילים המאונכות, כתבן במאונך לא מסוף השורה כלפי מעלה אלא בראש אותה השורה כלפי מטה!

(4) כתיבת האותיות העודפות בריחוק בתוך השוליים

בתחבולה זו שני חלקי המילה המבותרת בקו השוליים נשארים ברצף הלינארי של השורה, אך רווח ניכר מפריד ביניהם. הקורא עשוי שלא להבחין בהשלמות המילים שבתוך השוליים. אמנם המעתיק ממקם את סופי המילים האחרונות בשורה מעבר לקו השוליים, אך הרחקתם ממנו מדגישה את רישומו.²¹

שיעור התחבולה בכלל רשומות כתבי-היד הוא 15%. תפוצתה ניכרת בייחוד בצרפת ובגרמניה, ושיעורה שם הוא 37%. כמו תחבולות אחרות אף שכחותה הלכה וגדלה במרוצת הזמן (17% במאה השלוש-עשרה, 50% במאה החמש-עשרה). לעומת אשכנז השימוש באמצעי זה במזרח ובתימן זניח.

אותיות חורגות בריחוק בשוליים ומילויים קליגרפיים.
כ"י מינכן Cod. hebr. 200, דף ב.7.
<אוסטריה או בוואריה,
בערך 1480>

²¹ בכ"י פרמה (215) Parm. 2042 (איטליה, 1461) צוינו נקודות בצורת מעוין שגישרו בין התחלת המילה שבסוף השורה לבין סופה שברחוק בשוליים. בכ"י פרמה Parm. 1756 (איטליה, המחצית השנייה של המאה החמש-עשרה) קיצורי מילים אחרונות לרוב, אך לקראת סוף העתקתו החל הסופר לכתוב לעתים את השלמת המילים בריחוק בשוליים עם סימון מקפים בחלל שבין שני חלקי המילה. השלמת מילים בריחוק בשוליים באה בכתב-יד ערבי, כ"י ירושלים Yah. Ms Ar. 362, שנכתב בשנת 1208, כנראה, בפרס.

(5) פיצול המילה האחרונה בשורה
לשתי שורות עוקבות

פיצול המילה נעשה על-ידי כתיבת חלק ממנה בסוף השורה והשלמתה בתחילת השורה הבאה. בכתב-יד רבים שנהוג בהם פיצול מילים בא אחרי החלק הקטוע שבסוף השורה סימן גרפי, בדרך כלל בלכסון, כדי לציין את הפיצול. במקצת כתבי-היד שתחבולה זו משמשת בהם סומן כך גם ראש השורה שבאה בה השלמתה של המילה הקטועה. זו התחבולה הנוחה ביותר מבחינת שטף ההעתקה והייתה אמצעי העימוד העיקרי בכתב-היד שבכתב לטיני²² ויווני²³ ואולם באופן מפתיע היא נקטה רק במקצת כתבי-היד העבריים בציוני תאריך וכמעט מעולם לא שימשה בכתב-היד המקראיים והליטורגיים.²⁴ הנוהג לפצל מילים שנקרו בסוף השורה בדרך זו החל באיטליה,²⁵

והוא בא כבר בכתב-היד הקדום ביותר ששרד שם משנת 1072/3. בבזנטיון ובאשכנז (בהיקף מצומצם) נהגה התחבולה למן סוף המאה השלוש-עשרה, במזרח היא נגלתה בפעם הראשונה במאה הארבע-עשרה, אך היא באה בכתב-יד ספורים בלבד,²⁶ ואילו בתימן היא פשטה בהיקף גדול במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה. במניין כתבי-היד שתחבולה זו משמשת בהם אין להביא בחשבון את כתב-היד בערבית-יהודית בארצות האסלאם במזרח ובספרד שבהם בסופי השורות הופרדה רק תווית היידוע 'אל-' מגוף המילה המיודעת, שכן הפרדת התווית שכיחה מאוד בכתב-יד בערבית-יהודית גם בגוף השורה, ולפיכך אין למנות נוהג כתיב זה עם האמצעים לניהול השורה.²⁷ עם הצמצום האמור בחלותה של תחבולה זו שיעור תפוצתה בכלל הקורפוס שצוין לעיל

²² התחבולה העיקרית של חלוקת המילה בכתב-היד הלטיניים לא רווחה, כנראה, לפני התקופה הגותית, על סמך עיון בלוחות כתב-היד ותעתיקיהם הנספחים לספרו של פרקס, הפסק. אמנם חלוקת המילה הקדומה ביותר שהוא מביא היא כבר משנת 517 ועדיין בכתיבה חסרת הפרדה בין המילים (לוח 4, עמ' 166, תעתיק בעמ' 167), אך ההיקריות של אמצעי זה מועטת עד התפשטות הכתיבה הגותית, בייחוד במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה.

²³ ראו בספרה של מניאצ'י, ניהול השורה.

²⁴ על ההמלצה להימנע מחלוקת מילים שהמליץ סופר ערבי ראו רוזנטל (לעיל, הערה 4), עמ' 43–44.

²⁵ טוב (נוהגי סופרים, עמ' 108) מציין את תופעת חלוקת המילה הנהוגה לרוב בסופי השורות של מגילת ויקרא שבכתב העברי הקדום (ראו D.N. Freedman & K.A. Mathews, *The Paleo-Hebrew Leviticus Scroll* (11QpaleoLev), Philadelphia 1985, p. 9). חלוקת מילה מופיעה בקטע מזרחי קדום של פיוט (כ"י וינה, ספרייה לאומית אוסף ארצהרצוג ריינר H110). ראו ע' פליישר, 'שבעות חדשות על משמרות הכהונה לפייטן רבי פנחס', סיני, סא (תשכ"ז), עמ' לו.

²⁷ ראו גם י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 54, סעיף 45. דוגמאות להיקרות ההפרדה בסוף השורה מובאות שם בהערה 52.

(6) קיצור המילה האחרונה בשורה

מעניין שאמצעי טבעי זה, בלא ספק נוח ויעיל מבחינת המעתיק וחסכוני מבחינת התשומה בכתיבה ובמצע הכתיבה, שימש שימוש מוגבל בכתבי-יד עבריים. בדרך כלל אין למצוא בסופי שורות אלא השמטות של סופי מילים המקובלות גם בגוף השורה, בייחוד של צורני הגוף, ורוב ההשמטות מצטמצמות לאות אחת או לשתיים. העובדה שבכתיבה העברית לא התפתחה מערכת מתחכמת של קיצורי מילים וכיוצא בזה כמו בכתיבה הלטינית מעידה בבירור שהקריאות הייתה עדיפה מכל אינטרס אחר.

בהתבוננות ראשונה דומה שניהול השורה המתיר ביתור מילים דורש מן הסופרים פחות השקעה ושימת לב ומניח להם להגביר את קצב העתקתם. המעתיק אינו צריך להפסיק את שטף העתקתו עד שיגיע לקו השוליים השמאלי, ורק אז יחליט – בלי שיידרש לחישובים ולאמדנים – אם יחזור ויכתוב את מלוא המילה בשורה הבאה או יכתוב את יתרת המילה בין השיטין, בריחוק מקו השוליים או לאורכו ואולי יפצל את המילה או יקצר אותה. לעומת זאת יעכבו התחבולות האלה את שטף הקריאה בסופי שורות, יחייבו יתר שימת לב מצד הקורא, ולפעמים הן עשויות אף להטעות ולשבש את הבנת הטקסט. לכאורה לפנינו משוואה ברורה: רהיטות ההעתקה, הכרוכה בהוזלת עלות ההפקה, פירושה אי-נוחות בקריאה. ברם, בחינה מדוקדקת יותר איננה יכולה להתעלם מכמה היבטים סותרים הטמונים ביישום מקצת התחבולות שיש בהן פגיעה בשלמות המילה ומערערים את תקפותה של המשוואה השלילית. האמצעי השכיח ביותר, למשל – הקדמת חלק של המילה הראשונה בשורה הבאה – אמנם אינו דורש תכנון ואינו מכשיל את שטף ההעתקה, אך הוא מגדיל את עומס ההעתקה ומרבה את מצע הכתיבה. הכתיבה הדו-קומתית יוצאת הדופן בין השיטין, ההשלמות בריחוק בתוך השוליים ובוודאי אלה שלאורך קו השוליים כלפי מעלה מן הסתם הפריעו גם הן לסדירות ההעתקה. נראה שגם המעתיקים עצמם לא זכו לרווח ניכר מביתור המילה אלא אם כן חילקו אותה לשתי שורות או קיצרוה – שני אמצעי העימוד הנוחים ביותר שעמדו לרשות הסופרים (אך שימשו רק את מקצתם). אין ספק אפוא, רוב הסופרים שהשתמשו בתחבולות אלו השקיעו פחות בדריכות ובתכנון, אך סדירות העתקתם נפגעה, ומתוך מכך, כנראה, גם נבלם שטפה.

לפני שננסה לנתח ולהבין נתונים אלו עלינו לבדוק אם יש העתקות שהתחבולות משתי הקבוצות משמשות בהן יחדיו ומה שיעור ההעתקות שרק קבוצת תחבולות אחת משמשת בהן. ובכן, מעתיקים רבים מנצלים ומערבים אמצעי עימוד אחדים, עד שישה, משתי הקבוצות.

בקורפוס שצוין לעיל שיעור הרשומות של כתבי-היד שסופריהן נמנעו מפיצול כלשהו של המילה האחרונה בשורה הוא חמישים אחוזים. ראוי לציין שבשיעור זה כללתי את רשומות כתבי-היד שבאה בהן התחבולה של הקדמת חלק של מילה שנכתבה במלואה בשורה הבאה, שכן אני רואה בה ביתור מלאכותי של המילה (ראו לעיל, תחבולה 1 בקבוצה השנייה), וגם את רשומות כתבי-היד האיטלקיים שבהן בסוף השורה הופרדו רק אותיות השימוש ואת רשומות כתבי-היד בערבית-יהודית שבהן בסופי השורות הופרדה רק 'אל-' היידוע, שכן אין לראות בתחבולות אלו אמצעים לניהול השורה (ראו לעיל, תחבולה 5 בקבוצה השנייה). במילים אחרות, במחצית רשומות כתבי-היד נמנעו הסופרים מפיצול עצם גופה של המילה האחרונה בלא שיקומה בשורה הבאה, מכתיבת חלק מאותיותיה של המילה האחרונה בשורה בין השיטין, במאונך לאורך קו השוליים או בריחוק

ממנו. במזרח התיכון שיעור רשומות כתבי-היד האלה הוא הגבוה ביותר – כמעט שלושה רבעים, באשכנז ובאיטליה שיעורן כמחצית (52%), בביזנטיון ובאזורים הספרדיים שיעורן הוא יותר משליש (ראו להלן, טבלה 35).

בשאר כתבי-היד שבכל אזור ואזור לא הצטמצמו המעתיקים אך ורק בתחבולות של פיצול מובהק של המילה האחרונה, שהרי מעתיקים רבים, כמו שהודגש, נקטו תחבולות משתי הקבוצות. כמעט כולם הרחיבו אותיות והצרו אותן, ורבים מן המשתמשים באמצעי הביתור גם בחרו בדרך של ריווח יתר ומילוי גרפי – כולם אמצעים הכרוכים בחישוב כלשהו ובבלימת קצב ההעתקה. נתונים אלו באמת מאלפים. משתמע מהם שבמחצית ההעתקות בקורפוס הנידון כאן הועדפה נוחות הקריאה על פני נוחות ההעתקה וצמצום ההשקעה בייצור ספרים, ואילו ההעתקות האחרות ברובן משקפות אינטרסים מעורבים של הכותב ושל הקורא.

היעדר האיזון בין האינטרסים המנוגדים בניהול השורה – שלכאורה נבע משיקולי קריאות ולא משיקולים כלכליים – ניכר הן בהעתקותיהם של המעתיקים המקצועיים או השכירים הן באלה של המעתיקים לעצמם והן כמחצית מכלל ההעתקות.²⁸ חוסר איזון זה אף מעצים את התופעה המפליאה שהמעתיק בכתב עברי, שלא כעמיתו המעתיק בכתב לטיני או יווני, השתמש במבחר עשיר של תחבולות ולא זו בלבד אלא אף נטה לשנותן בלא הרף, לצרפן ולגבפן. הניהול עתיר הפתרונות של סופי השורות תובע יותר שימת לב ויצירתיות, פוגע בסדירות ההעתקה, מאט את קצבה וכרוך בהגדלת התשומה בהפקת הספר. אין ספק, עושר התחבולות וחילופיהן התכופים עשויים היו להפריע לנוחות הקריאה ואף להטעות את הקוראים.

יש להטעים שכל הנתונים הכמותיים שהובאו נוגעים לכתבי-היד שנמצא בהם איזון שורות באחת הדרכים האמורות. עד כה לא נבדקו מידת השכיחות של כל תחבולה בתוך קודקס יחיד, היחס שבין מספר השורות המנוהלות למספר השורות הכתובות ואף לא מידת ההשפעה של סוגי הכתב, איכות כתב-היד ושימושיות הטקסט וסוגתו על בחירת התחבולות ותפוצתן. בחינת כתבי-היד המקראיים והליטורגיים, שרובם הופקו באיכות גבוהה, דרך משל, מגלה שבדרך כלל נעשה בהם שימוש ברוב התחבולות, אך מתוך צמצום בכתיבת אותיות חורגות בין השיטין, צמצום ניכר בקיצור המילה או בלכסונה והימנעות מוחלטת מחלוקת מילים לשתי שורות (להוציא מקרים יחידים). ריסון השימוש בתחבולות הביתור בכתבי הקודש והפולחן בד בבד עם הנוהג הרווח להקדים בסוף השורה חלק של המילה הנכתבת במלואה בראש השורה הבאה מלמדים, שמילוי השורה בדרך זו לא נחשב מכשול לקורא, וחשוב הרבה יותר, לא ראו בו פגיעה במסירה הנאמנה של נוסח המקרא. מוצדק אפוא למנות תחבולה זו עם האמצעים לאיזון השורות המשמרים את שלמות המילה, אף על פי שבחלוקה הפורמלית שלעיל היא סווגה בקבוצת האמצעים המבתרים אותה.

על אף ממצאינו בדבר עליונות אינטרס הקריאה בייצור הספר העברי לא נוכל להימנע מלחפש אחר שיקול או דחף אחרים, על-תפקודיים ועל-כלכליים, שהנחו את המעתיקים ומזמיני ההעתקות העבריים או אצלו עליהם בשימוש הכפייתי במבחר העשיר של תחבולות העימוד. נראה שזרז זה לא היה כספי ולא היה קשור לנוחות הקריאה אלא היה אסתטי – השאיפה לאיזון השורות והגשמתה בכל האמצעים. עיקרון אמנותי זה בעיצוב הספר התפתח עד מהרה לבלייל של

²⁸ על שיעור ההעתקות העצמיות בחברה היהודית ראו לעיל, פרק א, סעיף 5: ייחודה של הפקת הספר העברי וכן טבלה 11 שם.

תחבולות, מנהגים ואפנות, רבים מהם היו משותפים לכמה וכמה מרחבים, אך אחדים מהם התפתחו רק באזורים מסוימים. באמתחתם של כל המעתיקים היה מאגר של תחבולות מסורתיות ומרחביות וממנו נטלו את מבחרם האישי. העתקות מרובות-ידיים מוכיחות שבדרך כלל ניכרים הבדלים בצירופי התחבולות (ובאופן בולט בעיצוב המילוי הגרפי) בין מעתיקים הפועלים בכפיפה אחת. יסודות אלו משמשים אפוא כלים נוחים ביותר להפרדת ידיים. בגבולות המסורות של דפוס סדירות בעיצוב הספר והמוסכמות הסטראוטיפיות של ייצורו סיפקו סופי השורות למעתיק העברי הזדמנות לבטא את יצירתיותו ואת האינדיווידואליות שלו. נראה שכבר בסוף המאה השתים-עשרה ואפילו קודם לכן בכמה אזורים השתנה יחסם של הסופרים אל תחבולות העימוד: הם מיעטו לתת את דעתם למטרתן התפקודית והתפתו לראות בהן כלי להפגנת אומנותם, כושר המצאתם והיכולת הווירטואוזית שלהם. מעתיקים עבריים בצרפת ובארצות גרמניה, שתכופות יישמו במשולב בסוף אותה השורה אמצעי ריווח, הקדמת כמה אותיות של המילה הכתובה במלואה בראש השורה הבאה, קיטוע האות האחרונה שלהן ומילוי גרפי היו עשויים להמירם בנקל בתחבולה אחת בלבד, אילו היה עיקר ענינם איזון סופי השורות בקו השוליים במהירות האפשרית ולא הצגה של כרך מקצועיותם. גם את המעברים התכופים מתחבולה אחת לרעותה אפשר להסביר בדחף של המעתיקים להציג לראווה את מיומנות קולמוסם. תחבולת לכסון המילה האחרונה בתימן איבדה, כאמור, את תפקידה המקורי משהחלו לנקוט אותה ברוב שורות העמוד ולעשותה אמצעי קישוטי גרדא.

למרבה הפלא, נראה שהסופרים עצמם, בייחוד בתחומי אירופה הנוצרית ובייחוד בתחומי צרפת וארצות גרמניה, בלהיטותם להתהדר בעושר הביצועים של אמנותם ומיומנותם לא היססו לפגוע בשטף כתיבתם ולהגדיל את תשומות ההעתקה ולא זו בלבד אלא לא נרתעו מלהזיק לנוחות הקריאה. נראה ששיקולי רהיטות ההעתקה והקריאה והאינטרסים הכלכליים והארגומטריים של הייצור והצריכה הלכו ונדחקו בכתבי-היד העבריים מפני האינסטינקטים האסתטיים והלהטוטנות המקצועית.

תהא הסיבה להתרבות האמצעים לשמירת קו השוליים השמאלי אשר תהא, לפנינו תהליך היסטורי של התפתחות העיצוב החזותי של הטקסט בכתב העברי והידרדרות רהיטות הכתיבה. בתקופות שקדמו לשימוש בספר שבצורת קודקס – כמו שמעידים מגילות ים המלח ושרידי הפפירוסים ומגילות הקלף, שרובם נמצאו במצרים ויוחסו לתקופה הביזנטית – לא נעשה מאמץ לציית לשרטוט גבולות העמודות, ששימש הנחיה כללית בלבד לפריסת הטקסט, וממילא לא התפתחו תחבולות עימוד (חוץ מכמה ניצנים במגילות) שבלמו את שטף הכתיבה.²⁹ נראה שמגמה זו נמשכה זמן-מה גם לאחר האימוץ המאוחר של הקודקס בידי היהודים בתקופה הערבית (מן הסתם במחצית השנייה של המאה השמינית), מן הרושם המתקבל ממקצת קטעי הגניזה שקדמותם מקובלת על הכול.³⁰ בהדרגה החלו מעתיקים במזרח התיכון לשאוף לאורך אחיד של

²⁹ גם לדעת עמנואל טוב (נוהגי סופרים, עמ' 100) סייע שרטוט קו השוליים השמאלי במגילות להשגת הסדירות בכתיבת העמודות, אף שההקפדה על כתיבה עד קו זה לא הייתה בראש מעייניהם של סופרים שכתבו בכתב המרובע.

³⁰ הכוונה לאותם הקטעים שעל קדמותם מעידות לא רק כתיבתם אלא גם תכונות אחרות כגון כמה מן הפלימפססטים שכתבם התחתון הוא ארמי נוצרי, סורי או יווני (ראו M. Sokoloff & J. Yahalom, 'Christian palimpsests from the Cairo Geniza', *Revue d'histoire des textes*, 8 [1978], pp. 109–132 P. Kahle, *Die hebräischen Bibelhandschriften aus Babylonien*, בתוך (Giessen 1928) וארץ-ישראלי (ראו את מקצת הלוחות בחיבור קטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי, בעריכת נ' אלוני, ירושלים תשל"ד). התרשמות זו צריכה, כמובן, עיון שיטתי.

השורות, ולצורך זה החלו צוות תחבולות העימוד הראשונות – המילוי הגרפי,³¹ הרחבת אותיות³² ולימים הקדמת חלק של המילה הנכתבת במלואה בראש השורה הבאה³³ – שניצולן המיומן בולט במצחפים בציוני תאריך של המקרא שנכתבו במאה העשירית. לימים התפתחו עוד תחבולות בכל מרחבי השימוש בכתב העברי, והשימוש בהן הלך ונעשה מורכב יותר עד שהגיע לשיאו הדקדנטי במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה בידי סופרים אשכנזים שפעלו גם באיטליה. אם כן, התפתחות לינארית זו וחקירתה המדוקדקת עשויות לצייד את הפלאוגרפיה בכלי זיהוי כרונולוגיים לצורך אמדן זמניהם של כתבי-יד, בייחוד בתקופות העלומות ודלות הנתונים

³¹ ייתכן שהמילוי הגרפי היה התחבולה הראשונה שהתפתחה. אפשר לציין כמה היקרויות של מילוי גרפי בהעתקת פיוטי ינאי שבפלימפטסטס מגניזת קהיר, אף שלא נעשה בהם ניסיון להיצמד לקו השוליים. ראו F.C. Burkitt (ed.), *Fragments of the Books of Kings according to the Translation of Aquila From a ms. Formerly in the Geniza at Cairo, Now in the Possession of C. Taylor ... and S. Schechter*, Cambridge 1897, pl. 4, ll. 2, 11, 14, 24(?). (אותו עמוד מובא בהקטנה גם באסופתו של י' יהלום, קטעי הגניזה של פיוטי ינאי, ירושלים תשל"ח, עמ' 95); וראו עוד C. Taylor (ed.), *Hebrew-Greek Cairo Genizah Palimpsests from Taylor-Schechter Collection Including a Fragment of the Twenty-Second Psalm according to Origen's Hexapla*, Cambridge 1900, pl. II, ll. 2(?), 10, 11. באופן יוצא דופן שורבבו מילויים גרפיים בצורת נקודה עילית מעובה אחת (או לפרקים שתיים) בסוף שורות רבות ולעתים לפני המילה האחרונה ולפעמים לפני ולאחריה בקטע עתיק של ספר תורה – שהיה לפניו בספריית ג'וז קולג' בלונדון, אך נמכר בשנת 1999 על-ידי בית המכירות Christie's בניו יורק (מיקרופילם במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים, ס' 11512, פ' 1158) – כמו שכבר הבחין בירנבאום, שקבע כי המגילה נכתבה בשנת 700 בקירוב. ראו S.A. Birnbaum, 'A Sheet of Eighth Century Synagogue Scroll', *Vetus Testamentum*, 9 (1959), p. 123. קטע המגילה בספרו הכתבים העבריים, א, מס' 91B. עוד קטע ממגילה זו המתאחה עמה הוא קטע שירת הים השמור באוניברסיטת דיוק, והושאל לא מכבר להיכל הספר במוזאון ישראל, כמו שהבחין מרדכי מישור. ראו E. Engel & M. Mishor, 'An Ancient Scroll of Exodus: The Re-Union of Two Separate Fragments', *Israel Museum Studies in Archeology*, 7 (1915), pp. 24–61. אולם מילויים גרפיים בסוף השורה ואף בגוף השורה ואפילו אותיות מקדימות בסוף השורה וקיצורים בתוך השורה ניכרים במגילת ספר תורה כמעט שלמה שהתגלתה לא מכבר (והיא שמורה באוסף פרטי) ואשר נכתבה בשנת 1091/2 (לפי קולופון שהוסיף הסופר בסופה) בכתביה דומה לכתובות הסופרים שפעלו ברבע האחרון של המאה האחת-עשרה באזור פוליה שבדרום איטליה, כנראה באוטרנטו. מילויים אלו מלמדים שנוהגי כתיבת ספרי תורה עדיין לא התקבעו אפילו במאה האחת-עשרה, למצער באיטליה. נראה שבדרכי ההעתקה עדיין לא היה אז הבדל בין קודקסים ובין מגילות של ספרי תורה (חוץ מהפצת האותיות המיוחדות והתגים בספרי תורה) כמו שגם עצם כתיבת הקולופון בספר תורה, דבר שמעולם לא נעשה בספרי התורה שהשתמרו, מוכיח בעליל. בספר תורה זה אף הוסיף הסופר שומרי יריעה בסוף כל יריעה ואפילו ספר את תשע היריעות הראשונות בסופן מתחת לשומר! דוד רוזנטל (אוסף הגניזה הקהירית בז'נבה – קטלוג ומחקרים, ירושלים תש"ע, עמ' 49, קטע 149) הבחין במילוי גרפי בסופי שתי שורות ביריעה מקוטעת של ספר תורה והעיר בתיאורו כי 'מפתיע למצאם בספר תורה' (תודה לאנג'לו פיאתלי שהפנה את תשומת לבי לציון זה). עוד דוגמה למילויים גרפיים בסופי שורות ששורבבו בקטע גניזה של ספר תורה קדום יש בכ"י קיימברידג' T-S NS 2.8. ראו M. Dukan, *La Bible hébraïque: Le codices copiés en Orient et dans la zone séfarad avant 1280* (Bibliologia 22), Turnhout 2006, p. 85.

³² ייתכן שהעדות הקדומה ביותר של הרחבת אותיות אחרונות נמצאת בשריד היחיד שהשתמר (בגניזת קהיר) מקודקס עברי עשוי פפירוס (כ"י קיימברידג' T-S 6H9-21), המחזיק את פיוטי יוסף ברבי ניסן משה קריתים (ראו סיראט, פפירוסים, עמ' 67–80, וזיהוי הטקסט בידי עזרא פליישר, שם, עמ' 69–70). ההרחבות ניכרות בדפים 66, 111, 113, 120, 125, 127, 129 (פעמיים); בדף 29 אפטר ששורבב בסוף שורה מילוי גרפי בצורת אל"ף קטועה (ושמא הייתה זו הקדמת המילה הבאה? בגלל הדף הקטוע אין לדעת). יוטעם שבשרידי קודקס זה אין להבחין מגמה של איחוד אורך השורות, ולפיכך לפנינו הרחבות שעדיין אינן פונקציונליות. אפשר להבחין בהרחבת אותיות בקטעים של ספרי תורה קדומים למדיי שעשו בהם שימוש חוזר בקודקס יווני, כ"י פירנצה, לאורנציאנה Plut. 74.17. ראו C. Sirat, M. Dukan & A. Yardeni, 'Rouleaux de la Tora antérieurs à l'an mille', *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions & Belles-Lettres* (November–December 1994), p. 879, pl. VII (rouleau 6), וראו גם בדף 87 א שבכ"י פירנצה הנזכר סימנים של מילוי גרפי, נוהג שלא נזכר בהלכות המוקדמות של כתיבת ספר תורה ואף נדחה אחר כך. על הופעת סימני המילוי הגרפי ראו במאמרו של סיראט דוקאן וירדני (שם, עמ' 864). נראה שגם לאחר הפצת הרחבות וכיווצים של אותיות אחרונות נעשה בהם שימוש מוגבל במזרח עד לזמנים מאוחרים יותר. במגילת התורה שנכתבה באיטליה בשנת 1091/2 הנזכרת בהערה הקודמת בולטות מאוד הרחבות מוארכות במיוחד. והשוו גם אל בירנבאום, הכתבים העבריים, א, עמודות 173–174.

³³ אין למצוא בקטעי הגניזה השלמה של שורה על-ידי האותיות הראשונות של המילה הנכתבת במלואה בראש השורה הבאה. מכל מקום, התחבולה הזאת נהוגה כבר בקודקסים שבציוני תאריך של המקרא למן שנת 916. בכתבי-יד הדורים אלו בולטים בעיקר מילויים גרפיים והיעדר הרחבות וכיווצים של ממש.

הקודיקולוגיים של התגבשות הקודקס העברי, ואילו מנקודת המבט הארגומטרית והכלכלית התפתחות זו משקפת, כמובן, השקעה הולכת וגדלה בהפקת הספר.

כ"י אוקספורד MS. Opp. 776, דפים 72ב/73א. סידור שכתב לעצמו אשר בן יצחק, <גרמניה> 1471

**טבלה 35. התפלגות גאו-כרונולוגית של רשומות כתבי-יד שסופריהן נמנעים
מביתור מילים בסופי שורות עד שנת 1500**

בטבלה זו נספרו רק אותן הרשומות של כתבי-יד שסופריהן נמנעו מפיצול המילה, מכתבת אותיות בריחוק מן השוליים ומכתבת אותיות חורגות בין השיטין או במאונך. עם זה לא נכללו במניין הרשומות של כתבי-יד שסופריהן נמנעו מפיצול המילה אלה שסופריהן הקדימו חלק של המילה שנרשמה במלואה בשורה הבאה ואף לא רשומות כתבי-היד בערבית-יהודית שסופריהם הפרידו בסופי השורות רק 'אל-' היידוע (והשוו אל תחבולות 1 ו-5 בקבוצת התחבולות השנייה).

על היסודות הכלליים לחישובי הסטטיסטיקות והצגתם בטבלאות ראו לעיל במבוא, בסעיף 'סטטיסטיקה כללית של מסד הנתונים' (בראש טבלה 5).

אלה הסימנים המשמשים בטבלה

מספר כתבי-היד   % אחוזים

אזור	#	%	סך הכול בקורפוס
ספרד	222	36	619
אשכנז	203	52	389
איטליה	460	52	893
ביזנטיון	97	36	266
מזרח	282	73	386
תימן	69	63	109
מסופק	16	53	30
סך הכול	1349	50	2692

אזור	תקופה	#	%	סך הכול בקורפוס
ספרד	1100–1001	5	100	5
	1200–1101	5	71	7
	1300–1201	33	57	58
	1400–1301	42	26	161
	1500–1401	137	35	388
אשכנז	1200–1101	4	100	4
	1300–1201	59	69	85
	1400–1301	76	49	154
	1500–1401	64	44	146
איטליה	1100–1001	5	63	8
	1200–1101	2	100	2
	1300–1201	34	61	56
	1400–1301	92	61	152
	1500–1401	327	48	675
ביזנטיון	1200–1101	2	100	2
	1300–1201	3	60	5
	1400–1301	29	38	76
	1500–1401	63	34	183
מזרח	894/5	1	100	1

כ"י פריז 6 Hébreu.
 <גרמניה> 1294/5.
 מקטע מדף 33.

11	100	11	1000–901	
38	95	36	1100–1001	
52	98	51	1200–1101	
77	78	60	1300–1201	
98	68	67	1400–1301	
109	51	56	1500–1401	
1	0	0	1200–1101	תימן
4	75	3	1300–1201	
34	65	22	1400–1301	
70	63	44	1500–1401	
2	100	2	1200–1101	מסופק
6	17	1	1400–1301	
22	59	13	1500–1401	
2692	50	1349		סך הכול

פרק ח: קריאות הטקסט, שקיפות מבנהו וההיררכיה הגרפית והוויזואלית של רכיביו

הצגת היבט זה בהפקת הטקסט נסמכת בייחוד על התרשמות מעיון באלפי כתבי-יד ורק מיעוט מבוססת על תיעוד שיטתי ועיבודו הכמותי, ולכן יש לראותו בבחינת התוויית דרך למחקר עתידי הצופן בחובו הבחנות טיפולוגיות ודיאכרוניות בעלות ערך לדיוקנו של הספר העברי. תפקידם של המעתיקים העבריים, כדוגמת זה של עמיתיהם שהעתיקו בכתב לטיני או יווני או ערבי, לא הצטמצם בגילום גשמי כלשהו של הטקסט המועתק אלא היה כרוך אף בעיבודו החזותי, בעיצובו הצורני ובשרבוב עזרי קריאות ושקיפות. בידי מעתיקים בני כל התרבויות הופקדה אחריות הרת תוצאות לגילום מסר מילולי בתבניות חזותיות, שהשפיעו על הבנת הטקסט וקבלתו.¹ אכן, עיצוב ממדי הקודקס ויחס גובהו לרוחבו וכן העמדת הטקסט ופריסתו במפתח הספר לא היו רק פרי פרשנות או ציוריות אוטונומית של המעתיקים. אין ספק שעל התגלמות הטקסט השפיעו גם גורמים חומריים וחברתיים חיצוניים כגון מצעי הכתיבה הזמינים ותבניותיהם, אילוצים כלכליים, דרישות מזמיני ההעתקה ומעמדם החברתי,² כשם שהשפיעו עליה גם אפנות אסתטיות, מקובלות ארכיטקטוניות,³ שיקולי הקריאות⁴ וצורכי הלימוד.⁵ ברם, חלקם של המעתיקים בכתב עברי בעיצוב המבני, הפרשני והאמנותי של הטקסטים היה, כנראה, עצמאי ומכריע יותר מחלקם של מעתיקים בכתבים אחרים. הדבר נבע מהאופי האינדיווידואליסטי הכוללני של הפקת הספר בחברה היהודית, ההיקף הרחב של אוריינות, השיעור הגבוה של מעתיקי טקסטים לשימוש העצמי והיעדר רשויות סמכותיות המנחות את הפצת הטקסטים ומפקחות על העתקתם.⁶ נסיבות אלה העניקו למעתיק העברי חופש בחירה

¹ על התפקוד האקספרסיבי של הטיפוגרפיה ראו D.F. McKenzie, *Bibliography and the Sociology of Texts*, London 1986, בייחוד עמ' 2, 8-9, 12-13, 24, 47 והספרות המובאת שם.

² עיינו C. Bozzolo et al., 'Noir et blanc: Premiers résultats d'une enquête sur la mise en page dans le livre médiéval', in *Il libro e il testo -- Atti del convegno internazionale, Urbino, 20-23 settembre 1982*, Urbino 1984, pp. 197-221 [= אורנטו ועמיתיו, פנים נסתרות, עמ' 417-473].

³ על פרופורציות של ממדי הספר והשטח הכתוב והיחסים ההרמוניים ביניהם, בייחוד בדפוס, ראו J. Tschichold, 'Non-Arbitrary Proportions of Page and Type Area', *Calligraphy and Palaeography -- Essays Presented to Alfred Fairbank on his 70th Birthday*, London 1965, pp. 179-191. Gilissen, *Prolégomènes à la codicologie*, Ghent 1977, pp. 125-249.

⁴ ראו R. Bergeron & E. Ornato, 'La lisibilité dans les manuscrits et les imprimés de la fin du Moyen-âge -- Préliminaires d'une recherche', *Scrittura e Civiltà*, 14 (1990), pp. 151-198, פנים נסתרות, עמ' 521-554. על מכלול הגורמים הללו עיינו במסת הסיכום של אורנטו, שם, עמ' 648-662.

⁵ כמו שנחקר בכתבי-יד לטיניים: M. B. Parkes, 'The Influence of the Concepts of *Ordinatio* and *Compilatio* on the Development of the Book', in *Medieval Learning and Literature -- Essays presented to Richard William Hunt*, Oxford 1976, pp. 115-141 [= M.B. Parkes, *Scribes, Scripts and Readers -- Studies in the Communication and Dissemination of Medieval Texts*, London -- Rio Grande 1991, pp. 35-70]; R. Rouse & M. Rouse, 'Statim invenire -- Schools, Preachers & New Attitude to the Page', in *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, eds. L. Benson & G. Constable, Oxford 1982, pp. 201-225. ראו גם את חטיבת המאמרים 'Glossed Books as an Instrument of Continuity and Change' מאת כמה מחברים בתוך *The role of the book in medieval culture : proceedings of the Oxford International Symposium, 26 September-1 October 1982*, ed. P.F. Ganz, vol. 2, Turnhout 1986 (Bibliologia, 4), pp. 75-128.

⁶ ראו לעיל, פרק א.

ויזמה אישית רבה יותר חרף הריסונים שנזכרו, אף כי ברור שמעתיקים רבים דבקו במסורות המגובשות שלפניהם בבואם להעתיק טקסטים נפוצים.

סופרים מלומדים ויצירתיים שיכלו לבחור בצורתו החומרית של כלי הקיבול של הטקסט, בממדיו וביחסיהם אלה לאלה, ואשר עיצבו את מתחמי הטקסט בתוך מפתח הספר, יצרו במו ידיהם את הייצוג הסמיוטי של חזות הטקסט בייחדם תבניות בעלות משמעות לסוגות ולתפקודים של טקסטים וספרים.⁷ הייתה להם השפעה מכרעת על הבנת טקסטים ועל קבלתם מכוח שילובם של יסודות פרא-סקריפטואליים (מחוץ לאותיות הכתב) ופרי-טקסטואליים (נסמכים לטקסט) בהעתקה. בהוסיפם לטקסט סימני הפסק למיניהם, סימונים להדגשת מילים מתוך הטקסט, סימונים להבלטת מונחים, לציון שורשים או לעזים, סימני ציטוט או דיבור המתחיל וסימני הגהה לסוגיהם -- כולם סימונים גרפיים הנלווים לכתב -- הקלו המעתיקים את הבנת הטקסט ותרמו להתקבלותו ולשימושיותו. בהוסיפם לחיבורים המועתקים כותרות ותיבות פתיחה (באזורים ידועים אף אותיות פתיחה) בכתב גדול בכמה מנעדים, כותרות רצות בראשי דפים או עמודים, עיטורים, קישוטים ואיורים, טבלאות ותוכן עניינים -- כולם יסודות פרשניים הנסמכים לטקסט - שיפרו המעתיקים את שקיפות הטקסט ואת נוחות השימוש והעיון בו. באופן דומה קבעו המעתיקים בדרכי העתקתם ובאמצעים חזותיים גרדא את מבנה החיבור ואת היחסים ההיררכיים בין רכיביו: הם בחרו בסוגים ובגדלים מתאימים של כתב, חילקו את החיבור לחטיבות ולפסקאות באמצעות מרווחים או השתמשו בדיו אדומה ובאמצעים עיטוריים⁸ להדגשת חלקים מן הטקסט. יש להניח שרוב היסודות הללו נפקדו מהחיבורים המקוריים כשם שיצאו מידי רוב המחברים או העורכים או מן העתקיהם המוקדמים, וכן כי מעתיקים משכילים ופרשניים הם שהוסיפו אותם במהלך המסירה לשמש עזרים חיוניים לקריאות הטקסט, לשקיפותו ולשימושיותו.

השערה זו מתאששת משעה שאנו בוחנים את כתבי-היד באופן כרונולוגי מזווית ראייה זו ונוכחים לדעת שהיה מהלך אבולוציוני של רכיבים אלה. למותר לומר שכמעט לחלוטין אין למצוא יסודות פרא-סקריפטואליים ופרי-טקסטואליים בספרים העבריים של העת העתיקה אך גם בשיירים הקדומים ביותר של קודקסים שהשתמרו בגניזה⁹ ובכמה קודקסים מזרחיים (בייחוד בבליים) בלתי-מתוארכים, שתכונות מגוונות מעידות על קדמותם היחסית,¹⁰ יסודות אלה הם רק בראשית התפתחותם. ניטול לדוגמה את כתיבת כותרות או תיבות פתיחה בראשי חלקיו של הטקסט בכתב

⁷ חומברט העיר על ההיבטים הסמיוטיים הבלתי מילוליים שבהעמדת טקסטים (לטיניים) וציין שאין צורך בקריאת הטקסט כדי להבין שהוא ליטורגי או משפטי. ראו J.P. Gumbert, 'La page intelligible: quelques remarques', in *Vocabulaire du livre et de l'écriture au moyen âge: Actes de la table ronde, Paris 24-26 Septembre 1987*, ed. O. Weijers (Etudes sur le vocabulaire intellectuel du moyen âge 2), Turnhout 1989, p. 111. על עצם גילום הטקסט כמסר בפני עצמו ראו גם פרקס, סופרים, פרק 8 (Handwriting as Image), בעיקר על בחירת סוג הכתב וסגנונו (עמ' 127-145).

⁸ האמצעים העיטוריים לסימון סיומים של חטיבות טקסט הושגו בדרך כלל על ידי כתיבת סוף הטקסט בצורת עיטור, פעמים רבות בצורת משולש, כמו שהומלץ כבר בברייתא לעניין כתיבת סוף ספר תורה: 'הכותב ס"ת, ובא לגמור, לא יגמור באמצע הדף כדרך שגומר בחומשין אלא מקצר ועולה עד סוף הדף' (בבלי מנחות ל, ע"א). על הנוסח 'ועולה' תחת 'והולך' שבדפוסים ראו גלצר, 'ארם צובה', עמ' 173-174, וראו שם את המקורות ההלכתיים המאוחרים יותר. פריסה כזאת של העמוד האחרון של החומש נהגה גם במצפחים מאז ומעולם, וראשון בהם הוא כתר ארם צובה (ע"ש).

⁹ ראו לעיל, פרק א, הערה 19.

¹⁰ למשל, בראשית רבה, כ"י וטיקן 30 Vat. ebr. (מהדורת צילום עם מבוא מאת מ' סוקולוף, ירושלים תשל"א); הלכות פסוקות, לפנים כ"י ששון 263 והיום בספריית אוניברסיטת טורונטו (מהדורת צילום: ירושלים תשל"א); ספרא בניקוד בבלי, כ"י וטיקן 66 Vat. ebr. (מהדורת צילום עם הקדמתו של א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשי"ז); ויקרא רבה, כ"י לונדון, Add. 27169 (לתצלום ראו מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, א, ירושלים תשי"ד, אחרי עמ' xl). אני מודה ליעקב זוסמן ששיחותיי עמו בעניין כתבי-יד קדומים בלתי מתוארכים היו לי לעזר.

מרובע גדול כשהטקסט גופו כתוב בכתב מרובע או בינוני. נוהג זה סייע מאוד לחיפוש ולעיון, ופיתוחו אחר כך, היינו ייחוד גדלים שונים זה מזה של כתב באותיות רבתי לכותרות ולתיבות הפתיחה על-פי דירוגן ההיררכי, סייע לקליטה המבנית של החיבור. ככל שיכולתי לבדוק עד כה נראה שבכתבי-היד הקדומים בלא ציוני תאריך, בעותקים של כל הסוגות הספרותיות שהיו זמינים אז -- מקרא, משנה, תלמוד, מדרשי הלכה, ספרי הלכה, פיוט -- כותרות או תיבות פתיחה וחתימות של יחידות החיבור אינן מובלטות דיין אלא נבלעות בשורות ההעתקה.

אמנם תיבות אלה מבודדות על-ידי רווח לפנייהן ואחריהן, ויש שהן אף מובלטות על-ידי עיטורים

פשוטים, כמו בכ"י וטיקן הקדום של ספרא בניקוד בבלי, Vat. Ebr. 66 (בעמוד ממול, דף 16ב) מן המאה העשירית או קודם לכן, ואולם אין הן נכתבות בשורה נפרדת, ובעיקר לעולם לא בכתב גדול. על סמך כתבי-היד המתוארכים נראה שנוהג הבלעת הכותרות נמשך עד שלהי המאה האחת-עשרה. אמנם בידינו דוגמה יחידה לקטע גניזה שנכתב בעכו בשנת 1040/41 וכבר בו כותרת הכתובה בשורה נפרדת ובכתב מרובע גדול מכתב הטקסט,¹¹ אך כתבי-היד המתוארכים שנשתמרו מעידים שהתפתחות כתיבת הכותרות או תיבות הפתיחה בהבלטה יתרה על-ידי גודל הכתב ולעתים קרובות אף על ידי סוגו מסתמנת ברציפות למן העשור האחרון של המאה האחת-עשרה במזרח ובמערב.

נראה שבתקופת המעבר מהבלעת הכותרות להבלטתן בשורות נפרדות בסימני עיטור ובכתב גדול הובלטו כותרות או חתימות בשורות נפרדות ובעיטורים פשוטים אך הובלעו על-ידי כתיבתן בכתב הטקסט. כך היא, לדוגמה, דרכו של סופר כ"י קאופמן, החשוב שבכתבי-היד של המשנה, שלעניין זמן הפקתו נדרשתי לפני שנים רבות.¹² סופר זה כתב את כל הכותרות ואת כל חתימות המסכתות בכתב האחיד של הטקסט אך גם הבחין ביניהן הבחנה מדרגת: את כותרות הסדרים והמסכתות ואת חתימותיהן הקפיד להבליט בעיטורים פשוטים ובריווחים, ואילו את הכותרות של ציוני הפרקים וההלכות לא עיטר, ויש שאף שרבבן בהמשך שורות קצרות. למן סוף המאה האחת-עשרה נפוצו בכל האזורים הבלטת כותרות, תיבות פתיחה ושל נוסחות חתימה של היחידות הטקסטואליות וכן הבלטת ערכים מילוניים וכיוצא בהם שבגוף השורה הן על-ידי ריווחם הן על-ידי כתיבתם בכתב גדול הרבה יותר הן על-ידי עיטורים; ולכל המאוחר מסוף השליש הראשון של המאה השלוש-עשרה ואילך אף צוינו באופן הבולט ביותר על-ידי קישוטם ועיטורם בציורים.

¹¹ כ"י קיימברידג' T-S 8K20.3, סוף תפסיר למבחר מילים מתוך ספרי המקרא. ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 29.

¹² עיינו אצל מ' בית-אריה, 'כ"י קאופמן של המשנה -- מוצאו וזמנו', קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב (תש"ס), עמ' 99-84. ועיינו בפקסימיליה המשובחת של כתב-היד: Faksimile-Ausgabe des Mischnacodex Kaufmann A50, ed. G. Beer, Haag 1929. הבוחן של אופי הכותרות עשוי לאשש את אומדן זמנו הקדום של כתב-היד.

בארצות המזרח פשט הנוהג באטיות לעומת ארצות המערב והגיע לתפוצה רחבה רק במאה הארבע-עשרה. בצרפת ובגרמניה, שבהן שוכלל הביטוי החזותי של מבנה הטקסט ומדרוגו, התפתח ונפוץ מאז המאה השלוש-עשרה אף הנוהג, הזר לרוח הכתב העברי, לכתוב אותיות פתיחה של יחידות משנה בכתב גדול יותר, אין ספק בהשפעת האיניציאלים שבכתבי-היד הלטיניים.¹³

השוואת כותרותיהם וחתימותיהם של שני כתבי-יד שהופקו על אדמת אירופה -- אלה של כ"י קאופמן של המשנה לאלה של כ"י פירנצה של התלמוד הבבלי (והמשנה) מסוף סדר קדשים, כתב-

היד האשכנזי המתוארך הקדום ביותר, שנכתב בשנת 1177¹⁴ -- מלמדת על ההתפתחות שחלה בזמן שחלף בין הפקותיהם. חתימות היחידות הטקסטואליות, הדרך המסורתית לגילום החזותי של חלוקת הטקסט למסכתות ולפרקים בתלמוד, כתובות בכ"י פירנצה כמעט תמיד באותיות גדולות: חתימות המסכתות נכתבות תמיד באותיות רבתי ובשורות נפרדות, חתימות הפרקים בכתב גדול יותר מכתב הטקסט, ואילו

התחלות הפרקים התוכפים לחתימות לפעמים כתובות אף הן באות גדולה יותר (כמעט תמיד אחרי הנוסחה 'הדרן עלך'), ופעמים הן כתובות בכתב הטקסט (אחרי הנוסחה 'סליק פירקא', הבאה בדרך כלל לסירוגין עם הנוסחה הקודמת).¹⁵ ברוב ההעתיקות שנכתבו בכתב בינוני בכל האזורים נכתבו כותרות, תיבות פתיחה וחתימות בכתב גדול יותר ולא זו בלבד אלא בכתב מרובע, דבר שסייע עוד יותר לשקיפות מבנה הטקסט ולשימוש בו.

דוגמה מובהקת לדבר יכולה לשמש העתקת פירוש המשנה בערבית מאת הרמב"ם הכתובה בכתב בינוני בעצם כתיבת ידו של המחבר.¹⁶ הרמב"ם, היוצר השיטתי, שהיה ער כל כך לבעיה החמורה של מחבר בימי-הביניים, שנבצר ממנו לפקח על הפצת חיבוריו ולהבטיח את מהימנות הנוסח במסירה הידנית, ראה לעצב גם את חזונו המבנית של הטקסט. אפילו בטיטות של חיבוריו

¹³ הדבר נהג בשליש מכתבי-היד בעלי תיבות פתיחה או כותרות בכתב גדול.
¹⁴ כ"י פירנצה, הספרייה הלאומית המרכזית II 7, עמ' cxxvii ואילך (בראשו כרוכה מסכת ברכות מעותק אחר); ראו אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 79, שם כלולים גם לוחות רבים בגודל המקורי. למהדורת צילום מוקטנת ראו תלמוד בבלי כתב יד פירנצה, בצרוף הקדמה מאת ד' רוזנטל, א, ירושלים תשל"ב.
¹⁵ מבנה דומה של כותרות החתימות גם בחמש המסכתות של סדר נזיקין שנשמכו לכ"י פירנצה בשני כרכים בלתי-מתוארכים, II 8-9.
¹⁶ ראו מהדורת הפקסימיליה עם מבוא מאת ס' ששון: פרוש המשנה שמורים היום בספרייה הלאומית בירושלים, וסימנם בו Heb. 4° 5703/1-2; עוד שני כרכים נוספים שמורים בספריית בודלי באוקספורד, MS. Hunt. 117 (קטלוג נויבאואר 393), MS. Poc. 295 (שם 404).

שנמצאו בגניזה, הכתובות בכתיבתו הרהוטה הייחודית, הקפיד לכתוב כותרות באותו סוג כתב אך באות גדולה יותר.¹⁷

כמו בניחול השורה כן גם בשכלול השקיפות המבנית וההיררכית של הטקסטים הנמסרים הראו המעתיקים האשכנזיים את כוח היצירתיות שלהם ואת יוזמתם האישית. למן המאה השלוש-עשרה, סוגות מסוימות כגון מחזורים וסידורים, קורפוסים מרובי שכבות של אבות טקסט כמו ספרי המקרא שפירושים למיניהם עטפום בתיאום עתיר המצאה ותחשיבים, חיבורים לקטניים הלכתיים שמגוון הגהות נקשר אליהם, היו בוודאי פרי יצירתם העצמאית של המעתיקים. אמנם ייתכן שבמפעלים אלה נענו המעתיקים המלומדים לצורכי הלימוד והשימוש, אך אין ספק שדפוסייהם ומשמעויותיהם החזותיות, שנטבעו במ לדורות והונחלו גם לספרי הדפוס, עוצבו בידיהם. הפקת קורפוסים אלה הצריכה לא רק מאמץ בעריכה, מיומנות ותחכום בהעתקה הכבולה אלא אף פרשנות גרפית ומדרוג חזותי מורכב עוד יותר. כך הפליאו למן אמצע המאה השלוש-עשרה ועד אמצע המאה הארבע-עשרה מעתיקי מחזורים אשכנזיים, שכמה מהם אף טרחו על קיבוץ פיוטיהם וגיבוש נוסחם בקודקסים גדולי ממדים, בשימוש בחמישה גדלים של כתב מרובע -- אותיות רבתי ענקיות לכתיבת הפתיחות של החטיבות העיקריות, אותיות גדולות מאוד

לפתיחות של יחידות משנה, אותיות גדולות לכתיבת פתיחות של פיוטים ותפילות, אותיות אחידות לטקסט ואותיות קטנות יותר, לעתים בכתב בינוני, לרפריננים ולהוראות (בתמונה: כ"י לונדון Add. 10456, <גרמניה>, 1348, דף 144ב).¹⁸ ולא עוד אלא הרבו להשתמש בדיו אדומה להבלטה יתרה של יסודות למיניהם ובסימוני הבלטה אחרים, וכמובן, בכמה וכמה מכתבי-היד העצימו את שקיפות המבנה ואת נוחות השימוש בעזרת עיטורים בקולמוס, שנעשו בוודאי בידי הסופר והיו חלק בלתי נפרד מההעתקה וכן קישוטים צבעוניים ומוזהבים, ציורי שוליים ואיורים פרשניים לטקסט בייחוד בראשי החטיבות שכנראה, בדרך כלל הוסיפו אותם אמנים נוצריים.¹⁹

¹⁷ ראו שם, א, הלוחות הרבים הנספחים למבואו האנגלי של ששון. המבוא העברי והלוחות הנספחים יצאו לא מכבר לאור כפרסום מיוחד: ס"ד ששון, מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם, ירושלים תש"ן.

¹⁸ דוגמה להתפתחות קדומה של מדרוג חזותי של רכיבי הטקסט במזרח הוא כ"י סנקט פטרבורג Ebp. II.C1, תרגום רס"ג לתורה, פסוק פסוק, כתב-יד בתבנית ארכנית (127X320 מ"מ בערך) עשוי נייר שנכתב בידי שמואל בן יעקב, סופרו של "תנ"ך לנניגרד" שהושלם בשנת 1008. הטקסט מורכב משלושה רכיבים המובחנים בממדיהם ובהתפרסותם: הפסוקים העבריים כתובים בכתב מרובע גדול לרוחב כל השורה; התרגום כתוב בכתב קטן יותר בעמודה צרה יותר ובשוליים בכתב זעיר כתוב עיבוד וקיצור של מחברת מנחם בן סרוק (ראו "עופר", עיבוד מסרני של ערכים ממחברת מנחם בן שמואל בן אברהם, לשוננו, סב (תשנ"ט), עמ' 189-255).

¹⁹ ראו למשל הפקסימילה של מחזור וורמס שהפקתו הושלמה בתחילת שנת 1272: מחזור וורמייזא, כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (בעריכת מ' בית-אריה), ואדון וירושלים תשמ"ו. לעניין התפקוד המבני והשימושי של הקישוטים, דומה שחוקרי האמנות עדיין לא נתנו את דעתם עליו די הצורך בכתבי-היד העבריים. בעת האחרונה עמדה שרית שלו-עניני על התפקוד המבני של האיורים והקישוטים, בעיקר במחזורים אשכנזיים, בספרה – S.

מאמצע המאה השלוש-עשרה ועד אמצע המאה הארבע-עשרה בערך הרבו מסרנים אשכנזיים לעטר את התחלות ספרי המקרא שהחלו להפיקם בצרפת ובגרמניה בממדים גדולים במיקרוגרפיה של המסורה שנכתבה בתשובות גאומטריות או בצורות של בעלי חיים ואפילו באיורים עשירים.

תנ"ך ארפורט גדול הממדים -- כ"י ברלין Or. fol. 1210, ארפורט? (גרמניה), 1343 (ראו לעיל, פרק ד, הערה 8)

Shalev-Eini, *Jews among Christian: Hebrew Book Illumination from Lake Constance*, Turnhout 2010, בעיקר עמ' 10-27.
 בין כתבי-היד המתוארכים בולט השיעור הגבוה של כתבי-היד המקושטים באשכנז (18%) לעומת שיעורם באיטליה (10%), בספרד (7%), בביוזנטיון (5%) ונדירותם במזרח.

קישוטים ואיורים ששיפרו את שקיפות המבנה של הטקסט וסייעו לאיתור רכיביו נוספו גם לכתבי-יד הדורים שהופקו בספרד ובאיטליה למן המאה השלוש-עשרה. שלב זה במהלך הפקת הספר שורבב בגמר ההעתקה (לפעמים מאוחר הרבה יותר) בידי אמנים יהודיים או נוצריים, כמו שהיה בייחוד בגרמניה ובצרפת.²⁰ מובן שהמניע לקישוט כתבי-היד וציוריהם לא נבע רק מהצורך להמחיש לקורא את מבנה הטקסט ולהקל את השימוש בו. הנופך האסתטי ששיוו הקישוטים ושיקולי יוקרה של מעמד חברתי ויכולת כספית של מממן הפקת הספר היו מן הסתם גורמים עיקריים בהזמנת כתבי-יד הדורים. העיטור בקולמוס מידי המעתיק או הסופר, הקישוט והציור שנוספו לאחר השלמת ההעתקה היו בוודאי חלק בלתי נפרד משלבי ההפקה של חלק מכתבי-היד, ואולם העיסוק בהיבט זה נדרש להתמחות מיוחדת.

²⁰ שאמנים נוצריים היו מעורבים בקישוטים של כתבי-יד מפאריס מעידים לא רק סגנונות הציורים שחוקרי האמנות הרבו לזהותם עם בתי מלאכה נוצריים (ועל נטייה זו ערער בעת האחרונה M.M. Epstein 'Re-Presentations of the Jewish Image: Three New Contributions', *AJS Review*, 26:2 (2002), pp. 327-340, בייחוד עמ' 336-337. ראיות ישירות. להשתתפותם של אמנים נוצרים בהפקת כתב-היד האשכנזי המקושט הקדום ביותר (וכנראה, כתב-היד הקדום ביותר מסוג זה מאירופה), הוא כ"י מינכן Cod. hebr. 5, שנכתב בגרמניה בשנת 1232/3, מסגירים גופי הקישוטים, גם אם שרידי הכיתובים בעיפרון בלטינית שנמצאו בשולי לוחיות מאוירות אינם הוראות (שהיו אמורות להימחק) לצייר הנוצרי, כמו שסבר זוקאלה שחשפן אלא שרוב של תיאורים קצרים של האיורים. ראו R. Suckale, 'Über den Anteil christlicher Maler an der Ausmalung hebräischer Handschriften der Gotik in Bayern', in *Geschichte und Kultur der Juden in Bayern*, eds. M. Tremel & J. Kirmeier, München-New York 1988 [Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur, 17/88], p. 130 שציין זוקאלה יש להוסיף גם את דף 37 בכרך 1 ודף 183 בכרך 2, כמו שהוא הואיל להודיעני במכתב מיום 18 באוקטובר 1993. תווי הקונטור של אותיות תיבת הפתיחה הסמוכה לכתובת הלטינית הרפה שמצא זוקאלה בראש ספר איוב שם כתובים ביד אמונה על כתיבת עברית, ואילו הכותרות ותיבות הפתיחה בתוך הלוחיות המאוירות מעוצבות בצורות גסות ומוזרות. ברור שאומנים לא-יהודים הזהיבו את תיבות הפתיחה ועיוותו את צורותיהן מפני שלא הכירו את הכתב העברי (ראו בסמוך, דוגמאות לעיוותים אלו בכרך 1: התחלת שמות, דף 244; התחלת פרשת לך לך, דף 29; התחלת פרשת וירא, דף 18). שרידי כיתובים קלושים שנכתבו בלטינית בשולי איורים למחזור מנהג אשכנז המערבי התגלו בעת האחרונה בכ"י אוקספורד Laud Or. 321 (קטלוג נויבאוואר 2373), שנכתב בערך בשנת 1275. ראו E. Frojmovic, 'Early Ashkenazic Prayer Books and Their Christian Illuminators', in *Crossing Borders: Hebrew Manuscripts as a Meeting-place of Culture*, eds. P. van Boxel & S. Arndt, Oxford 2009, p. 51. נמצאו עוד ראיות דומות גוזות בכתב-יד מקושט ומאוייר בפאר רב, שהופק באיטליה במאה החמש-עשרה (בתקופה שפעל שם גם צייר יהודי ידוע, שהיה גם סופר -- יואל בן שמעון) הידוע בכינוי כתב-יד רוטשילד במזאון ישראל בירושלים. כתב-היד הכתוב בכתובה אשכנזית מחזיק בעצם ספרייה שלמה של חיבורים שימושיים ובידוריים. בכתב-יד זה צוירו מיניאטורות אחדות של סופרים – נושא רווח בכתבי-היד הלטיניים, בייחוד בגלל ציורי האוונגליסטים השכיחים אך נדיר בכתבי-היד העבריים – ובכולם הסופר צויר בכתבו משמאל לימין. ועוד זה, בקונטרסים שצוירו בהם אילוסטרציות ומיניאטורות רבות למשל הקדמוני, סופרו האילוסטרציות בספרות הודיות-ערביות (שלא כספרות באותיות הנוהגות אצל היהודים) משמאל לימין. ראו M. Beit-Arié, "A Palaeographical and Codicological Study of the Manuscript" in *The Rothschild Miscellany: A Scholarly Commentary* [to a facsimile edition], Jerusalem -- London 1989, pp. 97-100, מלאכת הספר, עמ' 185-187]. לעניין זה ראוי להזכיר את הנוהג ההולך ונחשף בשנים האחרונות בקשר לאופן הכתיבה של תיבות הפתיחה, כנראה, בייחוד (או רק?) בקרב סופרים אשכנזיים. בשולי תיבות אלו נמצאו רישומים בכתב רהוט זעיר של תיבות אלו או של שרידיהם לאחר שנחתכו בכריכה. מכאן יש להסיק שמעתיקים אלו ואחרים לא כתבו תיבות פתיחה בשטף הכתיבה, מן הסתם בשל הצורך להחליף קולמוס לכתובה עבה יותר אלא רק ציינו אותן בשוליים כדי לחזור ולהשלימן בסוף ההעתקה (ואכן, נמצאים בכתבי-יד שהסופר דילג על שרובב תיבת הפתיחה מפני שלא הבחין בציונים האלה). ראו שם, עמ' 99-100 [= עמ' 187-188].

מתוך היענות למשאלות הלומדים או שמה ביזמתם- שלהם הפיקו מעתיקים, תחילה באשכנז ולימים גם בספרד ובאיטליה, קורפוסים פרשניים שכללו עמודות של טקסט מקראי בכתב מרובע מזה ולעומתן לעתים עמודות של תרגומו לארמית בכתב קטן יותר מזה, וסביבן פירושים נפוצים אחדים שהועתקו בכתב בינוני קטן יותר (ואפילו זעיר) בהתאמה לטקסט הפנים.

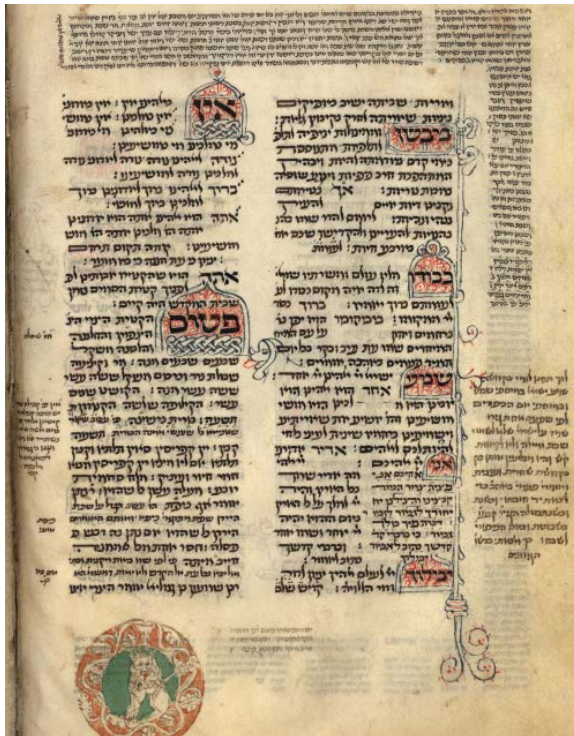

נ"ר עם תרגום ובשוליים פ"ר ש"י, רד"ק, ורלב"ג סגוביה (ספרד), 1484
כ"י אוקספורד Kennicott 5, דף 346

כיוצא בקורפוסים של המקרא בלוויית פירושים גובשו בצרפת ובגרמניה ספרי הלכה ששובצו בהם כמה שכבות של הגהות, לעתים קרובות בתשלובות עיטוריות, שדרגת חשיבותן באה לידי ביטוי בגודל הכתב שבו נכתבו ובסוגו (מרובע, בינוני או רחוט). גם מעתיקים בספרד, בפרובנס ובאיטליה פיתחו מערכות סמיטיות פרי-טקסטואליות דומות, אף שדרך כלל הן היו פחות מורכבות.²¹

²¹ על ההעתקות הרבות השכבות וכן מבחר תצלומים מדגימים ראו בית-אריה, מזרח ומערב, עמ' 85-99.

בסוגיה זו מעניין לעקוב אחר התהליך של התרופפות ההימנעות מלמדרג את הטקסט המקראי ושל התפשטות הנוהג לכתוב בהעתקות של המקרא תיבות פתיחה, בייחוד בראשי הספרים, באותיות רבתי שלעתיים אף קושטו, ויתר על כן, עוטרו בציורי שוליים ובאיורים. אמנם כבר במאות הראשונות להפצת מצחפי המקרא במזרח עוטרו העתקים קליגרפיים וקושטו אך מעולם לא נכתבו בגוף הטקסט המקראי תיבות פתיחה בכתב גדול והקישוטים נלוו רק לציוני המסורה, סיכומיה ורשימותיה או לקולופונים. רתיעה זו מלנגוע באחידות הטקסט המקראי החלה מתערערת כבר בסוף המאה השנים-עשרה, כעדותם של כתבי-היד המתוארכים, ועד מהרה פשט הנוהג לכתוב תיבות פתיחה גדולות ואף לעטרן בספרי מקרא. התופעה ניכרת בספרים שהופקו בעיקר בצרפת ובגרמניה וגם, מאוחר יותר, עם התרופפות ההשפעה האסלאמית והתגברות ההשפעה הנוצרית, בחצי האי האיברי, בפרובנס, בצפון אפריקה ובאיטליה, ואילו בארצות המזרח, שהיו תמיד אפופות בתרבות האסלאם, הייתה התופעה נדירה.

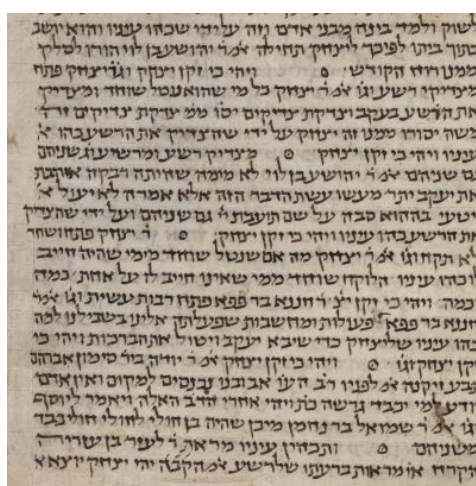
אין ספק שהיבט זה בהפקת כתבי-היד העבריים מלמד בעליל על שיפור הולך וגדל. בתקופת ההתגבשות של הקודקס העברי גולם הטקסט בגושים סמיכים של כתב אחיד, שהכותרות הובלעו בהם, והקורא כמעט לא צויד כלל בעזרים המקלים את הקריאה והעיון והממחישים בצורה חזותית את מבנה החיבור וההייררכיה של רכיביו, ואולם במרוצת הדורות הלכו והתרבו והשתכללו עזרים פרשניים מעין אלה. הדגמנו קדמה זו בעזרת גורם אחד -- הבלטת תיבות הפתיחה והכותרות והשימוש במנגד רחב של גודלי הכתב וסוגיו כדי למדד את הטקסט ולהגביר את שקיפות מבנהו אך אפשר להסיקה גם על-סמך התפתחותם של יסודות פרי-טקסטואליים ופרא-גרפיים אחרים בהם הרחבת מערכת סימני ההפסק ובידולם התפקודי, התפתחות השימוש בסימנים ובעיטורים בגוף הטקסט (מעל המילים) כדי להבליט מילים, מונחים, לעזים וציטוטים

מן המקרא, כתיבת כותרות רצות בראשי הדפים, הנהגים המהפכניים למספר את סעיפי החיבורים, בייחוד ההלכתיים, ולהוסיף בדרך כלל בראש החיבור תוכן עניינים (רשימת 'סימנים').²² כל התוספות הללו תרמו לקריאותו של הטקסט והבנתו, שיפרו לאין ערוך את קליטת מבנהו ואת נוחות השימוש בו ומהירותו. התפתחותן מעידה שאכן, קורות הפקת כתבי-היד העבריים מהיבט זה משקפות תהליך אבולוציוני מתמשך שהואץ באופן בולט במאה השלוש-עשרה.

להלן יפורטו ויודגמו מערכות הסימנים הגרפיים שנוספו לטקסט כדי לסייע להבנתו,²³ מערכות וסימנים שכל משתמש בכתב-יד, ובייחוד מהדירי טקסטים, חייבים להכירן ולדעת את משמעותיהן. ראוי שכל קורא בכתב-יד יבחן מה הן שיטותיו הגרפיות של המעתיק ומה הם תפקודיהן.

מערכת הפיסוק²⁴

עיקרה

נקודה (או

תג וכיוצא

(בו) עילית בקו גגות האותיות²⁵ לציון סופו של פסוק, ובכתב-יד רבים זו השיטה האחידה בלי הבחנה בין הפסק קצר של פסוק ובין הפסק ארוך יותר בסוף פסקה או יחידת טקסט (כגון פרק או מאמר או ספר). בכתב-יד מזרחיים וכנראה גם איטלקיים קדומים השתמשו גם בסימנים נוספים מטיפוס אחר (בדרך כלל עיגולים כגון בכתב-היד של בראשית רבא שתצלומו מובא כאן. כתב-היד נכתב, כנראה,

באיטליה בסוף המאה האחת-עשרה, כ"י וטיקן 30, Vat. ebr. 30, דף 106ב).²⁶

²² שני היסודות האחרונים צריכים חקירה מדוקדקת: האומנם כלי עזר שימושיים אלו הוכנו בידי מחברים או ביד מעתיקים?

²³ הצורות הגרפיות המגוונות של סימני עזר וכן צורות המילויים הגרפיים ותחליפי שמות ההווה מועתקים בשאלונים ששימשו לתיקון כתב-היד המתוארכים או בציוני שמות מעתיקהם במפעל הפלאוגרפי העברית אך רובם עדיין לא מוינו ולא קודדו לשם שילובם במאגר הנתונים. ניסיונות חלקיים אך בהיקף בלתי מבוטל של עבודות תלמידים לתואר שני, למיין צורות של מילוי, הבלטה (וכיוצא בהן צורות התחליף לשם ההווה, שיידונו להלן) ולהסיק מהם מסקנות טיפולוגיות מעודדים המשך שיטתי למיין כזה בהיקף מלא.

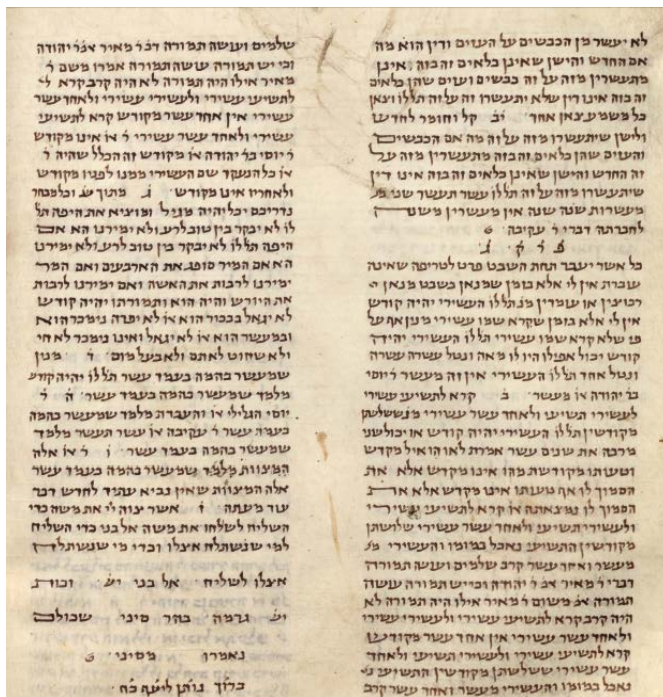
²⁴ ראו המחקר היחיד לפי שעה בעניין זה: ס' תוראן, 'פרקי מבוא לתולדות הפיסוק העברי', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 449-530. על התפתחות הפיסוק בכתב-היד הלטיניים ראו ספרו של פרקס, בעת האחרונה החלה זימה להוספת גופני פיסוק לתמלילי המחשבים כמו שהם מופיעים בכתב-יד לטיניים (ואירניים) מימי-הביניים באמצעות הארגון הבין-לאומי לסטנדרטיזציה (IOS). ראו <http://std.dkuuk/jtc1/sc2/sc2/wg2/docs/n3193.pdf>

²⁵ בקטע פיוט מגניזת קהיר, כ"י קיימברידג' האוניברסיטה T-S NS 198.9, סימן ההפסק אינו בקו הגג של האותיות אלא באמצע רוחב השורה. בקטע גניזה קדום מאוסף מוצרי II, 268.2 (לפי סימונו בתצלום האוסף שבמכון לתצלומי כתב-היד העבריים בספרייה הלאומית בירושלים, היום מופקד בספריית האוניברסיטה בקיימברידג') סומנו פסקאות (בתים) של פיוטי צידוק הדין בצורת Z.

²⁶ בין סימני ההגה שהביא רוזנטל, מחקר מוסלמי, עמ' 15-17. על פי מקורות ערביים, כלולה ההמלצה לסמן הפסק בין פסקאות או מקורות בעיגול ובתוכו נקודה. על מערכת הפיסוק בכתב-יד ערביים שכללה רק הפסק מלא בסוף משפט בצורת עיגול, נוהג ששאלו מכתב-יד פרסיים, ראו A. Grohmann and T.W. Arnold, *The Islamic Book: A Contribution to its Art and History From the VII-XVIII Century*, London -- Florence 1929, p. 23. בידי Jamil, *Islamic Wirāqah* [לעיל, פרק ג, הערה 52], עמ' 233.

בכתב-היד הקדום ביותר בציון תאריך שהשתייר מארצות אירופה -- הוא כ"י וטיקן Vat. ebr. 31 של ספרא, שנכתב בשנת 1072/3 – מבחינים בשיטת פיסוק אחידה של נקודה עילית אחת אולם בסופי פרקים סימן המעתיק מעין עיגול לא סגור (ראו בתצלום של דף 11b). סימן העיגול הקדום השתייר בכתבת המסורה באירופה (בייחוד באשכנז).

בכתבי-יד רבים, בייחוד מאוחרים, מוצאים מערכת כפולה של הפסק קצר (פסוק או צלעית) והפסק ארוך (פסקה או בית) בצורת נקודה עילית ושתי נקודות עיליות; ראו בתצלום של דף 33b מכ"י וטיקן Neof. 2, שנכתב בשנת 1473 בספרד, כנראה בקלעה איוב (Catalayud). במקצת כתבי-יד נהגה מערכת משולשת של שלושה סוגי הפסק – קצר, ארוך, וסופי בצורת שתי נקודות עליות ומעליהן נקודה (בסוף יחידות טקסטואליות גדולות כגון פרקים).

נראה ונא מעבד סאה תגד אסמה ותעל נה

הבלטת מילים, שמות ומונחים בגוף הטקסט או כותרות וחתימות של יחידות טקסט שאינן כתובות בכתב גדול יותר מכתב הטקסט

לך משובחים וקדושה לך מפיניחים

היו

ברוך נותן ליתק כח

נאסאברס נכר

בכתב-היד מעיצומם של ימי-הביניים התפתחה מסורת של הבלטת מילים או של ייחודן בגוף הטקסט המועתק על ידי סימנים או עיטורים פשוטים המצוינים מעל המילים המודגשות. כך יימצאו מסומנים הוראות תפילה, שמות הספירות הקבליות ומונחים אחרים, שורשים במילונים וספרי דקדוק, שמות

אותיות. מספרים המצוינים תמיד באותיות עבריות ולעזים.²⁷ אכן, כמה סימונים עליונים מסוג זה נועדו מן הסתם להדגשת המילים המסומנות אולם אחרים נועדו בוודאי להבחין בינן ובין

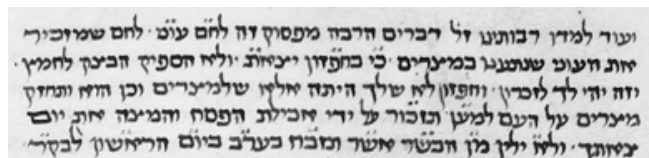
יחזקאל

שומע והלוי מלך לטוב ויתבטל כחונן

קדיש שלום

²⁷ הצורות המגוונות ששימשו בכתב-יד להבלטת תיבות כגון שמות אותיות או ספירות או לעזים התגלגלו לדפוס אך בגלל הקושי לטבוע אותם כצלם בכתב-היד הם צומצמו לסימן אחד בצורת מרכאות. כך יש להסביר את כתיבת הספירות (ומונחים אחרים), שמות האותיות והלעזים עם מרכאות, כעין ראשי תיבות. ראו מ' בית-אריה, 'על כתיבת שמות האותיות', לשוננו לעם, לג (תשמ"ב), עמ' 95-96.

מילים כפשוטן ולמנוע את קריאתן כמילים לכל דבר. הדבר ברור בשורשים, בשמות אותיות (שעשויים להיקרא כמילים בעלות משמעות), במספרים, בכינויי הספירות ובוודאי בלעזים שהיקרותם תתקבל באי-הבנה בלא סימון מתריע. בטקסטים הלכתיים ופרשניים שנכתבו באזורי אשכנז (בייחוד בצרפת), שבהם נכללו לעזים לרוב, הודגשו גם שמות של מקומות ובמקצתם גם שמות של חכמים. כבר בהתרשמות בסיסית אפשר להבחין בטיפוסים הגרפיים של הסימנים המתייחדים לאזור זה או אחר, בייחוד אלה הנוהגים באשכנז ובספרד.

סימוני ציטוט מן המקרא והדיבור המתחיל

סימונים אלה, שהוספו בוודאי בידי המעתיקים, סייעו מאוד לקוראים ולמעיינים. כמו הסימנים נסמכי

טקסט האחרים גם סימנים אלה כתובים מעל המילים, בדרך כלל בצורת שתי נקודות מאוזנות.²⁸

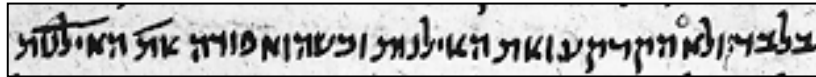
סימני הגהה

בראש ובראשונה על קורא כתב-יד וכל שכן מהדירו להבדיל בין מערכת סימני ההגהה מידי המעתיק עצמו ובין סימני הגהה שנוספו בידיים מאוחרות. הבחנה זו איננה פשוטה במקרים רבים אך היא חיונית להבנת הארכאולוגיה של הטקסט מראשית העתקתו ובמהלך הדורות של השימוש שהשתמשו בו קוראים תלמידי חכמים שהגיהו אותו. קודם כול יש לבחון אם המעתיק המקורי בכלל הגיה את העתקתו. הגהה זו הייתה עשויה להתווסף באופן ספורדי בשעת ההעתקה משחש המעתיק בטעות או השמטה או באופן שיטתי משיסיים את מלאכת ההעתקה. דוגמאות להגהה שיטתית בדיעבד כנראה נדירות, ואילו הגהות שוטפות רווחות. כאשר השתמש המעתיק בהגהותיו באותו סוג כתב של הטקסט – מרובע או בינוני – שיוך ההגהות למעתיק יכול להיעשות בנקל בעזרת צורות האותיות ואלמנטים חוץ-כתביים כגון סימני הבלטה ומילוי גרפי, העשויים לסייע בזיהוי ההגהות גם כאשר הן כתובות בכתב בלתי מרובע. הטקסטים של כתב-יד מנוקדים של המקרא (שבהם נוספה גם המסורה) ומחזורים מנוקדים, בייחוד מגרמניה ומצרפת, הוגהו בידי הנקדן-המסרן בעת ניקודו כמו שאפשר לראות בעליל בכתב-יד מקראיים, שכן הגהות הטקסט המקראי נכתבו בכתב המסורה.²⁹ את שכבות ההגהה המאוחרות יש לנסות לחשוף על ידי השוואת כתיבותיהן ועל ידי השוואה קפדנית של השיטה הגרפית לסימוני ההגהה ולהשתדל להפריד ביניהן ולא לאחדן. חשוב לבחון היטב את מערכת הסימנים של ההגהה לסוגיהם בעמודי כתב-היד ולתעדם. תכופות נועד לכל סוג של הגהה סימן משלו. רוב הסימונים נוספו מעל התיבות המוגהות.

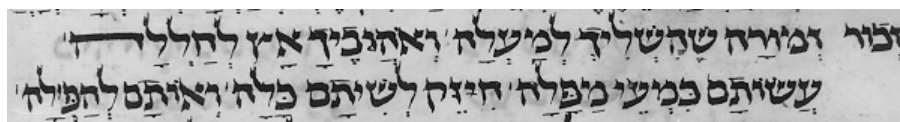
²⁸ באגרות שנמצאו בגניזה נהגו לסמן את אותיות תיבות הכתובים המצוטטים בנקודות מעליהן, וכן גם בסימנים אחרים. ראו, למשל, מ"ע פרידמן, 'פוליגמיה – תעודות ותשובות מן הגניזה', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 189, הערה 101, שם גם רמיזות להקשרים ההלכתיים של נוהג זה שעניינם כתיבת פסוקי מקרא בלא שרטוט.
²⁹ על הבחנה בין הגהות המעתיק והערותיו ובין אלה מידי הנקדן ראו בית-אריה, 'וורמס', עמ' יד-טז.

א. ביטול אותיות או מילים שלמות

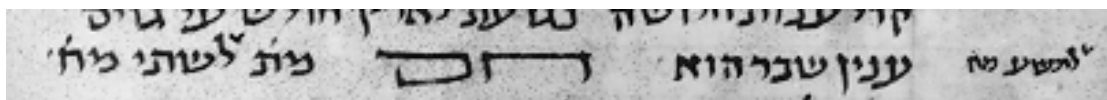
מילים ואותיות אינן נמחקות על ידי העברת קולמוס אלא בסימונים שעיקרם נקודות עליות, נוהג שיסודו באותיות המנוקדות מעליהן בנוסח המסורתי של המקרא, שכבר נקרה במגילות הגנוזות.³⁰ יש שצוינו שתי נקודות – אחת מעל האות ואחת מתחתיה.³¹ יש שמחיקת מילים נעשתה על ידי מתיחת קו מעל המילה (בדוגמה שלפנינו מתוך כתב-יד מזרחי משנת 1279 - הקווים מלוכסנים).

בכתבי-יד מנוקדים אשכנזיים בכתב מרובע נהגו נקדנים לבטל כתיב מלא (וי"וין ויו"דין) או אותיות אחרות כמתחייב מהניקוד בדרך כלל על ידי סימון עיגול בלתי שלם ולפעמים על ידי קו בגוף האות (במקטע: 'ואהוביך' בשורה הראשונה; 'חיזק' בשורה השנייה).

ב. תיקון מילים או המרתן

המילה או המילים המתוקנות או המוחלפות בגוף השורה סומנו מעליהן בדרך כלל בסימן גרפי מבליט, והמילה או המילים החלופיות נכתבו תמיד בשוליים וסומנו בדרך כלל בסימון מבליט דומה.³² במרוצת הזמן התפתחה נטייה לכתוב סימנים אלה בצורת עיגול מזונב, שזנבו בגוף הטקסט פנה לעבר השוליים, ובהגהה – לעבר הטקסט.

³⁰ א"ל סוקניק אוצר המגילות הגנוזות, ירושלים תשט"ו, עמ' 3. על סימון התיבות היתרות בנקודות מעל האותיות ותחתיהן ראו גלצר, 'ארס צובה', עמ' 222. וראו הדרשה שבאבות דרבי נתן: 'עשרה נקודות בתורה <...> ולמה נקוד על כל האותיות הללו? אלא כך אמר עזרא אם יבוא אליהו ויאמר לי [מפני מה] כתבת כך אומר לו אני כבר נקדתי עליהן' (ראו שם הנוסחים המובאים בידיהם). על הנוהג לבטל אותיות בכתבי-יד יווניים על ידי נקודות מעליהן, מתחתיהן או מעליהן ומתחתיהן ראו B.A. Van Groningen, *A Short Manual of Greek Palaeography*, Leiden 1940, p. 53. וכך גם בכתבי-יד לטיניים (שם נהגו אף לחתוך את המילה בקו); ראו L. Havet, *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins*, Paris 1911 [repr. Rome 1967], p. 376, § 1506. ³¹ כך כבר במגילות מדבר יהודה. ראו M. Martin, *The Scribal Character of the Dead Sea Scrolls*, vol. 1, Louvain 1958, pp. 154-160.

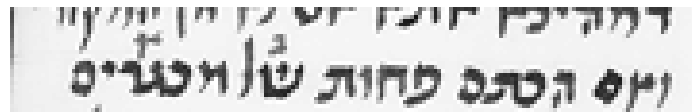
³² ראו שם, עמ' 160-161, על סימון המילה המוחלפת בנקודות תחתיות במגילות. נוהג זה נזכר בתיאור הידוע של הגהת רש"י בפירושו שבכתיבת ידו כמו שנכלל באור זרוע, א, זיטומיר תרכ"ב, סי' סא: 'כי ראיתי בפירושים שכתב בכתיבת ידו הקדושה שלכתחלה כתב כך <...> בשאובין ליתא, ומחק שאובין וכתב למעלה על שאובין ביני חיטי בצנור, ועשה על תיבת ליתא ציון כזה o, וכתב על הגיליון שאין כאן שיעור <...>'.
375

בדוגמה שלפנינו מתוך משנה תורה שהועתק בנרבון בשנת 1282 בוטלו מילים על ידי שתי נקודות מאוזנות מעל המילה והומרו במילים אחרות בכתב זעיר בשוליים. סימן השרבוב בגוף השורה – שתי נקודות עיליות אנכיות.

ג. שיכול אותיות בגוף המילה או מילים

סימני הגהה אלה נעלמים מקוראים רבים משום שאין הם בולטים כלל וכלל. הדברים אמורים בדרך כלל בנקודות זעירות מעל אותיות או מילים. נקודה אחת מורה שהאות או המילה צריכות להיות ראשונות, שתי נקודות אנכיות מורות שהן צריכות להיות שניות, ולפעמים אף מוצאים בהוראה זו שלוש נקודות. בכתב-יד אחדים צוינו מעל הרכיבים המשוכלים אותיות (א, ב) במקום נקודות.³³

ד. שרבוב מילים שנשמטו

בדרך כלל דינן כדין המילים המתקנות והממירות אך יש שסימון שונה.³⁴

ה. הפרדת מילים שנצמדו זו לזו

מעתיקים נהגו לסמן מילים שדבקו זו בזו בלי רווח בנקודות עיליות או עיליות ותחתונות בין המילים הדבקות כדי להפרידן. הסימון היה בדרך כלל על ידי שתי נקודות אנכיות או מלוכסנות.³⁵

ו. הוספות נסחים אחרים

טבעי שהוספות מעין אלה נכתבו בידי משתמשים מאוחרים יותר אך מוצאים גם מעתיקים שטרחו להוסיף מעין אפראט של חילופי גרסאות בשולי הטקסט בסימון גרפי.³⁶ הגרסה האחרת מובאת בכותרת נ"א (נוסח אחר) או ס"א (ספרים אחרים). הגהת תיבות משוערת מובאת בכותרת נ"ל (נראה לי). התיבה בגוף הטקסט שהנוסח האחר מכונן אליה מסומנת באחד הסימנים הגרפיים המשמשים להגהה.

³³ ספר חסידים אסר על השימוש בנוהג זה (כשם שאסר על נוהגי סופרים אחרים) בטקסטים מקראיים וליטורגיים: 'תורה נביאים וכתובים שכתב בהם הסופר להפך התיבות או האותיות או הפסוקים <...> לא יכתוב למעלה ב' על הראשון וא' על התיבה האחרת להודיע שנכתב להפך כדי לקרוא המאוחר קודם המוקדם אלא ימחק מה שטעה וכתב כסדר <...> וכן בתפילות וברכות שמתפללים כי מחמת שהתפילה שגורה בפיו יקרא כמו שרואה כתוב לפניו ואל יחוש הסופר על הקלף' (מהדורת ויסטנצקי ופריימן, סימן תשי). האיסור מעיד, כמובן, שנוהג זה היה נפוץ.

³⁴ השו"ת הר"ן, רומא ש"ה, סימן לט (דף לא ע"א): 'ספרי תורה השמיט בם הסופר תיבות או פסוקים באמצע השיטה והגיהן וזרקן בין דף לדף ותלה נקודות או עגולים לסמן ההשמטה כמנהג הסופרים בשאר ספרים'.

³⁵ נוהג זה כבר מצוי במגילות מדבר יהודה. ראו Martin, *The Scribal Character of the Dead Sea Acrolls*, לעיל, הערה (36), עמ' 164. מרטין מתאר את התופעה כציון העברת האות האחרונה לראש המילה הבאה. וראו שם, עמ' 198-195, סיכום של סימוני הנקודות במגילות. בכתובות שמיות קדומות הופרדו כל המילים על ידי נקודות וכך אף בכתובות בכתב לטיני. ראו P. Saenger, 'The Separation of Words and the Order of Words: The Genesis of Medieval Reading', *Scrittura e Civiltà*, 14 (1990), pp. 65-67.

³⁶ על מעתיקים שהעידו על עצמם שהעתיקו את הטקסט באופן אקלקטי בהשתמשם בעותקים אחדים כמקור ראו להלן, פרק יג.

שרבובי תיבות ששמשו המסומנות בעיגול מזווג במכלול רוטשילד מצפון איטליה (כ"י ירושלים, מוזיאון ישראל 180/50, איטליה 1479/80, מקטע מדף 255א) מרובה השכבות: בפנים הועתק סידור בכתב אשכנזי מרובע, ובשוליים - ספר יוסיפון בכתב אשכנזי בינוני

פרק ט: זיקת העתקת טקסט אל עיטור, קישוט או איור

פרק קצרצר זה אינו עוסק בעיטורי כתבי-יד העבריים, בקישוטיהם או באיוריהם כשהם לעצמם. הצגת פן זה של הפקת כתבי-יד, שלא היו כלי קיבול לטקסטים בלבד אלא גם חפצים אמנותיים נאים ושכיות חמדה יקרות, יוקרתיות ומפוארות על אפיונם האזורי, ההיסטורי, הסגנוני והאיקונוגרפי, צריכה מומחיות משל עצמה, ואכן עוסקים בפן זה חוקרים בתחום תולדות האמנות היהודית. בפרק הקודם כבר הזכרנו את התפקיד שמילאו עיטורי קולמוס, קישוטים צבעוניים ואיורים בסיוע לשקיפות מבנהו של הטקסט ולהמחשה הוויזואלית של ההיררכיה של רכיביו, ובהקלת השימוש בטקסט על ידי החשת זיהוי רכיביו ותיחומיהם. בדיון קצר זה נעמוד על דרכי השילוב של האלמנטים הקישוטיים והציוריים במהלכי ההפקה של הספר ובזיקה האופרטיבית של העתקת הטקסט אל עיטורו.

תהילים עם פירוש אברהם אבן עזרא בשוליים, איטליה, סוף המאה השלוש עשרה. כ"י פרמה 1870. Parm. 1870. על פי פקסימיליה
The Parma Psalter: A Thirteenth-century Illuminated Hebrew Book of Psalms, London, 1996

נקדים ונאמר שאפילו השימוש באמצעים סקריבליים בסיסיים להענקת שקיפות לטקסט ולמבנהו, היינו כתיבת תיבות פתיחה וכותרות באותיות בכתב מרובע גדול בכמה מנעדים, היה כרוך בפריעת שטף ההעתקה וגרר היערכות מיוחדת של מהלכיה. כתיבת תיבות פתיחה וכותרות בכתב מרובע גדול במהלך העתקה של טקסט בכתב מרובע קטן יותר, ועל אחת כמה וכמה בכתב בינוני, חייב שימוש בקולמוס אחר, רחב-חרטום ואולי גם בחיתוך סדק שונה שהיה עשוי להפיק משיכות קולמוס עבות הרבה יותר ובעלות אופי שונה, ולפעמים במנעד הייררכי של גודלי כתב אף בקולמוסים אחדים. מבחינה ארגומטרית קשה להעלות על הדעת שסופרים ומעתיקים עשויים לכתוב בשטף אחד את הטקסט ואת הכותרות ותיבות הפתיחה על מגוון מידותיהן הגדולות בהמירם את קולמוסם בתכיפות. לפיכך הם בחרו בדרך שעקבותיה ושרידיה לא נעלמו כלל מעמודי כתבי-יד לא מעטים. בעיון קפדני אפשר להבחין, בייחוד בכתבי-יד מקושטים, ציונים של תיבות הפתיחה בכתב זעיר בשולי תיבות הפתיחה בשלמותן או בשרידיהן. אלו ציונים שאפשר לכותב שלא לפרוע את שטף ההעתקה על ידי החלפה מתמדת של סוג הקולמוס אלא להשאיר חללים מתאימים, שתיבות הפתיחה שנכתבו בשוליים ישורבבו בהם בתום ההעתקה במהלך אחד נוסף בקולמוס הרחב או השונה. יש להטעים שהעתקת טקסטים מרובי שכבות שהכילו טקסט מקראי, תלמודי או הלכתי בסיסי, שנכתב בדרך כלל בכתב מרובע או בכתב גדול יותר, בלוויית פירושים שנכתבו בכתב בינוני קטן הרבה יותר חייבו אף הם החלפת קולמוס. גם מתוך כורח טכני זה, שנוספה עליו התלות של פריסת הטקסט הנלווה בגוף הטקסט המפורש, עולה שבהכרח נכתבו הטקסטים הנלווים בשלב נפרד.

בנוהג זה, הידוע מכתבי-יד לטיניים שאותיות הפתיחה שבהם קושטו בידי הרובריקטורים ובשוליהן נכתבו הציונים לאותיות הפתיחה,¹ השתמשו גם מעתיקי ספרים עבריים. למרבה הצער, בכתבי-היד כמו שהם בידינו היום השתמרו רק שרידים של ציונים כאלה. בדרך הטבע תיבות פתיחה עבריות נכתבות בראשי שורות בצד ימין, ולפיכך נכתבו רוב ציוני התזכורת הזעירים לצורך שרבו התיבות בשוליים החיצוניים של העמודים. אולם כידוע, השוליים החיצוניים היו מועדים לקיצוץ בעת הכריכה הראשונה ושוב בעת הכריכות החוזרות, ולכן נכרתו רוב הכיתובים המנחים האלה. הדעת נותנת שהחיתוך הבלתי נמנע של רוב ציוני התזכורת היה לרצון המעתיקים, שבוודאי ביקשו להסיר את פיגומי העתקתם, ובאמת כתבו אותם סמוך לקצה השוליים כדי שיקוצצו בידי הכורך. אכן, בפעם הראשונה הבחנתי בתופעה זו בזכות מקרים אחדים שבהם נכתבו ציוני תיבות הפתיחה בשוליים הפנימיים, שלא קוצצו כמובן, לפי מקום התיבות בגוף הטקסט. הישרדותם של כיתובים כאלה בכתב זעיר שהשתתירו בשוליים החיצוניים במלואם או בשכיחות גדולה יותר, כיתובים קצוצי זנב המחזיקים את התחלת תיבת הפתיחה בעמודי א וקצוצי ראש המחזיקים את סופה בעמודי ב, מלמדת שזו הייתה דרכו של המעתיק בכל שלבי העתקתו. התופעה הובחנה בכתבי-יד אחדים אך יש להניח שברבים מהם נעלמה מעינינו בגלל נדירות שרידיה ומקוטעותם. קיימות דוגמאות אחדות לנוהג זה גם לצורך כתיבת כותרות באותיות מרובעות גדולות.²

הפסיחה על כתיבת תיבות הפתיחה בשלב העיקרי של ההעתקה והשלמתן אחר כך אירעה מן הסתם ברוב כתבי-היד שתיבות אלה כתובות בהם בכתב גדול הרבה יותר (בדרך כלל מרובע אך לאו דווקא). רובם נכתבו בדיו הטקסט בידי הסופר-המעתיק עצמו. יש שתיבות הפתיחה נוספו בידי הסופר עצמו בדיו צבעוני והחיוניות שבכתיבת ציוני התזכורת בשוליהן מחוורת עוד יותר – כתיבת תיבות הפתיחה הייתה כרוכה לא רק בחילוף קולמוס אלא גם בחילוף הדיו. דוגמה מאלפת נפרשת לעינינו בכ"י פריז 402 Hébreu, שכתב משה בן יהושע מערקיש בכתיבה אשכנזית בינונית באיטליה בשנת 1473/4³ בכתב-יד זה השתמרו ציונים לשרבוב תיבות פתיחה לרוב. יתרה מזו, הציונים השוליים ממחישים בבירור את תפקודם. אין למצאם בשולי תיבות הפתיחה הכתובות בכתב בינוני או מרובע באותיות מעט יותר גדולות מכתב הטקסט שהרי בכתיבתן לא נדרש הסופר להחליף את קולמוסו אלא בשולי תיבות הפתיחה שנכתבו בכתב מרובע גדול ובדיו אדומה, שברור שהוא נצרך להחליף קולמוס (ודיו) בכתבו אותן.

זכר לנוהג זה בולט בכתבי-יד מקושטים ומפוארים, שרבות מתיבות הפתיחה שבהן קושטו בצבעים או בהזהבה, עוטרו בלוחיות צבעוניות ואפילו צוירו. ברשותנו שתי הדגמות מאלפות לשימוש בפיגומי השוליים בכתב זעיר ורהוט במכלולים רבי היקף מפוארים שפורסמו בהדפסת פקסימיליה, האחת מצפון צרפת בשלהי המאה השלוש-עשרה, האחרת מצפון איטליה בתקופת

¹ ראו W. Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*³, Leipzig 1895 (repr. Graz 1958), p. 345. על נוהג בלתי ידוע להוסיף גם סימון של צבע אות הפתיחה בשוליה ראו L. Gilissen, 'Un élément codicologique méconnu: l'indication des couleurs des lettrines aux "lettres dwattente"', *Paläographie 1981: Colloquium des Comité International de Paléographie*, München 1982 (Münchner Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, 32), pp. 185-191.

² שמחה עמנואל הבחין בכיתובים בכתב זעיר בשולי הכותרות הרבות שנכתבו בדיו אדומה בכתב-יד של מרדכי שנכתב בצפון איטליה בכתיבה אשכנזית בשנת 1457 (כ"י Vercelli, Seminario vescovile) והואיל להודיעני על כך. ייתכן שמהלך כזה נהג בעיקר בידי מעתיקים אשכנזיים.

³ ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 134.

הרנסנס.⁴ לכאורה אפשר להסיק כי במקרים שכתובות שוליים זעירות נמצאו בשולי תיבות פתיחה מוזהבות או מקושטות הן נועדו לאמנים ששרבבו בשלב יותר מאוחר את תיבות הפתיחה המקושטות. אולם מסקנה זו בטעות יסודה. התקלפויות חלקיות של הזהבת האותיות או צביעתן ועיטורן מעידים בעליל שהסופר עצמו שרבב בקולמוס (ובדיו שבה השתמש להעתקת הטקסט) את התיבות, ורק אחר כך הן היו המקשטים (ואפילו הסופר עצמו) יכולים להזהיבן, לקשטן או לעטרן.⁵ עדות למהלך זה גנוזה גם במקרים שתיבות פתיחה וכותרות לא נכתבו כלל בגוף הטקסט על אף ציוניהן בשוליים.

בדיון זה יש לכלול את הצורך והיכולת לחשוף את המהלכים הקודיקולוגיים של השילוב והתיאום

כ"י לונדון Add. 11639, דף 186ב
על-פי הפקסימיליה (ראו הערה 4)

בין העתקת הטקסט ובין קישוטיו ואיוריו מלבד עיטור וקישוט של תיבות הפתיחה בלוחיות או בשוליים. בירור המהלכים והשלבים של תשלובת זו נדרש להיערך בכל כתב-יד וכתב-יד לגופו. מבדיקה קודיקולוגית של תנכים ספרדיים אחדים אפשר להסיק שהקונטרס המקושט והמאור של סיכומי המסורה שבראשם נוסף בהפקה נפרדת. במכלול הצרפתי בחינה זו מעלה שכך נוספו הקונטרסים המכילים ציורים על מלוא העמוד כמו שמוכיח ההבדל הבולט בין מצע הקלף שלהם ובין מצע גוף כתב-היד, מסקנה התואמת גם את הבחינה האיקונוגרפית. על-פי מידת תאימת משטח הקישוטים והציורים לטקסט המועתק אפשר, כמובן, להסיק את מהלך ההפקה בכתב-היד המקושטים.

באופן טבעי קדמה העתקת הטקסט לקישוטו אולם ברוב המקרים ניוכח לדעת שהמעתיק כתב מתוך כוונה ומודעות שהעתקתו תקושט ומתוך כך תכנן את פריסת הטקסט בהשאירו מקום לקישוטים ולציורים, שפה ופה נותרו בלתי מקושטים. בה במידה חוייטה פריסת הקישוטים והציורים בצורות שהותאמו למתווי הטקסט. בכתב-יד מרובי שכבות ראוי להתחקות על שלבי העיטור והקישוט, שכן כל רובד טקסטואלי היה עשוי להיות מעוטר ומקושט מיד לאחר היכתבותו, לפני העתקת הרובד הנוסף, שגם הוא עוטר וקושט ומקושט, כמו שאפשר להסיק מבחינת המכלול הצרפתי.⁶

⁴ ראו הדיון בתופעה וניתוחיה במכלול הצרפתי: M. Beit-Arié, 'The Making of the Miscellany', in The North French Hebrew Miscellany (British Library Add. 11639: Companion Volume to an Illuminated Manuscript from the Thirteenth Century France in Facsimile, ed. J. Schonfield, London, Facsimile Editions, 2003, pp. 47-73 (לעניינו -- עמ' 66-67); ובמכלול האיטלקי שבכ"י רטשילד המפואר השמור במוזאון ישראל, שהושלם בשנת 1479/80 בצפון איטליה: M. Beit-Arié, 'Palaeographical and codicological Study of the Manuscript', in The Rothschild Miscellany: A Scholarly Commentary, London, Facsimile Editions, 1989, pp. 91-124 (בייחוד עמ' 98-100. קובץ בתוך: בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 188-189). על תאריך כתב-היד ראו לעיל, פרק ב, הערה 217. במכלול הצרפתי הרב-שכבתי הדריכו כתובות השוליים את כתיבת תיבות הפתיחה המוזהבות שבטקסטים הנלווים לטקסטים המרכזיים – ספרי תהילים ואיוב שהועתקו בשוליים התחתונים.

⁵ השתלשלות זו של דרך הפקת כתב-יד מקושטים -- המהלך ההכרחי של כתיבת תיבות פתיחה וכותרות בקולמוס קודם לקישוטן – עשויה בוודאי להתגלות בצילום בטכנולוגיות מיוחדות כגון צילום רנטגן.
⁶ ראו 'The Making of the Miscellany', עמ' 65-69.

עניין רב יש, כמובן, לחשיפת הזיקה של האיורים – הבולטים בייחוד בכתב-יד ליטורגיים -- אל הטקסט אולם סוגיה חשובה זו כרוכה בחקירה האיקונוגרפית והיא חורגת מהבחינה הקודיקולוגית.⁷

מקטע מתוך כ"י ירושלים, Heb. 4° 1193
משנה תורה מאת הרמב"ם. הועתק כנראה בפרובנס בערך בשנת 1300
אור כנראה בפרוגיה (איטליה) בערך בשנת 1400 בסדנת Mateo de Ser Cambio

⁷ ראו למשל: G. Sed-Rajna, 'The Image in the Text: Methodological Aspects of the Analysis of Illustrations and their Relation to the Text', *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 75/3 (1993), pp. 25-31 and Figures 1-14.

פרק י: יחידות ביבליוגרפיות, קודיקולוגיות ופלאוגרפיות: קודקסים אחידים, הומוגניים, מורכבים, מאוחדים ומוטלאים -- ההבחנה ביניהם והאמצעים להפרדה בין ידיים אחדות שהעתיקו בכפיפה אחת או לאיתור ידיים זהות

בהשתמשנו בכתב-יד מימי הביניים עלינו להיות ערים ל'ארכאולוגיה' של התהוותם ולבחון את שכבותיהם ואת זיקותיהן אלה לאלה. הימצאות טקסטים (אפילו טקסט אחד) בתוך קודקס אחד אינה ערובה שהם הופקו יחדיו באותו מקום וזמן או בידי אותו מעתיק ושתאריך העתקה המצוין בקולופון יחול על כל הקודקס. קודקס עשוי להיות אחיד לגמרי (למעט תוספות, ליקוטים ורשימות מידי בעלים מאוחרים, שתכופות ניצלו לשם כך עמודים ריקים בכתב-היד המקורי). ואולם הוא עשוי לכלול כתב-יד אחדים שנכתבו באופן עצמאי בכמה אזורים (או באותו אזור) ובכמה תקופות אך נכרכו יחדיו הן מטעמי חיסכון בכריכה הן לצורך שימור טוב יותר של כתב-יד מועטי דפים או מסיבות טיפולוגיות של זיקת החיבורים אלה לאלה בסוגתם ובנושאייהם. לעתים מוצאים קודקסים שהטקסט שלהם הוטלא על ידי חלקים משני עותקים שכל אחד מהם הופק בנפרד, ובעלים אלמוני הרכיבם יחדיו. פעמים רבות יותר נמצא כתב-יד שחלקים מהם – בייחוד בראש החיבור או בסופו אך גם באמצעו, ולפעמים בכולם – חסרים ולימים הם הושלמו. להבחנה בין האפשרויות האלה נודעת משמעות חיונית בזיהוי מוצאם ואמזן זמנם של הטקסטים ולביקורת הטקסט מידי מהדיריו והמשתמשים בו. להלן יוגדרו מונחים אחדים לצורך הבחנה זו ויבואר כיצד להבחין ביניהם.¹

¹ בקודיקולוגיה הלטינית והיוונית עסקו בעת האחרונה בסוגיה זו, ובעיקר בקודקס המורכב הילקוטי. ראו דברי הכנס הבין-לאומי שיוחד לטיפוס זה: *Il codice miscellaneo -- Tipologie e funzioni: Atti del Convegno internazionale (Cassino, 14-17 maggio 2003)*, eds. E. Crisci & O. Pecere, Cassino (Frosinone) 2004 [= *Signo e Testo*, 2 (2004), J.P. Gumbert, שם, עמ' 42-17, סוקר את שיטות המיון שהוצעו והוא מציע בהצגה שיטתית הבחנות ומונחים אחדים משלו (בעמ' 40-42 הביא רשימה של מונחים והגדרותיהם), מהם מקובלים גם עלי, מהם אינם מקובלים עליי או שמשמעותיהם אחרות ממשמעותיהם במיון שיוצע להלן, וראו במאמרו גם את הסקירה של הספרות הקודמת. ראו גם הנ"ל, pp. 5-11 (2003), *Quarendo*, 23, "Codicological Unit", A. ראו גם B. Munk Olsen, 'L'élément codicologique' בתוך: קודיקולוגיה השוואתית, עמ' 105-129. היא מגדירה את האלמנט הקודיקולוגי כיחידה הקטנה ביותר שמגלה קיום עצמאי, וסוף הטקסט חופף לסוף קונטרס. מוזרל, מונחים קודיקולוגיים, סעיף 143.04, הגדיר יחידה קודיקולוגית ככרך או חלק מכרך שאת הפקתם אפשר לראות כפעולה אחת שנעשתה באותם נסיבות של זמן, מקום וטכניקה, הגדרה הקרובה לשיטתנו. וראו את המאמר שיוחד למתודולוגיה של תיאור כתב-היד המורכבים ובייחוד ליישומה: P. Andrist, 'La descrizione scientifica dei manoscritti complessi: fra teoria e pratica', *Segno e Testo*, 4 (2006), pp. 209-356. כתב-היד המורכבים של אוסף כתב-היד היווניים השמורים בספרייה העירונית של ברן בצורה ברורה של פירוקם לרכיבים בקטלוג שפרסם: P. Andrist, *Les manuscrits grecs conservés à la Bibliothèque de la Bourgeoisie* de Berne -- *Burgerbibliothek Bern: Catalogue et histoire de la collection*, Diektion-Zurich 2007. פרסם את כללי הקטלוג בחוברת נפרדת (בלי ציון תאריך): *Les manuscrits grecs conservés à la Bibliothèque de la Bourgeoisie de Berne -- Burgerbibliothek Bern: Règles de catalogage*, Version 3.0. לאחרונה הוקדש ספר שלם לעניין זה שבו הוצע גם מינוח לרכיבים הרבים של כתב-היד והובאו הדגמות של יישומיהם בתיאור קודקסים יווניים. ראו P. Andrist, P. Canart, M. Maniaci, *La syntaxe du codex: essai de codicologie structurale* (Bibliologia, 34), Turnhout 2013. וראו לאחרונה את המאמרים שכונסו בספר *One-Volume Libraries: Composite and Multiple-Text Manuscripts*, eds. M. Friedrich & C. Schwarke, Berlin / Boston (Studies in Manuscript Culture, 9), 2016. הרכיבים הקודיקולוגיים של כתב-היד המורכבים הרבים למדי הופרדו בצורה ברורה גם בקטלוג ריצ'לר ובית-אריה של כתב-היד העבריים בספריית הוותיקן ואף קודם לכן בקטלוג ריצ'לר ובית-אריה של ספריית פלטינה בפרמה ובצורה מקוצרת יותר בקטלוג נויבאוור ובית-אריה של ספריית בודלי באוקספורד.

ידיים שהעתיקו רק חלק קטן או קטעים קטנים מכתב-היד, ולעתים ניכר שהסופר הבכיר העתיק את רובו של כתב-היד, דבר המעיד ששאר המשתתפים בהעתקה לא היו אלא בני משפחה או תלמידים.⁸ יש העתקות מרובות ידיים שחלוקת ההעתקה בין הידיים העיקריות שהשתתפו בהפקת הספר הייתה על-פי קונטרסים,⁹ כלומר, החתכים הפלאוגרפיים חופפים למבנה הקונטרסים, דבר העשוי להעיד על סדרי ההפקה. אין להסיק שהטקסט בכתב-יד מעין זה הועתק באופן סימולטני מתוך הקצאת חלקי טקסט לכל מעתיק והיקף קונטרסיו (אופן זה דורש העתקה צמודה למודל וחלוקתו הפיזית לקונטרסים) אלא אם כן אפשר למצוא סימני איחוי בפרסת הטקסט במעבר ממעתיק למעתיק בגלל הצורך להבטיח את רציפות הטקסט.

ההבחנה בין ידיים שחלקו בהעתקת הטקסט איננה רק מעניינה של הקודיקולוג וההיסטוריון של הספר אלא צריכה להעסיק גם את חוקר הטקסט, שכן אין לשלול את האפשרות שמעתיקי חלקים ניכרים מהטקסט בקונטרסים שלמים פעלו בו בזמן ולפיכך השתמשו במודלים שונים זה מזה.¹⁰ כמו כן אין ספק שלכל מעתיק היו הרגלי כתיב ומסורת לשונית משלו, השפעות מיוחדות של מכניזם ההעתקה על העתקתו וידע משלו, שבוודאי טבעו את חותמם במסירת הטקסט שלו, וההתייחסות לכתב-היד כאל מקשה אחת תחטא למעשה בגישה אקלקטית. ההפרדה בין הידיים השונות זו מזו עשויה להיות קלה כאשר השתמשו המעתיקים בכתיבות בעלות צביון אישי שההבחנה ביניהן בולטת לעין, והיא עשויה להיות קשה מאוד כאשר המעתיקים השונים כותבים בכתיבה הסטראוטיפית של אזורים. האחידות של טיפוס הכתיבה בהתפתחותם בולטת בייחוד בתחומי גרמניה וצרפת וכן באזורי ספרד איטליה וביזנטיון. היא אינה ניכרת במזרח, שכתב-היד שלו מציגים מגוון גדול של סגנונות כתיבה, למעט את מצחפי המקרא הקדומים הכתובים בכתב מרובע הדור. אחידות רבה נשקפת מהכתבים המרובעים והבינוניים ואחידות מועטה יותר בכתבים הרהוטים.¹¹

יחיד או קבוצת קונטרסים, ויש שזוגות מעתיקים העתיקו קונטרסים יחידים או קבוצות קונטרסים. ראו מ' בית-אריה, יכ"י אוקספורד MS. Hunt. 200, קרית ספר, נג (תשל"ח), עמ' 365-367.

⁸ כך הדבר בכתב-יד אוקספורד הנ"ל, שרוב מעתיקיו כתבו רק עמודים אחדים ורק סופר הקולופון כתב חלק ניכר מכתב-היד. וכך ניכר בכתב-יד רבים, למשל, כ"י לונדון Harley 5648 (קטלוג מרגוליות 518), שנכתב באשכנז בשנת 1253/4 בידי שבעה מעתיקים אולם רק שניים מהם העתיקו חלקים גדולים של כתב-היד, ואילו חמישה מהם העתיקו רק קטעים קטנים ממנו.

⁹ ראו למשל אוצר כתב-יד, II, 22. כתב-היד נכתב, כנראה, בצפון איטליה בשנת 1334 בידי שבע ידיים. כל סופר (פרט ליד אחת שהעתיקה רק דף אחד) העתיק את חלקו בקונטרסים נפרדים, חוץ מהמעתיק שכתב את הקולופון, שהחליף פעמיים את אחד המעתיקים באמצע הקונטרס והשלים את ההעתקה עד סופו; בהשלמה הראשונה הוא הוסיף והעתיק שני קונטרסים שלמים. לפנינו גם דוגמה להזמנת העתקה מידי סופרים מקצועיים אשכנזיים בהשתתפות חלקית של מזמין כתב-היד האיטלקי בהעתקה וכן דוגמה לכתיבת קולופון מידי הבעלים. אמנם בקולופון הכתוב בלשון יחיד לא ציין הבעלים כי העתיק לעצמו אך הדבר ברור על-פי ההגהות וההוספות הרבות שכתב בשולי כל כתב-היד.

¹⁰ כך עולה, למשל, מבדיקת הנוסח של כ"י וטיקן של בראשית רבה Vat. ebr. 30 שערך סוקולוף. ראו מ' סוקולוף, 'העברית של בראשית רבה לפי כ"י ואטיקן 30', לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 36-42; הנ"ל, מבוא למהדורה פקסימילה של מדרש בראשית רבה, ירושלים תשל"א, עמ' [3]. סוקולוף הסיק על סמך בחנים לשוניים (דרכי הכתיב) כי הסופר הראשון והסופר השלישי (לפי חלוקתו של קסוטו בקטלוג) העתיקו ממקור אחד, ואילו הסופר השני העתיק ממקור אחר, מאוחר יותר, שכבר הושפע במידה מסוימת מהכתיב של התלמוד הבבלי. לפי חלוקת הידיים שאני ערכתי (ראו בקטלוג ריצ'רד ובית-אריה) הסופר הראשון והשלישי לדעת קסוטו אינם אלא סופר אחד.

¹¹ דוגמה מובהקת לדבר ניכרת בכתיבות האוטוגרפיות ששרדו בהיקף גדול מידו של הרמב"ם. הטיטות ששרדו (בייחוד לחיבורו משנה תורה אך גם מכתביו האחרים וכן איגרותיו) כתובות בכתיבה ספרדית רהוטה אישית בעלת צביון ייחודי וצורות אותיות או ליטורות האופייניות רק לו, ואילו ההעתקים האוטוגרפיים של פירוש המשנה בערבית-יהודית כתובים בכתיבה ספרדית בינונית בסגנון דומה לזה שהיה מקובל. פקסימילות של רוב הטיטות ששרדו מכתביו האוטוגרפיים שהיו ידועות כינס S.D. Sassoon בהקדמתו האנגלית במהדורת הפקסימיליה של כרכי הפירוש למשנה, Maimonidis Commentarius in Mishnam: e codicibus Hunt. 117 et Pococke 295 in Bibliotheca Bodleiana Oxoniensi servatis et 72-73 Bibliothecae Sassooniensis Letchworth, vol. 1, S. Stern; Hafniae 1956 (Corpus Codicum Hebraicorum Medii Aevi, ed. R. Edelman, 1), pp. XX-LXI, בהקדמתו לכרך 3, 1956, עמ' I-XVIII הוסיף פקסימילות מכתביו הרפואיים, מאיגרותיו וממרשמו. בינתיים התגלו

הסטרטיפיות של הכתיבה הניכרת תכופות בכתבי-היד העבריים נובעת אולי ביוזעין מתוך אידיאל תרבותי ונוהג פדגוגי כניסוחו של יהודה אבן תבון (ספרד, בערך 1120 – פרובנס, בערך 1190), אבי משפחת המתרגמים, בצוואת המוסר שלו לבנו שמואל. לפי קביעתו הנחרצת, התלמיד נדרש לחקות את כתיבת מורו עד שלא יהיה אפשר להבחין בינה ובין כתיבתו, וכי אפשר לסגל צורות כתב, גם אם אינו ידוע לכותב על ידי התבוננות בו וחקיו המודל:

וגם על הכתב העברי לא השגחת כראוי <...> והלא ראית בנו של ר' ששת והוא בן י"ב שנים, כתיבתו דומה לכתיבת רבו ר' פטור וכאילו היא היא בעצמה, כי הכתיבה היא צורה מן הצורות ובעיון ובהתבוננות יוכל אדם לחקותה ובהרגל'.¹²

יהודה אבן תבון ביטא גישה דומה גם בנוגע ללימוד הכתב הערבי בהביאו דוגמה מר' שמואל הנגיד:

בחר לך מספריך הערביים ספר אחד שתהיה כתיבתו נאה בעיניך, והשתדל לדמותה ולחקותה, כי הנשיא ר' שמואל לא למדהו אדם כתיבת הערבי אך לקח כתב אחד מכתבי הסופרים החשובים והשתדל לכתוב כדמותו, וטרח עד שעלה בידו.¹³

ההבחנה בין ידיים שונות אלה שחלקו בהעתקת הטקסט בקודקס אחד

הבחנה של כתבי-יד מרובי ידיים שקל לגלות בהם את גבולות ההעתקה של כל יד ויד חושפת את האלמנטים האישיים של המעתיקים הכותבים בכתביה מטיפוס אחד המקובלת באותו אזור. אלמנטים אלה נגלים גם בכתבי-יד מרובי ידיים הכתובים בכתביה סטרטיפיות, והם משמשים אמצעים נוחים להפרדת הידיים, הרבה יותר מאשר הניסיון לבדודן על-פי ההשוואה בין גוני הכתב. כל היסודות האישיים האלה אינם קשורים לכתב אלא לדרכי שמירת סדר הקודקס, לתחבולות לשמירת קו השוליים השמאלי ולסימנים הפרא-גרפיים והפרי-טקסטואליים הנלווים לכתיבה, ולפיכך הם ניכרים בקלות יתרה, שלא כניסיון להפריד ידיים רק באמצעות הכתיבה החמקמקה והמתגוננת. יתרה מזו, אלמנטים אלה יציבים בדרך כלל ומעתיקים עשויים להשתמש בהם בכתבם בכמה סוגי כתב (בכתב מרובע ובכתב בינוני) במהלך אותה ההעתקה או בהעתקות של קודקסים אחרים. הכתב עצמו עשוי להיות אחיד מאוד או להפך, מגוון בצורותיו אך באלמנטים הפרא-סקריפטיים המעתיק בוחר לפי נטיותיו והרגליו האישיים מתוך מבחר גדול יותר של צורות האופייניות למסורת הכתיבה במרחבו התרבותי, והוא דבק בהם גם בחלופ הזמן

ופורסמו עוד טיוטות. ראו: י' בלאו וא' שייבר אוטוגרף הרמב"ם מאוסף אדלר ומגניזות לנינגרד: טיוטת ההקדמה לסדר טהרות, ירושלים תשמ"א; ובמיוחד ס' הופקינס, פירוש הרמב"ם למסכת שבת: טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגרפיים מגניזת קהיר, ירושלים תשס"א.

¹² ראו מהדורת אברהמס, צוואות, עמ' 59-60. על חיקוי כתיבת המורה בהקניית הכתיבה לילדים במצרים על פי קטעים של ספרי לימוד שהשתיירו בגניזה ראו J. Olszowy Schlanger, 'Learning to Read and Write in Medieval Egypt: Children's Exercise Books from the Cairo Geniza', *Journal of Semitic Studies*, 48 (1) (2003), pp. 59-60, 66. לעניין זה ראו להזכיר את דבריו של ארמנדו פטרוצ'י המייחס לחיקוי תפקיד מכריע בתהליך הלמידה של הכתיבה הלטינית בראשית ימי-הביניים. פטרוצ'י מסביר שהכתב הקרולינגי הקפיטלי והטיפוסים של הכתב המינוסקולי נולדו בהשפעה המכוננת של שיטת החיקוי הגרפי - מורשת הדפוס הדידקטי מימי-הביניים המוקדמים. ראו A. Petrucci, 'Libro, scrittura e scuola' in *La scuola nell'Occidente latino* (1972), pp. 313-37 [= 'Book, Handwriting, and School' in his *Writers and Readers in Medieval Italy: Studies in the History of Written Culture*, tr. and ed. C.M. Radding, New Haven 1995), pp. 61-76]

¹³ שם, עמ' 84. על טיבה האידיוואלית של הכתיבה בכתב ערבי לדברי אבן קים אל-גיוזיה (Ibn Qayyim al-Jawziyah, נפטר בשנת 1350), ראו F. Rosenthal, 'Significant Use of Arabic Writing', *Ars Orientalis*, 4 (1961), p. 23

וגם בחילוף סוגי הכתב וטיפוסיו. יציבות האלמנטים הללו מסייעת אפוא בזיהוי ידיים שכתבו בגוני כתיבה אחדים – תופעה שכיחה ומתענת בכל מי שהתנסה באיתור מעתיקים רק לפי כתיבתם¹⁴ – או שכתבו בכמה סוגי כתב או שכתבו בכתיבות בעלות סגנון אחיד כל כך עד שיקשה להפריד ביניהן. יתרה מזו, אלמנטים אישיים אלו מסייעים במציאת חלקים שונים של אותו כתב-יד שהופרדו ממנו ובזיהוי ואיחוד של קטעים מכתבי-יד שהתפזרו השמורים באוספים נפרדים, בעיקר רבבות קטעי הגניזה הספרותיים.

אלמנטים אלה כוללים או עשויים לכלול את הנהגים האלה, והמשתמשים בכתבי-יד ייטיבו לעשות אם יבחנו את מופעיהם, יתעדום וישוו ביניהם:¹⁵

האמצעים לשמירת סדר הקודקס, מיקומם ועיטוריהם

כמו שהראינו בפרק ד, לעתים באותו אזור ותקופה עשויים לשמש יחדיו סוגי אמצעים אחדים גם אם סוג אחד מביניהם מקובל יותר. בדיקת כתבי-יד מרובי ידיים מגלה שיד שונה עשויה לפעמים לנקוט אמצעי שונה הלקוח ממבחר האמצעים הנהוגים באזור הפקת כתב-היד וזמנו. אולם גם ברוב המקרים שבהם כל המעתיקים נוקטים אותו אמצעי לעתים ייבדלו זה מזה במקום של כתיבת אמצעי השומרים (במקום הרגיל שמימין לקו השוליים השמאלי בשוליים התחתונים או באמצע אותם שוליים) ובייחוד בעיטורי הקולמוס הפשוטים שהמעתיק מוסיף בדרך כלל לשומרים, שתכופות הם שונים אלה מאלה גם כאשר כל המעתיקים מיישמים אותם באותה שיטה ובמקום אחיד.

לפנינו דוגמה מכ"י אוקספורד Opp. 213 שהועתק בפרומישה (Fromista, צפון ספרד) בשנת 1480/1. שלושה מעתיקים העתיקו את כתב-היד בכתיבה ספרדית בינונית באותו סגנון עד שיקשה במבט ראשון להבדיל ביניהם. עיטור שומרי הדפים המשמש אותם הוא מטיפוס אחד אך לכל מעתיק עיבוד משלו לאלמנט העיטור.

¹⁴ סיראט, כתבי-יד עבריים, עמ' 204-207, בעמדה על הקושי בהבחנה בין ידיים שונות זו מזו, ציטטה בדילוגין פסקה מדברי בחיי אבן פקודה בחובות הלבבות (על-פי התרגום האנגלי של M. Hyamson) המשתמש בקושי זה בהמשלה להמחשת יחידותו של הבורא. עם זה מהפסקה במלואה לפי תרגומו של יהודה אבן תבון עולה שבחיי הכיר שאף על פי כן אפשר להבחין בין הידיים: '...> כי בעת שנראה כתב שווה בחבורו וצורות המכתב אשר נכתב בו צורה אחת, יעלה בדעתנו מיד כי כותב אחד כתבו <...> ואף על פי כן שאפשר שיכתבנו יותר מאחד, אין ראוי להעלות על דעתנו כן אלא בראיה שתעיד על ברור הדבר: מהתחלף צורת המכתב במקצתו והדומה לזה. ואם היה הדבר כן [במקור הערבי לפי מהדורת יהודה נוסף: ולא היה אפשר לראות את הכותב מפני שכתב לפני או אחרי זאת] <...> וידענו ידיעה ברורה, כי כותב אחד נמצא יודע מכתב ויכול לכתב כתבו, ולא השתתף בו עמו זולתו מפני סדור חבורו והשוואתו <כלומר שוויונו>, מפני שמעשה שני עושים מתחלף ואיננו שווה ומסדר על ערך אחד ומשתנה בתקונו ותכונתו. וכן נאמר בבורא יתעלה <...>' (מהדורת א' צפרוני בתוך: אוצר המחשבה של היהדות, [תל-אביב תשכ"ד], שער ראשון, פרק שביעי, עמ' 126-127).

¹⁵ להדגמות ולוחות של אלמנטים אלו בהתפלגותם ראו מ' בית-אריה, 'סטראוטיפיות ואינדיבידואליות בכתיבותיהם של מעתיקים מימי הביניים', עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 54-72; M. Beit-Arié, 'Stéréotypes et individualité dans les écritures des copistes hébraïques du Moyen Age'. *L'écriture: le cerveau, l'œil et la main; Actes du colloque international du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, Collège de eds. C. Sirat, J. Irigoin, E. Poulle, Turnhout 1990 (Bibliologia, 10), pp. 201- France 2, 3 et 4 mai 1988*, 219; בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 77-92.

התחבולות לשמירת קו השוליים השמאלי

התחבולות המגוונות שפורטו בפרק 2 משמשות מקור מעולה ליכולתנו להבחין בין המעתיקים בכתבי-יד מרובי ידיים ולתחום את גבולות העתקתם בדייקנות. אמנם יש מן התחבולות שאופייניות לאזור זה או אחר, ויש מהן המשותפות לכל האזורים אולם כמו שהוטעם שם, בכל אזור עמדה לרשות המעתיק מסורת ובה מבחר גדול למדיי של תחבולות, מעין ארסנל שממנו יכול לבחור את התחבולות שהעדיף ואף לטבוע ביישומן את חותמו האישי. כמו שצוין בפרק 2, ניהול השורה היה האפיק העיקרי ליכולת ההתבטאות האינדיווידואלית של המעתיק במסורת הקונפורמיסטית של הכתיבה והפקת הספר. בדיקת כתבי-יד מרובי ידיים מעלה שבדרך כלל לכל אחד מהם יש צירוף משלו לתחבולות עימוד. גם כאשר יש שיתוף מלא בצירופים אלו יהיו צורות המילויים הגרפיים שונות אלה מאלה בהבדלים קלים או מובהקים גם כשנגזרו מאותו טיפוס. יש שההבדלים בין התחבולות קלים ועם זה שיטתיים ומאפשרים בידול ידיים. אחד המעתיקים, למשל, עשוי להשתמש בתחבולת האותיות המקדימות ואילו מעתיק אחר עשוי להשתמש באותה תחבולה רווחת אך בלי להפיק בסופן אותיות קטועות.

דוגמה לדבר ישמש כ"י פריז Hébreu 319 (הלכות הרי"ף על נזיקין), אשר נכתב בשנת 1344 באיטליה בידי שבעה סופרים,¹⁶ שאחד מהם כתב בכתיבה איטלקית בינונית וכל השאר – בכתיבה

6	5	4	3	2	1
<p>הוא הרי זה כשר וחכם אי מן יש לו יומצות שלא היה מן יין לו יומצות שלא היה הרי זה פסול המושח בקוביא מרי עבד יסב טטות לפי טי שוסקן בישות טל עולם והמלח בריכה יס רבא ליה טריכה פסול לטות עליוה דרי סחרי דרי יס קמרי אדות טריכה דחרי יס לודרי אדות טריכה פסול רבא לר טריכה דחרי יס ליה טריכה פסול לר רבא לטריכה דחרי יס רבא יס קריב יסל עינמו ויין יס טריכה עינמו רשע וריס כפ ק יס רב יס פל רשע לר רבא דחרי יס לר רבא לר רשע דחרי יס רבא יס רשע רשע</p> <p>רבא יס רבא יס עינמו רשע ודחרי יס רבא יס הריס טטות רבא יס רב טח רב רבא יס רבא לר רבא יס ליה מרי רב רבא יס וריכס טח רבא יס יס רבא יס רבא יס כממח דחרי וכליטלו כקוביא שריכו יס</p>	<p>הוא הרי זה כשר וחכם אי מן יש לו יומצות שלא היה מן יין לו יומצות שלא היה הרי זה פסול המושח בקוביא מרי עבד יסב טטות לפי טי שוסקן בישות טל עולם והמלח בריכה יס רבא ליה טריכה פסול לטות עליוה דרי סחרי דרי יס קמרי אדות טריכה דחרי יס לודרי אדות טריכה פסול רבא לר טריכה דחרי יס ליה טריכה פסול לר רבא לטריכה דחרי יס רבא יס קריב יסל עינמו ויין יס טריכה עינמו רשע וריס כפ ק יס רב יס פל רשע לר רבא דחרי יס לר רבא לר רשע דחרי יס רבא יס רשע רשע</p> <p>רבא יס רבא יס עינמו רשע ודחרי יס רבא יס הריס טטות רבא יס רב טח רב רבא יס רבא לר רבא יס ליה מרי רב רבא יס וריכס טח רבא יס יס רבא יס רבא יס כממח דחרי וכליטלו כקוביא שריכו יס</p>	<p>הוא הרי זה כשר וחכם אי מן יש לו יומצות שלא היה מן יין לו יומצות שלא היה הרי זה פסול המושח בקוביא מרי עבד יסב טטות לפי טי שוסקן בישות טל עולם והמלח בריכה יס רבא ליה טריכה פסול לטות עליוה דרי סחרי דרי יס קמרי אדות טריכה דחרי יס לודרי אדות טריכה פסול רבא לר טריכה דחרי יס ליה טריכה פסול לר רבא לטריכה דחרי יס רבא יס קריב יסל עינמו ויין יס טריכה עינמו רשע וריס כפ ק יס רב יס פל רשע לר רבא דחרי יס לר רבא לר רשע דחרי יס רבא יס רשע רשע</p> <p>רבא יס רבא יס עינמו רשע ודחרי יס רבא יס הריס טטות רבא יס רב טח רב רבא יס רבא לר רבא יס ליה מרי רב רבא יס וריכס טח רבא יס יס רבא יס רבא יס כממח דחרי וכליטלו כקוביא שריכו יס</p>	<p>הוא הרי זה כשר וחכם אי מן יש לו יומצות שלא היה מן יין לו יומצות שלא היה הרי זה פסול המושח בקוביא מרי עבד יסב טטות לפי טי שוסקן בישות טל עולם והמלח בריכה יס רבא ליה טריכה פסול לטות עליוה דרי סחרי דרי יס קמרי אדות טריכה דחרי יס לודרי אדות טריכה פסול רבא לר טריכה דחרי יס ליה טריכה פסול לר רבא לטריכה דחרי יס רבא יס קריב יסל עינמו ויין יס טריכה עינמו רשע וריס כפ ק יס רב יס פל רשע לר רבא דחרי יס לר רבא לר רשע דחרי יס רבא יס רשע רשע</p> <p>רבא יס רבא יס עינמו רשע ודחרי יס רבא יס הריס טטות רבא יס רב טח רב רבא יס רבא לר רבא יס ליה מרי רב רבא יס וריכס טח רבא יס יס רבא יס רבא יס כממח דחרי וכליטלו כקוביא שריכו יס</p>	<p>הוא הרי זה כשר וחכם אי מן יש לו יומצות שלא היה מן יין לו יומצות שלא היה הרי זה פסול המושח בקוביא מרי עבד יסב טטות לפי טי שוסקן בישות טל עולם והמלח בריכה יס רבא ליה טריכה פסול לטות עליוה דרי סחרי דרי יס קמרי אדות טריכה דחרי יס לודרי אדות טריכה פסול רבא לר טריכה דחרי יס ליה טריכה פסול לר רבא לטריכה דחרי יס רבא יס קריב יסל עינמו ויין יס טריכה עינמו רשע וריס כפ ק יס רב יס פל רשע לר רבא דחרי יס לר רבא לר רשע דחרי יס רבא יס רשע רשע</p> <p>רבא יס רבא יס עינמו רשע ודחרי יס רבא יס הריס טטות רבא יס רב טח רב רבא יס רבא לר רבא יס ליה מרי רב רבא יס וריכס טח רבא יס יס רבא יס רבא יס כממח דחרי וכליטלו כקוביא שריכו יס</p>	<p>הוא הרי זה כשר וחכם אי מן יש לו יומצות שלא היה מן יין לו יומצות שלא היה הרי זה פסול המושח בקוביא מרי עבד יסב טטות לפי טי שוסקן בישות טל עולם והמלח בריכה יס רבא ליה טריכה פסול לטות עליוה דרי סחרי דרי יס קמרי אדות טריכה דחרי יס לודרי אדות טריכה פסול רבא לר טריכה דחרי יס ליה טריכה פסול לר רבא לטריכה דחרי יס רבא יס קריב יסל עינמו ויין יס טריכה עינמו רשע וריס כפ ק יס רב יס פל רשע לר רבא דחרי יס לר רבא לר רשע דחרי יס רבא יס רשע רשע</p> <p>רבא יס רבא יס עינמו רשע ודחרי יס רבא יס הריס טטות רבא יס רב טח רב רבא יס רבא לר רבא יס ליה מרי רב רבא יס וריכס טח רבא יס יס רבא יס רבא יס כממח דחרי וכליטלו כקוביא שריכו יס</p>

אשכנזית מרובעת בסגנון דומה. השוואת הידיים האשכנזיות מעלה שאף לא אחת מהן השתמשה בצירוף תחבולות זהה לצירוף שהשתמשה בה רעותה וכי המילויים הגרפיים שנקטו חמישה סופרים שונים זה מזה.

סופר 1 בחר בתחבולות האלה: הרחבת אותיות או כיווץ; אותיות מקדימות של המילה הבאה הנכתבת במלואה בשורה הבאה (כאשר האות האחרונה ביניהן היא שייך צורתה קטועה); קיצור (שורות 4, 7, 11, 13 – שני האחרונים הושלמו בידי המגיה); אותיות חורגות בריחוק בשוליים (בשורה לפני האחרונה). הסופר נמנע ממילוי גרפי.

סופר 2: הרחבת אותיות או כיווץ; אותיות מקדימות (למשל בשורה 1); מילוי גרפי (שורה 11); אותיות חורגות בריחוק בשוליים (בשורה לפני האחרונה).

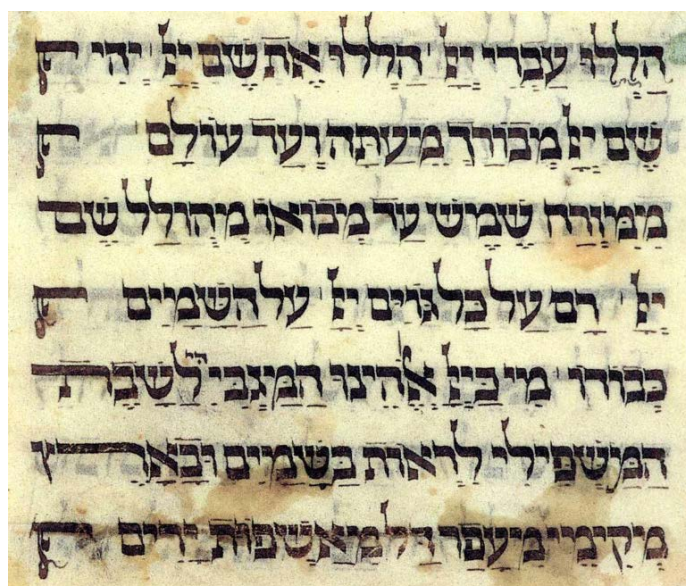
סופר 3: אין הרחבת אותיות או כיווץ; אותיות מקדימות (שורות 1, 15, 18; כאשר האות האחרונה מביניהן היא אל"ף או שייך צורתה קטועה); מילוי גרפי שונה מהמילוי של סופר 2 (שורות 1, 8, 13, 17, 18, 21, 23).

סופר 4: הרחבה וכיווץ בולטים במיוחד; אותיות מקדימות (שורה 12; כאשר האות האחרונה היא אל"ף צורתה מקוטעת), מילוי גרפי שונה מהמילויים של סופרים 2 ו-3.

סופר 5: הרחבה וכיווץ; מילוי גרפי שונה מהמילויים של סופרים 2 ו-4, אם כי מאותו טיפוס (אין בעמוד המצולם); שלא כאצל שאר הסופרים, אין הקדמת אותיות.

סופר 6: הרחבה וכיווץ; הקדמת אותיות בלי קטיעתן (למשל, שורות 1, 2, 4); מילוי גרפי שונה אך מאותו טיפוס שנוהג אצל הסופרים האחרים (שורות 1, 4, 16, 19); אותיות חורגות בריחוק בשוליים (שורה 9).

מבין התחבולות של ניהול השורה המילוי הגרפי עשוי להיות האמצעי הנוח והניכר ביותר לבידול הידיים. שני סופרים יוקרתיים שהיגרו לאיטליה ופעלו בה במאה החמש-עשרה -- הסופר והצייר יואל בן שמעון מגרמניה, שכתב כתיבה מרובעת אשכנזית גם כשפעל באיטליה, והסופר הפורה והמחבר אברהם פריצול מפרובנס, שכתב כתיבה ספרדית מרובעת ובינונית אך סיגל לו גם את

הכתיבה האיטלקית הבינונית לצורך העתקות למזמינים איטלקיים, בעיקר כאשר השלים כתבי-יד שכתבו בכתיבה איטלקית בינונית. שניהם אימצו לעצמם מילויים גרפיים אישיים והם מסייעים לזהות בקלות את כתיבתם בכתבי-יד חסרי קולופון. המילוי של יואל אינו אלא מילוי טיפוסי אשכנזי אלא שבתחתיתו הוסיף תג דק המייחדו.¹⁷

¹⁷ לפירוט והדגמות על ידי לוחות רבים ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 227-233, 247-248.

א, הערה 153)

לפניו יתברך
עבדיו וכל
אשר יצא
בפניו יתברך

צורת התחליף לשם ההויה

בצורות שם ההווה נקל להבחין, כדוגמת ההבדלים במילויים הגרפיים.

כתיבתם דומה להפליא.¹⁹ שתי העמודות הראשונות שבחלק התחתון של דף 120ב בכרך ב המובא

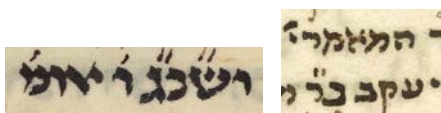
בְּעֶזְרַת מֶלֶךְ אֱלֹהֵינוּ
הַפְּטָרָה תּוֹלֶדֶת יִצְחָק

דבר **אל** מורמורט בלעז ז
דבר עיסר לחילוכי לשיות
חיות יא בני ישראל ביד וז
חילוכי כמר היה וספור ביד
זה חיות רבים וחילון דרשו
רבותי ככריתתו דחילת
של הנביאים עמדו בסיני
וטס עוסרו להם הנביאות
וכן ישעיה חומר ועתה הז
היוטה שם יזע ועתה **אל**
להים שלחני ורחמי ויוהב
יות יעקב לחילי ארץ חו
חודה עמי נביאות גים
ארץ שעמון כל עביות
גים בה יות עשו שנות
לחמו יא ארץ וסמי יעקב
יחיו ובנוה שבועל חי

¹⁹ ראו לעיל, פרק ב, בנספח על תחבולת סופרים בהסגרת שמותיהם באמצעות הטקסט המועתק.

כאן נכתבו בידי סופר אחד, ואילו העמודה השלישית נכתבה בידי הסופר האחר. נקל להבחין בהבדל בכתיבת שם ההויה ביניהם.

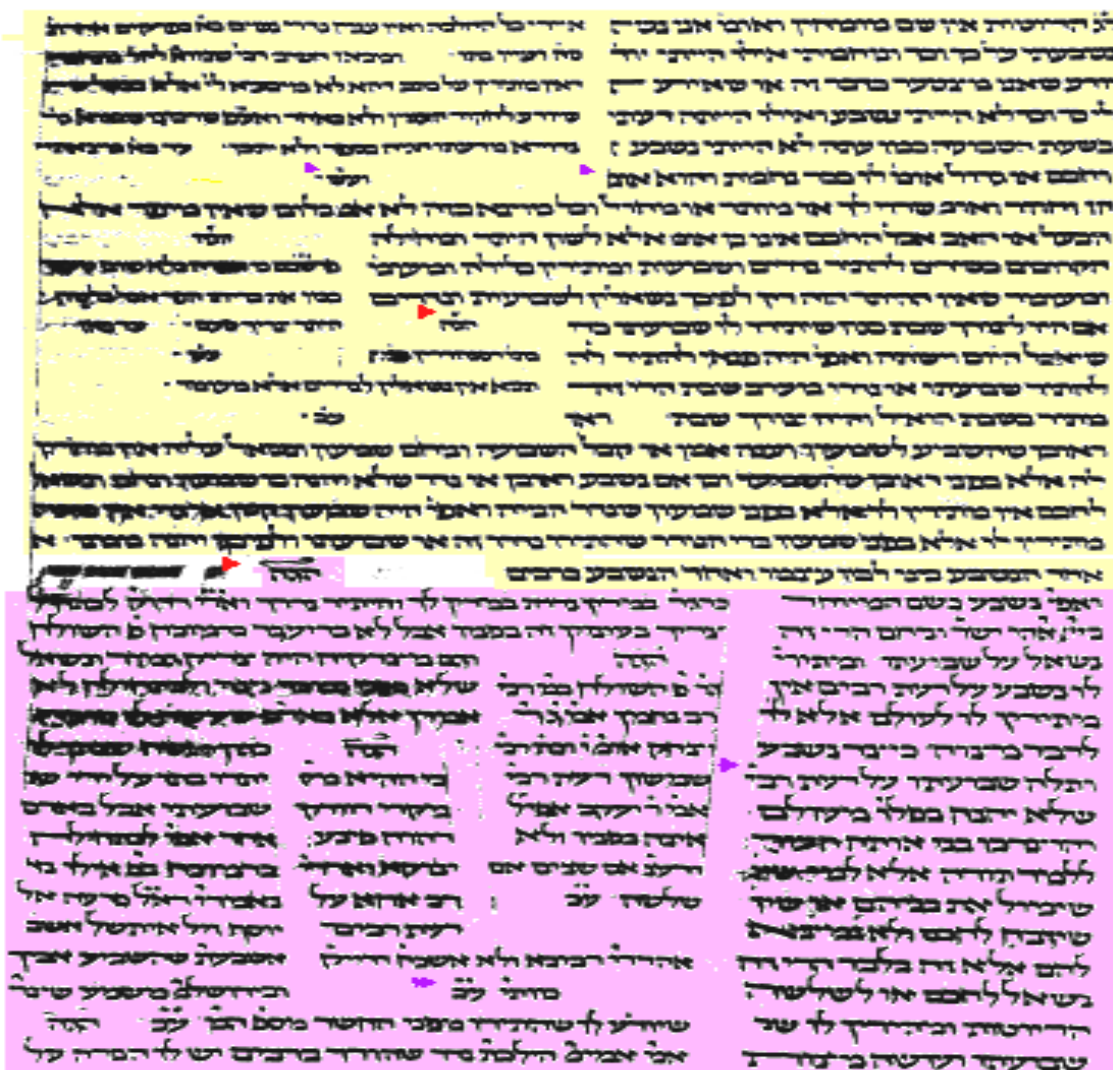
בבדיקת האלמנטים האישיים כדאי להוסיף לבחינת התחליף לשם הויה גם את הצורה המשולבת של הצירוף המקוצר של אל"ף למ"ד הנהוג בשמות האלוהות (ראו בדוגמה שלעיל, טור 1, ראש שורה 11) וגם בשמות (כגון 'ישראל') ובמילים רגילות ברוב כתבי-היד (בדרך כלל בכתיבות לא מרובעות) בכל האזורים. ניכר שהצורות המקוצרות האלה, שבהן צוואר הלמ"ד מורכב על האל"ף קטועת האיבר השמאלי שלה, מגוונות ואישיות למדי.

סימני העזר

מלבד לאותיות הכתב נזקק המעתיק לסימני עזר גרפיים בעלי חזות נקודה, בעיקר לצורך שיפור הקריאות של הטקסט ולהטעמת מבנהו ההיררכי ורובם נסקרו לעיל, בפרק ח, כגון סימני הפסק, סימני קיצור תיבות וראשי תיבות, הבלטת מילים או משפטים, כותרות, חתימות ספרים; סימנים לצורך בידול מונחים, שורשים, שמות האותיות, דיבור המתחיל, ציטוט, לעזים ומספרים וכן סימני הגהה למיניהם. סימני עזר אלה, בייחוד הבלטות מילים, כותרות וחתימות, מגוונים, ובמקצתם אף אפשר להבחין בטיפוסים אזוריים. בחינת כתבי-יד מרובי-ידיים מעלה שגם הם סימנים אישיים.

בדוגמה שלפנינו מתוך כ"י אוקספורד MS. Mich. 626, העתק של משנה תורה עם הגהות

מימוניות שנכתב בגרמניה בשנת 1409 בידי שני סופרים בכתב מרובע, עמוד שבמהלך העתקתו התחלפו המעתיקים (דף 123ב). המעתיק הראשון כתב את תשע-עשרה השורות הראשונות, והשני התחיל מהשורה העשרים (אך כתב גם את הכותרת 'הגה' > בשורה הקודמת). בולט לעין ההבדל בסימון העליון של הכותרות 'הגה' בין כתיבתו של הראשון (שורות 8, 11) ובין זו של השני (שורות 19, 22, 25, 34). כמו כן ניכר ההבדל בסימוני הקיצורים וראשי התיבות בין שני המעתיקים: הראשון מסמנם על ידי קו דקיק מאונך מעל האותיות, ואילו השני – בקו מעובה ומקושת. והנה בכתב-יד זה נכתבו שלושה עמודים בכתב אשכנזי בינוני בסגנון גותי האופייני לזמנו. כיצד נוכל לבחון אם נכתבו עמודים אלה בידי אחד הסופרים שהעתיקו את שאר כתב-היד בכתב מרובע? ואם כן, כיצד נוכל לדעת בידי מי מהם? אכן, אם נבחן את סימוני הקיצורים וראשי התיבות וכן את סימוני ההבלטה (עמודה שנייה, סוף שורה 27), ניווכח לדעת כי סימונים אלה זהים לסימונים של הסופר השני. לפיכך רשאים אנו להניח כי עמודים אלה הכתובים בסוג כתב שונה נכתבו בידו של הסופר השני, שהשתמש באותם רכיבים אישיים הנלווים לכתב גם בכתבו בסוג כתב אחר.

נמצא שתכונות לוואי לכתב אלה הן בדרך כלל אישיות. לפיכך בכל ניסיון להפריד בין ידיים שונות

יש להסתייע	ויהי יד ידע שכה נכתב וזוהי חסד יד ידע	ולכ יד ידע וזוהי חסד יד ידע
בבחינת	ויחזר כנס ואלו רחב הוודק השלח בערים יד	היו יד ידע וזוהי חסד יד ידע
אלמנטים אלה	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
ובהשוואתם.	בדוכסיה דודי יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
כאשר מתעורר	מה רחב שוד סכין סקדס ידע בדוכסיה דוד	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
החשד כי כתב-	רסוד ידעסיה דוד וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
היד הועתק בידי	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
סופרים	סכין סקדס וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
מעתיקים	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
אחדים, עלינו	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
לבדד יסודות	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
אלו מכל גוון של	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
כתיבה.	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
אלמנטים אלה	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
מתפלגים לפי	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
שינויי הכתיבה	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
אות הוא שכל	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
אחד מהחלקים	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
הכתובים בגון	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
כתיבה אחר	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע
הועתק ביד	יד ידע וזוהי חסד יד ידע	יד ידע וזוהי חסד יד ידע

אחרת. ואולם אם על אף מגוון הכתיבות ואפילו שינויי סוג הכתב (מרובע, בינוני, רהוט – ראו בפרק הבא), יש להניח שלפנינו כתב-יד שהועתק בידי מעתיק אחד. מעתיק זה כתב במגוון כתיבות בגלל כמה סיבות – החלפת קולמוסים שחיתוך חרטומם שונה, שינוי סגנון הכתב ושינוי של סוג,

הפסקות ממושכות במהלך ההעתקה -- אולם הוא דבק בהרגליו האישיים כשהשתמש בסימני הלואי.

בחיתנם של כתבי-היד של מעתיקים אשר מפרי קולמוסם נשארו כתבי-יד מרובים שהופקו בטווח גדול של שנים כגון יואל בן שמעון (כתבי-היד מתוארכים שהופקו בגרמניה ובאיטליה בכתובה אשכנזית מרובעת בשנים 1449-1485 ואברהם פריצול (60 כתבי-יד שהפיק באיטליה בכתובה ספרדית מרובעת ובינונית ומיעוטם בכתובה איטלקית בינונית בשנים 1469-1528) מוכיחה שרוב האלמנטים האלה אחידים ויציבים. אם כן, ערכם המבחין יפה לא רק לבידול כמה ידיים שפעלו בכפיפה אחת אלא אף לזיהוי קטעי קודקס אחד ואיחודם ולזיהוי כתבי-יד שונים של אותו מעתיק שהועתקו בהפרשי זמן ובכתובות לא רק בכמה סוגים אלא אף בכמה טיפוסים. המסקנה האופרטיבית בדבר הערך המכריע של האלמנטים האישיים חשובה ביותר בניסיונות לזיהוי דפים, גיליונות וקונטרסים של אותו קודקס (מלבד צורות הכתב העשויות לתעתע ולהיבטים חומריים בסיסיים כגון מצע הכתיבה וממדיו, ממדי השטח הכתוב ומספר השורות). בייחוד היא חיונית למחקרים ולרישומים הביבליוגרפיים הרבים והולכים בתחום ריבואות הקטעים העבריים שמקור רובם בעיקר גניזת קהיר הגדולה, שהצטברה מאות שנים בבית הכנסת בן עזרא בפוסטאט, ובשלהי המאה התשע-עשרה רוקנה והתגלגלה לספריות רבות, בייחוד לספריית האוניברסיטה בקיימברידג' והיא יפה לאימות של זיווג הקטעים באופן אוטומטי שפותח ומוסיף להתפתח ביוזמת מפעל פרידברג לחקר הגניזה (The Friedberg Genizah Project).²⁰

קודקס מורכב

קודקס מורכב הוא כתב-יד המחזיק יחידות קודיקולוגיות אחדות שהופקו בלי תלות ביניהן ובלי זיקת יחידה ליחידה במקומות שונים ובזמנים שונים (אך אף באותו אזור ובערך באותה תקופה) אלא שלמים נכרכו יחדיו בשלב כלשהו בגלגוליהם מטעמים של אחזקה או שימושיות ביזמת אחד מבעליהם. לכתבי-יד רבים מסוג זה יש צביון הומוגני מפני שקובצו בהם העתקות של חיבורים בני סוגה אחת, כגון טקסטים קבליים ופילוסופיים, פירושים לספרי המקרא או חיבורים ברפואה, אך ברבים מהם נכרכו חיבורים מתחומים שונים זה מזה בצורה מלאכותית. מובן שבתיאור קודקסים מורכבים ובשימוש בהם יש להפריד כליל כל יחידה ויחידה לעצמה. הפרדה זו תתבסס על התכונות הקודיקולוגיות של יחידות הקודקס וכן על טיפוס הכתב ותיאורו הכתיבה. בראש ובראשונה היא תיוסד, כמובן, על הבדלי מצע הכתיבה. ברור שחלק מכתב-יד כזה הכתוב על קלף אינו יכול להשתייך לחלק הכתוב על נייר. בחלקים הכתובים על נייר יש לבחון את סימני-המים הטבועים בגיליונותיהם כדי לראות אם יש שיתוף ביניהם אם לאו. גם דרכי הקנטרוס יסייעו בבידול היחידות הקודיקולוגיות. אין צורך להסביר שהמעבר מיחידה אוטונומית אחת לחברתה אינו יכול להתרחש באותו קונטרס. זיהוי הסוגים של טכניקות השרטוט ואפיונם האזורי או הכרונולוגי עשוי לסייע להפרדה זו ואף השוואת דרכי פריסות הטקסט.

קודקס מאוחד

קודקס מאוחד הוא כתב-יד של חיבור שהורכב מכמה עותקים מקוטעים – בדרך כלל מאותו אזור – שאוחו יחדיו. המעברים מעותק לעותק אינם רצופים ויש בהם חפיפויות או חסרים. התופעה בולטת במזרח ובאשכנז.

²⁰ ראו לעיל, פרק א, הערה 76.

קודקס מוטלא הוא כתב-יד שהחלק המקורי שלו לא שרד בשלמותו, ובדרך כלל חסרים ראשו או סופו, החלקים הפגיעים יותר אך גם אמצעו. כתב-יד חסרי חלקים קטנים או גדולים הם חיזיון נפרץ, וברבים מהם הטקסט החסר הושלם במרוצת הזמן בידי אחד מבעליהם. הטלאות אלה עשויות להיות כתובות בכתב מטיפוס שונה מטיפוס הכתב של השריד או של החלק המקוטע של כתב-היד המקורי, ובמקרים אלו ההבחנה בהם מיד תזדקק לעין. אולם הטלאות כאלה נעשו תכופות באזור שבו נכתב כתב-היד המקורי וכתיבתן באותו טיפוס כתב יכולה להטעות את המשתמש בכתב-היד, שעשוי לראות בכתב-היד קודקס הומוגני שהועתק בידיים אחדות. ההבחנה אם לפנינו כתב-יד הומוגני, שהופק במקום ובזמן אחד או כתב-יד מוטלא, שהופק בידי כמה מעתיקים בעלי מסורות נוסח שונות זו מזו בזמנים ובמקומות שונים אלו מאלו חיונית לביקורת הטקסט יותר מההבחנה בין ידיים אחדות שפעלו יחדיו.

אמצעי ההבחנה בין קודקס הומוגני ובין קודקס מוטלא זהים, כמובן, לאמצעים הקודיקולוגיים שבעזרתם אפשר להבחין ברבדיו של הקודקס המורכב המצוינים לעיל. מלבדם נקל להבחין בהטלאות אלה כאשר הן משלימות את החסר בראש כתב-היד המקורי או באמצעו. בהשלמות אלה ניכרים תמיד סימני ההטלאה בחתך שבין סוף הטקסט המשלים ובין התחלת הטקסט המושלם, לפי שהמשלים אינו יכול לחשב ולצפות בדיוקנות את מספר הדפים ואופן פריסת הטקסט הדרושים להשלמה רצופה כדי שלא ייראו ה'תפרים' של ההטלאה. עקב כך נמצא במעברים הללו – בייחוד בעמוד האחרון אך לפעמים גם בעמודים שלפניו – סטיות מהמתווה הרגיל של העתקת ההשלמה כגון דחיסת הטקסט (כאשר חסר מקום לסיום ההשלמה) או להפך, ריוחו (כאשר הטקסט המשלים הסתיים לפני תחתית העמוד האחרון) או הצרת שורות ההעתקה ואפילו כתיבתו בצורת עיטורים גאומטריים המאפשרת גמישות בפריסת הטקסט והתאמתו להתחלת הטקסט המקורי. כמובן, בסימני הטלאה מובהקים אלה קל להבחין. אין צריך לומר שסימנים אלה אינם יפים להשלמות חלקים סופיים בכתב-יד, שהרי אלה יהיו תמיד רצופים. יש להטעים שמלבד ההבחנה שבין היחידות הללו אפשר להבחין אף ביחידות ייצור בתוך היחידה הקודיקולוגית האחידה. שינוי בהרכב הקונטרסים בסופי יחידות טקסטואליות (כגון קונטרס קטן או גדול יותר בסוף חלק מחלקי התנ"ך או במתווה ההעתקה בכתב-יד שנכתב ביד אחת) עשויים להעיד על שלב כשהוא לעצמו בהפקת הספר האחיד.²¹

קטעים

ראוי להזכיר בפרק זה עוד טיפוס נפוץ מאוד של יחידות קודקס העומדות בפני עצמן במהלך מלאכותי והן קטעים של יחידות קודיקולוגיות שנפרדו מרקמתן המקורית, ובמקרים רבים התפזרו והתגלגלו גם לאוספים אחרים. התופעה ידועה גם בכתב-יד לא עבריים אך דומה שנפוצה יותר בקורות כתב-היד העבריים בגלל נוהגי הגניזה של ספרים הכתובים בכתב העברי שניזוקו או בלו מרוב שימוש.

²¹ ראו למשל את הניסיון לחשיפת שלבי ההעתקה ויחידות הייצור בעזרת הרכב הקונטרסים והקבלתם ליחידות הטקסט במכלול הצרפתי מסוף המאה השלוש-עשרה אצל M. Beit-Arié, 'The Making of the Miscellany', in *The North French Hebrew Miscellany (British Library Add. MS 11639): Companion Volume to an Illuminated Manuscript from the Thirteenth Century France in Facsimile*, ed. J. Schonfield, London, 2003, pp. 48-59.

יש להבחין בין ריבואות הקטעים ששרדו מתוך קודקסים באות עברית מימי הביניים (בשני סוגים עיקריים. הסוג אחד והעיקרי מקיף קטעי דפים, גיליונות או קונטרסים של ספרים שבלו מתוך השימוש בהם ולפי המסורת היהודית שהתפתחה בימי הביניים הן במזרח (בעיקר) הן במערב לא הופקרו או נוצלו לשימוש משני אלא נגנזו (או נקברו) כמות שהם.²² ידועה מכולם היא, כמובן, גניזת פוסטאט הענקית²³ (שהשתמרה עד שרוקנו אותה בשלהי המאה התשע-עשרה) בבית הכנסת של הקהילה הארץ-ישראלית בפוסטאט (קהיר העתיקה) ושלפי התעודות שבה היא מכילה בעיקר שיירים של כתבי-יד שנגנזו בין שנת 1000 בערך ובין אמצע המאה השלוש-עשרה.²⁴ הממצאים הרבים שבגניזה זו מלמדים כי הנוהג לגנוז ספרים בלים לא נבע מקדושת הטקסטים המועתקים,²⁵

²² M. Beit-Arié, 'Genizot: Depositories of Consumed Books as Disposing Procedure in Jewish Society', *Scriptorium*, 50 (1996), pp. 407-414 (שם גם על ממצאים ועדויות על נוהג גניזה בבתי כנסת באירופה); ובעיקר העדויות שגבו על מקומות הגניזה ומנהגיה מפי יוצאי ארצות האסלאם מ' כהן ו' סטילמן, 'גניזת קאהיר ומנהגי גניזה של יהודי-המזרח', פעמים, 24 (תשמ"ה), עמ' 3-35. סקר אתנוגרפי זה הביא נתונים מאלפים על היקף הנוהג בדורות האחרונים בכמה יישובים בקורדיסטן, באפגניסטן, באירן, בעירק, בתימן, במצרים, בלוב, בטוניסיה ובמרוקו. על גניזות בתי כנסת שלוקטו בידי אברהם פירקוביץ במסעותיו בקרים, בקוקז, בדאגיסטן, בטורקיה, בעירק, בסוריה, בארץ ישראל ובמצרים ראו מ' בית-אריה, 'אוספי כתבי היד העבריים בלנינגרד וחשיבותם לתולדות הספר העברי', מדעי היהדות, 31 (תשנ"א), עמ' 33-46. עדות מאוחרת מרתקת על מנהג גניזה ארעית בבתי כנסת ובתי מדרש בירושלים ותיאור של טקס סגונו, מעין קרנבל, של ריקון הגניזות והעברתן בתהלוכה לגניזת קבע במערות במורד הר ציון בשנת תרל"ז (1877), פרסם אברהם משה לונץ בשנתון שהוציא לאור, ירושלים, א, תרמ"ב, עמ' 15-16: 'עוד בבקר השכם ימלא הבהכ"ס <כך> א(ו)שטאמבולי והרחוב הסמוכה לה המון אדם רב. כשתי שעות קודם חצות היום יופיעו גם כל חכמי וזקני העיר <...> והמה יקחו כל אחד ס"ת העומד בכד חרס והיותר טוב אשר בהמה יובל תחת חופת משי <...> והסבלים וההמונים ישאו את השקים הגדולים המלאים בלויי ספרים. התוף הולך ומכה לפנייהם ואיזה מההולכים ירקדו ויזמרו מזמורים ופזמונים נאותים וכן ילכו הלוך וגן <...> עד בואם אל שער ציון ואל הכר הנרחב אשר לפניו ירקדו ויזמרו <...> וגם יעריכו מערכת משחק בחרבות שלופות אלו מול אלו למנן הגדיל את פרשת השמחה.

דומה שאחת העדויות הקדומות הנדירות על נוהג הגניזה והראשונה שזכר בה המונח 'גניזה' הובאה בידי ב' קניקוט, ההבראיסט הידוע, חוקר נוסח המקרא העברי ורושם כל כתבי-היד המקראיים שנודעו לו באוספי אירופה. בראש אחד מכתבי-היד המקראיים שרכש לעצמו (השמורים עתה בספריית בודלי) ציין שאת כתב-היד נתן לו בשנת 1770 כומר, שקנהו בטטואן (מרוקו) מידי נער שנשאו לתיבה בבית הכנסת המכונה 'גניזה':

This manuscript was presented to me by the Rev. Mr. Isaac Netto <...>. Mr Netto bought it, when in Tetuan <...>, of a boy carrying it to a box in the synagogue, called גניזה where all fragments of holy writings are preserved, lest they should chance to be put improper use.

כתב –היד שניצול מגניזה הוא כ"י אוקספורד 7 Kennicott (קטלוג נויבאואר 2331) – חלק נביאים ראשונים מתוך תנ"ך שכתב הסופר ישראל בן יצחק בן ישראל בטולידו בשנת 1222.

²³ רוב הקטעים שמורים היום באוניברסיטת קיימברידג'. ראו S.C. Reif, *A Jewish Archive in Old Cairo: The History of Cambridge University's Genizah Collection*, Richmond, Surrey 2000. נתונים והערות עדכניים על היקף קטעי הגניזה הובאו לעיל, פרק א, הערה 57. ידיעות חדשות על ראשית גילוייה של גניזת פוסטאט והתחלת ריקונה הובאו בעת האחרונה על-ידי רבקה ג'פרסון בשני מאמרים. ראו R.J.W. Jefferson, 'A Genizah Secret: The Count d'Hulst and Letters Revealing the Race to Recover the Lost Leaves of the Original Ecclesiasticus', *Journal of the History of Collections*, 21, no.1 (2009), pp. 125-142; 'The Cairo Genizah Unearthed: The Excavations conducted by the Count d'Holst on behalf of the Bodleian Library and Their Significance for Genizah History', in *'From a Sacred Source': Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif*, eds. B. Outhwait & S. Bhayro, Leiden –Boston 1911, pp. 171-200.

²⁴ אמנם נמצאו תעודות מתוארכות למן שלהי המאה התשע-עשרה, אולם רק אחדות מהם לפני המאה האחת-עשרה. לדברי גויטיין, חברה ים תיכונית, א, עמ' 18, רצף של תעודות נמשך בין השנים 1002-1266, והוא מעיד על טווח זמניהם של רוב הקטעים הספרותיים שנגנזו בבית הכנסת למן שנת 1025, השנה שבה שוקם בית הכנסת ובה נוסד, כנראה, חדר הגניזה. ועיינו על תולדות גילוייה והעברותיה לספריות השונות שם, עמ' 1-28, 395-400. ראו גם S. Hopkins, 'The Discovery of the Cairo Geniza', *Bibliophilia Africana*, 4 (1981), pp. 137-138. מחקרים על בית הכנסת בן עזרא כונסו בקובץ *Fortification and the Synagogue: The Fortress of Babylon and the Ben Ezra Synagogue*, ed. P. Lambert, London 1994. על תרומת הגניזה הקהירית לפלאוגרפיה ראו מ' בית-אריה, 'תרומת הגניזה בפוסטאט לפלאוגרפיה העברית', פעמים, 41 (תש"ן), עמ' 32-40.

²⁵ נוהג שישודו כבר בהלכות תנאיות כגון משנה שבת טז: א ובתלמוד בבלי מגילה כו ע"ב. וכמו בנוהג מקביל באסלאם (על-פי מקורות ספרותיים) לקבור את כתבי הקודש שבלו או נטמאו שיש שהורחב בידי מלומדים ומחוקקים מוסלמיים והוחל על טקסטים שהכילו גם ציטטים מהקוראן (אמנם הוצעו גם דרכים אחרות, בעיקר ביעור). הנהגים, המסורות והממצאים האיסלאמיים נחקרו ונידונו בהרחבה מתוך השוואה לנוהג היהודי, בידי יוסף סדן בשורה של מאמרים, שראוי לעיין בהם גם לצורך הבנת הגניזה היהודית והספרות עליה. ראו בעת האחרונה: J. Sadan, 'New Materials Regarding Purity and Impurity of Books in Islam in Comparison with Judaism: Al-Burzulī on Defiled Parchment, Papyrus and Paper', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 33 (2007), pp. 193-218 (שם תימצא ביבליוגרפיה עשירה גם בנוגע לגניזה היהודית ומראי מקום למאמריו הקודמים של סדן בנושא זה);

שהרי הם כוללים לא רק טקסטים לא מקודשים אלא גם דברי חולין ותעודות שאין בהם אפילו מובאות מן המקרא, ולא מקדושת הלשון העברית, שהרי רבים ניכר מהם כתובים בלשון הערבית (באותיות עבריות) אלא בגלל עצם היותם כתובים בכתב העברי. אף על פי שבין ריבואות הקטעים השתרבו באקראי גם תעודות בכתב ערבי,²⁶ נראה שנוהג הגניזה, בין על ידי צבירת השיירים, בין על ידי קבורתם לימים, נבע מהקדושה ששוותה לכתב העברי מתוך האצלה מקדושת כתבי הקודש הכתובים בכתב הזה.

הסוג האחר של קטעי ספרים הוא דפים או גיליונות של קודקסים, רובם ככולם של קלף, ששרדו מפני שהשתמשו בהם שימוש שני כשימשו בדרך כלל חומר גלם לכריכה או לחיזוק הכריכה של כתבי-יד ובעיקר דפוסים קדומים בכתב הלטיני, ולעתים רחוקות שימוש ממוחזר על ידי מחיית כתבם הראשוני ושרבובם בכתב-יד לטיניים לצורך העתקה (פלימפססט). השימוש בדפים ובגיליונות שפורקו מכתב-יד של קלף בכתב לטיני אשר התבלו או שלא היה בהם עוד חפץ לצורך כריכת ספרי דפוס בכתב לטיני היה שכיח באוספים אירופיים מראשית המאה השש-עשרה בגלל המצאת הדפוס והתרבות הדפסות הספרים מכאן והזמינות כתבי-יד רבים שדוללו מהספריות ברבע האחרון של המאה החמש-עשרה והוחלפו בספרים המודפסים. קונטרסי קלף מפורקים שימשו חומר גלם משובח, יקר כשהוא לעצמו אך חסכוני בשימושו המשני לצורך שילוב דפי מגן קדמיים ואחוריים, חיפוי גב הספר, טבלאות הכריכה ובטנותיהן או ככריכה לכל דבר.²⁷ שימוש דומה ובמידה מועטה יותר היה בכתב-יד עבריים הכתובים על קלף כמו שנמצאו ועדיין הולכים ונגלים לרוב בשנים האחרונות בספריות אירופה, בייחוד בכריכות של ספרים לטיניים באוספים באוסטריה (בספרייה הלאומית ובספריות מנזרים) ובגרמניה.²⁸ באופן דומה אך בצורה מרוכזת

וראו את הגרסה העברית של מאמר זה: י' סדן, 'טהרה, טומאה וגניזה – בין אסלאם ליהדות', פעמים, 70 (תשנ"ז), עמ' 22-4, וקודם לכן -- י' סדן, 'על גניזה אצל המוסלמים: דרכי טיפול בכתב-הקודש שבלו באיסלאם ולקחן היהודי והאנושי', קרית ספר, נה (תש"ס), עמ' 398-410 והערותו של י' ינון (פנטון), שם, נו (תשמ"א), עמ' 549-540. סקירה מפורטת על גניזות אסלאמיות עתיקות שנחשפו במאה העשרים פרסם בעת האחרונה מרק כהן: M.R. Cohen, 'Geniza for Islamicists. Islamic Geniza, and the "New Cairo Geniza"', *Harvard Middle Eastern Islamic Review*, 7 (2006), pp. 129-145. כמו הגניזות היהודיות כך הגניזות האסלאמיות נמצאו במסגדים, ומעידות על נוהג דומה לנוהג היהודי. אכן, גניזות אלו מכילות כמעט אך ורק ספרי קוראן בליס אך בגניזה שמקורה במסד האומי בדמשק התגלו גם קטעים של חיבורים ספרותיים אחרים ומעט תעודות (שם, עמ' 137). ועיינו שם, עמ' 140-139 על הגניזה היהודית המאוחרת שנחשפה בחפירה בבית הקברות בסתין סמוך לפוסטאט בשנות השמונים של המאה העשרים. גם מקורו של אוסף הגניזה של מוצרי, המופקד היום בספרייה אוניברסיטית קיימברידג', הוא בבית קברות זה. ועוד ראו שם, עמ' 145, הערה 52, על עדות מפי ארכיבישוף בכנסייה הסורית האורתודוקסית על נוהג של קבורת דפים מכתבי קודש נוצריים או ביעורם באש.

²⁶ ראו C.F. Baker & M. Polliak, *Arabic and Judaeo-Arabic Manuscripts in the Cambridge Genizah Collections: Arabic Old Series (T-S Ar. 1a-54)*, Cambridge 2001 (Genizah Series, 12), p. ix.

²⁷ על הגורמים לתופעה זו ותיאור שימושי המשנה של כתב-היד המפורקים ראו במאמר המאור בתמונות רבות: N. Pickwood, 'The Use of Fragments of Medieval Manuscripts in Constructing and Covering of Bindings of Printed Books', in *Interpreting and Collecting Fragments of Medieval Books: (Proceedings of the Seminar in the History of the Book to 1500, Oxford 1998)*, eds. L.L. Brownrigg & M.M. Smith, Los Altos Hills, CA, -- London 2000, pp. 1-20. הכותב מעיר שהתפשטות הדפוס גרמה לדילול אוספי כתב-היד הכנסייתיים ומכירת כתב-היד שנתפשו כמיותרים לכורכים ברבע האחרון של המאה החמש-עשרה. כן הוא טוען שהרפורמציה בארצות צפון אירופה גרמה שבעשור השני של המאה השש-עשרה הוצף השוק בכתב-יד רבים שיועדו למחזור אך הוא מתקשה להסביר את השימוש הנרחב בדפי קלף של כתב-יד מאוספים כנסייתיים בארצות שנשארו קתוליות. השימוש במצע הכתיבה של כתב-יד מימי הביניים נמשך עד ראשית המאה השבע-עשרה כמעט בכל אירופה, ובייחוד באזורים דוברי גרמנית, שבהם נמשך הנוהג גם אחר כך (שם, עמ' 3-1). על מחזור הקלף בכריכות ראו גם J.A. Szirmai, *The Archeology of Medieval Binding*, Aldershot 1999, pp. 147-178.

²⁸ ראו Lehnardt, ed. *Genizat Germania: Hebrew and Aramaic Binding Fragments in Context*, Boston 2009. בעיקר הקדמת המהדיר (עמ' 28-1, בייחוד עמ' 7-15 שבהם סקירה היסטורית ממצה על העניין בקטעים מסוג זה וחקירתם מהמאה השש-עשרה ואילך. על המודעות בקרב מלומדים נוצרים, בעיקר חוקרי נוסח התנ"ך, לתופעת הקטעים הללו וחשיבותם ראו גם S. Campanini, 'Carta Pecudina literis Hebraicis Scripta: The Awerness of the Binding Hebrew Fragments in History. An Overview and a Plaidoyer', in *Books within Books: New Discoveries in Old Book Bindings*, eds. A. Lehnardt & J. Olszowy-Schlanger ('European Genizah': Texts and Studies, 2), Leiden—Boston 2014, pp. 11-28.

וניכרת לעין יותר, התגלו בעשורים האחרונים אלפי דפים וגיליונות קלף מתוך קודקסים עבריים מהמאה האחת-עשרה ואילך, מהם עם טקסטים שלא נודעו קודם לכן, בצורות כריכות רכות העוטפות רגיסטרים נוטריוניים מן המאה השש-עשרה בארכיונים רבים של המדינה והעיר בעיר מרכז איטליה וצפונה.²⁹ הנוהג לכנות קטעים אלו שבשימוש ממוחזר בשם גניזה ('גניזת איטליה' או 'גניזת אירופה') מוטעה ומטעה.

נסיבות זמינות של כתבי-היד העבריים שפורקו ושימשו לכריכת ספרים בספריות ורגיסטרים נוטריוניים בארכיונים בוודאי היו שונים מנסיבות זמינותם של כתבי-היד הלטיניים והן טעונות מחקר בכל מקום ואזור לגופו. האפשרות שכתבי-יד, שהיו, כזכור, ברשות היחיד, נדחו בגלל הספרים המודפסים אינה הולמת את היקף הספרים שנדפסו עד ראשית המאה השש-עשרה. האפשרות שכתבי-יד פגומים או בלויים שהיו ברשות היחיד ולא היה בהם עוד חפץ מתערערת בגלל נוהג הגניזה. קטעים ופיסות גיליונות קלף של כתבי-יד גרמניים מן המאות השתים-עשרה עד ראשית החמש-עשרה שימשו חומרי גלם בכריכות של מאות כתבי-יד לטיניים בספרייה הלאומית האוסטרית שמקורם באוספים הישנים של אוניברסיטת וינה. אכן, כתבי-היד הלטיניים האלה נכרכו באמצע המאה החמש-עשרה סמוך לגירוש היהודים מוינה.³⁰ עובדה זו עשויה ללמד על נסיבות דומות של השימוש בגיליונות שפורקו בכריכת ספרים לטיניים במקומות ובתקופות אחרים ועל הצורך לחקור את זמנם של הכריכות המקוריות של כתבי-היד הספרים הלטיניים כדי לזרות אור על נסיבות גלגוליהם של הקטעים העבריים. כיוצא בנסיבות השימוש בקטעים בכריכות כתבי-היד בספרייה הלאומית בווינה עיתוי כריכות הרגיסטרים האיטלקיים היה סמוך לאחר שרפת התלמוד באיטליה בשנת 1553.

דפים של כתבי-יד עבריים, שלאחר שכתבם נמחה או טושטש שולבו בקונטרסי כתבי-יד לטיניים כמצע כתיבה ממוחזר ונכתבו שנית, מתגלים לעתים נדירות,³¹ שלא בשכיחות היחסית של פלימפססטים קדומים שנמצאו בייחוד בגניזת קהיר שמציגים מחזור של כתבי-יד נוצריים בכתבי-

---

הקטעים ששימשו בכריכת ספרים לא עבריים בספריות אירופה הולכת ומתרחבת בארצות אירופיות והיא מואצת הודות למיזם BwB Books within Books (בהנהגת יהודית אולשובי-שלגור. באתר המיזם קישוריות לקטלוגים לאומיים מפורטים כגון אוסטרליה, גרמניה, צרפת, פולין, צ'כיה ושוודיה.

²⁹ ראו לעיל, פרק א, הערה 55. שרוב הקטעים ששימשו בארכיונים האיטלקיים נלקחו מפירוק כתבי-יד ספרדיים ובייחוד אשכנזיים בגלל ממדיהם הגדולים יותר מהממדים השכיחים בכתבי-היד האיטלקיים ראו M. Beit-Arié, 'The Contribution of Medieval Hebrew Manuscript Fragments to Hebrew Codicology', in *Fragmenta ne pereant: Recupero e studio dei frammenti di manoscritti medievali e rinascimentali riutilizzati in* *legature*, eds. M. Perani & C. Ruini, Ravenna 2002, pp. 83-88 (וראו שם את מאמרה של ע' אנגל המעמדת בו מבחר של קטעים עם כתבי-יד בציוני תאריך, 'Evolutionary Stages of Medieval Hebrew Scripts as Reflected in the "European Genizah"', שם, עמ' 89-119). כשם שאין להסיק מריבוי כתבי-היד הספרדיים והאיטלקיים המפורקים ששימשו עטיפות בארכיונים האיטלקיים על שכיחותם בין יהודי איטליה כן אין להשתמש במיזם הסוגות של כתבי-יד אלו לאפיון הספריות היהודיות מבחינת נושאים. הריבוי של טקסטים תלמודיים, מדרשיים והלכתיים אינו מעיד דווקא על שיעורם הרב בחברה היהודית אלא נבע מכך שלצורך השימוש המשני נדרשו כתבי-יד בממדים גדולים שאפיינו סוגות אלו. כיוצא בעטיפות האלו גם קטעי הגיליונות העבריים הרבים ששרדו בכריכות כתבי-היד וספרי הדפוס בספריות אוסטריות וגרמניות מקורם כתבי-יד גדולי-מידות, ולפיכך רובם ככולם מייצגים סוגות שתבניתם באשכנז הייתה גדולה - מקרא, ספרות תלמודית והלכתית וליטורגיה (בהקבלה לשכיחות הגבוהה של הספרות המשפטית והליטורגית בקטעי כתבי-היד הלטיניים שמוחזרו לרוב בכריכות הספרים הלטיניים).

³⁰ מידע זה מסר לי בשנת 1909 פרנץ לקנר (Dr. Franz Lackner) מצוות המקטלגים של כתבי-היד הלטיניים באוסטריה מטעם האקדמיה למדעים האוסטרית.

³¹ כגון קטעי המגילה הקדומה ובה סדר תפילה ופיוטים ליום כיפור שנכתבו שנית בלטינית (וביוונית) ושולבו בכתב-יד לטיני מן המאה השמינית בצפון איטליה ולימים התגלגלו בשימוש שלישי כדפי מגן בכתב-יד לטיני יותר מאוחר. ראו מ' בית-אריה, 'פאלימפססט מינכן: שרידי מגילה מלפני המאה השמינית', קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 421-428. בשנת 2008 שני גיליונות גדולים בלתי רצופים (שני זוגות דפים) מהלכות אלפסי עם פירוש בשוליים בכתביה אשכנזית מרובעת ובינונית בערך משנת 1300 בערך שנמחו וקריאותם חלקית התגלו לי באקראי בספרייה הפרטית של נזיר מנזר מונטקסינו העתיק באיטליה, שבה הם מוחזרו ונכתבו מחדש בספר תפילה כנסייתי מקושט ענק-מידות בלטינית, שנכתב במאה השש-עשרה (כל גיליון של כתב-היד העברי המקורי נפרש ושימש כדף אחד בכתב-היד הלטיני). על פלימפססטים עבריים שנכתבו על גבי דפי קודקס נוצריים ממוחזרים שמלכתחילה היו כתובים בארמית נוצרית, ביוונית או בסורית ראו לעיל, פרק א, הערה 19.

יד עבריים -- הכתיבה הראשונית הייתה בכתב יווני או סורי, ואילו הכתב העברי היה הכתיבה המשנית.³²

בארכיון המדינה בבולוניה כרוכים בעטיפות מגילונות של כתבי-יד עבריים באדיבות פרופ' מאורו פרני (Mauro Perani)

חיפוי כריכה עשוי מגילונות כתב-יד מקראי בארכיון איטלקי
Crevalcore, Archivio Comunale Fr. 1
באדיבות פרופ' מאורו פרני (Mauro Perani)

³² ראו לעיל, פרק א, הערות 19, 68 ופרק ב, הערה 6.

שכבות משנה

מלבד סוגי השכבות של הקודקס ויחידותיו שנמנו לעיל אין להתעלם משכבות משנה מצומצמות שנוספו בתקופות קיומו ושימושו של כתב-היד. טקסטים קצרים או ליקוטים הועתקו בעמודים שנשארו ריקים בראש כתב-היד, בתוכו או בסופו. בכתב-יד רבים נהגו שלא להתחיל את ההעתקה בעמוד הראשון (או הדף הראשון) והשאירו ריקים כדי להגן על הטקסט הכתוב משחיקתו. כמו כן נהגו בכתב-יד רבים להשאיר עמוד או דף ריק בגוף כתב-היד בסופי חטיבות ביבליוגרפיות כגון חלקי המקרא או בסופי חיבורים נפרדים בין חלקי הטקסט עמוד ואפילו דף ריק. מובן מאליו שבסוף כתב-היד נשארו תכופות עמודים ריקים, לעתים רבים, שאריות מהקונטרס האחרון שדפיו היו מרובים מצורכי סיום ההעתקה. עמודים ריקים אלה (ולפעמים גם חלקי עמודים ואפילו שוליים בלבד) לא נשארו ריקים ברבות הימים. בעלים העתיקו בהם לעתים קרובות בכתיבות מטיפוסים מכל הבא לידהם – טקסטים קצרים, מהם בעלי זיקה לתוכן כתב-היד ומהם בלא כל קשר, ליקוטים ופרפראות.

הגהות

עוד שכבת משנה בארכאולוגיה של כתב-היד שנודעת לה חשיבות מרובה לקורות הטקסטים ביחידות הקודיקולוגיות היא שכבת הגהות השוליים שנוספו לטקסטים המועתקים בידי משתמשים משכילים ומלומדים במהלך הדורות, לפעמים מאות שנים. הגהות שוליים אלה, השכיחות יותר בטקסטים הלכתיים ומדעיים העשויות להכיל גלוסות קצרות, תיקוני שיבושים והשלמות של השמטות, נסחים אחרים, פירושים ותוספות קצרים או ארוכים, הן, כמובן, בעלות ערך רב לחוקר הטקסט לצורך ביקורת הטקסט ולחשיפת התקבלותו, השפעתו ומידת השימוש בו אך בראש ובראשונה הן מעידות, כמו תוספות הבעלים שנזכרו בסעיף הקודם, על גלגולי כתב-היד. על סמך טיפוס הכתיבה של ההגהות אפשר לזהות את האזורים שאליו התגלגל ולאמוד את זמניהן, ובאופן זה להתחקות על ה'ביוגרפיה' של כתב-היד. כמו בזיהוי הידיים שחלקו בהעתקה ובצורך להפריד ביניהן ולתחמן, כן חוקר הטקסט בבואו להשתמש בהן לצורך מהדורתו הביקורתית וההיסטוריון של הספר בבקשו לחשוף את גלגוליו מצוים להקפיד על הפרדת השכבות של הוספת ההגהות, שהרי אין לראות בהן מקשה אחת. תכופות משימת ההפרדה קשה הרבה יותר מהפרדת הידיים שהעתיקו את גוף הטקסט בכפיפה אחת, לפי שהכתיבה הבלתי רצופה בשוליים הצרים אינה מאפשרת ייצוג הולם של מלוא האפיונים האישיים הבאים לידי ביטוי בולט בכתיבה הסדירה שבגבולות השטח הכתוב כגון בניהול השורה או בצורת הכותרות, ובייחוד כאשר רוב ההגהות נכתבו בטיפוס כתב משותף ובתקופות סמוכות. אף על-פי כן ראוי לראות חשיבות בזיהוי הידיים השונות של המגיהים, להשתדל להבחין ביניהן ולנסות לשער את הכרונולוגיה של ההגהות ומקורן האזורי.

בהגהות שהוסיפו משתמשי כתב-היד במרוצת הזמן נהגו בדרך כלל סימני הגהה דומים לסימנים ששימשו את המעתיקים בימי-הביניים (ראו לעיל, בסוף פרק ח). הסימן השכיח ביניהם היה עיגול מזונו. בכתב-יד רבים מצויות השלמות שוליים להשמטות בכותרת 'ד"ך', שלפי רנ"י רבינוביץ אולי היא ראשי תיבות של 'דוכתיה כאן'.³³

³³ דקדוקי סופרים, ט (סנהדרין), עמ' [1], בהערה.

רשומות בעלים

יש מהבעלים שניצלו עמודים שנשארו ריקים בשלמותם או בחלקם (ולעתים אף דפים שהוסיפו לגוף כתב-היד בראשו או בסופו) לשם כתיבת רישומים אישיים. כך נמצא בהם רשימות משפחתיות כגון רישומי לידה ופטירה, רשימות ספרים שהיו בספריית הבעלים, כרוניקות, שטרי מכר מפורטים של כתב-היד וציוני בעלות, שאף הם הכילו לפעמים (בייחוד באיטליה) פרטים על הבעלים הקודמים של כתב-היד, מועד הרכישה, מקומה והמחיר ששולם או אומדני שוויו, בייחוד כאשר הגיע כתב-היד לידי בעליו בחלוקת ירושה בין היורשים.

בשימוש בטקסטים שהועתקו בעמודים שנשארו ריקים מעיקרם הן הספרותיים הן התעודתיים יש להקפיד על הפרדתם מכתב-היד המקורי וזיהוי מקורם וזמנם אף על פי שהם כתובים על אותו מצע כתיבה. לכל התוספות האישיות שנספחו לכתב-היד המקורי נודעת חשיבות במעקב אחרי גלגוליו ובעיקר על האזורים שהתגלגל אליהם ועל הבעלים שרכשוהו. אין צריך לומר שציוני הבעלות, רישומי הבעלים, תעודות העברת הבעלות ואינוונטרים של הספרים האחרים שהיו ברשות הבעלים משמשים מקור רב חשיבות לא רק לתולדות הספר העברי וצריכתו, לחקר הקריאה ולסוציולוגיה של איסוף הספרים אלא הם גם תעודות אותנטיות חשובות להיסטוריה חברתית ואינטלקטואלית ולפרוסופוגרפיה של פזורות היהדות, ודומה שלא מוצתה תועלתן באופן מקיף מאז מחקרו החלוצי של משה דוד קסוטו על תולדות יהודי פירנצה בתקופת הרנסנס.³⁴

³⁴ ראו מ' בית-אריה, 'קסוטו הקודיקולוג', בתוך: משה דוד קסוטו, בעריכת ר' בונפיל (איטליה: כינוסים, סדרת מוספים, 3), ירושלים תשס"ז, עמ' יט-כד.

פרק יא: פלאוגרפיה עברית: סוגי כתב הספר בימי הביניים, תפוצותיהם ותפקודיהם, טיפוסיו וגלגוליהם

מכלול רוטשילד, כ"י ירושלים, מוזיאון ישראל 180/50, איטליה 1479/80, דף 467א. הסופר כותב משמאל לימין לדוגמאות הכתב מופנים המשתמשים לתמונות המובאות ברשומות במסד הנתונים ספר-דטא. ההפניות מסומנות בצבע ירוק.

הענפים הראשיים של כתבי הספר העבריים וטיפוסיהם בעיצומם של ימי הביניים ובימי הביניים המאוחרים כבר הוצגו במבוא בסעיף 4 אך לנוחיות המשתמש במדריך זה ייוחד לכתב פרק בפני עצמו, שבו יידונו גם סוגי הכתב העברי בכללו, והטיפוסים יוצגו גם בהתפתחותם ובגלגוליהם.¹ כמו כן יידונו כאן ייעודיהם ותפקידיהם של סוגי הכתב הבסיסיים. טיפוס הכתב לאחר התגבשותם ותמורותיהם במהלך התקופות יומחשו ויודגמו להלן בייחוד בעזרת דוגמאות מתוך כתבי-היד ויאופיינו באופן כללי והתרשמותי בלבד ולא בשיטה צורנית, אנליטית וכמותית, וכמובן לא באחת מהשיטות הניסיוניות של הפלאוגרפיה הדיגיטלית המפציעות לרוב בשנים האחרונות. הצטמצמות זו בהצגת הכתבים נובעת מהיעדר עקרונות מורפולוגיים ברורים ופרוצדורה מוצקה המוסכמת על הפלאוגרפים של כל כתב שהוא – לטיני, יווני, ערבי או עברי וכתבים אחרים. דומה שכתובה (גם של אותו כותב באותו כתב-יד) היא תופעה דינמית, שוטפת, מתגוונת ואפילו משתנה בצורותיה כל כך עד שספק אם אפשר כלל לנתח אותה ניתוח פורמלי בשיטה כמותית ובמידות

¹ העיסוק הפלאוגרפי המדעי בכתב העברי היה דל ביותר עד לפרסום הטיפולוגיה החלוצית והמקיפה שהעמיד בירנבאום, הכתבים העבריים, בשנים 1954-1957 (הלוחות לדוגמה, שמלכתחילה יצאו לאור בארבעה חלקים) ובשנת 1971 (חלק הלוחות הכרוכים יחדיו והחלק הטקסטואלי המכיל את הניתוח הטיפולוגי). מלבד הגדרת סוגי הכתב במקורות הלכתיים ומונחים לאפיון טיפוסיו ברשימות ספרים שיובאו להלן התייחסו חוקרי מקרא נוצריים בדיסרטציות מהמאה השמונה העשרה והמאה התשע-עשרה לטיפוסים כתב בכתבי-יד מסוימים בקצרה. סקירה של חיבורים ומאמרים רבים הקשורים בפלאוגרפיה העברית (במשמעות הרחבה של ידיעת כתבי-היד) פרסם שטיינשניידר: M. Steinschneider, 'Zur Literatur der hebräischen Palaeographie', *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 4 (1887), pp. 155-165. בספרו המסכם את הידיעות על כתבי היד העבריים, הרצאות על כתבי-יד, הוא לא עסק כלל בצורות הכתב וטיפוסיו, והסתפק בצירוף לוח אחד של ציורי אותיות שצורותיהן נבדלות אלה מאלה בלי הבחנה בין טיפוסיהם. מעין טיפולוגיה של הכתב הוצגה בפעם הראשונה בספר הראשון שיוחד לפלאוגרפיה עברית, הלוא הוא ספרו החלוצי של קרלו ברנהיימר: C. Bernheimer, *Paleografia ebraica*, Florence 1924. ברנהיימר, שראה בכתב את הבוחן העיקרי לקביעת מוצאו של כתב-היד (שם, עמ' 111), הועיד חלק ניכר מספרו (עמ' 110-1) לצורות האותיות בשלושת סוגי הכתב העברי בטבלאות רבות וכלל בו אף ציורים אותיות (ליטורות) אך התבסס רק על מבחר מצומצם מאוצרות כתבי-היד ובלא הצגה דיאכרונית. על מיעוט החיבורים העוסקים באופן שיטתי בניתוח הכתב לסוגיו וטיפוסיו פיצו פקסימיליות של דוגמאות כתב התפרסמו עד שלהי המאה התשע-עשרה זעיר פה זעיר שם (ראו סקירתו של שטיינשניידר שם, עמ' 40-42 בתרגום העברי) אך הלכו והתפשטו מאז ואילך. ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, מבוא עברי, עמ' יב, וההשלמות שם, III, כרך התיאורים, עמ' כז.

מדויקות.² עם זה נראה שאפשר להבחין בכל טיפוס כתיבה רכיבים גרפיים משותפים כגון דוקטוס (ductus) – מספר משיכות הקולמוס הדרושות להפקת אותיות ובייחוד כיוון, הצללה -- יחסי רוחב האות לאורכה, יחסי עובי משיכות הקולמוס בין הקווים האנכיים, האופקיים והאלכסוניים וכיוצא בהם.³ את התוויית ההתפתחות של הטיפוסים וגלגוליהם ואת אפיונם מקשות המגמות הסותרות שאפשר להבחין בהם -- סטראוטיפיות מכאן והתגוונות, מן הסתם תלויות מקום, מכאן.

² השוו אל תהייתו של חומברט על הבעייתיות שבחשיפת התפתחות הכתב הלטיני, שינויו והדרגתיים והמהפכניים ועל מגבלותיה: J.P. Gumbert, 'Writing and Dating – Some General Remarks', *Scriptorium*, 54 (2000), pp. 5-8. ברנהרד בישוף, מגדולי הפלאוגרפים הלטיניים במאה העשרים, שדחה את מגמת הניתוח הכמותי של הכתב, טבע את האמרה הידועה 'בעזרת הקדמה הטכנולוגית הפלאוגרפיה, שהייתה אמנות ההסתכלות וההבנה, הולכת ונעשית אמנות המדידה' (With the aid of technological advances palaeography, which is an art of seeing and) comprehending, is in the process of becoming an art of measurement', ראו בתרגום האנגלי, בישוף, פלאוגרפיה לטינית, עמ' 3. תגובות על גישת בישוף התפרסמו בתוך 325-348 (1995), pp. *Scrittura e civiltà*, 19. וראו גם דבריו של חומברט, שם, כרך 22 (1958), עמ' 397-404, המסתיימים בעיבוד אמרת בישוף בנוסח המפשר בין האסכולה המסורתית ובין הכמותית: 'פלאוגרפיה וקודיקולוגיה, שהיו אמנויות ההסתכלות והרגש, הולכות ונעשות עתה, למרבית השמחה, גם אמנויות המדידה'. אפילו פלאוגרף כאלבר דרולה, שמחקרו על הקודיקולוגיה של כתבי-היד ההומניסטיים נמנה עם אחד מהיישומים החלוציים של המתודה הכמותית, מסתייג מהאפשרויות הטמונות בפלאוגרפיה הכמותית ובעצם מצמצם אותה לביטויים סטטיסטיים גרדא. ראו A. Derolez, 'Possibilités et limites d'une paléographie quantitative', in *Hommages à Carl Deroux*, ed. P. Defosse, vol. 4: Christianisme et Moyen Age, néo-latin et survivance de la latinité, Bruxelles 2003 (Collection *Methoden der* Latomus, 279), pp. 98-102. עם זה ראו את המתודות הכמותיות המוצגות בקובץ *Schriftbeschreibung*, ed. Peter Rück (Historischen Hilfswissenschaften 4), Stuttgart 1999) והתפתחות המהירה של הפלאוגרפיה הדיגיטלית (המבוססת על טכניקות חישוביות) בשנים האחרונות כפי שהיא מוצגת על שיטותיה השונות אלה מאלה במאמרים המתפרסמים ב- *Kodikologie und Palaographie im Digitalen Zeitalter / Codicology and Palaeography in the Digital Age* (השוו לעיל, פרק א, הערה 57; עד כה פורסמו שלושה קבצים, הראשון בשנת 2009 השני בשנת 2010, שניהם נגישים גם באופן מקוון) והשלישי בשנת 2015; וראו T. Hassner, M. Rehbein, P.A. Stokes, L. Wolf, 'Computation and Palaeography: Potentials and Limits', in *Kodikologie und Paläographie im digitalen Zeitalter 3 / Codicology and Palaeography in the Digital Age 3*, eds. O. Duntze, T. Schaßan, G. Vogeler, pp. 1-30, (Schriften des Instituts für Dokumentologie und Editorik 10), Norderstedt, 2015 (Books on Demand) של *Gazette du livre médiéval*, 56-57 (2011) [published 2012], שהוקדשה לכנס Paléographie fondamentale, paléographie expérimentale: L'écriture entre histoire et science, Colloque international, Institut de recherche et d'histoire des textes (CNRS), Paris, 14-15 avril 2011 ובה הובאו מאמרים של צוותים שונים מארצות אירופה על פרויקטים של ניתוח ממוחשב של הדינמיות של הכתיבות ומיון טיפולוגי של צורות הכתב בשיטות שונות והצגתן. שיטות אוטומטיות אלה הן עדיין ניסיוניות ומהימנותן ועילותן עדיין צריכות בסיס מוצק. על דרכים לניתוח הכתב העברי ראו C Sirat, *L'examen des écritures: L'œil et la machine; essai de méthodologie*, שיטה מקורית ומעניינת הציעה עדה ירדני, תחילה בעבודה לתואר שני בשנת 1986 ('אלמנטים גרפיים בפלאוגרפיה עברית: לקראת "דקדוק" של הכתב העברי, האוניברסיטה העברית), ואחר כך בספרה, ספר הכתב העברי: היסטוריה, פלאוגרפיה, סגנונות כתב, קליגרפיה ועיצוב, ירושלים תשנ"א (בגרסה אנגלית מורחבת: A. Yardeni, *The Book of Hebrew Script: History, Palaeography, Script Style, Calligraphy & Design*, Jerusalem 1997), עמ' 129-161. השיטה הבסיסית של ירדני הורחבה ויושמה בגישה כמותית בידי עדנה אנגל בעבודת הדוקטור שלה, 'התפתחות הכתב העברי מתקופת מרד בר-כוכבא עד שנת 1000', האוניברסיטה העברית תשנ"א / 1990. וראו את הצגת שיטתה בגרסה מאוחרת יותר 'The Analysis of the Letter – a New Palaeographical Method' בקובץ *Methoden der Schriftbeschreibung* הנזכר לעיל, עמ' 43-50. על אף פקפוקי במתודה הפורמלית המיוסדת בעיקר על התבנית הגורדה של האות אל"ף וגישת האמפרסיוניסטית בהצגת הכתב לטיפוסיו למדתי מעיוניה, ממאמריה ומשיחותינו הרבות, ואף שאלתי ממנה הבחנות שונות. חשיבות רבה נודעת למאמרה 'סגנונות הכתב' על התפתחות הכתב במזרח התיכון במאה העשירית והאחת-עשרה. וראו לאחרונה E. Engel, 'Script, History of Development, *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, vol 3, General editor G. Khan, Associate eds. Sh. Bolokzy et al., Leiden—boston 2013, pp. 485-502.

³ זין מאלון הוא שבחיבורו על הכתב הרומי הקדום עמד על ההיבטים למיניהם בניתוח אותיות הכתב: הצורה (האספקט החיצוני), זווית מכשיר הכתיבה ביחסה לשורה הנכתבת, הדוקטוס (שעליו עמד כבר M. Battelli בשנת 1939), module (גודל רכיבי האות, בייחוד הגובה), משקל האות (כבד או קל, קו דק או גדוש) התלוי במכשיר הכתיבה, מצע הכתיבה, מהות הטקסט (ספרותי או בלתי ספרותי). ראו J. Mallon, *Paléographie romaine* (Scripturae: Monumenta et Studia 3), Madrid 1952, pp. 22-23. שיטת ניתוח מקורית לכתבים לטיניים העמיד לאון גייליסן בספרו L. Gilissen, *L'expertise des écritures médiévales*, Ghent 1973 שיטה זו נידונה בידי פלאוגרפים אחדים בתוך *Scriptorium*, 29 (1975), עמ' 175-244, ובייחוד במאמר שעסק בהשוואת שיטתו לשיטת מאלון, A. d'Haenens, 'Pour une sémiologie paléographique et une histoire de l'écriture', עמ' 175-198. גייליסן מבטל את תוקפו של הדוקטוס כבחון להבחנה בין ידיים מפני שאינו אישי [J.-O. Tjäder, בסקרו את הספר

אי אפשר להציג את כתבי הספר בימי-הביניים, אפילו באופן הדגמתי ובלתי אנליטי בלי להקדים דבר, גם בתכלית הקיצור, על מתאר ההתפתחות הכוללת של הכתב העברי (הארמי היהודי) ושורשיו החל בתקופה שקדמה לגיבושו ככתב ספר במאה העשירית – זמנם של הקדומים שבקודקסים המתוארכים ששרדו מן המזרח התיכון⁴ – וכלה בתקופות המאוחרות יותר. בעניין זה לא נס לחו של רבות מן ההבחנות הפלאוגרפיות חדות העין על התפתחות הכתב העברי מאז ומקדם של מעצב הספר והטיפוגרף משה שפיצר, אשר יותר מכל אדם אחר טבע את חותמו על הפקת הספר העברי ועיצובו הנאה במאה העשרים. ראוי לצטט מתוך דברים שכתב באמצע המאה הקודמת,⁵ שדומה כי נשתכחו:

ראשיתו של הכתב שאנו משתמשים בו עד היום, יסודו בכתב הארמי ששימש כתב רשמי – כלשון הארמית שהייתה רשמית – בכל האזור שמהודו ועד כוש, בתקופת הממלכה הפרסית שלאחר שיבת ציון. <...> שלב הכתב הידוע לנו כעת מן המגילות הגנוזות, שנתגלו ונתפרסמו בשנים האחרונות, <...> מעיד כבר על מסורת סופרים מפותחת למדי. מה שקדם לו לשלב זה נשתמר רק בשרידים מועטים. ואין כאן עדיין יסוד להגדרות ולקביעת תחומים מדויקים.

מעיר שלא ברור כלל שהמעתיק השתמש באותו דוקסטוס בכתביתו. ראו (1975), p. 157, [Eranos, 75]. גיליסן הוסיף על הבוחן module של מאלון את ההבחנה החיונית בין הממדים האבסולוטיים של הכתב ובין היחסים המודולריים שבין גובהו לרוחבו, החשובים הרבה יותר. במקום אחר הטעים גיליסן שהדוקסטוס כולל לא רק את משיכות הקולמוס אלא גם את תנועות היד שאינן משאירות את רישומיהן במצע הכתיבה שכינה 'תנועות אויר' (L. Gilissen, 'Réflexions sur la morphologie de la lettre', in *Mélanges d'histoire de l'art et d'archéologie offerts à Jacques Stiennon*, Liège 1982, pp. 307-321. עוד גורם שהשפיע על תולדות הכתב וסגנונו היה דרך השענת מצע הכתיבה והנחת היד הכותבת. בעולם העתיק הושען מצע הכתיבה על הברכיים, ובימי-הביניים באירופה – על עמוד כתיבה או מכתבה מלוכסנים. היד הייתה מורמת ולפיכך נזקק הכותב לשטח את הדף במגרד (*grattoir* בצרפתית), שלפי המיניאטורות הרבות בכתבי-היד הלטניים אחז בו הכותב בידו השמאלית. רק במאה החמש-עשרה החלו לכתוב על גבי שולחן כתיבה מאוזן והיד הכותבת הייתה מונחת על הדף. ראו סיכום ומראי מקום: J. Lemaire, *Introduction à la codicologie*, Louvain-La-Neuve 1982, pp. 152-153. בכתביתם, משטחי הכתיבה, רהיטי הכתיבה ומכשירי המעתיק בכתבי-יד לטיניים (ויווניים) כונסו ונידונו בקובץ *Pen in Hand: Medieval Scribal Portraits, Colophons and Tools*, ed. M. Gullick, Walkern, Herts.: The Red M. Gullick, 'Self-', (שם, עמ' 17-1), Gull Press, 2006. ראו בעיקר: 'Workplaces for Writings': E. Clayton, (שם, עמ' 114-97), K.L. Scott, 'Referential Portraits of Artists and Scribes in Romanesque Manuscripts' (שם, עמ' 149-115). עוד ראו סיראט, מן הכתב אל הספר, עמ' 11-12 ולוחות 1-6, המתייחסת לדרכי הכתיבה היהודיות והמוסלמיות, ובייחוד סיראט, כתיבה, לוחות 1-22 בעמ' 114-127 ודיון בעמ' 400-425. ראו גם הערתו של י' סדן בנוגע לעולם הערבי, 'עולמם של לבלרים, מעתיקי ספרים ופקידים', עלי ספר, ב (תשל"ז), עמ' 41-42. במיניאטורה של סופר האוחז בקולמוס בידו הימנית ובמכשיר נוסף בידו השמאלית בכתב-יד עברי ספרדי משנת 1400 בערך – תנ"ך מוצרי שנעלמו עקבותיו – כותב הסופר על לוח המונח על ברכיו (ראו תמונה בספרו של ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ד, ירושלים ותל-אביב תשי"ז, מול עמ' 604). על תפקידיה של אותה סכין שבידם השמאלית של מעתיקים לטיניים ושצוירו ופוסלו במאות האחת-עשרה והשנים-עשרה ראו A. d'Haenens, 'Ecrire, un couteau dans main gauche', *lio et son regard: mélange d'histoire de l'art et d'archéologie offerts à Jacques Stiennon*, ed. R. Lejeune & J. Deckers, Liège 1982, pp. 129-141. ראוי לשקול את האפשרות שכלי זה שימש מעין 'יד' לסימון מקום ההעתקה בטופסו של המעתיק. אכן, ניכר הדבר על-פי ספר חסידים: 'לא ישים אדם על הספר קולמוס או סכין להצניע כשהולך שיהא מזומן לו, נמצא שלא לצורך הספר עשה, אבל כשמעתיק מניח על השיטה כדי שיהא מוכן למצוא התיבה. אחד שהיה כותב ושם קונטרס על הספר כדי שלא יטעה בשיטתו <...>' (מהדורת ויסטינצקי ופריימן, סימן תתתקמח; והשוו לסימן תרסה). בעניין זה יש להזכיר כי בין כלי המעתיק שצייין המלומד האנגלי Alexander Neckham (1157-1217) נכלל גם *cavilla* – לשון קלף גדולה ובה חלונית לצורך סימון המילה שעל הסופר לחזור אליה בטופס שממנו הוא מעתיק. ראו M. Thomas, *Le manuscrit de parchemin* (Faits de civilisation, 2), Paris 1967 (בלי ספירת עמודים).

⁴ לנושא זה ייחדה ע' אנגל את עבודת הדוקטור שלה (לעיל, הערה 2).

⁵ מ' שפיצר, 'על האותיות שלנו', בתוך: עלי עי"ן: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשי"ח-תשי"ב, עמ' 481-501 והלוחות הקודמים למאמר. ראו גם הנוסח האנגלי של המאמר: M. Spitzer, 'The Development of Hebrew Lettering', *Ariel: A Quarterly Review of Arts and Letters in Israel*, 37 (1974), pp. 4-28.

הכתב הקפיטאלי של הרומאים, שממנו יצא האלפבית המקובל בלשונות המערב, (והוא העולה מבחינה גרפית-אופטית בלי ספק על כל כתב אלפביתי אחר בימינו) <...> הוא הכתב המנופה המופשט והמחושב של עובדי אבן מומחים. לא כלי כתיבתם של סופרים מהירים עיצבו את דמותו אלא האיזמל והפטיש האיטיים וחישוביו הזהירים של הסתת, ונוסף על כך המסורת הרפריזנטאטיבית הרומית של כתבות ממלכיות ופרטיות. מסורת זו ומלאכה זו לא עמדו לו לכתב שלנו בשלב המכריע של התהוותו. ראה לדבר: העמד זה כנגד זה את הכתובת העברית מסוף בית שני המעידה בעיבוד האבן שלה על ייעודה הרפריזנטאטיבי, היא כתובת עוזיה בירושלים, לעומת הכתובות היווניות שקבע הורדוס להר הבית <...> שאינן נמנות עם הכתובות המשוכללות של התקופה. <...> כתיבת השמות על גבי הגלוסקמאות מעידה על עצמה שאינה מאומנת אלא פרי נסיון מוצלח יותר או פחות למסור בחומר בלתי רגיל ובכלים בלתי רגילים את צורות הכתיבה הרהוטת שאינה אחידה בסגנונה אף היא; אבל יש בה כעין התחלות של התפתחות כתב בסגנון קאפיטאלי, התחלות שלא היה להן המשך. ומפליא הוא שאפילו בכתובות שבפסיפסים של התקופה הביזאנטית מופיעים חיקויים לצורות הרהוטות של כתב, אף על-פי ששיטת עשייתן בתשבץ אבנים דוחפת לכיוון אחר לגמרי.

כל זה בא ללמד שבעברית לא הייתה מקובלת צורת כתב שנקבעה על-פי צרכי החקיקה באבן או בחומר דומה, ועובדה זאת נתנה אותותיה בהתפתחותו של הכתב שלנו. החקיקה באבן מטבעה שהיא מביאה לידי הפשטת הצורות, לחסכון עד כדי צמצום בקוים היסודיים וההכרחיים בלבד שנעשים מסוימים ביותר ולעיצוב יחסים קבועים בין אות לאות ובין קו לקו בתוך האותיות עצמן וכן נעשים יחסי העובי וה'משקל' קבועים ומחושבים מראש <...>

ועוד תופעה שנייה בולטת בראשית התפתחותה של האות המרובעת, תופעה המשותפת לה עם שאר הכתבים המזרחיים שהתפתחו במישרין או בעקיפין מאותו אלפבית שמי קדמון. תופעה משותפת זו מהווה שוני יסודי בין הכתבים המזרחיים מזה ובין הכתב היווני מזה, על אף מוצאו מאותו מקור. בכתב היווני נצטמצמו הסימנים מראשית הופעתו כדי צורות גאומטריות פשוטות, מורכבות קוים ישרים בזווית ישרה, חדה או קהה, לפעמים בצירוף עיגול או חצי עיגול. <...> לעומת זאת אתה מוצא כבר בכתב הארמי – והנטייה לכך בולטת כבר אפילו בכתב העברי הקדום – שאותם סימנים המהווים ביוונית את כל האות כולה, נעשים בו רק חלק מן האות, מתוך שנוספים להם קוי-עזר כמו שהם יוצאים מן הכותב בדרך הארכתה של תנועת הכתיבה בכיוון של משיכת העט. מכאן ואילך עיקר התפתחות הכתב המרובע היא התפתחות היחס בין קוי העזר, המודגשים יותר ויותר, ובין עצם הסימן, המהווה רק חלק מהאות.

בעצם העובדה של קוי עזר הנוספים לעיקר התנו המסמן את האות במשיכת הקולמוס אין מן המפליא או מן המיוחד. ברור שכל תהליך כתיבה מייצר בהכרח קוי חיבור וקוי עזר. <...> האות שלנו <...> נבדלת <...> בזה שקוי העזר אינם משמשים רק קוי קישור והארכה אלא נוטלים על עצמם גם מן התפקיד של סימון ההגה עצמו ומשנים מבהירותו במידה הולכת ורבה. על העין להקיף לרוב את כל הסימן כולו בכדי לזהותו <...> הדבר בולט כבר בכתב המגילות הגנוזות. ברוב האותיות סימון ההגה עצמו תופש רק את החלק העליון של האות, והקוים המוספים בכיוון משיכת העט תופשים את רובה, בייחוד הקו

היורד מן הקצה הימני העליון של האות למטה עד בסיס האות או שהוא נמשך עוד וסובב בקשת שמאלה, בכיוון תנועת היד הכותבת. אבל עדיין הסימנים העיקריים מוכרים לרוב כאותם הסימנים המופיעים בכתב העברי הקדום ובאלפבית היווני. <...>

תעודות הכתב מסוף תקופת בית שני עד למאה התשיעית-עשירית שלאחר הספירה בערך נדירות הן מאד. <...> את המשותף לכל דוגמאות הכתב האלה, המראות אחדות מסוימת אם כי הן שונות ביניהן לבין עצמן מבחינה סגנונית, יש למצוא בסגולה אופיינית: קוי העזר מהווים אמנם את רוב תמונת האות, כמו שאתה מוצא כבר בכתב המגילות הגנוזות ובפאפירוס נאש, אבל הסימנים האפייניים, שהם עיקר ציון ההגה, תופשים עדיין חלק ניכר של הסימן כולו. ובזה שונה כתיבה זו מצורות הכתב המאוחרות יותר. בערך השליש העליון של האות נתון לסימון התו המקורי. <...> <מסוף תקופה זו> נשתמרו תעודות לא מעטות בגניזה של קהיר. <...> בכתבים אלו <...> ניכרת השפעה בולטת של מסורת סופרים מומחים. צורות האותיות מסתגלות זו לזו, ומורגש בהן שהכותב רואה את עיקר מלאכתו במילה ובשורה, ולא בסימון האות כשהיא לעצמה. קצות האותיות מוגדרים ע"י תגים – בין בצורת קוים מאוזנים קטנים, בין בהדגשות מעוינות של ראשית תנועת שבט הסופר בכל קו וקו – וע"י כך נתמכת הנטייה ליצירת שורות משולבות יפה שסימון העליון רצוף. <...>

לשיא גדול מבחינה אסתטית מגיעים כתבי היד של המקרא במאה התשיעית-עשירית. <...> נתפתחה אומנות קליגרפיה ריפריזנטאטיבית שהייתה בנויה על קוים מקושטים. <...> שני קוים אופייניים מציינים את סוג כתבי היד האלו: טיפוח של הופעה דיקוראטיבית ועידון פרטי הקוים על חשבון מיעוט דמות האופייני שבכל אות ואות והשוואת תחתית האותיות כדי רושם של שורה רצופה גם למטה. התופעה שהזכרתיה בעת האחרונה, נתמכה בלא ספק בהתפתחות הניקוד הטברני, המחדש סימני תנועות מתחת לאות, דבר המחייב ע"י כך בסיס ישר לאותיות <...> הדבר הקובע באותה נקודת התפתחות הוא, שחלה אז בהכרח התפלגות של הכתב. כלומר הכתב השימושי הרהוט נפרד מן הכתב הריפריזנטאטיבי המאומן, ומאז אנו עדים להתפתחות כפולה: כתב ריפריזנטאטיבי בספרים ריפריזנטאטיביים כגון ספרי קודש <...> וכתב רגיל המשמש לתעודות, לכתיבה פרטית ולכל הצרכים שאין בהם קדושה, והוא ניתן לכל השפעות הרגלי הכתיבה של הזמן, הסביבה והפרט. התהוות הכתיבה הריפריזנטאטיבית <...> השפיעה השפעה מכרעת על כל מהלך ההתפתחות הנוסף של האות העברית. השאיפה ליצירת סרטי אותיות הרקומים ריקמה הדוקה, השפיעה על הדגשה יתירה של הקוים המשותפים שבאותיות, והידוקן זו לזו. הדבר הביא לידי ניוון-מה בצורות היסוד, שחלקן בגוף האות הולך מעתה הלך ופחות. <...> בינתיים הולך הכתב הרהוט ומתרחק מן הכתב האופיציאלי, וחוזר להדגשה חזקה יותר של צורות היסוד, עד שבתקופה מאוחרת יותר אין עוד כל שיוון בין הכתבים השימושיים שנפתחו במחוזות תרבות שונים, האסלאמי מזה והנוצרי מזה.

עד כאן דבריו של משה שפיצר.

ההתפרסות הרחבה של התפוצות היהודיות בימי-הביניים בתחומי ציוויליזציות ותרבויות כתב אחדות – המוסלמית-ערבית במזרח ובמערב, הנוצרית-לטינית במערב אירופה והביזנטית-יוונית בטרטוריות שהיו חלק מהאימפריה הביזנטית לפני שקיעתה – נתנה את אותותיה במגוון הרחב של הכתיבות העבריות,⁶ בהתגבשות הכתב העברי במרחביהן ובעיצובו.⁷ בבואנו למיין את כתבי הספר ששימשו את החברות היהודיות בתפוצותיהן לחשוף את טיפוסיהם ולשרטט את התפתחותם ותמורותיהם לא נוכל לנסות לעשות כן אלא בזיקה לתרבויות הכתב הלא-עברי של החברות שהיהודים שכנו בהן. אכן, ניכר שסגנונות כתבי הספר העבריים וטיפוסיהם (כמו מלאכת הספר של הקודקסים העבריים) מתפלגים מבחינה גאוגרפית ותרבותית לאזורים של הציוויליזציות, הדתות, התרבויות והכתבים הנכריים העיקריים שהיהודים חיו בקרבם בתקופת הגיבוש של הקודקס העברי במאה התשיעית או העשירית. לפיכך נמצא שטיפוסי הכתבים מתקבצים לשלושה ענפי יסוד – ענף הכתבים שגובשו בתחומי ארצות האסלאם, ששלט בהם הכתב הערבי ונוהג הכתיבה בקולמוס העשוי מהצומח (קנה), כתבים שהושפעו מאוד מהכתב הערבי והקליגרפיה הערבית בסוגי הכתב הבלתי מרובעים; ענף הכתבים שהתפתחו בארצות הנצרות הקתולית במערב אירופה, שבהן נהג הכתב הלטיני וקולמוס עשוי מהחי (קולמוס נוצה או עצם),⁸ כתבים שהושפעו במידה פחותה יותר מהכתב של חברתם הפונדקאית; ובצד הענף

⁶ כבר מנחם בן שלמה המאירי בספרו קרית ספר עמד על השינוי בצורות הכתב מאזור לאזור: 'והרי צורת האותיות משתנית תמיד ממחוז למחוז כגון מצרפת לספרד ודומיהן' (מהדורת מ' הירשלר, ירושלים תשט"ז, עמ' לה). כיוצא בו אברהם דבלמש, איש איטליה (נפטר בשנת רפ"ג), שכתב בספרו מקנה אברהם: 'ואולם צורת האותיות היא זאת אשר נכתוב כי יש לדעת שמכתב האותיות אצל העברים הוא על פנים שונים לפי חלוק המדינות אך אמנם המשותף לכל הוא צורת האותיות שקוראים אשורית באותיותיה ויצאה אתנו מאשור' (ויניציאה רפ"ג, דף 3<ב>). אחר כך כותב יצחק אברבנאל בתשובתו: 'והסופר אשר היה לפני פה ויניציא חלף הלך לו לארץ הצבי ומה אוכל עשוהו <צ"ל: עשות> ואין איש מתחזק עמי <...> וזה לך האות – תשובתי זאת הי' כתובה בכתב אשכנזי שלא הורגל-תני' בוי' (שאלות להחכם כה"ר שאול הכהן <מקנדיאה>, ויניציאה של"ד, דף יא <צ"ל: ח>, ע"ב). איטליה הייתה, כמובן, אזור מפגש של כתיבות מקומיות, אשכנזיות, ספרדיות (ופרובנסליות) וביזנטיות מסוף המאה הארבע-עשרה ואילך (ראו את הנתונים הסטטיסטיים לעיל, פרק א, סעיף 3). מקורות הלכתיים מעידים על ספרים שהובאו לגרמניה ולצרפת מבבל, ארץ ישראל, מספרד ומצפון אפריקה. ראו שולוואס, לתולדות הספר, עמ' 347. טיפוס הכתיבה מכאן וניידות כתיב-היד והמעתיקים מכאן גרמו שספרים רבים הועתקו מעותקים שכתבו בכתיבות שהמעתיקים לא הורגלו בהן, ואכן על רקע זה אפשר להסביר שיבושי העתקה שנבעו מקריאה שגויה של אותיות בגלל דמיון לאותיות אחרות בכתיבת המעתיק ואפילו לשחזור את טיפוס הכתב של מקור ההעתקה.

⁷ ראו את ניתוח הדוקטוס ובעיקר את כיוון המשיכות, בכתב העברי בהשוואה לעומת כתבים שמיים ויוונית, שהוצגו על ידי סיראט, C. Sirat, *Ecriture et civilisations*, Paris 1976, עמ' 4-17, 95-101. סיראט הסיקה שהדוקטוס של הכתבים העבריים השתנה לפי הדוקטוס של הכתבים השולטים הלא-עבריים (שם, עמ' 99-101). ראו גם את הפרק החמישי בספרה של ירדני, ספר הכתב העברי, (תנועת היד וכיווני משיכות הקולמוס בכתיבה העברית).

⁸ דומה שאכן ראוי לחלק את שני הענפים העבריים העיקריים גם על-פי החומר שממנו היה עשוי כלי הכתיבה החורף את אופיו וסגנונו של כל ענף – קנה מן הצומח בארצות האסלאם, נוצה (או עצם) מן החי בארצות הנצרות אלא שאפיון כולל זה עדיין טעון בדיקה מדוקדקת של הכתיבות עצמן. השימוש בקנה לצורך עשיית קולמוס מתועד כבר במשנה כגון 'המוציא קנה כדי לעשות קולמוס' <כך מנוקד בכ"י קאופמן של המשנה> (שבת ח:ה). השימוש בקולמוס קנה הקל את התפתחות הכתב העברי הרהוט בארצות האסלאם המערביות ואילו השימוש בקולמוס העצם או הנוצה הקשה את התהוות הכתבים בארצות הנצרות ועיכב את התפתחותם ככתב ספר עד שלהי ימי-הביניים. על תכונה זו של השימוש בקולמוס קנה המעדיף את הרהיטות עמד J. Boussard, 'Influences insulaire dans la formation de l'écriture gothique', *Scriptorium*, 5 (1951), p. 248. הרמב"ם במשנה תורה, הלכות כלים ט:טז, מזכיר את 'האולר שכורתין בו הסופרים ראש הקולמוס של קנה, והקולמוס של מתכת'. בסוף מכתב תשובה שהשתמר בגניזת פוסטאט בעניין יבום בכתיבת ידו של הדיין ישועה בן יוסף מאלכסנדריה לנהראי בן נסים בפוסטאט משנת 1050 בקירוב השיב הכותב, מן הסתם לבקשת נהראי לספק לו קולמוסים: 'ואשר זכר בשביל הקלמוסים מק"י מריוט כי הזמן הזה הם לחים ולא יחתכו אלא עד אב עים בצ"ל (ע"נ) אשכנזי ואני אשגר ואביאם ואחתכם קלמוסים ואשגורם לך' המכתב, שפורסם פעמים אחדות, מצוטט לפי גיל, במלכות ישמעאל, ד, מס' 673, עמ' 240, ע"ב, שורות 18-21. גויטיין, חברה ים תיכונית, ב, עמ' 234, הביא פסקה זו בתרגום לאנגלית וציין שהאמור בקנים הצומחים באגם מריוט (Mariūt) ליד אלכסנדריה. מ"ע אבן בדיס הצפון אפריקני, בן המאה האחת-עשרה, שחיבר מאמר על מלאכת הספר (ראו לעיל, פרק ג, הערה 76), ייחד תיאור מפורט לחיתוך הקנה (עמ' 13-14). על חיתוך הקולמוסים על-פי איגרתו של אבו קתיבה על הכתב והקולמוס ומקורות ערביים אחרים מהמאה העשירית ואילך ראו י' סדן, 'עולמם של לבלרים, מעתיקי ספרים ופקידים', עלי ספר, ב (תשל"ז), עמ' 33, 44, 48 (שם נזכר המונח 'קלף מדינ', היינו קולמוס מזונב, שחרטומו לא נחצה. שבקסטיליה השתמשו בקולמוס קנה עולה בבירור פעמים רבות מניסוחי המקאמה שנתחברה בשנת 1345, מעשה הרב (מלחמת העט והמספרים) מאת שם טוב בן יצחק ארדוטיאל. ראו מהדורת י' ניני ומ'

המצומצם שנהג באזורי האימפריה הביזנטית, ששלט בהם הכתב היווני, ושכנראה השפיע על עיצוב הכתב הביזנטי העברי המשקף מעין עירוב של שני הענפים הראשיים.⁹ הסקירה שלהלן עוסקת בענפי הכתב וטיפוסיו לאחר שהתגבשו באזורים הגאוגרפיים בלי לנסות לתהות על השתלשלותם הגנאלוגית.

כאמור במבוא, הענף ה'מוסלמי' נחלק לשני תת-ענפים: מזרחי ומערבי. המזרחי, הקדום יותר בממצאיו, אשר בלי ספק היה מקור השראה לתת-הענף המערבי, נהג בארצות המזרח התיכון, במרכז אסיה המערבית ובמזרח אסיה הקטנה -- אזורים שבתקופת התגבשות כתב הקודקסים הקדומים היו חלק מהחליפות העבאסית. המערבי נהג בצפון אפריקה ובספרד המוסלמית, ושם התגבש בתקופה שהמוסלמים שלטו ברוב חצי האי בשנת 1000 בקירוב, וכן בסיציליה שהייתה בשלטון ערבי. לימים התפשט התת-ענף המערבי לאזורים אחרים. מלאכת הספר במזרח ומלאכת הספר במערב המוסלמי שונות זו מזו, ואילו בין כתבי הספר שנהגו בהם ניכרת קרבה. הענף

פרוכטמן, תל-אביב תש"ס, למשל שורות 122, 130, 226, 249, 534, 555, 574-575. על השימוש בקולמוס מן החי לא רק לכתוב ספר תורה בגרמניה מעיד ספר חסידים – המקור העשיר ביותר לידעו על מלאכת הסופר -- אך אותו טקסט אף מעיד על שימוש בקולמוס קנה בכתובת מזוהת: 'אחד כשהיה כותב היה צריך כמה קולמוסים בשבוע לפי שהיה דוחק הקולמוס בקלף ותיקן לו קולמוסים מן עצם עגור מן השוקיים, אעפ"כ כשהיה כותב מזוהת לא היה כותב אלא בקולמוס של קנה, אבל דברים שבעל פה כותב בקולמוס של עצם, אמ' לו חבירו, אם יפה אתה כותב בקולמוס של עצם תכתוב אותו' (ספר חסידים, כ"י פרמה, עמ' 71 = 158; מהדורת ויסטניצקי ופריימן, סימן תשל"ב = סימן תתתקנ"ג); ראו גם M. Zerdoun, 'Le sainteté aux matériaux', in C. Sirat et al., *La conception du livre chez les piétistes ashkenazes* (Ecole Pratique des Hautes Études, Sciences Historiques et Philologiques: MS. 23), Geneva 1996, pp. 75-76. Mich. 521 (קטלוג נויבאואר 194), שנכתב בגורליץ (Görlitz) שבמזרח גרמניה בשנת 1387, כתב המעתיק 'ובשנת פס"ח לפרט ובקולמוס של קנה נשרט' אך הדעת נותנת כי אך מליצה לפנינו. בכתובת ספר תורה השתמר עד עצם היום הזה הנהוג הספרדי לכתוב בקולמוס קנה והנהוג האשכנזי להשתמש בקולמוס נוצה. יצחק בן אברהם מפוזנא, שפעל בשליש האחרון של המאה השבע-עשרה ובתחילת המאה השמונה-עשרה, מייחס הבדל זה גם לעיבוד הגויל השונה: 'ולכתוב בקנה, יגעתי ולא עלתה ביד, כי הקנה רך והגוילין שלנו אינן חלק <כך!> כ"כ, כי הספרדים יש להם גוילין חלקים, ואינם דוחקים הקנה בחזקה על הגויל רק כותבין בקלות כמו המצייירים, ובמדינה זו <פולין> אין אומנות לעשות כן' (באר יצחק: שאלות ותשובות רבינו יצחק הגדול מפוזנא, מהדורת מכון ירושלים, תשמ"ב, עמ' קלב). על השימוש בקולמוס קנה באירופה הנוצרית עד המאה החמש-עשרה ראו E. Reusens, *Éléments de paléographie*, Louvain 1899, pp. 443-444 (מובא בידי J. Stiennon, *Paléographie du Moyen Age*, Paris 1973, עמ' 160). המעיר על קולמוס עשוי קנה שצמח באירופה, ששזמנו נקבע לשנים 1393-1397, וכי Niccolò Niccoli, מאבות הכתב ההומניסטי, העדיף את קולמוסי הקנה.

יש להעיר שהמילה קולמוס בלשון חכמים שאולה מיוונית -- *χομάλᾱκ* -- שהוראתה קנה ומשמעותיה הקיפו את כל החפצים העשויים מקנה ובכלל זה גם קולמוס העשוי מקנה (ראו R. Brown, 'Midrashim as Oral Tradition', *HUCA*, 47 [1976], pp. 184-185), ובדרך הטבע התגלגלה המילה שהלמה את המזרח התיכון לציין גם את הקולמוס העשוי נוצה או עצם.

מלבד ההשפעה שהייתה לחומר שממנו היה הקולמוס עשוי על סגנון הכתיבה ואופי משיכות הקולמוס טבעו את חותמן בכתב גם צורת החיתוך של חרטום הקולמוס, וזויתה וכן דרך החריצה של סדק החרטום ואפילו צורת האחזקה של הקולמוס וזויות החזקתו. ראו ירדני, שם, שם וכן האיורים של חיתוכי הקולמוס בעמ' 144. הקליגרף הערבי רב-היוקרה, אבן אל-בואב, שפעל בגדד בשנת 1000 בקירוב, העדיף לכתוב בקנה שחודו ישר וזוית וכך הפיק רוחב אחיד של משיכות הקולמוס, ואילו במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה העדיף יאקות, קליגרף ערבי מפורסם, לחתוך את חוד קולמוסו במלכסס וכך יכול להפיק משיכות קולמוס עבות ודקות (ראו D.S. Rice, *The Unique Ibn al-Bawwab Manuscript in the Chester Beatty Library*, Dublin 1955, p. 12). על הקולמוסים במזרח הקדום ובעולם הקלסי שהיו עשויים מצמחי הביצה ראו מ' הרן, 'מלאכת הסופר בתקופת המקרא – מגילות הספרים ואבזורי הכתיבה', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 81-84. Boussard, במאמרו הנזכר לעיל, עמ' עמ' 238-264, ביקש לתלות את ההתפתחות המהפכנית של הכתב הגותי הלטיני, שפשט בכל אירופה הנוצרית מסוף המאה השנים-עשרה ואילך ושמטבלט בזוויותיו, בהשתברותו ובריצוצו ובהבדלים החריפים בעובי המשיכות המופקות מקולמוסו -- בשינוי בדרך חיתוך החרטום של קולמוס הנוצה. הסברו נדחה בינתיים אך מבחינה מתודולוגית ערכו שירי. הוא חילק את הקולמוסים לשלושה: קולמוס סימטרי, משופע לימין ומשופע לשמאל ואפיון את אופי הרכיבים העשויים להיות מופקים מכל אחד מהם בכיוונים ובאחזות שונים (עמ' 242-247). M. Palma, 'Per una verifica del principio dell'angolo di scrittura', *Scrittura et Civiltà*, 2 (1978), pp. 263-267, עמד על חולשת הקונצפציה של זוית הכתיבה ועל יישומה. לטענתו, לא כל האותיות ומשיכות הקולמוס נכללו בניתוחים אלו אלא רק אלה שהתאימו להנחה מסוימת. לדעתו, הזווית של אחיזת הקולמוס ביחס למצע הכתיבה לא תמיד הייתה יציבה אפילו אצל אותו מעתיק.

⁹ את המונחים הגנאלוגיים לצורך הצגת התקבצות הכתבים העבריים והתפצלותם שלעיל (ענפים -- תת-ענפים -- טיפוסים) אפשר להמיר בהייררכיה הביולוגית ולפיה משפחה תחליף את המונח ענף, גנוס (genus) במקום תת-ענף, מין (species) במקום טיפוס, תת-מין במקום תת-טיפוס.

ה'נוצרי' נחלק אף הוא לשני תת-ענפים – האחד כולל את הכתב שהתפתח באזורים שממערב ומצפון לאלפים (צרפת הצפונית, אנגליה וארצות גרמניה וסביבותיה), והמכונה על ידינו אשכנזי, והאחר כולל את הכתב שהתפתח באזורים שמדרום להם (איטליה). משהתגבשו מסורות הכתב האזוריות בתשתיותיהן בתקופות גיבושן בכל אזור הן השתמשו בדרך כלל עד לסוף ימי-הביניים, כמובן בתמורות סגנוניות במהלך הזמן, ובדרך כלל הן לא הושפעו מתמורות גאו-פוליטיות והגמוניות תרבותיות בסביבתן הנוכרית.

סוגי הכתב – שלושה אופני ביצוע

לפני הצגת טיפוס הכתב והתפתחויותיהם יש להעמיד על האופי הבסיסי של הכתב העברי בגיבושיו משנת 1000 ואילך שאפשר כמעט בכל התקופות והטיפוסים, אם כי לא תמיד בהתפתחות סימולטנית, ביצוע של שלושה סוגים של אותו טיפוס כתב – מרובע, בינוני, וברוב הטיפוסים גם רחוט. במיון מדוקדק יותר ואבולוציוני אפשר ואפילו מתבקש להוסיף תת-סוגים שהולמים תקופות מעבר והתגבשות (כתב קדם-מרובע – כהגדרתה של עדנה אנגל -- או מרובע למחצה, כתב קדם-בינוני) או עירוב של סוגים (כגון כתב בינוני-רחוט, כתב מתרטה) אך ההתפלגות הבסיסית של אופני הביצוע של הכתב הייתה תלת-סוגיית. בכל טיפוס הכתב בימי-הביניים בתקופת הקודקסים המתוארכים השתמשו בכתב המרובע, שעשוי להיות הדור וקליגרפי אך גם שוטף. בתקופות מאוחרות יותר יוחד כתב פורמלי זה לחיבורים בעלי חשיבות יתרה כגון תנכים. הסוג האחר שיושם כמעט בכל הטיפוסים (למעט אולי בתימן) היה הסוג הבינוני (semi-cursive), מונח ששאלנוהו מתרגום ישן של תשובה בערבית-יהודית מאת הרמב"ם המצטט את דברי יוסף אבן מיגאש (ראו להלן). מונח מחודש זה, ההולם כתב רחוט למחצה ואת מעמדו בין הכתב המרובע לכתב הרהוט לכל דבר, עדיף מהמונחים הקודמים שעדיין משמשים את החוקרים, בייחוד הכינוי הנוצרי כתב רבני¹⁰ או משיטא (בכמה כתיבים שונים כגון משיט, מעשיט).¹¹ כתב זה

¹⁰ מונח לא יוצלח זה, שנהג אצל הבראיסטים נוצריים וקנה לו שביטה גם אצל חוקרי חכמת ישראל ונוהג גם בימינו, כבר דחה אותו בירנבאום, מייסד מחקר הכתב העברי. בספרו הכתבים העבריים, א, עמודה 189, הוא המירו במונח mashait (ראו בהערה הבאה). על הכינוי 'כתב רבני' בפי הנוצרים, שהקביל לכינוי 'כתב רש"י' בפי היהודים, העיד בהתייחסו לספרים מודפסים המומר Giulio Morosini Venetiano, הוא שמואל י' נחמיאש, בן למשפחת אנוסים ומתלמידי יהודה אריה מדינה, שהיה ספרן בספריית הוותיקן, בספרו דרך האמונה: *La via della fede mostrata à gli Ebrei*, Rome 1683, חלק א, עמ' 183 (הובא בפרפרזה עברית בידי ש' אסף, מקורות, ב, עמ' קלד). גם המונח 'כתב רש"י', המשמש עד היום, איננו מוצדק להגדרת הכתב הבינוני. מקורו נעוץ, כמובן, בנוהג המדפיסים הראשונים באיטליה להשתמש בכתב בינוני לצורך סידור פירוש רש"י ופירושים אחרים, כמו שכבר הראה נחמיאש-מורוזיני, שם. לפנינו כינוי לכתב על-פי הטקסט שסודר בו וכמובן לא על-פי מקורו. כבר הרדב"ז (1479-1573) זיהה את כתב 'פרובנצאלי' המופיע בספרות עם הכתב 'שאנו קורין אותיות רש"י' לפי ציטוט שהביא החיד"א (ראו צונץ, היסטוריה, עמ' 206). הכתב הבינוני שאומץ לצורך דפוס בני שונצ'ינו ונפולי לא היה אלא כתב בינוני ספרדי, מן הסתם בגלל שיקולים מסחריים בבחירת טיפוס הכתב המקובל על קהל התפלגות רשומותיהם לפי טיפוס כתב שהותאם לדרישות הטיפוגרפיות; על בחירת הכתבים בידי ראשוני המדפיסים ראו מ' בית-אריה, 'הזיקה בין ביכורי הדפוס העברי לבין כתבי-היד', בתוך: מסות ומחקרים בספרות מוגשים לקורט דוד וורמן במלאת לו שבעים וחמש שנה בעריכת מ' נדב וי' רוטשילד, ירושלים תשל"ו, עמ' 28-32 (בגרסה אנגלית מעודכנת: מלאכת הספר, עמ' 255-260). על תפקודו של 'כתב רש"י' ועל השיקולים המסחריים שנלוו לבחירת כתב מטיפוס ספרדי וחקיקתו ביזמת המדפיסים בני סונצ'ינו האשכנזיים ראו M. Glatzer, 'Early Hebrew Printing', in *A Sign and a Witness: 2000 Years of Hebrew Books and Illuminated Manuscripts*, New York -- Oxford 1998, pp. 89-84. התפלגות אזורי ההפקה של כתבי-היד המתוארכים לעומת התפלגות רשומותיהם לפי טיפוס כתבם המובאים בטבלאות 6-7 בפרק א לעיל: שיעור כתבי-היד שהופקו באיטליה מבין כל כתבי-היד המתוארכים הוא הגדול ביותר (36%) בעוד ששיעור כתבי-היד שהופקו באזורי תרבות הספר הספרדי – אזור ההפקה השני בהיקפו – אינו עולה על 21%. ברם, שיעור כתבי-היד על סופריהם (רשומות כתבי-יד) בכתביה מטיפוס איטלקי מצטמצם לכדי 20% בלבד בעוד ששיעורם בכתביה מטיפוס ספרדי גדל לכדי 35% ונמצא שהוא הכתב הנפוץ ביותר (שיעור רשומות כתבי-היד בכתביה מטיפוס אשכנזי דומה לזה של כתבי-היד בכתביה מטיפוס אשכנזי, שיעורם בכתביה מטיפוס מזרחי או תימני 15% ושיעורם בכתביה מטיפוס ביזנטי 10%).

¹¹ צורה אשכנזית מעוותת של המונח מאשק שבמקורות ספרדיים, המופיעה בהם בכתבים אחדים. המקורות למונח הכתיבה, בייחוד בחיבורים הלכתיים, נאספו, בדרך כלל על סמך עבודות קודמות (מאז צונץ, היסטוריה, עמ' 206;

הוא כתב ספר הנכתב במהירות גדולה יותר מהכתב המרובע. הסוג השלישי הוא כתב רהוט, שתחילת שימושו הייתה בכתיבת איגרות, רשימות פרטיות וטיוטות, וסיגולו לכתב ספר היה מוגבל. חלוקה משולשת זו איננה קשיחה, בייחוד בתקופות מעבר ובכתיבות שמתגלה בהן טשטוש בין הכתב הבינוני ובין הרהוט. נקל להבחין בכתיבה רהוטה לכל דבר, בעיקר כשנכללים בה ליגטורות (צירופי אותיות הנכתבים במשיכת קולמוס אחת) אולם ניכרות גם כתיבות בינוניות שוטפות שמפציעה בהן רהיטות שמתפתחת אחר כך לכלל רהיטות מלאה (כתב מתרהט). לכל סוגי הכתבים אפשר להוסיף בעת הצורך את התואר שוטף (current) המציין ביצוע מהיר וחסכוני יותר, כשם שאפשר להבחין גם בביצוע גס ובסיסי של כל כתב – בייחוד בכתב המרובע חסר היסודות העיטוריים.¹² את ההבדל בין שלושת סוגי הכתב העברי אפשר להציג ולהסביר באופן כמותי ולתלותו במספר משיכות הקולמוס – תנועות היד הכותבת בלי להרימה -- הנדרשות להפקת אותיותיו. בכתב המרובע, שלאותיותיו נוספו גם אלמנטים עיטוריים, תגים ועוקצים, יידרש המספר הגדול ביותר של משיכות קולמוס, בכתב הבינוני יפחת מספרן ובכתב הרהוט הוא יפחת

לעף, אביוזרי כתיבה, עמ' 72-75 ושטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד, עמ' 29-31 [בתרגום עברי, עמ' 44] בידי H. Zimmels, *Ashkenazim and Sephardim*, Leiden 1971 (Jews' College Publications, NS 2), pp. 91-98. הכתיב 'משיט' לאפיון הכתב מופיע שש פעמים באינוונטר ספרים שנרשם בסוף כתב-יד שנכתב באופנהיים בשנת 1415, כנראה, בין שנת 1420 ובין 1430; ראו I. Sonne, 'Book Lists through Three Centuries', *Studies in Bibliography and Booklore*, 1 (1953), pp. 55-76. באחת מהן צוין המונח בכתיב 'משגיט', שלפי הצעת המהדיר עשוי לשקף גלגול של המקור הערבי מאשק (עמ' 70, מס' 31). ברשימה יוצאת דופן זו צוין הרושם גם את איכותם החומרית או האסתטית של כתבי-היד במונח 'חפץ', 'חפצים' (יחומש קטון חפץ, 'תפיל' משיט חפץ וויטרי סביב-ב', 'ב' מחזורי' חפצים). זנה תרגם את המילה לאנגלית gem והסביר שמשמעות המונח היא ספר נאה על-פי משלי ח' יא, שם המילה חפצים מקבילה למילה פנינים, ואכן, התלמוד הירושלמי פירש במפורש שיחפצים אילו אבנים טובות ומרגליות. ועוד העיר המהדיר שבספר חסידים, מהדורת ויסטנצקי ופריימן סימן תרמח, מצוטט הכתוב במשלי ונאמר שם שהוא מכוון לספרים המכונים 'חפצי שמים'; ראו שם, עמ' 69-70, מס' 25. המונח מאשק וגלגוליו שאל ממונחי הקליגרפיה הערבית, שבה הוא צוין כתב רהוט וחפוז דווקא ולא כתב בינוני. ראו F. Rosenthal, *Four Essays on Art and Literature in Islam*, Leiden 1971, p. 29, שם מובא תיאור הכתב על-פי מאמר על אמנות הכתיבה מאת מחבר בגדדי בערך משנת 1000 כתנועה בלא הפסקה בלי שימת לב לפרופורציות של אותיותיו. על תיאורים דומים בדבר רהיטותו ושיטותיו של כתב אלמשק בחיבורים ערביים אחרים ראו A. Gacek, 'Early Qur'anic Fragments', *Fontanus*, 3 (1990), p. 46. על מקור ערבי זה למונח במקורות האשכנזיים כבר עמד אליהו בחור במכתב אל ההבראיסט סבסטיאן מינסטר שנדפס בראש פירוש רד"ק על ספר עמוס, שבו הוא דן גם בכתב הרהוט הספרדי ובעצם בשלושת סוגי הכתב העברי; *Commentarium Rabi David Kimhi in Amos propheta*; *Epistola Eliae Levitae ad Sebastianū Munsterum*, Basel 1531. ידוע תדע כי היהודים האשכנזים לא ידעו לבטא שמה כהוגן כי שם הכתובה <צ"ל: הכתיבה> ההיא משקט וכן קוראין אותו כל היהודים, צרפתיים ספרדים לועזים <היינו איטלקים> ויונים, והיא מלשון ערבי נלקחה זאת הכתיבה, ובאה בפעם הראשונה לספרד שהוא קרוב להם ואחר כך נתפשטה בכל היהודים. ועוד יש לספרדים כתיבה אחרת שכתבו בה רוב ספריהם וגם היא באה להם מהערביים וקוראין לה כתיבה מועלאק, ר"ל כתיבה של חצי אותיות <ראו להלן>, ואחר שגורשו מספרד באה גם כן בארצות האלה, לא ידעתי אם ראית מהם. והם משימין היום והיו בתוך הבית והכף והריש, ומי שלא בקי בכתיבה זו הרבה אינו יודע לקרות בה אפילו תיבה אחת, והכלל כי משקט הוא לשון ערבי והוא בלשונם לשון דקות ורזות. ואנחנו האשכנזים בליעין הקוף ונאמר משיט כי כן מילות אחרות שאנו בליעין אות אחת באמצע התיבה ולא אוכל להאריך. ומה שאנחנו קוראין שאר הכתב כתיבה, גם זה מטעוית האשכנזים שמקצרים בלשונם כי שמה כתיבה אשורית לפי שהעלו אותו מאשור לפי דעת רבותינו זכרונם לברכה. גם יש יהודים רבים שקוראים אותה כתיבה מרובעת, ואנחנו קוראים אותה כתיבה לבד ומניחים אשורית או מרובעת כדי לקצר הדבור. עשר שנים לאחר מכן כלל אליהו בחור במילון התשבי, איזנא ש"א, את הערך 'משקט' בניסוח שחלקו דומה, ובו חזר בו מהדיעה על מוצאו הערבי של המונח: 'קורין לכתיבה דקה רוצה לומר שאינה כתיבה מרובעת משקט וזה ימים רבים שהגד לי שהוא לשון ערבי, פירוש קִזָּה וכחושה ואחר כך נודע לי שאינו לשון ערבי כלל <...> ואנחנו האשכנזים קורין לה מעשית ולא ידענו מה הוא. ומצאתי בספרים שקורין לה כתב עגול. ועוד יש כתב שבא מן הערביים וקורין לו מועלאק <...> וכל האותיות דבוקות זו בזו'. מכתבו של אליהו בחור פורסם (על-פי הדפוס הני"ל) בידי י"א גולדבלום, המליץ, עא (תרמ"ח), שחזר והדפיסו בחוברתו מגנני ישראל בפרס, וינה תרנ"ד, עמ' 37-42 (אני מודה ליוסף הקר, שהעמידני על פרסום זה); עם תרגום לגרמנית בידי M. Peritz, 'Ein Brief Eliahu Levita's an Sebastian Münster', *MGWJ*, 38 (1893-1894), pp. 252-267. G.A. Weil, 'Une leçon de l'humaniste hébreu Elias Lévitā à son élève Sébastien Münster', *Revue d'Alsace*, 95, fascicule 1 (1956), pp. 30-40.

¹² כתיבה בסיסית היא כתיבה של אדם יודע כתוב שלא קנה לו את הכתיבה המיומנת והסתפק בשליטה בצורות הבסיסיות של האותיות. כך היא מכונה בנוגע לתעודות איטלקיות בנות המאה השמינית (*scrittura di base*); ראו במאמרו של בראון, 'The Oldest Irish Manuscripts and their Late Antique Background' בתוך: בראון, מבחר כתבים, עמ' 227.

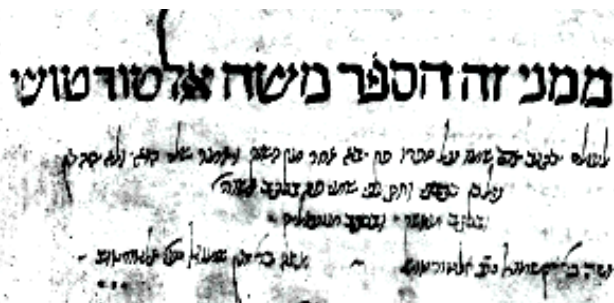
עוד יותר ויהיה עשוי להצטמצם למשיכת קולמוס אחת בלבד. דוגמה טובה תשמש האות אל"ף בכתיבה מהטיפוס הספרדי. בכתב המרובע הופקה האות לפחות בחמש משיכות קולמוס (למשל 0G150@ גירונה 1184, הקדום בקודקסים שנכתב בחצי האי האיברי).¹³ בכתב הבינוני הספרדי היא נעשתה בשלוש משיכות, ואילו בכתב הרהוט – במשיכת קולמוס אחת בלבד.¹⁴ בכתב הספרדי הרהוט הצטמצמו משיכות הקולמוס עוד יותר בנוהג לכתוב במשיכת קולמוס אחת אות ופלג האות הבאה אחריה או שתי אותיות (בטיוטות של הרמב"ם אפילו שלוש). ברור אפוא שכתביה בכתב הבינוני הייתה חסכונית בזמן, במצע הכתיבה ובתשלום לסופר השכיר מהכתיבה בכתב מרובע, וההשקעה בכתיבה הרהוטה הייתה זולה עוד יותר.

שלושת אופני הכתיבה ('סוגי הכתב') לא הפציעו בכל אזור באותו הזמן, והתפתחותם הייתה שונה מאזור לאזור. מערך תלת-סוגי מלא נהג ברוב היחידות הגאו-תרבותיות רק בימי-הביניים המאוחרים ואפילו בסופם. בתחומי הכתיבה מטיפוס ספרדי ושלוחותיה מעבר לחצי האי האיברי, בפרובנס, בצפון אפריקה ובסיציליה בהם בלבד התפתח כתב רהוט לכל דבר, שכבר במאה השתים-עשרה היה עתיר ליגטורות כל כך עד שאפשר לכנותו כתב רהוט שוטף. בטיפוסי כתב אחרים כמו האשכנזי והאיטלקי כתב רהוט לכל דבר החל להפציע רק במאה החמש-עשרה ולהתפשט במאה השש-עשרה. בטיפוס הכתב המזרחי לא התפתח הסוג הרהוט אף שהופיעו צורות רהוטות יותר של אותיות מסוימות ועל אף הרושם השוטף של הכתיבה, ואת התפתחותו בראשית העת החדשה יש לזקוף להשפעת התפשטות הכתבים הספרדיים מסביב לאגן הים התיכון עקב גירוש ספרד ופורטוגל. כתב רהוט לא התפתח בימי-הביניים בביזנטיון ולא בתימן, ושם היה שימוש מוגבל בו בקולופונים בלבד בשלהי ימי-הביניים.

¹³ בכתב האשכנזי המרובע הופקה אל"ף אפילו ביותר משיכות קולמוס בגלל תוספות התגים שהומצאו על ידי השימוש בקולמוס הגמיש העשוי נוצה או עצם.

¹⁴ ועיינו הכתיבות אצל ע' ירדני, ספר הכתב העברי.

היישום המשולש של הכתב העברי כבר הבחין בו והגדיר אותו אחד מגדולי המלומדים בעלי ההלכה בספרד, יוסף אבן מיגאש (1077-1141), שדבריו הובאו בידי הרמב"ם באחת מתשובותיו בערבית-יהודית.¹⁵ הרמב"ם נשאל על אדם, אשר בטלית שהסבה לציצית רקס פסוקים מפרשת בשלח בדבר הציצית, כלום מותר המעשה או הוא חטא? בתשובתו פסל הרמב"ם את המעשה מכול וכול לא רק משום שלפי התלמוד אין לכתוב מן התורה פסוקים שלמים אלא משום ביזוי פסוקי תורה בהטעימו ש'כתב אשורי' <כך במקור הערבי> 'שבו ניתנה התורה ובו נכתבו לוחות הברית, מגונה להשתמש בו חוץ מאשר בכתבי הקודש. ולא פסקו ישראל מלהשמר בזה, והיו איגרותיהם וחיבורי חכמותיהם וכתבי חול שלהם בכתב עברי <כך במקור הערבי> בלבד <...> ובגלל זה שינו הספרדיים כתבם ונתנו לאותיות צורות אחרות, עד שנעשה כאלו כתב אחר, כדי שמותר להשתמש בו בדברי חול'.¹⁶ לעניין זה הביא הרמב"ם את דברי אבן מיגאש שדחה את השימוש בכתב מרובע או בכתב רהוט לכתיבת גט ופסק שיש לכותבו בכתב מסוג שלישי: 'וגנה רבי' יוסף הלוי ז"ל לכתוב הגט בכתבנו זה ש'אותיותיו' מחוברות מאוד <בערבית> אלמעלקה¹⁷ ואמר: <...> וכתבו הסופרים אותו, ר"ל הגט, בכתב שאותיותיו מופרדות <בערבית> בכט מג'לס¹⁸, ר"ל בכתב אשורי כספר תורה. <כך בערבית> וגנה זאת גם כן ואמר: כיצד נשתמש בכתב אלהים זה ויבוא לידי זלזול אלא יכתוב בזה האופן של הכתב הנקרא אלמד'בד'ב'.¹⁹ יוסף אבן מיגאש והרמב"ם התייחסו אפוא לשלושת סוגי הכתב 'מג'לס', המציין כתב מופרד, היינו מרובע (אשורי בלשון

הרמב"ם); 'אלמד'בד'ב', היינו כתב שוטף, רהוט למחצה, ו'אלמעלקה', היינו רהוט. אכן, בתרגום עברי של תשובות הרמב"ם, שהועתק בכתב-יד מראשית המאה השש-עשרה, תורגם המונח השני 'כתב בינוני',²⁰ והוא המונח שאימצנו לכנות בו את כתב הביניים הנפוץ שבין כתב מרובע ובין כתב רהוט.

בשלהי ימי-הביניים מתחת לקולופון בכתב-יד ספרדי שהועתק בשנת 1484 רשם מזמין כתב-היד את בעלותו מתחת הקולופון בכתב מרובע באותיות רבתי: 'ממני זה הספר משה אלטורטוש';

¹⁵ תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו ב, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תשמ"ח, סימן רסח, עמ' 513-514 בנוסח הערבי ובתרגום עברי. הנוסח הערבי של סימן זה במהדורת בלאו מבוסס על כ"י אוקספורד MS. Hunt. 503 (קטלוג נויבאוואר 814), דף 345-446.

¹⁶ הציטוטים בעברית מכאן ואילך לפי תרגום בלאו.

¹⁷ בכ"י אוקספורד לא סומנה הה"א כתא מרבוטה. בנוסח העברי שהתקין מרדכי תמה: 'בכתיבה ההיא התלייה' (פאר הדור, אמשטרדם תקכ"ה, סימן ז, דף ג ע"ב). רישומי המונח הערבי, שבלי ספק מכוון לכתב הרהוט, שרדו בתקופה מאוחרת יותר; ראו Zimmels (לעיל, הערה 9), עמ' 94, וראו שם את תיאור הכתב הזה בדבריו של אליהו בחור.

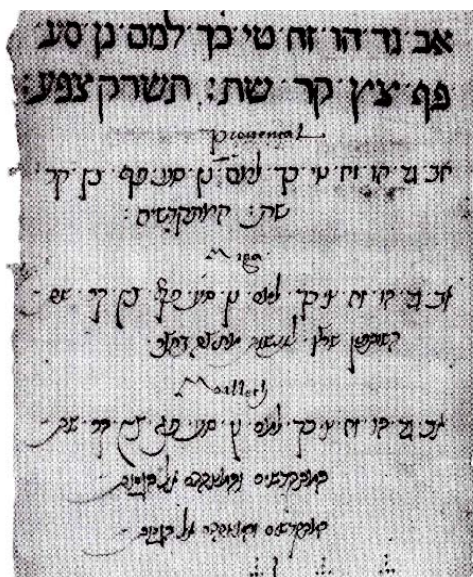
¹⁸ בלאו מבאר את המונח 'מג'לס': המיושב. בפאר הדור תורגם: כתיבה תמה מיושבת. מונח ערבי זה מופיע לרוב ברשימות ספרים מן הגניזה – ראו אלוני, הספרייה היהודית, לפי המפתח. המונח השלישי לא תורגם אלא צוין בכינויו הערבי: 'בכתיבה אחרת הנקראת בלשון ערבי מדבדב'.

¹⁹ בכתב-היד בלא נקודות דיאקריטיות. על מונח זה העיר בלאו (עמ' 514, הערה 21): 'כלומר המתנועע; הכוונה, כנראה, לכתב, שאותיותיו מחוברות במקצת אך עדיין ברורות במדה מספקת. הוא עומד באמצע בין הכתב המעלק, שאותיותיו מחוברות מאוד, והמג'לס, שאותיותיו נפרדות לחלוטין'. בפאר הדור לא תורגם המונח אלא צוין בכינויו הערבי: 'בכתיבה אחרת הנקראת בלשון ערבי מדבדב'. ס' ששון בהקדמתו למהדורת הפקסימיליה של פירוש המשנה לרמב"ם, א, קופנהגן תשט"ז (קובץ כתבי יד עבריים של ימי-הביניים, א), עמ' 8, מגדיר את הכינוי 'מדבדב', שהוא מייחס לרמב"ם כתב רהוט אטי.

²⁰ כ"י אוקספורד MS. Opp. Add. 4to 143 (קטלוג נויבאוואר 2359, וראו קטלוג נויבאוואר ובית-אריה בערכו בדבר כתיבתו וזמנו), סימן קכד. כתב-יד זה שימש בסיס למהדורת א"ח פריימן של תשובות הרמב"ם, ירושלים תרצ"ד (התשובה במהדורה זו סימנה ה, עמ' 6). המונח השלישי לא תורגם אלא צוין בכינויו הערבי: 'בכתיבה אחרת הנקראת בלשון ערבי מדבדב'.

מתחת לכתובת זו הוסיף בכתב רהוט: 'לעולם יכתוב אדם שמו על ספרו פן יבא אחר מן השוק ויאמר שלי הוא',²¹ ולא יהיה כן, על כן כתבתי וחתמתי שמי פה בכתב אשורי ובכתב מאשק ובכתב מועאליק', וחתם: 'משה בר' דון שמואל נ"ע אלטורטוש' פעמיים, פעם בכתב בינוני ('מאשק') ופעם בכתב רהוט ('מועאליק').²²

Ms. Vatican BA, ebr. 417, fol. 204v

בספרות ההלכה וברשימות ספרים מוצאים עוד מונחים אחדים לציון סוג הכתב. כתיבה מרובעת נאה מכונה גם 'כתיבה תמה', מונח שמקורו בברייתא בתלמוד בבלי (שבת, קג ע"ב) במשמעות כתיבה ברורה ומובחנת,²³ ובעיקר נפוץ המונח 'כתיבה גסה', היפוכה של 'כתיבה דקה' שהוראתו כתיבה בינונית.²⁴

ההתפלגות לשלושה סוגים דומה במידת מה לשלושת אופני הביצוע (וגם למונחיהם) שהציע ליפטינק במיון הכתב הגותי המאוחר – textualis,

²¹ נוסחה מקובלת (בוורייציות אחדות) מידי בעלים.

²² כ"י פרמה 2018, Parm. 2018, דף 208ב (ראו לוח גם באסופות כתבים, א, עמ' 13). כיוצא בצינונים אלו הודגמו שלושת סוגי הכתב הספרדי גם בכ"י וטיקן, Vat. ebr. 417, דף 204ב (ראו לעיל); לוח גם בראש אסופות כתבים, ב, מול עמוד השער). ההדגמות שולבו ביד המעתיק בחיבור דקדוקי קצר שכנראה נכתב במאה הארבע-עשרה. להדגמות נוספו כיתובים בכתב לטיני, ולא מן הנמנע שמידי המעתיק עצמו. הסוג הראשון (הדגמתו בכתב מרובע) מוגדר Quadrate; הסוג השני (בכתב בינוני) מוגדר Provencal; הסוג השלישי (הרהוט) מוגדר פעמיים כמעט בלא שינוי: ההדגמה הראשונה מוגדרת במונח Miga, והשנייה – Moallech. המונח הראשון מקביל למונח העברי והיה מונח לועזי שכיח לכתב המרובע. המונח 'פרובנסלי' לכתב בינוני ידוע לנו מרשימות ספרים שערכו בעלים ספרדיים או פרובנסליים ואף איטלקיים; ראו למשל ברשימה בלדינו שפרסם: נ' אלוני, 'רשימות ספרים עתיקות בוואטיקאן', ארשת, ד [תשכ"ו], עמ' 217, שורות 12, 13, 15, 19, 21; וברשימה מידי בעלים איטלקי – ראו א"א אורבך, 'רשימת ספרים עבריים מראשית ימי הדפוס', קרית ספר, טו [תרצ"ח-תרצ"ט], עמ' 237-239, שם נזכר המונח שש פעמים (כ"י ברסלאו שעל פיו פורסמה הרשימה הוא היום בספרייה הלאומית בירושלים וסימנו בו Heb. 8⁰ 4281). על היקרויות המונח בספרות ההלכתית ראו לעף, אביזרי כתיבה, עמ' 74-75. המונח Miga בקטלנית (וכיוצא בו Mega בפרובנסלית עתיקה) משמעו 'כתיבה' אמצעית, מחצית, כלומר 'בינונית'. Moallech אינו אלא תעתיק לטיני למונח העברי מועלק השכיח לכתב רהוט כמו שהביא גם אבן מיגאש.

²³ 'מיתבי': 'וכתבתם' – שתהא כתיבה תמה, שלא יכתוב אלפין עיינין 'רש"י': 'יש כותבין כן מפני שדומין בקריאתן'. ביתין כפין, כפין גמל' <ל' צדין, צדין גמין, דלתין רישין, רישין דלתין, רישין דלתין, יהיה חיתין, חיתין יהיה, ווין יודין, יודין ווין, זיינין נונין, נונין זיינין, טיתין פפין, פפין טיתין, כפופין פשוטין 'רש"י': 'כ' פה צדי נון, הכפולות [בסופיות] שלהן פשוטות', מימין סמכין, סמכין מימין, סתומין 'רש"י': 'מ"ם סתומה' פתוחין, פתוחין סתומין'. מהידמות זוגות אלו אפשר ללמוד על צורות האותיות בתקופה התנאית כגון הפשלת ראשה של האות גימל לאחר כדרך כתיבת האות צדי, ואכן כמה מהידמויות אלו ניכרות משרידי הכתב (האפיגרפיים בייחוד) מאותה תקופה, ואף מתקופות אחרות.

²⁴ צונץ, היסטוריה, עמ' 206 (שם הוא פירש כתיבה דקה ככתב רש"י רהוט) ואחרים. לשימוש במונח זה ברשימות ספרים באיטליה ראו למשל בונפיל, רשימת ספרים, עמ' 59, מס' 5. בקולופון של כתב-יד שנכתב, כנראה, בצרפת בשנת 1390 כותב הסופר: 'אני הכותב <...> כתבתי זה הספר הנקרא רב אלפסי מכתבה גסה עם פ' ותו' סביב מכתבה דקה' (כ"י מנטובה, הקהילה היהודית 30 ebr.). אכן, טקסט הפנים של הרי"ף כתוב בכתב מרובע נאה ובשוליו נכתב פירוש המיוסד על-פירוש רש"י וליקוטים מהתוספות בכתב בינוני אשכנזי. המונח בערבית-יהודית שמופיע באחת הרשימות מידי יוסף ראש הסדר – 'כ"ט דקי' (כתב דק) [אלוני, הספרייה היהודית, מס' 98, שורה 165] -- בוודאי אינו מקביל לשימוש האירופי. ועוד דוגמה מלשון הסופרים: בדף קלף בודד, ששרד מתוך כתב-יד אשכנזי בענייני טופסי גיטין ממפנה המאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה (כ"י אוקספורד 63 MS, Opp. 63, דף 462א) כתב המעתיק: 'זה טופס הגט מן שיטת רבינו פרץ <...> וצריך לכתוב הגט מכתבה גסה, אכן לא ידעתי לאמן ידי להעתיק מכתבה גסה שקורין גרוש בלעז' (על המונח הלועזי גרוש או גרוס ראו לעף, אביזרי כתיבה, עמ' 73). גם המונח כתיבה 'עגולה', המופיע בעיולים רבים ברשימת ספרים מאיטליה מסוף המאה החמש-עשרה שפרסם א"א אורבך (ראו בהערה הקודמת) מציין בוודאי כתב בינוני ולא את סגנון הכתיבה (אף על-פי שהוא הולם את מעוגלות הכתיבה האיטלקית הבינונית במאה החמש-עשרה), כמו שהעיד אליהו בחור במילון התשבי בערך משקט (לעיל, הערה 11) בנוגע לכתב הספרדי, וכמו שהמונח 'כתיבה עגולה קטאלאנית' מוכיח ואף המונח האיטלקי 'ריטולנא' (להלן, הערה 65). באותה רשימה מופיעה גם ההגדרה 'כתיבה רהוטת', ואולי לפנינו השימוש הראשון במונח רהוט.

25 cursiva, hybrida ולסיווג הכתב הלטיני בכללו שהציע ג'וליאן בראון בשיעוריו – formata, currens, media.²⁶

לתבנית המרובעת המשווה לאותיות הכתב העברי בימי-הביניים אין דומה בכתבים המזרחיים או המערביים אך אפשר להשוותה לכמה כתבים מזרחיים קדומים: האופי המרובע הזוויתי של טיפוס האסטרנגלה (Estrangela) בכתב הסורי²⁷ וכן לאחד מסגנונות הטיפוס הח'ג'אזי²⁸ והכופי²⁹ הקדומים של הכתב הערבי, בייחוד אלה שנהגו בכתובות.³⁰ בין הכתבים המערביים אפשר למצוא קווי דמיון לכתב המרובע בכתובה הקפיטלית או האונקיאלית היוונית, בעיקר לזו המכונה ביבלית,³¹ ובכתב הלטיני המרובע הקפיטלי של הכתב הרומי המיוסקולי (majuscule) הקדום.³² את סוג הכתב הבינוני אפשר להקביל לסוג הכתב משק³³ או נסחי³⁴ הערביים או לסוג media בכתובות הלטיניות, לפי מינוחו של ג'וליאן בראון.³⁵

באופן כללי ייאמר שסוג הכתב המרובע הבסיסי וגווניו (קדם-מרובע ומרובע-למחצה) היו אופן הכתיבה היחיד שנגלה בקודקסים הקדומים ביותר ששרדו בצינוני תאריך או על-פי אמדני זמנם. כך הדבר בקדומים שבהם מהמאה העשירית שנכתבו במזרח התיכון וצפון אפריקה.³⁶ הסוג המרובע התגבש במזרח התיכון ככתב קליגרפי לכתובת עותקים פורמליים וייצוגיים של התנ"ך בתחילת הפעילות המסרנית של מסירתו, ככל הנראה, עוד לפני המאה העשירית, שהרי בשלות

25 M.G.I. Lieftinck, 'Pour une nomenclature de l'écriture livresque de la période dite gothique', *Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle: Première colloque international de paléographie latine*, Paris 28-30 avril 1953 (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Sciences humaines 4), Paris 1954, pp. 15-34.

26 על-פי M. P. Brown, *A Guide to Western Historical Scripts from Antiquity to 1600*, London 1990 עמ' 2.

27 ראו למשל את הלוחות בספרים W. Wright, *Catalogue of the Syriac Manuscripts in the British Museum*, vol. 3, London 1872, pls. II, VII, X, XIV, XVIII and XIX; P. Kokowzoff, *Nouveaux fragments syropalestiniens de la Bibliothèque impériale publique de Saint-Petersbourg*, St. Petersburg 1906

28 דרוש, קטלוג הספרייה הלאומית, לוח VII; F. Déroche & S. Noja Nosedá, *Source de la transmission*; VII *manuscrite du texte coranique: Les manuscrits de style h ̣iḡ ̣azī*, vols. 1-2.1, Les 1999-2001

29 B. Moritz, *Arabic Palaeography*, Cairo 1905 (repr. Osnabrück 1986), plates 1-45; G. Vajda, *Album de paléographie arabe*, Paris 1958, nos. 1-6; A. J. Arberry, *The Koran Illuminated: A Handlist of the Korans in the Chester Beatty Library*, Dublin 1967, pls. 1, 11, 12 and 17; M. Lings & Y. H. Safadi, *The Qur'an: Catalogue of an Exhibition of Qur'an Manuscripts at the British Library*, London 1976, pp. 17-28; D. James, *Qur'ans and Bindings from the Chester Beatty Library: A Facsimile Exhibition*, London 1980, pp. 13-24. לאחרונה מעדיפים להשתמש במונח עבאסי (Abbasid) שטבע פרנסואה דרוש (ראו גצק, מדריך, עמ' 1).

30 ראו את הלוחות בספר M. Ocaña Jiménez, *El cúfico hispano y su evolución*, Madrid 1970

31 R. Barbour, *Greek Literary Hand A. D. 400-1600*, Oxford 1981, plates 1-3; G. Cavallo, *Ricerche sulla maiuscula biblica* (Studi e testi di papirologia editi dall'Istituto papirologico "G. Vitelli" di Firenze 2), Florence 1967; B. M. Metzger, *Manuscripts of the Greek Bible: An Introduction to Greek Paleography*, New York--Oxford 1981, pp. 24-25. השו גם אל הסגנון ה'מרובע' בכתב הקופטי:

W. H. Worrell, *The Coptic Manuscripts in the Freer Collection*, New York 1923

32 ראו בראון, *Guide*, לוח 1. ייתכן שהאפיון מרובע בסוג הכתב הרומי (Roman Square Capital) השפיע על המונח כתב מרובע / כתיבה מרובעת בפלאוגרפיה העברית.

33 N. Abbott, *The Rise of the North Arabic Script and its Kur'ānic Development, with a Full Description of the Kur'ānic Manuscripts in the Oriental Institute*, Chicago 1939, pp. 23-28

34 Ling & Safadi, *The Qur'an*, pp. 42-47; Lings, *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination*, pp. 53-69

35 במונח השתמשה מישל בראון, *Guide* עמ' 2.

36 די בהצעה ללוחות שבאוצר המצחפים, א, כדי להמחיש דבר זה.

הכתב ומלאכת הספר המתוחכמת מעידות על מסורת נמשכת קודמת שהגיעה לידי שכלול. אפשר להבחין בשורשי המסורת של כתב זה כבר בכתב הפורמלי המאוחר של מגילות מדבר יהודה ושל שרידי הפפירוסים בני התקופה הביזנטית.³⁷ ממצאי הכתב הקודמים לעידן הקודקס מן הזמן העתיק וראשית ימי-הביניים מראים בבירור את העדפת הכתיבה הבלתי פורמלית והרהוטה ואפילו השוטפת באופן קיצוני, כמו שנהגה בתעודות בתר-הרודיוניות,³⁸ ואילו הקודקסים המזרחיים הקדומים מציגים כתב מרובע קליגרפי עשיר באלמנטים דקורטיביים, שהגדילו את מספר משיכות הקולמוס שנדרשו לכתיבת האותיות. ההגמוניה של הסוג המרובע וגווניו הגסים והשוטפים יותר ארכה עד לראשית המאה האחת-עשרה, ואז אפשר להבחין בתהליך פשוט הכתב המרובע וסגנונו השוטף. תהליך זה, שבתחילה הפך את הכתב המרובע למרובע למחצה, הגיע לשיאו בהתהוות סוג כתב חדש – הבינוני. בתחילה הפציע סוג זה בתעודות ואיגרות מבבל ומאיראן³⁹ אך הוא אומץ ככתב ספר במהירות, באמצע המאה האחת-עשרה בערך.⁴⁰ ירידת הכתב המרובע מגדולתו במזרח קשורה בוודאי להתדלדלות המפעל הגדול -- הפצת מצחפי המקרא הטברניים במאה העשירית וראשית המאה האחת-עשרה, ומן הסתם גם להתפשטות השימוש בנייר, שהרחיבה את ההעתקות הזולות והחסכוניות. יש לחזור ולהטעים שכתב רהוט של ממש לא התפתח בענף המזרחי של ארצות האסלאם אלא רק בענף המערבי.⁴¹

באזורים המערביים של ארצות האסלאם – ספרד המוסלמית, המגרב וסיציליה – הפציע כתב לא-מרובע רהוט ומעוגל באותו הזמן בקירוב שהפציע הכתב הלא-מרובע המזרחי. באזורים אלה הוא עוצב בהשפעתו החזקה של הכתב הדומיננטי הערבי, ועד מהרה התגבש לשני סוגים נפרדים (אף כי לעתים מעורבים) – הכתב הבינוני והכתב הרהוט. אף על פי שקודקסים מתוארכים לפני ראשית המאה שלוש-עשרה נדירים יש מקום להניח ששני סוגי הכתב הבלתי מרובע התפתחו ויושמו לצורך כתיבות דוקומנטריות וטיוטות ספרותיות כבר במאה האחת-עשרה,⁴² ורק במאה השלוש-עשרה אומצו להיות כתבי ספר ושוכללו.⁴³ כתב רהוט שוטף משוכלל המשתמש בליטורות לרוב

³⁷ ראו את הלוחות אצל סיראט, פפירוסים.

³⁸ ראו ע' ירדני, התעודות העבריות והארמיות מוואדי מרבעת ומנחל חבר וחומר קרוב: בדיקה פליאוגרפית ואפיגרפית, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, תשנ"א; הנ"ל, ספר הכתב העברי (לעיל, הערה 2), עמ' 184-189. ראו גם H.M. Cotton & A. Yardeni, *Hebrew and Greek Documentary Texts from Nahal Hever and Other Sites* (Discoveries in the Judean Desert 27), Oxford -- New York 1997.

³⁹ ראו אנגל, 'סגנונות הכתב'. ראו גם אסופות כתבים, א, מס' 52-53.

⁴⁰ ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 34 משנת 1052.

⁴¹ לדעת גויטיין (בהסתמכו על תעודות הגניזה), חברה ים תיכונית, ב, עמ' 234-235, מוצא הכתב הרהוט הוא בבל. לדבריו, בארץ ישראל וגרורותיה השתמשו בכתב מרובע, ואילו האסכולות הבבליות פיתחו כתב רהוט נאה, והוא התפשט והתקבל ברוב הקהילות, ובייחוד בטוניס שזיקתה לבבל הייתה חזקה. לעומת זאת התפתח בארץ ישראל ובסוריה כתב חד-זוויתי, מעין פשרה בין הכתב המרובע הישן ובין הרהוט החדש. ראו גם את דבריו על סגנון כתיבתו של סופר מקצועי מקירואן משנת 1008: 'והוא זה של סופרי שערי הישיבות של בבל – עם גוון מקומי קל' (ש"ד גויטיין, 'שלוש איגרות מן העיר קירואן אל יוסף בן עוכל', תרביץ, לד [תשכ"ה], עמ' 166). ייתכן מאוד שגויטיין נדרש בדבריו לכתב הבינוני ולא לרהוט ממש. מכל מקום, העדויות ששרדו בכתבי הספר המזרחיים אינן משקפות שימוש קדום בכתב רהוט במזרח (ואף אחר כך לא התפתח שם כתב רהוט שוטף, על אף הנטייה להתרהטות אותיות אחדות בכמה מכתבי-היד, כמו שידון בהצגת הכתב המזרחי להלן). תעודות מן הגניזה הכתובות בכתיבה רהוטה נכתבו בידי יוצאי ספרד (כגון האוטוגרפים של הרמב"ם) או צאצאיהם.

⁴² הדוגמה הקדומה ביותר ששרדה מכתב ספרדי פרוטו-בינוני באה בטיוטות של פיוטים מידו של יוסף אבן אביתור שהשתמרו בגניזת קהיר. המשורר עקר מספרד בשנת 976 והתיישב בארץ ישראל ובמצרים. ראו אסופות כתבים, ב, מס' 63 ולהלן בראש סעיף הכתיבה הבינונית.

⁴³ ההיקרות הקדומה ביותר של כתב ספרדי פרוטו-בינוני ככתב ספר היא בכתב-היד המתוארך הקדום ביותר ששרד מספרד המוסלמית וחצי האי האיברי בכללו – כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית Ebp.-Apa6. I 2240, שנכתב על נייר בוולנסיה בשנת 1119. ראו אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 57.

והדומה באופן בולט לכתב הערבי כבר ניכר בתעודות ובאיגרות מן המאה השתים-עשרה אך סוגל לכתבת ספרים, כנראה, רק באמצע המאה השלוש-עשרה לפי כתבי-היד המתוארכים.⁴⁴ הקודקסים המתוארכים הקדומים ביותר מאזורי ביזנטיון בכתב בינוני לכל דבר אינם נגלים לעינינו לפני המאה הארבע-עשרה אולם כתבי-היד המועטים ששרדו מהתקופה הקודמת להם מונעים הסקת מסקנות מוצקות על התחלת השימוש בכתב זה ככתב ספר. עם זה כתבי-היד האלו כתובים בכתב מרובע למחצה שנוף של כתב בינוני משוך עליו. נופך זה מתעצם בהשוותנו את הכתב המרובע למחצה לכתב המרובע לכל דבר שבכתבת הכותרות ותיבות הפתיחה. כתב רהוט לכל דבר לא התפתח בביזנטיון, כשם שלא התפתח במזרח התיכון. עדויות הכתב מאירופה הנוצרית המערבית משקפות מהלך דומה בהתפתחות סוגי הכתב, אף כי תעודות דו-כתביות ודו-לשוניות (בלטינית או בכתב לטיני ובעברית) מהמאה האחת-עשרה מקטלוגיה הנוצרית⁴⁵ ומסוף המאה השתים-עשרה מאנגליה⁴⁶ כבר מראות כתב בינוני מפותח למדי. הקודקסים המתוארכים ששרדו מאזורי צרפת וגרמניה מעידים שהשימוש בכתב זה ככתב ספר התעכב עד המאה השלוש-עשרה ואין למצאו ביניהם לפני הרבע השני של המאה.⁴⁷ באיטליה, שבאזוריה לא נהג כתב מרובע של ממש עד שלהי המאה השלוש-עשרה, משהחל כתב מרובע הקרוב לטיפוס האשכנזי להחליף את הכתב המרובע למחצה, הפציע כתב בינוני באמצע אותה מאה.⁴⁸ אף כי צורות שוטפות יותר של הכתבים הבינוניים ניכרות באירופה הנוצרית המערבית מהתחלותיו של הכתב הבינוני, כתב רהוט מובהק לא היה בשימוש עד לסוף המאה הארבע-עשרה.

בחירת סוג הכתב, גורמיו, מניעיו ותפקודיו

משהתגבש האופן הבינארי של הכתב (ובהיקף מצומצם הרבה יותר האופן המשולש), היה על כל סופר או מעתיק לבחור באיזה סוג של כתב ישתמש. לעניין זה עלינו להציג סדרה של שאלות. מה קבע בחירה זו? כלום היא הונעה מ'צרכים תפקודיים', אסתטיים או כלכליים? האם בחירת סוג הכתב הייתה פרי ההחלטה האוטונומית של הסופר המקצועי, שנהג לפי הרגליו או אפנות סביבתו או שמא הוכתבה בידי מזמין ההעתקה? כלום ניכר הבדל בבחירת סוג הכתב בין כתבי-יד שהועתקו בידי מעתיקים שכירים ובין אלה שהועתקו בידי משכילים לעצמם? באיזו מידה הדריכו סוגות הטקסט, מעמד חברתי, שיקולים כספיים ואילוצים חסכוניים את בחירת סוג הכתב? מצע הכתיבה – הקלף היקר או הנייר הזול – התנה את הבחירה? ואולי ממדי הספר הגבילו וכפו את השימוש בכתב מרובע בכתבי-היד גדולי ממדים ואת השימוש בכתב הבינוני בכתבי-יד קטני ממדים? כלום בחירת הסוגים הייתה אמצעי סמיוטי לסימול הייררכיה תרבותית או חשיבות

⁴⁴ כ"י סלמנקה, ספריית האוניברסיטה (Salamanca, Biblioteca de la Universidad), 294, שנכתב בסרגוסה בשנת 1253, מציג את השימוש הקדום ביותר בכתב ספרדי רהוט. ראייה שונה במקצת של התפתחות סוגי הכתב הספרדי ראו בהקדמתה של עדנה אנגל לאסופות, ב, עמ' xii-xvii.

⁴⁵ בית-אריה, 'כתב ספרדי', עמ' 228-229, 251-256 (לוחות).

⁴⁶ התעודות האלה קובצו בעת האחרונה על ידי J. Olszowy-Schlanger, §.

⁴⁷ כתב-היד האשכנזי הקדום ביותר הכתוב בכתב בינוני הוא כ"י אוקספורד MS. Laud. Or. 271, שהופק בגרמניה בשנת 1226/7 ונכתב בכתיבה שוטפת למדי. כ"י מינכן Cod. hebr. 5, שנכתב בשנת 1232/3 בידי שני סופרים (מוצא הסופר הבכיר היה וירצבורג), הוא הדוגמה הקדומה ביותר של קודקס הכתוב בכתיבה בינונית קליגרפית (בסגנון גותי).

⁴⁸ כתב-היד הקדום ביותר ששרד בכתב בינוני הוא כ"י פריז Hébreu 312, שנכתב בשנת 1246/7, כנראה, ברומא; ראו אוצר כתבי-יד, II, 7.

דתית של הטקסטים המועתקים,⁴⁹ ושמא שיקפה את ההיררכיה של יחידות הטקסט כמו שהוראה בפרק על שקיפות הטקסט? האומנם העתקות אלגנטיות, הדורות, מעוטות ומקושטות הופקו בדרך כלל בכתב מרובע, ואילו ההתפשטות המהירה של מצע הכתיבה הזול של הנייר בארצות האסלאם וההיקף הגדול של הייצור העצמי של הספר היהודי בכל האזורים האיצו את השימוש בכתב ספר מהיר וחסכוני יותר? האומנם הרצון להקטין את הוצאות ההעתקה, לחסוך בחומרי העתקה ולקצר את פרק זמנה חייב מזמיני העתקות, סופרים ומעתיקים להעדיף כתב קטן, צפוף ורהוט יותר? תשובה לשאלות האלה תינתן בעזרת נתונים מדויקים ומדידים שמעמידים לרשותנו כתבי-היד המתוארכים.

תחילה ראוי להציג את הנתונים על התפוצה הכללית של סוגי הכתב והתפלגותם הכרונולוגית. הנתונים האלה עשויים לצמצם את השאלות ולספק על ידי שיעורם היחסי תשובות אחדות. ייתכן שרוב הנתונים שלהלן טעונים שינויים סטטיסטיים קלים בגלל אותם כתבי-יד שנכתבו בשני סוגי כתב – טקסט היסוד במרובע וטקסט המשנה בבינוני. עם זה עצם היכללות שני הסוגים בשיעורי התפוצה למיניהם מקזזת את כפילותם. תיעוד כתבי-היד המתוארכים מראה בבירור את המעבר ההדרגתי והמתמשך מהשימוש הבלבדי בכתב מרובע לכתב הבלתי מרובע, בעיקר הבינוני. הכתב המרובע לא נזנח אך השימוש בו הלך ופחת כל העת. בהיבט תקופתי, בהתעלמות משינויים אזוריים, שלט הכתב המרובע רק במאה הראשונה לשימוש בכתב הבינוני, ועד מהרה איבד את בכורתו. וכך הכתב המרובע הופיע בשבעים אחוזים בערך מהקודקסים המתוארכים במאה האחת-עשרה, אך פחת ל-43 אחוזים (שיעור זה כולל גם 3 אחוזים של כתבי-יד בכתבים מעורבים, מרובע ובינוני) במאה השנים-עשרה והשלוש-עשרה, וצנח ל-22 אחוזים (בתוספת ארבעה אחוזים של כתבים מעורבים) במאה הארבע-עשרה, ול-15 אחוזים (בתוספת שלושה אחוזים של כתבים מעורבים). לפיכך ברור שהכתב המהיר והפשוט יותר לביצוע הועדף על פני הכתב המרובע למן המאה הארבע-עשרה. שלושה רבעים מכל כתבי-היד המתוארכים מימי הביניים נכתבו בכתב בינוני, אולם רק שלושה אחוזים מהם נכתבו בכתב רהוט. סוג הכתב שבלי ספק היה החסכוני והמהיר ביותר נדחה לכאורה כמעט לחלוטין מלהיות ככתב ספר. אולם נדירות השימוש בכתב הרהוט תקפה רק באזורים שבהם לא התפתחו כלל כתבים רהוטים או שהתפתחו רק בשלהי ימי-הביניים. לא כן במרחבי השימוש בכתב מהטיפוס הספרדי, שסוגו הרהוט התפתח מראשיתו לצד הסוג הבינוני והיה בשימוש ניכר במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה.

מתאר ההתפתחות הכרונולוגית הכללית שהובא כאן לא שונה במידה רבה מאזור לאזור. כל אחד מהאזורים הגאו-תרבותיים של הספר העברי מציג קצב אחיד של שקיעת השימוש בכתב המרובע, אף שקיימים הבדלים בשיעורי השימוש בו. באופן כללי הסוג המרובע רווח באשכנז (צרפת וארצות גרמניה וארצות דוברות גרמנית) יותר מבשאר האזורים ופחות באיטליה ובמזרח התיכון ולעתים נדירות בביזנטיון. במאה השלוש-עשרה אפוא שימש הכתב המרובע להעתקת 57 אחוז של כתבי-היד הספרדיים, 54 אחוז של האשכנזיים אך רק 30 אחוז של האיטלקיים. במאה הבאה ירד שיעור כתבי-היד הספרדיים בכתב מרובע למחצית (27 אחוזים), כתבי-היד האשכנזיים ל-39 אחוזים, והאיטלקיים ל-9 אחוזים בלבד. במאה החמש-עשרה הוסיף שיעורם של כתבי-היד בכתב מרובע לרדת. כתבי-היד הספרדיים ל-19 אחוזים, האשכנזיים-הגרמנים ל-25 אחוזים, ורק

⁴⁹ על ההיררכיה של הכתבים במלכויות הפרנקים ראו R. McKitterick, 'Text and Image in the Carolingian World,' in *The Uses of Literacy in Early Medieval Europe*, ed. R. McKitterick, Cambridge 1990, pp. 301-304.

באיטלקיים נגלית לכאורה עלייה קלה של שלושה אחוזים. ההתרבות הפרדוכסלית בכתבי-יד שהופקו באיטליה בכתב מרובע אינה מעמעמת את ממדי ההעדפה המכרעת של הכתב הבינוני שהעדיפו מזמיני הספרים והמעתיקים האיטלקיים, שכן יותר משני שלישים של ההעתקות בכתב מרובע במאה החמש-עשרה באיטליה באו מידי מעתיקים מהגרים מאשכנז, מפרובנס ומספרד, ומאותם סופרים ומעתיקים איטלקיים שהושפעו מהם (בייחוד מהסופרים הספרדיים).⁵⁰ באופן מסכם ייאמר שתפוצת כתבי-יד הכתובים במלואם בכתב מרובע היא כדלקמן: 37 אחוז באשכנז, 23 אחוז בספרד, 15 אחוז באיטליה (בכללם גם כתבי-יד שהועתקו בידי מהגרים אשכנזיים וספרדיים) ובמזרח התיכון ורק 3 אחוזים בביזנטיון.

אין ספק שעלות הייצור של העתקים בכתב מרובע הייתה גבוהה הרבה יותר מעלות ההעתקים בכתב בינוני (וזו של העתקים בכתב רהוט הייתה קטנה יותר מזו של אלה בכתב בינוני). העתקה בכתב מרובע הייתה כרוכה בהשקעת זמן גדולה הרבה יותר בגלל משיכות הקולמוס הרבות שנדרשו לכתיבת האותיות ובגלל העיכוב בשטף כתיבתן בשל האלמנטים העיטוריים שנוספו לצורותיהן הבסיסיות. יתר על כן, הכתב המרובע אינו מיושם באופן טבעי בממדים קטנים, ועל כן הוא מחייב בדרך כלל מצע כתיבה גדול יותר מן הנדרש לכתב הבינוני הקטן יותר בממדיו ובצפיפות שורותיו. מכל מקום התרשמות זו צריכה אישוש כמותי. צפיפות כתב עשויה להימדד באופן ליניארי ובאופן משטחי. הצפיפות הליניארית תועדה בכתבי-יד המתוארכים על ידי מניית הסימנים הגרפיים (אותיות, סימני הפסק ורווחים בין מילים) בחמש שורות מלאות רצופות וחשוב מספרם בעשרה ס"מ בתור מכנה משותף. צפיפות השטח תועדה על ידי מדידת אורך עשר שורות כתובות, המשקף את צפיפות הגובה הן של הכתב והן של הרווח בין השורות וכן חישוב הסימנים הגרפיים בעשרה ס"מ מרובעים.

מקדם הצפיפות הליניארית של רוחב השורות בכתב-יד מקראי שנכתב בכתב מרובע קליגרפי בשנת 1027/8, כנראה בארץ ישראל,⁵¹ הוא 12.93 סימנים בעשרה ס"מ, ומקדם צפיפות השטח שלו הוא 89.73 סימנים בעשרה סמ"ר, ואילו מקדם הצפיפות הליניארית בכתב-יד מקראי שנכתב בכתב בינוני בקום (איראן) בשנת 1485/6⁵² הוא 44.32 וזה של צפיפות השטח -- 986.30. דגימה זו משקפת חיסכון של תשעים אחוז במצע הכתיבה על ידי שימוש בכתב הבינוני במקום הכתב המרובע הפורמלי – בהעתקות של המקרא למצער -- במזרח התיכון אולם היא לא דווקא בהכרח גנרית. נתונים של אותה סוגת טקסט בכתבי-יד שהופקו באשכנז (צרפת או גרמניה) או באיטליה מציגים מרחב גדול יותר של צפיפות השטח הכתוב בכתב המרובע וגודל אותיותיו, שכמובן, היה פרופורציונלי לממדי הספר. בעיקר באיטליה משלהי המאה השלוש-עשרה ואילך ובאופן בולט ביותר בתקופת הרנסנס נכתבו ספרים קטני ממדים נאים או מקושטים בסגנון *bel libro* הלטיני בכתב מרובע זעיר. וכך כתב-יד מקראי אשכנזי הכתוב בכתב מרובע בשנת 1253⁵³ שגובהו 505 מ"מ, מציג מקדם צפיפות ליניארית של 17.61 סימני כתב בלבד בעשרה ס"מ ומקדם צפיפות שטח של 150.57 סימני כתב בסמ"ר, ואילו מקדמי הצפיפות של כתב-יד מקראי שנכתב בשנת 1215

⁵⁰ ראו N. Pasternak, 'The Judeo-Italian Translation of the *Song of Songs* and Ya'aqov da Corinaldo', *Materia Judaica*, 10 (2005), pp. 273-274

⁵¹ אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 23.

⁵² כ"י אוקספורד MS. Heb. e. 60.

⁵³ כ"י ונציה, מרציאנה Or. 211, 214.

בעיר La Rochelle,⁵⁴ שגובהו 218 מ"מ בלבד, הם 45.49 סימנים בעשרה ס"מ, 1,066 >!< סימנים בעשרה סנטימטרים מרובעים. ברור שהיחס בין ממדי מצע הכתיבה ובין צפיפות הכתיבה – בלי תלות בסוגת הטקסט – הוא הפוך: ככל שממדי הספר גדולים יתרבו מספר סימני הכתב בשטח נתון קטן יותר. הצפיפות הלינארית בכתבי-יד מקראיים שנכתבו באיטליה בכתב מרובע הקרוב לטיפוס אשכנזי נעה בין 19.72 ובין 55.34 סימני כתב, וצפיפות השטח בין 273.00 ובין 1,177.50 סימנים בעשרה סמ"ר, ואילו הצפיפות הלינארית של כתבי-יד מקראיים הכתובים בכתבה בינונית נעה בין 24.88 ובין 72.12 סימנים בעשרה ס"מ, וצפיפות השטח בין 32.95 ובין 2,671.16. על אף השימוש בכתב מרובע צפוף יותר בכתבי-יד איטלקיים החיסכון בשל כתיבה בכתב בינוני רב הוא.

כתבי-יד אשכנזיים הלכתיים מבטאים ביתר שאת את ההבדל בין השטח הנדרש להעתקה בכתב המרובע ובין השטח שנדרש בכתב הבינוני. בכתב-היד האשכנזי המתוארך הקדום ביותר, הלא הוא אותו חלק מכ"י פירנצה של התלמוד שנכתב בשנת 1177, כשלושים סימני כתב בעשרה ס"מ, 382.58 סימנים בעשרה סמ"ר, ואילו בכתב-היד ההלכתי הקדום ביותר הכתוב בכתב בינוני⁵⁵ 64.35 סימני כתב בעשרה ס"מ, 2443.85 סימנים בעשרה סמ"ר – יותר מפי שישה סימני כתב ביחידת שטח.

הדעת נותנת אפוא שההמרה ההדרגתית או המהירה של הכתב המרובע בכתב הבינוני הונעה בראש ובראשונה משיקולים כלכליים – חיסכון ניכר בזמן ההעתקה ובמצע הכתיבה. אולם עצם הדבר שרבים מכתבי-היד האיטלקיים הנאים (bei libri) שהופקו על קלף עוטרו ואפילו קושטו במאה הארבע-עשרה ובאופן בולט יותר במאה החמש-עשרה, נכתבו בכתב בינוני דווקא, מוכיחה שהפחתת הוצאות הייצור לא הייתה המניע היחיד להעדפת הכתב השוטף והדחוס יותר, למצער באיטליה. אכן, מעתיקים משכילים שהעתיקו לעצמם על נייר -- מצע הכתיבה הזול יותר -- או על קונטרסים מעורבים השתמשו כמעט רק בכתב הבלתי מרובע. התפתחות הכתב הבינוני והתפשטותו בכל האזורים חופפות אפוא את התפשטות השימוש בנייר באותם אזורים. הדבר בולט במזרח, שבו שימש נייר להעתקות קודקסים לכל המאוחר משנת 1000, ובו בזמן בערך הפציע הכתב הבינוני המזרחי. אמנם בשתי המאות הראשונות לשימוש בנייר במזרח נהגו לכתוב על גביו גם בכתב מרובע אך דומה שהדבר נבע מחמת נדירות השימוש בקלף, מן הסתם בגלל יוקרו. כיוון שהתפשטות הנייר באירופה לא הייתה אחידה והשימוש בו בכתבי-יד עבריים היה מועט בתקופות הראשונות, הנתונים על כתב בינוני בכתבי-יד האירופיים של נייר הם בעלי משמעות רק מהמאה השלוש-עשרה מהאזורים הספרדיים, מהמאה הארבע-עשרה מאיטליה ומהמאה החמש-עשרה בלבד מגרמניה. בין כתבי-היד הספרדיים הרבים של נייר נמצאו רק שניים כתובים בכתב מרובע ובין כל כתבי-היד האשכנזיים המעטים של נייר (תריסרים אחדים) וכן בין כתבי-היד האיטלקיים הרבים – רק אחד. נראה שבררת המחדל של מעתיקים אירופיים בכתבם על נייר הייתה הכתב הבינוני.

נשאלת השאלה אם הייעוד של הפקת כתב-היד של קלף השפיע על בחירת הכתב. האומנם כתבי-יד של קלף בהפקה עצמית נכתבו בייחוד בכתבים הבינוניים החסכוניים, ואילו כתבי-יד שהעתקתם הוזמנה מידי סופרים מקצועיים או מקצועיים למחצה בידי חובבי ספר ומשכילים שהשיגה ידם לשכרם נכתבו בייחוד בכתבים מרובעים? נתונים אלה נבדקו בקרב כל כתבי-היד

⁵⁴ כ"י וטיקן Vat. ebr. 468.

⁵⁵ כ"י קיימברידג' האוניברסיטה Add. 1564.

המתוארכים של קלף שנכתבו במפורש לזולתם לעומת אלה שלא נכתבו במפורש לזולתם ובכללם כתבי-יד רבים שייעודם אינו נקוב כלל בקולופון מתוך הנחה שרובם ככולם הופקו לשימוש אישי.⁵⁶ בחינה זו מעלה שבאופן כוללני שימש כתב מרובע בהעתקות מוזמנות הרבה יותר מבהעתקות עצמיות: 24 אחוזים לעומת 13. אולם בשני סוגי כתבי-היד רווח השימוש בכתב הבינוני עוד יותר (33 אחוזים בהעתקות המקצועיות, 29 אחוזים בהעתקות העצמיות). ההתפלגות האזורית מראה שיעור גבוה יותר של כתבי-היד הספרדיים המוזמנים בכתב מרובע (40 אחוזים, 11 אחוזים בכתב בינוני) אך זה השיעור גם בכתבי-היד בהפקה עצמית (23 אחוזים). באשכנז נראה 28 אחוזים מכתבי-היד המוזמנים לעומת 23 אחוזים מכתבי-יד בהפקה עצמית. באיטליה שיעורם נופל מזה שבאשכנז ובספרד ומגיע לחמישה עשר אחוזים לעומת ארבעים ושבעה אחוז של כתבי-יד המוזמנים הכתובים בכתב בינוני. ההתפרסות הכרונולוגית האזורית משקפת יחסים מורכבים ומשתנים יותר של סוגי הכתבים בכתבי-היד של קלף בשני סוגי ההפקות. במאה השלוש-עשרה – העת הקדומה ביותר שבה היה שימוש נרחב בכתב בינוני לכתב ספר באירופה – שלט במרחבי התרבות הספרדית הכתב המרובע בשלושה רבעים מכתבי-היד המוזמנים ורק קצת פחות גם בכתבי-היד האישיים. בצרפת ובגרמניה במאה השלוש-עשרה הכתב המרובע מופיע בשני שלישים של ההעתקות המוזמנות כאשר רווחו שני סוגי הכתב במידה שווה בכתובות האישיים. ההתפלגות המאלפת ביותר משתקפת בכתבי-היד שנכתבו באיטליה והם מראים שימוש זהה או דומה בהיקפו של סוג הכתב בלא תלות בייעודי ההעתקה. כך נמצא שיעור נמוך זהה של כתיבה בכתב מרובע בכתבי-היד המוזמנים והאישיים בני המאה השלוש-עשרה – ברבע מהם בלבד. במאה הארבע-עשרה פחתו כתבי-היד המוזמנים בכתב מרובע לכדי עשירית וזה של כתבי-היד האישיים ל-15 אחוז. כל שאר כתבי-היד נכתבו בכתב בינוני. במאה החמש-עשרה התפלגות הכתבים על-פי ייעודיהם באיטליה זהה – כרבע בכתב מרובע וכשלושה רבעים בכתב בינוני בלא הבדל בין העתקים ממומנים ובין העתקים אישיים. כאמור, התרבות הכתב המרובע באיטליה היא אך למראית עין, לפי שרוב ההעתקות בכתב מרובע במאה החמש-עשרה היו מעשה ידי סופרים ספרדיים, פרובנסליים, גרמנים ומגורשי צרפת. העתקה הייתה דרך לפרנסה נוחה למהגרים שזה מקרוב באו, ואת בחירתם בכתב המרובע להעתקות מוזמנות על ידי בני המקום קבע בוודאי הצורך להימנע מלהעתיק בכתבם הבינוני, הספרדי או האשכנזי, שהקורא האיטלקי לא הורגל בו. מבחינה זו עולה שלא ניכרת העדפה של ממש לכתב המרובע בכתבי-יד של קלף שהוזמנו מידי סופרים שכירים. העדפה קלה ניכרה רק באזורי ספרד, ובגרמניה ובצרפת בייחוד במאה השלוש-עשרה. הכתב הבינוני מיוצג בהיקף רב גם בכתבי-היד המוזמנים מסוג זה. כשישים אחוז (בגיוונים כרונולוגיים) של כתבי-היד של קלף המוזמנים הספרדיים כתובים בכתב מרובע אך כך גם כשליש מכתבי-היד בהפקה עצמית. אפילו המעתיקים לעצמם האשכנזיים אימצו את הכתב הבינוני כמעט בשיעור זהה לשיעור הכתב המרובע בכתבי-היד בני המאה השלוש-עשרה (קודם לשימוש בנייר בצרפת ובגרמניה). באיטליה נמצא שהסופרים האיטלקיים השתמשו בכתב המרובע בהיקף מוגבל.

לפיכך נראה שהמעבר לסוג כתב רהוט ושוטף יותר לא הומרץ בהכרח או במידה נכבדת על ידי אינטרסים כלכליים ושיקולי חיסכון של המעתיקים לעצמם. השימוש בכתבים הבינוניים לא נחשב גם מכשול לקריאות הטקסט המועתק, שהרי אין להעלות על הדעת שמשתמשים בימי-הביניים המאוחרים, שהיה ביכולתם לשכור סופרים או לקנות את מצע הכתיבה היקר של קלף,

⁵⁶ ראו לעיל, פרק א, סעיף 5 על ההנמקה להנחה זו.

היו מבקשים לצמצם את הוצאות הפקת כתב-היד על חשבון נוחות הקריאה. יש להסיק אפוא בוודאות מכתבי-היד המרובים האיטלקיים המחזיקים שליש מכלל הקורפוס של כתבי-היד המתוארכים כי יותר משני שלישים מאלה שהופקו על קלף בכתובה איטלקית מביניהם – מוזמנים ואישיים כאחד -- כתובים בכתב בינוני. גם שיעוריהם הקטנים של כתבי-היד הספרדיים והאשכנזיים המוזמנים בכתב בינוני – שליש בקרב הראשונים, יותר ממחצית אצל האחרונים – מאששת מסקנה זו. אף שהבחירה הבלבדית בכתב הבינוני בהעתקות על נייר בין שהיו מוזמנות בין שהיו בהפקה עצמית בוודאי נבעה מהרצון לקצץ בהוצאות הייצור, יישומו בכתבי-היד של קלף דורש הסבר אחר אלא אם תיזקף התפשטותו הנרחבת והמקיפה להתפתחות גרפית טבעית שהציעה לכותב גמישות רבה יותר בגודל הכתב.

אם כך אמנם היה הדבר, ראוי לבחון אם הדבקות בכתב המרובע לאחר התפשטות הכתב הבינוני תלויה באופן בלבדי בסוגות ספרותיות כלשהן או אופייניות להן. אפשר לשער שכתבים מרובעים שימשו ברוב העתקות המקרא המתוארכות. הבדיקה הסטטיסטית של התפלגות סוגי הכתב בכתבי-היד המקראיים אינה צריכה, כמובן, לכלול את התקופות שלפני התפתחות הכתב הבינוני. אכן, הכתב המרובע שולט בשמונים אחוז של העתקות המקרא במאות השלוש-עשרה עד החמש-עשרה. שיעורו הגדול ביותר הוא בכתבי-היד הספרדיים (96 אחוזים במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, 88 במאה החמש-עשרה). גם בכתבי-היד האשכנזיים הוא בולט בהיקף שימוש – 96 אחוזים במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, 88 אחוזים במאה החמש-עשרה. רק באיטליה שימש הכתב המרובע במחצית מהקודקסים המקראיים (שאנם מרובים כמו קודמיהם) ואולם אם נחסר ממספרם את כתבי-היד שנכתבו בידי סופרים מהגרים אשכנזיים, ספרדיים ופרובנסליים, יפחת שיעורם לרבע (במאה החמש-עשרה עד 17 אחוזים).⁵⁷

ליטורגיה היא סוגה שעשויה להיזקק לכתב המרובע הרפרזנטטיבי, אולם עדות הנתונים מתקופת התפשטות הכתב הבינוני מהרבע השני של המאה השלוש-עשרה ואילך באזורים מרובי כתבי-יד ליטורגיים מפתיעה בעניין זה. בצרפת ובגרמניה שני שלישים מכתבי-יד אלה כתובים בכתב מרובע לעומת שליש בכתב בינוני (לשיעור זה נוספו עוד כתבי-יד בכתב מרובע שחלקים קטנים מהם – בייחוד ההוראות – כתובים בכתב בינוני). באזורי תרבות הספר הספרדי ובאיטליה יחסי סוגי הכתב הפוכים -- רק שליש מכתבי-יד אלה כתובים בכתב מרובע (באיטליה במאה החמש-עשרה רבים מידי מהגרים) ושיעור כפול מזה – בכתב בינוני. בחישוב כולל נמצא שרק 42 אחוזים של המחזורים והסידורים כתובים בכתב מרובע בתקופות הדו-קיום של סוגי הכתב באזורי ספרד, אשכנז ואיטליה.

העדפה מכרעת של הכתב הבינוני נגלית בהעתקות של הספרות התלמודית, המדרשית וההלכתית, סוגה שהיה צפוי שרובה ייכתב בכתובה פורמלית דווקא. והנה שיעור הכתב המרובע בהעתקות אלה באזורים מרובי כתבי-היד בתקופת הדו-קיום של שני סוגי הכתבים אינו יותר מעשירית.⁵⁸ השימוש בכתב המרובע לא היה אפוא תלוי בסוגת הטקסט המועתק,⁵⁹ חוץ מהטקסט המקודש של המקרא – הטקסט שלפי ממצאי הספר העברי הוא הראשון שהופץ בצורת קודקס בזמן לא ידוע

⁵⁷ למן המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה ניכרת מאוד באיטליה ההעדפה של השימוש בכתב הבינוני בכתבי-יד מקראיים (בלי תוספת של תרגום או פירוש) שרובם הופקו בממדים קטנים ואפילו זעירים ובעמודה אחת. לכאורה ראוי להזכיר את כתבי-היד התימניים המקראיים שכולם – בין של קלף בין של נייר – כתובים בכתב מרובע אלא שלמעשה כל כתבי-היד התימניים כתובים בכתב מסוג זה.

⁵⁸ כתבי-יד הלכתיים ספורים בלבד נכתבו בכתב מרובע באיטליה במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה בידי סופרים שאינם אשכנזיים או ספרדיים.

לפני המאה העשירית. למן המאה העשירית במזרח התיכון הופקו קודקסים של המקרא בכל האזורים בצורה ייצוגית מרשימה, בכתב קליגרפי מרווח ובדרך כלל בעימוד בעל שוליים נדיבים. עם זה, גם שימוש תלוי-סוגה יחיד זה בכתב המרובע, המבטא בלי ספק את ההכרה בעליונות המקרא על פני כל סוגת טקסט אחרת, לא מנע סופרים ומעתיקים איטלקיים מלהעדיף את הכתב הבינוני על הכתב המסורתי של המקרא.

אם כן, בחירת סוג הכתב לא הייתה תלויה סוגה (פרט להעתקות המקרא), לא הונעה משיקולים כלכליים (אלא בהעתקות על נייר) ולא הוכתבה באופן מכריע בידי המעמד החברתי של מזמיני ההעתקה. על כך יעידו כתבי-היד המעוטרים והמקושטים הכתובים בכתב בינוני. אכן, באזורי אשכנז ובייחוד ספרד נגלית נטייה בולטת לכתיבת ספרים יוקרתיים בכתב מרובע – כך בשלושה רבעים מכתבי-היד המקושטים הספרדיים ובשני שלישים מכתבי-היד האשכנזיים אולם אין הדבר כן בכתבי-היד האיטלקיים המקושטים שמעט יותר משליש מהם כתוב בכתב מרובע.

הכתב המרובע בתקופת התפשטותו של הכתב הבינוני לא ייצג בהכרח עליונות, ייחוד ומעמד חברתי של בעלי כתב-היד. את הבחירה בכתב הבינוני לא הניעו מגבלות כלכליות ושיקולי חסכונות, והיא אף לא הוגבלה בגלל שיקולים של נוחות הקריאה. ובכל זאת נשאלת השאלה מה המריץ את השימוש בו בכתבי-יד של קלף בעלי איכות גבוהה. אפשר להציע שתי סיבות לתהליך זה, האחת אסתטית והאחרת פונקציונלית. ייתכן שלטעמים של סופרים, מעתיקים ובעלים בספרד, באשכנז ובאיטליה היה הכתב הבינוני נאה ואלגנטי יותר מהכתב המרובע, כפי שבאמת הדבר נראה בעינינו היום. בלי להתחשב בגורם החיסכון, שנודעה לו השפעה מעטה על הפקת הספרים האיכותיים, סוג הכתב הבינוני לטיפולו נוח, כמובן, יותר לביצוע. הוא היה עשוי להיות עדיף לקוראים שהיו מוכנים להקריב מעט מנוחות הקריאה בתמורה לרווח האסתטי.

ההסבר הפונקציונלי כרוך בשקיפות הטקסט ובהבנייתו ההיררכית, שפרק ח לעיל עסק בהן. אחת התוצאות בעלות המשמעות להתפתחות הכתב הבינוני בכל אחד מטיפוסי הכתב והקיום בצורות של שני סוגי הכתב הייתה בלי ספק תרומת השימוש המעורב בהם לשקיפות מבנה הטקסט המועתק ולנוחות השימוש והחיפוש בו. אין הכוונה רק לשימוש הבולט בכתב מרובע לכתיבת כותרות, מילות פתיחה, חתימות של יחידות טקסטואליות, נוסחות חתימה וקולופונים בהעתקות בכתב בינוני. התפתחות סוג כתב אלטרנטיבי באותו טיפוס כתיבה העמידה לרשות המעתיקים את היכולת לא רק לייחד לכותרות ודומיהן כתב שונה מכתב הטקסט אלא גם לכמה שכבות בטקסט. אפשרות זו מוצתה בייחוד בהפקות של טקסטים מורכבים, מוערים ומפורשים. רובדי הטקסט של ספרי מקרא בלוויית פירושים, מסכתות תלמוד עם פירוש רש"י והתוספות, ספרי הלכה עם הגהות והוספות הובחנו במהירות על-פי סוג הכתב שבו הוצגו. כתב הטקסט הבסיסי, "פנים" כתב-היד, הועתק בכתב מרובע גדול ומרווח יותר, ואילו הפירושים וההגהות – בכתב בינוני. כאשר נכתב הטקסט הבסיסי בכתב בינוני נוספו לפעמים פירושים והגהות בכתב רחוט. בידול זה בסוג הכתב לא רק שיקף בבחיירות את ההיררכיה של שכבות החיבורים האלה אלא גם הקל את בידודם וקריאתם בטקסטים המורכבים הארוגים זה בזה. התפתחות סוגים רהוטים של הכתב העברי לא הזיקה אפוא לנוחות הקריאה ובהעתקות מרובות הרבדים, למצער, היא שיפרה לאין ערוך את קריאות הטקסט ואת יכולת החיפוש והאיתור בו.

⁵⁹ למסקנה דומה הגיעה עדנה אנגל בנתחה את סוג הכתב של תעודות מן הגניזה. בחירת הכתב הייתה תלויה בהתפתחות הכתב יותר מאשר בטיב התעודה. ראו במאמרה 'סגנונות הכתב', עמ' 365-410.

משהבהרנו את החלוקה היסודית של סוגי הכתב שהתגבשו בכל האזורים נפנה עתה להצגת התפלגות הכתיבות לטיפוסיהן. יש לחזור ולהדגיש את מה שהוטעם כבר בסעיף 3 בפרק א: לטיפוס הכתב נודע ערך פלאוגרפי מוגבל ואין הוא יכול לשמש בוחן בלבדי לזיהוי אזור ההפקה של כתב-היד שאנו מבקשים לזהות. הסיבות הן הניידות, ההגירות והגירושים של הקהילות היהודיות ובכללן, כמובן, סופרים ומעתיקים שהוסיפו לכתוב בטיפוס הכתב של אזור מולדתם וחינוכם. כמו שנאמר, טיפוס הכתב של הספר מעיד תמיד על מוצאו של הסופר, ואילו התכונות הקודיקולוגיות שלו – אם אמנם אינן הולמות את האזור של טיפוס הכתב -- משקפות את אזור ההפקה. במילים אחרות, רק חפיפה בין קלסתר הכתב ובין הקלסתר של מלאכת הספר מעידה שכתב-היד הופק באזור שבו נוהג טיפוס הכתב שלו. אין צריך לומר שלזיהוי מוצא הכותב (בייחוד המעתיק לעצמו) יש ערך גם כשהופק כתב-היד באזור שאליו היגר, שהרי מעתיק מהגר עשוי להשתמש במסורות טקסט ובדרכי מסירת טקסטים שונות מאלה שנוהגות באזור פעילותו החדש.

המונח 'כתב' התייחד לסוג הכתב ולאופן יישומו (מרובע, בינוני, רהוט). בחלוקה לטיפוסי הכתיבה בצירוף לסוגה נשתמש במונח 'כתיבה' כגון כתיבה אשכנזית מרובעת, כתיבה איטלקית בינונית, כתיבה ספרדית רהוטה. למען האמת התפלגות הטיפוסים של הכתיבה ואזוריהן הגאו-תרבותיים כבר הוצגה בפרק א לעיל, סעיף 4, בצורה מאוחדת עם ההתפלגות החופפת של מלאכת הספר. בהצגה זו, כאמור בראש פרק זה, ייכללו גם התמורות בטיפוסי הכתיבות וגלגוליהם ובייחוד הם יומחשו בהדגמות מתוך כתבי-יד. יצוין שכשם שהחלוקה לסוגי כתב הייתה מודעת ומנוסחת כבר בראשית המאה השתים-עשרה, כך הבחינו אנשי המזרח כבר במאה האחת-עשרה ואילך והאיטלקים במאה החמש-עשרה (כאשר הוצפה איטליה בכתבי-יד בכתיבות זרות)⁶⁰ שהביאום או העתיקום מהגרים, גולים ופליטים מגרמניה, מצרפת, מפרובנס ומספרד) בטיפוסי כתבי-יד, מהם ממוקדים יותר מהטיפוסים הכוללניים בטיפולוגיה שלנו, שעדיין איננו מסוגלים להבחין בהם. כך נמצא ברשימות ספרים מגניזת קהיר את המונח כתיבה עיראקית⁶¹ וברשימות ספרים איטלקיות את ההבחנה בין כתיבה אשכנזית לצרפתית⁶² – הבחנה שרק בזמן האחרון התחלנו לעמוד עליה⁶³ ושעדיין צריכה אישוש – ובעיקר בין טיפוסים נפרדים בתוך הכתב הספרדי, היינו כתיבה מערבית,⁶⁴ קטלנית⁶⁵, פרובנסלית (פרובינצאל)⁶⁶ ואפילו טולדנית,⁶⁷ ברשימת הספרים האירופית

⁶⁰ דוגמה פיקנטית לזרותו של טיפוס כתיבה באיטליה גנוזה בכ"י וטיקן 554 – Ross. – כתב-יד מקראי מקושט, שנכתב באיטליה בשנת 1286 בכתיבה מרובעת למחצה שאפיינה כתבי-יד קדומים באיטליה אך נעלמה בראשית המאה הארבע-עשרה כאשר הומרה בכתיבה הקרובה לטיפוס האשכנזי. בשנת 1432 נמכר כתב-היד בידי בעליו האיטלקי שלא הכיר את סגנון הכתיבה המרובעת האיטלקית העתיקה, ולכן ציין בשטר המכר כי הספר כתוב בכתיבה ספרדית.

⁶¹ 'בכט עראק'. ראו E.J. Worman, 'Two Book-Lists from the Cambridge genizah Fragments', *JQR*, 20, p. 459, line 28 (1908), ועתה אצל אלוני, הספרייה היהודית, רשימה 80, שורה 28.

⁶² ראו למשל, רוטשילד, 'רשימות ספרים באיטליה', עמ' 304, שורה 11 ועמ' 318 שורה 4 (כתיבה אשכנזית); עמ' 303 שורה 2, עמ' 304, שורה 12, עמ' 305 שורה 59 ועמ' 327 שורה 1 (כתיבה צרפתית).

⁶³ ראו בהקדמתה של ע' אנגל לאסופות כתבים, ג.

⁶⁴ הבחנה זו מופיעה במקורות מזרחיים ('בכט מגרבי'). ראו וורמן, שם, שם, שורה 27; אלוני, שם, שורה 27.

⁶⁵ רוטשילד, שם, עמ' 304, שורה 8 ועמ' 305, שורה 58. המונח 'כתיבה קטאלנה' מופיע בשנת 1432 בשטר מכירת כ"י אוקספורד MS. Laud. Or. 322 (קטלוג נויבאוואר 643), דף 343א. ברשימת ספרים שנמסרו בפיקדון, שנערכה בשנת 1482 באיטליה ונרשמה בסוף כ"י אוקספורד MS. Laud. Or. 101 (קטלוג נויבאוואר 240), דף 303ב, צוינה פעם אחת כתיבת כתב-יד 'כתיבה עגולה קטאלנה'. הכינוי 'עגולה' בצירוף זה מלמדנו שהשימוש נועד לציין את סוג הכתב ולא את טיפוסו (השוו לעיל, הערה 24). בשטר המכר הנזכר לעיל מוגדרת כתיבת כ"י אוקספורד כ'כתיבה ריטוניאל'. אין ספק, הכוונה לכתיבה בינונית איטלקית שבה כתוב גוף כתב-היד בן המאה הארבע-עשרה. הדבר עולה בבירור על-פי קולופון של מחזור שנכתב בשנת 1483: 'מודה אני החתום מטה שכתבתי זה המחזור מכתיבה ריטוניאל' (כ"י מכון שוקן בירושלים 13487, תועד בשנת 1992). המונח מופיע פעמים אחדות ברשימות הספרים שפרסם J.-P. Rothschild, 'Quelques listes de livres hébreux dans des manuscrits de la Bibliothèque nationale de Paris', *Revue d'Histoire des Textes*, 17 (1987), pp. 291-346, רוטשילד (שם, עמ' 299, הערה 27) תרגמו: écriture ronde.

הקדומה ביותר צוינה ההבחנה 'מכתבת ארץ ישמעאל' (מן הסתם כתיבה מזרחית).⁶⁸ אכן, גם אנו חשים בנוסף המיוחד שיש לרבים מכתבי-היד הפרובנסליים והצפון אפריקניים בתוך הטיפוס הספרדי הכולל, אף שעדיין לא הוגדרו גוונים אלה אך עד כה לא הבחנו בשום גוון קטלני, ואולי המונח מציין כתיבה ספרדית איברית שאינה כתיבה הפרובנסלית.

כזכור, חמשת הטיפוסים הבסיסיים של הכתב הם מזרחי (כולל תת-טיפוס תימני ופרסי), ספרדי, אשכנזי, איטלקי וביזנטי. בתוספת סוג הכתב נמצא שבכתבי-היד העבריים שימשו כשש-עשרה כתיבות נבדלות: כתיבה מזרחית מרובעת, כתיבה מזרחית בינונית, כתיבה מזרחית בינונית שוטפת או רהוטה למחצה, כתיבה תימנית (בסגנונות שונים); כתיבה פרסית בינונית; כתיבה ספרדית מרובעת, כתיבה ספרדית בינונית, כתיבה ספרדית רהוטה; כתיבה אשכנזית מרובעת, כתיבה אשכנזית בינונית, כתיבה אשכנזית רהוטה; כתיבה איטלקית מרובעת, כתיבה איטלקית בינונית, כתיבה איטלקית רהוטה; כתיבה ביזנטית מרובעת, כתיבה ביזנטית בינונית. עוד נראה שלא כל הכתיבות האלה נהגו בזמן אחד או השתיירו מאותו זמן. יש מהן שהפציעו בסוף ימי-הביניים ויש שהתפתחו בד בבד. כמו כן יש לזכור שבמקצת מכתבי-יד יש טשטוש בהבחנה בין סוג הכתב הבינוני לבין כתב רהוט יותר או עירוב ניכר של הסוגים.

להלן יצינו התחומים הגאו-תרבותיים של טיפוס הכתב, ייסקרו התפלגויותיהם לסוגיהם ולסגנונותיהם ויודגמו על ידי תצלומים של מבחר כתבי-יד. כאמור בראש הפרק, ידגימו התצלומים את התפתחות הכתיבות ותמורותיהן הצורניות והסגנוניות בדרך כלל בלי ניתוחים מבניים ומורפולוגיים ובלי תיאורי אותיות פרטניים.⁶⁹

הציע שמקורו האיטלקי הוא *rotonda* (מעוגלת). לדעת נורית פסטרנק, מקור המונח הוא *ritondella* או *retondella* – עיגול (טבעת) באיטלקית ארכאית, ובאיטלקית יהודית ריטונילה (*retonneta*) בסידור הקדום ביותר באיטלקית יהודית משנת 1483; ראו N. Pasternak, 'Graphic Drawings as Signpost for Easy Spotting of Prayers: A Curious Navigation Aid Found in Judeo-Italian Manuscript', *Gazette du livre médiéval*, 39 (2001), pp. 15, 18. המונח 'כתיבה עגולה' מופיע שמונה פעמים ברשימת הספרים שקנה משה רפאל מהנערים לפני שנת רס"ג והיא פורסמה על ידי אורבך (ראו לעיל, הערה 22), ובה הובחנו עוד ארבעה סוגי כתיבה וטיפוסיה: מרובעת, מרובעת דקה, עגולה כאמור. וכן ואריאציות אחדות של המונח הערבי מאסק (או מאשקה).

⁶⁶ ראו למשל: Rothschild, 'Quelques listes de livres hébreux', עמ' 319, שורות 4, 7 וכן 'כתיבה פרווינצאל' (או פרווינצלי) ברשימת הספרים שפרסם אורבך הנ"ל. המונח, כאמור, מופיע גם במקורות הלכתיים, שלפחות במקצתם הוא לא ציין טיפוס כתיבה אלא סוג כתב (הכתב הבינוני בטיפוס הספרדי), כמו בדוגמאות של ציון הבעלים בכ"י וטיקן ורשימות הספרים שפורטו לעיל, בהערה 22. באינוונטר הספרים מאימולה, שפרסם בונפיל, רשימת ספרים, כתיבה ספרדית מכונה במונח האיטלקי 'ספניולא' (שם, עמ' 61 מס' 61 ועמ' 62 מס' 32). בהלכות מזוזה במחזור ויטרי הצרפתי מצוינת הכתיבה 'הספרדית', שמובאת לדוגמה נכונה לביצוע האותיות טי"ת ופ"א שלא ככתיבתן בכתיבה 'הצרפתית', גם בצורה העברית 'אספיימית' (מהדורת ש' הורוץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 649). ועיינו שם, עמ' 651 ואילך, בהלכות ספר תורה מאת יעקב בן מאיר, שדיונו המפורט באותיות המתוגיות (עמ' 674 ואילך) עתיר במונחים מורפולוגיים.

⁶⁷ בשטר מכר שנכתב באיטליה בשנת 1491 בכ"י פרמה Parm.2668 (קטלוג דה-רוסי 782, קטלוג ריצ'ר ובית-אריה 1), שהועתק בטולדו בידי חיים בן ישראל בן ישראל, בן למשפחת סופרים שהתמחו שם בהעתקות תנכים, צוין 'זה העשרים וארבע כתיב' מרובעת טוליטאנה' (דף 385ב). בשנת 1507 מכרה אלמנט הקונה לחתנה 'זה העשרים וארבעה כתיבה מרובעת טוליטאנה'.

⁶⁸ ראו לעיל, נספח לפרק ד, הערה 55.

⁶⁹ הספרות ההלכתית – בעיקר האשכנזית -- העוסקת בכתיבת סת"ם עתירה במונחים הבאים לתאר את כתיבת האותיות ורכיביהן, מונחים שיכולים להעשיר את המילון של תיאורי האותיות העבריות. כבר בספרות התלמודית השתמשו בדימויים כדי לתאר את צורות האותיות בכתיבת סת"ם כגון קוף, גג, כרע, ירך, תג (למשל בתלמוד ירושלמי מגילה א: יא דף ע"א וע"ג ותלמוד בבלי, שבת קד ע"א-ע"ב ומנחות כט ע"א-ע"ב), ארכובה (צוואר הלמ"ד, ראו ירושלמי שם), מונחים שלימים השתמשו בהם בספרות ההלכתית. להלן דוגמאות אחדות גם ממקורות אחרים. במדרש אותיות דרבי עקיבא השלם, נוסח ב, בתוך: בתי מדרשות בעריכת ש"א וא' ורטהימר, ירושלים תשט"ו נמצא את המונחים רגל, חוד, קרן, שלושת ענפי השי"ן, אוזן הדל"ת. תיאור האותיות ב"ת ונו"ן שם הולם את צורותיהן הקדומות: 'בי"ת: מפני מה פניו כלפי גימ"ל ופניו של גימ"ל כלפי בי"ת' (עמ' תד); 'נו"ן: מפני מה ירכו לאחור ופניו כלפי מ"ם' (עמ' תז). יהודה בן שמואל החסיד השתמש במונחים חרטום, ירך, גג, חוליא, בטן (בתיאור האות עי"ן) ורגל (כתרי אותיות תפילין, מהדורת מ"מ משי זהב, בתוך: קובץ ספרי סת"ם, א, ירושלים תש"ל). בצוואת יהודה אבן תבון מופיעים המונחים שוקיים (הקווים המאורכים של האותיות כ"ף סופית, נו"ן סופית וקו"ף) וצוואר הלמ"ד (ראו להלן, הערה 123). מנחם המאירי בחיבורו קרית ספר בהביאו את הברייתא בבבלי, שבת קג ע"ב, השתמש במונחים

התת-ענף המזרחי

טיפוס הכתב המזרחי⁷¹

מרחב שימוש היה באזורי המזרח התיכון (או המזרח הקרוב) -- דרום חצי ערב, מצרים, ארץ ישראל, סוריה ולבנון, מזרח אסיה הקטנה (מזרח טורקיה), עירק, איראן ואזורים במרכז אסיה כמו אוזבקיסטן ובוכרה.

כתיבה מזרחית מרובעת

בכתיבה המרובעת שנהגה במזרח ניכר במופעה הקדומים ביותר במאה העשירית ובתחילת המאה האחת-עשרה סגנון הדור, קליגרפי ומונומנטלי בהעתקות המקרא, @0R0041, ולפיכך אפשר לכוונות אותה כתיבה 'ביבלית' או מקראית. כיוון שהעתקות המקרא ששרדו מאז ואילך התמעטו מאוד כשם שצומצם השימוש בכתב המרובע במזרח בכלל, השתייר סגנון זה בהעתקות מקרא ספורות אחר כך, כגון משנת 1106/7 (כנראה מפרס), @0A002, משנת 1248/9 @0C751 ובדוגמה נדירה משלהי ימי-הביניים בשנת 1467, @0C016 באופן מונומנטלי פחות בהעתקות של סוגות אחרות @0R105 או בגלגולו בסגנון שוטף יותר, מרובע למחצה ואחיד פחות כמו בדוגמה משנת @0C317/2@. 1029

כתיבה מזרחית בינונית

הכתיבה הבינונית המזרחית מציגה סגנונות רבים ואי-אחידות בגלגוליה הכרונולוגיים, שאולי מייצגים ייחודיות מחוזית או אזורית שטרם נחקרה. בשלב זה אפשר לחוש בהבדל כללי בין סגנונות האזורים הצפון מזרחיים דוגמת עירק וסביבותיה ('מדינחאי' בפי המסרנים) ובין האזורים המערביים (סוריה, ארץ ישראל ומצרים, 'מערבאי'). עם זה בשני אזורים -- איראן וסביבותיה ותימן -- ניכרות כתיבות בינוניות ייחודיות המצדיקות את הפרדתן מהכתיבה הבינונית המזרחית הכללית בזמן מופעה. הכתיבות שנהגו בתימן החל מקודקסים בני המאה השלוש-עשרה ואילך ובאיראן וסביבותיה לפחות מהמאה הארבע-עשרה ואילך מתבדלים בצורותיהן וסגנונותיהן, בייחוד אלה שבתימן, ולפיכך מוצדק להפרידן ולהגדירן תת-טיפוסים כשהן לעצמן, תימני ופרסי.⁷²

הכתיבה הבינונית המזרחית מופיעה בפעם הראשונה באגרות גאונים מבבל מהעשורים האחרונים של המאה העשירית. ברם עדנה אנגל הסבה את תשומת לבי לכך שמתרבות והולכות העדויות על כתיבות מתרחטות בתעודות מאיראן וכנראה גם מאפגניסטן עוד קודם לכן, כפי שנראה בעליל במעשה בית דין קראי בפרסית-יהודית שנכתב בשנת 1263 לשטרות (951),

בריה (למשל, 'הבריה התיכון שבאלף שבין הראש והרגל', 'ולמדנו מכאן שבריה הדלית צריך עוקצה התחתון משתפע מעט לצד אחוריה') ושוליים (מהדורת הירשלה, ירושלים תשט"ז, עמ' לד-לה).

⁷⁰ אפיון וניתוח של הכתבים של תת-הענף המזרחי ותת-הענף המערבי וזיקותיהם אלו לאלו העמידה ע' אנגל לפי תעודות הגניזה במאה העשירית והאחת-עשרה; ראו אנגל, סגנונות כתב.

⁷¹ מבחר ייצוגי של דוגמאות של הכתב המזרחי והתימני המוצגות בלוויית לוחות א"ב מובא באסופות כתבים, א. יש להטעים שפרסום זה קדם לנגישות אוספי פירקוביץ בספרייה הלאומית של רוסיה בסנקט פטרבורג העשירים בכתבי-יד מזרחיים קדומים מן המאה העשירית והאחת-עשרה.

⁷² כאמור בפרק א, סעיף 4, וכמו שכבר פורט בפרק ג על אודות הנייר הייחודי בכתבי-היד התימניים ובפרק ה על אודות הרכב הקונטרסים יוצא הדופן בכתבי-היד הפרסיים, התבדלות זו כוללת גם היבטים קודיקולוגיים.

שהשתמר באוסף ז'אק מוסרי (Jacques Mosseri) המופקד עתה בספריית אוניברסיטת קיימברידג', Ia 1.2 (התעודה פורסמה על-ידי ש' שקד, 'תעודה קראית קדומה בפרסית יהודית', תרביץ, מא (תשל"א), עמ' 49-58)

הממצא המתוארך הקדום ביותר של השימוש בכתובה בינונית ככתב ספר הוא מקהיר משנת 1040/1 [1,0D276@](#) אולם אין ספק שקטע זה נכתב בכתובת ידו של סהלאן בן אברהם, ⁷³ מנהיג הקהילה הבבלית בפוסטאט, שכתב בכתובה זהה תעודות רבות והן נמצאו בגניזה, והקדומה שבהן, כנראה, היא משנת 1026. בדוגמאות קדומות אלו ואף בכתבי-היד רבים שנכתבו אחריהן עד סוף המאה השתים-עשרה ניכר סגנון שוטף של הכתיבה הבינונית. קולופון ששרד בגניזה מכתב-יד שנכתב בפוסטאט בשנת 1067 בידי אביתר בן אליהו, ראש ישיבת גאון יעקב, מייצג את כתב הספר הקדום ביותר בכתובה בינונית שאינה שוטפת. ⁷⁴ [0C664@](#) קטע גניזה שנכתב בצור בשנת 1094 בכתובה שוטפת מציג בפעם הראשונה אותיות אל"ף בצורה רהוטה (צורת N) הכתובה

במשיכת קולמוס אחת – צורה ייחודית לארצות המזרח שקנתה לה שביתה בחלק גדול למדי של כתבי-היד עד לסוף ימי-הביניים. בכתב-יד שנכתב בשנת 1108/9 בכתובה שוטפת למדי נוספה לרהיטות האל"ף גם צורה רהוטה של האות תי"ו. ⁷⁵ [2,0C319@](#).

מראשית המאה השתים-עשרה התפתחה כתיבה בינונית מזרחית מעוגלת, הרמונית ומעובה יותר בלי כל צורות רהוטות, שאפשר לכוונה קלסית. דוגמה ראשונה לה תימצא בכתב-יד משנת 1119/20, ⁷⁶ [1,0R108@](#) אך הסגנון השוטף והדק יותר עדיין רווח, כמודגם בכתב-יד מדמשק משנת 1161/2. [1,0C670@](#). דוגמה לכתובה בינונית 'קלסית' מציג כתב-יד מברקא שבכורדיסטן (במזרח טורקיה) משנת 1203. [1,0C139@](#) בסגנון הכתיבה של כתב-יד זה יש אולי נופך אזורי, דבר שלא ניכר באופי הקלסי של כתב-יד משנת 1210. [1,0C211@](#) בכתב-יד שנכתב במצרים בשנת 1223 כתב הסופר כתיבה בינונית קלסית בעלת סגנון קליגרפי בצביון אישי. [2,0C073@](#).

⁷³ ראו גיל, ארץ-ישראל, ב, עמ' 575.

⁷⁴ אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 37.

⁷⁵ ראו שם, ג, כתב-יד 51. על התרהטות הכתב המזרחי על-פי תעודות הגניזה ראו אנגל, סגנונות כתב, עמ' 377-378. אנגל ניסתה לאשש את הנחתו של גויטיין, שטען כי מקור הכתב הרהוט (שהתפתח באופן מובהק בענף המערבי של ארצות האסלאם) היה בישיבות בבל, אך דומה שעדויות האיגרות והתעודות אינן מוכיחות הנחה זו בבירור, אלא אם התכוון גויטיין לכתב הבינוני (ראו לעיל, הערה 41). מכל מקום, ההתרהטות של הכתב המזרחי רחוקה מאוד מהכתב הרהוט המגרי.

⁷⁶ ראו שם, שם, כתב-יד 58.

באותה תקופה נמשך השימוש בכתיבה הבינונית השוטפת הנוטה להתרחקות של אותיות אחדות, בייחוד אל"ף, ואפילו לקישורי אותיות (ליגטורות), כמו שנראה בכתב-יד שנכתב בצובה (חלב, סוריה) בשנת 1223. [1,0A116@](#) כתב-יד שנכתב בבגדד בשנת 1262 משקף, כנראה, את הסגנון הצפון-מזרחי השוטף ומגלה קרבה כלשהי בצורות אותיות אחדות לכתיבה הפרסית, [1,0C228@](#) וכתב-יד אחר, שנכתב כנראה גם הוא בעירק, משקף את הכתיבה הבינונית לכל דבר של אזור זה וקרבתו לכתיבה הפרסית הייחודית. [1,0C077/5@](#) כתב-יד שנכתב בקהיר בשנת 1316, [1,0C213@](#) וכתב-יד שנכתב באלכסנדריה בשנת 1383 [1,0C217@](#) מדגימים את מידת אחיזתו ורציפותו של הסגנון הקלסי של הכתיבה הבינונית לכל דבר.⁷⁷

הכתיבה הבינונית בכתב-היד הקראיים המזרחיים, ששרדו בהיקף גדול בייחוד באוספי פירקוביץ השמורים בספרייה הלאומית של רוסיה, אינה שונה במידה ניכרת מזו שבכתב-היד הרבניים, אם כי אפשר להבחין בסגנון הייחודי במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה. שלושת כתב-יד הבאים מדגימים כתיבה שוטפת האופיינית לסופרים קראיים במאה השלוש-עשרה: [1, R120@](#) (משנת 1329), [1,0R123@](#) (משנת 1351), [1,0R114@](#) (דמשק, 1392).

שלושה כתב-יד נבחרו לייצג את הכתיבה הבינונית במאה החמש-עשרה. שני הראשונים מדגימים כתב מעובה האופייני למקצת מכתב-היד של המאה – האחד נכתב בשנת 1437 באלכסנדריה, [1,0B186@](#) והאחר, בסגנון קליגרפי, כנראה בקהיר בשנת 1465. [1,0E622@](#) כתב-יד שלישי, שנכתב בצובה (חלב) בשנת 1484, מדגים כתיבה בינונית מאוחרת שרווחה בייחוד בסוריה. [1,0C099@](#)

התת-טיפוס התימני

התעודות שנכתבו בתימן במאה השתים-עשרה אינן זורות אור על התפתחות הכתב התימני, לפי שהן נכתבו בידי סוחרים עוברי אורח בכתב מזרחי. כיוצא בהן כתב-היד התימני המתוארך הקדום ביותר שנכתב בעדן בשנת 1144⁷⁸ הכתוב אף הוא בכתיבה בינונית מזרחית. כתב-היד הבא שהשתייר מתימן בציון תאריך נכתב בעדן בשנת 1222 בכתיבה מרובעת למחצה ומעוגלת שאפשר להבחין בה את הפצעת הסגנון התימני הייחודי, [1,0G094@](#) שממצאיו הבאים שרדו רק מסוף המאה השלוש-עשרה ואילך. בהתגבשותו ובגלגוליו של הכתב התימני הייחודי לא התפתחו סוגי כתב נפרדים בבירור אלא סוגי סגנונות של כתב מרובע או מרובע למחצה בלבד בלי שום כתב בינוני של ממש וכתב רהוט, ולפיכך אפשר להשתמש במונח אחיד להגדרתו בלי להזדקק לסיווג. נראה שאפשר למיינו לסגנונות עיקריים אחדים – כתב מרובע לכל דבר, כתב מעוגל ובייחוד כתב משולש, שלשימוש בהם יש משמעות כרונולוגית מוגבלת. שני כתב-יד שנכתבו בידי אותו סופר בשנת 1294/5 ובשנת 1299 כבר הציגו כתיבה מרובעת נאה שאופייה המורפולוגי – הצורה המיוחדת של האותיות אל"ף, גימ"ל ושי"ן (מסוג בינוני) – ונטייתן הקלה קדימה [1,0C368@](#) עתידות להיראות בכתב-יד מאוחרים יותר. בכתב-יד משנת 1311 הקץ הסגנון המעוגל או המקושת וצורתה המיוחדת של האל"ף, [1,0D028@](#) שכבר הופיע בגיבושו בסגנון המשולש והמוטה קדימה ובעל צורת אל"ף יחידה במינה, שאפיינו כל כך כתב-יד תימניים בני המאה

⁷⁷ אמנם סגנון הכתיבה בכתב-היד משנת 1383 שוטף יותר ומכיל גם ליגטורות של האות ה"א בסופי מילים.

⁷⁸ אוצר המצפים, ד, כתב-יד 70.

הארבע-עשרה וכמה מבני המאה החמש-עשרה, בכתב-יד שנכתב בצנעא בשנת 1320. [1,0A060@](#) בד בבד עם התפתחות הכתב המרובע המעוגל או המשולש והתפשטותו נמשך השימוש בכתב המרובע לכל דבר, כמו שמדגים כתב-יד משנת 1333. [1,0D025@](#) עדויות להיאחזות הממושכת של הכתב המשולש המוטה קדימה בעל צורת אל"ף ייחודית משמשים כתב-יד שנכתב בצנעא בשנת 1386 [1,0G096@](#) וכתב-יד שנכתב בתלא בשנת 1433 בסגנון קליגרפי נאה במיוחד. [1,0A075@](#) עם זה, רוב כתבי-היד בני המאה החמש-עשרה נכתבו בכתב המרובע לכל דבר בלי החינניות המאפיינת את הסגנון המעוגל או המשולש. אפילו הסופר המהולל בניה בן זכריה בן סעדיה, אבי המשפחה של שלושה דורות של סופרים שפעלו במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה,⁷⁹ השתמש רק בכתב המרובע חסר החן המיוחד בהעתקות החומש שלו [ZA009@](#) וכך נהגו גם בניו הסופרים יוסף [0G109@](#) ודוד. [1,0A102@](#) בניו שלמה וסעדיה השתמשו בכתביה מרובעת מונומנטלית פחות בהעתיקים טקסטים שאינם מקראיים. [1,0A081@](#) בקולופון שכתב סעדיה בשנת בצנעא 1497/8 בולט השימוש החלוצי בכתביה בינונית (בחלקו הראשון) ורהוטה (בחלקו השני) המבשר את התפתחות הכתב התימני לאחר ימי-הביניים. [2,0A031@](#)

התת-טיפוס הפרסי

אמנם בין כתבי-היד המתוארכים רק כתבי-יד מעטים בציון מפורש של מקום העתקתם בפרס וסביבותיה, אך יש בהם כדי להיווכח בתכונות המורפולוגיות והסגנון של כתיבתם המתבדלים מאלה של שאר כתבי-היד המזרחיים. טיפוס כתיבה זה נהג לא רק באיראן אלא גם בבוכרה במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה לכל המאוחר. בהיעדר כתבי-יד מתוארכים ובציוני מקום באיראן הכתובים בכתב מרובע או בכתב רהוט הצורות הייחודיות של הכתב הפרסי באות לידי ביטוי בכתביה בינונית בלבד והן נראות בפעם הראשונה במאה השלוש-עשרה, כמו שאפשר לראות בדוגמה הקדומה ביותר של כתיבה מיוחדת זו משנת 1221/2. [1,0C074@](#) אמנם כתב-היד חסר ציון של מקום ההעתקה אך הצביון הפרסי בכתבתו ברורה על-פי כתבי-היד המאוחרים לו כגון כתב-היד שנכתב בתברז (Tabriz) בשנת 1262. [1,0R050@](#) צורת אל"ף יוצאת הדופן בין כתבי-היד המזרחיים בכתב-יד זה (וגווינה בכתבי-יד אחרים) משמשת אבן בוחן לזיהוי מהיר ונוח של המוצא הפרסי של כתבי-יד.⁸⁰ מהמאה השלוש-עשרה שרד רק כתב-יד אחד בציון מקום⁸¹ שנכתב בשנת 1328 והוא מראה את רציפות הכתיבה הבינונית הפרסית המיוחדת. [1,0A097@](#) שאר כתבי-היד ששרדו בציוני מקום מפורשים מועטים, ורובם מהמחצית השנייה של המאה החמש-עשרה. בכתבי-היד המעטים בציוני מקום בפרס עצמה ניכר טשטוש של הייחוד הפרסי ואימוץ סגנון הכתיבה הבינונית המזרחית; אמנם צורת גימ"ל עדיין שרדה, אבל סימן ההיכר המובהק בדמות אל"ף הומר באל"ף הרהוטה המזרחית (N), כמו שייראה בכתב-יד שנכתב בכאשאן בשנת 1494 [1,0A093@](#) ובכתב-יד שנכתב בקום בשנת 1484/5 [1,0C336@](#). נראה שהכתיבה הפרסית הייחודית השתמרה בבוכרה ושאפשר להסיק מסגנון הכתיבה של כתבי-יד

⁷⁹ ראו לעיל, פרק ב, הערה 134.

⁸⁰ לצורות הכתב נוספו גם תכונות קודיקולוגיות המאפיינות כתבי-יד פרסיים והן, כזכור, נייר בעל מורפולוגיה מקומית והרכב הקונטרסים האופייני של ארבעה גליונות ולא חמישה האופייני לשאר אזורי המזרח התיכון.

⁸¹ זיהוי המקום הנקוב בקולופון ההעתק של מדרש פתרון תורה יחידאי זה אינו ברור אך אין ספק שהוא פרסי. ראו אוצר כתבי-יד, III, 100.

אחדים ששרדו מאזור זה בציון מקום כגון הקדום בהם שנכתב בשנת 1461 בסמרקנד @0B336.2, כתב-יד שנכתב בשנת 1486 @0A006, 1 והמאוחר שבהם בשנת 1496/7. @0A064, 3. דוגמאות אלה מייצגים סגנון אופייני לכתיבה פרסית נוסח בוכרה, שנגלית בכתב-יד בלי ציוני מקום או תאריכי העתקה.

התת-ענף המערבי

טיפוס הכתב הספרדי⁸²

הסקירה ההיסטורית על מוצאו של הטיפוס הספרדי, התפתחותו, גיבושו וגלגוליו המקדימה את הצגת הכתיבות הספרדיות חופפת במידה ניכרת את הצגת הטיפוס הספרדי של מלאכת הספר והכתב בפרק א, סעיף 4 אך אינה זהה עמה והיא מפורטת יותר ממנה. המונח 'כתב ספרדי' צריך הבהרה והגדרה. שלא כמו המונחים 'כתב מזרחי' ו'כתב תימני' אין הגדרתו גאוגרפית אלא צורנית וסגנונית. אין בו אפוא כדי לרמוז לכתב שנהג רק במרחב מסוים, במקרה זה במחוזות ספרד אלא לטיפוס כתב (או טיפוס כתיבות) שנהג בכל מיני גיוונים וגלגולים באזורים רחבי ידיים מסביב לאגן הים התיכון ואף מעבר להם. טיפוס הכתב הספרדי שימש את הכותבים לא רק בכל חצי האי האיברי הן בספרד המוסלמית כבר מתקופה קדומה הן בספרד הנוצרית מהמאה השתים-עשרה ואילך אלא גם במגרב, כלומר באזורי ההתיישבות היהודית שבצפון אפריקה, ולפחות מראשית המאה השלוש-עשרה גם באזורים שמעבר להרים הפירנאים -- פרובנס ולנגדוק התחתית שבצרפת -- וכן באזורים ששלטו בהן אמירויות מגרביות או מלכויות ספרד כגון סיציליה. לימים, למן שלהי המאה הארבע-עשרה ואילך, אף התגלגל טיפוס כתב זה לשלושת סוגיו אל מחוזות אחרים סביב אגן הים התיכון קודם הגירוש -- על-ידי מהגרים ספרדים ולאחריו על-ידי המגורשים.

הורתו ולידתו של טיפוס כתב זה לא היו דווקא בספרד. יש מקום לסברה שצמיחתו הייתה במרכזי הלימוד וההנהגה של היישוב היהודי שב'מערב', מן הסתם בראש ובראשונה במרכז החשוב שבקירואן, שהתבלט בפעילותו הרוחנית כבר בראשית המאה התשיעית.⁸³ הקשרים ההדוקים של קהילות המגרב עם מרכזי התורה החשובים במזרח, בייחוד בבבל, וההתיישרות במגרב של מהגרים, ברובם סוחרים, מן המזרח עשויים להסביר יפה את קרבתו של טיפוס כתב זה, בייחוד בתקופות הקדומות, לטיפוס הכתב המזרחי -- שני טיפוסים של ענף אחד של כתבים עבריים שהתפתחו בארצות האסלאם על רקע השימוש בכתב הערבי. אכן, כל עדויות הכתב הספרדי המרובע והכתב הספרדי הרהוט הקדומים ביותר, מוצאם אינו מחצי האי האיברי אלא מטוניסיה.⁸⁴ נראה שעם התפתחותו המואצת של היישוב היהודי בספרד ופריחתו התרבותית לבש שם הכתב צביון מגובש ומובהק משלו, ולימים היה למקור של השפעה ולמושא חיקוי בארצות צפון אפריקה ואף פשט לאזורים אחרים.

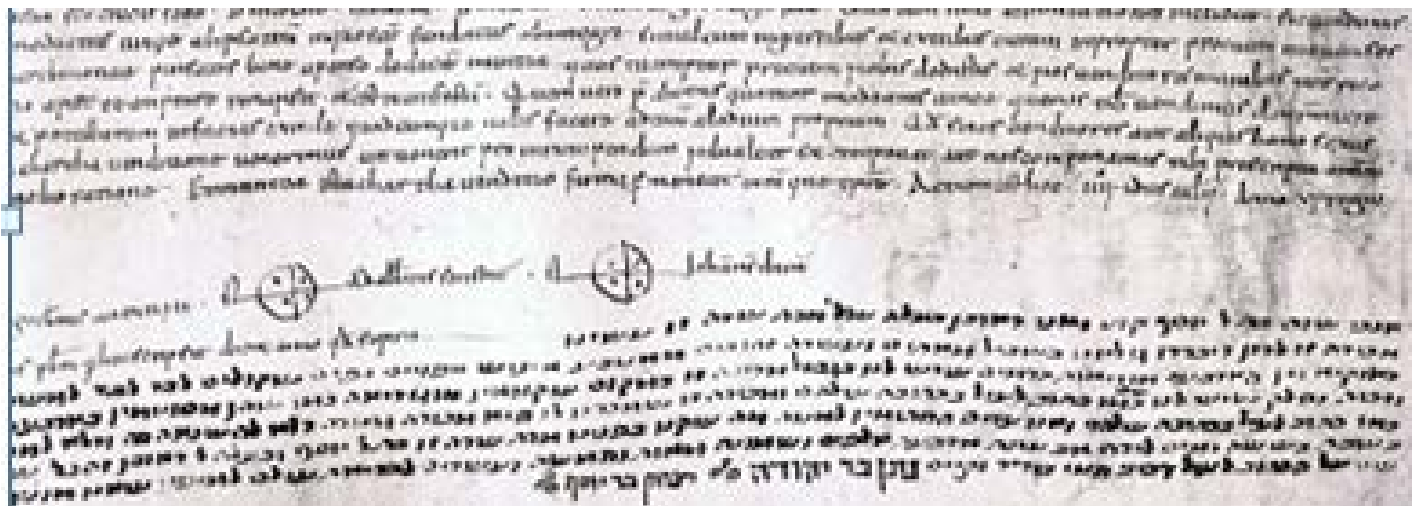
⁸² ראו את הניתוח המורפולוגי והסגנוני של הכתבים הספרדיים מידי עדנה אנגל בהקדמתה לאסופות כתבים, ב, והמבחר הגדול של דוגמאות הכתב הספרדי המוצגות בלוויית לוחות אלף-בית.

⁸³ ראו מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם – קירואן 800-1057, ירושלים תשנ"ז.

⁸⁴ אולם אפשר לטעון שנהפוך הוא, וספרד הייתה מקור ההשפעה של צפון אפריקה וראו לעיל, פרק א, סעיף 4.

קרוב לוודאי שטיפוס הכתב הספרדי שנהג בחצי האי האיברי לא שימש בראשיתו אלא במחוזות ספרד המוסלמית. ואכן, קשה להניח כי בחבלי ספרד הנוצרית שימש כתב שהתפתח בארצות האסלאם והושפע מסגנון הכתב הערבי ולא זו בלבד אלא שיש בידנו לאשש דבר זה על סמך ממצאי הכתב. אמנם לא הגיע אלינו לראיה שום כתב-יד בציון תאריך מספרד הנוצרית לפני השלבים הראשונים של כיבוש ספרד המוסלמית מחדש,⁸⁵ אולם השתמרו, כזכור, תעודות רבות למדי שנקתבו שם למן שנת 1000. תעודות אלה -- שטרות של עסקות נכסי דלא ניידים בין יהודים לנוצרים, שרבים מהם כתובים לטינית ועברית כאחד -- נכתבו בעיקר בקטלוניה ובמלכות ארגוניה, רובם בברצלונה, ומקצתם בלאון ובנוורה. בחינת כתיבותיהם של שטרות אלה מעלה שאכן, לפני הריקונקיסטה הראשונה (הכיבוש מחדש של ספרד המוסלמית בידי שליטי ספרד הנוצרית) לא נהגו באזורי ספרד הנוצרית כתיבות לא מרובעות מן הטיפוס הידוע לנו כטיפוס

ספרדי. בשטרות אלו נגלות כתיבות שזיקתן לכתב האשכנזי, הידוע לנו מכתבי-יד קדומים מצרפת ומגרמניה ובעיקר מתעודות מאנגליה, ששרדו מסוף המאה השנים-עשרה ואילך, ניכרת בעליל,⁸⁶ כמו שממחישה תעודה משנת 1065, שנכתבה בוודאי בברצלונה. ממחישה.⁸⁷

למן השלב הראשון של כיבוש ספרד המוסלמית מחדש לקראת סוף המאה האחת-עשרה אפשר להבחין בתמורה הדרגתית אך מהירה בכתיבות של שטרות אלה, הנטבעות בחותם טיפוס הכתב שנהג בספרד המוסלמית עד שמאמצע המאה השנים-עשרה ואילך נכתבו כל התעודות בכתיבות ספרדיות מובהקות. נראה אפוא שבצפון ספרד הנוצרית נהג מתחילה כתב שהיה קרוב בסגנונו ובמורפולוגיה של אותיותיו לכתבים העבריים שנהגו בשאר ארצות אירופה הנוצרית ששרר בהן

⁸⁵ כתב-היד המתוארך הקדום ביותר ששרד מחצי האי האיברי הוא כ"י סנקט פטרבורג Ebp.-Apa6. I 2440 (דפים 9-1), שנכתב בבלנסיה (וולנסיה) בשנת 1119 בכתיבה בינונית (להלן בראש סעיף הכתיבה הבינונית) ואחריו כתב-היד הידוע של ג' בבות התלמוד שהופק בשנת 1184 בגרונה הכתוב בכתיבה מרובעת (ראו להלן). שני כתבי-היד כתובים בכתיבות 'ספרדיות' מובהקות. הראשון נכתב בספרד המוסלמית (ואף לשונו ערבית) כמאה שנה לפני כיבוש העיר בידי הנוצרים, השני נכתב בספרד הנוצרית אך כמאה שנה לאחר הריקונקיסטה.

⁸⁶ ראו בפירוט בית-אריה, 'כתב ספרדי', שם הובאו לוחות אחדים. ראו הדוגמה המובאת באסופות כתבים, ב, מס' 65, שאין ספק שנכתבה בברצלונה בשנת 1080; היא העדות הקדומה ביותר, כנראה, לשימוש בכתב של ספרד המוסלמית בקטלוניה, אך עדיין ניכרים בה שרידי הכתיבה הקדם-ספרדית של ספרד הנוצרית. הכתיבה הקדומה ביותר בין התעודות הדו-לשוניות מאנגליה היא בשטר משנת 1182. הכתיבה העברית הקדומה ביותר שנוספה לקיום שטר לטיני מצרפת היא משנת 1206 (פורסם בפעם האחרונה בקריאה מתוקנת בידי A. Neubauer, 'Chartes tirées des Archives nationales', REJ, 9 (1884), p. 64; פקסימיליה של התעודה פורסמה בתוך Musée des Archives nationales, 4 (1872), p. 118.

⁸⁷ כ"י ברצלונה, R. Berenger I, 356. Archivio de la Corona de Arragon Perg. R. Berenger I, 356. פורסמה בידי R.J.H. Gottheil, 'Some Spanish Documents', JQR, 16 (1904), pp. 702-708, no. 1.

טיפוס אחיד של הכתב הלטיני (הכתב הקרולינגי), ואילו בספרד המוסלמית שימש הכתב שאנו מכנים 'ספרדי', שמעיקרו היה כתב מגרבי-אנדלוסי. באופן פרדוקסלי כיבוש ספרד המוסלמית גרם שהכתיבות העבריות שנהגו בה אומצו בידי היהודים תושבי ספרד הנוצרית, כלומר "הכובשים" סיגלו את כתבם של "הנכבשים". הרקונקיסטה שאיחדה את קהילות ישראל תחת רשויות פוליטיות ודתיות נוצריות משותפות אף איחדה את הכתב העברי, וכך למן אמצע המאה השתים-עשרה ואילך נהג בכל חצי טיפוס כתב אחד, מגובש ומפותח, הוא הכתב הספרדי-האנדלוסי.⁸⁸

יתרה מזו, הכתב הדרומי שפשט בצפון ספרד – שלא כבמזרח -- על שלושת סוגיו (המרובע, הבינוני והרהוט) התפשט במהירות גם מעבר לפירנאים. למן ראשית המאה השלוש-עשרה לכל המאוחר -- זמנה של העדות המתוארכת הקדומה ביותר שבידינו לכתב-יד בציון מקום מאזורים אלה הוא משנת 1202⁸⁹ -- ועד לשלהי ימי-הביניים (וגם מעבר להם) נהג כתב זה בכל ההעתיקות שהופקו בפרובנס ובלנגדוק התחתית שבדרום צרפת ('פרובינציא' במקורות היהודיים), והוא הדין גם למלאכת הספר ולצביון הספר הספרדיים. יש להניח כי באזורים אלה כמו בקטלוניה שלט קודם לכן כתב מטיפוס אירופי-נוצרי 'אשכנזי', ואימוץ הכתב הספרדי-האנדלוסי היה חלק מתהליך השתלבותה של יהדות פרובנס בתרבות יהודי ספרד, הידועה לנו מתולדות ההלכה והספרות, תהליך שהוא בזכות שליטתה של ברצלונה בנסיכות פרובנס משנת 1125 עד לשנת 1245.

עוד שלוחה נוספת של הכתב הספרדי הסתעפה מזרחה, מעבר לים, והכתה שורשים באדמת סיציליה. מבחינת ממצאי הכתב ואופיו יש להבחין באזור זה בין שתי תקופות -- עד אמצע המאה האחת-עשרה בערך התקופה הערבית ותעודותיה, ומן המאה הארבע-עשרה ועד גירוש יהודי סיציליה בשנת 1493 התקופה הספרדית וכתבי-היד ששרדו ממנה. התעודות ששרדו בגניזה מן התקופה הקדומה -- שיש בהן תרומה חשובה להכרת ההתפתחות של הכתב הספרדי⁹⁰ -- נכתבו בתקופה שהאי נתון לשלטון מוסלמי, שמרכזו היה בטוניסיה, ואשר הסתיימה עם הכיבוש הנורמני בשנת 1068. תעודות אלה משקפות כתיבות שכלל הנראה היו מטיפוס מגרבי. יש להניח שהן נכתבו בידי אנשים שבאו מצפון אפריקה והתיישבו בסיציליה או התגוררו בה אף שכידוע, בלטה באי גם קבוצה של מהגרים יוצאי ספרד.⁹¹ הכתיבות בכתבי-היד המאוחרים מגלמות שלוחה של כתב ספרדי-איברי, בדרך כלל בגוון האופייני לכתיבותיהם של מהגרים יוצאי ספרד באיטליה ובייחוד בדרומה. התפתחות זו בוודאי התרחשה בעקבות כיבוש סיציליה בידי מלכות ארגוניה בשנת 1282.

ועוד זאת, בגלל גלי ההגירה והגירתם של יחידים מספרד ומפרובנס ובעקבות גזרות קנ"א בסוף המאה הארבע-עשרה וגירושי ספרד ופורטוגל בשלהי ימי-הביניים והתיישבות המגורשים מסיבב לאגן הים התיכון נפוץ הכתב הספרדי על שלושת סוגיו גם באיטליה הצפונית והדרומית, ביוון

⁸⁸ מעניינת השאלה מדוע סוגל הכתב האנדלוסי בספרד הנוצרית דווקא ולא סוגל הכתב מן הטיפוס האשכנזי במחוזות שהיו בשלטון האסלאם. באימוץ זה אפשר לראות אות להגמוניה ולדומיננטיות התרבותית של יהדות ספרד המוסלמית. כלום היו גם מאיצים אחרים להתפשטות הכתב הדרומי כגון העדפות אסתטיות, נוחות הקריאה, קלות הכתיבה? יש לתת את הדעת לאפשרות שמהגרים ופליטים משכילים מספרד המוסלמית שהתיישבו במחוזות ספרד הנוצרית ומטבע הדברים השתכרו למחייתם מהעסקת ספרים ומכתיבת שטרות הפיצו את הכתב הספרדי בצפון עוד לפני הרקונקיסטה.

⁸⁹ כ"י רומא, המוזאון היהודי שבבית הכנסת הראשי; ראו פרק א לעיל, הערה 89.

⁹⁰ אסופות כתבים, ב, מס' 2, 5, 9.

⁹¹ עיינו בדברי מ' בן-ששון, יהודי סיציליה 825-1068 -- תעודות ומקורות, ירושלים תשנ"א, עמ' 10.

ובארצות הבלקן, בטורקיה, בסוריה, בארץ-ישראל ובמצרים. צביון הכתב הספרדי באזורים אלו בתעודות ובעיקר בהעתקות של ספרים שנכתבו בידי סופרים יוצאי ספרד המוסלמית וצפון אפריקה ניכר במזרח כבר בתקופות קדומות, ובפעם הראשונה בשלהי המאה העשירית.⁹² מלבד כתבי-היד מן המזרח נשתמרו רק כתבי-יד מתוארכים ספורים אשר כתיבתם ספרדית ובלי ספק נכתבו מחוץ לאזורי תרבות הספר הספרדית לפני גזרות קנ"א. כתבי-היד הללו הופקו באיטליה והקדום שבהם הוא משנת 1266⁹³ ובירושלים הופקו בעשר השנים שקדמו לגזרות. אלה היו הופעות ספרדיות המעידות על גלגוליהם של יחידים, סוחרים או תלמידי חכמים,⁹⁴ והן חוזרות ומדגימות לנו את מידת הלכידות של החברה הים תיכונית, בעיקר בארצות האסלאם. ואולם התפשטות הכתב הספרדי מעבר לאזורי צמיחתו ומחוזות שלוחותיו והופעת פזורותיו של כתב זה התרחשו בעיקר אחרי החורבן של קהילות קסטיליה וארגוניה בשנת קנ"א. אפשר להבחין שלמן שנת 1395 חלו התגבשויות של פזורות הכתב הספרדי, שכן למן שנה זו ואילך נשתמר בידינו רצף של כתבי-יד מתוארכים רבים בכתיבות ספרדיות (או פרובנסליות) שנכתבו באיטליה, בעיקר בצפונה אך גם בדרומה ובמידה מועטה במרכזה ובשיעור קטן יותר -- באזורי יוון (בפעם הראשונה בקנדיה אשר בכרתים), בטורקיה ובארצות הבלקן. עד הגירוש מחצי האי האיברי נעשה הכתב הספרדי על שלוחותיו, גלגוליו ופזורותיו לטיפוס הכתב הנוהג בשטחים הנרחבים ביותר במרחבי התפוצות היהודיות, והוא היחיד מכל טיפוס הכתבים העבריים שאפשר למצוא בכל האזורים שהתגבשו בהם הכתב ומלאכת הספר העבריים חוץ מאשכנז.⁹⁵ ועוד זאת, המיון של כל כתבי-היד העבריים ששרדו בציוני תאריך לפי טיפוס הכתב בלבד ומתוך התעלמות מאזור הפקתם -- כמעט שליש מהם נכתב באיטליה – מלמד שהטיפוס הספרדי הוא הנפוץ ביותר.⁹⁶ שיעור כתבי-היד הכתובים בכתיבות ספרדיות מכלל כתבי-היד המתוארכים כמעט שליש, והוא מעיד על מידת התפשטותו של כתב זה, כשם שעל אף המקריות שבהשתמרות הספרים הוא מעיד על מידת האוריינות בקרב המשתמשים בו ועל רמתם האינטלקטואלית.

בשלהי ימי-הביניים בעקבות הגירוש מספרד, מפורטוגל ומסיציליה, התרבו כתבי-היד הכתובים בכתיבות ספרדיות בשל ההתיישבות של המגורשים ברחבי האימפריה העות'מנית, בעיקר בארץ-ישראל ובסוריה ולא באיטליה. באזורים אלה, שבהם טבעו המגורשים את חותמם בחברה המקומית והיו ליסוד הדומיננטי בקהילות ישראל אפשר אף להבחין בהשפעת הכתב הספרדי על הכתבים המקומיים. בתחומי יוון וארצות הבלקן דחק הכתב הספרדי במהירות את רגלי הכתב הביזנטי, שנהג שם מאות שנים ושרד רק בקרב הקראים. שם, בטורקיה, בסוריה, בארץ-ישראל

⁹² כ"י סנקט פטרבורג Ebp. II B115, שנכתב בשנת 994; ראו אוצר המצחפים, א, כתב-יד 13, הכלול גם באסופות כתבים, ב, מס' 3 ולהלן בראש סעיף הכתיבה המרובעת וכן הטיטות של המשורר הספרדי יוסף אבן אביתור (שם, מס' 63), להלן, בראש סעיף הכתיבה הבינונית. דוגמאות מפורסמות ומובהקות לשימוש בכתיבות ספרדיות במצרים הנחל לנו בשפע הרמב"ם, בעיקר בצורת טיטות של חיבוריו ששרדו בגניזה והן כתובות בכתב רהוט אישי וייחודי (ראו אסופות כתבים, שם, מס' 168 וכן להלן, במבחר הדוגמאות של כתבים קשי-פענוח שבפרק יב, דוגמה מס' 1), אך גם בהעתקים של פירושו למשנה, המשקפים כתב ספר לכל דבר.

⁹³ כ"י פרמה Parm. 2750 (קטלוג דה-רוסי, מס' 422), שנכתב בסלירנו (Salerno) שבדרום איטליה. אחד המעתיקים שהשתתפו בהעתקתו כתב בכתיבה ספרדית (אסופות כתבים, שם, מס' 70).

⁹⁴ עובדה זו מזדקרת לעין בכתיבי-היד המתוארכים הקיימים שכתבו שמונה מעתיקי ספרים בירושלים בין שנת 1383 לשנת 1391 בכתיבה ספרדית. ממצאים אלו רומזים שהיה מרכז העתקה (וישיבה) שלא האריך ימים. ראו מ' בית-אריה, 'כתבי-יד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים עד הכיבוש העות'מאני', פרקים בתולדות ירושלים בימי-הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 244-277.

⁹⁵ לימים, החל במאה השבע-עשרה ואילך, עם התיישבות צאצאי האנוסים באמסטרדם ובהמבורג, התגלגל הכתב הספרדי גם לתחום הגאו-תרבותי האשכנזי.

⁹⁶ בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 48-49. הסטטיסטיקה השתנתה במקצת מאז פרסום זה בעקבות תיעוד של כתבי-יד נוספים, בייחוד מהאוספים הרוסיים ואולם היחסים עומדים בעינם.

ובמצרים התפתח למן אמצע המאה השש-עשרה טיפוס כתב מעורב, מזרחי-ספרדי, שאולי ראוי לכנותו "כתב עות'מני". באיטליה השפיעו הכתיבות הספרדיות כבר במאה החמש-עשרה במידת-מה על סגנון הכתיבות האיטלקיות. הכתב הספרדי, שנפוץ שם לאחר גזרות קנ"א, מילא לא רק את צורכי המהגרים מספרד ומפרובנס אלא אף את בני המקום שלא היססו להזמין העתקות בכתיבה ספרדית אולי בגלל מחסור במעתיקים איטלקיים או בגלל שכרם הנמוך של המעתיקים המהגרים. בהשפעת הנוכחות החזקה של תרבות הספר הספרדית למן שלהי המאה הארבע-עשרה ואילך אימצו מקצת המעתיקים האיטלקיים את הכתב הספרדי המרובע ובייחוד בכתיבת תיבות פתיחה וכותרות, והוא שהחליף את הכתב המרובע הקרוב לטיפוס האשכנזי שסוגל באיטליה כבר בשלהי המאה השלוש-עשרה במקום הכתב המרובע-למחצה המקומי. אפשר אף להבחין שלמן ראשית המאה השש-עשרה נכתבו באיטליה כתבי-יד בכתיבות מעורבות, איטלקיות-ספרדיות.⁹⁷ יתר על כן, לכתבים הספרדיים נודעה השפעה בולטת ביותר על דפוסי הערש העבריים ועל התפתחות הדפוס העברי ועיצובו גם מחוץ לספרד ולפורטוגל ובאזורים שהיו כפופים להן,⁹⁸ ששם מטבע הדברים נחקקו אותיות של הכתבים המרובעים והבינוניים הספרדיים ושימשו להדפסת הספרים העבריים משנת 1481 ועד שנות הגירוש מספרד ומפורטוגל. שלא כניסיונות קצרי הימים לחקוק את אותיות הכתבים המקומיים בשביל הדפוס העברי ברומא ובפייביא די שקו (כתבים מרובעים מטיפוס אשכנזי), במנטובה, בפיררה ובבולוניה (כתבים בינוניים איטלקיים מובהקים) למן שנת רמ"ד (1483) ואילך נדפסו כמעט כל הספרים באיטליה בכתבים ספרדיים מסוגננים שעוצבו לפי הצרכים הטיפוגרפיים ונחקקו ביזמת המדפיסים בני משפחת שונצינו. כתבים אלה של דפוסי שונצינו השפיעו מכרעת על האופי הספרדי של אותיות הדפוס המרובעות והבינוניות (המכונות 'אותיות רש"י') של כל דפוסי איטליה לדורותיהם ובאמצעותם גם על רוב כתבי הדפוס ברוב המקומות עד ימינו אלה.⁹⁹ הבחירה שבחר יהושע שלמה בן ישראל נתן שונצינו, אבי משפחת המדפיסים האשכנזית שישב בסונצינו שבצפון איטליה, לסגל לדפוס את הכתבים הספרדיים דווקא -- בחירה זו שחרצה את התפתחותו של הדפוס העברי ודיוקנו נבעה מן הסתם לא רק מטעמים אסתטיים וטיפוגרפיים אלא גם ואולי בעיקר משיקולי שיווק.¹⁰⁰ הנה כי כן תולדות ראשית הדפוס העברי יש בהן כדי לאשש את מה שעולה מבחינת כתבי-היד המתוארכים, והוא שערב גירוש ספרד היה הכתב הספרדי לסוגיו הכתב העברי הנפוץ ביותר שכותביו וקוראיו ישבו לא רק בחצי האי האיברי, בפרובנס ובצפון אפריקה אלא גם בסיציליה ובאיטליה ופחות גם ביוון וסביבותיה, בטורקיה ובחלק המזרחי של אגן הים התיכון. שלא ככתב של הענף המוסלמי המזרחי שימש הכתב הספרדי מתקופה קדומה בשלושת סוגי הביצוע בד בבד ולפיכך נבחין בכתיבה מרובעת, בינונית ורהוטה ספרדית.

⁹⁷ במשפחות האיטלקיות הידועות היו שאימצו להם את הכתב הספרדי אולי משום שהתחנכו בחוגים ספרדיים, כדוגמת יחיאל נסים בן שמואל מפיסא, בן למשפחת בנקאים ומלומדים ידועה, פילוסוף ומקובל, רב, פייטן ובנקאי, שהעתיק לעצמו והזמין העתקות בכתיבה ספרדית אך השתמש גם בכתיבה איטלקית. ראו אסופת כתבים, ב, מסי' 156 ומראה המקום שם.

⁹⁸ הספר העברי המודפס בציון התאריך הקדום ביותר -- פירוש רש"י על התורה -- נדפס בכתב ספרדי בינוני טיפוסי בשנת רל"ה (1475) בריגו די קלבריה, השוכנת בקצה הדרומי של איטליה, שהייתה אז בשלטון מלכות ארגוניה.

⁹⁹ ראו מ' בית-אריה, 'הזיקה שבין ביכורי הדפוס העברי לבין כתבי-היד', מסות ומחקרים בספרנות מוגשים לקורט דוד וורמן במלאת לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תשל"ו, עמ' 28-32, ובנוסף מורחב M. Beit-Arié, 'The Relationship Between Early Hebrew Printing and Handwritten Books -- Attachment or Detachment', *Scripta Hierosolymitana*, 29 (1989), pp. 5-10; נוסח משופר ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 255-260, 277.

¹⁰⁰ M. Glatzer, 'Early Hebrew Printing', *A Sign and a Witness -- 2000 Years of Hebrew Books and Illuminations*, New York -- Oxford 1988, pp. 85-89.

כתיבה ספרדית מרובעת

הכתיבה המרובעת הספרדית נטתה לשמרנות רבה למדי בצורות אותיותיה ובאופייה עד שהמעין בה יתקשה להבחין בתמורות שחלו בה בארבע מאות שנות התגלותה לעינינו, פרט לסגנון השונה במקצת בממצאיה הקדומים ביותר. כאמור, כתב זה נראה כבר בכתב-היד שנכתב במזרח בשביל מזמין ספרדי בשנת 101994¹⁰¹ בכתיבה מרובעת השונה מהכתיבה המזרחית בת זמנו (ההבדל המזדקר לעין הוא בצורת האל"ף בעלת הציר המלוכסן המקושת), 2,0R008@ הדומה או הקרובה לכתיבות בתעודות קדומות מטוניסיה¹⁰² ומספרד¹⁰³ ולכתב-יד של נביאים, שנכתב -- על-פי הקולופון הקשה לקריאה משום שחלקו כוסה בדיו ונקרע -- כמעט בלי ספק בקירואן באחת השנים שבין 941 ל-1030. 0R006@ העובדה שעדות כה קדומה לכתיבה מרובעת מהטיפוס הספרדי-מגרי כתובה בארבעה ידיים מעניקה לו משנה ערך.¹⁰⁴ הקודקס המתוארך בבירור הקדום ביותר ששרד בכתיבה מרובעת מטיפוס ספרדי נכתב רק בשנת 1123 בידי סופר שמוצאו (או מוצא אבותיו) היה במערב לוב.¹⁰⁵ כתב-יד תלמודי זה כבר כתוב בכתיבה הדורה בסגנון האופייני לכתב-יד מאוחרים יותר שנכתבו בספרד. 1,0C296@ הכתיבה המרובעת המובהקת תיראה בכתב-היד הקדום ביותר שנכתב בחצי האי האיברי, הוא כ"י המבורג של ג' בבות התלמוד הבבלי, שנכתב בשנת 1184 בגירונא שבצפון קטלוניה, באזור שהיה בשלטון נוצרי ממושך כאשר כמעט הושלם הכיבוש-מחדש של ספרד המוסלמית בידי השליטים הנוצריים, והוא מיטיב לגלם את אימוץ הכתב מטיפוס מוסלמי בכל חצי האי. 2,0G150@ הדוגמה הקדומה ביותר לכתיבה מרובעת של העתקה מקראית היא כתב-יד שנכתב בטולדו בשנת 1197/8. 2,0B025@ כתיבתו הקטנה יחסית אופיינית לכמה כתב-יד שנכתבו בטולדו, שבה היה, ככל הנראה, מרכז העתקה של כתב-יד מקראיים מובחרים בנוסחאותיהם שנכתבו בעיקר בידי בני משפחת בן ישראל – ישראל בן יצחק בן ישראל,¹⁰⁷ שכתב-היד הראשון ששרד מידו הוא משנת 1225 בכתיבה גדולה ומרשימה, 1,0C289@ , ובנו חיים¹⁰⁸, שכתב-יד שכתב בשנת 1272 כתוב בכתיבה דחוסה יותר. 1,0B008@ בכתיבה מרובעת מונומנטלית מטיפוס ספרדי מבחינים בבירור בכתב-היד הקדום ביותר בציון מקום מפרובנס, שכאמור נכתב בארל בשנת 1202. 2,0E549@ אמנם כתב-יד זה נכתב בידי סופר, שלפי כינויו מוצאו שלו או של אביו היה מברצלונה ולכן אפשר לטעון שאין הוא מייצג את הכתיבה הפרובנסלית בלבד. הספרדי כבר באותה העת, אבל כתב-יד שנכתב בשנת 1239 בידי יצחק בן אליעזר מאייגש (Aix) בלי ספק בפרובנס מדגים כתיבה ספרדית מונומנטלית דומה

¹⁰¹ ראו לעיל, הערה 92.

¹⁰² השוו אל גביית עדות שנכתבה בקירואן בשנת 977/8 (קטח גניזה, בקיימברידג' T-S 12.468) XX041@

¹⁰³ השוו אל איגרת שנכתבה בגרנדה בשנת 1050 (באוסף הני"ל T-S 20.187). XC163@

¹⁰⁴ אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 29.

¹⁰⁵ שם, ג, כתב-יד 63.

¹⁰⁶ אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 95 (אוצר כתב-יד, II, 5).

¹⁰⁷ מנחם בן שלמה המאירי ציטט בספרו קרית ספר שטר שכתב הסופר ישראל בן יצחק בסוף חומש שהעתיק בקפידה בשביל הרמ"ה (מהדורת הרשלר, עמ' מח).

¹⁰⁸ על בן נוסף של ישראל, שהיה סופר של כתב-יד מקראיים, אפשר ללמוד מעדויות מאוחרות יותר. בשטר בית דין בדבר חלוקת ארבעה כרכי תנ"ך, שנערך בצפת בשנת 1536 (בין החותמים עליו משה קורדובירו), צוין שהכרכים היו 'מכתיבת יצחק בן ישראל' (ראו גם G. Sed, 'Toledo or Burgos', *Journal of Jewish Art*, 2 [1975], p. 8). שני כרכים מתוך התנ"ך שמורים בספרייה העירונית במרסיי כ"י 1626 (נביאים ראשונים – שבסופם נכתב השטר – וכתובים) וכרך אחד, המחזיק את הנביאים האחרונים שבלי ספק שייך להעתקה זו, נמצא בספרייה הלאומית בסנקט

פטרבורג Ebp. II B53.

¹⁰⁹ ראו לעיל, פרק א, הערה 89.

ומוכיח שאכן, הכתב הספרדי היה לכתב הסטנדרטי בפרובנס לכל המאוחר בתחילת המאה השלוש-עשרה. [2,0E366@](#) כתב-יד פרובנסלי אחר, שנכתב בנרבון בשנת 1282, דומה שמציג נופך שונה במקצת לכתיבה המרובעת הספרדית, והוא המתבלט בייחוד בצורת האות אל"ף, [0F004@](#).¹ כשם שכתב-יד אחר (וכמוהו עוד), שנכתב בשנת 1296 ביאי היושב על נהר שורגא' (L'Isle-sur-la-Surge), משקף, כנראה, סגנון פרובנסלי מקומי השונה באופיו מהכתיבה הספרדית באותה תקופה בהיותו נוטה לסוג הבינוני ואף הוא מתבלט בצורת אל"ף, המזכירה את צורתה בכתב המסורה. [1,0E429@](#)¹¹⁰ אולם השימוש בכתיבה הספרדית הקלסית לא חדל בפרובנס באותו הזמן (ואף לאחריו) וכתב-יד שנכתב בפרפיניאן בשנת 1299, שבכתיבתו אין לראות שום ייחוד מהכתיבה המרובעת שבספרד יוכיח. [1,0B003@](#)

הממצאים של כתיבה מרובעת מצפון אפריקה דלים מאוד. אם יש מקום להסיק מהם מסקנות מוגבלות, נראה שבאותה העת נעשתה הכתיבה המרובעת הדורה פחות מהכתיבה בממצאים הקדומים מהמאה העשירית או האחת-עשרה כמו שנגלה בכתב-יד חסר ציון מקום משנת 1276/7, שתבניתו האופלוגנית מעידה עליו שהופק בצפון אפריקה. [1,0R036@](#) מאוחר יותר היא הפכה להיות -- לפי הממצאים המתוארכים -- שוטפת ואפילו וולגרית, כפי שנראה בכתב-יד משנת 1406. [2,0C625@](#)

בלי להידרש לניתוח אלמנטים צורניים כגון ההבדלים ביחס שבין רוחב האותיות לאורכן וכיוצא בניתוחים מעין זה, דפוסיה ורושמה של הכתיבה המרובעת בספרד נמשכים גם במאה הארבע-עשרה ובשינויים מורפולוגיים קלים גם במאה החמש-עשרה עד לגירוש ספרד ולגירוש פורטוגל, כמו שמדגימים כתבי-היד האלה: [1,0E550@](#) (ברצלונה, 1325), [2,0B011@](#) (1357), [0C404@](#).¹ (קשטיון דאמפוריא [Castello de Ampurias], 1396), [1,C636@](#) (אויניון, פרובנס, 1419), [1,0C014@](#) (בירלנגה [Berlenga], 1455), [1,0E263@](#) (ליסבון, 1469), [0C283@](#) (La Curuña, 1473; כ"י קניקוט המפואר הידוע), [1,0C470@](#) (ליסבון, 1482), [3,0C738@](#) (לפנינו כתב-יד מאלף: העתקת הנביאים נעשתה ב-Ocaña שבספרד בשנת הגירוש, והשלמת החומש והכתובים הייתה בשנת 1494, 'שתי שנים אחרי הגרוש מקשטיליא' באבורה [Evora] שבפורטוגל לאותו בעלים בידי אותו סופר שנלווה אפוא אליו בגירוש ספרד והיה בן משק ביתו). הצד השווה בכל הדוגמאות הסטריאוטיפיות האלה הוא שכולן העתקות של המקרא, שמטבען שמרניות יותר. עם זה יוטעם שרוב מכריע של כתבי-היד שהופקו בכתיבה מרובעת בחצי האי האיברי במאה החמש-עשרה ממילא מקראיים. כיוצא בהם כתב-יד אחד שנשאר בכתיבה מרובעת מסיציליה, שנכתב בשאקה (Sciacca) בשנת 1439, המשקף כתיבה ספרדית מרובעת. [1,0E551@](#) להדגמות הכתיבה המרובעת מטיפוס ספרדי יש להוסיף כתבי-יד שנכתבו באיטליה לאחר גזרות קנ"א מידי מהגרים מספרד ופרובנס, שהביאו אתם את כתיבת ארץ מולדתם. כתב-יד מקושט – אף הוא מקראי -- שנכתב, כנראה, לצריכה עצמית בפיסה (Pisa) בשנת 1397/8 ומעתיקו השלים את ניקודו ומסירתו ב'פירושא' (Perugia) בשנת 1404 ממחיש המשכיות מובנת מאלה זו.

¹¹⁰ הצורה המיוחדת של אל"ף באה גם בכתבי-יד מאוחרים וראו לדוגמה בכתב-יד משנת 1378, שנכתב באויניון. [0B309@](#)

@1,0E247 1 דוגמאות מאוחרות לכתיבה הספרדית המרובעת מובאות בכתב-יד שכתב הסופר (והמחבר) הפרובנסלי הידוע, שמידו שרדו כתב-יד הרבים ביותר בימי-הביניים, הלוא הוא אברהם פריצול יוצא אוניון, כמו שמדגים כתב-יד שכתב בשנת 1478 בלי ספק בפירארה.¹¹¹

@1,0C461 1

כתיבה ספרדית בינונית

העדות הקדומה ביותר ששרדה לטיפוס הכתיבה הספרדית הבינונית בניצניה גנוזה בטיטות של פיוטים מידי המשורר יוסף אבן אביתור שהתגלו בגניזת קהיר, מפני שהמשורר עזב את ספרד בשנת 976 והתיישב בארץ ישראל ומצרים. טיטות אלה, שנכתבו בסוף המאה העשירית, מגלות את התעצבות הכתיבה הבלתי מרובעת המעוגלת והשוטפת יותר ומבשרות את הכתיבה הבינונית הספרדית. @2,ZC140 על תעודות לא מעטות מטוניסיה מאותה תקופה בערך אפשר לומר כי נכתבו בכתיבה בינונית שוטפת אולם כתיבה זו גדושה בצורות רהוטות של האותיות אל"ף ותי"ו, וכל חזותה מטה את הגדרתה מכתיבה בינונית לכתיבה רהוטה, ובהתאם לכך היא תידון. קדמותה של רהיטות הכתיבה התוניסית רומזת לחלקה הרב ואולי המכריע של טוניסיה בהתפתחות הכתיבות הבלתי מרובעות של הטיפוס המכונה בפיו ספרדי. מכל מקום, תעודה משנת 1029 שנכתבה בדאניה (Denia), שהייתה בשלטון מוסלמי של שליטי ולנסיה, כבר מציגה כתיבה בינונית מובהקת @XC080 ומעידה שכתב זה התגבש כבר בתקופה קדומה. הקודקס הקדום ביותר שהשתייך מחצי האי האיברי בכלל ומספרד המוסלמית בפרט נכתב בוולנסיה בשנת 1119¹¹² בכתיבה ספרדית בינונית מובהקת ככתב ספר לכל דבר אך גם הוא נוטה לרהיטות ומשתמש בצורות הרהוטות של האותיות אל"ף ותי"ו. @1,0R015 כתיבה בינונית בכתב ספר לא השתייכה בידנו מהתקופה שאחרי כתב-יד ולנסיה עד שנת 1225, שממנה נשאר כתב-יד בכתיבה בינונית מובהקת שאינה שוטפת והיא אופיינית למקצת כתב-יד של המאה השלוש-עשרה. @1,0A074 הדוגמה שהשתייכה אחרי כתב-יד זה היא רק משנת 1264, ונכתבה בברצלונה בכתיבה הרמונית ו'קלסית' כל כך שלכאורה היא נראית הולמת תקופה מאוחרת יותר. @1,0R044 בכתב-יד שנכתב בליסבון בשנת 1278, הכתוב בכתיבה הנראית בעינינו קלסית, ניכרת תופעת שילוב אותיות בצורתן הרהוטה -- במקרה זה ה"א ותי"ו -- נוהג שידוע מכתב-יד רבים מאוחרים יותר שאין בו כדי לטשטש את הרושם הכללי של הכתיבה ככתיבה בינונית. @2,0C310

כתב-יד שנכתב בשנת 1284, כנראה בסוריא (Soria) או טודלה (Tudela), מציג לעינינו בפעם הראשונה כתיבה בינונית בסגנון שונה מהסגנון המקובל, כתיבה שאפשר לכוונה כתיבה בינונית ספרדית תניינית. @2,0C088 כתיבה זו ניכרת בסגנונה השונה בהטייתה ובמרקמה הקליגרפי וכן בסימן ההיכר הייחודי המזדקר לעין של צורת אל"ף שבגלגוליה המאוחרים יותר עוצבה כמו X, כמו שמדגים כתב-יד שנכתב בשנת 1342 ב-Villadiego. @1,0S016 מעתיקים וסופרים מעטים בחרו בכתיבה תניינית זו בסוף המאה השלוש-עשרה אך כתיבה מיוחדת ומסוגנת זו שימשה

¹¹¹ אברהם פריצול סיגל לו גם את הכתב האיטלקי הבינוני כמו שאפשר לראות בכתיבת ההוראות בדוגמה שלפנינו, וראו עליו: E. Engel, 'Abraham ben Mordecai Farissol : Sephardi Tradition of Book Making in Northern Italy of the Renaissance Period', *Jewish Art*, 18 (1992), pp. 149-167

¹¹² אוצר המצחפים, ג, כתב-יד 57.

בשימוש חלקי גם במאה הארבע-עשרה ואף לא נפקדה מכתב-יד מקושט ומצויר שנכתב בשנת 1347/8 בברצלונה. [2,0H004@](#) אפילו במאה החמש-עשרה היא לא נעלמה כליל ויעיד על כך כתב-יד שנכתב עדיין בשנת 1486. [1,0C543@](#) כתיבה תניינית זו נהגה גם במרוקו באופן קליגרפי במיוחד כמו שמדגימים שני כתבי-יד ליטורגיים אוכלוגיים¹¹³ שנכתבו בפז, האחד בשנת 1332 (בשלוש עמודות) [1,0C162@](#) והאחד בשנת 1401 (בארבע עמודות). [1,0B128@](#) כתב-היד המתוארך הקדום ביותר מפרובנס בכתיבה בינונית (טרסקון, 1284) מלמד על מידת ההשתלבות של פרובנס גם בטיפוס הכתיבה הבינונית הספרדית. [1,0E424@](#) נראה שרק בשלהי ימי-הביניים התפתחו קווי ייחוד בכתיבה הפרובנסלית.

רוב כתבי-היד שנכתבו במפורש בצפון אפריקה בימי-הביניים משקפים טיפוס כתיבה ספרדי אך לעתים ניכר בהם חותם מקומי. כתיבתו של כתב-יד שנכתב בטרופולי (לוב) בשנת 1293 מתייחדת בצורת אל"ף הרהוטה [1,0E103@](#), המופיעה גם בכתבי-יד מטוניס, ובכתב-יד משנת 1338. [1,0C179@](#) לעומתם בכתב-יד שנכתב בקונסטנטין שבאלג'יריה בשנת 1339/40 הכתיבה בינונית ספרדית לכל דבר, [1,0B180@](#) כמוהו בכתב-יד מעוטר אחר כך שנכתב בתלמסאן שבאלג'יריה בשנת 1491. [1,0B280@](#)

כיוצא בהם כתבי-היד המועטים בכתיבה בינונית מסיציליה. כתב-יד שנכתב בפלרמו בשנת 1342 מציג כתיבה קליגרפית נאה בעלת צורה רהוטה של אל"ף [1,0E127@](#) וכתב-יד שנכתב בפלרמו בשנת 1414 מראה קרבה לכתיבה של כתב-היד הקודמים שנכתבו בלוב ובטוניס, בעיקר בשל הצורה הייחודית של האל"ף. [1,0E127@](#) כתב-יד שנכתב בסירקוזה בשנים 1482-1487 מציג כתיבה שוטפת יותר, שמסתמן בה נופך שונה מהכתיבה האיברית, [1,0E220@](#) ואילו כתב-יד מקושט שנכתב באותו מקום בשנת 1491 מראה כתיבה מסורתית ספרדית לכל דבר. [1,0B238@](#)

על אף התכונות הצורניות והגרפיות המובחנות של הכתיבה הבינונית הספרדית והשיתוף הסגנוני בין כתבי-יד קשה לבחור שלדת דוגמאות טיפוסיות שתייצג את הכתיבות של המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה בגלל גיוון הרב. יש כתיבות הרמוניות וקליגרפיות, שנטינו לכוונתן קלסיות, ויש מהן שוטפות יותר ומרושלות במקצת. לאלה ולאלה סגנונות אחדים ומובן שגם הנטייה האישית של הכותבים משפיעה על אופי הכתיבה על אף המסורת הסטראוטיפית. המחשות מאלפות לגיוון הכתיבה ונופכה האישי גנוזות בכתבי-יד מרובי ידיים. בטולדו בשנת 1346, למשל, נכתב כתב-יד בידי חמישה סופרים -- ארבעה כתבו בכתיבה מסורתית, אך כל אחד מהם בגוון אחר, [1,0D048/1@](#); [1,0D048/3@](#); [0D058/4@](#); [0D058/5@](#) ואחד בכתיבה תניינית. [0D058/2@](#)

לפי שעה נסתפק אפוא במבחר הדגמות של כתיבות מן המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה מחצי האי האיברי ופרובנס באופן כרונולוגי, שמהן עולה שלמרות מגוון ניכרת בהן תשתית סגנונית וקליגרפית משותפת וניכר אף דפוס קלסי המזדקר לעין והמתמשך עד סוף ימי-הביניים:

כתיבה טיפוסית, שנת 1332 [1,0C028@](#)

¹¹³ כאמור בסוף פרק ג, התבנית האוכלוגית -- רוחב הספר גדול מאורכו -- שנהגה בתקופה קדומה במזרח בכתבי-יד סוני מידות כמו בכתבי-יד ערביים פופיים, הוסיפה לנהוג בצפון אפריקה גם בתקופות מאוחרות.

כתיבה טיפוסית, שנת 1387 @1,0C193

כתיבה מעובה אורנג' (פרובנס), 1389 @2,0E144

כתיבה טיפוסית, כתב-יד מקושט, שנת 1391 @2,0C184

כתיבה טיפוסית הרמונית, שנת 1402 @1,0B229

פמפלונה, 1403 -- כתיבה שוטפת ובה מעט ליגטורות ואותיות יו"ד הנכתבות בחיקן של אותיות קודמות, כמקובל בכתיבות ספרדיות רהוטות אך גם בכתיבות בינוניות שוטפות (או המשלבות בתוכן אותיות רהוטות) לרוב @1,0B110/1

אויניון (פרובנס), 1406 – כתיבה ספרדית 'קלסית' @1,0E049

אויניון, 1453 – בסימן רציפות, על אף הכתיבה המרווחת והמנוקדת @1,0B127

כתב-יד, שנכתב בידי שלושה מעתיקים בלא ציון ייעודו בשנת 1456 מדגים את הסגנונות השונים העשויים להבדיל מעתיקים הפועלים באותו מקום וזמן. המעתיק הראשון כתב בכתיבה צפופה הנוטה לשוטפת ובה אף מעט ליגטורות ואותיות בחיק קודמותיהן; @0B108/1 כתיבת המעתיק השני, בעל הקולופון שכתב את רוב כתב-היד (מן הסתם לעצמו), מרווחת יותר בלא שוטפות; @1,0B108/2 ; כתיבתו של המעתיק השלישי קלסית ובה צורות ה"א רהוטה בסופי מילים ואותיות יו"ד בחיק אותיות קודמות. @0B108/3

סרגוסה, 1471, בישיבת אברהם בן ביבאג' (בעל ספר דרך אמונה) – בסימן הרציפות אותיות יו"ד בחיק אותיות קודמות @1,0B329

פארו (Farø, פורטוגל), 1481 – כתיבה 'קלסית' אותיות יו"ד בחיקן של קודמותיהן @1,0C600

1485 – בינונית שוטפת, אותיות ה"א ותי"ו רהוטות וליגטורות @1,0D094

1488 – כתיבה מעובה @1,0E225

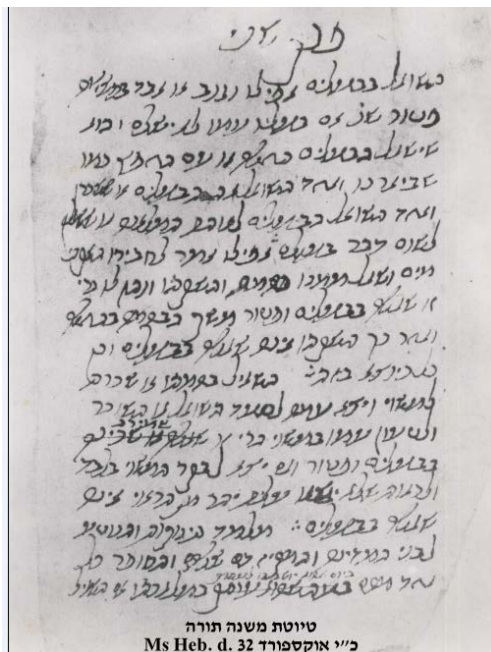
1490 – ערב הגירוש, הרציפות הסגנונית נמשכת @1,0A011

לכתיבה הספרדית הבינונית היו, כאמור, שלוחות ספרדיות מחוץ לאזורים המסורתיים של תרבות הספר הספרדית, כאשר העתיקו מהגרים ספרדיים לעצמם כתב-יד במזרח ובביזנטיון בכתיבות ספרדיות מובהקות. כך הועתקו כתב-יד אחדים בירושלים, למשל, בידי שמונה מעתיקים בין השנים 1382/3 ובין 1391 בכתיבות בינוניות ספרדיות לכל דבר¹¹⁴ ואפילו בכתיבה הבינונית התניינית. @2,0D055/2 כשם שהכתיבה המרובעת הספרדית התפשטה לאיטליה באמצעות ההגירה הנרחבת מספרד ומפרובנס, שהחלה בשלהי המאה הארבע-עשרה לאחר גזרות קנ"א, כאשר מהגרים רבים מצאו את פרנסתם בהעתיקה, כך התפשטה בדרך זו גם הכתיבה הספרדית הבינונית שם ואף בביזנטיון. אך טבעי הוא שבתחילת ההתיישבות של יוצאי ספרד ופרובנס באיטליה ובמידה מצומצמת יותר בביזנטיון (בייחוד בכרתים) לא ניכר בכתיבות של סופרים שכירים אלה שינוי של ממש מהכתיבות הנוהגות בספרד ופרובנס. וכך שם טוב בן שמואל ברוך העתיק באיטליה בכתיבה ספרדית מובהקת שמונה כתב-יד בשנים 1397-1401, תחילה לבעלים מזדמנים ואחר כך על-פי הזמנה, שלושה מהם לבעלים איטלקי שלא היסס לשכור סופר הכותב בכתב ספרדי. @1,0B021 אולם גם אחר כך הוסיפו מהגרים אלו לדבוק בכתיבת אזור

¹¹⁴ ראו לעיל, הערה 94.

מוצאם, כמו שמדגים כתב-יד מקושט ומצויר שכתב בשנת 1432 סופר יוצא מרסיי. [1,0E001@](#) הכתיבות הספרדיות בכתב-יד שנכתבו בדרום איטליה הן בדרך כלל שוטפות יותר וקליגרפיות פחות, כמו זו שבכתב-יד שנכתב בבארי בשנת 1487, [1,0C479@](#) וייתכן שמוצא כותביהם הוא סיציליה. עם זה דומה שבמרוצת השנים הסתמן תהליך של התפתחות צביון מקומי לכתיבות בינוניות ספרדיות באיטליה, מן הסתם בקרב מהגרים ותיקים ואולי בניהם. רבות מכתבות אלו דקות יותר מהכתיבות הספרדיות המסורתיות, במקצתן ניכרת השפעת הכתיבה האיטלקית הבינונית, כמו שידגימו כתב-יד שנכתב במנטובה בשנת 1463, [1,0B337@](#) כתב-יד בכתיבה שוטפת שנכתב בקרוטון (Crotone, דרום איטליה) בשנת 1472 [1,0B206/2@](#) וכתב-יד שנכתב בסטרונוגולי (Strongoli, דרום איטליה) בשנת 1480 [1,0B143/1@](#)

כתיבה ספרדית רהוטה

כאמור, כתיבה רהוטה לכל דבר ואפילו שוטפת ועתירת ליגטורות התפתחה רק בטיפוס הכתב הספרדי. בטיפוסי כתב אחרים היה שימוש שולי בכתב רהוט או מתרהט או רהוט למחצה ואילו במרחבי תרבות הספר הספרדי הוא שימש חלופה חלקית אך חשובה. במאות הארבע-עשרה (שמראשיתה החל שימוש רצוף בכתב הרהוט ככתב ספר לכל דבר) והחמש-עשרה נכתבו בכתב רהוט חמישית מכל כתב-היד שאינם כתובים בכתב מרובע. אפשר לתלות את ההתפתחות הרהוטה של הכתב הספרדי בהשפעה הבולטת של צורות הכתב הערבי וסגנונו, השערה שמחוזקת על ידי העובדה שכל עדויות הכתיבה הקדומות, הן אלה שבאיגרות הן אלה שבכתבי הספר, כתובות ערבית. לעניין זה

ראוי לחזור ולהטעים שהכתב המזרחי שבענף הכתיבות בארצות האסלאם לא הושפע כמעט כלל מהכתב הערבי ולא התפתח בו, כאמור, סוג כתב רהוט. גויטיין, כזכור, הסיק שיש לחפש את מקורו של הכתב הרהוט בישיבות בבל וכי טוניסיה, שמרכז התורה שלה נסמך על האסכולות הבבליות, הייתה לבית שני של כתב זה.¹¹⁵ אולם כאמור, יש מקום לתהות על הצעתו, אלא אם כן התכוון לכתב הבינוני ולא הרהוט (לפי המיון והמינוח הנקוטים בספר זה), או שמא הוא לא הבחין בין הכתב הבינוני ובין הכתב הרהוט. אף על פי שהתרהטות מקצת הכתיבות הבלתי מרובעות במזרח התיכון (כנראה באופן בולט יותר בחלקו הצפון-מזרחי), לא התפתחה בתחומי הענף המזרחי של ארצות האסלאם כתיבה רהוטה דוגמת הכתיבה הרהוטה לכל דבר שהתפתחה בתחומי הענף המערבי של ארצות האסלאם אלא נהגה בו כתיבה בינונית שוטפת והתרהטות חלקית.

את הממצאים הקדומים של כתיבה זו יש לחפש לא בספרים אלא באיגרות מטוניסיה, מסיציליה ומספרד שהשתייירו בגניזה. איגרות אלה מוכיחות שכתבה זו התפתחה כבר בתקופת הממצאים

¹¹⁵ ראו לעיל, הערה 41.

הקדומים של הכתיבה הבינונית וכי משחר התגבשותו של הכתב הספרדי – בתקופות שהשתמרו מהן עדויות בכתב -- הוא אפשר לכותב שלושה סוגי ביצוע.

זמנן של התעודות המתוארכות או המיתארכות הקדומות ביותר בכתיבה רהוטה הן, כנראה, אמצע המאה האחת-עשרה. מכתב אל נהראי בן נסים בפוסטאט ששכתב בפרמו סוחר שישב בסיציליה בשנת 1050 בקירוב¹¹⁶ הוא אולי הדוגמה הקדומה ביותר לכתיבה רהוטה ספרדית. מלבד השטף הכללי של הכתיבה נראות בה לעתים קרובות צורות רהוטות של האותיות אל"ף, ה"א, תי"ו (בתדירות קטנה) וקו"ף שנכתבו במשיכת קולמוס אחת, צורות המאפיינות את הכתיבה הספרדית הרהוטה בכל הזמנים אך כמעט לא ליגטורות. **XX207@** לפנינו כתב בשל המעיד שהתגבשותו כבר קדמה לתאריך תעודה זו. איגרת אל חלפון בן נתנאל בכתיבת ידו של המשורר יהודה הלוי שנכתבה לכל המאוחר בשנת 1125 בטולדו בכתיבה רהוטה שוטפת ובה האותיות הרהוטות שלעיל וליגטורות רבות.¹¹⁷ **XX207@** איגרת שכתב יוסף בן שמואל הלוי אל חלפון הלוי נכתבה בגרנדה בשנת 1129/30¹¹⁸ מציגה כתיבה רהוטה שוטפת עתירת ליגטורות (לפעמים נכתבו אפילו שלוש אותיות מקושרות במשיכת קולמוס אחת) בסגנון קליגרפי והרמוני. **XX026@** בכתיבה זו, שסגנונה ניכר באיגרות רבות שהשתיירו בגניזה מאותה תקופה בערך, רובן מכתבי סוחרים אל חלפון בן נתנאל שכתביבותיהם דומות להפליא¹¹⁹, כבר מבחינים בנוהג שהשתרש לכתוב ליגטורות המחברות לאו דווקא שתי אותיות (ויותר) אלא גם חיבור פלג אות (כגון צוואר הלמ"ד או הזרוע השנייה של העי"ן או החדק של המי"ם) הנתלשות מגוף האות ומקושרות לאות הבאה אחריהן, נוהג המקשה מאוד את פענוח הכתוב. הטיוטות הרבות שהשתיירו בגניזה קהיר מחיבורי הרמב"ם בעצם כתיבת ידו¹²⁰ כתובות בכתב מטיפוס ארץ מולדתו בכתיבה ספרדית רהוטה שוטפת עתירת ליגטורות שאמנם ממשיכה את סגנון הכתיבה שהתגלה באיגרות אך היא בעלת אופי אישי מובהק וקשת פענוח, כמו שמראה טיוטה של משנה תורה, שזמנה מן הסתם מסוף שנות השישים של המאה השתים-עשרה.¹²¹

כבר במאה השתים-עשרה בצוואת המוסר לבנו שמואל התריע יהודה אבן תבון המתרגם הידוע על התקצרותן והיבלעותן של האותיות בכתיבה הספרדית, ומדבריו אפשר להסיק שהוא יצא חוצץ נגד הכתיבה הרהוטה: 'והשתדל להיטיב כתיבתך כפי יכלתך. ואל תרגיל להיות אותיותיך קצרות ומובלעות זו בזו אך הרגל עצמך לעשותם ארוכות ומרוחות ועומדות. ואל תבליע היוד בין אות לאות'¹²² כאשר אתה רגיל <...> אך עשה אותו בקו היושר. ומנאי הכתיבה והכתב שיהיו הלמדים ארוכות למעלה וצוואריהם נטוי על קו היושר וכן הקופין והכפין והנונין הארוכ> שיהיו

¹¹⁶ ראו מ' בן-ששון, יהודי סיציליה (לעיל, הערה 91), תעודה מס' 87, עמ' 406, שם צוינו גם פרסומים קודמים.
¹¹⁷ זוהתה בידי ש"ד גויטיין, 'אוטוגרפים מידו של יהודה הלוי, תרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 397-405; אסופות כתבים, ב, מס' 168.

¹¹⁸ ראו ש"ד גויטיין, 'רבנו יהודה הלוי בספרד לאור כתבי הגניזה', תרביץ, כד (תשט"ו), עמ' 138-146.
¹¹⁹ השוו למשל את כתיבות האיגרות הבאות זו לזו – כולן מ"ארכיון" חלפון בן נתנאל (בלשונו של גויטיין) לכתיבת האיגרת מגרנדה (כל אחת מהן נכתבה בידי כותב אחר): **XX010@, XX005@, XX004@**.
¹²⁰ ראו לעיל, פרק ח, הערות 16, 17.

¹²¹ כ"י אוקספורד MS. Heb. d. 32 – קונטרס שלם מטייטה של ספר משפטים, הלכות שכירות י:ד- הלכות שאלה ופקדון ב:ג. התגלה בידי משה לוצקי; ראו הנ"ל, 'יכתב משה', התקופה, ל-לא (תש"ו), עמ' 683-684. נדפס בפעם הראשונה בידי ש' אטלס, קטעים מספר יד החזקה לרבנו משה בן מיימון עפ"י כתב-יד כתוב בעצם ידו של הרמב"ם שבספריה בודליאנה, לונדון ת"ש. העמוד המובא למעלה מחזיק את הלכות שאלה ופקדון ב:א-ב:ג. תעתיק של עמוד זה מובא להלן במבחר הדוגמאות של כתבים קשי-פענוח שבפרק יב, דוגמה מס' 1.

¹²² אבן תבון רומז לנוהג לכתוב את האות יו"ד בכתיבה הרהוטה בחיקה של אות כרסתנית שלפניה (ראו להלן).

שוקיהם למטה ארוכים ושזין, ומן הזרזות בכתיבה שאם יתקבצו למדין או נונין או קופין או כפין בשטה אחת שלא תהיה אחת קצרה מחברתה ולא ארוכה מחברתה¹²³.

כתיבה ספרדית רהוטה שוטפת ככתב ספר לכל דבר שרדה בפעם הראשונה בכתב-יד מתוארך משנת 1253 שנכתב בסרגוסה. החיבור המועתק (מילון ערבי-ערבי) נכתב, כמובן, כמו כל האיגרות בכתיבה הרהוטה בערבית בכתב עברי. @0S001 אמנם כתב-יד בלשון העברית משנת 1282 מציג כתיבה בינונית ביסודה אך משולבות בה תכופות צורות רהוטות של שלוש אותיות הבסיס הרהוטות בכתיבה הרהוטה – אל"ף, ה"א, תי"ו וכן קו"ף, @1,0C362 עירוב המאפיין כתב-יד ספרדיים רבים מאז ואילך. בכתב-יד שנכתב, כנראה, בשנת 1286 בפלרמו (סיציליה) בכתיבה רהוטה שאותיותיה בדרך כלל פרודות הועתק גם כן טקסט ערבי בכתב עברי – המעתיק הרופא העתיק לעצמו את החלק הראשון של הקנון מאת אבן סינא. @ZE025 מורה נבוכים לרמב"ם משנת 1307 הוא הדוגמה הקדומה ביותר שבידינו לכתיבת ספר ספרדית רהוטה (שוטפת) של טקסט עברי. @0C370 מאז ואילך כתיבה רהוטה משמשת להעתקות של טקסטים עבריים בעיקר אך עדיין ניכרת הנטייה להשתמש בכתב הרהוט בהעתקות של טקסטים ערביים אולי משום שמעיקרם הם תועתקו מכתב-יד בכתב ערבי וסגנון כתבם השפיע על הבחירה בכתב הרהוט.

להלן דוגמאות אחדות בסדר כרונולוגי, ומהן עולות מסקנות אחדות. אפשר להבחין בין כתיבות רהוטות שאינן שוטפות, שאותיותיהן הרהוטות (בייחוד א, ה, ת, ק) פרודות בדרך כלל, ובין כתיבות שוטפות עתירות ליגטורות; הכתיבות השוטפות קליגרפיות יותר, ויש נטייה ברורה לכתוב בהן טקסטים ערביים. מדוגמאות אלה ומאחרות נהיר כי בפרובנס, שבה רווח הכתב הבינוני בייחוד במאה החמש-עשרה, התפתחה לצד הכתיבה הרהוטה האיברית לסגנונותיה גם כתיבה בעלת צביון מקומי, בדרך כלל קטנה יותר וצרה. ועוד זאת, אפשר, כנראה, להבחין באופי שונה במקצת בשימוש הכתב הרהוט בסיציליה. פרט לכתב-יד מאוחר אחד בציון מקום מצפון אפריקה לא שרדו משם כתב-יד בכתיבה רהוטה. אי אפשר להסיק דבר, כמובן, מכתב-יד יחיד אך כתיבתו רחוקה מלדמות לכתיבות הרהוטות האופייניות לאזור זה בראשית העת החדשה ואחריה. הנה הדוגמאות:

1316 (כמעט בלא ליגטורות) @1,0G007; 1330 (כתיבה קליגרפית דחוסה) @2,0C107; טרשקון (Tarascon, פרובנס) @1,0E449; סרגוסה 1356 @1,0B228; פרובנס 1363 (גוון פרובנסלי) @0G012 (אבל מונפלייה 1390 @0B059 מראה שבד בבד עם הגוון המקומי נוהג גם הסגנון האיברי), קלעה איוב (Calatayud, ספרד) 1371 (כנ"ל) @1,0E167; גרנדה 1399 (בערבית, מרווחת) @0B112; 1411 (דוגמה לשכיחות מעתיקים בכתיבות בינוניות המשלבים בכתיבתם אותיות א, ה, ת, ק רהוטות) @0S022; ארל 1418 (גוון פרובנסלי) @0B011/1; אגרמונט (ספרד) 1444 @1,0C208; תלמסאן (אלג'יריה) 1468 (רוב האותיות הרהוטות פרודות) @1,0S021; קלעה איוב 1475 (כתיבה שוטפת וצפופה, דומה מאוד לכתיבה שבכתב-היד לעיל שנכתב שם כמאה שנים קודם לכן) @0B244; לעומת כתב-יד שנכתב שם כעבור שנה בכתיבה בסיסית בינונית בשילוב אותיות רהוטות @1,0B327/2; פלרמו (סיציליה) 1475 @0E214; ודוגמה אחרונה מעטו של סעדיה אבן דנאן, פוסק, מדקדק, משורר ופילוסוף, שבעת כתיבת כתב-היד

¹²³ מהדורת אברהמס, צוואות, עמ' 70. יהודה אבן תבון המליץ לבנו לכתוב בכל יום דף אחד (שם, עמ' 65), מן הסתם כדי שישפר את סדירות הכתיבה.

(1479) יושב בגרנדה, העיר האחרונה שנותרה בשלטון מוסלמי רצוף. את כתב-היד של מורה נבוכים בערבית העתיק לעצמו בכתובה הממחישה את ההמשכיות של הכתיבה הרהוטה השוטפת הקליגרפית הקדומה, שאפשר לכנותה קלסית או אנדלוסית. 0B155@

ענף הכתיבות בארצות הנצרות המערבית

הטיפוס ה'אשכנזי'¹²⁴

המונח הטיפולוגי 'כתב אשכנזי' בעייתי וצריך הבהרה והגדרה. כמו המונח 'כתב ספרדי', ושלא כמונחים 'כתב מזרחי' ו'כתב תימני', אין הגדרתו גאוגרפית או פוליטית אלא צורנית וסגנונית, וחלותו חורגת מגבולות אזור אחד או יחידה גאוגרפית אחת. כשם שהמונח 'כתב ספרדי' עשוי להטעות בצינון לפי שיטתנו את הכתב שנהג הן בספרד הן בצפון אפריקה, בפרובנס ובלנגדוק ולימים בשלוחות אחרות, כך – וביתר שאת – המונח 'כתב אשכנזי'. הכתב שאנו מכנים 'אשכנזי' מציין את טיפוס הכתב העברי המופיע בממצאי הכתב למן המאה השתים-עשרה במרחב שהקיף אזורים אחדים שנהגו בהם מלאכת ספר וסגנון כתיבה משותפים – אזורים דוברי גרמנית שנכללו בקיסרות הרומית הקדושה אך גם אזורים סמוכים להם, כגון בוהמיה ומורביה ולימים גם פולין, וכן צרפת (למעט פרובנס ולנגדוק) ואנגליה לאחר הכיבוש הנורמני ועד גירוש היהודים, ולימים, משלהי המאה הארבע-עשרה ואילך, גם בצפון איטליה, שלשם היגרו יהודים מגרמניה ובה התיישבו לאחר גירושי צרפת. אמנם, כידוע, המשמעות הגאוגרפית הראשונה של 'אשכנזי' במקורות ימי-הביניים היא מחוזות גרמניה (בתחילה אזור עמק הריין), אך באין מונח טיפולוגי הולם יותר בעברית אנו מכנים את טיפוס הכתב שנהג במרחבים אלה אשכנזי ומשתמשים במונח זה במשמעות התרבותית הנרחבת¹²⁵ (שנודעה למונח בתקופה המאוחרת) שהקיפה את התרבות היהודית בצפון-מערב אירופה – ארצות גרמניה וסביבותיה, גרמניה, צרפת (למעט דרומה) ואנגליה.¹²⁶

הבדלים סגנוניים וצורניים בכתב המרובע, ששימש בצרפת מכאן ובגרמניה מכאן במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, החלו להסתמן בעינינו ביתר בהירות רק בזמן האחרון על סמך כתבי-היד המועטים למדיי שאזור הפקתם מפורש בקולופון¹²⁷ או משתמע בוודאות על-פי נוסחם ומנהגם הליטורגי.¹²⁸ ההבחנה הפלאוגרפית בין שני אזורי המשנה של מסורת הכתב ה'אשכנזי', שאולי עדיין אינה מחוורת די צורכה בייחוד בנוגע לכתב הבלתי-מרובע שאפיונו האזורי צריך עיון, יכולה שלא רק להיתמך על ידי המֶתאם הקודיקולוגי אלא אף להתאמת למצער מהמחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה ואילך. הדברים אמורים בדרך עיבודו של הקלף, שההבדל המובחן שנמצא בתמורותיו ומראיהן בין אזורי גרמניה ובין צרפת הצפונית הוצג ופורט בפרק ג לעיל. להבדל קודיקולוגי זה בין כתבי-היד הצרפתיים ובין כתבי-היד הגרמניים נודעת חשיבות מכרעת בזיהוי אזור ההפקה של כתבי-יד האשכנזיים שמלאכת הספר שלהם משותפת הן בגרמניה הן בצרפת,

¹²⁴ חטיבה זו שואבת במידה רבה מניתוח הכתב האשכנזי ואפיונו הגרפי מאת ע' אנגל בהקדמתה לאסופת כתבים, ג, יעיונים בכתב האשכנזי.

¹²⁵ השוו אל דברי א' גרוסמן המובאים לעיל, פרק א, הערה 90.

¹²⁶ בשפות האירופיות אפשר להשתמש בצירוף המאוּחה צרפתי-גרמני (למשל, Franco-German באנגלית) העוקף את בעייתיות המונח 'אשכנזי'.

¹²⁷ מיעוט ציוני מקום מאפיין את כתבי-היד שנכתבו באזורי צרפת וגרמניה לעומת ריבוי ציוני מקום בשאר האזורים. לשם השוואה, שיעור ציוני המקומות המפורשים או המתפרשים בכל כתבי-היד המתוארכים עד לשנת 1500 במרחבי תרבות ספרד הוא 56%, באיטליה – 57%, בביזנטיון 44%, במזרח התיכון (למעט תימן) – 43%, בתימן – 57%, ואילו בצרפת וגרמניה -- 19% בלבד (ורק 15% בציון מקום בקולופון). אין הבדלים של ממש במהלך הזמן בשיעור ציון המקום בקולופונים מגרמניה ומצרפת.

¹²⁸ על כך עמדה ע' אנגל במבואה לאסופת כתבים, ג בבואה להגדיר הבדלים אלו ולאפיינם.

ובעסקנו בכתביהם הבדל זה חשוב לאין ערוך. עיבוד הקלף וחזותו אוששו את המיון הצורני והסגנוני של הכתיבות המרובעות וחיזקו את הזיהוי הפלאוגרפי שעדיין אינו מבוסס על שיטה כמותית מוצקה בניסיונו לאפיין את הכתב החמקמק. בזכותו אפשר להציע זיהוי אזורי – צרפת או גרמניה – גם לכתבי-היד הרבים שנכתבו בכתב בינוני.

כתיבה אשכנזית מרובעת

כתיבה זו היא אולי הכתיבה הקליגרפית ביותר מבין הכתיבות המרובעות, לא מעט בזכות השימוש בקולמוס הנוצה (או עצם) שאפשר גמישות, גיוונים ניכרים באופי משיכות הקולמוס ועוביים וכן הוספת רכיבים עיטוריים כגון תגים מעודנים ועוקצים והפקת שסעים בהתחלת משיכות הקולמוס האופקיות ונטיפים במשיכות הקולמוס האנכיות או המלוכסנות, בעיקר עם התחלת ההשפעה של הסגנון הגותי על הכתב העברי בגרמניה ובייחוד בצרפת, סגולות שתקפות כמובן גם בכתביה הבינוניים. אף שתאריכו של כתב-היד הקדום ביותר הוא משנת 1177 @0E016,

¹²⁹1, שרדו בלי ספק כתבי-יד קדומים יותר חסרי קולופונים כגון הסידור שבכ"י קורפוס כריסטי קולג' 133 באוקספורד, שבסופו נוספו רישומי תשלומים שהתקבלו מאישים אנגליים בסוף המאה השתים-עשרה ושכתיבתו הייחודית והגסה במקצת מעידה על קדמותה.¹³⁰ אף כתיבות חקוקות של מצבות קדומות דוגמת המצבה משנת 1153/4 מבית הקברות של קהילת וירצבורג¹³¹ עשויות לזרות אור על השלבים הקודמים של הכתיבה המרובעת האשכנזית. מעט הדוגמאות המתוארכות הקדומות ביותר שמן הרבע האחרון של המאה השתים-עשרה אין בהן סגנון אחיד וכנראה, הן כבר משקפות את ההתבדלות הסגנונית בין צרפת לגרמניה, התבדלות שבמהלך המאה השלוש-עשרה, ובאופן בולט במחציתה השנייה מתגבשת בהשפעת הסגנון הגותי שאפף את היהודים.

כתב-יד מקראי משנת 1193 כבר מציג כתיבה קליגרפית הצופנת בחובה מאפיינים גרפיים אחדים של הכתיבה האשכנזית, שמאפיינים כתיבות מאוחרות יותר נוסח גרמניה: תבנית מלבנית וארכנית של האותיות, קווי האורך הזקופים וקווי הרוחב מתוחים כקווים ישרים בלא קימורים ושיפועים המבליטים את הרושם הארכני של האות ואת מראיתה היציבה, וחלל האות גדול יחסית.¹³² @0E526 כאשר מעמתים כתיבה זו עם הכתיבת של כתב-יד משנת 1188/9 @0C351

¹ מזדקרים ההבדלים הסגנוניים ביניהם. בכתבתו של כתב-יד כבר צפונים כמה מהמאפיינים של הכתיבה נוסח צרפת, שמקצתם התגבש אחר כך: משיכות הקולמוס נטויות יותר, תבנית רוחבית, ופחוסה לאותיות החורגות תכופות מתבניתן המרובעת, חלל האות קטן יותר לעומת הכתיבה הגרמנית, קווי האורך קצרים לעומת קווי הרוחב, ושלא כמראה האחד של האות בסגנון הגרמני לאותיות בסגנון הצרפתי פעמים רבות מראה "רוטט" ובלתי יציב בהיקטעות רצף משיכות הקולמוס וכן מעברים חדים בין עוביים הרחב ובין עוביים הדק של האותיות¹³³ (ראו טבלה 1).

¹²⁹ ראו את המבחר הגדול של הלוחות הברורים יותר באסופות כתבי-יד, ד, כתב-יד 79. תנו דעתכם לתופעה השכיחה של כתיבת אותיות אל"ף שרגלן הימנית מקוטעת, קיטוע אופייני לכתבי-יד אשכנזיים רבים מאוחרים יותר.

¹³⁰ ראו לעיל, פרק ג, הערה 32 (שם צוינו עוד כתבי-יד קדומים); לוחות מכתבתו מובאים אצל בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 149-151 וכן אסופות כתבים, ג, מס' 2.

¹³¹ אסופת כתבים, ג, מס' 1. על הקרבה בין הכתב המרובע החקוק במצבות ובין כתב הספר המרובע ראו במאמרה של סיראט לעיל, פרק ז, הערה 12.

¹³² ראו אנגל, שם.

¹³³ עיינו שם.

עדנה אנגל

טבלה 1. כתב מרובע: סגנונות אזוריים (המאה השלוש-עשרה)

סגנון צרפתי

סגנון גרמני

יחסי אורך ורוחב

קווי אורך

צורת האות

תבנית

תוך-האות

טבלאות א"ב הלקוחות מתוך 'עיונים בכתב האשכנזי' מאת ע' אנגל, מתוך אסופות כתבים, ג

טבלה 2. כתב מרובע: סוגות (גרמניה, המאה השלוש-עשרה)		
סוגה א	סוגה ב	
		צורת הנטף
		נטיית קווי האורך
		קווי רוחב
		תבנית
		צורת האות
		תוך-האות

טבלה 3. התגבשות הכתב המרובע לקראת המאה השלוש-עשרה				
קדם-מרובע מזרחי המאה התשיעית	קדם-מרובע איטלקי המאה האחת-עשרה	אשכנזי מרובע המאה השתי-עשרה	אשכנזי מרובע המאה השלוש-עשרה	
				נטיית אל"ף וצורת בסיסה
				גגה של נר"ן
				גגה של מ"ם
				גגה של פ"א
				בסיסה של שי"ן
				רוחבה של תי"ו

עדנה אנגל		
טבלה 4. כתב מרובע: התפתחות כרונולוגית הפחתת האיכות הקליגרפית בסגנון הגרמני		
המאה השלוש-עשרה אותיות מהוקצעות בעלות מאפיינים קישוטיים	המאה הארבע-עשרה אותיות מהוקצעות בלא מאפיינים קישוטיים	המאה החמש-עשרה אותיות בלתי מהוקצעות בלא מאפיינים קישוטיים
א ב ג ד ה	א ב ג ד ה	א ב ג ד ה

טבלה 5. כתב בינוני: סוגות (המאה השלוש-עשרה)			
סוגה ב		סוגה א	
אל"ף ארוכה	א	אל"ף קצרה	א
למ"ד צר	ל	למ"ד רחב	ל
מ"ם אנכית	מ	מ"ם כפופה	מ
בסיס אופקי	ב	בסיס מלוכסן	ב
קו אורך אנכי	ת	קו אורך כפוף	ת
גג אופקי	ה	גג מלוכסן	ה
מוד גג אופקי ואחיד למילח		אחות גג 'רעפים' למילח	
גרמניה, 1240		צרפת, 1188	
אחוז Textus Praescissus		אחוזוס Textus Quadratus	

טבלה 6. התרחטות הכתב					
לקראת כתב כְּזֻמְנֻ		הזיטות מלאה המאה הששעשרה	הזיטות חלקית המאה החמשעשרה	הזיטות חלקית המאה הארבעעשרה	כתב שוטף המאה השלושעשרה
א	א	א	א	א	א
ב	ב	ב	ב	ב	ב
ג	ג	ג	ג	ג	ג
ד	ד	ד	ד	ד	ד
ה	ה	ה	ה	ה	ה
ו	ו	ו	ו	ו	ו
ז	ז	ז	ז	ז	ז
ח	ח	ח	ח	ח	ח
ט	ט	ט	ט	ט	ט
י	י	י	י	י	י
כ	כ	כ	כ	כ	כ
ל	ל	ל	ל	ל	ל
מ	מ	מ	מ	מ	מ
נ	נ	נ	נ	נ	נ
ס	ס	ס	ס	ס	ס
ע	ע	ע	ע	ע	ע
פ	פ	פ	פ	פ	פ
צ	צ	צ	צ	צ	צ
ק	ק	ק	ק	ק	ק
ר	ר	ר	ר	ר	ר
ש	ש	ש	ש	ש	ש
ת	ת	ת	ת	ת	ת

כתב-היד הקדום ביותר בציון מקום כתיבתו, שנכתב בשנת 1215 ב-La Rochelle (צרפת), משקף, כמובן, כתיבה שנהגה בצרפת. [0E095@](#) הקולופון ותיבות הפתיחה של כתב-יד, שנכתב (בכתב בינוני) בגרמניה (מוצא הסופר מוירצבורג) בשנת 1232/3 כבר מדגים לפנינו ביתר בירור את הסגנון הגרמני בגיבושו, את הפקת רגלי האותיות בצורת נטיף בחלק ניכר מכתב-היד והתגים הדקיקים. [3,0G002/1@](#) כתב-יד שנכתב בצרפת בשנת 1239 מחזק בסגנונו את ייחוד הכתיבה המרובעת שהתגבשה בצרפת לעומת אחותה שבגרמניה, [2,0E157@](#) כשם שמחזור נוסח אשכנז המערבי משנת 1257/8 מאשש את התבדלות הסגנון הגרמני בגיבושו, [1,0C147@](#) כמוהו כמחזור וורמס הידוע שנכתב בגרמניה בשנת 1272, כנראה בוירצבורג [4,A039@](#) מחזור שנכתב באסלינגן (Esslingen) בשנת 1290 הוא כתב-היד הקדום ביותר ששרד בציון מקום בארצות גרמניה ומתוכו נבחר עמוד בכתיבה קליגרפית. [1,0F022@](#)

מיעוט כתב-היד בציוני מקום העתקתם בגרמניה במאה הארבע-עשרה והיעדרם המוחלט (פרט להתחלת המאה) בצרפת עד הגירוש הסופי של היהודים בשנת 1394 מקשים את המשך ההפרדה, שאינה מתבססת על הנחות מראש, בין הסגנון הצרפתי ובין הגרמני, ולא עוד אלא שהגירושים מצרפת היו עשויים לגרום שהתבדלות זו תלך ותיטשטש. לפיכך נגביל את דוגמאות הכתב במאה זו לכתב-היד בציוני מקום מפורשים או מתפרשים על ידי נוסחם הליטורגי או ציוני המוצא המעתיקים. קולופון בכתיבה רבתי בכתב-יד שנכתב בפולני (Foulenay או Poligny) אשר בצרפת בשנת 1300 ממחיש היטב סגנון צרפתי שאף בו משיכות הקולמוס היורדות הן נטיפיות אך רושמו מטשטש את ההבחנה הנחרצת בין אזורי המשנה של הכתיבה המרובעת האשכנזית. [2,0B014@](#) כמוהו כקולופון בכתב-יד שנכתב בפריז בשנת 1304, [2,0B018@](#) וכתב-יד שנכתב ב-Plauen

שבדרום מערב גרמניה (על-פי טופס הגט שבו) בשנת 1309, מסגיר אפיונים של הסגנון הצרפתי.

[1,0C134@](#)

כתב-יד מקראי שנכתב בבריסל בשנת 1309 בידי סופר מאוקספורד תשע-עשרה שנים לאחר גירוש היהודים מאנגליה, עדיין אולי משקף כתיבה אנגלית שלא הייתה אלא שלוחה של הכתיבה הצרפתית וכנראה בעלת צביון מקומי.¹³⁴ כזכור, העמוד אחרון בכתב-יד מפואר זה מחזיק את סופו של קולופון הסופר בכתב מרובע גדול וקולופון מחורז, באותיות פטיט, בוודאי מידי המסרן-הנקדן, שלדבריו היה גם הצייר. הוא צייר את עמוד הקולופונים בסצינה נדירה: מזמין כתב-היד

יושב על כסא מפואר, לראשו מצנפת אפנתית, בחיקו כלב ומולו קוף.¹³⁵ [3,G0132@](#)

מכאן ואילך לא שרד שום כתב-יד שאפשר לדעת בבירור שהוא נכתב בצפון צרפת (למעט האזורים הצפון-מזרחיים, שבהם הורשו היהודים להוסיף להתגורר), מן הסתם בגלל הגירושים התכופים שפקדו את יהודיה. גם רוב כתבי-היד הגרמניים נכתבו בלי שסופריהם יצינו את מקום ההעתקה אולם נוסח הטקסטים הליטורגיים שביניהם (נוסח אשכנז המערבי או המזרחי) מסגיר את אזור הפקתם ומאפשר לנו להתחקות על התפתחות כתיבתם המרובעת או שמרנותה: מחזור שנכתב

בשנת 1322 על מרקמו האחיד של הכתב, [1,0E441@](#) הסגנון הפחוס יותר הנראה בכתב-יד משנת

1328/9, [1,0D060@](#) הסגנון ההדור הגרמני השמרני שבמחזור נירנברג הידוע משנת 1331

[1,0A044@](#) לעומת הסגנון בעל התגים המופרזים של מחזור משנת 1334. [3,0C146@](#) בסגנון

כתיבתו של כתב-יד יחיד ממאה זו משנת 1340, שמוצא סופרו, סגנון כתיבתו ועיבוד הקלף שלו

מעידים שנכתב בצרפת, עדיין ניכרים אפיונים צרפתיים [1,0C002@](#). שאר כתבי-היד הגרמניים

משקפים התפתחות הדרגתית של התמעטות היסודות העיטוריים, יישור גגות האותיות ובסיסיהן

והקטנת הכתב (תכונות המאפיינות ביתר שאת גם את כתבי-היד של המאה החמש-עשרה): כתב-

יד משנת 1341, שלפי ציון מוצא סופרו ובעליו ועיבוד הקלף שלו נכתב בגרמניה, [2,0E451@](#)

קולופון באותיות רבתי משנת 1344 [2,0D269@](#), קולופון משנת 1272 [2,0E466@](#) וכתב-יד

שנכתב בקובורק (Coburg) שבפרנקוניה העליונה בשנת 1395. [1,0C401@](#)

¹³⁴ יהודי אנגליה התיישבו בה לאחר הכיבוש הנורמני ומוצאם היה מנורמנדיה. כאמור בסעיף 4 בפרק א, לא השתמר אף כתב-יד אחד בציון מקום מפורש מאנגליה הנורמנית עד לגירוש היהודים בשנת 1290 אולם כתב-יד אחד לפחות שנכתב בשנת 1189, נכתב באנגליה כמו שאפשר להסיק על סמך גלוסות אנגלו-נורמניות. אכן, כתב-יד זה משקף אפיונים אחדים של הסגנון הצרפתי, כנראה בעל צביון מקומי. [1,0C701@](#) לכתב-יד זה (ולתאומו הבלתי מתוארך שזוהה בספרייה הלאומית בירושלים) יש להוסיף שישה עשר כתבי-יד דו-לשוניים בלטינית ובעברית, שכמשוער הופקו בשנות השלושים של המאה השלוש-עשרה באנגליה ביזמה פרנציסקנית, ואף בכתיבותיהם היהודיות אפשר להבחין בסממנים ייחודיים. ראו את הספרות המובאת אצל בית-אריה, אנגליה (לתיקונים והשלמות ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 139-141), ובעיקר J. Olszowy-Schlanger, *Les manuscrits hébreux dans l'Angleterre médiévale: étude historique et paléographique*, Paris 2003 (Collection de la Revue des études juives, 29)

¹³⁵ כ"י המבורג Cod. Levy 19 (ראו פרטים עליו גם בפרק ב, סעיף 1, שם גם שולבה תמונת הקולופון). תרז מצגר, במאמרה על הייצוגים (המועטים) של מעתיקים בכתבי-יד עבריים מאוירים (לעיל, פרק ב, הערה 1), עמ' 49-51, פירשה את הקולופון שבאותיות פטיט – בעזרת פרופ' רפאל לוה – כקולופון נוסף של הסופר והסיקה שהאדם המצויר הוא הסופר, ולפיכך סברה שלפנינו פורטרט יחיד במינו של סופר כתב-היד. אולם אין ספק שאינו מידי הסופר/ על כך מעידה לא רק הכתיבה הזעירה השונה מכתבת הסופר אלא גם אופן ההתייחסות למזמין כתב-היד בקולופון הנוסף, שלא כאופן ההתייחסות של הסופר בקולופון שלו. יתרה מזו, קשה להניח שהציור החותם את כתב-היד ייצג את הסופר ולא את מזמין כתב-היד המפואר. וראו לעיל, פרק ב, הערה 26. לעניין ייצוגי המעתיקים כדאי גם להסב את תשומת הלב לעיטור השם שמואל שנקרה בטקסט של כ"י המבורג Cod. hebr. 247 (קטלוג שטיינשניידר, מס' 194), כתב-יד חסר קולופון שנכתב בגרמניה בשנת 1400 בערך (כתב-יד משנת 1408 שהיה לפניו בספריית הקהילה היהודית בווינה – קטלוג שוורץ, מס' 85, נכתב קרוב לוודאי בידי אותו מעתיק). כל אימת שנקרה השם שמואל בקצה שורה בכתב-יד זה הוא נכתב באותיות גדולות, ללמדנו שזה שם המעתיק. בדף 52 לא הסתפק המעתיק בכתיבת השם שמואל בכתב גדול אלא הוסיף גם דיוקן בקולמוס המשתלשל מדגל האות למ"ד. לא מן הנמנע שהמעתיק ביקש לצייר שם את דיוקן פרצופו.

הכתיבה המרובעת האשכנזית בת המאה החמש-עשרה לא נהגה עוד בצרפת אך למצער בתחילת המאה הייתה עשויה לשמש את מגורשי צרפת במקומות התיישבותם החדשה, והיא הוסיפה לנהוג, כמובן, בארצות גרמניה וסביבותיה. בדוגמאות הכתיבה מהמאה החמש-עשרה ניכרת היעלמות רוב היסודות הקישוטיים שאפיינו את המאות הקודמות ובדרך כלל פישוט של צורות האותיות. כנגד פישוט הכתב מתבלטת הצללת האותיות, היינו הניגוד בין משיכות הקולמוס האופקיות העבות ובין משיכות הקולמוס האנכיות או האלכסוניות הדקות. כמו כן בכתב-יד רבים בולטת הטיית הכתב לכיוון הכתיבה וכן הנטייה להפקת בסיסים מקושתים: @1,0C090/1 (1409), @1,0A001 (1418), @2,0C151 (1430), @1,0E391/2 (1449), כתיבת ידו של הסופר-הצייר הידוע יואל בן שמעון בהיותו בגרמניה,¹³⁶ @4,0G029 (אולמא [Ulm] 1459/60: קולופון בכתב רבתי המאפשר לראות את הפסקים שבין משיכות הקולמוס).

במאה החמש-עשרה התרבו יוצאי גרמניה וצרפת שהתיישבו באיטליה, בייחוד בצפונה, ובדרך הטבע אנו מוצאים כתב-יד כתובים בכתיבה אשכנזית מרובעת ובינונית. לכתיבה המרובעת מאפיינים דומים לאלה של הכתיבה הגרמנית בת המאה החמש-עשרה, כלומר כתיבה שבדרך כלל היא נטולת רוב הרכיבים העיטוריים של התקופה הקודמת. אפשר אולי להבחין בגוון מקומי מעוגל יותר אך הוא מתמזג בעיצובו של הכתב המרובע האיטלקי, שלמן סוף המאה השלוש-עשרה הושפע מאוד מהכתב האשכנזי, ועל כן ראוי אולי לאפיינו עם הכתב האיטלקי יחד. דוגמאות אחדות: @2,0E504 (שנת 1411), @0C549 (Fermo, 1431), @1,0A045 (1441), @0E403/1 (אסקולי [Ascoli], מרכז איטליה, 1475).

כתיבה אשכנזית בינונית

הדוגמה הראשונה של כתב בינוני שרדה בכתב-יד גרמני משנת 1226/7. @3, 0C071 הכתיבה הבינונית של כתב-יד זה שוטפת וקרובה לכתיבות רהוטות יותר הנגלות בתעודות מאנגליה ובקטלוגיה הנוצרית לפני הרקונקיסטה. הסגנון הגותי של הכתב הלטיני (והאדריכלות הגותית), שהשפעתו הייתה מכרעת על התפתחות הכתב הבינוני בגרמניה ובייחוד בצרפת, עדיין אינו ניכר בה כלל. אולם בכתב-היד המתוארך הקדום ביותר ששרד אחרי כתב-היד שבכתיבה שוטפת קדם-גותית, שנכתב בגרמניה בשנת 1232/3 בידי שני סופרים בכתיבה בשלה ומגובשת, כבר אפשר להבחין בבהירות בזיקה הסגנונית והמורפולוגית האמיצה לכתב הלטיני הגותי בן תקופתו על דחיסתו הלאטרלית, נטייתו לאנכיות והמראה האחיד של רוב הרכיבים האנכיים של אותיותיו. @1, 0G002 ; @2, 0G002 הדמיון בין הכתיבה הבינונית האשכנזית בסגנון זה ובהתגוונותיו ובין כתב הספר הגותי אינו רק ברושם הכמעט זהה שמקנה ההשוואה בין מרקמי הכתיבות במבט גלובלי מרוחק¹³⁷ אלא גם ניכר בבחינה פרטנית של רכיבי האותיות. הכתיבה הבינונית משתנית במרוצת הדורות. טביעת חותמו של הסגנון הגותי על הכתיבה הבינונית האשכנזית הולכת וגוברת בסוף המאה השלוש-עשרה ובמאה הארבע-עשרה.¹³⁸ בכתב-יד אחדים בכתיבה שוטפת יותר

¹³⁶ יואל בן שמעון נולד ופעל בגרמניה, היגר לאיטליה, חזר לארץ מולדתו ושב לאיטליה. הוא הפיק כתב-יד נאים ומאוירים בכתיבה אשכנזית בשני האזורים, ואפשר להבחין ביניהם על-פי תכונותיהם הקודיקולוגיות. ראו בית-אריה, מלאכת הספר, עמ' 92-108 ; 217-248.

¹³⁷ על המבט הגלובלי עמדה קולט סיראט, והיא אף הייתה הראשונה שהדגימה את קרבת הכתיבה הבינונית העברית לכתיבה הלטינית הגותית. ראו C. Sirat, *L'examen des écritures: l'œil et la machine; essai de méthodologie*, Paris 1981, pp. 35-44.

¹³⁸ ראו את אפיוניה של אנגל, אסופות כתבים, ג.

ניכרת השפעת הסגנון הגותי רק במידה מועטה, והכתיבה הולכת ונעשית רהוטה יותר במאה החמש-עשרה, נטולת אלמנטים עיטוריים שיסודם בסגנון הגותי ובעלת משיכות קולמוס בעובי אחיד, אם כי עקבות הסגנון הקליגרפי הגותי עדיין ניכרים במקצת כתבי-היד עד סוף ימי-הביניים. בסוף המאה הארבע-עשרה הפציעה ההתרחטות של הכתב הבינוני, בייחוד בצורה חלקית ששינתה את צורתן של אותיות אחדות אך לכלל כתיבה רהוטה שוטפת לא התפתחה הכתיבה האשכנזית הבינונית לפני המאה השש-עשרה, ולפיכך לא הופרדה הכתיבה הרהוטה מהכתיבה הבינונית. ההבדלים שהסתמנו בכתיבה המרובעת בין צרפת לגרמניה אינם ניכרים, כנראה, בכתיבה הבינונית. וכן הדבר בכתבי-היד שנכתבו בכתיבה אשכנזית באיטליה, אם כי ייתכן שהכתיבה הרהוטה התפתחה באיטליה יותר מבגרמניה.

להלן מבחר ייצוגי של דוגמאות שריבויין מעיד על כתבי-היד הרבים ששרדו בכתיבה בינונית (מקצתן נבחרו גם בזכות קישוטיהן):

0C688/2@ (1239); 0C353/3@ (מחזור ויטרי הצרפתי, 1241/2 לפי לוח התקופות); 0R066@;
 1 (1246); 0C356/2@ 3 (1257, שתי ידיים); 0E417@ (>גרמניה?<, 1278); 0D067@ 2;
 (>גרמניה?< 1270); 0A046@ 1 (>צרפת, 1281/2); 0L001/3@ (>גרמניה?<, 1290, סגנון לא
 גותי); 0E443/1@ (Tallard, צרפת, 1304); 0C628@ (1320-1322, הסגנון גותי פחות, עמודות
 השוליים בכתב רהוט יותר); 0E442@ (זולוטר [שווייץ? 1322, סגנון רהוט יותר, גותי פחות);
 1, 0D039/1@; 2, D039/50@ (1339, שני סופרים שפעלו בכפיפה אחת עם שלושה אחרים יחד,
 וראו את הבדלי הסגנון ביניהם; הדוגמה השנייה היא כתיבתו של הסופר הבכיר שכתב את
 הקולופון); 0A119@ (1343-1344, כתיבה שוטפת בלי מאפיינים גותיים); 0C137@ 2;
 1347, <Ingolstadt>, באוואריה העליונה – לפי טופס הגט מאותה שנה); 0E460/1@ (1350);
 1, 0P029@ (1372/3); 0G154@ (1383, כתיבה שוטפת); 0E472@ (1383/4, סגנון גותי
 'קלסי'); 0B081/2@ (1385/6, כתיבה שוטפת יותר ולעומת הדוגמה הקודמת ניכר הסגנון נטול
 האלמנטים העיטוריים של הסגנון הגותי); 1, 0E373@ (>גרמניה?<, 1386; בדוגמה מיוצגות שתי
 ידיים השונות בסגנון זה מזו); 1, 0F002@ (>קלן?<, לפי טופס הגט משנת ההעתקה, 1386; נכתב
 בידי אישה, חנה בת מנחם ציון); 2, 0C131@ (ציריך, 1386/7); 0D052@ (ציריך, 1391, מוצא
 המעתיק מצרפת); 0G134@ (פראג, 1395/6, המעתיק מוורשה, הכתיבה שוטפת יותר בלי
 מאפיינים גותיים, והשוו להלן כתיבות אחרות ממזרח אירופה); 1, 0C573@ (בזאנסון, מזרח
 צרפת, 1397); 0C578/1@ (1401), 0G155@ (1404, מרקם גותי צפוף), 2, 0A037@ (1410,
 "חלונות" בכתיבה קטנה רהוטה יותר), 1, 0G189/1@ (1411), 0E377@ (סיינה, מרכז איטליה,
 1419), 0D038/2@ (1421, הסגנון הנסוג לאחור),¹³⁹ 0B106@ (1427/89), 0B325@ (1431/2,
 כתיבה בינונית-רהוטה), 2, 0C324/2@ (Molsheim, אלזס, 1434, בינונית-רהוטה, ראשי שייך
 בצורת לולאה), 2, 0C115/2@ (1444, בדוגמה חילוף בין שני המעתיקים, אחד מהם בכתיבה
 שוטפת יותר), 0C236@ (1447, רהוטה למחצה), 1, 0E252@ (Neustadt אוסטריה, 1451/2,

¹³⁹ כתוב בידי הבעלים שהשלים את העתקתו של הסופר השכיר, המכנה את עצמו 'חצי סופר'. ראו לעיל, פרק א, הערה 105.

רהיטות חלקית, כמה מראשי אותיות שיין בצורת לולאה), @1,0B102 (שווייץ, 1454, רהוטה למדיי; כתוב בידי אישה, ורמוט בת יששכר, שהעתיקה קיצור מרדכי לבעלה), @0G166 (וורמס, 1463, רהיטות חלקית), @1,0G145 (Castellazzo, צפון איטליה, 1465), @2,0C243 (Jaroslaw Sandomiers, מזרח פולין, 1466-1465, רהיטות חלקית), @1,0C158 (גרמניה, 1471, כתב-יד מפואר, עדיין בכתיבה בסגנון קליגרפי גותי), @1,0B105 (סונצינו, צפון איטליה, 1478), @1,0E614 (Burgonovo, צפון איטליה, 1479), @1,0C176 (Hrubieszow, מזרח פולין, 1489-1488), @0E277 [Brescia], צפון איטליה, כתיבה רהוטה), @0G83 (אודינה, 1500, כתיבה רהוטה; השווה אל כתיבתו הבינונית הגדולה יותר של המעתיק בתחתית העמוד), @1,0E284 (ברישה ומנטובה, 1510-1511, התפתחות מאוחרת מעט יותר של כתיבה רהוטה שוטפת).

הטיפול האיטלקי

את גבולות טיפוס הכתב האיטלקי קל לתחום – הוא נהג בחצי האי האיטלקי. כאמור בפרק א, ראוי לתהות אם אמנם הייתה איטליה מסגרת לבלרית אחידה ולכידה מאז הוחל להפיק בה קודקסים עבריים. הדעת נותנת שייצור ספרים עבריים לפני המאה השלוש-עשרה התרכז בדרום איטליה, בייחוד בחבל פוליה, שבה נודעו לתהילה קהילות יהודיות וישיבות יוקרתיות מהמאה התשיעית – הזמן המשוער להתחלת התפתחות מלאכת הקודקס העברי -- ועד חורבן בעשור האחרון של המאה השלוש-עשרה. מרכז רוחני חשוב זה שבדרום איטליה היה אז בשלטון ביזנטי, אפוף בתרבות ספר וכתב יוונית. האומנם הכתב ששימש שם באותה תקופה הושפע מהכתב היווני או גילה אליו זיקה ושיקף סגנון ביזנטי? כשם שאין בידינו לענות על שאלה זו בקשר למלאכת הספר האיטלקי הקדום, כך אין בידינו לשער מה היה טיבו של טיפוס הכתב האיטלקי לפני הרבע האחרון של המאה האחת-עשרה משום שלא שרדו כתבי-יד בציוני מקום מפוליה מהתקופה הביזנטית, ולפי שעה אפשר רק לשער במידה רבה של ודאות שאכן, שני כתבי-יד, הקדומים ביותר ששרדו נכתבו באוטרנטו אשר בקצה התחתון של פוליה.¹⁴⁰ כתבי-יד אלה אין בהם תכונות קודיקולוגיות שונות במיוחד מתכונות כתבי-היד המתוארכים המועטים האחרים שהופקו עד לרבע האחרון של המאה השלוש-עשרה. ייתכן שרוב כתבי-היד הללו הופקו בפוליה או בקמפניה, ומשחרבו הקהילות שם נדדו מרכזי הפקת הספר אל מרכז איטליה, שבה היו ישיבות ופעילות אינטלקטואלית מאז המאה העשירית, ולימים לצפונה, והביאו עימם את המסורת הביזנטית. תהליך זה עשוי להסביר את המידה הרבה של אחידות הכתב האיטלקי לסוגיו ולתמורותיו, כשם שהוא עשוי להסביר את האחידות הרבה עוד יותר במלאכת הספר ובעיצובו, אם כי עצם הדבר שחצי אי זה שימש אבן שואבת למהגרים ולמגורשים מארצות אירופה וביזנטיון בייחוד משלהי המאה הארבע-עשרה גרם לקיומם בצוותא של כתיבות מטיפוסים ואף לעירובים ביניהם ולהשפעה מכרעת על גלגולי הכתיבה המרובעת האיטלקית. מכל מקום בשלב זה נראה שטיפוס כתב זה לגלגוליו, סגנונותיו ותמורותיו הקיף את כל חצי האי. משהתפתח הכתב הבינוני באיטליה

¹⁴⁰ כאמור, אחד מהם הוא כתב-היד המתוארך הקדום ביותר משנת 1072/3 (ראו להלן), אשר מעתיקו השתתף באופן חלקי בהעתקת כתב-יד אחר בלא תאריך שבשוליו הוסיף המעתיק גלוסות הכתובות בדאלקט ייחודי לאוטרנטו בתעתיק עברי. לפרטים ראו אוצר המצחפים, ב, כתב-יד 38.

האלכסוני, תכונה אופיינית לכתבי-היד בתקופה הקדומה. @1,0C359 והנה סמוך לכתבת כתב-יד זה, בין 1283 ובין 1290, כתב הסופר המקצועי והאיכותי אברהם בן יום טוב הכהן שבעה כתבי-יד, אחד מהם ברומא,¹⁴² וכולם כתובים בכתובה מרובעת לכל דבר: כתב-היד שנכתב ברומא בשנת 1284 @1,0C670 ובאופן בולט יותר ובכתב-יד שנכתב בשנת 1289/90 @0C163 משקפים סגנון בעל מאפיינים גותיים ברורים אחדים ומעידים על קרבה לכתובה האשכנזית ואולי על השפעתה הישירה. לפי שכתב הספר הגותי שנהג בכתב-יד לטיניים באיטליה לא היה זוויתי כמו בארצות הצפון, נראה שסגנונו המעוגל (textura rotunda) דווקא היה עשוי לשמש מקור השראה לסגנון המעוגל חסר המאפיינים הגותיים ולא לסגנון הגותי למחצה שבכתבתו של יום טוב הכהן. הכתיבות שהוצגו עד כה הופקו, כנראה, בקולמוס קשיח עשוי קנה או צמח אחר, שלא אפשר הצללה והתגוונות של עובי משיכות הקולמוס ואילו כתיבתו של יום טוב הופקה מן הסתם בקולמוס גמיש עשוי נוצה או עצם, כמו שהבחינה עדנה אנגל. באותה העת עצמה נמשכה הכתיבה המעוגלת המקומית הנוטה לסוג הכתב הבינוני על צורת האות אל"ף הייחודית בעלת הפֶּסֶק, כמו שמדגים כתב-יד משנת 1286. @1,0E101 כתב-יד משנת 1292 ממחיש דו-קיום של שני סגנונות הכתיבה בשלהי המאה השלוש-עשרה, זה המקומי המרובעת למחצה, וזה הנוטה לגותיות. כתב-יד מקראי זה נכתב בשתי ידיים, האחת כתבה בכתובה הקרובה לסגנון האשכנזי, @0C367/1 ואילו האחרת -- בכתובה איטלקית חסרת סימני היכר גותיים. @0C367/2 כתיבתה הקליגרפית המרשימה של פולה בת אברהם הסופר בן יואב 'מנטע הקודש רבינו יחיאל אביו של רבינו נתן בעל הערוך' בכתב-יד משנת 1293 שנכתב, כנראה, ברומא, שבה העתיקה כתב-יד אחר חמש שנים קודם לכן, מדגימה את הכתיבה האיטלקית המעוגלת למדיי חסרת השפעה גותית ובה צורת אל"ף המיוחדת. @1,0C106 ואילו כתב-יד משנת 1294 מראה כתיבה בסגנון אשכנזי אך כמעט בלי מאפיינים גותיים. @2,0E107

הדוגמאות ששרדו מכתובה מרובעת מן המאה הארבע העשרה מצטמצמות לכאורה לשלוש בלבד, כולן מראשית המאה, ואף מן המאה החמש-עשרה לא שרדו אלא כתבי-יד מעטים שנכתבו בשלמותם בסוג המרובע שלא מידי סופרים מהגרים – יוצאי ספרד ופרובנס או גרמניה וצרפת. לפיכך לא נודעה לנו התפתחות כתיבה זו, שייתכן מאוד שאכן, לא שימשה עוד את רוב הכותבים האיטלקיים. על ממצאים דלים אלה יש להוסיף את שפע הדוגמאות הגנוזות בכתבי-היד הרבים הכתובים בכתובה בינונית שתיבות הפתיחה ונוסחות החתימה נכתבו בהם בכתב מרובע. אכן, בכתבי-יד רבים מן המאה הארבע-עשרה תיבות הפתיחה והכותרות לא נכתבו בכתב שונה מהטקסט – לא בגודלו ולא בסוגו – אך במאה החמש-עשרה הן מספקות מידע מאלף על אופיו של הכתב המרובע.

כפל הסגנונות עדיין נמשך בראשית העשור השני של המאה הארבע-עשרה: כתב-יד משנת 1311 כתוב בסגנון האיטלקי המעוגל ובו צורת האל"ף הייחודית לו @2,0C045, ואילו כתב-יד מהשנה שלאחריה כתוב בסגנון אשכנזי כמעט בלי מאפיינים גותיים. @1,0C045 כתב-יד של חומש עם תרגום אונקלוס בלויית פירוש רש"י וראב"ע משנת 1322 – הדוגמה האחרונה ששרדה ממאה זו – ממחיש את האופי הסינקרטי של הכתיבה המרובעת האיטלקית במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה, ולמען האמת גם במופעה הספורים במאה החמש-עשרה: עמודות

¹⁴² ראו לעיל, פרק ב, הערה 16.

הפירושים כתובים בשוליים בכתב בינוני איטלקי מובהק, ואילו הטקסטים המקראיים כתובים בכתב מרובע מטיפוס ספרדי. @1,0E401 תיבות פתיחה וחינוניות בכתב-יד הכתובים בכתב בינוני נוספות פה ופה לסגנון האשכנזי, באופן בולט יותר בעשורים האחרונים של המאה הארבע-עשרה, כמו שמדגים כתב-יד מקושט שנכתב ברימיני בשנת 1378. @0B098

כפל הסגנונות אינו ניכר כמעט בכתב-היד המעטים בכתב מרובע במאה החמש-עשרה, מאה שבה הוצפה איטליה בסופרים רבים ספרדיים ואשכנזיים שכתבו בכתב של ארץ מוצאם למזמינים איטלקיים בכתב מרובע, שגם הקורא האיטלקי לא יתקשה לקרוא או להתרגל אליו, כל שכן שהכתב המרובע האיטלקי הייחודי בעצם נעלם כלא היה. הכתיבות של כתב-היד המעטים שנכתבו בידי סופרים איטלקיים בכתב מרובע הן בדרך כלל מטיפוס אשכנזי, אם כי בשלהי המאה אימצו אחדים מהם את הכתב הספרדי אולי בהשפעתו ובמחיצתו של אברהם בן מרדכי פריצול מאוויניון, הסופר הפורה שפעל בצפון איטליה¹⁴³ וגם שיתף את תלמידיו בהעתקותיו. בכתבתו של הסופר האיטלקי הכותב במנטובה בשנת 1417 – הדוגמה הקדומה ביותר – ניכר הסגנון האשכנזי אולם הכתב המרובע מעוגל יותר. @0B320 בכתב-יד רבים מראשית המאה ואילך הכתובים בכתב בינוני איטלקי ובייחוד בכתב-היד הקליגרפי נכתבו תיבות הפתיחה בכתב אשכנזי מרובע כגון בכתב-יד שנכתב אף הוא במנטובה בשנת 1424. @1,0D075 כתב-יד שכתב סופר איטלקי לבעלים איטלקי בסן סברינו בשנת 1424 כתוב בכתב אשכנזי מטיפוס האשכנזי המאוחר. @1,0C132 גם יצחק בן עובדיה בן דוד מפורלי, הסופר המיומן שבכתבתו הבינונית הקליגרפית כתב-יד רבים כל כך,¹⁴⁴ כתב בכתב מטיפוס אשכנזי כאשר בחר לכתוב בכתב מרובע חלקים בכתב-יד ליטורגיים כמו בכתב-יד שכתב בשנת 1441 בפירנצי @2,0C430 או כאשר כתב תיבות פתיחה בכתבתו הבינונית בכל שאר כתב-היד הרבים שכתב כדוגמת כתב-היד המצויר שהשלים בשנת 1435 במנטובה. @2,0E176 בכתב-יד שנכתב בפירנצי בשנת 1477 הכתוב בשני סוגי כתבים וטיפוסי כתיבות – ה"פנים" בכתב מרובע מטיפוס אשכנזי, הפירוש בכתב בינוני איטלקי – עשוי לשמש דוגמה לצביון האיטלקי של הכתיבה המרובעת, @2,0B083 שכבר מסתמנת בכמה מכתב-היד המעטים מידי סופרים שלא היו מהגרים בני המאה החמש-עשרה שסגנונם הבסיסי אשכנזי.

כתיבה איטלקית בינונית (והוטה למחצה)

לעומת מיעוט כתב-היד האיטלקיים המתוארכים (ומן הסתם גם הבלתי מתוארכים) בכתב מרובע והצורך להסתמך על כתיבת תיבות הפתיחה והכותרות להכרתה מרובים עד מאוד כתב-היד הכתובים בכתב בינוני,¹⁴⁵ המאפשרים לנו להתחקות על התפתחותו, תמורותיו וסגנונותיו. זה עושר השמור לרעתו של הפלאוגרף העברי, שצריך להתמודד עם עדויות רבות ומגוונות כל כך. שלא

¹⁴³ N. Pasternak, 'The Judeo-Italian Translation of the *Song of Songs* and Ya'aqov da Corinaldo', ראו *Materia Judaica*, 10 (2005), pp. 274-273.

¹⁴⁴ ראו נ' פסטרנק, 'יצחק בן עובדיה בן דוד מפורלי: סופר יהודי מהולל שהמיר את דתו לנצרות?', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 411-428; N. Pasternak, 'A Meeting Point of Hebrew and Latin Manuscript Production: A Fifteenth Century Florentine Hebrew Scribe, Isaac ben Ovadia of Forlì', *Scrittura e Civiltà*, 25 (2001), pp. 185-200; 'Hebrew Hand-Written Books as Testimonies to Christian-Jewish Contacts in Quattrocento Florence', in *L'interculturalità dell'ebraismo* (ed. M. Perani), Ravenna 2004, pp. 161-171 ובעיקר בדיסרטציה, 'ביחד ולחוד', פרק ו.

¹⁴⁵ כארבע מאות יחידות פלאוגרפיות שנכתבו בידי מעתיקים שאינם מהגרים עד לשנת 1500 (כשלוש מאות בידי סופרים ומעתיקים מהגרים).

ככתב המרובע, שעדיו המועטים זורים אור מצומצם על ציונה כבר במאה האחת-עשרה והשנים-עשרה מופעיו של הכתב הבינוני אינם קודמים לאמצע המאה השלוש-עשרה ואילו כתב רהוט של ממש לא התפתח באיטליה אלא רק בשלהי ימי-הביניים. אמנם הוא החל להפציע במאה החמש-עשרה עם התרחטות הכתיבה הבינונית בכתב-יד לא רבים, שאפשר להגדיר את כתיבתם כתיבה רהוטה למחצה, אך לכלל רהיטות מלאה היא התפתחה בכתב-יד מעטים מאוד יחסית לכתב-היד הרבים ששרדו מהמאה החמש-עשרה. לפיכך לא יוחד סעיף נפרד לכתבה הרהוטה, ומופעיה החלקיים נכללו עם דוגמאות הכתיבה הבינונית יחד ועם אפיוניה.

כתב-היד המתוארך האיטלקי הקדום ביותר הכתוב בכתבה בינונית נכתב, כנראה, ברומא בשנת 1246/7. [0B078@](#) הוא וכתב-יד שנכתבו סמוך לו -- בשנת 1253 [0B332@](#) ובשנת 1259 [1,0C724@](#) מגלים קרבה לכתב המרובע למחצה הקדום אך דומה שגם לכתבה הבינונית האשכנזית הקדם-גותית. כתב-יד משנת 1260 [0E412@](#) כבר מראה כתיבה שסגנונה קרוב לכתבה המרובעת למחצה של המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה וראשית המאה הארבע-עשרה ובה כבר אפשר להבחין בצמיחת הפֶּסֶק בשלדת האות אל"ף (ראו להלן). כתב-יד שנכתב בסלירנו שבדרום איטליה בשנת 1266 מציג כתיבות בסגנון דומה מידי חמישה מעתיקים שהשתתפו בהעתקה אך רובו נכתב בידי סופר אחד. [1,0E416/1@](#) הקולופון בכתב-יד שנכתב בוויטרבו בשנת 1272 בכתבה קליגרפית מעובה יותר קושט (שימו לב לחלקו התחתון הכתוב בכתבה מרובעת). [3,0C360@](#) כתב-יד אחר, שנכתב באותו מקום בשנת 1284, כתוב בכתבה שוטפת ודקה יותר. [1,0B036@](#) כתב-יד משנת 1286 מציג כתיבה קליגרפית שבולט בה פֶּסֶק בין גלה של האות אל"ף ובין הציר האלכסוני שלה (עמוד אחר מתוך כתב-יד זה כבר הודגם בהצגת הכתיבה המרובעת מתוך ציון קרבת כתיבתו לכתבה הבינונית) [2,0E101@](#). אכן, המעתיק מנחם בן בנימן, שהתפאר כל כך במהירות העתקתו,¹⁴⁶ כתב את כתב-היד שהעתיק בכתבה שוטפת כמו שמדגים אחד מהם אשר נכתב בשנת 1287 'בכ"ד לילות ומעט יותר'. [1 0E384/1@](#)

הדוגמאות שלהלן ממחישות את גיבושו של הסגנון השכיח בסגנונו המעובה הקליגרפי יותר ובסגנונו הדק השוטף מעט יותר ואת תמורותיהם האיטיות: [0B040@](#) (1292), [0B051@](#) (1297), [1,0C539/2@](#) (1306), [0J005@](#) (1309), [1,0C045@](#) (1311); כתיבה דקה, שיין רהוטה), [1,0B142@](#) (1316), [0E447@](#) (1328), [0E123@](#) [0E126@](#) (שני כתב-יד שנכתבו בטיבולי, הראשון בשנת 1331 והשני בשנת 1333), [0E131@](#) (1346), [0B266@](#) (1354), [1,0B020@](#) (אנקונה, 1369), [1,0A006@](#) (1370/1, כתיבה שוטפת יותר), [0B098@](#) (רימיני, 1378), [0C536@](#) (בולוניה, 1387), [0E543@](#) (גוביו [Gubbio], 1390), [1,0B048@](#) (1394), [1,0B082@](#) (1398/9-1400/1).

המאה החמש-עשרה מזמנת מאות כתב-יד מתוארכים ולפיכך מיון כתיבותיהם ובחירת דוגמאות מייצגות מהן אינם משימות קלות על אף הנטייה השמרנית הבולטת של הסופרים והמעתיקים האיטלקיים, בייחוד בכתבות הקליגרפיות. במהלך המאה ההיא מסתמנת מגמת התרחטות הכתיבה הבינונית במעט כתב-היד, ובאחדים היא הגיעה לכלל כתב רהוט למחצה עד כדי רהוט. התפתחות זו ניכרת בעשור הראשון של המאה. בכתב-יד שנכתב בבולוניה בשנת 1403 כבר נתגלית

¹⁴⁶ ראו לעיל, פרק ב, סעיף 7.

מגמה זו במלוא בשלותה. @0B173 כתובתו דקה ושוטפת, צורות האותיות מפושטות ונטולות הנופך העיטורי והקליגרפי של הכתיבה המסורתית, מספר משיכות הקולמוס צומצם וכך נוצרו צורות רהוטות, שמהן מבוצעות במשיכת קולמוס אחת (שי"ן, קו"ף, כ"ף סופית, זיגוב עליון של המי"ם הסופית ולעתים תי"ו, כמו כן הצורה המיוחדת של הלמ"ד, שחלקה התחתון נעשה בסיסי ומאוזן – צורה המאפיינת כתיבות רהוטות מאוחרות יותר), שבלי היסוס אפשר להגדיר כתיבה זו רהוטה למחצה ואפילו רהוטה. כתובתו של כתב-יד משנת 1406 שוטפת. מצד אחד היא בעלת רהיטות חלקית לעומת קודמתה, אך מצד אחר בולטת בה התפתחות השימוש בליגטורות של צירוף האות וי"ו לאותיות קודמות לה. @0B154, 1 דוגמה שלישית להתרהטות הכתיבה הבינונית בעשור הראשון היא בכתב-יד משנת 1409/10. @0C330 על אף הסגנון האלגנטי של הכתיבה השוטפת אפשר להגדירה רהוטה בעלת תכונות דומות לכתב-היד משנת 1403 בתוספת התופעה החלקית של רכיב הלולאה בצורת האות למ"ד, המעיד על הניסיונות לכתבה במשיכת קולמוס אחת, והשימוש בליגטורות של צירופי וי"ו לאותיות קודמות. מה בולטת התרהטות זו לעומת הכתיבה המעובה הבינונית בכתב-יד משנת 1410 @0E457, 1 או לעומת הכתיבה המסורתית בכתב-יד, שכנראה, נכתב במנטובה בשנת 1418. @0J016¹⁴⁷ כתב-יד שנכתב בפדואה בשנת 1420 מדגים את הסגנון השוטף שנוטה להתרהטות חלקית אך לא נעשה רהוט. @0E537 הכתיבה המסורתית הקליגרפית מוסיפה להיות כתיבה סטנדרטית בכתב-היד הנאים @0B126, 1 (Revere, 1427) ובצדה הכתיבה השוטפת, כמו בכתובת המיומנת פחות של הנכד של מעתיק כתב-יד באותה שנה. @0B293/2, 2 כתב-יד משנת 1428 נכתב בידי מעתיק שכתבו לעצמו אך עוד שני מעתיקים כתבו חלקים קטנים ממנו. הדוגמה מכתב-יד זה מציגה את כתיבתו הרהוטה למחצה של אחד מהם, ובתחתית העמוד -- את כתיבתו השוטפת של המעתיק העיקרי. @0C175/1, 2 כתיבה שוטפת רהוטה למחצה נראית גם בכתב-יד מסיינה משנת 1429 @0C49, 1, וכתבה דקה שוטפת אך בלי צורות רהוטות של ממש בכתב-יד מוטרבו משנת 1436. @0D096, 1 הסגנון הקליגרפי הוסיף לשמש סופרים מקצועיים ומעתיקים לעצמם: כתב-יד שנכתב בפירנצה בשנת 1441 מדגים את כתיבתו האלגנטית של יצחק בן עובדיה¹⁴⁸ @0C430, 1 וכתב-יד שנכתב בפירנצה בשנת 1456/7 – סגנון שונה של אותו סוג כתיבה מעוגלת במרקמה ההרמוני.¹⁴⁹ @0C153 כתובתו של המדען והמתרגם מרדכי פינצי במנטובה בשנת 1446 (ובשנים אחרות) שמעתיק לעצמו מדגימה כתיבה שוטפת ועם זה אלגנטית. @0F001 ההשוואה אל כתב-יד שנכתב בלוקא בשנת 1463 בכתיבה רהוטה¹⁵⁰ (בולטת בה צורת תי"ו שבמשיכת קולמוס אחת) @0R267, 1 ממחישה את ההבדל בין הכתיבה הבינונית השוטפת ובין הרהוטה. קשה להימנע מלהביא עוד דוגמה נוספת מכתבת ידו הקליגרפית של יצחק בן עובדיה (ששמו נמחק מהקולופון) בכתב-יד מקושט שהופק בשנת 1467, קרוב לוודאי בפירנצה. @0D183, 3 שתי דוגמאות מדרום איטליה, שתיהן משנת 1472, משקפות דו-קיום של שני הסגנונות – הכתיבה הדקה, בלי הצללה, בעלת התרהטות חלקית מאוד (ובכללה ליגטורות של צירוף וי"ו לאותיות קודמות) בכתב-יד מ-Apice,

¹⁴⁷ תנו דעתכם לתיבת הפתיחה הכתובה בכתיבה מרובעת אשכנזית.

¹⁴⁸ תנו דעתכם לתיבות הפתיחה הכתובות בכתיבה מרובעת אשכנזית.

¹⁴⁹ תנו דעתכם לכותרת ולתיבות הפתיחה הכתובות בכתיבה מרובעת ספרדית.

¹⁵⁰ הכותרת ותיבת הפתיחה הכתובות בכתיבה בינונית ממחישות את הרהיטות של כתיבת גוף החיבור.

[@0B201,1](#) והכתיבה המעוגלת בעלת ההצללה המצומצמת המסורתית בכתב-יד מ-Lucera. [@0B275](#) כתב-יד מקושט משנת 1473 ממחיש כיצד הכתיבה הבינונית המובהקת משמשת להענקת כל רכיבי הטקסט – בכתב גדול יותר נכתב טקסט הפנים המקראי, ובכתב קטן נכתבו עמודות התרגום והפירוש שבשוליים. [@0B017/1,1](#) כתב-יד משנת 1478 שנכתב בפראטו (Prato), הסמוכה לפירנצה, מציג גוון שונה, שוטף, של הסגנון המעוגל בן המאה החמש-עשרה, [@0A010](#) שלא כסגנון הקליגרפי של שמריה בן אברהם יחיאל שכתב בשנת 1482, מן הסתם בפירנצה. [@0F018](#) פנקס רפואי שנכתב לשימוש עצמי ב-Monte San Savigno בשנת 1487 כתוב בכתיבה רהוטה לכל דבר, [@0B333,2](#) ואילו קובץ חיבורים פילוסופיים שנכתב לשימוש עצמי ב-Sarnano בשנת 1488 כתוב בכתיבה דקה רהוטה למחצה. [@0B224,1](#) כתב-יד משנת 1490 שנכתב בפירנצה ממחיש את חיותה הממושכת של הכתיבה הקליגרפית, [@0D063,3](#) וכתב-יד משנת 1499 מדגים את הכתיבה הרהוטה (או הרהוטה למחצה) האלגנטית. [@0C704](#)

הענף הביזנטי

כאמור, הגדרת תרבות הספר הביזנטית ובכללה כתבי הספר הביזנטיים כענף בפני עצמו משווה לו לכאורה מעמד כמו לענפים הגדולים של ארצות האסלאם וארצות הנצרות המערבית על אף היקפו הגאוגרפי המצומצם. עם זה לפנינו טיפוס כתב שהתגבש בתחומי האימפריה הביזנטית לפני שקיעתה בסביבת ספר שונה מסביבת הענף המוסלמי והנוצרי של הספר העברי בסמיכות לכתב היווני ולעיצוב הספר הביזנטי. כזכור, גם מבחינה כמותית היקפם של כתבי-היד הביזנטיים המתוארכים אינו מבוטל והוא קרוב למספר הקודקסים המזרחיים. ועוד זאת, משבדדה הכתיבה הביזנטית הייחודית הובהר בפעם הראשונה מה גדול מספרם של כתבי-היד הביזנטיים בין רבבות כתבי-היד הבלתי מתוארכים, דבר העשוי לשנות את ידיעותינו המועטות על הקהילות היהודיות באזור זה ועל דיוקן האינטלקטואלי. ענף זה אינו נחלק לתת-ענפים אלא חופף את טיפוס אחד, הטיפוס הביזנטי, טיפוס הכתב ששימש סופרים ומעתיקים ברחבי יוון ואייה, ארצות הבלקן, מערב אסיה הקטנה ואזורים מסביב לים השחור.

הדוגמאות של הכתיבה הביזנטית המרובעת לכל דבר אינן מרובות, אף על פי ששרדו ממנה דוגמאות קדומות אחדות, ולפיכך יש לעמוד על התפתחותה בעזרת הכותרות, החתימות ותיבות הפתיחה בכתבי-יד הכתובים בכתיבה מרובעת למחצה או בינונית. אף על פי שהכתב המרובע ששימש בביזנטיון – לפי ממצאיו המועטים – קרוב לכתב המזרחי והכתב הבינוני קרוב לכתב האיטלקי, הכתב הביזנטי מתייחד באופיו ובצורותיו.¹⁵¹ כתב רהוט של ממש לא התפתח באזורי ביזנטיון. הכתיבות הביזנטיות נעשו מן הסתם בקולמוס קנה, שכן הבדלי העובי בין משיכות הקולמוס האופקיות ובין האנכיות או המלוכסנות (ההצללה) כמעט אינם ניכרים.

הכתב הביזנטי המרובע והמרובע למחצה כבר צופן את ניצני הכתב הבינוני המובהק שהסתמנו כבר כמאה וחמישים שנה לפני הופעתם בקודקסים מתוארכים בזכות איגרות, תעודות וקטעי קודקסים מתוארכים (או שאפשר לשער את תאריכם) שהשתיירו בגניזה. במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה, שמהן השתיירו כתבי-יד ביזנטיים רבים למדי, התגבש יותר הכתב הבינוני אך גם

¹⁵¹ נהגתי לומר לתלמידיי, שכאשר מתקשים להגדיר כתיבה בינונית ומתלבטים אם איטלקית היא או מזרחית ושמה ספרדית ובמקרים נדירים אפילו אשכנזית אות הוא שביזנטית היא.

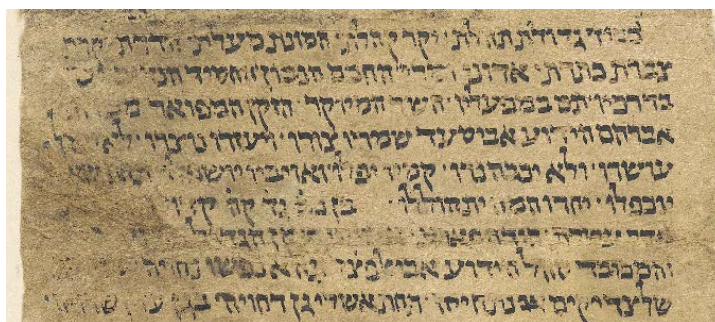
התגוון מתוך המגע עם הכתב הספרדי שהובא לאזורים אלה בידי מהגרים ספרדיים והשפיע על הכתיבה הביזנטית, שאימצה בעיקר צורות שכיחות מכתיבתם הרהוטת (בייחוד אותיות אל"ף, ה"א ותי"ו). כתב-יד רבים למדי הופקו שם בכתיבה ספרדית מובהקת, בינונית ורהוטה, בידי המהגרים הספרדיים עצמם.

בירנבאום, שייחד טיפוס כתב לכתובות הביזנטיות וכינה אותו טיפוס יווני (Yevanic Type), הבדיל בינו ובין הטיפוס היווני-קראי בהביאו דוגמאות מכתב-יד שנכתבו בחצי האי קרים.¹⁵² לא מצאתי הצדקה להבדיל בין כתיבות כתב-היד הקראיים ובין כתיבות כתב-היד הרבניים שנכתבו בתחומי ביזנטיון, כשם שלא מצאתיה בתחומי המזרח התיכון.

כתיבה ביזנטית מרובעת ומרובעת למחצה וניצני הכתיבה הבינונית

הדוגמה המתוארכת הקדומה ביותר לכתיבת ספר מרובעת לכל דבר היא קטע מסוף חומש שכתב סופר קראי בשנת 1192 כנראה בתחומי ביזנטיון בכתיבה הדומה לכתיבה מזרחית.¹⁵³ [0C303@](#) עוד דוגמה ששרדה היא רק משנת 1307 (התצלום אינו משובח) [2,0R40/2](#) ואף היא מראה קרבה לכתיבה המזרחית. אין למצוא עוד דוגמאות של כתב-יד מתוארכים שנכתבו בבירור בביזנטיון בכתב מרובע מובהק אלא בשני כתב-יד קראיים שנכתבו בחצי האי קרים – האחד נכתב בכפא (Teosodiya) בשנת 1370 [1,0C327@](#) והאחר בסולפט (Star Krym) בשנת 1389/90, [0D193@](#) בשניהם עדיין ניכר הסגנון המזרחי וכן כתב-יד משנת 1453, שכתבתו כבר התרחקה מסגנון הכתיבה המזרחית. [0R314@](#)

עם זה שרדו בגניזה קטעים אחדים מקודקסים ספרותיים ואיגרות, שנכתבו בכתיבה מרובעת על טוביה בן משה, קראי מקונסטנטינופול, שהתיישב בירושלים ושנים אחדות פעל שם בשנות הארבעים של המאה האחת-עשרה,¹⁵⁴ קטעים המעידים על אופייה של הכתיבה הביזנטית המרובעת לכל דבר בגיבושה הקדום ובזיקתה ההדוקה לכתיבה המזרחית.

¹⁵² בירנבאום, הכתבים העבריים, א, עמודות 285-287, 278.

¹⁵³ כ"י אוקספורד MS. Heb. C.6. יצוין שכ"י סנקט פטרבורג Eep. II B 590 נכתב שנים אחדות לפני כ"י אוקספורד משנת 1192, בשנת 1186 (אוצר המצחפים, ד, כתב-יד 82), בלא ספק בידי מעתיק כ"י סנקט פטרבורג Eep. II B 1532, שנכתב בשנת 1196 בידי טוביה בן אברהם 'מארץ יון' (שם, כתב-יד 93). שני כתב-היד הופקו, כנראה, בארצות האסלאם. אפשר שכ"י אוקספורד MS. Opp. 299 (קטלוג נויבאוואר 544) שנכתב בשנת 1126/7 הופק בביזנטיון (כתב-היד לא נכלל באוצר המצחפים בגלל הספקות בעניין תאריך הקולופון וזיהוי מוצאו; ראו קטלוג נויבאוואר ובית-אריה בערכו).

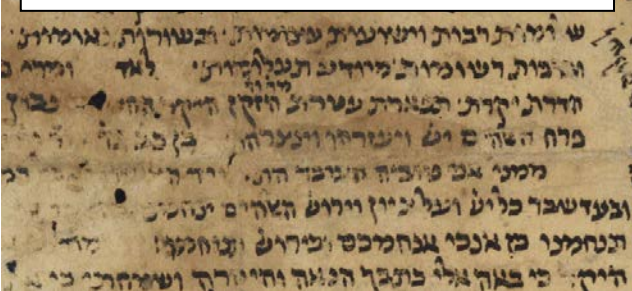
¹⁵⁴ ראו מראי מקום לפרסומי האיגרות: ע' פליישר, 'לזיהוי מעתיק "השאלות העתיקות"', קרית ספר, נה (תש"ס), עמ' 185, ומ' גיל, ארץ-ישראל, א, עמ' 657-659, על מכתבי טוביה בן משה וההדרתם שם, ב, תעודות מס' 293-296. דוגמה לכתב המרובע שהשתמש בו טוביה מעתיק הספרים ראו אצל פליישר, שם, עמ' 184, והלוח בעמ' 186, שקטע ממנו מובא למעלה, ודוגמה לשימוש בו באיגרת ראו שם, הלוח בעמ' 187.

מקצת מאיגרותיו של טוביה בן משה כתובות בכתיבה שוטפת יותר, מרובעת למחצה,¹⁵⁵ והן מעידות על תחילת ההתפתחות של כתיבה רהוטה יותר, מרובעת למחצה, כבר מאמצע המאה האחת-עשרה. בעיקר היא מעידה על קדמות הפצתה של הצורה הייחודית של אל"ף, המשמשת סימן היכר מובהק לכתיבה הביזנטית הבינונית המאוחרת יותר: שלדה הקרובה לרכיבי שלדת אל"ף בכתב מרובע אך בקיטוע החלק התחתון של הקו המלוכסן (מעין קיטוע של רגלה הימנית) או בצורה מעוותת ורוטטת, לפעמים דמוית x.

כתיבה מרובעת למחצה מעין זו ורושמה הרהוט יותר ניכרים בקודקס המתוארך הקדום ביותר ששרד בציון מקום, שנכתב בשנת 1207 בגגרא (Gagra) בחופו המזרחי של הים השחור (ג'ורג'יה) בידי סופר קראי שהעתיק עוד כתב-יד בשנה שלאחריה באותו מקום. @1,0R019 תאריך כתב-היד הקדום ביותר ששרד לאחר שנת 1208 בכתיבה מרובעת למחצה הוא רק שנת 1296/7.

ושינגטון, ספריית Freer, F1908 44EE
איגרת מאת טוביה בן משה הקראי, ירושלים, בערך 1045

@2,0R055 כתיבתו מראה קרבה גם לכתיבה המזרחית אך צורת אל"ף היא אחת מהצורות הביזנטיות. הקולופון שבסוף הדוגמה, המעוטר בקולמוס בסגנון אופייני לכתב-יד ביזנטיים, כתוב בכתיבה מרובעת לכל דבר בסגנון מזרחי והשוואתה לכתיבת גוף הטקסט מדגישה את ההבדל הבולט ביניהן,

ומלמדת שאכן, בכתיבה המרובעת למחצה מפציעות צורות בינוניות של אותיות מלבד אל"ף כדוגמת שי"ן, נו"ן סופית וקו"ף. כיוצא בכתב-יד זה כתב-יד משנת 1308, שבו צורת אל"ף ייחודית חלופית – אם שכיחה פחות – דמוית x; @3,0B037 חתימת טקסט בכתב-יד זה כתובה בכתיבה מרובעת מטיפוס מזרחי ומחדדת גם היא את ההבדל בינה ובין כתיבת גוף הטקסט והקולופון ואת המעבר ההדרגתי של הכתיבה המרובעת למחצה לכתיבה בינונית ייחודית לאזור זה. @5,0B037

156 **כתיבה ביזנטית בינונית**

הכתיבה הביזנטית הלכה והתפתחה מתוך הכתיבה המרובעת למחצה, ובראשית ימיה מציגה עירוב של שתי הכתיבות. מלבד ייחודה של האות אל"ף למגוון צורותיה ניכרות במרוצת הזמן צורות אופייניות של אותיות אחרות, בייחוד צד"י שבסיסה יורד מתחת לתוואי השורה הכתובה וצווארה המוארך נטוי לאחור, גימ"ל וקו"ף וכן דל"ת וזי"ן שבסיס רגליהן המעוקלות נוטה לאחור. כתב-יד משנת 1298 מציג כתיבה שוטפת יותר ובעלת אל"ף אופיינית נטולת רגל ימנית. נוסחת הסיום כתובה בכתב מרובע מרושל אך מדגישה את הכתיבה הרהוטה יותר של גוף הטקסט ועשויה להצדיק את הגדרתה ככתיבה בינונית. @0C627 כתב-יד שנכתב בשנת 1307/8 בשירון (Seron) -- הראשון ששרד בציון מקום מיוון -- מציג תכונות דומות ובכללן חתימה וכותרת בכתב מרובע לכל דבר בסגנון מזרחי. @3,0C215 בכתב-יד משנת 1324 שנכתב בקניאה שבכרתים

¹⁵⁵ למשל כ"י קיימברידג' T-S 12.347, למשל, שתמונת קטע ממנו מובאת בסמוך.

¹⁵⁶ על ייחודה המורפולוגי של הכתיבה הביזנטית הבינונית כבר עמדה תלמידתי אידה להט בעבודת גמר לתואר מוסמך, 'לצביונו של הקודקס הביזנטי: היבטים קודיקולוגיים ופאליאוגרפיים בכתב-היד העבריים מימי הביניים', ירושלים תשנ"ח / 1997.

נראית בפעם הראשונה צורת אל"ף שאיננה מן הסוגים הייחודיים לביזנטיון, דמוית א, ששלדתה נפוצה בכל הכתיבות הביזנטיות האחרות, בעיקר המזרחית, האיטלקית והאשכנזית. @0E120 סוג אל"ף כזה הולך ומתרבה בשליש האחרון של המאה הארבע-עשרה ובייחוד במאה החמש-עשרה. בכתב-יד שנכתב בשלוניקי בשנת 1329 הכתיבה שוטפת ודקה לכאורה בעלת אופי רהוט, אבל לאמתו של דבר אין בה צורות רהוטות ושוב אין להסס בהגדרתה כתיבה ביזנטית; אל"ף היא בצורתה הקטועה האופיינית; שומר הקונטרס מעוטר בציור גס בקולמוס של עוף האופייני לכתב-יד ביזנטיים לא עבריים.¹⁵⁷ @1,0G064 כתב-יד קראי שנכתב באנדריאנופול בשנים 1336-1336 בידי ארבעה סופרים בסגנון דומה (אך אצל הסופר הרביעי צורת אל"ף מקוטעת), אחד מהם כתב את רובו. @0F008/1 הקולופון בכתב-יד קראי שנכתב בשנת 1339 'בארצות היונים' כתוב בכתב מרובע ומעוטר בקולמוס. @2,0R063 כתב-יד קראי אחר משנת 1351 מציג סגנון שונה שהשפעת הכתיבה הביזנטית המזרחית ניכרת בו בעליל, בייחוד בצורת אל"ף הרהוטה (דמוית N) וכן צורת הטי"ת. @0R163 כתב-יד, שלפי תוספת לקולופון נכתב בכפה (Teodosiya שבחצי האי קרים) בשנת 1359, מראה אל"ף נטולת רגל ימנית כמו בתחילת המאה. @1,0R038 בכתב-יד שנכתב בתיבץ (Thevai) בשנת 1367 משמשות בערבוביה שתי הצורות החלופיות של אל"ף – קטועת הרגל ו"שלוחת הרגל" – אך גם צורה רהוטה הקרובה לצורה הספרדית. @3,0C315 ושוב, כתב-יד קראי שנכתב בכפא שבקרים בשנת 1368 מציג אל"ף רהוטה מזרחית דמוית N; אותו סופר באותו מקום נהג כך גם בכתב-יד שהעתיק כעבור שמונה שנים, ואולי שימוש זה הוא מנת חלקם של מעתיקים קראיים, שקשריהם עם אחיהם במזרח התיכון היו הדוקים. @2,0F011 כתב-יד קראי משנת 1378 שנכתב בוורנה (Varna) על החוף המערבי של הים השחור מראה כיצד נהגה הכתיבה הסטנדרטית גם בבולגריה. @1,0R078

כתב-יד שנכתב בשנת 1368/9 כמוהו ככתב-היד שנכתב בכרתים בשנת 1324 הנזכר לעיל שוב מציג צורת אל"ף דמוית א המקובלת בטיפוסי הכתב האחרים, וסגנונו הכללי נוטה למזרחי. @0D106 סוג אל"ף מטיפוס זה נראה גם בכתב-יד אחדים עד סוף המאה הארבע-עשרה. יש שצורת אל"ף בהם קרובה לצורתה בטיפוס האיטלקי כגון זו שבכתב-יד שנכתב במגנוזיה (Manisa, טורקיה) בשנת 1387, @0D012/1 או כתב-יד שנכתב, כנראה, בקורפו בשנת 1394, שציור קולמוס גס של עוף מעטר את שומר הקונטרס שבו, @0E311/2 ויש הקרובה יותר לטיפוס הספרדי כגון הצורה שבכתב-יד בכתובה קליגרפית פחות שנכתב בקנדיאה בשנת 1374/5.¹⁵⁸ @0C251

¹⁵⁷ ציורי קולמוס של ציפורים ועופות משונים דוגמת אלה שמסביב לשומרי קונטרס בכתב-היד עבריים עיטרו כתבי-יד יווניים, בעיקר מן הבלקן, וסלבוניים, לדוגמה, I. hutter, *Corpus byzantinischen miniaturenhandschriften*, vol 1, (Denkmäler der Buchkunst 2), Stuttgart 1977, nos. 39 (pls. 227-235), 44 (pl. 285), 48 (pl. 298-299), 62 (pls. 388-391; A. Džurova, *Bulgarian Manuscripts: A Thousand Years of Ornaments and Miniatures*, Sofia 1981 (in Bulgarian); A. Džurova, K. Stancëv & M. Japundžić, *Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana*, Sofia 1985; C. Paschou, 'Style "Balkanique" dans la decoration de quelque manuscrits de la Bibliothèque nationale d'Athènes', *Paléographie et diplomatique slaves*, vol. 2, Sofia 1985, pp. 214-225

¹⁵⁸ אכן, בשורה 9 אפשר להבחין בליטורה של צירוף צוואר מנותק של למ"ד עם ה"א רהוטה הטיפוסית לכתובה ספרדית רהוטה.

חתימות בכתב מרובע מרושל במידת-מה עדיין מסגירות את שורשיו המזרחיים בכתב-יד משנת 1402. [2,0A135@](#) כתב-יד שנכתב ב- Patrai (Patras) שביוון בשנת 1410 מדגים גוון שונה של כתיבה בינונית והוא פשטני ודק יותר; הקו היורד של דל"ת מעוקל יותר כמו בכתיבה האיטלקית, גימ"ל וצד"י הארוכות היורדות מתחת לקו בסיסי האותיות הן מסימני ההיכר של רבים מכתבי-היד הביזנטיים. [0C580@](#) גוון אחר לגמרי, קליגרפי, לכתב-יד שנכתב בשנת 1416 – אל"ף דמוית א ושי"ן בעלת בסיס ושלוש זרועות שלא כמקובל, [2,0D143@](#) ואילו בכתב-יד שנכתב באדרינופול בשנת 1420/1 אל"ף בלתי קטועה המתדמה לצורת N. [1,0R162@](#) ושוב בכתב-יד שנכתב ברודוס בשנת 1426 נעלמות הצורות הייחודיות של אל"ף והיא דמוית K. [0C157J@](#)

רבים מכתבי-היד בני המחצית השנייה של המאה החמש-עשרה משקפים השפעה מועטה או רבה של הכתיבה הבינונית ובייחוד הרהוטה הספרדית, ומעט מהם מגלים השפעה של הכתיבה הבינונית האיטלקית. בכתב-יד שנכתב בקנדיאה בשנת 1451 בכתיבה ביזנטית מובהקת ניכרת השפעת כתיבתם של המהגרים הספרדיים בקולופון, שבו לפעמים צורות רהוטות ספרדיות שכיחות של אל"ף וה"א. [3,0E193@](#) כיוצא בו בקולופון של כתב-היד שנכתב בשנת 1453 (המשתמש באל"ף דמוית K), שבו צורות רהוטות ספרדיות של אל"ף, ה"א ותי"ו. [0E590@](#)

לעומת זה בכתב-יד משנת 1464 נגלית כתיבה המושפעת מהכתיבה האיטלקית, [0B236@](#) ואילו כתיבת גוף כתב-יד משנת 1468/9 מושפעת מהכתיבה הספרדית בעליל. [1,0C269@](#) בכתב-יד שנכתב בקנדיאה בשנת 1469 צורות תי"ו ואל"ף רבות ובמידה מעטה גם ה"א כתובות בכתיבה ספרדית רהוטה. [1,0E207/2@](#) שימו לב להנפה המוגבהת הבולטת של הזרוע האמצעית של שי"ן, אשר ברוב כתבי-היד הביזנטיים מחוברת לחלק העליון של הזרוע הימנית. בכתב-יד משנת 1481 הכתוב בכתיבה מסורתית שוטפת למדיי (התופעה נראתה במידה פחותה יותר בדוגמה הקודמת). [1,0B075@](#) כתב-יד משנת 1485 הוא דוגמה טיפוסית לכתיבה קליגרפית ביזנטית שלא דבקה בה השפעה ספרדית (או איטלקית) במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה. שוב אין שימוש באל"ף קטועה או מעוותת אלא בצורה דמוית K, הצד"י קצרה אך רגל הגימ"ל נשארה ארוכה. [0B197@](#) ואילו כתב-יד משנת 1495 מראה בבירור כתיבה שוטפת, על סף הרהיטות, המושפעת מאוד מהכתיבה הספרדית והכוללת ליגטורות של צירוף נו"ן וה"א. [0D160@](#)

דוגמה לכתב-יד שנכתב בכתובות מטיפוסים שונים בכפיפה אחת באיטליה

כ"י אוקספורד MS. Can. Or. 62. <פירנצה> 1472. קורפוס קריאה בבית הכנסת: חומש עם תרגום אונקלוס בצידו ופירוש רש"י בשוליים ואחריו חמש מגילות עם פירושים של מפרשים שונים והפטורות. הטקסט המקראי כתוב בכתובה מרובעת איטלקית בסגנון אשכנזי; עמודות התרגום כתובות בכתב מרובע למחצה בסגנון ספרדי-איטלקי (יד זו הגיחה את החומש בכתובה ספרדית מובהקת); הפירוש כתוב בכתובה ספרדית בינונית; בשולי המגילות כתובים בכתובה אשכנזית מובהקת (ראו לעיל, פרק ב, סוף הערה 109).

פרק יב: מבחר דוגמאות של כתבים קשי פענוח ותעתיקיהן המוערים

להלן מובא מבחר דוגמאות כתב שפענוחן קשה – רובן כתיבות ספרדיות רהוטות או רהוטות למחצה – ולעומתן תעתיקיהן בלויית הערות הנוגעות לליגטורות, לסימני העזר הנוספים לכתיבה לצורך שיפור קריאותה, לסימני הגהה ולתחבולות עימוד השורות.

כתיבה ספרדית רהוטה שוטפת. <מצרים, שלהי שנות השישים של המאה השתים-עשרה>

טיוטה של משנה תורה בכתיבת ידו של המחבר משה בן מימון, משפטים, הלכות שאלה ופקדון ב:א-ב:ג

עמוד אחרון מתוך קונטרס שלם (דפים 47-56) שזוהה בידי מ' לוצקי בשנת 1935 (ראו במאמרו 'וכתב משה', תלפיות, ל-לא [תשי"ו], עמ' 683-684). נדפס בפעם הראשונה בידי ש' אטלס, קטעים מספר יד החזקה לרבנו משה בן מימון, לונדון ת"ש. פקסימיליה של הקונטרס כלולה בהקדמה האנגלית של S.D. Sassoon למהדורת הפקסימיליה של פירוש המשנה בכתיבת ידו של הרמב"ם (ראו לעיל, פרק י, הערה 11), עמ' xlv-xxv. לפנינו כתיבה אישית וייחודית, עתירת ליגטורות, של הרמב"ם בכתבו טיוטות, מורשת מהכתיבה הרהוטה השוטפת שנהגה באיגרות מאנדלוסיה מולדתו. אותיות רבות כתובות במשיכת קולמוס אחת או בלי הרמת הקולמוס כגון אל"ף, ה"א, קו"ף ותי"ו. צוואר הלמ"ד מנותק מבסיסה ונכתב במשיכת קולמוס אחת עם האות ה"א שאחריה וכן פלגים של אותיות אחרות עם ה"א או קו"ף. רצפים של שתי אותיות עשויים להיכתב במשיכת קולמוס אחת (ליגטורה), בייחוד אותיות המתחברות לה"א סופית, שמתוך כך צורתה משתנית ללולאה; גם החיבור לקו"ף ונו"ן סופית מחולל לולאה. דומה שנעשו במשיכת קולמוס אחת אף יותר משתי אותיות כגון בשורה 3 ובשורה 17 אך אולי לא היו מקצת הקישורים אלא השקות.

פרק שני¹

1 <א> השואל בבעלים² אפילו נגנב או אבד בפשיעה³

2 פטור⁴ שני' אם בעליו⁵ עמו לא⁶ ישלם והוא

3 שישאל הבעלים תחלה⁷ או עם החפץ כמו

4 שביארנו ואחד⁸ השואל את הבעלים לאותה המלאכה או ששכרן

5 ואחד השואל הבעלים לאותה המלאכה או ששאלו⁹

6 לשום דבר בעולם ♦¹⁰ אפילו אמר לחבירו השקני¹¹

7 מים ושאל ממנו בהמה¹² והשקהו ונתן לו הרי

8 זו שאלה בבעלים ופטור משך הבהמה בתחלה

9 ואחר כך השקהו אינה שאלה בבעלים וכן

10 כל כיוצא בזה ♦ <ב> השאל בהמתו או שכרה

11 למשוי ויצא עמה לסעד השואל או השוכר

12 ולטעון עמו במשוי הרי זו שאלה או שכירה¹³ שמירה

13 בבעלים ופטור ואם יצא לבקר המשוי בלבד

14 ולראות שלא ישאו עליה יתר מן הראוי אינה

15 שאלה בבעלים ♦ <ג> מלמד תינוקות והנוטע

16 לבני המדינה והמקיז דם שלהם¹⁴ והסופר כל

¹ הרמב"ם הקפיד לכתוב את הכותרת אפילו בטיטותו בכתב גדול יותר ושוטף פחות לצורך שקיפות המבנה של חיבורו.

² דוגמה ברורה לנגיעת אותיות זו בזו ולא קישורי ליגטורות.

³ המקום המוגבה של עי"ן והלולאה של ה"א סופית מעידים כי לפנינו ליגטורה של איבר מהאות עי"ן ומהאות ה"א.

⁴ צורת טי"ת אינה דומה לצורתה המזוונת בכתיבה הספרדית, אלא היא משקפת השפעה של הכתיבה המזרחית.

⁵ בסיס למ"ד חבור לוי"ו, ואין ספק שהם נכתבו במשיכת קולמוס אחת, ורק לאחר מכן שורבבה ביניהם האות יו"ד.

⁶ בשטף הכתיבה נכתבת האל"ף תכופות כקו אחד ולא בשני פרקים.

⁷ דוגמה מאלפת לשטף הכתיבה: תי"ו וחי"ת מקושרות לבסיס הלמ"ד וצוואר הלמ"ד לה"א בלולאה בלי הרמת קולמוס.

⁸ ליגטורת אל"ף חי"ת.

⁹ ליגטורות ייחודיות אחדות בשורה זו: אל"ף וחי"ת ('ואחד'), תי"ו וה"א ('לאותה') וצוואר למ"ד ונו"ן סופית ('ששאלו'). על שתי האחרונות מעידות הלולאות שבאות המקושרת. תנו דעתכם לטשטוש ההבדל בין תי"ו ('לאותה') ובין ה"א פרודה ('המלאכה'), הניכר גם בדוגמאות אחרות כגון בשורה 14 ('יתר מן הראוי').

¹⁰ סימן הפסק כעין עלה תלתני שורבב בין שתי התיבות מעליהן. השוו אל הסימן בשורה 10 ובשורה 15.

¹¹ ליגטורה של בסיס שי"ן וקו"ף.

¹² ליגטורות של בי"ת וה"א, מי"ם (למעט חרטומה) וה"א.

¹³ הרמב"ם מחק תיבות אלו על ידי העברת קולמוס והמירן בתיבה ששרבב בין השיטין מעליה. כך נהג גם בשורה 17.

¹⁴ זנב המי"ם הסופית בשתי התיבות 'דם שלהם' מקורו בקישורן לאותיות הקודמות להן (בתיבת 'שלהם' ליגטורה של צוואר הלמ"ד – ה"א – מי"ם סופית).

פרק י"ז

1 כהן אלה בביתם וכל נדב מן עבדיו
2 פסוק שני זה כהן עמו לא יעלה וכו'
3 א"ל בביתם כהן מן עמם כהן מן
4 שבט בנימין וזהו כהן בביתם א"ל
5 וזהו כהן בביתם לפרש בביתם מן
6 לשון דבר בביתם וזהו כהן לכהן
7 מים וזהו כהן מים וזהו כהן מים
8 א"ל בביתם וזהו כהן בביתם
9 וזהו כהן בביתם וזהו כהן בביתם
10 לכהן כהן בביתם כהן בביתם
11 כהן בביתם וזהו כהן בביתם
12 וזהו כהן בביתם כהן בביתם
13 בביתם וזהו כהן בביתם
14 וזהו כהן בביתם כהן בביתם
15 א"ל בביתם כהן בביתם
16 לבית בביתם וזהו כהן בביתם
17 א"ל בביתם כהן בביתם

קטלוג מרגוליות 926. בירנבאום, הכתבים העבריים מס' 256. נכתב בידי סעדיה בן אברהם, שכתב קולופון בערבית-יהודית בדף 168א אך לא ציין בו את ייעודה של ההעתקה. מן הסתם העתיק את כתב-היד לעצמו. כתב-היד כולל גם את המקאמה מנחת יהודה שונא הנשים מאת יהודה אבן שבתאי ושיר על שחיטה בערבית-יהודית. כתוב על נייר – כנראה מתוצרת ספרד – בלי סימני-מים, שהחלו להופיע בערך באותה שנה באיטליה. סוג הכתיבה בינוני ביסודו אך צורות של אותיות אחדות, מאשיות הכתיבה הרהוטות הספרדית ומאפייניה הבולטים ביותר, הן רהוטות לכל דבר ברבות מהיקריותיהן, והן מופקות במשיכת קולמוס אחת במקום שתיים או שלוש שבכתב הבינוני: האותיות אל"ף, ה"א, קו"ף ותי"ו. פה ופה מתמלטות ליגטורות מקולמוסו של המעתיק.

- 1 מיטב¹ מתנות ומבחר המנות² בידים לא דבק³ מוס בהם⁴ • כי אם⁵
- 2 עסקי קדושה עסקיהם⁷ ודבר אל האל בפה לא נמצא בו לשון רמיה⁸
- 3 ובשפה ברורה נקיה • וירד ובידו תשור(ר)⁹ יקרה • מראמות וגביש
- 4 ושי נכבד אשר¹⁰ לא עלה על לב איש • הם לוחות הברית¹¹ ממחצב¹²
- 5 הברית גזרות • ועליהם מפי הגבורה אמרות טהורות לפקח¹³ עינים
- 6 עורות • הוא אדון כל נברא ואדונו הנותן יראת אלהים¹⁴ על פנינו המחביר
- 7 בין השכינה ובינוני המזכינו לראות פני אלהים בעולם הבא פני אלהים חיים¹⁵
- 8 המאכילנו בגן עדן פרי עץ חיים אשר אמרנו בצלו נחיה בגוים החי
- 9 ואם גופו טהור מת הגלוי לעין הרעיון ונפשו נעלמת המבורך
- 10 מפי שוכן גבוהים • הוא אדונינו ואדון כל נברא משה איש האלהים •
- 11 שלום שלום על עפר מנוחתו ועל האדמה המקודשת
- 12 בגויתו ועל כסא הכבוד הצרורה תחתיו נשמתו מאת העבד המאמין
- 13 בו ובתורתו ובנבואתו • קראתי אליך איש האלהים בנפש שואפת
- 14 ועין דולפת • ודמעה שוטפת ולב מלא עצבים • וצלעות עמוסו¹⁶ ת

¹ תנו דעתכם לצורה המזוונת הסטנדרטית של האות טי"ת לעומת צורתה בהשפעת הכתב המזרחי בכתיבתו הרהוטה של הרמב"ם בדוגמה הקודמת.

² ה"א רהוטה.

³ קו"ף כתובה במשיכת קולמוס אחת.

⁴ ה"א בכתב בינוני, ומדי פעם בפעם כך בהמשך.

⁵ סימן הפסק בצורה הרגילה של נקודה עילית.

⁶ אל"ף רהוטה הנכתבת במשיכת קולמוס אחת.

⁷ קו"ף בצורתה בכתב הבינוני; בשתי המילים הקודמות – צורתה רהוטה.

⁸ ה"א הרהוטה הורחבה כדי למלא את החלל עד קו השוליים – אחת מתחבולות העימוד והיישור של רוחב השורות (ראו בפרק ז על ניהול השורה).

⁹ האות האחרונה רי"ש (המתדמית לה"א בגלל הקצה של צוואר הלמ"ד שמתחתה הפולש לתוכה) נמחקה על ידי נקודה זעירה מעליה, והמעתיק שביטלה המירה באות ה"א הכתובה מעליה.

¹⁰ צורה בינונית של אל"ף בצד הצורה הרהוטה.

¹¹ עד כה צורת תי"ו הייתה בינונית, שנכתבה בשתי משיכות קולמוס. במילה זו צורתה רהוטה ונכתבה במשיכת קולמוס אחת, ובצורה זו היא נכתבת מפעם לפעם.

¹² האות האחרונה מרווחת ומורחבת לצורך השגת רוח שורה אחיד, וכך גם בסופי השורות 9, 19, 23.

¹³ דוגמה ראשונה של ליגטורה -- פ"א מקושרת לקו"ף על ידי לולאה.

¹⁴ צורה מקוצרת של הצירוף אל"ף ולמ"ד (שכיח בכל המרחבים, לאו דווקא בשמות אלוהות; ראו תיבת 'אליך' בשורה 13) – צוואר למ"ד מונף על אל"ף קטועה.

¹⁵ רוח גדול יותר לפני המילה האחרונה לצורך העימוד.

¹⁶ אחת מתחבולות העימוד הרבות: האותיות המועדות לחרוג מעבר לקו השוליים המאונך נכתבות בריחוק בתוך השוליים.

- 15 מכאובים • ועין נגרת כים כנרת למפקד הישע והרחמים והח' ¹⁷
- 16 והחמלה והניחומים • כי עונינו הבדילו בין האל ובנינו והסירו
- 17 צלו אשר היה עלינו והנה באתי היום ברוח נכנעה ונפש בלענה
- 18 שבעה אולי צדקותיך אשר הקדמת בארץ החיים עלי טוב יליצו
- 19 ואותי מבור יגון (יליצו) ¹⁸ יריצו כי בי ידעתי כי החיים אשר בחייהם
- 20 עם האלהים ¹⁹ נצמדו במותם ולא נפרדו • לכן בשולי כבודך אחזיק
- 21 עד אם ריחמתני ולא אשלחך כי אם בירכתני • ותליץ בעדי טובה ²⁰
- 22 כי ממך למדו חסידי עליון להליץ טובה על בעלי חובה אנא
- 23 צדיק יסוד עולם תיקר נא נפשי בעיניך להעלותי בעטירתך
- 24 ממוקשי והוציאה ממסגר נפשי למען ה' ²¹ אלהיך ולקדוש
- 25 ישראל כי פארך • • וישא משלו ויאמר ²²
- 26 שלום לך השר בחיר עליון נפש צרורה אך בכס חביון

¹⁷ התחבולה השכיחה בניחול השורה: הקדמת התחלת המילה הבאה (עם סימן קיצור) וכתובת מלוא המילה בשורה הבאה.

¹⁸ המילה נכתבה בטעות (עקב היקרותה בסוף החרוזה הקודמת) והמעתיק ביטל אותה בסימן ביטול בצורת סגול הפוך מעליה.

¹⁹ ה"א שבראש נשמטה והושלמה על ידי שרבוה בין השיטין.

²⁰ ליגטורה של האותיות ב"ת וה"א באמצעות לולאה.

²¹ תחליף לשם ההויה. כרוב התחליפים הוא מורכב מאותיות יו"ד (בתקופה הקדומה במזרח גם וי"ו) ובדרך כלל בתוספת רכיב גרפי.

²² תיבות פתיחה של יחידה טקסטואלית בכתב גדול יותר לצורך שקיפות המבנה ונוחיות השימוש.

15 מלכותם. וכן נבדל פה נדר. למען פה הישם והדמיון והח
16 והמנה והתענוגים. ה' עושה נסיון. וכן נבדל. וכן נבדל. וכן נבדל.
17 על אשר היה עליהם. והנה נבדל. והנה נבדל. והנה נבדל.
18 על אשר היה עליהם. והנה נבדל. והנה נבדל. והנה נבדל.
19 על אשר היה עליהם. והנה נבדל. והנה נבדל. והנה נבדל.
20 על אשר היה עליהם. והנה נבדל. והנה נבדל. והנה נבדל.
21 על אשר היה עליהם. והנה נבדל. והנה נבדל. והנה נבדל.
22 על אשר היה עליהם. והנה נבדל. והנה נבדל. והנה נבדל.
23 על אשר היה עליהם. והנה נבדל. והנה נבדל. והנה נבדל.
24 על אשר היה עליהם. והנה נבדל. והנה נבדל. והנה נבדל.
25 על אשר היה עליהם. והנה נבדל. והנה נבדל. והנה נבדל.
26 על אשר היה עליהם. והנה נבדל. והנה נבדל. והנה נבדל.

470

خز

- 7 החום הטבעי לנמצא נמצא הזמן¹⁷ האפשרי לו • וכבר ימצא כמו זה גם כן בעצמים¹⁸ במה שיסודר מהמלאכה¹⁹
- 8 והבחירה²⁰ וזה שכבר ימצא עת יוגבל מפאת הכוכבים²¹ ישתדלו²² בו האנשים להרוג איש מה מדינה מה או
- 9 אומה מה וימצא עת מקביל לו ישתדלו בו²³ האנשים לרפא האיש ההוא המוכה²⁴ או הנחבלים מהקבוץ ההוא והוא
- 10 מבואר שהשתדלות ברפואה הוא מקביל²⁵ להשתדלות בהריגה וזה ימצא גם כן בבנינים והוא שכבר יוגבל
- 11 עת מצד הכוכבים ישתדלו האנשים לפרוץ בית מה או מדינה מה ויוגבל עת אחר מקביל לו ישובו האנשים
- 12 להשתדל לבנות הנהרס או המדינה הנהרסת • וכבר ימצא גם כן במקרים וזה שכבר הוגבל עת לאדם
- 13 מפאת העליונים לבכות ולספוד ממה שיקרהו מהרע ויוגבל לו עת מקביל לו לשחוק ולרקוד בו מרוב
- 14 שמחתו • ויוגבל עת להשליך אבנים אשר כנסו²⁶ אותם בחומה לשמור העיר מהצרים עליה ועת מקביל
- 15 לו יכניסו בו האבנים שם כדי שיהיו מוכנים להם בעת הצורך • ויוגבל עת להתחבר בו האדם עם אשתו
- 16 ועת מקביל לו לרחוק החבור • ויוגבל עת לבקש הקנינים האובדים ועת מקביל לו יוגבל לאבדם • ויו²⁷
- 17 ויוגבל עת לשמור הקנינים ועת להשליך אותם ולפזרם • ויוגבל עת לקרוע הבגדים ועת מקביל לו
- 18 יוגבל לתפור הבגדים הקרועים • ויוגבל עת לשתק בו האדם ולא ימצא מענה ועת מקביל לו יוגבל
- 19 בו לדבר ולענות • ויוגבל עת לאהוב איש את רעהו ועת מקביל לו יוגבל לשנוא אותו ויוגבל עת ילחם
- 20 בו איש עם איש או קבוץ עם קבוץ או עם איש²⁸ ועת מקביל לו יוגבל להשלים • ואלו העתים כלם הם²⁹
- 21 מוגבלים מפאת העליונים ואעפ"י³⁰ שהבחירה³¹ תמשול על זה המערכת³² כמו שביארנו בשני וברביעי
- 22 מספר מלחמות ה'³³ ובהיות הענין כן מה יתרון העושה³⁴ באשר הוא עמל והנה סוף כל נמצא להפסד
- 23 או להשתנות ענינו אל ההפך וזה ממה שיביא לחשוב שיהיה כל עמל האדם להבל ולבטלה • ובכאן³⁵
- 24 מחשבה אחרת מקבלת לזאת המחשבה והיא שאני רואה שכל מה שהגביל השם ית' לבני האדם להתעסק בו
- 25 הוא טוב ויפה בעת ההוא ולזה אין ראוי שימנע האדם מהתעסק בו מפני ההפסד שיקרא לו בסוף
- 26 כי העמל ההוא יותר טוב ואעפ"י³⁶ שאינו נצחי ואולם שכל מה שהגבילו השם ית' בזה האופן הוא טוב
- הוא

¹⁷ ליגטורה למחצה של חדק המי"ם ונו"ן הסופית.

¹⁸ ליגטורה למחצה של חדק המי"ם ויו"ד.

¹⁹ במילה זו שתי ליגטורות למחצה (מי"ם וה"א, מי"ם ולמ"ד) וליגטורה מלאה (כ"ף וה"א)!

²⁰ ליגטורת רי"ש וה"א.

²¹ ליגטורת כ"ף ווי"ו המוכחת ממיקום הוי"ו.

²¹ ליגטורת כ"ף ווי"ו המוכחת ממקומה של וי"ו.

²² יו"ד כתובה בתחתית השורה כדי שתקושר לבסיס של שי"ן, וראו בבירור את הליגטורה בתיבות 'איש' בשורה 20.

הרגל של דל"ת משוכה קדימה, במרוצת הכתיבה, ונושקת לבסיס הלמ"ד.

²³ שורבב בין השיטין.

²⁴ ליגטורת כ"ף וה"א.

²⁵ ליגטורת בי"ת ויו"ד.

²⁶ ליגטורת כ"ף ונו"ן.

²⁷ מילוי השורה בתחבולה של הקדמת האותיות של התחלת המילה הבאה (הכתובה במלואה בראש השורה הבאה)

בסימון נקודה מעל האות האחרונה כדוגמת סימון הקיצורים ללמדך להתעלם מאותיות אלו.

²⁸ שלוש המילים האחרונות נכפלו בטעות, אך אולי התכוון רלב"ג למלחמת קיבוץ באיש.

²⁹ תחבולת עימוד -- הרחבת האות האחרונה; מלכתחילה נכתבה מי"ם ברוחבה הרגיל אך בדיעבד נוסף תוסף לגגה.

³⁰ ראשי התיבות (התיבה השלישית כתובה בשלמותה) סומנו בקו עילי ארוך מלוכסן אך השוו אל סימון בשורה 26.

³¹ תנו דעתכם לנטייה שבכתב הספרדי הרהוט (וביתר שאת בבינוני) לכתוב אותיות בחיקן או בסכיכתן של אותיות קודמות. כך במילה זו ה"א סופית מסתופפת תחת גגה של רי"ש. בכתב הבינוני כתובה יו"ד תכופות בקרב בי"ת וכ"ף, ואף בדוגמת הכתב שלפנינו נבלעת יו"ד בקרב אותיות הקודמות לה כגון במילה 'מקרים' בשורה 12 ובמילה 'שביארנו' בשורה 21, ועוד.

³² חדק המי"ם נכתב עם הפלג הראשון של עי"ן.

³³ תחליף לשם ההויה המורכב משתי יו"דין ורכיב גרפי. רלב"ג רומז למאמר השני והרביעי בספרו הפילוסופי.

³⁴ הבסיס הקשתי של הוי"ו מעיד שנכתבה במשיכת קולמוס אחת עם בסיס השי"ן; גם הה"א קושרה לבסיס זה.

³⁵ כנראה, ליגטורת אל"ף ונו"ן סופית.

³⁶ סימון ראשי התיבות על ידי שתי נקודות מלוכסנות מעליהן. המילה 'הוא' מתחת השורה האחרונה היא שומר דף.

* תודה לברוך ברנר שהעמידני על טעויות אחדות בפענוח.

כתיבה זו בדיו שחורה ואדומה לסירוגין לא הייתה כתיבה שימושית המייצגת גלגול מאוחר של הכתב הרהוט הספרדי, ואין היא אלא עיצוב מלאכותי של אותו כתב בחיקוי קיצוני לכתב הערבי, ששימש מקור השראה להתגבשות טיפוס הכתב הזה. מן הסתם נבע עיצוב זה מתוך השתעשעות ולהטטנות גרפית לשמה. אף על-פי כן צורפה דוגמה ברוקית זו למבחר הדוגמאות קשות הפענוח של הכתיבה הספרדית הרהוטה לא בזכות הקושי המאתגר של פענוחה אלא שעל אף הניסיון לחקות בה את האופי של הכתב הערבי, בבחינת 'אטיוד', ניכרות ואף מועצמות בה כל התכונות הצורניות ותחבולות הרהיטות ולוליינות הליטורות שהתפתחו בכתיבה הספרדית בימי-הביניים והן מעידות על מידת התמדתה. על אף התוספות של קווי קולמוס של סרק – הרחבות קעורות מוגזמות של בסיסי אותיות למלוא רוחב המילה אלה בתוך אלה ואף כאלה שחובקות גם את המילה הבאה וכן הנפות מלאכותיות לחלוטין של משיכות קולמוס כלפי מעלה שחוברו לגופי אותיות אחדות, הן לצורך התחפושת לכתב ערבי הן לצורך הכבדת הפענוח הן מטעמים אסתטיים או בגדר רמזים לתוכן המוסווה של הטקסט -- ועל אף תעתועי הניקוד העלי של רוב התנועות, שנועד אף הוא לשוות לכתיבה את רושמה הערבי לכאורה, יימצאו כאן באופן בסיסי שלדי הצורות המסורתיות של האותיות הרהוטות על פירוקיהן וקישוריהן. פיצוח הקוד של הדוגמאות הקודמות של הכתב הספרדי הרהוט מימי-הביניים מאפשר לפענח את הכתיבה הסבוכה הזאת.

למען האמת, על הפענוח הקשה להפליא עשויה לרמוז תבניתו ופריסתו של הטקסט, ומבחינה זו הוא משמש דוגמה מאלפת לסמיוטיקה של חומריות הטקסט. כל המכיר את התפרוסת יוצאת הדופן של העתקת שירת הים ושירת דבורה במקרא – צורת 'אריח' על גבי לבנה ולבנה על גבי אריח' בלשון התנאים המובאת בברייתות שבתלמודים¹ -- לא יתקשה להבחין כי לעיניו אחת השירות האלה ולפיכך עצם העימוד של גוף הטקסט מצמצם את אפשרות פענוחו לשני טקסטים אלה. נראה שגם לפני הניסיון לפענח את מסתורי הכתיבה המיוחדת הקורא הנבון עשוי לזהות צורות גרפיות ששילב המעתיק הלהטוטן בכתיבתו הוורטואוזית הרומזים שהטקסט הוא שירת הים. רמזים אלו צפונים בצורת ההפרדה הגרפית בין הרכיבים הפרוזודיים של הפסוקים שאפשר לשוותם לגלי ים (תווייהם שנכתבו בדיו שחורה נצבעו באדום) ובמתיחה הקשונה המלאכותית של בסיסי אותיות המשווה למילים רבות מראה של סירות. הפריסה של פסוקי השירה אינה מדויקת אך התבנית נשמרה, אלא שבעמוד הימני של המפתח פרעה השורה השמינית את סירוגה (אמנם בינה ובין השורה הקודמת נוספה שורת סרק עיטורית אחת על שורת הסרק החוצצת בין השורות).

המפתח שלפנינו מחזיק את הפסוקים ב-התחלת טז של פרק טו בספר שמות:

(א) אֶזְיִיר מֹשֶׁה וְבָנָי יִשְׂרָאֵל אֶת הַשִּׁירָה הַזֹּאת לַה' וַיֹּאמְרוּ לֵאמֹר אֲשִׁירָה לַה' כִּי גָאֵה גָאֵה סוֹס וְרִכְבּוֹ רָמָה בָּיָם: (ב) עָזִי וְזִמְרָתִי יְהִי לִי לִישׁוּעָה זֶה אֱלֹהִי וְאֶנְוָהוּ אֱלֹהֵי אֲבִי וְאֶרְמְמֶנְהוּ: (ג) ה' אִישׁ מִלְחָמָה ה' שֹׁמוֹ: (ד) מִרְכַּבָּת פָּרָעָה וְחִילוֹ יָרָה בָּיָם וּמִבְּחָר שְׁלָשׁוּ טָבָעוּ בָּיָם סוּף: (ה) תְּהַמֵּת יִכְסִּימוּ יָרְדוּ בְּמַצּוֹלֹת כְּמוֹ אֶבֶן: (ו) יִמְיִנָּה יִקְוֶה נֶאֱדָרִי בְּכַח יִמְיִנָּה ה' תִּרְעַץ אוֹיֵב: (ז) וּבִרְבֹּג גָּאוֹנָה תִּהְרַס קִמְיָה תִּשְׁלַח חֲרָנָה יֹאכְלֶמוּ כֶּשֶׂשׁ: (ח) וּבְרוּחַ אֶפִּיָּה נִעְרְמוּ מִיָּם נִצְבּוּ כְּמוֹ יָד נִזְלִים קָפְאוּ תְּהַמֵּת בְּלָב יָם: (ט) אָמַר אוֹיֵב אֶרְדֹּף אֲשִׁיג אֲחַלֵּק שְׁלָל תִּמְלָאמוּ נִפְשֵׁי אַרְיֵק חֲרָבִי תִזְרִישְׁמוּ יָדִי: (י) נִשְׁפָּת בְּרוּחַךְ כְּשֶׁמוֹ יָם צָלְלוּ פְּעוּפֶרֶת בְּמִים אֲדִירִים: (יא) מִי כְּמִכָּה בְּאֵלִים יִקְוֶה מִי כְּמִכָּה נֶאֱדָר בְּקֶדֶשׁ נִזְרָא תְּהַלֵּת עֲשֵׂה פֶלֶא: (יב) נְטִיתָ יִמְיִנָּה תִּבְלַעְמוּ אֶרֶץ: (יג) נְחִיתָ בְּחֶסֶדְךָ עִם זֶה גָּאֵלְתָּ נְהַלְתָּ בְּעֶזְךָ אֶל נֹה קִדְשְׁךָ: (יד) שָׁמְעוּ עַמִּים יִרְגְּזוּן חֵיל אֲחִי יִשְׁבִּי פִלְשֵׁת: (טו) אֶזְיִיר נִבְהָלוּ אֱלֹהֵי אֲדוֹם אֵילִי מוֹאֵב יֹאחֲזֶמוּ רָעַד נִמְגּוּ כָּל יִשְׁבִּי כְנָעַן: (טז) תִּפֹּל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וְפָחַד בְּגִדְלָה זְרוּעָה יָדְמוּ כְּאֶבֶן עַד יַעֲבֹר עִמָּךְ ה' עַד יַעֲבֹר עִם זֶה קִנִּיתָ:

¹ ראו תלמוד ירושלמי, מגילה, דף עד, טור ב: 'רבי זעורה, רבי ירמיה בשם רב: שירת הים ושירת דבורה נכתבים אריח ע"ג לבינה ולבינה ע"ג אריח'. השוו תלמוד בבלי, מגילה, טז ע"ב: 'אמר רבי חנינא בר פפא, דרש רבי שילא איש כפר תמרא: כל השירות כולן נכתבות אריח על גבי לבנה ולבינה על גבי אריח חוץ...'. על-פי המשנה עירובין א:ג, רוחב האריח – 'חצי לבנה'.

אלֵּי וְאֵנוּהוּ אֱלֹהֵי אָבִי

1 וְיֵהִי לִישׁוּעָה זֶה

וְאֶרְמָנוּהוּ ה' אִישׁ

2

מִרְכָּבוֹת פָּרָעָה וְחִילוֹ

3 מִלְחָמָה ה' שְׁמוֹ

יֵרָה בָּיִם וּמִבְּחַר שְׁלִישִׁיו

4

תִּהְיֶה יְכִסְיוֹמוֹ יָרְדוֹ

5 טַבְעוּ בָּיִם סוּף

בְּמִצּוֹלֹת כְּמוֹ אֲבִן

6

יִמְנֹךְ ה' תִּרְעָץ אוֹיֵב

7 יִמְנֹךְ ה' נֶאֱדָרִי בִכַּח

תִּשְׁלַח חֲרִנְךָ יֶאֱכֹלֵמוֹ

8 וּבִרְבֵּי גֵאִינֶךָ תִּהְרַס קִמְיֶךָ

כִּקֵּשׁ וּבִדְרוֹחַ אֲפִיךָ

9

נִזְלִים קִפְאוּ תִהְיֶה

10 נֶעֱרְמוּ יָם נִצְבוּ כְּמוֹ נֵד

בְּלֵב יָם אָמַר אוֹיֵב

11

סרח אות -- הנפה של משיכת קולמוס של סרק (בייחוד של האות יו"ד אך גם של בי"ת, וי"ו וכ"ף)
הרחבה קעורה של בסיסי אותיות (אך גם תחתית אותיות כגון אל"ף ולמ"ד) החובקת את האותיות שאחריה
ולפעמים אף את המילה הבאה
אות תלויה או בלועה
צירוף מקוצר של אל"ף ולמ"ד
מיזוג אותיות (אי חזרה על אותיות זהות)

דומה שדי בהשוואת הטקסט השגור והידוע לכתיבתו כדי להבהיר לקורא את נפתולי צורות האותיות, שרובם נועדו מן הסתם לשוות לכתיבה מראה של כתב ערבי – גודש ההרחבות הקעורות של בסיסיהן המכילות בחובן את האותיות הבאות (ואפילו את התיבה הבאה) וסלסוליהן, והסרח העודף המונף מאחדות מהן כלפי מעלה; שבכי הליגטורות ופירוקיהן, שעקרונותיהן הגרפיים כבר התחווירו מדוגמאות הכתב הקודמות; תחבולת המיזוג של אותיות זהות והאותיות התלויות או הבלועות. רוב התכונות הלולייניות הללו ניכרות כבר במילה הראשונה 'ויהי': ליו"ד חוברת הנפה של משיכת קולמוס שלא לשום צורך כלשהו מלבד תפקודה העיטורי והתחפשוּתה לכתב ערבי, כנראה בדמות אל"ף זקורה, ובליגטורת לולאה היא נקשרת לה"א. שתי התיבות הבאות (לי לישועה') מוזגו יחדיו (לישועה'); היתד או הבסיס המסורתי הקצר של למ"ד שבראש הצירוף המכוּוץ הורחב כדי שישמש בסיס קעור לכל אותיות הצירוף; יו"ד הוארכה במשיכת הקולמוס של סרק שהונפה כלפי מעלה; בסיס השי"ן נותק מגוף האות והורחב עד שיכיל על גביו גם את התיבה הבאה ('זהה'); וי"ו נכתבה בדמותה המחופשת של יו"ד בצירוף סלסול לאחר; שתי הזרועות של עי"ן נושקות לבסיס שי"ן המספק להן בסיס מקשר, אך בה בעת משמשת הזרוע השנייה המעוקלת גם לייצוג ה"א! די בפירוק זה של רצף האותיות כדי לסבר את עין הקורא בוויטואוזיות המשועשעת והמשעשעת של אטיוד קליגרפי זה. צורת התחליף לשם ההויה היא אחת הצורות המסורתיות בכתיבות הספרדיות הבלתי מרובעות. הוי"ו עשויה להיכתב גם בצורת קו מאונך ארוך גבוה מאוד או בצורת קו מלוכסן ארוך המוגבה מעל השורה הדומה לסימן הפתח העילי אך הארוך ממנו.

הניקוד, שאף הוא נכתב בדיו אדומה ושחורה לסירוגין ונוצל גם הוא לצורך שיווי נופך של הכתב הערבי, משובש ומכביד על מפענחי הניקוד. אין הבחנה בין קמץ ובין פתח ורק סימן אחד לשניהם (פתח, המסומן תמיד מעל האות בצורה מלוכסנת, כדרך הערבית) וכן בין צירי לסגול, ואך סימן אחד לשניהם (צירי, המסומן תמיד מתחת לאות), והאיחודים האלה משקפים, כמובן, את ההגייה הספרדית-מזרחית של הכותב. החטפים מסומנים רק בתנועה הנחשפת או רק בשווא מעל האות. חולם חסר ונקודת השורוק נכתבו אף הם מעל האותיות. האות האחרונה בהברות סגורות בסוף מילים מנוקדות גם הן בשווא מעליהן. תנועות צירי, חיריק וקובוץ נכתבות כדרך בניקוד הטברני מתחת לאות. בשורה 10 נכתבו שוואים מתחת לאותיות במילים 'נצבו כמו' ו'קפאו'. השימוש בסימן השווא לצורך עיטורי מכביד גם הוא את פענוח הניקוד. להלן ניקוד השורות הראשונות:

קטלוג שוורץ, מס' 20. בקטלוג חלוצי ומופתי זה ימצא תיאור מפורט (ובו גם מידע קודיקולוגי על הרכב הקונטרסים, הבחנה בין ידיים ועוד) של הקודקס מרובה-הדפים (503 דף), גדול-המידות (280x380 מ"מ), עתיר הטקסטים והמעוטרים, שנכתב אחרי שנת קנ"א/1390 (תאריך טופס הגט בדף 496ב) ולפני שנת 1403/2 (השנה המודגמת בלוחות שנוספו לכתב-היד בדף 350א: 'יהנה בשנת קס"ג'). העמוד הנבחר לקוח מתוך סמ"ק, הלכות כתובה, בגרסת משה מציריך, מצוה קף (מהדורת י"י הר-שושנים-רוזנברג, ב, ירושלים תשל"ז, דפים קח—קיא). הטקסט כתוב בשני זוגות עמודות אך בלב כל זוג שובצו 'חלונות' הגהה מתוך 'תשב"ץ' מאת שמשון בן צדוק. הקודקס כולו הוא דוגמה של קורפוסים אשכנזיים עתירי טקסטים ומרובי שכבות, שהחלו להופיע כבר בשלהי המאה השלוש-עשרה, המכילים בייחוד קובצי קריאה מקראיים בלויית פירושים, סידורים וספרי הלכה, בבחינת ספרייה שימושית.¹ בעמודי קורפוסים אלה נכתבו בדרך כלל טקסטים אחדים בצורה מרובדת ותכופות בתשלובות עיטוריות, מהם בשולי הטקסט הבסיסי או בעמודות מקבילות לו, ומהם בחיבור, מהם תלויי הטקסט הבסיסי ומהם בשוליו בלי תלות בו או בלי כל קשר אליו.²

כתב-יד וינה משמש דוגמה מרשימה ומיוחדת לתשלובות הסוגה והיקפה. הועתקו בו בידי סופרי העיקרי שכבות טקסט המקושרות אלה באלה; תלות כזאת הייתה כרוכה במלאכת מחשבת בעיקר של פריסת רכיבי הטקסט וחיבה מומחית קליגרפית ויצירתיות של המעתיקים. הנטייה לשלב את הטקסטים המצורפים בצורה עיטורית דרשה גם כשרון אמנותי. בקורפוס שלפנינו חיבורי יסוד וחיבורים המלווים אותם בכתיבה מרובעת ובינונית, מהם משולבים בהם בדרכים בלתי שגורות ברצפי העתקה, מהם משובצים בתוכם ומהם נוספו בשוליהם.

כתב-היד נכתב בידי סופר אמן שהעתיק את רוב הטקסטים בגוף העמודים. סופר זה לא השאיר קולופון אך הוא עיטר בדיו אדומה את התיבה 'שלוש' שנקרתה בטקסט המועתק בדף 42א, ויש להניח שזה היה שמו.³ אכן, יש לזהות את הסופר עם שלום, הסופר הבכיר של ספר המרדכי של כ"י וינה, הספרייה הלאומית Hebr. 2 (קטלוג שוורץ 72), שכתב בשנת 1392 בשביל שמריה בן משה ועיטר בעיטורים דומים לכתב-היד שלפנינו. מעתיק אחר, ששיבץ את שמו בנוסחת סיום שלוש פעמים (דפים 311ב, 373א, 491ב), הוסיף להעתקתו של שלום טקסטים אחדים בשוליים וכן העתיק חיבורים בגופי הדפים בחלק האחרון. הקורפוס המורכב ראוי לתיאור קצר של תכולתו, הן מצד פריסתו, הן מצד תוכנו: הגוש העיקרי כולל חומש (בכתב מרובע) בשילוב נדיר עם פירוש רש"י בכתב בינוני, פסוק ופירושו; בסוף כל פרשה הועתק חלק הסמ"ק המשויך לפרשה ובתוכו שובצו הגהות רבות בעמודות וחלונות בתשלובת דקורטיבית; הסופר האחר, חיים בן דוד, הוסיף בשולי העמודים של גוש זה את תרגום אונקלוס וכן את פענח רזא מאת יצחק בן יהודה בכתב בינוני (ראו תשלובת זו בדף 110ב בלוח שממול). כמו כן הגוש כולל את ההפטרות בצירוף פירוש רש"י. הגוש הליטורגי כולל סידור מנהג אשכנז עם שילובי פירושים מקובצים, ובשוליו הוסיף חיים בן דוד את ספר המחכים מאת נתן בן יהודה. הסופר העיקרי שלום הוסיף להעתיק את שערי דורא מאת יצחק דורן והשלמות לסמ"ג, ומשם ואילך (דפים 418-491) הוסיף חיים את פירוש התורה מאת המקובל מנחם רקנטי ואת 'הסכמת הפילוסופים והאצטגנין והמקובלים' ליוסף אבן וקאר.

הכתיבה האשכנזית המובאת כאן מדגימה סגנון גותי בגלגולו המאוחר, אם כי תכונות אחדות שלו מהתקופה הקדומה יותר של התפתחותו בגרמניה ובצרפת עדיין ניכרות בו. דוגמה זו באה בין הדוגמאות הנבחרות של כתיבות קשות הפענוח, משום שהכתיבה בסגנון זה טומנת בחובה מכשלות אחדות לקריאה נכונה. שוויון הרכיבים של אותיות אחדות, האופייני גם לכתב הגותי הלטיני -- מקור השראתו של הכתב הגותי העברי -- עשוי לגרום לפירוקם וחיבורם המוטעה ולפענוח מוטעה. כשם שבכתב הלטיני הגותי המאוחר בסגנון Textualis משיכת הקולמוס האנכית הקצרה והפשטה שיצרה את צורות האותיות i, n, m, u -- רכיב שמונחו minim (נגזר מהמילה minimum) המרכיב גם חלקים מאותיות אחרות, נכתבה בלי קווי קישור והכבידה על זיהוי האותיות הללו בגלל רצף הרכיבים הזהים, שהיה אפשר להפרידם או לצרפם באופנים אחדים, כך **אחורונם** התרחש גם בכתיבה הבינונית האשכנזית ובעיקר המאוחרת. כמו בכתב הלטיני אותיות אחדות אחרות בנויים מרכיב אנכי משותף זהה או דומה מאוד (היה זה האות וי"ו, ואפשר לכנות גם רכיב זה במונח הלטיני minim) המכביד על הפענוח והעשוי להטעות את הקורא. כך אפשר בנקל לפענח את האות אל"ף על ידי פיצולה לאותיות יו"ד ווי"ו ואת האות מ"ם על ידי פיצולה לאותיות וי"ו וזי"ן, ולפענח ה"א תחת מ"ם, כמו שארע למעתיק (או למקורו) בשורה 2 בעמודה הראשונה והשנייה. ביתר שאת הדבר בולט בתיבות הפתיחה המעוטרות שבכתב בינוני הנראות בעמוד המופענח. תיבות אלה מציגות אף תכונות מובהקות של הכתיבה הגותית הקדומה יותר, ונראה שנועדו לחקות כתיבה לטינית. בכתיבה זו בולטת ההקפדה היתרה על קו השוליים הימני והשימוש המרובה בתחבולות האותיות המקדימות וקטיעתן והמילוי הגרפי כדי להשיג את המטרה האסתטית -- יישור של סופי השורות ואחידות אורכן.

¹. ראו לעיל, פרק ח.

² הדוגמאות המאלפות ביותר לסוגה זו הן המכלול המקושט והמאוייר השמור בספרייה הבריטית מצפון צרפת, וזה המכונה כ"י רוטשילד השמור במוזאון ישראל, שניהם נגישים במהדורת פקסימיליה (ראו לעיל, פרק ט, הערה 4). ראו בית-אריה, מזרח ומערב, עמ' 83-99. על השפעת העתקת קורפוס מעין זה על שרטוט כתב-היד, ראו לעיל, פרק ו, סעיף 'השרטוט הדינמי, המתווה המשתנה, שלדת השרטוט ושרטוטי המשנה'.

³ ראו לעיל, פרק ב, נספח לסעיף 1 ('תחבולות סופרים בהסגרת שמותיהם באמצעות הטקסט המועתק וכתב-יד מרובי-ידיים').

מפוענחות תשע-עשרה שורות בלבד מתוך ארבע העמודות הצרות של ספר מצוות קטן הכתובות אחרי תיבות הפתיחה וחובקות בתוכן חלונות הגהה, שאינן מפוענחות כאן. הפענוח אינו בגדר ההדרה ביקורתית אלא בבחינת

תעתיק נאמן לכתב-היד על שיבושיו ותחבולות עימודו, בלי לשרבב בו סימני הפסק (הנעדרים כליל). עם זה הושלמו בהערות קיצורים וראשי תיבות, והוער על הנוסח כאשר נראה שהדבר חשוב לפענוח. תודה לשמחה עמנואל על בקרת הפענוח.

תחבולות עימוד ליישור קו השוליים השמאלי
  אותיות מקדימות. לפעמים נראה שלאות האחרונה נוסף מעין סימן קיצור דק.

  מילוי גרפי

  הרחבת אות

  הרחבת אות בדיעבד על ידי הארכת גגה

מעשה	קבלתי	מתנאי	על ראובן
1 בא לפני הר"מ ז	מהר"ם שמצא ז	כתובה הוא שיז	שנשא רחל ולא ז
2 הרוטנבורק ¹ על	בשם רבינ' ביניה ⁴	שיהו הבנים הז	ולא ¹³ ולו בן הימנה
3 ראובן שהוציא	שעכשיו מתקנ'	הזכרים יורשין	ומתה ואח"כ נשא
4 שטר חוב על	הגאונים ואילך ז	כתובת אמון ונדו	לאה ונולדו לו בני'
5 שמעון לאחר ז	שנכנסו מטלטל ⁵	ונדונייתה שהכ	הימנה וכת' כל נכסיו ¹⁴
6 מותו אלמנת ש	תח' מקרקעי לה ז	שהכניסה בכ	לבני לאה
7 שמעון באה ז	להגבות כתובה	בנכסי צאן ברזל	ומת ראובן אם ז
8 לגבות כתובתה	אשה וב"ח ולא ז	ואחר כך חולקין	תפקיע אותה מ
9 ותפסה כל מט ז	חשיב להו מטל ז	השאר עם אח ז	מתנה דין כתובת
10 מטלטלי בעלה	מטלטלי דיתמי	אחיהם בשוה	בנין דיכרין מבן ז
11 ובא בעל השט'	וכנסו גם להגבו ⁷	כמו ששנינו בפ'	והסכימו ראשי
12 וגבה ממנה ב ז	מלוה על פה ופי	מי שהיה נשוי	העם שפה אחת
13 בזרוע כדי חובו	מהר"ב ⁸ הטע' ד ז	כיצד נשא אשה	ודברים אחדים
14 ופסק מן הדין ז	דאפי' מלוה ע"פ	כתובתה ונדוניי'	כיון דכתו' בנין
15 נרא' לי שבדין ז	דהלכה כר"ל ⁹ דאמ' ¹⁰	אלף זוז וילדה ז	דיכרין לא טרפא
16 עשה ואמרינן	בפ' מי שמתו ז	בו 'מתה בחייו ז	ממשעבדי כדמ
17 בהכותב הוי ²	שעבוד' דאוריית ¹¹	ואח"כ נשא אש'	כדמוכח ביש ז
18 מאן דאית ליה ז	אפי' למלוה על פ	אחרת כתובתה	נוחלין ובנערה
19 עליה ב"ח ³ וכתו'	פה א"כ ¹² חשיבא	ר נדונייתה מז	שנתפתה

¹³ המילה המיותרת 'לא', שנוצרה בתיווך פונטי מהמילה הנכונה 'לו', הוכפלה בטעות (דיטוגרפיה).

¹⁴ מעל סוף המילה סומן, כנראה, סימן שרוב ובשוליים נוספה הגהה בת שתי מילים (ראו בתצלום של כל העמוד). המילה השנייה היא, כנראה, 'ברי', בהתאמה לנוסח הדפוס במקום השרבוב (במתנת ברי).

⁴ דפוס: בנימין; השווה הערה 1.

⁵ בשוליים נוספה אולי יו"ד אחרי הקישוט.

⁶ קיצור: תחת.

⁷ להגבות.

⁸ ר"ת: מורנו הרב ר' בנימין.

⁹ ריש לקיש.

¹⁰ מ"ם קטועה, כנהוג בקיצורים מסתיימים במ"ם (דאמר).

¹¹ קיצור: דאורייתא.

¹² ר"ת: אם כן.

¹ נראה שהמעתיק קרא (או מצא במקורו) ה"א בראש המילה במקום מ"ם הדומה לה.

² צ"ל: האי.

³ ר"ת: בעל חוב.

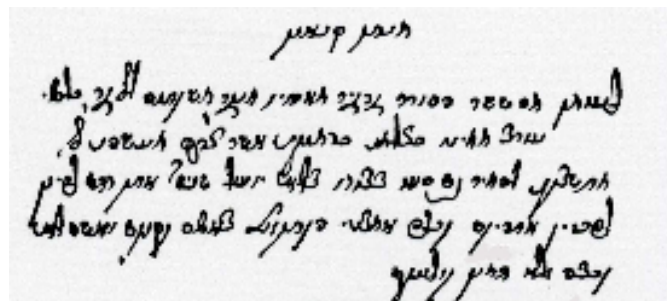
כתיבה איטלקית רהוטה למחצה. <מנטובה?> 1531

ספר שעשועים מאת יוסף אבן זבארה בכתיבתו של עזריה מן האדומים (די רוסי)

העמוד לקוח מפנקס העתקות נאה של חיבורים וליקוטים שונים מתחום הספרות היפה הפופולרית והשירה, האסטרולוגיה, האסכטולוגיה והקבלה, שליקט, כינס והעתיק המחבר הידוע בהיותו כבן עשרים לכל היותר אולי עדיין בעיר הולדתו מנטובה.¹ קיבוץ זה של טקסטים מכמה תחומים שהעתיק עזריה לעצמו בצעירותו הוא עדות מאלפת לקריאתו, להתעניינותו ולעיצוב השכלתו של מי שלימים היה היסטוריון מרתק, חדשני וביקורתי בתקופת הרנסנס המאוחר באיטליה.

הכתיבה הרהוטה האיטלקית החלה להתפתח בקצב אטי מהמאה החמש-עשרה ולא הבשילה ולא פשטה לפני אמצע המאה שלאחריה. היא הפציעה במאה החמש-עשרה עם התרחטות הכתיבה הבינונית בכתב-יד לא רבים, שאפשר להגדיר את כתיבתם כתיבה רהוטה למחצה אך לכל רהיטות מלאה ככתב ספר הגיעה רק בכתב-יד מעטים מאוד יחסית למספר הרב של כתבי-יד ששרדו מאותה מאה, ולפיכך לא יוחד לה בפרק יא סעיף נפרד. מכל מקום, גם בראשית המאה השש-עשרה לא התגבש באיטליה כתב שוטף שמידת רהיטותו דמתה לזו שכבר התפתחה במאה השנים-עשרה בטיפוס הכתב הספרדי. לפיכך דוגמה זו ואחרות אינן מציגות קושי של ממש בפענוח. אף על-פי כן, ניכרות בה כמה צורות שהיו למסמנים האופייניים של הכתיבות האיטלקיות הרהוטות המובהקות קשות הפענוח, שהתפתחו אחר כך.

את הקושי בפענוח הכתיבה הרהוטה המאוחרת ואת התפתחותה תיטיב להמחיש הדוגמה הלקוחה מהתחלת ההעתקה של השיר 'מנחת קנאות' מאת 'החכם קזיס גדול הדור'² בגנות עזרא בן שמעון מפאנו איש מנטובה, כאשר הלה עמד להתנצר (עם יהודה אנקונה) בפיררה,³ מתוך קובץ ויכוחים בכ"י ירושלים Yah. Ms. Heb. 177, שנכתב בימי חייו של ישעיה בסן (נפטר בשנת 1739):

מנחת קנאות

- 1 לעומת מה ששר הסורר זרזיר מאחיו
מוזר משתחוה לאל זר כלפי
- 2 עורב ממינו כצלמו כדמותו אשר צרף
מעשהו אל
- 3 מחשבתו להמיר גם הוא כבודו בלא
יועיל שניה' < > אחת דתם להיות
- 4 להכרית אחריתם תכלה אמבטי
התחתונ' < > באפס תקותם ואשם לא
- 5 תכבה ולא תמות תועלתם

כתיבתו השוטפת הנאה של עזריה כמו ברוב הכתיבות הרהוטות האיטלקיות איננה עתירת ליגטורות כמו הכתיבות הרהוטות הספרדיות, והצורות הבסיסיות של רוב האותיות משמרות את שלדן שבכתיבה הבינונית בלי שצומצם מספר משיכות הקולמוס לכתיבתן ועדיין ניכרת עדיין גם האלגנטיות של סגנון המעוגל. לפיכך ראוי להגדירה רהוטה למחצה. עם זה בולט השינוי שחל באותיות אחדות שנכתבו בחיסכון במשיכת קולמוס אחת, בייחוד האות תי"ו, שצורתה הרהוטה הושפעה בוודאי מכתיבתם הרהוטה של המהגרים הרבים מספרד ומפרובנס באיטליה למן שלהי המאה הארבע-עשרה ואילך, וכן האותיות קו"ף (כתיבתה התניינית על ידי לולאה, כמו באמצע השורה האחרונה, החלה להסתמן כבר בכתיבה הבינונית), גימ"ל, וחלק ממופעני צד"י. אפשר להבחין בליגטורה של נו"ן ווי"ו (אך זו כבר שכיחה בכתיבה הבינונית) ובי"ת ווי"ו וביחבורי אותיות שהם ספק ליגטורות ספק השקות כגון אל"ף הנמשכת לפעמים לאות שלאחריה (כמו במילה 'איום' בשורה 10), וכ"ף הנמשכת לתי"ו שאחריה כעין ליגטורה במילה 'מלאכתך' בשורה 13.

¹ ראו תיאור כתב-היד: מ' בית-אריה, 'אגרת מענין י' השבטים מאת ר' אברהם בן אליעזר הלוי המקובל משנת רפ"ח', קובץ על יד, ו [טז], חלק ב (תשכ"ו), עמ' 371-372. עוד טקסט פורסם מפנקס ההעתקות: מ' בית-אריה ומ' אידל, 'מאמר על הקץ והאצטגנינות מאת ר' אברהם זכות', קרית ספר, נד (תשל"ט), עמ' 174-195. על אפיון החיבורים שהועתקו ושאלת זיקתם ליצירתו ההיסטורית ראו ר' בונפיל, כתבי עזריה מן האדומים: מבחר פרקים מתוך ספר מאור עיניים וספר מצרף לכסף, ירושלים תשנ"א, עמ' 50; J. Weinberg, *The Light of the Eyes: Azariah de'*, 2001, p. xiv, ועיינו שם, עמ' xlii-xliii על דמותו וחיבוריו. העתקת ספר שעשועים היא היחידה ששרדה מן הימים שלפני הדפסת החיבור וגם ההעתקות של האגרת והמאמר שנזכרו לעיל לא נמצאו עד כה באף כתב-יד.

² מן הסתם ישראל גדליה קזיס, שהיה רב קהילת מנטובה ומשורר; ראו ש' סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 541; A. Salah, *La république des lettres, rabbins, e'crivains et médecins juifs en Italie au XVIII siècle*, Leiden 2007, pp. 137-138.

³ כמו שצוין בהעתקה של מחזור שירים דומה שחובר על שניהם והועתק בכתב-יד מוסקווה אוסף גינצבורג 365 (דפים א1-א7), 211 (דפים 197-192א).

- 1 וצאתי הנהגת אדם אז שנים. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
2 חסידים ולשון רבם ספרה
3 נחמד. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
4 חסידים ולשון רבם ספרה
5 וצאתי הנהגת אדם אז שנים. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
6 חסידים ולשון רבם ספרה
7 נחמד. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
8 חסידים ולשון רבם ספרה
9 וצאתי הנהגת אדם אז שנים. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
10 חסידים ולשון רבם ספרה
11 נחמד. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
12 חסידים ולשון רבם ספרה
13 וצאתי הנהגת אדם אז שנים. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
14 חסידים ולשון רבם ספרה
15 נחמד. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
16 חסידים ולשון רבם ספרה
17 וצאתי הנהגת אדם אז שנים. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
18 חסידים ולשון רבם ספרה
19 נחמד. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
20 חסידים ולשון רבם ספרה
21 וצאתי הנהגת אדם אז שנים. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
22 חסידים ולשון רבם ספרה
23 נחמד. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
24 חסידים ולשון רבם ספרה
25 וצאתי הנהגת אדם אז שנים. וכן אלהות נחמד ויש בו חיים. וכן הנהגת
26 חסידים ולשון רבם ספרה

- 1 ואחרי המאכל שעה או שתיים • צוו לשנות מעט מעט בלי מים • לחזק החום
- 2 הטבעי ולעזור הכח המבשל •
- 3 ויאמ' אלי² כן דברת וגם אני בדבריך מחזיק • כי המעט מעט מועיל והרב³
- 4 מעט מזיק • • ויהי אחרי אכלי ושתותי עמו •
- 5 שאלתי אותו על מקומו ושמו • ואומר אליו בי אדני אחרי אשר כבדתני •
- 7 מלאכתך ומאין תבא ומאיזה עם אתה • • ויען ויאמר אלי הנני⁴
- 8 מארץ רחוקה • בין הר שפר ומתקה • וחכמתי כחכמתך • ודתי כדתך •
- 9 ושמי עינן הנטש בן ארנן הרש⁵ • אמרתי בלבי הנה השם
- 10 הזה נורא ואיום • לא שמעתי בלתי היום • ויאמר אלי לא תוכל לדע⁶
- 11 לדעת סוד שמי • עד אשר תארך⁷ לחברה⁸ עמי • קום צא מן הארץ הזאת •
- 12 ואגלה לך תעלומות ורזות • כי במקום הזה אינם יודעים חכמתך • ואינם
- 13 מכירים מלאכתך ומעלתך • לכה נא אקחך אל מקום אחר • ידעתי תהיה
- 14 בו בוחר • מקום נחמד וטוב • וכלו כגן רטוב • וכל יושביו נאהבים⁹
- 15 ונעימים • והמה חכמים מחוכמים • ואומר אליו אדני איך אעזוב
- 16 ביתי • ואטוש נחלתי • ואצא מארץ מולדתי • אשר שם מכון שבתי • ובה¹⁰
- 17 נדיבים נשיאים ואצילים • חכמים ונבונים ובכל דבר משכילים • גדוליהם
- 18 לכבודם יכבדוני • וצעיריהם לפי חסד יעבדוני • וכל ימי חיותי יהיו אותי
- 19 על אברת אהבתם נושאים • ובמותי יחנטו אותי הרופאים • ואומ' החכם
- 20 אם רוח המושל יעלה עליך מקומך אל תנח • פי' רוח המושל הוא יצר לב
- 21 האדם אשר ישטנו • ולכל אשר יחפוץ יטנו • והנה בהכרת גופך אשר¹¹
- 22 הוא ארוך • ופניך כתפתה ערוך • ע"כ זחלתי ואירא מלכת אחריך פן יקרני
- 23 כאשר קרה לנמר עם השועל • ויאמ' אלי ומה המקרה אשר קרהו ••
- 24 ואומ' אליו אמרו כי היה נמר אחד שאנן ושלם במקומו • הוא ובניו
- 25 ואשתו עמו • והיה ברצונו מסתפק • ובכל יום טרפו מתאפק ••

והיה⁷

¹ אות הפתיחה של הפסוק גדולה יותר (ראו גם את אות הפתיחה של וי"ו ההיפוך המוגדלת בתחילת פסוק בשורות 7, 10, 15, 24). מ"ם קטועה כנוהג המקובל בכל האזורים כאשר המילה המקוצרת מסתיימת בה (וכיוצא בה גם שי"ן).

² הצורה המקוצרת של צירוף אל"ף ולמ"ד נוסח איטליה, שהופקה כליגטורה שבלולית.

³ השם מובלט בכתב גדול ובסימני הבלטה מעל תיבותיו. בהעתקת השם האחרון פענח עזריה (או העתיק ממקור העתקתו) בטעות רי"ש במקום דל"ת ('הרש' תחת 'הדש'), כמו שמעיד השם בהיפוך אותיותיו: עינן השטן בן ארנן השד.

⁴ שיבוש במקור או בגלל התיווך הפונטי הדמום: צ"ל, כמובן, 'תארח'.

⁵ מלכתחילה נכתבה תי"ו, שתוקנה לה"א מעליה.

⁶ קהלת י: ד.

⁷ שומר דף מעוטר בסימן ההבלטה.

- 1 וְאֶת־הַמִּצְוָה שֶׁנֶּחֱדָה אֶת־עַיִן־יִשְׂרָאֵל לְשׁוֹנֵת מַעַשׂ הַיָּד בְּלִי חַיִּים . לְחַץ הַחַסֵּד
2 הַטְּבִיעַ וְלִשְׁמֹר הַכֶּחַ הַמְּבִטֵּל .
3 יִצְחָק לֵאמֹר כִּן דְּבַר עֵצָה אֶת דְּבַר צִדְקָה . כִּי הַמַּעַשׂ הַיָּד מוֹעִיל וְהַדָּבָר
4 מַעַשׂ חַיִּים . נִכְיָי אֶת־הַיָּד וְשׁוֹנֵת עַיִן .
5 שֶׁלֹּא עֵינֵי הַיָּד מִיָּדֵינוּ נִשְׁמָן . וְאוֹמֵר לֵאמֹר בְּהַר אֶת־הַיָּד בְּבִרְיָה .
6 וְלִמְדָה וְיִצְחָק הַמְּבִטֵּל . וְהַמְּבִטֵּל הַיָּד בְּלִי חַיִּים . הַיָּד לֹא מִדָּה
7 מִלִּפְנֵי הַיָּד נִכְדָה וְיִצְחָק עֵת . יִשְׂרָאֵל וְיִצְחָק לֵאמֹר לֵאמֹר
8 מִצְוָה חַיִּים . כִּן הִיא שֶׁנֶּחֱדָה וְיִצְחָק . וְהַמְּבִטֵּל בְּבִרְיָה . וְהַיָּד בְּבִרְיָה .
9 נִשְׂמָן עֵינֵי הַיָּד כִּן אֶת־הַיָּד . אֶת־הַיָּד בְּלִי חַיִּים .
10 הַיָּד מִדָּה וְיִצְחָק . לֹא שֶׁנֶּחֱדָה בְּלִי חַיִּים . יִצְחָק לֵאמֹר לֵאמֹר
11 לִדְבַר מִדָּה . עַד אֶת־הַיָּד לְחַסֵּד . יִשְׂרָאֵל מִדָּה אֶת־הַיָּד .
12 וְיִצְחָק לֵאמֹר וְיִצְחָק . כִּי בְּיָדֵינוּ הִיא אֵינֶה יִדְעֵנוּ מִדָּה . וְיִצְחָק
13 מִדָּה מִלִּפְנֵי הַיָּד . לֹא שֶׁנֶּחֱדָה מִדָּה . יִדְעֵנוּ מִדָּה .
14 כִּי בְּיָדֵינוּ מִדָּה נִשְׂמָן . וְכֵן כִּי יִשְׂרָאֵל מִדָּה .
15 וְיִצְחָק . וְהַיָּד מִדָּה מִדָּה . וְיִצְחָק לֵאמֹר אֶת־הַיָּד מִדָּה .
16 בְּיָדֵינוּ מִדָּה . וְיִצְחָק מִדָּה . אֶת־הַיָּד מִדָּה . וְיִצְחָק
17 בְּיָדֵינוּ מִדָּה . וְיִצְחָק . מִדָּה וְיִצְחָק . וְיִצְחָק מִדָּה . וְיִצְחָק
18 לְחַסֵּד . וְיִצְחָק . וְיִצְחָק לֵאמֹר מִדָּה . וְיִצְחָק מִדָּה .
19 עַל אֶת־הַיָּד מִדָּה . וְיִצְחָק . וְיִצְחָק מִדָּה . וְיִצְחָק מִדָּה .
20 אֶת־הַיָּד מִדָּה . וְיִצְחָק . וְיִצְחָק מִדָּה . וְיִצְחָק מִדָּה .
21 הַיָּד מִדָּה . וְיִצְחָק . וְיִצְחָק מִדָּה . וְיִצְחָק מִדָּה .
22 הַיָּד מִדָּה . וְיִצְחָק . וְיִצְחָק מִדָּה . וְיִצְחָק מִדָּה .
23 הַיָּד מִדָּה . וְיִצְחָק . וְיִצְחָק מִדָּה . וְיִצְחָק מִדָּה .
24 וְיִצְחָק . וְיִצְחָק מִדָּה . וְיִצְחָק מִדָּה .
25 וְיִצְחָק . וְיִצְחָק מִדָּה . וְיִצְחָק מִדָּה .

פרק יג: ההיבט הטקסטואלי: העתקה ביקורתית בידי משכילים והכפלת הטקסט בידי סופרים שכירים – התערבות מודעת במסירה והשתבשות בלתי מודעת⁸

דרכי פרסום טקסט בימי-הביניים

המשתמש בכתב-יד עבריים לצורך טקסטואלי ומהדירי טקסטים על פיהם נדרשים לתת את דעתם לנסיבות ולעובדות אחדות שנתנו את אותותיהן בפרסום החיבורים בימי-הביניים, בהפצתם ובמסירתם, מהן משותפות לכל המסירות של טקסטים שבכתב, מהן ייחודיות למסירת טקסטים עבריים. לשתי נסיבות בסיסיות היו תוצאות רבות משמעות לטיב המסירה שבכתב ולטקסטים ששרדו מעיצומם של ימי-הביניים ומתקופת ימי-הביניים המאוחרים. האחת כרוכה בהתהוות הטקסטים ובאופן שבו התייחסו מחברים לבעלותם על חיבוריהם, והאחרת יסודה באופן האינדווידואליסטי הגורף של הפקת הספר העברי והיא נוגעת ליצירה מחדש של הטקסטים המועתקים.

פרסום טקסטים בעידן הכירוגרפי (של המסירה הידנית) – לפי המונח שטבע אוג' (W.J. Ong) – שונה תכלית שינוי מפרסומם בעידן הטיפוגרפי, ואחת הסכנות הרציניות האורבות למהדיר המודרני היא שיתעלם מהנסיבות המיוחדות של פרסום בימי-הביניים ובלי משים ייחס למהלך הפרסום שבכתב יד את אופיו של תהליך הפרסום בדפוס.

המצב הדינמי של יצירת טקסט וטיבו המשתנה מגיע לקצו בעידן הטיפוגרפי כאשר נדפס החיבור. על אף העדויות שחשפו ביבליוגרפים אנליטיים על האופי המשתנה והמתגוון של מהדורות דפוס ועל השינויים מדעת והקריאות המוטעות מידי עורכים ומדפיסים⁹ הפרסום בדפוס מבטיח במידה רבה את הסטנדרטיזציה של הטקסט המופץ בשלב ידוע של התהוותו ובציון תאריך הפקתו. אם יוסיף המחבר לשקוד על חיבורו, ישנה אותו או יעדכנו, תהיה מהדורה נוספת כרוכה בסטנדרטיזציה של הגרסה החדשה, שתובדל מהגרסה הראשונה בציון תאריך הפקתה. לא כן הדבר בדרכי הפרסום של טקסטים שחיברו מחברים יחידים או ליקטו, עיבדו וערכו עורכים יחידים בימי-הביניים. כאשר הופצו חיבורים בהעתקות ידניות היה אפשר להעתיקם מכתב-יד של מחבר או עורכם בשלבי התהוותם ועיבודם שהיו שונים זה מזה. מתוך כך נפוצו אותם טקסטים בגרסאות מקוריות אחדות, כאשר למחבריהם לא הייתה שליטה בהם ובגלגוליהם.¹⁰

⁸ לגרסאות קודמות של פרק זה ראו בית-אריה, 'מסירת טקסטים' ובגרסה צרפתית 'Transmission de textes par scribes et copistes: Interférences inconscientes et critiques', in *Les problèmes posés par l'édition critique des textes anciens et médiévaux*, ed. J. Hamesse, Louvain-la-Neuve 1992 (Publications de l'Institut d'Étude Médiévales de l'Université Catholique de Louvain: Textes, Études, Congrès, 13), pp. 173-196; בית-אריה, 'פרסום טקסטים'.

⁹ ראו D.F. McKenzie, *Bibliography and the Sociology of Texts*, London 1986 (The Panizzi Lectures); G.T. Tanselle, *A Rationale of Textual Criticism*, Philadelphia 1989; R. Chartier, *L'ordre des livres*, Aix-en-Provence 1992, pp. 13-33 [= *The Order of Books: Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, tr. L.G. Cochrane, Stanford 1994], pp. 1-23. עדויות רבות על התפקיד הביקורתי והעריכתי שנטלו עליהם המביאים לדפוס והמגיחים העבריים כמו המעתיקים העבריים (כפי שידון להלן) גנוזות בקולופונים ודברי מבוא של הדפוסים. הדבר ניכר כבר בדפוס הערש (אינקונובולה): בספר הראשון שנדפס בחצי האי האיברי, פירוש רש"י על התורה, ואד אלחגארה (Guadalajara) רל"ו, ציין המדפיס שלמה בן אלקבץ הלוי בקולופון השירי: 'ברוך אשר עזרני כי הגהתי מסברא עם הספר שהנחתי'. ודוגמא נוספת מתוך חומש עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י שנדפס בבולוניה בשנת רמ"ב. בקולופון שצירף מגיה הספר, יוסף שטרשבורק צרפתי: 'ונתתי לבי להגיה הפירוש מרש"י ולהחזיר העטרה לישנה כפי שאפשר'. הדפוסות הספרים נעשו כמובן על-פי כתב-יד, בעיקר במהדורות הראשונות.

¹⁰ מציאות זו בעולם הנוצרי היטיב להציג E.P. Goldschmidt, *Medieval Texts and their First Appearance in Print*, (Supplement to the Bibliographical Society's Transactions 16), London 1943. בייחוד עמ' 93-89. מקנזי, שם, עמ' 28-29, מייחס מצב זה של גלגולי הנוסחים, שלכל אחד מהם זהות היסטורית משלו (לא רק למחבר הטקסט אלא גם לקוראיו) גם לעידן הדפוס. על גרסאות אחדות של מחברים בזמן הקדום ובימי-הביניים ושרבים

באורח זה נפוצו העתקים של חיבורים שייצגו שלבי עריכה או עדכון שונים זה מזה. אחדים מהם שרדו בתהפוכות הזמנים והם עומדים לרשותנו בהציגם מגוון מביך של גלגולי נסחים מקוריים אחדים שאינם מתיישבים זה עם זה ואף סותרים זה את זה מלבד שינויי גרסה בלתי רצוניים הנובעים מהמכניזם הפיזיולוגי והפסיכולוגי של ההעתקה והשינויים מדעת שהשתלשלו מההתערבות הביקורתית של מעתיקים. יתרה מזו, ברשותנו הוכחות שחיבורים חשובים הועתקו והופצו לפני סיומם עם השלמת חטיבות מתוכם ולפי התקדמות החיבור. שרגא אברמסון כינס מובאות רבות מחיבורים מימי הביניים שמחבריהם תיקנו בהם פסקאות מחלקים קודמים של חיבורם, דבר שאין להבינו אלא אם כבר הועתקו אותם חלקים קודמים והופצו לפני השלמת החיבור.¹¹

עדות מפורשת מאלפת לתהליך פרסום זה כלולה, כפי שהראה אברמסון, במילון כתאב אלאצול (ספר השורשים) מאת יונה אבן ג'נאח, גדול הבלשנים העבריים בימי הביניים (ספרד, מחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה). בערך 'טף' ציין אבן ג'נאח כי טעה בסדרו את השורש אחרי השורש 'טף' במקום לשלבו בערך 'טחר'. הוא התנצל על כך בהסבירו (בתרגום מערבית): 'מה שמנענו מלהעתיקו אל המקום הזה הוא שהחיבור בעת ההיא כבר הוליווה הרוכבים ונתפשט במדינות'.¹² למקרא הסבר זה מצטייר בדמיונו מצב דרמטי שבו קהל הקוראים ממתין בקוצר רוח להשלמת המילון, עד שמחברו ניאות להפיצו לשיעורין מיד עם השלמת חלק ממנו. יש ממחברי ימי הביניים שבחרו לפרסם את חיבורם מלכתחילה לשיעורין לפי לקצב כתיבתו. הדוגמה המובהקת לדרך זו היא הפצת מורה נבוכים בידי הרמב"ם. באיגרת שכתב לתלמידו יוסף בן יהודה (אבן שמעון) ציין את המניע לכתיבת הספר ואמר (בתרגום מערבית): 'חיברתי אותו לך ולשכמותך, והם מועטים. עשיתיו פרקים פרקים, וכל שנכתב מהם ישיגך בזה אחר זה באשר אתה'.¹³

גם כאשר הופצו חיבורים רק עם השלמתם היו מחבריהם עשויים לחזור ולערכם, להגיהם, ולשנותם בגלל שינוי בשיקול דעתם, ידע חדש ואו אפילו עקב ביקורת זולתם, כמו שמעידים השינויים, התיקונים וההשלמות מידי רש"י עצמו לנוסח פירושיו בייחוד למקרא אך גם לתלמוד וכמו שמעידות גרסאות כתבי-היד של חיבורים מרכזיים רבים. הדוגמה המובהקת בעליל היא הרמב"ם, שעשה שינויים ועיבודים תקופה ממושכת בפירושו למשנה בערבית-יהודית מהתחלת חיבורו בצפון אפריקה ועד השלמתו בערוב ימיו במצרים. הדבר מתחוויר לא רק מהטיוטות שהשתמרו בגניזה ומהמחיקות, מהשינויים ומההוספות הניכרים בהעתקות הסופיות לכאורה

מכתבי-היד מכילים חילופי גרסאות שמקורם ברוויזיות של המחבר עצמו ושהחיבורים הנפוצים מכילים נסחים מעורבים ראו G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*, Florence 1934, pp. 398-448.

¹¹ ש' אברמסון, 'מהם ובהם', בתוך: ספר שלום סיון -- אסופת דברי עיון וספרות: מנחת זכרון למו"ל שלום סיון, בעריכת א' אבן שושן ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 21-3.

¹² שם, עמ' 7-8. המקור הערבי: *The Book of Hebrew Roots*, ed. A. Neubauer, Oxford 1934, עמודה 266; התרגום העברי: ספר השורשים, מהדורת ב"ז באכר, ברלין תרנ"ו, עמ' 182. מהתרגום מאת יהודה תבון (שהתבסס על הנוסח הראשון של המילון) שההדיר באכר נפקדה פסקה זו, והמהדיר תרגמה על-פי כתבי-יד של המקור בערבית (ראו דבריו בהקדמתו, עמ' XV). ראו גם י' יהלום וא' סאנו-בדיליס, 'עריכה ונוסח בכתבי-היד של מחברת מנחם', לשוננו, מח-מט (תשמ"ה), עמ' 254.

¹³ מהדורת מ' שורץ, א, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 3 (מהדורה מקוונת: <http://press.tau.ac.il/perplexed>). שמואל אבן תבון תרגם: 'ושמתי פרקים מפורדים וכל מה שיכתב ממנו, והוא יגיעך ראשון ראשון באשר תהיה' (מהדורת יהודה אבן שמואל, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 8; ועיינו שם בהערותו של המהדיר על מכתבו של הרמב"ם ליוסף ו' עקנין, שבו הזכיר שליחת שישה קונטרסים 'מספר המורה' וכן שהראב"ד היה מקבל את קונטרסי משנה תורה בשיעורין).

שבעצם כתיבת ידו¹⁴ אלא אף מעצם הדבר שהרמב"ם עצמו הקפיד לתקן ולשנות בתשובותיו טקסטים משלו שכבר הופצו כדי שקוראיו יעדכנו את חיבוריו.¹⁵ אכן, הרמב"ם הסמכותי היה ער – מן הסתם יותר מכל מחבר חשוב אחר בימי הביניים – לבעיית המסירה הידנית בכלל ושינויי הגרסאות מידי המחבר בפרט, כמו שתכונה זו משתקפת בעותק הידוע של ספרי מדע ואהבה מתוך משנה תורה שהעתיק יפת בן שלמה הפרנס עדיין בחיי הרמב"ם. בסוף ההעתקה הוסיף הרמב"ם בעצם כתיבת ידו ובחתימתו: 'הוגה מספרי אני משה ברבי מימון זצ"ל' בהקפידו לציין במו ידיו את מהימנות ההעתק.¹⁶ זו, כנראה, הדוגמה היחידה בין כתבי-היד העבריים ששרדו מימי הביניים הקרובה לנוהג שבמסירת טקסטים בערבית קרוי אג'אזה, והוא רישוי של מסירה המשתלשלת עד המחבר עצמו, או אישור של קריאת הטקסט באוזני אחד ממוסרי הטקסט, שעשוי היה להיות המחבר עצמו, רישוי או אישור שנכתב בסוף כתב-היד.¹⁷ ואין ספק שהתוקף ההלכתי של קודקס המצוות של החיבור הניע את הרמב"ם לנקוט דרך זו.

¹⁴ כ"י אוקספורד 117, Hunt. 295, MSS. Poc. וכ"י ירושלים 4⁰ 5703/1-2 Heb. (שני הכרכים האחרונים היו לפניו באוסף ששון); מהדורת פקסימיליה של ארבעת הכרכים עם מבואות בעברית ובאנגלית מאת סי' ששון (S.D. Sassoon) *Maimonidis Commentarius in Mischnam: e codicibus Hunt. 117 et Pococke 295 in Bibliotheca Bodleiana Oxoniensi servatis et 72-73 Bibliothecae Sassooniensis Letchworth, 3 vols.*, (Corpus Codicum Hebraicorum Medii Aevi, ed. R. Edelman 1) Hafniae 1956-1966. הכרכים של חמשת הסדרים ששרדו אינם כתובים על נייר זהה ושני הכרכים הראשונים (כ"י Hunt. 117 וכ"י Heb. 4⁰ 5703/1) כתובים על נייר עם קווים ומבריקים יחידים במרווחים של 52-56 מ"מ, האופייניים לייצור קדום של נייר ערבי בספרד המוסלמית ורומזים לאפשרות שנכתבו כבר בצפון אפריקה (לפי הקולופון של הפירוש בסוף סדר טהרות, שלא שרד בכתיבת ידו, טרח הרמב"ם על חיבור הפירוש שבע שנים וסיימו בשנת 1167/8 במצרים, שבה התיישב זמן-מה אחרי שעזב את פז בשנת 1165) ואילו שני הכרכים האחרים כתובים על נייר מזרחי, שבו טבועים קווים בלי מבריקים. ראו על כך לעיל, פרק ג, סעיף 3א. על תהליך חיבור הפירוש ועל עיבודו הממושכים ראו סי' הופקינס, 'מסורת הטקסט של פירוש המשניות לרמב"ם', ספונות, ה (סדרה חדשה כ), תשנ"א, עמ' 109-114 ובספרו פירוש הרמב"ם למסכת שבת, ירושלים תשס"א, וכן סי' ליברמן, הלכות ירושלמי לרבינו משה בן מיימון, נויארק תש"ח, עמ' ו-יג.

¹⁵ S. Hopkins, 'Two New Maimonidean Autographs in the John Rylands University Library', *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 67 (1985), pp. 719-720. על דרכו של הרמב"ם לתקן את נוסח ספריו ולהודיעם לקוראיו ראו גם מ' בן-ששון, "'ספריות' בית הרמב"ם בין קאהיר לחאלב, בתוך: מחקרים בתולדות קהילת ארם צובה (חלב), בעריכת י' הראל, ח' עסיס ומ' פרנקל, א, ירושלים תשס"ט, עמ' 53-54 והספרות המובאת שם. ואף קדם לרמב"ם בכך רש"י, שבמכתבו לחכמי אוקסיר בעניין פירושו ליחזקאל כתב: 'ומכל מקום אני טעיני באותו פירוש <...> וכן פי' רשתי <...> בסוף הענין, וסתרו דברי זה את זה, ועתה עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהתי' (ראו א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשס"א, עמ' 210-212, וראו שם על ההגהות בפירוש התורה שמקורן ברש"י עצמו על-פי כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. 1, שהועתק בו נוסח הפירוש עם הגהות שמעיה תלמידו וכן שם, עמ' 187-193). ראו גם י"ש פנקובר, 'הגהות נוספות של רש"י לפירושו על התורה', בתוך: אור למאיר: מחקרים במקרא בלשונות השמיות בספרות חז"ל ובתרבויות עתיקות מוגשים למאיר גרובר במלאת לו שישים וחמש שנה, בעריכת סי' יונה, באר-שבע תש"ע, עמ' 363-409 (שם מראי מקום למאמרים קודמים). על הגהות רש"י לפירושו לנביאים עמד י"ש פנקובר בסדרת מאמרים, שהאחרון שבהם הוא 'הגהות רש"י לפירושו ליהושע ולמלכים', עיוני מקרא ופרשנות, ח (תשס"ח), עמ' 335-383, ושם מראי מקום למאמרים הקודמים). שמואל אבן תבון, מתרגם מורה נבוכים, ניצל את חיבורו פירוש המלות הזרות, שסיפח למהדורה האחרונה של תרגומו, כדי להודיע לקוראים על טעויות שהוא עצמו גילה בתרגומו ולבקשם לתקן: 'והנני מודיע קצת מלות שהחלפתי בספר אחר אשר פשטה בארץ כדי שיתקנה כל מי שיגיע השער הזה לידו'; ראו י"צ לנגרמן, 'מקור חדש לתרגומו של שמואל אבן תבון למורה נבוכים והערותיו עליו', פעמים, 72 (קיץ תשנ"ז), עמ' 53.

¹⁶ כ"י אוקספורד 80, Hunt. MS. (קטלוג נויבאוואר 577); על מהדורות כתב-היד והספרות עליו ראו קטלוג נויבאוואר ובית-אריה בערכו. במבואו למהדורת פקסימיליה של כתב-היד (לעיל, פרק ב, הערה 31) הבחין הבלן שהכתובת הארוכה ('צואה') הרשומה בראש כתב-היד (דף 1א) בדבר האיסור למכרו והפקדתו בבית דין כדי שישימש להגהת ספריהם של תלמידים היא בכתיבת ידו של הרמב"ם (ראו שם, עמ' 18-19). ידיעות שבמזרח ובספרד נמצאו עוד עותקים נוספים של ספרי משנה תורה שהוגהו מכתבת ידו של הרמב"ם ריכו A. Marx, *Studies in Jewish History* 431 (note 9), 52 and *Booklore*, New York 1944, pp. 52 (note 9), 431. פירושו למשנה, א, עמ' 7 (ההקדמה העברית עצמה נדפסה מחדש -- סי' ששון, מחקר מקיף על כתב-ידו של הרמב"ם, ירושלים תש"ן), וכן הבלן, שם, עמ' 23-26. ראו גם בן-ששון, שם, עמ' 55, 76-77.

¹⁷ J. Pedersen, *The Arabic Book*, tr. G. French, Princeton 1984, pp. 20-36; W.A. Graham, 'Traditionalism in Islam: An Essay in Interpretation', *Journal of Interdisciplinary History* 23/3 (1993), pp. 495-522; J.J. Witkem, 'The Human Element between Text and Reader: the Ijāza in Arabic Manuscripts', in *The Codicology of Islamic Manuscripts: Proceeding of the Second Conference of al-*

המצב הדינמי הנזיל והפרוגרסיבי של טקסטים מימי הביניים, שהשתנו תכופות לא בעטיין של מכשלות המסירה הידנית אלא בידי מחבריהם או עורכיהם, היה תכונה טבועה בעצם טיבה של הסוגה הספרותית העיקרית של ימי הביניים התיכוניים – הפרשנות התלמודית וספרות ההלכה. ישראל תא-שמע, שכינה מצב זה "הספר הפתוח", העיר שרבים מן המחברים הידועים לא התכוונו להעמידם כניסוח סופי של דעתם אלא כבסיס נתונים ארעי של ידיעותיהם והשקפותיהם, שהיה אמור להתעדכן תדיר. לדבריו, טיפוס זה של הספר הפתוח נפוץ בספרד המוסלמית והנוצרית אך בייחוד בצרפת ובגרמניה, שחכמיהם יישמו את עקרונו גם בהגיהם נוסחאות של טקסטים אחרים בראש ובראשונה התלמוד.¹⁸

אין להתעלם מהעובדה, שהיו גם מחברים אחרים, מהם מרכזיים פחות, שבהיותם ערים לקושי של עדכון טקסטים שהופצו על ידי העתקות התאמצו לפרסם גרסה או גרסאות חדשות של חיבוריהם ולהבדיל בין גרסאותיהם. דומה שהדוגמה המאלפת ביותר למודעות זו ולבידול הגרסאות של אותו חיבור היא התוספות לתלמוד מידי ישעיה די טרני. פוסק איטלקי זה חיבר ועיבד עד שנות העשרים של המאה השלוש-עשרה 'מהדורות' אחדות של פירושו למסכתות התלמוד. (את פירושו למסכתות אחדות ההדיר אפילו חמש פעמים!) וטרח להבדיל ביניהן על ידי ספרורם.¹⁹ עם זה נראה שהדרך השכיחה לפרסם טקסט בימי הביניים הייתה להעניק גישה

Furkân Islamic Heritage Foundation, 4-5 December 1993, ed. Y. Dutton, London 1995, pp. 123-136; M.-G. Guesdon בתוך: דרוש, קודיקולוגיה ערבית, עמ' 352-354.

¹⁸ ראו I.M. Ta-Shma, 'The "Open" Book in Medieval Hebrew Literature: The Problem of Authorized Editions', in *Artefact and Text: The Re-Creation of Jewish Literature in Medieval Hebrew Manuscripts – Proceedings of a Conference Held in the University of Manchester, 28-30 April 1992*, ed. Ph.S. Alexander & A. Samely, special issue, *Bulletin of John Rylands University Library of Manchester*, 75/3 (autumn 1993), pp. 17-24. ראו גם י"מ תא-שמע, 'ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה הי"א-הי"ב', קריית ספר ס (תשמ"ה), עמ' 298-309. רבנו תם בן המאה השנים-עשרה, גינה בחריפות את ריבוי ההגהות המשובשות של נוסח התלמוד, לא היסס אף לבקר את רבותיו והתיר רק את אפשרות הגהתו רק בפירוש ולא בגופו. מובאות מספר הישר בעניין זה הביא מ"מ כשר במבואו לגמרא שלמה: מסכת פסחים מאת ב' נאה (מבוא ועריכת מערכת באור נוסחאות את מ"מ כשר), ירושלים תש"ך, עמ' 10-11. לדוגמא: "ובורות ושטות היא לשנות גירסאות (ספר הישר, מהד' א"ז מרגליות ושי' רוזנטל, ברלין תרנ"ח, סימן מו, א), 'ובבקשה ממך, שמור ושמרת מלהגיה, ואורך גינה' (שם, סימן ג), 'ומה שכתבת מהלכות גדולות שאתה סובר שחדשת לעשות גירסא, אין לך תינוק שונה תלמוד שלא הגיה' (שם, סימן נ). על הדעות בדבר התהוות ספרות התוספות כפרוטוקולים של הדיונים בישיבות בעלי התוספות ובדבר חלקם של תלמידים בהעלאת על הכתב של הספרות הפרשנית וההלכתית בגרמניה ובצרפת וההשגות על כך ראו במאמרו של ש' עמנואל, 'חכמים, תלמידים ויצירתם הספרותית', בתוך: רשי"י – דמותו ויצירתו, בעריכת א' גרוסמן ושי' יפת, ירושלים תשס"ט, ב, עמ' 465-478.

¹⁹ תוספותיו לחלק מהמסכתות שרדו בכ"י ירושלים 5704⁴⁰ Heb. (לפנים כ"י ששון 557, ששימש את מהדורת הדפוס). ראו י"מ תא-שמע, 'רבי ישעיה די טראני וספרו "תוספות רי"ד"', בתוך: מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה) [=ספר הזיכרון לפרופ' א"א אורבך], עמ' 943-943 (כונס בספרו כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 24-54. עיינו שם, עמ' 30-35, בפירוט המהדורות שבכ"י ירושלים). עוד דוגמאות מביא אברמסון, 'מהם ובהם', עמ' 10-12. תא-שמע, 'The "Open" Book', עמ' 21-23, הביא שתי דוגמאות למאמציהם של שני חכמים מרכזיים לעדכן את הנוסחאות של חיבורם שבידי המשתמשים. האחד הוא יצחק אלפסי בצפון אפריקה, שמלכתחילה (בוודאי מתוך שיקולים של שליטה בגלגולי חיבורו) העדיף לשלוח עותקים של הלכותיו לקבוצה נבחרת של תלמידיו ששימשו ברבנות בצפון אפריקה ובספרד, ודאג לעדכןם ברוויזיות שהוסיף לעשות בחיבורו ארבעים שנה עד פטירתו. האחר הוא אברהם בן דוד (הראב"ד מפוסקיייר), בן המאה השנים-עשרה, שהרבה לשנות פסקאות או משפטים בספריו עקב הפולמוס העז בינו ובין זרחיה מלוניל. כדי להקל על בעלי הספר ערכם וניסחם באופן שיוכלו להחליף בקלות ובטבעיות את הניסוחים הקודמים. דרך אחרת למחבר לשלוט בזמנו בהפצת חיבוריו הייתה להעתיקם ולהפיצם במו ידיו. כך אולי סבר המחבר והסופר הפורה אברהם פריצול מאוויניון, שפעל בצפון איטליה שישם שנה משנת 1470. מביאורו לקהלת שרדו שלושה עותקים: הקדום משנת 1521, שכתב בשביל אלחנן מפאנו בן אברהם יגל (כ"י אוקספורד 54 MS. Mich. Add.); כ"י שהכין בשביל 'שר חשו'י' עלום שם בשנת 1524/5 (כ"י המבורג Cod. Levy 11 [קטלוג רות וסטרידל 20]); וכ"י פרמה 2181 Parm. (קטלוג 48; קטלוג ריצ'רד ובית-אריה 661), שכתב בלא קולופון – פריצול המחבר העתיק רק את העמוד הראשון, ואילו את שאר כתב-היד העתיק, כנראה, תלמיד בפינקו (ראו אנגל [לעיל, פרק יא, הערה 111], עמ' 159-161. שהמשורר פטררקה, מבשר הרנסנס האיטלקי, העדיף להפיץ את יצירותיו במו ידיו ראו A. Petrucci, 'Il libro manoscritto' in *Letteratura italiana*, vol. 2 (1983), pp. 516-517. על פיקוח מחבר על מעתיקי חיבוריו ראו P.J. Lucas, *John (Produzione e consumo)*, Turin 1983, pp. 516-517. Capgrave O.S.A. (1393-1464): Scribe and "Publisher", *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 5/1 (1969), pp. 3-9, וראו Chartier, *L'ordre des livres* (לעיל, הערה 2), עמ' 63. אפשר להוסיף למידע על הניסיונות של מחברים לשלוט בחיבוריהם את אלעזר בן אשר הלוי, מכנס האנתולוגיה 'ספר הזכרונות' בגרמניה

חופשית לעותק המחבר ולאפשר את העתקתו בשלבי התהוותו והגהתו, פעמים רבות בלי שהיה המחבר מודע להעתקים שנעשו או מיועד. בעניין זה יש להטעים את ההבחנה החיונית בין הגהה (revision) ובין מהדורה (recension), בין התהליך הדינמי והטבעי של התהוות חיבור על ידי כתיבת טיוטתו וליטושה, תיקונו והגהתו הנמשכת, שהעתקתו בכל שלביו עשויה להעמיד שינויי גרסאות ובין עיבודו החדש (הרחבתו, קיצורו או שינוי תוכנו ומבנהו) המעמיד מהדורה חדשה לכל דבר.²⁰

אין המחשה מאלפת יותר לבעיות של הפצת טקסט, שבדרך הטבע היה עדיין בתהליך השתנות ולחוסר האונים של המחבר ביכולת השליטה על גלגולי הנוסח של חיבורו מהקולופון שכתב הפילוסוף לוי בן אברהם בסוף המהדורה הנרחבת של חיבורו האנציקלופדי לוית חן, שהושלמה בשנת 1295 בארל (פרובנס):

והנני מתודע לפני כל חכם לב כי לזמן קרוב שעשיתי טופס זה הספר שיניתי קצת מאמרים והחלפתי סדר מעניינים רבים ותקנתי קצת עניינים והוספתי וחדשתי בו דברים רבים כפעם אחר פעם פעם, ונשלם לי במדינת ארלדי בסוף חמשת אלפים ונ"ה ליצירה <...> ונדע לי כי בתוך זמן זה העתיקו אנשים ממני רוב זה הספר והנני מחלה כל מי שנפלה בידו אחת מן הנוסחאות הראשונות שיתקנה בזאת הנוסחא האחרונה או מפני זאת יעבירה ומלכותה יתן לרעותה הטובה ממנה.²¹

מקור מאלף אחר מעיד במישרין על המציאות המיוחדת של התהוות טקסט והפצתו כעבור כמאתיים שנה, בשלהי ימי-הביניים, בתחילת עידן התפשטות הדפוס. אף הוא העיד על הפקרת

בשנים 1324-1341 בערך (ראו מהדורת ע' יסיף, ספר הזכרונות הוא דברי הימים לירחמאל, תל-אביב תשס"א), שאסר להשאיל את כתב-היד האוטוגרפי של חיבורו, פרט לשלושה אנשים אך התיר לקוראים לקורא בביתו: 'והנני נשבעתי לא להשאיל ספר זה לשום אדם בעולם להוציאנו מביתי מלבד לשלושה הנקובים בשם פלמונים אלמונים אלא מי שיחפוץ לקרותם יבוא בביתי ויקרא בו' (כ"י אוקספורד MS. Heb. d. 11, דף א7).

רבות מבעיות פרסום הטקסטים ומכשלות הפצתם בתקופה שקדמה לעידן הדפוס אפיינו גם חיבורים מעידן הדפוס שלא נדפסו והופצו בכתיבות יד כגון טקסטים בקבלת האר"י וחסידות. ראו לעיל, פרק ב, הערה 162, כיצד נהג משה זכות להפיץ את חיבוריו בהעתקות אחידות ומבוקרות. על העיבוד המתמיד והממושך של ספר העיבור 'תקון יששכר' מאת יששכר אבן סוסאן (הושלם בשאלוניקי בשנת רצ"ט), שבכל שלביו לא נמנע מחברו מלהפיצו ברבים לא רק בשתי מהדורות דפוס (קושטא שכ"ד ובנוסח מורחב בשנת של"ט בוונציה) אלא אף בשני כתבי-יד שכתב והפיץ בין שתי הדפסותיו, עמד 'י' הקר, 'יששכר אבן סוסאן על עליית כוהנים לתורה בשמחת חתנים', מנחה למנחם: קובץ מאמרים לכבוד הרב מנחם הכהן, בעריכת ח' עמית, א' הכהן וח' באר, ירושלים תשס"ח, עמ' 79-87, 90-91. הקר הטעים כי אבן סוסאן פעל כמו מחבר שחי לפני עידן הדפוס, ולדוגמה מאלפת הביא את פנייתו לא רק באחד מכתבי-היד אלא אף בדפוס ונציה לכל מי **שיעתיק** את דבריו: 'ולכן מחלה אני פני כל המעתיקים' (שם, עמ' 82, הערה 22). על כ"י פריז של חיבורו – עותק מחבר, שנדד ממקום למקום, כתב על-גבי קונטרסים בגדלים שונים, שרבו בתוכם גיליונות, חותך דפים והטילא דפים תוך כדי עיבוד חיבורו עד לאחר הדפוס הראשון, ראו במפורט: אוצר כתבי-יד, III, 99. שם גם מובאים דבריו על העתקות נוסחים קדומים של חיבוריו במקומות אחדים שלא מדעתו כדוגמת העדויות מהמאה השלוש-עשרה וראשית המאה השש-עשרה שיובאו להלן.

²⁰ ראו ש"י פרידמן, 'פירושי רש"י לתלמוד -- הגהות ומהדורות', בתוך: רש"י: עיונים ביצירתו, בעריכת צ"א שטיינפלד, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 147-175, ועיינו שם בעדויות על המחיקות וההגהות של פירושי בעצם כתיבת ידו. על הבאת נוסחאות שונות של פירוש רש"י בכתבי התוספות ראו א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ס, עמ' 691-690. וראו לעיל, הערה 8.

²¹ כ"י וטיקן Vat. ebr. 192, דף 147א, שהועתק במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה, כנראה, בפרובנס. כתב-היד מכיל רק חלק מהנוסח הארוך. על נוסחאות החיבור ראו C. Sirat, 'Les différentes versions du Liwyat Hen', *REJ*, 122 (1963), pp. 167-177. קולופון זה מובא שם (עמ' 167-168) בתרגום צרפתי. ראו גם W.Z. Harvey *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, ed. S. Harvey, Dordrecht 2000, pp. 171-188. מסתבר שאף מהדורה זו לא הייתה המהדורה הסופית, כמו שמוכיח כ"י וטיקן Vat. ebr. 383, כתב-יד היחיד המחזיק את המאמר השלישי בשלמותו (נכתב במאה החמש-עשרה) שעריכתו בידי לוי בן אברהם נשלמה בשנת 1399! ראו G. Freudenthal, 'Sur la partie astronomique du "Liwyat Hen" de Lévi ben Abraham ben Hayyim', *REJ*, 148 (1989), pp. 103-112. בעת האחרונה הובא קולופון זה במהדורת ח' קרייסל, לוית חן: ההקדמה והחלק הראשון מן המאמר השישי, באר-שבע תשס"ז, עמ' עז.

תא-שמע, 'The "Open" Book' (לעיל, הערה 11), עמ' 24, הביא לדוגמה את ירוחם בן משולם מראשית המאה הארבע-עשרה, שבהקדמתו לספרו משרים סיפר שלחיבורו בדיני ממונות היה ביקוש רב כל כך עד שהוא ממש נחטף מידי ולפיכך הוא מתנצל בפני קוראיו, שאל להם לתמוה אם ימצאו לימים וורסיות משובחות יותר.

כתב-היד של המחבר והעמדתו לרשות קוראים ועל העתקותיו שלא מדעתו. הדברים אמורים בכתב-יד של פירוש על סמ"ג (ספר מצוות גדול) למשה מקוצי ובאסופה של דינים ומנהגים מסודרים על דרך הסמ"ג מאת יצחק (אייזק) שטיין, רב בעל סמכות הלכתית וראש ישיבה בערים אחדות בגרמניה, שערך והעתיק בנו אבי העזרי בגרמניה בשנת 1506, עשר שנים לאחר פטירת האב. לאחר שהעתיק 23 דפים העיר הבן המעתיק באריכות על תולדות החיבור ועל מלאכת עריכתו. הוא כתב כי מצא רק חלק זה ערוך בכתיבת ידו הרצופה של אביו אך בין דפיו של גוף ספר המצוות שירש ממנו גילה פתקים משורבבים רבים שהכילו את חיבורו ועל פיהם ערך את הפירוש באופן רצוף. בהערה ארוכה שכתב העורך בן המחבר בדף 23 נמסר מידע נדיר על התהוות הפירוש של אביו ועל דרכי עיבודו הקולקטיביות וה"דמוקרטיות". יצחק שטיין נהג מלכתחילה לכתוב כל השנים את פירושו ואת המקורות שכינס על כל סימן וסימן על גבי פתקים ששרבב בין דפי העותק של הסמ"ג. בערוב ימיו, משנוכח לדעת שאנשים נהגו להעתיק פתקים אלו בלי ידיעתו, כינס חבורת תלמידי חכמים בישיבה ודן עמה בחיבורו, ולפי דעת הרוב יש שחזר בו, מחק פתקים רבים וכתבם מחדש. את הפתקים המבוטלים נהג יצחק שטיין להשאיר בעותק הסמ"ג המשורבב כדי שישמשו להגהת ההעתקים שנעשו לפני הרוויזיה. בזכות ערכם הרב של דברי הבן העורך להבנת דרכי החיבור וההפצה ראוי לצטט חלקים מהם על אף אריכותם וניסוחם המפותל:²²

עד כאן העתקתי אנכי הפעוט אבי העזרי ההעתק אשר העתיק א"א <אדוני אבי> הרא"ש ז"ל הנקבר בריגנשבורק בכתיבת ידו מן החבור אשר חבר על כל הסמ"ג על פני כולו, ולא מצאתי יותר מגוף החיבור שחיבר לספר לבד זה (הקונטרס בערך י"ב מדות נייר שקורי באגף בל"א)²³ המקצת סמוך לפני מותו. ומרוב עונו לא זכיתי למצא יותר, לבד החבור עצמי אשר חבר עוד גם בכתיבת ידו ע"י פיתקי קטני כל פיתק ופיתק בפני עצמו על כל מצוה ומצו' ועל כל דין ודין ומאמ' אשר בסמ"ג ואות' <ס> פיתקי' הניחם תוך סמ"ג שלו אשר הניח לי אחר מותו. והנה זה לי עשר שני מיום פטיר' א"א <...> עד עת' <ה> שני' <ת> רס"ו לפ"ק, כל אות' <ס> שני' <ס> לא יכולתי להסכי' בדעתי לחבר לספר שלם אות' פיתקי' מחמת כי בור אני אשר לא מלאתי כריסי בתלמו' גם נער ובער מאיש הייתי לאות' פרק של פטיר' א"א כי הייתי בן עשרי' וארבע ויראתי מגשת ומהביט <...> כי דבר קש' למאוד לחבר אות' פיתקי' <...> עד ויהי ביום הששי בשנים לחדש ניסן רס"ו לפ"ק לאלף הששי העיר ה' רוחי <...> ויצאתי חוץ למחיצתי <...!> כי קש' <ה> וקש' לחבר אות' פיתקי' מחמת כי רבים הם ומסוכסכים <...> לא אאריך יותר מזה כי לא אוכל לבאר סכסוכם אל מי שלא ראה חנייתם תוך ספר סמ"ג שלי <...> והנה אגב גררא מודיע אנכי הפעוט כי יש אנשי אשר גם יש להם חבור הועתק מן הפיתקי' אשר חבר א"א... ואותן האנשי' העתיקו אות' שני' רבות קודם שחבר א"א <...> חבורו אשר חבר בקונטרס' <ס> ולאות' <ו> פרק היו פיתקי' פיתקי' למאות שלא היו מתוקני' כתקוני' והרב' והרב' היו מהם משובשי' לגמרי

²² כ"י אוקספורד MS. Mich. 408 (קטלוג נויבאוואר 872), דף 23ב. מכתב-יד זה הועתק לימים כ"י שהיה לפניו באוסף מאיר גולדשמידט בפרנקפורט ונמסר להיכל שלמה בירושלים. תיאר אותו בהרחבה י"ל ביאלר, מן הגנזים: תאור של כתבי יד ופיוטים, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 9-24, בלי שידע כי אין הוא אלא העתק של כתב-היד המקורי שבאוקספורד. בינתיים הופקד כתב-היד בספרייה הלאומית בירושלים וסימנו בו Heb. 8⁰ 6713. הערתו המועתקת של הבן העורך והמעתיק הובאה בקטלוג של ביאלר במלואה (עמ' 13-15). ביאלר השווה את גרסאות כתב-היד לחלק מן הביאור שנדפס עם הסמ"ג בוונציה בשנת ש"ז וכן לארבעה קונטרסים ששרדו מהתחלת הביאור בכ"י היכל שלמה 4, דפים 118ב-148ב, בתוך קובץ שהועתק בשנים 1535-1537 בלורצוויילר (Loerzweiler) ופרנקפורט בגרמניה (ראו אוצר כתבי-יד, III, 95), ומהשוואותיו עולה ששני הנסחים האחרונים שונים הן מהנוסח של כ"י אוקספורד הן זה מזה, ללמדנו שנסחים אלו משתלשלים מאותן העתקות "פירטיות" לפני הרוויזיה של המחבר.

²³ המילים שנמחקו בהעברת קולמוס מתארות את שיעורו של הקונטרס (Bogen גרמנית) שמצא הבן – הוא הכיל 12 גיליונות נייר (24 דפים, בערך כטקסט בהערכת הבן).

בפשטיה' מחמ'ת> שלפ'ו>ס> ריהט'א> כתב'ס> א"א ולא בהסכמ'ה> גמור'ה>
ובתוך כך באו האנשי' ההם והעתיקו אות'ס> שלא מדעת א"א <...> כי לא החביא
סמ"ג שלו מעיני האנשי' ההם <...> לאחר שידוע <צ"ל: נודע> הדבר לא"א לא טוב היה
לפניו והסכי' בדעתו <...> וקבץ אליו אנשים חכמי' וידועי' <...> לעיר גונצנהויזן ולמד
בחבור'ה> הסמ"ג עמהם בישיבה שני' רבות עד כלה גרש יגרש בני אות' מדינ'ה>.²⁴
ופעמי' לרוב אשר שאר הלומדי' היו סותרי' קצת דברי א"א <...> ממה שחבר באות' פיתקי'
וכל פעם אחר שנותרו דבריו ע"פ רוב בני הישיב' העביר א"א <...> העברת קולמוס דיו על
ההוא פיתק ובוזה נמצאו פיתקי' רבים בסמ"ג שלי בהעבר' קולמו' ומאות'ס> פיתקי' אשר
נתקיימו ע"פ א"א <...> ועל-פי רוב בני ישיב' <...> התחיל <...> לעשו' חבור של
קונטר'ס> הנ"ל סמוך למותו. ואות' פיתקי' הנשארי' כתקוני' והנמחקי' כולם מונחי'
בסמ"ג שלי כי חלק כבוד לשברי' ל>חות לכן הניח'ס> שם. וגם <...> בשביל ההעתק
הראשו' אשר יש לקצת אנשי' שהעתיקו מן הפיתקי' הראשוני' מטרם אשר למד חבור
פיתקיו בישיבה בחבור>ת> הלומדי' ולכן הניח פיתקי' הנמחקי' בסמ"ג שלו ומחק רק
בהעברת קולמוס כדי להודיע שיש מקצ' אנשי' שיש להם חבור שאינ' מתוק'ן> ואם
יבא ליד לומדים אות' חבור ויסתפקו בו.²⁵

תנאים אלה לפרסום טקסטים או להעמדתם לרשות הרבים שיעתיקום פרעו את המסירה
הלינארית של חיבורים רבים ובמקומה העמידו הכפלה מרובת ערוצים. מצב כפוי זה עשוי להסביר
את היחס של מחברים מימי-הביניים לחיבוריהם שלהם, יחס שנחשב בעיני החוקר המודרני
למופלא. שרגא אברמסון כינס דוגמאות רבות של מחברים ומתרגמים למן מהגאונים ואילך אשר
פנו אל קוראיהם לתקן את השגיאות שימצאו בחיבוריהם.²⁶ הדוגמה הקדומה ביותר היא דברי רב
סעדיה גאון בהקדמתו לאמונות ודעות, וזה לשונה בתרגום יהודה אבן תבון: 'ואני משביע <...>
כל חכם לב שיעיין בספר הזה ויראה בו שום טעות שיתקנה או מלה מסופקת שישבינה אל הישרה,
ואל יעכבהו מזה ענין שאין הספר שלו.²⁷ רד"ק בסוף ספר השורשים בפנייתו לקוראים הבחין בין
טעויות שנבעו ממנו – המחבר -- ובין טעויות שנגרמו במסירה: 'והנני קורא לכל הקורא בספר הזה

²⁴ ביאלר, שם, עמ' 15, הערה 9 הסביר: 'כל"ה, כמספר נ"ה, רמז לגרוש היהודים מסביבת רגנשפורג בשנת רנ"ה, שנה לפני פטירת המחבר'.

²⁵ לפנינו עדות ברורה על התגבשות חיבור של פרשנות הלכתית באופן קולקטיבי מתוך דיונים שניהל מחברו בישיבתו (השוו לעיל, הערה 11). באופן דומה יש בידינו עדות מגרמניה מראשית המאה החמש-עשרה על העתקות מטקסט שמעיקרו לא נועד כלל לפרסום שלא לרצונו של מחברו, והתפשטותן שהאיצה את עריכתו ופרסומו. על כך העיד זלמן משוטיגווער (היינו מסנקט גואר – ראו י"י יובל, חכמים בדור: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי-הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 97), תלמידו של המהרי"ל, שכינס בספר המהרי"ל (מנהגי מהרי"ל) את הדרשות והמנהגים של רבו יעקב בן משה מולין. כמו שציין בהקדמתו למנהגי מהרי"ל, מלכתחילה כתב את דברי רבו ברשימות לעצמו, 'אך רבים קראו בהן ואח"כ וקמו עלי והפצירו בי ונטלו הדברים מאתי והעתיקו בעל כרחי ובכך התפשטו לרב בקרב הארץ'. ובמקום אחר בספרו טרח להזהיר מפני הסתמכות על גרסה שבנוסח קודם: 'אני המחבר שמעתי מפי הטהור מהרי"ל סגל בעסקנו לפניו במס' יומא והיא היתה שנת קפ"ו לפרט <...> ואל יכחישנו שום אדם אשר העתיק הספר הזה קודם זמן הנזכר' (מובא בידי י"י דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי-הביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 279-280; וראו דיונו על התהוות הספר ועריכות נוסחיו שם, עמ' 271-286). ראו גם י"מ פלס, ספר מהרי"ל [=מנהגי מהרי"ל], על פי כתבי היד האוטוגרפיים שלו וייחודו כחיבור מרובה עריכות, דיסרטציה, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ה.
על מחברים ערביים שהוסיפו לשפר את חיבוריהם גם אחרי פרסומם (ועל אחד מהם שהזהיר את הקוראים שקיימים נסחים אחדים מחיבורו) ראו רוזנטל, מחקר מוסלמי, עמ' 30-31.

²⁶ אברמסון (לעיל, הערה 4), עמ' 3-7. עוד דוגמה מלבד הדוגמאות שהביא באה בקולופון המתרגם שלמה בן לביא לאמונה רמה מאת אברהם בן דוד הלוי (לפנים כ"י לונדון, ספריית ג'וז קולג' 291; עתה בניו יורק, New York Public Library MS Heb. 186): 'העתקתיה מלשון ערב אל לשון עברי <...> וצריכה הגהה כי לא היה לי מן הערב כי אם ספר אחד והיו בו טעויות, קצתם נראים ותקנתי אותם, ומלבד מטעויות הנמשכים להעתקה יש טעויות סופר, יתקנם מי שיכירם'. הרמב"ם פונה לקוראי חיבוריו שיעירו לו על שגיאות שנפלו בהם או על עניינים שנראו להם תמוהים. ראו מ' בן-ששון (לעיל, הערה 8), עמ' 54.

²⁷ אברמסון ציטט לפי מהדורת יוזעפאף [צנזורה: 1894], דף נ ע"א (בתרגום י' קאפח, ירושלים תשל"ב: עמ' ו).

שיביט אליו בעין רצון, לא בעין קנאה ולצון, ואם ימצא בו שגגה, תהיה שגגת הסופר או הספר,²⁸ יתקננה אחרי העיון כפי דעתו ושכלו'. בקשות המחברים כוונתו לא רק לשגיאות לשון או השמטות אלא גם לתוכן. מחברים אחדים אפילו האיצו בקוראים להוסיף חומר וכך נהג בעל פירוש המשנה המיוחס לרב נתן אב הישיבה בן המאה האחת-עשרה בהקדמתו לפירושו: 'ומי שיעמוד על הספר הזה המקובץ וראה בו פגם – יסתמהו או פירוש ברור -- יוסיף עליו'.²⁹

מלבד פניותיהם למשתמשים בחיבוריהם לתקנם ואף להוסיף עליהם חומר שנוגע לעניין הועידו מן הסתם מחברים למעתיקים את תפקיד השלמת ציטטות ממקורות אחרים המשוקעים בחיבוריהם שנכתבו בידיהם בקיצור רב. עדות מפורשת לדבר השתמרה בטקסט של מאה שערים, חיבור קצר על הלכות הרי"ף, שנשלם בשנת 1192/3 בידי אבא מארי ממרסיי, המחבר הפרובנסלי של ספר העיטור. בחיבורו ציטט פסקאות מדברי הרי"ף ואחריהן כתב את דבריו שלו. במקרה אחד לא ציטט המחבר את המובאה במלואה אלא את התחלתה בלבד וציין: 'יעתיק המעתיק מן <מלת ההתחלה -- 'ומסתברא' -- נשמטה מכתב-היד> עד ולית בה קושיא'. במקומות רבים אחרים השתיירו ציונים מעין זה: 'יעתיק עד...', 'עד..', 'יעתיק המעתיק', 'וכו', 'וכו' עד סופא', 'עד פסקא'.³⁰ יש לשער שהנחיות מעין אלה רווחו בכתבי-היד האוטוגרפיים אלא שפיגומים אלה לא שרדו משעה שהשלימו מעתיקים את המובאות, ולמזלנו הם נשארו בכתב-היד של החיבור מאה שערים, המרים תרומה צנועה לידיעתנו החמקמקה בדרכי החיבור וההפצה בימי-הביניים. עידוד זה לתקן, להגיה ואפילו להוסיף לטקסט המחבר עשוי לשקף תפיסה שונה לחלוטין מהגישה המודרנית לבעלות אינטלקטואלית. דומה שבימי-הביניים ראו בה בעלות קולקטיבית, שבה 'זכויות היוצרים' האינדיווידואליות מופקעות ומועברות אל ציבור הלומדים. יחס כזה עשוי להסביר את חירות העריכה שהייתה נחלת מעתיקים משכילים בבואם לשכפל טקסטים, והיא נעוצה בנסיבה הבסיסית השנייה של מסירת הטקסטים באות עברית בימי-הביניים – הצביון האינדיווידואליסטי הגורף של הפקת הספר, שהוצג בפירוט בפרק א, בתת-סעיף 5 של המבוא.

ההפקה הפרטית והשפעתה על המסירה: סופרים שכירים ומעתיקים לעצמם

כאמור, הספרים העבריים לא הופקו במרכזי העתקה או במרכזי התורה, ואף לא בימי-הביניים המאוחרים בבתי מלאכה מסחריים שייצרו והפיצו ספרים באופן סיטוני. בחירת הטקסטים והעתקתם נעשתה בידי יחידים וביזמת יחידים, מחציתם מעתיקים מקצועיים או מזדמנים

²⁸ הבחנה זו באה גם בהקדמתו של יעקב בן עכסאי, מתרגם פירוש המשניות לרמב"ם, המובאת בידי אברמסון: 'ואני הנני מחלה פני כל מעיין בהעתקה הזאת שבכל מקום שיתברר לו שיש טעות כל לשון, הן מחמת הסופר, הן מחמת המעתיק' <היינו המתרגם> ויודע שיש טעות בוודאי, שיתקנהו ומאת השם יהיה שכרו'.

²⁹ שם, עמ' 4. אברמסון הביא את דברי חננאל בן שמואל, בן זמנו של הרמב"ם, בסוף פירושו לעירובין בכ"י לונדון. Add. 27297, דף 157ב: 'אמר חננאל בן שמואל, מי שמעתיק פירוש זה ידע שלא חזרתי עליו אחר שחברתי, לפיכך כל מקום שיראה טעות, בין חסרון אותיות או חסרון מלות או פי' שלא כהוגן ידון לכף זכות ויתקנו ושכרו כפול מן השמים'. מובן שלא כל המחברים עודדו את המשתמשים לתקן ולשפר את עבודותיהם, והיו אף שהזהירו את הקוראים לבל ישנו דבר מדבריהם. הפילוסוף והמקובל יהודה בן שלמה הכהן מטולדו אסר בקולופון של אחד מחלקי חיבורו האינציקלופדיסטי, מדרש החכמה, על המעתיקים להעתיק רק חלק מהחיבור והשביעם להעתיקו בנאמנות אות באות; ראו כ"י אוקספורד MS. Mich. 555 (קטלוג נויבאוואר 1321), דף 124א וכ"י MS. Poc. 343 (קטלוג 1223), עמ' 89א.

³⁰ ראו מ' גלצר, עטור סופרים (ספר העיטור) לרב יצחק בן רב אבא מארי: פרקי מבוא, א, ירושלים תשמ"ו (האוניברסיטה העברית, פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים), כרך 1, עמ' 96-97, על-פי כ"י וטיקן, Vat. ebr. 143.

שלצורך זה שכרום המבקשים להם עותק של טקסט מסוים ושיכלו לממן את הפקתו ומחציתם תלמידי חכמים ומשכילים שהעתיקו לעצמם. הטקסטים שוכפלו ונפוצו אפוא מחוץ למסגרות ממסדיות ובלי הכוונה או פיקוח סמכותי כמו שנהגו בהפקה המונסטית הלטינית בימי הביניים המוקדמים ובעיצומם³¹ או בהפקה בפיקוח האוניברסיטאיות ואפילו מכוח קנוניזציה של חיבורים מטעם הכנסייה. הטקסטים בכתב עברי הועתקו והופצו בדרך כלל בלא כל פיקוח ריכוזי ומוסדי, בערוצים פרטיים בלבד, לפי בחירה אישית של מזמין ההעתקה או המעתיק לעצמו, ולפיכך לא יכלה שום סטנדרטיזציה של נסחים להיווצר, כפי שהייתה עשויה להתרחש במרכזי ההעתקה הלטיניים והיווניים.³² עם זה במהלכי האופן הפרטי של הכפלת הטקסטים באות עברית יש הבדל בסיסי בין טקסטים שהוכפלו לזולתם בידי סופרים שכירים – מקצועיים או מקצועיים למחצה – ובין טקסטים שנוצרו בידי מעתיקים לצריכה אישית. להיקף הרב של ההעתקה העצמית, שאין לו רע בתרבויות אחרות, הייתה השפעה רבת-משמעות על המסירה של הטקסטים מימי הביניים יותר מעצם האופי האישי של הפקת הספרים.

הדעת נותנת שבהכרח היה הבדל יסודי בין העתקה בידי סופר שכיר ובין העתקה בידי תלמיד חכם, מלומד ואף סתם משכיל, שהעתיק לעצמו.³³ יש מקום להניח שהמעתיק השכיר השכיח היה עשוי להיות ביודעין נאמן יותר למקור העתקתו ולהימנע מהתערבות ביקורתית מכוונת במסירה,

³¹ השוו דרך משל אל תהליך המפוקח של הפקת ספרים בסקריפטוריום של פרנקנל כפי שחשפה A. Cohen-Mushlin, *A Medieval Scriptorium: Sancta Maria Magdalena de Frankendal*, 2 vols. (Wolfenbüttler Mittelalter-Studien, 3), Wiesbaden 1990; M.-C. Garand, 'Manuscripts monastiques et scriptoria aux XIe et XIIe siècles', *Codicologica: Towards a Science of Handwritten Books*, ed. A. Grujjs & J.P. Gumbert, vol. 3, Leiden 1980, pp. 9-33.

³² באופן כללי אפשר להניח שהפקת הספר העברי הייתה קרובה יותר לזו שבעולם המוסלמי. אמנם שלא כצביון הפרטי המוחלט של ייצור הספר העברי, ספרים ערביים הופקו בחסות ח'ליפים, שהעסיקו סופרים וקליגרפים. ראו R.S. Mackensen, 'Moslem Libraries and Sectarian Propaganda', *The American Journal of Semitic Language and Literatures*, 51 (1934-1935), p. 108; Y. Eche, *Les bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mésopotamie, en Syrie et en Egypte au Moyen Age*, Damascus 1967, pp. 273-275. כמו כן הופקו גם במרכזי לימוד ומחקר כגון 'בית אלחכמה' ו'דאר אלעלם' (ראו Eche, שם, עמ' 23-24, 85-87, 113, 380). ואולם אף על פי שהיו ספריות ציבוריות רבות ומסחר נרחב בספרים באמצעות ה'וורקי' -- מוכרי נייר וספרים (ראו M.M. Sibai, *Mosque Libraries: an Historical Study*, London -- New York 1987), דומה שבעולם המוסלמי נפוצה העתקה עצמית, מגמה שהוצאה על ידי ההתפשטות הקדומה של ייצור מצע הכתיבה הזול של הנייר. מקורות על העתקות עצמיות של מלומדים הביא רוזנטל, מחקר מוסלמי, עמ' 9-10 (אם כי יש ביניהם גם המלצה שראוי למלומד שלא יעתיק בעצמו יש בידו לקנות ספר). ראו גם R. Mackerson, 'Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period', *The American Journal of Semitic Language and Literatures*, 52 (1935-1936), p. 250; Eche, pp. 284-285.

העתקות עצמיות של כתבי-יד בכתב הלטיני בעולם הנוצרי פשטו רק בשלהי ימי הביניים, בייחוד באיטליה בתקופת ההומניזם והרנסנס. קודם כול הועתקו בדרך זו ספרים בלשונות הוורנקולריות. ראו A. Petrucci, 'Il libro manoscritto', in *Letteratura italiana*, vol. 2: *Produzione e consumo*, ed. A. Asor Rosa, Turin 1983, pp. 512-13, 520-22 [= 'Reading and Writing Volgare in Medieval Italy', in A. Petrucci, *Writers and Readers in Medieval Italy: Studies in the History of Written Culture*, trans. and ed. Ch.M. Radding (New Haven 1995), pp. 169-235]. על סופרים מקצועיים ומלומדים הומניסטיים שהעתיקו לעצמם או לבני משפחתם ראו A. de la Mare, 'New Research on Humanistic Scribes in Florence', in *Miniatura fiorentina del Rinascimento 1440-1525: Un primo censimento*, vol. 1 (ed. A. Garzelli), Florence 1985, pp. 445-447, וראו גם את סיכומה של פסטרנק, 'ביחד ולחוד', פרק ד, סעיף 1. על העתקות מאוחרות של חיבורים תאולוגיים לטיניים פופולריים ועל עיבודיהם הרדיקליים בידי המעתיקים לעצמם ראו H. Reiter, 'The Reader as Author of the User-Produced Manuscript: Reading and Rewriting Popular Latin Theology in the late Middle Ages', *Viator* 27 (1996), pp. 151-169.

³³ יש לחזור ולהטעים שההבחנה בין המעתיק לעצמו המשכיל ובין הסופר השכיר מיטשטשת במקרים (המתועדים בידינו) שמעתיקים לעצמם ואפילו מלומדים התפרנסו מהעתקה לזולתם כדוגמה המובהקת של יקותיאל בן יחיאל הרופא המחבר, סופר כ"י לידן של תלמוד ירושלמי (ראו להלן). לעניין זה ראוי, כאמור לעיל, בפרק א, סעיף 5, לתת את הדעת גם להצעתה של נורית פסטרנק בדבר טשטוש ההבחנה בין יצרן לצרכן בהפקת הספר העברי וצריכתו באיטליה בסוף המאה הארבע-עשרה והמאה החמש-עשרה במיוחד, כאשר מעתיקים לעצמם או לבני משפחתם ואף לפרנסתם החלו לימים גם להזמין העתקות מידי סופרים שכירים וראו N. Pasternak, 'The Judeo-Italian Translation of the *Song of Songs* and Ya'aqov da Corinaldo', *Materia Judaica*, 10 (2005), p. 275.

ועם זה הוא היה פגיע יותר ורגיש למכשלות ההעתקה הבלתי מודעות – שגיאות ושינויים שנגרמו מעצם פגעי המכניזם של ההעתקה. לעומתו היה המעתיק-לעצמו המלומד עשוי להתערב ביודעין ובמכוון בטקסט המועתק, להגיה את מקור העתקתו, לתקן את הטקסט המשובש בעיניו ולשקמו על-פי ידיעותיו, זיכרונו, השערות או לפי עותקים אחרים ולראות בהעתקה ההדרה ביקורתית של הטקסט ולא מלאכת שכפול גרדא.³⁴ יתרה מזו, הדעת נותנת שסופרים שכירים היו מועדים לחזור על שגיאות העתקה שבטופס שלפניהם ואילו המעתיקים לעצמם ייטו לתקן. אכן, את ההשערות האלה עשויות לאשש ההצהרות של מעתיקים וסופרים בקולופונים.

אכן, מעתיקים משכילים כמוהם כסופרים נבערים היו לכודים על כורחם במכניזם הבלתי מודע של ההעתקה, שטמן מוקשים רבים במהלכו והיה עשוי לגרום טעויות מבלי משים. כידוע, התהליך המורכב והמסובך של העתקה, שרכיביו הפיסיולוגיים, הביו-פסיכולוגיים והמנטליים אינם מחוורים די הצורך, מציב מכשולים ומלכודות בדרך לשכפול מדויק של טקסט והוא עשוי לסכל את כוונת המעתיק להיות נאמן למקור העתקתו. תהליך ההעתקה כרוך קודם כול בתנועות חוזרות ונשנות של עיני המעתיק מהטקסט בעמוד של המודל שלפניו לעמוד שהוא כותב וחוזר חלילה. לעתים קרובות למדי תהליך זה גורם השמטות והכפלות של רצפי טקסט בלא יודעין בעטיים של דילוגים ממילה דומה למילה דומה (homoeteuloiton).³⁵ פעולת ההעתקה מחייבת קליטה של צרור מילים בלבושם החזותי, פענוחם וזכירתם – פעולה שעשויה לשבש את השכפול המדויק של הטקסט מחמת התערבות שלא מדעת של אסוציאציות, אשגרות ושכחה בעלמא. יתרה מזו, אין ספק שמהלך זה כרוך לא רק בקליטה חזותית של הטקסט אלא גם בתיווך ובביצוע פוניטי. תיווך זה עשוי להיות קולי, קריאה בקול בעת קליטת רצף הטקסט המועבר,³⁶ או דמום. עדות לנוהג לקרוא בקול בעת העתקת טקסטים עבריים מקראיים ובתר-מקראיים, נוהג שהיה נפוץ בעולם הנוצרי, אפשר למצוא בספר חסידים: 'אחד היה מעתיק מן הספרים ומן הפירושים

³⁴ על התערבות מעתיקים במסירת *Prose Lancelot* ועל ההיתר שראו לעצמם לערוך בו שינויים שלדעתם שיפרו את הטקסט ראו E. Kennedy, 'The Scribes as Editors' in *Mélanges de langue et de littérature du moyen âge et de la Renaissance offerts à Jean Frappier, Professeur à la Sorbonne, par ses collègues, ses élèves et ses amis* (Publications romanes et françaises 112), vol. 1, Geneve 1970, pp. 523-531. ראו גם פרקס, סופרים, עמ' 67-68, על סופרים באנגליה שבהעתיקיהם ביקשו לפרש את הטקסט ולעשותו נגיש יותר לקורא.

³⁵ המונח הלטיני, שמקורו ביוונית (*homios* דומה, *teleute* סיום), שימש ברתוריקה ובפואטיקה הרומיות לציון זהות של סופי מילים. בביקורת הטקסט הושאל המונח לציון דילוג בהמשך ההעתקה ממילה שלמה בשורה במודל שהמעתיק הגיע עדיה לאותה מילה באחת השורות הסמוכות. תקלה אופטית זו הכרוכה באיתור המקום שהמעתיק צריך לחזור אליו ולהמשיך ממנו את ההעתקה עשויה לגרום לא רק לפסיחה של רצף טקסט אלא גם להכפלתו כאשר המעתיק חוזר למילה דומה בשורות הסמוכות לפני מילת העוגן. ראו E. Vinaver, 'Principles of Textual Emendation', in *Studies in French Language and Medieval Literature Presented to Prof. M.K. Pope*, Manchester 1939, pp. 351-369.

³⁶ קריאה בקול בכתב-יד לטיניים הייתה חיונית בתקופה העתיקה ובימי-הביניים באירופה הקונטיננטלית עד שלהי המאה העשירית (באיים הבריטיים עד קודם לכן) כאשר בלטינית נהגה כתיבת אותיות רצופה (*scriptio continua*), והדרך הנוחה לתחילת המילים הייתה קריאה בקול, בעיקר בפומבי. רק משהחלו להפריד את המילים בכתיבה התפשטה הקריאה הדמומה ביחידות. ראו P. Saenger, *Space Between Words: The Origins of Silent Reading*, Stanford 1997. וראו דוגמאות 10-1 בתוך M.P. Brown, *Western Historical Scripts from Antiquity to 1600*, London 1990. ראו גם R. Chartier, *Forms and Meanings: Texts, Performances, and Audiences from Codex to Computer*, Philadelphia 1995, pp. 15-16. כמו שאפשר להיווכח מלוחות של כתב-יד קדומים כגון אצל B.M. Metzger, *Manuscripts of the Greek Bible: An Introduction to Palaeography*, New York -- Oxford 1981. בעברית כמו בכתבים שמיים מערביים אחרים נהגה הפרדת מילים מאז ומעולם. כך כבר ברוב הכתובות בכתב העברי העתיק (שהסתעף מהכתב הפיניקי) מתקופת הבית הראשון ובכתב "היהודי" (לפי מינוחו של י" נוה, ראשית תולדותיו של האלפבית; מבוא לאפיקורפיה ולפלאוגרפיה שמיית-מערבית, ירושלים תשמ"ט; וראו שם בלוחות), שהסתעף מהכתב הארמי מאז מגילות מדבר יהודה ואילך (ראו הני"ל, על חרס וגומא: כתובות ארמיות ועבריות מימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ב). הריווח המפריד מצומצם או מתבטל בכמה מכתובות בתי הכנסת שזמנן בין המאה הרביעית לשביעית, מן הסתם בגלל אילוצי הכתיבה על ידי פסיפסים או בחקיקות אבן. ראו י" נוה, על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים, ירושלים 1978.

והיה קורא בפיו וכותב, וכל מה שהיה כותב היה קורא בפיו תחילה.³⁷ יתרה מזו, גם לקריאה או לקליטה חזותית של טקסט יש גילום פונטי דומם, מעין הגייה תת-קולית, כפי שניסיונו שלנו יכול להעיד, וכמו שהיה מקובל זה מכבר על פסיכולוגים ביהוויסטיים ועל חוקרי הקריאה והקניית הקורא הוגה שלא בודעין בהגייה תת-קולית את המילים הנקראות.³⁸ על סמך הראייה האמפירית שהקריאה הדמומה, גם בלי הנעת השפתיים, כרוכה בתנועות מזעריות של מיתרי הקול, הלשון ושרירי הגרון המקבלים מסרים ואותות דיבור מהמוח נעשה בשנים האחרונות מחקר המבקש לפתח מכשור ותוכנה שיתרגמו את האותות העצביים למילים.³⁹ תופעה זו כינה 'הכתבה פנימית' אחד החשובים שבחוקרי ביקורת הטקסט הלטינית בראשית המאה העשרים.⁴⁰ אכן, אלפונס דן ייחס לתהליך זה של הכתבה הפנימית את הגורם לרוב טעויות ההעתקה בטענו שההיבט החזותי של הטקסט והקריאה המוטעית השפיעו על טיב ההעתקה הרבה פחות מאשר מההיבט הקולי.⁴¹ גם גורמים פסיכולוגיים שלא נתבררו ולא הוגדרו דיים מכשילים את המעתיק בנסותו להיות נאמן למקור העתקתו והם מחוללים שיבושים של הפלוגרפיה (haplography) -- צמצום של שני איברים כפולים לאיבר אחד), דיטוגרפיה (dittography) -- הכפלת חלקי מילים או אותיות) ואסוציאציות⁴² וכיוצא בהם הם, לדעת חוקרי ביקורת הטקסט, עוד סיבות לשיבושי העתקה.⁴³ כמו כן עצם הסבת טקסט בתבנית ובפריסה נתונות לתבנית ופריסה אחרות או הכפלת

³⁷ מהדורת ויסטינצקי ופריימן, סימן תשלג = תתרסג. ווטנבך מצטט קולופון לטיני מן המאה השמינית, שבו נוסחת סיום (שרכיבים ממנה באים גם בקולופונים מאוחרים יותר), המציינת את הקריאה בקול כחלק מתהליך ההעתקה: Qui scribere nescit nullum putat esse laborem. Tres digiti scribunt, duo oculi vident, una lingua loquitur, totum corpus laborat... (מי שאינו יודע לכתוב סבור שמלאכה זו קלה. שלוש אצבעות כותבות, שתי עיניים רואות, לשון אחת מדברת, כל הגוף מתייגע). גם המשך הנוסחה בקולופון זה מאיר עיניים בשקפו את השתוקקותו של הסופר הלטיני (כנראה ממוצא אירי) שהעתיק אוונגליונים, מן הסתם באחד המנזרים, לסיים את ההעתקה: Et omnis labor finem habet, et praemium non habet finem. Quam dulcis est naviganti optimus portus, ita scriptori novissimus versus (לכל עמל יש סוף אך לשכרו אין סוף. כשם שימתק הנמל >מחוז חפצו< ליורד הים כך ימתק הפסוק האחרון למעתיק). ראו W. Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*³, Leipzig 1896, pp. 495-496.

³⁸ ראו למשל את הספרות המצוטטת אצל: E. Hocking, 'Pronunciation and Silent Reading', *Italica*, 20/1 (1943), pp. 30-34; L.R. Haber & R.N. Haber, 'Does Silent Reading Involve Articulation: Evidence from Tongue Twisters', *American Journal of Psychology*, 95/3 (1982), pp. 409-419. פסיכולוגים טבעו את המונח זיכרון קצר-מועד וזיכרון מיידי (working memory) כדי לתאר את הזכירה הארעית לצורך אחזור וקיבולתה הזמנית והכמותית; ראו A. Baddeley, *Working Memory*, Oxford 1986.

³⁹ המחקר שנעשה בסוכנות החלל האמריקאית בראשות Charles Jorgensen מיועד קודם כול לצורכי טיסה בחלל (על-פי הודעות לעיתונות ומידע באתר הסוכנות; ראו <http://ase.arc.nasa.gov/news>, לפי מילת המפתח (subvocal). על מורכבות תהליך הכתיבה וחקירתה האינטרדיסציפלינרית בעשורים האחרונים ובעיקר באחרונה במדעים הקוגניטיביים ראו בסקירתה הממצה של M. Gurrado, *Capire la scrittura: l'approccio delle scienze cognitive*, *Gazette du livre médiéval*, 58, fasc. 1 (2012), pp. 37-50.

⁴⁰ L. Havet, *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins*, Paris 1911, pp. 44-46. על התדמיות האקוסטיות או הקינסטטיות (kinesthetic) של מילים ועל הזיכרון הקולי של מעתיקים בימי-הביניים ראו H.J. Chaytor, *From Script to Print: An Introduction to Medieval Vernacular Literature*, Cambridge 1945, pp. 5-6, 19.

⁴¹ ראו A. Dain, *Les manuscrits*², Paris 1949, pp. 40-55. על הסברים פסיכולוגיים לשיבושי ההעתקה ראו J. Andrieu, 'Pour l'explication psychologique des fautes de copiste', *Revue des Etudes Latines*, 28 (1950), pp. 279-292; S. Tirpanaro, *The Freudian Slip: Psychoanalysis and Textual Criticism*, London 1976.

⁴³ סקירה יעילה של הגורמים להשתנות הטקסט בתהליך ההעתקה ומיונם תימצא בספרו של M.L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique Applicable to Greek and Latin Texts*, Stuttgart 1973. ראו גם את הפרק על ביקורת הטקסט בספרם של L.D. Reynolds & N.G. Wilson, *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*³, Oxford -- New York 1974, pp. 186-213, 247-50. העבודות המובאות בידי L.E. Boyle, *Medieval Latin Palaeography: A Bibliographical Introduction*, Toronto 1984, pp. 286-316. לעניין הספרות העברית אפשר לציין עיון אחד בסוגיה זו בספרו של ש' ליברמן על

טקסט בכתיבה מטיפוס ומסוג נתונים לטיפוס וסוג כתב אחרים עשויים להציב מכשלות בלתי מודעות להעתקה הנאמנה.

ההשפעה המשוערת של המכניזם הבלתי מבוקר של ההעתקה על מסירת הטקסט עשויה להיות מאומתת על ידי השוואת הגרסאות של כתבי-יד שהועתקו זה מזה. כתבי-יד כאלה אפשר לזהות כאשר הקולופון של עותק קיים הועתק כלשונו בעותק אחר שלפנינו אשר מעתיקו הוסיף עליו גם קולופון משלו.⁴⁴ אולם ההשוואה המאלפת ביותר לצורך בדיקת סטיות ההעתקה גנוזה באפשרות להשוות טקסט שהועתק פעמיים בידי אותו מעתיק מאותו מקור בהפרש זמן קצר. השוואות כאלה (המזומנות לנו לעתים רחוקות) מדגימות ומלמדות שסטיות ההעתקה ממקורה אינן מותנות במבנים וגורמים פסיכולוגיים, לשוניים או מנטליים קשיחים או בהרגלי הכתיב וההגייה של המעתיק או במלאי האסוציאציות שלו אלא הן גמישות ומשתנות ואולי אף שרירותיות. סופרים מקצועיים בלתי ביקורתיים ומעתיקים ביקורתיים כאחד מראים שההשתבשות או ההשתנות של העתקתם היו משועבדות לגורמים בלתי יציבים שהיו עשויים ליצור שתי גרסאות אף על פי שההעתקה הייתה מאותו מקור.

את היעדר ההתאמות בהעתקה כפולה של סופר מקצועי יכול להדגים כ"י לונדון MS Harley 150 (קטלוג מרגוליות 189). גוף כתב-היד המקורי המכיל את פירוש רש"י לנביאים הועתק בשנת 1257, כנראה בצרפת אולם לימים נוסף לו הפירוש למגילות ונכרך בראשו (דפים 1-27). למען האמת, מעתיק תוספת זו השלים שרידים של העתק קדום של הפירוש למגילות שנכתב בכתיבה אשכנזית מתקופת הפקתו של כתב-היד המקורי בערך (גיליון הדפים 13/14 וגיליון הדפים 17/18). המעתיק שהשלים את השרידים האלה בשנת 1503/4 בשביל משה בן מרדכי היה משה בן יהושע מערקיש, סופר מקצועי שפעל בצפון איטליה והעתיק שם כתבי-יד אחדים בשנים 1473/4-1491/2.⁴⁵ בהגיע הסופר לדף 10א, באמצע העתקת הפירוש לקהלת, הוא שגה והתחיל להעתיק את הטקסט שכבר הועתק בראש הדף הקודם (דף 9א) אך הבחין בטעותו כשהגיע לתחילת השורה השתי-עשרה בעמודה הראשונה, ולפיכך הפסיק את הכתיבה ושרבב הערה בכתב קטן רהוט יותר:

יתעיתי כשה אובד והתחלתי מה שכתבתי כבר, וכל זאת שאי"ן < לי מקום קבוע לכתוב ואצטרך לעקור מקומי מאה פעמי' ביום ובלילה, ועלי נאמר היום למלאכ' >ה> והלילה למשמר.⁴⁶ <...> וידבר משה ברי' יהושע זלה"ה ויאמר, בכאן מתחיל הראש מזה העמוד'.

הסופר השכיר תירץ את טעותו ותלה אותה בהיעדר מקום מגורים קבוע, ועל אף התבטאותו המליצית המוגזמת בוודאי יש בדבריו הד לגורל הסופרים השכירים שנדדו לצורך פרנסתם

ממקום למקום, כמו שאכן יעידו הקולופונים של כתבי-היד האחרים שכתב. ההשוואה בין שתי ההעתקות של אותו טקסט מגלה לא פחות משש עשרה אי התאמות באחת-עשרה שורות! ההבדלים ביניהן אינם מצטמצמים בכתוב ובפסוק בלבד אלא גם בהשמטות, תוספות, נטיות הפועל ובהטיית השם.⁴⁷

אולם תוצאות בלתי אחידות ומשתנות של העתקה כפולה של אותו טקסט מאותו מקור הסותרות תאוריות מקובלות של ביקורת הטקסט אינן מאפיינות סופרים שכירים קשי יום שאינם תלמידי חכמים בלבד כמשה מערקיש בשלהי ימי-הביניים אלא כנראה, גם סופרים מלומדים, כמו שמראה בצורה מאלפת כ"י לידן הידוע לתלמוד הירושלמי.⁴⁸ כתב-יד חשוב זה, ההעתק היחיד ששרד מהתלמוד הירושלמי במלואו (אשר שימש בסיס להדפסתו הראשונה בוונציה בשנת רפ"ג ובעצם לכל מהדורות הדפוס שהשתלשלו ממנה), הועתק בשביל מנחם בן בנימן במרכז איטליה בשנת 1289 בידי יחיאל בן יקותיאל בן בנימן הרופא, שיש לזהותו עם המלומד שחיבר את קובץ הדינים 'תניא', 'מעלות המידות' במוסר וחיבורים אחרים.⁴⁹ העתקתו הייתה העתקה ביקורתית כמו שהעיד במפורש בקולופון: 'והעתקתי מספר משובש ומוטעה הרבה עד מאד, ומה שיכולתי להבין ולהשכיל הגהתי בו כפי עניות דעתי, ויודע אני שלא היגעתי לתכלית השיבושים והטעויות אשר מצאתי בהעתק ההוא ואפילו לחצאים'. אמנם קונטרסי כתב-היד סופרו ברצף אחד, אולם במהלך ההעתקה נוכח הסופר לדעת שלא ייתכן שכתב-היד המכיל 674 דפים בתבנית גדולה ייכרך בכרך אחד, ולפיכך יש לחלקו לשני כרכים, וכך הוא כרוך היום. בדרך הטבע חולק התלמוד לפי סדרים – נזיקין ומועד בחלק אחד, ונשים ונזיקין בחלק האחר, אך מבחינה קודיקולוגית הייתה החלוקה חייבת להיעשות במעבר מקונטרס לקונטרס. כיוון שמלכתחילה הועתקו בשני דפיו הראשונים של הקונטרס שבו סדר מועד מסתיים שמונה דפים מהתחלת סדר נשים, היה על הסופר לטכס עצה כיצד לפתור את הבעיה הקודיקולוגית. הוא פתרה באופן כזה, שיצר העתקה כפולה של הדף הראשון מסוף סדר מועד (וככל הנראה גם של הדף השני אלא שהדף הכפול שלו אבד) והוסיף קולופון מיוחד לסדרים זרעים ומועד.⁵⁰ באופן זה נקרתה לפנינו הזדמנות נדירה להשוות העתקה

⁴⁷ על שינויים בהעתקות כפולות מידי אותו סופר (או שני סופרים העובדים יחדיו) בכתבי-יד לטיניים ראו W.M. Lindsay, 'Scribes and Their Ways', *Palaeographia Latina*, 2 (1923), pp. 21-22.

⁴⁸ ספריית האוניברסיטה Or. 4720 (קטלוג שטיינשניידר 3 Scal.).
⁴⁹ ראו י"צ פיינטוך, מסורות ומחקרים בתלמוד, רמת גן תשמ"ה, עמ' 65-76. לימים זיהה י' תא-שמע עוד חיבור שלו. ראו 'ספר הלכות איטלקי קדמון לרב יחיאל ב"ר יקותיאל, קבץ על יד, סדרה חדשה טו (כה) [תשס"ה], עמ' 143-206 ובייחוד עמ' 180, הערה 58.

⁵⁰ לפי השחזור הסביר ביותר של השתלשלות ההכפלה והמבנה המקורי של הקונטרס האחרון של הכרך הראשון, שהציע בחריפות ב' אליצור, 'עקבותיו של דף אבוד מכתב יד לידן של הירושלמי', קרית ספר, סג (תש"ן-תשנ"א, עמ' 661-668, וראו שם, עמ' 661-662, על הסברו של שילר-שינסי). הקולופון שנוסף בסוף הכרך הראשון (וכמו שהיטיב לשחזר אליצור, היה מלכתחילה בסוף ההעתקה הכפולה של שני הדפים האחרונים של סדר מועד כקונטרס בן שני גיליונות) מציין את התאריך י"ד בשבט ה'מ"ט, ואילו הקולופון של שני הסדרים של הכרך השני מציין את תאריך השלמתם בכ"ה אדר א' של אותה שנה. יש לתהות אם הסופר, מיומן ככל שהיה, יכול להעתיק טקסט תלמודי לא מוכר באופן ביקורתי בשלושים ושבעה ימי עבודה (כמו שחישב שאול ליברמן; ראו במבואו של י' זוסמן, תלמוד ירושלמי: יוצא לאור על-פי כתב יד סקליגר 3 <...> שבספריית האוניברסיטה של לידן, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, עמ' טו, הערה 70) יותר משלוש מאות דפים המחזיקים שלושים ושמונה שורות ברוחב של 20 ס"מ בכל עמוד. בגלל הכתב הבינוני בממדים לא גדולים מספר הסימנים הממוצע בשורה הוא 70, ומספרם הממוצע בדף הוא 5320. זה מספר גדול ביותר, וההשערה שהספקו הממוצע של יחיאל בן יקותיאל היה יותר משמונה דפים ביום, כלומר 42,560 סימנים, פירושה שהספקו השתווה להתפארויותיו של המעתיק מנחם בן בנימן, שכתב באותם הזמן והאזור בכתביה רהוטה וחשכונית יותר (לעיל, פרק ב, סעיף 7. מספר סימני הכתיבה ביום העתקה לפי חישוב זה בכ"י לונדון המובא שם, הוא לכאורה 42,640, ועיין שם שיש להתייחס לנתונים של מנחם בן בנימן בספקות בגלל הנתונים הידועים מכתבי-יד לטיניים רבים, שממוצע ההספק לפיהם הוא 2-3 דפים ליום) ומהשוואה לכתבי-יד עבריים אחרים. אפשר שבתאריך קולופון זה, במהלך העתקתם של שני הסדרים האחרים, נמסרו קונטרסי החלק הראשון לכריכה, ולצורך החלוקה הנאותה הוסיף לשני הסדרים הראשונים קולופון מיוחד הדומה מאוד בלשונו לקולופון שבסוף החלק השני.

כפולה של 76 שורות ארוכות מידו של תלמיד חכם המעתיק בצורה ביקורתית.⁵¹ י"צ פיינטוך, שהשווה את הטקסט בשני הדפים המקבילים וניתח את ההבדלים ביניהם, מצא חמישים אי-התאמות לפחות בשבעים ושש השורות הכפולות! מלבד הבדלים בכתיב, בדקדוק ובקיצורי מילים וכן שינויי שמות, השמטות ותוספות, נמצאו גם הבדלים בניסוח והתערבויות ביקורתיות המצויות בהעתקה אחת אך לא ברעותה.⁵²

עלינו אפוא להכיר ולהפנים שהטקסטים הנמסרים בידי סופרים ומעתיקים פגיעים. העתקתם ניזוקה על ידי גורמים חמקמקים בלתי מודעים והשתנתה עקב התערבויות ביקורתיות מדעת ולא זו בלבד אלא השפעת גורמים אלה לא הייתה יציבה והייתה עשויה להשתנות בתוך פרק זמן קצר. סופרים מקצועיים ומעתיקים משכילים כאחד היו מודעים לטעויות העתקה אפשריות, אך אפשר להבחין בהבדלים ביחס אל פגיעות זו בין אזורי תרבות הספר העברית. אחת הנוסחות המגוונות בקולופונים היא התנצלות על שגיאות ההעתקה ובקשת מחילה מהאל או הקורא מתוך ציטוט פסוק יג ממזמור תהילים יט: 'א' ימחול לי על כל מה ששגיתי כדכתיב שגיאות מי יבין מנסתרות נקני'. הנוסחה מתועדת בפעם הראשונה בכתב-יד שנכתב באלכסנדריה בשנת 1122⁵³ בקולופון הקדום ביותר שבו באה לידי ביטוי מודעות הכותב לטעויות הבלתי נמנעות הכרוכות בהעתקה.⁵⁴ אולם נוסחה זו מוגבלת לספרים שהועתקו במזרח התיכון ובייחוד בתימן. סופרים אחדים שם ניסחו התנצלות זו באופן מפורט יותר כדוגמת הסופר והמחבר הפורה סעדיה בן דוד עדני (או התימני), שפעל בארץ ישראל ובסוריה בשנים 1463-1485. סעדיה עדני נהג לשלב בקולופונים (הן כמחבר, הן כמעתיק) נוסח מורחב של נוסחת ההתנצלות וכלל בה גם שגיאות של הוספות והשמטות ובהסבירו שטעויות אלה נכפות על המעתיק בלא יודעין: 'א' ימחול לי על כל מה ששגיתי וטעיתי והוספתי וגרעתי טעותא אונסא היא כדכתיב שגיאות מי יבין וגו'. לאחר שהתנצלו על שגיאותיהם פנו רבים מהסופרים האלה כדרך המחברים אל הקוראים בבקשה שיתקנו את השגיאות מתוך הכרתם בטיבה ההדדי של המסירה.

גם מעתיקים וסופרים באזורים אחרים, בעיקר בביזנטיון ובאיטליה אך רק לעתים רחוקות בצרפת ובגרמניה, נהגו להתנצל על שגיאותיהם אולם לא בנוסחאות ובדרך כלל ציינו את הסיבות שגרמו לשיבושים. כמה מהסיבות שהעלו תורמות לידיעתנו הדלה על מסירת הטקסטים בימי-

⁵¹ הדוגמה של יחיאל בן יקותיאל מיוחדת (אך לא לגמרי יוצאת דופן) מפני שלפנינו תלמיד חכם ומחבר שהתפרנס מהעתקת ספרים, כלומר סופר שכיר משכיל וביקורתי. מלבד כתב-היד של הירושלמי הוא העתיק בשנת 1284 ליואב פייסקו בן בנימן בן יואב את כ"י מילנו, אומברוזיאנה. G 23 Sup. (בקולופון נוסף לשמו 'ממשפחת הענוים'; לאותו בעלים העתיק בשנת 1280 בנו יקותיאל את כ"י פרמה Parm. 2057, קטלוג ריצ'לר ובית-אריה 188) ובשנת 1287 את חיבורו שלו מעלות המידות לשלמה בן משה בכ"י לונדון Add. 26974 (קטלוג מרגוליות 868). כמו כן העתיק, ככל הנראה, את שני הגיליונות החיצוניים ששרדו מתוך ר"ף בכ"י אוקספורד MS. Heb. c 10, fols. 25-28.

⁵² פיינטוך, שם, עמ' 63-55, בייחוד עמ' 55-59. ראו גם את ההדרה המקבילה של שתי ההעתקות המקבילות ממסכת מועד קטן במהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמודות 820-828. עוד דוגמה להעתקה כפולה בכ"י איטלקי – הפעם בטעות -- תימצא בכ"י פרמה Parm. 3276 (קטלוג דה-רוסי 983, קטלוג ריצ'לר ובית-אריה 772). מעתיק משנה תורה (כנראה במפנה המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה) חזר והעתיק את הטקסט שכתב בדף 61ב (ספר עבודה, הלכות ביאת מקדש) פעם נוספת בדף 70א (באמצע הלכות איסורי מזבח); בדיעבד הבחין בטעותו וציין בשולי ההעתקה הכפולה: 'אילו שני דפין >היינו שתי העמודות שבאותו עמוד< יתירים'.

⁴⁶ אוצר המצפנים, ג, כתב-יד 60.

⁵⁴ בקולופון המתוארך הקדום ביותר, שנכתב בסוף כתב-יד של הנביאים לכאורה בידי משה בן אשר בטבריה בשנת 894/5 אך אין ספק שהועתק כמאה שנה לאחר מכן (אוצר המצפנים, א, כתב-יד 1), כבר נתן הסופר דעתו לשגיאות העתקה אפשריות אך באופן הפוך, הזהיר בחומרה יתרה את המשתמשים בלב ישנו את הטקסט (בכללו גם את 'הנשתון', מן הסתם הקולופון) אלא אם יווכחו לדעת שאכן הוא שגה: 'וכל המשנה מן המחזור הזה או מן הנשתון הזה דבר או מוחק ממנו אות או קורע ממנו דף אלא אם כן יבין וידע שיש בו דבר ששגינו בו בכתב או בניקוד או במסרת או בחסר או ביתר, אל יהי לו לא מחילה ולא סליחה ואל יחזה בנעם ה' ולא יראה בטוב הצפון ליריאיו ויהיה כאשה נדה וכמצורע מוסגר לכתת אבריו ולשבור גאון עזו ולכלות בשרו מראי ולשפות עצמותיו שלא יראו אמן. אף שאזהרה זו הולמת את קפדנות המסירה של הטקסט המקראי המורכב על ניקודו, טעמיו והמסורה הנלווית לו, לא מצאנו כמותה בקולופונים של מצחפי מקרא אחרים.

הביניים. קולופונים רפלקסיביים כאלה מידי מעתיקים משכילים וסופרים שכירים כאחד מתחילים לצוץ באירופה במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה.⁵⁵ הגורם השכיח ביותר שתולים בו את הטעויות האפשריות היא מקור העתקה משובש. אחר כך תירצו סופרים ומעתיקים שיבושים שיימצאו בהעתקתם בכתב-יד מבולבל, פגום או קשה לפענוח, ששימש להם מקור להעתקה. רוב המעתיקים לעצמם ולעתים גם סופרים שכירים המתלוננים על מודל משובש מציינים כי עשו ככל יכולתם להגיה את שיבושיו או מודים שתיקנו רק מקצתם. מכל מקום, מידע על הגהת המקור המשובש יימצא בקולופונים של מעתיקים לעצמם או סופרים מלומדים, ורק לעתים נדירות בקולופונים של סופרים רגילים. האחרונים מודים לפעמים כי לא היו מסוגלים לתקן את הטופס המשובש שלפניהם כדרך שציין בגילוי לב משה בן הילל, שנשכר להעתיק טקסטים פילוסופיים בסיציליה בשנת 1371: 'וכל המוצא בו טעות ידינני לכך זכות כי כתבתי שלא הייתי מבין אותו היטב'.⁵⁶

סופרים שכירים ומעתיקים אחדים תולים את שיבושיהם או את אי-יכולתם להגיה את שיבושי המקור בזמנם הדחוק או במהירות ההעתקה והם זוקפים את טעויותיהם לעוננים, לדאגותיהם, לנדודיהם או לתנאי הסביבה שלהם. המעתיק הספרדי החידתי המופלג בשנותיו שכינה את עצמו 'בן לוי',⁵⁷ פעל בבולוניה בין שנת 1418/9 וישנת 1429, וכנראה כתב לעצמו אף שמדבריו הסתומים אפשר להבין כי התפרנס מהעתקה. בקולופונים של אחד מכתבי-היד שהעתיק הוא שיקף מקבץ של גורמים כאלה ורמז במעומעם לקשיי פרנסתו, לגילו המופלג וכנראה לנדודיו ואף ציין שהחיפזון, קוצר הבנתו ומקור ההעתקה הקשה לקריאה הם הסיבות לשיבושיו:

והתהלה לשוכן שחקים לא כהתה עיני כי זה הוא אומנותי להחיות את נפשי פעם בחוץ פעם
ברחובות <...> אחר השלימי העתקת זה הספר מבקש אני הכותב מאת כל שלם הרואה
אותו לתקן כל שגיאות לשון ולדינני לזכות כי לא פשעי ולא חטאתי האחת מקוצר יד הבנתי
בלשון הזה והאחרת כי בספר ההעתקה הרבה מאותיותיו אינם נכרות כי אם על דרך חידה

⁵⁵ נראה שהקולופון הקדום ביותר, שבו טרח מעתיק לפרט את הסיבות שהיו עשויות לגרום טעויות בהעתקתו, בא בכ"י סנקט פטרבורג Ebr. I 48, כתב-יד שהועתק בכתביה ביוזניט, כנראה, בשנת 1266. בקולופון השני המקוטע ייחס המעתיק את השיבושים, שהיו עשויים ליפול בהעתקתו, למצוקתו המנטלית והפיסית: '... וברוך הקורא שלא ידן לכך חובה שבעת הכתיבה אירע לכותב מ[ק]רה נפשי' > מצורף אל מקרה גופני'.

⁵⁶ ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 47. את המקום גבעת יראג'י יש, כנראה, לזהות עם עם Geraci Siculo בסיציליה (ולא בדרום איטליה) לפי כ"י וטיקן Vat. ebr. 176, שנכתב ב'גבעת גאראץ באסקיליא'. על חוסר בקיאותו ואי יכולתו להבחין בשיבושים בגלל גילו הצעיר וחוסר ניסיונו התנצל נקדן, שניקד חלק ממחזור מנהג אשכנז בגרמניה באמצע המאה הארבע-עשרה בערך: 'חזק ונתחזק שמואל ב'ר' שמשון ב'ר' שמואל' צדיק הנקדן, לא יזק לא היום ולא לעלם עד שיעלה קרעפליך <כך>! בסלם, כי נקדתי י"ח קונ>ט<ריסין וחצי במחזור הזה ואלו הן. מברכות עד סוף פרשת בראשית, ומן ברכו דמפטיר של ראש השנה עד סוף תפלת יחיד של רא'ש>ש' הש'>נה> ומן חקותיו חקקתה דסלוק של כפור עד שושן עמק, ומן כרעבים ואין להאכיל עד אכתיר זר והפטר דשמחת תורה. ומי שקורא באותן י"ח קונטריסין אל יתמה על תעויתי >!< כי הם ראשית מלאכתי ועדיין איני מומחה כי נער אנכי וגם לא היו לי תופשים שהם שווים כלום על כן באתי לחלות פני כל הבאים לקרות בהם שלא יקללוני ואין להאריך רק שלום יאריך כני>נאום< העלוב הרשום למעלה' (כ"י פרמה Parm. 3270).

עדיין מאלפות מאוחרות יותר מלמדות שגם מעתיקים שהעתיקו לעצמם בראשית דרכם היו עשויים להיות נאמנים למודל ולהיזהר מלהתערב במסירתו. בשנת 1508, כתב מעתיק שהעתיק לעצמו את ספר שבולי הלפט בגוברנו (Governolo, איטליה): 'והנני בא כמתנצל >...< כי אמנם הספר אשר העתקתי ממנו רבו כמו רבו בו הטעויות והנני כמעתיק מספר קדמון ולא מלאני ^לבי^ לשנות ממנו פן אחטיא כונת המאמר אם לא היה הטעות מבואר ביותר וגם כי לא יכולתי לעמוד עליהם לנחיצותי בהעתקתם, רק בקצת מקומות רשמתי בו רושם מה למען המשכיל הבא עליו ועמד ויתקן המעוות וכל המתקן בו שגיאה אחר עיינו הטוב תהיה משכורתו שלימה מאת ה' ועם מצדיקי הרבים יהיה חלקו וככבבים לעולם ועד' (כ"י פרמה Parm. 2743). באחד הקולופונים של כתב-יד שכתב לעצמו מעתיק צעיר, שאמנם חורג מגבולות ימי-הביניים (כ"י אוקספורד MS. Opp. 701, קטלוג נויבאוואר 2056, שנכתב בגרמניה בשנת 1586), העיד המעתיק על היצמדותו 'מלה במלה' לטקסט שממנו העתיק ועל הימנעותו אפילו מעדכון תאריך בטקסט של עברונות: 'ואתה הקורא כשתראה שלפעמי אני כותב כגון עתה בשנת שי"ב ועתה הוא שנת שמ"ו, דע כי אני העתקתי מן העברונות שכתב הר"ר ליווא אופנהיים מק"ק ווירמש, והעתקתי מלה במלה כי עדיין אין אני בקי כל כך בזה הספר, ופן אטעה, ואהיה ככהן שאינו יכול לחזור שלא יטעה, לכן כתבתי ככתבות לפני' (דף 58ב).

⁵⁷ ראו לעיל, פרק ב, הערה 167.

⁵⁸ כ"י מילנו, אומברוזיאנה X, 161 Sup, בלי ציון שמו.

דרך משל די למבין. סיימתיו בחדש ניסן יום ויאפו את הבצק שנת כי בחפזון כתבתיו מן האלף הששי בן לוי. הנה שכרי אתי.⁵⁹

סופר אחד, שנשכר להעתיק ספר בפדובה בשנת 1400 המתנצל על שגיאותיו בצורך שלו לטפל בבנו הקטן בזמן ההעתקה: 'ואין לתמוה אם ימצאו בו טעויות ושבויים כי בעודי משקה מים המתוקים אל בני <...> הייתי כותב בדמע ובזעת אפי על כן לכף זכות תדינוני'.⁶⁰ סופרים כדוגמת משה מערקיש תלו את שיבושי ההעתקה בתנאי חייהם הקשים.⁶¹ סופר ספרדי שנשכר בחלב (סוריה) בשנת 1488 תירץ את השיבושים שהעתקתו עשויה להכיל בנדודיו ובעונו: 'נשלם של"ע ביום ששי-עשרה ימים לחדש אב י"ל שנת מ'חיר' אנכי נצב על ראש הגבעה לפרט האלף הששי בצובה על ידי אני העבד הצעיר המקוה רחמי יוצרו הגולה מעיר אל עיר ומיד אל יד, יוסף ברכ"ה ר' לוי זלה"ה ברכ"ה ר' משה זלה"ה ברכ"ה ר' לוי הקדוש זלה"ה בן אלייד. וברוך יהיה מי שימצא בו טעות ויתקן אותו וידין אותי לכף זכות לפי שלא נשאר לי דעת מפני הטלטול וחסרון כיס, שהוא קשה מכול'.⁶² אפילו עצם מקום שבתו של הסופר השכיר היה עשוי להכביד על ההעתקה, כמו שבתקופה הרבה יותר מאוחרת העיד אחד מסופריו של דוד אופנהיים, רבה של פראג ובוהמיה, גדול האספנים היהודים בכל הזמנים, שלא רק הרבה לרכוש כתבי-יד וספרים מודפסים (השמורים היום בספריית בודלי באוקספורד) אלא אף יזם העתקות של כתבי-יד שלא יכול להשיגם. אותו סופר היה רק בן 13 שנים כשהתחיל לשמש סופר. בקולופון שכתב בווינה בשנת 1716 הוא זקף את שיבושיו לא רק למהירות ההעתקה שמנעה אותו לדייק בהעתקתו אלא אף לתנאי עבודתו: 'לא הי' לי פנאי לדקדק <...> העתקתי במהירות גדול <...> ואף גם המקום גורם כי לא הי' חדר מיוחד רק בחדר שהוא <...> רשות הרבים'.⁶³

אין פלא שסופרים סלדו ממקצועם. סופר שנשכר כדי להעתיק מחזור, שהשלימו בכתובה מרובעת קליגרפית בגרמניה בשנת 1307/8 כתב בגילוי לב בוטה בקולופון מחורז קצר: 'איני רוצה לכתוב יותר / הש' יתן כבוד ועושר / לזה שכתבתי לו התפילות / והש' יתן לנו מחילות / ושלוש על ישראל / מאת ששמו אל / שנח ביום השביעי / מכל מלאכתו ומראי / שני וי'ניח' ביום השביעי לפרט'.⁶⁴ בהתחלת קולופון של כתב-יד שכתב, כנראה, בצרפת בשנת 1390 סופר מקצועי מיומן ביותר, שהפיק קורפוס מרובה שכבות במתווה דינמי (ר"ף בכתב מרובע נאה כ"פנים" ובשוליו פירוש המיוסד על-פירוש רש"י וליקוטים מהתוספות בכתב בינוני) הוא התוודה בלשון מליצית על מאיסתו במלאכה המתישה ועל העדפתו את לימוד התורה על העתקה:

⁵⁹ ראו אוצר כתבי-יד עבריים, II, 62 (וראו לעיל, פרק ב, סעיף 5, הערה 167 על המידע על גילו). בקולופון העמום בכ"י וטיקן Urb. ebr. 41, שהעתיק בלי לנקוב בשמו בשנת 1422, כתב: 'ואל תאשימני על המהירות כי יש לי על כרחי ללכת ה' מילין לשעה ויותר ואם אלך לאטי אין זה מטבעי והרגל טבע שני ויש לי להחיות את נפשי ודי למשכיל' (דף 139א).

⁶⁰ כ"י המבורג Cod. Levy 10. ⁶¹ ייזכר כאן הקולופון שכתב בנימן בן יואב בסוף ספר האורה מאת יוסף ג'יקטילה בשנת 1403 בבולוניה שהובא לעיל בפרק ו, הערה 95 ולפיו עולה שאת כתב-היד הזה, שנועד לזולתו, כתב בהיותו במאסר, וכך הוא הסביר את שגגותיו והתנצל שלמרות היותו במאסר בלי ספריו, העז לכתוב מעט הגהות. וראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 79.

⁶² כ"י אוקספורד MS. Marsh. 142 (קטלוג נויבאואר 313), דף 130א.

⁶³ כ"י אוקספורד MS. Opp. 289 (קטלוג נויבאואר 454), דף 2א.

⁶⁴ כ"י לונדון Add. 26970 (נרשם בחלק 4 של קטלוג מרגוליות בידי לוי, עמ' 151), דפים 2-170 (כרוכים עם כתב-יד אחרים). הסופר המתוסכל לא טרח לנקוב בקולופון (דף 167ב) את שמו (שבוודאי היה דוד לפי עיטור שם זה בטקסט) ואף לא בשמו של מזמין כתב-היד. ייתכן שההעתקה לא הוזמנה במישרין אלא בתיווך שליחו של הבעלים, ולפיכך לא ידע הסופר את שמו.

גם אני אמאס באומנות הספרות והכתיבה אשר עינים מסמאה ומדיבה ואבחר בלימוד התורה מאירת עינים והיא לנו עוז ואורה.⁶⁵

במאה השמונה-עשרה סופר שהעתיק כתב-יד מאוסף אופנהיים (ובכללו את התחלת הקולופון שבמקור, נמלך בדעתו כשהעתיק את הנוסחה 'והוא יזכני לכתוב עוד ספרים', שרלב את התיבה 'לא' בין המילה הראשונה והשנייה (כלומר 'והוא לא יזכני') והוסיף את הסיבה לכך במפורש – אי יכולתו לפרנס את משפחתו בשכר הדל של מקצועו: 'כי מעות של שכר סופרות לא מוצלח לי <...> וארא ואתור אחר מחיה אחרת אולי יהיה ביכולתי לזון את אשתי ובני'.⁶⁶

דומה שהביטוי המאלף ביותר לאופי ההעתקה של הסופר השכיר וטיבה יימצא בקולופון בלי ציון תאריך בסידור מנהג אשכנז המערבי שבסופו חיבורים הלכתיים שכתב בגרמניה יצחק בן אלעזר בשביל שמריא בן מנחם באמצע המאה הארבע-עשרה:⁶⁷

הבא לקללני בעת קראותו <!> בסידור זה, שלוותא⁶⁸ דידי היא ולא דידי,⁶⁹ כי בתופש <!> מוטעי <!> העתקתי. ועוד, נאנסתי כי מכרתיו זה הסידור והייתי שכיר ולא ולא יכולתי לשום לבי לעיקר.⁷⁰

על ההתנצלות השכיחה התולה את הטעויות במקור ההעתקה המשובש הוסיף הסופר את סיבת השיבושים שהיא עצם הדבר שהיה שכיר ולפיכך לא יכול היה להעניק שימת לב לדיוק ההעתקה (הכרוך, כמובן, בהתעמקות בטקסט). מדבריו משתמע שהעתקות בידי סופרים שכירים שמעתיקים בכורח הצורך להתפרנס אינן יכולות להיות מדוקדקות, ויש בהם כדי לרמוז שראוי שההעתקה תהיה הכפלה ביקורתית של הטקסט.

לעומת זה העובדה שסופרים מלומדים או מעתיקים משכילים שהעתיקו ספרים לעצמם העתיקו באופן ביקורתי אכן, באה לידי ביטוי מפורש בקולופונים. מעתיקים אלה הבינו שתפקידם להשביח את מקור העתקתם ולהפיק מהדורה טובה יותר של הטקסט המועתק. כמה מהם ראו את עצמם לא כמשכפלי טקסטים אלא מהדירים ביקורתיים, לפעמים בגדר עורכים שתפקידם לא רק לשקם את הטקסט שהשתבש במהלכי המסירה אלא לשפר את הטקסט המקורי של המחבר עצמו. גישה זו למסירת הטקסטים חזקה כל כך עד שמעתיק שנמנע מלשפר את הטקסט הוא עשוי להתנצל על כך.

האופי העריכתי והביקורתי של ההעתקה העצמית משתקף בבחירות בהעתקותיהם של מעתיקים ספרדיים, פרובנסליים, צרפתים, גרמניים ואיטלקיים, בייחוד בני המאה החמש-עשרה, שהעידו בקולופון כי לצורך העתקתם השתמשו ביותר מעותק אחד של החיבור המועתק.⁷¹ העדות הקדומה ביותר על השוואת שני עותקים לצורך ההעתקה היא בקולופון של פירוש רש"י על התורה שכתב יקותיאל בן משולם לעצמו ב'ביבניא' (Bevagna, איטליה) בשנת 1312: 'ודיקדקתי אותו בשני

⁶⁵ כ"י מנטובה, הקהילה היהודית MS ebr. 30 (האוסף מופקד ב-Biblioteca Teresiana), דף 477ב. ראו גם לעיל, פרק ב, התחלת סעיף 6.

⁶⁶ כ"י פריז, בית המדרש לרבנים 108, דף 250. מקור העתקתו היום – כ"י אוקספורד MS. Opp. 487.

⁶⁷ כ"י אוקספורד MS. Mich. 73-74 (קטלוג נויבאואר 1115 והמשכו 1171; ראו קטלוג נויבאואר ובית-אריה בערכו).

⁶⁸ שגגה (בארמית מקראית). השורש 'שלי' משמעותו שכח בתרגומים ובספרות הבתר מקראית וכאן גם במשמעות אשמה.

⁶⁹ כלומר האשמה היא בי ולא בי.

⁷⁰ MS. Mich. 74, דף 153א.

⁷¹ על ההוראה בדבר הצורך להשוות את הטקסט לאחר השלמת העתקתו עם עותק אחר הידוע במהימנותו ועל החיוניות שבהשוואת הגרסאות במקורות מוסלמיים ראו רוזנטל, מחקר מוסלמי, עמ' 14.

ספרים כפי השגת דעתי מראשו ועד סופו.⁷² בידאל בן שלמה קטורזי העיד שהעתיק את פירוש אבן עזרא לתורה בשנת 1445, כנראה בפרובנס ובלי ספק לעצמו, בהשתמשו בשני עותקים מוגהים ומוערים.⁷³ בקולופון ארוך מאוד ביטא את המהלך הביקורתי של העתקתו ואת הבנתו בבעיות המסירה הידנית והוא השכיל לאפיין את הגישה הביקורתית של מעתיקי העותקים שלפניו:

והגהתי אותו משנים פירושים מדויקים ומוגהים על הנכון שנראה לי שדייקו אותם אנשי חכמי בקיאי בלשונו של הרב הרמוז, וגם ראיתי מהגרסאות שכתבו בב' הספרי שהגהתי מהם שהמה בחכמתם ובעיונם הדק ראו ועיינו בקצת מקומות מהחבור <...> שיש לשונות משוני וסתומים עד שלא מצאו להם מסלול ודרך ללכת בהם, וכדי לפרש בהם פירו' או באור יפה או שאינו יפה ואפי' פי' דחוק, עד שאמ' בלבם שהרב הרמוז לא היה מחבר לשון שאין שום חכם אחריו יכול לפרשו בשום פני' ואפי' על ידי הדחק. לזאת הסבה הסכימו לכתו' ב' פירושי' במקומות אשר מצאו בלשונות האלו כי טעו הסופרי' וכתבו בגליונם מכאן ועד כאן טעות סופר הוא. ואולם במקומות אשר מצאו כתו' שתי נוסחאות שיש פנים לכל אחת מהם, כתבו האחת מבפני' והאחרת מבחוץ בגליון. וגם אני הלכתי בדרכיהם **ולקטתי התוכות וזרקתי הקליפות**, והמעין בספרי זה יבחר מה שירצה ולמה שיטה דעתו בעין השכל, ובאשר אני בער ולא אדע, לא יכלתי להשיג רק מה מעט ובדקתי עד מקום שידי מגעת, ואם עשיתי כל היכלת לשמור את ידי מגעת אל מקום התוספת והמגרעת, זאת נפשי יודעת.

משה בן שלמה גבאי חזן העתיק לעצמו ולבני משפחתו את דרשות יהושע אבן שועיב בשנת 1461 בביגאר דיל קשטיניאל (Bejar, ספרד) בהעתיקו 'משני ספרים ולפי דעתי שהם משובשי' לכן אל יתן דופי <...> בכתובה, כי לא כן בה.⁷⁴ הטקסט של הערוך בכ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 428 הועתק בכתובה אשכנזית רהוטה למדיי בשנת 1444 בידי מעתיק שכתב מן הסתם לעצמו באופן אקלקטי -- מקצתו מנוסח ארוך של המילון ומקצתו מנוסח קצר שנזדמן לו, שניהם לדבריו משובשים: 'והעתקתי קצת מערוך גדול וקצת מיקטן כאשר נזדמן לי טופס לכתוב ולא היו מדויקי' . המעתיק הקפיד לסמן את הגרסאות שהיו סתומות בעיניו: 'וכשמצאתי לשון שלא יכולתי להבינו עשיתי עליו סימן כזה > סימן סגול < על התיבות ואולי מי שדעתו רחבה יבינהו יותר ממני'. מגיה מחזור ומנקדו באויניון בשנת 1453 מעיד שהשתמש בסידורים אחדים בעלי גרסאות שונות של הטקסט וניקודו: 'אני ראובן בר' { } המכונה ללועזות וידאל משה בונשטורוג, דר היום פה אויניון, נקדתי והגהתי זה הסדר מקהל קדש אויניון יהב"א כפי מה שמצאתי בסדרים, לא מלבי ומידיעתי כי לא בינת אדם לי ובחכמת הדקדוק לא ידעתי לחסרוני הרב <...> גם כי מצאתי נקוד מלות הסדרים חלוקים זה מזה במלות שונות ובנקודים. לכן הנני מפיל תחינתי לכל הקורא בזה הסדר מי ומי שיהיה שידניני לכף זכות ועל כל פשעי יכסה אהבתי ואת טעותי יתקן'.⁷⁵ אחת העדויות המאלפות ביותר על היקף ההתערבות הביקורתית של מלומדים בההדרת חיבורים -- זמנה חורג במקצת מהגבול של שנת 1500 שהוצב לרוב הדיונים הקודיקולוגיים בספר זה, ואולי מידת ההתערבות המשתקפת ממנה הולמת יותר את שלהי ימי-הביניים וראשית עידן הדפוס.

⁷² כ"י פרמה Parm. 3256 (קטלוג דה-רוסי 682, ריצ'לר-בית-אריה 504).

⁷³ כ"י אוקספורד MS. Poc. 393 (קטלוג נויבאוואר 217).

⁷⁴ כ"י פריז Hébreu 238; ראו אוצר כתבי-יד עבריים, I, 118.

⁷⁵ כ"י פריז Hébreu 631.

מהקולופון שכתב אברהם בן אפרים שנגי,⁷⁶ שהעתיק לעצמו את החיבור 'עין הקורא' (על הרטוריקה של הדרשה) מאת הפילוסוף הספרדי הפורה יוסף בן שם טוב אבן שם טוב בשנת 1537, מן הסתם בקונסטנטינופול,⁷⁷ אנו למדים מה רבה הייתה החירות שנטלו לעצמם תלמידי חכמים שהעתיקו לעצמם. ראשית, אברהם בן אפרים השתמש בחמישה עותקים של החיבור בהשוותו את גרסאותיהם ובהתקינו את הטקסט בצורה אקלקטית, באופן אופטימלי ובהיקף מרבי. הוא לא היסס לתקן את לשונו של המחבר, שלדעתו לא היה בקי בלשון העברית, ואף להשלים את המפתחות שהמחבר החל בחיבורם:

הנה נא העתקתי הספר הזה בטורח גדול, כי האיש הזה עם רוב בקיאותו בחכמה נפקדו ממנו דרכי לשונו הקדוש, ותקנתי מה שיכלתי מהטעויות אשר כפי דרכי הדקדוק המזיקות בהבנת הענין בלי החליף המליצות. גם באו לידי ה' נוסחאות הנמצאות בעיר ומצאתי בהם שנוי רב, זה חסר וזה יתר, והעליתי בידי מכללם פתשגן זה, ונמצא היותר מדויק ושלם שאפשר, עם שהספר בעצמו נמצא בלתי שלם, כי כמדומה נאבדו מההעתק הראשון קצת עלים מקצת מקומות באמצע ובסופו, ויגעתי והשלמתי מפתחותיו על הדרך שהחל המחבר לסדרם.

הגו בנפשכם מה היו התוצאות של ההדרת החיבור וביקורת הטקסט שלו, אילו היה מהדיר מודרני משתמש בכתב-יד אקלקטי ומשופר זה בלי שהיה לפניו הקולופון המעיד על דרכי התהוותו של עותק זה היה לפניו כמו ברוב כתבי-היד ששרדו בידינו בלי קולופונים! קולופון זה ואחרים מלמדים שהעתיקים שהפיקו מעתיקים לשימושם האישי עשויים להציג טקסט אקלקטי, מקובץ, אשר התערבבו בו כמה גרסאות ונסחים והותכו על ידי מהלך ביקורתי של מעתיקיהם, שלא נרתעו גם לתקן, לשנות ולנסח מחדש את הטקסט בלי לספק לקורא אפרט של חילופי גרסאות כמו במהדורות הביקורתיות המודרניות. מובן שחרות מקיפה כל כך שנטלו לעצמם מעתיקים משכילים לא הוחלה אלא במידה מוגבלת בסוגות ספרותיות אחדות כגון ספרי הלכה קנוניים או סידורים ומחזורים שיש להניח שאפילו המעתיק הביקורתי היה נרתע מלהתערב בהם מעבר לתיקונים של שיבושי המסירה.⁷⁸

⁷⁶ כנראה, היה אחיו של המשורר נסים בן אפרים אבן שנגי מקושטא שאכן, שרבו את שמו בכתב-יד זה (ראו עליו: א' דאנון תולדות בני אברהם, פרסבורג תרמ"ז, עמ' 7, סימן נ; ש' רוזאניס, קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם, סופיה 1938, עמ' 35). על אביהם אפרים הרופא ממגורשי ספרד, ששירת בחצר הסולטאן מחמד השני, ראו י' הקר, 'קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסציליה ועל המגורשים', בתוך: פרקים בתולדות החברה היהודית בימי-הביניים ובעת החדשה מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים שנה על ידי תלמידיו וחבריו, בעריכת ע' אטקס ו'י' שלמון, ירושלים תש"ס, עמ' פו, הערה 133). אברהם העתיק לעצמו בשנת 1530 את כ"י ירושלים Heb. 8° 931, דפים 61-79; ראו אוצר כתבי-יד עבריים, III, 86.

⁷⁷ כ"י לונדון Or. 10550 (לפנים כ"י גסטר 760), דף 69א.

⁷⁸ לכאורה גם הסוגה של הספרות והשירה הייתה צפויה להיות מחוסנת במידה לא מעטה מפני התערבויות ממין זה בגלל תבניותיה הפרוזודיות המוצקות כגון החריזה, המשקל והאקרוסטיכונים. חסינות חלקית זו לא כובדה בהעתקה מאוחרת של המקאמה השירית 'תחכמוני' מאת יהודה אלחריזי. המעתיק, שהעתיק את המקאמה בכתיבה ביזנטית לעצמו בשנת 1511 'בעיר הלבן' (Belgord Dnestrovsky, דרום בסרביה), תיאר את מלאכת עריכתו הפולשנית בקולופון מחורז ונמלץ של כ"י ניו יורק MS 1270, שבו גם העיד על נסיבות העתקתו: 'ברוך רחמנא דסייען. ויהי ה' לי למשען. אשר עזרני והשלמתי זה הספר. הנותן אמרי שפר. לר' יהודה חריזי ב"ר שלמה נ"ע הנחמד והיקר. לאין מחקר. >...< פה בעיר הלבן ממשלת מלכנו המלך האדיר ירום הודו שלטן בייזיט י"ל. וכתבתיו בעדי להיות שחמדתני לו. וחשקתי לחסות בצלו. ולשאוב ממעיין רגלו. מימי זבולו. ולהיותו לי כגן רטוב. וכריע נחמד וטוב. ובכל אשר אבקשהו. לצדי אמצאהו. וכטוטפת במצחי אשימהו. ולאות על ידי אקשרהו. והאל ברחמי הרבים. ובחסדיו המרובים. יזכני להגות בו אני וזרעי וזרעי מעתה ועד עולם א' ככתו' לא ימוש מפך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך וגומ'. והנה אני מחלה פני כל קורא בו. ומעיין בקרבן. אם ימצא בתוכו שום שבוש לישור ואף שלא ידיני לחובה. כי אם לזכות וטובה. מפני שני סבות. כאשר נכתבות. הראשונה כי ההעתק היה מוטעה הרבה. ובשבוש מתרבה. וגם היה ישן נושן. וכל הנכתבים בו בלא סדר. ולא נמצא להם גודר גדר. וכפי שהיו לו המשקלים כתובים והשירים. כל רואיהם יאמרו כי באו זרים. והנה הם שבורים. בלי סדר אמרים. אבל הם יתרים וחסרים. ומימיהם מרים. בתנועות וביתדות ובמיתרים. עד שבאתי אני צעיר הצעירים. לימים זעירים. והתחלתי להעתיקו. וראיתי בו דבר והפכו. ולא די לו ספקו. כמו שעומד על דרכו. כי נראה לו רוקו. ולא יאכל חקו. ועל זה התעוררתי בשם איתני. כפי

אכן, היו מעתיקים, שהקפידו לבודד את התערבותם במסירה על ידי ציונים ביקורתיים מפורשים המקדימים לדעתם כגון 'ולי המעתיק נראה', 'אמר המעתיק' או להפריד ולהציג גרסאות אחרות שמצאו בשוליים בציון מפורש, בדרך כלל במונח 'נ"א' (נוסח אחר) או 'ס"א' (ספר אחר, ספרים אחרים), המכוון לפעמים גם לגרסאות אחרות של ניקוד במחזורים.⁷⁹ יוסף בן אליעזר הספרדי, הוא יוסף טוב עלם, שחיבר את הביאור 'צפנת פענח' לפירוש הראב"ע בשנת 1375 בירושלים,⁸⁰ העתיק באותה שנה את ביאורו של שלמה אבן יעיש לפירוש ראב"ע לתורה בכניאה (כרתים) בדרכו לירושלים. גוף כתב-היד שהעתיק יוסף בן אליעזר לא השתמר אולם שרד העתק ממנו ובו גם הקולופון המקורי.⁸¹ בקולופון המועתק, שכותרתו 'התנצלות המעתיק', באה לידי ביטוי גישתו הביקורתית הזהירה של מעתיק מלומד הטורח לתקן טעויות ברורות במקור המשובש מתוך אחריות אך גם מקפיד להפריד ולסמן את התערבויותיו ושרבוב דעותיו בטקסט המועתק וגם דואג שהתערבויותיו המתועות יישמרו ויובדלו בהעתקות שייעשו מתוך העתקו. בדבריו משתקפים כמה עקרונות בביקורת הטקסט המודרנית ואף תפיסת של הספר השיתופי הפתוח לתגובות ולתוספות של קוראיו ומשתמשיו, אם כי בהטעמת ההפרדה הברורה בין דברי המחבר ובין דברי המקשים והמוסיפים:

אני יוסף בר' אליעזר מגלות ירושלם אשר בספרד העתקתי הספר הזה כלו משובש ומצאתי בו טעויות עד אין קץ, ומקצתם תקנתי מדרך הסברא ומקצת מדרך הקבלה ומקצם הנחתי בלי תיקון יען אשר לא יכולתי להבין גודל השיבושים וריבויים, כי אין מספר. ובמקומות רבים מצאתי ענינים אשר נראה לי להקשות בהם. לא לעורר על בעל הספר, שהרי אמרו ז"ל המורה הלכה בפני רבו חייב מיתה אך עשיתי לחדד את שכלי ולהיות לזכרון כתבתי דעתי במקומות ההמה. וכדי שלא יראה שהוא מדברי בעל הספר הזכרתי שמי שם. ואני משביע לכל מעתיק ספר זה אשר כתבתי או העתקתי שיכתוב את דברי במקומם ולא ישנה [דברי] אך אם ירצה להקשות או להוסיף עליהם, הרשות בידו לכתוב שם גם הוא את דעתו. ועוד אני משביע, שיכתוב התנצלותי זה < > בסוף הספר במקומו כאשר כתבתי אני.⁸²

קוצר שכלי והגיוני. ודעתי ונבוני. ובעזרת חסדו ינצרני. ועזו ניהלני. והישרתי בו ממה שעלה ברעיוני. והבנתי מאלופי וגאוני. אע"פ שנמלט דבר ולא הישרו הכל. יש לאל ידי ויכול. לישרם ובפלס לשקלם. אכן אם נס אחד מהם הוא בהעלם. לא במחזה להכלם. וגם מסבה שהיה ההעתק מוטעה הרבה. ולא היה גם פניות לעיין בו הטיב < >! כדי להוסיף על המעט ולהמעיט על [ה?]מרב. והסבה השנית היא מצד מזגי וחמרי כי השכחה מצויית < >! לכל אדם. ואפילו על גאוני עולם יהודים. כמו שאמ' נעים זמירות שגיאות מי יבין וגומ' לכל שכן לאיש כמוני ושהייתי עוסק במלאכתי. ולא היה פניות לשבתי. להעתיק אפילו שעה שלימה. בעיון עד שיצא לאור כל תעלומה. ולכן המיישר המעוות ימצא שכרו בזה ובבא'. נראה שהמעתיק שלח ידו בכתובת שירים, כמו שעולה משני השירים מפרי עטו שסיפח בסוף כתב-היד. בקולופון זה עדות שגם מעתיקים לעצמם משכילים היו עשויים להעתיק בנסיבות בלתי יציבות בהיותם טרודים בפרנסתם ובאפשרותם המוגבלת להעניק זמן לצורך העתקה מושכלת.

⁷⁹ הגהות שוליים וציוני גרסאות אחרות בשוליים שורבבו לא פעם אחת במהלך המסירה לגוף הטקסט בגרמם כפלי גרסה ושיבוש המקור. תופעה זו הייתה ידועה היטב לגאונים ולראשונים שהוקיעו אותה. ראו תשובות הגאונים, מהדורת א' הרב, ברלין תרמ"ז, סימן רעב והמקורות המובאים בידי ש' פרידמן, S. Friedman, 'A Critical Study of Yevamot X with a Methodological Introduction', *Texts and Studies: Analecta Judaica*, vol. 1, ed. H.Z. Dimitrovsky, New York 1978, pp. 283-285. ראו גם א"א אורבך, בעלי התוספות,⁴ ירושלים תש"ס, עמ' 687.

⁸⁰ ראו מ' בן-מנחם, 'ר' יוסף טוב עלם וספרו "צפנת פענח"', סיני, ט (תש"א-תש"ב), עמ' שנג-שנה; הנ"ל, מגנני ישראל בואטיקן, ירושלים תשי"ד, עמ' 40-41.

⁸¹ כ"י אוקספורד MS. Hunt. 243 (קטלוג נויבאוואר 232), דפים א2-א62. שהעתקה זו לא הייתה מקורית יש להסיק מהשוואתה לכ"י ניו יורק, R1118, חושן המשפט מאת יעקב בן אשר, שהועתק בירושלים בשנת 1388 בידי שני מעתיקים ספרדיים, אחד מהם יוסף בן אליעזר הספרדי, שהרבה להוסיף הגהות משלו בשולי העתקתו, ויש שאף שילב בגוף הטקסט בשמו. האותנטיות של כ"י ניו יורק אינה מוטלת בספק לא רק בגלל ההגהות האלה אלא גם מעצם העובדה שהידועה בדבר ההעתקה של התחלת כתב-היד בידי מעתיק אחר, הכלולה בקולופון של יוסף, תואמת את כתב-היד. ראו גם מ' בית-אריה, 'כתב-יד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים עד הכיבוש העות'מאני' (לעיל, פרק א, הערה 120), מס' 12, עמ' 259-260.

⁸² גישה מקבילה לעניין הפרדת הערות המתרגם מהטקסט המתורגם כבר נקט שמואל אבן תבון בתרגומו למורה נבוכים לרמב"ם. בהקדמתו לתרגומו כתב: 'גם במקומות אכתוב על מלה אחת לשון אחר מחוץ ולא אכתבנה במקום

אכן, המעתיק הספרדי האלמוני אשר העתיק את מהדורתו של יוסף טוב עלם במזרח התיכון (כעדות הנייר המזרחי של כתב-יד אוקספורד) מן הסתם בירושלים, נשמע להשבעתו והעתיק את הקולופון המקורי.

ההשלכות על ביקורת הטקסט וההדרתו

כאשר עוסקים במחקר טקסטים שהתהוו בימי-הביניים יש אפוא לזכור כמה עובדות ולהביאן בחשבון. בראש ובראשונה בנסיבות המיוחדות של פרסום בתקופה שקדמה לדפוס. במאות השנים האלה טקסטים הופצו לעתים קרובות בשלבים אחדים של היווצרותם ולא היה בידי מחבריהם לפקח על גלגוליהם. היעדר המעורבות והפיקוח של הממסד הדתי והאינטלקטואלי בהפקת ספרים ובהפצת טקסטים בחברות היהודיות, בניגוד חריף לשליטת הממסדים הכנסייתיים והפוליטיים בהתפתחות כתבים,⁸³ בבחירת הקנון של החיבורים, בייצור ספרים במסגרות המונסטיות והאקדמיות ובמסירת טקסטים ובסטנדרטיזציה של נוסחיהם בעולם הנוצרי (להוציא ההתפתחויות שחלו בעניין זה בשלהי ימי-הביניים בייחוד באיטליה ההומניסטית בתקופת הרנסנס) גרם שפעולות אלו נעשו ביוזמות אישיות כאשר רבות מההעתיקות נעשו בידי תלמידי חכמים ומשכילים לעצמם. האופי האינדיווידואליסטי הבלתי מפקח והבלתי מבוקר של העתיקת טקסטים, הפקת ספרים וצריכתם מכאן ופנייתם של מחברים אל קוראיהם לתקן את שגיאותיהם, התפיסה הקולקטיבית של המחברות והגישה האקדמית לטקסטים מכאן האיצו את ההתערבויות המודעות של מעתיקים בתהליך המסירה. מעתיקים משכילים ותלמידי חכמים בימי-הביניים המאוחרים שהעתיקו לעצמם, לא ראו בהעתיקתם הכפלה מכנית גרדא אלא פעולת ההזדהות ביקורתית מדעת הכרוכה בהגהת הטקסט לפי ידיעותיהם, ניתוחיהם והשערותיהם,⁸⁴ בהשוואות עם כתבי-יד אחרים ואפילו לא היססו לשלב חומר רלוונטי חיצוני ואת

אחר, ובאגרתו אל הרמב"ם הציג את שיטתו ביתר פירוט: 'ואני בקצת שגיאות ששירתי בהן הייתי מציין בחוץ בדין ובקצתם מעביר צפריני בגיליון כנגד השטה שבה הטעות שבקצתה אין ציון כלל ומחסד אדוננו לצוות על המגיהים שלא יגרדו מכל שימצאו בספרים אפילו אות אחת אך יגיהו בחוץ לא על ידי גרד, ויצינו היטב המקומות כדי שלא ישאר ספק במה שיגיהו'. ראו י"צ לנגרמן, 'מקור חדש לתרגומו של שמואל אבן תבון למורה נבוכים והערותיו עליו', פעמים 72 (תשנ"ז), עמ' 59; ראו שם גם על הערותיו של שמואל אבן תבון למורה, שמלכתחילה היו הערות שוליים שנפתחו או נחתמו בציון שמו המלא או בראשי תיבות והתגלגלו להעתקי התרגום. דוגמה מאיטליה משנת 1425/6 להתראה של מעתיק לעצמו שליקט מבחר מביאור 'פענח' פירוש רש"י על התורה לבל יעתיקו מהעתקתו אלא מההעתק ששימש לו מקור בסיינה כלולה בקולופון שכתב בסוף העתיקת המבחר בכ"י פריז 1467 Hébreu (לפנים כ"י אפשטיין באוסף הקהילה היהודית בווינה IV 3 [קטלוג שוורץ (אוסטריה), 34] ולימים כ"י ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 60; בכתב-היד שהתגלגל לפריז חסרים 18 הדפים הראשונים שבסופם קולופון שנכתב באסקולו [Ascoli]). התראה זו נכתבה בהוראת בעל ההעתק של הביאור: 'נכתב זה הביאור מפירוש רבינו שלמה יצחקי ז"ל ושמו פענח וסדרו ר' יצחק רזא על ידי שבתי הלוי ז"ל בכ"ר יהודה הלוי ז"ל יעל"ה כתבתיו פה בסיינא בקיצור לשון כי דלגתי בכתבתי מפרש' לפרשה ומעניין לעניין ולכן לא יהיה רשאי שום יהודי להעתיקו כפי מה שכתוב בו שלא להעלות דופי וחסרון ופסול בהעתק שבה מצרפת וכן צוה לי הנכבד מ"ר משה עשירה מסיינא בכ"ר אברהם ז"ל וכמו כן כתב בחתימתו <...> שאל יעלה בלב אדם או מי שיהיה להעתיקו מזה ההעתק לבד אם ילך בסיינא באשר הוא שם ויעתיקו אות באות ולא יכבד עליו ההוצאה ממאכל ומשתה לבד הלינה. וכתבתיו אני שבתי הלוי הנזכר בעבור יוצאי חלצי יצ"ו על כן לא יעלה על לב איש ואשה להוציא מלבי ולא מכח ורשות ושולטנות מזרעי לא בקנייה ולא להלוות מעות עליו על מחשבה שישאר אליו ולירשיו אחריו ולא בגזילה ולא בגניבה ולא בשום תחבולה שיהיה בלתי רשותי שבתי הלוי הנזכר ובלב שלם ובנפש חפצה ובדעת מיושבת ולא להסיר או למחוק זאת החתימה לא על ידו ולא על יד אחרים. ומי שיערים ויתנכל לעבור על זה הכתוב לא יזכו יוצאי חלציו להגות בו. עם היות כי בטורח גדול ובחסרון גדול מהוצאותי לפרנסתי כתבתיו'.

⁸³ ראו S. Morison, *Politics and Script: Aspects of Authority and Freedom in the Development of Graeco-Latin Script from the Sixth Century B.C. to the Twentieth Century A.D.*, ed. N. Barker (The Lyell Lectures 1957), Oxford 1972.

⁸⁴ דוגמה לשינוי מדעת של קביעת הרמב"ם בדבר צורת הכתיבה של שירת הים בספר תורה הביא מרדכי גלצר מתוך כתב-יד אשכנזי משנת 1310 (כ"י בודפסט, ספריית האקדמיה למעים ההונגרית אוסף קאופמן A78). המעתיק כתב את השירה לפי המקובל במקומו שלא כהעתקת המודל שהיה לפניו ולא היסס לציון את הדבר במפורש: 'כן כתבתיה על-פי המסורת אבל בנוסח שהעתיקתי ממנו לא מצאתיה ויש אם למסורת' (מ' גלצר, 'יש אם למסורת: על ההגהה בספרות ההלכה', מדעי היהדות, 37 [תשנ"ד], עמ' 143-145).

דעותיהם בסוגות מסוימות של 'הספר הפתוח' (בעיקר בספרות הרבנית המאוחרת) ובטקסטים נזילים⁸⁵ אחרים. אפשר להשוות את הטבעת חותמם של מעתיקים על הטקסטים שנמסרו בכתב לחותמם של המספרים והמדקלמים בעיצוב הטקסטים שבעל פה.⁸⁶ דומה שמטרתו העיקרית של המעתיק המשכיל הייתה לקבוע את מה שהרמן קנטורוביץ' הגדיר נוסח נכון (richtige) של הטקסט ולא נוסח אותנטי (echte) שלו.⁸⁷ הסופרים המקצועיים או השכירים היו נאמנים יותר למודל אך פגיעים יותר לתהליכים המנטליים של מכניזם ההעתקה, שגרמו השתנות לא מבוקרת ולא מודעת של הטקסט. עם זה בהעתקתם של אלה ואלה מסתמנות סטיות בלתי יציבות ושרירותיות. בגלל נסיבות אלה רבים מהטקסטים ששרדו בידינו בכתבי-היד הושחתו לא רק מהצטברויות של שיבושים בלתי-רצוניים אלא גם עוותו על ידי עירובים של נוסחים, עריכות ושחזורים ביקורתיים, תיקונים ושינויים מדעת ומסברה ושרבובים של הגהות, השגות ותוספות. לפיכך תוקפם של עקרונות רבים ויישומיהם בביקורת הטקסט המסורתית והגישה הגנאלוגית שצמחה בתחום ביקורת הטקסט של הברית החדשה⁸⁸ והספרות הקלסית היוונית והלטינית (ואולי הלמה אותה), נחלש מאוד בספרות של ימי-הביניים בכלל, ובספרות העברית בפרט. הגישה ששלטה בכיפה במאה התשע-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים לפיה המהדיר המודרני מסוגל לשחזר את אילן היוחסין ואת השתלשלות כתבי-היד ששרדו (stemma) ועל סמך

⁸⁵ ההגדרה טקסט שאינו מוצק ויציב באנגלית (fluid) רווחת בעת האחרונה בביקורת הטקסט של הספרות האנגלית הקדומה ואף המאוחרת. ראו לדוגמה J. Bryant, *The fluid text: A Theory of Revision and Editing for Book and Screen*, Ann Arbor 2002 והמוקדש לספרות הקלסית במיוחד של המאה התשע עשרה. בראייתו דוחה את הגישה המעמידה את הגרסה האחרונה של המחבר כבסיס המהדורה הביקורתית האפיינית לאסכולה המכונה intentionalist ומציע להציג מהדורה המביאה את כל גלגולי הגרסאות (טיוטות, יומנים, מכתבים, העתקות נאות, הדפסות ומהדורות דפוס) ובלבד שיוצגו באופן נהיר לקורא בספר ובשילוב עם מסכי מחשב.

⁸⁶ אופי המסירה של הטקסטים העבריים עשוי לספק עוד ראיה לטענה בדבר הסרת המחיצה בין התרבות השמיעתית ובין התרבות הכתובה. ראו A.N. Doane, 'Oral Texts, Intertexts, and Intertexts: Editing Old English', in *Influence and Intertextuality in Literary History*, eds. J. Clayton & E. Rothstein, Madison, Wis. 1991, pp. 80-81, 83-85, בדונו בממשק בין הכתוב ובין הנשמע העמיד דון את המודל של טקסטים המבוצעים בכתובה (scribally performed texts) בהתייחסו לסופרים, שהשתתפו בתרבות האורלית בהעלותם על הכתב טקסטים שיריים שבעל-פה.

⁸⁷ H. Kantorowicz, *Einführung in die Textkritik: Systematische Darstellung der textkritischen* ראו L. Havet, *Manuel* Grundsätze für Philologen und Juristen, Leipzig 1921, p. 5. במונחים דומים כבר הבחין *de critique verbale appliquée aux textes latins*, Paris 1911 [reprint Rome 1967], בין נוסח אותנטי (authentique) ובין נוסח נכון (vrai).

⁸⁸ השיטה מכונה שיטת לכמן על שם מייסדה Karl Lachmann, שהתקין נוסח ביקורתי של הברית החדשה בשנת 1831, והיא התבססה בייחוד על עיקרון של טעויות משותפות, ופיתחה הליכים למיון כתבי-היד ולחשיפת זיקתם זה לזה על סמך ההנחה, שלטעויות משותפות מקור משותף. לתולדות השיטה ראו S. Timpanaro, *La genesi del metodo del Lachmann*, Florence 1963 [*The Genesis of Lachmann's Method*, tr. & ed. G.W. Most, F.H.A. Scrivener, Chicago-London 2005]. ראו גם את המיון המפורט של טעויות סופר וגורמיהן שהציג P. Mass, *Plain Introduction to the Criticism of the New Testament*, vol. 1, London 1894, pp. 7-17. השיטה הגנאלוגית שוכללה, זוקקה ונוסחה באופן תאורטי ומעשי בתמציתיות בידי מאס, אמנם בעיקר בשביל טקסטים יווניים ולטיניים. מאס השכיל להטעים שהיא כשרה לטפל רק בכתבי-יד שבנוסחם אין עירוב של נוסחים אחרים (קונטמינציה) ובזאת ליישבה עם הביקורת שהשמיעו נגדה מבקרי הטקסטים של ימי-הביניים. ראו P. Mass, *Textkritik*, Leipzig 1927; מהדורה עם תוספות ותיקונים בתרגום אנגלי: B. Flower, *Textual Criticism*, Oxford 1958. שיטה זו טבעה את חותמה בההדרות של טקסטים עבריים במאה העשרים גם בלי שהמהדירים הציגו את עקרונות מהדורתם. בתחום העיסוק הדל בביקורת הטקסט העברי עקבותיה התאורטיים של השיטה והאמונה שבכוחה להעניק למהדיר כלים לשחזור הטקסט המקורי ניכרים בדבריו של הקלסיקאי ח' וירשובסקי: 'ספר כתבי-יד של חיבור עתיק <...> נושא על-פי רוב את מגילת היוחסין שלו על פניו, בתוך השיטין ממש <...> שפה משלהם יש כביכול לכתבי-יד עתיקים, שפת שירבובים והשמטות והגהות וחילופי גרסאות. בשפתם זו הם מגלים קמעה-קמעה דברים הרבה על מקור הנוסח <...> ואם יבחר המהדיר כהלכה את כל פרטי העדויות המקוטעות <...> אפשר שיצטייר נגד עיניו אילן היחס של כתבי-היד המונחים לפניו. בכך יהא המהדיר נשכר להבנת המסורת של הנוסח וממילא גם לביקורת הנוסח. אין כוונתי לומר שהכרת ההסתעפויות של מסורת הנוסח נותנת מאליה בידי המהדיר כללים שריקים שלפיהם אפשר לברור גרסאות נכונות בכל מקום ומקום בלא התעמקות וטרחה יתרה. אילן היחס של כתבי-היד לעולם לא יפטר את המהדיר מן הצורך – ואף מן החובה – לחשוב, לבחון, לשפוט ולהכריע' ('אקדמות לביקורת הנוסח של "פירוש ספר יצירה" לר' יצחק סגי-נהור', תרביץ כז (תשי"ח), עמ' 257).

זה לשחזר בעזרת הנחות מסוימות של ביקורת הטקסט את הטקסט המקורי (Urtext) או זה הקרוב לו ביותר אליו (הארכיטיפ), גישה זו אינה יפה לטקסטים שנמסרו בנסיבות שתוארו כאן. הגישה הגניאלוגית והסטמטית אינה הולמת את רוב הטקסטים האירופיים מימי הביניים ובייחוד לא את הטקסטים העבריים מכל האזורים.

חלק מנסיבות המסירה של טקסטים בימי הביניים שרובם חוברו בידי מחברים, יפות גם לטקסטים האנונימיים שהתהוו מהתקופה הבתר-מקראית ועד לתקופת הגאונים ושנמסרו באותה תקופה באופן שמיעתי. דרכי ההתהוות העלומות של אותם טקסטים שונים כמובן מדרכי התהוות הטקסטים בעיצומם של ימי הביניים ועד התפשטות הדפוס העברי אולם נסיבות מסירתם שבכתב הייתה מהמאה העשירית ואילך הייתה דומה למסירת הטקסטים שחוברו או נערכו מהמאה העשירית ואילך.

ההכרה בדבר אי ההתאמה של הגישה הגנטית המתיימרת לחשוף את השתלשלות הטקסט ויחסי כתבי-היד אלו לאלו ומקנה למהדיר את היכולת הביקורתית והחובה לשחזר את הטקסט המקורי (או הקרוב ביותר אליו) כביכול התפתחה בביקורת הטקסט האירופית למן הרבע השני של המאה העשרים כאשר חוקרים מתחומי הלשונות הרומניות (בייחוד צרפתית עתיקה) ערערו על כמה עקרונות יסוד של הפרוצדורה הגנאלוגית והציעו להם תחליפים. עם זה הם לא הטילו ספק באפשרות השחזור כשהיא לעצמה, אף כי הגבילוה לשחזור ה'ארכיטיפ ולא המקור.⁸⁹ אולם ז'וזף בֶּדִייה, חוקר השירה האפית הצרפתית העתיקה, והוא שכבר בשנת 1926 יצא חוצץ בפעם הראשונה נגד הדוקטרינות של לכמן והשיטה הגנאלוגית המקנה למבקר הטקסט את היכולת לשחזר את הטקסט המקורי וביקש להפריך את תקפותן בטיפול בטקסטים של ימי הביניים וכך בישר עידן חדש בביקורת הטקסט.⁹⁰ אמנם בדייה הודה שכתבי-היד מתקבצים לקבוצות אך זיקותיהן זו לזו ולארכיטיפ נשארות סתומות, ואת המצב המחיש על ידי קווים מאונכים מקבילים, שאין דרך ודאית ללכדם. לדעתו, מיון כתבי-היד של הטקסט מוצדק אך ורק כשהוא מסתיים בההדרה של כתב-יד נבחר אחד ולא כשהוא כרוך בהעמדת טקסט אקלקטי או משוחזר.⁹¹ התאוריה של בדייה הלכה והתקבלה ויישמו אותה מהדירים רבים של טקסטים מימי הביניים, ובמיוחד שלטה בתחום הספרות של הלשונות הרומניות, בייחוד הצרפתית העתיקה,⁹² אם כי מבקרי טקסט לא מעטים הוסיפו לאמץ גישות "אקדוטיות".⁹³ הזרם שכונה "פילולוגיה חדשה"

⁸⁹ כגון אונרי קנטן (H. Quentin, *Essais de critique textuelle*, Paris 1926), שטבע חמישה עשר כללים לוגיים חדשים להשוואת גרסאות כדי למיין את כתבי-היד באופן גנאלוגי. קנטן היה הראשון שהכיר במגבלה של כל ביקורת טקסט, שאינה יכולה להתיימר לשחזר את המקור הראשון אלא את ה'ארכיטיפ', והטעים את ההבחנה ביניהם. הוא התנגד בחריפות לשיטת המיון על סמך הטעויות המשותפות והציע במקומה שיטה המבוססת על מיון סטטיסטי של התאמי גרסאות של זוגות כתבי-יד כנגד כתב-יד שלישי, בלי התייחסות למידת מהימנותם, ובכך שלל את ההנחה שרווחה בשיטת לכמן, שיש לראות בחילופים משותפים טעויות משותפות. לשיטת קנטן בעלת ערך היא התוספת שהציע פ' אלסברג, 'השלמה לשיטת בקורת הטקסטים של Dom Henri Quentin', תרביץ, יב (תש"א), עמ' 287-293. באופן דומה המליץ אחר כך פסקוואלי על הפרדת ארכיטיפים מקבילים והעתיקהם הבלתי-מעורבים (G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*, Florence 1934).

⁹⁰ ראו במבוא למהדורתו: J. Renart, *Le lai de l'ombre*, ed. J. Bédier, Paris 1913, pp. xxiii-xxlv. מלכתחילה, בשנת 1890, ההדיר בדייה את הטקסט לפי שיטת לכמן אך חזר בו וההדירו מחדש על סמך עיונו המחודש בדרכי המסירה של טקסטים מימי הביניים. לפי העקרונות שגיבש ההדיר עוד טקסט – *La Chanson de Roland*, Paris 1922.

⁹¹ J. Bédier, 'La tradition manuscrite du "Lai de l'Ombre": Réflexions sur l'art d'éditer les anciens textes', *Romania*, 54 (1928), pp. 161-196, 321-356.

⁹² ראו את סקירתו של: P.F. Dembowski, 'The "French" Tradition of Textual Philology and Its Relevance to the Editing of Medieval Texts', *Modern Philology*, 90 (1993), pp. 512-532.

⁹³ את המונח *ecdotica* (שנגזר מיוונית) בביקורת הטקסט כדי לציין את הגישה בדבר שחזור טקסט עד כמה שאפשר כפי שהתכוון מחברו טבע הנרי קנטן. הגישה הגנאלוגית עדיין רווחת בעיקר בין חוקרי הטקסטים באיטליה, וראש

("New Philology"), שהפציע בסוף שנות השמונים של המאה העשרים ושחלק על השיטה הביקורתית הישנה, לא היה ביסודו חדש כלל אלא חזרה לערעורו של בדיה על השיטה הלכמנית הישנה ושל כל ההולכים בעקבותיו. לאמיתו של דבר, החידוש של זרם זה הוא בניסיונו להטמיע בפילולוגיה של הטקסטים מימי-הביניים תיאוריות ספרותיות פוסמודרניסטיות והרצון לשנות את השוליות האקדמית של תחום זה.⁹⁴ זרם אחר בין הגישות לההדרת טקסטים של ימי-הביניים שהפציע בעת האחרונה כשלוחה של הפילולוגיה "החדשה", מכנה את עצמו "פילולוגיה חומרית" ("Material Philology"). אף הוא הולך בעקבות בדיה וההולכים בעקבותיו בדחיית הגישה הסטמטית אך מבקש לגשר בין הפילולוגיה "החדשה" ובין הפילולוגיה הקלסית.⁹⁵ אכן לגישה הגנאלוגית הייתה בשנים האחרונות עדנה מסוימת בניסיונות להעמיד מודלים מתמטיים וסטטיסטיים כדי לנתח מסירות של חיבורים בכתבי-יד.⁹⁶ יתרה מזו, בשנים האחרונות, עם הפצעת העיבוד הדיגיטלי בההדרת טקסטים באירופה, התקנת מהדורות אלקטרוניות, מהדורות המכונות hypertext editions ופיתוח תוכנות להשוואת גרסאות, החלו גם ניסויים לחשיפת אוטומטית של אילן יוחסין (stemma) באופן חישובי שחלק מהם מבוססים על עקרונות ומהלכים של השיטה הלכמנית. כלים אלו הם עדיין בשלב ניסויי.⁹⁷

הגישה הגנאלוגית וההדרת טקסט משוחזר אינן מתאימות לרוב החיבורים העבריים מימי-הביניים, ולא רק משום שעדי הנוסח שלהם מייצגים מסירה אנכית בלתי רצופה ומעמידים לנו נוסחים "פתוחים", דינמיים ונזילים, אלא משום שהטקסטים העבריים בייחוד עשויים לסטות מהנוסח המקורי בגלל התערבויות של מעתיקים משכילים שהפיקו ספרים לשימוש האישי. על אף המקובל טקסטים מילוליים לא קיבעו משהועלו על הכתב. טקסטים שנמסרו בכתב ונקלטו באופן חזותי היו גמישים ופגיעים כמו טקסטים שבעל-פה ואולי יותר מהם.

מייצגיה היום הוא פאולו טרואטו. ראו P. Trovato, *Everything you always Wanted to Know about Lachmann's Method: A Non-Standard Handbook of Genealogical Textual Criticism in the Age of Post-Structuralism, Cladistic, and Copy-Text*

⁹⁴ עיקר הבסיס התיאורטי של זרם חדש-כביכול זה נשאב מתוך Bernard Cerquiglini, *Éloge de la variante*, Paris 1989 ראו את המאמרים בחוברת המיוחדת של כתב-העת *Speculum* 65,1 (1990), שהוקדשה כולה לנושא 'The New Philology'. ראו גם M-D. Glesgen & F. Lebsanf, *Tübingen Alte und neue Philologie*, eds. 1997 (reprint Ebook 2011).

⁹⁵ M.D.C. Drout & S. Kleiman, 'Doing Philology 2: Something "Old", Something "New": Material Philology and the Recovery of the Past', *The Heroic Age: A Journal of Early Medieval Northwestern Europe*, 13 (August 2010), §2-§7 (www.heroicage/issues/13/pl.php)

⁹⁶ ראו למשל: M.P. Weitzman, 'The Evolution of Manuscript Traditions', *Journal of the Royal Statistical Society, Series A (General)*, 150 (1987), pp. 287-308 והרקונסטרוקטית באירופה, בעיקר באיטליה, ראו בספרו של פאולו טרובטו, P. Trovato, *Everything You Always Wanted to Know about Lachmann's Method: A Non-Standard Handbook of Genealogical Textual Criticism in the Age of Post-Structuralism, Cladistics, and Copy-Text*, Padova 2014.

⁹⁷ ראו למשל P. Baret, M. Dubuisson, A. Lantin & C. Macé, 'Experimental Phylogenetic Analysis of a Greek Manuscript Tradition' *Journal of the Washington Academy of Sciences*, 89 (2003), pp. 117-124; M. Dubuisson, & C. Macé, 'Handling a Large Manuscript Tradition with a Computer', in *The Evolution of Texts: Confronting Stemmatalogical and Genetical Methods*, Pisa 2006, pp. 25-37; C. Macé & P. Baret, Une expérience de laboratoire en critique textuelle: recherches stemmatiques sur une tradition manuscrite créée artificiellement, in *L'écrit et le manuscrit à la fin du Moyen Âge*, Turnhout 2006, pp. 215-228; A. Ciula & F. Stella, *Digital Philology and Medieval Texts*, Pisa 2007; T. Orlandi, *Informatica testuale: Teoria e practice*, Bari 2010; *Digital philology: journal of medieval culture* -- 2012.

מהי ההשתמעות של הצגה איקונוקלסטית זו של המסירה בימי-הביניים? כלום המסקנה המתבקשת מכך היא נטישת רוב כתבי-היד העבריים, בייחוד המאוחרים יותר, מפני שרבים מהם עשויים להציע טקסטים בלתי יציבים שאינם אותנטיים אשר סולפו, במקצת לפחות, מתוך החירות הביקורתית שנהגו בהם מעתיקים מלומדים מכאן ושיבושי העתקה מידי סופרים קשי יום מכאן? מובן שלא, שהרי אלה המקורות היחידים של הטקסטים כמסירתם בימי-הביניים קודם שהובאו לדפוס (רבים מהם לא נדפסו מעולם), שעומדים לרשותנו ואין בלתם. אולם עלינו להשתמש בהם בזהירות רבה, להתייחס אליהם תמיד במידת-מה של חשדנות וספקנות ומעל לכול להימנע מלהתיימר להעמיד טקסטים אותנטיים ואפילו מהדורות ביקורתיות המערבות תכופות עדי נוסח באופן אקלקטי גם אם במידה חלקית. תחת זה יש להעדיף ככל האפשר את המהלך הזהיר של הההדרה הדיפלומטית של כתב-יד בסיסי אחד – שאת בחירתו יש, כמובן, להצדיק באופן ביקורתי – אך ללוותו באפרט מדויק של חילופי גרסאות ולהסתפק בהצגת דעותיו והשערותיו של המהדיר על העדפת גרסה זו או אחרת או על שחזור סביר יותר, במבוא ובהערות המלוות את חילופי הגרסאות.

הדרך הבטוחה ביותר העומדת בפני כל מהדיר שלרשותו כתב-יד אחדים הנבדלים זה מזה הבדל ניכר בנוסחם היא, כמובן, הצגה סינופטית של כל עדי הנוסח בההדרה דיפלומטית מקבילה, המיטיבה להמחיש למשתמש את המסירה והתפלגותיה ומסייעת לו לגבש את גישתו הביקורתית להשתלשלות הטקסט ושחזור גלגוליו בלי שהמהדיר יכפה עליו את הנוסח שהוא שחזר. חלוץ ההעמדה הסינופטית של גרסאות טקסט עברי היה פטר שפר.⁹⁸ הצגה סינופטית של כתב-יד וגרסאותיהם פושטה מאוד וקוצרה בעידן המחשוב שבו פותחו תוכנות הן להעמדה אוטומטית של גרסאות כתב-היד בטורים מקבילים הן בצורת שורה תחת שורה (מעין פרטיטורות⁹⁹). פיתוח תוכנות והקמת פרויקטים לעריכה אלקטרונית של טקסטים דיגיטלים הולכים ומתרבים בעת האחרונה ומקילים על הכנת מהדורות דפלומטיות או סינופטיות.¹⁰⁰ ועם זה ראוי לבחור בשיטת ההדרה אחראית לאחר מיון דקדקני של כתב-היד ולפי תמונת עדי הנוסח ולהתאימה לכל טקסט על טיבו ומסירותיו באופן אינדיווידואלי. גם כשנוקטים בצדק את שיטת בדיקה ומעמידים את המהדורה על יסוד כתב-יד אחד ומשתדלים להימנע מהתערבות ביקורתית בגוף הטקסט עדיין יש מקום לשילובה של ביקורת טקסט מטיפוס גנאלוגי בהעמדת המהדורה.¹⁰¹ לדוגמה, כאשר מספר

⁹⁸ P. Schäfer in collaboration with M. Schüller & H.G. von Mutius, *Synopse zur Hekhalot Literatur* [Texte und Studien zum Antiken Judentum 2], Tübingen 1981. ראו P. Schäfer & H.G. von Mutius in collaboration with G. Reeg, *וילמים*: סינופסיס לספרות ההיכלות. ⁹⁹ P. Schäfer, 'Current View on Editing of the Rabbinic Texts of Late Antiquity: Reflections on a Debate after Twenty Years' (ראו להלן בהערה 91), עמ' 80. ¹⁰⁰ COST (European Cooperation in the Field of Scientific and Technological Research), "The Interedition" -- An Interoperable Supranational Infrastructure for Digital Editions (<http://www.interedition.eu/>)

¹⁰¹ ראו גם שם, עמ' 530-532. הצעות בדבר שילוב שני הזרמים בדרכי ההדרה כבר העלו מצדדי שיטת בדיקה, בעיקר עקב הימנעותו של בדיקה מלהציע טכניקה משלו לההדרת הטקסט. וינאוור, מחסידיו של הזרם החדש, ביקר את ההימנעות המוחלטת מביקורת הנוסח. בנתחו את המכניזם של ההעתקה הציע להרחיב את ההגהה המכנית בלי להסיג את גבול העריכה הרציונלית. לדעתו, ביקורתיות העורך צריכה להצטמצם בבוררות במאבק המכני בין המחבר ובין המעתיק, ושיפוטו נדרש רק כיש עדות לאשמת המעתיק. ראו E. Vinaver, 'Principles of Textual Emendation', in *Studies in French Language and Mediaeval Literature Presented to Prof. M.K. Pope*,

כתבי-היד גדול מאוד מובן שקשה או בלתי אפשרי להעמיד מהדורה סינופטית. כאשר כתבי-היד מייצגים נסחים שונים זה מזה ומרוחקים, רצוי לשלב שיטה דיפלומטית וסינופטית על ידי פיצול נסחים מקבילים שכל אחד מהם מיוצג על ידי כתב-יד בסיסי אחד בלויית חילופי גרסאות מכתבי-יד בני נוסחו. במקרה כזה כאשר נסחים אחדים של הטקסט מופרדים ומעומתים יש מקום לשקול את האפשרות לסטות לפעמים מהשיטה הבדיאנית ולהיעזר בגישה ביקורתית גנאלוגית או אקלקטית בעת הצורך. בדרך מעורבת מעין זו כבר נקטו מנלי וריקרט בהתקנים נוסח ביקורתי של הטקסט המסובך ועתיר כתבי-היד של סיפורי קנטרברי מאת צ'וסר על סמך 83 כתבי-יד.¹⁰² בהיווכחם לדעת אחר מיון כתבי-היד שהיו ארכיטיפים אחדים הדפיסו רק אחד מהם לאחר מהלכי רצנויה של עדיו, אלא שכללו בו את כל השגיאות שהיו עשויות לפלוש אליו בלי לתקן והעירו עליהן והציעו את הגהותיהם רק בהערות הביקורתיות. באפרט נפרד הביאו את כל הגרסאות האחרות.¹⁰³

למרות העיסוק הנרחב בטקסטים שהתהוו או נמסרו בימי-הביניים בתחומים רבים במדעי היהדות מאז תנועת חכמת ישראל בת המאה התשע עשרה, השימוש שהלך והתרחב בכתבי-יד, ההדרת טקסטים ופרסום מהדורות ביקורתיות בשיטות שונות, לא התפתח בד בבד עיסוק תיאורטי בביקורת הטקסט ובשיטות ההדרה. בהתהוות הטקסטים של הספרות התלמודית, בעריכותיו ובמסירותיו בעל-פה ובכתב עסקו לא מעט¹⁰⁴, אך לא בטקסטים הבתר תלמודיים. עד לאחרונה לא התפרסם שום חיבור מקיף או מחקר תיאורטי ויישומי על ביקורת הטקסט במדעי היהדות למעט מאמרים אחדים או הבהרות קצרות המשוקעות בהקדמות של מהדורות ביקורתיות המתייחסות לטקסטים ספציפיים. היעדר דיונים תיאורטיים מקיפים בביקורת הטקסט, בהתהוותו ובדרכי מסירותיו, הכפלותיו, גלוליו והתקבלויותיו (למעט הטקסטים התלמודיים), בגישות השונות לההדרת כתבי-יד שהתפתחו לגבי טקסטים מערביים מימי-הביניים

It is right to preserve a : Manchester 1939, pp. 351-369. ראוי להביא את עקרונות הגהת הטקסט שהוא מציע: reading as long as it is possible that it comes from the original, and it is wrong to replace it by what is merely probable. 'Impossible' readings are those which can be shown to result from scribal errors; such readings it is our duty to correct. 'Improbable' readings may or may not be due to the author, and those we have obviously no right to alter (עמ' 368). חוקר הספרות שבלשונות הרומניות, חירס פרי, חשף את תורת ההדרה נוסח בדייה ועמד על הסתירה הפנימית הנגלית בדברי המהדירים המודים לא אחת שנוסח כתב-היד הבסיסי משובש וכי גרסאות כתבי-יד אחרים טובים ממנו. בעקבות ניסויים מעניינים בסמינר באוניברסיטה העברית הגיע פרי למסקנה השוללת את שיטת בדייה ואת השיטה הגנאלוגית כאחד והציע פשרה בין שתי הגישות: התקנת 'טקסט השוואתי' (texte comparatif), על סמך השוואה של כל גרסאות כתבי-היד בצירוף אפרט מפורט, כלומר הצגת טקסט לאחר עיבוד ביקורתי, שאינו גנאלוגי, של כל מסורתיו, בלי התיימרות לשחזר המקור. ראו H. Peri, 'Une methode experimentale de critique des textes', in *Atti dell'VIIIo Congresso Internazionale di Studi Romanzi*, Florence 1960, vol. 2, pp. 721-726.

J.M. Manly & E. Rickert, *The Text of Canterbury Tales: Atudied on the Basis of all Known* ¹⁰² Manuscripts, 8 vols., Chicago 1940.

¹⁰³ פשרה בין הגישה הדיפלומטית הקשוחה של בדייה ובין הדחף הביקורתי של המהדיר מונחת גם ביסוד מהדורת 'פרק שירה' שהתקנתו בשכבר הימים בעבודת הדוקטור שלי, 'פרק שירה: מבואות ומהדורה ביקורתית', 2 כרכים, האוניברסיטה העברית תשכ"ז. הטקסט הקצר יוצא הדופן אשר עניינו תשבחות כל הברואים לבוראם ששרד בכתבי-יד רבים בעלי גרסאות שונות ומשונות, הוצג בשלושה נסחים מקבילים, כל נוסח מתבסס על כתב-יד אחד ולכל אחד מהם אפרט של חילופי גרסאות משלו. בכל נוסח שולבה לעתים התערבות ביקורתית של המהדיר בדרך של העדפת גרסה אחרת של אחד מבני נוסחו (בחיבור זה אף הוקדש פרק שלם לביקורת הטקסט בכלל והטקסטים העבריים בפרט). על העימות המתודולוגי בין הגישה הסטמטית המבקשת לחשוף את הטקסט המקורי, ששורשיה נעוצים כבר בהנחות של ההומניסטים ברנסנס, ובין העמדה הכופרת באפשרות זו, ועל ההקשר הרחב יותר של עימות זה במחקר הספרותי ראו L. Patterson, *Negotiating the Past: The Historical Understanding of Medieval Literature*, Madison, Wis. 1987, Chapter 3: 'The Logic of Textual Criticism and the Way of Genius: The Kane-Donaldson *Piers Plowman* in Historical Perspective', pp. 77-113.

¹⁰⁴ ראו הסיכום רב ההיקף מאת י' זוסמן, המתייחס בעיקר לשלב המסירה השמיעתי, "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה: כוחו של קוצו של יו"ד (ראו לעיל, פרק א, הערה 22).

ולגבי טקסטים וורנקולריים בלשונות הרומניות מאז המאה התשע-עשרה הזיקו לההדרת רוב רובם של הטקסטים במדעי היהדות. חיבורים הוהדרו בהתעלם מנסיבות התהוותם, מסירתם, והתקבלותם בימי-הביניים רבות מהמהדורות שיצאו לאור היו אקלקטיות והועמדו מתוך הנחה סמויה שהמהדיר צריך, רשאי ומסוגל להעמיד מהדורה שתשקף את הנוסח המקורי של החיבור.

באמצע שנות השמונים הופרה התחום הדל של ביקורת הטקסט התיאורית של הספרות העברית במאמר על מצב המחקר של הספרות הרבנית בשלהי העת העתיקה מאת פטר שפר, שגרר השגה מאת חיים מיליקובסקי ותגובה מאת שפר.¹⁰⁵ אף על פי שהמאמר והפלוגתה הוקדשו לספרות הרבנית הקדומה, ערכם המתודולוגי יפה גם לספרות ימי-הביניים וממילא אותם חיבורים קדומים נמסרו בכתבי-יד מתקופות ימי-הביניים. מאמרו של שפר, כפי שהוא מעיד עליו בעצמו, הוא פרגמטי, סובייקטיבי ופולמוסי שבאמצעותו הוא ביקש לטלטל את הגישה הרווחת לטקסטים של הספרות הרבנית הקדומה מבלי להתייחס לדרכי ההדרת הטקסטים. הוא תוהה על דרכי ההתהוות ושלבי העריכה של אותם טקסטים, תוהה על עצם הזהות של "טקסט" ותיחומו ומניח שטקסטים אכן התהוו בשלבי עריכה אחדים וכי זיקותיהם אלו לאלו והגבולות ביניהם נזילים. המסקנה הבלתי נמנעת היא שמצב הטקסטים המסורים של החיבורים של הספרות הרבנית מסכל את גישת המחקר אליהם כחיבורים פרי עריכה סופית. המונחים המשמשים במחקר – טקסט, Urtext, רצנויה, מסורת, עריכה (עיבוד), עריכה סופית – הם שברירים ונמהרים. אם קשה להפריד בין חיבורים ידועים משום שבשלב הסופי של העריכה (redaction) שלהם רוב החיבורים בספרות הרבנית הקדומה הם תוצרים מלאכותיים המשקפים במקרה הטוב את המציאות ההיסטורית של העורך האחרון ובמרה הרע – את המציאות ההיסטורית של המהדיר הביקורתי המודרני.

כוונת המחקר בתחום זה להעמיד במידה רבה מהדורות ביקורתיות לצורך חשיפת הטקסט "המקורי" עדיין רחוקה מלהשיג מטרה זו. יש להיפטר מגחמת החוקר בחיפוש אחר גרסאות "טובות יותר". האמור הוא לא בתיעוד של שינויי גרסאות (variants) של טקסטים סטטיים אלא בתיעוד של מסורת כתבי-יד דינמית. שפר דוחה כמובן מכול וכול את האפשרות של ההדרה ביקורתית לשחזר את הטקסט המקורי, שלמעשה אף לא היה קיים בתהליך הדינמי של התהוות. כנגד התפישה של שפר המכירה בבעייתיות של העמדה ביקורתית של הטקסטים הדינמיים משקף מיליקובסקי בתגובתו את העמדה השמרנית הישנה המאמינה ביכולתו של המהדיר המודרני לזהות את הזיקות בין כתבי-היד וביכולתו ובחובתו לחשוף את אילן היוחסין שלהם ולשחזר על פיהם באופן ביקורתי את הטקסט המקורי במידת האפשר. הוא חולק על דעתו של שפר ששום חיבור רבני אינדיווידואלי איננו ישות סטטית, מעיר שביקורת הטקסט של הספרות הרבנית עדיין בחיתוליה מכדי הסקת מסקנות נחרצות בעניין זה. מיליקובסקי מציין לכמה חיבורים שאין ראייה

¹⁰⁵ P. Schäfer, 'Research into Rabbinic Literature: An Attempt to Define the Status Quaestionis', *Journal of Jewish Studies*, 37 (1986), pp. 139-152; Ch. Milikowsky, 'The Status Quaestionis of Research in Rabbinic Literature', *Journal of Jewish Studies*, 39 (1988), pp. 201-211; P. Schäfer, 'Once again the Status Quaestionis of Research in Rabbinic Literature: An Answer to Chaim Milikowsky', *Rabbinic Texts and the History of Late-Roman Palestine*, eds. M. Goodman & Ph. Alexander (Proceedings of the British Academy 165), Oxford 2010, pp. 51-78. נספח לכך: 'Current Views on the Texts of Late Antiquity: Reflections on a Debate after Twenty Years', pp. 79-88 (עמ' 79-88). למעשה רק חלקו של שפר בתוספת זו (עמ' 88-79) מתייחס לפלוגתה, ובו הוא חוזר על כמה מדבריו בתשובתו שם משנת 1989.

לכך שהם לא נחתמו לאחר עריכתם הסופית ושכתבי-היד שלהם אפשרו או עשוים לאפשר (כמו במקרה של מדרש בראשית רבא) ניתוח סטמטי; הוא משוכנע שניתוח כזה יוביל למסקנה שהזהות העריכתית של בראשית רבא תהיה ברורה לחלוטין ושאינן בו הבדלי נוסח משמעותיים. הוא מצייין שמידת חילופי הגרסאות שבין כתבי-היד של הטקסטים הרבניים הקדומים אינם רבים דרך משל ממידתם בין כתבי-היד של הביבליה היוונית, והיא פחותה מאוד ממידתם בתרגם השבעים. הוא משוכנע שניתן לתחום בבהירות את התוספתא, מכילתא, מדרשי ההלכה, המדרשים הקדומים וטקסטים רבים אחרים ושמציאות חילופי הגרסאות בהם אינה נעוצה בדרכי התהוותם ועיבודם אלא בתהליך מסירתם. בניגוד להעמדה הסינופטית של ספרות ההיכלות במהדורתו של שפר ההולמת את השקפתו על התהוות ספרות זו וגלגוליה, מיליקובסקי סבור שבלי כל ספק התבנית המסורתית של הדפסת טקסט יחיד הולמת את הרוב המכריע של הטקסטים הרבניים. הוא משוכנע שגם אם אי אפשר לשחזר את נוסח הטקסט המקורי אין להטיל ספק בקיומו. בצדק הוא מזכיר את שלב המסירה השמיעתית של הספרות התלמודית והמדרשית שנמשכה (באשר לתלמוד הבבלי) גם לאחר העריכה הסופית) אך אינו דן בהשתמעויותיה על ההדרת הטקסט.¹⁰⁶

בתגובתו להשגותיו של מיליקובסקי מצביע שפר שלמרות שמיליקובסקי מודה במיעוט הטקסטים שבמסורת כתבי-היד שלהם נערך ניתוח סטמטי קפדני, הוא בטוח שאפשר יהיה לשחזר את הנוסח המקורי. שפר מטעים שבצינו במאמר שברוב המקרים Urtext לא היה קיים מעולם לא התכוון שאי אפשר לשחזרו בגלל העדויות הפגומות אלא משום שאי אפשר לייחס קטגוריה זו לספרות הרבנית בגלל עצם טיבה, ואין בכך לשלול את קיומם של טקסטים אלו במקום ובזמן אלא ששום נוסח עריכתי יחיד הוא מקור לכל שאר הנוסחים העריכתיים של אותו טקסט. בתוספת המאוחרת לפלוגתא שנדפסה בפרסום החוזר של המאמרים התייחס שפר למאמר ביקורת על המהדורה הסינופטית שפרסמה רבקה אולמר לפסיקתא רבתי¹⁰⁷ מאת מיליקובסקי.¹⁰⁸ מיליקובסקי יצא חוצץ נגד מהדורה סינופטית (או דיפלומטית), המכונה על ידיו 'transcriptional' שמציגה תעתיק של כתבי-היד לעומת המהדורה הביקורתית, שרק בה יש שימוש ביכולת הביקורתית של המוח האנושי לשחזר טקסט טוב יותר מכל מה שהשתייך בתעודות. בצדק מוחה שפר על טיעון זה וכן על קביעתו האבסורדית שמהדורות טרנסקריפציונליות (שהתעוררו, כזכור, בביקורת הטקסט האירופית מתוך דחיית הגישה האקדוטית והסטמטית בת המאה התשע-עשרה) הן שמרניות באופן קיצוני בניגוד למהדורות הביקורתיות שהן מתקדמות. בצדק טוען שפר שבקריאתו להעמדת מהדורות סינופטיות ביקש להציע גישה פתוחה, ליברלית ואפילו דמוקרטית למסורת כתבי-היד -- להימנע מלכפות על הקורא נוסח משוחזר על פי שיקוליו של המהדיר אלא להציג בפניו את עדויות הטקסט ולאפשר לחוקר להחליט מה היא הגרסה היותר טובה.

לאחרונה מיקד וסייג מיליקובסקי את עמדותיו הסטמטיות והודה שיש גם טקסטים רבניים שנמסרו ברצונות פתוחות שבמהלכן התירו מעתיקים לעצמם לעבד את הטקסט ושניתוח סטמטי

¹⁰⁶ באופן ברור יותר באה לידי ביטוי גישתו האקדוטית והמיושנת של ח' מיליקובסקי במאמרו 'החיפוש אחר 'הטקסט המקורי': עיונים בענייני נוסח וההדרה בסדר עולם ובויקרא רבה', בתוך: מחקרים בתלמוד ובמדרש: ספר זיכרון לתרצה ליפשיץ, בעריכת א' אדרעי [ואחרים]. ירושלים תשס"ה, עמ' 349-383. הוא דוחה את ההסתעיונות בדבר יכולתו של המהדיר לנכש מן הטקסט את שיבושיו ועריכותיו ועקב כך להציג את אותו בלי עריכה ביקורתית. לדעתו המהדיר הביקורתי יכול להעמיד טקסט אחיד גם אם ניכרות עריכות שונות ובעצם מטיף להעמדת טקסט אידיאלי ולסמכותו של החוקר לבחור ולהכריע בההדרת הנוסח.

¹⁰⁷ R. Ulmer, *Pesiqta rabbati: a synoptic edition of Pesiqta rabbati based upon all extant manuscripts and the editio princeps*, 3 vols., Atlanta, Ga. (vol. 3 -- Lanham) 1997-2002 (South Florida studies in the history of Judaism 155, 200)

Ch. Milikovsky, 'Further on Editing Rabbinic Text: A Review Essay', *JQR*, 86 (1999), pp. 409-417 ¹⁰⁸

של טקסטים אלו אינו ראוי ואינו אפשרי כלל. כמו כן הוא הסיר את דחייתו את המהדורות הסינופטיות ולא עוד אלא שצידד בהם במתכונת דיגיטלית, אמנם רק כהכנה למהדורה ביקורתית, כפי שהוא עצמו הדגים במהדורה סינופטית של מדרש ויקרא רבה הנגישה באינטרנט.¹⁰⁹

D. לאחרונה הוקדש ספר שלם, מרובה עמודים, לביקורת הטקסט – ספרו של דניאל אברמס *Abrams, Kabbalistic Manuscripts and Textual Theory: Methodologies of Textual Scholarship and Editorial Practice in the Study of Jewish Mysticism* (Second revised and enlarged edition of Los Angeles 2010 edition), Jerusalem—Los Angeles 2013. ערכו של ספרו של אברמס חורג מתחום מחקר ספרות הקבלה והמיסטיקה. חשיבותו נודעת לתחומים של מדעי היהדות הספרותיים. אמת, טקסטים של ספרות חז"ל, שנמסרו בתקופה ממושכת בעל-פה לפני שהופצו בכתב, ביקורת הטקסט שלהם ופרקטיקת ההדרתם כפופה לנסיבות המיוחדות של התהוותם ומסירותיהם, אף על פי כן, אפילו מהדירי טקסטים אלו ייטיבו לעשות אם יטמיעו את הדיון התיאורטי של אברמס בגישתם להתהוות הטקסט וגם בדרכי ההדרה של הספרות הקלסית העברית.

ספרו של אברמס הוא החיבור הראשון המוקדש כולו לתיאוריה טקסטואלית, לביקורת הטקסט, לדרכי התהוות הטקסטים, גלגוליהם ומסירותיהם והשלכותיהם על ההדרה. לכאורה הוא דן רק בספרות הקבלה והמיסטיקה היהודית, אך חלק ניכר מניתוחיו ועקרונותיו יפים גם לסוגות אחרות של הספרות היהודית. אברמס מעמיד את משנתו בתחום זה בעיקר על יסוד ניתוחים מעמיקים ומפורטים של טיבם של טקסטים מרכזיים ופרובלמטיים של הספרות המיסטית היהודית – ספרות ההיכלות, הבהיר והזהיר. לצורך הצגת שיטתו הן לתולדות הטקסט הן לעקרונות הההדרה הוא סוקר בדקדקנות את ההיסטוריה של הההדרה הביקורתית של הטקסטים הקבליים ממחברי ימי-הביניים ועד ימינו לשיטותיה או לעקרונותיה השונים המפורשים או המתפרשים וכן מהדורות לא אקדמיות, פקסימיליות ומפעלים שהוקמו לצורך ההדרת טקסטים מרכזיים. חדשנותו והישגו הנחשני של אברמס אינם מצטמצמים לעצם הקדשת חיבור רב היקף לנושא מכריע בכל מחקר הבנוי על טקסטים אלא למסקנותיו בתחום התהוותם של טקסטים אלו ולעקרונות ההדרתם.

אברמס מצביע על "נזילות" (או זרימות) הטקסט המיסטי או הקבלי ואי-יציבותו הדינמית במהלכי חיבורו, עריכתו, מסירותו, קריאותו ופירושו. הוא טוען בצדק שכתבי-היד הקיימים משקפים את תוצאות התקבלות הטקסט על-ידי הקוראים, והאינטראקציה בין הטקסט לקוראיו

---

¹⁰⁹ Ch. Milikovsky, "Reflections on the Practice and Practice of Textual Criticism in the Study of Midrash Aggadah: The Legitimacy, the indispensability and the Feasibility of Recovering and Presenting the (most) Original Text", in *Current Trends in the Study of Midrash*, ed. Carol Bakhos, Leiden—Boston 2006, pp. 79-109, בעיקר עמ' 89-90, 95-96, 104 (בעמ' 89, הערה 40 הביא מראי מקום למאמרים משנות השמונים והתשעים של המאה העשרים המצדדים בחשיפת הזיקות של עדי הנוסח אלו לאלו לצורך התקנת מהדורה ביקורתית); ח' מיליקובסקי, 'ויקרא רבה, פרשה כח, הפתיחתא הראשונה (פסקאות א-ג): עיונים בנוסח, בעריכה ובזיקתה למקבילה בפסיקתא דרב כהנא, תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 19-65 ומהדורה סינופטית לכל המדרש באתר אוניברסיטת בר אילן, <http://www.biu.ac.il/JS/midrash/VR>; ח' מיליקובסקי, סדר עולם: מהדורה מדעית, פירוש ומבוא, א, ירושלים תשע"ג, שאותה העמיד בהתאם לאסכולה הסטמטית (ראו עמ' 179-189. בהערה 192 שבעמ' 201 מביא מראי מקום לעמדה הרווחת גם בין חסידי הגישה הגנאולוגית בשחזור הטקסט בדבר אי האפשרות של ניתוח סטמטי של טקסטים שבמסירתם חלו עירוב נוסחים, ובהערה 193 בעמ' 201-203 הביא מראי מקום רבים ליישום של של השיטה הסטמטית במאה העשרים, אך גם להכרה שיש חיבורים ששיטה זו אינה מתאימה להם.

ולמגיהו הגורמת להשתנותו המתמדת. הוא מטיל ספק האם חיבורים מרכזיים דוגמת הטקסטים של ספרות ההיכלות, הבהיר והזהר התהוו מעיקרם כספרים, מטעים את המסירה האוראלית של הטקסטים הקדומים ואת המחברות הקולקטיבית או האנונימית או הפסבדואפוגרפית של טקסטים אחדים, ורואה בכל גלגולי הטקסט על נוסחיו השונים שמקורם עדיין במחבר, בעריכות וברוויזיות מאוחרות, בהגהות שוליים ובגלוסות פרשניות ששורבבו לטקסט בדפוסים) את המהלך התמשך של "חיי הספר". לאור מצב זה הוא תוהה על תכלית הההדרה המדעית: האם תכליתה לשחזר את ההתגלמות הראשונה של התוכנית הספרותית של המחבר או את מוצרה הסופי; או שמא את הטקסט כפי שגובש במסירותיו ובלמודו כפי שבא לידי ביטוי בכתבי-יד ובדפוסים.

מטרתו העיקרית של אברמס היא להנחות את החוקר להכיר באי-היציבות של הטקסטים הקבליים ומצבם הדינמי בגלגוליהם במרוצת הזמן. החוקר אינו צריך ליעד את מהדורתו כדי שתשמש מוצר סופי של מאמציו לנפות את הטקסט משיבושיו המצטברים ולהציג טקסט סמכותי אלא על מנת שתשמש מקור למחקר.¹¹⁰ בהסתמכו על מאמרו של תא-שמע¹¹¹ ועל מאמרי בית-אריה¹¹² הוא טוען שבחוגים אזוריים במיוחד התהוו צורות מרובות-פנים של טקסטים בתהליך רב-קווי. לדעתו התקיימה רציפות בין ניסוח ראשון סמכותי של מחבר טקסט ומהלכי שכתוב, מסירתו ולימודו במהלך ששינתה אותו לבעל זהות עצמאית, קולקטיבית. המקובלים, בד בבד עם מאמציהם להגיה ולשפר את הטקסט בהתאם לכוונת המחבר, הפיקו טקסטים ששרתו ציבור של קוראים, מעתיקים ומפרשים והרגישו חופשיים להתערב בטקסט. מהלכי ההתקבלות של הטקסט ורישומיהם בגלגולי מסירותיו הינם חלק מהחיים האורגניים של הטקסט.¹¹³

גישתו של אברמס הושפעה בידועין מגישות אמריקאיות לתיאוריות טקסטואליות וספרותיות שהתפתחו בשני העשורים האחרונים.¹¹⁴ הוא חולק על כך שחיבורים ועדי הנוסח שלהם מייצגים את היצירה ונוסחה המקוריים. תחת זאת יש לדעתו לקרוא את כתבי-היד כטקסטים שפועלים זה על זה ואת הטקסטים כחיבורים מתמשכים.

אברמס אינו מקדיש את סופו של ספרו להוראות ברורות לדרך הההדרה, חרף הביקורתיות הפולמוסית שהוא מקדיש למהדורות אחדות, אלא מסתפק בהצגת השקפתו על התהוות הטקסטים והדינמיות של גלגוליהם, על אי-יציבותם ועל היות הטקסט הקבלי "ספר פתוח" ובפסילת כל הגישות המקובלות בההדרת טקסטים של ימי-הביניים – הגישה המתיימרת להעמיד טקסט אידיאלי, לשחזר את הטקסט המקורי או הארכיטיפי, את השיטה הסטמטית-הגנאלוגית מבית מדרשו של לכמן, את הגישה האינטנשיונליסטית (intentionalist) החותרת לחשיפה של כוונת המחבר, את השיטה האקלקטית, הדיפלומטית, ואף את הגישה והפרקטיקה הסינופוטית.

¹¹⁰ אברמס, שם, עמ' 432.

¹¹¹ לעיל, הערה 11.

¹¹² לעיל, הערה 1.

¹¹³ אברמס, עמ' 436.

¹¹⁴ אברמס לא התייחס לתיאוריות ופרקטיקות של חוקרי ביקורת הטקסט האירופיים, בעיקר בתחום השפות הרומניות (ראו לעיל, הערות 83-86). כמו כן לא עמד על כך שעמדותיו התיאורטיות קרובות לעמדות האסכולה של "הביקורת הגנטית" (Critique génétique) שהורתה בצרפת אך היא פשטה גם מחוץ לצרפת, המעדיפה את ניתוח תהליך התהוות הטקסט ואת חשיפת שכבותיו במרוצת הזמן על פני הצגת התגלמותו הסופית במהדורות דיפלומטיות (אמנם מושא מחקרה של אסכולה זאת הוא ספרות מאוחרת מעידן הדפוס מהמאה השמונה-עשרה ואילך). ראו תרגום אנגלי של מבחר מאמרים של החוקרים הצרפתיים המרכזיים של אסכולה זאת: *Genetic Criticism: Texts and Avante-Textes*, eds. J. Deppman, D. Ferver & M. Groden, Philadelphia 2004. למרות מעורבותו והיקפו של הספר, הוא לא התייחס בהרחבה להתפתחויות הרבות של ההדרת טקסטים אלקטרונית ובמיוחד לתוכנות של מיון כתבי-יד וזיקותיהם אלו לאלו באירופה ובעקביהן על הנטייה לחזור לגישה גנטית "לכמנית" וסטמטית בביקורת הטקסט ובהעמדת מהדורות (ראו לעיל, הערות 87-90).

הקורא אינו למד כיצד צריך המהדיר להציג את מהדורת "הספר הפתוח" הדינמי על גלגליו, פרט לקביעתו שאין להצניע את חילופי הגרסאות באפאראט.¹¹⁵ דומה שהשיטה ההולמת את גישתו של אברמס היא דווקא הההדרה הסינופטית, שאותה פסל.

Detail of MS Rovigo, Biblioteca dell'Accademia dei Concordi, Silvestriana 220, fol. 9r
<Italy, fifteenth century>

¹¹⁵ אברמס, עמ' 404.

אחרית דבר

1. הרהורים על מסתרי הלכידות של מלאכת הספר העברי וסגנונה בכל אזור גאו-תרבותי וחידת התהוותה ועל מידת זיקתן של המסורות האזוריות אלה לאלה ולמסורות הפונדקאיות

בסעיף האחרון של פרק המבוא, שיוחד לחיוניות הגישה ההשוואתית לקודיקולוגיה העברית, הוטעמה המסורת המבנית המשותפת הטבועה בהפקת הספר בכל תרבויות הקודקס על אף הבדלי הכתב והלשון. מסורת של ימי-הביניים מופלאה זו חלחלה בדרכים עלומות באזורים נרחבים מסביב לאגן הים התיכון בחצותה גבולות ומחיצות גאוגרפיים, פוליטיים, דתיים ותרבותיים. אולם קודם שנשתאה על הלכידות המבנית האוניברסלית הנגלית בכלל האזורים האלה, עלינו לתמוה על לכידות מופעיה הקודיקולוגיים בכל אזור גאו-תרבותי ואזור. תמיהה זו על השיתוף בסגנון כתבי הספר, נוהגי מלאכת הספר וסגנונו צריכה בוודאי להתעורר בלב ההיסטוריונים של כתבי-היד בכל אחד מהכתבים לטיפוסייהם ולא דווקא בקרב העוסקים בתולדות הספר העברי בימי-הביניים. בדרך הטבע ענייננו בסוגיה זו מתייחד למלאכת הקודקס העברי, שהופק כמעט בכל אזורי ציוויליזציות הקודקס ונדרש למידת הלכידות של תכונותיה בכל אזור גאו-תרבותי יהודי ולזיקותיה למלאכת הספר העברי באזורים האחרים. האחידות המקיפה של מלאכת הספר והכתב העבריים בטרטוריות הנרחבות בכל אחד מאזורי ההפקה של הספר העברי בימי-הביניים היא תופעה מפליאה במיוחד לאור הממצאים הייחודיים בדבר הצביון האינדיווידואליסטי המובהק הטבוע בהפקת כתבי-היד והשלכותיו על מסירת הטקסטים. ממצאים אלה מציגים מגמה בסיסית הסותרת לכאורה את הסטראוטיפיות המופלגת שנתגלתה בגילום החומרי של הטקסטים המועתקים באות עברית. כיצד נוכל ליישב ניגוד זה שבין האופי האישי יוצא הדופן של העתקות הספרים, יזימתם, בחירתם וצריכתם המבוזרות והבלתי מודרכות ובין הסטנדרטיזציה של עיצובן הפיסי והגרפי בכל אזור המתמשכת בתמורות קלות בתקופות ממושכות לפעמים עד כמאתיים שנים? אם אמנם מעולם לא הייתה הפקת ספרים והפצתם בחברה היהודית ממוסדת ולא נבעה בעיקר ממרכזי העתקה אלא הייתה פרי יזמתם של יחידים – מלומדים ומשכילים בני אורייך שהעתיקו לעצמם לפי בחירתם או שכרו סופרים שיעתיקו לצורכיהם הפרטיים – איך נסביר את הסדירות הטיפולוגית בתכונות הקודיקולוגיות והטכנולוגיות של כתבי-היד, השיתוף בסגנון הכתב לסוגיו, בנהגים גרפיים, בעיצוב השטח הכתוב, באחידות של ניהול השורה, בעקרונות האסתטיים והטעם האמנותי, בנוסחות מעתיקים וניסוחי קולופונים? כיצד נוצרה וגובשה מערכת מורכבת זו של מסורות משותפות וקונבנציונליות? כיצד פשטה, התקבלה, נרכשה והופנמה לעתים בגיוון מקומי בקרב מעתיקים מרוחקים זה מזה בכל רחבי אותו אזור תרבותי יהודי ומנותקים מבחינה פוליטית? איך פעעו וחלחלו מסורות אלה באין סמכות דתית או ריכוזיות שלטונית מלכת? את השיתוף בטיבם ובתכונותיהם של חומרי ההעתקה – הקלף והנייר – אפשר להסביר בנקל על ידי התלות המובנת מאלה באספקה המקומית והאזורית, ואולם את השיתוף בדרכי הקנטרוס והשרטוט יסביר מסחור ההפקה ההמונית של קונטרסים משורטטים רק באיטליה במאה החמש-עשרה. הקונפורמיזם של הכתיבות לסוגיהן בכל אזור בטווחים קצרים אולי הושג מתוך הגישה שביטא יהודה אבן תבון בדבר חיקוי כתיבתו של המורה שהתלמיד מחקה, גישה שפורטה בפרק

יא; אך אין בגישה זו, העשויה להסביר גם את האחידות במלאכת הספר בטווחים קצרי מרחק כדי לבאר כיצד כתבים סטראוטיפיים נפוצו במרחבים גדולים כגון הכתבים האשכנזיים בצרפת המרכזית והצפונית, באנגליה, בארצות דוברות גרמנית וסביבותיהן ובצפון איטליה. או הכתבים הספרדיים לסוגיהם בצפון אפריקה, בחצי האי האיברי, בפרובנס ובלונגדוק, בסיציליה ובקרב המהגרים ממחוזות אלה באיטליה או הכתב הביזנטי באיי יוון, במערב טורקיה ובארצות הבלקן. נראה שהתמיהה בדבר הניגוד שבין תשתית-העל הקונפורמיסטית ובין התשתית האינדיווידואליסטית והחידה המרתקת כיצד סופרים ומעתיקים שפעלו באופן פרטי ובתפרוסת מבוזרת, רבים מהם בקהילות קטנות, בתחומים גאוגרפיים נרחבים חלקו במורשת משותפת של מלאכת הספר ודרכי ההפקה והעיבוד של מוצרים מורכבים כל כך של חפצי תרבות וכלי קיבול של טקסטים, יוסיפו לתעתע בנו לפי שעה. הדעת נותנת שהרשת הנעלמה שבאמצעותה חלחלה אותה מורשת קודיקולוגית הייתה אותה הרשת שבאמצעותה התפשטו והתקבלו טקסטים ואומצו נוסחי תפילות ומנהגים בקרב קהילות מבוזרות של אותו מרחב תרבותי. ייתכן שעלינו לנסות להבין את טיבו של פעפוע זה מהיבטים של דיסציפלינות אחרות שהיו אמורות להידרש לעצם השאלה הכללית כיצד חלחלו ונרקמו תרבויות ואורחות חיים ואפנות לבוש וסגנונות אמנותיים שהוטמעו באוכלוסיות גדולות במרחבים טריטוריאליים בימי-הביניים. ככל שיכולתי לעיין בספרות, לעניות ידיעתי לא הוצגה בהן כלל שאלה זו וכיוצא בה בגישה הסוציולוגית הגנטית שנוברט אליאס כינה sociogenesis,¹ או באנתרופולוגיה ההיסטורית,² ואולי היא הייתה צריכה להידון בתחום הפסיכולוגיה הקולקטיבית בימי-הביניים או המתודולוגיה הסטרוקטורלית או בגישת האסכולה של ההיסטוריה של המנטליות³ או התקשורת בימי-הביניים.⁴

לעניין תופעת הלכידות של המסורות היהודיות בכל אחד מהמרחבים הגאו-תרבותיים ראוי להתייחס גם למידת ההתפלגות של מסורות אלה זו מזו ולמידת זיקותיהם למסורות הלועזיות. כמפורט בפרק המבוא, סעיף 6, התפלגות זו הושפעה מתרבות הספר הפונדקאית שהמיעוט היהודי הנרדף או המופלה היה אפוף בה ובכתב ששימש בה, יהא זה ערבי, לטיני או יווני וכתבים אחרים, ולכן ראוי לדון גם במידת הידמותן למלאכת הספר הלועזי. אין להתפלא אפוא שהכתבים הלועזיים ששימשו באזורים הגאו-תרבותיים היהודיים נתנו את אותותיהם בסגנונות הכתיבה העברית באותם אזורים, מהם במידה רבה יותר ומהם במידה מובהקת פחות. השפעה ניכרת הייתה לכתב הלטיני הגותי בגרמניה ובצרפת המרכזית והצפונית בייחוד על הכתב העברי הבינוני,

¹ N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, 2 vols., Basel 1939 [=The Civilizing Process, tr. E. Jephcott, 2 vols. Oxford 1978-1982]

² A. Gurevich, *Historical Anthropology of the Middle Ages*, ed. J. Howlett, Chicago 1992. על הניסיונות המעטים ליישם גישה אנתרופולוגית במחקר ההיסטוריה היהודית ראו I.G. Marcus, *Rituals of Childhood: Jewish Acculturation in Medieval Europe*, New Haven--London 1996, pp. 3-4.

³ להצגה תמציתית של המתודולוגיה של אסכולה זו וזיקותיה לשיטות בלתי אישיות אחרות ראו J. Le Goff, 'Mentalities: A History of Ambiguities', tr. D. Denby, in *Constructing the Past: Essays in Historical Methodology*, ed. J. Le Goff & P. Nora, Cambridge--Paris 1985, pp. 166-180. (A. Panofsky) *Gothic Architecture and Scholasticism*, New York [c1957] 1976, pp. 20-21, שהקשר בין האמנות הגותית והסכולסטיקה a mental habit, a principle that regulates the act, מן הדין שתהדהד גם בדיון זה, בעיקר לאור הזיקה המובהקת של האמנות הגותית לכתב.

⁴ על תקשורת בחברות היהודיות ראו את הקובץ: *Communication in the Jewish Diaspora: The Pre-Modern World*, ed. S. Menache, Leiden, New York--Cologne 1996. המאמרים שכונסו בו לא נדרשו לסוגיה שבה אנו דנים בה אלא לקשרי מסחר ותקשורת אינטלקטואלית בתחום ההלכה.

ולכתב הערבי בצפון אפריקה ובחצי האי האיברי על הכתב הבינוני ובאופן בולט על הכתב הרהוט (טיפוס הכתב האנדלוסי, כזכור, אומץ במחוזות ספרד הנוצרית בעקבות הרקונקיסטה הראשונה). השפעה ניכרת פחות של הכתבים הלועזיים על הכתב העברי הייתה במזרח התיכון ובאיטליה, ועיקרה על הכתב הבינוני בימי-הביניים המאוחרים.⁵ בהתגבשות טיפוס הכתבים העבריים שאינם מרובעים ניכרות זיקותיהם אל הכתבים הלועזיים הרבה יותר מזיקותיהם זה לזה. אף על פי שמבחינים בזיקה גנטית בין הכתבים הקדומים המתוארכים המועטים ששרדו מהאזורים שמחוץ למזרח התיכון (מהרבע האחרון בקירוב של המאה האחת-עשרה באיטליה ושל המאה השתים-עשרה באשכנז ובספרד וקודם לכן בצפון אפריקה) ובין הכתב הקדם-מרובע של שרידי הטקסטים שנכתבו עד המאה העשירית במזרח התיכון,⁶ ועל אף הקרבה המובנת מאלה בכתובות ענף ארצות האסלאם במזרח ובמערב ושל ענף ארצות הנצרות המערבית באירופה (הכתב האשכנזי והאיטלקי), ברור שממצאי כתבי-היד המתוארכים שברשותנו מראים בבירור טיפוס כתב מגובשים או מתהווים הנבדלים זה מזה, וכיוצא בהם תכונות קודיקולוגיות נפרדות ועצמאיות. מידת זיקתה של מלאכת הספר העברי לאזוריה אל מלאכת הספר הלועזי אינה אחידה כלל אלא בשיתוף המובן מאליו של התכונות הוויזואליות של מצע הכתיבה (קלף ונייר), שכנראה היה מלא.⁷ מידת ההידמות של התכונות החומריות, טכניקות הייצור ועיצוב הספר לתכונות הספר הלועזי בסביבה שבה הופק הספר העברי עשויה לשקף את היקף התרבות של המיעוט היהודי בחברה השלטת או מידת הספיחה⁸ הבלתי מוטמעת או החלחול של רכיבי התרבות הזרה או להפך, את מידת ההתבדלות. הזיקה ההדוקה ביותר התגלתה במזרח התיכון בין כתבי-היד הכתובים בכתב העברי (רבים מהם בערבית-יהודית) אל כתבי-היד הערביים והפרסיים הצד השווה בהם אינו רק במראיתו של מצע הכתיבה -- הקלף בעיבודו המזרחי והנייר המזרחי המבריק, שהרשתות הצמחיות בתבניות הפקתו טבעו בו תפרוסות של קווים צפופים מעוקלים ומבריחים מקובצים בקבוצות או קווים בלבד או שלא נטבעו בו שום רישומים כגון בתימן מן המאה השלוש-עשרה ואילך ובצפון-מזרח המזרח התיכון – אלא גם בנהגים קודיקולוגיים ובעיצוב החומרי של הספר. כך הם חלקו במהלכים הבסיסיים של הפקת קודקס: דרכי הקנטרוס (הרכב סטנדרטי בן חמישה גיליונות בכתב-יד של קלף או נייר, ארבעה גיליונות באזורי פרס ומרכז אסיה) והאמצעים לשמירת הרצף של הקונטרסים וטכניקות השרוטט (ניקוב בשוליים החיצוניים וחריטת כל גיליון פרוש בצד הבשר בקודקסים של קלף, שרטוט דפי נייר באופן מכני על ידי שימוש בפֶּנֶה [מסטרה]). וכך התדמו בתבנית הספרים (שדוגמתה הבולטת ביותר היא התבנית הקטנה האובולוגית של הקוראנים הכופיים הניכרת גם בקטעי גניזה קדומים), בפריסת הטקסט ואפילו בניהול השורה (בתחבולה של כתיבת מילים בלכסון המועדות לחרוג מעבר לקו השוליים השמאלי).

זיקה פחות הדוקה בין מלאכת הספר העברי אל מלאכת הספר הלטיני מסתמנת באזור תרבות הספר האשכנזי (גרמניה וצרפת). על אף הזיקה הברורה של סגנון הכתיבה ועיצוב מפתחי הספר העברי אל כתבי-היד הגותיים במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה ניכרים ההבדלים בשאר

⁵ לסקירה על קרבת הכתיבות העבריות לכתובות הלועזיות של סביבתן המיידית בלויית הדגמות של עמודי כתב-יד שעומתו זה מול זה יחד הפרק השני אצל בית-אריה, מזרח ומערב, עמ' 25-78. שם הוצגו גם זיקות קודיקולוגיות של כתבי-היד העבריים לכתבי-היד הלועזיים בכל אזור תרבותי יהודי.

⁶ ראו E. Engel, 'CalamVersus Chisel: On the History of the Ashkenazic Script', in §

⁷ עם זה כזכור, נראה מבדיקת מאות אחדות של כתב-יד לטיניים שערכתי בספריות פריז, לונדון, אוקספורד וינה וקיימברידג' שהמעבר שהתרחש בצרפת ובייחוד בארצות גרמניה ובסביבותיה במאה השלוש-עשרה משימוש בקלף ששימר את ההבדל הטבעי בין צדדיו לקלף שההבדל בין צדדיו צומצם עד לשוויון בכתבי-היד העבריים לא חפף לגמרי בתחולתו ובהיקפו למעבר דומה בכתבי-היד הלטיניים. ראו לעיל, פרק ג, סעיף הקלף האשכנזי.

⁸ למשמעות המושג ראו לעיל, פרק א, הערה 174.

התכונות הקודיקולוגיות או בתחולתן. קנטרוס כתבי-היד של קלף היה משותף בשתי התרבויות, ואילו קנטרוס כתבי-היד של נייר היה שונה בנוהגו. המעבר מן השרטוט הסמוי לשרטוט הצבעוני התרחש בכתבי-היד העבריים כעבור כמאתיים שנה אחר כך, ואף הידמות זו לא הייתה שלמה. כזכור, רק השרטוט בעיפרון המתכתי אומץ אך לא השרטוט בדיו שבא בעקבותיו. תחבולות העימוד לצורך העמדת השורות ברוחב אחיד ככל האפשר בכתבי-היד האשכנזיים (אמנם גם באזורים אחרים) היו שונות ומורכבות מאוד מהתחבולות המצומצמות שנהגו בכתבי-היד בכתב הלטיני.

באופן מפתיע התברר שזיקת מלאכת הספר העברי אל מלאכת הספר הלטיני באיטליה -- אזור שלדעת כמה היסטוריונים, התערתה בו החברה היהודית בסביבתה הנוצרית יותר מבאזורים אחרים -- הייתה הפחותה ביותר עד תקופת הרנסנס במאה החמש-עשרה. יהודי איטליה הם דווקא גילו שמרנות מופלגת במסורתם הקודיקולוגית המתבדלת הן בהרכב הקונטרסים הסטנדרטי שהיה מקובל למן הקודקסים הקדומים ביותר מהרבע האחרון של המאה האחת-עשרה עד שלהי ימי-הביניים, הן בשימור השרטוט הסמוי בחריטה שבתקופות קדומות היה משותף לשתי התרבויות (ולמים, באימוץ חלקי של העיפרון לשמש כמכשיר חורט) עד להתפשטות השרטוט בדיו בהירה במהלך המאה החמש-עשרה בכתבי-היד הלטיניים.

הזיקה הקודיקולוגית של כתבי-היד העבריים אל כתבי-היד הלטיניים וכתבי-היד הערביים בחצי האי האיברי אינה ברורה כל צורכה בגלל היעדר טיפולוגיה מבוססת של כתבי-היד הלועזיים אך מסתמנת, כנראה, קרבה בין כתבי-היד העבריים העשויים קלף ובין כתבי-היד הוויזיגוטיים הלטיניים בטכניקת השרטוט החסכונית. כיוצא בזה לא נהירה זיקתם של כתבי-היד העבריים בתחומי ביזנטיון אל כתבי-היד היווניים, על אף תופעות אחדות המעידות שהיה שיתוף.

2. התפתחות דפוסי הפקת הספרים ותמורותיהם – קדמה או נסיגה?⁹

עצם העמדת השאלה הזאת עולה מהשראת מחקרי האחרונים של אציו אורנטו - המכוון והתאורטיקן של האסכולה הכמותית בקודיקולוגיה בתחום כתבי-היד הלטיניים, שהרחיבה את גבולות המחקר של הספרים הכתובים ביד ועשתה אותו לדיסציפלינה היסטורית. מחקרים חלוציים אלה שלו ושל עמיתיו, שקובצו בעת האחרונה בספר 'פניו הנסתרות של הספר בימי-הביניים',¹⁰ הפרו במישרין את עיונו בהצגת טכניקות השרטוט וניהול השורה, אף שבסיכומו של דבר מסקנותינו מערערות את הנחותיו וניתוחיו.¹¹

בתקופה האחרונה הגה אציו אורנטו את המושג קדמה וטבע את המונח "מאזן אנרגטי" בעיונו במרקם הצרכים התפקודיים, האילוצים הכלכליים והנהגים המסורתיים בהפקת הספר ובהתפתחותה בעולם המערבי בימי-הביניים המאוחרים.¹² גישתו האבולוציונית מושתתת על התפיסה הדיאלקטית של כוחות מניעים ובלמים. לדעתו, כל ספר שהופק עוצב מתוך פשרה אופטימלית בין כוחות מתנגשים: הדרישות התפקודיות המתייחסות לעמידות הספר ולהישרדותו, קריאותו והמעמד החברתי של צרכניו מכאן והאילוצים הכלכליים מכאן. על אילוצים אלה נוספו עוד מגבלות כגון כוחה של המסורת, הסביבה הטכנולוגית ועקרון הסדירות שהשפיעו על הפקת הספר.¹³

בעקבות עיוניו של אורנטו יסוכמו כאן ארבעה היבטים בייצור הספרים בימי-הביניים, שכבר נסרקו בנפרד בפרקי הספר -- טכניקות שרטוט, ניהול השורה, העמדת הטקסט ושקיפות ואופי המסירה של הטקסט -- מנקודת המבט האבולוציונית. מטרת סיכום זה היא לבחון על סמך הקורפוס המקיף של כתבי-היד המתוארכים העבריים אם אמנם כתבי-היד מראשית המאה העשירית ועד סוף המאה החמש-עשרה משקפים התפתחות היסטורית ברורה, והיא שכלול הנדסת האנוש של הייצור, יעילות הולכת וגדלה בהעתקה, נוחות קריאה ושקיפות של מבנה הטקסט רבות יותר ונאמנות גדולה יותר לטקסט המועתק. האומנם תולדות הספר העברי בצורת קודקס לפני המצאת הדפוס מגוללות לפנינו התפתחות אבולוציונית מן הפשוט אל המורכב, מן היקר אל הזול והיעיל, מן הגס אל המשוכלל, מן הסתום אל השקוף, מן המסורבל אל הנוח והשימושי כמו שהדעת נותנת? האומנם התמורות שהתחוללו בייצור הספרים משקפות פשרות בין אילוצים כלכליים ל'צרכים תפקודיים' או אופטימיזציה של תהליכי הייצור, ושמה הייתה בקורות הפקת הספר העברי השפעה מכרעת לאינטרסים אחרים שאינם כלכליים או תפקודיים? פירוט הנתונים בכל אחד מההיבטים הנידונים הובא, כמובן, בפרקים העוסקים בהיבטים אלה, וכאן רק סוכמו בקיצור ורוכזו לשם העיון בשאלת הקדמה או הנסיגה, אף שפעמים אחדות נדרשנו לבחינה זו בהעמדת הטיפולוגיה ההיסטורית באותם פרקים אך לא במקובץ.

⁹ בסוגיה זו עסק מאמרי תולדות ההפקה, וספרי אבולוציה (Unveiled Faces of Medieval Hebrew Books: The Evolution of Manuscript Production -- Progression or Regression?) אורנטו ועמיתיו, פנים נסתרות (La face cachée du livre médiéval: L'histoire du livre vue par Ezio Ornato, ses amis et ses collègues)

¹¹ הכותרת האנטיטטית לכאורה של ספרי (שלצורך זה צוטטה לעיל במלואה) רומזת, כמובן, לחילוקי דעות מתודולוגיים ולהבדלים במהלכי המחקר, אולם בחירת הכותרת לא נועדה להדגיש אותם חילוקים. נהפוך הוא, הכותרת ביקשה לבטא הוקרה לאורנטו ולעמיתיו, שהפיתחו חיים, ריעננו, הוסיפו בפעם הראשונה ממד תאורטי והרחיבו את מרחב עיסוקיה לא של הקודיקולוגיה הלטינית בלבד אלא של חקר הקודקס הכתוב ביד בכל כתב שהוא.

¹² ראו אורנטו, 'צרכים תפקודיים' (במיוחד עמ' 7, 10-11 [=אורנטו ועמיתיו, פנים נסתרות, עמ' 59-117, במיוחד עמ' 117-118, 122-124].

¹³ שם, עמ' 7-14 [=119-129].

א. טכניקות ייצור

אחד המהלכים הטכניים החיוניים לייצור ספר הוא, כזכור, שרטוט משטחי הכתיבה, התוויית התכנית הארכיטקטונית של פריסת הטקסט לפני העתקתו. התבוננות בהתפתחות טכניקות השרטוט במחוזות הגאו-תרבותיים היהודיים באירופה (למעט אזור ביונטיון) מנקודת מבט ארגומטרית ומבחינת יעילותן והחיסכון בהן מגלה בבירור כי בכל האזורים – בתחומי אשכנז, באזורי תרבות הספר הספרדית ובאיטליה – הומרו טכניקות פשוטות וחסכוניות בטכניקות עתירות השקעה, מורכבות ואטיות יותר לכאורה.¹⁴ באשכנז, שבה נהגו עד לשלהי המאה השלוש-עשרה לנקב רק את השוליים החיצוניים בכתבי-היד של קלף כדי להדריך את השרטוט בחריטת גיליון פרוש בצד השער באופן שחריצי השורות שימשו ממילא גם תבליטי שורות בצד הפשר בלי צורך לחזור ולשרטט שורות שם, וארבעת עמודי הגיליון שורטטו בבת אחת במחי חריטה אחת. ואילו משלהי המאה השלוש-עשרה ואילך פשט בהדרגה נוהג חדש במקום שרטוט הַבֶּלֶט והוא שלט ברוב כתבי-היד בצרפת ובגרמניה עד סוף ימי-הביניים. זה היה השרטוט הצבעוני בעיפרון מתכתי, שנלווה לתמורה בעיבוד הקלף בגרמניה ולמראיתו המושווית, שרטוט שהצריך ניקוב בשני צידי הטקסט ושרטוט שורות בכל עמוד ועמוד בנפרד, כלומר השרטוט החדש גרם הגדלה ניכרת של השקעה בזמן, כפליים בניקוב המדריך ולכאורה פי ארבעה בשרטוט עצמו! למען האמת, גם התפתחות טכניקות השרטוט בכתבי-היד הלטיניים, שכבר גלויה מתקופה קדומה וממושכת יותר, מלמדת על נסיגה ארגומטרית וכלכלית בעליל – משרטוט קונטרסים שלמים או חצאיהם לשרטוט של גיליונות יחידים ואף לשרטוט צבעוני בכל צדי הגיליון (או הדף).

בהתפתחות השרטוט בכתבי-יד עבריים מספרד ושלוחותיה ניכר -- עוד ביתר שאת – הגידול בתשומה שהושקעה בשרטוט. כתבי-היד המועטים ששרדו מהתקופה הקדומה והעלומה של התגבשות מלאכת הספר שם, מהמחצית השנייה של המאה העשירית וראשית המאה האחת-עשרה שכולם הופקו בידי מעתיקים צפון אפריקנים במגרב או במזרח התיכון והם מעידים על נוהג חסכוני ביותר שהיה אופייני לכתבי-יד לטיניים עד אמצע המאה התשיעית: שני גיליונות רצופים פרושים (המחזיקים ארבעה דפים) ולפעמים אפילו יותר שורטטו בחריטה בבת-אחת בצד השער. לומר במהלך אחד שורטטו שמונה (ואפילו שנים-עשר) עמודים כאחד. במאה האחת-עשרה הפציע הנוהג הסטנדרטי לשרטט זוגות דפים עוקבים (ארבעה עמודים) בבת אחת. התמורה שחלה במרחבי תרבות הספר הספרדי הייתה דרסטית יותר מבאזור האשכנזי, שכן באמצע המאה הארבע-עשרה הומרה בדרך כלל השיטה החסכונית העתיקה (אם כי לעתים הוסיפה לשמש עד שלהי ימי-הביניים) בשרטוט חד-יחידתי של כל גיליון לחוד (או דף בנפרד).

גם קורות דרכי השרטוט היהודיות באיטליה משקפות לכאורה מעבר לא-אבולוציוני ורגרסיבי מטכניקה חסכונית לטכניקה מורכבת ורבת השקעה. כמו באשכנז יותר ממאה שנים קודם לכן השרטוט המסורתי של כל גיליון פרוש בחריטה מצד אחד בלבד, היינו שרטוט ארבעה עמודים במחי יד, שנהג ברוב כתבי-היד של קלף עד ראשית המאה החמש-עשרה, הומר בהדרגה ובתחילה באטיות מהעשור השני של המאה לשרטוט צבעוני מורכב ומעורב של כל עמוד לחוד, ובו בלי הנחיית ניקוב שוליים הותוו השורות בדיו בהירה מאוד ואילו קווי השוליים המאונכים בדרך כלל בעיפרון (בכתבי-יד עשויים קלף או נייר) עד שנהיה השרטוט השכיח בעשורים האחרונים של המאה החמש-עשרה.

¹⁴ ראו בפירוט: בית-אריה, תולדות ההפקה, עמ' 4-7 [=216-219]; הנ"ל, אבולוציה, עמ' 18-31.

אולם האימוץ המאוחר של שרטוט צבעוני מיוחד זה, שנפוץ בעיקר בכתבי-היד ההומניסטיים הלטיניים באיטליה, הוא דווקא עשוי לשמש דוגמה יחידה לתהליך של התייעלות השרטוט באירופה בכלל ובאיטליה בפרט. כמו שכבר הוראה בפרק השרטוט, המעבר משרטוט של גיליונות בחריטה לשרטוט צבעוני של עמודים בלי הנחיית טורי נקבים אינו משקף, כנראה, גידול של עלות השרטוט אלא להפך, חיסכון בזכות ייצור המוני של קונטרסים משורטטים, שלא פסח גם על המעתיקים היהודים השמרנים. על אף הקושיות שההשערה בדבר הייצור הסיטוני מעוררות אין ספק, שרטוט זה מעיד על עצמו שנעשה באופן מכני בעזרת תבנית או מכשיר נעלם כלשהו, וכך באה לידי ביטוי קדמה של ממש, אף שרק בשלהי ימי-הביניים. ההשערה שהייתה הפקה סיטונית וסטנדרטית של קונטרסים משורטטים מראש באיטליה נתמכת הן על ידי העדויות המפורשות הגנוזות ברשימות מצאי על שיווקם בחנויות נוצריות לממכר צורכי כתיבה הן על ידי התפוצה הגדולה מאוד של השרטוט הצבעוני חסר הניקוב ונוהג הקנטרוס המקומי בכתבי-היד העבריים הרבים שנכתבו באיטליה בידי מעתיקים מהגרים מספרד, מפרובנס, מצרפת ומגרמניה. אולם השערה זו אינה עשויה להעיד על התפתחות פנימית במלאכת הספר העברי באיטליה ושיפורה אלא על סיגול מאוחר של קדמה טכנולוגית שהתפתחה בהפקת הספר הלטיני, מן הסתם בגלל שיקולים כלכליים. לעומת זה הקושיות שהתעוררו מעיון באי אחידותם של פריסות השרטוטים בכתבי-היד העבריים מלמדות שאמנם כתבי-יד רבים שורטטו באופן מכני, אך כנראה בידי המעתיקים עצמם לפי ממדי הספר, תוכנו ועיצובו, והן מעידות על אימוץ קדמה זו והטמעתה במלאכת הספר העברי השמרנית גופה ולא רק על ניצולה.

מאלפת התופעה שהתייעלות דומה של מלאכת השרטוט הפציעה כבר מאות שנים קודם לכן בכתבי-יד של נייר במזרח התיכון בעקבות ייצור הנייר והתפשטותו על ידי המצאת ה'מסטר' לשרטוט מכני מהיר של דפי נייר וללא צורך בהנחיית טורי ניקוב.

הנה כי כן, תולדות טכניקות השרטוט שפותחו באירופה המערבית ובמגרב מלמדות על גידול בתשומה שהושקעה ביישומן ועל נסיגה מבחינה ארגומטרית פרט לקורותיהן בסוף המאה החמש-עשרה באיטליה. אולם יש מקום לבחון התפתחויות אלה גם מבחינות אחרות ולנסות להסבירן. הסופרים השכירים המעתיקים לעצמם הצרפתיים והגרמניים התעלמו מהגבלות כלכליות בהמירם טכניקות חסכוניות בטכניקות עתירות השקעה ובעניין זה אפשר לשער כי עמדו לעיניהם שיקולים אחרים שהיו חשובים בעיניהם יותר משיקולי החיסכון. ייתכן שהעדיפו את נוחות ההעתקה בשרטוט הצבעוני הבולט בכל עמוד ועמוד על פני השרטוט הסמוי הניכר פחות. השרטוטים עתירי ההשקעה הקלו את הסדירות האסתטית של ההעתקה, והעדפתם על אף עלותם הגבוהה יותר נבעה אפוא מתוך אינטרס אסתטי שגבר על השיקול הכלכלי. אולם נראה שאת התמורה הטכנית שחלה באשכנז בשליש האחרון של המאה השלוש-עשרה יש להבין מתוך צרכים ספרותיים ושינויים שחלו ביצירה האשכנזית ולטעון, כזכור, שהמעבר לשרטוט בעיפרון בכל עמוד לחוד השתלשל מהתרבות החיבורים הלקטניים או הקורפוסים האקלקטיים מרובי השכבות ועתירי ההגהות ששולבו בטקסט הבסיסי וכן טקסטים מקראיים שלוו בעמודות תרגומיהם ומסביבם פירושים, תשלובות שסייעו ללימוד והקלו את העיון. מובן מאליו שטכניקת השרטוט הקשוחה בחריטה שכפתה מתווה העתקה אחיד בארבעה עמודים בבת-אחת שוב לא הלמה מתווה דינמי כנדרש בקורפוסים האלה. לעומת זאת השרטוט בעיפרון אשר יושם בכל עמוד לחוד הלם את המתווים הגמישים והמשתנים של מארגי הטקסטים המשולבים. לפיכך סביר להניח שהסיבה

לתמורה הטכנית שהגדילה את ההשקעה בייצור הספר הייתה פונקציונלית ואינטלקטואלית יותר מאסתטית, בד בבד עם התמורה שחלה בטכניקת השרטוט בכתבי-היד הלטיניים כמאה שנים קודם לכן, שגם היא הייתה כרוכה, כנראה, בהתפשטותה של סוגה ספרותית חדשה של הביבליה המוערת מרובת השכבות.

את ההשקעה הרבה יותר בשרטוט השורות שהובחנה בספרד אפשר להסביר בנקל בהעדפת בהירות השרטוט על החיסכון בזמן הנדרש לו. אין ספק ששרטוט דפים (או גיליונות) אחדים בבת-אחת היה מהיר יותר אולם תווי השרטוט הולכים ונעשים קלושים מעבר לדף הראשון. על תורת השרטוט החסכוני הישן מעידים בעליל כתבי-יד רבים שמעתיקיהם נאלצו לחזור ולשרטט עמודים לפי שבבאות השרטוט הישיר לא ניכרו בהם.

וכאמור לעיל, התהליך הרגרסיבי למראית עין שחל באיטליה בראשית המאה החמש-עשרה עשוי להתפרש דווקא כהתפתחות של ייצור מסחרי דווקא של קונטרסים מוכנים ומשורטטים בדיו בשיטה מכנית ותעשייתית או שימוש אישי במכשיר מכני לשרטוט כזה. אם אמנם כן הדבר, אין לפנינו גידול בזמן המושקע בשרטוט אלא להפך, מהפכה חסכונית בדרכי השרטוט וקדמה טכנית בייצור הספר בחברה האיטלקית בתקופת הרנסנס. בזכות התפתחות זו קוצר משך הפקת הספר, פושט תהליך ייצורו וממילא הוזלה עלותו.

מתוך התבוננות זו נראה שהנסיגה לכאורה ביעילות ובהספק שהסתמנו בגלגוליהן של טכניקות הייצור באירופה מלמדת על קדמה דווקא: אמנם בגרמניה ובצרפת הנסיגה ממשית אך היא באה לשרת צרכים ספרותיים חדשים חיוניים; בספרד העדיפו את שקיפות השרטוט על פני זולתו ובאיטליה לא הייתה בסוף ימי-הביניים כל נסיגה אלא התקדמות מהפכנית. כך או כך, סקירה זו מלמדת שהאילוצים הכלכליים לא היו בלמים בהתפתחות דרכי השרטוט העבריים וכי תיאוריית "המאזן האנרגטי" אינה הולמת את הפקת הספר העברי. אדרבה, התפתחות דרכי השרטוט לא עוצבה על ידי התפשרות עם סייגים חומריים. נהפוך הוא, התפתחות זו הונעה בדרך כלל על ידי אינטרסים של קריאות, נוחות ההעתקה, צרכים פונקציונליים וכנראה גם אסתטיים והתרחשה שלא לפי שיקולים הכלכליים של חיסכון בעלות ההפקה. רק בשלהי המאה החמש-עשרה, באיטליה דווקא, גבר, כנראה, השיקול הכלכלי.

ב. ניהול השורה

הממצאים המראים את עליונות צורכי הקריאה על נוחות ההעתקה מלמדים מה רבה הייתה ההשקעה בהעתקה כבר מאז ומקדם, והיא הלכה וגדלה בעיקר בכתבי-היד האשכנזיים. הנחנו שנוחות הקריאה בלבד אינה יכולה להסביר את ההאמרה בעלות ההעתקה. המבחר הגדול של תחבולות העימוד והשימוש האובססיווי המתגוון בצירופיהן, שהכבידו כל כך על ההעתקה ומשכה, לימדו שאינטרס על-תפקודי ועל-כלכלי הנחה את המעתיקים ואת מזמיני ההעתקות או אצל עליהם. לפיכך נראה שהמניע והמטרה של הסופרים והמעתיקים היו אסתטיים -- השאיפה ליישור השורות והגשמתה בכל האמצעים. עיקרון אמנותי זה בעיצוב הספר התפתח עד מהרה לבלייל של תחבולות, מנהגים ואפנות. נראה שכבר בסוף המאה השתים-עשרה ואפילו קודם לכן בכמה אזורים השתנה יחסם של הסופרים לתחבולות העימוד. הם מיעטו לתת את דעתם למטרתן התפקודית ובייחוד בכתבי-היד שבכתיבות אשכנזיות ותימניות העדיפו לראות בהן אמצעי

קישוטי, כלי להתהדר בו באומנותם, בכושר המצאתם וביכולת הווירטואוזית שלהם. בלהיטותם להציג את עושר מיומנותם, בעיקר בתחומי אירופה הנוצרית ובייחוד בצרפת ובגרמניה, לא היססו לפגוע בשטף כתיבתם ולהגדיל את תשומות ההעתקה, ולא זו בלבד אלא אף לא נרתעו מלהזיק לנוחות הקריאה. נראה שבצורה פרדוקסלית שיקולים של רהיטות ההעתקה והקריאה והאינטרסים הכלכליים והארגומטריים של הייצור והצריכה הלכו ונדחקו בכתבי-היד העבריים מפני האינסטינקטים האסתטיים והלהטוטנות המקצועית.

לפנינו אפוא תהליך היסטורי בהתפתחות העיצוב החזותי של הטקסט ובהידרדרות שטף הכתיבה. בתקופות הספר הקדום שבצורת מגילה לא נעשה מאמץ לציית לשרטוט של גבולות העמודות, ששימש הנחיה כללית בלבד לפריסת הטקסט, וממילא לא התפתחו תחבולות עימוד שיכלו לעכב את שטף הכתיבה והקריאה אלא ניצנים חלקיים במגילות ים המלח. נראה שמגמה זו נמשכה גם לאחר האימוץ המאוחר של הקודקס, ואולם בהדרגה החלו מעתיקים במזרח התיכון ליישר את השורות ומתוך כך הופיעו התחבולות להרחבת האותיות והמילוי הגרפי וכן האותיות המקדימות, כמו שניכר בעליל בעימוד השורות בקודקסים הקדומים ביותר ששרדו בציון תאריך מן המאה העשירית. לימים נפוצה מגמה זו בכל אזורי ההפקה של כתבי-היד והתפתחו עוד תחבולות. השימוש בהן ובצירופיהן הלך וגבר עד שהגיע לשיאו הדקדנטי בקרב הסופרים האשכנזיים. מנקודת המבט של דיונו תהליך זה משקף השקעה הולכת וגדלה בהפקת הספר והעדפת ה"רתוריקה" של תפארת הכתיבה על שיקולים ואילוצים כלכליים וארגומטריים.

ג. קריאות הטקסט ושקיפות

כמו שהתחוויר בפרק ח, אכן, היבט זה בהפקת כתבי-היד העבריים מלמד בעליל על קדמה, שיפור ותחכום הולכים וגדולים. בתקופת ההתגבשות של הקודקס העברי גולם הטקסט המועתק בגושים סמיכים של כתב אחיד, שהכתורות והחתימות הובלעו בהם. המעתיקים כמעט לא שרבו לטקסט המועתק עזרים פרשניים פרא-סקריפטואליים ופרי-טקסטואליים, שנוספו ברבות הימים כדי להשביח את קריאות הטקסט, לגלם בצורה גרפית את שקיפותו המבנית ולקדם את שימושיותו. הדגמנו קדמה זו בייחוד בעזרת גורם אחד -- הבלטת תיבות הפתיחה והכתורות באמצעים מאמצעים שונים והשימוש במנעד רחב של גודלי הכתב וסוגיו כדי למדג את הטקסט ולחדד את שקיפות מבנהו באופן בולט ומורכב בקורפוסים מרובי שכבות ומשולבי חיבורים. ואולם כאמור, אפשר להוכיח תהליך אבולוציוני זה גם בעזרת התחקות על ההתפתחות של עזרים נסמכי טקסט אחרים כגון התפשטות הוספת מערכת של סימנים ועיטורים מעל תיבות הטקסט כדי להדגישם או לציין את תפקודם ומשמעותם המיוחדת או כתיבת כותרות רצות, ספרור סעיפי חיבורים והוספת תוכן עניינים כאשר אלה כבר לא נעשו מידי המחבר. כל התוספות האלה שפורטו בפרק ח, ושמהלכי התפשטותם עדיין טעונים מחקר שיטתי ומקיף, לא רק הקלו את קריאת החיבורים והבנתם, שיפרו לאין ערוך את קליטת מבניהם ואת נוחות השימוש בו ומהירותו, אלא גם השפיעו מאוד על התקבלותם. התפתחותם מעידה שתולדות הפקת כתבי-היד העבריים מהיבט זה באמת משקפת תהליך אבולוציוני מתמשך, והוא שהוא באופן בולט במאה השלוש-עשרה.

ד. אופי מסירת הטקסט

בפרק יג הועמד על הדרך שבה האיצו האופי האינדיווידואלי והבלתי ממוסד של הפקת הספר, היעדר הפיקוח הסמכותי על הפצת טקסטים והשיעור הגדול של ההעתקה העצמית את התערבות המעתיקים המשכילים והמלומדים במסירת הטקסטים שהעתיקו לעצמם. שלא כמצופה, ריבוי ההעתקות המושכלות והביקורתיות לא הביא לידי השבחת המסירה דווקא אלא להפך. אכן, העתקותיהם של סופרים שכירים, מקצועיים ולעת מצוא עשויות להכיל שיבושים מצטברים שנבעו ממכשלות המכניזם של ההעתקה או מבורות, אך יש סיכוי שהמהדיר המודרני יוכל לחשוף רבים מהם בשיטות פילולוגיות. לעומת זאת נסחים שהעמידו תלמידי חכמים ומשכילים על סמך היתוך כמה מקורות או שהוהו ושוקמו מתוך חירות שנטלו לעצמם על-פי השערות למדנותם וסברות דעתנותם (כפי שמקצתם מעידים על עצמם בקולופונים), עשויים להציג לעתים טקסטים מלאכותיים ובלייל של גרסאות שהתרחקו מרחק רב יותר מן המקור ודווקא לעוות את מסירת הטקסטים ולהטעות את המהדיר המודרני שעשוי לפרש את הטקסט כנוסח העומד לעצמו. נראה שמבחינת נאמנות המעתיקים למקורות העתקותיהם חלה נסיגה במהלך ימי-הביניים וההשקפה שההעתקה היא ההדרה ביקורתית הלכה והעמיקה.

***

העיון בשאלת האבולוציה שהצגנו בתחילת הדברים מעלה שהתשובה עליה - כמו ברוב הסוגיות בתחום מדעי האדם - לא תמיד חד-משמעית אלא היא עשויה להיות דו-משמעית ואפילו דיאלקטית: אמנם בחינת דרכי הייצור החומרי העלתה שחל גידול מפליא בהשקעה, אך בתהליך זה אפשר לראות דווקא קדמה. דווקא מבחינת ניהול השורה מתברר שיעילות ההעתקה ונוחות הקריאה הוקרבו למען האסתטיקה והאקרובטיקה של העימוד.¹⁵ התפתחות השקיפות המבנית שבגילום החזותי של הטקסט ועזרי קריאתו מלמדת על השתכללות אבולוציונית חד-משמעית אך במחיר תשומה גדולה יותר בהעתקה הן בזמן הן בשטח הנכתב. בהיבט הטקסטואלי דומה שהאופי הפרטי של הפקת הספר העברי גרם לעקירת שיבושי העתקה מכאן אך בד בבד להתערבות הולכת וגדלה של מעתיקים משכילים בההדרת הטקסט שהעתיקו לשימוש האישי מכאן, התערבות זו עיוותה את נוסחו או נוסחיו. בכל הבחינות האלה פרט לבחינה הטקסטואלית שטיבה חורג מטיבן של הבחינות האחרות ניכר שהשיקולים הכלכליים לא ריסנו את המעתיקים לעצמם או את שוכרי הסופרים בהתפתחות דרכי ההפקה וכי גורמים אחרים גברו עליהם, בראש ובראשונה העניין האסתטי והצרכים השימושיים של הקוראים והלומדים. יקשה למצוא בתולדות ההפקה של הספר העברי אופטימיזציה של אינטרסים נוגדים. בוודאי לא הייתה התפתחות זו ברוב מופעה אבולוציונית מבחינת ארגומטרית או מבחינת התשומות שהושקעו בייצור אלא גרסיבית.¹⁶

¹⁵ עליונות השיקול האסתטי הסתמנה גם במעבר לסוג כתב רהוט ושופף יותר (הכתב הבינוני) שלא הומרץ בהכרח או במידה בעלת משקל על ידי אינטרסים כלכליים ושיקולי חיסכון.

¹⁶ בהצעת מסקנות מכיליות כגון אלו ואחרות בתחום מדעי האדם ראוי להיזכר בעיוניו ובערעוריו של מישל פוקו בבואו לבחון את הגישה ההיסטורית ואת הסינטזות של אסכולת ה-Annales ושיטת האסכולה הסטרוקטורליסטית בעיקר בעניין התופעות המוגדרות רציפות, מסורת, זיקות, השפעות, התפתחות ואבולוציה ולקריאתו להשהיית ראייתם והפקעתם מהוודאות המדומה שלהם. ראו M. Foucault, *L'archéologie du savoir*, Paris 1969, בתרגום עברי מידי א' להב, הארכאולוגיה של הידע, תל אביב 2005, בייחוד עמ' 7-33.